

જીવન ચિંતન

પૃસ્તક ૩]

ચેત ૧૯૭૬

[અંક ૧

નય થતો નય થતો—

જ્યાં વસ્તુ

આપં સંસ્કારની પીમળ પ્રસરાવતા,
પરણ નિજ સંકેપર વિરંતર ધારતા,
પ્રલય કાલાગ્નિસમ આરિફ વિહારતા,
રૂઝવતાર કડવીર વિરોધ તે

રામ બાર્ગેવ વડા,—

શત્રુને મારતા, મિત્રને તારતા,
પ્રેમ ને શૈલેનાં સૂત સ્વીકારતા,
કમંદીન જગતને પરમ કલેજ નિખમનો
પાદ શીખવાડતા,
નિષ્ણતા અંશ યોગીદ મહાશ્વજ
કૃષ્ણવાદયવનિ—

રૂઝરમય જગતને ખોલનો પ્રેમમય
માર્ગ દર્શવતા.

સોઠદિનનિરત ને સત્યવમની સદા,
સત્યમાં અચલ આગ્રહ વળી ધારતા,

શત્રુ કે મિત્રમાં, શુદ્ધ કે વિપ્રમાં
સર્વમંદી અદ્ભુત સમાનતા માનતા,
સુવત અજાત શત્રુ સદા મૌન્ય તે
મહાત્મા ગાંધી ઉપનામથી લોકમાં
પરમ વિશ્વાસિને પામતા

અભિવ્યવતાર અભિવિર

મોહન મહાન નર,—

એરી આ

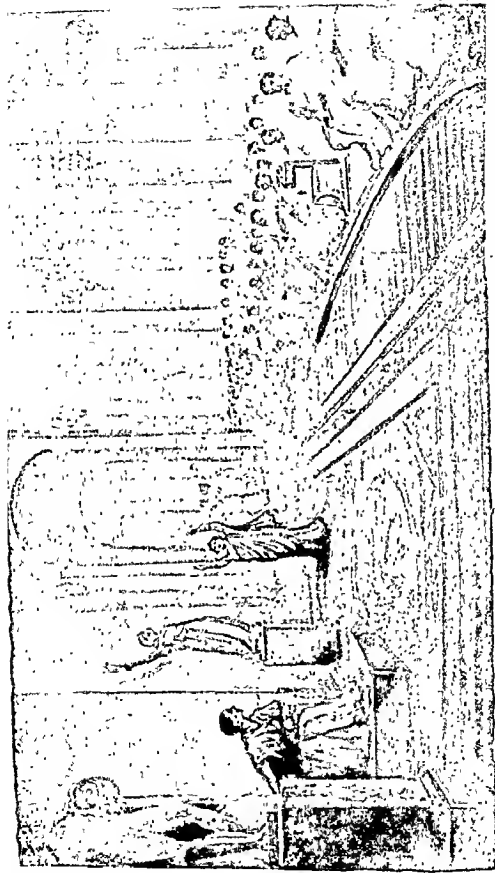
સમૃદ્ધ સત્તમ સદિન

કુશલશ્વજ સંઘેલ

સંન્ય જેના અજિત

જનરંક અશ્વ મહાકં પ્રૌઢ પ્રતાપી મહા

પદ્મપાદીય જયસિદ્ધ તે સિદ્ધ રાજેન્દ્રની

अनन्तर]

दुर्लभाः महाराज दाक्षिणतो विन्य थाओ।

[वैत १६७६

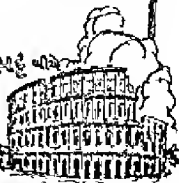
રામન સ્વરાજ્ય

લેખક.

રા.મ.સિંહાંકર રત્નજી ભટ્ટ વાચે

વિચાર.

રા.મુંદરરાય ગોરખાંકર.

મુખ્ય પાત્રો

સર્વોચ્ચસા	રામનો રાજા અને દુલીઆનો પિતા
દુલીઆસ દાકર્ણીન... ..	રામના માથા રાજાનો પુત્ર.
એવેસ અને મેકસાટસ ...	દાકર્ણીના પુત્રો
કોલ્લેટાઇન	રામન ઉમરાવ
ધુરસા	દાકર્ણીનો ભાણેજ.
હાસી પાર્સીના	રામની પડોશના રાજ્યનો રાજા.
દુલીઆ	દાકર્ણીની પત્ની
દુલીશીઆ	કોલ્લેટાઇનની પત્ની.

ઉપરાંત દરબારીઓ, અમીરો, શુખાઓ, હાસીઓ વીગેરે.

અંક પહેલો

પ્રવેશ પહેલો

ફેલ-અદાદારી દાકર્ણીનું હિવાલખાતુ. પડોશીઓનાં કાનમાં એકલો એક કાચ પર જોડેલો વિચાર કરતાં કરતાં બોલવા માટે છે.

દાકર્ણીન

જસ પોર્સીનાનો કાળા આવી ગયો. બાપુની મહેરબાની તે માફ કરે છે રાજ્યોમાં વધારે પડતા હુકો રહેવાનું કોઈએ એમ તે

માને છે અહીં રામના પગ બધી તૈયારી થઈ ચુકી છે. દુલીઆને હજી કશું જણાવ્યું નથી આજે દરે જણાવ

એક શુભામ પ્રવેશ કરે છે

મુલાકાત

હજુર, બાહસાહેબ આપને મળવા આવે છે.

રાકર્વીન

બેસામક. વધારે!

દુલીઆ પ્રવેશ કરે છે.

રાકર્વીન

વધારે, બીજાને. આજે નવું શું કહેવાનું છે?

દુલીઆ

નવું તો કશું નથી. ફક્ત ઘણા દિવસથી જે વાત ઉઘ્યારી નથી, તે આજ ફરી ઉઘ્યાર્યા વગર રહી શકતી નથી. તમે રાત્રના દીકરા છો, હુદીઅસ! ગળમાં અને છુદિમાં રાત્રગારીને શોભાવો તેવા છો. છતાં તમારે એક અમીરની સાધારણ સ્થિતિમાં રહેવું પડે છે, એ શું અસભ્ય નથી? તમને એમ નથી લાગતું?

રાકર્વીન

લાગે છે, ફક્ત તેનો ઉપાય શો? આખી પ્રજા તારા આપને ચાહે છે. ત્રીસ કરનાં વધારે વાંચી તેજે રોમનું લાલનપાલન કરું છે.

દુલીઆ

ફક્ત તેથી શું થયું, હુદીઅસ? તમે ફક્ત શું મરદ નથી? ઉત્સાહ અને આગ્રહથી માણસ ધારે તે ફરી શકે. માદી તમારા આપની છે: કે માત્ર આપના આપની નથી. હું દીકરી છતાં મારા આપ માટે આમ બોલું છું તે એટલાજ માટે કે મને ધનસાદુ ગમે છે. તમને હું છો તે કરનાં વધારે મોટા અને ઉચ્ચ જોવા આવું છું.

રાકર્વીન

મને લાગે છે કે રોમમાં ચોલાન માણસો મારા કરનાં વધારે મોટા અને ઉચ્ચ દરો! તારો આપ તો નથીજ. ફક્ત વાર, તને ખબર છે, કે અમીરો ફક્ત સર્વિઅસને હજારથી ચાહે છે!

દુલીઆ

અફસોસ! અરે કાયર! ત્યારે તમારામાં નાકાન નહોતી, ત્યારે શા માટે ગરીબ એરંસનું ખુન કરાવ્યું? શા માટે તે વખતે ખોટાં ખોટાં વચનો આપ્યાં? શા માટે મારી બેનને મરતીને મને પરણવાની નરદી લીધી? શોભાના ધણી તરીકે તો એરંસ ફક્ત કે ખોટો નહોતો. હું તેની સાથે સુખી હતી.

રાકર્વીન

અરે દુલીઆ! તું શું વિચાર વગર બોલે છે? જે તારી માથે હું ફક્ત મારો મીઠાજ ખોલ બેસીશ, તો તને બહુ લાગે ધણી પડશે. અરે! તું શું એમ સમજે છે, કે તારા છુદા આપને ઘર કરવાની મારામાં દંભિત નથી?

દુલીઆ

દંભિત હોય તો ફરી બતાવે. તમારા અગાડિના રાજ્યો યાદ કરો. હું તો હવે વાદ જોઈએને ત્યાંથી ગઈ. તમારો આપ એક પરદેશી હતો, અને તોફાણ રોમનો રાજ થયેનો. તમારી પાસે એક વાર નહીં ફક્ત બે વાર રોમમાં રાત્રગ્યો બતાવ્યા. હુંજ રાત્રગ્યની દીકરી છતાં કશું ન કરી શકું, એ મારાથી કેમ ખમાય!

રાકર્વીન

ત્યારે તારા દીકરીનું મુશ્કેલી શી છે? તારે શું થયું છે?

દુલીઆ

મારે રોમમાં રાણી થવું છે. અત્યારે ફક્ત દીકરી અને આચારકલ્પનામાં તો હું રાણીજ છું. ફક્ત મારે રાણી રીતસર બનવું છે. બહારથી બીજા દેશને નમવું પડે, એ મારાથી ખમાતું નથી. મનેજ કોઈને નમવું જોઈએ. અને મનેજ કોઈ નમે, એમ તમારે કરવું જોઈએ.

રાકર્વીન

તનેજ તો નમે ત્યારે તું કેને નમે,
હુલીઆ ?

હુલીઆ

તમને, હુલીઆ !

રાકર્વીન

પણ તારા મગ્ગ આપને જાદીએથી ઉછડી
મુકશું, તો આપણું શું નહીં જોવાય ?

હુલીઆ

આખી આગ્રસ જાણે છે, કે રાત્રી
મેળાવામાં સગપણો ટકના નથી જાણી તો
મગદૂર કેળી છે કે આપણી સામે એક બચ્સર
પણ જોવી શકે ? આપણું જેવી દુઝી પડીને
એક મોટા લાખ એ છે કે માણસો
મનમાં ગમે તે માને અને સમજે અને પીક
પાછા ગમે તે જોડે, પણ રખરુ કે જલદેરમાં
કોઈથી કશી શું કે શું થઈ શકે નહીં !

રાકર્વીન

અરે તારૂં મારી બહાદુર હુલીઆ !
ત્યારે સાબળ, તું ધારે છે તેજા હું શાંત બેસી
રહેત નથી, ઘણીજી બધી નૈવાઈઓ થઈ
મુકી છે.

હુલીઆ

શું કહો છો, હુલીઆ ! અને અન્નાર
સુધી અને અધાગમાં રાખી ? કશીજ ખબર
પડ્યા ન હોય ?

રાકર્વીન

માત્ર તને રાજ કરાને તો સાબળ, પણ
અમીરો આપણા પક્ષમાં આવી મુકવા છે
કેટલાકને મેં બહીસો આપી છે; કેટલાકને
માત્ર સાવચો; અને કેટલાકને માત્ર જાગે તેમને
મારે જે કંઈ હતું તેની માત્ર આપી છે. હવે
ફક્ત એક દિવસ લાગ જોતો ને પા કરવાનો
બાકી છે. રાત્રીને લાગે મેંતેરમાં જઈશ,

તેજ પર બેમીસ, તારા ધરાવીસ, અને
જો અર્ધઅર્ધ હાના કરતા આવશે, તો
તેને જલથી મારી નાખીશ જોય, એ ઘાટ
કેવો લાગે છે ?

હુલીઆ

ફક્ત. મરાખર બહાદુર આજીને ઘટે તેજા,
ચાર, એ વિચાર ક્યારે ખાર પાડ્યા ધારે છે ?

રાકર્વીન

એટલાથી બસ નથી. ખાતરી પગારો
આપીને મેં દથીઆરબધ માણસોની એક
સતીંગેલી હુકડી નૈવાર કરી છે પરે વખતે
કેલ હાના કરે, તેનું માણુ માથી પડતું
જોડેએ અને એ કામ હર વખત મારા
પોતાથી કે એકી અમીરોથી ન આવ

હુલીઆ

તમે કુરેશી મેં બધી રીતે કુશાળ છે

રાકર્વીન

વળી મેં આનખરાના રાત્રીઓ સાથે
સ રેશા ચલાવ્યા છે લાસ' પોર્મોનાનો કાગળ
આવી ગયો છે ખીન્ત પાનુ ઘણા મને અનુકુળ
મળ્યા છે

હુલીઆ

તમારી શી તારીફ કર !

રાકર્વીન

તારીફની ખાતર આ બધું હું નને કહેતો
નથી. માત્ર એટલા માટે કહું છું કે નૈવારી
કેટલી બધી કચરાની હતી તે તારા ખ્યાનમાં
આવે અને વખત નકામો ગઈએ ન લાગે

હુલીઆ

હવે તો મને બધી ખાતરી થઈ મુકી !

રાકર્વીન

માગ અગાડિનાં વચનો અમાણે નૈવારી
પુરેપુરી લાગે છે ?

ટુલીઆ

પુરેપુરી. માફ કરજો. મારાથી ઉનાવળમાં વધારે પડતું જોલાઈ ગયું. પણ તમારી પદ્ધતિને માટે દાઝ સીવાય બીજી મને કશી લાગણી નહોતી, અને નથી.

ટાકર્વીન

તે હું નાણું છું, સારી રીતે નાણું છું, ટુલીઆ! સિંહણની સાથે લમ કરવાં એ કે

રોમન સ્વરાજ્યવાદી જુલસ

જેવી તેવી વાત નથી. મેં ક્યાં ત્યારે બાનુ ટુલીઆના ખુશમીનગ્રની મને બરાબર બખર હતી.

ટુલીઆ

અને હું પણ સિંહ સમજીનેજ મોહી પડી છું. જોઈ છું, કે મારી ભુલ થઈ નથી. આલિંગન આપે છે, અને બને જય છે.

પ્રવેશ બીજો

સ્થાન-રોમમાં રોનેટ દાઝસ. પડદો ઉપડતાં ટાકર્વીન તખ્ત પર બેઠો હોવાય છે; અને કેટલાક રોનેટસા એક પછી એક આવી પોતપોતાને આસને બેસે છે

ટાકર્વીન

હું જોઈ છું કે મારા હુકમને માન આપી બધા મુખ્ય ' મુખ્ય ગૃહસ્થો દાગર થઈ ગયા છે. તો સાંભળો, ગૃહસ્થો!

મરદુમ રાગના એટલે મારા બાપના અકાલ મરણ પછી એક ગુલામ, માત્ર એક સ્ત્રીની મદદગાનીયી રાજ્યને બચાવી પડ્યો છે. તેનો બાપ પણ ગુલામ હતો. લોકોએ તેને પસંદ કર્યો નહોતો, કે તમે તેને સંમતિ આપી નહોતી. તે નીચ કુળમાં જન્મ્યો છે, અને આવી રીતે રાજ બન્યો છે, માટેજ પોતે જે વર્ગનો છે, તે દલકા વર્ગને તે હમેશાં ઉત્તેજન આપતો આવ્યો છે. બીજાઓની કુલીનતા તરફ તેને ધિક્કાર છે. સારા સારા ગૃહસ્થોની જમીનો ખુંચવી લઈને તેણે દલકા લોકોમાં વહેંચી આપી છે. પહેલાં કર આખી પ્રજા ભરતી હતી, તેણે એવી જાડવણ કરી છે કે કરનો જોગે આબરુદાર માણસો ઉપરજ પડે છે.

વસ્તીની ગણતરી અને સૈની મીનકતની નોંધ તેણે કરાવી છે તે એટલાજ માટે કે વધારે ધનાઢ્ય શહેરીઓની બીજાઓને અદેખાઈ આવે. તેનો અંદરનો હેતુ એ લાગે છે કે વખત આવે ત્યારે ધનવાનો પાસેથી ધન પડાવી લઈને પછી તે કંગાલોમાં હાંપવું! આવા નાલાયક અને હક વગર રાજ્યના માલિક થઈ પડનારને મારાથી તો વધારે વાર સંખાય તેમ નથી. હું ધારું છું અને મને ખાતરી છે કે મેં આજે જે પગલું ભર્યું છે તે તમે સૌ વાજબી ગણશે

અને તેમાં લગભર સંમતિ આપશો. બોલો તમે શું મને રાજ તરીકે કહીશ રાખો છો કે નહીં?

રોમીલીઅસ

આપ નામદાર ખરું છો? આપજ અમારા સાચા રાજા છો! એ સર્વોચ્ચ શાસન બધે પડતું જોઈએ!

હોસ્ટીલીઅસ

એવા નાપાક યુવામને તો કનવ કરવો શરે!

ટોરિઅસ

એને અહીંજ પકડી મંગાવીએ તો કેમ?

રોમીલીઅસ

આ તે પોતે આપે! માથે કેટલાક દુર્ગામરબધ માણ્યો પશુ છે. સાવધાન, ટકવીન!

સર્વોચ્ચ કેટલાક માણ્યો સાથે પ્રવેશ કરે છે સર્વોચ્ચ

તખ્ત પાસે નહને

કેમ કે ટકવીન! બેઠકુર! આપણું સેક્રાલ છે! તું કેના તખ્ત પર બેસી ગયો છે? કેના અધિકારથી તું મેનેજ બોલાવે છે? તુ ભૂત તારા દીકરા બરાબર છે! અરે કમબખ્ત ઉતરી જાજો!

ટકવીન

અને સુધામાં તમે ખમર નથી કે કું માછ રાખતો દીકરા તું જોઈને આ મારા બાપુજી તખ્ત છે! તારા કરનાં આ આમને બેઠવાનો મારો હક વધારે છે. તે રાજ્ય બધાની જાણે હાંબા વખત સુધી આ મુદ્દાને અપમાન આપ્યું છે. હવે તારા આવી બન્યું સમજ!

સર્વોચ્ચસત્તા સારીઓ

અરે, રાખતું આતું અપમાન! આપો! કાપો!

બધા પ્રશે છે

ટકવીન

માથા આપો!

બધા રાજા થઈ ગય છે. ટકવીનના દુર્ગામરબધ બધે માણ્યો દોડી બધા સર્વોચ્ચના સાથીઓને મારે છે સર્વોચ્ચ અખમી થાય છે. તેને શતાબ્દ સાથીઓ કપાતા નામકુ પડે છે

હોસ્ટીલીઅસ

હજીર, મને રજા છે કાંટાને પુરેપુરે દાખીને કચેરી નાખવાની!

ટકવીન

હા. એમાર બહાદુર માણ્યો લઈને જાઓ, અને જે કરો તે જલદી કરો! અમે પોડી વાર અહીંજ રહેશું.

બે દાસીઓ સાથે દુલીઆ પ્રવેશ કરે છે.

દુલીઆ

મહારાજા ટકવીનનો વિજ્ય થાયો!

ટકવીન

તમે અહીં, દુલીઆ! આ રથાન હાલ બાતુઓની હાજરીને લાખ રહ્યું નથી.

દુલીઆ

મહારાજા ટકવીનને પ્રમારજ્યાદી આપવાનું આજ રથાન છે!

હોસ્ટીલીઅસ

પ્રવેશાને

મહારાજા ટકવીનનો વિજ્ય થાયો! સર્વોચ્ચનો જીવ તેના દેહમાં નથી!

ટકવીન

એ પશુ સારુ થયું. વારુ હવે!

દુલીઆ

હવે સગીત! મંચીત વગર રાજ્યારોહણની ક્રિયા પુરી ગણાવવા નહીં દરમ્યાન દૂં પોતે આપને રાજમુગ્ધ પહેરાવું. અને હાથમાં રાજદડ આપુ

મુખ પહેરાવી હાથમા દડ આપે છે

અરે ! બોલો ગાવાવાળા દાસીઓને !
અહીં આવી મહારાજનું મનરંજન કરે !
ગાવાવાળા દાસીઓ આવી, ચક્રમાં ગોઠવાઈ બધે છે
દાસીઓ

શુભ સદા વરસને મહારાજ !
કરી તમામ રિપુને વડી રાજ !
બધે બધે કરો, બધા બધે બરો,
બધે પીડા હરો, રતિસરે સરો,
બીજાં મહીં કરો, બધે મુખે તરો !

પિતાની શુભ શ્રીર્તિને વધારે ઓળ આપજો:
પ્રજાનાં પ્રેમથી રાજ ! ક્ષેત્ર ને કષ્ટ કાપજો !

સકલ સુરવરો
બધે ફલ વાતરો !
માગીએ અમે:
રહો મુખી તમે !
દુઃસાસનો નમે:
કો નહીં દમે:
શોક શૈં રમે:
સંપદે રમે !

નાથ છે. ધીમે ધીમે શૈં બધે છે

પ્રવેશ ત્રીજો.

સ્થલ-રોમમાં એક એકાંત બાગ. જુટસ પ્રવેશ
કરે છે.

જુટસ

આહ ! રાગનું ખુનો અને તે પણ
સર્વોચ્ચ જ્ઞેવાનું ! અરે રોમ ! રોમ ! તારું
શું થવા બેઠું છે ? ઓ જ-મબોમ ! માતર !
આ બુલ્લમ કેમ સાંખ્યો બધ ! આહ ! લોહી
ઉકળે છે. રવેરવાં ઉભાં થાય છે. શું કરું ?

ટાકર્વૈનને જામે કરી શકું. પણ ટાકર્વૈન-
ને એકને કાપી નાખવાથી રાગના રીવાજને
કાપી શકતો નથી ! મારે તો એક એ
રીવાજનેજ નાશ કરી નાંખવો છે. રાગ એટલે
કાણે ? પ્રજામાં પોતાના તેજસ્વી શુભેથી જે
સર્વોપરિ વિરાગે, તે રાગ !

ગરીબ ખીચારા રોમના લોકો ! તમે શું
એટલી વારમાં ભુલી ગયા કે રોમમાં વંશ-
પરંપરાનો હક પહેલેથીજ મનાયો નથી ?
ટાકર્વૈન અગાઉના રાગનો દીકરો છે, એ ખરી
વાત. પણ રાગનો દીકરો થયો તેથી શું ? રાગનો
દીકરો છતાં દારુમાં અને દુષ્ટતામાં પડ્યો રહે,
તો તે ગુલામથી પણ હલકો બની શકે છે.
અને ટાકર્વૈન તો ખુની છે !

મહાન દ્વાષ્પિતર ! તારી શું એવી ધ્વજ
છે કે આવા ત્રાસદાયક બનાવો બનવાને
લીધે રોમમાં સ્વતંત્રતાનો નહીં, પણ મોક્ષનો
અને સ્વરાજ્યનો, ઉદય વહેલો થાય ? જ્યાં
મુખી બુલ્લમ ને અન્યાયને માત્ર સહી લેવાની
વ્રતિ છે, ત્યાં મુખી માણસમાં માણસાઈ નથી.
ખરી માણસાઈ-ખરું પુરુષત્વ અને સ્ત્રીત્વ-
મોક્ષની હવામાંજ ખીસી શકે છે. એ મેળવવા
સારુ સારાસારા માણસોને પોતાનાં લોહીનો
બોગ આપવો પડે, તેમનાં બાહ્યઅંત્યાંની
ખુવારી થાય, કે કે આક્રોતો પડે, અને વેદના-
ના વરસાદ વરસે, તોપણ છેવટે જો તેથી
મોક્ષ મળે, તો દેશને લાલજ છે.

પણ ટાકર્વૈન માત્ર રાગનુંજ ખુન કરાવ્યું
નથી ! ખીજ કતલ પણ તેણે કેટલી બધી
ચત્રાવી છે ! મામા ! મારા ભાઈને-તારી સગી
બહેનના દીકરાને-કાપી નાંખાવતાં તારું
કાગળું શું ક'પ્યુંજ નહીં ? પાપી ! પાપીને
લાગણી શી ? પણ યાદ, ગ્રામ, મામા ! હું તને
છેડવાનો નથી ! તું હજી મને ઓળખતો નથી !
અત્યાર મુખી એકાંતમાં રહીને મેં અન્યાયજ
ક્યો છે એટલે તું મને અશક્ત સમજે છે.
હીક છે. હું જડતાનો પુરેપુરો દેખાવ ધારણ
કરીશ. જુટસ તમે બધા કહો છે તો બહારથી
'જુટસ'જ રહીશ. બળતા હૃદયને અને તેજસ્વિ
શુદ્ધિને અરાબર વખત આવતાં મુખી દાંડી

રાખીશ, અને દુનીયાને જુદુ સ્વરૂપ દેખાડીશ!
પણ નીચ ખુની! એક દિવસ એવો આવર્ય
આવશે, કે જ્યારે તને તારા દુષ્ટ કર્મોની
સજા પુરેપુરી મળશે, અને તે આ હાથથી!

મારી જાગીર પર તારી નજર છે એ
હું જાણું છું. જાગીર જરો તેની મને પરવા
નથી. જુદસ તને નિર્માણ આપશે. છો લાગે!
જુદસમાં કા' આગ જાલી છે તે અત્યારે તને
કે કેળવે બતાવવાની કરી જગર નથી.

પણ મારા લાખના ખુન કરનાં મારા
દેશની તું ને પાપમાલી કરવા બેઠો છે તેથી
મને ધાનું થવારે લાગે છે દેશરોદ એ ધેરમાં
ગેર પાપ છે રામન મેનેદનું શું ન્યાયી
બધાખનું! આખાખા રામનબોની શી સમજ
રાખીની! કુર દાકરનાં! તું એ બધાં પર
પાણી ફેરવે છે. પણ હમકન નહીં તને જોડે
છું. પ્રજુની છુપી પોલીસને તારી બાતમી
મળી ચુકી છે!

નેપથ્યમા અવજન થાય છે

“અરે મજન! મજન! જુવમ! જુવમ!”

આ અવાજ ક્યાંથી આવે છે? આપ,
જાતને તપાસ કરે!

ત્વરણી નય છે

પ્રવેશ થોથો.

સ્વેચ્છા-રામમાં એક જાહેર માર્ગ રાખ સર્વોચ્ચસદુ
રાખ રસ્તામાં પડ્યું છે દુહીઆનો રથ દાખાર
તે જોડને અમકે છે

સારંધિ

અરે મજન! મજન! જુવમ! જુવમ!
ખાણ સાહેબ જુઓ તો ખરા!

દુહીઆ

કેમ રે રથ રોકે છે! શું જોવાનું છે!

સારંધિ

આ રાખ મર્વાચમનું શરીર પડ્યું છે.
જીવ નથી!

દુહીઆ

અરે મૂર્ખ! તેમાં શું થયું તેના એવ
હાલ થવા ઘટે. ચનાવ તેના શરીર પર
થાળે માગે રથ!

સારંધિ

પણ ખાણ મારેન આપના બાપનું
આ રથ છે.

દુહીઆ

કમજન! તારે પોનાને મરવું છે કે
જીવવું છે? ચવાવ રથ તેના ઉપર થાળે!
સલે પીઠાં એ જોડીથી રથાપ! હું તને હુકમ
કરું છું. ચવાવ!

સારંધિ

તોખા! તોખા! પણ અફમોસ! શુધામથી
હુકમની સામે ઘણ શકાવ નથી!

રથ દાકે છે જીવિતુએક દોજી આવી પહોંચે છે

હુકીરીઆ

મહાકોપના ચિહ્નો દેખાય મહાકોપ!

૧લી સ્ત્રી

ક્યાં!

હુકીરીઆ

મહા! લોપ રો નાલિને પેખાય! મહા કોપ!

૨જી સ્ત્રી

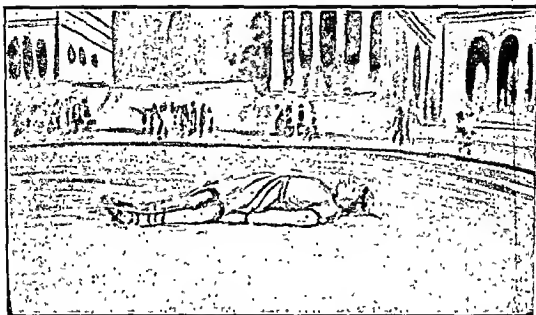
પણ થયું શું?

હુકીરીઆ

પિતારોદ પ્રતીષી પૂતાય! મહા કોપ!

૧ લી સ્ત્રી

અરે ક્યાં! ક્યાં!

હુકીશીઆ

હુઆ આ પરી સમ કેરી કાય ! મહાકાપ !
પિતાના દેહની ઉપર ચલાવી આપની ગાડી,
બનાવી રોમમાં પાપી જહનનમના સમી ખારી;
અરેરે ! દુષ્ટ દુલીઆ શું ન આવી કે તુજને લાજ ?
અરે ! ધિક્કાર છે ! શીકાર છે એ તખ્ત ને એ તાજ !
અનર્થ આ નહીં મુરો સહે, નહીં સમ વિના સુખ
મહીં રહે;

અધર્મનિ પ્રતળશે અધર્મ, સૌ નીહાળશે !
નહીં આ શહેરમાં સારાના હવે વાસ ઘટે :
ખરી મનુષ્યતા આવી હવામાં ખાસ ઘટે !
કાલ્હેલીઆ જહને ત્યાંજ અમે તો રહેશું :
જ્યાં લગી અહીં ન પાપ તણો વાસ મટે !

૧લી સ્ત્રી

પણ બેન, અમે ક્યાં જઈએ ? અમારે
ખીજે ક્યાંય ઘર નથી.

૨જી સ્ત્રી

ઘર મુખીને ક્યાં જ્યાંય, બેન ? અમારે
તો જે માર્થે પડશે તે સહન કર્યો વગર છુટકો
નથી.

હુકીશીઆ

જેમનાથી જઈ શકાય નહીં, તેમને બહાર-
ગામ જવાનું હું કહેતી નથી. હું તો માત્ર
મેં જે દરાવ કર્યો છે તે તમારી પાસે જાહેર
કરું છું. આ “ગોઝારી” શેરી છે. તે પર
નજર કરવા પણ હું રાજ નથી.

૧લી સ્ત્રી

એ હીક નામ આપ્યું બેન ! યાઓ,
આપણે સૌ તેને “ગોઝારી” શેરી કહેવા
માંડીએ; એટલે આપા રોમમાં એ નામ
પ્રસરી જશે.

બધી સ્ત્રીઓ

ગોઝારી શેરી ! ગોઝારી શેરી ! ગોઝારી શેરી !

હુકીશીઆ

બહેનો, હુઆ તો ખરાં ! દુલીઆ જેવી
તે કાંઈ દીકરી હોય ? કાંઈ સ્ત્રી હોય ? પોતાના
બાપને મારી નાખાવતાં અને તેના લોહી
ઉપર—અરે ! તેના શવ ઉપર—રથ ચલાવતાં
કાંઈનો જીવ યાશે ? એવી સ્ત્રી જ્યારે રાણી
થશે, ત્યારે કાણ જાણે શો ધાણું વળશે !

કુટીબા: જાણ રમ તેના ઉપર ઘડિયાં બંધે પેશ એ સોડીથી રંગાયો। હું તને મુઝા કક છું જાણા।

૧લી સ્ત્રી

દુલીઆ સ્ત્રી નહીં પણ રાક્ષસી છે. તેના
વીકસઓનેજ. જુઓને હજી તો ઉગીને ઉભા
નથી થયા ત્યાં તો પરાક્રમ ઝળકાવવા
માંડ્યા છે.

૨જી સ્ત્રી

શું રોમ ઉપર દૈવી કોપ ઉતર્યો છે ?
નહીં તો આવા બનાવો શા માટે બને ?

લુકીશીઆ

મહાકોપનાંજ આ બધાં લક્ષણો છે. પણ
પરિણામ આપણે જાણી રાકતાં નથી. જો
દેવોની ઇચ્છા રોમનું ભણું કરવાની હશે તો
આવા સંજોગોમાંથી પણ ભણું થઈ શકશે.

૧લી સ્ત્રી

અમને તો એવું કે દેખાતું નથી,
ખેન ! અમને તો રોમની કુદૃશાજ દેખાય છે,

લુકીશીઆ

તો ચાલો, આપણે સંકટનિવારણ માટે
વેસ્ટા માતાની પ્રાર્થના કરીએ.

મહાકોપનાં ચિહ્નો દેખાય મહાકોપ !

સૌ સ્ત્રીઓ

સદય જનની ! અમ કુઝ હરજો !

વિષમ આ વખતમાં નિજ ગણી,

દયા હીલ ધરજો :

કષ્ટ દૂર કરજો !

અન્ય છે ના સ્થાન એવું જ્યાં કશું કહેવાય :

આપહો ભુરી, જનેતા ? શી રીતે સહેવાય ?

સકરણ નિજ જન પર બનજો :

દૃઢ્ય ઉતારજો ! અમી રસ ઝરજો !

[ગાતાં ગાતાં સૌ જાય છે.

પ્રવેશ પાંચમે

સ્થલ-કોલ્લેટીઆમાં કોલ્લેટાઈનનો ગઢ.

લુકીશીઆ હાથમાં એક હાર નચાવતી અને
ગાતી ગાતી સખીઓ સાથે પ્રવેશ કરે છે.

લુકીશીઆ

* સ્વામીના કંઠમાં પહેરાવું હાર !

સુંદર શાં નવલાં કુમુભો :

નવલાં : ધવલાં : વિમલાં : કુમલાં ! સ્વામીના.

૧લી સખી

સખી, જરા સજ્જર કર, ધરા ઉપર ધર,

પરાગ તવ ચચ્ચથી ઝરેં !

લુકીશીઆ

વારે, વારે !

૨જી સખી

સખી, નવીન રસ મહીં વિકીન તવ ઉર

રખે કવચપટ થકી સરે !

લુકીશીઆ

જા, ગાંડી ન થા !

૩જી સખી

નવા નવા સખી, વિલાસમાં, હરપ્રભાસમાં,
પતિની પાસમાં, મૃદુ સુહાસમાં, મતિ રખે શુભાવ !

લુકીશીઆ

પ્રાણપતિ પાછળ છું ઘેલી, સખી ! ખેલી, સખી !

[કોલ્લેટાઈન અચાનક પ્રવેશ કરે છે.

કોલ્લેટાઈન

આ તરુની વેલી, સખી ! કૃપા કરે કલિ, સખી !

લુકીશીઆ

સ્વામીના કંઠમાં પહેરાવું હાર !

[પહેરાવે છે. સખીઓ જાય છે.

પણ મારે તમારી સાથે રીસાવું છે !
સવારે તમે મને એકલી મુકીને કેમ ચાલ્યા
ગયા ? તમારો પગજ કેમ ઉપડ્યો ? હું
એવા શા અપરાધમાં આવેલી કે તમારે એમ
કરવું પડ્યું ?

કોલ્સેસ્ટ્રાકન

અરે! શું હું સવારમાં એકથો ફરવા
પણ ન જાઉં શું? અને એટલી પણ
શુદ્ધ નહીં?

લુકીશીઆ

એકાં જવાની નહીં. તમારે અને હાલથી
પડતી હતી.

કોલ્સેસ્ટ્રાકન

શું વહેમાં સવારમાં તને સાથે આવવાની
તમ્બી આપવી? શું તારી મીઠી મુલાખી
નીંદરમાં ભંગ કરવો?

લુકીશીઆ

હવેની શાંતિમાં જગ થાય તે કરતાં
નીંદરનો ભંગ હવે દરનજે સારો. કારણકે
અને હવેમાં તમારા જવાની અબર પડે છે.
અને હું ભગી ભડે હું. એ વાતને તમને
ધણી વાર અનુભવ થયો છે. આ વહાલા!
અને કેટલી કેટલી અને કેવી કેવી ચિંતાઓ
આવે છે તે તમને ક્યા કહેવા બેસું!

કોલ્સેસ્ટ્રાકન

મીઠી મુકીસી! શું મારી પણ તારે
ચિંતા કરવી પડે?

લુકીશીઆ

હા, મારા કોષ્ટક દશાય સ્ત્રીઓ માતાઓ
દેવતાથી નેમનું હવે સ્વાભાવિક રીતે ચિંતાગુર
રહેતું હતો.

કોલ્સેસ્ટ્રાકન

પણ હું તને કેમ જગાડી શકું? તું
નવાન કુમારને ધવરાળીને તરતની મુનેલી
હતી. મારું દીક જગાડનાં ન આશ્ચું.

લુકીશીઆ

જ્યાં તમે જો જગાડી હોય તો હું જરૂર
આવે આવન.

કોલ્સેસ્ટ્રાકન

તને એટલું વહેલુ સાથે આવતું ગમત!
મુલાખી નીંદરને છોડીને પણ!

લુકીશીઆ

હા, વહાલા! અને હવેમાં સદચાર જમે છે.
વિયોગ નથી ગમતો. તમને વિયોગ ગમે છે?

કોલ્સેસ્ટ્રાકન

વિયોગ? વિયોગ તે કાલે ગમી શકે?

લુકીશીઆ

સારે એકલા જવાની તમને કેમ દખ્ખ
થાય છે? નહાના કુમારને જોતા જોતાં ઘરમાં
બેસી રહેવાની કેમ નથી પતી?

કોલ્સેસ્ટ્રાકન

શું બહાર જવાની છત્તાજ ન થયી જોઈએ?

લુકીશીઆ

બીલકૂલ નહીં, મારા કોલ. એકલા બહાર
જવાની નહીં.

કોલ્સેસ્ટ્રાકન

એ તો શુભમ કહેવાય, મુકીસી!

લુકીશીઆ

સારે એ સ્પષ્ટ છે કે તમને કલેક્શનને
સદચાર પસંદ નથી. તમને આમારા શીત્તાય
બીજા પણ કોઈ વસ્તુની અગેહા રહે છે ખરી!

કોલ્સેસ્ટ્રાકન

કેમ ન રહે?

લુકીશીઆ

હું તમને આટું જુ એજ રીતે જો તમે
મને આદતા દો તો ન રહે!

કોલ્સેસ્ટ્રાકન

શું? હું તને બરાબર આદતો નથી!
આસોસી “વર્ગોના સદવાસથી પણ, અરે!
જયપો નહીં તેં મને!” ખેર! તો મારે શા
મોટે પાસે રહીને આદ વચરનું દર્શન આપવું?

કોલ્સેસ્ટ્રાકન જવા માટે છે.

લુટીરીઆ

લુટીરીઆ

અરે !

હડી નહને

“જીવત્સુ તાતપાદેષુ નવે દારપરિગ્રહે ।

નહીં, મને અડકશો નહીં ! પ્રથમ વચન

માતૃમિ ચિન્ત્યમાનાનાં તે દિ નો દિવસા ગતાઃ ॥”

આપો, કે દવેથી એ પ્રમાણે મને કહ્યા વગર

કોલેટાઈન પાછા આવે છે.

અંહાર નહીં જાઓ !

કોલેટાઈન

કોલેટાઈન

લુટીરી, આમ છેક જુલમ ન કર. આજ,
હવે ઘણી યજ્ઞ જા !તું છતી, અને હું હાર્યો ! લે આ વચન
આપું છું.

તેને અડકવા નય છે.

બને બેઠ છે, અને અંતઃપુરમાં નય છે.

[આ રમય નાટકનો વધુ ભાગ આવતા અંકમાં]

એ માતૃભૂમિ અમારી

રચનાર:

રા. જગજીવન કાલિદાસ પાઠક

(મંત્રણ—એ કોણ છે જે જાણે!—એ રાજની)

જેને શિરે સુહાવે, દિમપૂર્ણ દિમઅદિ;

જાણે મુકુટ રૂપેરી, એ માતૃભૂમિ અમારી.

જેના વિશાળ વસે, મુક્તાની માલિકા રી;

નદી ગંગ સિંધુ જુએ એ માતૃભૂમિ અમારી.

જેનાં પદારવિદો, પરિપૂર્ણ પ્રેમભાવે;

પ્રજ્ઞાસતો પદોદિ એ માતૃભૂમિ અમારી.

જેના પ્રતાપી પુત્રો, શ્રીરામ, દુષ્ય, ગાંધી;

વિશ્વવિદિત ખ્યાતિ, એ માતૃભૂમિ અમારી.

જે અજ-વારિ અર્પા અમને સદાએ જવાડે;

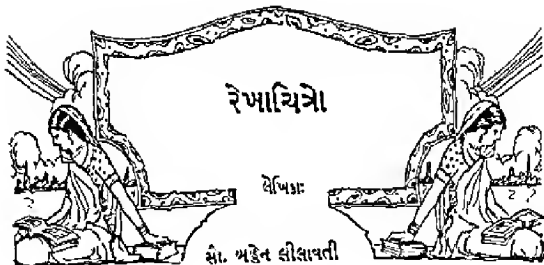
ઉત્સૃગમાં રમાડે, એ માતૃભૂમિ અમારી.

અમ મન એજ માટે, અમ તન એજ માટે;

અમ ધન એજ માટે, એ માતૃભૂમિ અમારી.

એ માતૃભૂમિ માટે, અધુએ અમે સ્વીચું;

જાપમાળ આ જાપીચું, એ માતૃભૂમિ અમારી.

લેખિકા:

સા. ખડેન હીલાવતી

[આગળનાં ચિત્રોમાં આવી વધેલા બાજુ નેવાં આ રેખાચિત્રો છે. લખાયા અને છપાયાના સમય વચ્ચે અતર પશુ મનુષ્ય થયું છે. એટલે એની પ્રાસંગિકતા પણ થઈ ગઈ છે તેમજ આ વખતના રેખાચિત્રોમાં દર્શન દેવી બ્રહ્મામાં આદ્ય પરિવર્ત્ય કહેવાય એવા સખમ તો કોઈનીયે સાથ નથી. પણ એને ફરી સખતા નવો રત્ન પુરતા લઈને બચી જતા ચિત્રો નેવાં એ ઘડી નવ્ય એ બીજે એ જેમ છે તેમજ રહેલા દીપ્ત છે મિત્રોની માફક વાચકોને પણ એ નેવાં છે એવાંમાંથી કે આનંદ મળશે તો તેમનીયે એની સફળતા છે એમ હું માનીશ]

રા. વલ્લભભાઈ પટેલ

કોઈ જન્મથી મદાન હોય છે. કેટલાક ને પ્રમંથો મદાન બનાવે છે અત્યારના ઘણા નેનાઓના મંબધમાં આમ ન કહી શકાય!

રા. વલ્લભભાઈ પટેલ એ અત્યારના મુજરાતના નેના મદાનમાં ગ્રાંધીજી મુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે એ એમના વિરોધી હતા એમ કહેવાય છે. પણ કૈંક કરી નાખતું એવું તો ઘણા માણસોને જીવનમાં કોઈક ને કોઈક સમયે લાગ્યા વિના નથી રહેતું. અને મૃત્યુવત્ પ્રભમાં પ્રાણીનો સંચાર કરનારો વિરોધ ન કરવો એવું કે એમને લાગ્યું હશે. વિરોધવ્રતિ નોરદાર ન હોય ત્યારે હીનોટીકમની અસર થાય છે

અને ગાંધીજીનું ચક્રિતરાણી આકર્ષણ એમને એ રિધિતિમાં આકર્ષ્યાં વિના નજર રહેતો ને ત્યારે આ કાર્યની પાછળ જીવન મમર્ષણ કરતું એવો એમનો ખામ ઉદ્દેગ નહીં હોય

કેટલીક વાર સારા મનુષ્યોને ઉત્તમ સિંધો મળે છે ત્યારે એમનું કાર્ય હોય તેવાથી વધારે દીપ્ત છે પણ ઉત્તમ મનુષ્યોને મારા સિંધો મળવાથી એમનું કાર્ય સારું થાય છે પણ દીપ્ત નથી ઉડતું. મહાત્મા ગાંધીજીને ખીલ પ્રકારના મણીએ તો રા. વલ્લભભાઈ સમા કરશે!

ગાંધીજી દેવો કરતાં મુજો વધારે નેતા અને પરિણમે દેવોનું પ્રમાણ એમણે

બરાબર ન જોયું. રા. વલ્લભભાઈ ગુણો કરતાં દોષોને માટે વધારે સાવધ રહે છે. પરિણામે એમને ગુણો ઓછા જડે છે. આ બંને વ્યક્તિનો સંગમ હતો ત્યાં મુધી પ્રમાણ (balance) બરાબર મળવાનું. મ. ગાંધીજી જતાં રા. વલ્લભભાઈએ એ પ્રમાણ જોયું, અને એ ખોટ એમને વધારે સાલતી હશે.

એમની ભાષા સીધી, સ્પષ્ટ અને કટાક્ષમય છે પણ સંરક્ષારી ન કહી શકાય. કોઈ એને કડક પણ કહે, પણ એ વિચક્ષણ (shrewd) અને વિનોદીએ છે.

એમનામાં bluntness (તોછાણ) છે. એ એમની જાતિનોજ ગુણ છે, એમ કહી શકાય. પણ એમની sincerity (સુનિશ્ચ) માટે શંકા ન આણી શકાય.

મહાત્મા ગાંધીજીના તેજે એ તેજસ્વી થયા. મહાત્મા ગાંધીજીના પગને એ નેતાએ ચપા. ગુજરાતને દોરવાની આવીએ અત્યારે એમના હાથમાં છે. કેવી રીતે દોરશે એ તો ભવિષ્ય કહેશે.

ગાંધીજી વિના સુનું ગુજરાત એમના વિના વધારે સુનું પડત. જનતામાં એમનું સ્થાન, એમને વીશે શ્રદ્ધા અને અમદાના મિત્રણ વચ્ચે જુલા ખાય છે.

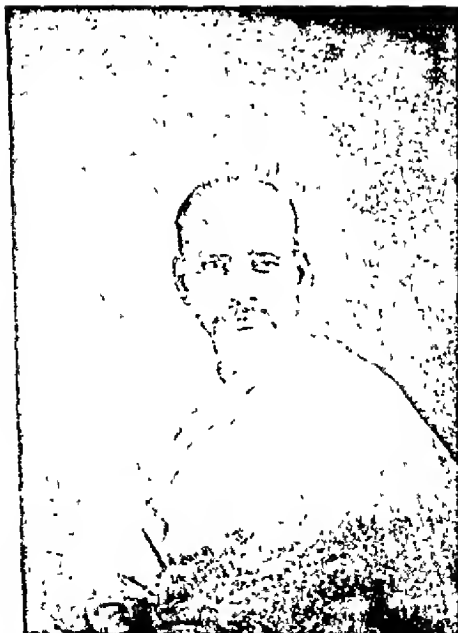
એમની શક્તિ પ્રમાણે એ કાર્ય કરવામાં પાછા નથી પડતા પણ જગત તો કોણે જીત્યું છે કે એ હારે?

મારા એક સાક્ષરમિત્રે એમને વીશે આપેલો અભિપ્રાય દાંડું? He is not the best man but the best available man (તે સર્વોત્તમ વ્યક્તિ નથી પણ દાસ મળી શકે તેવામાં સર્વોત્તમ છે.) આ અભિપ્રાય કેટલાંકને બહુ પ્રિય નએ લાગે પણ મથાર્થ છે એમ કોણ નહીં કહે?

પ્રોફેસર આનંદરાઈકર ધ્રુવ

હિમચુકટથી આચ્છાદિત શિખરોવાળા પર્વતરાજ હિમાલયને વાચા હોય તો જગતનું એકાદ બાળક એને જરૂર પ્રશ્ન પુછવા જાય 'કે પર્વતરાજ, તમારાં શિખરોમાં દિનપ્રતિદિન હિમનાં પડ તો ચડતાંજ જાય છે અને હિમ ઓગળાને સરિતાઓ પણ વહાંજ કરે છે. ત્યારે આ હિમનો સ્વભાવ શો? ઓગળે તો વધે કેમ અને વધે છે છતાં ઓગળે તો છેજ.' બાળક પર પણ ગંભીરતાનાં પડ એટલાં ચડેલાં હોય છે કે પ્રશ્નમાં રહેલી બાલિકતા એ ન સમજે અને શ્દ અને તપસ્વી પર્વતરાજ પણ ગંભીરતાથી ડોડી હસાવીને કહે કે 'બંને સત્ય છે. હિમમય થતુ અને ઓગળતુ એ બંને સ્વભાવ સસ છે.' એ બાળકની સાથે હિમનાં પડો કેમ બંધાય છે એ ચર્ચામાં ઉતરવાનો કાંતો પર્વતરાજને અવકાશ નથી હોતો અથવા એ સમજવા જેટલી બાળકની શક્તિઓનો વિકાસ એમને એનામાં નથી લાગતો. બાળક બીમાર પર્વતરાજની અરપણતાની અથવા દુધ અને દહીંમાં પણ રાખવા જેવી નીતિની ફરીઆદ કરતું ચાલ્યું જાય છે. પર્વતરાજ બાલકની બાલિકતા ઉપર મંદસ્મિત કરી વિરમે છે. આંતુજ કે આનંદસંકરભાઈ અને જનતાનું છે.

રા. આનંદરાઈકરભાઈની વિક્રતાએ એમને ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહાર માનદ સ્થાન અપાવ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓના એ પૂજ્ય ગુરુ છે. માત્ર હિમાલય અને બાળક જેવા પ્રસંગોથી કેટલાંક એમને સમજ ન શકે એ સ્વાભાવિક છે. એમની બંને માતને બરાબર ન્યાય આપવાની વૃત્તિ તરફ કોઈક

‘હાંસવંત’ના]

૨૮. ૧૯૬૪માં પરેશ

[બહુમતી

સકાતી દિલ્લે નેનાં દોરે, હાપનો મુઠ
સ્પષ્ટાનો વપારે છે, પજુ દમજુ; દમજુ
એમના ભેગામાં પ્રથમ કરનાં વપારે સ્પષ્ટતા
દેશ છે

એમની ચર્ચામાં કરવાની રીત સરસ

—આગળ છે, અને એમાં વૈવિધ્ય મળે દેશ
છે. શીખમુશની નિર્વિહાર દિલ્લે ભોજાની રેવ
એમજે વપારે પાડી છે હવનના તૃપ્ત ભાવેના
મર્ચંદી એ પ્રેરુપુત તાન છે પજુ એના ભાવ
(સામોલોસ) એમનામાં જગુ નજા નથી થવા

પુસ્તકો એમના પ્રિય મિત્રો છે. (ઉત્તમશાલ-
લાઇ અને નરસિંહરાવલાઇ તો ખરાજ.) પણ
સાધારણ રીતે જનતા સાથે એ અંતર
aloofness ધણું રાખે છે. એમનામાં
ઉમળકા કરતાં awe (પ્રભાવ) વધારે છે.
એમની છાપ એ તરત પાડે છે.

એમનાં પુસ્તકો અને લેખોનો વારસો
ગુજરાત કીમતી ગણે છે પણ એમની પાસેથી
રાખેલી ગુજરાતની
આશા હતી પૂર્ણ
નથી થઇ. ગુજરાતને
એ એટલાજ ભોજનથી
તૃપ્ત તો ન કરી શકે
ને કે વાનીઓની
મીઠાશ એમણે બહુ
અપાડી છે.

ધણખરું એ
મધ્યમ વધારે રહે
છે. એમની વિનોદશક્તિ
(sense of hum-
our) રાકીઆં કયાં
વિના નથી રહેતી.
ગુજરાતમાં તો એમ-
ની હારમાં આવે એવા
થોપાકજ છે.

સૌ. વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ અને
સૌ. શારદાગૌરી મહેતા

કેટલાક માણસોને નોંધએ ત્યારે આપણી
જુની કહેવત ઘણી વાર યાદ આવે છે કે
એણે તો પરમેશ્વરને પાંચે આંગળીએ પૂજ્યા
છે. સૌ. વિદ્યામહેન કે સૌ. શારદામહેનને હું
નોંધ છું ત્યારે મને એમ સાચા વજર
રહેતું નથી.

એમનું પહેલું સદ્ભાગ્ય નાગરકોમમાં
જન્મવાનું અને એ કે જેવું તેવું છે? ખીજું
સદ્ભાગ્ય મુધારક પિતાની પુત્રીઓ થવાનું.
એને લીધે એમને સંયોગો મળ્યા. ત્રીજું
ખાસ મહત્ત્વનું એ બહેનો ગુજરાતનાં પ્રથમ
“એજ્યુએટ” થયાં તે. એના પત્ના એમની

છાપ તરત ન પડત. એથું અતુટલ અને ઉદાર
ભાવનાઓના પતિઓની પત્નીઓ થવાનું. હજી
તો એમનાં કેટલાંએ
મદ્ભાગ્યોની પરંપરા
ગણાય. પણ આટલાંયે
ક્યાં એાછાં છે ?

સરખા સંયોગો
જતાં બને બહેનો એક-
or typeનાં નથી.
સૌ. વિદ્યામહેનને હોશી-
આર, બુદ્ધિમાન, વ્યવ-
હારનિપુણ કહી શકાય.
સૌ. શારદામહેન મીઠાં,
માયાળુ અને ભાવના-
પ્રધાન વધારે ગણાય.
સૌ. વિદ્યામહેનની
આંખમાં ભક્ષાઇ સાથે
ની સખ્તાઇનુંએ મિશ્રણ
છે. સૌ. શારદામહેનનાં

પ્રોફેસર આનંદશક્તિ મુવ

નયનો અમી વર્ણવે છે. પણ એનો ઉપયોગ એ
હાપણુબર્યો કરે છે. તમારે એ અમી નોંધતું હોય
તો તમારે પ્રથમ લાયકાત શુદ્ધ કરવી નોંધએ.
તમે લેખક કે કવિ છો? તમારી કવિતાએ
જનતાના હૃદયને હલાવી નાંખ્યું છે? અથવા
તમે સરેકારી સમજતાનો દાવો કરનાર
aristocrat (કુશીન વર્ગના) છો? પ્રથમ
પંક્તિનાં હો તો વધારે સારું. બીજી પંક્તિના

હો તો કદાચ ચાલી શકે. છેવટે હું ન હો તો એમનાં કાર્ષી તરફ સહાનુભૂતિ રેખાડો— જણાય એવી રીતે—તેવે ચાલશે.

સૌ. વિદ્યાબહેનમાં કાર્ષીસક્તિ અને અપવ્રત્ય વધારે હશે. સૌ. સારદાબહેન થીમાં પરંતુ થકી નહીં એનાં હશે. આજની માફક સ્ત્રીઓ જ્યારે બહાર કાર્ય કરવા નહોતી આવતી ત્યારે સૌ વિદ્યાબહેનના કાર્યોથી યુજ્જ્વલ પરિચિત હતું. “લેડી કવચ”નાં સંચાલક, હું જાતું છું ત્યાંથી, એજ હતાં અને છે. વેાર ફંક મારે એમનો થાપ અનુભવો નથી. અમદાવાદમાં સ્ત્રીઓની કાઉન્સિલ એમનેજ આભારી છે. સ્ત્રીઓ માટે આપણોની કારમયાજ્ય જોડવામાં એજ રસ લેનાં નાની મેડી ધણી પ્રતિભામાં એમનું અમ સ્થાન છે.

સૌ. સારદાબહેનની સેવાઓથી યુજ્જ્વલ અનુભવું નથી. મહિત્રકાસાળનાં અધિષ્ઠાત્રીની નિષ્કામ સેવા, ભગિનીમહાજનનાં પ્રમુખ અને એલગની સંસારસુધારાપરિકરનાં પ્રમુખનું નામ યુજ્જ્વલનો કેળવાવકો વર્ષે જરૂર જાણે છે. દેશકાર્ષીમાં એ કમિટી રસ લેનાં આવ્યાં છે અને ધણી પ્રતિભાએ એમને પીળી છે એમને જેટલું કહ્યું છે તેટલાનો ઉપકાર યુજ્જ્વલને જરૂર આવ્યો છે.

સંસારસુધારો એ ધર્મગુરુ એમનાજ કુકુંજમોંડી પાછો આવ્યો છે. અને તેથી એ એમનેજ દોષ એમ વધારે લાગે છે. એમના કુકુંજ વિના સંસારસુધારાપરિકરો ભાગ્યેજ આવે છે. સંસારસુધારો એમના વિના આ રીતિએ ભાગ્યેજ આવત. પ્રાકૃત જન્મેને એમાં મહાદોષનું કદાચ લાગે તો તેમાં ઉપાય તરી.

સૌ. વિદ્યાબહેનસારદાબહેનમાં *anti-overtic tendency* (અભીરુપણની આવના) વધારે છે. જનતામાં અપારે *democracy*

(આમર્જની સત્તા)માં કુકુંજી યાગે છે અને એની સાથે નાવમાં રહેવા એ જાને સદા પ્રયત્ન કરે છે. પણ અંગ્રેજીમાં એક બાઈને માટે કહેવાયછું વાક્ય હું અહીં કહું “She is born superior. It is not her fault. It cannot be helped.” (તેઓ જન્મથીજ ઉકૃષ્ટ છે. એમાં તેમનો વાંક નથી, અને એનો હું ઉપાય પણ નથી) સૌ વિદ્યાબહેનસારદાબહેન પણ આપણાથી ઉચ્ચતર પ્રદેશના વાણી ભવે દોષ છતાં આપણો નમ્ર આત્મા એમ કહીએ ખરે કે આપણામાંના એ એક હોત તો વધારે સારું.

જનતા સાથેના સૌ વિદ્યાબહેનનાં સમર્થાં કાળુ છેાગ્રેવે જનતાનેએ એમને એમનાં પાયાંજ નહીં છતા ધાળી વચ્ચુઓ નિરપારે પાત્રવતી પડે છે.

સૌ. વિદ્યાબહેનમાં *stagnant* (પ્રભાવ) વધારે છે અને તેથી એ પ્રભાવશાળીએ લાગે. સૌ સારદાબહેનમાં આકર્ષકતા વધારે છે અને તેથી એ તરત પલાત એવે એમની મીઠી મમતાથી ઘણાંનાં એ વિશ્રામસ્થાનરૂપ બન્યા છે.

મારા એક મિત્રે એમને વીડી એક વાર કહ્યું હતું કે “સૌ વિદ્યાબહેનસારદાબહેન માટે હમેશાં સાથેજ વિચાર આવે છે એક અનાજની બે કાડ જોવા દોવા છતાં જાને એકબીજાની તકન જુવું છે. પણ જુવું દોવા છતાંએ પૂરપૂર પૂરક (*supplementary*) છે.

૨૧. અમરેશ્વર દેશમંદળ અમરેશ્વર “પ્રભાવનો તપસ્વી” જ્યારે “સાહિત્ય”ના અકમાં વાગ્યે ત્યારે તેના લખનાર કોણ હશે એ વીડી અમરી નાનકડી કમીડીમાં અમે પુષ્પ યચાં અવાળી કાઢી. કવિ નરસિંહરાવ, કવિ બ ક કાકોજી દોષ એમ નિમ્મલ કરતા

૨૧ અરવિંદર કુશભટ્ટ ખલરદાર

એ પરિચિત છે. તેમની જીવનમાં એકવાર શીવન કાવિગ્રંથમાલી ઉપમારક્તિ આગળ એમણે ગામાળનો મધ્યાએ કરી નંદણ છે. કવિ કાલિદાસની કલ્પનારાક્રિતિને જરૂર પાછી હાલ બારદાનને કરે છે અને મરેને જાગ્રત્ત બરવુ પછી (જે એ સમકાલીન હોય તો). બ ગ કાવિગ્રંથસાથ પ્રકૃતિના સર્વ સ્વરૂપો ખાતજી બનાવે છે.

palmistry (સામુદ્રિક વિદ્યા) બહુ સરસ આવડે છે. એ વીશે પણ કેટલીક વાતો યદ્ય. કાન્યની ચર્ચામાં સામુદ્રિકના પ્રશ્નો પુછનાર વીશે એમનો કેવો અભિપ્રાય બધાએ હશે? એમનાં કેટલાંક અંપ્રસિદ્ધ સુંદર કાંચોએ એમણે વાંચ્યાં.

ખીજે દિવસે હું નીકળવાની હતી. રા. ખખરદાર તે દિવસે મળવા આવ્યા. ત્રણેક કલાક રોકા હશે. ફરી એમનાં અંગ્રેજી કાંચો એમના કુખેથી સાંભળ્યાં: એમની ચર્ચા સુંદર તો બહુ હતી, પણ પાછળથી સફરપારા કરવા છે એ લાન કાણે કાણે થયાં કરતું.

આ રા. ખખરદાર સાથેનો પરિચય. એમના જેવા માટે એટલાજ પરિચયમાં કે લખવું એ ક્ષાદસ નહીં?

રા. ખખરદારની આકૃતિને-આમ્ય વિશેષણ પાપરીએ તો-પડછંદ કહી શકાય. પણ એ નેરોપણું વાપરતાં સાથેજ ખ્યાલમાં આવે તે ઉમતા એમનામાં નથી. એમનાં વિશાળ નયનો ક્વચિત્ અંતરમાં વળતાં હોય એમ આપણને લાગે છે. અને એમાં આપણને માનવસ્વભાવનો અભ્યાસ અને માનવતા બનેનાં દર્શન થાય છે. એમના લઘુ-લઘાટમાં ચિંતનની છાપ છે.

એમની રમરણશક્તિ બહુ સતેજ છે. એમનું વાંચન વિશાળ અને વિવિધ છે. એમની કવિતા એ એમની ઊર્મિઓનું સહજ પરિણામ છે. એમને એમાં શ્રમ લેવો નથી પડતો અને એમનામાં સહાનુભૂતિએ દેખાઈ આવે એવી છે.

એમની સાથે વાર્તાલાપ કરતાં સહેજ અસ્વસ્થતા થાય છે. તેમાંએ પ્રશ્ન ફરી પુછવો પડે ત્યારે તો ખાસ.

સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં એ પારંગત મનાય છે. યોગવિદ્યામાં એમને રસ છે અને પહેલાં એ

દમણમાં હતા ત્યારે માનસિક બળથી દરેકો સારાં કરી શકતા.

એમના 'પોતાના અભિપ્રાયો' ઉપર એ 'બહુ વગ્ન મુકતા' હશે. એમનામાં ego (અહંભાવ) તો છે. બેઠમએ: તે કરતાં વધારે છે. પણ માનવસ્વભાવનો એ ખાસ ગુણ છે. કેટલે અંશે એ ક્ષમ્ય ગણાય?

એમણે ગુજરાતની - સેવા તો કરી છે પણ એમની શક્તિઓના પ્રમાણમાં ઓછી. એથી એમણે ગુજરાતને અને પોતાની જાતને બનેને અન્યાય કર્યો છે એમ ને કહેવાય! વખતે ગુજરાતની કલહપ્રિયતાથી દૂર મદ્રાસના શાંત જીવનમાં ગુજરાત-ઓહું સાંભરે એમ પણ હોય.

શ્રીયુત કાલિકામિસાદ

સત્યયુગના રાજા હરિશ્ચંદ્રના ખીજા અવતારરૂપ, યમુનાતીરે રાસલીલા કરનાર કનૈયાના વર્ણચોર અને અનેક શુભોપમાયુક્ત એવા કોઈ પુરુષને તમે કદાપી શકો છો? જગતની શક્તિસ્વરૂપ કાલીદેવીના નામરાશિ અથવા એના પ્રસાદને પાત્ર, સર્પને આશ્રયસ્થિત કરે એવા મહાપુરુષનું નામ તે શ્રીયુત કાલિકાપ્રસાદ. મહાપુરુષોના વર્ણનથી આપણા કુદ જીવનમાં કેંક વિશ્વાસતા વધારે છે. આ મહાપુરુષની જીવનસરિતામાંયે સ્નાન કરી પવિત્ર થવાનીજ ધારણા છે. જે કોઈ અને શ્રવણ કરશે કે વાંચશે અને મનન કરશે એના કોટિ જન્મોનાં પાપોનાં પડળ એક ક્ષણ માત્રમાં છુટી જશે. આ વાતમાં જરાએ શંકા કરવી અસ્થાને છે.

શ્રીયુત કાલિકાપ્રસાદ કાલિકાદેવીના પ્રસાદને પાત્ર હોવાથી મહિપાસુરનીજ પોળમાં રહે છે. ઘણી જાતના વ્યાપારો અને ઉદ્યોગોથી

૨૧ અરેબર ફામલ ખબરદાર

એ પરિચિત છે. એમની જીવનમાં એકસર શ્રીમુન કાલિદાસના ઉપમાચરિત્ર આગળ
એમને ગોમાજનો પદ્યોએ કરી જોયે છે કવિ કાલિદાસની કવ્યનાસક્તિને જરૂર પાછી
હાથ બારાનનો કરે છે અને સર્વેને ખાજીલ લાગુ પડત (તે એ મમકાલીન હોત તે).
ખતાને છે. ૧ કાલિદાસના પ્રકૃતિના સર્વ સ્વરૂપો પાસે

કરી શકે છે. પ્રતિસ્પર્ધાએ એમના રક્ષાવતારથી કંચે છે. શ્રીમતોની વ્યાલિશતા ઉપર વિષ્ણુ સમી એ કૃપાદષ્ટિ રાખે છે. વાદમાં હારી ન્યય તો (અશક્ય છે છતાં કદાચ) બોળા થહા સમાન સ્થિતિ નયને એ જોઈ રહે છે. આ સર્વ સ્વરૂપો એ ધારણુ કરી શકે છે, છતાં એ સર્વથી પર છે. એ તો એકજ છે, અદ્વિતીય છે.

મરુડ સમી એમની ડોડીના લહેકામાં અગ્નિ આકર્ષણુ સમાએકું છે. અતિશય પક્ષાધથી એ પોતાની આંખો મટમટાવે છે અને અનેરુ આસ્વાદથી છાતી કુલાવે છે, ત્યારે તેમની કદર માત્ર દેવાંગનાઓજ કરી શકે એમ લાગે છે. એમની ડોલનમય ગતિમાં સાગ્ન શોભાવી શકે એવી એમની છટા હુપાઇ નથી શકતી.

વાદ્યોના ગગડાટથીએ એ વધારે ગર્જ શકે છે. વિધિની માફક જનોને એ ફાણુવારમાંજ ચડાવે છે કે પછડે છે. એમના ચન્દ્રોની બહારૂરી આગળ ચીપાઈની શૂરપીરતા ક્યાંય સંતાઇ ન્યય છે. ચાણુમ્મ સમી એમની જીદિ પ્રસંગાનુરૂપ નવા નવા ત્રેય ધરી શકે છે. જનો અને મમયનો લાલ લેવા એ હમેશાં સળજ રહે છે અને પોતાની ચુણુગીતાનું શ્રવણુ એ અનિ તત્પરતાથી અવિશ્રાંતપણે ગમે તે સમયે કરી સંભળાવે છે. ખણુ ક્ષિ-યુગમાં લોકોની શ્રદ્ધા ઓછી એટલે એનું ફળ એમને પુરેપુરું નથી મળતું.

વિષ્ણુની માફક એમણે ખણુ ધણું પુરાણો રચ્યાં છે. કેાઇ અસત્યની શંકા લાવે માટે એનાં કેટલાંક નામોથી ખાત્રી કરાવવાનો પ્રયત્ન જરૂરનો છે. શ્રી કારમીર પુરાણ, શ્રી તીર્તીઆ-પુત્રી પુરાણ, શ્રી નરસીરાબાદ પુરાણ, શ્રી પંચવીસરૂપક પુરાણ, શ્રી અદ્યતન પુરાણ, શ્રી

શ્રીમાનજના:પ્રસંગ પુરાણુ. દયાદિ, - દયાદિ. વગેરે વગેરે. સર્વ નામોનું સવિસ્તર વર્ણન કરતાં તો સમુદ્ર જોટલી શાહી અને આકાશ જેવડો પત્ર જોઈએ. મારી અદ્યપ શક્તિમાં તો એ કાંઈ કરવાની અસમર્થતાજ છે.

નવર. માં હાસ્યરસના તો એ રાજ છે. વીરરસ એમનામાં શોભી રહ્યો છે. કારમો કરણુરસ એમને અનુરૂપ યદ્દનેજ વર્તે છે. શૃંગારરસ એ સમજી શકે છે. લયનકરસથી લય પાણુ તેટલાજ પામે છે. રૌદ્રરસ તો એમની નમોમાંજ વહે છે અદ્ભુત રસની તો એ પ્રતિભાજ છે અને શાંતરસથી એ અશાંત પાણુ તેટલાજ બને છે.

શાક. અને ધાન્યપરીક્ષામાં એમનું નંપુષ્પ જોઈ જનો લગ્નથી અવનત મસ્તક એમનો ઉત્કર્ષ સ્વીકારી લે છે. નટથીએ વિશેષ કુશળ-તાથી શેકે, વાણોતર, માણુચક વગેરેનાં પાત્ર-સ્વરૂપોનું એ દિગ્દર્શન કરાવે છે.

ભામ્યશાળી જનોને ઉચિત તાલયુક્ત એમનો શીર્ષપ્રદેશ, એમની સૂક્ષ્મ દષ્ટિ, ઉપમાઓને અસુલભ નાસા, માત્ર ત્યગથી અસ્થિ સંતાડતા કપોત, કુધ પીતાં ગરણીનું ક્રમ કરે એવી રમથ્રુ, એકજ સ્થળેથી ખઠિત દંતાવધિ અને વાંસના ગાંડા જેવી ચીપુકથી એમની આકૃતિ શોભાયમાન છે. રેશમી સપ્તીક પહેરી પૂજા કરવા જતાં એમનું ખેદ વિનાનું સરીર અને ધીરોદ્ધત ગતિથી ચિત્રકારની કલ્પનાને ચોખ્ખા વિષય દોાય એવા એ બની રહે છે.

જય હો જય હો સ્વર્ગમંડળના દેવને. દુર્લાભ, જનમંડળના માનવોમાં અપ્રાપ્ય, રા. રા. શ્રીયુત મહાશય દ્વિજન્મ કાલિકાપ્રસાદ તો જય હો જય હો.

તુતાનખામનની

આરામગાહ

મીસરની અજાયબીભરી

શોધનો વૃત્તાંત

લેખક:

રત્ન રમેશ રંગનાથ ઘાટેખાન

બી. એ.

હજીરની દેવધાનુ પાતાવવાસી પ્રાચી. અર્થે હુસન
અને અર્થ મમરના રૂપુ આ શાસી પ્રાચી તુતાનખામન-
ના અભ્ય રાન્યપદ્મનુ એક અમ દર્શ તેનકર હાકડામાંથી
કેતરેલું છે અને તેના દાંત અને જીભ હજીર-
દાનમાંથી બનાવવામાં આવેલા છે

“**૬** રંગનાથ અમારાં વાહન અને અનુચરો
એક સાકડા વાંકાચુકા રસ્તે યદ્ય
આગળ મેં પાં દતાં અને દક્ષિણ દિક્ષા તરફ
આવેલી ટેકરીઓ ઉપર અમારી રાહ જોતાં
હતાં. ત્યાં જઈને અમે તપાસી તપી અમેલા ને
હાથતાદ્વારના શિખર ઉપરથી નજરે પડતો
દેખાવ જોવા થોડાવા દાંત વાનાવરણમાં કામે
હાથે આવેલી એક જગાએ ખીખુમાંથી ટેકરીને
પડામે કામ કરતા અને ઉપરથી કાઠીઓની
હાર જેવા દેખાતા અરખેના એક દોળાના
તીણા મરંજડીઆ અવાજે સંભળાવા તેલેકા
પથ્થર અને રેતીની ટોપલીઓ ઉચકા અર્ધીથી
તહીં દોષદોડ કરતા હતા અને એક કમરના

ખોદામમાં ગુચાયા હતા. એ કમર તુતાનખામ-
નની હોવાનું હમણું જણાયું છે.”

આધુનિક મીસરનો એક પ્રવાસી મીસરમાં
આવેલા સફરમાં ગયા નવેંબર-ડીસેંબરમાં
નવી જાહેલી કમરની યાત્રાના પોતાના વર્ણનમાં
આ પ્રમાણે ૩૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે રાન્ય કરી
ગયેલા મીસરી રાહેનરાહની કમરનો સદસા
પરિચય કરાવે છે. એ પ્રવાસીને તો એ કમર
અનુભવે જાડી, પરંતુ મુળ સંશોધકની
મહેનતની કથા તેથી કેં જુદીજ છે.

ઈસવડા એક મહેનુઅર ઉપરાવ બેઠાં
કાર્તીવંત એક વખત પોતાની મોટરમાં બેસીને
ફરવા જતા હતા, તેમાં તેઓ એક અકસ્માતના

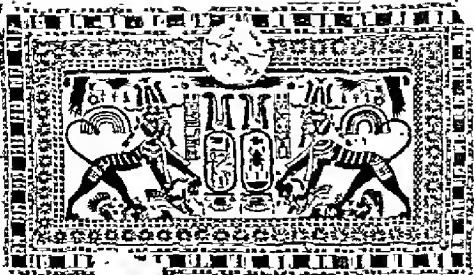
‘મૃત્યુની પાર ખીલું’ હવન છે અને મૃતવેદ ફરી અવતરે છે’ તેવી ખીસરની પ્રેમની માન્યતા, કુષળ, ધૃતી દુઃખભાવના રૂપમાં આ પ્રમાણે સચવામાં આવતી હતી.

ખજનો ત્રણ હજાર વર્ષનો જુનો છતાં નવા જેવી-જ સ્થિતિમાં પડેલો જોઈ શ્રેણીધરાએ પોતાની છંદગીતું સાહસ્ય થયું માન્યું અને છતાં આ તો માત્ર પાશોરામાં પહેલીજ પુણી હતી. કદન-વાળો ખંડ તો હજી આજી હતો. આટલીજ સીજોની વ્યવસ્થા કરતાં બે વરસ વધી જવાનો સંભવ છે.

અંતર્ગૃહ

અત્યાર મુઝી લય હતો કે શહેનશાહનું ‘મમી’ સાઈકેલસ (કદન)માં કદાચ અનામત મળી આવે નહીં. આ : હો મદત્તવનો છે, કેમકે શીરસ્તા મુજબ ‘મમી’ ની સાથે અમૃત્ય તવારીખો મળી આવવાનો સંભવ છે. આ ખાખતનું નિરાકરણ કરતાં બહુ વાર લાગી નહીં.

પ્રથમ ખંડવાળાં વગ્નદાર રાયરમીલાં તાકીદે બહાર કાઢી અંતર્ગૃહની બીંતમાં છિં પાડવામાં આવ્યું. મી. કાટરે વીજળીની એકે જાતની અજવાળે અંદર નજર ફરી અને તેમના મોઢામાંથી આનંદાશ્ચર્યનો ઉદ્ગાર સદજ નીકળી ગયો. તા. ૧૬મી ફેબ્રુ-આરીના રોજ અંતર્ગૃહમાં વિધિસર પ્રવેશ કરવામાં આવ્યો અને સફલાગ્ને શહેનશાહનું કદન અનામત દેખાયું. વ્યવસ્થાપૂર્વકે મોઢેથી અમૃત્ય સીજો, ઝગઝગું મુવર્ણમંડિત રાજાજન, ‘મમી’ના હૃદય તથા આંતરણને છુપારી રહેત્ર પશુમુખાદૃતિવાળો કમસ; જવાહીર તથા મોને મહેસી અપૂર્વ ફારીગરી અને મૃદ્યવાળી ખીજ વસ્તુઓ

પૌર્વાત્મ કજાતો અપૂર્વ નમુનો. દુતાનખામનની સુવર્ણપેદીનો એક છેડો. આના ઉપર દુતાનખામેન અર્ધ મનુષ્ય ને અર્ધ સિંહના રૂપમાં પોતાના દુરમનને કચરીને આણતો જણાય છે. વચ્ચે ઉપરના ભાગમાં સૂર્યનું ચક્રકુંડ, તેની વચ્ચે અગન્યાસ રાખવાની એ નાની પેદીઓ અને ઉપરના બે ખુણામાં ખીસરી મુકરેવ 'બુટો' નજરે પડે છે.

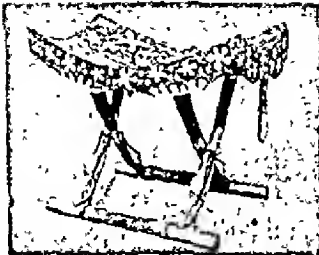

તથા હમર વર્ષ પૂર્વે દુતાનખામનના ચરણને યોગાપતો સુવર્ણજડિત ચંપલ. વચ્ચેના ભાગમાં પદ્મસુમ અને તેની જને જાણુએ જાતકર્તા બે ચરતક રચ્ય જણાય છે

જેની કબર અત્યારે ઢુનીઆને આકર્ષી રહી છે તે ફરો તુતાનખામેનની કાષ્ઠમૂર્તિ મનુષ્ય કદની આ ચિત્રેલી અને ચક્રચક્રાટ મારતી મૂર્તિ દરબારી પ્રસંગે વખતે રાગના પોપાક વડે શણગારાતી, એમ કહેવાય છે.

પરથી જાણ્યું કે
ચોરે અહીં સુધી
પહોંચે નથી.
તે પરથી અનુમાન
થયું કે ગુલાનખા-
મનનો દેહ તથા
તેની સાથેની
તવારીખો મવામન
હોવાં હોઈએ.
અંતરૂંદ માથી
સાંપડેલી ચીજોની

અંદર ગોળેલી
ભારોખર નગર
સોના કરતાં પણ
વધુ કીમતી ચાર
પેડીઓમાંની છે.
અહરની પેડીમાં
ગુલાનખામનનું
રામ છે. રામ
આથે અર્વાચીન
જમને આથેજ
જોયો હશે તેવો

અદ્ભુતના આમળ
પ્રથમ ખહી
જેમુવ ચીજો પશુ
સાન માંથી પડી

દાવીદાન ને અબદુસસ કાલગામની કહીનીગીનો નમૂનો.
ગુલાનખામનની કબજાથી મળી આવેલું ચામડાની
મેહવાણુ જની રૂદ્ધ

અદ્ભુત જગ્યા
હીરોનો મંમદ
મળી આવવાની
વીસથી

જાન છે એકબીજાની આજ્ઞા છે ગેડીઓ અંદર જગાજ વીસથી

નીસ સહીયો વહેલી એક પુણ્યી વરતુને કાચમ
ભળવી રાખ્યા તેના કાચ પ્રયોગે કરતા દાકની
મહાપત્ર સરકારના રસાવજુગાઓ માં હુકમ

ગુલાનખામનના રસાઓ પસાતો એક ભાગ આની
કાચના અદ્ભુત ચાતરામિયા કાચનું માથું જાણ્યું છે
માથાના અંદર દાવીદાનની દાવાણિ અને દાબ
મુજાબ આપેલા છે ની કાદર અને કાદરનો
એક મુજાબાસી પસાતો બહાર કાઢે છે

ફેરોની ગુફાઓ ખોદતા સાહસિક વીરોને સાધારણ રીતે નગરે પડતો પહેલો દેખાવ. ધડપતા છતરે—
 રાત્રનું 'મખી' જુવે છે. પણ તુલાનખામન—
 મદીને વીસરી જઈને ધડીલર પ્રાચીન પાંચી સીલો મારી છે, અને હવે પાંચી વડ
 મીસરના જમાનામાં વિદ્યા હશે! હાલ તુરત અનુકુળ પ્રસંગે તેને ફરીથી ખોદવાનો મન
 માટે તો તેમણે એ સમાધિગૃહ બંધ કરી સુખો રાખ્યો છે. એ તૃતીય ઉદ્ધાટન વખતે

—પોતાની અમાલપાની બનીના પ્રાશમાં તેઓ દુઃખમાંને ડૂબી વાળેલી રાતપેરી અને ફેર રીંગલ

—આ નિવસના અવગણ્ય જાણે છે

મીઠર પોતાનો બેઠ બાવલે એવી આશા છે. કરો છે અને તેની અમર પાકાવ રમતેલી
દરબાન આ રોષે પામાલ ફનીઆમાં માવ કપડાંની ફેલને કપડા નહીં પરંતુ તેમના
પુરાબુરગુરુઆ આરે આપર રમ કામ આચારવિચાર પર ખલુ મુઅકર પ્રમાણમાં છે.

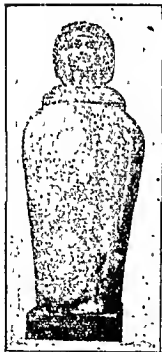
તુતાનખામન કોણ હતો?

છત્રી સનના પ્રારંભ પહેલાં સેક્રો વર્ષ પૂર્વે મીસરમાં થએલી જે ક્રાંતિકારક ઉદયપાયસોની કથામાં પોતે ભગવેલા ભાગને લીધે તુતાનખામન પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે, તે કથા ઉપસન્ધ શુદ્ધ ઐતિહાસિક સાહિત્ય હોવા કૈંક નીચે પ્રમાણે છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૩૭૫માં મીસરમાં પ્રવર્તમાન દેવ

તે વખતનો શુદ્ધ મીસરી શાસકોનો નમુના રાજા. તુતાનખામનની રવરૂપવતી સાસુ. આસરની કક્ષા આ કૃતિમાં પણ વિદાસ પામી હતી.

તુતાનખામનના વખતમાં વપરાતી પશુપ્રાકૃતવાળી બદલી કબરમાંથી મળી આવેલી આ બદલીમાં સુગંધી દ્રવ્યોથી રાતનાં આંતરડાં સાચવી રાખવામાં આવ્યાં છે.

એમન (amen) રચનાકે આણી અને તેણે એશીઆવાંસીઓની પૂજા સામે ઉપર અગ્રાજ કરી નવા ધર્મવાળાઓનો એક નવો એટન (aton=સૂર્ય) નાશ કરવા મારે જુલમ વર્તવવા માંડ્યો. એ પૂજક પંથ લાંબા સમયથી વસતા “એશીઆવાંસી”ઓએ (યહુદીઓએ) પ્રવર્તીઓ અને તે સત્વર વિસ્તૃત થયો. એમન-પૂજકો અનેક દેવ દેવીઓમાં માનતા, જ્યારે એટન-પૂજકો “એક સર્વ શક્તિમાન કૃષ્ણ પ્રભુ”ને પૂજતા. તે સમયના

રચનાકે આણી અને તેણે એશીઆવાંસીઓ ઉપર અગ્રાજ કરી નવા ધર્મવાળાઓનો નાશ કરવા મારે જુલમ વર્તવવા માંડ્યો. એ દેવે જા પજમાં મરણ પામ્યો. તેની પછીના દેવે એ તેની આગમનની પદ્ધતિઓને ફરી આ પાર હાંકી કાઢવા ને કાયમાં તેનું કન્ય રાના સમ્પ્રદાયમાં પામ્યું, પરંતુ તે બને છવનો શાસન બનાવતું બાબકના માપનું પ્રાચીન મીસરનું પહેલવહેલું હાથનું મોજું.

મરી મયાની ચલુ આખીની કિયવબ્ધ થા છે, તે કપરથી મી. વાદગોવના મન્ને પુટિ મળે છે અને એ મનમાંજ નથી શોધે પ્રવર્તવેલી આતુરતાનુ રહસ્ય છે. બાળબાળની કહેવાની દતકથા સત્ય કથા સાખીત થયેનો મંભવ છે।

ઉપસંહાર

રાત્ર્યમદોરની સુવર્ણપુટા તુલાનખામનના રાત્ર્યમા હજી પાવરીના અમલદારવર્ગને આ મુદ્રા સગાના વિન્દ તરીકે આપવામાં આવતી અને રાત્રતુ નામ તેની પર ફોલરમાં આવતું આ મુદ્રાનુ વચન આસરે ૭૩ આમ છે અને કોમલ દત્તજન ૧૪૦ સંવત્માં થય છે. તુલાનખામનના વખતમાં તે તેની કોમલ નાદી નેટલી પતી પણ હવે તે ૧૦ એકર અમીન ખરીદવા આરંભ રોતુ બસ છે.

સામાન્ય મનુષ્યના દીવને કપરો ખોદવાનું કાર્ય ધર્મદંષ્ટિએ અપરિત, desecration જેવું લાગવાનો સંભવ છે, પરંતુ અમે તે સ્વકૃપમાં વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રને પુરવાર એવી ભાવનાઓથી અડિખ દોહા તેને ખોદી ભાવનાભયતા

રહી છેવટે અપુત્ર મગજ પામ્યો. *

આ વર્ણન એટું કરનાર વિશ્વવિખ્યાત ખીમરશામી મી આર્થર વાલગોય છે તેઓ અનેક દલીલોથી પોતાના મનનુ મન્ય સમર્થન કરીને જણાવે છે કે “ધર્મોદી કેગ” પત્રી ઇ. સ. ૧૧૧૧ ૧૩૫૮માં ગાદીએ આવી બાઈબલમાં જણાવ્યા પ્રમાણે યહૂદીઓને ખીડનાર રાત્ર તોજ ખીમરના ૧૮માં રાત્રદસરો છેવટે સહેનરાહ તુલાનખ-એમન (Tulankh-amen) હતો, અને તે “પ્રયાણ મા વર્ણવ્યા મુજબ નાવારમ મગજ પામ્યો હતો નથી જોવી કપરમાં સહેનરાહના કશન કપર એક ચિત્ર છે. જે રાત્રને એમીઆ-વાસીઓને પગ તળે કચડતો આવેએ છે જણી રાત્ર ૧૮ વર્ષની વયે અને નાવારમ

તિતોમ

centimetre-
talukha
માનવાનેતા
થી અને
કરજુના
અપામનો
તેમને ભય
નથી. તેથી
તેઓ કપર-
માએકપટ્ટી
એકઅરજુન-
તાઓ નીચ-
ખતા જાય
છે.

નેવરા ઠાકમા અને નવ ખાનારાળો પણ ખાલી મળી આવેલી પેટી. નાદરમેપતના ઊંઠાથી અનવેલી આ પેટીમાં કે કે જરાલીસો મુદ્રામાં હશે. પણ હાલકોમાં તે તેમાં રહેજ રીમાં નથી.

* બાઈબલના એક અપ “પ્રયાણ” (exodus) મા વર્ણવેલ યહૂદના અને ઉપરના વર્ણનમાં ફરક માત્ર એટલોય છે કે બાઈબલ જુદામતે સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૦૦નો જણાવે છે, તથા તે અંશીઆપસીઓના પ્રયાણને અરજાવત રહ છે, આરે અન્ય સાદિખ તેને ફરજઆન જણાવે છે જ્યાં ફેરોને નવા સપ્રદાશ સ્વીકાર્યાને તેમાં કશ્ચેન નથી. તે ઉપરાંત બીબલ પણ વર્ણનકેરો છે, જે અપરજુન કોનાલી કાઢીયુ.

શોધના મુખ્ય પ્રેરક શોર્ડ કાર્નાવૅન એક ઝેરી જંતુના દંરાને લીધે બહુ ખીમાર છે એવા ખબર વચ્ચે આવ્યા હતા અને આ બનાવથી ચારે બાજુ વહેમ પ્રસર્યો હતો કે પોતાના ફેરોના અપમાન માટે વહ મીસર વેર

તો નહીં વસુલ કરવું હોય? વગી, તા. પની એ પ્રોલ ના ચાગ સવારે બે વાગે તેમણે દેહ છોડ્યાના

સ મા ચાર આખી દુનીઆ ઉપર વિહુદ્ વેગે પ્રસરી જતાંની સાથે ઉપરના વહેમને બહુ પુષ્ટિ મળી છે; મીસર ઝેરી ફેરેલી તો ચોક્કસ માને છે કે

શોર્ડ કાર્નાવૅનને ફેરોના શાપ ફળ્યા છે.

પરંતુ આ ખેદજનક અવસાનથી સંશોધનમાં વિશેષ પડનાર નથી. મી. કાર્ટરની દેખરેખ નીચે તે કામ તો ચાલુજ રહેશે.

પુરાણા ઇજીપ્તના જે જે શહેનશાહોનાં

‘મમી’ હાથ લાગ્યાં છે, તે બધાને ફેરોના સંપ્રદરશ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યા છે. ૧૪૨૦ વર્ષના ફેરો એમન-હોટેપ ખીજના ‘મમી’ને હજી તેની કબરમાં એક વીજળીની બત્તી નીચે રાખવામાં આવ્યું છે. તુતાનખામનના શબને

૩૦૦૦ વર્ષ પછી દુનીઆના પ્રધાનમાં ફરીથી આવના તુતાનખામનના સુવર્ણ-રથનો ઉપરના બાજ બાજુના બાજમાં ઉત્તર ઉપર એશીઆના બંદીવાનો ચીતરેલા જણાય છે. ગુફામાંથી સુવર્ણરથને લઈને ઉપર આવના મી. હર્લર્ડ કાર્ટર.

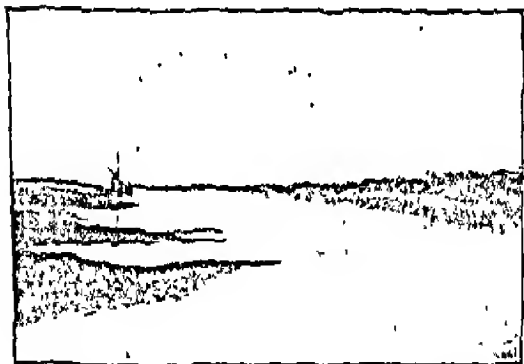
ચર્ચાઓ ઉપસ્થિત થઈ છે અને યશ. દાખલા તરીકે, મો. એડવર્ડ નેવીસ નામના ફ્રેંચ વિદ્વાને મત દર્શાવ્યો છે કે તુતાનખામને પોતાને માટે મુગ બંધાવેલી કબર આ નથી. તેના પછીના ફેરોએ તેને ખસેડી આ નવી

ખસેડવું કે લાંબા રાખવું એ ચર્ચામાં તેના શોધકો પડ્યા છે. લખ માત્ર મોંઢકો વર્ષોથી ટાંપી રહેલા હુદાર-ઓનોજ છે. ગરમીની ઝાડુ દરમ્યાન થોડા માસ માટે કબર બંધ કરવામાં આવેલી હોવાથી હાથ તુરત માટે તો એ ચર્ચા પડતી મુકાઈ છે.

આ શોધ-થી અનેક વિષય સંગત

પરંતુ નાની કબરમાં મુક્યો, અને મુળ કબર
પોતે ખચાવી પડ્યો હતો. રોશનલી કબરના
ચકરચીકાની અત્યંત સ્વચ્છતાને તે પોતાની
હલીલના એક પુરાવા તરીકે ઠાંકે છે. પરંતુ

આ બંધી ચર્ચાઓની સારંગ પરિક્ષા થયે કે
ત્યારે કેરોના કબરમાંથી નીકળનાર ભેખો
પ્રસિદ્ધ થઇ સત્ત્વ હકીકત ઉપર અગમ્યાનું
પાડ્યો. ત્યાંમુથી બધા તરંગોગ છે.

કચ્છર આગળ વહેતી નાઉલ નદી દ્વારેમાં તેો લગીનો આ માન, કબરની સંકુલમાંથી આવેલા
સંખ્યાબંધ લોકોની રચીમરો અને મોટા-સોઝાથી ભરેલ છે

રાજધિરાજ

‘ગુજરાતનો નાથ’નું અનુસંધાન

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

બી. એ. એલ.એલ. બી., એડવોકેટ;

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

નોંધ.

જેએ મારી “પાટણની પ્રમુખતા” કે “ગુજરાતનો નાથ” વાંચી દુરો તેને આ વાર્તાનાં કેટલાંક પાત્રોની ઓળખાણ પડશે. જેણે એ વાર્તાઓ ન.વાંચી હોય તેને માટે નીચે આપેલી ઓળખાણ બસ છે.

જ્યોતિષિહૃદય શોલકી ... અણ્ણદીવવાડ પાટણનો રાજા અને ગુજરાતનો નાથ.

મીનજદેવી ... રાજ્યમાતા.

મુંગલ ... મહા ગમાત્મ.

ઉદા ... મંત્રી અને ખંભાતનો સત્તાધીરા.

દાદાક ... મંત્રી; * કણ્ણવતીનો સત્તાધીરા.

શોભ ... મંત્રી.

ત્રિભુવનપાલ ... રાજાનો ભત્રીજો ને † લાટનો દંડનાયક.‡

કાશ્મીરાદેવી ... ત્રિભુવનપાલની પત્ની ને મીનજદેવીની ભત્રીજી.

કાક ... ત્રિભુવનપાલનો મિત્ર ને ભટરાજ.

મંજરી ... તેની પત્ની.

સન્નજન ... સોરઠનો દંડનાયક.

પરશુરામ ... તેનો પુત્ર.

રાખેગાર ... જુનાગઢનો રાજા.

રાણકદેવી ... તેની રાણી.

* અમદાવાદ.

† સાબરમતીથી દંભણ સુધીનો પ્રદેશ.

‡ સુબો.

આગતાં પ્રકરણોનો સાર

વિભાગ પહેલા

સંવત્ ૧૧૬૬ ના ચૈત્રી એક સવારે એક નાનકડા સાધુ ને ઘડનો દીકરો આશ્રમ કુચકમ્પ આગળ ઉતરે છે. આશ્રમ કુચકમ્પને મજરા જ્યાં રસનામા એક યુક્તીના સૌંદર્યથી મુગ્ધ બને છે. તે કાકને મવીને જ્યોતિહરેનો સંદેશો તેને આપીને પાછો વળે છે સંદેશમાં કાકને આજ્ઞા છે કે તેણે બન્ને આશ્રમને સૌંપી જુનામદના ધેરામાં એટલું શબ્દો લીધાદેવીએ ખબર પડે તો કાકને છે દરમ્યાન જુનામદથી મનુષ્યકદ શબ્દોદેવિનું તેણે જાણે છે. જુનુ સામ્યને કાક દેવમદસુવિની વિદાયવાગી લેતા બાજ છે, જ્યાં પાતાના આશ્રમમાં આવતા જીન સમુદાયે તે આગળે છે અને તેની પાછળ એક મુખ્યરે યેગ છે અને રસને પડે છે દરમ્યાન આશ્રમને તેના સસરાને ત્યાં તેના સાગે, પાછળે લાલ જાત્રાથી કાકાશબ્દો દરખ વાળો બનેલો દેવાપાત્ર, જુઓ આવાસ રે છે. એ યુક્તીના સૌંદર્યથી તે મુગ્ધ થયો હતો તેની બાળ કાકા આશ્રમ ને સિનિરોને મોકલે છે, જેનેા પુત્ર આવત મિત્રીને પત્નીઆરીઆની મરણી કરે છે મનુષ્યકદ મહાશબ્દ તેમને વારવા જતા એક સિનિરો તેને મારે છે તેજસમાં દેવાપાત્ર આવીને સિનિરોને પત્ર કાપી નાંખે છે. આશ્રમ આગળ કુચકમ્પ જતા તે દેવાપાત્ર ઉપર કોવે બરાપ છે, જાનુ એજામાં કાક આવી પદોળીને બરી દુષીત કરાડીને સિનિરોને પાડી મુકે છે અને દેવાપાત્રને ન કહેલા આશ્રમને ચેતવે છે આશ્રમની ઘોષરાતીની નિરાસાજનક માળ લેતો કિર્ત્તમયુઃ કાક પોતાના પરિવાર દેવાપાત્રને સૌંપીને રવાને થવાને દિવાર કરે છે દરમ્યાન આશ્રમને તેના સસરા તેજસમાં કુચકમ્પને યેગ લઈ જાય છે તે જમને દેવાપાત્ર પોતાના પુત્ર મહાશબ્દ આગળ પદોળીએ ઉતરતી પોતાના દેવાની આત્મ કાકને કાકની મેહાજીનીમાં બગેરો જવાડવાની રત્ન, ત્યાં જમને પડે તેા દેવાપાત્ર "મુચરોન ના મુગ દેવાપાત્ર બહાર પડવાનુ જમને તેમની પાસેથી મિત્રે છે પછી જેને કાક મર્યો કાકે જુનામદકુચકીના વાલ કાકના દેવાપાત્ર કાકને જમ કરતા દોડે છે, જેને મહાશબ્દ જા- છે મુચના સમલજવાથી ઉતરે કાકના કુદબ્ધ રેશુ કરવાનુ દેવાપાત્ર જમને આડે છે કાકના રવાને થતા પછી મનનીને દેવાપાત્રની સ્ત્રી સાથે મેહાજીની થાય છે દરમ્યાન આશ્રમને ખતર મળે છે કે તેનુ મન દુઃખી જનાર મુચની તે મનની પોતેજ છે, મેહી તે દેવાપાત્રની કાકીને મનનીના ધરતી રેશુ મુકાલ લેવાની રત્ન તેની પાસેથી મુજીથી મિત્રે છે અને તેના મેહામાં માન બુધી વિશ્વકુલ જીન સાધુ દેવમદસુવિની અવગળા કરે છે બદ નવાપાત્ર જમના કોલસા રત્ન નાવા અને કાકજા રવાને બેગથી રેશુ જાતી બરી આવવાનુ તેની પાસે જુનામદ લેવાની રત્નને રે કાક પાસે આવે તેા દેવાપાત્ર જનાર રત્ન બરી આવે દરમ્યાન સુરિ જમાન તરફ વિચાર થાય છે

વિભાગ બીજો

જુનામદથી કાકના વાંદ પડવા તરફ જતા કાક જમના જાડી આવળ ઉતરી પડે છે, અને ચેતવે તેા વિશ્વકુલ એમને પદોળી છે એમ આજાનુમાર વદાળને પ્રજાત આવળ લઈ જમાની રે છે કાકને કાકને કાકને દીકરો જાનુર તેને કાક સમજા જમાની રે છે અને જમાની રે જમાની રેવાની કરે છે આ જમાનુ કાક સૌંપી દેવાપાત્રી પોતીઆ આગીરે સાવ આધારમાં આવે પાછા જમાની જુનામદ રાખે મજરા બલ છે રા- પોતાની રાજકને સવિનુ કહેવાની નવી દીમિત આવવાથી પાક રેને રાજકને એ વીરો મુચના કરે છે, જેમ કરતા જેને જમાની રેને પ્રજાતના પરિવલ થાય છે જિનુ કાકે પત્ર જમાનુ કાકથી રાજક રા' રાજક રાજક છે અને તેની અવગળા જે રા' નમતુ ન આપવાની પ્રજા કરે છે અને એ જમાનુ કાકને જુનામદ લેવાનુ મેહી તે પોતે જમાનુ છે એમ રા' કાકને કરે છે

પ્રકરણ ૭મું

જેમાં કાકને વહેમ લગ્ય છે

જોતાં પહેલાં કાકે રા' જોડે ઘણી વાતો કરી અને આખરે ભારે દૈયે તે મિત્રથી જુદો પડ્યો. રાણકદેવીના વ્યક્તિત્વની કાક પર ઘણી અસર થઈ હતી. આ પ્રતાપી સ્ત્રીએ તેના વીર પતિ પર અને આખા જુનાગઢ પર પોતાનાં સ્વપ્નાંનો એવો બાદુ ચલાવ્યો હતો કે અત્યારે એ બાદુ કોઈ તોડી શકે એમ નહોતું. રાણક ને ખેંગારનાં સ્વપ્નાં તથા ગૌરવ કાયમ ગોઠે અને પાટણનો વિજય થાય એ બે વસ્તુઓ કેવી રીતે થઈ શકે તેના ઉપર વિચાર કરતો તે જુનાગઢની બહાર નીકળ્યો.

મોતીઓ તેને લાંબે રસ્તે ગીસ્તારની બીજી બાજુએ લઈ ગયો અને ત્યાં તેની આંખના પાટા હોડાયા. પછી બને અપાયાબંધ વંચળી તરફ જવા લાગ્યા. મેંદરગ તરફ સોરડી ને પટ્ટણી સંન્યની અથગઅથડી ફેટલાક દિવસ થયા આજ્યા કરતી હતી એટલે તેનાથી દૂરનો રસ્તો તેઓએ લીધો. એ તરફ થોડે થોડે દૂર જુનાગઢની ચોટ્ટી કે ચાણું આવતું પણ મોતીઓ આહીર બંધા અમકદારોને ઓળખતો નાગતો હતો એટલે તેને જોનાં કોઈ પણ કાક વીશે પુછપરછ કરતું નહીં. મુસાફરી જરા કંટાળાભરી હતી. રસ્તા ઉંચાનીચા હતા અને ખાદ્યો પણ વચ્ચે આવતી એટલે તેઓ અપાયાબંધ જઈ શકતા નહીં. અવારનવાર રસ્તામાં પડેલું મુઠું જોઈ થોડીઓ ભડકતી.

થોડીક વારે તેઓ એક ટેકરી પર જઈ જોડાંએ એટલે લાંબી સાંધો ખાવા ઉભા.

ટેકરીની નીચે એક નાની ચોટ્ટી હતી અને ત્યાં યોગ્ય સૈનિકો એક નાની તાપણીની આસપાસ બેઠેલા દેખાતા હતા.

એકદમ ટેકરીની બીજી બાજુએ થોડાં પગલાં સંભળાયાં. આહીર ને કાક બંનેએ ધારીને તે તરફ જોયું. એક કાળો ગાયો અપાયાબંધ ચોટ્ટી તરફ આવવા નીકળ્યો હતો; બીજો ધીમે ધીમે વંચળી તરફ આવેલા જંગલમાં પેસી જતો હતો. આહીરે વહેમાને ચારે દિશા તરફ જોયું ને શીઘ્રરી કુતરાની માફક ઝુંબવા માંડ્યું. કાક દોડતા આવતા થોડેસ્વાર તરફ એકામતાથી જોઈ રહ્યો.

“તમારા ચોટ્ટીદારો ચોટ્ટી કરતા હોય એમ લાગતું નથી.”

“બાપુ! કોઈ જાણીતો માણસ દરો, નહીં તો જુનાગઢની ચોટ્ટીમાંથી ચઢ્યું નહીં જાય.”

“આશો જોઈએ” કહી કાક ટેકરી ઉતરી ચોટ્ટી તરફ ગયો. આહીર પણ સાથે ઉતર્યો. ચોટ્ટી આગળ પેસે થોડેસ્વાર આવી પહોંચ્યો હતો અને ચોટ્ટીદારો ઉભા થઈ તેના થોડા પાસે પહોંચી ગયા હતા. થોડેસ્વારે પણ જુકાની બાંધેલી હતી. મોતીઓ ચંચલ હતા. તેણે તરત થોડેસ્વારને ઓળખ્યો અને આગળ આવી નમસ્કાર કર્યા “દેશજદેવ બાપુને ઘણી ખંભા.”

ચોટ્ટીદારો ને થોડેસ્વાર બંને ચમક્યાં. આ તરફ કાક પણ ચમક્યો. દેશજદેવને જોઈ

પહેલાં તેણે જોયે હતા અને અત્યારે એ ને તેનો બાક વિશળ અને ખેશારના પક્ષમાં હતા તે પણ એણે સાંજાવ્યું હતું. અત્યારે એ મળ્યો તે કાઠને રમ્યું નહીં.

“કાજી મોતીઓ!” ચક્રિત થઈ દેશળદેવે પુછ્યું. દેશળદેવ અને મોતીઆને એણખી મોડીયારો જરા દૂર ખાયા. કાઠ પણ દૂર ઉઠા રહ્યો.

“હા બાપુ! પણ અત્યારે આપ અહીંમાં છો.”

“હું ચોજાઓ તપામવા નીકળ્યો છું.”

“એમ” મોતીઆએ નમતારી કહ્યું.

“તું શું કરે છે?”

“એક માણસને આપણી મોડીની બવાર સુધારે છે.”

દેશળદેવે વહેમણને કાઠ તરફ જોયું “માણુ છે?”

“બાપુનો માણસ છે.”

“જુ જાણુ છે?” પિતાનો ઘેરો મોતીઆની ઘેડી પામે બારી દેશળે ધીમે અચાજે પુછ્યું.

“મને ખબર નથી.”

“એમ તે હોય?” દેશળે હસીને પુછ્યું.

“હા. નહીં તે આપને કહેતાં શું વાળે?”

“કોને રહેતી, પુછીએ.”

“જા બાપુ! મદારાજ ગુએ થયો” મોતીઆએ કહ્યું

“બરે એ! આમ આવ.” દેશળે કાઠને પાસે મોકલ્યો. કાઠ ઘેડી જરાક આજગ બારી ઉઠા રહ્યો. “તારું નામ શું?”

કાઠે મુઠા મુઠા મોતીઆ તરફ અંજાતી કરી.

“તમે એને પુછો નહીં હો!” મોતીઆએ અધીરકથી કહ્યું. “અને જાણું. અમને મોકું થાય છે.”

“તે કેમ માથશે! મારે જાણવું જોઈએ” દેશળે જરા સુસ્વામાં કહ્યું. “નહીં તે આવે પાછ મદારાજની પાસે.”

“બાપુ! મોતીઆ આહીર પર પણ વિશ્વસ નથી!”

“આગકાજ કોઈનો પણ વિશ્વસ રાખવો કમતો નથી.” દેશળે કહ્યું.

મોતીઆનું મો ગુસ્સામાં લાગ્યેણ થઈ મધુ કાઠે જોયું કે અત્યારે વધારે રફતક થાય તે તેમણી ઘોડાનો થવા વિના રહેવાનો નહીં તેણે ઘોડીને એક મારી આજગ આપી.

“મદારાજ” જનારડી અચાજે કાઠે કહ્યું દેશળ ને આહીરે ઉંચુ જોયું. કાઠ પોતાની ઘોડી દેશળના ઘોડા પાસે લઈ ગયો ને નીચે વળ્યો દેશળ તેના તરફ ફર્યો.

“બાપુ! જોને તમે દમણાંગ મત્યા તેનો છ માણસ છું” કાઠે દેશળના કાનમાં કહ્યું. દેશળ અમકરો, ફીશે પડી મરો, ને તેની અચ્ચથના જોઈ તેનો ઘોડો ખજ ચનગની કહોલો.

“આજ મોતીઆ!” કાઠે કહ્યું અને તે અને આહીર અને જાણે ઘેડીઓને એક મારી આજગ દેશળે દેશળ પોતાનો ફેંદો સમાવતો ઉઠા.

“બાપુ! તમે બારે કરી.” મોતીઆએ કહ્યું

“એ તો મારો જીનો મિત થાય છે” કાઠે કહ્યું.

“મોતીઆ રહે તું જા. વચળી આ રહ્યું. જું મારી મેલે જાસ.”

“જુથા પાગે તો.”

“અરે કેં વાત છે. ને જો. મહારાજને કહેજે કે મારે સરેશો કહાવવો છે મારે આવતે ભુધવારે તને અહીંયાં મોકલે. જો કેં કહાવવું દરો તો હું તે દહાડે મધરાતે આ ટેકાણે આવીશ. આપુને અને જાને મારા જથ્થો સોમનાથ કહેજે.”

“જેની આજ્ઞા.” કહી મોતીઆએ ઘોડી પાછી વાળી. “જને તો આ આપુડીને પાછી મોકલજને, ધણી પ્રાંતી ઘોડી છે. આપુડી! બેસ આવજે” આદીરે ઘોડીને કહ્યું.

કાંક ઘોડીવાર ઉભા રહ્યો. વંધળી જતાનો રસ્તો ત્યાંથી રીધાજ વળાવેલો હતો. તે તરત ઘોડા પરથી ઉતર્યો ને બોંય પર કાન માંડી પડી રહ્યો. ફર જતા ઘોડાના ધીમા પગમાં લેપું કેં સંભળાયું એટલે તરત ઘોડી પસાણી તે દોડતી ઘોડીએ ચાલ્યા.

ઘોડીવારમાં આગળ જતા ઘોડાનાં પગમાં રૂપરૂ સંભળાયાં. પાટાળના મહેલોજરનો પુત્ર ને બેંગારનો ભાણેજ દગાબાજ દેશન અત્યારે વંધળીના કાલ માણસ નેતે આતંગી મમજન કરે અને તે માણસનો પોતે નોકર છે કહેતાં દેશનદેવ અપરધ અને આરતુ કાંકને મારે પુરતું હતું. પોતે વધળી જતા ને પડેલાં ત્યાં ચાલતી અટપરેલી માંડીની મેળવવા ને આવડે હતો. આ વચળી જતો માણસ કાળુ હતો તે વદનુપાની તેને જરૂર લાગ્યા.

એમ તેની ઘોડી આગળ વધતી ગઈ તેમ પડેલાં તો આગલો મોરો પગ વધારે ઝડપથી ચાલતો ગયો. પછી નચ્ચ ને ધીમે પડી ગયો. અત્યારે કાંક તે ઘોડા પાસે જતા લાગ્યો. ત્યારે તે ઘોડા અંદરોડ ચાલતો હતો કાંક મનમાં દરેકા. ઘોડેવારે કાંકે જગાડ લખતો હતો અને પગ તેને પડેલો એમ નેમતું. તે પેનાલી ઘોડી પરથી ઉતર્યો ને

તેને છોડી મુકી અને પોતે પેલા ખાસી ઘોડા પર બેસીને ચાલવા માંડ્યું.

વંધળી છેક પાસે આવ્યું એમ તેને લાગ્યું એટલે રસ્તાની પાસે એક ખેતર આગળ હાથમાં ઘોડાની લગામ રાખી તે લાંબો થઈ મુતો.

ઘોડીવારમાં તેણે ધારું હતું તેમજ જન્યું. એની ઘોડી પર સવાર થઈ એક માણસ આવ્યો અને તેને મુતેલો જોઈ ઘોડી થંભાવી ને તેણે લેવા કહ્યું. પછી ઘોડો વિચાર કરી તે ઘોડેવારે વંધળી તરફ ચાલવા માંડ્યું.

કાંક આરામ લેવા આંખ મીંચી.

પ્રકરણ ૮ મું

અર્ધરૂક

કાંકે આગ ફેરવેલ વખત નિરા લીધી તેનું તેને જ્ઞાન રહ્યું નહીં; પણ ઘોડાનો લગ્નલગાટ મનાં ને ઉડીને બેઠો થવા ગયો.

ત્યારે તરફ ઉગતા પેડોડીઆનો પ્રકાર જવાંબા હતો જનાં કાંકને જવાનકે વધતું આવ્યું હેન એમ લાગ્યું. બે કાળી પ્રવંડ બુદ્ધિએ તેને બોંય સાથે તળી રાખતી હતી ને એક બીદામણું મુખ તેની આંખ આગળ દેખાતું હતું.

મુખ વિશાળ ને કાળુંઅંધાર હતું. બે મોટા, લાલ ચિહ્નરૂપ ગ્રાંથ આંખમાંથી અંધાર નીકળે પડતા હતા. આ મોટા પર નાકમાં માત્ર બે મોટાં નરેકારાં હતાં અને નીચલાં જટકના ટેક પર એક મોટો તીવ્રાં હાંત આગળ આવેલો હતો. માથા પર ને જાંતી પર અખંડ લેવા દિશા લાંબા વાગા હતા. આ

ગુખાનું જોડલી લયકર હતી એટલીજ અ-
વ્યભાવિક હતી. કાકને એક વિષય તમ્મર આવ્યાં.
તેને થયું કે થોડું મગજ આવું અમાનુષિ
ચિત્ત ખડું કરી તેની મરકરી કરતું દર્દ-
પગુ તેના ખજા પર થતું દયાળ ખડું હતું.
તેને તરત જ્યારેય મહારાજે વશ કરેલા અવગ-
જૂતની રંતકયાનું રમણ થયું. તેણે એ જૂતની
વાનો ખોળીજ માની હતી, પણ અત્યારે જાણે
તે સાચીજ છે તેનો પુગવો મળેલો હોય તેમ
તેને લાગ્યું.

પિશાચ સાથે સમાગમ થયો છે એવો
જ્વાળા આવતાં તેનાં હોઝાં મગજના જતા દર્દાં
પણ તરત તેના મગજ આગળ વિગૂહિના
અવનાર સરખી તેની દૂર પડેલી મજરીની
છબી તરી ઉઠી અને તેને લેતા પોતાના
મનાનન જાણેજનો ગર્વ આવ્યો. અડધી
વિષયમાં તેણે ગાપત્રી ઉઘાડી-ને અજાણી
ચપળતાથી પોતાનું માથું ઉઠ્યું કરી અવગ
ફેરવી, ગજમના નાક સાથે જોરથી અથાણ્યું.

કાકના માથામાં ચણર આવ્યા, પણ વેદનાની
મીઠ પાડી પેડો રાક્ષસ કાક પર દાખેડી
બુલબો છોડી દઈ પાછો દડપો.

કાકનો ડર તરત જતો રહ્યો આ રાક્ષસ
પણ વેદના અનુભવનો હતો. તે વેદનામા
નાક તપામતો હતો અને તેની આંખ પરથી
લાગતું હતું કે સામે આણમ આટલી સ્વચ્છતાથી
ને તત્પરતાથી તેના પર દુમલો કરશે એમ
તેણે ધાર્યું નહોતું કાકનું માથું ફરતું હતું,
પણ તેની દૃષ્ટિની તીક્ષ્ણતા થકી નહોતી આ
રાક્ષસ તેનાથી એક હાથ ઉઠ્યો હતો તેના
રંગાણો બોખંડ જેવા હતા અને તેની બેહક
ફરતા તેના મોઢા પર સ્પષ્ટ રીતે દેખાતી હતી
અને જો આ અચાનક રીતે મેળવેલી તક
ચૂકી જશે તો જાણ્યું અચાનક થઈ પડશે એમ

કાકને ચોખ્ખું દેખાયું. તે વિષયમાં આવ્યા
રાક્ષસને છતવાની કાનિનો લોભ પણ તેને
હતેલું રહ્યો.

તેણે જોયું કે તેની લાકડી એ રાક્ષસના
પગ પાને પડી હતી. લાકડોદાને લાકડી તો
એક અંગ હતી. તે જો હાથમા આવે તો
કાકને આ ગણસ છતવો સહેવ લાગ્યો. નાક
પપાળવા જતા રાક્ષસ સામે તે એકદમ કુદ્યો
ને તેના મોઢા પર એક મક્કી લગાવવા જવાનો
દેખાવ કર્યો વાજેલામા વાગવાની બીકે રાક્ષસ
પાછો દડપો ને કાકને માથા હાથની મુઠી
વાળી પણ મડ આગળ આવ્યો નહી. તે
લાકડી પામ અડકો-ને એક નિમિષમાં તેણે
પગ વતી લાકડી ઉપાડીને હાથમા લઈ લીધી.
જેવા પેવાના રાક્ષસી પગ તેને પડવા આગળ
આવ્યા કે કાક કુદીને પાછો દડપો ને તેની
ગમ જંગથી સામાના હાથ પર પડી

ગણમ વેદનામાં જુમ મારી તે કુદ્યો ને
અતર વટાવી, આડી લાકડીએ ફેરવી મીઠા
જોશંગી કાક પર આડીને પડ્યો કાક જરાક
શુચયો પણ સમયસૂચકતા વાપરી લાકડી
પોતાની અને પેડા રાક્ષસ વચ્ચે રાખી. જ્યારે
તે કાકને બેઠા પર ફેંકી દેવા મથતો હતો ત્યારે
કાક પોતાની ગમ તેના બે પગ વચ્ચે લાવતો
હતો.

કાક બોય પર પડ્યો ખગે, પણ તે વખતે
તેણે લાકડી પર એવું દયાણ કર્યું કે રાક્ષસના
પગ એક બીજામાં ભેરવાઈ વળવા માંડ્યા. જેમ
તે કાકને દખાવતો, તેમ કાકે સહાધરી રાખેલી
લાકડીનો એક છેડો દખાવતો ને બીજા છેડા
વડે તેના પગ શુચયતા. ગુમામાં તેણે બરાડા
માર્ગો ને પગ છોડવા મહેનત કરવા માડી.
પણ છતી પરતું દયાણ જરા એણું થતાં કાકે
એક અસાધારણ પ્રયત્ન કરી પાંચ બદલ્યું-સાથે

લાકડીનું દબાણ બદલ્યું. એક પર ખીન્ને પગ અમળાઈ જવાથી પેલો રાક્ષસ ગબડી ચતો થઈ ગયો; અને તરપ મારી કાઢે તેની છાતી પર ચઢી બેઠો. કાઢે લાકડી પગમાંથી કાઢી તેના ગળા પર દાખી.

“પિશાચ! તું કોણ છે?” હાંફતાં હાંફતાં કાઢે પુછ્યું. પેલા રાક્ષસના ડોળા ફાટેલા હતા; અને દાંત પીસી તે કાઢને ઉથલાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. કાઢે આડી ડાંગ તેના ગળા પર દાખી. “પાપી! જરા ગરબા કરી છે તો ગળુંજ દાખી દઈશ.”

ડાંગના દબાણથી રાક્ષસ યુગળાવા લાગ્યો; અને તેના ડોળા ચકચક કરવા માંડ્યા. કાઢે તેના ગળા પર દબાણ એણું કર્યું.

“તું કોણ છે?” કાઢે પુછ્યું ને લાકડીનું દબાણ ફરીથી મુકવાની ધમકા હાથ વતી આપી. રાક્ષસે થોડી વારે કહ્યું “બૂત.”

“બાબરો, મને લાગ્યુંજ હતું. ઠીક છે. તું બધાને રંગડે છે. હવે હું તારો જીવ લઉં” કહી કાઢે લાકડી દાખવા માંડી.

“ના, ના”—કહી બાબરોએ માથું ધુણવ્યું. તેના ભયંકર મુખ પર આડછતો લાલ પ્રસરી રહ્યો. તેની આંખો ફરગરવા લાગી. તેના અવાજમાં પણ દવાની ચાચના હતી. કાઢે હસ્યો.

“ના ના શું? નહીં તો તને બાંધીને મહારાજ પાસે લઈ જઈશ.”

“મહારાજ! ના, ના. મને મારી નાંખશે” જરા ગજરાઈને બાબરોએ કહ્યું.

“તને શા સારું મારે?”

“તમે મને પકડ્યો તેથી.”

“એમ?” કાઢે હસ્યો “અંહ, તારે લીધે મહારાજ દુનિયા ગણાય છે તેથી કે? ઠીક. જો બાબરો! તને જીવતો જવા દઉં ને આ વાત પંચ કોઈને ન કરું. પણ હું કહું ત્યારે મારું

પણ કામ કરવું. એ વચન આપે નહીં તો તારું આવી બન્યું.”

“બાપા! મારા બાપના બોલથી વચ આપું. તમારું કામ નહીં કરું તો મા હીંગળાન ચાચર મને પુછે. ચપું?”

“હા. હવે હું પુછું તેનો જવાબ આપ.”

“પુછો.”

“રાજાનો માનીતો હમણું કોણ છે?”

“જગદેવ!”

“જગદેવ કોણ છે?” ચકિત થઈ કાઢે પુછ્યું.

“પરમાર.”

“મુંજત્ર મહેતા ને મોઠાં બા અહીંઆં છે?”

“હા.”

“નાનાં બા કેમ છે?” કાઢે લીલાદેવીની બજર પુછી.

“બજર નથી.”

“કેમ મહેતા શું કરે છે?”

બાબરોએ ડોકું ધુણવ્યું.

“હવે તું કોણ છે? બોલ?”

“હું બૂત.”

“બૂત! તારું મોઢું નથી કહેવું. બોલ.” કાઢે કહ્યું અને લાકડી જરા જોરથી પકડી.

“ભીલ.”

કાઢે અડખડ દર્શ્યો. જયસિંહદેવ મહારાજની ખુબી કેંક સમજાઈ.

“તું તો બધી મોટી વટાવી રાકશે કેમ?”

“હા.”

“ત્યારે મને મોટી વટાવી વંચણીમાં લઈ જા.”

ડોકા વતી બાબરોએ હા કહી.

કાઢે બાબરો પરથી ઉડ્યો અને ડાંગ જોરથી પકડી. બાબરો કેંક ફગાવાઈ કરે છે કે કેમ તે જોતો ઉભો રહ્યો. પણ બાબરો એ

નાહીમન થઈ ગયો હતો કે કાનની સાથે તે
લેઈ શકતો નહોતો.

કાકે ઘોડા પર બેઠો અને લગભગ ઝાઝી
આંખો દોડવા લાગ્યો. ઘોડાથી પાંચ વધારે
ઝડપે તે દોડ્યો અને ઘેડી પારમાં ચોક્કી
આંખો તે જઈ પહોંચ્યો.

આંખોએ દૂરથી કારની ચીમ પાડી
ચોક્કીથી તે સાંકળી કાંપી ઉઠ્યા ને આંખો
ચીમી માથુ ઉઠું નાખી પડી રહ્યા. કાકે તરત
ચોક્કી વટાવી.

“આંખો તારે જતુ હોય તો જા પશુ તુ
હ્યાં મળશે?”

“અમીસાંજના સમયને ને દિવસે રાત્રી
ના બોંપરામાં. તમે કોણ છો?”

“હું? તે તારે શા માટે જાનુરુ ને-એ
ને ને એક માલીની આપુ.”

“હું?”

“લોકોનો દુર્ગંધાપ કાકે પ્રમાણથી આ
તરફ આવે છે વખત છે ને દિવસ ઉઠ્યા
આવી પરંતુ એને પકડી મહારાજ પામે
સહ જરી તો મહારાજ પાશાજ પુગ થશે.”

આંખો બોલ્યો “કા-ક” અને દમીને
ડોકું પૂછ્યું.

“નું બોળામે છે કે શું?” કાકે જતા
સાવધાન થઈ પૂછ્યું.

“ના મહારાજ પકડવાની ફરમાવ્યું છે.”

“એને કોણ નેના મયુ છે?”

“સાદા.”

“ક્યનો છેકરો?”

“હા.”

“એમ” કાકે કહ્યું “ના ત્યારે ફતેહ
કર.” કહી કાકે ઘોડા આગળ ચલાવ્યો ને
આંખો પાછો ગયો.

આંખો અદૃષ્ટ થયો એટલે કાકેનું ધ્યાન
ધોતે બેઠો હતો તે ઘોડા ને તેના માલીક તરફ
મયુ. એ પુરુષ કોણ હતો તે નહીં કરવા
તેણે ઘોડાની લગભગ છોડી દીધી ને પોતાનું
સ્થાન પોતાની મેજેજ શોધવાની સ્વતંત્રતા
પોતાને આપી.

કાકેને ચારે તરફ પ્રસરી રહેલા વાતાવરણ-
નો ખ્યાલ આવવા લાગ્યો. જુનાગઢ રાજ્યકર્તા
પ્રતાપે મહકમ હતું; જમ્શિંહદેવે રાજ્યકર્તા હાથ
કરનારો નિષ્પ કપોઈ હતો, આ ઘોડાનો
માલીક ને દેશાદેવ કે ખટખટ મહાવત્તા હતા
ને બેસારતુ આવે તો ને સધિ કરે એમ હતું.
પશુ આ બંધામાં મુગ્ધ મહેતા થયાં શું તે
કદ થઈ ગયા? શું જમ્શિંહદેવે મુકતે પશુ
આપ આપી? શું મીનજીદેવીએ પશુ પુત્રની
મલતીનિને આપારે આપવા માંડ્યું? અને
આનુ હતુ તો મુગ્ધ મહેતા અહીંયાં શા માટે
આવ્યા? અને આમાં હિંદા મહેતા થયાં આ
મુગ્ધ કેમે કરી કુદવતી નહોતી.

આ વિચાર કરતાં કાકેને ફરીથી હથીઆર
ધમતી ને થતુ આવતુ હતુ ફરી દેવરીની દેવી
મૂર્તિ આંખ આગળ આવી. કાકે પશુ મનમાં
સકળ કવોં કે જમ્શિંહદેવ, સનું કે જુનામદનું
જે ચાપ તે ખડ પશુ દેવરીનું મારત અખડિન
રાખવા પ્રાણ આપશે; પડે તોપશુ પાછી જાતી
કરવી નહીં.

બીજે વિચાર તેને પોતાનો આગ્યો.
જમ્શિંહ મહારાજ તેને પકડી મહાવવા આગર હતા;
હિંદા મહેતા તેને પકડવા આગર હતા; લીલાદેવી
તેની મલતી પાટ ભોરી હતી. આ બધાં એક
સામગ્રી તેના વિના કેમ ગાંઠા થઈ ગયાં? શું
આ બધાને જુદી જુદી પ્રેરણા થઈ કે કોઈ
એકજ મુદ્દાથી, કે એકનાજ કહેવાથી પ્રેરણા
આવી પ્રેરણા કોણ કરી શકે?

જ્યદેવ મહારાજનો પ્રતાપ પણ તેને સ્પષ્ટ રીતે જણાવા લાગ્યો. મુંગલ મહેતાનો અસ્ત થયો હોય એમ લાગ્યું. ઉદ્ધતો ઉપયોગ મહારાજ કરતા હતા. પિશાચ મનાતો બાજરો તેના પ્રતાપને અસ્વાભાવિક તે દુઃસહ બનાવી રહ્યો હતો અને જગદેવ પરમાર જેવા પરદેશી યોદ્ધાને ગુર્જરીશો પર પોતાનો ત્રાસ પ્રસારવા સમર્થ હોય એ બનવાબેગ લાગ્યું. કાક મનમાં વિસ્મય પામ્યો. નિઃસત્ત્વ દેખાતા છતાં મહત્ત્વાકાંક્ષી છોકરાનો કેવો વિકાસ થયો ?

તેનો ઘોડો ઉભો રહ્યો. પરાદૃઢ ચપ ગયું હતું તે રાજગઢ પાસેના તખેલાઓ આગળ ઘોડો ઉભો રહ્યો. પાસે એક મોટી હવેલી આવી રહી હતી.

વંચગીની સુરક્ષિત સ્થિતિ જોઈ કાકને પદ્મણી દંડનાયક પરશુરામ માટે માન વધ્યું. એક જોગન દૂર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું છતાં અહીંયાં પાટણના જેવીજ નિર્ભયતા તે નીરાંત રહી હતી.

તખેલા બહાર એક માણસ જોરથી ઉલ્લ ઉતારી રહ્યો હતો. કાક તેની પાસે જઈ ઘોડા પરથી ઉતર્યો.

“આ તમારો ઘોડો.”

તખેલાએ આંખ ચોળી “આ તો જેવરો. તું ક્યાંથી લાવ્યો ?”

“હું ? જેનો ઘોડો છે તેનો હું છું.” કાકે હસીતે કહ્યું “આપુ ક્યાં મળશે ?”

“એ તો હવેલીએ. હજી ઉઠ્યા નહીં હોય” કહી ઘોડાવાળાએ પાસેની હવેલી તરફ હાથ કર્યો.

“ત્યારે આ ઘોડો બાંધી દઈ ?” કાકે પુછ્યું.

“બની બા. વળી એટની મને પંચાત ઓછી. અને હજી કાલ બીજા આગમુઓ તો

ઉઠ્યા નથી” કહી ઘોડાવાળાએ હાથ મરી મોટું બગાસું ખાધું.

“ઘોડાનું ચાન ક્યાં છે ?” કાકે પુછ્યું.

“છેક પેલી ગમતી ભીંત પાસે.”

કાક ઘોડાને દોરી અંદર લઈ ગયો. તેણે અંદર નજર નાંખી તો એકે ચાન ખાલી નહોતું. કાક છેલ્લા ચાન તરફ ગયો તે જે રીતે મોતીઓ ડચકારી મારતો હતો તેમ મારી. તેની માફક “બાપુડી ! બાપુડી !” ધીમે ધીમે કહ્યું.

છેલ્લા ચાન પર બાંધેલી ઘોડી હણહણી ઉડી. કાકે હસ્યોઃ ઘોડીચોર પકડાયો. તે પાછો બહાર આવ્યો.

“ભાઈ ! એકે ચાન ખાલી નથી.”

“નવું ઘોડું ક્યાંથી પાક્યું ?”

“હીક ત્યારે આને બાંધી દેને બીજે ક્યાંય. આપુનાં ઘોડાં સરસ છે. પણ અહીંયાંના નથી લાગતાં. તમે ક્યાંના ?”

“હું ? હું તો ખંભાતનો.”

કાકના મગજમાં પ્રકાશ પડ્યો. તેનું હૃદય કુદી ઉઠ્યું. “આપુની જોડેજ ખંભાતથી આવ્યા હશે.”

“હા.”

“ચાલો. જય સોમનાથ” કહી કાકે રળ લીધી. અને મનમાં બગડ્યો “ઓતારી ઉદા મહેતાની. મારે નસીબે તું અહીંયાં પણ પહેલોજ મળ્યો.”

પ્રકરણ ૯ મું .

કાકે રાજગઢમાં પેસે છે

સેવાદ પડવા લાગી હતી એટલે જાના- માના રાજગઢમાં પેસવું એ કામ કાકને ધણુંજ મુશ્કેલીભર્યું લાગ્યું. તેણે રાજગઢની પ્રદક્ષિણ કરવા માંડી.

અધે દરવાજે સખત પહેરેા હતો. આરતે બારણે જતું નો બને એમ દર્શન નવી અને સંપૂર્ણ થયેા હતો. પહારે વખત જ્યે નેડ શું થાય એ કહેવાય એમ નહોતું.

કાંકે ચારે તરફ જોયું. એક મળીમાંથી એક જદા બાકાળુ દાથમા પૂતપાતી સા રાજમના પાછલા બારણા તરફ આરતે હતો. કાંકને એક શુભળા થઈ. તે કપાટાખંધ તેના તરફ ગયો.

“કાકા! જલ્દ આમ આવેા તો” કહી ને બાકાળુને મળીમાં લઈ ગયો.

“કેમ બાકા?”

“મને પૂતપાતી આવેા તો.”

“અંકે અંકે” ડેમાએ કહ્યું “તું છે જાણું? શું કામ છે?”

“મારે મજામદમા પૂત કરવા જતું છે” કાંકે કહ્યું. પેચે બાકાળુ મનાદરીના થાક ને પુજથી વિચિત્ર દેખાતું કાંકનું મોઢું ને સ્ત્રોત્તેજ ટેકું પુજાવા લાગ્યો. “તું—”

“કાકા! દમબર્જ ત્યાં નદી જલ્દા ને જલ્સિદ્દહેવ મહારાજ મારે પ્રાણ લેજો.”

“જલ્સિ—”

“હા મારે કામ હતું ને રાતના બહારગામ જતું પડ્યું બાકા આવતાં મોઢું થઈ ગયું. કાકા! તમે જલ્દાજે તો ખીજી પાવ લા આવેા” કહી કાંકે પૂતપાત પકડ્યું. પેચે જદા બાકાળુ મનસાક ગયો.

“અરે, મને અંકેયો, મારે નહાતુ પડેા.”

“જલ્દા જલ્દા નાહી આવેા ને આ લેજો.”

“ખબુ આ બગાડાર—” કહી બાકાળુ જલ્દા અવાજ મોડેા કાઢ્યો.

કાંકે તેની સામે ડોળા કાઢવા. “મહારાજ! જલ્દાજે તો આ સુવર્ણના ટકાનું મારા તરફથી લાવ કરજો. ખબુ મારાક ક્યાં વિના નહાવા બાકેા

નહી તો—” કહી કાંકે પોતાની સાંધ શું કરી શકે તેનું કંઈ સચન કર્યું. બીચાકા જદા બાકાળુનાં હાંભાં મગરી મયાં અને તેની આંખો દાથમાં પડેા હતા પર બાકાળુ પેચાપડના દેખી રહી રહી થોડી પગમાં કાંકે પૂતપાતી તુમરીના પાણીમાંથી મોઢું ધાવું, કપડાં ને સ્ત્રોત્તેજ કાંકાને ને સુખમયાથી વિપુલ કર્યું.

“મહારાજ! તમાક નામ?”

“દયાનાથ ચતુર્વેદી.”

“જલ્દા રવે.” કાંકે કહ્યું.

પેચે ડેમા મજામદા મજામદા મજામદા મજા અને કાંકે પૂતપાત દાથમાં સાંધ રાજમના એક નાના બારણા આગળ ગયો. પહેરેથી અંકે કપાડી આંખે જલ્દા કોઠો ખાતે હતો. ખબુ કાંકે જેવો બારણામાં પેચી અવાજાથ પમથીઆ ચડવા લાગ્યો, તેની પેચાની ઉપ કહી ગઈ.

“આ મહારાજ! કેમ છે?”

“હું! દયાનાથ ચતુર્વેદીએ બચીને.”

કાંકે કહ્યું અને આડી આંખે તેને કૈનિકની શક્તિનું માપ કાઢવા માડ્યું.

“ડેમાને શું થયું છે?”

“જલ્દા મારે માર્યા છે” કહી કાંકે અવાજાથ ચડવા લાગ્યો.

“અરે ક્યાં તો રહે. દયા કાકાના નામ બચીગતુ મોઢું ને લેક” કહી કૈનિક પાછા ચડ્યો ને કાંકને પડવા આગીડ.

તે પાને આવે ને પડેા કાંકે પાવ ને તુમરી કુચા પમથીઆ પર મુકવા અને જેવો કૈનિક એક પમથીક ચડ્યો તેવોજ ને એક પમથીક કુનઈ કૈનિક મોઢે અવાજે બોલવા લાગો હતો. ખબુ એક ખબુ શમ્દ મોડે ને પડેલાં કાંકે તેને અવાજાથી પકડ્યો અને તેના શમ્દ વચ્ચે બોલ્યા રહી ગયા.

કાંકે એક હાથે દેડ પરનો કકરો ઊડયો ને પેલા સૈનિકના ઉઘડી ગએલા મોઢામાં તેનો હુચો માર્યો. બેમાન જેવા થઈ ગએલા પહેરેગીરને ઉચેડી તે ખચેડીઆં ચડી ગયો અને થોડે દૂર એક ચોરડી હંધાડી પહેરી દેખાઈ તે તરફ ગયો ને પેલાને તેમાં નાંખી બારણું વાસી દીધું. બીજી પક્ષે હાથમાં પૂળપાત્ર ને ટુમરી લઈ પુખરી મહેલમાં દાખલ થયો.

કાંકે ચારે તરફ જોયું પણ કાંઈ જણાયું નહીં. થોડેક દૂરથી એક સ્ત્રી પરલાલીકં ગાતી સંભળાઈ. તે તરફ ગયો. એક નોકરડી ઘંટીનો ગાળો સાફ કરતી હતી.

“અરુન!—”

“કુણુ?”

“મને નાનાં બા પાસે લઈ જા તો. બાનો પૂળનો વખત થઈ ગયો છે ને મને રસ્તો ખબર નથી.”

“ગાંડા! અત્યારે-નાનાં બા તે પૂળ કરતાં હશે?”

“આજની તો એમની બાધા છે. ઉડ. હું એમના ગામનો બ્રાહ્મણ છું. તેમને ખબર નહીં હોય? મને ખાસ તેજા મોકલ્યો છે.”

“હે! પણ મારાથી ત્યાં કેમ જવાય? હું તો નોકરબાણસ.”

“હું મને રસ્તો બતાવતી. જો મને લઈ જાય તો બા તારો પાટ માન્યા વિના રહેશે નહીં.”

પેલી સ્ત્રીને ટૂંક બેઠ જેવું જણાયું અને આ બેઠથી લવનાં સંકેત દૂર થઈ જાય એમ પણ લાગ્યું. તે તરત ઉડી ને નેણે હાથ ખખેરી નાંખ્યા.

“મોટે રસ્તે લઈ જાઉં કે ખાનગી રસ્તે?”

“ખાનગી રસ્તે” કાંકે નોકરડીની ચતુરાઈ પર ખુશ થઈ હસ્યો.

થોડીવારે તેઓ રાણીવાસને પાછાં દાદરેથી ઉપર આવ્યાં. એક દાસી ઉભીઉભી દાવણુ કરતી હતી. પેલી નોકરડી તેની પાસે ગઈ.

“બા ઉડ્યાં?”

“ના. કેમ?”

“બાએ બોલાવ્યો તે બ્રાહ્મણ આવ્યો છે.”

“ગાંડી મોઢા છે? અત્યારે બાને બ્રાહ્મણનો તે શો ખપ પડ્યો?” કહી તિરસ્કારમાં દાસી બેઠ રહી.

“પણ મહારાજ—”

“મંગી”—કાંકે ધીમેથી કહ્યું.

દાસી બૃથકજની ને રાણીની માનીતી હતી. તેણે કાંકે તરફ જોયું ને તેને પુખરીને પેણે જોઈ સ્તબ્ધ બની ગઈ.

“કા—”

“જાતી રહે. બાને ઉડાડ, મારે મળવું છે ને આ ચાકરડીને ઓળખી મુક. એને બા પાસે શિરપાત્ર અપાવવો છે.”

“તારું નામ શું?”

“બા! હું આપણા પવિતાના બારોટજી છેને તેની નવી જેડી” ચાકરડીએ પોતાનું સવિસ્તર ઓલખાણ આપ્યું.

“કીક બપોરે મળજો. મહારાજ આપ આ તરફ ઉભા રહો. હું બાને ઉડાડી આવું.”

કાંકે જરા ખસીને બારણા પાછળ ઉભો રહ્યો. તરત મંગી દોડતી આવી “પધારો બા બોલાવે છે.”

કાંકના મોઢા પર વિચિત્ર હાસ્ય આપ્યું ને જે બૃથકજની કુંવરીને તેણે જ્યારેસિંહદેવ જોડે વચની હતી તેની પાસે ગયો.

સોના ચાંદી તથા ઝવેરાતના દાગીનાના
પ્રખ્યાત વેપારી

સોની

નરોત્તમદાસ ભાઉ

દેખાણું—

રાજ મેમન સીડ.

મુંબઈ.

ઝવેરી

૨. ૪૧૪

ખાજી દુકાન—

મુતાર

મુંબઈ.

અમારે ત્યાં પ્રેઝન્ટ આપવા લાયક
સોના ચાંદી અને ઝવેરાતના દાગીનાઓ
મોટા જથ્થામાં તૈયાર રાખવામાં આવે છે

અને

ખદારગામના ઓરિંગ પર પુરતી દેખરેખ
રાખવામાં આવે છે.

અનૂભ મુઘ્યાની હિંમવાણ

(“ ઉગતી જુવાની ” નામે અપ્રકટ નાટકના પ્રવેશ દ્વિતીયાંકથી)

લખક :

પ્રોફેસર બલવંતરાય કલ્યાણરાય દાકેર,

બી. એ.

ગાંધી

નીંદ ક્યાં, ક્યાં ખવાખ, ખુલી ગઈ, નેન રચણી દાટમાં,
ગઈ ખુલી એ, રહી ગળી એ — નહીં ચાલે ખાટમાં!
હું ન જાણું કોણ મહારો, કહો કોને પ્રિય કહું?
મેં મુણ્યો ન સવાલ—“ખુશ થુલ, છે રાજ? માશુક કહું!”
આહા તરુવર, કુદી તુજ પર ઘટારોયે છપતી,
પાનકુલકલકાળ રચણે તર થતી, એસ રીઝતી!
ગયો ફે એ મોહ તુજ પર છડો છે તું મુખી હજી:
શૂળ શી એ છડાપણમાં ન જાણે તું, અય મુઝી!
આરેરે, પણ જોડ જોડી — માં જલાયે જાતડી,
જકડ તોડી પામવું એ છડાપણ પણ ક્યાં ફરી?
જોડ સાચી, જિગરનું જે જિગર, — તે ક્યાં, હે પ્રભો,
તે ન, તો દે કઠૂણાઈ છડાપણ સહવા, પ્રભો!
આજ, જો! આ એકે આંખે વહે નહીં નખખાઈની,
જુલે જુગતી ન જોડ ખીજી, રુવે તે અધીરાઈની.
નીંદ ક્યાં, ક્યાં ખવાખ, ખુલી ગઈ નેન રચણી દાટમાં,
ગઈ ખુલી એ, રહી ગળીએ નહીં ચાલે ખાટમાં.

આકાશવાણી

અનુવાદક

રાજરત્ન શેઠ પુરુષોત્તમ

વિશ્રામ માવજી

જે. પી. એમ. આર. એ. એમ.

સબ્બ, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રકાર

ડૉ. દયાનેય

એ. એમ.

અહી આપમે આકાશવાણી અથવા
અદ્વૈત નાદ જે આકાશમાં
થાય છે અને જે અમુક પાત્ર સત્ય છે
એમ કહે છે અથવા અવિધ્યમાં બનવાના
બનાવોની આગાહી આપે છે તેના વીરો

ગોશાલ મહર્ષિઓ, પોતાના રમણ હેતુને પૃથ્વી પરના રાખાને સૂક્ષ્મ શરીરોથી
આકાશમાં જાયલું કરવા સામ્યા

વિચાર કરીશું. આ એક ઘણું ઉપયોગી અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Science) નો વિષય છે અને તેના પર એક નાનું પુસ્તક લખવા વિચાર છે; જેમાં આ વિષયનો ખાત્રી આવે એવી રીતે વિચાર કરવામાં આવશે.

એક વખત જ્યાં મહર્ષિઓએ વાણી અથવા શબ્દોચ્ચાર તથા તેની સાથે થતો નાદ શું છે તે વીશે વિચાર કરવા સમિતિ ભરી. મનુષ્યજાતિની સિત્ર સિત્ર પ્રજાઓમાં યોજાતી બધી ભાષાઓ તથા અસંખ્ય જનવચ્ચે, પક્ષીઓ, છત્રવંશો, અને સર્પો વગેરેની ભાષા જાણનારાઓ ત્યાં હાજર હતા.

આ બધી ભાષાઓ અને નાદનાં સ્વરોપોની તેઓએ ત્રણ દૃષ્ટિથી પરીક્ષા કરી. સ્પૃશ્વદૃષ્ટિ, યોગદૃષ્ટિ અને જ્ઞાનદૃષ્ટિ.

સ્પૃશ્વદૃષ્ટિ

સ્પૃશ્વદૃષ્ટિ એ હકીકત જાણવાની, પૂર્ણ વિકાસ પામેલી અને સંપૂર્ણ આયોજનાવાળી બાહ્યદ્રિયોની શક્તિ છે.

યોગદૃષ્ટિ

યોગદૃષ્ટિમાં જાણવાનું કામ અંતરીંદ્રિયની દેખરેખ અને ઉનેગન વડે બાહ્યદ્રિયો કરે છે. ધારો કે કોઈ એક મકાન ચણાય છે અને ત્યાં મનુષ્યે કામ કરે છે. જ્યારે મનુષ્યેનો સ્વામી જે તે કામ કરાવવામાં મુખ્ય હેતુ છે તે મનુષ્યેનું કામ મનુષ્યેની સાથે રહીનેજ તપાસે છે ત્યારે તેણે સ્પૃશ્વદૃષ્ટિથી તે તપાસ્યું એમ કહેવાય. મનુષ્યેની સાથે પોતાની પચેદિય વડે તે કામ જુવે છે. પણ ધારો કે મનુષ્યે શીવાય પોતે એકલોજ તે કામ તપાસે છે અને તે બાંધકામની ત્રીણી બાજતો પણ ધ્યાનપૂર્વક તપાસે છે ત્યારે તેણે તે કામ યોગદૃષ્ટિથી જોયું એમ કહેવાય. બાહ્યદ્રિયોએ પોતાનું કામ કર્યા પછી અંતરીંદ્રિયો, બાહ્યદ્રિયોએ કરેલું કામ તપાસે છે અને આ પ્રમાણે બાહ્યદ્રિયોની મદદ

શીવાય અંતરીંદ્રિયોથી જે જાણી શકાય છે તે યોગદૃષ્ટિ કહેવાય છે.

જ્ઞાનદૃષ્ટિ

આ બે દૃષ્ટિઓ ઉપરાંત મનુષ્યમાં ત્રીજી દૃષ્ટિથી જ્ઞેતાની શક્તિ છે અને તે આત્મા વડે જોઈ શકે છે અને જ્યારે આત્મા, પોતે કે પશુ કર્યા શીવાય બાહ્યદ્રિયોએ અને અંતરીંદ્રિયોએ કરેલું કામ, તે બંનેથી અલગ રહીને તપાસે છે ત્યારે મનુષ્ય જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જુવે છે એમ કહેવાય છે. માટે આ ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે મનુષ્ય માની શકે એવી પુરેપુરી હકીકત જાણવાને માટે આ ત્રણે શક્તિઓ—બાહ્યદ્રિયો, અંતરીંદ્રિયો અને આત્મા—અરસપરસ મળીને કામ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં હોવી જોઈએ. બાહ્યદ્રિયોએ કરેલું કામ માનવાકાષયક અને સાચું છે એમ અંતરીંદ્રિયોએ કબજા કર્યું જોઈએ અને આ બંને શક્તિઓએ કરેલું કામ સાચું છે એમ આત્મા કબજા કરે તે જ્ઞાનદૃષ્ટિ કહેવાય છે.

આ ત્રણે દૃષ્ટિઓ વડે, માંદામાંદે વિરોધ શીવાય તપાસાએલી હકીકત લખાઈ-અગર છપાઈને બહાર પડે એ શાસ્ત્ર કહેવાય છે અને તેના સિદ્ધાંતો સર્વમાન્ય, સત્ય અને સર્વને લાભકારી હોવા જોઈએ; કારણકે કોઈ ખતાવ અથવા હકીકતની મનુષ્ય યોક્ષસ અને ખાત્રી સમજા લાયક તપાસ કરી શકે એવી ત્રણ રીતથી તે વાત તપાસાએલી છે.

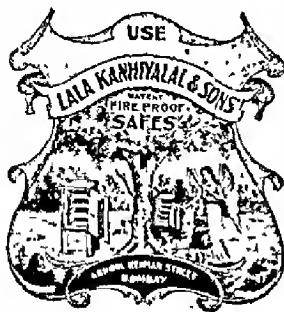
ત્યાં ભેગા થએલા બધા મહર્ષિઓએ ઉપર વર્ણવેલી ત્રણ રીતોથી નાદ, શબ્દો અને ભાષાને તપાસી અને આ ઉત્તમ કોટિની અને ખારીક તપાસને અતે તેઓ જે નિષ્કંધ પર આવ્યા તે મનુષ્યજાતિના લાભાર્થે ઘણાં શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવેલ છે. તેઓએ જે શાસ્ત્રો રચ્યાં તે આ છે: નાભાયેકલ્પમ્, વાક્યારિકલ્પમ્, વાક્યપ્રદીપિકા, વાણીવિજ્ઞાસ વગેરે. આ શાસ્ત્રો બધાં સોજ

કન્હીયાલાલની તીજેરીઓ

અને

સ્ટ્રોંગ રમ્સ

તીજેરીની અંદરના ભાગોમાં કેવી મીકેનીકલ કારીગરી કરવામાં આવવી જોઈએ તે તીજેરીના અંદરના ભાગો જોડીને જોવાથી જ માત્રમ પડી શકે અને ત્યારેજ તીજેરીની કીમતી કુશળતાની કીમત થઈ શકે છે.

કીમતી ચોપડાઓને જ્વો-
વટ એક દાય રાખવા
કન્હીયાલાલ પેટન્ટ બુક
લોકમ વાપરો.

કન્હીયાલાલ મેકર્મનો નવીન
પ્રાઇવેટ લિમિટેડ બેંકર્સ,
મલર્નમેન્ટ-ડેવેલપમેન્ટ લીમિટેડ,
કોલેબ્લે, મ્યુનિસિપાલિટી,
રેવેન્યુ, સ્ટેટ, બેંક
અને ત્રજેરીઓમાં સર્વેસા-
પાટ રીને વપરાય છે.

કારખાનું :—ડીનાઈય રોડ, એપેસે મીલની ખાલુમાં, ચીંપોડલી, મુબાઇ.
ફકાન :—તાંબાકાંડા પાલકુની, મુબાઇ, રેલીફન નં. ૫૧૬૬૭.

-છે. આ શાસ્ત્રોની અંદર બધી જાતના નાદો, શબ્દો, વાક્યો અને ભાષાઓના ધ્વણીજ ઉત્તમ અને બારીક રીતે અભ્યાસ કરી નિર્ણય કરવામાં આવેલો છે. આ કામ પુરું કર્યા પછી, થોડે સમયે, મહર્ષિઓએ ફરી સલાહો અને વાહ્વિષાસના કરી અથવા શબ્દોના ગૂઢાર્થ કે સ્પષ્ટાર્થના અર્થની સત્યતાનું મનન કર્યું.

આ પ્રમાણે નાદથી બનેલા શબ્દોના અર્થ અર્થનું મનન કર્યા પછી થોડે વખતે મહર્ષિઓના સાંભળવામાં આકાશમાંથી યતા નાદો આવ્યા; જે પરથી તેમની પ્રથમ સમિતિ પછી શાસ્ત્રો લખતી વેળા તેઓના મનમાં જે કે શંકાઓ ઉદભવી હતી તે દૂર થઈ. તે નાદો પાંચ આકાશમાંથીજ આવતા હતા, પરંતુ તેનું કે દૃશ્ય કે સ્પર્શ સ્વરૂપ નહોતું. પછી તેઓ આકાશમાંથી આવા સ્પષ્ટ અને ઓળખી શકાય એવા શબ્દો અદૃશ્ય રહી કોણ બોલે છે તે વીશે શોધ કરવા લાગ્યા. આકાશમાંથી આવતા આ ભેદી નાદો વીશે તેઓએ ઘણી શોધ કરી તથા મનન કર્યું, પરંતુ તેઓ અદૃશ્ય શક્તિથી ઉત્પન્ન યતા અને આકાશમાંથી આવતા નાદની ઉત્પત્તિ શોધી શક્યા નહીં. ત્યાર પછી થોડાક મહર્ષિઓ, જેઓ યોગ-વિદ્યામાં પારંગત હતા તેઓ, પોતાના સ્થૂલ દેહને પૃથ્વી પરજ રાખીને પોતાનાં સૂક્ષ્મ અથવા અદૃશ્ય, નિહનમય શરીરોથી આકાશમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યા.

ઘણે ઉંચે આકાશપરિઘમાં આ મહર્ષિઓએ પૃથ્વીના ભુદાનુદા દેશે, જનાવરે અને પ્રાણીઓના જેવાજ નવાઘ ઉપજનવારા નાદો, શબ્દો, વાક્યો અને ભાષા સાંભળ્યાં. આમાંના ઘણા નાદો તેઓને ખરેખરો ઇવતાં મનુષ્યો અને ખીજાં જનાવરોની ભાષા જેવાજ ખરાખર લાગ્યા; પણ કોઈ પણ મનુષ્ય કે પ્રાણી

તેઓને ત્યાં માલમ પડ્યું નહીં. આથી આ અદૃશ્ય નાદની ઉત્પત્તિ વીશે તેઓ ગુચ્છણમાં પડ્યા અને આની નિર્ણયાત્મક શોધ કરવાને ફરીથી તેઓ વિવેચન કરવા લાગ્યા. તેઓ એકમતે એવા નિશ્ચય પર આવ્યા કે બધાએ પોતાનાં સૂક્ષ્મ શરીરો વડે આદિત્યલોક અથવા સૂર્યમંડલમાં જવું, કારણકે તેઓની સત્ય ધારણા હતી કે બધા નાદો સૂર્યમંડલમાંથી ઉદ્ભવે છે.

પછી તેઓ સૂર્યમંડલમાં હિરણ્યગર્ભનાં દર્શન કરવા ગયા, અને તેનું ધ્યાન ધર્યું. ઘણા લાંબા સમય પછી હિરણ્યગર્ભ પ્રકટ થયા અને તે લોકમાં આવવાનું અને પોતાની પ્રાર્થના કરવાનું કારણ પૂછ્યું. મહર્ષિઓએ નાદ, શબ્દો અને ભાષાઓના વિષયમાં પોતાની શોધ વીશે કહ્યું, અને આકાશમાં કોઈ પણ મનુષ્ય કે પ્રાણી દેખાયા શીવાય તેમનાજ અવાજો સાંભળ્યા એ ભેદનો રોટ કરવા વિનંતિ કરી. હિરણ્યગર્ભ તેઓનાં તપ અને વાતથી પ્રસન્ન થયા અને મહર્ષિઓને કહ્યું કે આવી રીતથી તેઓ એ ભેદનો પાર પામી શકશે નહીં; પરંતુ જો ખરેખર આ અદ્ભુત બનાવની ઉત્પત્તિ તેઓ જાણવા ઇચ્છતા હોય તો વાયક્યસ અથવા વાણ્ણિને સગતો થઈ તેઓએ કરવો જોઈએ અને યજ્ઞ કેવી રીતે કરવો તે વીગતવાર તેમને સમજાવ્યું.

મહર્ષિઓએ વાયક્યસ કર્યો અને ત્યારે તેઓને આકાશવાણ્ણિનું પરં સ્વરૂપ સમજાયું. નાદનાં આદોલનો આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને સૂર્યનાં કિરણોની અંદર રહેલી અદૃશ્ય શક્તિઓ વડે નિયમમાં રહે છે. કોઈ કોઈ વખત આ અદૃશ્ય શક્તિઓ આગામી બનાવોની આગાહી આપે છે અને આને આકાશવાણ્ણિ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. *

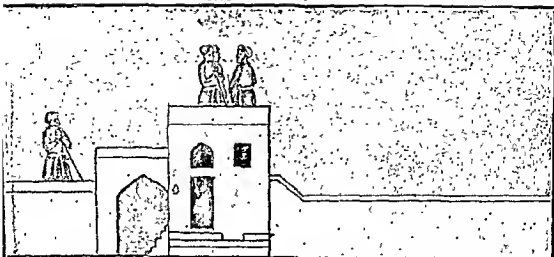

કુશરાત]

[ચિત્ર ૧૧૭૬

પણા કાળા વખત પછી દિવસમાં પ્રકટ થયા અને તે સોઝ્યાં આવવાનું કારણ પુછ્યું.

गुलशेत]

[चित्र १८७]

आधी खंडादुर शाहजहादये नीडरपळे पेताना बाधानी तीक्ष्ण अशी मोरपी तेना भरतक पर
मोडी दीधी...

શહેનશાહ ઔરંગઝેબને।
ગુજરાત સાથેનો સંબંધ

இயல்பு :

દાઝી કે. એસ. આર. અજ્ઞાસી

चित्र ५.१२

૨૧. ડૉ. સી. જ્યોતેશ

હીં દુસ્તનના તખ્ત પર બીરાજમાન
 ચમેલા મદાન રચામી મોઝ
 મહેનચાહોમાંના પ્રખ્યાત અને બદાદુર
 શહેનશાહ મોદમદ ઔરમજેબ મોદયોનીન
 આશમીર બદાદુરને એટલા ખેટા
 રૂપમાં ચીતરવામાં આવ્યા છે કે અત્યાર સુધી
 લોકોની એવીજ મમજ છે કે એના જોરો
 ફટ, ઢગમી અને ભુવમી શહેનશાહ હોદુઆનના
 તખ્ત ઉપર હાથ ચઢ નથી મીઠો. આ સમજ
 કેટલી બુલમરેણી છે અને એ બાબતના
 આપણા હનિદામકારો કેટલા જવાબદાર છે
 તેનો નિર્જય આપણે હાથ ભવિષ્યને પ્રમંત્રે
 હરીશું. હાથ તો માત્ર મુજસાત સાથે એ
 નામવરનો કેવો સખેય થઈ ગયો અને મુજસાત

પ્રત્યેનુ પોતાનું કાજ એમણે ડેરી રીતે સુકાવ્યું
એટલીજ આતપી “ યુગરાલ ”ના વાચકોએ
આપણે વાંચેઆર કરીયું.

આર.મજેબનો જન્મ મુજરાતમાં પંચમહાલ જિલ્લાના દોહદ કસ્ટામાં મુ. તા. ૧૪ માટે ઝીવકાદ હીમરી, સન ૧૦૨૭ને રવિવારની રાત્રે તા. ૨૪-૧૦-૧૯૨૪ ઇ. સ. માં થયો. જે દેશભ્રમે એ નામવરનો જન્મ થયો તે દેશભ્રમે હાલ પશ્ચિ એ મદાન સહેનચાદની દેશભક્તિ અને જીહોનખાનીનું સ્મરણ કરાવતું એક સુગોમિત મહાન ગદ્યાલેખી મોજાદ છે.

જમારે ઔર મળેયો નો જન્મ થયો ત્યારે
હૈદરા સહેનશાહ જમ્શીદપુર ગુજરાતની મહેલ
કરી ઉતાર હૈદ તરફ જનાં ઉલ્ખન નકરીમાં પધાર
કરી રહેલા હતા. તેમને વળાવવા માટે અમેયો

શુન્નરાતનો સુખો શાહનદા શાહનદાં પણ
ઉર્જનમાં જ હતો.

આ વખતે કાસદે ઔરંગઝેબના જન્મની
શુભ વધાઈ શહેનશાહ જહાંગીરને આવી
સંભળાવી. બાદશાહે ખુશાલીમાં આખી ઉર્જન
નગરીના ગરીબોને ખુબ ધન આપી ન્યાસ કર્યો.
તે શહેરને શણગારી પુર દાંથી દરબાર ભર્યો.

તે વખતે વળી બીજા ખુશ ખબર એ
મળ્યા કે કાંગડાનો મજબુત કીસો મુગલાઈ
લસકરે મર કર્યો છે. આ શુભ સમાચાર
સંભળી આ નવો જન્મેલો શાહનદા બાગ્યશાહી
યશો એવું બાદશાહના મનમાં એકાએક ઉગી
આવ્યું અને તેથી પૌત્રનું નામ તેણે મોહમ્મદ
ઔરંગઝેબ રાખ્યું.

ઔરંગઝેબ નાનપણથીજ પોતાના દાદા
જહાંગીર પાસે રહેલો અને તેણે પોતાની
ચંચલતાથી પોતાના દાદાનું તથા દાદી બેગમ
નુરજહાનનું દીલ છતી લીધું. જહાંગીરે તેને
સારી કેળવણી આપી.

એના અક્ષરો એવા તો સુંદર અને
આકર્ષક હતા કે એના હાથનાં લખેલાં પવિત્ર
કુરઆન શરીફ મસ્જા અને મદીના મોકલલામાં
આવ્યાં છે.

ઇતિહાસ, લુગોશ, વૈદક, ગણિત વગેરેમાં
એણે નાનપણમાંજ સારી કુશળતા મેળવી
લીધેલી. એ સંપાદકગીરીમાં પણ એકો યથો
હતો. માત્ર પંદર વર્ષની ઉમરેજ એક મહાન
પરાક્રમ કરી એણે પુત્રનાં લક્ષણ પારણમાંથી
જણાય એ કેહેવત ખરી પાડી હતી. તે એ
કે ઇ. સ. તા. ૨૮-૫-૧૬૩૩ ને મંગળવાર
ની સવારે શાહનદાં ઝરુખામાં બેસી હાથીઓની
લડાઈ જોતા હતા. એક બાગુ મુરતસુંદર
નામના દાંતવાળા હાથી અને વગર દાંતના
શુધકર હાથીની લડાઈ જોસએર ચાલી રહી

હતી. તે અખાડાની એમેર તમામ ઉમરાવો
અને શાહનદાઓ પોતપોતાના ઘોડા પર બેસી
હાથીઆરબંધ ઉભેલા હતા. આ હાથીઓમાંનો
એક મરત હાથી શાહનદા ઔરંગઝેબ પર
એકાએક ધસી આવ્યો.

આથી બહાદુર શાહનદાએ નીડરપણે
પોતાના લાલાની તીક્ષ્ણ અણી એવા તો જોરથી
તેના મસ્તક પર બોંકી દીધી કે તેના કારી ઘાથી
હાથીએ વધારે ખીજવાઈ પકડી લેવા પોતાની
સુંદ આરંગઝેબ પર નાખી. આ જોઈ શાહનદા
સુખ તથા રાગ જયસિંહ એને બચાવવા
દોડ્યા. પણ લાચાર! સુખના ઘોડાનો પગ
લપસી ગયો, અને રાગ જયસિંહનો ઘોડો
હાથીથી ચમટી નાહો. સહુ ગભરાઈ ગયા અને
શાહનદાં ખુદા પાસે દુઆ માંગવા લાગ્યા.
તેલકામાં તો ઔરંગઝેબે પોતાની અળકતી
તલવારનો સુંદ પર એવો પ્રહાર કર્યો કે
તેના એકજ ઘાએ બે કકડા ફરી નાંખ્યા.
આથી હાથી ચીસ પાડી જમીન પર ઢળી પડી
મરી ગયો.

બાદશાહે તેજ વખતે ઔરંગઝેબને બહાદુર
નો ઇલાકા આપી છાતી સાથે ચાંપી પેશાનીનું
ચુંબન કર્યું.

ઔરંગઝેબને શુન્નરાતની સુબેદારી તા.
૧૬-૨-૧૬૪૪ના રોજ આપવામાં આવી
હતી તે વખતે તેની જગીરમાં વધારો કરી
શુન્નરાત તરફ તેને રવાના કરવામાં આવ્યો
હતો. શુન્નરાતમાં આવી તેણે પોતાને
સંપાએલી ફરજ એવી બાહોશી, ચતુરાઈ
અને ધનસાક્ષી બનવી કે તેણે દૈયત
તથા લસકરનું દીલ સંપૂર્ણ મેળવી લીધું. એક
વખતે શાહનદાંએ દરબાર ભરી શાહનદાએ દારા,
સુખ, મુરાદ, અને ઔરંગઝેબ એ ચારમાં
સહુથી વધારે ચાલાક કાણ એ નક્કી કરવાનું

કચ્છ અને તેથી પરીક્ષા કરવા આજમ શ્યા સાદુલ્લાખાને રવાના કરવામાં આવ્યા.

આ વખતે ઔરંગઝેબ (આઝમગીર) ગુજરાતનો મુખો હતો. મુળ ખંભાળાનો, મુરાદ દક્ષિણનો, અને દારા કાશ્મીરનો મુખો હતો. પ્રથમ સાદુલ્લાખાં દારા તરફ ગયા. સાહોદરથી કેટલેક દૂર મુકામ કરી દારાને કહેવરાવ્યું કે હું આપનું ક્ષત્ર તપાસવા આવેલો છું. દારાએ તુર્ક કહેવરાવ્યું કે બંને ખુશીથી અહીં તપાસો.

સાદુલ્લાખાંએ પગથી ખલાસ બાંધે છે. દારાને સાદુલ્લાખાંનું અભિમાન છે નથી તો કાપદેમર વડે તેણે કપડો છુડે એટલે તેને અને માન આપવા નેડવા આવવું હતું. સાદુલ્લાખાં જ્યારે દારાની કચેરીમાં દાખલ થયો ત્યારે ન્યાયામન પગથી દારા ન ઉડતા ફક્ત બેઠે બેઠે જ હાથ મેળવી મમાગાર પુઝ્યા ત્યાર બાદ સાદુલ્લાખાંએ શાહી વુક્રમ પ્રમાણે શાહબંદાને કેટલીએક દડીકત પુછતાં એ બંને વચ્ચે નીચે પ્રમાણે સંવાદ જવાબ થયા.-

"આપની પામે વુક્રસામમી કાલ મુ છે."

"આ દડીકત સેનાપતિને પુછવાની છે."

"ખાનનામાં સીવક કેટલી છે?"

"એ કામ ખાનની પામે છે."

"પ્રબ્ધ માટે ખોરાકનો બદોબખ શુ છે?"

"એ કામ કાશ્મીરના દારાખાંનું છે."

આજમ સાદુલ્લાખાં બીજે દિવસે ખંભાળા

જવા માટે રવાના થયા, અને મુળ પામેથી પણ એજ પ્રમાણે જવાખ એમને મળ્યો. અને મુરાદ પણ કે વધારે પાણી બતાવી શક્યો નહીં.

આ ત્રણે શાહબંદાનું વર્તન જોઈ એથા શાહબંદા ઔરંગઝેબ તરફ સાદુલ્લાખાંએ પ્રયાણ કર્યું. આ દડીકતની શાહબંદા ઔરંગઝેબને ખબર મળી કે તુર્ક તેણે પોતાના સેનાપતિ તથા સરદારો અને ઉમરાવોને સજ્જ કરી

ફોજ સાથે કેટલાક માદક સુધી સ્વારી લઈ સાદુલ્લાખાંને તે જાને લેવા ગયો.

સાદુલ્લાખાંને નજીક આવતો જોઈ ઔરંગઝેબ દ્વારા પચી કતરી સમો બેટવા ગયો, તે પણ ધોડાપરથી કતરી માથે બેટવા આવ્યો, અને મારી ફુઆ ચાવી.

શાહબંદાએ સાદુલ્લાખાંને પુર દમામથી સ્વારી સાથે શહેરમાં ફરવી પોતાના મહેલમાં ઉતારે આપી, બાદશાહની તથા મલિકની ખબર પુછી, તે બેઠીને વિગલ થયા.

બીજે દિવસે હરજાર લઈ સાદુલ્લાખાંને પોતાના આમન પર બેસવાનું કહ્યું.

વચીરે કહ્યું કે "આપ તો શાહબંદા છે. હું તો આપનો મોકર છું."

શાહબંદાએ જવાબ આપ્યો કે "તે બરાબર છે પણ આ વખતે આપનો દોહો મોટો છે એથી તેને મારે માન આપવું જ જોઈએ અને તેમાં મેં મારી ફરજ અદા કરી છે."

સાદુલ્લાખાં આ જવાબથી થયો ખુશ

ઔરંગઝેબ

(શાહબંદા તરીકે જુવાન વયમાં)

થયો અને કહ્યું કે હું કેટલાક સવાલો પછી જલદી દીલ્હી જવા દબ્બું છું. કારણ મને નામદાર શહેનશાહ તરફથી તાકીદ છે. ઔરંગઝેમે કહ્યું “જે સવાલ પુછવા હોય તે મુખેથી પુછો.”

“આપનું સૈન્ય હાલમાં કેટલું છે અને સૈન્ય ઉપર શું ખર્ચ કરવું પડે છે તેની તારીખ આપો.”

“બહુ સારું” એમ કહી ઔરંગઝેબ ગળવા માંથી એક મોટી ટીપ કાઢી સાદુલ્લાખાં સન્મુખ રજુ કરી. તેણે જણાવ્યું કે આટલા ઘોડેસ્વાર આટલું પાયદલ અને આટલું લશ્કર સરહદ ઉપર છે, તેમ આટલા સીપાઈ રમ્ત ઉપર છે અને આટલા ખીમાર છે. લકાહના પ્રમુખે આટલું નવું લશ્કર તૈયાર કરી શકું એમ હું અને મહીને આટલું ખર્ચ આવે છે.

“આપના ખજાનામાં હાલમાં કેટલું નાણું મોજુદ છે?” ખાંએ પુછ્યું.

ઔરંગઝેમે એક ખીલે કાગળ કાઢી આટલું સોનાચાંદી આટલું રૂપાનાણું આટલું જવાહીર વીગેરે તમામ હીસાબ બતાવ્યો.

“આપની રૈયતની ખોરાકી માટે શી વ્યવસ્થા છે?”

“હું કહું છું.” એમ કહી ખીદમતગારને હુકમ કર્યો કે “જાઓ અનાજ નો થાળ લાવો” તેજ વખતે ત્યાં એક સોનાનો થાળ લાવવામાં આવ્યો. તેમાં અનેક

સોનાના પ્યાલાઓ મુકેલા હતા, જેમાં તમામ જાતનું અનાજ ઘી, તેલ, મસાલા વગેરે હતાં અને ભાવની ચીઠીઓ તે ઉપર લખી રાખી હતી. સાદુલ્લાખાં આ જોઈ અજબ થયો. અને શાહજહાની રૈયત વાસ્તેની કાળજી તેમજ પોતાની ફરજ સંપૂર્ણ રીતે અદ્ય કરેલી જોઈ તે ધણોજ ખુશી થયો પછી ત્યાં થોડા દિવસ રહી, દીલ્હી આવી તેણે શહેનશાહને તમામ હકીકત કહી.

બ્યારે ઔરંગઝેબ ગાદીપતિ થયો ત્યારે તેનો મોટો શાહજહાં મોહમ્મદ મોઅઝઝમ ગુજરાતનો મુખો હતો.

તે વખતે તેણે શાહજહાં પર નીચે પ્રમાણે કાગળ લખ્યો હતો:

વહાલા પુત્ર,

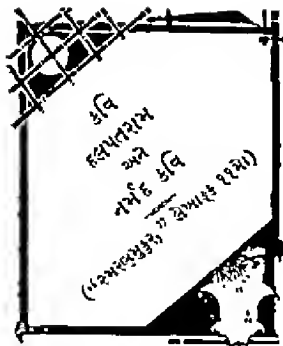
તારી ઉમર ખુદા લાંબી કરે અને તને તંદુરસ્ત રાખી હરેક આફતમાંથી ઉઠારે.

હું તને રૂચના આપું છું કે ગુજરાત દેશ મારી જન્મભૂમિ છે માટે તે દેશની પ્રજા પર પ્રેમ-ભાવ રાખી તેની ખરા છગરની દુઆ લેજો. કારણકે મરણ પછી જન્મકર્તને જવાબ આપવાનો છે.

આ ઉપરથી સદજ જણાઈ આવશે કે બાદશાહ યથા પછી પણ એ નામવરનો પ્રેમ પોતાની જન્મભૂમિ પર એવો ને એવોજ રહ્યો. એ નામવરે એ દેશનું હિત પોતાને હૈડે અંતકાલ લગણુ જાળવેલું.

મરહુમ શહેનશાહને ખુદ જન્મતની ન્યાય તો અતિ ફરમાવે અને તેમની કબર પર પોતાની રહેમત દુમૈશાં વરસાવે. આમીન. સુમ્ આમીન. *

* ઉપરની હકીકત ફરસી પુસ્તકો ૧ આદખે આલમગીરી ૨ ફક્યાત આલમગીરી ૩ ફતોહાત આલમગીરી અને ૪ મારેઆત આલમગીરી ઉપરથી લખી છે.

લેખક:

રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

બી. એ., સી. એમ.

ફર્સ્ટ સાહેબને ગુજરાતના જૂના રતિદામ કાચ દત્તાદિના સંબંધનમાં સદાવચા મારે જાણ સારો કવિનાનો અભ્યાસી જોઈતો હતો એઓએ ભોળાનાથને તે આપવ પૂછ્યું. ભોળાનાથે કવિ દલપતરામનો મેળાપ ફોર્મ સાથે જોડે, કવિને વડવાજીવી બોલાવીને, કમરો ફોર્મના આશ્રયથી કવિ દલપતરામ વચ્ચે એ કવિ, અનેક અન્ય અવસરો સાથે, અમદાવાદ દાર્દ રૂઝમાં ગુજરાતી કાવ્યોનું શિક્ષણ માથે લેઈ, કાઝકમે ઈ. સ. ૧૮૭૪-૭૫માં દ્વારા તે શાળામાં કવિનાના ગુરુ થયા. અનેક શિષ્યોમાંનો હું એક શિષ્ય હતો. આમ કાર્યકારજીની મુશ્કેલ પરંપરામાં દ્વારા પિતાએ પ્રથમ પુરસ્કાર કરેલા કવિ અને હું મૂઝ મુશળી ગૂંથાવવા મળ્યાની પેઠે—આરંભ અને અંતના મળ્યાની પેઠે—સખા થવા પિતૃના મરણ નિમિત્તે, જન્મમાં રચના કરવાના મનો, દત્તાદિ શિક્ષણ દ્વારા એ ગુરુનેથી એ મેળવ્યું તે જાતનો

લાભ હું અમૂલ્ય ગણુ છું “સને ભવ તારણ શી ભગવાન, તજો નિજ અતરનું અભિમાન” એ ચમત્તો ગાના જાય છે, ‘ને’, ‘ના’, ‘શી’, ‘વા’, ‘ને’, ‘અ’, ‘નું’, ‘મા’ એ અક્ષરો ઉપરના તાવનું નિર્દર્શન કરવામાં એ હાથના આગળ મોતીની માળા પહેરવાની ક્રિયા દર્શાવવા, હાથેથીને આંગળીએ-એ પહેરવાની ક્રિયાનો અભિનય અદેકથી કવિ કરતા જાય છે, અને એ રીતે ‘મોતીદામ’ એ જ દના નામની માર્કટના મમતાવે છે,—એ કવિ દલપતની મુનિ આપ્ય આગળ પ્રથમ ગંગી થાય છે

[સેકેંડ હેડે—મોક કરે છે—ભોળાનાથને દલપતરામે પિંગળના નિમિત્તે શીખ્યા હતા આ વાત અને નવમી રૂપે જ જાણે પડી છે. ભોળાનાથ અને દલપતરામની મુલાકાત થઈ તે પૂર્વે જ ભોળાનાથ પિંગળાસ જાણના હતા એમ હું જાણું છું, અને એ જાણ હું જાણું છું કે પિંગળને અવસાન રૂઝમાં કવિ

દલપતરામને હાથે મેં વધારો તે પૂર્વે એ વિષયમાં પ્રવેશ મળે મહારા પિતાએ જ કરાવ્યો હતો. પછી લોકો વધારે જાણતા હોય તો ભને,—આપી મહારા પિતા મળે ઘણી વાર કહેતા કે—“દલપતરામ મળે કહેછે, તમારી પ્રાર્થનામાળાનાં કાવ્યોમાં તારા બરોબર બેસાડવાની જરૂર છે તે મહારી કને બેસો તો કરી આપું.” ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળાનાં કાવ્યો ખુબી અક્ષરમેળ જીવોમાં છે, અને તારા એ તો સુખ્યતઃ માત્રામેળ જાંદનું સ્વરૂપસાધક અંગ છે, ને ધ્યાનમાં લેનાં, દલપતરામ કવિના આ વિચારમાં શું રહસ્ય હશે તે સમજાવું નથી.]

ચીની માદીનો ખડિયો મેજ ઉપરનો હાથમાં લઈને કવિ દલપતરામ એકવાર કલાસમાં બધાને કહ્યું—“આ ખડિયા વિશે કવિના ઘેરથી કરી લાવજો.” બધામાંથી કેટલાક કરી લાવ્યા. હું કરી લાવ્યોઃ—

“ચીન દેશમાં નીપજે, ખડિયો નામ પ્રમાણ;
મારી કેસ યાયછે, આવે હિન્દુસ્તાન.”

કવિએ આ રચનાને દરીા કાઢી નહિ; હું એ રચનાને અદ્ભુત ગણતો હતો. આજ દસનું આવેછે.

હજી અને સાતમા ધોરણમાં પ્રેમાનન્દનું ‘નિગાખ્યાન’, અખ્યાત જાણે, વગેરે કવિ દલપતરામ કને હું શીખ્યો તે વખતથી ગુજરાતી કવિઓની રચનાઓ ઉપર મહારો પ્રેમ મહોટયોઃ અને એ પ્રેમનું બીજ વાવવા માટે એ ગુરુનો જેટલો આભાર હું માનું તેટલો ઓછો જ ગણાશે. ‘નિગાખ્યાન’નું ૧૫મું કડનું ધર્મ અષ્ટ ગણાવું તે કવિને અર્થ સમજ્યા પછી અનિ રમણીય ભાવ્યું.

“નોંડો લાવ્યાછો? ના લાવ્યા હોય ને છેલ્લા જાય.”—એમ દલપતરામ કવિ કલાસમાં

આજ કદતા હોતો જ્વનિ અત્યારે મહારા કાનમાં પ્રગટ થાયછે. હમારી નોટ-સુકો કવિની આગળ મેજ ઉપર મુકિયે છિયે; કવિ, આંખની આંખીને લીધે, નોટ-સુકો છેક આંખની પાસે ધરીને તપાસેછે; સુધારેછે; અને અંતે “દલ૦ ગદા૦” એમ પોતાની અલ્પ સડી કરેછે; હમે ખુશ થતા થતા પાછા બેંચ ઉપર પોતપોતાને રથાને બેસી જાયે છિયે; આ સુખજીવનનું સ્મરણ દૂર દૂરથી અનિતઃ લહરીએ આણેલા વનકુસુમોના સારલની પેડે અત્યારે મળે પ્રયુક્ત કરે છે.—[આ પ્રસંગવશાત્ એક અપ્રાસંગિક વાત નોંધવાનું મન થાયછેઃ અમદાવાદની હાર્દ રૂઢલ છોડી મુંબાઈમાં કોલેજના અખ્યાસ માટે હું રહ્યો, તે સમયમાં ચાર પાંચ વર્ષ પછી, મહારી સાથે મહારા બન્ધુ દુષ્યંતરાવ, બીજા બે સંબંધીઓ, અને મહારા મિત્ર વરજીરાવ સતોકરાવ દેસાઈ, કોલેજના અખ્યાસ કરવાને રહેતા હતાઃ તે વખતમાં ધોખીને ધોવા આપવાનાં લૂગડાંની યાદીની સોપડીમાં લૂગડાં લખીને વરજીરાવના હાથમાં મળીને હમારામાંથી કોઈ કહેવું-સડી કરો (વિનોદાર્થે જ); એટલે વરજીરાવ, એ વિનોદનો આનન્દ કાઢી કલાએ ચલાવવાને, પોતાની સડી કરવાને બદલે કાલ્દાર મજાદાર તાલો એમ હમારા રૂઢલના સમજના શાસ્ત્રી મહારાજનું નામ લખતા (એ શાસ્ત્રી પણ નોટ-સુકોમાં એમ સડી કરતા), અને કાલ્દાર “દલ૦ ગદા૦” એમ નામ લખતા.]

કવિ દલપતરામની પછી કોઈ પણ ગુજરાતી કાવ્યોનો શિક્ષક અમદાવાદ હાર્દ રૂઢલમાં ના નીચાણે એ સંરચાનો જ જગ્યામાં લેવ કરવામાં આવ્યો. હું માનું છું-પૂર્ણ અદાથી માનું છું-કે એ લેખની સાથે આપણા ગુજરાતના વિદ્યાર્થીવર્ગમાંથી ગુજરાતી ભાષા, સાદિય,

દલાઈના અન્નાસ તરફની રચિતો નાચ થયોઃ
અને હેનાં માઠાં ફૂલ આજ સુધી અનુભવમાં
જોઈને છિયે. દયપત કવિને આશ્રય આપવા
માટે હાઈ સ્કૂલમાં હેમને રચાન આપ્યું હતું
એમ કેટલાક લોકો આરોપ મૂકતા હતા
ભલે-આશ્રય આપવા માટે હોય. પણ હેનો
લાભ મહેને અને
મહારા સમ-
કાલીન મિત્રોને
થયો તે એવો
તો અમૂલ્ય
હતો, દયપત
રામની, એ
શાળમાર્ગમાંથી
ફરતી શરીમાં
કરેલી, સયુ નેચ
પણ હેની શુભ
પરિણામશાપિની
નીવડી હતી, કે
એ આરોપમાંથી
કરૂં ચસ બધા
જાણે રહેતો
મહેનો તો લાગે છે
મહારી માથે એક
પાસી વિદ્યાર્થી
હવા-હાલ પણ
'પ્રવચન મહા
દોર' એવો
છે, સોરભજ

કવિ દયપતરામ

જમરોડી લાવકા—તે દયપતરામના શિષ્યજીને
પાસેથી જન્મ્યાનીના દુષણથી અત્યુષ્ટ અને
ગુજરાતી કવિતાને શોધે હઈ સુધી રાખી રહેલા છે
કવિ દયપતરામનો પ્રતાપ. આ ઉદાહરણ એક
વ્યક્તિને અને અશ્વમાસો જન્મ્યાગે, પણ

હેની સ્વકતા નિઃસંશય વ્યાપક અને મોટી છે.
અમદાવાદ પ્રાચીનભાજની આરમ્ભ-
કાળની પ્રવૃત્તિમાં કિત્ત ભિન્ન તમનાની
વ્યક્તિઓ સદકારમાં જોવાઈ હતી, રણુછીક-
લાઈ જેવા આગે મુનિપૂજક, બહેચરદામ
અપ્પાલસ જેવા દેરાના દડ ભક્ત,

ગોપાલરાવ હરિ
જેવા મુનિ
પૂજની રમત
રમનાના, -સ્વા-
દિ જોડ્યા હતા.
જેમા કવિ દય-
પતરામની મહ-
કવિતાનો એક
ધમગ મુકુરમાં
હેણુ છું' રથજ-
ગુજરાત દેનિય
કોલેજમાં મુખ્ય
પદ (આરમ્ભ-
મા પ્રાચીના-
સાક્ષાત્તની બેઠકા
તેના જ થતી
હતી):—ઉપર-
ચકતે રચાને
કવિ દયપતરામ
મેજની પાછળ,
મુરગીની આગ-
ળ, ગોલા છે.

વ્યાખ્યાન ગણ-

માં કરવાને બદલે પોતાનું એક કાવ્ય
લખકારે છે

"મુખ્ય વેલોને ઓપારં રંગતાળિને બેઠા બાપુ,
કાવ્ય સમજાવતા જનપદે; મનુષ્યના ભુદ ભુદ
થઈ માગીનાં લશ્કર દર્શાવવાને કરવા કરી છે

કે ઇશ્વર પોતાનાં બાળકોને વનમાં છૂટાં મૂકાને પોતે સંતાર્થ રહ્યોછે; છોકરાં હેની બોળમાં ફાંફાં મારેછે, ‘અહિં હશે,’ ‘પહો હશે’ એમ;—નયમાં એક બાળક (—નાસ્તિકવાદી) કહેછે: “નથી બાપ કે કોકેકા;” આ શબ્દોની સાથે ઓતામંડળમાં હસાહસ થાય છે, હેની વચ્ચે જ કવિ “છૂટાં મેલીને છોકરાં રે” એ ધ્રુવપદ લલકાર્યે જ નયછે. હેમની ભારેખમ મૂર્તિ, વિશાળ મુખ, ગંભીર, મધુર, મ્હોટો અવાજ, સંગીતકલાના ખેલ વિનાની પણ સરભરેલી ગાનરીતિ,—એ સર્વથી આકર્ષક બનેલી મૂર્તિ હું જોઉં છું, ગીતનો લલકાર સાંભળું છું; અને એ સમયમાં ને એ સ્થળમાં જઈને હું પોતાને બેઠેલો દેખું છું.

[આ કાવ્યની કલ્પના ઉપરથી એક મિત્રે મ્હને કહેલી ‘મરનવી’માંની દષ્ટાન્તકથા (parable) યાદ આવેછે: પ્રભુ પોતાનાં બાળકોને કહેછે: હું ત્હમारे રમવા માટે આ બાગ આપું છું; હું જઈને શુદ્ધમાં સંતાઉં છું; મ્હને સોધી કાઢનાર સોધી કાઢશે. બાળકો બધાં બાગના આનન્દમાં સપડાઈ નયછે; પ્રભુને સોધવાનું ભૂલી નયછે; અમુક ગણતર જણા જ સોધવાને નીકળેછે, તે શુદ્ધમાં પ્રભુને મેળવે-છે,—કવિ દલપતરામે ‘મરનવી’નું નામ પણ નહિ સાંભળ્યું હોય. હેમના કાવ્યની કલ્પનામાં આ કથાનું સામ્ય અસ્પર્શ છે, તે ઇશ્વરદત્ત પ્રેરણાના આત્મિક ઐક્યની સાક્ષી આપેછે, એટલું જ.]

“નળાખ્યાન,” પ્રેમાનન્દનું, દલપતરામે કરેલા ‘કાવ્યદોહન’ નામના પ્રાચીન કાવ્યોના સંગ્રહમાં આવેલું વાંચનારને જણાશે કે નલ-રાજા બાહુકરૂપે ઋતુપર્ણ રાજના મહેલમાં સારથિની તોફારી લઈને રહ્યો તે રાજ યત્રે એક શ્લોક બોલીને સૂતો એમ વર્ણન પ્રેમાનન્દ-

નું છે; તે શ્લોક કાવ્યદોહનમાં આપોછે: આતપે ઘતિમતા સહ વદના યામિનીવિરહિણા

વિહગેન ।

સેહિર ન કિરણા હિમરદમેદુઃખિતે મનસિ

સર્વમસદ્યમ્ ॥

હેનું ગુજરાતીમાં વસન્તતિથકામાં ભાષાન્તર કાવ્યદોહનમાં આમ છે:

જે ચક્રવાક દિવસે વહુ સાથ રાખે
તે સંજ રંગ રમતાં રવિવાપ સાંખે,
જાતે વિયોગચર્ચા ચન્દ્રપ્રકાશ ખૂંચે,
જે હોય દુઃખ દિલમાં કશું એ ન રૂંચે.

આ ભાષાન્તર પ્રેમાનન્દનું કરેલું હશે કે કેમ એ શંકા મ્હને બહુ વખતથી ખૂંચતી હતી; નિષમશુદ્ધ છન્દ, શૈલી, દત્તાદિથી લાગતું કે રચના આધુનિક છે; અને ‘દિલમાં’ શબ્દમાં કવિ દલપતરામે પોતાના નામનો સ્પષ્ટ દર્શાવે પણ કર્તૃત્વ માટે રાખ્યો હશે એમ મ્હને વહેમ હતો. ઈ. સ. ૧૮૮૧ થી ૧૮૮૯ સુધી હું શેઠાપુરમાં હતો તે અરસામાં મ્હેં કવિ દલપતરામને પત્ર લખીને આ શંકા પૂછી. હેમણે તરત ઉત્તરમાં લખ્યું કે એ શ્લોક ગુજરાતીમાં પોતે રચીને મૂક્યોછે. આ પત્રમાં ઉમેર્યું હતું કે: ત્હમે નવી અગ્રેજી લખતી કવિતા રચીછે તે પુસ્તક મ્હને મોકલશો. મ્હેં ‘કુસુમમાળા’ની એક પ્રત મોકલી, હેનો સ્વીકાર કરતાં (કે પ્રથમના પત્રમાં તે અત્યારે યાદ નથી; પરંતુ, સ્વીકાર કરતાં જ ઘણું કરીને) હેમણે કુસુમમાળા શબ્દ ઉપર શ્લેષ કરીને એક ગીતિ રચીને મોકલી હતી. અત્યારે એ પત્ર હાથમાં આવતો નથી; નહિં તો એ ગીતિ આ સ્થળે સ્મરણ-રૂપે જોતારીને હું મૂકત.

કવિ દલપતરામ એ નામ સાથે પ્હોળા બાંધાના, પ્રતાપવાન, પ્હોળા મ્હોવાળા,

ચોક્કિયાથી વિશિષ્ટ, વ્યક્તિત્વ સ્થપનાર પુરુષ, માથે અસવની કરમણ કે લાલ પાકડી, ઉત્તરાવસ્થામાં ધોળી, પાકડી જૂની ઢાળી પહેરેલા, શરીર ઉપર શાલ ને હાથમાં જૂની ઢાળી ખમડીએ બિનામેચી લાકડી પકડેલા, હેવા પુરુષ તપન સમીપ ખડા થાય છે. તે માથે હેમની મંબીર મધુર વાળીમાં મવાના પલોના લાલુકાર કાન ઉપર ખરે છે.

અર્ધતાલવ્ય ઉચ્ચાર, નાકનાં નસકોરનાં આંછો કુસાવો, —એ સર્વ પ્રલક્ષણ વધાય છે.

રામચંદ્રમાનુ વનમાં સીધાવનાં,
સતી સીનાને આવતાં સાથ,
કહે રઘુનાથ, પધારો પિલર ભાની

એ ઘોળ પશુ હેવાજ ગમ્બીર અવાજે,
હેવાજ અભિનયો સાથે માતા, અને 'રા',
'માં', 'તા', દલાદિના વિગ્ન ઉચ્ચાર
વિલક્ષણ રીતે કરતા દલપતરામ કદી જુવાળો નહિ

કવિ દલપતરામ ઉપર 'લાટાઈ', 'મરખીમટપણું', હેવા આરોપ હેમના વિરોધીવર્ગ તરફથી મુકાયવા તે કેટલા અચરિત હતા તે અત્યવશ્યુ આ સ્થાન નથી. નર્મદ કવિ અને દલપતરામ વચ્ચે સ્પર્ધા, અથવા તે હેમના પ્રશંસકો વચ્ચે ઊભી કષ્ટેચી સ્પર્ધા, તે સમયનાં સ્મરણોમાં કાંઈક રમજના પ્રકાર મુદ્રી ગયા છે. મુખ્યાર્થમાં એક સભામાં દલપતરામે કવિતા પોતાની ગદ્ય સભળાવી અને જોવા પુરેથી ઉપર બેઠા જ એક વિચિત્ર સ્વભાવના પારસી ગૃહસ્થ તરફથી સત્કાર પામ્યા: "હાનું નામ તે કવિતા કહેવાય—" એમ પ્રશંસાના લાવથી કવિરાજની પાકડી ઉપર ધપે માથો. એ ધપે માસ્નાર ગૃહસ્થ તે વખતે મુખાઈની સ્ખેલકોઝ કોઠાંના જગ્ગ હતા.

‘જુનરાણી’ના] નર્મદ કવિ [નકુદતપશી

સાસ નરસ રસ સમગ્ર કવિતારસ તો તદ્દા પ્રવલ જાને,
ખમ્ પુષ્કરે કે પદા બાળ્ય તે તો અનવતાં રીઝે.

આ મીઠિ માની વખતે ‘તહાં’ ના ‘હાં’
ઉપર લાર મુદ્રી દ્વાપરી આંગળાનો ‘પ્રવેશ—
સ્વક’ અભિનય, ‘જે’, ‘જા’, એ તાલચોને

નર્મદ કવિ તરફ દલપતરામના હૃદયમાં
રેખાભાવ તો હતો જ નહિ; પરંતુ,

જે એરો તપની છબી, એમાં નથી નવાઈઃ
નિરખે મુજ મનની છબી, બઝા-પરીક્ષા વાઈ

એ પોતાના 'દલપતકાવ્ય' નામના સંગ્રહના મુખપૃષ્ઠ ઉપર મૂકીને, નર્મદે પોતાના ગ્રંથના આરંભમાં પોતાની લમણે આંગળી મૂકીને દંભથી બેઠેલા હેવી છપ્પી મૂકીને નીચે "નર્મદ આખરે જુદાઈ જ, ઉમર વર્ષ ૨૭," એમ શબ્દો છાપેલા તે તરફ કટાક્ષ સખળ રીતે દર્શાવેલો; અને ત્હેના પ્રત્યુત્તર રૂપે નર્મદે પોતાની ઉચ્છૃંખલ આમ્મતામાં દોહરો રચેલો.

તનમનની છબિ જોઈને ઉપજે સંશય આમ,
આ તે દલપતરામ કે અમદાવાદી હજમ.

તે સરખાવતાં સૌગન્ધ્ય, નાગરિકતા,
દલ્લાદિ કોનાં એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.

તેમ જ, એ દલપતકાવ્યના આરંભ-
ભાગમાં પોતાની કવિતાની વિવરણશુભા બતાવતાં
દલપતરામે કહ્યું છે:

"નયિ ઉચ્ચદિ મણુકઆરાકની,
નયિ વાન જ નીતિવિનાશકની;
કવિતા કદિ મદ્યુલ કારણુની,
દિલ દુર્ગુલ દોષ વિદારણુની."

તે નર્મદ કવિનાં કાવ્યોમાંના નિન્દ્ય
શુંગારાદિકને વેચ્ય કરનારું શરસંધાન દર્શાવે છે;
તેમ જ,

"અરે એ ચસની! નથી ચસનીને વાલચે અફ
એમાં તે અધીક ગુણગાસ ને ગુલાબ છે;
અંધા ને અંધેલીનણા હસે મનસા ને હાર;
બીજા પણ એમાં એવા બહુ બહુ બાળ છે;

x x x x x

"જાંતે નથી, બાંચ નથી, બાળા પીવા બીટી નથી;
પત્રપુષ્પરાણી આ બીમાળીવણી છાજ છે.

x x x x x

x x x x x

સાકર ઈલાઈથી સહીત જે મુખધોદાર
ગ્રેમથી પીયા તે પીવા જોય પયપાન છે;
પીવી હોય મદીરા ને ખોતી હોય અકલ્લ તે
તેવા જનો જાઓ જ્યાં કલાલની દુકાન છે."

એ સમર્થ પ્રહારોના ધણુ મારનારાં વચનો
"ચલો ચલો શું વાર લગારો ચલો પીવા માંડો,
ચાંદની આ તે ખૂળ ખીલી સ્ત્રી 'મરત બની' લાડો."

એ ઉદ્ધત લાવણીના ઉદ્ગાર કાઢનાર, અથવા
"નર્મદ કવિ નિલ્લ ભરતો જે જ્યારે નિશામાં પૂર,
કહુ બલિહારી નિશાતણી, ભક્તિ ને લગ્નપૂર."

એમ નિશાનાં સ્તુતિગાન ગાનાર નર્મદ
કવિની તરફ નિશાન માંડી સફળ વિજય
મેળવનારા દલપતરામને ઊંચા સિંહામન ઉપર
બેસાડે છે.

આ પ્રસિદ્ધ થયેલાં લખાણોની વાત; એક
જીવનજ્ઞતાન્ત વાત નોંધું: નર્મદ કવિના એક
મિત્ર અમદાવાદમાં આવ્યા તે પ્રસંગે દલપતરામ
કવિને મળવાને ગયા; સાથે હેમના એક બે
મિત્રો હતા; પ્રજ્ઞાભાઈ દેરાસરી વગેરે.
પ્રજ્ઞાભાઈએ અંધ કવિ દલપતને કહ્યું:
"કવિ રાજ! આ રા. —; કવિ નર્મદ-
શંકરના અંગત મિત્ર છે." તે શ્રુત્વે દલપત-
રામને વિનંતી કરી કે કાંઈ આપતી કવિતા
સંલગ્નગો. દલપતરામે તરત શરૂ કર્યું:

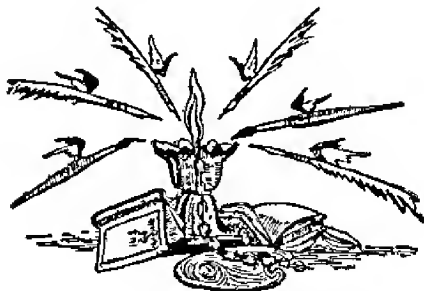
"દુરાચારો અંબિચારી જે વિચારી,
યસે સારો કે નારો જાત તહારી;"

દલ્લાદિ પંક્તિયો ગાતા ગય અને લાંબા
હાથ કરી એ મિત્ર તરફ જ ગળે નિર્દેશ કરતા
હોય, હેને જ સંબોધના હોય, તેમ હસ્તનો
અભિનય કરતા લાંબા. આ બનાવમાં નર્મદ
કવિ ઉપર, મિત્રદ્વારા, પ્રહારવર્ષણ હતું કે કેમ
તે હું નથી જાણતો; પણ પ્રજ્ઞાભાઈએ આ
જ્ઞતાન્ત કહીને જે રમજ બિખમવી તે સ્મરણમાં
આવતાં હું પણ રમજ જ ગયું તો બસ છે.

નર્મદારાંકર

કવિ નર્મદ વિશે આપકતરા કલ્પેષ
કંપરના વૃત્તાન્તમાં આવ્યા. મ્હારે એ કવિ
જોડે માહાત્મ પ્રમંગ જીવનમાં માત્ર એક જ
વાર પડેલો; તેટલો નોંધુધુ : મ્હારા પિતાની
સાથે મુંબઈમાં નર્મદ કવિને ઘેર ગળ્યા હમે
કેટલાક ગયા હતા, આ નર્મદનો કનરકાળો,
“નર્મદવિચાર”ની રચના પડીતો શાન્તિની
વૃત્તિનો, આશ્રમ હતો. કવિતામાં અને જીવન
માં હિંદુત્વ, હિન્દુધર્મ, વાલી અને વર્તન,
સુધારાને અનુચિત કપકંડ કમપ્રવતારા પ્રદારો,

એ સર્વ જૂતકાળમાં, રાત્રિના નિમિરમાં પ્રગટ
થયેલી જૂનાવાળા મુર્ચ્છિત થતાં પચાવન કરી
જાણ તેમ, વિધીન ચર્ચા ગયાં હતાં. કવિની
અસાધારણ શુદ્ધિ, મંગલારિતા, ઉચ્ચ દર્શન,
કાવ્યાદિ શુદ્ધોત્તી જાણવાળી મુખમુદ્રાએ મ્હને
મુગ્ધ કર્યો, હેમના ઉચ્ચ વિષયોના ઉચ્ચ
વિચારો દર્શાવનારા વાર્તાલાપે મ્હારા મનમાં
એ વીર નર તરફ માનવનિ દ્રવ્ય કરી. મનને
ખેડ ચાલે છે એ સુર્જમાના અને
સરસ્વતીના અતન્યભક્તિથી પૂજા અને મેવા
કરનાર વીરનો ફરી પ્રમંગ મ્હારે પડ્યો જ નહિં.

સર્વ શોખીન મનુષ્ય ગણમાં
આદરમાન પામેલું

સેન્ટ

ઓ
ટો
મો
હી
ની

ઘેર ઘેર પ્રખ્યાત છે. જેણે પોતાના
ચાર ચાર ચાંદો કાંચેસદેવીના કર-
પણવથી પ્રાપ્ત કર્યા છે. જેની મુગધી
અભેલી અને બટમોગરાનાં તાળાં
પ્રેક્ષાનું અભિમાન ધરાવે છે.

કાં. રૂ. ૨. ૦૧૧, ૦૧૧.

મોહીની એજન્સી,

જુમામસજદ-મુંબઈ.

મધુરાં સેન્ટની શોધમાં

જ્યારે હું ઉડા ઉતર્યો ત્યારે મારી
લેબોરેટરીના વેતાનો પછી મત મળ્યો
અને હું સકસેસ (ફતેહ) પામ્યો

માટે સેન્ટ

સ
ક
સે
સ
ઓફ
ધ
ની
આ

એ નામ ધર્યું કે જેણે પોતાની મોહી
મધુરી મુવાસથી ઇન્ડીયા ને છેક યુરોપ
અને અમેરીકા સુધી પણ પ્રસિદ્ધિમાં
મુકેલ છે. કેવડાની મુગધ કાળી હોય
તોજ સકસેસની મુગધમાં સીધારસ દોય.

જા. ૧ રૂ. ૨૧૧, ૧૧૧.

મોહીની એજન્સી,

જુમા મસજદ-મુંબઈ.

મહાશંકર

એક યરાસવી ચાલકેસરીની કીર્તિદા

લેખક:
શ. સીતારામ
જેસંગભાઈ શર્મા

ચિત્રકાર
શ. મુશીમ

એવનંતમાં ન મળતુન પ્રતિપક્ષીએને કુત્ર ચાલતા કરી, પાવક કરી રીધા.

મહાશંકર જેવા પ્રાણકુરો અમાગ
આમમાં બણાવ એકા છે એની
મળતુન અને સાથી મહેન્દર ડોક, વિપુલ
હાની, સાચા આપીદાર કાન, પાળીદાર આખા,
પુરુષ આધી, મિદ્ધ મમાન કલિપ્રદેય, મામલ
પમ, સ્વચ્છ દત્તાત્રિ, મોક્ષિત દલ જડતુ
અને સહેજ મુન્દાદાર નમાયુ પુરુષ એ
પ્રેમ એવજન કુલસાએના નગમિ લખાવક
રોષ છે, એના શરીરનું ચાલ પીંટા જાગ
કેવરથી મહેજ કેવરી દનુ અને છાતીના ભાગમાં
મહારેવના જટાભુયમાં રિગલિત નિશાનાશની
અદિશા સમો સદે રમ હતો. વિશામ એના
ભાલપ્રદેશમાં, અદ્યવાચના ભાલદેશો મોક્ષિત
શંકરમતના નિલકે જેલુ ધાળા રમતુ ટપકુ હતું
જે મહાશંકરના ભાલમાં નિમક મમ શોભતુ,
અને મળજનમોએ કોઈ પ્રબુજન દોલની
અસલ સાથ પુરતું હતુ.

એ માટે તો માનીતો ચાલકુમાર છે.
આરે આરે હું બહાર જાઉં છું, ત્યારે ત્યારે

ને અનમયાળના સગદાર વિનાના સેનાનીએની
દબે, દયામલુ મુખક કરી, છેક નાભિપ્રદેશની
પાળુમાંથી એક અરમામરમ નિ સ્વાસ બહાર
કાઢે છે, પરંતુ મને ધેર પાછો આવેયો
જેનાજ બચ્ચાની ખુબ બહાર સીધા પડી,
જતા કરતા આરત સાચા વિધાતા સમાજ-
ના સમોની દબે આનંદથી નામકૂદ કરતા,
મેલ કરતા બધુ પુરુષને અનિ તગિત ગતિએ
કાંક મોટા મતને એકાદ દડા હાવતો રોષ
તેમ દલાવતા, આનંદ બનાવવા જલ્દી 'હુ
નમને જેતને બદલ ખુશી થયા છું, એમ
કરેનો ડોલ તમ કોંક નવીન પ્રમારના
ખુશાલીના અવાજ કરે છે.

મહાશંકર આરો સાથી હોના ઉપરાલ
અમારો પહેરેગીર થલુ છે એક ક્ષાળામાં
જ્યારે આમાર ગામ ઉપર તરાસોનો પ્રેમ
અનિવાર્ય હરે વધી પડ્યો હતો, ને વખતે
સોની સોતો મુધી ઉલગગ કરી મહાશંકરે
અમારી એટલી બધી મેલા બળદી હતી કે,

ને બંગ્લો લાડનો ન હોત તો બગીચાની વચ્ચેજ એની સગેમરમરની પ્રતિમા ઉભી કરવાનું અમે નજ ચુક્યા હોત. બે કે એ ચંદ્ર, શક્યું નથી છતાં તેના અમારા ઉપરનાં અનન્ય ઉપકારોના બોનથી દયાએલાં અમારાં હૃદયનો કાટો સદાય એની તરફજ દળતો રહે છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેશેજ, એવી ખાત્રી આપવાની આ રથે બાસ જરૂર રહેતી નથીજ.

એના નામાલિધાનની મહાકથા ઓછી રસિક નથી. મારા એ માનીતા સ્વાનકુમારનું નામ શ્રીયુત મહાશંકર સ્વાનશંકર ત્રિવેદી છે. એક કુતરાનું આણું નામ બોધને, તથા 'શ્રીયુત' માનવાચક શબ્દથી તેને સંબોધાતો બોધને કાંધને કદાચ આશ્ચર્ય થવાનો સંભવ છે. પરંતુ વસ્તુતઃ એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશુંજ નથી. ખરી વાત તો એ છે કે, એના કુટુંબની - પિતૃ કે માતૃપક્ષની - મને કશીય ખબર મળી નથી. અતિ શોધ-ખોળ કરવા છતાં, ભારતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસની પેઠે એનો ઈર્ષ્ટબિંદુ ઇતિહાસ પણ અમાસની રાત્રિ જેવા કોઇક ગાઢ અંધારની એકાદ ઉંડી ગુફામાં દરાજી રહ્યો છે. એકદા કોઇક મંગલ દિનની અનેરી ઘટિકાએ એક નાવારસ - સ્વાનબાલ તરીકે તે અમારા બંગલાને આંગળે આવી ચડ્યો હતો. તેને બોધ હીંદુજનસુલભ સ્વાભાવિક શબ્દયાને ઉભરો અમારા હૃદયમાં ઉભરાઇ આવ્યો અને ત્યારથી અમે એના શબ્દનિર્વાહનો ભાર સ્વેચ્છાએજ હંમતી લીધો. કેટલાક સમયના પરિચયે એના શુદ્ધ હીંદુ જેવા આચારવિચાર અમે કળા શક્તિ તે ઉપરથી, તથા ભાલપ્રદેશમાંના તિલક ઉપરથી, અમે સહુએ એક શુભ મૂર્તિ એને મહાશંકરનું નામ ધારણ કરાવ્યું. આગળ

જણાવ્યુંજ. છે કે, એના વડીલોના ઇતિહાસની અમને કશી પણ ખબર મળી નહોતી; તેમ છતાં એનું ગંભવર કદ, મજબુત બાંધો, બાહ્યકાળથીજ વીરોચિત સાહસ અને અજબ હીંમત બોધ, અમે વાજબી રીતે એમ માની લીધું કે, એ કોઇ વિશુદ્ધ સ્વાનવંશમાંથી ઉતરી આવ્યો હશે, અને એનો પિતા કોઇ બહાદુર સ્વાનપોદ્ધો હશે: એટલે જેમ અનેક યતીમ તેમજ અકુદરતી બાળકોના સંબંધમાં બને છે તેમ અમે એના પિતાનું નામ સ્વાનશંકર કરાવ્યું. આ બધા કરતાં વધુ શ્રમ તો અમને એની અટક કરાવતાં પડ્યો હતો. આને માટે કેટલાક મિત્રોની એક ખાસ 'ગોળ મેળની પરિપક્વ' બોલાવવામાં આવી હતી. તેમાં પુષ્કળ વિચાર કરી, કેટલાક કલાક સુધી બેસબેસી ચર્ચા ચલાવી, આજુબાજુના તમામ સંબંધો ઉપર ધ્યાન આપીને, બહુમતથીજ કામ લેવામાં આવ્યું હતું. અલગત મહાશંકર કે ત્રણ વેદમાં પારંગત થયો નથી, પરંતુ પરિપક્વમાં એકે સભાસદે સખળ અને અકાટ્ય દાખલાકલીલેથી સિદ્ધ કર્યું હતું કે, પાંડવોની સાથે દિમગિરિમાં ગયેલા સ્થાનનોજ મહાશંકર સીધો વંશજ છે. વળી હાલના ઘણા ત્રિવેદીઓની માફક ખાવું, પીવું ને ઉંઘવું એ ત્રણ કામમાં તે પુરેપુરો પાવરધો છે. પરિચિત, અપરિચિત છતાં શુદ્ધસ્થવર્ગના, અને એજ ટ્રોટિના તરફર કાર્યાલયના સંબંધોનાં પગલાંન ગતિ ઓળખવામાં તે ગણિતશાસ્ત્રી જેવે એકેજ, પ્રત્યેકના પ્રવેદના વાસ ઉપરથી બેઘબેઘ પારખવામાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જેવો કુશળ અને દરેકની સાથે જાગતી રીતે કામ લેવામાં અને સહુનો યોગ્ય સત્કાર કરવામાં નિપુણ રાજ્ય કાર્યપદુ જેવો તે વ્યવહારકુશળ છે. શીવાય એકાદરનું કામ લેવામાં તે બૂત, વર્તમાન

ખાસ આખરુદાર ગૃહસ્થો માટે જન્મવાની ઉમદા સમગવડ.

ભાતીક ચાર્જ ૨૨-૮-૦
અડધા મામના ૧૧-૪-૦
કુ ૦ ૮૦-૬૦-૩. ૩૦)
કુ ૦ ૮૦-૩૦-૩. ૧૫)
અડધાક પામ કુપનની
મગવડ રાખવામાં અપી છે.
વધુ ખુલાસા માટે
મેનેજરને મળો
મમાજી પોસ્ટ બોક્સ
પાસે—પાયધુની.

મનસુખલાલ જેઠાલાલની કંપની.

આંખની ઉત્તમ પ્રકારે તપાસ કરી ચરમા બનાવનારા

સર્વોત્તમ પેશના

અને

કુક્સના

ચરમા !!

મેનીસકસ, ટારીક

અને

લંડી ક્યુલર

ચરમા !!

નકલી આંખો

ગાદોરના નબરે પુરની મલાગથી બનાવવામાં આવે છે તેમજ દરેક જાતનું
રીપર કામ સંતોષકારક કસે છે. ચરમાને લગતી દરેક જાતની નવી
નવાંખોને માટે અમારા મોડેલમાં પધારવા વિનંતિ છે.

પોસ્ટ બોક્સ નં ૨૦૬૫.

૧૬૮, કાલમજીવી રોડ, પુખડ.

Telegrams: Bifocals.

રહેવાનો

સાથે

જન્મવાની

ઉત્તમ

સમગવડ.

રાષ્ટ્રીય

હાઉસ ડો.જી.

અંગ્રેજી

મનગાન

કે:-

સેન્ટ્રલ રેલ

રોડ.

પુખડ, ૪

તે જંગલો ભાંગેલા ન હોય તો જગીયાની પચ્ચેજ એની સંગેમરમરની પ્રતિમા ઉભી કરવાનું અમે નજર ચુકાયા હોત. તે કે એ યદ્યપિ નથી છતાં તેના અમારા ઉપરના અનન્ય ઉપકારોના બોલતી દયાએમાં અમારાં હૃદયનો કારો સદાય એની તરફ જ દર્શાવે છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેશેજ, એવી ખાત્રી આપવાની આ રચણે આજ નજર રહેતી નથીજ.

એના નામાભિધાનની મદાકયા ઓછી રસિક નથી. મારા એ માનીતા સ્વાનકુમારનું નામ શ્રીયુગ મદારાંકર સ્વાનકાંકર વિવેદી છે. એક કુમારનું આખું નામ લેદેને, તથા 'શ્રીયુગ' માનવાચક શબ્દથી તેને સંબોધાનો લેદેને કોદેને કદાચ આશય થવાનો સંભવ છે. પરંતુ વસ્તુના એમાં આશય પામવા જેવું કશુંજ નથી. ખરી વાત તો એ છે કે, એના કુટુંબની - પિતૃ કે માતૃપરત્ની - મને કમીય ખબર મળી નથી. અતિ કોષ-બોળ કરવા છતાં, ભારતના મધ્યકાલીન હિન્દીસની જે છે એનો હાંદુખિંદ હિન્દીસ પણ અમાસની રાત્રિ જેવા કોષક ગાદ અધાકરની એકાદ કંડી શુકામાં દરારજ રત્નો છે. એકદા કોષક મંગલ દિનની અનેરી પરિણામે એક નાવારસ - સ્વાનઆસ તરીકે તે અમારા જંગલને આંજો આપી ચડ્યો હતો. તેને જેમ હાંદુજનસુલભ સ્વાભાવિક અવસ્થાનો ઉભરો અમારા હૃદયમાં ઉતરતા આવ્યો અને ત્યારથી અમે એના અવનનિવાંદો ભાર રવંજાએજ ઉપરી લીધો. કેટલાક સમયના પરિણામે એના શુદ્ધ હાંદુ જેવા આચારવિચાર અમે કળી શક્યા તે ઉપરથી, તથા ભાસપ્રદેશમાંના નિત્ય ઉપરથી, અમે સદુએ એક યુગ મુદ્દતે એને મદારાંકરનું નામ પાડ્યું હતું. આજ

વસ્થાવ્યુજ છે કે, એના વડીલોના હિન્દીસની અમને કમી પણ ખબર મળી નહોતી; તેમ છતાં એનું ગંભીર કદ, મજબુત બાંધો, આત્મકાળથીજ વીરોચિત સાહસ અને અત્યંત હીમત લેદ, અમે વાળ્યો રીતે એમ માની લીધું કે, એ કોષ વિરુદ્ધ સ્વાનવંશમાંથી ઉતરી આવ્યો હશે, અને એનો પિતા કોષ બહાદુર સ્વાનગોકો હશે; એટલે જેમ અનેક પતીમ તેમજ અકુદરતી બાળકોના સંબંધમાં અને છે તેમ અમે એના પિતાનું નામ સ્વાનકાંકર દર્શાવ્યું. આ બધા કરતાં વધુ શ્રમ તો અમને એની અટક દર્શાવતાં પડ્યો હતો. આને માટે કેટલાક મિત્રોની એક ખાસ 'ગોળ મેળની પરિપદ' બેલાવવામાં આવી હતી. તેમાં પુરુષ વિચાર કરી, કેટલાક કલાક સુધી લેક્ચરી ગર્થ ચલાવી, આગુત્યાગુના તમામ સંલેગો ઉપર ધ્યાન આપીને, બદ્ધમતથીજ શ્રમ લેવામાં આવ્યું હતું. અસખત મદારાંકર કે તમે વેદમાં પારંગત થયો નથી, પરંતુ પરિપદમાં એક સભાસદે સખળ અને અકાટ્ય દાખલાકરીઓથી સિદ્ધ કર્યું હતું કે, પાંડુઓની સાથે દિમગિદિમાં ગએલા સ્વાનોજ મદારાંકર સીધો વંશજ છે. વળી દાસના પણ વિવેદી એની માફ આનું, પીનું ને ઉપનું એ તખ્ત કામમાં તે પુરેપુરો પાતર્યો છે. પરિગિત, અપરિગિત છતાં ગૃહસ્થવર્ણના, અને એજ મોટીના તરફ કાપાંલપના મંથોનાં પગમાંની રતિ ઓગળવામાં તે ગણિતશાસ્ત્રી જેવો એકો, અપેક્ષા પ્રત્યેના વાસ ઉપરથી બેલામેદ પાદખામાં વિનાનશાસ્ત્રી જેવો કુશળ અને દેહેની સાથે જાળની રીતે શ્રમ લેવામાં અને સદુનો પોત્ય સગર કરવામાં નિષ્ણ ગુલ્મ શર્પક જેવો તે જાવદારકુશળ છે, મીઠાપ ઓછીતારનું શ્રમ લેવામાં ને બૂન, વર્તમાન

ખાસ આખરુદાર ગૃહસ્થો માટે જન્મવાની

ઉમદા સગવડ.

માસિક ચાર્જ રૂ. ૨૨-૮-૦
અડધા માસના ૧૧-૪-૦
કુલ રૂ. ૬૦-૬૦-૩ ૩૦)
કુલ રૂ. ૬૦-૩૦-૨. ૧૫)
અલ્પવાર્ટિક પામ કુપનની
સગવડ રાખવામાં આવી છે.
વધુ ખુલાસા માટે
મેનેજરને મળે.
મહાત્મા પોસ્ટ એજીસ
પાસે-પાલકુની.

મનસુખલાલ જોડાલાલની કંપની.

આંખની ઉત્તમ પ્રકારે તપાસ કરી ચરમા ખનાવનારા

સર્વોત્તમ પેશનના

અને

ફુકસના

ચરમા !!

મેનીસકસ, ટોરીક

અને

લંડો કયુલર

ચરમા !!

નકલી આંખો

ગાઈડેના નખો પુરતી સલામતી ખાવવામાં આવે છે તેમજ દરેક જાતનું
રીપેર કામ સતોષકારક કામ છે. ચરમાને લગતી દરેક જાતની નવી
નવાંખોને માટે અમારા શ્રેષ્ઠ કામ પધારવા વિનવે છે

પોસ્ટ બોક્સ નં ૨૦૬૫.

Telegrams: Dilocals.

૧૬૮. કાંતબાદેવી ગેડ, સુખડ.

રહેવાનો

સાથે

જન્મવાની

ઉત્તમ

સમયકા.

રાષ્ટ્રીય

અંગ્રેજી

મિત્રતાન

રૂ:-

મંગલદરશક

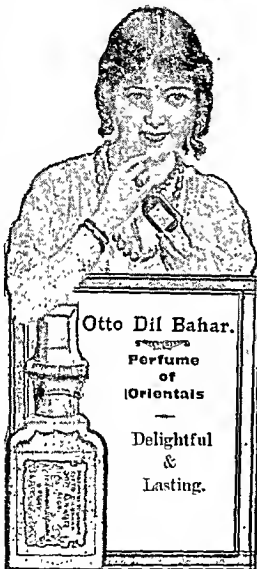
ગેડ

સુખડ, ૪

આદેશાદી સેન્ટ

ઓટો દીલ બહાર

(રજીસ્ટર્ડ)

ચબેલી, મોગરો, જુધ વગેરે ઉત્તમ પ્રકારનાં ફુલોની સુગંધીત બનાવવામાં આવ્યું છે, કપડાં અથવા રુમાલ ઉપર લગાડતાંની સાથે દીલને પ્રકુલિત કરનારી સુગંધ આસપાસ ફેલાઈ રહે છે. આ કારણે લીધે સારે અવસરે, મંગલિક પ્રસંગે, મંદિર જતી વખતે મુલજનો આસપાસની હવા શુદ્ધ સુગંધિત બનાવવા માટે ઓટો દીલ બહાર વાપરે છે. તમે પણ આ આદેશાદી અતર વાપરો:

ફીમિત અડધા આઉન્સની
આદેશી રૂ. ૨-૦-૦
,, એક ગ્રામની
આદેશી રૂ. ૦-૧૨-૦
,, અડધા ગ્રામની
આદેશી રૂ. ૦-૮-૦
બહારગામથી મંગાવનારાને
વી. પી. ખર્ચ ૦-૪-૦
જુલ પડશે.

તમારા નજીકના દુકાનદારો પાસેથી ખરીદતી વખતે ઓટો દીલ બહાર નામ વાંચીને સીલબંધ ખાટલી ખરીદજો. નહીં તો બળવુંજ આવી દેશે.
સેલ એજન્ટ:

ધી એંગલો ઈન્ડિયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.

૧૫૫, જુમા મસજિદ મુખે.

અને અવિષ્કાશનું જ્ઞાન ધરાવતો હોવાનાં અનેક પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ ઉદાહરણ આપી શકાય છે. નિષ્કમિત મનાવ કરવામાં, નિરાશિય આદાર લેવામાં અને શિષ્યાદિમા શુદ્ધિના ચચાવન નિયમેનું પાલન કરવામાં તે બ્રાહ્મણકુમાર જેટલો ખંતીભો છે. એના આ તમામ પ્રકારના સદ્ગુણોથી મોહિત થાને અને તેને 'ત્રિવેદી'ની અટક અર્પણ કરી છે. અને શદ્ગત્તેના ઉદારતા આ જમાનામાં શીયુત એ શબ્દનો જે રીતે ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે, તે જોવા પછી અમે મહારાજરના નામની આગળ એ બહુમાનવાચક વિશેષણ વાપરવાનો કરાર તો એટલી ચર્ચાને અતેજ કરી શક્યા હતા, એટલે તર્જન્યધે ત્રિશૈલ ખુલામાંની જરૂર અને ઉપરિચય મની નથી.

મહારાજરની આટલી અમન એળખાણ કરાવ્યા પછી એના કૌટુંબિક જીવનનો પરિચય ન કરાવવો અને તેના જ્ઞાત તેજને વર્ણવવું નહીં તે એની મહત્તા ઘટાડ્યા જેવું છે.

મહારાજરનાં લક્ષ્ય ચર્ચા છે, અરે નહીં! એણે સ્નેહવચ્ચ ક્યાં છે ખીજ બધી રીતે તે ધર્મચુન્ન હોવા છતાં પણ લક્ષ્મીના વિષયમાં તે હાહાકારો સુધારક-વર્ણ્યતર લક્ષ્મી દીમાપની છે. અને માનવ સુધારોમાના ધણુઓની માફક માત્ર મોહીનેજ નહીં બેસી રહેનાં શુભ કામની શરૂઆત તેણે પોતાની જાનથીજ કરી બનાવી છે. અમાગ ખાસ્સી પાટણીની દેશી બાપ અને છત્રીશ મળે પેટે જન્મેલી એક 'હાફકાર્ટ' જ્ઞાનજ્ઞાના સાથે તે એકવચ્ચની ચમત્ક્રમિથી જોડાયો છે. એની પત્નીનું નામ છે છાંખી.

છાંખી એના જાનીય ગ્રંથની માફક કાળા અને સફેદ ધાગાંવાળા રમતા ત્રિશૈલવાળી સર્વાંગે મનોહર અને મનજીન જોધીની,

મહારાજર જેવા જ્ઞાનકેસરીની પત્ની થવાને સર્વ રીતે યોગ્ય છે. શહેરમાં વસતી વુવતીઓના જેવો તેનો બાધા મહાત્ત નથી એટલુંજ નહીં પરંતુ મહાસકરને તેની પાછળ વૈદ્ય-કેકરોતા વર પણ ભગવાં પડના નથી મહાસકર ઉપર એને શુદ્ધ હૃદયનો અયાગ પ્રેમ છે. પતિ પણ પત્નીને ઓઝો ચઢાવો નથી મહાસકર અને છાંખીને, અમારા બગલાના આંગણુમાં કે ધોરી રમ્યા ઉપર સવાળી મદમદ કંઠી અને સાગળી શાનિવાયક હવામાં રમતા, કુદવા અને પડપડ ગંધનન કરના તમે જુઓ તોજ એમના કમ્પ કોટિના દર્પસજીવનનો તમને આઝોમાઝો ખ્યાલ આવી શકે!

એકવચ્ચના દીમાપની અને પ્રસંગક પુરમેને પણ તમે પોતાની સ્નેહાળ પત્ની ઉપર ગુસ્સે થના જોઈ શકે, પરંતુ મહાસકરને છાંખી સાથે કોઈ ભલાયકો કદીજ જોઈ શકશો નહીં.

પ્રાચી દિકાના દારમા કિષાકુમારીએ રોડપર પણ ન કર્પુ હોય, અમારા બચકાથી ઘોડેકે હતા ગોડીમાથી કુદ્ય-પામીનું રસાયણ કરી મનુજકુમારેને તેની બહાણી કરવા વૃક્ષપ્રાવસાસીઓ તૈયાર પણ ન થયા હોય તે વખતે ઉઢીને, કુ જ્યારે અમારા બગલાની બાબુની લાંબી મડકે ખુશાનુમા હવામાં ફરવા નીકળુ છું ત્યારે મહાસકર હમેશાં મારી સાથી બને છે. માર્ગમાં અમે ગળે નથા 'ટેરીટોરીઅય ફાસ'ના મજબોની અદાથીજ કુચ કરતા, ત્યારે મહારાજર મારી ઝાંખી તરફ અને છાંખી જમણી બાજુએ ચાલવા અમારી આ કિયામા મહાસકરના ત્રિશુદ્ધ હૃદયની ખાલી કરવાનો ઉક્તિ પ્રમંગ અમને સાપાયો, અને એ પ્રસંગક કમોટી ઉપર ચઢ્યા પછી તેનું આદિત્ત સોએ સો

૧ મુવર્ણ સમાન નિષ્કલંક હોવાની હાસીની
૪ મારી ખાતી થઈ.

વાન એવી છે કે અમે ફરવા વાળાએ
એ સારે અમારા માર્ગમાં વચ્ચે એકાદએ
રાં આવે છે. એ નાનકડાં પરાંની કિશોરવયની
દસીક માત્ર છતાં નવનકારક સૌંદર્યવંતી
ધાન્યાસાઓ મહાશંકરના રૂપથી અંગત છે,
એની છતાંદાર ચાલ ઉપર લોભાવ છે અને
અમે જ્યારે જ્યારે સાંધી નીકળીએ છીએ,
ત્યારે ત્યારે દીપક ઉપર ધરી આવતાં
પાતરીઓની માફક-એમના જેવાજ રોલથી
એકાદએ-તેઓ મહાશંકરની પાસે આવે
છે અને સદુકાં કરતી તેની આસપાસ ફરી
જાય છે. છતાં એકપત્નીવત્તો દેખીએ
મહાશંકર તેમની સામે પાણુ નહીં જોતાં,
હાસીને પોતાના શુદ્ધ હૃદયની ખાતી આપે છે.
આપા પ્રસંગમાં બુદ્ધિમાન મનુષ્યોએ શું કરે
તેની અમને ખબર નથી, પરંતુ મહાશંકર તો
જેરથી પોતાનાં પોષમાં બંધ કરી દે છે.
દિમાગલ દો અગ્ર અને અગ્રાસ તે સિધર
બની નવ છે અને હાસી વીરાંગનાને બાજુતા
મુલનનથી નારીગનિને ઉચિત રૂપાં અને
કોપથી, આશાભરી આવેલી શાનકુમારિકાઓને
મુરખીઆં કરી નસાડી મુકે છે.

મહાશંકરની લીમન અને વીરતાનો
અનુભવ અમને ધણે પ્રસંગે યાદ મુકશે દત્તો,
પરંતુ તેની નસોમાં ખરેખર દાલ તેજ દોડી

સહેજ આગળ ચાલ્યા હોયશું, ત્યાં એ મગજુલ
કુતરા સામેથી આવ્યા. મને બરાબર ખબર
મળી રાહી નથી, પરંતુ હું એના અનુમાન
ઉપર આવ્યો છું કે મહાશંકરની પ્રભુવપ્રાપ્તિમાં
નિરાશ અને માનભંગ થએલી શ્વાનબાસાઓએ
કાવતરું રચી હાસીના અપમાન માટેજ એમને
મોકલ્યા હશે. રૂપાળી હાસીને જોઈ આગંતુક
કુતરાઓ આકર્ષાયા અને પુષ્પવન્ના બાણના ભોગ
બની, હાસી સામે હકેલી નજરે જોવા લાગ્યા.
આકાશ શ્વાનમહિલા હાસી, એમની પાપવાસના
પામી ગઈ અને એકાએક મભગાઈ ગઈ
દોષ તેમ, માનસિક રીતે પણ શીયળનો ભંગ
થતો બચાવવા મહાશંકરની મોઝમાં લપાવા
લાગી. એ જોઈ પોતાની પ્રિય પત્ની બણી
કુદરિ દેકનારા તરફ શ્વાનપુગલ ઉપર તેને
મહા કોષ ચડ્યો. પત્નીનું આ રીતે અપમાન
થતું જોઈ તેનું ક્ષાત્ત રાગ કિશી આવ્યું. શું
એ વખતનો એના અરેજનો બપોર અને ઉચ
દેખાવ? એ ચિંત્રાસતા કું ફરી પણ વીસરી
ગઈશ નહીં.-વીસારી વીસરાશે નહીં, મેઘ
ગંભીરનાદે ધુરંડતો, નેવપુગલમાંથી પ્રત્યક્ષાગતો
અગ્નિ વર્ષાવતો, રદઅપનાર ધારાનું ફરી બહીર
મહાશંકર સહેજ પાછો દડી, વિદુરનેગે અરિઃ
ઉપર તુડી પડ્યો. પરીના જટા ભાગમાં તો
ત્યાં મહામારન માદરી મંગ્રણી. મહાશંકર
વીરપોદા સમે પુગલા લાગ્યો. સતીમતા દાખી
ઉપર એના દેકરી પ્રતાપ તુડી પાસે દત્તો તે
ગતે એકાદ બાજુ અને કોપાંગક ને

ધ્યેષ્ઠા ભયંકર ધાની આગળ, એને યજ્ઞેષ્ઠી
 દળ નજીવી હતી. મહાશંકરના વારંવારના
 દાંત અને નખના પ્રકારથી એના પ્રતિપક્ષીઓનાં
 દેહાકાશ કિલ્લવિચિત્ર થઇ ગયાં અને તેમાંથી
 આપાદી મેઘ જેવી રક્તધારાઓ વહેવા માગી.
 બને કામી સ્વાનો ભોય ભેગા થઇ તેની દયા માગતા
 હોય તેમ બીરુ બની રેહકરાણ કરી રહ્યા
 મહાસંભ્રમમાં મહાશંકરનો વિજ્ય થયો
 પટ્ટી દીધેલા દુશ્મનોની ધાની ઉપર પાદકુચ
 ટેકવી, વિજેતાની મગજરીથી મહાશંકરે મારી
 તથા છપ્પીની તરફ દહિ દેહી તે બખને
 હર્ષથી કુચાતા મારા હૃદયના વેદાશુભથી
 કવિત્વનું સ્વાભાવિક સંકરણ થઇ આવ્યું અને
 મારાથી મોટા અવાજે બેસાઇ જવાયુ કે:

જય થયો! જય થયો! આજ મુજ સંનતો,
 દશમાં હરંબા ભોય ઉડયા!

ઝોપાદી ઉપર પોતાની પત્ની સાથે કરતા
 અનેક ક્ષીણસીઓમાં મહાશંકર જેટલું
 સ્વમાન અને સામર્થ્ય ધરાવનારા કેટલા હશે?
 એ વિચાર તે દિવસે મને આવ્યો.

ઝરીઆની કોલમાની ખાજોમા જેમ
 કોલસાના ઘર ઉપર ઘર હોય છે, તેવીજ
 મહાશંકરની કીર્તિકથાના અનેક ઘરો છે
 એટલે ઘણી વાતો આ કથામાંથી રહી જ્યા
 મજબ છે. છતાં એના બદાર તરી આવવા
 સદ્યુજ્ઞેમાં પરવશ છતાં તે બ્રહ્મચારી હોવાનો
 મદ્યુજ્ઞ મોટે છે. પોતાની પત્ની-જેને તે
 કેટલાક પુરોહીતો જેમ દાસી કે ગુલામ મણુનો
 નથી-માટે તેને એટલો બધો પ્રેમ છે કે
 છપ્પી પાછળ તે ઘેમોતર બની ગયો છે
 એમ કહેવામાં જરા પણ અનિયમોક્તિ નથી
 આમ છતાં તે વિલાસનો ગુલામ બની ગયો
 નથી. પોતાની પ્રિય પત્ની સાથે તે અનેક
 વખત સંવનન કરતો જણાય છે, હમેશાં

તેની સાથે તે આનંદ અને ગમ્મત કરતો
 હોય છે, નિર્દોષ દ્વિઘ્ન્યોથી તે ખલીને રીજવતો
 રહે છે, પરંતુ વીરરક્ષાની બાબતમાં તે
 મનુષ્યો કરતાં સહી જાય છે અને “પશુ તો
 સ્વભાવે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે. તેને સ્વાદ
 નથી. તેને ઇન્દ્રિયોનો વિલાસ નથી.
 પશુ મર્યાદિત રહે છે; એટલે બ્રહ્મચર્યનું
 પાલન નહીં કરનારને ધણી વેળા પશુની
 હવમા આવવામાં આવે છે એમા પશુનું અપમાન
 રહેયુ છે” એ મહાત્મા ગાંધીજીનાં સર્વજ્ઞવાક્ય
 સત્ય કરી બતાવે છે સત્તાનોત્પત્તિ સંવાય
 તે કદી બ્રહ્મચર્યનું ખડન કરતો નથી.

ચોપ દિવસ થયાં તે પાંચ તદુરસ્ત સંતાનો-
 નો પિતા બન્યો છે અત્યાર પૂર્વે તે પ્રેમાગમિ
 તરીકેનું પોતાનું કૃત્ય પૂર્નત અવંશા ક્ષિદ
 કરી શક્યો છે તેજ રીતે હવે તે અનુકરણીય
 કુટુંબપાલક અને મમતાળુ પિતા તરીકેનો
 ભાગ ભજવી રહ્યો છે. આથી કરીને તે
 અમારો વફાદાર સાથી ચાલુ હોવા છતાં,
 પોતાના અજનમડામા વધારે શેકામયો ગદે છે
 જાજો અજાજો પરંતુ અનિવાર્ય રીતે તેને
 પ્રેમ પોતાના સંતાનો તરફ વધુ દળનો જાય છે
 અને તેથી અરો અમારી તરફ તે એટલું ધ્યાન
 આપી શકે છે પરંતુ એકદા અમારે આંજળે
 યત્નમ સ્વાનમાલ તરીકે આવી એટલે, નાન-
 કડો મહાશંકર આજે વધમાં આવી, ક્ષોદ્ય,
 ભુદ્ધિ અને શારીરિક બળમા આગળ વધી,
 મૂલસસારી થઇ સારી રીતે કૌટુંબિક જીવન
 ગાળે રહ્યો છે એથી અમને અપાર આનંદ
 થાય છે મહાશંકરની થકી કથા અમારો ગામ-
 માં આરે તરફ વિસ્તરી રહી છે એથી અમને
 અમારું ગૌરવ થતું જાણે છે અને અમારા
 મહાશંકરની અમે સદુ દિને દિને વધુ અને
 વધુ સદગી કથા રચીએ છીએ.

ગુજરાતના

સ્થાનિક દેશાવર તેમજ બહારંગામના એજન્ટો

મુંબઈ: આહમદ મામુલ ૧૫૩, જંજીર સ્ટ્રીટ.
ઈડીઅન બુક ડીપો, મેડાક ટ્રીટ.
એન. એમ. ત્રીપાડી, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ.
સી. હંમીતલાલની કંપની, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ.
એમ. ભંડારે, ગીરગામ બેક રોડ.
યુજરાત સ્ટોર્સ, ગીરગામ બેક રોડ.
રા. ગોરધનભાઈ પટેલ, કચુતરખાના બુલેવર.

દક્ષીણ આફ્રીકા: મી. ઇ. એમ. ડોક્તરાત, પો. બો. ૪૮૦, નં. ૧૦૫, શીલ સ્ટ્રીટ, કરબાન.

કરાંચી: કરાંચી બુક સ્ટોલ, નેપીઅર રોડ.

મુરત: નરસિંહ કંપની, કણપીઠ.

ભાવનગર: રા. નેહાલાલ કલ્યાણુજી, નાનાભાની શેરી.

છેલ્લાં ત્રણ સ્થળોના સર્વ આદેશોને દર માસે એજન્ટો મારફત નક્ક મળશે.

વ્યવસ્થાપક “ગુજરાત.”

સ્વદેશી

પાલીસ લાદીઓ (સરેદ તથા કોળી)

મોટા મહેલો તથા બંગલાઓની શાબા વંધારનાર, પાલીસ લાદીઓ, સીડીના ટપા, બાથરૂલેવઓ, પાણીઆરાં વીગેરે દરેક સાધનનાં તૈયાર મોટા જથ્થામાં અને કીંદાપતથી મેળવવાં હોય તો મળે અગર લખો:

આરં. હવરાજ કુંઠ,

ટેકાણું-૮૬૧ રોડ, કુકાન નં. ૧૫, મુંબઈ નં. ૪.

ઇલેક્ટ્રીક

ઇલેક્ટ્રીક

ઇલેક્ટ્રીક

નો દરેક જાતનો સામાન નીચે દેખાશે લખો, અથવા મોટા ધણોજ કીંદાપતે મલશે.

અબાસભાઈ તાજભાઈ,

હુદાર ચાલ, મુંબઈ ૨.

વિવરણ
રા દરિયાવ પ્રેમજી ત્રિવેદી

પચીસ વરસ પહેલાની વાત । પૂજાનો મમય નજીક આવે છે એટલેજ એ વાત યાદ આવે છે. આજ દિવસ સુધી કરી નથી. હવે કરીશ—

તે વખતે દેરાદુનની ટ્રેનીંગ સ્કૂલમાં હું માસ્તર હતો. આપેબર મહીતો ચાલતો હતો. બ્રાહ્મણનો આશિન મામ. અમારો દેશમાં દુર્ગોત્સવનો મહા આનંદ બેચાર મોટા મોટા શહેરોમાં પૃથ્વીમાં એ ઉત્સવ યને દેરાદુનમાં તો તેની ગંધ પાકુ નહોતી.

હું બગાળી હતો, ધર્મકર્મમાં માનનો હોડ કે ન માનનો હોડ તોપણ અને દેશથી બહુ દૂર હતો તોપણ આશિન માસના એ ચંદુર શરતની હવા મારાં ગાત્રોને રપસાં કરીને દુર્ગોત્સવનો મંથ-પૂજાની પવિત્રતા પડકાર પવત્તને ઓળંગીને પર્વતની તળેટીની બુખિયા અને શા માટે વિદ્વંસ કરતી હશે તો હું કેમ કહી શકું ?

દુર્ગોત્સવ નહીં સારે રત્ન શેની ? પણ હું તો રુલના અધ્યક્ષ પાસે ગયો અને કહ્યું: “મહારાજ, આ દેશમાં પૂજા હો કે ન હો,

પણ હું તો બગાળી છું પૂજના ચાર દિવસ કે નહીં શીખરી શકું”

અધ્યક્ષ મહારાજ ચીઓસોડીસ્ટ હતા તેથી તેમણે કહ્યું કે રુલમાં હું ચાર દિવસની રત્ન પડાવું છું.

ચાર દિવસની છુટી । માથા હપરથી બચિનના જૂનને વેગળું મુક્યું. મારા બે માળના મહાનની બારીમાંથી દિમાલયનું મહત્ત્વ અરણ્ય અને આંગણીના સંકેતથી બોલાવવા લાગ્યું સાતમને દિવસે પ્રાત કાલે દુર્ગોત્સવી પૂવે, શહેરના બધા માણસોના ઉપાસ પડેલાં ટોચી કોટની રત્ન લાંબને, બુદ મેળનને વિશ્રામ આપીને, એક વચ્ચે એક ધાળવો એટલી લાંબને મે દેરાદુનનો લાજ કર્યો—એક અર્ધી પેનો પણ સાથે ન લીધો.

ફરતાં ફરતાં બીજા પ્રહરને વખતે જે ટેકાણે નજીક ચલે: તે એક માદ અરણ્ય હતું. ધરો તો કરાંથી હોય પણ મારુસનું મોદુ પણ નહીં-કેવળ શાલવન અને કાંટાનાં ઝાડો. અને લાગ્યું કે આજે પૂજાને દિવસે અજપૂર્ણાએ મારા માઅર્માં અજ

લખ્યું નથી. ઉપવાસનો તો મારે અભ્યાસ હતો; એટલા માટે આહાર વાસ્તે દોડદોડી કરવાનું મને થોડું ન લાગ્યું. વિશ્રામ કરવાને માટે ઝાડ તળે હાથપગ પ્રસારીને શયન કર્યું અને એક મહારાજાધિરાજના જેવો વૈભવ અનુભવવા માંડ્યો. નિદ્રાદેવીએ તે વખતે આપીને મારી ઉપર ધીરે ધીરે આક્રમણ કર્યું.

ત્યારે હું નગ્નો છારે જોયું તો સૂર્ય-નારાયણ પશ્ચિમ દિશામાં પર્યતની પાછળ જઈ પડ્યા હતા, સંધ્યાસમયને બહુ વાર નહોતી. મેં જાણ્યું કે હું બહુ ઉંચો હતો. પણ એટલું તો કહીશ કે આવા સ્થાનમાં નિદ્રા સૌને આવે. પવનદેવ પંખો નાખે, વૃક્ષની બધી શાખાઓ ઉંચ આવવાનાં ગીતો ગાય, હિમાલય પોતે છાતી સરસા ચાંપીને મુચારી રાખે. આવાં શુભસાધનોમાં પણ જોને નિદ્રા ન આવે તે નરપિશાચ-અથવા તો ઘેર પાપી. આવું ઘેર પાપ તો મેં કર્યું નથી. એટલાજ માટે સંધ્યા મુધી શાંત નિદ્રા લઈને ઉઠ્યો અને જોયું તો, સૂર્યદેવ ઝાડના માથા ઉપર રક્તિમા રાખી ગયા છે. પરંતુ ઝાડ નીચે અંધારું જમી ગયું છે.

એકદમ ગનમાં થયું કે ઘરેની શોધમાં જાઉં; વંછી મનમાં થયું કે આવો મુંઝ સમય આમ 'દોડદોડ' કરીને શા માટે શુભાવી નાંખવો? એકાદું ગાયન શા માટે ન ગાઉં? નરીબમાં કે ખામી પડશે તો આ જંગલમાંજ જંગલની તેની વ્યવસ્થા કરી દેશે.

હું આંખો મીંચીને ગાતો હતો. બહારનો કાઈ પણ શબ્દ મારા કાનમાં પ્રવેશ નહોતો કરતો. ગાયન પુરું થતાં મેં ત્યારે આંખો ઉઘાડીને જોયું ત્યારે જોયું કે તેરચોદ વરસનો એક બાળક અને લીસવાડીસઃ વરસની એક યુવતી ઝાડની પાસે ઉભાં છે. તેઓ કેટલા

વખતથી ગાયન સાંભળતાં ઉભાં છે તે હું કહી શકું તેમ નથી.

આવે વખતે તેઓને અરણ્યમાં જોઈને મને વિસ્મય થયું. પછી મેં બાળકને પુછ્યું: "આટલામાં ઘરો છે?" બાળકે કહ્યું "થોડે દૂર આવેલા પહાડી ગામમાં અમારું ઘર છે." બાળક ફરી વાર બોલ્યો "આપ અહીંયાં બેસીને શા માટે ગાયન ગાઓ છો? રાત પડવા આવી છે, વનચરો બહાર આવશે. પછી આપ શું કરશો?"

હું બોલ્યો "રસ્તાના શ્રમથી થાકી જઈને આ ઝાડ તળે ઉંચી ગયો હતો; હમણાંજ નગ્નો તો સંધ્યા યજ્ઞચક્ર યજ્ઞ રહી છે. હવે આ જંગલમાંથી બહાર નીકળવા જતાં કદાચ આથી પણ વધારે ગાદ જંગલમાં આવી પડે. તેના કરતાં અહીંયાંજ જેમતેમ રાત કાઢીને સવારે વસતીની શોધમાં જઈશ."

બાળકે કહ્યું "આપને અહીંયાં શા માટે રહેવું પડે? થોડે દૂર જવાથીજ અમારું ગામ આવે છે; સાં આગળ આપને રહેવાની જગ્યા મળશે, ખાવાનું પણ મળશે."

જંગલનીનીચે ત્યારે આ જંગલની મધ્ય-માં તેના માનુદોહી પુત્રને એક બાળકને મોટે નિમંત્રણ મોકલ્યું ત્યારે તે અસ્વીકૃત કર્યું કેમ જાણે? મેં બાળકને કહ્યું "ભણે સાક્ષ તારે ગામ જાણ્યો."

પછી યુવતીનો હાથ પકડીને બાળક આગળ આગળ સાક્ષવા લાગ્યો અને હું તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. બાળકની સાથે વાત કરતાં મેં યુવતીના મોઢા ઉપર કે સ્પર્શનાં ચિન્હો જોયાં નહીં; એક ગંભીર ઉદાસીનતા છવાઈ રહેતી. તેના મોઢા ઉપર જાણે સંસારની છપ્પન નહોતી, પરંતુ યુવતી સંબંધી બાળકને કે પુછ્યું નહીં. મેં જોયું કે યુવતી બાળકની

સાથે યંત્રની જેમ ચાલતી હતી—પણ ઉપાડવાનો હતો એટલેજ ઉપાડતી. હું જ્યાં હતો ત્યાંથી ગામ બહુ દૂર નહોતું ત્રણ વાગ્યતામાં તો અમે ગામ પહોંચી ગયા. પાછી મેં કહ્યું “હવે તમે ઘેર જાઓ હું પણ એકાદો અઘણ શોધી પડું”

તરફનું દૃશ્ય બહુ મનોરમ, મુંદર અને આકર્ષક હતું.

મુંપેડીના ઓટલા ઉપર એક જુદા બેઠો હતો. બાળકે પહેલાં ત્યાં દોડી નહ તોના કાનમાં દે કહ્યું. જુદા એકદમ દોડી આવીને મને

બાળક બોલ્યો “ના, ના, આપ અમારે ઘેરજ આવો અમારા ઘરમાં ઘણી જગ્યા છે ઘરમાં ઘણા માણસો નથી. બાપા, મા, હું અને મારા ભાઈની આ માંડી સ્ત્રી. નમારે રહેવાની ઘણી જગ્યા છે” આમ કહીને બાળકે મારે કામથો પકડ્યો. આ નિમગ્ન. આ સ્નેહનો જુદા હું હું નરહોડી શકું” મેં કહ્યું “આહ, ત્યારે તારા ઘરનો આજે અનિધિ થાવું.” બાળક બોલ્યો “ચાલો.”

તે કુવતી પીંગેના મારો વિચાર તે બાળકના કહેવા પ્રમાણે ખરો પડ્યો. બાળકની વાતમાંથી મેં જાણી લીધું હતું કે તેનો જાણ નહોતો. એટલે દુ સમજ્યો કે સ્વામીના મૃત્યુગોકથી તે સ્ત્રી માંડી ઘણ ગણ કરી. કરણાથી મારું હૃદય ભરાઈ ગયું.

ગામ બીજું કયું? દયા પદર ગૃહસ્થ પૂર્વત પામે આ સપાટ જમિ સ્નેહને અને નિર્મળ જાણીનાં મનુષ્યાર ક્રમાં સ્નેહને અહીંઆં ધર કરીને રથા દતા. બાળક તેને ઘેર મને લઈ ગયો. એમું તે નાનીનાની બે મુંપેડી દક્ષિણ

મેં ત્યારે આપો ઉધારીને એમું ત્યારે એમું કે તેરથી વરસનો એક બાળક અને વીસબારીય વરસની એક કુવતી ગાડની પાસે જતા છે

‘નમોનારાયણ’ કહીને નમસ્કાર કર્યા. હું તો બનાવડી સાધુ હતો. ‘નમોનારાયણ’ કહીને મેં પણ આશીર્વાચન કર્યું. જુદા-મારાં પરમ સાખાગ્ય કે સાધુનું અનિધ્ય કરવાનું મન્યું-દસ્તાદિ દસ્તાદિ ધણું કહ્યું. સંન્યાસીને પ્રાપ્ય

આ સ્તુતિ મારે પરાણે પરાણે હજમ કરવી પડી.

ત્યાર પછી વૃદ્ધ ઘરમાં દોડી જઈ એક મૃતમૃમ લઈ આવીને ઝોટલે પાથર્યું. પરમ સાધુની જેમ મેં મારું આસન ત્યાં જમાવ્યું. વૃદ્ધ ખાવાનું શું કરું એમ પુછ્યું. મેં કહ્યું કે આખો દિવસ મેં કે આદાર કર્યો નથી; અત્યારે જે હશે તેનાથી મારી ભુખની નિર્જનિ થશે.

મેં કે આદાર કર્યો નથી એવું સાંભળીને વૃદ્ધની સ્ત્રી તરતજ રોટલી બનાવવાના કામમાં લાગી. જાળક અંદર મદદ કરવા ગયો. યુવતી એક મોટી શિલા ઉપર બેઠી. તેને કોઈએ કે પુછ્યું નહીં અથવા કોઈએ ઘરમાં બોલાવી નહીં.

વૃદ્ધ ઘરમાંથી એક તમાકુની ચલમ લઈ આવીને મને આપી. હું સાધુ થઈને ચલમ પીતો નથી એવું સાંભળીને વૃદ્ધની સાધુની ગણતરીમાં હું નાપાસ થયો. વૃદ્ધ પોતેજ તે પીવા મંડ્યો.

મુખ કરીને કેમ બેસાય ? મેં શરૂઆત કરીને પુછ્યું “તમારા પુત્ર પાસેથી સાંભળ્યું છે કે આ તમારી પુત્રવધૂ ગાંડી થઈ ગઈ છે. તેની આ દશા કેટલાક વખતથી થઈ છે ?”

વૃદ્ધે કહ્યું “સ્વામીજી, મારું દુઃખ પુછે મા. કેવા કષ્ટી-કેવા દુઃખથી-દિવસે રત્ન છે તે તે માત્ર નારામણ જ લે છે.” આટલું બોલીને વૃદ્ધ મુખ રલો.

ઝોટલામાં પેલી યુવતી ઘરમાં જઈ એક જળનું લાકડું લઈ આવી અને તે શિક્ષા પાસે અમિ પ્રગટાવ્યો.

આ જોઈને વૃદ્ધ બોલ્યો “આ ભુખે સ્વામીજી, ગાંડીએ અમિ કળગાવ્યો. આખી રાત્ર એ રૂઝાની તરફ જોઈને બેસી રહેશે અને દુઃખ દશે તે દિવસે અમિ પ્રગટાવશે.

યારે કોઈ રીતે તે ઘરમાં નહીં આવે—ટાઠ હોય, તાડકો હોય કે વરસાદ હોય, બસ—લાંઠ બેસી રહેશે. ગાંડપણ નહીં તો બીજું શું ?—સવારમાં વહેલાં જંગલે જંગલ ભટકી જળનણ, ઘાસ, પાંદડાં વીણી આવીને અહીં બેગાં કરશે; ત્યાર પછી માંડમાં બોલાવીને બે કોટલી ખાવા બેસાડશે” ત્યારે તેમાંથી કટકો ખાશે બાકી ફેંકી દેશે. તે પછી વને વને રખડશે. સાંજે કોઈ વાર પોતાની મેલે, કોઈ વાર ગોતવા જઈ ત્યારે, આવશે. કે બોલશે નહીં, કે તોફાન નહીં કરે. સ્વામીજી, આ દુઃખ કેટલા દિવસનું છે એ કહેશો ?”

વૃદ્ધના આ દુઃખથી હું પણ અસ્થિર થઈ ગયો. મેં પુછ્યું “વધુ કેવી રીતે ગાંડી થઈ ?”

વૃદ્ધે નિઃશ્વાસ મૂક્યો. પછી કહ્યું “બે કયા લાંબી છે, બધું કષ્ટની વાત છે, સ્વામીજી. આપ દેવતા છો, આપની પાસે કદું હું. બે ઊંઘરાઓ અને વધુ અને અમે બે જામ માત્ર દનાં. યાર બેસો છે, ત્રણ ગાય અને કેટલીક જમીન છે; નિર્વાદ સારી રીતે થાય છે. એક વખત દસ જણની પંચાયત મળી. મને તો કે ખજર નડતી. પંચાયતમાં મારી અને મારા ઊંઘરાની ઉપર ધાડ આપી. આ ગામમાં જે પ્રધાન મળાય છે તેજે મને કહ્યું “સાંભળ, મધુરીર દયાળ! તારા ભોટા ઊંઘરા ભુમણીએ જડ નિદનીય કામ કર્યું છે. આ પંચાયતમાં તેનો વિચાર થશે.” આ વાત સાંભળીને મારી ઉપર આકાશ પડ્યું. મેં કહ્યું “મારા ઊંઘરાએ કોઈ દિવસ કે દસકું કામ કર્યું નથી. બધાય જાણે છે કે તે ઊંઘરા સારો છે.” પ્રધાને કહ્યું “અમે જમ સમજતા. જમ તેની વિરુદ્ધ એક બધાનક ફરીઆદ આપી છે.” મારા પુત્રે પુછ્યું “દા ફરીઆદ ?” પ્રધાને

ક્યું “એ વાત હું કહું તેના કરતાં જેણે ફરીઆદ કરી છે તેજ બોલે એ વધારે ઠીક.” એમ કહીને તેણે અમારા ગામના દરિદ્રાશનશાસની છેડીને બોલાવી. છેડી પણ માસ પહેલાં વિધવા થઈ હતી, તે છેડી પંચાયતની સન્મુખ બોલી “જુલાહીરામે વનમાં બળથી મારા સતીત્વનો નાશ કર્યો છે. ત્યાં કોણુ માયી ?” જુલાહીરામે ગર્જના કરી કહ્યું “જુહી વાન ! આ બે મહિનાથી મને કુપથે લઇ જવા મનિયા પ્રવાસ કરે છે, પણ હું એ વાતમા સંમત થયો નથી એટલા માટે તે મને બદનામ કહે છે,” પછી બહુ નકરાર થઈ ઉપરે એનો નિર્જુપ અપારો કે જુલાહીરામની વાત વિશ્વાસ કરવા જેવી નથી કારણુ ધણાઓએ તેને બહુ દિવસ મતિયાની સાથે જોયો છે વળી સ્ત્રીઓ ચણી જુહી વાનો બોલી શકે છે પણ માઠું મનીત્વ નાશ થયું છે એવું બોલું તો કોઈ દિવસ બોલી ન શકે. એટલા માટે મનિયાની વાત વિશ્વાસપાત્ર છે, જુલાહીરામને કંઠેર દડ બોગવનો પડશે. તે દિવસે દડ નક્કી ન થયો કારણુ રાત બહુ થઈ ગઈ હતી, બીજો દિવસે પંચાયત બેઠી નહીં કારણુ જુલાહીરામ કોઈને કલા સીવાય ક્યાંક ચાલ્યો ગયો હતો આ વાતને બે વરસ થઈ ગયાં છે.” આટલું કહીને જઈ ગયું રહ્યો.

થોડી વાર રહીને વળી જઈ બોલ્યો “સ્વામીજી, આ કલિમાં અધર્મ છે. જે દિવસે જુલાહીરામ ચાલ્યો ગયો તેજ દિવસે વહુમાએ ક્યું કે મારા સ્વામીનું ચરિત્ર નિઃકલ્પક છે. પણ તેની વાતમાં કેટલો વિશ્વાસ આપ્યો નહીં, કેટલાક દિવસ પછી મતિયા પગ લાખવાથી પહાડ ઉપરથી પડી ગઈ. તેને બ્યારે ત્યાંથી ગામમાં લઇ આવવામાં આવી ત્યારે પણ તેને જાન

હતું, પણ અચવાની આચા નહોતી. પછી મરતી વખતે તેણે પોતાનો અપરાધ કબુલ કર્યો—જુલાહીરામને કુપથે ન લઇ જઈ શકવાથી તેણે તેને મિથ્યા અપવાદ આપ્યો હતો. એ પાપનું ફલ તેણે બોગવ્યું. મતિયા મરી ગઈ અને બધાની ખાત્રી થઈ કે મારો દીકરો નિરપરાધી હતો. તે મરી ગઈ ત્યારે મારી પુત્રવધૂ આકાશ તરફ જોઈને બોલી, “તે આવશે. કદાચ રાત્રે આવે અને કોઈને ન જોવાથી જતા રહે એટલા માટે આખી રાત હું આ પથરા ઉપરજ બેસી રહીશ” એમ કહીને કોણુ બાણે ચાલી પણ તે વિકટ હાસ્ય કરી ઉઠી. ત્યાર પછી આ ગાંડી જગલે જગલે અને પહાડે પહાડે જુલાહીની શોધમાં ફરે, અને રાખી રાત આ પથરની ઉપર આમજ જુલાહીની વાટ જોતી બેસી રહે. અમિત ! બ્યારે કે ઉપાય નથી ? જુલાહી શું ફરી વાર નહીં આવે ? તે શું જીવે નહીં હોય ?” એ ક્યું “તેમ તો ન હોઈ શકે. તે ફરી મરી ગયો હોય તોપણ યમરાજ પણ તેને પકડી રાખી શકે તેમ નથી, મર્મરાજ તેને તેની સતી સ્ત્રીની પાસે પહોંચાડી દેશે, નહીં તો સતીધર્મ મિથ્યા સમજવો. હું કહું છું કે તમારી પુત્રવધૂની આ સ્વામીસાધના થયા નહીં થાય—ત્યાં નહીં થઈ થઈ શકે જુલાહીરામ જરૂર પાછો આવશે.”

આ માટે હું આવું બોલ્યો, આ માટે મેં આત્મ જવિશ્વવાણી કરી તે હું કહી શકતો નથી તોપણ એટલું તો કહીશ કે એ શિવા ઉપર બેઠેલી દેવીની પ્રતિમા જોઈને, તેની આત્મી એકામ સ્વામીસાધના જોઈને, કોઈ પણ કહી શકે કે આ તપ અદ્વજ નહીં કમ-કમ રીતે જઈ ન શકે.

આ બેઠને જુદા બેઠાએ “આ બુદ્ધો રવામીછ, ગાંધીએ અગ્નિ સજગાવ્યો. આખી રાત
એ રસ્તાની તરફ બેઠને બેસી રહેશે”

મારાથી ઉંચે સાદે બેઠી જ્યાયું; સતીને
કાને મારી વાત અચકાકા એક પદ તેણે
મારી સામું બેઠું; ખીજી પડે તેણે રસ્તા
ઉપર દટિ દેરવી લીધી. જુદા આનંદથી અંધાર
અંધ ગયો. તે મારી તરફ નોંધ રહ્યો.

બોજન તૈયાર થઇ ગયું અને હું ઝોટલે
એસીનેજ જાગ્યો. સાર પછી મોડી રાત સુધી
ઘણી વાતો થઇ. જુદા અંદર સુતો, પણ મેં
તો બહાર ઝોટલેજ રાત્રિ કાઢી નાખવાની
વ્યવસ્થા કરી. તે રાત્રે હું સુતો નહોતો. મૃગચર્મ
ઉપર બેસ્યો. મેં તે સતી રમણીની સાધના-
તપસ્યા નોંધ.

મારી ઇચ્છા હતી કે પૂજના કેટલાક
દિવસો અહીંઆંજ થીતાડું. આવું પવિત્ર સ્થાન

બીજે ક્યાં મળે? આવી પવિત્ર સતી બીજી
ક્યા દેવાલયમાં મળે? બીજે દિવસે પ્રાતઃકાલે
જુદે કંઈ કે દેરાદુનનો રસ્તો બતાવવા માટે
પુત્ર તૈયાર છે ઝોટલે હું વધુ રહી શક્યો નહોતો.

આલ્પોતો આલ્પો પણ વાત નબુલ્યો. ઇચ્છા
થઇ કે ફરી વખત જાઇ આવું અને મુશાફીરામ
પાછો આવ્યો છે કે નહીં, એ નોંધ આવું.

x x x x

એક મહીના પછી તે પદાડી રસ્તા ઉપર મેં
પાછી મુસાફરી કરી. આ વખતે મારા પાછા
નહોતો પણ ગૃહસ્થના વેશમાં હું હતો. રસ્તો નજીક
હતો. પ્રાતઃકાલે નીકળ્યો અને સામનને સાં
પહોંચ્યો. સાં જાહેને બેઠું તો જુદું સ્થાન

ગુંપડું પડી મરુ છે. મનુષ્યનો પગરૂવ પલ્લુ નહીં. પછી પાસેની છુંપડીમાં પુઝતાં ખજાર પડી કે “એક મહીના પહેલાં અહીંયાં એક સાધુ આવ્યો હતો. તે કહી ગયો હતો કે આવતી કાલે જીવાડીરામ આવશે. સાધુનું વચન મિથ્યા ન થાય ખીજેજ દિવસે જીવાડીરામ આવ્યો. બે દિવસ ગામમાં રહીને બધાને લઈને શિક્ષાલિ, - પદાડમાં આવેલા બીજા કોઈ ગામમાં - ચાલ્યો ગયો. સાધુનાં દર્શન કરીને જીવાડીરામની સ્ત્રીની પ્રતિ દેહાણે આવી ગઈ અને તે ગ્રહી થઈ ગઈ છે.”

* બચાવો ઉપરથી.

હવેમાત્ર હું ! જે એકજ દિવસ વધારે રહ્યો હોત તો એ પતિપત્નીના પવિત્ર સંમિશ્રનનાં દર્શન કરી મેં આ મારો જન્મ સાર્થક કર્યો હોત. હવે શું કરું ? ને શિક્ષા ઉપર એસીને તે મતી રમણી આખી રાત એકાગ્રતાથી પતિની વાટ જોતી હતી તે પવિત્ર શિલાને પ્રદક્ષિણા અને પ્રણામ કરીને હું ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

વર્ષો વહી ગયાં છે તોપણ ધૂનને સમયે તે મતી દેતીના પ્રેમની વાર્તા મંત્રારીને હું મારું માથું નમાવું છું. *

વાંચો અને વંચાવો.

હીંદુસ્થાન અને પરદેશના વેપારીઓને સગવડ મારેજ અમોએ એજન્સી ખાતું ચાલુ કર્યું છે.

દરેક બજારોનો બહુલોગ અનુલવ ધરાવીએ છીએ. સત્તારાકારક ને પ્રીકાયને માલ દરેક બંદરે ચલાવી આપીએ છીએ. એક વખત એરડરે મોઢી ખાતરી કરો. લખો અથવા મસો.

અહમદ મમુજી.

૧૫૩, જીલ્લે સી.

મુંબઈ, ૩.

રેલીમાર એજન્સી.

KATHORWALA
BOMBAY.

પ્રાણપ્રતિષ્ઠા: પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, મૂલ્ય છ આના. અસહકાર વીશે મહાત્માજીએ હીંદના વિવિધ સ્થલોએ આપેલાં સમર્થ વ્યાખ્યાનોનો આ નાનો સંગ્રહ છે. આ સંગ્રહમાંનાં કેટલાંક વ્યાખ્યાનો-ખાસ કરીને અમદાવાદની મહાસભાનું વ્યાખ્યાન-સાહિત્યના સરસ નમુના તરીકે કદી વીસરી શકાય એવાં નથી.

નીતિવચન: લેખક: સ્વર્ગ. કરસનદાસ મૂલજી, પ્રકાશક: રા. જીવનલાલ અમરસી મહેતા, અમદાવાદ. કીંમત કાચા પૂદાનો એક રૂપીઓ, પાકાનો દોઢ રૂપીઓ. ગુજરાતના સામાજિક ઇતિહાસમાં શેઠ કરસનદાસ મૂલજીનું નામ કદી ભૂલાઈ જવાશે નહીં. રા. કેશવપ્રસાદ દેશાઈએ પુસ્તકના આરંભમાં એમનું હુંકું જીવનચરિત્ર આલેખી આપણા સુધારકવીરોમાંના આ નીતિપ્રેમી, સહાયિય અને નીડર લેખક અને પ્રવાસીની જીવન પ્રવૃત્તિઓની વિસ્તારથી નોંધ લીધી છે.

તુલનાત્મક નોંધ: સંપાદક: રા. બાપુભાઈ નંદવરાય વૈષ્ણવ, વડોદરા. મૂલ્ય નથી આપ્યું. રા. બાપુભાઈએ મરાઠી, ગુજરાતી અને હીંદી ભાષાઓની આવી હુંફી છતાં સૂચક અને સંગીન તુલનાત્મક નોંધ લખી આપણા સાહિત્યના એક ઓછા ખેત્રવદા વિભાગ પ્રતિ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

ઘોડાદકરનાં કાવ્યો: અવલોકનકાર: રા. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી. બી. એ. મહિલા પાઠશાળા અમદાવાદ.

મોહન ગાંઠ: પ્રયોજક રા. “સેવક” પ્રકાશક: રા. ગદ્વાભાઈ મનોરદાસ પટેલ. રીચી રોડ, અમદાવાદ. કીંમત રૂ. ૦-૪-૦.

સરલ બાળપોથી: લેખક અને પ્રકાશક: રા. ગદ્વાભાઈ તુલશીદાસ ભોળાણી. મૂલ્ય બે આના.

જ્ઞાનગંગા: લેખક અને પ્રકાશક: રા. હીરાલાલ છોટાલાલ બક્ષી. બી. એ. મળવાનું ઠેકાણું. બ્લેવેટસ્ટ્રીલોન્થીઓસોફીકલ સોસાયટી. એપોલો સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ. મૂલ્ય રૂ. ૦-૮-૦.

હીંદની વસ્તીવિષયક દશા: અનુવાદક: રા. રમેશ ધારેખાન. ‘હીંદુસ્થાન’ લીમીટેડ. ૧૨-૧૬ બેંક સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબાઈ ૧.

ધી મહુવા ખોળ શીઆ ઇશના અશરી યુવક મંડળનો રીપોર્ટ. છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર નજરઅલી આણંદભાઈ માસ્તર. મહુવા કહીઆવાડ.

બાલ વાર્તા: ભાગ બીજો. સંગ્રહકર્તા રા. ગિરુભાઈ. પ્રકાશક: શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થીલિપન, ભાવનગર.

આપણા દેશનો ઇતિહાસ: ભાગ ૨ જો. લેખક: રા. તૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ લાટ. પ્રકાશક ઉપર મુજબ. કીંમત રૂ. ૦-૪-૦.

ગાંધી ગિરામૃત: સંગ્રહક: રા. આપાભાઈ મોતીલાલ પટેલ. પ્રકાશક: રા. નર્મદાશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી તથા રા. ભુલાભાઈ પુંજભાઈ પટેલ. ઓડ તથા આણંદ. કીંમત રૂ. ૧-૪-૦.

રામ અને કૃષ્ણ: લેખક, રા. કિશોરમલ ધનરાયમ મશરુવાળા. પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર. અમદાવાદ.

તંત્રીસ્થાનેથી

આ સારું નહું વર્ષ

સા હિંદીય મસંદ પોતાના ઉદ્દેશ પુરા પાડવાના હેતુથી પ્રથમ એક માસિક પ્રકટ કરવાની યોજના કરેલી ને અમલમાં મુકાના 'ગુજરાત અખિલવામાં આવ્યું અને તેનો પંદરો એક મળા પાના મેંત આસમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલો. આ વાતને એક વાઘ ઘડી ગયું એટલે હવે "ગુજરાત" નું નવું વર્ષ આ મામથી શરૂ થાય છે. ગુજરાતીઓની અસિકતાને લીધે નહીં પણ રસિક ગુજરાતીઓની રમગીમી અને સતોષી ગમીશુ કે કેમ એ વિચારથી - "ગુજરાત" ની સફલતા સખથી અમને જરા ચિતા રહેતી હતી પણ અમને જાણવાના આવેલ થાય છે કે એ અમારી ચિતા નિર્મલ નીવડી છે. અનેક ન્યૂનતા છતાં "ગુજરાત" ને અજુકાણે યગ મળ્યો છે. કુપ નહીં તો કુલની પાંખડીનો રીકાર ગુજરાતે કર્યો છે. રમિક ગુજરાતની રમગીમી અને પોલી શક્યા છીએ એમ અત્યાર સુધી ખજેવા અભિપ્રાય અને આવશ્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. ઉપરાંત આ મામિકે ગુજરાતી લેખકોમાં જન્મ અપૂર્વ ઉત્સાહ પ્રેર્યો છે. એણે કેક લેખકોની કલમ સજ્જત કરી છે, કેકની કપમ ઉનેગિત કરી છે અને કેકને કલમ પકડના કયાં છે.

જે પ્રકારના અને જે મજ્યામાં અમારી પાને પ્રસિદ્ધ માટે લેખો આવના જાય છે તે ઉપરથી એટલું તો અમે કહેવાને શક્તિમાન થયા છીએ કે અવ્ય સમયમાં ગુજરાતી સાહિત્ય કેક અવનનુ સ્વરૂપ ધારણ કર્યા વગર રહેશે નહીં.

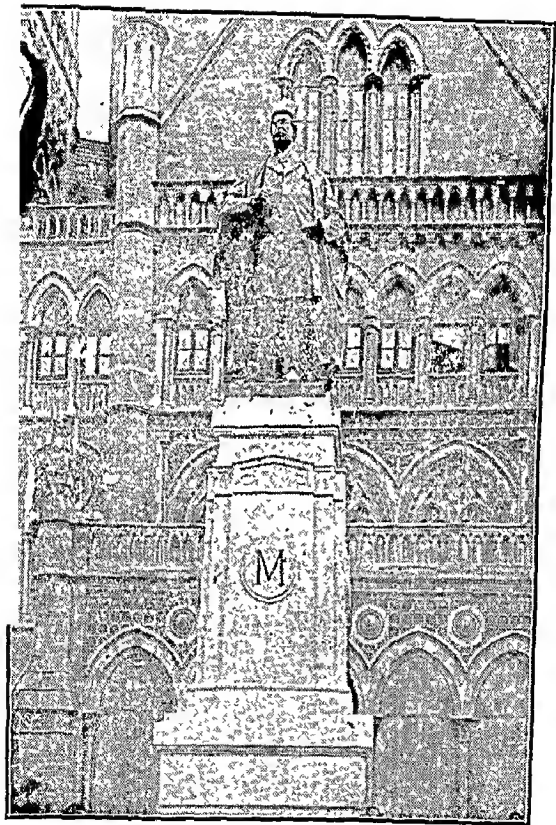
આ પ્રમાણે અમારા માસિકને સત્કાર આપવા બદલ અને અમારા ઉત્સાહને ઉનેગિત કર્યા બદલ ગુજરાતનો અમે ઉપકાર માનીએ છીએ અને કેમેક રાખીએ છીએ કે ગુજરાતે અમારા પર આશાઓ બાંધી છે તે અમે આવના વર્ષમાં વિશેષ રીતે સત્કાર કરવાને શક્તિમાન થઈશું.

સર દીનેશરાહ મહેરવાનજી મહેતા.

સર શીરોઝરાહ મહેરવાનજી મહેતાનું બાવનું મહ તારીખ ૪થી એપ્રિલને દિવસે ગુજરાતના મયર્નરે ખુલ્લું મુક્યું. સર શીરોઝરાહ એમના જમાનામાં એક અદ્ભુત પુરુષ થઈ ગયા. રાષ્ટ્રીય મદામબાની સ્થાપના કરી રાજદ્વારી પડોઝા ઉપાડનારા પુરુષોમાંના એઓ એક હતા.

સવ્ય વ્યખિત, અનુષઠ વારુશતુર્વ, નિશાળ શુદ્ધ અને અપૂર્વ ગર્વકુલવાને છાને સિદ્ધિવચના એઓ સર્વોપરિ નાયક થઈ

સર શીરોઝશાહ મહેતાનું નવું ખુદ્દો મુકાયેલું જાવલું

તેને ધારી દિશામાં દોરવી લઈ જઈ શકતા હતા. પાશ્વત્વ મંત્રકારના સિચનથી હોદ્દાભિમા ઉત્પન્ન થયું એ ઉત્તરોત્તમ. ક્ષત્ર તેથી એઓ પાશ્વત્વ આક્રમણ વડે યુદ્ધ કરવામાં કુશળ હોય સરકારી કોમીસેમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ પ્રતિષ્ઠાદિન કરી શકતા હતા. પણ આર્થસંસ્કારને અભાવે એમનું કાર્યક્ષેત્ર સંકુચિત રહ્યું હતું અને તેથી એમના નામથી સાધારણ જનતા તદ્દન અપરિચિત રહી હતી.

૨૧. ઇંદુલાલ યાસિક

૨૧. ઇંદુલાલ યાસિકને એમણે સારી ચાવના જતનીન અને હાથપુત્રરકા કામી ન આપવા બદલ એક વર્ષની સાદા કેદખાનાની સજા થઈ છે. કેદાહિતાયે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની રા. ઇંદુલાલે શુભરાતમાં પહેલ કાઢી હતી અને આ પ્રમાણે કેદનો સ્વીકાર કરી રા. ઇંદુલાલ આત્મભોગ આપવામાં પરાક્રમ્ય પડેલા છે. આસરે ૭ સાત વર્ષ પૂર્વે હાઈકોર્ટમાંથી વકાલત છોડી એઓ સર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીમાં દાખલ થયા ત્યારથી એમના આત્મજોષની શરૂઆત થઈ. ત્યાં થોડો વખત ગેદી એઓ અમદાવાદ ગયા અને મહાત્મા ગાંધીજીના કાર્યક્ષેત્રમાં જોડાયા. ત્યાર પછી સોડકલિતની, એવી બાણેજ, કોઈ પણ મગવળ હશે જેમાં રા. ઇંદુલાલે મથ બાજ ન લીધો હોય. એઓ અમદારી સસદના સભ્ય છે અને સસદના ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે એઓ મતલ પ્રયાસ કરતા રાજકીય અને તેને લગતા સાહિત્યના એઓ મારા અભ્યાસી છે અને એમણે તેવા વિવેચની મર્ચા કરવા માટે સદુપી પોતું ગુજરાતી માસિક કાંઈકું હતું આ માસિકનું નામ "નવજીવન," જેને પછીથી મહાત્મા ગાંધીજીના

તત્ત્વજ્ઞાનેશી નીચે સાપ્તાહિકમાં ફેરવી નાખવામાં આવેલું. હાલ પાછું થોડા માસ થયાં એમણે "યુગધર્મ" પ્રસિદ્ધ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. આ પ્રકારનો એક વિદ્વાન નેતા આટલા પણ સમયને માટે અદૃશ્ય બતા શુભરાતને બારે ખેટ ગઈ છે પણ સંતોષની વાત એટલી છે કે આ પ્રમાણે એક પછી એક લોકનેતાઓ રાજ્યદારી ક્ષેત્રમાંથી જતા રહેતા ખત્ર સોડબળ કેટલું છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યા વગર રહે નહીં.

૨૨. દીવાન બહાદુર રણજીભાઈ ઉદયરામ

૨૨. ૧૯૭૭ના ચૈત્ર વડી ૧૦ મગવળવારે તા ૧૦મી એપ્રિલ ૧૯૨૩ના રોજ દી બ. રણજીભાઈ ઉદયરામ ૮૬ વર્ષની પાકટ ઉંમરે સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે. નર્મદાકંઠ, નવયરામ, મહીપતરામ, નદશંકર, મનસુખરામ વગેરે ગયા જમાનાના સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યમેવકાના સ્વ દીવાન બહાદુર સમવયરક હતા અને તે બધાઓના જેટલીજ બધે વધારે આપણા ગુજરાતી સાહિત્યની તેમણે સેવા કરેલ છે.

૨૩. દીવાન બહાદુર ગણ તથા પલ્લભી અનેક કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે; રાસમાળાનું તેમનું સુધારેલુ બર્ણાપત્ર હમણાં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે તે તથા વચકલિપત લલિતાદુઃખદર્શક નાટક એ એમની કૃતિઓમાં સૌથી વધારે સફલ અને પ્રસિદ્ધ છે સરકૃત નાટકોના પણ તેમના કેટલાક તરજુમાં વખણાય છે તેમજો સુખ્ય શોખ તો નાટક અને કવિતા તરફ હતો અને તે વિષયનું તેમનું ગાન નિશાળે હર્ષ. પિંગલ ઉપર 'રણપિંગલ' નામનું પુસ્તક તેમણે લખેલું છે.

૨૪. દીવાન બહાદુર અલ્પત ઉદીગી પુરુષ હતા અને તેમનાં અનેક પુત્રો એ વાતની

સાક્ષી પુરે છે. તેઓએ પોતાનું ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રતિનું ઝંલુ તો યુવાવસ્થામાંજ વાળી દીધું હતું. છતાં એક યુવાનને પણ દાખલો લેવા યોગ્ય ઉત્સાહથી જીવનપર્યંત તેમણે સાહિત્યસેવા ચાલુજ રાખી હતી.

૪. સ. ૧૯૧૨માં વડોદરામાં ભરાએલ એથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું તેમને પ્રમુખસ્થાન આપવામાં આવેલ હતું તે પ્રસંગે તેમણે ધાર્જુન મનનીય બાપણુ આપ્યું હતું.

સરકારે ૪. સ. ૧૯૧૫માં તેમની સાહિત્ય સેવા બદલ દીવાન બહાદુરનો ખીતાબ આપ્યો

હતો. દલપતરામ કવિ અને મહીપતરામ પંછી દીવાન બહાદુર રણછોડલાઇજન સાહિત્યસેવા બદલ આ મોન મેળવનાર હતા.

૨૪. દીવાન બહાદુરના આત્માને અમે પૂર્ણ શાન્તિ ઇચ્છીએ છીએ અને એમના જેવું સાહિત્યસેવા કરવાનું બળ આપણા યુવાન તેમજ શિક્ષિત ભાઈઓને મળે એવી પરમાત્મા પાસે પ્રાર્થના કરીએ છીએ. ૨૪. દીવાન બહાદુરના જીવન અને સાહિત્યસેવા વીશે વિસ્તૃત લેખ હવે પછી આપવા ધારણ છે.

પૌષ્ટિક પાકો	મકરંજીય યાકુતી.	પૌષ્ટિક ભસ્મો.
શેર ૧ ની કીમત	(શક્તિની ગોળીઓ.)	તો. ૧ ની કીમત
સાલમ પાક ૨ ૮ ૦	સેતું, માતી, અગ્રક, કસ્તુરી	અગ્રક ભસ્મ નં. ૧ ૪૦૦૦
બદામ પાક ૨ ૦ ૦	લીંગેરે ચીન્ને નાંખી બનાવેલી આ	લોહ ભસ્મ ૫૦૦
કેસર પાક ૩ ૦ ૦	યાકુતી શરીરમાં ચમત્કારીક શક્તિ	બંગ ભસ્મ ૪૦૦
પૌષ્ટિક જીવન ૨ ૮ ૦	આપી શરીર કમ્પતીવાન બનાવે છે.	પુર્ણ ચંદ્રોદયરસ ૬૦૦૦
	કે. ગો. ૪૦ ના રૂ. ૧૦ ૦ ૦	સુવર્ણ ભસ્મ ૫૦૦૦

ગિંઝા કેમીકલ વર્કસ—પ્રિન્સેસ હીટ મુંબાઈ નં. ૨.

આ “ગુજરાત” પત્ર ધી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની લીમીટેડ મદ્રે કલ્યાણજી નંચદ્કરે લઈ “ધી સાહિત્ય પ્રેસ”માં નં. ૨૨, બેકહાઉસ લેન, કોલ, મુંબાઈ મધ્યે છાપ્યું અને નં. ૫૩, મેરોઝ સ્ટ્રીટ મા આવેલી ધી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની લીમીટેડ તરફથી વિનયરાય કલ્યાણરાયે પ્રકટ કર્યું.

અમીરી અગરબત્તી. ફિં રતવના રૂ. પાંચ, અઢી અને દોઢ.
અમીરી હસાંગ ધૂપ. ફિં રતવના રૂ. દશ, પાંચ અને ત્રણ.
મનહર મુંડીકું કુંડું. ફિં ડબીયા આના છ તથા ત્રણ.

મેસર્સ ધીરજ અગરબત્તી વર્ક્સ.

રાજેન્દ્ર રોડ—જામનગર.

ક્યાટરાકટાઈન

એરલે વાલકાપ ક્યાં વગર તેમજ આંખમાં ક્યા નાખ્યા વગર

કાચા મોતિયાનો અચુક ઉપાય

જુદુ કળિત માટે સખો—મુંદમેલ ડીપો. ૩૧૧, અજુલ રહેમાન સ્ટીટ,
મુંબઈ ૩.

અમારે ત્યાં અમેરીકા અને જર્મનીથી કાચરેકા માલ આવતો હોવાથી
ફક્ત, કીપરોક, મેનીસકમ, રીફિક વીગર કાચના પ્રીમીયમનો મશીનરીની ખામ સગવડ
રાખેલી દોવાથી સસ્તા બાને આપવામાં આવે છે.

તડકાના ચંપામાં ઘેર ઘેર વપરાતા વીંદસન જોગવડ તેમજ એમ્યુલેટ
બેલુડ સસ્તા ભાવે અમારે ત્યાંથીજ મળશે.

આંખની સંભાળ.

રાખતી એ દરેક માણુમની પહેલી દરજ્જા છે પરંતુ આંખની ખામીને લીધે જ્યારે
જરૂર પડે ત્યારે ચરમાં લેતા એ દરેક માણુમની

મોટી ફરજ

છે અને તેથી દરેક માણુમને ખાસ કુશીઆર ઘાકાર પાસે પોતાની આંખ તપાસાવી
ચરમનો નગર કાલવો તે ધર્મ જરૂર છે. અમારા આંકડોની સગવડ ખાતર અમ
તેમને અમારા આઈ. રેપીડઆવોરડ ઘાકારની સલાહનો લાભ તકત મળત આપીએ
છીએ અને તેમજ કાઠી આપેલા નગર પ્રમાણે કાચ પેપરના અથવા કીરલના ચરમા

ઇન્ડીઅન ઓપ્ટિકલ કંં

એમ. પી. બારીઆ બીલડીમ,

મલ્ટીકુની—મુંબઈ.

ખાત જાતની મુંદર ફેમોઆ પચાજ કીરલન ભાવે જતાથી આપીએ, છીએ.

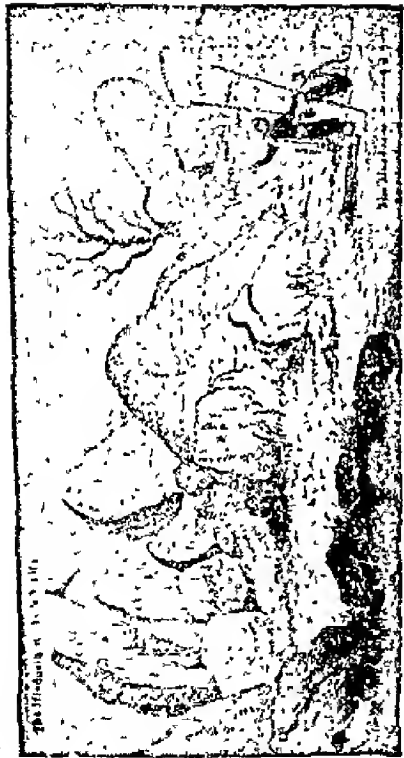
પરંતુ મહારાજ અશોક માત્ર ધર્મના આપીને સંતોષ પામે તેવા નહતા. એટલા માટે પોતાની આજ્ઞાઓનું પાલન થાય છે કે નહીં તે માટે અને રાજ્યકાર્યના નીકાલ માટે તેમણે અમલદારોને નીમેલા હતા અને તેઓ તરફથી નિયમિત ખર્ચો તેમને પુરા પાડવા માટે છઠ્ઠી આજ્ઞામાં ફરમાવ્યું છે કે મેં એવા હુકમ આપ્યો છે કે પ્રજાના કામ માટે દૂતોએ મારી પાસે ગમે તે વખતે અને ગમે તે સ્થળે હાજર થવામાં વિઘ્ન લગાડવો નહીં પણ હું ગમે ત્યાં હોઉં-લોગન લેતો હોઉં કે સ્ત્રીઓના આવાસ-માં બેઠો હોઉં કે ગાડીમાં જતો હોઉં કે બગીચાઓમાં ફરતો હોઉં કે મારા સુવાના ઓરડામાં હોઉં તો ત્યાં પણ મારી પાસે કામના કાગળો લાવવા કારણ પ્રજાનું કામ કરવા હું ગમે તે વખતે તૈયારજ છું. વળી મેં આપેલા કોઈ હુકમની અવધે, અથવા કોઈ અમલદારને સોંપેલા મહત્વના કામમાં બે દે વધી ઉઠે અથવા ધર્મશુશ્રુષ્ણામાં કે શીકાદ થાય તો મેં હુકમ આપ્યો છે કે તેના મને તરત ખર્ચ કરવા કારણ પ્રજાના લલા માટે મારે કામ કરવું જ લેજો. પ્રજાના હિતમાં કામના ઉકેલ જેટલું લાલચપક બીનું કે નથી; અને આ બધો શ્રમ હું શા માટે ઉઠાવું છું? એટલાજ માટે કે બધાં જીવંત પ્રાણીઓ તરફનું મારું કલણ હું અદા કરી શકું અને હું કેટલાંકને આ લોકમાં સુખી કરી શકું અને તેઓ પરલોકમાં સ્વર્ગ મેળવી શકે. એટલા માટે આ ધર્માના મેં કાલકાલેથી છે કે ને નિરંતર લોકોની સમસ્યા રહે અને માગ પુરો, પૌત્રો અને તેમના વાસ્તે પ્રજાના હિતમાં નિરંતર : મેં એ જો કામ તો ઘણી તરફી લીધા વગેરે જન્મવું મુદ્દતજે.

સાતમી આજ્ઞામાં મહારાજ પ્રિયદર્શી જણાવે છે કે મારા રાજ્યમાં બધા ધર્મ તથા મતવાળાઓને રહેવાની મેં રજા આપી છે. કારણ તે બધાનો હેતુ મનની શુદ્ધિ મેળવવી અને વૃત્તિઓ ઉપર અંકુશ રાખવાનો હોય છે. છતાં માણસ પોતાની ઇચ્છાઓમાં અને મોજશોખમાં અસ્થિર હોય છે એટલે કેટલાક પુરી આજ્ઞા પાળશે તો કેટલાક અધુરી પાળશે. એક માણસ દાન આપવાની શક્તિ ન ધરાવતો હોય તો તે આત્માની શુદ્ધિ અને વૃત્તિઓ ઉપર જય મેળવી શકે :

આઠમી આજ્ઞામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જુના કાળમાં રાજ્યો ફરવા નીકળતા તે મૃત્યુમાં અને એવા બીજા આનંદના કાર્યમાં કાળ નિર્ગમન કરતા. પણ મહારાજ પ્રિયદર્શીએ પોતાના અમલના અગીઆરમા વર્ષમાં ખસા જાનતો માર્ગ લીધો સારથી તેના પ્રવાસો ધર્મકાર્યો માટે યોજતા જેવા કે પ્લાઝાસ અને સાધુઓને દાન આપવાં, વડીલોને બેઠો ધરવી, દેશમાં ફરી પ્રજાની સુસાક્ષત લેવી તથા તેમને ધર્મનો બોધ કરવો.

નવમી આજ્ઞામાં અશોક ખરા ધર્મની વ્યાખ્યા બાંધે છે. તે કહે છે કે લોકો વાધિ વખતે, સગાઈ વખતે, લગ્ન વખતે, સંતતિની પ્રાપ્તિ વખતે અગર ઘેરથી જલાર નીકળતી વખતે શુભ મુહૂર્ત જુવે છે અને બધાં કાર્યો કરે છે. આને વખતે સ્ત્રીઓ ઘણી નકામી અને ખરાબ ક્રિયાઓ કરે છે. ક્રિયાઓ અવશ્ય કરવી જોઈએ; પણ આ જાતની ક્રિયા બીલકુલ નકામી છે. તેથી ચિરદ ખરી લક્ષિતગ્રી ક્રિયાનાં ફલ ઘણાં ઉમદા છે. તેની અંદર નોકરી અને સુસાઓ તરફ માયાસરી વર્તણૂક, શુશ્રુષાને માન, જીવનાં પ્રાણીઓ માટે આદર

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

सुभक्तान्

सन्ते १८३८ मा ग्रेगोरियन साहिसे क्राइस्तु सिक्कावैष्णव विज्ञ

विष्णु १८३८

—अभिलाषना (सिद्धान्त)
अर्थात् सुदृढीकृत संज्ञा

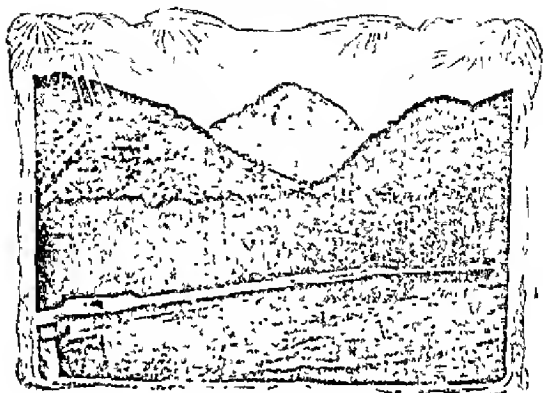
३३
३३

અને આલ્મણ તથા સાધુઓને દાન એનો સમાવેશ થાય છે. આ અને આવી ક્રિયાઓ એ ખરી ધર્મની ક્રિયાઓ ગણી શકાય. એટલા માટે દરેક જાણે, પંડી તે પિતા હોય કે પુત્ર, તોફાર હોય કે શેઠ ગમે તે સ્થિતિમાં હોય તેણે એમજ માનવું કે જ્યાં સુધી મનચાલિત ફલ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી આ ક્રિયાઓ કર્યા કરવી. પણ દરિદ્રતા ફલ મેળવવામાં કેવી જાનની ક્રિયાઓ લેઈએ? આ જગતની ક્રિયાઓ તો શકિત ફલ આપનાર છે. કદાચ એ દરિદ્રતા ફલ આપે અને કદાચ એનું પરિણામ માત્ર આ જગતનો સ્વાર્થ માધનારજ હોય. પણ એથી ઉત્તરું, સદાચારની ક્રિયાઓનું ફલ માત્ર પાર્થિવ નથી; જો તે આ લોકમાં દરિદ્રતા ફલ પ્રાપ્ત કરાવતું નથી તો પરલોકમાં પુણ્યસંચય તો કરે છેજ અને જો દરિદ્રતા ફલ મેળવે તો તો બેવડા ફાયદો થાય છે કે આ લોકમાં મનચાલિત ફલ મળે છે અને સદાચારની ક્રિયાઓને લીધે પરલોક માટે પણ ધુણપનો સંચય થાય છે.

દશમી આજ્ઞામાં મહારાજ અગ્રોક ખરી ખ્યાતિ શું તે ઉપર વિવેચન કરે છે. તે કહે છે કે જો તેની પ્રજા-તે વખતની ને ભવિષ્યની-સદાચારના ધર્મનું પાલન કરવાથી વિમુખ થાય તો પંડી તેને કીર્તિની કે વશની લાલસા નથી. મહારાજ પ્રિયદર્શીને જે પ્રવાસો કર્યા છે તે બધાનો હેતુ એકજ છે અને તે પરલોક સાધના છે કે જેથી દરેક જાણે ભયમાંથી એટલે કે પાપમાંથી મુક્ત થાય. ખરેખર એ મુક્તિ મેળવવી એ ઉચ્ચ કે નીચ રાવને માટે અનિશ્ચય શ્રમ અને સંપૂર્ણ ત્યાગ વગર મુશ્કેલ છે અને ખાસ કરી મોટા દરજ્જાના માણસોને તો ને પારાનાર મુશ્કેલીનું કામ છે.

અગીઆરમી આજ્ઞામાં રાજ પ્રિયદર્શી કહે છે કે ખરું દાન, ખરી મિત્રતા, ખરો સંબંધ એ આ સદાચારમાંજ આવી રહેલ છે. એ સદાચારના નિયમમાં નોકરો અને ગુલાઓ તરફ માયાણુ વર્તણૂક, માતાપિતાની આજ્ઞાનું પાલન, આલ્મણ, સાધુઓને દાન તથા છત્રનાં પ્રાણી માટે આદરભાવ એટલાં વાનાં નો સમાવેશ થાય છે. x x x એટલા માટે જે ટોષ માણસ ઉપર પ્રમાણેનો સદાચારનો નિયમ પાળે છે તે આ જગતમાં ફતેહ મેળવે છે અને પરલોકમાં પુણ્યસંચય કરે છે.

આઠમી આજ્ઞાનો વિષય પરમતની તિતિક્ષા છે. મહારાજ પ્રિયદર્શી સર્વ સંપ્રદાય તથા પંથના સાધુઓ અને ગૃહસ્થોને સરખું માન આપે છે અને સરખાં દાન કરે છે. છતાં મહારાજ આ બધા સંપ્રદાયના તત્ત્વની વૃદ્ધિને જોઈ મદસ્ત્ર આપે છે તેટલી બાજુ ઉપચારની. દરકાર નથી કરતા. ખરા તત્ત્વની વૃદ્ધિ જુદી જુદી રીતે થાય છે પરંતુ તે બધાનું મુજ વાણીના સંપ્રદાયમાં આવેલું છે; ઉદાહરણ તરીકે, એકમતવાદીઓને નિર્જીવ કારણસર પોતાના મતનાં વખાણ કરતાં બીજા મતવાદીને વખોડવો ન જોઈએ. માત્ર વાજમી કારણસરજ ટોષ મત ઉપર કીકા કરવી જોઈએ; કારણ બીજા સંપ્રદાયવાદીઓને પણ એક યા બીજા કારણસર માન થતે છે. આ પ્રમાણે આવરણ કરવાથી તે માણસ પોતાના સંપ્રદાયને માન આપે છે અને તે સાથે બીજા મતવાદીને પણ સારું લગાડે છે. એથી વિરુદ્ધ વર્તન કરવાથી તે માણસ પોતાના પંથને નુકસાન પહોંચાડે છે અને સાથે બીજા પંથવાદીને પણ મેરદાઈ કરે છે. + + + એટલા માટે આત્મસંયમ એ સર્વથી મદસ્ત્રની વસ્તુ છે. મહારાજ સર્વ

શીલાગુ એક મતાદર દર

પચ્ચા મોડોને જાણવા હજી છે કે તેઓ પોતે દાન કે બાજી કપચારની એટલી બધી દરકાર નથી કરતા પણ બધા પચ્ચા મુળ તત્ત્વની વૃદ્ધિ માટે દરકાર રાખે છે એટલા માટે તેમણે સદાચારના નિયમના પાલન માટે મહામાત્ર તથા બીજોના વર્તન ઉપર દેખરેખ રાખનાર, તથા બીજા અમલદારોની નીમણુક કરી છે તેમની આજ્ઞામાં ખરી છતાં છ એ વિષય ઉપર વિચેચન કરે છે. તે કહે છે જોઈતા અમલના નવમા વર્ષમાં મહારાજા પ્રિયદર્શીએ ક્રિષ્ણ દેસ છાપે, સ્વારે એક સાખ પચાસ દાનર સરકર બીવાન કરવામાં આવ્યું. એક સાખનો સંદાર થો. અને તે કરતાં બીજા પચા મત્તુ પામ્યા.

કલિંગની છત્ર પટ્ટી નિરતર મહારાજા પ્રિયદર્શીએ સદાચારનો સિદ્ધાંત ધાર્યો છે અને

હમેશા તેનો ફાલ કરવામાં આવેલ રાખ્યો છે. કલિંગની છત્ર પટ્ટી મહારાજાને દીવમીરી થઈ છે કારણ નવા દેશને છત્રમાં મનુષ્ય વધ, મનુષ્યનું કેદ પકડાવું, મત્તુ વગેરે અનિ-વાર્થ બને છે, જેને માટે મહારાજાને થઈ દુઃખ થાય છે

મહારાજાને દીવમીરીનું બીજું કારણ પણ છે કે એવા દેશમાં પણ ખાંભુ, સાંધો તથા મુદા મુદા પચ્ચા મુદરચે વસે છે આ બધા મુદરચીઓની આજ્ઞા માનવી, માતૃપિતાને માન આપવું, મુદરચોને આદર નવાવવો, મિત્ર, મળા, મોડર, મુવામ તરફ માયાથી વર્તવું વગેરે થમ પામે છે. એ દેશમાં વચ્ચા એવા મોડોને પણ કાપાકાપી, બળનેગી, બિગ્ગાથી વિમુખતા એ સર્વ સહેવું પડે છે. આમાંથી જેઓ બધી બધ છે તેઓને પણ મુખવાનુ તો હોય છે.

તેઓનાં મિત્રો, સગાં અથવા ઓળખીતાં નાશ પામે છે અને તે રીતે તેઓ પોતાને કે દુઃખ ન થાય તો પણ તેઓને બહારકારથી ખમવાનું હોય છે. આ પ્રમાણે જે વિપત્તિ ફેલાય છે તેથી મહારાજનને અતિ શોક થાય છે.

કલિંગમાં જે લોકો મૃત્યુ પામ્યા હતા અથવા અંદોવાન થયા હતા અથવા કતલ કરાયા હતા તેના સોમા કે એક હજાર મા ભાગને પણ દુઃખ થાય તે હવે મહારાજની સદી શકાય તેમ નથી.

મહારાજ તો માને છે કે કોઈ તેમને પોતાને વૃદ્ધતાન પહેંચારે તો પણ તે બને ત્યાં સુધી ધીરજથી સહી લેવું.

પોતાના રાજ્યમાં વસતી વગરની વતિઓ ઉપર પણ મહારાજનને દયા આવે છે અને તેઓને ખર્ચનું શિશુ આપવા પ્રયત્ન કરે છે.

x x x

કારણ મહારાજના અભિપ્રાય પ્રમાણે ખરી જીત તે સદાચારના નિયમની જીત છે. આ તેમણે પોતાના રાજ્યમાં સર્વજન, તેમજ પોતાના પડોશીઓના રાજ્યમાં જે પોતાના સુધી-ત્યાં વચન રાજ્ય એટીઓકસ રહે છે ત્યાં, તેની પેલી પાર ત્યાં ચાર વચન રાજ્યએ નામે રાહેલી, એટીગોનસ, મેગાસ અને સીકંદર રહે છે ત્યાં અને દક્ષિણમાં મોલા અને પાંડવનાં રાજ્યમાં તે કે સંકે સુધી અને તેજ પ્રમાણે અર્ધો રાજ્યના મુલકમાંજ વચનો, કાન્થોજ, નામક, બોજ અને પીટીનક વતિઓમાં આંધ અને પુલિંદ દેશમાં-સર્વજન પ્રજા મહારાજનથીએ પ્રવર્તવેલ સદાચારનો નિયમ પાળે છે.

x x x

અને એટલા માટે આ ધર્માત્મા લખવામાં આવી છે કે મારા પુત્રો અને પૌત્રો સહુ સમજે કે નથી જીત મેળવવી એ કે તેઓનો ધર્મ નથી અને વ્યારે શસ્ત્રોથી મુદ્દમાં તેઓ બેઠાયા હોય ત્યારે પણ તેઓ ખરે આનંદ તો નમ્રતા અને ધીરજમાંજ પામે અને ખરી જીતનું સાધન તો સદાચારનો નિયમ છે એમ માને; કારણ તે આ લોક તેમજ પરલોક માટે પણ ઉપયોગી છે.

x x x

છેલ્લા દુરમાનમાં મહારાજ પ્રિયદર્શી કહે છે કે આ દુરમાનો તેમણે બધે ફેલાણે ક્યાંક મંદેષેખમાં, ક્યાંક વટરા વિસ્તારથી, ક્યાંક અતિ વિસ્તારથી લખાવ્યાં છે; કારણ, બધી વચ્ચાએ બધું ઘેરું નથી અને મારા રાજ્યનો વિસ્તાર મોટો છે. આત્મા સુધીમાં ધણું લખાવું છે અને તેજ ધણું હું લખાવીશ.

આ દુરમાનોમાં ફેટકાંકે વાક્યો ફરી ફરી લખવામાં આવ્યાં છે કારણ તે વિવિધ મહારાજનને અતિ મધુર લાગે છે અને તેમને આરામ છે કે લોકો તે પ્રમાણે વર્તન કરે.

એમ પણ બને કે ફેટકુંક લખાણ અપણું હોય. તેમ હોય તો તેનું કારણ વચ્ચાની તંગદાસ અથવા ફેટા ખાસ કારણ અથવા લખનારની બુલ હેલી વેદેઓ.

આ શિલાલેખો અરોહના અમલના મોદયા વર્ષમાં મ. સ. ૫. ૨૫૨ની સહમાં લખાવતા છે. તેમાં, રાજ અને પ્રજાના સંબંધ વીશેનું લખાણ, રાજના ધર્મ અને પ્રજા માટેની તેની નિરંતર ચિંતા, પ્રજાથીય કામના નીકાલ મારેની તેની વચ્ચા-

એ બધાથી એ મહારાજના અરિય ઉપર ઘણો સારો પ્રકાશ પડે છે. હોદ્દા તો શું પણ જગત્ની એક મહાન સમર્થ બક્તિ એ પથ્થર ઉપરની લેખમાળામાં સદાને માટે જીવંતીજગત્ની સદાચારના માર્ગ તરફ સર્વ લોકને આમત્રણ કરે છે.

આ લેખમાળા તે પથ્થરની પૂર્વ બાજુ તરફ કોરવામાં આવી છે; પણ તે ઉપરાંત તેજ પથ્થર ઉપર પછીના જગાનામા એ મોટા રાજ્યોએ શિલાલેખો કોરાવ્યા છે. તેમાં પહેલો એ મહાક્ષત્રપ રુદ્રામનનો ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦ની સાલનો લેખ છે. એ લેખમા મહાક્ષત્રપ રુદ્રામને પોતાના ખર્ચે સુદર્શન તલાવ જે તુડી મધું હતુ તે ફરી બધાવ્યુ તેનુ વર્ણન છે. એ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે જે સ્થાને એ લેખ આવેલો છે તે એક મોટા તળાવને કાંઠે આવેલ હતો. તે તલાવ પ્રથમ મૌર્ય રાજ અંદગ્યપતના મુકકના વતની વૈસ્ય પુષ્પશુપ્તે બધાવેલ હતુ અને અગ્રેકમૌર્યના પતનરાજ ગુપ્તપ્તની દેખરેખ નીચે તેમાંથી જગના માર્ગો વગેરે બનાવી તેને સુરોચિન કરવામાં આવ્યુ હતુ; તે તલાવપર મહાક્ષત્રપ રુદ્રામને (જેના અમખ્ય ગુણો વર્ણવવામા આવ્યા છે તેને) પોતાના ખાનગી બગારમાંથી દ્રવ્ય ખરચી ટુંકા વખતમાં ત્રણમણો ખોદ્યો અને લાખિ પુલ બાંધ્યો. કાંઠ બહુ વિકટ હતુ અને રાજના અમલદારો તેની વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપના હતા અને પ્રજા આસા છોડી નાલીમન બની ગઈ હતી. તે વખતે, કુપેપના પુત્ર પદવય અને મંત્રી મુવિશાખ જેને આત્મન અને સુરાષ્ટ્રના બચાવ માટે મુકવામાં આવ્યા હતા તેણે આ કામ પાર ઉતાવળું હતું. આ પ્રમાણે આ લેખમાં આપણે અંદગ્યપત મૌર્યના વખતમાં સુદર્શન તળાવ બધાવાનું પછી

અશોકના વખતમાં એના પર સમારકામ થવાનું જોઈએ છીએ, પછી ૧૦૦ વર્ષ પછી બચકર તોફાનમાં ગીરનારમાંથી નીકળતી પવાસિની, મુવર્ણસિકતા વગેરે નદીઓ તે તળાવના બધ તોડી નાખે છે અને તળાવના પેટાળમાં ૪૨૦ વાર લાખે અને તેટલોજ પહોળો અને ૭૫ વાર ઉંડો ખાડો પડી જાય છે જેથી પાણી બધુ ચાલ્યુ જાય છે અને તળાવને બદલે મરૂમિનો દેખાવ થઈ રહે છે આ નિમિત્તમાંથી અમલ તળાવ ફરી બાંધનાતુ કામ મહાક્ષત્રપ રુદ્રામનને ખર્ચે તેના મંત્રી પદવય અને મુવિશાખ પાર ઉતારે છે

અશોકના લેખમાળા પથ્થરની ઉપથી બાજુએ હતુ એક ત્રીજો લેખ લખાવલો છે. તેની અને ઉપર કહેલા બીજા લેખની વચ્ચે ૧૦૦ વર્ષનુ અંતર છે. તે લેખમાં પણ ફરી ખાણુ તોફાનને લીધે સુદર્શન તલાવ કુટ્યું અને તે ફરી બધાજુ તેનો સ્થિતિમાં છે. છત્રી મનના ત્રીજા અને ચોથા સંક્રાંતો ઇતિહાસ અધકારમાં ફોળેલો છે તેમાંથી એટલા ખપર થયે છે કે અંદગ્યપ નામના ગુપ્ત રાજ્યએ મગધના રાજ્ય પર પોતાની આજુ વર્તારી, તેનો પુત્ર સમુદ્રગુપ્ત થયો તેણે મગધના રાજ્યની સીમા પધારી પણ તે ડેઠ સૌરાષ્ટ્ર સુધી પહોંચ્યો નહીં તેના પુત્ર અંદગ્યપ બીજાએ ઇ. સ. ૩૮૮ આ ક્ષત્રપ રાજ્ય રુદ્ધિલ પ્રાંતથી સૌરાષ્ટ્ર છત્રી ગુપ્ત-વરાની આજુ બેસાડી આ રીતે સૌરાષ્ટ્રમાં ક્ષત્રપચળો અમલ સાગ્રચારસંઘ વર્ષ ચાલી બધ પડ્યો આ વખતે સૌરાષ્ટ્ર બહુ સમૃદ્ધિવાન દેશ હતો અને સમુદ્ર માર્ગે બીજા દેશો સાથે તેને બહોળો વેપાર ચાલતો હતો એમ ચીનાઈ મુસાફર હુએન્થાન્ગનું વચન છે. અંદગ્યપ પછી તેને પુત્ર કુમારગુપ્ત ચાલીએ

મેઠો અને તેની પછી સ્કંદગ્રંથમ ઇ. સ. ૪૫૫માં ગાદીએ બેઠો. આ સ્કંદગ્રંથ તેના પશ્ચિમ પ્રાંતના સુબા તરીકે પર્યુદતને નીમેલો અને તેણે પોતાના પુત્ર ચક્રપાલિતને વામનસ્થાનના રક્ષક તરીકે નીમ્યો હતો. આ ચક્રપાલિતના વખતમાં ફરી પાછુ વર્ષકર તોફાન અને સખ્ત વર્ષાદ થયાં જેથી તમાવ સુદર્શન મંદીને દુર્દર્શન થઇ ગયું. તે જોઇ ચક્રપાલિતે દેવોને યત્ન તથા હોમ કરી સતોધ્યા અને પ્રાહણોને સુવર્ણદાન આપ્યું.

રુદ્રદામન તથા સ્કંદગુપ્તના લેખ વંચાયા પછી એ તળાવની જગ્યાને માટે પંડિત ભગવાનલાલ દ્વિજીએ અને જુનાગઢ સ્ટેટના માજી નાયબ હીવાન મી. અરદેશર શેઠે પ્રયાસ કર્યા છે અને તેનું સ્થાન નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. તે પ્રમાણે

ઉપરોક્તમાં અડીચડીવાવના ખુલ્લા ઉપર કોટના કોલ્લામાં બેસવાની જગ્યા કરી છે ત્યાંથી પૂર્વમાં જોતાં જે બધો વૃષ્ટ નજરે પડે છે તે સુદર્શન તળાવ હોવું જોઇએ એમ અનુમાન થાય છે, તેની પશ્ચિમની બાજુ ઉપર કોટના કોલ્લાને લાગે છે જ્યારે પૂર્વમાં અંધ-ત્યામનો કુંગર આવે ગયો છે; માત્ર ઉત્તર અને દક્ષિણે પાણ બાંધવાની જરૂર રહે છે. અને તે બંને બાજુએ પાણ હતી એવાં ચિન્હો જોઇ શકાય છે.

આ પ્રમાણે અરોડના લેખવાળા ખડકમાં લગભગ ૮૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ બખેલો આવે પણ જે વાંચી શકે તેને માટે મોજુદ છે. ઇતિહાસરસિક યાત્રાળુએ આ જોઇ, અતિ મહત્વનો સ્મરણલેખ ગણવા યોગ્ય સ્થાન છે.

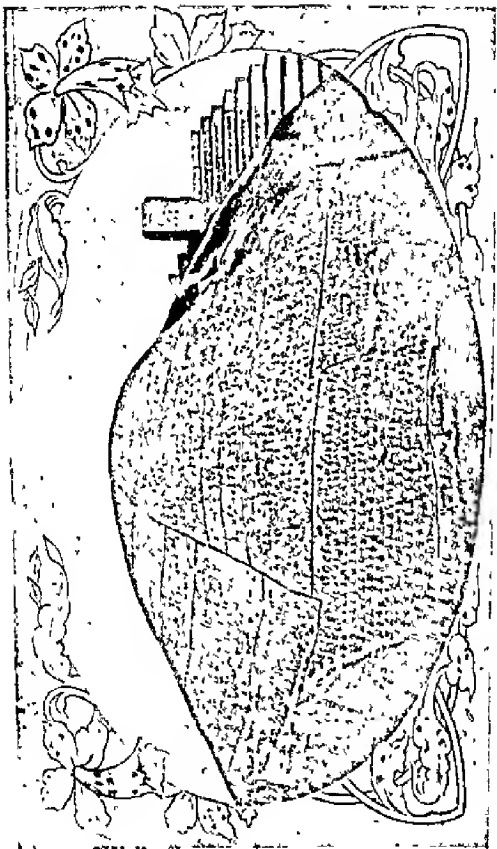
ગુજરાતને ચરણે

લેખક:

શ. વાસુદેવ મુલશંકર દ્વિવેદી

મહાર

અભિવંદન ઓ વીર માતા,
નવજીવન રંગરંગ રેલાયે, પુણ્ય સ્મરણ તુજ થાતાં—અભિં
અણુદીપ્ત ઓજસુ ઉર પ્રગટે, જય મંગલ તુજ ગાતાં,
પ્રેમ-શૌર્યની પુણ્યઝાયાથી, નવ શૌર્ય અંકાતાં—અભિં
ગત રણવીરની યશગંગાનાં, અમીમય અરણે નહાતાં,
ગુર્જરીની અનસ્ત વસંતે, જીવન મધુમય થાતાં—અભિં
આત્મભાવનાં રસમય લહાણાં, રસભીનાં થઇ કરતાં,
આદેશો તવ ઉર ધરી, મા ! પ્રગતિપથે પળતાં—અભિં
માતૃભક્તિનાં જવલંત તેજે, અમ આંગણ સુહાતાં,
તવ ચરણે તદ્દપ બનાવી, કર વિદ્યારસમાતાં—અભિં

શુભરાત]

[વિશાખ ૧૯૭૬

બાવા આદમ પોતાની નોંધપોથી લખે છે

—બાવા આદમની
નોંધપોથી

બાવા આદમની નાંધપોથી*

અનુવાદક:

૨૯ ધનગુપ્તલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

એચ ઈ. ઈ., મન્ય, સાહિત્ય સભા

આમવાસ:

આ સાંઘા વાળવાળું નવું પ્રાણી
પણ દેશનકાં થઇ પડ્યું છે.
તે નિરતર મારી પાછળપાછળ ભ્રમ્યા
કરે છે. અને આ જરાય પમદ નથી; અને એ
પ્રમાણે બીજાઓના સમાજમની દેવ નથી.
બીજાં પ્રાણીઓ જોડે એ રહેવાનું શખનું દેવ
તો અને અને.....

આને જરા વાલ્યાં શાપ છે પૂરતો
પવન પણ ઠીક છે. આપણે સાં વરસાદ
આવશે એમ કું ધારું છું.....આપણે! આ
ચન્દ્ર અને ક્યાંથી જાણો?.....હા, દરે વાદ
આવ્યું—પેલું નવું પ્રાણી તે ચન્દ્ર વાપરે છે.
મહેતાવાદ

મોટા પાણીના ધોધનું નિરીક્ષણ કરતે
દનેલ મારા વાડીવણમાં એ મોથી મુઝર છે
એમ ધારું છું. પેલું નવું પ્રાણી તેને
નાવગરાના ધોધ કહે છે—પ્રભુ જાણે એ શાને
માટે એને નાવગરા કહે છે? જવાબમાં માત્ર
એ એટલું જ કહે છે કે એ નાવગરાના ધોધ
જોવા જવાય છે! આ કારણ નહીં કહેવાય;

એ માત્ર એક પ્રકારની આકાશ અને મૂર્ખતાજ
કહેવાય. અને તે એકે વસ્તુનું નામ પાડવાની
તકત મળતી નથી તું મારે વધિ પ્રદક્ષિન
કરું તે પહેલાં તો પેલું નવું પ્રાણી જાણે
નામ પાડી આવેલે અને દરેક વખત કારણ
માં માત્ર એટલું જ જણાવે છે કે—એ તેના
જેવું જ જણાય છે. દાખલા તરીકે કંસજ
એ. પેલું પ્રાણી કહે છે કે જમ, તેના કામું
તમે જે કાળે જુઓ તેજ કાળે તમને એમ
જાણશે કે એ કંસ જેવું જ લાગે છે! અલખત.
એને એજ નામ આપવું પડશે. તે બાબત
નાદક ચિતા કરવાથી કું જમ થઇ જવું છું
અને પરિજીભે તેમાં જરાય કાપડો થતો નથી
કસા કું નેદરે કસ જેવે લાગું છું તેવું જ
એ પછી કસ જેવું કાગે છે.

શુદ્ધવાસ:

વરમાલથી જયતા માટે એક મુંડું બાંધું
પણ શાનિથી કું તેના ઉપભોગ કરી શકું
તેમ નથી પેલું નવું પ્રાણી તેમાં વચમાં
નહી. એ જ્યારે તેને બહાર કાઢ્યા માંજું

સારે જે છિદ્રોમાંથી તે લુએ છે તે છિદ્રોમાંથી તેણે પાણી પાડવા માંડ્યું અને પછી તે પાણીને પોતાના પંજાના પાછલા ભાગે લુછી નાખવા માંડ્યું. બીજાં પ્રાણીઓ દુઃખમાં હોય છે સારે જેવો અવાજ કરે છે તેવો અવાજ પણ તેણે કરવા માંડ્યો. એ જો વાત નહીં કરતું હોય તો સારું; હમેશ વાતજ કર્યા કરે છે. એ બીચારા પ્રાણીને માટે આવા વિચાર જરા સખત કહેવાય અને કદાચ મારા હૃદયની ક્ષુદ્રતા બતાવતા હોય એમ જણાય છે પણ એવો મારો આશય નથી. મેં બીજાં મનુષ્યનો અવાજ અગાઉ કદી સાંભળ્યો નથી એટલે આ સ્વપ્રસંગમાં વિહરતાં એકાંતના ગંબીર મૌનમાં વિશ્ન નાખતો આ નવો અને અપરિચિત અવાજ મારા કાનને કંકેશ અને બેચેચે લાગે છે. વળી આ નવો અવાજ મારી બહુજ પાસે થાય છે—છેક મારા ખભા પાસે, છેક મારા કાન પાસે—પહેલાં જમણી બાજુએ અને પછી બીજી બાજુએ! મને તો માત્ર જે અવાજ મારાથી સહેજ છોટે આવતો હોય તે સાંભળવાની જ ટેવ પડેલી છે.

શુક્રવાર:

મેં ગમે તેટલા અને ગમે તેવા યત્નો કર્યા છતાં નામ-પાડવાની ક્રિયા તો વગર વિચારે ધમધોકારે ચાલી રહેલી છે. મેં મારી વાડીને માટે એવું સારું નામ શોધ્યું હતું! ઇડનકુંજ-કેવું મીકું અને સુંદર! હું ખાનગીમાં તો હજીએ એજ નામ કહું છું પણ-પણ જાહેરમાં તો નહીંજ. નવું પ્રાણી કહે છે કે આ વાડી ઘણી વિશાળ છે, એમાં મોટાં પ્રચંડ જલો, નાનાં નાનાં શૃંગો, નાનાં સુંદર સરોવરો છે એટલે એને કુંજ કહેવાયજ નહીં—એને તો તપોવનજ કહેવું જોઈએ, કહે છે. કે, તે

તપોવન જેવુંજ લાગે છે અને તપોવન શીવાય બીજાં કશાને મળતું આવતુંજ નથી. પરિણામે, મારી સલાહ લીધા વિના તેનું નામ નામગરા તપોવન રાખવામાં આવ્યું છે! આ પગલું જરા વિશેષ પડતું કહેવાય એવી મારી માન્યતા છે. તેમાં વળી ત્યાં એક પાટીઉં લગાવી દીધું છે:

ધામ ઉપર કોઈએ ચાલવું નહીં.

મારું જીવન ભૂતકાલના જેવું સુખી નથી.

શનિવાર:

નવું પ્રાણી ફલફલાદિ ઘણાં ખાય છે. અમારાં ફલ ખુટી જશે એમ લાગે છે. અમારાં!—આ શબ્દ પેલા પ્રાણીનોજ છે—પણ મેં હવે ઘણીવાર સાંભળ્યો છે એટલે મારે પણ થઈ ગયો છે. આજ સવારે ધુમસ ધણો છે. હું ધુમસમાં બહાર જતો નથી. પેલું પ્રાણી બહાર જાય છે. ગમે તેવી ઝડપ હોય તોપણ તે બહાર ફરવા જાય છે અને પછી અહીં આવીને કાદવવાળા પગથી ગમે ત્યાં ફરેછે. વાતો તો તેની હમેશાં ચાલુજ હોય છે. ભૂતકાલમાં અહીં વાતાવરણ કેવું આનંદમય અને શાંત હતું!

રવિવાર:

ગમે તેમ દિવસ પસાર કર્યો. આ દિવસ ઉપર અને ઘણાં કંટાળો આવતો જાય છે. ગયા નવેંબરમાં આ દિવસને વિશ્રાંતિના દિવસ તરીકે ગણવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. તે પહેલાં મારે અઠવાડિયામાં છ દિવસ તો આરામ માટે હતાજ. આજે સવારે જે ઝાડ ઉપરથી ફળ તોડવાની મના કરવામાં આવી છે. તે ઝાડ ઉપરથી સફરજન તોડવાનો યત્ન કરતાં મેં પેલા નવા પ્રાણીને જોયું હતું.

સોમવાર:

નવું પ્રાણી પોતાનું નામ હવે છે એમ કહેછે. ભવે તેમ હેઠાં મારે કે દરકન નથી બ્યારે મારે એને બોલાવતું હોય ત્યારે મારે એને એ નામથી બોલાવતું એમ એ કહેછે મેં જ્યાંય રોકડોજ

પધરાવ્યો હતો કે ત્યારે તો નામની આરમ્પકનાજ ન હતી. 'આરમ્પકના' શબ્દ મેં બાપયો એથી તેને મારે મારે માન ઉત્પન્ન થયું હોય એમ શાસ્ત્રું. શબ્દ પશુ મારેમર મૌરવકયો લાગેછે. પેલું પ્રાણી કહે છે કે તેને નામનર જાનિથી નહીં બોલાવતું પશુ નારી જાનિથી બોલાવતું આ મને સંકાપદ લાગે છે. છતાં પશુ મારે તો એ બધું સરખું જ છે. ત્રે પોને પોતાને મારે જાન્યા કરતી હોય અને મારી સાથે વાનો નહીં કરતી હોય તો એ ગમે તે જાનિની હોય તેની મારે શી પચાત!

મંગળવાર:

પેલીએ આખી વાર્તામાં જુના જુઠા બર્ધ વિનાનાં નામોનાં પાત્રોનાં એકી દિવસો છે.

નાયગરા ધોધ આ બાબુએ.

સ્વેત દાપુ આ બાબુએ.

પવનશુદ્ધિ આ બાબુએ.

એ હવાખાવાનાં સ્થળોએ જ્યાંની પ્રથા હોય તો આ તપોવન એક ઉત્તમ હવાખાવાનું

સ્થળ થાય એમ પેલી કહે છે. હવાખાવાનું સ્થળ— પેલીની એક નદી કંપના—દેં પશુ અથ વિનાના શબ્દોની રમત હવા ખાવાનું સ્થળ એટલે શુદ્ધ પશુ એને નહીં પુછતું એમાંજ માય છે. કારણ કે એને બધું સમજાવવાને એવો શબ્દ છે.

શુક્રવાર:

નાયગરા ધોધ ઉપરથી મારે નહીં જતું એટું કોણ નો પેલીએ આરબ કર્યો છે. એમાં તુકમાન શુ! કહે છે કે એથી મને કહણ આવે છે.

નવું પ્રાણી હવેસ વાતજ કર્યો કરે છે

શા મારે! હું તો હમેશાં એ પ્રમાણે કન્ને આપ્યો છું—મને એ ઉઠે જુલકો, તેની ઉરગી અને પંડીની કડક એ સર્વ બદુજ રમે છે ધોધ એને મારેજ બનાવવામાં આવ્યા છે એમ જે તો ધાતી લીધુ હતું એનો બીજો

બાપા આદમ રવિવાર ગમે તેમ પસાર કરે છે.

ક્રોધ ઉપયોગ હોય એમ મને જણાતું નથી અને એને કોઈ કારણસરજ બનાવ્યો હશેને! પેલી કહે છે કે એ તો માત્ર કુદરતનું સૈદ્ધ્ય વધારવા માટે જન્મ ગેડો, હાથી વગેરે ઉત્પન્ન થયાં છે તેજ પ્રમાણે આ ધોધ પણ એને માટેજ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો છે.

હું એક પીપમાં બેસીને ધોધ ઉપરથી ગયો—આ તેને ગમ્યું નહીં. હું એક કુંડીમાં બેસીને ગયો—તે પણ તેને ગમ્યું નહીં. પાંદડાંના પોષાક પહેરીને હું તો તરી ગયો. પોષાક

આથી બગડ્યો. પરિણામે મારા ખર્ચાણુપણા માટે કંટાળો આવે તેવી ફરીઆદો. મને એવી બહુ વસમું લાગે છે. મારે સ્થાનફરનીજ જરૂર લાગે છે.

શનિવાર:

ગયા મંગળવારે હું નાસી છુટ્યો અને બે દિવસ મુસાફરી કરીને એક થાંત નિર્જન સ્થાને ખીજ મૃપડી બાંધીને ત્યાં રહ્યો. મારાં પગલાંની નીશાનીઓ પણ જેટલી જુસી નખાઈ તેટલી જુસી નાખી હતી છતાં પેલીએ મને એક પ્રાણીની મદદથી શોધી કાઢ્યો. આ પ્રાણીને તે વર કહે છે. ત્યાં અગાઉ જંગલ દ્વા ઉપગમે તેવા અવાજે કરતી અને જે કાણુમાંથી તે જુએ છે તે કાણુમાંથી પ્રાણી કાઢતી તે આપી. તેની સાથે પાછા જવાની મને ફરજ પડી પણ ખીજ તક મળતાં હું ફરીથી ચાલ્યો જઈશ. તે ધણી મુખાધિસરી વસ્તુઓમાં મનને પરાવે છે: દાખલા તરીકે:—એ પ્રજા ઉદાવે છે કે સિંહ અને વાઘ નામનાં પ્રાણીઓને જે જાતના દાંત હોય છે

તેના ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેઓ એકકને ખાઈ જવાને માટે નિર્મિત થયા છે છતાં તેઓ ઘાસ અને ફલ ખાઈનેજ કેમ રહે છે? મને તો આ મૂર્ખતાજ લાગે છે; કારણ કે એમ કરવાથી તો પ્રાણીઓ એકકને મારી નાખે અને જગતમાં જેને ‘મૃત્યુ’ના નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે તે દાખલ થઈ જાય. હજી મુધી મૃત્યુ આ સ્થાનમાં આવ્યું નથી એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે. એ નથી આવ્યું એ અમુક રીતે ખોટું થયું છે!

રવિવાર:

જેમ તેમ દિવસ પસાર કર્યો. -

સોમવાર:

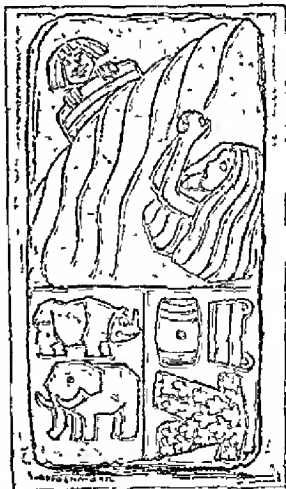
આઠવાડીજ રોને માટે છે તેને અર્થ હવે મને સમજાયો છે એમ હું માનું છું: રવિવારનો કંઈકો કંઈકો નાખવાને મારેજ એ ગોઠવવામાં આવ્યું છે. આ વિચાર પછો સામે લાગે છે..... પેલી પેલા જાડ ઉપર પાછી ચડી હતી. તેણે મારીને એ તેને નીચે નાંટી દીધ જેનું નહતું એટલે પોને ચડી હતી એમ તેણે કહ્યું કોઈ પણ અવલોકન ગાહમ ખેડવાને માટે આ બહાનું ગમ છે એવું ખાસતી હોય એમ લાગે છે એ એને પણ એમજ કહ્યું

શુક્રવાર:

પેલીએ મને કહ્યું કે પોતે મારા સરીરની એક જામળામાથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. ખીમું કે નહીં તો પણ એટલું તો ખરુંજ કે આ ક્યત્ સકામતું છે. મારા સરીરમાથી એક પણ પાંસળી મુમ થઈ હોય એમ મને જણાતું નથી.. મીધની તરીકમનને લઈને પેલીને બહુ ચિંતા થાય છે— કહે છે કે પાંસળી બોગક એને અત્યુક્ત નથી આવતો. પોતે એમ ધારે છે કે એને માટે તો સડી ગયેલું માંસજ જોઈએ. મારા મન આથી ભુરો છે જે મને છે તે લઈને ગીધે ક્યે તેમ અલાવી મેલું જોઈએ માત્ર મીધને સરળતા આવવા માટે આપણે આખી શોજના રીસી નહીં કરીએ.

રવિવાર:

પેલી આખો દિવસ તળાવમાં પોતાનું મોં બેળા કરતી હતી તે થઈ ગયે આખરે તેમાં પડી ગઈ. તે લગભગ મુમળાઈજ ગઈ હતી અને કહેતી હતી કે તળાવમાં એને બહુ ખરાબ લાગ્યું હતું આથી કરીને તળાવમાં જે પ્રાણીએ રહે છે એમની વિચિત્રતા માટે ને બહુ દીવગીર થઈ હતી આ પ્રાણીએને તેણે ‘માછલી’ નામ આપ્યું છે. અર્થાતની પણ હું રોય કે નહીં જેમને પોતાને નામની

હું તાવડા તરુ છ તે હવેને જમતું નથી

જર નથી અને નામથી ખોસાવ્યાથી જેઓ
આપણી પાસે આવતાં નથી એમનાં નામ
પાડવાથી શો કાપડો? ગમે તેમ હો પણ એમના
ઉપર દયા લાવીને તેણે તેમાંની થોડીક માછલી
બહાર કાઢી અને તેમને ગરમી મળે એટલા

સાત પડશે ત્યારે હું તેમને બારણાં બહાર
ફેંકી દઈશ. હું તેમની સાથે ફરીથી સુવાનો
નથી. કારણ કે જ્યારે આપણે કે પહેલું નહીં
હોય ત્યારે તેઓ એવાં કંપારી છુટે તેવાં
લાગે છે!

નિવિવાર:

જેમ તેમ કરીને પસાર કર્યો.

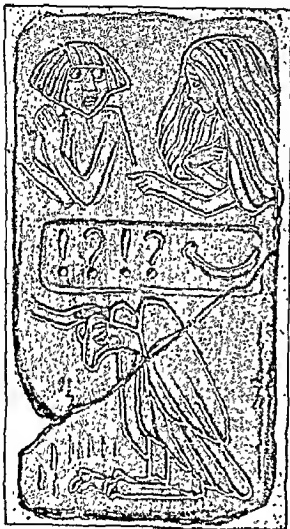
મંગળવાદ:

પેલીએ હવે એક સાપ જોડે
મિત્રતા બાંધી છે. બીજાં પ્રાણીઓ
આથી ખુશ થયાં છે, કારણ નહોં તો
તેમના ઉપર તે જુદા જુદા પ્રયોગ
કરતી અને નાહક તેમને હેરાન
કરતી. હું પણ ખુશ થયો છું, કારણ
કે સાપ પણ વાતો કરવાનો શીખીન
છે. એટલે પરિણામે મને આરામ
મળે છે.

શુદ્ધવાર:

પેલા જાનાં ફળ ચાખવાની
સલાહ સાપ આપે છે અને એથી
વિશ્વાસ, મહત્વનું જ્ઞાન મળશે એમ
તે તેને કહે છે. મેં એને કહ્યું કે
એને લાદને એક બીજા પક્ષી પણ
દાખલ થશે—જોનાથી જંગમમાં
'મૃત્યુ' દાખલ થશે. પણ એ મારી
બુલ થઈ—એ દીકા મારે મનમાં
માખરી ન્તેહતી હતી. એનાથી તો
એને એક ઉછરો નવો વિચાર

મુગ્ધવા: એથી કરીને ઘાસ ખાઈખાઈને મરવા
પેલા ગીધને તે બચાવી શકશે અને સિંહ
તેમજ વાપને તાજું માંસ પુરું પાડી શકશે.
તે જાણી દરજ રહેવાની મેં તેને સલાહ
આપી. પણ તેણે ધસીને ના પાડી. જ્યારે

ગીધની તબીબતને લઈને હવે બહુ ચિંતા થાય છે.

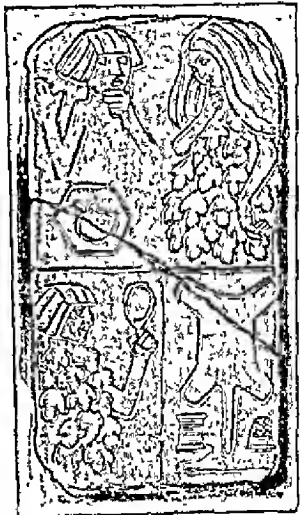
માટે મારી પધારીમાં મુદી. પણ મેં અવાર-
નવાર આખો દિવસ જોવા ક્યું તે ઉપરથી
એ પ્રાણીઓ આ પ્રમાણે પધારીમાં રહેવાથી
વધુ સુખી થયાં હોય એમ મને લાગ્યું નહીં.
હા, પહેલાં કરનાં વધુ શાંત તો થઈ ગયાં છે.

પંથાની ઉભી થતાની છે એમ લાગે છે. નામી
હુરીશ

બુધવાર:

મને લગ્યા અનુભવ થયા. હું તે દિવસે
મને નામી છુટ્યો અને તોફાન હિમુ થાય તે
ખેડાં હું આ તપોવન છેડીને કોઈ
બીજા દેશમાં સંતાઈ જાઉં એ
વિચારથી એક ઘોડા ઉપર બેઠીને
તે નેટલો દોડી શકે નેટની ત્રડખથી
તેને દોડાવ્યો ગયો. પણ તેમ થવાનું
નિર્મિત નહોતું. સૂર્યોદય પડી
એકાદ કલાકે આગે હું એક પુષ્પોથી
બેઠા જગતમાંથી ઘોડો દોડાવ્યો
જનો દળે તારે હજારે જુદા જુદા
પ્રાણીઓ લીધાં ધામનો ચારે ચરતા
હતાં. મુનાં દના અથવા એકેક સાથે
રમતાં હતાં એક શબ્દમાં નેમણે
સર્વેએ જવાનક મીસો પાડવા માંડી
આપું જગત ખાલજી કાપુ અને
આ હજારે પ્રાણીઓ એકેકને મારી
નાખવા મંડી પાયાં. આનું કારણ
યું ને હું જાણી ગયો-ઈવ પેણ
કણ આજ લીધું અને જગતમાં મૃત્યુ
લાગ્યું થઈ ગયું.....મેં તેમને
આજા કરી છતાં તેને ખીલકુલ
અનાદર કરીને વાગે મારા ઘોડાને
ખાન મવા અને હું જો ઉભો
રહ્યો હોત તે મને પણ ખાલજી-
અવધાત હું ઉભો રહ્યોજ નહીં, પણ
કાળી ત્રડખથી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો..... તપોવનની
જગત આ જગત મેં કોઈ કાદી હતી
અને ઘોડા દિવસ ત્યાં કીક સુખમાં ગાત્યા
પણ પેલીએ અને જાણી કોઈ કાદો. અને

કોઈ કાદો એટલુંજ નહીં પણ આ જગતનું
નામ પણ નેણે “રેનાવડા” પાડી દીધું-એના
મતાનુસાર એ “રેનાવડા” જેતુંજ જગત
છે! પણ ખરું પુણવો તો એ આવી એથી
મને દીવગીરી થઈ નથી, કારણ કે આવી

સુઠ્યા અગવડ તો કાળી પડે છે પણ લાગે છે અગાધાર—
અને હજારોએ મૃત્યુ એજ અગાધાર છે

ફલકાદિ જાતો નથી અને એ પોતાની આથે
પેલાં સફરજનમાંથી ધોડાં લેતી આવી છે.
હું એટલો જુખનો થઈ ગયો હતો કે મોરે
તેમણી ધોડાંક ખાવાં પાયાં. તેમ કમ્પુ એ

મારા સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ હતું, પણ બધાં સુધીએક માણસનું પેટ બરાબર ભરાઈ રહેતું નથી ત્યાં સુધી સિદ્ધાંતની સત્યતાને સ્થાનજ નથી એમ મને લાગે છે..... પેલી આડનાં પાંદડાંના પોષાક પહેરીને મારી પાસે આવી અને, બ્યારે મુખાંદ્ર બધો વેપ તેણે શા માટે પહેર્યો હતો એમ મેં કહ્યું અને તે આડનાં પાંદડાં ખેંચીને મેં ફેંકી દીધાં ત્યારે શરમને માર્યે તેના ગાલ ઉપર શેરડા પડ્યા અને તેણે સંદેજ રિમત કયું. મેં અગાઉ કોઈ માણસના ગાલ ઉપર શરમના શેરડા પડતાં જોયા નહતા તેમજ કોઈને રિમત કરતાં જોયું નહતું એટલે મને તો તે બંને ક્રિયા રીતભાત વગરની અને મુખાંદ્રધરી લાગી. પણ પેલીએ મને કહ્યું કે તમને પણ એમ કેમ થતું હશે તેનો અર્થ અદ્ય સમયમાં જાણશો. બન્યું પણ તેમજ. હું આટલો ભુખ્યો યદ્ય ગયો હતો અને મોસમ ખ્યાનમાં લેતાં સફરજન ધણુંજ મીઠું હતું તે છતાં તે હું અડધું ખાઈ રહ્યો એટલામાં તો મેં તે ફેંકી દીધું અને પેલીના શરીર ઉપરથી

ખેંચી કાઢેલ પોષાક મેં પહેરી લીધો. આટલુંજ નહીં પણ પેલીને જાહેર ખીજને એવો પોષાક પહેરી આવવાને અને ત્યાં ઉભી ઉભી શરમ વગરનું રિમત નહીં કરવાને મેં જરા અપ્ત લાપામાં કહ્યું. આ પ્રમાણે તે ખીજને પોષાક પહેરી આવી અને તે પછી હું અને એ બંધાં ખીજનાં પ્રાણીઓએ એકઠાને મારી નાખ્યાં હતાં ત્યાં ગયાં. લાંબી ચામડાંઓ લઈને એમાંથી સારે પ્રકારે પહેરી શકાય એવા બેએક સુદ તેની પાસે તૈયાર કરાવ્યા. એ સુદથી અગવડ તો ધણી પડે છે પણ લાગે છે બપોરના—અને લુગડાંમાં મુળ જોવાનું એજ છે..... પેલી મિત્ર તરીકે સારી છે એમ મને જણાય છે. મારી મીલકત ગઈ એટલે તેના વિના મને બહુ એકાંત લાગત એમ પણ મને લાગે છે. એક ખીજ વાત. હવે પછીથી અમારે અમારાં ભરણપોષણ માટે મહેનત કરવી એ પ્રમાણે નિર્મિત થયું છે એમ તે કહે છે. તેમાં પણ તે કામની યદ્ય પડશે. હું ઉપરની દેખરેખ રાખીશ.

[આ અવનવીન તોંધપોષાનો બાકીનો ભાગ આવતા અંકમાં]

પૌષ્ટિક પાકો	મકરધ્વજ યાકુતી.	પૌષ્ટિક ભરમો.
ગેર ૧ ની કીમત	(શક્તિની ગોળીઓ.)	તો. ૧ ની કીમત
સાલમ પાક ૨ ૮ ૦	મોલું, માતી, અજક, કસુરી	અજક ભરમ નં. ૧ ૪૦૦૦
બદામ પાક ૨ ૦ ૦	વીગેરે મીઠા નાખી બનાવેલી આ	લોહ ભરમ ૫૦૦
કેસર પાક ૩ ૦ ૦	યાકુતી શરીરમાં ચમત્કારિક શક્તિ	બંગ ભરમ ૪૦૦
પૌષ્ટિક જીવન ૨ ૮ ૦	આપી શરીર ક્રાંતીવાન બનાવે છે.	પુણ્યદ્રોણરસ ૬૦૦૦
	૧૬ ગો. ૪૦ ના રૂ. ૧૦ ૦ ૦	સુવર્ણ ભરમ ૫૦૦૦

બી.આ. કેમીકલ વર્ક્સ—પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ નં. ૦૨.

મીરાં—ગુજરાતની કાવ્યમૂર્તિ*

લેખક :

ડા. કનેયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

બી. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ;

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

અખીર હાલ અને ચમકતા રૂપમાંએ તેની કદવના પોથી વિરાગ પુષ્પોના અને સર્વસ્વોપી આકાશના દોઢ દશ્ય અને નાર તેના કદવમાં સર્વોત્તમ નરઓ યોગદત્તા. ફેરી તન્વસાનના ઝરમાં તેના વરરવા દોઢ ૧૦ પદમાં, અને પૂર્વ જુતકાળે ઇતિહાસ કે કથામાં એ એ મહત્તા, મુજબના કે સૌર્ય રથાખુ હવે તે એ સમજતો ને અજુતો.

—શક્તી

ગુજરાતીમાં આરાધના ક્રિષ્ણવિઓના જૂંદમાં એક એકલવાઈ મૂર્તિ સરજનામાં દિવ્ય બાસતી, પોતાનો વિશિષ્ટ પ્રકાર પાડતી, જુદાથી નીરાળી જીવી છે. આ મૂર્તિ તે રાજા કુસાની પદગાળી, પુરુષોત્તમની આત્મદત્ત પરિણિતા ને પ્રેમાનંદની મધુર ગુર્જરીમાં પલ્લુ મધુરતમ સરોરે મુંજનાર મીતાંતી ગુજરાતના સાહિત્યના કથાઓમાં વિખ્યાત જ્યાં તેને સંબધે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ માત્ર યોદ્ધા જાણવામાં આવ્યું છે. હાંકુઓને સહજ એવા આત્મ-વિમર્શનથી તેમજ પોતાની એકાદી સરખીએ

રહેવા દીધી નથી અને તેના પછીના કાળમાં અધપૂર્ણએ તેની આસપાસ દંતકથાનું એવું વાનાવરણ ઉભું કર્યું છે કે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ તેની ગ્રપરેમાં રૂપ રીતે જોઈ શકતી નથી.

રજપુતાના અને મધ્યકાલીન હિંદના મર્વ અને મૌરવરૂપ ચીતોડના એક મહાપ્રતાપી રાજાને તે ખરહી હતી (ઈ. સ. ૧૪૧૯ થી ૧૪૬૯) એટલે તેના સમય વીરો મનએક નથી.*

દત્તત્રયાએ રમેસો જીવનક્રમ એટલે જાણીતા છે કે તેને લખવાની જરૂર નથી. પણ તેની જીવનકથા તરિકે મળતી હિંમતી વાનો

* ૧૬૨૫માં ૧૪૧૯-૬૯ એટલે ૧૪૨૬માં કથાલેખકો તેમના અધિકૃત લેખ પરથી.

* ૧૪૧૯માં અપભ્રંશો મારે આ અધિકૃત એટલે સાચે છે. જુઓ "કાવ્યોદયન" માં આ જગતો જોવાપાત્ર.

પરથી અને કર્તાની ખરી છાપ ધારતાં તેનાં થોડાં કાવ્યો પરથી આ કવિનો ખરો આત્મા દોરવાનો પ્રયત્ન નીરસ તો નહીંજ યથા પડે.

મીરાંનાં થોડાંજ પદ્યે આપણને મળી આવે છે. પરંતુ તેણે મોટી સંખ્યામાં કાવ્યો લખ્યાં હશે એમ માનવાને કારણ નથી. કવિતા રચવાનો તેનો ધર્મો નહોતો, તે તો કવિતાની મૂર્તિ હતી. રથૂલ વસ્તુઓથી અસ્પર્શ્ય એવા દિવ્ય ભાવનાના સર્વવ્યાપી વાતાવરણમાં તેનું મગજ સદાય વિહરતું. જે પદો તે બનાવતી તે હાથુછવી કીર્તિ મેળવવા નહીં, સાહિત્યના રસીઆઓનો ચંચલ શોખ પુરો પાડવા નહીં, તેમજ હૃદયશૂન્ય ટીકાકારોની ભયંકર કસોટીમાંથી પાર ઉતરવા પણ નહીં. ભવિષ્યની પ્રજાઓ પાસે અમરપદની બીજ માગવા પણ તેણે કાવ્યો રચ્યાં નહતાં; તેનાં કાવ્યો તે શુદ્ધ કવિહૃદયના નિષ્પ્રયત્ન ઉમળકા—સંગીતના અવતાર સમા, કોઈ સુસર્જ અને સંવાદી વીણામાંથી નીકળતા દિવ્ય અને મધુર ધ્વનિ જેવા હતા. સામાન્ય કવિઓને કાવ્ય લખતાં અમુક ગ્રંથોની માનસિક સ્થિતિ લાવવી પડે છે, સુંદર કલ્પનાઓ જેમી લાવી તેને શબ્દમાં મૂર્ત કરવાને પ્રયત્ન કરવો પડે છે. પણ મીરાંની ખુશી તો ન્યારી હતી. કવિતા એ ભાવની, હૃદયની ભાષા છે અને જે કલ્પના-સૃષ્ટિમાં મીરાં વિહરતી હતી તેમાંથી પોતાના અનુભવોને વ્યક્ત કરવાને તેને જરૂર પડતી ત્યારે આપણે સામાન્ય અનુભવો સહજ કદી શકીએ. તેમ તે શુદ્ધ રસથી છલકાતાં પદો વગર શ્રમે રચતી. તે કવિતા લખતી નહીં પણ કાવ્ય-મયતામાં સદાય નિમગ્ન રહેતી. કાવ્યમયતા યા અરસિકતાનો અભાવ તે કદી અનુભવતી નહીં. હરેક પ્રસંગે તેનું શક્તિ દાખવી નથી; પણ તેથી તેની શક્તિની સંપૂર્ણતા ધટતી નથી.

મીરાંનાં પદો જે આજે મળી આવે છે તે મીરાંની થોડી કીમત કરવાને પુરતાં છે. તેની કીર્તિ આજે પાંચસે વર્ષથી પ્રસરે છે; આટલા સમયમાં અદ્યક્ષવી દીપકો તો કથારનાથે હોલવાઈ ગયા હોત. મીરાંની લોકપ્રિયતા નિઃસીમ છે, જેને કળવંછી કે સાહિત્યજ્ઞાન નથી, જે રજપુતાનાનાં ધીકતાં રણોમાં અથવા ક્ષત્રુપ ગુજરાતનાં સુંદર ખેતરોમાં અથાગ જાતમહેનતનું જીવન ગુજારે છે તે પણ મીરાંનાં પ્રેમપદોને પોતાના ભાવભુખ્યા અંતરના આધારરૂપ માને છે. તાપે તપેલી સખત મુખમુદ્રા ભણેહોય છતાં દરેક માણસના અંતરમાં શુદ્ધ કવિતાના ગદુદરપરથી જ્યોત જળ્યા વિના રહેતી નથી; કારણકે દરેક મનુષ્યમાં થોડે કે વધતે અંશે કાવ્યમયતા તો હોય છે. ઘણી વખત સધ્યાકાલે જ્યારે યાકેલા મનુષ્ય ઘેર આવવા નીકળે છે ત્યારે મનુષ્યોના અસંસ્કારી ને તીવ્ર સૂરો મીરાંનાં પદોને સધ્યાની શાંતિમાં પણ ચારે તરફ ભાવમય તરંગો પ્રસારતા સાંભળીએ છીએ. આ અસાધારણ લોકપ્રિયતા મનુષ્યનાં અંતરો પર સાત્તાત્મ્ય ભોગવવાની કવિની શી અદ્ભુત શક્તિ હતી તેની સાક્ષી પુરે છે. જ્યાં સુધી પ્રેમ એ હૃદયની હિમ્મિઓનો અધિષ્ઠાતા છે, જ્યાં સુધી મનુષ્યનું હૃદય શરમાળ મુખ પર મોહક વ્યાકુળતા આણવાનું વીસરતું નથી, જ્યાં સુધી પ્રણયીની એકબીની નજરે વાટ જોવાનું અંતર ભુલતું નથી ત્યાં સુધી મીરાંના કાવ્યકલ્પોનો પ્રેમના સુંદર અને સર્વોત્કૃષ્ટ સૂર ગણ્યારો.

મીરાં ભક્ત પણ હતી એટલે ઉત્તમોત્તમ કવિ બની. સ્વભાવની સુકુમારતા, કવિત્વશક્તિની કસોટીરૂપ સૂક્ષ્મ ભાવ અનુભવવાની શક્તિ જે કાવ્યમયતાનું મુળ છે તે તેનામાં સંપૂર્ણ કલાએ પાત્રી હતી. જેટલે અંશે હિમ્મિઓ અનુભવવાની શક્તિ તેટલેજ અંશે માણસ

કવિ સોખી શકાય જ્યાં ખીન્ને માણસ કેવળ
એખાન નહીં તે એદરકાર રહે ત્યાં કવિની
સદ્ગતિ અનુભવશક્તિ જેઠા બાવો અનુભવે
છે બહારની વસ્તુના સ્પર્શમાત્રથી તે વસ્તુ
તેના અંતરમાં અવિનાશી છાપ પાડે છે, તેના
વિચાર તે કાર્મિકોમાં યુગાધ જાય છે અને
અતે મર્ગનકલ્પનાના પ્રભાવથી સહજ મૂનિરૂપે
પ્રગટે છે. કુદરતે પેદા કરેલી એક અલ્પત
નજીવી વસ્તુમાં એક વાંસ્વર્યને આખી સૃષ્ટિ
દેખાય છે, જ્યાં મામાન્ય પ્રણયીને માત્ર
પ્રિયતમાના કેશની એક લટ દેખાય છે ત્યા
શેષી મદાકાવ્ય લોકી શકે છે. સતમના
માત્ર પરના તણ પર મુગ્ધ બની જોડે રહેવા માટે
એક કારીજ જગતના સામાન્યનો પણ નિરસ્કાર
કરે છે. એક મામાન્ય માણુમને મન આ ખંધી
મુઠ વસ્તુઓ છે, જીવનમાં ઘેલછા નરૂપે
દેખાય છે, ગંભીર પ્લાતને માટે તાલાવક
જગ્યા છે, પણ કવિને મન આ ખંધી વસ્તુ
મમરૂપથી સમ્યો છે, જીવનના આધારરૂપ છે.
મેઝમીઅર જેને મર્તસ્વરૂપ અર્ધવાની
શિયા—કરખનાશક્તિ—રહે છે તેનો આધાર આ
અનુભવશક્તિ ઉપર રચ્યો છે. જેમ મન પર
પડેલી છાપ વધારે સચોટ અને સજીવ, તેમ
તેના પર માનસિક રચના રચી વધારે મહેસી,
તેમ તેને સ્વરૂપ આપવાનું વધારે સુઝમ અને
ખીજ વસ્તુઓ સાથે ને છાપને જોડી કલ્પના
તમક રચના અથવા આદર્મયિત બનાવવાનું
વધારે શક્ય. કલ્પનાશક્તિ વિના સર્જકના
નહીં, મનેકના વિના કવિત્વશક્તિ નહીં.

આ ઉપરાંત કવિઓમાં ગોચ સળેદો વડે
ખંડુ બળા કરવાની અપૂર્વ શક્તિ હોય છે.
દમસંત એમને 'ખાટલખ' વાલક ' રહે
છે પોતાની સદ્ગતિ સામાન્યોને એવા
શબ્દોમાં બહાર પાડી કે જેથી વાંચકરના

હૃદયના તારમાં સમમુરી ઝલ્લણાટ થાય. આ
મનુષ્યોમાં રહેલી એક મોટામાં મોટી શક્તિ
છે. આ શક્તિને ધણી વખત કવિત્વશક્તિ
મણુવામાં આવે છે અને આ શક્તિથીજ
કવિઓને સાધારણ રીતે દુનીયા મોગળી
શકે છે, પણ અનુભવશક્તિ કવિત્વ સર્જે છે,
વાણીપ્રભાવ માત્ર તેને પ્રગટ કરે છે એમ
બને છે કે જ્યાં આસાદારણ આદેશમાં કાર્મિકો
કલ્પની હોય અને બાવો ધીંગતા હોય ત્યાં
વાણીપ્રભાવ પ્રગટ્યા વિના રહેતો નથી, અને
આ વાણી તે કવિતા કહી શકાય.

કેટલાક માણુમેનાં અંતરના તાર સરમ
રીતે મજેલા હોય છે. તેમને કાર્મિક થાય અથવા
ભાવનો અનુભવ થાય કે તેમનાં અંતરમાં
ધીંગતુ ને જગ્યાવામ વાનાવરણ પ્રસરે છે અને
તેના અગ્રિથી નિર્જીવ વસ્તુ પણ એવા જવપત
શબ્દોમાં બહાર પડે છે કે જાણે બહાર
પડનાર તેની જગ્યા સામાને લાગે છે. આરાં
મણુમે તે કવિઓ.

આ શક્તિ કેટલાક કવિઓમાં જન્મથીજ
વિકાસ પામેલી હોય છે. કેટલાકમાં ખાલ
સ્પર્શની વાટ જોતી મુખ પડી રહી હોય છે.
કેટલાકને ભવ્ય જ્વોમ, કુદરતની લીલા અથવા
મગનચુખી પવતોના ક્ષિપવાન શિખરો પ્રેમગુ
આપે છે. પેરની જીવન, નિરાશા કે પ્રેમ—એમ
પ્રમથે પ્રાપ્ત્ય પામેતો ખાલ કેટલાકની સુતેથી
ભાગદુઃખો જગવે છે.

મનુષ્યના બધા બાવોમાં પ્રેમ એજ
સોંથી જન્મી જોત જન્મવે છે. સ્વરથના
અનુભવના કવિઓની—કારણકે કવિઓમાં પણ
સ્વમ્મ અને અસ્વરમ્મ કવિઓ હોય છે—
અવદારણુદિ એવી હોય છે કે ચિરસ્થાથી
કલ્પનાવિધામ ને અનુભવના નથી. બને
તેમની કવિતાનું મુખ કોઈ બી હોય છે અને

તેનું સ્વરૂપ - રનેહરાસીની પ્રોત્સાહક મંગલિમાં મળેલા અનુભવનું ચિત્ર હોય છે. પણ કેટલાક તો એવા કવિઓ નગરે ચડે છે કે જેમની સદ્ગતિમાં કલ્પનાશક્તિ કોઈ આજ આભાસથી, કોઈ દીર્ઘાદીક મુખથી, કોઈ કલ્પિત મૂર્તિ-માનથી પ્રગ્લબિત થાય છે. તેમના મગજમાં કોઈક વખત એવી રૂપરૂ અને અત્યંત મૂર્તિ ઉભી થાય છે કે તે તેમના અવનમાં સદૃશ અને દેહધારી વ્યક્તિરૂપે રહે છે. આવા કવિઓ આવી મૂર્તિ જોડે જોડે છે, પરસ્પર ભાવ-સંબંધ બાંધે છે અને તેની આસપાસ હર્ષ અને શોકથી પૂર્ણ સંસાર ઉભો કરે છે.

સાચા કવિહૃદયનો વિદ્રાસ એક જ ઊર્મિથી કેળવાય છે. તેનો દાખલો છટકીના કેટલાક કવિઓ અને ખાસ કરી ટેક્સો છે. ભક્ત-કવિ આ પ્રદારનો હોય છે. એને સામાન્ય કવિની માફક માવ કલ્પનાનું પ્રાબલ્ય હોતું નથી; એ તો કલ્પનાવિદ્યામાં જીવી શકે છે. આવા કવિભક્તો - યુરોપમાં ચતા ભક્તોથી જુદા પ્રદારના હોય છે. ત્યાં ભક્તોની ભક્તિ શુદ્ધ આત્મરણુ, સરસ ધર્મબોધ અને હસુના અનુકરણમાં મમાઈ હોય છે. હૈદનો ભક્ત ન્યારો છે. તે તો ભગવાનમાં લીન બની રહે છે; સઘળા સંસારને તે વીસરી રહે છે; તેની કલ્પનાએ રચેલી સૃષ્ટિમાં નિરંતર વિહરે છે ને જીવે છે પણ જીવતું શું છે તે બળુતો નથી; તે સ્વમાં અનુભવે છે પણ સ્વમાંથી ભગવાનું વીસરી ગયો હોય છે.

આવા સ્વભાવવાળાં સ્ત્રીપુરુષો હૈદમાં અનાદિ કાલથી ઘણી વાર મળી આવે છે. આપણી અમર્યાદિત કલ્પનાશક્તિ, ઊર્મિઓથી ઉજળો પૌર્વાત સ્વભાવ, ભાવનામય જીવનની લાગણી; આ શ્રેણીને લીધે આપણા દેશમાં આવા દાખલાઓ ઘણા જોડે છે. અતિમ

લક્ષ્ય મુધી જતાં આપણો સ્વભાવ પાછી પાની કરતો નથી. આપણા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આવા, આપણા કવિઓ પણ આવા, આપણા વીરો પણ આવા અને આપણા ભક્તો પણ આવા હોય તેમાં નવાઈ શું! હૈદ ભક્તજનની ભૂમિ છે. કવિઓ, ઉત્સાહતા અવતારો અને ભક્તો મરજવા માટે આપણે અપૂર્વ રચના કરી હોય એમ લાગે છે. આપણા હૃદયો હરિજનોનો દાખલો લઈએ. અગ્ર શ્રદ્ધાથી હરિજન એના હૃદયની ઉત્સાહપૂર્વક પૂજા કરે છે; અનન્ય ભક્તિથી ઉપનામાદિ ભક્તિરૂપો આરબે છે; અને પરિણામે તેની ભાવ અનુભવવાની શક્તિ સદૃશ, કેટલેક અંશે તો શાશ્વત બની જાય છે. તે સંસારઅવહાર છોડી દે છે અને જ્યાં ત્યાં એની એકમાર્ગી ભક્તિ દેખાય છે. ખોજ વસ્તુ પર તેનું ચિત્ત ચોટતું નથી. ધીમે ધીમે પોતાના ધ્યેય સારે તે તાદ્રશ્ય અનુભવે છે. શ્રેણીની માફક જન ભાન થાય છે “હું તારો નથી પણ તારો અંશ છું.” તે દુનિયાના સારે છે અને દુનિયા તેની મશ્કરી કરે છે. તેની એકાગ્રતા વધે છે, તે વધુ ને વધુ એકમાર્ગી થાય છે; વધારે ને વધારે શ્રદ્ધા કેળવે છે; અને પરિણામે તેની ભાવના, દમ્બ, આજ્ઞા બંધી એકાગ્ર થાય છે. એનું માનસિક દૃષ્ટિબિંદુ બદલાય છે, જગત્ તરફ એ કાલ્પનિક દૃષ્ટિબિંદુએ જુલે છે અને સ્વાભાવિક રીતે જગત્ તેને માયાવી જણાય છે. તેને મન જગત્ એ જગત્ રહેતું જ નથી. કાર્તિને ચોપડે ચઢેલા યા ન ચઢેલા ઘણા હૈદીનું આ જીવન છે. આવા અનુભવ ન્યારે કવિઓને થાય છે ત્યારે તેમની કવિત્વ-શક્તિ વિરાટ સ્વરૂપ પામે છે—અને કલ્પના સૃષ્ટિમાં જ નેનું જીવન છે એવી કોઈ એક મીઠી એમની કવિત્વશક્તિ પોષાય છે.

આવી હતી મીરાં-પ્રજ્વલિતાની કાલિશી તેનું હૃદય આજન્મ કનિનું હૃદય-મુકુમાર અને સદૃશ, અને બાહ્યપણથી કરેલા કથાપ્રણયથી તે એકમાર્ગી બક્ષત બની રહી હતી. તેની મર્મક કંપનાશક્તિએ ખોડો પુગને વિચિત્ર પુરાણ-કથાઓના શુભ અને અશુભ કક્ષાઓમાંથી કવંત વ્યક્તિઓથી શીલની સપૂર્ણ સંદિ રંગી. તેની રમણી ભિમિએ વીરનાયક શ્રીકૃષ્ણ તરફ વળી. પુરાણોએ કરેલી પ્રશસાની મહત્ત્વની તેની ઉત્સાહી કંપનાશક્તિએ તેનું તલમનુ હૃદય મતોવાય એવા આદર્શ લક્ષણોથી દીપ્તો પુરોષોત્તમ સરજી કાઢ્યો. મીરાંની મતોદય આપણે સહેલાઈથી કાંઈ ચાકીએ પુરાણોના અપૂર્વ બગાશે તેણે ઉત્સાહથી જોયા હશે. મોડળને ઘેરુ કરનાર ગોપલાલની પ્રશસા આનુર નયનેએ અને ઉછાતે હૃદયે તેણે સાંભળી હશે. સ્વપ્ન સપ્ન દિવસોમાં અને નિદ્રાલીલેથી નિરાશમાં તેનું બમનું મન તેની કંપનાશક્તિનું અનોદર મુખનું જોઈ રહ્યું હતું, તેની ઉછળતી કંપનાશક્તિ તેને કૌંસ માતાઓ અને આનંદ-મમ ગોપીઓને મામ પમાડતા નહત નરવરના મંત્રમાં લાઇ ગઈ હશે, એ અદ્ભુત જનનમાં તે જન્મ તરસતી હશે—ગા. એમ કહાવું હશે—અને કવનમાંથી શ્રીકૃષ્ણની નાનકડી ઘેવી વડાની ગોપાલજી હોય એવો અનુભવ કષોં હશે. મીરાંનો પિતા મેડનાન નાના મંથાનનો સહોડ પેને બક્ષત હતો અને તેણે પુત્રીની સ્વચ્છંદી કંપનાને ઉતેજ. આ વેગલએ-એને જીતું નામ અષ્ટપ નહીં-નેને નિગાળ કરી. તે માતી બેડી કે તે કૃષ્ણને વડે સુધી અને સંભારને તેણે પ્રજાપત કષોં દુનીઆની બધી વસ્તુઓ કરનાં તેની કંપનાનો આર્થ પ્રજાથી તેને વધારે મિલ હતો. મીરાંની માતોને તેને મોહ નહોતો; હીંદના મહાપ્રજાથી

રાજવીના કેવળી તેને પરચ ન હતી, દસની દુનીઆના અપમાનોનો તેને હીસાબ નહોતો તેના પુરોષોત્તમને પૂજના; તેના પશુકમ પર ચારી જનુ; પોતાની જાનને તેની પ્રિયતા માનવી, અપૂર્વ શબ્દરચનાથી તેની પ્રશસા ગાવી.—આપણ તેના જીવનની માર્ચકના સંગાથ રહી. જેમ Laxar (લોરા) ના સ્મરણોથી પેટાકેનો કાવ્યો થયા તેમ કંપનાશક્તિ શ્રીકૃષ્ણના સ્મરણોથી નીરાતા પરી જ્ઞાન્યા. આ પૌર્ણિક કથાનાયક માર્દે જે પ્રેમ તેનું બાલિક હૃદય અનુભવ્યું હતું તે તેના કાવ્યોનું મુગ બન્યું. હીંદના ક્રૈદ કમ્પોગી અને પુરોષોત્તમના આરિખની કૃષ્ણના અભારે અગ્થાને છે સ્વયં. નિષ્વાર્થ અને બલ આરિખબાવના જે ગીતા સંખેન છે તેના તે ક્રૈદ પ્રતિનિધિ હતો; પાણ તેના આરિખનું રેખાચિત્ર આપતા કોઇ કાલ્યાણ જ્ઞાની મંજીવની લેખિની જોઈએ.

મીરાંનો કાવ્યોની વીર્યનવાર સમીક્ષા અભ્યાસે આપણી અરામ છે, પણ એની કરણ પ્રાર્થનાઓ વાંચી હૃદય દ્રવ્યા વિતા રહેત નથી શિષ્ટ અને વેગવતી સૌથીમા મુશ્કેલા તેના મુંદર અને મમંપરથી ભાવો. નિર્વાંધ વહેતાં ઝંભું મમા મરત અને નિષ્પાન મંચીનવાળી કડીઓની નૈમગિક મોખા, મુમદ્દ હૃદયના અપૂર્વ સંક્રમારનાવાળા વિવિધ ભાવોને પ્રતિનિધિન કરના મજીર અને મુમ્મ ઉત્સાહો; કુકા પજ સત્યદર્શી વજીરોની મંજીવના. આ જાણ વાચકના મન પર જળવેરા જાડુ કરે છે. તેનો શુદ્ધ અને મગ્ન પ્રેમ દુષ્ટ જનનની તુરજ જ્ઞાપાથી અપમયા અપમ જ્ઞપને છેડાવે છે. અને અનંત આનંદ ને પ્રેમથી પૂરું એવા કંપનાના આનંદક પ્રદેશોમાં મીરાં લાઇ જાય છે. આવીજ એનો કાવ્યો આપણા ગોકલ્લપમાં અમર રથાન પાછો રથોં છે.

બ્રિટિશ મુસતાઝમહાલ

નીમણક કરવામાં આવી. નસ્તાલીક, નસ્ખ અને શીક્સ્તા, એ ભુદા ભુદા પ્રકારની ફારસી લેખનકળામાં તે એટલી બધી માહિતગાર થવા પામી હતી કે ત્યે પદ્ધતિ અનુસાર ફારસી ભાષા-લિપિ ધણીજ શુદ્ધતા અને સુંદરતાથી તેલખી શકતી હતી. તેના પુસ્તકાલય જેવું ખીજું એક પણ તે જમાનામાં નહેતું એમ મનાય. છે અને તમામ ઇતિહાસવેત્તાઓ આ બાબતમાં એકમત છે કે તેની કેળવણી ધણીજ ઉંચા ધોરણ ઉપર ચપ હતી. સર્દનહુ (વ્યાકરણ) શીકા (છરવાખી ધર્મનું ધારાચાત્ર) અને હદીસનાં પુસ્તકોનું તેણે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. શાહનહી જેયુનીસાના અન્ય આશ્રિત વિદ્વાનોએ લખેલાં કેટલાંક નાનાં મોટાં ધાર્મિક પુસ્તકો સાથે પણ તેનું નામ જોડાયેલું જોવામાં આવે છે.

જેયુનીસા એકવીસ વર્ષની વયે પહોંચી અને અન્ય ભાષા તથા વિષયોમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યા પછી શાયરી (કાવ્યરચના)માં પોતાનું દીલ પરોવ્યું, કેમકે તેનો આ શોખ કુદરતી હતો અને તેટલાજ માટે ઔરંગઝેબે મુલ્લા સહદ અશરફ કે જે તે જમાનાનો મશહુર વૃદ્ધ શાયર હતો તેને શાહનહીનાં લખેલાં ગદ્ય અને પદ્ય જોઈ તાલીમ આપવા માટે નીમ્યો. ટુંકે સમયમાં તેણે શાયરી-માં પણ કમાલ કાઢી અને એક કવિ તરીકે “મખશી”નાં તખલ્લુસથી ફારસી ભાષામાં ઘણાં કાવ્યો રચ્યાં. તેની કનીઝે (દાસીઓ) સુદ્ધાં તેની ખીજમતમાં હર વખતે રહેવાથી એજ રંગમાં કુબેલી હતી. ‘તજકરમે માહ-દરખશા’ની અંદર તેની કનીજ ‘અમાની દહેલવી’ની કહેલી એક શેર છે કે:—

આંકેદ્ર ફોજે અજલ તોરા નસ્તીખમ કર હંદ,
તેરગી મી તલખદ શામે ગરીખાં અજમંદ.

વિદ્યાતાએ મને એટલી બધી કાળા પ્રારબ્ધની (કમનસીબ) બનાવી છે કે કંગાળોની સંધ્યાકાળ મારા નસ્તીખની કાળાસથી ચાય છે.

એક વખતે નેઅમતખાં આલીએ જે આ જમાનાનો પ્રખ્યાત શાયર (કવિ) હતો તેણે એક ઝવેરાતની કલગી વેચવા માટે જેયુનીસાની પાસે મોકલી, એમ સમજતે કે તેની સારી કંમિત આપી તે રાખી લેશે. પણ ત્યારે તે કલગી ધણો વખત ચલા છતાં એને પાછી નહીં મળી તથા જત્યાય પણ મળ્યો નહીં, ત્યારે તેણે આ રુખાઇ લખીને જેયુનીસા પાસે મોકલી આપી.

અય બદિ જૈત સુઆદત અખતરે મન,
દરખિદમતે તુઅયાં શુદ જૈહરે મન,
ગર ચુગા ખરીદ નેસ્ત પસકુ જદેમન,
દરનેસ્ત ખરીદની બજન બર સદેમન.

અજર કલગી ખરીદવી છે અને પાસે રૂપીઆ નથી તે હું તારી બંદગીની નેકી મારા બાબમાં

વારી ખીજમત કરવાથી બહેર કબોલી સમજરા અને જો કલમી બરીદરીજ નહીં હોય તો પછી ફરતી રે

જેઘુત્રીમાએ આ સવાળ પોડિયાની સાથે ગયીઆ પાંચ હબર મોકલી આપ્યા અને કપડી પણ પાછી મોકલી આપી.

તે સમયના ધણુ છાપેરો જેઘુત્રીમાની ઉદારતાથી પેલાના હતા મુલ્લા સરીયુરીન આંખેલી નામનો એક વિદ્વાન પુરુષ શાહજીદીની મદદથી કાશ્મીરમા વસતો હતો. તેણે “તફસીરે કશીર” નામના અરખી ગ્રંથનો ફારસી ભાષામાં અનુવાદ કરી, પોતાની આશય દાવીના નાપને અમર રાખવાના ઉદ્દેશથી, પોતાના કરેલા એ ગ્રંથને “જેઘુત્રીકશીર” એ ગ્રંથજેનું નામ આપી શાહજીદી જેઘુત્રીમાનું નામ અમર રાખ્યું છે

જેઘુત્રીસા દરવેશના (ફકરી) વિચારો ધરાવનારી પણ કુદરતના મનોહર દરજો તમ્મ અતિશય પ્રેમ ધરાવતી હોવાથી કાશ્મીરમા (કે જે તેની જગીરમા હતી) પોતાને માટે એક દુકાન નૈયાર કરાવી બીડીયામા એક મોટી અખરખનો તંબુ પણ નૈયાર કરાવ્યો હતો જે તરત કાચને હોય તેવો જલ્દુરનો હતો તેમજખાતઆવીની મમતનીનું વિખ્યાત પુગ્ત એવ તંબુની નાકીફમાં સમાવયુ છે

કુંકમાં, જેઘુત્રીસાના મદદગારોના નેત્રણ વખાણુ કરીએ તેટલાં જોઈએ અને એવ કારણ થી તેને મર્વે માનદહિયી જ્ઞેનાં ઔરખજેબ પોને પણ તેને સારી રીતે રાખતો હતો. જ્યારે જ્યારે જેઘુત્રીમા બહારની સફરથી પાછી ફરતી ત્યારે ઔરખજેબ શાહજીદીએ તેનો આદરસતકાર કરવા માટે આગળ સેવા મોકલતો. જ્યાં સુધી ઔરખજેબે દક્ષિણ પર ચલાવતો વિચાર કર્યો નહતો ત્યાં સુધી જેઘુત્રીમા સફરમાં હોયે

તેની સાથે રહેતી અને તેની સલાહથી ઔરખજેબ હમેશાં લાલ મેળવતો હતો.

જેઘુત્રીમાને શાપરી માટે એટલો પરિચ મોલ્ય હતો કે તેના પરિણામમા આજે તેના કબ્રોના દફતરેનાં દફતર છોડી ગઈ હોય પણ અફનામ એ છે કે રતિદામ જેતાઓને તેના કસામ (કાવ) ધણાજ એનાં મળી આવ્યાં છે. કેમકે “મખરી” અન્ય અનેક સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનાં તખલ્લુસ હતાં અને એટલાજ માટે ખાસ એકમ રીતે નથી કહી શકાય કે “દીવાને મખરી” નામનો ગ્રંથ જેઘુત્રીમાને રચેલો છે કે નહીં કેટલાક લેખકોએ ખાત આ ગેમ્ જોની છે એમ જણાવ્યું છે બશકતદ દરને કે ખમ દરે ગરદને વાત ન શુદ, ફરખેદ ચરખે કે સમતગીર દીદારે ન શુદ મદ બહાર આખીર શુદ,

દરગુલ અફે બગીરફત, મુન્થએ ખામે દીલેમા દે મદરતારે ન શુકે.

જેઘુત્રી સમા

તે હાથ તુટી જવાને કારણે છે કે જે ચારની ગરદનમાં પડીને ન વળ્યા હોય. તે આંખો ફુટેલી સારી છે કે. જેનાથી ચારનો જમાણ (ચેદરો) ન જોયો હોય. ચેદરો બહારો આવી ગઈ અને દરેક કુલની ગરજ પુરી થઈ ગઈ, પરંતુ મારા દીકરા બાગની કળીઓ ખીસીને પાછલીએ ન બંધાઈ.

પરંતુ 'તજકરએ શમ્મે અન્નુમન', 'તજકરતુલ્ય ખ્યાતીન'. અને 'તજકરએ મરાહીરે-નિસ્વા', નામની કીતાબોમાં એનાં 'ખીજન' પણ ધણાં અશઆર લખેલાં જોવામાં આવે છે જે પૈકી માત્ર એક શેર અત્રે નમુના માટે લખી છે. તે આ મુજબ છે:—
 બુલબુલ અજગુલ બગુજર્દ ગરદર ચમન
 ખીનદ મરા,
 બુતપરસ્તી કય કુનદ ગર ખરહમન
 ખીનદ મરા;

દરસખુન ખીનદા શુદ્ધ મારીદબુ દરખર્ગે ગુલ,
 હરકે દારદ મેલ દીદન દરસખુન ખીનદ મરા.

બુલબુલ જે બગીચામાં મને જોઈ લે તો કુલ ઉપર ખસવાનું છોડી દે અને પ્રાણલુ જે મને જોઈ લે તો મૃતિપૂત છોડી દે. હું મારા કલામોની અંદર એની રીતે છુપાએલી છું જેની રીતે કુલમાં મુજબ છુપાય. કોઈને મને જોવાની ખાહેશ હોય તેણે મારા કલામને જોઈ લેવો.

જ્યારે શાહનદી જેલુનીસાની ઉમર લગ-લાયક થઈ સારે ઔરંગઝેબને તેની શાદીનો ખ્યાલ થયો. પણ જેલુનીસા સુરીયાના અને દરવેશાના ખ્યાલમાં ઇશ્વરલોકિનમાં તક્લીન ચએલી હોવાથી તેણે શાદી કરવા માટે ઈનકાર કીધો અને બંધી ઉમર કુવારાપણામાં ગુજરી દીધી.

જેલુનીસા છાંદગીબર કુવારી રહી હતી પણ તેના પ્રેમસંબંધને લગતી જે વાતોનો ઉલ્લેખ આવશ્યક છે. આકીલખાં નામે ઉમરાવ તેમજ મહારાષ્ટ્રના અમર વીરનાયક શિવાજી મહારાજ (સને ૧૮૧૬માં તેઓ આત્મા ગયા સારે) તેના પ્રેમપાત્ર બન્યા હતા એમ કેટલીક કથાઓ ને દંતકથાઓમાં સંચવવામાં આવ્યું

છે. પરંતુ, વિશ્વાસપાત્ર ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી બતાવી શકાય તેમ છે કે એ બંને વાતો બનાવટી છે. જેલુનીસાને ઔરંગઝેબે કેદ કરી હતી એ ઘટનાને આગળ ધરીને એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે આકીલખાં સાથેના છુપા પ્રેમ-સંબંધને પરિણામે તેને એ શિક્ષા કરવામાં આવી હતી. પણ ખરી હકીકત એ છે કે શાહનદા અકબરે ઔરંગઝેબ સામે બળવો ઉઠાવ્યો તેમાં જેલુનીસા સામેલ હોવાથી તેને બંદીવાન બનાવવામાં આવી હતી. તેવીજ રીતે, શિવાજી સાથેનો પ્રસંગ પણ કપોલકલ્પિત છે કેમકે તે વીરો પણ કોઈ ઉર્દુ કે મરાઠી લખાણનો આધાર નથી.

જેલુનીસાનો છુટકારો ક્યારે થયો તે વીરો પણ મતભેદ છે. કેટલાક કહે છે કે સલીમગઢના કીલ્લામાંજ તેનો અંત આવ્યો. ખીજો પક્ષ કહે છે કે હમીદાબાનુની ઉત્તરક્રિયા અને શાહનદા કામબક્ષની શાદી એ, જેલુનીસાને કેદ કર્યા પછીના બનાવોમાં, તેણે લાગ લીધાનો પુરાવો હોવાથી, ઔરંગઝેબે થોડા દિવસ બાદ તેને મારી બક્ષીને છોડી દીધી એમ માનવાનું કારણ મળે છે.

આ વિદ્વાન, ચતુર ને પરાપકારી શાહનદી-નું ૬૪ વર્ષની વયે સને ૧૭૦૨માં અવસાન થયું હતું. તે ગમખાર બનાવતી ઔરંગઝેબને જાણ થઈ સારે તેનાં અશ્વમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. તેણે જેલુનીસાની કબર દીલ્હીના કાજુની દરવાજા બહાર, ત્રીસ દળર વૃક્ષોવાળા બગીચામાં કરાવી ને તેની પર મકબરો પણ બંધાવ્યો હતો.

આજે તો તે રમગનું નામનીશાન પણ લગભગ જોડે છે. એ મકબરાનાં ખડેર રેલ્વેના પાટા નીચે દટાઈ ગયાં છે ને જેલુનીસાના સ્મારકરૂપે તેની પવિત્રતા ને વિદ્વાતાની અક્ષય કીર્તિજ રહી છે.*

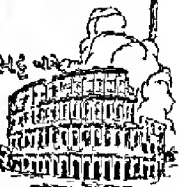
રામન રચરાજ્ય

લેખક

રા.મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ બાપે

ચિત્રકાર

રા.સુદરશય ગોસ્વામી

મુખ્ય પાત્રા

સર્વીઅસ	..	..	રામનો રાજ્ય અને દુષ્ટીઆનો પિતા.
હુધીઅસ દાકર્ષીન	..	..	રામના માછ રામનો પુત્ર.
દાકર્ષસ, એરેસ અને એકસદસ દાકર્ષીનના પુત્રો			
કોટલેદાકન	..	..	રામન ઉમરાવ
ધુસ	..	..	દાકર્ષીનનો બાગેચ.
હાસ પોર્સેના	..	..	રામની પોઝાના રાજ્યનો રાજા.
દુલીઆ	...	...	દાકર્ષીનની પત્ની.
હુરીશીઆ	..	..	કોટલેદાકનની પત્ની.
ઉપરામ દરગરીઓ, અમીરો, ગુલામો, દામીઓ વગેરે			

આગલા પ્રવેશોનો સાર

દુષ્ટીઆની ઉરોરવળીથી દાકર્ષીન રામની મારી ધેજવતીનુ કાવતુ રમ્મ છે અને એક દિવસ લાજ મેઈ મારી પર મિરે છે. સર્વીઅસ એ મેઈ કોરે બરાબ છે પણ દાકર્ષીનના મળતીઆઓ એને મારી વાંચ છે. ધુસ આ પછી વેર લેવાની પ્રતિક્ષા કરે છે દુલીઆ રોમેશમા દાકર્ષીનને રાજદ અને મુકત મરાવે છે અને પાલી જનતાં રસ્તામા પોકે પોઝાના પિતાના રાજ ઉપર પોતાનો રજ લેવાવે છે. આ માર્ગથી કહેરમાં ઉરોરવળી વાવ છે અને દુમિદીઆ કોટલેદાકનના મદમાં ભતી રહે છે.

(૯વે આગળ વાંચો)

અંક પહેલો

પ્રવેશ છઠ્ઠો

સ્થાન: રામમાં એક રાજમાર્ગ

રાઈટસ અને એરંસ વાત કરતા પ્રવેશ કરે છે.

રાઈટસ

ભાઈ એરંસ! રાજમહેલના ચાંભલામાંથી જે સર્પ નીકળ્યો તેની શી વાત કહું? તું હાજર હોત તો ચક્રિત થઈ જત! ચોતરફ ફર્યો! એવો મોટો અને ચક્રચક્રિત! બાપુજીને હૃદયમાં દર્દ થઈ આવ્યું. ઇદરકન જોશીઓને ખોસાવ્યા. એમણે કે કે ખુલાસા કર્યા. મહારાજને કશાથી સંતોષ ન થયો. છેવટ આજ્ઞા ફરી છે કે આપણુ બંનેએ ડેહીને મંદિરે જવું, અને ત્યાંની દેવવાણી પાસેથી ખુલાસો લઈ આવવો. એક મારું વહાણ નેયાર કરવાનો હુકમ આપી દીધો છે અને સાથે ગમે તેટલાં માણસો લઈ જવાની છુટ છે. બોલ, હવે શું કરશું?

એરંસ

ડેહીને મંદિરે જવું? મુસાફરી લાંબી અને આકરી તો લાગશે. વાર, સાથે કોને લેશું?

રાઈટસ

મને લાગે છે કે છુટસને સાથે રાખવું તો આપણને કોઈ આનંદ થશે. દાસદાસીઓ ગમે તેટલાં સાથે આવશે તેની અડચણ નથી. પણ બહારનાં માણસોમાંથી બીજા કોઈને પસંદ નહીં કરાય, કારણકે દેવવાણીની પારકાને ખબર ન પડે એવી બાપુજીની ઇચ્છા છે. પણ છુટસ તો ચક્રમ છે એટલે કશું સમજવાનો નથી!

એરંસ

એ વિચાર કીક છે. તાકડે છુટસ પોતેજ આ તરફ આવે છે! તેને કહીએ. છુટસ પ્રવેશ કરે છે.

રાઈટસ

આવો, ભાઈ છુટસ! છો તો ખુશીમાં?

છુટસ

કોણુ હું તમારો ભાઈ? નહીં, રાજકુમાર! હું તમારા ધરનો ભાણેજ ખરો: પણ તમારો ભાઈ નહીં!

એરંસ

કેમ રે છુટસ! તમે અમારી સાથેના સંબંધની અવગણના કરો છો?

છુટસ

અવગણના નહીં. તમે ટાકવીનો રૈયત હતા ત્યાં સુધી તમને ભાઈ કહેવામાં હરકત નહોતી. પણ હવે ગાદી મળી એટલે રાજકુટુંબ સાથે સગપણ ધરાવવાનું મારું ગજું નથી. મારું માથું ધડ ઉપર રાખવા નેટલી અપ્પસ તો મારામાં છે!

રાઈટસ

વાર, છુટસ! પણ રાજમહેલના બનાવની તો ખબર છે ના?

છુટસ

નહીં, મને કશીજ ખબર નથી. વળી શું થયું છે?

હાંદરસ

એક મોટો જાણક સખં યાંસલામથી
નીકળીને મોતરક ફરી અટસ્ય ચાલ ગયો
અને તેટલા માટે અમને ડેરી જવાને
રુકમ થયો છે.

જુદસ

ઓઃ હો! તારે તો તમને મજા પડશે!

એરંસ

જશુ દાહડમે અને મેં કસવ કર્યો છે
કે તમને જશુ સાથે મેલ.

જુદસ

કેમ, તમારો વિદ્યક જની તમને દમાવવા
સામે કે!

હાંદરસ

વિદ્યક નહીં, જશુ—

જુદસ

તમને રિગેદ કસવવાને, અનુ રિગેદ
તો હું એટલો બધો કસવીય કે દમીદસીને
તમારાં પડખાં ફાંખવા આવશે. વાઝ, કોએટાલન
આવે છે કે?

એરંસ

ના. કોએટાલન ઇસ્ક્રીમારીથી હેરાન છે
તે કહે છે કે જુલિસી રમ આપની નથી.
એર તમને તો સતી કે મનિ કોલ કેકનાર
નથી, તો આશા છે, કે તમે ના નહીં પોઝ.

જુદસ

બને રેકનાર હોન તોપણ હું તમાર
વચ્ચે કસાવન નહીં, વાઝ, ચાલવાનું કસારે છે!

હાંદરસ

મે કિસમાં દાહબરના તવા ઘાટ કુષર
અજબી વીજો કિવમે સવારમાં આવી મજગો
કે? સલામ!

જુદસ

સલામ, રાજકુમાર! જરૂર આવી મજગો.
જુદસ જશુ આમળ ચાલી કોસાર છે. દાહડસ
અને એરંસ ફાલા ફરવા ગયા છે.

હાંદરસ, એરંસ

ચાલો, ચાલો, ચાલો, નાની કરીએ!

ડેરીની છે ચાલ લાંબી.

પાસવાદમાં છે દૂર તોયે, વાર!

કેશું બહાર કો નિર્ધાર, ના કે વાર!

મરાળ કહીને સમુદ તરશુ:

નવી નવી કે મજાબો કરશુ:

કોનારી સપળી રીવથી હરશુ.

બખા મુલખા મુખેથી હરશુ!

છે કોટાદ અને અજ:

હાને લલાવ વારો સજ:

મે મે કેમ ખાલે રમ!

[બને તબ છે.

જુદસ

હા ' દાકર્યાનને ગાલી પર મેલને પાંચ વર્ગ
વીની ગયા ' એટલા વખતમાં જેનું શું શું કીધું!
મેકમટસના પ્રવચથી રેખીઆલીધું. એરીથીઆ-
ના દનમ કોનીઅમને મારી નાંખાવો.
સ્તુપીટરનું મોઝુ દેવાનય અને યીર્મ મકાને
બધાવવામાં ધનને બલકકારે કામ કરવું પડે
છે તેથી ઘણા કાચર થયા છે. જશુ દાહડીન
ધનની કે મનેટની દરકાર કરતો નથી. નેજે
જેનાનો પણ એરો જાણાયો છે કે તેની
મામે શી રીતે થવાય એ કોહને મુજબ
નથી. વાર, રીકર નહીં. પાપનો ઘેરો કરાનો
જાવ છે લમ્કરી મીધામાં જશુ ઘણાનાં
દીલ મે તપાવ્યા છે. દાહડસને જુવમ અને
ગામ બધે ચાલ. થોડા વખતમાં દાકર્યાનની
આસપાસ મોગી આમજો બરો મરંજામ એકઠો
કહ જરો અને જગી એક મીનગરી પડતાં
તે તમામ આઢંકારી કુટુંબ જાળીને લાગ્ય થશે
એમાં ફરી રામ નથી. ચાલ, હાલ તો મારા
અવિખના વિચારોને ડેરીની દેવવાળી કેટું
ઉનજન આપે છે તે જાણવાના પ્રયત્નો
હાપોગ કરી લઈ. દાહડસને અને એરંસને
ખીચાવાઓને ખબર નથી કે એને તેઓ માથે
લઈ જાય છે!

જાવ છે.

પ્રવેશ સાતમો

સ્થાન : ઠેકશીનું મંદિર

યાજ્ઞકે!

ત્રિષં દેવતામુદગાદનીક.

ચક્ષુર્મિત્રસ્ય વરુણસ્યાગ્નેઃ ।

આપા યાવાપૃથિવી અંતરિક્ષ

સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્યુપથ ॥

ઓ ભગવન! મહાદેવ! સવિતર! એપોલો!
બધા દેશમાં અને બધી પ્રજામાં જુદે જુદે
નામે તારી એકનીજ પૂજા ચાલે છે એમ
અમે સાંભળ્યું છે અને તારીજ એકની
પૂજા કરવી જોઈએ, એમ સમજાવવાને
માટેજ તેં દરેક પૃથ્વી પર પ્રકાશ પાડવાને
એક એક સૂર્યની યોજના કરી છે. જેમ
એ સૂર્ય દુનીઆનો સૂર્ય સૂર્ય અંધકારને
દૂર કરે છે; તેમ તું, ઓ સવિતર! સુદૃઢ લોકના
અંધકારને એટલે અત્યંતને દૂર કરે છે. મીસર,
આસીરીઆ, એસાઇલ, ખાહીઆ, હીદ, એ
તમામ પુરાતન દેશોમાં તારો મહિમા ગવાયા કરે છે
અને ગવાયા કરશે. પણ ઓ સત્યરાયર વિધેના
બનાવનાર તેજસ્વી પિતા! અહીં તારો
અંતરિક્ષ જેવો પ્રત્યક્ષ છે તેવો વર્તમાન
કાલમાં બીજો કાલ રથાને નથી. અહીં બકનો
અને શ્વેતવાણા માણસો તારો પોતાનો શબ્દ
સાંભળી શકે છે. શંકાનિવારણનું અહીં મોટું
ધામ છે. અહીં સર્વવ્યાપક દેવ ખુલ્લી
રીતે શ્રવણપથમાં પ્રગટ થાય છે. તો સાંભળ
અમારી સ્તુતિ અને પ્રાર્થના—

વિશ્વ, વિશ્વ, વિશ્વ, વિશ્વ,
આપનો અંત અંતની ઉપર:
લોકસંભરતનું જીવન અંદર
ધારી વહો શું તેજ નિરંતર!
સ્વીકારો સેવાગુલ!

ન અન્ય સમાન પ્રતાપમાં:

સમાય બધા સુરો આપમાં!

સહુ જાણે વસો,

નહી છતાં ખસો:

વિતરીને રસો,

નિજ દીવે લેસો!

આપના નામનો નત્ય કરે બહુ:

સોત એ તેજનું ધ્યાન ધરે સહુ કે!

અરુ! હવે આવો, રામન રાજકુમારો!
અહીં ઉભા રહી. દેવને પ્રણામ કરો અને
પુછવું હોય તે પુછો.

એરંસ, ટાઇટસ, બુટસ

વંદીએ દિવસના દેવ કરુણાકર!
મહેર કર: મહેર કર: મહેર કર: મહેર કર!
લખ્યું કેમ હતો? ભવિષ્યે શું થશે?
મળેલું શું જશે? નરાધીરા ચહે,
પ્રથુ! બાથવા તે.

બતાવો દયાળુ મુલાવો કૃપાળુ:
નહી અન્ય રથએ કશું જ્ઞાન મળે:
જગન્નાથ તમે અને દાસ અમે!

[નેપથ્યમાંથી અવાજ આવે છે.

અંદર તે ખડવા મરિ, પરે તે ચડવા સહી:
કેમ એવો હમેશાંનો વિચનો નત્ય છે વહી!"

એરંસ

એ તે સર્પને માટે કહ્યું, કે મહારાગન-
ને માટે? ખેર. સમજાવનારા સમજાવશે. કેમ,
ટાઇટસ?

ટાઇટસ

બીજું-શું? દેવવાણીને ચોરાજ ખુલાસો
પુછી શકાય તેમ છે!

બુટસ

(સ્વગત) શી વડતા અને અંધતા!

સુભાષ]

ક્રિસ્ટ: (જામિને સુખત) વંદેમાતરમ્ ભગવતિ વસુધેવેા તુંજ પ્રાણીમાનવી માતા છે.

—શ્રીમત સ્વરામ્ય

—૫૪ ૧૨૧

બલો હો કે મેં તો એમની ગરદાજરીમા
બધા મોજગેશખનો સ્વાગ કર્યો છે

૨લી દાસી

આપ મુલા પધારો તો કહી દરકન નથી,
બાહ સાહેબ! આપ આગમ કોંગે તોપણ
અમે અમારું કામ કર્યા કરશું. આપની
તબીબત નાજુક છે આપને વધારે તરફી
સેવાની જરૂર નથી.

હુકીરીઆ

નહીં, નહીં માગ કરતા વધારે વખત
સુધી તમારે કામ કરવું પડે એ મને પમદ
નથી મારી સ્ત્રીઆની તો ફરજ એ છે કે
વહેલામાં વહેવું હકવું અને મોઢામા મોઢુ
સુવું. પનિ ધેર હોય ત્યારે પણ એ પ્રમાણે કરવું
જોઈએ અને ઘેર ન હોય ત્યારે તો ખાલ
કગિને

૨૨ દાસી .

બાહ માહેબ! મરદાર કોલેડીઅમનો નોકર
ત્રણ વખત એમને ત્યાં મોજન માટે
પધારવાને આપને આગ્રહ કરવા માત્ર આવી
મથો હતો. એ કહેતો હતો કે આપ પધારતા
નથી તેથી મરદાર બહારૂરને માફુ કાઢવું છે

હુકીરીઆ

એમને માફુ કાઢવું હોય તો શીકર નહીં
પણ હુ માનું છું કે પનિની ગેગદાજરીમાં
મારાથી બહાર કોઈ પણ જગ્યાએ મોજન
માટે જઈ શકાય નહીં. બહાર જતા કદાચ
વાર કાગી નાવ અને તેથી ધરતુ કામકાજ
બગાડા વગર રહે નહીં. વાર, તમને પેલી
આપણી નરી ગરબી માફ છે કે? આવો તો
ગાઈએ. મને તે બહુજ ગમે છે.

દાસીઆ

હાથ, યાદ છે. આપ સારુ કરો. અમે
ઝીલશું, અને ચલાવશું.

હુકીરીઆ અને દાસીઆ

શાહી સખીઓ! પુનઃ કરમે નાથતું! નિજ નાથતું!

પ્રિય નાથનું!—શાહી.

પૂતલી નમે, નરને નમે, રીઝ તો રમે, સુખમા રમે!

—શાહી.

હજીર! સમઘે વિરલન એ અધિકારે એ!

અધિકાર એ! અધિકાર એ! અધિકાર એ!—શાહી.

પનિને જે રીઝાવી એક જાણે, ફતાર્ય થાય એજ નારી

વરી જતાં આદેશને પ્રમાણે, ફતાર્ય થાય એજ નારી

નહીં રહેજા બાળી કદાપિ તાજું, ફતાર્ય થાય એજ નારી

ગુણે સ્વામીના સર્વેક વખાણે, ફતાર્ય થાય એજ નારી!

આમા છોડી વડેને પોતાના, હીંચ બધા બધા સ્વામીના

તો પામરો રનેલી સ્વામી સાથે સ્વર્ગને!—શાહી.

રનેલ એકે એ થાય, સુખથી તો રહેવાય,

બરો સતાપ નય, અને શાનિ પમાય!

પણી દીપે રીઝાય! રમે આમા શા ન્દાય!

એકખીલ ચલાય! નહીં જોઈએ સદાય!

દિવ્ય સુશીમા થાય! પ્રાણ પ્રમાણુ પાય!

બાધ નવરો હ થાય! દપલી સાથ પાય!—શાહી.

[બધા રેશમા પર કામે લાગે છે એરસ, લાહરસ,

રેકરસ, છુલસ, મેલ્લેલન અને જેલીનીઅસ પ્રેરસ

કરે છે

હુકીરીઆ

પનિને જોઈએ સાથે જાણે

પધારો, મારા ગ્વામી! આટલી રાને શું

મળવાને માટેજ પધારવાની મેદરઆની કરી!

એરસ

સરદારે! આપણે હાપ્યા!

હુકીરીઆ

ખીશ બધી ઓરતો આપણે પહેલ્યા

સારે શું કરતી હતી તે આપણે હમણાંજ

જોઈને આમા છીએ. આમાં કેટલો બધો

તાફત છે?

હુકીરીઆ

પધારો, સદ્ગુદરથો! મારા પનિને જોવાના

આનદમાં આપ સર્વને આવકાર આપવા

હુ હાથુબર વીસરી ગઈ તે માટે ક્ષમા કરશો.

આપને જે જોઈએ તે ખાનખાન હાજર થાય!

કુલદાસ

[વેશભૂષણ ૧૯૩૩]

યુદ્ધભાષા (પ્રતિ બેઠક) પાસે મારા ત્યાં

ગુજરાત]

[વૈદ્યાખ ૧૯૭૬]

‘ પરમ પવિત્ર ગર્ભાધાન ’
(મુરીબોનું ‘ મા હમ્મેશ્વરેટ કોન્સેપ્શન ’)

— લખન કાશમંદિર

લુપ્તનું કલામંદિર

લેખક:

ડૉ. રતિજ્ઞાન લલિતાલ પંડ્યા.

બી. એ., એફ.એસ. બી., બી.એડ.-સી.

ચક્ર, સાહિત્ય સમદ.

મોના શીસા

હુનીઆની અગબિન અને બિન ભવ રીતે આકર્ષની વસ્તુઓમાં ચિત્ર એ શી ચીજ છે? હુનીઆના અનુભવી નિરાશાવાદીઓમાં આ પ્રથમ સહેજ સ્થિત છત્પન ક્યાં વિના રહેશે નહીં. ચિત્ર શી વસ્તુ છે? એ તે સારું મુખ્ય છે! લૌકિક ભાવાભા જેને “રમકડું” કહેવાય છે તેનો પારિભાષિક સરકૂન ચાખ્ખું ને ચિત્ર. ધરને બાર એણે કરવા માટે ધરમાં ગમે ત્યાં જેને ટીંગાડવામાં આવે છે અને રજાં બાળકોને છાત્રા રાખવા માટે વારંવાર તેમના નાનકડા હાથેમાં ખોસવામાં આવે છે, તે ચિત્ર. આ શીવાય તેને વધુ ઉચો ઉપયોગ કે બીજો કોઈ અર્થ નથી. જીવનનિર્વાદ માટે આદરેલા કોપકમની મદદની મામે એ વસ્તુ કીધી છે અને રિપ્તકષ હોઈ બસને જેવી વસ્તુ છે. કુચ પહોંચવાના સૌજન્ય, માંખનાઈ, ધર્મચીત્રના વચેરે સદ્ગુણો

એવા છે કે તેમનો જીવનઆદર્શ તરીકે અગીકાર પ્રત્યેક માણસને સમાજની અદર પ્રતિષ્ઠા અર્પે છે. પરંતુ “રમકડું” માટે મોઢા ધરનો એ તે પારિભાષાનું જ ચિન્હ છે અને મોટાજો કે ખાજી વર્ષે એ મોઢા ધરનાર તે અચુક દુનિઆદારને મોઝે વિચિત્રગુણ કહેવાયે જીવનપથચારના પ્રવણીઓની માયાન્ય ક્રેશ્મીથી સહેજ જુદા, જીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ઉચો માનસિક આનંદ બોગવવાની જગ્યા રાખવાના વિદ્યાર્થિવાસીઓ પણ કહે છે કે વિદ્યાની ઉત્તમ દુનિઓમાં જે કુચ પ્રકારનો આનંદ આપવાની શક્તિ છે તેની અને તેટલી શક્તિ ચિત્રોમાં નથી. માત્ર વિદ્યાના આનુષંગિક અંગ તરીકે, એટલે તેને વધુ રસ. તેજસ્વિતા અને જુદું પ્રવક્તાના આપવાના માત્ર નહીં જ ચિત્રકલાની વિધિ અને તેનું સ્થાન છે. ત્યારે, એક હરીકર

મનરંજન કરનાર વસ્તુ એજ ચિત્રનું ખીલું નામ અને મનોરંજકતા ઉપરાંત ચિત્રમાં વધારે ઉંડું કે સત્ત્વ કે વધારે ઉંચી કોઇ વિશિષ્ટતા હોઇ શકે નહીં !

મનુષ્યજીવનના અર્થ અને હેતુની અત્યંત સંકુચિત દષ્ટિમર્યાદાનું અને મનુષ્યને ધર્મને અર્પેલી નિસર્ગશક્તિની અનેક ચમત્કૃતિઓમાંની એક વિશિષ્ટ ચમત્કૃતિના અંધ જ્ઞાનનું ઉપદું વિચારવર્તુલ પરિણામ છે એમ સૌ કોઇ ઉડા વિચાર કરનારને જણાશે. છતાં તેનું અસ્તિત્વ બહુ આશ્ચર્યકારક નથી. બ્યાં સમસ્ત જીવન ક્ષુદ્ર આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવાના મંહા પ્રયત્નરૂપ છે ત્યાં આજીવિકાપ્રાપ્તિ એજ જીવનનો સુવર્ણમેરુ અને મુખ્ય આદર્શ હોય તે સ્વાભાવિક છે. આથી મનુષ્યની નિસર્ગશક્તિની ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયાઓ પ્રત્યે એક પ્રકારની અવગણના અને અભાવની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે અને એજ જૂતિ આધુનિક સમયમાં સામાન્ય જનતામાં પ્રસરી રહેલી દેખાશે. પરંતુ એ સર્વ-ખીનકળવાયલા અને કેળવાયલાઓની અવગણના, દુનીઆના અનુભવીઓના તિરસ્કાર અને અજ્ઞાનીઓની અશક્તિ છતાં-ચિત્રકલા એ દુનીઆની ઐશ્વર્યમય કલાઓમાંની એક છે અને ચિત્ર તે મનુષ્યની માનસિક ઉત્કૃષ્ટિની ઉત્તમોત્તમ કક્ષા દાખવી શકે છે એ નિઃસંશય છે. જેમ નિરીક્ષનારમાં, તેમજ નિરીક્ષણની વસ્તુ, ચિત્ર-માં પણ ભેદ હોય છે: એ ભેદ ન સમગ્રતાં અનેક ગેર-સમભૂતીભરી અતિવ્યાપ્તિઓ થવાનો સંભવ છે. આથી હીન કે હલકાં દૃષ્ટિથી પરથી સમસ્ત ચિત્રકલા હીન કે હલકી છે એમ મોટે ભાગે માનવામાં આવેલું છે. છતાં સાચી રીતે તો ચિત્ર દુનીઆની એક મહાન્ પ્રેરક-શક્તિ છે. સદાકાળ અનવરત તેને ઝળકું

દુનીઆનું કીર્તિશિખર છે અને તેમાં એટલું પ્રચંડ ગતિબળ હોયેલું છે કે જમનાઓના વહેતા કાળપ્રવાહને પણ થંભાવી શકે અને પલ્લટાવી ખીણ દિશા અર્પણ કરી શકે.

દુનીઆનાં આવાં મહાન્ ચિત્રોના અને તેમની સરસાઇ કરનારાં ખીલ્લાં ચિત્રોના સંગ્રહો, લાખો પાઉંડના ખર્ચે અને અદ્યત્ત સંભાળ અને સીવરથી, યુરોપના દેશોનાં મુખ્ય શહેરોમાં, નાના મોટા પ્રમાણમાં કરવામાં આવેલા છે. એ યુરોપ અને યુરોપીય પ્રજાઓનું અપૂર્વ સદ્ભાગ્ય છે. આ ચિત્રસંગ્રહો દેશનાં મુખ્ય શહેરોમાંજ નથી, પરંતુ દેશનાં ખીલ્લાં નાનાં શહેરોમાં પણ, દરેકની સમૃદ્ધિ અને દરેકની કલારચિના પ્રમાણમાં, થએલાં માણ્ય પડે છે. નાના મોટા આ ચિત્રસંગ્રહો પ્રજાનું જીવન ધડવામાં, દોરવામાં અને ઉન્નત કરવામાં જે ગંભીર વ્યાપક અસરો પ્રજાજીવન ઉપર પાડે છે તેનો કોઇ ખીલ્લો સમયે વિચાર કરીશું. પરંતુ એટલું તો સાચું છે કે દેશદેશની નવતાને નેવા અને જાણવા નીકળેલા મુસાફરને માટે યુરોપ, બદ્દે પાશ્ચાત્ય દેશોની આ સંગ્રહાલયો અને પ્રદર્શનોની પ્રયા, તેમનાં નાનાં મોટાં દરેક શહેરોમાં અપૂર્વ આકર્ષણભરી નીચડે છે; અને મુસાફર રસિક હોય, અહલશક્તિવાળો હોય અને હિમુક હોય તો તે આકર્ષણોનો અચુક લાભ લીધા વિના રહે નહીં.

યુરોપનાં આવાં અનન્ય આકર્ષણભર્યા સ્થાનોમાં પારીસ એક છે અને ચિત્રકલાના ઉપાસકો કે પ્રેમીઓને તે ખાસ પ્રિય છે. કલાના પ્રેમીઓને પારીસની પ્રિયતાનાં કારણોમાં મુખ્ય પારીસનું અપૂર્વ કલામય વાતાવરણ છે એ આપણે કહ્યું. પરંતુ ચિત્રકલાના પ્રેમીઓને તો પારીસની પ્રિયતાનાં કારણોમાં એથી પણ એક વિશેષ કારણ છે અને તે તેના અપૂર્વ ચિત્ર-

સંચેલોની શેઠરી

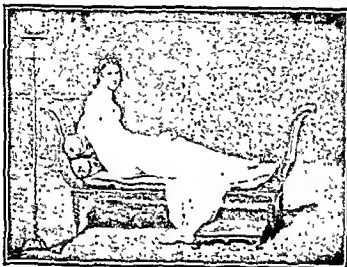
સંપ્રદાય છે. પારીમમાં ચિત્રમંદીની ગણના એકથી નહીં પણ અનેકથી થાય છે સખ્યાબંધ ખાનગી સંપ્રદાય ઉપરાંત, હકોત્તરી જે આદર્શ, પેન્થીઅન, હોતેલ ડી ઇન્વેસ્ટીગેશન, લક્ષ્મીબર્ગ, વગેરે અનેક સ્થળે ઉમદા ચિત્રોના સમૂહો પારીસમાં જોવામાં આવે છે પરંતુ આ સર્વ સંપ્રદાયમાં ઉત્કૃષ્ટ, જેની ખ્યાતિ આખી દુનીયામાં પ્રસિદ્ધિ પધરાયેલી છે તે, પારીસનું પ્રાચીન સંપ્રદાય લુવ છે. જેનું નામરમરણ કરનાં, પ્રત્યેક ચિત્રકલાના ગ્રેની પુરુષના હૃદયમાં હર્ષ અને આનંદનાં અપૂર્વ આહવાનો ઉભાં થાય છે અને ચિત્રકલાના ઉપાસકોની આંખોએ સૌંદર્યસંહિતાં અનન્ય સ્વપ્ના આવે છે; જેનો એક વાર પણ જીવનમાં મીઠાઈ, તેના નિરીક્ષનારના હૃદયમાં સદા

કાળ માટે સ્વર્ગન સરખો પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે અને જેનો થોડો વાર પણ અનુભવ કરીને પ્રેમીને કુંઝા ને કુંઝા ભરી અમૃત જેવા સ્મૃતિ નવરાસ છે-તેનું પારીસનું આ સંપ્રદાયના કલાની દુનીયાનું કાશીવિશ્વેશ્વર છે, સાદર્શના સંગોષ્ઠોનું સ્વર્ગલુવન છે અને મનુષ્યવિભૂતિના પ્રેક્ષકનું અક્ષરધામ છે અપખી દુનીયાના મહાનમાં મહાન હૃદયોંક ચિત્રો અને ચિત્રપ્રાપ્તિ તેમ: વિસ્તરે છે અને દુનીયાના લગભગ દરેક જમાનાના સંપ્રદાય જ્વલત કલાકારો તેમની અનેક ઉમદા કૃતિઓથી તેમાં પ્રતિનિધિત્વ પામ્યા છે જેથી, કલાની દૃષ્ટિએ તે કલાનો એક અપ્રુદ નિર્ઝર છે, અખ્યાસની દૃષ્ટિએ અનત અને વિવિધ શ્રેણીઓનો તે ખજાનો છે અને અનરજનનાની

દષ્ટિએ શુદ્ધ આનંદનો તે એક મહાસાગર છે. કલાનો પ્રેમી લુપ્તથી કદી યાકશે નહીં. તેમાં તે ભમશે, રખડશે અને શક્ય હશે તો જીવન પણ નિર્ગમશે.

કલાના આ અખુટ ખળનાની અગણ્ય કૃતિઓ ગણાવવી અશક્ય છે. તેમાંની ઉમદા કૃતિઓ પણ સધળી ગણાવનાં અસહ્ય લાભાણુ થઈ જાય. તેથી જે મહાન્ ચિત્રો તેમાં વિરાજે છે અને જે ઉપર તેની અપૂર્વ કીર્તિ ટકી રહી છે તેમાંનાં કેટલાંકનું અત્રે વર્ણન કરી સંતોષ પામીશું.

માદામ રીકમીઅર

ક્રાન્તની જાહોજલાલીના સમયમાં કલાના સંગ્રહાલય તરીકે લુવ્રની જે શોભા અને અનન્યતા હતી તે હાલ નથી. જ્યારે નેપોલીઅન પોતાનાં વિજયી લશ્કરો સાથે આખા યુરોપને રણક્ષેત્ર કરી લુપ્તો હતો અને દેશદેશના નરપતિઓને પોતાના રાજગૃહ તથા લાલતો હતો ત્યારે, આજ લુવ્રની અંદર, રહેલની મહાનમાં મહાન્ કૃતિ ‘મેડોના સ્માર્સીટો’, જે હાલ ડ્રેસનમાં છે; તેની ‘મેડોના ડી ફોક્લિઓ’, જે હાલ રોમના વાટીકનમાં છે; અને ‘મેડોના ડેલા સેડીઆ’, જે હાલ ફ્લોરેન્સના પીટી પેલેઝોના મહાન્ સંગ્રહાલયમાં છે—તે સર્વ તેની મુંદર દીવાનો ઉપર શોભા આપી રહ્યાં હતાં. હોટ્મીનની ચિત્ર-કલાના અનન્ય નમુનારૂપ, તેની વિશ્વવિખ્યાત

કૃતિ ‘મેડોના વીથ ધ ઓર્ગામાસ્ટર્મ ફ્રેમીલી,’ જે હાલ ફ્રેંકફર્ટમાં છે; દીશીઅનની કૃતિ ‘ડીપોઝીશન ફ્રેમ ધ ક્રોસ,’ અને લાવ્ય આલેખનકલાના સર્વોત્કૃષ્ટ દષ્ટાંતરૂપ, રાફેલનું જગદ્વિખ્યાત ચિત્ર ‘ધ ટ્રાન્સરીગ્યુરેશન,’ જે હાલ રોમના વાટીકનમાં વિરાજે છે, વગેરે

અનેક મહાન્ ચિત્રો આ મુંદર-તાના આજ જેવા સ્થાનની રમ-ણીયતામાં અવ-ધ્ય દૃષ્ટિ કરતાં હતાં. તેની સાથે જ્યારે એ પણ યાદ આવે છે કે શિશ્વ-કામના અનુપમ નમુનારૂપ, સેંટ માર્કના દેવળના

જગદ્વિખ્યાત ચિત્ર થોડાંઓ પણ આ સંગ્રહાલય ઉપરજ વિરાજતા હતા ત્યારે તે સમયના લુવ્રની અગણ્ય મોહિનીનું કે જ્ઞાન થઈ રહે છે, તેના અનિવાર્ય આકર્ષણ-નો કે ખ્યાલ આવે છે અને સંગ્રહાલય તરીકે, આખા જગતની અંદર અનન્ય હોવાની તેની ખ્યાતિનાં કારણો સમજાય છે.

ફ્રેંક જર્મન લલાટમાં વિજયી ક્રાન્તના હારવા સાથે, તેની પહેલી જાહોજલાલીને વહેંચી લેવા આવેલાં સહાયક રાજ્યો-ની દીક્ષોદ્યતરી કાળજી નીચે આ સંગ્રહાલયનો આ મહાન્ ચિત્રસંગ્રહ વીખુટી પડ્યો અને કાંઈ ક્યાં તો કાંઈ ક્યાં, એમ સાથે રહેનાં એકજ કુટુંબનાં બાળકો યુરોપની ભપાટી ઉપર સિત્તસિત્ત રાગનમરો

અને આમોની અંદર છતાં પડી ગયાં. પરંતુ આનું સ્વાભાવિક રીતે નો પરિણામ મળી શકાય તે થવાને બદલે કાન્સનું આ અગ્રગણ્ય સંગ્રહાલય, આવી સખત આરાધન પામ્યા છતાં, પહેલાંના જેટલુંજ ફુલીઆમાં અગ્રગણ્ય રહ્યું. એ જગ્યાએ સમગ્રય છે સારે હુવળી બૂનપૂર્વે જાહેરાત/સાલીનો અને તેની અલુનિક મંદુરિનો બરોબર ખ્યાલ આપે છે.

આ સમદાયય, જેના વિવિધભાગ અને શિષ્યવિભાગ એમ એ મોટા વિભાગ છે તે, અનેક જુદા જુદા નામ અને મતારાગા ખડા "મયુનો" અને "ગેવેગીઓ" મા વડે આપડું છે 'ધ ડાન્ડ મયુન' 'સનુડ કારી' (જે એક વખત હુવળી અમુક મણિ કહેવાતું), 'ધી એપોયો ગેવેગી' (જેમા યોદમ્મા પુના સમયના ફેરવાંક પ્રખ્યાત વાળાદિયો (vipuladitya) છે અને જ્યાં રાન્સાહન' ના સમયનાં રાજ્યચિન્હોને એક અમુક સંગ્રહ દેખા દે છે), 'ધ ફેય ગેવેરી' 'રમ એફ ધ સીકન્સ' (જેમા રોમનેલીના અપ્રતિમ સુદરનાઓ મોખાચિરો દીવાલો અને સીપીંગ ઉપર દેખા દે છે), 'ગેવેગી એફ ઓગસ્ટમ' 'ગેવેરી એફ મેરીઆ ટાપ્પીમ' (જ્યાં એક વખત કેથેરાહન હી મેરીયી રહેતી હતી અને જ્યાં મેરીઓરે એક વખત પોતાનાં નાટકો ભજવ્યા હતાં), 'વગેરે કનિદમ્મ અને કજામા વિખ્યાન અનેક આ મંદરથાનના ખડા, પગીસકના જેવા વાર રોમાંચ ઉભા કરે છે અને તેમાં બાગીક કના-દરિયા, સુન્દરચિત્ર રીતે અને બાગીચ સજાગરી બગીચા ભરેલા ભવ્ય ચિત્ર અને શિષ્યના સંગ્રહની તો રી આપેખના કરવી? ગ્રીમ, રોમ, મેડીઆ, આમીરીઆ, હાપ્ટ વગેરે દેશોનાં દમ્મરો વર્ગ પુરેનાં શિષ્યગેય તથા

કલાવિખ્યાત પ્રત્યેક પાશ્ચાત્ય દેશોનાં પ્રત્યેક સમયના લગભગ પ્રત્યેક મહાન નેતાઓનાં અને તેમના અનુયાયીઓનાં સખ્યાબંધ ચિત્ર-કામો, આ અપૂર્વ સંગ્રહાલયમાં અગ્રહાય છે-જેથી તેના રમણીય ખડોમાં થકને પમાર થનારને, જાણે તે કવાની મહાનદી ઉપર થકને પસાર થતો હોય એમજ લાગે છે નેચ્રીંગ અને વેન અહ કની બાહકવાના અપનોયી માંડીને ઇમુની વીનમાં નદીના છેલ્લામાં છેલ્લા કલાકારોની પરિપક્વ કલા સુધીની સખળી ચિત્રકલા, તેના વિભાજિત રૂપાંતરે અને પરિવર્તનો સાથે તેની દીવાલો ઉપર મળી આવે છે, જ્યાં પરંપરક, અમામક અને વિચારકને તો આ મ્યાન, માનતા એક અખુટ ભગ્નર જેવું થઈ પ. છે જ્યેરો, ગેરહનો, એન્જેલીકો, અને બોગીયેલી, એ પ્રથમ કાળના ચિત્રકારો, રાફેલ, એન્જેલો, મેન્ડેલા, હોલબીન અને ડુરર, એ "નવકેદય"ના સમયના ચિત્રકારો એન્જ, રેખાંક, વેરેરકેટ અને મુગીઓ, દીસીઅન, દીસીગેરે અને પોમોયો ચેરેરેકી, એ મખકાળના ચિત્રકારો; એનીની હુની અને નવી કલા, પૂર્વકાલીન, મધ્ય-કાલીન અને આધુનિક ફેય કલા, ડમ, જર્મન, ઇટલીય અને ફ્રાન્સીઅન કલાની શાખાઓ—સખળા દેશ, સખળા વુમ, સખળી શાખાઓ અને મધળી પ્રથાઓ, તેમના ઉનમ દરિયા માથે અને પ્રતિનિધિલ પામેલી છે; જેથી આ સમદાયય સહેજમાં આખી ફુલીઆનું અનન્ય મહાદાયય થઈ પડે છે.

આ સમદાયયને દેડીખમાન કરતા પ્રત્યેક મહાન નરવીરોની ફુનિઓની અંગે મળુના કરવી અશક્ય છે તો તેમનું વર્ણન તો આંવીજ થઈ શકે તેમાંની એક એક ફુનિ ઉપર આખો જેખ લખી શકાય તો તે

સંમતની એક લેખની અંદર સમાવણી કરવી કેટલી મુશ્કેલ નીવડે? આથી, અનિચ્છાએ પણ, આ સંગ્રહમાંની કેટલીક મોટામાં મોટી કૃતિઓ પ્રથમ દાખવી, તે પછી ખાસ કેંચ કલાવિભાગનું નિર્દેશન કરી, છેલ્લે આ સંગ્રહનાં કેટલાંક મહાન શિલ્પોના વર્ણનથી આ પ્રયત્ન સમાપ્ત કરીશું.

લુત્તનાં વિશ્વવિખ્યાત ચિત્રોમાં, લીઓનાર્ડો ડી વીન્સીની અનન્ય કૃતિ, ‘મોના લીસા’ (અથવા સરિમત મેડોના)નું ચિત્ર, અગ્ર રથજે છે એ નિર્વિવાદિત છે. બેથી અઢી યુટ જેટલા લંબ ચોરસ, અને કાળતા અનેક તડકાંધંધા જેએલા હોવાથી મેલા થઇ ગએલા આ ચિત્રે, જેટલાં મન લોભાયાં છે, જેટલાંએને ચકિત કર્યાં છે અને જેટલાંએને જન્મારાના પોતાના કેદી કર્યા છે તેટલા થોડાંકજ ખીળાં ચિત્રોએ કાઢને કર્યાં હશે. તેની રંગજટા લગભગ નાશ પામી ગઇ છે છતાં, આ સદીઓ-લુનું ચિત્ર, તેના હૃદયભાવનાના અવર્ણનીય ઉડા ઉડેલેખથી, તેની સહેજ પણ ખોડ ચિનાની સુપૂર્ણ આલેખનકલાથી, અને તેની મુખ્ય વ્યક્તિની પાંજળ ગેહવેલી, અનન્ય સૌંદર્યભરી, સૃષ્ટિ-રચનાથી, જોનારનાં હૃદયો ઉપર એવી અગ્ન્ય પ્રકારની મોહિની પ્રસારે છે કે તે સહજમાં-અહંકે પિના પ્રયત્ને, ફુનીઆનું એક અચતમ ચિત્ર બની રહે છે. તેની મધ્યવર્તી મૂર્તિના મુખ ઉપર રમતું મંદહાસ્ય, કેં અગ્ન્ય બેદ-ભયું, કેં અગમ્ય ઉડા અર્થ અને ભાવભયું છે. જાણે અનવરત તુષ્ટ આત્માનું તે આનંદગાન હોય, જાણે કોઇ દિવ્ય સંગીત સાંભળી હૃદય માં થતા અનૈદિક મોદનો તે અવનાર હોય, જાણે પરિપૂર્ણ પ્રેમોક્ષાસથી પીગળી જતા પ્રેમી-હૃદયની પ્રેમપરિસીમા હોય, તેમ એ મંદહાસ્યમાં સ્વર્ગીય માધુર્ય રહેલું છે, અપૂર્વ

ભાવસુકુમારતા વસેલી છે, અને કોઇ અવશ્ય પ્રકારનો આધ્યાત્મિક મોહ પ્રસરેલો છે. આ મંદહાસ્યે કેં કવિઓને ગાંઘા કર્યા છે, કેં લેખકોની લેખિનીઓને ઉન્મત્ત કરી છે અને કેં પ્રેક્ષકોનાં હૃદયોને લાંગી નાંખ્યાં છે. મમવેધી, ઉદાત્ત, કોઇ અગમ્ય ભાવભયું આ ચિત્ર, લીઓનાર્ડોની કલાની સર્વોત્તમ કૃતિ છે. મનુષ્યહૃદયના ઉડા, અણુઅણુ, અને પાર્થિવ જીવનમાં ક્વચિતજ લાધતા ભાવોના જે અધ્યયનમાં એ હરહમેશ રાચતો, તેની મૌથી વધારે સફળ આલેખના, તેના આ ચિત્રમાં થઇ છે. એ મંદહાસ્યની મોહિનીમાં પકડાયેલો મનુષ્ય આત્માનાં અનન્ય ઉડાણો પરીક્ષશે, જગતની ક્રિયારચનાની ગૂઢ ચાનીઓને તે પામશે અને જગત્કર્તાના અંતર્હિત નિયમોને ઓળખશે. જેમ ઇજીપ્તની સ્તંભ મૂર્તિ, “ક્ષીકસ,” તેમ લીઓનાર્ડોનું આ ચિત્ર, જગતમાં અનન્ય છે—અનુપમ છે.

રોદેલનું મહાન ચિત્ર “ફ્રાન્સીસીયુરેશન” ચાલ્યું ગયા પછી, લુત્તની શોભાને રોદેલનું ખીળું ચિત્ર, ‘લા બેલે નર્ડીનીએરા’ (અથવા બાગમાં બેઠેલી મેડોના) રાખી રહ્યું છે. રોદેલનું આ ચિત્ર સુલક્ષિતતાની અતિમ સીમા છે. તેના આ ચિત્રમાં રોદેલ સૌંદર્યની જે ઉત્કૃષ્ટ કૌટિએ પહોંચ્યો છે તેટલી ઉચ્ચ કૌટિએ તેનાં ખીળાં થોડાંજ ચિત્રોમાં તે પહોંચ્યો છે. નિર્મળ પ્રસાંત પ્રેમથી જ્વાલયતું મેડોનાનું સુખારવિંદ, એક હાથ બોળામાં નાંખી, ઉંચી શુદ્ધિવાન આંખોએ માતા સાથું જોઇ રહેલો બાળક કાષ્ઠ, આદરમાનની ઉંડી લાગણીથી ધુંટણીએ પડી સહારતો સેન્ટ જેરોમ, અને આલુઆનુનો પ્રદેશ એટલાં વો સુંદર છે, અને એટલી સમર્થ કલા વિચારંતા દાખવે છે કે ચિત્ર આટલું ઉચ્ચ

સ્થાન બોમ્બે તેમાં આશ્વર્થકારક કૈ નથી. કેમકે, એકએકમાં મળી જતી અને લીમી, ચિત્રની રેખાઓ, ચિત્ર ભેનાર ઉપર અદ્ભુત મોહક અમર કરે છે અને તેના આલેખકને કસાના ધુરંધર આશ્ચર્ય તરીકે સાબીત કરે છે. તેની

ઉપરી કૃતિથી આ ચિત્ર 'હુદા પ્રકારનું છે. તેમાં મોહાની સમોલક આલેખના કરતાં એક બધા વિચારપ્રવૃત્તિને ઉચિત ભવ્યતાથી સૌંદર્ય આલેખનાનો પ્રપાત વધારે ધમેકે છે. 'લગ્ન મેરી'ને હાથરના સંદેશ સાથે હાથરના

રમયુરવળી ખણ
તેલવીજ મોહક
છે. એક રમના
લાલની આથે
રોહિ તેમાં, નૈસ-
મિક કસાયાનુર્પ-
યા. ઘેગ પીગેજી
તથા કહીક લીનો
રંગ મેળવેલો છે,
'જીથી આખા
ચિત્રને એવી મદૂર
હલકમમના પ્રાપ્ત
માપ છે કે જાણે
સૌંદર્યનું તે નાનું
શું સરેવર દોલ
એમ જાણે છે.
સૌંદર્યના આ-
લેખનની રહેલની
આ સર્વોત્તમ
કૃતિ છે અને તે
સુધોન્ય રીતે આ
સંપ્રદાયમાં
સર્વોત્તમચિત્રમાં
સ્થાન બોમ્બે છે.

નાનકા બહેની મેરોના

જો ચિત્રે અને શિલ્પો તરફ હુનના જનનાર પ્રવેશની નજર ખામ બેચલામાં આવે છે તેમાંનું ત્રીજું, રમેનના ચિત્રકાર મુરીસેનું 'વિખ્યાત ચિત્ર 'પી દમેકકુવેટ કાન્સેપ્શન' (પરમ પવિત્ર ગર્ભાગાર) છે. રોહિતરી

પૂર્વું ભક્તિ અને શ્રદ્ધાથી હાથરી અનુગ્રહ ગ્રહણ કરવા કન્યા ઉભેલી છે અને મમત સમપાના આમળનુ ગુણ ચિન્હ-અર્ધચંદ્ર-કન્યાકાના પગ આગળ રમે છે. આખું ચિત્ર એવી હુમ્મ કસનાશક્તિથી રચાય છે અને તેની આલેખના

અનુગ્રહરૂપ બાળક
કોહરેલનું મર્મ-
ધારણુ થતુ એ
આ ચિત્રનું વખુ
છે. આ વખુ
મિત્રમિત્ર ચિત્ર
મરોતી પીંગીઓ-
એ. મિત્રમિત્ર
રીતે ચીતવું છે
પરંતુ તેમાં બાગે
કોહ આટલી
અધ્યાત્મમાવાધા-
નતા પામી શક્યા
છે તાર, ઉન્માદ,
આશ્ચર્ય, પ્રેમ,
દ્વિત્વાદ અને ક્ર-
દાના વિવિધ
ચિન્હો દેખાડતું,
આ ચિત્રનું બાલ-
દેવતોનું રોણ,
અવરજી મોહકતા-
થી ભરેલું છે.
દિવ્ય તેજબળથી
સુવર્ણવાદળા વચ્ચે

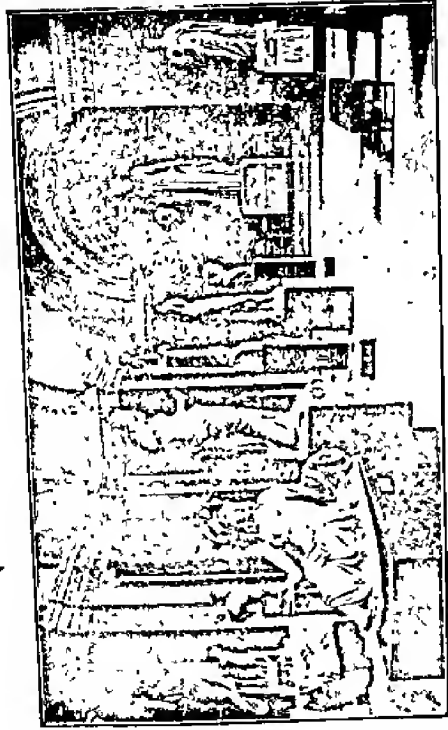
એટલી સુંદર રીતે થએલી છે કે તે તેના જોનાર ઉપર અત્યંત સમર્થ અસર કરે છે. મુરીલોનાં બીજાં પણ કેટલાંક ચિત્રો—‘ધ હોલી ટ્રેમીસી’ (દિવ્ય કુટુંબ), ‘નેટીલીટી’ (જન્મકાળ) વગેરે લુવ્રની સુંદર દીવાલો પર શોભે છે પરંતુ તે તેના આ ચિત્ર જેટલાં વિખ્યાત કે ઉચી પ્રતિનાં નથી.

હોલ્બીનની વિલક્ષણ સામર્થ્યભરેલી કલા શક્તિ તેનું પ્રખ્યાત ચિત્ર—ધરત્તમસની પ્રતિકૃતિ—લુવ્રનાં નામાંકિત ચિત્રોની આવડિતો ચોથો મથુકા છે. આ શીવાય પોએલો વેરોનેઝીનું ‘પ્રખ્યાત ચિત્ર—‘મેરેજ એટ ક્રાના’ (કાનામાં લગ્ન), જે આ સમૃદ્ધ ચિત્રકારનાં આલેખનોમાં સૌથી વધારે સમૃદ્ધ ચિત્ર તે; તેનું લગભગ તેટલુંજ સમૃદ્ધ ‘જસસ એટ સાયમન ધ ફારીસીઝ’ (સાયમન ફારીસીના ઘરમાં જસસ) નામનું ચિત્ર; રબેન્સની કેથેરાઈન ડી મેડીચીની જીવનકલા આલેખતી અનન્ય સુંદર ચિત્રાવલિ; મેન્ટેનાનું જાણીતું ચિત્ર, ‘ડાન્સીંગ મ્યુઝીક’ (કલા દેવીઓનું નૃત્ય); ડીગીઅનનું ‘ડીપોઝીશન ફોમ ધ કોસ’ (વધરથાંબથી અવતરણ), તથા તેનુંજ ‘એન્ડ્રીઓપ’; તથા ક્રેજીઓનાં કેટલાંક અત્યંત સુંદર ચિત્રો—ખાસ કરીને, તેનું ‘મેરેજ ઓફ ઇન્ડન્ટ ક્રાઈસ્ટ વીથ સેન્ટ કેથેરાઈન’ (નાના ક્રાઈસ્ટનું સેન્ટ કેથેરાઈન સાથે લગ્ન)—વગેરે અનેક મહાન ગણીતાં ચિત્રો, લુવ્રની સુંદર દીવાલો ઉપર ભરજક શોભે છે. તેમની નામગણના પણ મનુષ્યના આત્માને કોઈ આનંદસ્વપ્નામાં ઉડાડે છે. તેની સાથે, બોટીચેલી, બાર્ડોલિનો, પેરુઝો, એન્ડ્રીઆ ડેલ સાર્ટો, વાન આઈક, એમાન્ડે વગેરે અનેક ચિત્રકારોની અનેક કૃતિઓ પણ

તેમાં યુગવાર, શાખાવાર નિયમસર ગોઠવેલી છે; જેથી લુવ્રના નિરીક્ષકને આનંદ સાથે લગભગ આખી યુરોપીય કલાનો ઇતિહાસ પણ પાડ્ય થઈ જાય છે.

આ મહાન ચિત્રકારો પ્રાચીન યુરોપના છે. અર્વાચીન યુરોપની કલાની તેટલીજ ઉચ્ચ પ્રતિની કૃતિઓ પણ તેટલાજ જગ્યામાં આ સંગ્રહાલયમાં દેખા દે છે. અર્વાચીન યુરોપની કલાનો ઇતિહાસ બહુ અશે ફ્રાન્સની કલાનો ઇતિહાસ છે. ફ્રાન્સની કલાનો ઇતિહાસ અર્વાચીન યુરોપને જેટલો પ્રેરણાત્મક થયો છે તેટલો કોઈ બીજા દેશની કલાનો ઇતિહાસ થયો નથી. બહુકે આધુનિક યુરોપની સમસ્ત કલાએ ફ્રાન્સનીજ પાસેથી આદર્શ અને માર્ગસૂચન લીધાં છે, આલતા સમયમાં પણ ફ્રાન્સ એકજ દેશ છે જ્યાં કલા જીવંત છે, પ્રતાપી નવનાને સ્થાન છે અને સ્વતંત્ર નિર્સર્ગશક્તિનું દર્શન થાય છે.

બ્યારે ઇંગ્લંડમાં હોગાર્થ, રેબીની, રેનલ્ડઝ અને ઝેન્સથરો મોટે ભાગે પ્રાતિકૃતિઓના વિલાપમાં રંગ અને પીછીનું કામ કરી રહ્યા હતા ત્યારે ફ્રાન્સમાં એક સ્વતંત્ર અને સજીવ કલાની શાખા પ્રવળતી હતી; અને તે નેટીઅર, ક્લોડ અને પુસીનની પ્રૌઢ કલા. આ કલાકારો ઝોનરમ્ અને દમામભર્યા ચિત્રોમાં રાચતા. જીવંત સૃષ્ટિની સહૃદય આલેખના તેમને મન નિર્માલ્ય વસ્તુ હતી. તેઓ સમૃદ્ધિ અને પ્રૌઢતાના ઉપાસકો હતા, અને તેમનાં લુવ્રની દીવાલો ઉપર લટકતાં વિશાળ ચિત્રો હજી પણ, તેમની અત્યંત વિચારયુક્ત વસ્તુશૃંગારી, અને અત્યંત સંભાળભરી આલેખનપદ્ધતિથી આપણને અજ્ઞ થઈ છે. અરાદમી સદીના

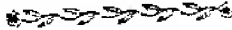

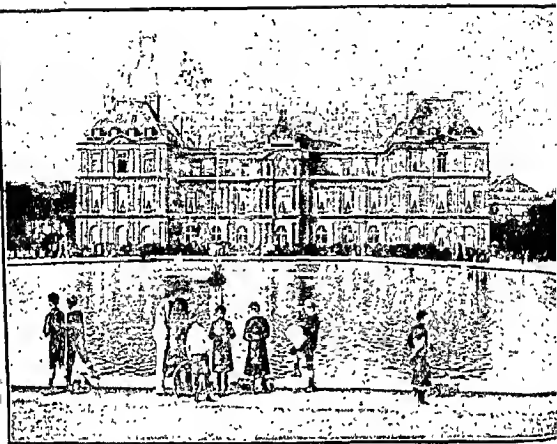
[૧૩૧૫ ૧૯૭૮]

મથપોમેનીનું ' સંકુલ

ગુજરાત]

—સુશ્રી કલ્યાણકર

લડતેબંધનું સંપ્રદાય

ઉપડતા કાળમાં નવા કાન્સની ક્ષાના રાગ, વોટાના આગમન સાથે આ પ્રૌઢ ક્ષાની શાખાનો અંત આવ્યો. વોટા કાન્સની ક્ષાના નવઉદયનો પ્રથમ સંપ્રયોગક અને અગ્ર નેતા હતો. તેણે તેની આગળના ક્ષાકારોની કારે કૃતિમતાઓને કોરે મુકી અને હવંત સૃષ્ટિની નાની સાદાઓમાં જંપલાવ્યું. આ છતાં વોટા કાન્સના, બહો સૃષ્ટિના ક્ષાકારોમાં અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ છે-એટલી અહવતા, એટલી સચોટ તાદશતા અને એટલી નૈસર્ગિકતા તેના સામાન્ય જીવનનો ચિત્રોમાં છે. તેનું રચોદ્યા ‘નહસ્ત’નું ચિત્ર, નટ ‘પીરા’નું ચિત્ર, તથા તેનાં તેટલાં જ નળીતાં મોટાં ચિત્રો-‘ધી એમ્પાઈમેંટ ફોર પ્રીયસ’, તથા ‘ફેર શાફ્ટ’ વગેરે હવમાં છે, અને

તેમની વિલક્ષણ અહવતાથી, તેમની રૂમણીય સ્વસતાથી અને તેમની સમર્થ આલેખનકલાથી જોનારનું મન હરી લે છે. વોટાના સમકાલીન, તેને પગલે અનુસરનારા, ચાર્લિન અને ફ્રેગોનાર્ડનાં ચિત્રોનો પણ મોટો જથ્થો આ સંપ્રદાયમાં જોવામાં આવે છે.

વોટાની પેઠે, જેની કૃતિઓ પ્રત્યે પણ હવના પ્રત્યેક જોનારનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે તે બીજો ચિત્રકાર ડેવીડ છે. ‘મેયોસ્ટ્રીઅન ક્રાફ્ટીંગ જોસેફીન’ (જોસેફીનને મુકુટઅર્પણ) નામના તેના પ્રસન્ન ચિત્રથી નળણીતા ચએસ્ટ્રા આ ચિત્રકારનું સર્વોત્તમ ચિત્ર ‘માદામ રીકામીઅર’ હવમાં છે. ડેવીડનું આ ચિત્ર જગદિશ્વિખ્યાત છે. હવના જે ખંડની અંદર તેને મુકવામાં આવેલું છે તેની એક બાજુ ઉપર,

અસંખ્ય ખીજાં ચિત્રોથી વીંટાયેલુ તે જટકે છે. પરંતુ પ્રેક્ષકની તેના ઉપર નજર પડતાંની સાથેજ તેની આબળપી આખો ખંડ અને તેની અંદર બેસેા સૌંદર્યનો ખળળો હ્રામ ઘડી જાય છે અને તેની નજર, તેના હૃદય સાથે, પરિશુદ્ધ કલાના આ સર્વોત્તમ નમુનારૂપ ચિત્ર ઉપર ચોંટી જાય છે. સાદી, બૃષણ વિનાની આ ચિત્રની કલામા, અદ્ભુત નિયમ, અપૂર્વ સન્કૃતતા અને વિશ્વશાસ્ત્ર પ્રમાણુની લાગણી રહેલી છે-જે જોનારના હૃદયને શાશ્વત્માં વશ કરી લે છે અને તેના ઉપર કદી ન ખુંસાય તેવો સૌંદર્યની જાપ પાડે છે.

કેવીઝ અરાધી સદીના અતઃ જગતમા કાંસમાં જન્મેલી શિષ્ટ (Glasgow) યાત્રી અગ્રગણ્ય નેત્રા હતા પરંતુ આ કલાને જેણે અપૂર્ણ ખીજાવી તે તેના પછીનો કાસનો સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર ઇર્નાન હતો. આ ચિત્રકારનું અનવરત સૌંદર્યભર્યું 'લા સોર્સ' (આમુખ) નામનું ચિત્ર લુત્તરના એક ખંડને શોભાવે છે આ ચિત્રને a classicism of plastic beauty (સૌંદર્ય સુદૃઢતાનું એક વ્યક્ત) કહેવામા આવેલું છે ઈર્નાનના ખીજા પશુ ઘણા ચિત્રા આ સમ્રાટાલયમા દેખાય છે, જે જોનાર અન સમ્રાટનારને ચિત્રકલા તેની ઉચ્ચતમ કક્ષાએ આધુનિક કાળમા પશુ કેવી દોષ શકે તેના ઉત્તમ ખ્યાલ આપે છે માહાત્મા લા જુનની અનન્ય કૃતિ 'તેની પુત્રી અને પોતે' એ ચિત્ર, જે પશુ લુત્તરના કલામંદિરના મહાન ચિત્રોમાનું એક છે અને જે ઇર્નાન અને તેની સાખાની અસર દાખવે છે, તેની અદ્દી ગણના કરી શકાય.

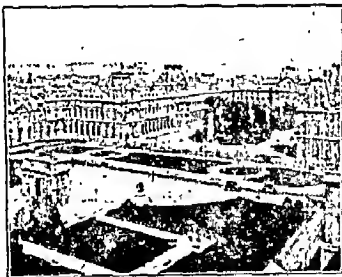
કેવીઝ અને ઈર્નાન મધ્યકાલીન અને તેમની પ્રશાંત પરિશુદ્ધ કલાની સામે અજ્ઞા મુન્દરો કરનારા કામના વીરકદમ્બામક

(romantic) ચિત્રકારોની કૃતિઓનો પણ એક ખંડ લુત્તરમાં છે. તેઓ, કાંસના આપણી નરક વધુ જાણીતા થયેલા ચિત્રકારો કીકિપ, દેવે કોય, ડેલા રોસે, જેરીકો અને ક્રોસ. આ ચિત્રકારોની પશુ એક 'શાળા' હતી અને તેઓ ઉન્મત્ત હીલચાલ, બળવાન આવેશ અને સમર્થ નાટ્યભાવના ચિત્રમાં રાચતા આ સમર્થ ચિત્રો-જેનો મોટો જથ્થો ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે લુત્તરમાં છે તે, કાસની નિર્સર્ગશક્તિની ખીજ બાળુ બતાવે છે. જેરીકોનું ઉત્તમ અને જાણકાર ચિત્ર, 'ધ રેડ ઓફ મેડુસા' (મેડુસાનો વાપો) ક્રોસનું તેટલુજ ઉદામ 'ધ ફેમેલીઅર' (મોડેરનાર), ડેલા રોસેની સમર્થ કૃતિઓ 'ગણી દલીલાબેથનુ મૃત્યુ,' 'નેપોલીઅન એટ ફોર્ટિનેબ્રો' વગેરે આ 'શાળા'ના કેટલાક ઉત્તમ ચિત્રો છે લુત્તરના આ વિભાગમા પ્રવેશ કરનાર ઉપર ન ઝાપી, ન ખાળી, શકાય તેવા વીર પ્રકૃતિની નજર ડાપ પાડે આ મધર્થ ચિત્રો જોનારના હૃદયોમા સહને માટે પોતાના અમરોશી મુકના જાય છે અને તેમના કર્તાઓની નિમર્જશક્તિ માટે ઉચી નેમાનદત્તિ અર્પના જાય છે કેમેટ, અને ખોવેટ અને મીમાની-અગ્ના નાના. પરંતુ અતીવ મુદર વનઉપવનના, ગરીબ છદ્દગીના અને લરકરી વાનાંવા અને માણુમાના ચિત્રો, આજ 'શાળા'ના ઇતિહાસના પછીના પ્રકરણો છે. તેમા પશુ આજ પ્રકારની આદર્શાત્મક કદમના વધારે શાળા અરકોષમાં દેખા દે છે. કેરીટનું 'ગ્રાન્ડીઝ ની/સ' (જલ કરતી દેવાળાઓ)નું ચિત્ર, મીલેટનું 'ધી ઇપનીમ' (સાવ કાળ) અને મીમાનીઅનું '૧૮૧૪' એ ચિત્રોએ કેને મુજબ નથી કર્યા! લુત્તરમાં આ ચિત્રકારોનાં સખાખાવે ચિત્રો વિશાળ છે જેને જોનાં

તેમાં એવી સુંદર રીતે ઉતારવામાં આવી છે કે શિશુ જાણે જીવંત વ્યક્તિજ હોય એમ લાગી આવે છે. જ્યારે ત્રીજું, દોઢલા અંતર્બળવાળા પ્રસાંત વીરપુરુષના સ્વરૂપમાં, યુદ્ધના અધિદેવ માર્સનું સમર્થ આલેખન છે.

છેલ્લે અવાંચીન યુરોપના સુવિખ્યાત શિલ્પકાર કેનોવાની અપ્રતિમ સુંદર કૃતિ 'ગ્રેમ-રાગ'ના શિલ્પ પ્રતિ પાચકનું ધ્યાન ખેંચીશું. કેનોવા ઇટાલીયન શિલ્પકાર હતો. પરંતુ તેનું આ શિલ્પ હુમ જેવા મહાન સંગ્રહમાં મુકવા થોડા ગણી ફ્રેંચ મરકારે વેચાતું લીધું હતું. એ શિલ્પકારે અનેક ખીજાં શિલ્પો રચ્યાં છે પરંતુ તે કોઈમાં પણ આટલો સ્વેગ, આટલી લાવ-મયતા અને આટલી ઉદાત્તા લાવી શક્તો નથી.....

હુમનો પ્રવાસી હવે વીસે મોંએ અને લારે હૈયે બહાર નીકળે છે. સાંજનું અંધારું ઝાંખું ઝાંખું પડવા માંડ્યું છે અને પેરીસના તારા જેવા ચળકતા દીવાઓ પ્રકટવા માંડ્યા છે. બહાર નીકળતાં એની એ કટુ ભૂમિ, એનાં એ સ્વસ્થ મહાગ્રયો અને એનો એ ઘોંઘાટ તેને માલુમ પડે છે. સુખનું કે સૌંદર્યનું-સ્વર્ગનું-અનન્ય સ્વપ્ન લારે દુઃખ-દુઃખી ગયું-સદા માટે ગયું? શોકનાં-એકલતાનાં-સર્વનાશનાં હૃદયભેદક હુમકાં સાથે તે ભય દરવાજામાંથી બહાર નીકળે છે: એક વાર ભીંજાયતી આંખે તે અપ્રતિમ સૌંદર્યભંડારની સામું તે જોઈ રહે છે અને પછી ધક્કતી જાતી ઉપર હાથ દાખી, સદાને માટે તેને

નમસ્કાર કરી, નીચે મોંએ, સાંજના ભરાતા ધુમસની અંદર તે હુમ થઈ જાય છે.

૧૯૨૧]

માદામ ડા બુનનુ ચિત્ર 'નેની યુની અને પોને'

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૬]

—બુનનુ ડામાદિર

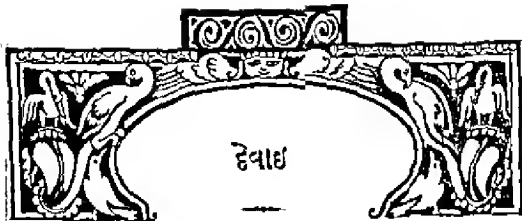
સુરસાન]

હમે કોનાંજ માદે આંખ મળા

[દિગામ, ૧૯૩૨

—દેવાઈ

—૪૪ ૧૮૭

દેવાઈ

લેખક :

સા. જગદીશ મલ્લપાલ

ચિત્રકાર :

શ. સચિદાનંદ પટિલ

ખો ઠું નથી કશું કે પત્ની વિનાનો પુરુષ અપૂર્ણ છે અને બાળક વિનાનું ધર અપૂર્ણ છે. ધરની અપૂર્ણતા દર્શાવે તો હજી ખાર દિવસ થયા પછી ધરમાં કેટલો કલ્લોય છે ! સસારની પરિપૂર્ણતાનો કામવ છે. જેટલા કિસ્સાદારી રાણીમાં (મનાની મા) ફરે છે એટલા જ કિસ્સાદારી દેવાઈની મા પછી ફરે છે. એકના પુત્રને ત્યાં પુત્ર આવનયો-ખાઈની પુત્રીને ત્યાં પુત્ર આવનયો. રાણીમાં આવે ફરી સાકર વહેવે છે. ફળીઆમાં હોકરા નથી માતાં.

“મા, શું નામ દીધું ગઈને !” એક હોકરાને તેડી ફળીઆમાંથી દીરાઈ આવી તેણે પૂછ્યું.

“આર, ગર, આવ, સે સાકર-હોકરા ગરવે છે હો—સે બોલો કર નેહલે. માડા હજી ક્યાં આવે છે ?” દીરાઈમાં હોકરાને જાણે હાથ આડનાં રાણીમાં કશું. “સે,

તું સહ સે ! દીરાઈ ! ગઈને તામ દીધું ગમ દીકને ?”

“હવે... .. બારે ફપકુ છે હતો ગણે મો વરમનો થાપ ને ખટાણાની આપ્પર વધારે.....”

સસારની અપૂર્ણતા દર્શાવતાં આ મજાયાયરણુ કેવો સુદર પ્રમગ ને કેવો ઉલ્લાસ ! આ પ્રસંગને ધ્યાનાશ પ્રમગ આવા નહોતા એ તો અદ્ભુત હતા.

+ + +

રક્તિશીતા ઔરવથી દેવાઈ માણી આવતી હતી. કેક ઉપર ફધનો હાડો ભર્યો હતો એની આંખમાં, એનાં કપડાંમાં ભાવખ હતાં. એનું ફપ મોઢક હતું જાવ ઉવની ધાવળા એની અને માનુએ લટકતી હતી. લીટુ કાપડુ એનું પાવન નડીતું છુપાવતું. નાકમાં રોળી રહેતી વીંટી એના મોં ઉપર ગંભીર પ્રસારતી હતી.

હાંડાના ભારે મરડાએલ શરીર એની મોહકતા વધારતું હતું. મોરનાં ઘડાં જેવા અંગમાંથી સૌંદર્ય ઝરતું હતું.

યુતો હોય એવા લાલ રંગની કામળી એઠી દેવાઈ હમિશાં નીકળતી અને સીધું જોઈ ચાલી જતી. ગ્રાંચી નજરે સૌ એના તરફ જતાં છતાં એના મોંની રતાશ ન વધતી. એ નીકળતી ભારે સૌના કાન મળકતા. દુકાનદારો એક બીજાને બોલાવતા બોલાવતા દુકાન બહાર નીકળતા. પણ દેવાઈ એ ન ગણકારતી. એની દષ્ટિ જાણે અંતર્મુખ મઠ હતી. એને ખ્યાલ ફક્ત પોતાના કામનોજ હતો.

થેડીને તેડી વાધ*માં જતી હોય કે વાધમાં બેડી બેડી થેડાં પ'પાળતી હોય ભારે એની આંખો રનેહાણ લાગતી. ભાત લઈને વાધમાં જાય ભારે કેટલીયે થેડીઓ તેની પાસે ઢોડી આવતી અને રાત્રીના વાંસા પર હાથ ફેરવી એ રીઝવતી.

નાનાં બાળકો એની પાસે આવી રમતાં; હોકરીઓને એ ગીત ને ભરત શીખવતી. પોતાના મંડાળમાં વાતો કરતી હોય ભારે એના શબ્દોમાંથી અમી વરસતું.

પુરુષો સાથે એ બાગેજ વાત કરતી. કદાચ બોલતું પડે 'તો એના શબ્દોમાં તોભણ આવતી. એકલી સામી મળે ભારે પુરુષોને તો એની આંખો છવ લેનાં ન અંચકાય એવી લાગતી.

આ સુંદર બાલિકાને ઝળહળતા સૌંદર્યનો શોખ હતો. અરીસા જેવો હરિ લઈ એ ચાલી આવતી હોય ભારે રાધા સમાન દીસતી.

ઉન કાંતવામાં એ હોશીઆર હતી. ગાતીગાતી રેડીએ બેસે ભારે ખીજાં એટલીજ ઝડપથી એવો ઝીણો તાર કાઢવામાં તેને ન પહોંચતાં.

આજે પણ એ ગભાદાર હતી. મેંપંકા કાઢવાના બાવડામાં જરી હુલાવી દીધી હતી એની સાક્ષી એનાં કાંડાં પુરતાં હતાં. મેલી નજર કરતાં અટકાવે એવું એનું શરીર હતું. અને એવી બલવાન એનું અંતર હતું.

હમિશની માફક આજે પણ એ હાડો લઈ ગામમાં આવતી હતી. સવાર સુંદર હતું. મંદમંદ વાયુલહરિઓ દેવાઈની કામળ ફરકાવતી હતી. ઝાંપામાં આંખો ઉપર કોમલ ટહુકતી હતી.

સામેથી એક થોડી આવી. હંસલી જેવી એ થોડી આખો રરતો રોટ્ટી રહી હતી. લોહીની રતારા એના સફેદ શરીર પર દેખાતી. માર્ગમાં ગ્રાંચીગ્રાંચી એ નાચતી. એની ડોક વજેલી હતી. નસકોરાં કુલ્લે જતાં હતાં. દુધને લગ્નવે એવાં શીલુ એના મોંમાં હતાં.

સાથે એક જુવાન આજે આવતો હતો. માથે વીંટલ પછેડીને નાનું શું છોડતું હતું. મોં ગોળ અને ભરાવદાર હતું. હોઠ પાતળા અને ખીડેલ હતા. ઉચાઈમાં પુરો અને શરીર પટેલવાન જેવો એ લાગતો હતો. કાંડાની ધોળી માંસપેશીઓ કંઈ એ ઉપસેલી હતી. આવા મજાસુત હાથમાંજ આવી મોટી થોડી રોએ એનું સૌ કોઈને લાગતું.

દેવાઈ આમ તેમ ફરી પણ ચાલવાનો માર્ગ ન મળ્યો.

“આવી ક્યાંથી આવ્યો સ ? આમ નાસતો નાસતો હાલસ તી ! પડખો હાલ્યની” આખરે દેવાઈ મુંઝાઈને બોલી.

“કુચુ મારી નાખે સ । હાવીન મારે ફેરવતી દેવાઈ બોલી અને ચાલતી ચઢ.
પડખેથી” જુવાને કિતર વાળ્યો. અને ચાલતી ચાલતી એ બોલી. “ફેરી

અભાર મુઝી
દેવાઈએ કિયુ નહોત
એયુ કિયે જોનાજ
ચાગે આખ મળી.
જુવાનની આબોમા
મનુ હત-એર દતુ
દેવાઈ નીચે જોના
ચાલી. પાયુ દમેશ-
ની માફક ન
મયસુ. થોડ ફર
જર પાળાએ પાણુ
વાળી જોવુ

થોડીના પાળવા
પમેજ જમોનને
અડ્યા નિનાજ
જાચના હોય એયુ
સામનું હત-રશની
ફેરવાળી ફરકની
હતી. જુવાનની
પહેડિતિ જોડે
હયામા કડનો દને
પાળાએ શ્યામ
જરા નીચે મુકયો-
ને ચાલી

“આલો” આ
અગાજુમાડીમના
આ ગમી જેની
એ ર દેવચા ભા-
નીતે । ગમી, દુ
તારી રૂઠ થાડ.”

“આવ, મયા, ભાવ બ સામ-હોકરો મરો છે દો”
ચાલીમા સામા મળ્યા એની કાખમા એક રૂપણી દીસરી એ ।
તાની હોકરી દતી એને માથે હાથ ફેરવતી તપામ કરતાં માનુષ પડ્યું કે. પોતાને

ત્યાં નાત બેળી થઇ હતી એમાં આ જુવાન મધુવદરથી આવ્યો હતો. એ થોડી પામેજ સુતો; હાથે જોગાણું* દેતો; હાથે નીરણું લાવતો; અને પોતેજ પાણી પાવા જતો. થોડીને ઘડીવાર રેલી† ન મુકતો, કાંધા ખટાણાનો એ દીકરો હતો.

એનું નામ મનો હતું. મનો એટલે બલની પરિસીમા. હોળીના દિવસોમાં કોઇ એની સાથે ન લડતા. એ દોડતો ભારે સારા સારા જુવાન પાછળ રહી જતા. નારીઓજ ફેંકવામાં કોઈનો ધા એના જેટલો ન જતો. મુડી ઘાળી નારીઓજના કટકા ગણાવવામાં અને ચીપકાંકરીએ કાચલી વીંધવામાં એ એકો હતો.

હમીર સુમરા નામ લેતાંય માણસોને જન જોવાની ખીંક લાગતી. પણ એના હાથમાંથી થેડું છોનાંચી-એને જોખરો કરી મનાએ સીમાડો દેખાડ્યો હતો.

નાતમાં કાંધાના છોકરાની વાતો યતી. એનું કુટુંબ આજરદાર ગણાતું. એને ત્યાં પીરતાળીસેક બેંસો અને ચારસો જેટલો ગ્રીણો માલ્લી હતો. એને એક મોટો લાઇ હતો. એ ખાકુ‡‡માં જતો; અને મનો વાઘમાં જતો.

દેવાઇ ચીતરાણાના વાઘા પરંચની એકની એક દીકરી હતી. નાનપણમાં એ પરણી હતી. પણ પોંખણ પહેલાં એનો વર મરી ગયો. આથી વાઘો સારા નાનરાની રાહ જોઈ હતો. એવામાં એને ત્યાં નાત બેળી થયાનો કોઇ પ્રસંગ આવ્યો એમાં એણે કાંધાના એક છોકરાને જોયો. એય ઘરની આવી સરખાઇ ક્યાં મળવાની હતી? કાંધો એની નાનમાં એક પરંચીઆ હતો. એનો ‘ન્યા’¶ અદલ કહેવાનો.

નાત વીખરાયા પછી દશેક દિવસે નાતરું જોડ્યું—“કાંધાનો છોકરો ને વાઘાની છોકરી.”

છેવટ સુધી દેવાઇ એમજ જાણતી કે “કાંધાનો છોકરો” એટલે “થોડીવાળો જુવાન.” પણ છેલ્લી ઘડીએ એને ખબર પડી કે એને એક મોટો લાઇ પણ છે.

જને કુટુંબની આખરૂં સાચવવા ખાતર દેવાઇ કેં ન જોડી. ફક્ત સાસરે આવીને રાત્રે કાનાને કહી દીધું કે, “હું કેં તને જોઇ નહોતી પરણી.....જાજું જોડીશ તો માણસો જાણશે.”

સંસારમયકમાં એક વ્યક્તિ ફસાઇ ગઇ. લલિત્ય કોને માલમ? એણે સંઘમાર્ગમાં જળવાનું શરૂ કર્યું.

આદર્શનું કે રનેહનું રક્ષણ આત્મભોગ ગિતા નથી થતું.

દીવર સાથે જોડાયું એમાં જખરી શરમ ન હોય. પણ દેવાઇની છલ ન ઉપડી. એને તેડી ગયા ત્યાં સુધી એક અક્ષરેય મના સામે નહોતો ઉચ્ચાર્યો.

ખીછ વાર આવ્યા પછી ફેંક હીંમત આવી. એ એના જાપને ત્યાંથી એક નાનકડી ગાય સાથે લઇ આવી હતી. ગાય ધોળી હતી-સોચ હતી-રુપાળી હતી અને ગળા કરતાં દુધ વધારે કાઢતી. આ ગાય એના વરની બેંસો સાથે ચરવા જતી.

એક દિવસ સાંજે મનો ઘેર આવ્યો ત્યારે દેવાઇએ પરાણે પરાણે જોડાયું શરૂ કર્યું. પણ મન અસ્વસ્થ હતું. “મારી ગાયને તમારી બેળી સારોને. મારે ઘેર છ મારા લાઇ બેળી વાઘમાં જતી. દેવાઇ/સ એ.”

* ચંદ્રી † પાસ ‡ એકડી †† જકરાં થયાં વચેદેને-કાડીઆવાટમાં માલ કહે છે.
‡‡ ગાયબેસનું ધાણ † ન્યાય x દેવાઇની

બીજે દિવસ સવારે એ ગાયને વાઘમાં મુકી આવી: એ દિવસથી એના બોલવાનો સળધ વધ્યો. જ્ઞાન લઈ પોને વાઘમાં જઈ અને ગાયને મુકી તથા ફાંફી આવતી.

ધીમે ધીમે દેરજોગાઈ મરકરી કરતા થયા. મલુ કાનાને છોડી મના ઉપર એણે કોઈ રીતે ખસાવત નહોતો કર્યો. જોડણા પ્રેમથી એ કાનાને બોલાવતી એટલાજ પ્રેમથી તે મનાને બોલાવતી જેમ એકને રાખતી એમજ બીજાને રાખતી અને તરફ સમાનભાવે વર્તવા પ્રયત્ન કરતી. એજ વલુ એને મન પૂલ્ય હતુ: એક લોભચાર અનુસાર-બીજો અતગતા અહસાર.

એકવાર તાર આવવાથી મને ધરમા સુનો હતો હુચી અને પાતળી દેવાઈ એને માટે જોઈએછી થતી હતી ધડીવારમાં કડકરીઆતુ વાટની-ધડીવારમાં ખાવાતું પુછની-ધડીવારમાં માયું દાખતી. આખો દિવસ એણે આધારીધા વચર કામ કર્યો કર્યું. સાંજે ગણીમા સીમમા થયાં દીવો કરવાને હજી વાર હતી. ધરમાં એક બાફિન હતી કે જે એને હુદપચ હતી. એને માટે એ જન આવવા તૈયાર હતી, એના જીવનનો એ શણગાર હતી. પણ એ ખનિ ન હતો અને દેવાઈને ધરમાં કામ હતું.

દેવાઈએ મનાને કહ્યું. “આખો દી ધરમ પશુ રેવું કામ મચ્છું સાલ બારો. ખાદસો કાલી દઉ. ભે.” એની સાથે એકજુ કેમ રહેવાળા

મના સાથે એકાને વાન કરવાનો પ્રસંગ એ ન થોડાની. મનાની સાથે વાનો કરતી એ વાઘમા જઈ મુકા: જેદાનમા-ધરે નહીં. એકવાં રહેવાનો તો એ ખ્યાલેજ ન આવવા દેતી

દેવાઈ કેળવાએવી ન હતી છતાં જાળના કેટલી જિજ્ઞાસુ! હુદય કેટલું નિર્મળ! સરકાર જલમથી આવે છે કળવણીથી નહીં

એ કેટલી ઘણ આ ધરવામ નીલાઈ રહી

“મતી સાથે તમારી બેઠી સારોને.....”

હતી અને ત્રણ વરસ સુધી બીજુ કોઈ આ યાત જાણી નહોતું શક્ય! મનાને પણ ત્યાં સુધી કોઈ વાતની ગધ નહોતી. જ્યાં કાનો મવજી મમજાતો. એ જનુની દતો-બજવાનુ દતો. પણ એક વાત એના હૃદયમાં ફસી ગઈ હતી: દેવાઈ અને મનાની જોડી એને વધારે મમતી હતી.

મ્હારા બાલ્યકાળમાં બાલિશતાથી જ હેમનું નામ કોણ જાણે શા માટે મ્હેં પાડીશંકર પાડેલું તે વાતનું સ્મરણ થતાં લગ્ન સાથે હાસ ઉત્પન્ન થાયછે.

નન્દશંકરે પોતાના જીવનના ઉત્તરભાગમાં મુલ્કી, તથા પોલિટિકલ ખાતામાં કામ કરેલું અને બુજમાં દીવાનની પદવી ભોગવેલી; છતાં હેમણે આરંભ સૂલના હેડમાસ્તરની જગ્યાથી કરેલો તેથી ‘માસ્તર’, ‘માસ્તરસાહેબ’ એ નામ હેમને છેવટ સૂધી હમારા મંડળમાં તો વળગી રહ્યું હતું. મિ. ગ્રીન નામના હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તરના એ તેજસ્વી શિષ્ય હતા એમ સાંભળેલું મ્હને યાદ છે. એ સમયના શિક્ષણની ખૂબીને પ્રતાપે, એ ગુરુના વ્યક્તિત્વને પ્રતાપે, અને એ શિષ્યની બુદ્ધિશક્તિને પ્રભાવે, ‘માસ્તર’ અસાધારણ શક્તિવાળા અમલદાર તરીકે સર્વત્ર દીપ્તિ નીકળ્યા હતા. માસ્તરની પદવીમાં હતા હેવામાં મ્હારા પિતાની પાસે મળનારા મંડળમાં એક પ્રસંગે માસ્તરસાહેબે એક અત્રેણ વર્તમાન પત્રમાંના લેખનું શુભરાતીમાં તત્કાળ લાવાન્તર હેવું તો શુભતાથી, સરળતાથી, અને વિશદતાથી ક્યું હતું કે બધા પ્રશંસાશક્તિથી છક થયા હતા. નાંદેદમાં એ પ્રમિનિસ્ટ્રેટરની જગ્યાએ હતા તે સમયમાં, એમ કહેવાયછે કે, એક લાંબો તુમાર ખોવાઈ ગયેલો તે પોતે પોતાની સ્મરણશક્તિને બળે સર્વાંગસંપૂર્ણ પુનરપિ લખાવી આપ્યો.

‘કરણધેત્રો’ એ વાર્તાગ્રન્થ પ્રગટ થયો તે વખતે માસ્તરના બધા મિત્રો, મ્હારા પિતા સહિત, આશ્ચર્ય પામ્યા હતા કે આ શાન્ત, યોગ્યોદ્ધા, માસ્તરે આ ઉત્તમ ગ્રન્થ કંદારે, શા રીતે, જાનામાના, લખ્યો. આ ભાવ દર્શનનારા ઉદ્ગાર માસ્તરની સમક્ષ મ્હારા પિતાએ કારવા, તે સાંભળી માસ્તરસાહેબે ઉત્તરમાં

માત્ર અનુનાસિક હાસ પોતાનું કરીને બસ ક્યું. આટલો વાર્તાગ્રન્થ લખીને પછી માસ્તર બધે જ પડ્યા તે અજબ જેવું લાગેછે. અને કેટલાક અનુદાર પુરુષો એટલે સૂધી જાયછે કે એ ગ્રન્થ નંદશંકરનો રચેલો છે જ નહિં એમ કહેછે! માસ્તરસાહેબના નિષ્ઠ પરિચયમાં આવેલા હમે સર્વે આ આરોપને અનુદારતાની જ દૃષ્ટતા ગણિયે છિયે.

સૂરતના મિત્રમંડળમાં મ્હારા પિતાના સાચા મિત્રો બે જ હતા: મહીપતરામ અને નન્દશંકર. બીજા મિત્રો તો સાંજને ખેડાર એકલા યઈ તકાશ મારવા ઉપરાંત હૃદયમાં રચાન પામે હેવા નહોતા. માસ્તરસાહેબની એ મંડળમાં હાજરી વડે અપૂર્વ મીઠાશ પૂરાતી હતી. બહુ બોલવું નહિં, છતાં હેમના સૌજન્ય-યુક્ત સહવાસમાં જ હેવું માધુર્ય હતું કે અકિષિદિપિ કુર્બાન: સાંહ્યેયુ:સ્થાન્યમોદતિ એમ મ્હારા પિતાને એ મિત્રના સમાગમથી લાગતું હતું. માસ્તરસાહેબની મિત્રતાને અગે બીજા એક સુભગ ઘટના હેવી યઈ હતી કે એ મિત્રમંડળમાંના બીજાઓને સંબંધે તે ઘટનાયોગ થયો જ નહોતો. મહીપતરામ બાદ કરતાં, બીજા મિત્રોના કુટુંબમંડળ સાથે હમારે કાંઈ પરિચયસંપર્ક થયેલો નહિં; માસ્તરસાહેબનાં પત્ની નંદગવરી (જે ઈશ્વરકૃપાથી અસારે હવાત છે, અને મ્હોટીયા નામથી જેને હમે માનવૃત્તિ અને રેનેહૃત્તિથી ઓળખિયે છિયે તે) હેમના એ યુવાવરયાના કાળમાં અનુપમ સૌન્દર્યના નમતારૂપ હતાં; ઘરેણાં આજમાં આજાં, વેસ સાદામાં સાદો ખેરે, છતાં સૌન્દર્ય તે જ અલંકારરૂપ યઈ હેમને દીપાવતું. અસારે વૃદ્ધાવરયામાં પણ એ સૌન્દર્યની બૃતકાળની દીપ્તિ પ્રગટ છે.—આ કાંઈક અપ્રાસંગિક વાત લાગશે. પરંતુ વખત

એ છે કે એ સંનિર્વાની સાથે જ નંદવરીમાં હૃદયના ગુણો, રસોદ્ધ, મૌજન્ય, દસાદિ હેવા જોવા હતા કે માનવસાહેબ અને નંદવરીએ એક આદર્શ દેખી તરીકે હમે જોતા હતા અને એ દેખીતો હમારા કુકુમ્મ જોડે લાખા કાળ સુધી અંબ-ધ જારી રહી સુન્દર અમરણો જ જીવનમાં વેળો આપ્યો હતો.

માનવસાહેબનો પોતાનો સ્વાભાવ, બદલા પિતાના બીજા મિત્રમણમાંથી અગ્નિપોથી અપન્ન મિત્ર હતો, પોતાનામાં નિષ્વાસમણ, મુનના લોકો જેવી મસ્તી નોદાનનો અભાવ, દસાદિ અનેક સદગુણો હતા. છતા બીજા જિવાની મનનોમાં પોતે કાંઈક તટસ્થ રહે, કાંઈક પ્રવેશાયુક્ત સ્વભાવથી, ભાગ લેતા હતા. દુર્ગારામ મહેતાજીને આ મળે એક બાળપણ પ્રવેશિત પરિહાસનો ભાગ બનાવ્યા હતા,—એ વિશે એ ગુરુદયના રમણોમાં હમણું ઘોડી વાર પછી જ ઉલેખ આવે,—એ પરિહાસમાં માનવસાહેબે એક નાટકપદનું આત્મ ભાગવેલું ખડું. પછુ દેમા કૌંઠ મહિષ ભાગ ના લીધેલો. જ્યાં પોતે પ્રાંતરણિ, જિનપુત્ર મૌલરણિ, દેવી રામચંદ્રી કે દુર્ગારામ મહેતાજી છે સુધી એ મરકીને આવી મર્તીને દેખાયા, એ ક્યા પછીથી કહીયું

માનવસાહેબ મલ્લનિદા, સ્વતંત્રતા દસાદિ વીરનગના લક્ષણો હતાં તે યોગ્યક જ જાણના હશે. યોગ્યક તાલુકાના મામલતદાર એમ્મા હતા તે વખતે હાલના કનકમટેકમનું પુત્રોત્રમનું કપ આપમેસ્ટેકમ હતો, તે કરી આકાશી માનવે કરેલી તે કલેક્ટરને એકી લાગી અને માનવને લુકમ કમો કે વધારે આકાશનું પવક બનાવી લાવે. માર્ત-તરણ મૂજામાંથી નોકરીનું રાજીનામું કમ્પી રાખેલું કાદાને મૂક્યું; ને ક્યું મહારાષ્ટ્રી ગેરવજની આકાશની નદિ થાય કમેકર સાહેબ

આ હિમ્મતનું વર્તન જોઈ અપ્રમત્ર ના થયો.

બીજા રમણો પાદ આવતાં નથી. એક એ સુકુરી આવેછે તે નોંધે છે સ. ૧૮૮૫ આખરના કિરતમનના દિવસોમાં હુ મુંબઈ હતો મારતરમાહેબ મીમારેઈની વાડીમાં પોતાના પુત્રો માંભુભાઈ તથા મનુભાઈને ઘેર કિતર્થી હતા. હુ તે વખતે હેમને મળવા ગયેલો. મહેને કહે હમે ક્યાં કિતર્થીએ ? (હુ રોલાપુરથી તે વખતે આવેલો હતો). મહે કયું ? “—ને ચે.” માનવ કહે— “એ તો પાતે છોકરો હતો.” મહે કયું ? “હજુ પછુ એ wild જ છે.”

ઈ. સ. ૧૯૦૩માં હુ કુમસ ગયેલો. મારતરસાહેબ તે વખતે તલાક હતા પોતાના બગલામાં રહેતા હતા. હુ હેમને મળવા ગયે. રસેટ ઉપર મણિતના દિસાખ મણિમણીને કમી તાંબરા, અને બીજા મણુવા. એ હેમની કાલવિનોદની કિયા હતી, તે ચાલતી હતી તે બધે રાખી પ્રેમથી વાતોચીતો કરી—આ બહારી હેમની સાથે છેલ્લી મુલાકાત કેમકે તા. ૧૧મી જૂન ૧૯૦૫ને દિવસે માથેરાનથી કુમસ જતે સરતમાં હેમની માદગીની પાન સાકળાને હુ પની સાથે હેમને યેડ ગયો તે વખતે પક્ષાધાતના ગ્રીજા કુમધારી એ અમદાવાદ અવધમાં હતા તેથી હેમના પની તથા પુત્ર માંભુભાઈને જ બદાથી મળી સમાચાર મૂકીને હમે ગયાં. તે પછી બરોબર એક મહિને, ૧૬મી જુલાઈ ૧૯૦૫ને દિવસે હુ કુમસથી અમદાવાદ જતે સરતમાં હેમને ઘેર ગયો, તો તે વખતે તો જીવન અને ખરણ વચ્ચેના દિવ્ય પ્રદેસમાં હેમનો આત્મા કમણુ કરતો હતો. હુ મખ્ખીર, પૂજ્ય, વાવાવરણને ધરિત માન આપી આપો આપ્યો. એ વિશુદ્ધ આત્માને અરજે પડ્યાં દિવ્ય ગોત્રો સાંભળી સદાના હોય તો તે માટે શુ મુખ્ય હું ના આપું ?

નાંખવાનું કરતો હતો. હું બિચારો ચૂપ રહેતો હતો; પણ એ પદ્ધતિમાં ગણિતનું જ્ઞાન સમાપ્ત નહિ એટલું મને લાગ હતું. મહેતાજીને અંગ્રેજોનો અભ્યાસ ન હોવાથી પોતાના પુત્રના શિક્ષણમાં આ બાબતમાં પોતે નિષામક થઈ સમજ્યા નહિ હોય એમ હું ધારું છું.

મહેતાજીને વિશે સ્મરતું મિત્રમંડળ અનેકાનેક નિર્દોષ રમૂને ધણું હતું. હેમની પુત્રીઓનાં નામ જસગવરી, વિદ્યાગવરી, ધનગવરી, લાલગવરી—એમ હતાં તે વિશે મહેતાજીએ પોતે નામગૃંપણા ધરેલી હતી કે કેમ તે ખબર નથી; પણ હેમણે ગૃંપણા રચેલી દરાવીને બધા કહેતા—“જસવિદ્યાધનલાલ જ ગવરી”; વળી “અષ્ટકમળજનપદ્મપ્રકાશપાઈ”, અને “ચરણકમળજલ્પલ્લીલાસિયા” હેયાં પુત્રી-પુત્રનાં કૃત્રિમ નામ મહેતાજીને નામે, કાણ જાણે શા માટે, એ મિત્રોએ ચલાવ્યાં હતાં. આ તો નિર્દોષ રમૂજ હતી. પણ એક પ્રયોગિત પરિહાસ એ મિત્રમંડળે ઘડી કાઢેલા તે તો કાંઈક દૂર જોવા હતા. વડનગરા નાગરોમાં ‘ગૃહસ્થ’ અને ‘ભિક્ષુક’ એમ બે વિભાગ છે; એ બે વચ્ચે ભોજનવ્યવહાર છે, પણ કન્યાવ્યવહાર નથી. મહેતાજી ‘ભિક્ષુક’ વર્ગના હતા; ખીમત મિત્રો ‘ગૃહસ્થ’ વિભાગના હતા. એ મિત્રોએ મહેતાજીને એમ ભમાવ્યા કે હેમને હમારામાંથી માન્યર ગાદેબની પુત્રી લેટે હમારા પુત્રનો વિવાદ કરાવીશું. આ કેવળ

બૂઠાણું જ હતું. પણ સાધારણ રીતે મહેતાજી ચતુર છતાં આ બાબતમાં લોભાઈને છેતરાયા; છેતરાયા તે છેક લાંબો. વખત સૂધી. સરતના બ્રાહ્મણો દક્ષણી ધાટની ચકરી પાધડી પહેરે છે તે પાધડી મહેતાજી પહેરતા હતા; પેલા મિત્રમંડળે કહ્યું: ગૃહસ્થની કન્યા લેવાની છે તો આ બ્રાહ્મણિયા પાધડી બદલીને હમારા જેવી મહેતાજીની પાધડી પહેરવી પડશે;—એટલે મહેતાજીએ ચકરી પાધડી કાઢી નાંખી અને સરતી નાગરગૃહસ્થ અને કાયરથો પહેરે છે તેવી પાધડી પહેરવા માંડી.—આખર હેમને, કપ્પારે તે ખબર નથી, પણ જાણ્યું કે આ ખોટી આશામાં બધા ભભાવે છે. આ પરિહાસથી મહેતાજીને કોઈ ચઢ્યો કે કેમ તે મને સ્મરણ નથી.

મહેતાજીમાં હાસ્યરસેન્દ્રિયની ખામીનું એક ઉદાહરણ આપીને સમાપ્ત કરું, કહે છે કે કાશિયાત્રાડમાં હેમને એક વાર ચોરોએ લૂંટ્યા; તે વખતે ક્ષત્રિયોચિત શરચરિત તો ના જ ત્રંભવે; પણ જાનેમાને તાબે થવાને બદલે, બ્રાહ્મણોચિત ઉપદેશ કરવા લાગ્યા; ચોરી કરવી એ બહુ પાપનું કામ છે કહ્યાદિ વચ્ચે એ પોતાના ચોરીરૂપ કુલધર્મમાં રીકા થયેલા જૂંટારાને વિશે તો પથ્થર ઉપર પાણી જેવાં થયાં; અને આપતા હો તો આપીને જાઓ; કહીને લૂંટીને હેમને વઘાય કર્યા. આ કથાની સત્યાસત્યના વિશે હું જોખમ જવાબદારી સંખવાને તત્પર નથી.

—ચિત્ર—

એક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વિષયનું નવીન દષ્ટિએ નિરૂપણ

લેખક:

રા. મસ્તાફીર

સભ્ય, સાહિત્ય સભા

વિવરણ:

રા. યતમોહન

“જો” જો, જ્યંતશાહ જોવા દો. રહેવા દો, સતારો નહીં.” પત્ની આવેલા જાણીએ માગે મળેલા વસ્ત્રો એક કાગળ પર હાથ નાખનાં કર્યું.

હું ચમગો. હવે જોડે તે પહેલાં એક કાગળ પર લાખીને હાથ પડ્યો.

“જોવા દો, જ્યંતશાહ જોવા દો.”

કાગળ પર જોઈથી બને હાથ લાખીને મેં કર્યું, રહેવા દો સાદસાબ, લાખીસાદેબ માફ કરો.

“હાથ ફેરવો.”

“તમે હાથ લાખો.”

“નહીં મળે.”

“લાખી, લાખો હું મક્કમ છું.”

“હું જો માંત્ર જાણીએ નથી. હું તમારી

લાખી છું.” માથું હાથીને લાખીએ કર્યું.

એ નહીં સાચાતો દોડ તેમ મેં કર્યું.

“અરે, કહો છું, અપમાન થશે લાખી, અને રડશે.”

“શું તમે રડાવશો? અને મને? રો એ બીજી નહીં આવે તો પછી સદા અમેરો હાથ નીકરે હું અમેરો.”

લાખીએ મારો એક હાથ પડ્યો, જોર કરી અમેરો માંડ્યો મેં બીજો હાથે કાગળ બેચરો મડ્યો. મામલો કોરકોરો જોઈ હું છત્ર પર આવી ગયો. જોઈ થઈ ગયો.

“લાખી, કોં હું નહીં કોં કાગળ નહીં.”

કાગળને એક ઊંચી લાખી પામે. એક મારી જોઈ જાણીએ જોઈ લાખી કડક મરી મુત્તરી જાણી.

“પણ છે શું જ્યંતભાઈ ? આટલા ગભરાઓ છે શાના ?

“ભાઈસાળ, ખાનગી છે.”

“મારાથી ? હું કેં તમારી એકલી લાલી નથી પણ તમારાજ શબ્દોમાં, દોસ્ત છું.”

આ દોસ્ત શબ્દે મારા પર જીદુઈ અસર કરી. વર્ષો પહેલાંનો ચીતાર સ્મરણુપટ પર ખડો થયો. મા મરી ગયા પછી એજ લીલાંભાભીની જીવજાયા નીચે ઉછરી હું મોટો થયો હતો. હજી પણ મને યાદ આવે છે કે નાનો હતો ત્યારે એજ લાભી મને ખોળામાં ખેસાડી મારા વાળ ઓળતાં, સાંજે શાળામાંથી આવ્યા પછી મને કેં કેં ખાવાતું આપતાં; હાઈસ્કુલમાં જ્યાં મંડયો ત્યારે ફીક્ટ-ની રમતોનાં તેમજ હરીફ છોકરાઓ સાથેનાં

યુદ્ધોનાં પરાક્રમ એજ લાભી આગળ કહી સંભળાવતો. માની માફક એ મારી સંભાળ લેતાં ને મારા માનસિક જીવનના દરેકદરેક વિકાસ-ના ક્રમ ઉપર લીલાંભા નજર રાખતાં હોવાથી મારા હૃદયની ખારી તેમની આગળ મેં ખુલ્લી કરી દીધી હતી. મોટા લાદને સમજાવી મને ઇંગ્લંડ મોકલનાર પણ તેજ હતાં અને હું નોકરશાહીમાં ભળી ન જાઉં માટે સીવીલીઅનનો અભ્યાસ છોડવી અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ લેવાવનાર તેજ હતાં. ઇંગ્લંડ ગયા પહેલાંની મારી ત્રિભિંઓ, મારી આશાઓ, મારી કલ્પનાઓ, મારા ખ્યાલો, મારી ઇચ્છાઓ તેમજેજ કહેતો. ખરેખર, લીલાંભા મારાં એકલાં લાભી નહીં, મા નહીં. પણ દોસ્ત પણ હતાં. એ દોસ્તની

સર્વ શોખીન મનુષ્યગણમાં આદરમાન પામેલું

સેન્ટ

ઓટો મોહીની

ઘેર ઘેર પ્રખ્યાત છે. તેણે એનાના ચાર ચાર ચાર દેસરદેવીના દરબારથી પ્રાપ્ત કર્યાં છે. તેની મુગધી ચળસી અને ગટમોગરનાં નાનં પ્રહારનું અભિમાન ધરાવે છે.

ડી. રૂ. ૨. ૦૦૦. ૦૦.

મોહીની એજન્સી,

જુમામસજીદ-મુંબઈ.

તેમણે માફ આપવાની હું પીમળા મર્યે; કાગળ
છોડી દીધો ને કહ્યું:

“બંને વાચો: મરકરી કરસો એમર કે
બીજી?”

“મરકરી કરવા બેનું હશે તો પસાર કરીશ,
મરો હક છે.” છત્રપાથી કુંડામીલાં જાણી
આવી આવળ મયાં ને કાગળ વાચવો સમ ક્યો

My Dear Miss Black,

With profound regret I am compelled
to ask black and white to be removed as it
is a paradise that has been found

માર્ગે પ્રિય મીસ બ્લેક,

અમે સ્વર્ગમાં વિદરતા હોઈએ તેથી રીતે આપણે
નામેશ એ પત્ર દિવસે આપે અને સાતતતા નીચે
ફાવ થાય છે. તે આદ્ય કાગળ સરખાવેલ...

“દરપંખાઈ, પરિચય માટે ગરીબ વાચનો

“હજી તો સરખાત હતી. પણ અહાહા!
હું એ છોકરી! હું મીઠાશ, હું મધુર!
જોડવાની છતાં, જાન, સુદિ, તેજ—પરખા
સૈદ્ધર્ષની તો મુનિજ્ઞ.”

“અને નમે?”

“સૈદ્ધર્ષની માધમા હું.”

“આઈ, નૌદર્ષ” અભિમતાર હશે.”

‘અવમત.’

“જુઓ છો.

“હા નૌ-સાન્ય દયા પમાતે અહુડા
રશી એકે જે મુલા આમળાજી મેલો તે ક્યા
આવ્ય મુવની.”

“હો રશી આમે આજુબડ પશુ નીચપને
માવવા પ્રાય દગ્ગર માલમ કરે જતા તમે
કદના મુખડ છે તે તો નિમાડ ક્યો

“એ કે કચીવ નથી.”

એમીરાસાબ

શાહજાહનગર, દિલ્લી

આ મામલું પહેલેથી વપરાયે માટે છે

શિવાજી સોપ કું.૦.

ગીડા-ચલી સુલેમાન, નવચલકા મુબાક નં. ૨.

જળ ભરવા ગએલી પત્નીદારી

“હું કે શાસ્ત્રી નથી.”

“તો વચમાં પડે માં. મને મારું કામ કરવા દો ને કાગળ પુરો કરવા દો.”

“કાગળ પુરો કરવા દઉં? નહીં. આજે તો તમારી સાથે તકરારમાં ઉતરીશ ને સાખીત કરી આપીશ કે જેને તમે અણધારે જોઈ કહો છો તે આ દેશની સ્ત્રીઓમાં સૌંદર્ય છે.”

“પણુ લાભી, આદંડ લાદક ધ સી!”*

“હા, તમારા ધરસંચારને દેશન અને કલેશશી છેલોથી ઉછાળી નાખી જમીનદોસ્ત કરે એવોજ સાચર.”

“એહો વિદ્વાન લાગે છે!”

“તમારા જેવાં તો નહોં, પણ સામા આવી ગયો તો જવાબ આપી શકીએ એમ છીએ.”

“ત્યારે આમે મુદ્દાસર વાત કરીએ. તમે કેમ કહી શકશો કે આપણી સ્ત્રીઓ ચઢીઆતી? સાખીત કરી શકશો?”

“એમાં શું મોટું સાખીત કરવું? આ સૌથી દેખીતીજ વાત હોય-પોષાકવી. ક્યાં તમારી માનીતી ગોરી મકોને એમલાનલયોં અધુરો પોષાક: ચોળી, ચણીઓ ને માથે ટોપમું; શું કહોછો તમે અંગ્રેજમાં- સ્કર્ટ, બ્લાઉઝ ને હેટ! ને ક્યાં પગથી માથા મુઘી સપળાં અંગે દંકાવા છતાં મનોહર લાગતો, દેહસતને દીપાવતો આપણો સાચુ? પગમાં ઝાંઝ હોય, હાથમાં કંકણ ને અંગોણમાં વેણી. એ દૃશ્ય ધુમાડયી કાગાકાળા શીશય લંડનમાં તમે જોશો કે?”

* શાં સાચર સમાં તેનાં વચન!

“પણ જાણી, આંધ્રપુવતીઓનાં શરીર નમે જોયાં છે! ટેનીસ રમે, મર્દાનગી રમતો રમે, તેથી બધા કહેલો ખાવે એ તો વિચાર કરો.”

“મુઠ તમારી મર્દાનગી રમતો. એ કુદાકુદ કરતી તમારી ગોરી છોકરીઓ સાથે જાણી સૌંદર્ય આપવામાં, એવા પીણી મૃદુલિ, રસોઈ કરતી પ્રેમદા અને પરી દળી શરીર સરખાવે. જ્યતલભાઈ, તમને આખ દોષ તો જળ કરવા મહેલી પનીહારીને નીરખે. તમને સમજજીવ કયાં છે?”

“નહીં, છે.”

“તો તો આતું બોલો નહીં. અમાર ગૃહકર્મજ એવી રીતે ગોઠવાયેલું છે કે કામનું કામ થાય તે શરીરનો બાંધે ખાલે. તમેજ અને હજુ હતું કે પુરોપની રાજવશી કન્યાઓને પોતાની ગતિ કારવસરી બનાવવા માટે માથે હીસનરીઓ મુખી પ્રેક્ષીસ કરતી પડે છે. પણ અમને તો નહીંએથી ખાણી ભરી બાવતાં ગતિ સહજ થઈ જાય છે. જતાવગો કોઈ અજાણીની તમારા બોલમર્શ કે કેંચીજમાં! વળી એ તમારી મદમો સૌંદર્યની મુર્તિઓ છે તો દર મોમમે ફેશનો કેમ બદલતી પડે છે? અમે તો અમારી દાંતીઓ પહેરતી હતી તેજ વચો હતું પહેરીએ છીએ ને ગોળીએ છીએ.”

“પણ જાણી જેની પરીનું શું કહ્યું? તમે પણ પેલાં ગોળી-કદ”માં રમાયાં લાગે છે. બધી દળાણવાળીઓ?”

“એ રજાં અમે દળણવાળાં. તમારા બોજનમાં મીઠકા આવે છે તે અમારા દાંતનીજ છે. કોઈ ખોડીખોડી જાની દળનાગીનાં મિંદર-ને નીરખ્યું છે કે! વળી તમે મજજીવ

બાંધાની વાત કરો છો. પણ અમારા કામમાંજ અમારો બાંધો ખાલે છે. જોરમ વલોવનારી અનિનીની મદભરી છતાં કદી નીરખી છે? ફેશનમાં રમીપત્ની રહેતી મદમોનાં શરીરને ખાલવવા માટે જાતજાતની દવાઓ ને ઉપચાર કરવા પડે, પેટું તમે શું કહેતાંતા-કોરસેટ, હા કોરસેટ પહેરવા પડે. અમારે તો અમારો કમખો લયો.” જાણી શરમાઈ ગયા. “જ્યતલભાઈ, સૌંદર્ય જોવા માટે પણ આંખ નોંધએ છે. આવડા મોટા ઘરને આવાજ રહી ગયા?”

“પણ જાણી, સાધકવ?”

“સાધકલ ઉપર બેસનારી લાખડા બની જાય છે.”

“એટલે?”

“તમે બધું સમજો છો, વધારે ન પુછો.”

“પણ જાણી મમ્મ તો આપણી સાથે કાન્ત કરે.”

“શું કરે?”

“નાચ.”

નાચની અમેરી ફીક્સુરી

જાણી ચમક્યા, યુરસે થયાં, હસ્યાં અને બોલ્યા. “નાચ્યું છે કાં, તમારે? એવા નચાતું કે તમે માફ કરો. હું તમારા જ્ઞાતિ કહેતીતીજ કે આને વેશવાળા કરીનેજ મોકલો. પણ મારું માન્યું નહીં ને કાચવા મયા ત્યારે નાચતાં શીખી આવ્યા. જ્યતલભાઈ, ફીક્સમાજમાં તમે નાચ દાખલ કરવા મોકલો છો, પણ વિચાર તો કરો કે કોઈ નયુમાઈ ને કોઈની ચંચળ, કોઈ મજનભાઈને કોઈની મુર્તિ, કોઈ બાપુરાવ ને કોઈની ચોમાજી, એ જોડાં સાથે નાચે તો કેવાવ કેવો સામે! પ્રભુ એ નાચમારી અમને તો જાણવે. પર-

પુરુષને અડકીને નાચવું! અને એ ‘મોલરુમ’ ના પોપાકો! જાણે અડધાં તો—હાય હાય!” લાભી કમકમી ઉઠ્યાં ને ગભરાટથી ખુરશી પર પટકાઈ પડ્યાં.

“લાભી ભુલો છો. નૃત્ય એ તો કળા છે. વેદના વારાથી, મન્વંતરે પહેલાંના જમાનાથી તો આજ સુધી સુર અને સુરીલ જતો નાચતી આવી છે. જંગલીઓનો જંગલી નાચ ને સુધરેલાઓનો સુધરેલો. દલપતરામ પણ કહી ગયા છે કે ‘નહીં નાચે તે નાદાન.’”

“દલપતરામ ડાસાને શીદ વચમાં લાવો છો?”

“તમારી ખાત્રી કરવા. ભુલી ગયાં એ કથા કે રીસાએલા જટાધારી પિનાક-પાણિને પ્રસન્ન કરવા પાર્વતીજીએ લાસ્ય નૃત્ય ક્યું હતું? રત્નું તાંડવનૃત્ય સૃષ્ટિના સૃજનકાળથી પ્રખ્યાત છે.

નૃત્યથી, કસરત થાય છે, લોહી ત્વરિત ગતિથી ફરે છે; ઉદ્દાસ, આનંદ અને મીઠી જામિએનો ત્યાં આવિર્ભાવ થાય છે. વંદાવનનો કૃષ્ણકર્નેયો શું એમાં પારંગત નહોતો?”

“એ નાચેમાં ધાર્મિક તરવો હતાં, વિકાર નહીં. કલાની દૃષ્ટિએ ભુલો તો અમારા ગરબા, અમારા રાસ, એક પ્રકારનું નૃત્યજ છે. પણ તમે ભાવશ્યો નોરતાંમાં નાચી અમને, તમને

અને નૃત્યને સાનેજ લગવાવો છો. હું કશું કરું છું કે સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં નૃત્ય હતાં. પણ જ્યાં સુધી તેમાં ધર્મભાવ હતો, અથવા વીર-રસનો ભાવ હતો ત્યાં સુધી સમાજે તેને નભાવ્યા; હજી પણ તીબેટના લામાઓ ભૂત-પિશાચને નસાડવા પિશાચનૃત્ય કરે છે. આફ્રીકાને મધ્ય હીંદની કેટલીક રાની જતો સમરાંગણનાં અવસરે રત્નનૃત્ય (war dance) કરે

લાભી ભબુક્યાં

છે. જેથી નૃત્યમાં વિકારભાવના પેડી, કે તરત આપણા સમાજે તેનો નિરોધ કર્યો અને એ કલા વિકારવિવશોને મોહ પમાડવા એવો ધધો કરનારીઓના હાથ માં ગયો. જ્યારે તમારી મદમો અને સાહેબો તો હાય હાય હજી પણ એમાં મળીને નાચ્યાજ કરે છે. મારી પાસે એ વાતજ ના કરો. પરપુરુષને અડકાવજ કેમ?”

આટલી ચર્ચા છતાં મને એ પુરાણ પાતિવ્રત્ય માટે માન ઉપજી શક્યું નહીં. હું હજી ધરાયો નહોતો એટલે યુરોપી સંગીતનાં ભારોભાર વખાણ મેં કરવા માંડ્યાં. ગૌરાંગ મનમોહનાની મુક્તકંઠે તારીફ કરી. પણ લાભી કે પીગડ્યાં-અંજનયાં નહીં. અને ઉઘડું, રાગડા તાણી પીઆનો વગાડતી મદમ કરતાં, આપણું રાષ્ટ્રીય વાદ્ય વગાડતી આર્થ સુંદરી કેટલી મોહક લાગે

નેનું સખચિત્ર ઉત્સાહથી 'હોયુ' અને મે
અહીંની સ્ત્રીઓને જાનવર કહી એટલે
બહુકાં: "શું બોલ્યા? અમે જાનવરો?"
એમ કહીને હોંદુ પુરોની દુરતા ને
મેદરકારી વીરો અને હોંદુ સ્ત્રીઓનાં
લાવણ્ય, નમનતા, સદનશીલતા ને
સ્વભાગ વીરો એક તીખુ તમતમુ છતાદાર
ભાણુ મને સભાગાતુ જેને અતે ખારે
ઉદગાર કાઢ્યા પડ્યા કે "શાખામ ભાખી,
શાખામ હીવામા. તમે તો ભવજાને પાણી
પાઈ ઘો એવા છો."

"નહી" તેમણે કહ્યું "હુ તમારી
ખાતીજ કરવા માગુ છું કે આપણે
ત્યા મીઠાં છે. તમે તે જોતા શીખો ને એ
જેવાની તમને આપ્ય આવરો તો દેકરેકાણે
નમને તે દેખાયાજ કરશે, પરંતુ નહીં
જતું પડે હાવનાં, ચાવના, કામ કરના,
રમતાં, હમનાં, ગાતા અને ઢેકડી ને
કુચી કનનાં પણ આપ' લવનાઓ મોહક
હોય છે. વળી મજાને, શરમ, મર્યાદાની
મીઠા આ દેસમાજ હોય છે જોરી
પુત્રીઓ કાતીજ કડક કડગી જેવા
તપાનાણુ મારી જીવરને ખીજારી હમે,
પણ શીખી સાંદરી શી શીતળા છાલ
તમે મરીમ હો કે તવમર, મમે તેવા-પણ
તમને દેવડે મહી તમારા ઘરને દેવ-
મંદિર બનાવનાર આર્યખાસામાજ તમને
માગે. કેમ હવે કે સમજ્યા?"

"હું"

"કપાળ તમારું. એવી બીઠ ચડે છે કે..."

પછી મનમાં ને મનમાં થોડીકાર કુપવાને બોલ્યા
"પણ કીડ ભવા, તમે છટકીથી પેવાં પુત્રા

પીઆનો વિશેષ રાષ્ટ્રીય વાદ્ય

લાખ્યા છે તે—"

"હા, પીનસ કી ખોલો તે તો સુદર ખરી
કે નહીં ભાખી? અરે જગતમાં તેના જેવી

સૌંદર્યની મૂર્તિ ધગાઇ નથી ને ધગશે પણ નહીં.”

“એ તો ખરાખર. પણ જયંતભાઈ, તમને ખાત્રી કરી આપવા એના સંબંધમાં એક મારી નથી સૂચના છે. તમે કેટલાં પુતળાં લાવ્યા છે?”

“હ.”

“ત્યારે આપણે એક કામ કરીએ. એ બધાં પુતળાંને દીવાનખાનામાં આવડે રવિવારે જુદા જુદા પોપાકો પહેરાવી ગોઠવીએ અને પછી જે પોપાકમાં પુતળું સૌથી સુંદર લાગે એ પહેરનારી સૌંદર્યનો સર્વોત્તમ નમુનો. કેમ કહ્યુલ?”

મને ખાત્રી હતી કે યુરોપી પોપાક-વાળું પુતળું સૌ કરતાં વધુ શોભશે, એટલે મેં કહ્યું: “હા, કહ્યુલ.”

“હારશે હો!”

“જોઈ લેવાશે.”

x x x

સાંતાક્રુઝથી સીધી માંટરોડ જતી ફાસ્ટ લોકલ ટ્રેનના બીજા વર્ગના ડબ્બામાં જયંતે તેનાં લીલાંભાભીની સાથે થયેલી રસમરી તકરારનો ઉપલો ઇતિહાસ સચિસ્તર મને કહી સંભળાવ્યો અને આવડે રવિવારે એ ભાતભાતના વેશવાળાં પુતળાંનાં પ્રદર્શનમાં હાજરી આપવાનું પણ મને નિમંત્રણ કર્યું.

“ભાભી જખરાં લાગે છે.” મેં કહ્યું.

“અરે જખરાં તો જખરાં પણ પાછાં પાકાં નેરાનાલીસ્ટ યદ્ય ગયાં છે.”

“સમજી શકાય તેવું છે. તારા ભાઈ પ્રાંતિક કોંગ્રેસ કમીટીના પ્રમુખ છે. પણ અધ્યા તને એ શું વેળું લાગ્યું?”

“હેસ્ટ, તું યુરોપ આવ્યો નથી.”

“હા હું યુરોપ ગયો નથી, પણ તું આફ્રીકા જા, કેનેડા જા, ઓસ્ટ્રેલીયા જા...”

“એટલે?”

“એટલે એજ, કે જે પ્રજા આપણને ડાળા ગણે, જંગલી ગણે, નિર્માલ્ય ગણે, ત્યાં સૌંદર્યની શોધ કરવા તું નીકળ્યો? દારુગોળા, વીમાન, બોંબ ને તોપના જમાનામાં સૌંદર્ય કેવું? સૃષ્ટિસૌંદર્ય ને લીલાંછમ ખેતરોના વિનાશની સાથે સત્તાના મદમાં મસ્ત બનેલા યુરોપી નરો રાક્ષસો બન્યા છે અને ટાગોર કહે છે તેમ, નિર્દોષ પક્ષીઓનાં પીછાંધી રંગ-બેરંગી બનેલી યુરોપી લલના જીવનમાં માધુર્ય રેડનારી ક્ષીભતિ નહીં પણ લોહીની તરથી—”

“બસ બાપુ બસ, તું એ મારી ભાભીનો ભાણેજ લાગે છે. ગાંધીકલ્ટ!”

“હા હા, આજે ગાંધીકલ્ટ ને કાલે જગત-કલ્ટ!”

x x x

રવિવારે સાંજે પાંચ વાગે રમેશપ્રસાદ મજમુદારને ત્યાં હું પહોંચ્યો. વરડા ઉપર લીલાંભાભી તેમની બેચાર બેનપણીઓ સાથે બેઠાં હતાં. જાણે કોઈ પ્રદર્શન પુલ્કું મુકવા મેન્નાવડો મળ્યો હોય નહીં!

“તમારા હેસ્ટ ક્યાં છે?”

“ક્યાં હોય? અહીંજ હોવા જોઈએ.”

“સુંબઈ તમને તેડવા ગયાં તાને?”

“મને તો વહેલો એક વાગે મળ્યો હતો, મારી સાથેની ગાડીમાં નહોતો. હવે પાંચ બારમાં આવી પહોંચ્યો જોઈએ.” અમે વધુ વાત કરીએ ત્યાં તો મી. જયંતકુમાર બે ચાર મિત્રો સાથે ટોળાટપ્પા ભારતા બગીચામાં દાખલ થયા.

પાદશાહી સેન્ટ

ઓટો દીલ બહાર

(૨૨૨૨૬૬)

ચખેલી, મોગરા, જુદા વગેરે
ઉત્તમ પ્રકારનાં ફુલોની સુગંધિત
બનાવવામા આવ્યું છે, કપડા
અથવા રૂમાલ ઉપર લગાડતાની
માથે દીપને પ્રત્યક્ષિત કરનારી
સુગંધ આસપાસ ફેલાઈ રહે છે.
આ કારણે લીધે સારે અવસરે,
માગલિક પ્રસંગે, મઠિરે જતી
વખતે મુગળનો આસપાસની હવા
દુદ્ધ સુગંધિત બનાવવા માટે
ઓટો દીલ બહાર વાપરે છે.
તમે પણ આ પાદશાહી અત્તર
વાપરો.

ફીમલ અડધા આઈસની
બોટલી રૂ. ૨-૦-૦
,, એક ફામની
બોટલી રૂ. ૦-૧૨-૦
,, અડધા ફામની
બોટલી રૂ. ૦-૮-૦
બહારગામથી મંગાવનારોને
વી. પી અર્થ ૦-૫-૦
જુદા પડગે,

તમારા નજીકના દુકાનદારો પાસેથી ખરીદતી વખતે ઓટો દીલ બહાર
નામ ચાખીને સીલચાપ બોટલી ખરીદીને નહીં તે બજાજુદા આવી રહેશે
સૈલ એજન્ટ

ધી એંગલો ઇન્ડીયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કં.

૧૫૫, જુમા મસજિદ સુબખ.

“પધારો નામદાર ! ગવર્નર” લાભીએ ઉભાં થઈ દીયરનો સત્કાર કર્યો. “આજનું પ્રદર્શન આપના મુખારક હરતે ખુલ્લું મુકાવાનું છે અને ‘અહીં હાજર રહેલાં સ્ત્રીપુરુષો જે પુતળાં માટે મત આપે તેને તમારે પસંદ કરવાનું છે.”

“હરગીઝ નહીં, એ આપણી બોલી નથી લાભી. મને પસંદ તે પસંદ.”

“દીક દીક, બહુમતિના મતને માન તો આપશોને ?”

“કહેવાય નહીં કે.”

કેટલીક આમતેમ વાતો થયા પછી, મોટા અધિકારી દમામથી ને વિધિસર ઠાઠ મકાન ખુલ્લું મુકે તેમ જયંતલાઈએ દીવાનખાનાનું દ્વાર ઉઘાડ્યું. અંદરના વિશાળ ખંડમાં, મોડી સાંજના ઝાંખા અજવાળામાં વીનસ ડી મીલેનાં છ પુતળાં દક્ષણી, મુસલમાની, પંજાબી, યુરોપીય, કાઠીઆવાડી અને ગુજરાતી પોષાકમાં શોભતાં હતાં. પ્રેક્ષકો ખેયાકળા જેવા આ નૂતન દૃશ્યને નીરખી રહ્યાં. એક ખારીક પરીક્ષકની અદાથી જયંતલાઈ બધાં પુતળાંને નોંધ વળ્યા. યુરોપી પોષાકવાળા પુતળા આગળ ઉભા રહી અબજ્યા: “લાભી, આને તમે ગેરમત્સાહ કર્યો છે.”

“તમારી સૌંદર્યની શોધનો એ પોષાક છે. તમારી અપટુડેટ યુરોપી બાળાનો એ પોષાક છે. વરવી લાગે એમાં ખીચારી વીનસ શું કરે ?”

સૌ ખડખડાટ હસી પડ્યાં. સૌ ગુજરાતી પુતળા તરફ નોંધ રહ્યાં હતાં અને ખીન્ના પુતળાંને નીરખી રહીને આની સામે તાકીને નોંધ રહેલા જયંતને પણ નોંધ રહ્યાં હતાં. બહુમતિ આ પુતળા તરફ ઢળી હતી.

એ કુદાકુદ કરતી તમારી ગેરી છાકરીઓ સાથે પાણી સાંચતી આર્યબાળા અને ધંટી દળતી ગેરી સરખાનો

“લાભી, આ વીનસ ન હોય.”

“પોત જુઓ” મેં કહ્યું.

“બરાબર છે.” શૌ બોલી ઉઠ્યા.

“પણ શિશ્પમાં બાવી કમરકાંછે?”

પડ્યાં. ઠાલુબર જયંતે પણ આભો બન્યો. પડી
સ્વચ્છ થવા મથતાં કહ્યું: “બહેનો અને બહેણો,
હું હારો, લાભી છતાં. આ પુતળું પસંદ.”

× × ×
થોડી વાર પડી આ પીંગસ્યા એ પુતળા-
માથી પ્રમદા

એમ કહી
જયંતે પુતળા-
ની કેડે હાથ
લગાડ્યો... ..

“એવ
મા, લીલાબા,
તમે હાથ અરા-
ડવા કેમ દીધો?”
કહેડું પુતળું
ચમક્યું, ટળી
પડ્યું ને જમણું
“લીલાબા, હાથ
અગાડવાની કયા
બોલી હતી?”

મહામાથી
કેટલાંક ચમક્યા,
કેટલાંક હતી

એમ કહી જયંતે પુતળાની કેડે હાથ લગાડ્યો.....

બનેલી બાળા
આવી તાગેજ
અમે અપલુ કે
એ લીલાબાની-
ની તાની બેન
મુગળ કુમારી
હતી કમળામેને
કિમા ધા તેને
માથે તમાચો
મારી કહ્યું,
“એકદીંગ હીં
આવડે છે?”

બાળા
સરમાતે આવી
ગદ ને જયંત
એને જાતી
એકદીંગે બેન
રજી.

[નીચલ 'સા']

રા. શંકરદાસ વેદાભાઈ બેકર

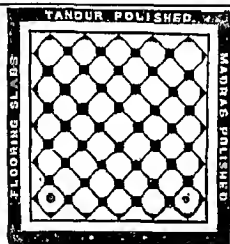
[બહુ:ત્યથી]

હું. આથી પણ વધારે રમુજ બનાવો અગ્રેજના અધુરા જ્ઞાનને લીધે તેમજ બોલવાની છુટ ન હોવાને લીધે બન્યા છે. પણ તે સર્વ જણાવવાની જરૂર નથી. આપણા ભાષ્યો પોતાનીજ ભાષામાં પોતાનો વહીવટ ચલાવે એમાં સરળતા, સ્પષ્ટતા અને સચોટતા આવતાં ગેરસમજ દૂર રહે છે અને કામ ચોક્કસ થાય છે. ઉપરાંત સાધારણ જનતા વહીવટ સમજ

રાષ્ટ્રી તેમાં રસ લેતી થાય છે અને તેથી પોતાની ફરજ અને હકોથી વાકેફ થાય છે. અંતમાં અને રા. વીકલભાઈ વગેરે મંડળને પુનઃ અભિનંદન આપીએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે ગુજરાતની સર્વ મુનીસીપાલીટીનો સર્વ વહીવટ ગુજરાતીમાંજ ચલાવવામાં આવશે.

સ્વદેશી

પાલીસ લાદીઓ (સરેદ તથા કાળી)

મોટા મહેલો તથા બંગલાઓની શોભા વધારનાર, પાલીસ લાદીઓ, સીડીના ટપા, બાયસ્કેવઓ, પાણીઆરાં વીગેરે દરેક સાધનનાં તૈયાર મોટા જથ્થામાં અને કીંદ્રાયતથી મેળવવાં હોય તો મજા અગર લખો :

આર. જીવરાજ કુંઠ,

ટેકાણું-રંગન રોડ, દુકાન નં. ૧૫, મુંબઈ નં. ૪.

ટેકાણું બદલ્યું છે

નો દરેક જાતનો સામાન નીચે ટેકાણે લખો, અથવા મલો ધણોજ કીંદ્રાયતે મલશે.

અખાસભાઈ તાજભાઈ,

મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ ૨.

લેખક.

રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ સાસ્ત્રી

સબ, સાહિત્ય સંસદ

આ ધ્વનિચાવ્યાખ્યાનમાળા મુજબ
રાત પુરાતત્વ મંદિર તરફથી
અપાઓનાં જિનજિનિત્ત આખ્યાનોને સમઠ. ૬૪
૨૪૪. મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

મહાત્મા ગાંધીજીની અમદાવાદના રમ્યાનમક
કાર્યકરશ્રી અનેક પ્રતિજ્ઞામાં મુજરાત
વિદ્યાપીઠના એક અમદાવાદ મુજરાત પુરાતત્વ
મંદિરની મુદર રોજના રોજના વિદ્યાર્થીશ્રી
અને રાજકીય વેગથી અરપૂર પ્રતિ છે.
'પુરાતત્વ' અને 'મુજરાત પુરાતત્વ મંદિર
અધ્યાપક'માં મુજરાતના નવા જીવનનો ઉપર-
જીવો નહીં પણ ઉડા પ્રવાહ વહેતો રહેવા છે.

આ ધ્વનિચાવ્યાખ્યાનમાળા પુરાતત્વ મંદિર
માંથી અપાઓનાં આઠ આખ્યાનોનો સમઠ કરી
મંત્રી રા. રમિકલાલ ધોરાણાનું જીવિત મુજરાત
પુરાતત્વ મંદિર તરફથી જાહેરમાં છે. જે હમમાં
આખ્યાની અપાઓનાં તેજ હમમાં જાણમાં છે.

હું આ આખ્યાનમા પુરાતત્વ મંદિરના
આખ્યાન મુનિ જિનજિનિત્તએ

પુરાતત્વ સંશોધનનો પૂર્વ દનિદાસ
આપો છે મુજરાતના પુરાતત્વ સંશોધન-
ના આ મહાકાર્યના નવા આરંભ-
મા સંશોધનના પૂર્વ દનિદાસથી શરૂઆત થઈ
તે શોધ થયું છે પહેલા કેટલું કામ થઈ ગયું
છે અને હવે આપણે શું કરવાનું એનો ખરા-
બર ખ્યાલ આવવા માટે પુરાતત્વના નવા
સંશોધકોને આ વિષય જાણવાની પુરેપૂરી
જરૂર હતી, અને પુરાતત્વસંશોધનનો પૂર્વ
દનિદાસ નિષ્પક્ષપાત તરફથી દર્શાવી કહેવા
માટે આવ્યાં જિનજિનિત્તથી જવારે શોધ
માણસ પુરાતત્વ મંદિરને કાલુ મળત ? રહિત
જાણનાવાલ ઉદ્ધ પછી પોતાનાજ અમથી
અને કેવળ વિદ્યાના શોખથી પુરાતત્વનો
અભ્યાસ કરનાર એ કેટલું મુજરાતમાં બન્યું
દેખ તો એ મુનિ જિનજિનિત્ત છે એમના

અભ્યાસનું ફળ હજી ગુજરાતે આજું આપ્યું નથી એટલે આ વચન કાઢને ભારે લાગે મંજુ ધર્મચર્યાથી એ ફળ આપવાનો સમય નજીક આવ્યો છે.

“હિંદુસ્તાનની જુનીપુરાણી વસ્તુઓની શોધખોળ કરવાની શરૂઆત ક્યારથી થઇ અને કઇકઇ સંસ્થાઓએ તથા કઇકઇ વ્યક્તિઓએ આ કાર્યમાં વિશેષ લાગ લીધો તેનું કેંક દિગ્દર્શન કરાવવાના ઉદ્દેશ”થી આ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે અને એ ઉદ્દેશ પુરેપુરો સફળ થયો છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. જુની શોધ-ખોળની આવશ્યકતા હુંકામાં પણ સચોટ રીતે બતાવીને સર વીલીઅમ જેન્સથી અને એમણે ઇ. સ. ૧૭૭૪માં રચાયેલી એશીઆટીક સોસાયટીની રચાપનાથી આરંભી ઇ. સ. ૧૮૦૨માં સરકારે ‘આર્કાઇઓલોજીકલ’ ખાતાના અપેરેકટર જનરલ તરીકે માર્શલ સાહેબની નીમણુક કરી લાં મુધીની આ દેશની જુની શોધખોળની હુંકી હકીકત કાળક્રમમાં નોંધી છે. આ દિશામાં કામ કરી ગએલાં બધાં માણસો કે બધી સંસ્થાઓનાં નામ પણ આવા હુંકા વ્યાખ્યાનમાં આપવાં શક્ય નથી તો પછી તેઓના કામની વીગત તો ક્યાંથીજ આપી શકાય? પણ આ વ્યાખ્યાન વાંચવાથી આપણા જુના ઇતિહાસ માટે કેટલું કામ થયું છે, તેમાં પરદેશીઓએ કેટલો ભાગ ભજવ્યો છે અને આ વિષયમાં આપણે કેવા ઘોર અંધકારમાં પડ્યા હતા એની વાંચનારને ઝાંખી થશે. પણ પુરાતત્ત્વ સંબંધી જે કામ અદ્યતન થયું છે તે મુનિ નિતવિનયજી કહે છે તેમ બાળપોથીનું પહેલું પાતું ઉઘાડવા જેવું છે. ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર એ પ્રોપીનાં બીજાં કેટલાં પાનાં ઉકેલશે?

આય વિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળામાં બીજું વ્યાખ્યાન અધ્યાપક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરનું સત્યનારાયણ

વીરો છે. કાકા કાલેલકર ગુજરાતમાં આબાલપૃદ્ધ સહુને ‘નવજીવન’ દ્વારા પરિચિત છે. આ દેશના ધાર્મિક ઇતિહાસનો પણ એમણે ઉઠો અભ્યાસ કર્યો છે. કેવળ પ્રસાદનો મહિમા-અને તે પણ ક્ષુદ્ર સંસ્કૃત ભાષામાં-ગાનાર સસનારાયણની કથામાંથી આ વ્યાખ્યાનમાં દર્શાવ્યું છે તેનું રહસ્ય તો કાલેલકરની પ્રતિભાજ પ્રગટ કરી શકે. માત્ર કથા સાંભળવાથી અને પ્રસાદ ખાવાથી પ્રસન્ન થઇને ધન, ધાન્ય, પુત્ર, રાગ્ય વગેરે આપી દે અને પ્રસાદનો અનાદર થવાથી કે કથા ન જાંચાથી કોપાયમાન થઇને ધનધાન્યપુત્ર-પૌત્રાદિક, સર્વનો નાશ કે કરવાનું તૈયાર થઇ જાય એવા ક્ષણે તુટ, ક્ષણે રૂદ્ધ દેવનો મહિમા ગાનાર, સસનારાયણની, કથા ક્યાં? અને એ કથામાંથી ત્રિવિધ સત્યના મહિમાનું કાલેલકરે દોરેલું ચિત્ર ક્યાં? હુંકામાં, એ વ્યાખ્યાન વાંચતાં સસનારાયણનાં રહસ્ય કરતાં કાકા કાલેલકરની પ્રાચીન ભક્તિ અને મામાન્ય તથા ક્ષુદ્ર પદાર્થોમાંથી ઉચ્ચ તત્ત્વો શોધી કાઢવાની અસાધારણ શક્તિનો જ વર્ણન આપે છે. ગમે તેમ પણ લોકસંસ્કૃતિ બેરબેર થતી સત્યનારાયણની સેવા રૂપીઆની કે સવાપાંચ આનાની પૂજને બદલે શુદ્ધ સત્યની પૂજની આપણા સમાજમાં સંસનારાયણ જેવીજ વ્યાપક પ્રતિષ્ઠા યાચ તો પછી બીજું એથી વધારે કહીશું જેવું છે? :

ત્રીજું વ્યાખ્યાન . . . . . આજુકય કૌટિલ્ય . . . . . વીરો અધ્યાપક રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકનું છે.

ચાલુક્યનું અર્થશાસ્ત્ર હતું એમ જુના સંસ્કૃત પદિતો બજાતા હતા પણ એ જીવનું રત્ન નથી એમ મનાતું હતું. ઇ. સ. ૧૬૦૫માં તે દક્ષિણમાંથી મળી આવ્યું છે. ઇ. સ. ૧૬૦૯માં આ ગ્રંથ છપાયો ત્યારથી એના ઉપર ધણી ચર્ચા ચાલી છે. ગ્રંથ અપૂર્વ છે. વળી એનો સમય ધણો જુનો છે. ઇ. સ. ૩૦૦ની આસપાસનો છે, એમાં પાછળથી મહાભારત કે પુરાણો પોતે 'ધાતુમેષ' થઈ નથી. આ બધાં કારણોથી આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉકેલવામાં આ ગ્રંથ ધણો મદદરો છે. પણ ધણી કાળ પહેલાંજ રાજકીય વિષયમાં સ્વતંત્ર વિચાર કરના આપણે બધે ધ્યાનીએ, રાજ્યનંત્ર ધ્યાન મુકી દીધું છે. ચાલુ રાજ્યનંત્રમાં કોઈ દોષ તો તેને રથાને આપણે પ્રભા-કે પ્રભાનો સમજુતજ-નવુ તંત્ર હરી રાજીએ એ કાવના આપણી અજ-સદ્ગિરીથી છેડી ગઈ. આપણામાં આવી પ્રાચીન નમણાં કપારે આવી એ ચોક્કસ ન હરી રાજ્ય. પણ મુસલમાનોએ આવ્યા પહેલાં આપણાં દેશી રાજ્યોના કાવના દેશ હતો ત્યારેજ આપણાં રાજ્યતંત્રો સિવાય થઈ ગયેલાં. એમાં ફેરફાર ન થઈ શકે એવી ખુદી દેશ મળેલી. નવાં અર્થશાસ્ત્રો ઉત્પન્ન તો ક્યાંથીજ થાય ? પણ એ જુનાં અર્થશાસ્ત્રનીએ ત્રીજી વીંચતોનો ઉપદાન થવા માડ્યો. પરિણામે અર્થશાસ્ત્રની વાતોના તાજાજુદ નીજિઆરોથી અને પંચનંત્ર જેવી ક્યાંએથી આપણને સતોજ થઈ ગયો. ક્યાંએથી મુલાખીના ચાનાવજુ-મા અર્થશાસ્ત્રનું અધ્યયનઆપણે બધે થઈ ગયું; અને પરંપરા તુટી જતા અર્થશાસ્ત્રના અનેક પારિભાષિક સંદેશો સંસ્કૃત ભાષાના અવહારમાંથી નીકળી મના પરિણામે આજે અર્થશાસ્ત્રનાં અનેક વાક્યો દુર્બોધ થઈ પડ્યાં છે. આજેજ રાજ્યો આધુનિક સાહિત્યમાં

પણ બન્યો છે. વૈજ્ઞાનીકો જેની પરંપરા ધણી કાળથી નીકળી ગઈ છે એવા શરીર (anatomy)ના અને, રાસાયણિકશાસ્ત્રના શબ્દો તથા વાક્યો હજાર વર્ષ પહેલાંના રીઝાકારને-એ સમજનાં નહોતાં તો આજે તો ક્યાંથીજ સમજાય ? પણ આધુનિક શરીરના પ્રવક્તા જાન ઉપરથી હવે એ વિષયની ધણી આધુનિકતા વાતો સમજવા માડી છે.

આવા અસાધ્ય ગંભીર દુર્બોધ શાસ્ત્રમાં કયો વિષય છે અને એના દેશકાળના ઇતિહાસ ઉપર એ મહાગ્રંથ કેવો પ્રકાશ નાખે છે એ રા. રામનારાયણે ખેતાના બાખ્યાનમાં અનેક શામલાઓથી રપજ દર્શાવ્યું છે; અને અર્થશાસ્ત્રનો વિષય સમજવા માટે એ મૂલ ગ્રંથ કે એનો અગ્રેજ અનુવાદ જેઓ ન વાંચી શકે તેઓએ આ બાખ્યાન વાંચવું જોઈએ. એ બાખ્યાનમાંથી ઉતારા કરવાથી એનો ખ્યાલ નહીં આવે. વળી આ અપરિચિત પરિભાષણી બનેલા ગ્રંથનો ઉડો અભ્યાસ કરીને એને સરળ મુજબની અનુવાદ રા. રામનારાયણે 'પુરાણત્વ'માં પ્રગટ કરવા માંડ્યો છે. આ ગ્રંથનો અનુવાદ કરવામાં કેવી મુશ્કેલીઓ છે એ ઉપર ડુકાનાં કહ્યું છે. અગ્રેજ અનુવાદમાં પણ અનેક રથો દેખીતી જુદો છે. અર્થશાસ્ત્રના શબ્દોનો અંતરંગ મુજબની અભ્યાસ કરીને તથા આ વિષયના કાર્મકકીય વગેરે પાછળના ગ્રંથોની મદદ લઈને પણ રા. રામનારાયણે ખોટો કાર માથે ઉપાડ્યો છે. પણ ચાલુક્યના અક્રિતત્વના તથા એના દેશકાળના અભ્યાસ સાથે આખા અર્થશાસ્ત્રનો અનુવાદ પ્રગટ થઈ જતાં એ વખતની રાજકીય, સામાજિક, નૈતિક, અને સાહિત્યવિષયક સ્થિતિ ઉપર અનેકવા પ્રકાશ પડશે. સ્વિસ્તર સખાએઆજ માટે એ વખતેજ ખરો પ્રગંથ મળે માટે અત્યારે તો

રા. રામનારાયણને એમના કાર્યમાં સફળતા મળેલી.

૧. ચોથું વ્યાખ્યાન

૨. ઉમરખયામ

વીશે અધ્યાપક સાલવી. અખંડુલ ગુરુનદવીએ આપેલું છે, જે કે મૌલવી સાહેબ પોતાની નાકાબેલી અતનો ઉલ્લેખ કરે છે પણ આવશ્યક સાહિત્યની મદદ વગર અપાએલું આં ભાષણ વાંચવાથી એ વિષયમાં મૌલવી સાહેબની અસાધારણ લાયકાત જણાઈ આવે છે. પોતાના જ દેશમાં નહીં પણ યુરોપ અમેરીકામાં પ્રખ્યાત થનાર એટલુંજ નહીં પણ કેટલાય પ્રાચ્ય કવિશ્રી વધારે લોકપ્રિય થવા લાગ્યાશાળી થનાર લગભગ ૯૦૦ વર્ષ ઉપર જન્મેલા યુરાસાનના આ મહાકવિ વીશે કે. જાણવા કાણ આતુર ના હોય? જે લોકો ઉમરખયામની મૂલ રજાદઅતો ન વાંચી શકે અથવા એ મહાકવિ વીશે સ્વતંત્ર મત બાંધી શકવાની સ્થિતિમાં નહોય તેમને આ વ્યાખ્યાનથી કેટલું ખ્યાલ આવશે.

પ્રાચીન

ગણિતશાસ્ત્ર

વીશે અધ્યાપકને દાલાલ ગીમનલાલ સ્વામીનારાયણનું વ્યાખ્યાન વાંચ્યું છે. જ્યોતિષશાસ્ત્ર ધણી કાળથી પેદાં છ અંગમાંનું એક અંગ ગણાય છે અને ગણિતશાસ્ત્ર જ્યોતિષનું આવશ્યક અંગ છે એટલે પ્રાચીન સમયમાંજ એ શાસ્ત્ર આપણામાં ખેડાવા લાગ્યું હતું. બધાં વિજ્ઞાનોની પ્રગતિમાં અતીવ આવશ્યક આ શાસ્ત્રમાં આપણે કેટલે સુધી આગળ વધ્યા હતા, જુના વર્ષતંત્રી બીજી પ્રજાઓનાં ગણિતનાં જ્ઞાન સાથે સરખાવતાં આપણા ગણિતનાં જ્ઞાનનું સ્થાન કયાં છે? અને આપણે કયાં અટક્યા છીએ? એ અધ્યાપક સ્વામીનારાયણના વ્યાખ્યાનથી ખરાખર સમજાય છે. કેવળ

સમીકરણોથી ભરેલા આ વ્યાખ્યાન, વીશે વધારે શું કહેવું? રા. સ્વામીનારાયણ પેઠે જે માણસ ગણિતમાં પારંગત હોય તેનેજ આ વિષયના વિવેચનનો અધિકાર હોઈ શકે.

૭. વ્યાખ્યાન પડિત સુખલાલ સંઘવીએ

યોગદર્શન

ઉપર આપેલું છે. યોગ જેવા ગંભીર વિષય ઉપર આ ધણું સરળ અને સરસ વ્યાખ્યાન છે. યોગ અને દર્શન શબ્દના અર્થથી આરંભી આ વિષયનાં સાહિત્ય, જોડ અને જોડ સર્વ સાહિત્યનું સરસ દિગ્દર્શન, હુકામાં દર્શવું છે. યોગવિષયક ત્રણેય સપ્રદાયના મુખ્ય મુખ્ય ગ્રંથોની ખાસ વિશેષતા, હુકામાં પણ સ્પષ્ટ બતાવી દીધી છે. યોગદર્શનનો ખાસ અભ્યાસ કરવા છત્રનારને આ વ્યાખ્યાન માર્ગદર્શક થાય એવું હોવાથી નિઃશંક એ વાંચ્યા વગર રહેવું નહીં-જો કે જોડ પરિભાષાથી અપરિચિત વાંચનારને જોડ યોગના પારિભાષિક શબ્દો સમજવા મુશ્કેલ પડે એ સંભવિત છે. પણ યોગદર્શનના સમગ્ર સાહિત્યનું આવું સરસ નિદ્રપણ ધણું ઉપયોગી થશે એમાં સંદેહ નથી. વિશેષમાં તો જોડ ન વાંચ્યું હોય તેને એ વ્યાખ્યાન વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

સાતમું

પ્રાકૃતભાષા અને સાહિત્ય વીશે પડિત બેચરદાસ જવરાજનું છે. જોડ સાહિત્યનો મોટો ભાગ સંસ્કૃત અને પારસીથી આપણા કાલકાલ ધણામાં એ ઓછું ઉપકારક છે એવો ભ્રમ કોઈના મનમાં હશે તો આ ભાષણથી તે કેટલું અંશે દૂર થશે.

છેલ્લું વ્યાખ્યાન

નાટકની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ વીશે અધ્યાપક રસિકલાલ છોટાલાલ

પરીખનું છે. જરૂર નાટ્યચાત્રના પહેલા અધ્યાયને આધારે એ આખ્યાન અપ્રત્યક્ષ છે. પુરાતત્વ મંદિરના ઓળખાતા અધ્યાય આખ્યાનની નીચલી ગીચણીઓમાં ખાસ દેખાય છે. પા. ૨૩૩થી ૨૩૯ સુધીના નાટકની કૃતિ પરીશે જે ચર્ચા રા રમિકલાં કરી છે તે આ વિષય ઉપર અત્યંત મહત્વની વિદ્યાનો આ ચર્ચાની ચર્ચાના સારરૂપ છે.

છેવટ અધ્યાયના સાત આશ્રમ જેવા કે મૌદ મઠ જેવા કેવળ વિદ્યાપ્રગણુ પુગલત્વ મંદિરના વાતાવરણમાં આ આખ્યાનો અપ્રત્યક્ષ હોયને સાધારણ રીતે સત્યશ્રેયક દૃષ્ટિથી વ્યાખ્યા છે. પણ કવિના ગાંધીય પૂર્વમંદનો છાયા દેખાય છે દાખલા તરીકે ઉમરખ્યાન વાંચના આખ્યાનમાં એ મહાકવિના શબ્દો વાંચના

કાવ્યો ઉપરથી તેઓ, અથવા સાદી કારીજ વગેરે બીજા કવિઓ શરાબની તારીફ કરે છે તેથી તેઓ શરાબ પીતા હતા કે નહીં એ વાંચના ચર્ચા જુઓ. અદ્યતન ઘણી સ્થાપ્તતામાં શરાબનુર એટલે હજારી પ્રેમના દેશની વાત છે. પણ આ કવિઓ ઘણીવાર માલ શબ્દ-શબ્દો અશુભની એટલી બધી વાત કરે છે કે એમને એ દોષથી તદ્દન મુક્ત માનવા મુશ્કેલ છે આ માથે એટલું કમળ કમળ નોંધે છે આ કવિઓનાં કાવ્યોના પાશાલ સંમિશ્રિએ એમને એવા દારૂડીના ચીનરી મુક્ત છે કે આપણો આદરો પૂર્વમંદ-શબ્દ ન ગણાય અને મૌલવી મારેએ બીજા આજુ પુરાવા મોયે વર્તાવીને (પા-૧૩૦) વાચનાર ઉપર ઉપકાર ન કર્યો છે.

સ્વીકાર

પૂર્વરંગ: લેખક રા. મત્તલ આપકૃષ્ણ કવિચક્ર તથા રા. નરહરિ દારકાસ પગીખ પ્રકાશક: મુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ મધ્ય રા. ૧-૦-૦.

મુજરાતી પહેલી તથા બીજી એપ્રિલ લેખક: રા. એરાવાલ આલકૃષ્ણ પુગણી એમ. એ પ્રકાશક: વર મુજરાત મધ્ય રા. ૦-૪-૬ દરેકના.

મંજીકા

સંજીવ શાળા

અને પસંદ પડતી
જમવાની
ઉચ્ચ મગવડ.
૬૦-કાલપાદેવી રોડ,
વીરલવાડી મામે,
મુબાઈ, ન. ર.

આ 'મુજરાત' પત્ર બી માહિત્ય પ્રકાશક કંપની લીમિટેડ મંદિર કલ્યાણનું કાર્યક્રમ માં બંદે 'મંદિર સાહિત્ય પ્રેક્ષ' માં ન. ૨૪, મંદિર રોડ, કોમ, મુબાઈ મધ્ય રાજ્ય અને ન. ૫૩, મંદિર રોડ, આરેલી બી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની લીમિટેડ નરહરિ વિલ્લગમ અમદાવાદ ૩૬૮ ૬૫

શોભાવાળું ઘર !

તમારું ઘર શોભાવાળું ને આલિસાદકારક કરવાની જે તમોને ઇચ્છા હોય તો અમારું કટેક્સનું સુચીપત્રક મંગાવી લો. તેમાં બ્રીડના અનેક ચુદા લુદા જાતનાં કટેક્સ મળશે.

એ વગર શોભાવાળાં સુંદર બાંકડાં, બ્રેકેટસ, લોહાનાં હથ, ફેરડી પીલવાના ચીચોડા, કંચ કાપવાના સંચા, કોસના લેહાના ગેરડીયાં વીગેરે ખેતીને લગતાં ઓળરો અમારા કારખાનામાં તૈયાર થાય છે. સચીત્ર પત્રક માટે વખો—

કીર્તોસ્કર બંધુ, લીમીટેડ.

કીર્તોસ્કર વાડી, છ. સતારા.

૫૦ વર્ષના જુના અને જાણીતા

પેન્ટર ગુણાનાથ-જે. કે. સી.

સંતોશકારક કામ

સોનેરી ને રૂંધેરી તેમજ
દરેક રંગના

કીર્તયત દામ

લાખ ઉપર આરવાની
સીલો.

નામના પાકીઆ, તેમજ નાટ-
કના પડકા, ચીત્ર શેરો, રમરના
ચામ્પ,

સીપાર્કના પરા, પીતળના બોરડ
વગેરે ખનાવનાર તથા કોતરકામ
વગેરે.

ટેકાણું કાલ્યાદેવી. નં. ૫૬ અને હોરનબી રોડ, જુઆખાનાની સામે, કોટ—મુ'અમદ.

ગુજરાતના

સ્થાનિક દેશાવર તેમજ બહારગામના એજન્ટો

મુંબઈ: આદમજી માધુજી ૧૫૩, જી.જી.૩૨ સ્ટ્રીટ.

ઈન્ડિયન યુક ટ્રીપ્સ, મેટ્રોજ ટરીટ.

એન. એમ. ત્રીપાઠી, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ.

સી. હનિતલાલની કુપની, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ.

એમ. બંડારી, ગીરમામ બેંક રોડ.

મુન્ડલાલ રોડે, ગીરમામ બેંક રોડ.

રા. મેરથનભાઈ પટેલ, કલુનરખાના મુરંખર.

દક્ષીણ એશીયા: શ્રી. ઇ. એમ ડાહરાલ, પો. બો. ૪૮૦, નં. ૧૦૫, શ્રીક સ્ટ્રીટ, ડરખાન

કેરંચી: કાંચી યુક સ્ટોલ, મેપીઅર રોડ

મુરત: નરસિંહ કપની, કચ્છીડ.

ભાવનગર: રા. જોડાલાલ કબાણજી, નાનાભાની મેરી.

છેલ્લાં ત્રણ સ્થળોના સર્વે આહવાને ૨૨ માસે એજન્ટો મારફત નકલ મળશે.

બ્યકચાપક "ગુજરાત".

દેશી કારીગરીની કમાલ

અમારે ત્યાં દરેક દાગીના

દેશી બાદાએના હાથથીજ બનાવવામાં આવે છે.

જ્યાં વીંચાણીને રક્ષક મારે તેવા સજાજાર અને છે તે એકવાર

જોઈ જવાથી જરૂર તમોને ખતેલ થશે.

માટે જરૂર એક વાર પંચાલો

એમ. જોધાભાઈની કું.

જવેરીએને ત્યાં

કે.—મયમદેરી રેલ, પોસ્ટ એરીમની બાબુમા, મુંબઈ નં. ૨.

ધી મોટર એકવીપમેન્ટ કંપની

લેમીંગ્ટન રોડ, ચોપાટી પોસ્ટ, આંદ્રીસ સામે

મોટરને લગતો સામાન વેચનારો

ગુડરીયનાં નકકર ટાયર

અમારે ત્યાં વેચાય છે તથા ખાસ અનુભવીને હાથે અમારા હાઇપ્રીવીક પ્રેસમાં દબાવી
આપવામાં આવે છે.

શ્રી માર્ગપરિકાશ્રમ

લાજીંગ એડ બોર્ડિંગ હાઉસ

૬૦ ગીરગામ બેંક રોડ, મુંબઈ.

વાંચો અને જાણો.

હીંદુસ્થાન અને પરદેશના વેપારીઓને સગવડ મળેજ અમારે એજન્સી
ખાતે ચાલુ કર્યું છે.

દરેક બજારોનો ખર્ચો અનુભવ કરાવીએ છીએ. સંતોષકારક ને કીકાયતે
માલ દરેક બંદરે ચડાવી આપીએ છીએ. એક વખત ચોરડર માફલી
ખાતરી કરો. લખો અથવા મેલો.

અહમદ મસુમી. ૧૫૩, નંદકર સ્ટ્રીટ.

ટેલીગ્રાફ એજન્સી. KATHORWALA BOMBAY.

મુંબઈ, ૩.

ખાસ ઉચ્ચ વર્ણના

હીંદુ ગ્રહસ્થો

માટે

જમવાની

ઉમદા સગવડ.

૬૦ ગીરગામ

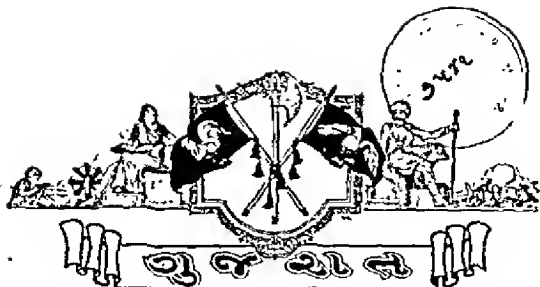
બેંક રોડ,

મારબાવડી, પોલીસ

થોડીની બાજુમાં,

મુંબઈ નં. ૪.

પ્રસ્તુત ૩]

અધિક ભથ્થું ૧૯૭૨

[અંક ૩

જય થકો જય થકો—

જ્યાં જરૂર

આપે સરકારની પીઠા પ્રમોશન, દુશ્મન ૩ મિત્રમાં, શત્રુ ૩ વિદ્યમાં
પરશુ નિર્મલ મધ્યપર નિર્મલ પાવના, સરકારી અધિકારી અમાનતા માનતા,
પ્રથમ કાપાલિકામ અધિકારી વિદ્યાર્થી, મુક્ત, આત્મનિયમ, શત્રુ સાથે ને
સરકારનાર ભાગીદાર નિર્મલ ને સરકારના ગ્રામીણ કાપાલિકા લોકમાં

શત્રુ બાહ્ય વા.—

સરકારે અમારા, મિત્રને નારના

પ્રેમ ને શોષના મુખ મીઠાવાળા.

કમલિન જમતો પરમ કન્યા નિકમતો

પાદ મીઠાવાળા.

વિદ્યાર્થી અંધ મોહી, ગરબ વચ

કુપ્તકારવચન—

અધિકાર જમતો કોશીને પ્રેમમય

અને શોષના,

મોહનનિર્મલ ને અધિકારી અમા

માનના અધિકાર અમારે વળી પાવના,

પ્રેમ

ગુપ્તકારવચનો.

અધિકારના અધિકાર

મોહન અમાર નર.—

અંધી આ

ગુપ્તકારવચનો

કુપ્તકારવચનો

અંધ કોના અધિકાર

અધિકારના અધિકાર અમારે વળી પાવના,

અધિકારના અધિકાર અમારે વળી પાવના,

અધ્યાન લોકો પણ માનવવંશશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તુર્કી-આર્ય એટલે કે આર્ય અને તુર્ક જાતિનું મિશ્રણ છે એમ રીસ્કે સાહેબે પોતાના વસ્તી-ગણતરીના રીપોર્ટમાં સિદ્ધ કરેલું છે. તાત્પર્ય કે અસારનો અધ્યાનીસ્તાન દેશ પૂર્વે આર્યાવર્તનોજ એક ભાગ હોઇ ત્યાંની પ્રજા આર્યાવંશી હતી.

કાશુલનું રાજ્ય ઇરાનની પાડોશમાં આવેલું હોવાથી ઇરાનીઓના સંસર્ગમાં તેને વારંવાર આવડું પડતું હતું એટલુંજ નહીં પણ કેટલીક વાર તો ઇરાનના જળવાન સામ્રાજ્યમાં તેનો સમાવેશ મુદ્દા થયો હતો. આથી કરી કાશુલના રાજ્યો સ્વતંત્ર થતાં, ઇરાનીઓના અનુકરણમાં પોતાને પણ શાહ કહેવડાવતા થયા અને એ રાજ્ય કાશુલના શાહી રાજ્ય તરીકે ઓળખાયું. એ રાજ્યનો સ્થાપનાર રણપાલ નામનો રાજા હતો એવું આરબોના મથો પરથી જણાય છે અને ઉપર જણાવેલા હુએન્સંગનાં વર્ણન પરથી તે શનિકુવડનો હતો એમ પણ કહે છે. કાશુલની પાડોશમાં ઇરાન અને કાશ્મીરનાં જળવાન રાજ્યો આવેલાં હોવાથી તેને કાઇ કાઇ વાર એક યા બીજાનું ઉપરીપણું સ્વીકારવું પડતું. પરંતુ કાશુલી શોક, પહાડી પ્રજાના સામાન્ય સ્વભાવ પ્રમાણે, સ્વતંત્રતા-પ્રિય હોવાથી લાગ મળતાંજ પરતંત્રતાની ખુંસરીને દૂર દેંડી દેતા. પણ ઇ. સ.નું સાતમું સદ્કું અધ્યધારતાં તેમને માથે નવુંજ વાદળ ઘેરાવા માંડ્યું. ઇ. સ. ૬૪૦માં આરબોએ મકરાન (અબુગીસ્તાન) હાથે અને ૬૫૦માં તીરાનનો કબજો મેળવ્યો. એટલે તેમની સરદદ કાશુલની સરદદને આપી મળી. છતાં ઇ. સ. ૬૬૩ પર્ષત તેમણે કાશુલ છતવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. પણ તે પછી અબ્દુલ

રહેમાન નામના આરબ સરદારે કાશુલને ઘેરો ઘાલી તે હસ્તગત કર્યું અને લગપલ લોકોની કતલ કરી બેરાંછોકરાંને. ગુલામ કરી વેચ્યાં. રાજ્યએ મુસલમાન થવાનું કબુલ્યાથી તેને જીવતદાન મળ્યું, એટલુંજ નહીં પણ ખંડણી લેવાની શરતે કાશુલનું રાજ્ય તેનેજ સોંપી આરબો ચાલ્યા ગયા. આ પ્રમાણે આરબોએ કાશુલ પર પોતાની સત્તા સ્થાપી ખરી પણ કાશુલની પ્રજા સંધિની પ્રજા જેવી રોક નહોતી. તેમને પોતાની સ્વતંત્રતા બહુ વહાલી હતી. તેથી આરબોની પીડ ફરતાંજ તેમણે પાછી સ્વતંત્રતા જાહેર કરી દીધી. આ પરથી ખીજવાઇને ખોરાસ્તાનના સુબેદાર હન્નનને કાશુલને એકદમ જમીનદોસ્ત કરી દેવાની ભારે નૈવારી કરી અને અબ્દુલ્લા નામના સરદારને તે કામ પર નીમ્યો. અબ્દુલ્લાનું લસકર આવી પહોંચતાંજ શાહ કુગેરામાં જઇ ભરાયો અને પાછળથી, અધ્યાનોએ સ્વીકારેલા ધોરણ પ્રમાણે, કુગેરાનાં નાકાં રાષ્ટ્રી લઇ દુશ્મનોનો મુજ ળાવણી સાથેનો વહેવાર કાપી નાંખ્યો. પરિણામ એ થયું કે ખોરાસ્તાની તંગીને લીધે અબ્દુલ્લાને શાહનું શરણ શોધવું પડ્યું અને શાહને સાન લાખ દીનાર આપનાના કમુલ કરી વીડે મેડે તે પાછો ફર્યો. પરંતુ હન્નનજ આ અપયશ સહન કરે તેવો નહોતો. તેણે તરતજ ખીલું નવું સૈન્ય જમાવી અબ્દુલ રહીમાનની સરદારી નીચે કાશુલ પર રવાના કર્યું. તે વખતે એટલે કે ઇ. સ. ૭૦૦ના મુમારમાં પણ કાશુલના શાહે પહેલાંનીજ રીત અપ્સાર કરી, ગતીમી યુદ્ધપદ્ધતિથી આરબોને ચકવવા માંડ્યા. ઉપરે હન્નનજના દુરામરથી કંટાળી જતા અબ્દુલ રહીમાને જળયો કર્યો અને શાહને શરણે જઇ રહ્યો. હન્નનજે ધમપાછા તો ધજાએ કર્યા પણ કાશુલીઓની આ નવી યુદ્ધપદ્ધતિ આગળ

તેનું કે વધુ નહીં. છેવટે તે ઇ. સ. ૭૧૩માં મરજી પામ્યો અને એની પછીના મુખ્યત્વે એના જેવા દુશ્મની નહીં હોવાથી થકું વર્ષ લગી કાનુલ આરખોનાં ત્રામથી મુક્ત રહ્યું. પણ તે પછી ઇ. સ. ૭૮૬માં પ્રસિદ્ધ ખલીફા હરુન-અય-રશીદની કારકીર્દીમાં કાનુલ પર ફરી પાછી ધાડ ચાલી. અબ્બાસ નામનો મેનારખિન આ સ્વારની નાયક હતો. તેણે કાનુલના કોટની બહાર આવેલો 'શાહવિહાર' નામનો એક ખજા બૌદ્ધનિહાર છુંડી ફનાફત કરી નાખ્યો આ સ્થળ આજ પણ એજ નામે પ્રસિદ્ધ છે આ સ્થળી વખતે પણ કાનુલપ્રસાદ તથા તેની પ્રજા બૌદ્ધમર્ગીજ હતી એ વખતના રાજાએ પણ પોતાના પૂર્વજનુ અનુકરણ કરી ફંગાનો આશ્રય લીધો તેથી અબ્બાસનુ છેવટે કેજ આધુ નહીં અને કાનુલરાજ્ય તે પછી પણ એ નૈકા લગી હોંદુશાહી વસતા આખાઃ નિધિ બોમલનું રહ્યું. આ મુદ્દન દરમ્યાન કાનુલમાં એક રાજ્યકાંતિ થઈ રણપાન વંશમાં છેલ્લો રાજા લગનુરમાણુ કરીને થયો. એ ધણો વિચારી અને દુરાચરણી નીકળવાથી, લાંબી નામના તેના આજ્ઞાનુ વજરે તેને મારી નાખ્યો અને પ્રજાના અભિપ્રયથી તેજ રાજ્ય થયો એ પછી બેતણુ વરમમાજ કારમીરના ગજા રાંકરવર્માએ લાંબીને હરાવી કાનુલનુ રાજ્ય કારમીર રાષ્ટ્રે જોડી દીધુ પરંતુ ઇ. સ. ૯૦૪માં રાંકરવર્માનું મરણ મના તેની રાણી મુગધાએ પ્રધાનની સલાહથી લગ્નપના પુત્રતેરમાણુને કાનુલના બિદામન પર કારમીરના માંડ્રિક નર્મકે સ્થાપ્યો. આ જાનિલુવરની કારકીર્દીમાં કાનુલથી બૌદ્ધપ્રતિ લેખ થયો અને નરા હોંદુપ્રતિમા બૌદ્ધને વિરુદ્ધ અવનાર તરીકે યાનેલા દેવાથી વિષ્ણુવધર્મ ફેલાયો.

કાનુલની આ ઉચ્ચપાથવની હારોહાર મુમવમાન ખલીફાનમાં પણ ફેરફાર થવા પામ્યો હતો. બગલાદના આરખ ખલીફાઓ નબળા પડતાં ઘેર લોભનું જોર બળતાં વધી ગયું. પ્રતિના ટુર્ક મુખાઓ પોતપોતાના પ્રાંતમાં સ્વતંત્ર બન્યા. એમાં જુઆરાન સામાની વશના સુલતાન વખત જતા બહુ બળવાન થયા. એ સુલતાનોએ મીઝની છતી બધ કાનુલને પોતાનું માંડ્રિક બનાવ્યું. તે પછી અવજગીને મીઝનીમા સ્વતંત્ર રાજ્ય મથાણુ અને સામાની અમલ જતો રહ્યો એટલે થોડાક વખત પાછુ કાનુલ સ્વતંત્ર બન્યુ. પરંતુ સવજગીને ફરી પાછું તેને છત્રચાથી તે મીઝનીના સુલતાનનું માંડ્રિક બન્યુ પણ હવે તેનું ચારી બન્યુ હતું. મથજગીન પછી મદમદ મીઝનીપતિ થયો. તેણે થોડાંક વર્ષ તે કાનુલનુ નામ ન દીધું. પણ હોંદુસ્થાનમાં તેને મળતી છત્રોથી તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી તેમજ પોતે હોંદુમા સ્વારી લઈ ગય તે વખતે પાછળ કાનુલ જેટુ ખડતલ હોંદુ રાજ્ય રહે એ નૈનિક દષ્ટિએ તેને ૧૪ નહીં લાગત્રાથી, તેને કાવચને મારે છત્રી મેરાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો પરિણામે ઇ. સ. ૧૦૨૩મા મુમવમાનો અને કાનુલી હોંદુઓ વચ્ચે ખુનખાર મુદ્દ થયું. આ લગ્નમા કાનુલી રાજાની વિનવિ પરથી કારમીરના રાજાએ કુમક મોકલી હતી કારમીરી સરદાર તુવ મદાગિંત હતો. કાનુલી રાજાનો વિચાર પોતાના પૂર્વજોની માફક ફંગરામાં ભરાઈ દુરમનોને થકવવાનો હતો. પણ તુજો તે વિચાર ગર્વથી ધુકરી કાઢી ખુલે મેદાને મુદ્દ કર્યુ. પરિણામ એ થયુ કે મુસવમાનોના જતન અને સખ્યાજન આગળ હોંદુઓ દબી શક્યા નહીં. કાનુલનો છેલ્લો રાજા ત્રિવિમ્લપાથ

બહાદુરીથી લડતાં મરણો અને કાચુથી તથા કાચીથી ચોદાઓ રણમાં ફાળાયા. લગાત ખતમ થઇ, તેની સાથે કાચુલનું શાહી હીંદુ રાજ્ય પણ ખતમ થયું. વિજયી મુસલમાનો તીંડની માફક કાચુલ પ્રાંતમાં ફરી વળ્યા અને એકેએક હીંદુને બળાતકારે વટાળી મુસલમાન કરવાનો અતોનાત સપાટો ચલાંચો.

કાચુલના આ હીંદુ રાજવંશનું વર્ણન ખત્રાસ કરતાં પ્રસિદ્ધ મુસલમાન ઇતિહાસકાર આબ્બેરનીએ જે દુઃખોદ્ગાર કાઢ્યા છે તે મનનીય છે. તે લખે છે કે:

હીંદુ શાહીવંશ નામશેષ થઇ તેનું નામનિશાન પણ અસ્થારે રહ્યું નથી. તેમના વૈભવકાળમાં તેમણે પ્રમોથી અને ન્યાયપૂર્વક વર્તવામાં કદી પાછી પાની કરી નથી. તેમની ભાવના ઉદાત્ત હતી અને તેમનું આચરણ પણ તેવું જ મદિમાવાન હતું, એ પાન રથીધાર્યા વગર આગે તેમ નથી

આ વંશના આનંદપાત્ર ગુળએ સુસ્તાન મદમદને જે પત્ર લખ્યો હતો તેમાંના નીચલાં વાક્ય તો મને ખાસ ગમી ગયાં છે એમ ઉપરો ઇતિહાસકાર કહે છે:

તું લોકોએ આપની વિરહ બંદ ક્યાંની ખબર મને મળી છે. આપની હજી હોય તો હું પડે આપની કમકે આશુ; અગર તો ૫૦૦૦ ધોરેશ્વર, ૧૦૦૦૦ પાવદળ અને સો દ્વાથીના સરન્દમ સહિત મારા કંચરને મોકલી આપું. હું આપથી છતાયો

હું, પણ હવે આપને કોઈ ન છોતે એવી મારી ભાવના છે.

આ ઉદ્ગારોમાં રજપુતોની ખરી તેજસ્વિતા અને ઉદાત્ત ભાવ રૂપદૃઢગોચર થાય છે. પણ દૈવની મતિ ન્યારીજ છે. એ સ્વામીભક્ત રાજવંશનો— કાચુલના એ બ્રાહ્મણીશાહી વંશનો ઉન્નત એ મદમદને હાથેજ થયો!

આ રાજ્યક્રાંતિ પછી પણ કાચુલનો હીંદુસ્થાન સાથેનો સંબંધ કાયમનો દુરવા કારણ નહોતું. પણ તુર્કોએ આખીજ પ્રાંતને મુસલમાન કીધાથી તે પ્રકાર પણ બનવા પારખો. આ ધાર્મિક અસ્થાવારના સંગ્રમમાં લખતાં અબ્બેરનીએ પોતાના ગ્રંથમાં એક રમુછ ખીતાનું વર્ણન ક્યું છે. તે એવું કે

કાચુલના લોકો મુસલમાન થવાને કબુલ થયા તે પહેલાં તેમણે ગોમાંસ નહીં ખાવાની તથા બોબ નહીં રાખવાની ખાસ શરત કરી હતી. ખુ (સંપ્રતિદોષથી) ત્યાંના લોકો અહમદશાહમાં પોતાની એ પૂર્વ ભાવનાથી એરલા બધા ચલિત થવા પામ્યા કે તેમની પછીની પ્રાંતને આ શરતો કિંવા પોતાનું પહેલાંનું આર્યત્વ એ બાબતનું કેવળ વિરમણ થઇ ગયું!

અને ખરં! આ ઘટના પછી કાચુલ અને દરજામનો એવો એકજીવ થયો છે કે કાચુલમાં એકવાર હીંદુ રાજ્ય હતું એ માનતાં પણ મન અચકાપ!

અમરભૂમિ

સેખક.

સા. મુનિકુમાર મણિગંધર્ભ ભટ્ટ

વિવર્ણ

સા દમન અંદેશ

ગાંધીજી વિશેષકે મોળી આભોવાળી પત્ની

એક આનિ ઘોર વિદાય નિમિત્ત અગ્ન્ય
-જ્વલપદર કે વિદગાદિત્ર અવાજો-
થી મુકત, પ્રથંક, અને તેને ભવ પમારે એવું
મદારિકત અગ્ન્ય. પર્વતમાંથી કોઇ ધોખના
ઝરણાં સાંત પડી જતા હતા એક અમીરી
મરિનાતો સાંત જલપદ વિગતી રહ્યો હતો.
ખરી માત્રાગ્ય નિ શન્દનાનુ હતું. નિ શન્દ
પછી, નિ શન્દ તરવગ, અને નિ શન્દ મકલ
પદ્યમમાજ. જ્યાં જુઓ ત્યાં, જ્યાં ગોધી
ત્યાં શાનિ. તે એટલી અંધી કે અવાજ કોઇવાર
ત્યાં આવતો હતો કે નહીં તેની શકા થાય.
નિગૂઢ ગજરાજિમાં સર્વના કોકકોક કિરણો
પેગી જતા થોડી વારે પાંદડુ પડતું તેનો અવાજ
થોડે દૂર ફેલાતો અને ઝગી જતો. પ્રખર
તાપથી વ્યાકુલ વનરાજ કોઇક વાગ પાસ
ફેરવતા પશુ અંધજ કાંઈ, નીરવ, સુનકાર
ત્યાં શબ્દ થયો. ખદડાં ખખડ્યા
માંમાં. પછીએ હિચા માંમાં. ઝરણાંમાં
પાણીમાં વિકુલ્ય અવાજ થયો. દૂરથી એક

નાની નોકા ધીમી ધીમી આવતી હતી. કોનારે
આવી અરણી અરણી એક માગુસ બન્યો.
દુખી અમતોથી કેદ માનવી જ્યાં નિગર
આતક હોય ત્યાં એ કોઈની પ્રતિમા કપાથી?
મ્યાં પશ્ચિમે ધુપકાં ઝરો, ઝરણાંનાં જલ
જલ કાળા થયા, જલોએ ઝેલ પાગલુ કર્યો.
શાનિથી સુનેવા પ્રાણીઓમાં ફેલ થતા માંડપે
અને કેવલ એક માનવીના આગમનથી મમમ
જામિમા ફેલ જવામાં ગયો સુકાં પાંડાં
કચરતો, ખખડારતો માનવી જન્વ ગીર્ણ મુકારી
આગળ વડે એક જગ્યાએ ચારે--
પામ જલોથી મોઢ જેતું પત્ની ગયું હતું ન્યા
પરેન્યો એક તરફ દષ્ટિ ફરી તો આગળ
જુગ આકાશ અને દેહીખમાન સુકનારા.
બીજી તરફ દષ્ટિ ફરી. પર્વતનાં ભવ્ય મિખરો
તરફ જોયુ તો એક સુખર્ણુરંગી વાદળી પૂર્ણ
સ્નેહે જાણે ફેલતે આનિગન આવી રહી છે.
તે દશ થોડી વાર જોઈ ગયો તેની તખ્ખાનુર
તેજહીન આંખો કુપર ગોકની જાયા ફરી

વળી. એક ઉડા નિશાસ નાખી તેણે કહ્યું. ફરવી. એક બાલુએ યાકથી તાપથી વ્યાકુલ
પ્રશ્ન ! સર્વને સ્નેહના આનંદમાં મહાલતાં નોંધ કોઈ પડેલું હતું. ઉત્સાસથી માનવી ત્યાં
મારે રોષા કરવાનું છે ? હું સ્નેહ કાં ન કરી દોડ્યો. નેયું કે કોઈ વૃદ્ધા દુઃખિત,
શકું ? હું તદ્દન એકલો છું. મને આહનાર અમિત, ત્યાં પડેલી છે. નીહાળી ફરી
નેયું. તે માન-
વીની માતા
હતી. તેનો
ઉત્સાહ હવામાં
ઉડી ગયો.
એકસત્રતા ભાંગ-
વાનાં સદુચા-
રનાં મનોરમ
સ્વપ્નોની ધમા-
રત ભાંગી
પડી. અસતો-
પની ક્ષામતા
તેના મુખે
જવાબ ગઈ.
માતાની એટ
આપનાર ઉપર
અણુગમો આ-
વ્યો. તેની
માતા સાથે તે
શેા સ્નેહ કરે ?
તેની આગળ
શાં દુઃખો રહે ?
શું તેની સમીપ
એસીને માનવી
પોતાના અંત-

સુત્રાં પાંદડાં કચરતો, ખખડાવતો માનવી શૂન્ય શીર્ષે મુદ્રાથી આગળ વધ્યો
જનતમાં કોઈ નથી; પ્રભુ ! દયા કરી મને રની વાતો કરે ? જદ્. માતા ! ! ! વૃદ્ધા ! ! તે
એક સાથી આપો. ઉડા ઉડા બોમના વિસ્તાર- શું સમજે ! માતા બીચારી પુત્રનો ઉદ્દેગ,
માંથી અસ્પૃશ્ય સ્વર આવ્યો. માનવીએ ખિજતા, વેદના નોંધ શકતી. કોઈ વાર છાની
સાંમળ્યું કે “મળગો.” તેણે ચારે ગમ નગ્ન છાની રહતી. નેટલી વાર બનતું તેટલી વાર

તેની અમરજો સાચવતી બગીચાની રહેલ દેખાતા પુત્રને પોતાની વધારે દુઃખ ન થાય તેની કામચલાપની પથ્થુ માનવી અસંતુષ્ટ હતો. માનવીને સ્નેહ કરવા કોઈ જોઈતું હતું. “મા કું સ્નેહ કરી શકે ?” એ તેના હૃદયનો નિરતરનો પ્રશ્ન હતો. માનવીનું દુઃખ ન ઓછું થયું. તેને સતોષ ન સાંપડ્યો. તે કટાળનો, નિગરા થયો. ફરી તે પેલી દિવ્ય ભૂમિમાં ગયો. આચાર્ય ત હશે તેણે એક સાચીની માગણી કરી. તેની વાચનનો મર્મર ધ્વનિ વનમાં પાને પાને ફર્યો, ઉંચે ચડ્યો, ઉંચાં મકાનો, ભય વહેલો, પ્રચંડ શિખરો વડાની ઉડ્યો અને વાવળાંની પેંથી પાર મહાન પિતા સમીપ માવી રહ્યો માનવીને પુછવામાં આવ્યું, “એકથી મતોષ ન થયો બીજાથી થશે ?” માનવી કંટકી પડ્યો, “ખરેખર ! બીજું પાત્ર મને તો જરૂર સતોષ થશે.” ઉપરથી માનવીએ સ્વર આવનો સાંજ્યો, “ભયે” માનવીએ કુતુહલથી નગર ચારેગમ ફેરવી લાં એક તરફ તેના નાનપણનો મિત્ર હતો. જોના કૂંક હાં થયો તે તેને ઘેર લઇ ગયો. બનેએ વાતોમાં, માથે ફરવામાં, આનંદ કરવામાં ધણેક કાળ ગાળ્યો. પરંતુ માતાની હાજરી દરમિયાન જે સમયગ્રે હતી. જે નિશ્ચિનતા હતી તે ચાલી ગઈ. એ મિત્રના સહવાસનો આનંદ મર્યો હતો પણ માનવી પોતાની અડચણ માનવી માટે તેથી પણ વધારે હતી. ચાકરોપડ્યો માનવી ઘેર આવે ત્યારે તેના મિત્ર તેની પામે એસે પણ માનવી હાજરીથી જે થાક ઉતરી જતો તે મિત્રની હાજરીથી ઉતરતો નહીં. માનવીએ માતા છેડી મિત્ર મેળવ્યો હતો પણ તેમા તેને સતોષ વળે તેમ નહતું. તેના અમનોષ દિવસે દિવસે તીવ્ર થતો ગયો. એક દિવસ તે આ સ્થિતિ સહન નહીં કરી શકે એમ

લાગ્યું અને તે પેંથી પરિચિત ભૂમિમાં ગયો. આચાર્યે હૃદયે સાંધી માટે-સ્નેહ કરવા માટે- પાત્રની માગણી કરી. “કૃપા કરી મને આવે એવું કોઈ આપો. મારી હનજાઓ સતોષાય એવું કોઈ જોઈએ છીએ તે મને આપો.” તે કંચુસિંધુ હર્યા. આકાશમાંથી માનવીને અગ આવનો ભાર્યો “ભયે.” અને તેણે જોયું. લીલાંકમ હરીઆળાં ખેતરો, ગુલાબ-મેઘરાનાં વનો, આવાહામની કુળે, સાગર મરખી સરિતાઓ અને તેની જન્મભૂમિનો રમ્ય પ્રદેશ નજરે પડ્યો. એ દરેકે માનવી પ્રયુષ થયો. જે ભૂમિ મહાન નરવરના પ્રતાપે અકિત રહ છે, જેની ઉપરનાં અપ્રતિમ શોહાના શોશિનમરણો જુગજુગની વાતો કવી રચા છે, જેમાં મહામાઓના વચન ને આચરણો પળાયા છે, કવિઓના કાળો મનાયાં છે, એ બધી મહતાઓમાં માનવીની મહતાની કયા વધશે જાણી માનવી ખુશ થયો એ ભૂમિ તેને આહરી, સ્ત્રીઓ તેના નામના રામગા ગારો અને જનસંચાલ તેની ઉપર પ્રીતનો ન્યોળવર વર્ણવશે એવા તરંગોમાં મરણુજ માનવી શુદ્ધાવના વનોમાં થઇ આચળ આવશે. સમયેથી કોઈ કંઠાલ ચીંથરેલાં સ્ત્રી તેના બાવકને લઇ ચાવી આવતી હતી બુધમરણી અને અનિશ્ચયથી તે અને બાવક બને અધમુઆં થએલાં હતા બાવક તાપથી તામી, તરમથી પીડાત, દુષ માટે કરમી સ્ત્રીઓ પાડતું. એ સ્ત્રીને ફેરવાક દિવસન ઉપરામ હતા તે દુષ કપાંથી આવે ? બાવક પીડાને ધારી મતા તેને જાણીથી ફાણ પણ અગણ કરતી નહેાતી પણ દુષ આવેજ નહીં તેમાં માતા શું કરે ? બાવક પણ શું કરે ? માનવીને આવનો દેખી બાવકે કુંક આશા આપી. તેના પગના બધા જોરને એકત્ર કરી તે માનવી પામે આવી.

અને અતિ દીન સ્વરે માગણી કરી. “શેઠ આ છોકરું કાણનું ભુખ્યું છે. કેં આપો તો માઆપ. શેઠ એક પાછપૈસો...” માનવીને તે સાંભળવાની દુરસદ્ગ ક્યાં હતી? શું દેશના કલ્યાણ માટે લાપણ કરવા જતો હોય ત્યાં એક ભિક્ષુક આવી તેને ‘ડીસ્ટર્બ’ (હરકત) કરે? અડધીને તેનાં કપડાં બગાડે? તેણે એકદમ એ હાડપીંજર જેવી બાંધને ધક્કાથી દૂર હસેલી દીધી અને ગળવામાંથી થોડા પૈસા ફેંકી ચાલતો ગયો. ગરીબ બીચારી કુધાતુર બાંધને પૈસા ઉપરાંત ધક્કાપ્રહાર બાંધને સતોષ માનવો પડ્યો. જેમતેમ કરી હડી તે રસ્તે પડી. માનવી આગળ ચાલ્યો. એક પાણીનું તળાવ વટાવી આગળ વધ્યો ત્યાં રસ્તામાં તરસે તરફડતું એક દરણુ મૃતપ્રાયઃ દશમાં પડ્યું હતું. તળાવ પાસેજ હતું. દરણુ ચાલી શકે તેમ નહોતું પણ એટલી તરફી લઇ દરણુને પાણી અપાય? આખી જૂમિના કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન કરનારને દરણુનું કલ્યાણ છૂટ લાગ્યું નહીં. દરણુ તૃપ્તિપુર આંખોએ જોઇ રહ્યું અને દેશપ્રેમી થવા માનવી ચાલ્યો ગયો. પણ દેશમાં-આખા દેશભરમાં- માનવીને જે જોઇતું હતું તે નજ ગમ્યું. દેશમાં થોડા તેને વખાણનારા હતા. થોડા તેની મદદ ઉપર ઇચ્છનારા હતા. તેની પાછળ લમનારા હતા. તેમ કોઇક વિરુદ્ધ પણ હતા. છતાં માનવીની અંતરની પીડા સમજનાર કોઇજ નહોતું. જો એમ હોય તો બીજું બહુ શા કામનું? એ સિધ્ધિ પણ માનવીને રચી નહીં. તે કરી એક વાર અમરબુમિમાં ગયો. પ્રયત્ન શ્રદ્ધાથી તેણે પ્રાર્થના કરી. “પિતા! મારે એક મને ચાહનાર જોઇએ છીએ તે મને આપો.” નિઃશીમ દરજ્યામય હત્યા અને માનવીને પત્ની આપી.

એ યુવાન શ્યામવર્ણી બાલા જો સુંદર નહીં તો મનોહર તો હતીજ. જનજરમાન નહીં તો તેજોમય તો હતીજ. મોહક નહીં આકર્ષક તો હતીજ. માનવી તેની પાસે ગયો. અહા! ઇવનની ધન્ય ક્ષણ આવી મુશ્કેલી એમ તેને લાગ્યું. ખરી શાંતિનો, ખરા મુખનો અનુભવ આજે કર્યો એમ. તેને લાગ્યું. વર્ષો સુધી મનના જે કોડ પુરવા ધાર્યા હતા તે સફળ થયા એમ લાગ્યું. પરમ ઉલ્લાસભર માનવી પત્નીને ઘેર તેડી ગયો. રનેહના, વાત્સલ્યના, સહચારના કેં કેં અનુભવો કર્યા. કેં કેં મુખો ભોગવ્યાં, કેં કેં આનંદના લહાવા લીધા. પરંતુ વખત જતાં એ રોજ બનતાં કાંઈ ઉપર માનવીને કંટાળો આવ્યો. સાથી તરીકે તેની પત્નીમાં માનવીને હિલુપ લાગવા માંડી. પ્રસંગે પ્રસંગે જે માતાની, મિત્રની સર્વની ખોટ લાંગતી તે પત્નીથી પણ માનવીને સતોષ ન મળ્યો. તેને તો હજીએ વધારે સંપૂર્ણ રનેહનું પાત્ર મેળવવાની આકાંક્ષા હતી: તેની પત્નીયા તેને સતોષ નહોતો. માનવીને શામાં કદીયે સતોષ હોય છે? તેની પત્ની બધી રીતે યોગ્ય હતી. પણ તે સુંદર નહોતી. માનવીને તો કોઇ ગૌરવર્ણ વિમેહક મોટી આંખોવાળી પત્ની જોઈતી હતી. શુભાચી કપોડ, પ્રવાસવર્ણી હોઠ અને સફેદ ત્વચાંગ વ્યક્તિના રૂપચુરુનો સાર છે એવો માનવીનો અભિપ્રાય હતો અને તેની પત્નીમાં એ રૂપ-શુભની ખોટને માટે તે હમેશાં અસંતુષ્ટ રહેવો. એ વિચારે તે હમેશાં બગાળવા રહેતો ને ઉદ્વિગ્ન રહેતો. પત્ની માનવીને તેના ઉદ્વેગ માટે રોજ પ્રત્નો પુછતી. પણ શી રીતે માનવી પત્નીને સમજાવે? આ તેની પત્નીને કેમ કહે? ચતુર પત્નીથી આ વાત છાની પણ કેમ રહે?

સ્વાર પછી તેની પનીએ મુંદર બનવાનો ઉચ્ચો આરંભ્યો. તેના કેસપાસ જે હમેશાં તે જો નહીં તેની રીતેજ ગોળની તેને બન્ને દાપટીપથી ઓળખા લાગી. રોજ સાથે કપડાં માંજ આનંદ માનનાર હવે મૃત્યવાન રમખેરગી વસ્ત્ર પહેરવા માંડી. દશ મુઠી માનનીની રૂપ લેખપત્રના નષ્ટ નરોત્તી ચેદ. પણ એક એકાગ્ર ની વિશ્વ હણુમા માનની મિચારમા પડ્યો જેમજેમ પનીના ગુણોનુ તેને ચારવાગ અમરજી થવા માંડ્યુ તેમ તેમ માનની તેની પનીમાં અવનરી દીપ્તિ જોવા લાગ્યો. તેના ધરમાં કહીએ તેને કોઈ પ્રકારની ન્યૂનતા જણાઈ નરોત્તી. એ મર્વ ફેને લીરેજ આ પ્રશ્ન જ્યારે તેના અનગને પુછાયો ત્યારેજ તે તેની પનીની કસર જુગી શક્યો તેને તેની પનીનું અભિમાન થયુ

બહારથી તે મેર આગે ત્યારે તેની પની બાજમાં ભેડીમેડી યાચની હતી. યુગની સાડીની માર તેના વશ થયને અકિન કરી છેક પાની મુંદરી પડેઅની હતી. તેમણી તેજની માર્ગવલમાં મુખમંડપની પાછા કાળો ચલચકિન અર્પાકે કેસકવાપ જુગી રહ્યો હતો માનની આ દેખાવ કાજુબર જોન રહ્યો તેની પનીમા મોઝ અપૂર્વ સુન્દરતા છે એવો તેને પ્રથમજ અનુભવ થયો. તે તેની પની પામેગરી અને ધણુ વિચરથી ન કરેથી એવમર દેવે વાલો કરી વિવેક વધારે ને વધારે જતા મયા. માનનીને તેની પની વધારે ને વધારે સુદર લાગતી ગ. કશી ચાર તેની પની હમની હોય ત્યારે એ ધવલ દંતપંક્તિને જોઈ રહેતો પની નિદ્રાસ્થ હોય ત્યારે તેના મુખ સામે અનિમિષ નખને જોઈ રહેતાં માનની ચાકતો નહોતો. એ વધાનું કારણ શું ? માનની ફેરવાયો હતો કે તેની પની ? હમેશાં 'મને કોઈ આહુત નથી'

એની નિગંતર ફરીઆદ કરનાર માનની જે કાજુથી તેની પનીને આહતાં શીખ્યો સારથીજ તે તેની પનીમાં અપૂર્વ અને આવીદગ્ગતક ફેરફાર અનુભવવા માંડ્યો. ધીમે ધીમે આહુત અને અહુત એ બે ગતિનો એક તેને સમન્વવા માંડ્યો અને તાની વીમતોમાં પણ સ્નેહ કેરી બવવાનુ અમર કરી શકે તેના એક પ્રલસ પુરાવો તેની નજરે પડ્યો. જેમ જેમ તે આ મલ સમીપ આવતો ગયો તેમ તેમજેપણુ મુખનુભવ સમીપ આવતો ગયો

જ્યુ
સુખની
પરમ

તેના પરમ
હાથો તેના
અમતોપ
ની હાથો

નરીબ નીચાની કાજુનુર વાહને પેલા ઉપગલ
પરમદાગ ખાદન તમેજ માનવો પડ્યો

હતી. આ અમતોપ વધારી લુદા પ્રકારનો હતો તેની પની સાથે તે મુખી હતો એ મુખ ફેને લાગે હતુ એ વિચાર આવવાની સાથેજ તેને અમરજી અને તાના મહાનુ પિતાનુ સમજુ થયુ. અમરજીમિતે તે ધણુ વખતથી જુની ગયો હતો ત્યાંના એ કામગીરનું તેને સમજુ થયુ. માનનીની બધી માગણીઓ જેજે પુરી પાડી

મોહક નહીં આકર્ષક તો હતીજ. માનવી તેની પાસે ગયો

હતી છતાં તેને સતોષ નહોતો થયો તે પિતા તેને સાંભર્યા. તેને અતિશય ખેદ વ્યાપ્યો. જેને તે સર્વસ્વ ગણી શકે તેને છોડી બીજે કેટલાય વખત સુધી તે ભગ્યા ક્યોં માટે તેને ખેદ થયો. તે ફરી પેટી ભૂમિમાં ગયો.

ભૂમિ એજ છે. શાંતિ એટલીજ છે. ડોલતીડોલતી તેની નૌકા નદીને કાઢે આવી. માનવી ઉતરી આવવા માંડ્યો ત્યારે બસે સંગીતના મંજુલ રણુકારે પાંડડાં યુગ્મ ઉડ્યાં. ઉગતા સૂર્યનો મોનેરી રંગ ઝરણામાં પુરાવા માંડ્યો. વૃક્ષો પ્રજુલ થવા માંડ્યાં. પવને મંદ

મર્મર ધ્વનિ મચાવ્યો. પક્ષીઓએ કલ્લોલ કરી મુક્યો. બસે માનવીને અભિનંદન કરવા આખી સૃષ્ટિ આનંદનો એક મહોત્સવ કરી રહી. માનવીએ પૂર્વને સ્થાને આવી આકાશમાં જોયું તો વિવિધરંગી વાદળો આ તાયતી અને બસે આનંદ કરતી જતી હતી. ઉંચા હાથ લંબાવી માનવી બોલ્યો. તેનો અવાજ આર્ત અને પીડિત હતો. “પરમ કૃપાળુ દયામય તું મારી માતા છે તેમજ મારો પિતા છે. અરે ત્વમેવ સર્વ મમ દેવ દેવ : મને ક્ષમા કર કે તને વીસારી હું આટલા લાંબા કાલ સુધી બીજે ભટક્યો. તારી જેવા સ્નેહ-સાગરને ભુલી હું અન્ય સ્થળે ભટક્યા ક્યોં માટે મારી પર દયા કર અને મને તારી સમીપ બોલાવી લે.”

વિશ્વપિતાની દૈવી આંખો રડી પડી. “ભલે આંખો પુત્ર. મારાં સદાય ખુલ્લાં દ્વારમાં તું આલ્યો આવ. જીવનના વેરાનમાં પર્યાટન કરતાં તને થાક લાગ્યો હશે તો અહીં તને વિશ્રાંતિ મળશે.”

અમરભૂમિ ઉપર એકદમ આંજી નાખે એવો પ્રકાશ ફેલાઈ ગયો. સૂર્ય મધ્ય આકાશે દેખાયો અને પશ્ચિમે ચાલ્યો ગયો. પક્ષીઓ માળામાં છુપાઈ ગયાં. રહ્યાં કેવળ નીરવ શાંતિ અને નિમિષ અરણ્ય.

રોમન રાજ્ય

લેખક

રા.મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ વાચક

વિચાર

રા.મુદરરાય ગિરજાનર

મુખ્ય પાત્રો

સર્વીઅસ	રોમનો રાજા અને દુલીઆનો પિતા
લુકીઅસ ટાકર્નીન	રોમના માજી રાજાનો પુત્ર.
ટાક્ટસ, એરેસ અને સેકસ્ટસ ટાકર્નીનના પુત્રો	
ક્રોડોટાઇન	રોમન ઉમરાવ
બ્રુસ	ટાકર્નીનનો આશ્રિત.
લાર્સ પોર્સેના	રોમની પહેલાના રાજાનો રાજા.
દુલીઆ	ટાકર્નીનની પત્ની.
લુકીરીઆ	ક્રોડોટાઇનની પત્ની.
વિપરાન દરબારીઓ, અમીરો, મુખ્યો, દામીઓ વગેરે.	

આગતા પ્રવેશોનો ટુંક સાર

દુલીઆની ઉરકેશગીષી મર્મીન રોમની માજી પચાવી પાંદી સર્વીઅસને મારી નખાવે છે, જેનું શ્વેર લેવાની ખુટસ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. દુલીઆ ટાકર્નીનને રાજ્યાભિષેક કરીને પાંદી વળેલા રસ્તામાં પડેલા પોતાના પિતાના રાજ ઉપર ચઢીને ૧૪ દહાવે છે, જેથી સહેરવા ઉરકેશગી યાવ છે. દરમ્યાન રાજ-મહેશમાં એક સર્પ દેખા દેવાથી વહેમાવત્રા રાજની આજ્ઞાથી તેના પુત્રો અને બ્રુસ દેહરીના દેવળમાં રાકાનું સમાધાન કરાવવા આવે છે, જ્યાં દેવળાણી કહે છે કે "ચંદ્રે તે પડે તથા પડે તે ચંદ્રે"; પાંદી બધા સરદારો પોતાની પત્નીઓની કસોટી કરેલા અધાનક રોમ પાછા ફરે છે અને છેવટે દુલીઆને સર્વાનુમતે એક સતી તરીકે કબુલ કરે છે. ક્રોડોટાઇનને પાછળ આવવાનું કહીને બીજા સરદારો બાવણીમાં પાછા ફરે છે.

(ફરે વ્યાખ્યા વાંચો)

અંક બીજો

પ્રવેશ પહેલો

સ્થાન:

કોલેજીઆમાં કોલેજાઈનનો ગઠ.

એક મુપ્રકાશિત દીવાનખાનામાં લુકીરીઆ અને સેક્રસટસ પ્રવેશ કરે છે.

લુકીરીઆ

શાહનંદ સાહેબ ! આ વીંટીની શક્તિથી મારા ગઠના દરવાજા આપને માટે ખુલા થયા છે કારણ કે જો કે હું જાણું છું કે આપ શાહનંદ છે અને કોલેજાઈનના મિત્ર છે, તોપણ આ કુંચી વગર આપનો અંદર પ્રવેશ ન થઈ શક્યો હોત. અરે ! વધારે બત્તીઓ કાઢો અને શાહનંદ સાહેબ માટે જલદી ખાણું ખીંચાવો ! મારા પતિના મિત્રની પરોણાગતમાં મારો પતિ તરફનો રોડ હું બતાવી શકીશ.

સેક્રસટસ

સ્વચ્છ

આ દશકળીમારી નહીં પણ ચોખ્ખું દીવાનાપણું ! હું અધીરો થાઉં છું અને વિધવની કલ્પનાથી અંતઃકરણમાં લોહી ઉકળી જાય છે. છતાં ધીરજ રાખવાની જરૂર છે.

ગુલામો આવી ખાણું બીજાવે છે.

લુકીરીઆ

શાહનંદ સાહેબ માટે અહીં ખુરસી મુકા. બીરાજશો, કુમાર ?

સેક્રસટસ

તમારી સાથે, બાબુ

લુકીરીઆ

કોલેજાઈનની પત્નીની ફરજ તો એ છે કે આપની સાથે ન બેસતાં આપની સરભરા અને સેવા કરવી.

સેક્રસટસ

નહીં, તમારે બેસવું પડશે. વિવેકનો કાયદો હું અધિકારની સાથે છાવણીમાં મુકતો આવ્યો છું. અહીં તો હું તમારો મેહમાન માત્ર છું. ખરેખર, હું તમને ઉભાં રહેવા નહીં દઉં !

સ્વચ્છ

આના વિનયની મારા પર વિચિત્ર અસર થાય છે. તેના વદન પર એટલી કુશીનતા છે, કે તેના સંબંધી—મારે એ ખબરનો એક વાર કુંટવો તો પડશે !

લુકીરીઆ

જરા દૂર ખુરસી પર બેસીને

મેં વારંવાર મારા પતિ પાસેથી આપની તારીફ આંભળી છે. આપની બહાદુરી અને લાયકાતની તે ઘણી વાર વાત કરે છે અને આપની દોસ્તાને કીંમતી ગણે છે.

સેક્રસટસ

એ જો ખરું હોય તો તમે તમારા પતિની સલામતી મારી સાથે જરૂર ચાલશો.

પાએ છે.

લુકીશીઆ

શાહનશાહ ! કોલ્લેક્ટરને માટે આ એક
અદના ઓરનની સાહના !

જરા ચાલે છે.

સેકસરસ

નહીં, તમારે તે પ્યારો પુરો પીવે પકડે.

લુકીશીઆ

મારા નખા મગજની ખાતર આપ મને
મશી આપજો

સેકસરસ

હું કોલ્લેક્ટરની ખાતર પણ નહીં ?

લુકીશીઆ

નહીંજ. મને ખાતરી છે કે વધારે શરાબ
પીને નીનિ યુમાવવી એ કાલ પકડુ રોમન
મેટ્રને લાજનું નથી જલુ મુશ્કાતથી કા તો
આ મોગ ધરતું કામકાજ મારાથી જરાજર
ન થાય, અગર આપ સરખા પરાણીની
મેદમાનીમા ખાખી આવે મારા પતિ તરફ એ
રીને અપરાધી થવાનો તો આપ અગ્રહ
નહીંજ કરો.

સેકસરસ

એમ હોય, તો મુખેથી રહેવા ધો
સ્વચત

કેલુ જાણે કેમ તેની નીતિયીજ • મારી
અનીતિ ઉરકેરાય છે, વિવેક જતો રહે છે,
અન્ધા જન્મગાય છે, લોહી ઉછડે છે ! આજ
રાયમા રહે એવું લાગતું નથી !

લુકીશીઆ

સાહેબ ! આપના અદેશમાં ફેરફાર દેખાય
છે. આપની તબીબત તો બચી નથી ? રાતને

વખતે અને ઝડપથી મુસાફરી કરતાં આપને
શરદી તો નથી લાગી ?

સેકસરસ

નહીં, બાલુ ! નહીં. માત્ર મારાથી ખાતર
રકાવ નથી.

લુકીશીઆ

તો આરામ લેવા પધારો ! અરે ! બીજી
જતીઓ લાતો અને શાહનશાહ સાહેબને તેમના
સુવાના ઓરડામાં તેડી જાઓ !

સેકસરસ

બાલુ ! મને લાગે છે કે હું વધુ
તકલીફ આપુ છું

લુકીશીઆ

આ વીંટી મને કહે છે કે એક કોલ્લેક્ટરન
વગર સૌથી વધારે સરસરા મારે આપની
કરવાની છે એટલું ખરું કે વીંટીની ચાવી
વગર આપથી પણ રાત્રે અહીં લાખાય થઈ
શકાત નહીં. ખુદ બાદશાહને માટે પણ એ
દાર ઉપર નહીં દિવસે એ દરવાજા રતેડીઓ
અને બીજાઓને વાતો ખુલા રહે છે, પણ
રાત પડતાં હમેશાં જુદો બદાવસત થાય છે.
ખેર !—અરે ! વધારે જતીઓ !

સેકસરસ

એક ચુંબન અને પછી સલામ ! નહીં,
તમારી વીંટીની ખાતર ના ન પાડ્યો.

હાથ પર ચુમે છે.

લુકીશીઆ

પ્રભુ આપને આરામ બહે ! સલામ !

સેકસરસ

મુદરી ! તમને પણ આરામ હો !

સ્વચત

મારો વિચાર ચોક્કસ છે. એ હરે તેમ
નથી

અથ છે.

લુકીશીઆ

રાત ઘણી વીતી છે. આ બાદશાહી
પરોણાને માટે ઓરડામાં એટલી બધી બત્તીઓ
કરવી પડી છે કે પતિ જાવણીમાં છે એવે
વખતે આ પ્રમાંણે ઉત્સવે કરવા માટે દુનીઆ
કદાચ અવળું બોલે. અરે ! મેહમાનનાં ઓરડા
શીવાય બીજે અધેયથી બત્તીઓ ખુઝાવી નાંખો
અને પછી સૌ સુઈ જાયો ! જલદી કરો !

ચિંતાતુર દેખાય છે.

અરે ! મારું દીલ કોણ જાણે શાથી
ચોકમાં પડતું જાય છે ! પ્રભુ ! રક્ષા કરજો !
સુવા વખતે બધું તમને મુખત થાય છે.
સાચવળે, સાચવળે, દારીને !

મન મુંઝાય મારું !
નહીં જાણું શું થાય,
બળે હડી કે દહાય,
અને કંપે છે કાય,
દીલે ચિંતા ન માય
કશી રીતે ન જાય,
નહીં મુઝે ઉપાય !
માતા વેરતા ! આ વાર,
તમારો છે આધાર !

પતિ પોતે નક્ષત્રે રહ્યા છે બહાર !

ધરજે પ્રીતિ !

હરજે ભીતિ !

પડું પાયે, જનેતા ! હું નિર્દોષ નાર !

અંદર જાય

પ્રવેશ બીજે

સ્થલ :

લુકીશીઆના રાચનગૃહ આજળની ગેલેરી

એકસરસ

અરે ! કામાર્તને કાવે કશી ના ચીજ દુનીઆની !

હૃદયની યજન : જ્વલંતી યજન :

રહે ત્યાં મગન : નીહાલે યજન !

વિષયના ભોજ ના સહેલા :

ઘણાઓ છે યથા યેલા !

યતો વિરલા સફલ તેમાં.

ખરી મદાનગી જેમાં !

વિષમ પંથ ધસવું :

સંજલ તન કરી, પ્રબલ મન કરી, નીલરખણું કસવું !

આસકોને તો લખ્યું કરવું સહન :

ચિત્તને શાંતિ નહીં, હૃદય જલન :

હોલીવું નાહી મહીં વેગે વહન :

જારમાં સૌ જાતવું હુએ દંદન !

ચિત્ત જોડીને, જેમ જોડીને, તર્ક તોડીને,

ધર્મ છોડીને, ચાલ દોડીને, અપલાવું !

રાત ! અંધારી રાત ! તું મારા જેવાને
સારી મદદગાર થાય છે. ખુનીઓ, ચોરો,
અભિચારીઓ, બધા નિશાચરો—જો રાત ન
હોત, તો પોતાના ધરાદા શી રીતે પાર પાડી
શકત ? તારાંઓ ! તમને મારું કામ ગમતું ન
હોય તો ભલે વાદળોમાં છુપાઈ જાઓ !
કારણકે લુકીશીઆ ઉપર બલાતકાર કર્યા વગર
મારાથી રહેવાય તેમ નથી ! એ આંખ !
એ રૂપ ! ગમે તે થાય પણ આજ તો એની
ઉપભોગ કરીશ. કાલેટાઈન મારો સંગો છે,
મિત્ર છે. બીજા અમીરો પણ નાખુશ થશે;
કદાચ કોઈ વૈર બાંધશે. પણ જે થવું હોય
તે થાઓ. કીસ્મતજ મને લુકીશીઆના ઓરડા
તરફ દોરે છે. અટકવાની માર્ગમાં તાકાત

નથી અને શા માટે અટકવું જોઈએ ?
હુકીરીઆ કોલોનાલને પરણી છે તેથી
શું ? મને પણ તે પરણી શકી હોત.
તે સ્ત્રી છે અને હું પુરુષ છું. તે કે
મારી મા કે બહેન થતી નથી કે મારે
અટકવું પડે. મારે માથ હવે તો એવું !

એવડાનું આરજું ઉપાડી દાખલ થાય છે.

હુકીરીઆ

બાબને

કોણ છે એ ?

મેકસટસ

એ તો હું મેક્સટસ તહાનીન છું,
વહાલી હુકીરી !

હુકીરીઆ

પચત્તી તારૂ ઉતરી પડાને

તમે મેક્સટસ ? તમે શા માટે
અત્યારે અહીં આવ્યા છો ? બુ
દાખ છે ?

મેકસટસ

તમારી સાથે વિદાર કરવા !

હુકીરીઆ

જલ જલ જલ ! તમે એ શું બોલો
છો ? દાસી !

મેકસટસ

દાખદામીને બોલાવવાં ફેરડ છે. મારો
નોકર તમારી દાસીને એવાજ દાખ માટે
દૂર લઈ ગયો છે. પણ તમે કુન્ને છો
કેમ ? ડરવાનું કે કારણ નથી.

હુકીરીઆ

તમને શું ગાંડું લાગ્યું છે, મેક્સટસ ?
હું કોણ છું તેનો વિચાર કરો. કોઈ
રીતે હું તમારી ખરછને તાબે લનાર નથી.
તમે જ્યાંકર પાપના આગમાં ધમેા છો !

એવડાનું આરજું ઉપાડી મેક્સટસ દાખલ થાય છે

જુસ્સાને કાણમાં તબ ભો દેવો તમારું જાણુ કરશે ।

મેક્સાટસ

જુકીમી, મારો જુસ્સો કાણમાં રહે તેવો નથી. શું તું મને જુસ્મ કરવાની ફરજ પાડીશ ? તારું નાણુક બદલ ખુશીથી નહોતું આપ !

જુકીરીઆ

અરે ! ઘુળ પડી એ નાણુક બદલ ઉપર ' અફમોમ । મને અસારે કશુંજ સુગ્રુ નથી અરે । તમારી મેહમાની ફરી, તેનો આ બરસો !

મેક્સાટસ

આ મેહમાની મારેજ અસારે તો આશ્વેા છું. પણ ચાલ, નમમી વાતો કરી વખત ન ગુમાવ ! બોલ, તું કશુંજ છે કે નહીં ?

જુકીરીઆ

વિચાર છે, નહક્ટ । નીચ । પાપી । શયતાન । હરગીઝ હું તને તામે ધનાર નથી । અરે ! કાઠ છો કે ? દોરો ! દોરો !

મેક્સાટસ

તારી ચીસ ફૂળાવ કરીશ

તને પકડે છે. પડશે પડે છે

પ્રવેશ ત્રીજો

સ્થાન

સ્થાન

મેક્સાટસના બે દીવાનખાનુ

જુકીરીઆ

હજુ મુ હાવા સસા-
બતા સર્વેસ સાર ?
શુભિત પરવારી ત્યાર
કરુ પડે હુશમી
પાપીને તો શાસન !

ફરી માત હાથ, હાથ, હાથ, હાથ, હાથ માટે
(રહે છે)

પણુ જીવ ! થોડો વખત ધીરજ પર
પતિને અને પિતાને રનેલીઓ સાથે સત્ત
બોલાવ્યા છે, તે અમલદારી આવી પચાયેને
તે ફુટ પાપીને પુરેપુરી મજા થશે દામી ।

દાસી

હ. આશ્ચર્ય !

જુકીરીઆ

માગ બાપુ તું હજી આવી પડેલ્યા નથી !

૨

દામી

ના આશ્ચર્ય !

જુકીરીઆ

તેમ જાણથીમાથી પણ હજી મોઢા આવ્યું
નથી !

દાસી

નાજ

જુકીરીઆ

વાર જા ! મને માતા ગોકમ્મ રહેવા દે ।

દાસી

આશ્ચર્ય ! તમે રડો. હો શા માટે ?
શા મારે તમારા સુકામવ માથને ખાગ
આસુથી ખગાવ કરો છો ?

જુકીરીઆ

ક્યા માટે નહીં, દામી ! તને કહેવાય
એડી વાલ નથી. એ દેવનાઓ ! તમે તીનિના

અને પવિત્રતાના રક્ષક થઇને નિર્હોષની આવી
હિંસા કેમ થવા દીધી? અરે! દુષ્ટતાનો
આટલો બધો વિજય! કે શું હુંજ લાખો
કરોડો રોમન સ્ત્રીઓમાં એવી કમનસીબ
નીકળી, કે મારી આ સ્થિતિ થઇ! ઓ સ્વામી!
ઓ સ્વામી! શા માટે તમે મને છોડીને
છાવણીમાં ગયા? શા માટે તમે એ નીચ
માણસની મારી સાથે મુલાકાત કરાવી? શા
માટે તેને વીંટી આપીને તમારા કુટુંબસુખની
છોળી મળાવાવી? ઓ કીરમત! કીરમત!

દાસી

બાઇસાહેબ! તમને શાથી દુઃખ થાય છે?
ખરે! તમને રોતાં બેઠાં મારાથી પણ રોધ
પડાય છે. તમારા પર શો ખુદમ થયો છે?
શા માટે તમે કાળાં કપડાં પહેવાં છે, અને શા
માટે ઓરડામાં બેસે કાળા પડદા બંધાવ્યા છે?

લુકીશીઆ

મને કશું દુઃખ નથી. તારી બુલ થાય
છે, દાસી! હું રોતી નથી-પણ હું શું જુએ
છે? મારું કસંકે?

દાસી

બાઇસાહેબ! હું તો કશુંય જાણતી નથી,
અને જાણતી નથી. પણ હું શું કરું? અમે
શું કરીએ? આપને શી રીતે શાંતિ થાય?

લુકીશીઆ

શાંતિ? મારે માટે હવે આ ભવમાં
શાંતિ નથી! હવે તો જીવું ત્યાં સુધી જીવ્યા
કરવાનું છે. હવે હું આ દુનીઆની રહેનારી
પણ નથી. હવે તો મરણની ઉપાસક અને
પરલોકની પંથિની છું. અને આ આંખો?
હવે તો મોતમાં બીડાય ત્યાં સુધી એ રેવાજ
કરવાની છે!

* લુકીશીઆનો પિતા.

એક બાળુથી ખુટસ, કોલ્લેટાઈન, હોરેશીઅસ
વજેરે, તથા બીજી બાળુથી લુકીશીઅસ* પ્રવેશ
કરે છે.

લુકીશીઅસ

ખુટસ!

ખુટસ

કોણ લુકીશીઅસ?

લુકીશીઆ

ઓ બાપુ! * * *

કોલ્લેટાઈન

લુકીશી!

લુકીશીઆ

અરે મારા કોલ્લેટાઈન! * * *

રહી પડે છે.

ખુટસ

બહેન! શું થયું છે તમને? આંખોની
અંદર આ પારાવાર અફસોસ શાનો? અને
આ કાળાં કપડાં શા માટે? શી આફત છે!
ખુલાસો તો કરો!

હોરેશીઅસ

શી હકીકત છે, બાપુ?

લુકીશીઅસ

દીકરી! કેમ બોલતી નથી?

કોલ્લેટાઈન

લુકીશી! વહાલી! શું છે? શું થયું છે?
કેમ બોલતી નથી? મારા આત્માને ઉશ્કેસ
આપનારા આ તારા સંતાડછ શા વાસ્તે?

લુકીશીઆ

અરે હાય હાય! અફસોસ! અફસોસ!

ખુટસ

બહેન! અત્યારે તમારી આસપાસ જે છે,
તે ક્ષા. રનેલીઓ અને સંબંધીઓ છે. સંકાય
ન રાખો. રઓ છે શા માટે? બોલો. કોણ
તમને દુઃખી કર્યા?

હુકીરીશીઆ

હું મારી આપતની વાત કરું, તે પટેલાં
તમે સૌ સોગંદ થો, કે તમે મારા દુશ્મન
ઉપર વૈર લેજો.

બ્રહ્મ

તેને માથે તારા હથે તોપણ !

હોનેશીઅસ

તેના હાથમાં રાજદંડ હશે તોપણ !

હુકીરીશીઅસ

તે ગમે તે હશે તોપણ !

હુકીરીશીઆ

તો ખેસો, સરદારો ! અને સાલજો ! એ
આપું ! એ વડાવા કાવ ? એ રનેદીઓ ને
અળખીઓ ! સાંભળો મારા દુશ્મની કહાણી !
મારી કીર્તિ ધુળધાણી થઈ છે મારી આજરુ
હાથમાં, મારું શરીર-એ મારું શરીર ! * * *

કોહલેશકન

શું ?

હુકીરીશીઆ

મારું શરીર મલિન, કલકિત, બદ કરાયું
છે મારું અંગ કરણ શુદ્ધ અને નિર્દોષ હોવા
જનમાં એક પાપીએ બનાવકારે મારી સાજ
લીધી છે, અને હું રોમન માતાઓની સાથે
એમવા લાવક રહી નથી. 'એ પિતા દારૂપિતર !
એ માતા વેરટા ! હાથ હાથ !

બ્રહ્મ

શાંત થાઓ, બહેન ! તમે નિષ્કલક છે !
સ્ત્રીમાં તે કેટલું બલ હોઈ શકે ? પણ કોણ
હતો એ હરામખોર ? જલદી કરો.

હોનેશીઅસ

જલદી કરો, કાલે કે અમારે વૈર મેનું
છે. બોલો, કોણ હતો એ ?

હુકીરીશીઆ

મને ખાતરી છે, કે તમે એ દુહને પુરે.
પુરી મઝા કરજો. એ પાપી સાહજદો સંસ્કરણ !

બ્રહ્મ

કોણ ? મંકસદસ ટાકર્વિન ?

હુકીરીશીઆ

હા, એજ પાપી મારા પતિની વીંટી લાંબે
મારે ત્યાં મેલમાન થયો. એ કોહલેશકન, તમે
તેને આપેશી આ વીંટીથીજ બધી જવારી
અને પાવમાલી થઈ છે મે તેને હાથે આપ્યો,
ખાવાનું આપ્યું, મારામાં સારો આવકાર
આપ્યો. છતાં એ દષ્ટ મધરાત પછી
માગ સુવાના એરણમાં દાખલ થયે અને
કે કે વીનવણુ કયા અને ધમકીઓ આપી
તેને મે નિમ્મકાન કરો છેવટે તે મને મારી
નાખવા નેચાર થયો, પણ મરનાને તો હું
તેવાર હતી હવે જુઓ તેનો હુકમ ! તેણે
કહ્યું કે " હું તને મારી નાખીશ, એટલુંજ
નહીં, પણ એક નીચ શુલામને તારી માથે
કતલ કરી દુનીઆને જલેર કરીશ, કે મે
તમને પાપમાં પકડ્યા, અને તેટલા માટે હાર
દ્યાં " મૃત્યુ પછી મારા પતિ, પિતા, મિત્રો,
અને દુનીઆની નજમમાં હું પાપી છું, એ
મારાથી જમાયુ નહીં એ નીચ મારા સીઆજને
ધાત કરી શકે, તોપણ એટલાજ મારું હજી
સુધી હું જીવતી રહી છું, કે તમને મારો
હજીરત જણાવી શકું.

કોહલેશકન

બહો દેરી ! સતી !

હુકીરીશીઆ

હવે આ કલકિત થયું સર્ગર જીવનું
રાખવું કચિત નથી. મારો હાથએ લાંબો,

આવી બેઆબરુ થયા છતાં, કોઈ પણ રોમન સ્ત્રી જીવે, એ અનિષ્ટ છે. સલામ, વહાલા કોલ્લેટાઈન ! સલામ, ગૃહસ્થો ?

પોતાની છાતીમાં ખગર મારું છે, અને જમીન પર ઢળી પડે છે.

કોલ્લેટાઈન

અરે ! અરે ! આ શું કયું ?

પાસે જાય છે.

હુટસ

પાસે જઈ બેઠીને

હા ! એ નિર્મલ આત્મા સ્વર્ગે ઉડી ગયો !

ખગર બેચાને

બંધુઓ ! હું આ પવિત્ર લોહીના સોગંદ ખાઈને કહું છું, કે અહંકારી ટાર્ક્વીન અને તેના ખુની કુટુંબની પાછળ હું આગ, તરવાર, અને જે મળશે તે સાધન લઈને પડીશ; અને હવે પછી તે કે ખીન્ને કોઈ પણ રોમમાં રાજ્ય થઈ શકશેજ નહીં.

કોલ્લેટાઈનના હાથમાં ખગર આપે છે.

કોલ્લેટાઈન

આ પવિત્ર લોહીના કસમ ખાઈને હું દેવોની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરું છું. કે અહંકારી ટાર્ક્વીન, તેની ખુની સ્ત્રી, અને તેના કુટુંબની પાછળ હું આગ, તરવાર, તથા જે મળશે તે સાધન લઈને પડીશ; અને હવે પછી તે કે ખીન્ને કોઈ પણ રોમમાં રાજ્યની પદવી પર, આવશે નહીં.

કોરેશીઅસ અને લુકીશીઅસ પાન કોલ્લેટાઈનને જેની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

[આ રક્તમય નાટકનાં વધુ ભાગ આવના અંકમાં]

હુટસ

અને હવે, બંધુઓ ! - આપણે આપણી તંદ્રા ઉડાવી દો ! જાગૃત થાઓ ! કમંભર કેસો ! દુરમન બળવાન છે; પણ આપણે આગ્રહેથી કામ કરશું, તો તેને હરાવી શકશું. અમે રોમ જઈએ, અને ત્યાં પ્રજાને એકઠી કરીને ટાર્ક્વીનના પાપી કુટુંબનું પાપ જાહેર કરી તેને સજાએ પહોંચાડીએ,

કોરેશીઅસ

અમે આ મામલામાં તમનેજ સેનાપતિ નીમીએ છીએ, અને તમારા હુકમ પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર છીએ.

હુટસ

મારે મંજુર છે, અને લુકીશીઅસ તથા કોલ્લેટાઈન ! તમારો અંશબદ્ધ શોક કેટલો ઉગ્ર છે, તે હું સમજું છું. પણ અત્યારે તો આંધુના અંગારા બનાવો, અને પાપીઓને બાળી ભસ્મ કરો ! એ લુકીરી ! અમારે તે તારો શોક અકચકિત હથીઆરોમાં અને ઉગ્રી ક્લગીમાં પાળવાનો છે ! ચાલો, બીરાદરો ! આપણે હવે જઈએ.

[બીન સી અથા પછી]

મારું મારું હું એ કુટુંબ !

નૃપતિ નમરે ન અવર કરે :

જીવમ ન કરે, યુવતી ઉપરે તવિત—મારું.

પરિવાર તેનો આદી ન રૂકી શકે કયલી,

ત્યમ કરે, ધૃતિ ધરે, નવ રહે :

બપ કરે, યશ વરે, અર મરે :

પરી તેના પગાડી મારું કાર !—મારું.

[અવ ઇ]

કુલશાન]

સુરસા

[અધિક અંશે ૧૯૩૭

અધિકારી દ્વારા પાસ પાડવામાં આવેલાં કાગળો અને તેના પુરા પુરાજો
પાસ પાડવામાં આવેલાં, તથા, અને એ કાગળો ને સાબન થાને પાસ પાડવામાં આવેલાં હવે પછી તે કે જોડે
કેવળ જન સંસ્કારો થાને થાડે સાબીલ નહીં

અવસ્થા]

મહારાણી ચોટીયાબેનની જીંદગીનું લગતા આ નાટકમાં મદમ બર્નહાર્ટે રાણીના પાઠ બદલ્યો હતો. બીજાનામાં મરી જવાના બનાવના

[અધિક જોડા ૧૯૭૨

વિચાર કરતાં ચોટીયાબેનના ત્રણ પુત્રો તેથી મરણ પામે આવડે બહુની તેમજ નજીબાનો અંજ કસોડો ને તેની પર મુલોવડો થઈ, એ વખતનું દરમ આવી રહ્યું થયું છે.

—સરખડ બર્નહાર્ટ

‘સરાહ સંગ્રહ’નું એક લાસ્ટિક અભિનય

સરાહ બર્નહાર્ટ

લેખક

ડૉ. રજિનલાલ દરિલાલ પંડ્યા.

પી. એ. બેનબ્રેજ બી. બા. — ૫-૩૦

અમદાવાદ, સાહિત્ય મંચ

૮૮ શ્રીમ ૧૨મી એપ્રિલ ૧૯૨૧ની સમી
સાંજ લંડનની તેમજ આ
૧૨મી જીવનપાસીખમાં અધિરમરણીય રીતે
કાચેલી છે. તે સાંજે આ લેખના નાના
પનારે ફુનીઆની મસદુર નદી સરાહ
ફિલ્મિંગે ખેડેલીવાર અને લંડને નેની
વર્ગીય સરાહ’ (Divine Sarah) ને
લીધાર પ્રત્યક્ષ દેખી.

નાટક વર્નાકુલ ‘મનીમ્મલ’ નામનું
હતુ. અને થીએટર, લંડનનું જાણીતું
પ્રીમીય થીએટર’ હતુ. મગમ સરાહ બર્ન-
હાર્ટ સાન દિવસની કુદી મુલાકાત માટે
પોતાના પ્યાર લંડનમાં આવી હતી અને આજે
એ મુલાકાતનો છેલ્લો દિવસ હતો.

નાટકશાળા નળાઆથી માયા સુધી સરેલી
હતી નાટક ફેય બાળામાં હતુ પરંતુ અચ્ચદ

બર્નહાર્ટના નામની આકર્ષણશક્તિ એટલી બળવાન હતી કે એ બાપા બાણનાર, ન બાણનાર, વિદ્વાન અને અબાણ સર્વે તેને ફરી એક વાર—છેલ્લી વાર નીહાળ્યા માટે થીએટર ઉપર ઉતરી પડ્યા હતા. તે રાત્રે સરાહ બર્નહાર્ટને મળેલો આવકાર લંડનની તવારીખમાં પણ ચિરમ્મરણીય રહેશે. નાટકનો છેલ્લો એક પુરો થતાંની સાથે અલિનંદક તાળીઓના અવાજોનો આખો મહાસાગર બાણે ફાટી નીકળ્યો અને પડદો એક વાર, બે વાર કે પાંચ વાર નહીં પરંતુ ધરાધર તેર વાર ઉચ્ચાવા પછી નાટકશાળામાં ભરાએલી લોકસભાજ સરાહ બર્નહાર્ટના દર્શનથી કૂંક તૂટ ધસી. પરંતુ એ પ્રેક્ષકવર્ગ ભાએજ બાણુતો હતો કે જેની કલાની પાદરજને વંદન કરવા માટે તે સ્થળે તે ભેગો થયો હતો તેની સાથે તેમની એ સુલાકાન ખરેખર છેલ્લીજ હતી. જેણે એક વાર પોતાની દિવ્ય નાટકકલાથી લંડનની આખી પ્રજાને નાચ્યધેલી કરી હતી અને જે હજુ પણ, ૭૬ વર્ષની વયે, અપંગાવસ્થામાં, એ નાચ્યશાળામાં પોતાનાં ચમત્કારિક શક્તિ અને પ્રભાવ વડે લંડનની આસમને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરતી હતી, તે સરાહ બર્નહાર્ટ લંડન અને તેની પ્રજાની તે સાંજે છેલ્લી વિદાય લીધી. સાર પછી લંડને તે આશ્ચર્યજનક હોમતનાં અનેક પરાક્રમો સાંભળ્યાં પરંતુ એ યશસ્વી વ્યક્તિને કદી ફરી જોષ નહીં.

સને ૧૯૨૩ના માર્ચની ૨૬મી તારીખે લગભગ ૭૯ વર્ષની ઉંમરે, સરાહ બર્નહાર્ટે આ દુનીઆ છોડી. તેનો દેહ અત્યારે તેની કાર્તિએ બલકત કરેલી આ દુનીઆ પર નથી પરંતુ તેનો અમર આત્મા સૃષ્ટિ ઉપર અદ્વય કાર્તિના મુકુટની પેઠે સદાને માટે ઝળહળે છે અને તેની અત્યંત નાચ્યકલા જગતની નજરે

દેખાતી બંધ થયા છતાં, તેની અવિસ્મરણીય સ્મૃતિ, જગતના કલાના ઇતિહાસમાં એક અમૂલ્ય તેજ-પગથારની દીપ્તિથી દીપે છે. સરાહ બર્નહાર્ટે સ્વર્ગવાસ પામી છે અને પામી નથી: સ્વર્ગવાસ પામ્યાં છતાં તે હવે છે—પામીને હવે છે—અમર હવે છે.

રેખીને સરાહ બર્નહાર્ટ બર્નહાર્ટ, ૧૨મી ઓક્ટોબર સને ૧૮૪૪માં પારીસના ૨૬ સેન્ટ હોનોરેમાં જન્મી હતી. તેની મા કચ વાહુદી જાતિની હતી અને તેની નામાંકિત પુત્રી જેટલીજ દેશપરદેશની મુસાફરીની શોખીન હતી. આથી નાનપણથીજ નાની સરાહને પારકે હાથે ઉછરવાનું પ્રાપ્ત થયું હતું. તેને તેની માએ પ્રથમ સીન નદી ઉપર આવેલા એક ન્યુખી નામના નાના ગામમાં એકલી આપા સાથે પોતાના ઘરમાં રાખી. ત્યાંથી તે આપાને પોતાને ઘેર ગઇ અને ત્યાંથી ટેટલાંક દુઃખો વેડ્યા પછી એ પોતાની માસી રેઝીનેને ઘેર ગઇ. નાની સરાહને નાનપણમાં ભોગવતી પહેલી હાડમારી આ હિપરથી સમજાશે. તેનો બાંધો ધણેજ પાતળો અને નાચુક હતો. આ પાતળા બાંધા માટે, તેના પછીના સમયમાં, પારીસના નાચ્ય-ટીકાકારોને હાથે તેને ઘણું ખમતું પડ્યું હતું; અને તેઓની સખત ટીકાઓની નીચે એક વાર એમ પણ લાગેલું કે સરાહનું આખું ભવિષ્ય અસ્ત થઇ જશે. પરંતુ અતે સરાહ બર્નહાર્ટ, પોતાના બાંધાની એ વિશિષ્ટતાથી, વિવેચકસમાજમાં ઉત્પન્ન થએલા વિરોધની સામે પણ વિજયશીલ નીવડી અને પોતાની અનન્ય કલાની મોહિનીમાં પ્રખરમાં પ્રખર વિવેચકોને વશ કર્યા.

આ અત્યંત પાતળા અને નાલુક શરીરની અંદર મુળથીજ એક ઉદ્દામ અને પ્રમળ ભાવાવેશભર્યો આત્મા વસતો હતો. સરાહના

નાનપંથુમાં આ વસ્તુની સાક્ષી પુરના અનેક બનાવો તેનાં 'મેન્નાર્સ'માં મળી આવે છે. તેનો આવેશ તેને ધર્મી વખત વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે તો અને મુળથી નરમ શરીરની આ બાલિકા, લાગણીઓના આવેશમાં, પછાડા મારતી, માથું અફાળતી, ચીમો ખાડતી, બેજાન થઈ જતી, માંદી પડતી. આ ઉદામ ભાવાવેશમયના સરાહ બર્નહાર્ટના કૃતિજીવનની છેરે સુધી ખાસ વિશિષ્ટતા રહી નાટ્યકલાના અધિષ્ઠાતા અને અધિષ્ઠાત્રીઓમાં "the greatest of tragedians" અનન્ય કૌશલ્યમય કલાકારની જે મહાન પદવી સરાહ બર્નહાર્ટ પામેલી હતી તે મુખ્યત્વે તેના આ ત્વમાવની પ્રયત્ન ભાવનામયતાને લઈને હતી તેની નાટ્યકલા કોઈ પ્રયત્ન પ્રકૃતિયજ જેવી હતી, તેમાં કદી મહેનત, અવ્યાસ કે કૃત્રિમતાની છાયા પણ દેખાતી નહોતી.

કેટલાંક વર્ષો આ પ્રમાણે તેની માસીને લાં ગાળ્યા પછી અને સાર પડી દેટલાક વર્ષો એક નાની સાધારણ નીસાળમાં રજા પડી સરાહને વર્સેલી પાસે આવેલા માડ કોંપ કોન્વેન્ટમાં મુકવામાં આવી. આ સ્થાન ની સાધુના, તેમાં વમતી સેવિકાઓની નિર્મલ જીવનરીતિ અને ત્યાંનું ધર્મરમકિનનું પવિત્ર વાતાવરણ, એ સઘળાંએ નાની ભાવમય સરાહના આત્મા ઉપર એવી સમગ્ર અમર કડી કે તેણે જીવનપર્યંત તેવી સેવિકા રહેવાનોજ નિશ્ચય કર્યો. લવિષ્પની નાટ્યકલાની સમાગમીના જીવનનું આ પ્રકરણ ધણુ વિચાર ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. સરાહ બર્નહાર્ટ, નાટ્ય જીવન માટે કદી છળજીર નહોતી એટલુજ નહીં પરંતુ તેના જીવનના એક વિભાગમાં ધણી સખા રીતે એ જીવનના જીવનની સામે હતી. છતાં કલાની અધિષ્ઠાત્રી તરીકે નિર્માણ

યએલી આ બાલિકા, કોઈ અજાણ સંધિએ બેગા થયેલી અતે નાટ્યભૂમિ પ્રાપ્તેજ વળી અને એ નાટ્યભૂમિ ઉપર અમર કીર્તિ મેળવવા ધણુ શક્તિમાન થઈ.

તેની ચૌદમી વર્ષગાંઠના દિવસે કુટુંબ સમેતનમાં, તેના કુટુંબીના એક સહૃદય મિત્રના આકરિમક ધોળથી સરાહનું સઘણુ ભવિષ્ય-જીવન નિર્માણ થયુ હતું. કોન્વેન્ટના પવિત્ર મસ્તિશ જીવન ઉપર વારી ગએલી નાની મરાહને આથી અતિશય દુઃખ થયું. તે દિવસે સાંજે તેને, જે નાટ્યશાળામાં તે પડીથી સજારી પેટે અગ્રહણી, તે થીએટર ક્રસિમાં, નાટક બેગા માટે લઈ જવામાં આવી. પરંતુ અતરંગ ઉડા મર્મમાં વીધએલી સરાહને તેમાં બીવકુલ રસ ન પડ્યો અને અતે બેજાન અવસ્થામાં લાવી તેને એકદમ બહાર સઘળવી પડી સરાહ બર્નહાર્ટ લખે છે કે મારા નાટ્યજીવનનો આ મારો પ્રથમ પ્રવેશ હતો.

ક્રાસની ભાણીતી 'કોન્સરવેટોર' નામની નાટ્યશાસ્ત્રની શાળામાં મુકાયા પડી સરાહનું ચિત્ત તેના નિર્માણ કરેલા જીવન પ્રત્યે કેક વળ્યુ લાં બે વર્ષના અભ્યાસ પછી તેણે હાસ્યાત્મક નાટ્યકલા (comedy)ના વિષયમાં બીજુ ધનામ લીધુ અને કરુણાત્મક નાટ્યકલા (tragedy)ના વિષયમાં અત્યંત લાગણીને લીધે, પટેલુ ધનામ બોયુ. પરંતુ આ છતાં સરાહની અભિનયકલાએ એવી સારી અમર ઉપમણી હતી કે 'કોન્સરવેટોર' છોડતાની સાથે ક્રાસના ભણીના થીએટર 'થીએટર ક્રાસિ'માં તેને જગા મળી જે દિવસે આ જગા સેવાના કરારપત્ર ઉપર સહીએ થઈ તે દિવસે સરાહ બર્નહાર્ટ પોતાનો સુખમિદ્દ જીવનમંત્ર પડ્યો "Quand-mime"- "હું કેક થય્યા."

બર્નહાર્ટના નામની આર્થશુશ્રુતિ એટલી બળવાન હતી કે એ બાપા બળુનાર, ન બળુનાર, વિદ્વાન અને અબળ સર્વે તેને ફરી એક વાર—છેલ્લી વાર નીહાળવા માટે થીએટર ઉપર ઉતરી પડ્યા હતા. તે રાત્રે સરાહ બર્નહાર્ટને મળેલો આવકાર લંડનની તવારીખમાં પણ ચિરસ્મરણીય રહેશે. નાટકનો છેલ્લો અંક પુરો થતાંની સાથે અભિનંદક તાળીઓના અવાજોનો આખો મહાસાગર બળે ફાટી નીકળ્યો અને પડદો એક વાર, બે વાર કે પાંચ વાર નહીં પરંતુ ધરાધર તેર વાર ઉઘાડ્યા પછી નાટકશાળામાં ભરાયેલી લોકસમાજ સરાહ બર્નહાર્ટના દર્શનથી કેંક તૂટ થઇ. પરંતુ એ પ્રેક્ષકવર્ગે લાગ્યેજ બળુતો હતો કે જેની કલાની પાદરજને વંદન કરવા માટે તે સ્થળે તે ભેગો થયો હતો તેની સાથે તેમની એ મુલાકાત ખરેખર છેલ્લીજ હતી. જેણે એક વાર પોતાની દિવ્ય નાટકકલાથી લંડનની આખી પ્રજાને નાચવેલી કરી હતી અને જે હજુ પણ, ૭૬ વર્ષની વયે, અપંગાવસ્થામાં, એ નાચશાળામાં પોતાનાં ચમત્કારિક શક્તિ અને પ્રભાવ વડે લંડનની આલમને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરતી હતી, તે સરાહ બર્નહાર્ટે લંડન અને તેની પ્રજાની તે સાંજે છેલ્લી વિદાય લીધી. સાર પછી લંડને તે આશ્ચર્યજનક હીમતનાં અનેક પરાક્રમે સાંભળ્યાં પરંતુ એ યશસ્વી વ્યક્તિને કદી ફરી જોઇ નહીં.

સને ૧૯૨૩ના માર્ચની ૨૬મી તારીખે લગભગ ૭૯ વર્ષની ઉંમરે, સરાહ બર્નહાર્ટે આ દુનીયા છોડી. તેના દેહ અત્યારે તેની ક્રાંતિએ જ્વલંત કરેલી આ દુનીયા પર નથી પરંતુ તેના અમર આત્મા સૃષ્ટિ ઉપર અક્ષય ક્રાંતિના મુકુટની પેઠે સદાને માટે ઝળહળે છે અને તેની અનન્ય નાચકલા જગતની નજરે

દેખાતી બંધ થયા છતાં, તેની અવિરમરણીય સ્મૃતિ, જગતના કલાના ઇતિહાસમાં એક અમૂલ્ય તેજ-પગથારની દીપ્તિથી દીધે છે. સરાહ બર્નહાર્ટે સ્વર્ગવાસ પામી છે અને પામી નથી: સ્વર્ગવાસ પામ્યાં છતાં તે જીવે છે—પામીને જીવે છે—અમર જીવે છે.

રેઝીને સરાહ બર્નાર્ડ બર્નહાર્ટ, ૧૨મી ઓક્ટોબર સને ૧૮૪૪માં પારીસના ૨૪ સેન્ટ હોનેરેમાં જન્મી હતી. તેની માડ્ય પાહુદી જાતિની હતી અને તેની નામાંકિત પુત્રી જેટલીજ દેશપરદેશની મુસાફરીની શોખીન હતી. આથી નાનપણથીજ નાની સરાહને પારકે હાથે ઉછરવાનું પ્રાપ્ત થયું હતું. તેને તેની માએ પ્રથમ સીન નદી ઉપર આવેલા એક ન્યુબી નામના નાના ગામમાં એકલી આપા સાથે પોતાના ઘરમાં રાખી. ત્યાંથી તે આપાને પોતાને ઘેર ગઇ અને ત્યાંથી કેટલાંક દુઃખો વેઠ્યા પછી એ પોતાની મારી રેઝીનેને ઘેર ગઇ. નાની સરાહને નાનપણમાં ભોગવવી પડેલી હાડમારી આ ઉપરથી સમજાશે. તેના બાંધો ઘણોજ પાતળો અને નાજુક હતો. આ પાતળા બાંધા માટે, તેના પછીના સમયમાં, પારીસના નાટ્ય-ટીકાકારોને હાથે તેને ઘણું ખમવું પડ્યું હતું; અને તેઓની સખત ટીકાઓની નીચે એક વાર એમ પણ લાગેલું કે સરાહનું આખું ભવિષ્ય અસ્ત થઇ જશે. પરંતુ અતે સરાહ બર્નહાર્ટ, પોતાના બાંધાની એ વિશિષ્ટતાથી, વિવેચકસમાજમાં ઉત્પન્ન થએલા વિરોધની સામે પણ વિજયસ્વીત નીવડી અને પોતાની અનન્ય કલાની મોહિનીમાં પ્રખરમાં પ્રખર વિવેચકોને વશ કર્યા.

આ અત્યંત પાતળા અને નાજુક શરીરની અંદર મુળથીજ એક ઉદ્દામ અને પ્રજા ભાવાવેશભર્યો આત્મા વસતો હતો. સરાહના

નાનપણમાં આ વસ્તુની સાક્ષી પુરતા અતેક ખતાવે તેનાં 'મેમ્વાર્સ'માં મળી આવે છે. તેને આવેશ તેને ઘણી વખત વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરતો અને મુશ્કેલી નરમ શરીરની આ બાહિકા, લાગણીઓના આવેશમાં, પછાડા મારતી, માથું અડાળતી, ચીસો પાડતી, ખેલાન થઇ જતી, માંદી પડતી આ ઉદામ ભાવાવેશમયના સરાહ બર્નહાર્ટના કીર્તિજીવનની ઉચ્ચે મુખી ખામ વિશિષ્ટતા રહી. નાટ્યકલાના અવિજ્ઞતા અને અધિશારીઓમાં "the greatest of tragedians" અનન્ય કર્ણાત્મક કલાકારની જે મહાન પદવી સરાહ બર્નહાર્ટ પામેલી હતી તે મુખ્યત્વે તેના આ સ્વભાવની પ્રચંડ ભાવનામયતાને લાખે હતી તેની નાટ્યકલા કોઇ પ્રચંડ પ્રકૃતિભજ જેવી હતી. તેમાં કદી મહેનત, અભ્યાસ કે કૃત્રિમતા ની જગ્યા પશુ દેખાતી નહોતી.

કેટલાક વર્ષો આ પ્રમાણે તેની મસ્તીને લાં ગાળ્યા પછી અને ત્યાર પછી કેટલાક વર્ષો એક નાની સાધારણ નીસાળમાં રહ્યા પછી સરાહને વર્ષેલી પામે આવેલા માડ મેપ કોલેન્ડર્માં મુકવામાં આવી આ ગ્યાન ની સાધુતા, તેમાં વખતી સેવિકાઓની નિષ્કલ જીવનરીતિ અને ત્યાંનું હાસ્યરસક્રિયમયું પવિત્ર વાતાવરણ, એ સધળાએ નાની જાવમય સત્તાદના આત્મા ઉપર એવી સત્તળ અમર કરી કે તેણે જીવનપર્યંત તેની એવિકા રહેવાનોજ નિશ્ચય કર્યો. લલિત્તમની નાટ્યકલાની સમ્પ્રાપ્તિના જીવનનું આ પ્રકરણ ધણુ વિચાર ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. સરાહ બર્નહાર્ટ, નાટ્ય જીવન માટે કદી હાજર નહોતી એકલુજ નહીં પરંતુ તેના જીવનના એક વિભાગમાં ઘણી સખત રીતે એ જનતા જીવનની સામે હતી. છતાં ક્ષાતી અધિરાશી તરીકે નિર્માણ

થએલી આ બાહિકા, કોઇ અનન્ય સંયોગે બેગા થવાથી અતે નાટ્યશ્રુતિ પ્રત્યેજ વળી અને એ નાટ્યશ્રુતિ ઉપર અમર કીર્તિ મેળવવા પશુ ચક્રિતમાનુ થઇ.

તેની ચૌદમી વર્ષમાંના દિવસે કુટુંબ-સમેતનમાં, તેના કુટુંબીના એક સહૃદય મિત્રના આકરિમક યોગથી સરાહનું સધળું લલિત્તમ-જીવન નિર્માણ થયુ હતુ. કોલેન્ડર્ના પવિત્ર સર્વિષક જીવન ઉપર વારી ગએલી નાની મરાહને આથી અતિશય દુઃખ થયું. તે દિવસે સાંજે તેને, જે નાટ્યશાળામાં તે પછીથી સત્તારી પેડે જગદળી, તે થીએટર ક્રસિમાં, નાટક જોવા માટે લઇ જવામાં આવી. પરંતુ અતરના ઉડા મર્મમાં વીંધાએલી સરાહને તેમાં બીવકુપ રસ ન પડ્યો અને અતે ખેલાન અવસ્થામાં લાથી તેને એકદમ બહાર લઇ જતી પડી સરાહ બર્નહાર્ટ લખે છે કે મારા નાટ્યજીવનનો આ મારો પ્રથમ પ્રવેશ હતો.

કામની નાણીતી 'કોન્સર્વેટોર' નામની નાટ્યશાસ્ત્રની શાળામાં મુકાયા પછી સરાહનું મિત્ર તેના નિર્માણ કરેલા જીવન પ્રત્યે કેક વાણુ લા એ વર્ષના અભ્યાસ પછી તેણે હાસ્યાત્મક નાટ્યકલા (comedy) ના વિષયમાં બીજું હનામ લીધું અને કર્ણાત્મક નાટ્યકલા (tragedy) ના વિષયમાં અલત લાગણીને લીધે, પહેલુ હનામ યોયુ પરંતુ આ છતાં સરાહની અભિનયકલાએ એની શારી અમર ઉપજતી હતી કે 'કોન્સર્વેટોર' છોડ્યાની સાથે ક્રાંસના બળીતા થીએટર 'થીએટર ક્રસિ' માં તેને જગ્યા મળી જે દિવસે આ જગ્યા સેવાના કરારપત્ર ઉપર સહીઓ મણ તે દિવસે સરાહ બર્નહાર્ટ પોતાનો મુખિક જીવનમય માર્ગો "Quand-même" - "હું કેક મહમ."

સરાહ બર્નહાર્ટની 'ક્રોમેડી ક્રાન્સે'ની જાહેશી જગમગદુર છે. સાં પોતાની ક્રીતિનો તેણે પ્રથમ પાયો નાંખ્યો; સાં તેણે પહેલી વાર પોતાના સ્વભાવની અનેક વિચિત્રતાઓથી જનસમાજનાં મન હરણ કર્યાં, અને ત્યાં તેણે ક્રાંસના એક વખત વિશેષી નાટ્યવિવેચકને પહેલીવાર જીલ્લા-વશ કર્યાં.

ક્રોમેડી ક્રાન્સેની મંજીના સલામદ તરીકે તારીખ પહેલી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૬૨ની રાત્રે, 'એશીજેનીઆ' નાટકમાં નાચિકા તરીકે સરાહ બર્નહાર્ટે પાક ભજવ્યો. પારીસની પ્રજા કરતાં નાટક, નાટકકાર, અને નાટ્યકલાની, વધારે સુક્ષ્મ રીતે પરીક્ષા કરનાર દુનીઆના કોઈ પણ નગરનો પ્રેક્ષકવર્ગ નથી. 'એશીજેનીઆ'માં પારીસના વિવેચકવર્ગનું મત સરાહની વિરદ પડ્યું. તેની પાતળી, સોરી જેવી શરીરાકૃતિ, તેના મોનો અસ્વા-

ભાવિક ધોળો રંગ, અને તેની યડકાની બોલવાની રીત, પારીસના વિચારકવર્ગને નાપસંદ પડ્યાં. સરાહ બર્નહાર્ટ પોતાનાં

સંસ્મરણોમાં આ વસ્તુનો સ્વાભાવિક ખુલાસો આપતાં હખે છે કે તેની વહાણી માની માંદગીની અર્ચીતી ખચર તેને મળવાથી, નાટકની શરૂઆતમાં પોતાની સઘળી કલા તે વીસરી ગઈ હતી અને જાણે સ્વપ્નમાં હોય એમ આખું નાટક તેણે ભજવ્યું હતું. તેની માની તળીઅતની સ્થિતિ ચિંતાજનક નથી એમ

જાણ્યા પછી તે ત્રીજા અંકમાં દીપી ઉડી અને જે સરાહ બર્નહાર્ટને સાંભળવા અને જોવા માટે પારીસનો પ્રેક્ષકવર્ગ આતુર હતો, તે સરાહનાં દર્શન તેણે તેમને કરાવ્યાં.

આ પછી સરાહ બર્નહાર્ટે, 'કેટ્રેશક વખત 'જીમનાસે' અને પારીસનાં બીજાં કેટલાંક નાનાં થીએટરોમાં ગાજ્યો. તેણે પોતાની પહેલી સંપૂર્ણ કૃતિ 'રેસીનની કૃતિ' 'એશીજેનીઆ'માં અને 'માર્ફવીસ ડી વીલીમર' તથા 'ક્રાંસીસ ડી શાં' નામનાં નાટકોમાં મેળવી. તેણે પહેલા

નાટકમાં દાખવેલી કલા વીશે ધણુ ઉચ્ચ અભિપ્રાયો અપાયા અને તે વખતથી ધીરે ધીરે ક્રાંસનો વિવેચકસમાજ સરાહ અને

તેની કથાના કથક: ઉદય અને વિકાસ કૃપર
ધ્યાન આપવો થયો. તેરલામાં કામીકૃત 'સે
પામાં' નામના નાટકમાં 'સોનેરો'ના પત્ર
તરફ તેને જીવવાનું પ્રાપ્ત થયું. આ નાટક
નાટક કરના કાવ્યને
મળતુ વધારે હતું.
તેમા કાવ્ય કાવ્યમય
ભાવગ્રીવના હતી,
અને આ તેની
કાવ્યમયનામા સંગદ
એટલી મહત્વાર્થી
ઉત્તમ સમિતિવા
કા કે તે વિવર્ધી
પારીમની પ્રેક્ષકમળ
મગદ બર્નહાર્ટ
પરવારી જતા જાગી
પરતુ આ મમો
કામી કૃપર, તેના
કનિદામમાં સેરો
વિકટ, કુ.ખવાદન
તુરપુ, અને ૧૮૭૦ની
કર કે કો-જર્મન
લગ્ન જલદેર મા
અને કામના સમળી

મને ૧૮૭૧માં એડીઓં થીએટરે પોતાનાં
દાર ફરી ઉપાધ્યાય, અને સ્વાસ્થી ફરી પાકુ
સરાદ બર્નહાર્ટનું જન્મન કીર્તિજનન મરુ
થયુ આ પછી એટલી એક મરીઆત તેજે

કૃત્ય કરેલા કાવ્ય
પોતુ નામમગળ
સમાય કમા કરે તુ
છે કામિના એક
ગ્રિખરથી બીજે
ગ્રિખરે તે અગળ
ત્યારથી કાવ્ય અને
કુને મહતી હતી
અને પારીમની પ્રેક્ષક
અને વિદેયક મમાળ
ને પોતાની પ્રમાનીતી
સમવંતાથી ચકિત
કરતી હતી, અને
૧૮૭૧ના તે યુરોપના
'જર્મન થેરીઓ'
નામના નાટકમા
ઉત્તર અને તેમાધ્યાય
ખેમે તંત્રા વિવધ
મેળપો અને ૧૮૭૦

અને કામના સમળી
થીએટરો બધ થયા
પરતુ આ કાગડીના
સમયમાં સરાદ મહતી દહી તરી. તેના આખા
જીવનને જે દેશભક્તિની લાગણીએ પાળવાથી અગ
વાયુ હતું, તે દેશભક્તિની લાગણી તેજે પ્રથમ
દાખવી. તેજે એડીઓં થીએટરને પોતાને ખર્ચે
લાવલ થએલાઓની કર્મીતાવનતા રૂપમાં ફેરવી
નાંખ્યું અને આખી લગ્ન કરમાન ત્યા તત્તોક
મહેનને માંદા અને કાવલ થએલા સીપાઈઓની
સારવારમાં તેજે પોતાનો સર્વ જાળ્યો.

ધુઆના 'દરનાની આ સંગદે કાવ્યમગળ પાઠ આરે
બજાઓ દનો તે પાની અનુષ્ઠાન સુવળતાથી પ્રભ
દનક માં તની વગવર્તો જની

મા વીકટ ધુઆના
'કો વ્હામ' નામના
નાટકમા તેજે નાશુતો
પાઠ વીરા અને પોતાની અમથ નાટ્યકલાથી
સર્વેતે છક કથા અને ૧૮૭૪માં તેજે
વોલ્ટરના 'ક્રાએગી તરમના નાટકમાં યુવ્વ
નાવિકાનો પાઠ લીધો અને તે પાઠના અભિ-
નયનમા એટલો ઉડા ભાવોદ્રેક અને એટલી
સમર્થ કાગુલમક (tragic) કલા દાખવી
કે તે વખતથી તે કામની કરજુપ્રધાન નાવક-
નાવિકાઓમાંની એક અગ્રમણ વ્યક્તિ ગણાવા

લાગી. સને ૧૮૭૬માં તેણે પોતાનો અમર પ્રીતિવાન પાઠ 'ફ્રી ફ્રે' સોહુના તે નામના નાટકમાં લખ્યો. જ્યારે સને ૧૮૭૭માં વીક્ટર હ્યુગોના સુપ્રસિદ્ધ નાટક 'હરનાની'માં 'ડોના સોલ'નો પાઠ લઈ તેણે આખી પારીસની નાટકશોખીન સમાજનાં મન હરણુ કરી લીધાં.

ફ્રાંસમાં હવે સરાહની પ્રીતિ તેની લગભગ ઉચ્ચતમ ક્ષણે પહોંચી હતી. જે થોડા તેના વીશે શંકાશીલ હતા તેમને તેના છેલ્લા પ્રયોગે ચુપ કરી દીધા. સને ૧૮૭૫માં 'કોમેડી ફ્રાંસે'ની તેને યાવજીવ સલાસદ નીમવામાં આવી હતી. પરંતુ આ છતાં તેને 'કોમેડી'ના અધિકારીમંડળ સાથે ફાવતું નહોતું તે જાણીતું હતું. આનાં કારણોમાં મોટું કારણ સરાહના સ્વભાવની કેટલીક વિચિત્ર વિશિષ્ટતાઓ હતી. નાટ્યકલાના પ્રાણહાર પરિશ્રમથી સંતુષ્ટ ન થતાં સરાહ બર્નહાર્ટે આ સમયમાં ચિત્રકળા અને શિલ્પકળામાં માથું મારવાનું શરુ કર્યું હતું. આથી તેના નખખા શરીરને ધ્વજ થવા લાગી અને તે જોઈ પારીસના ટીકાકારોએ તે સામે સખત વિરોધ ઉઠાવ્યો. તેની પોતાની મંડળીનો અધિપતિ મોં. પેરીન આ તેની વર્તણૂકથી જેટલો ગુસ્સે થયો હતો તેટલો ખીજો કોઈ ગુસ્સે થયો નહોતો. તેણે અનેક વાર સરાહને વિનંતિ કરીકરીને આ વધારેની મહેનત છોડી દેવા સૂચવ્યું પરંતુ સરાહ એકની બે ન થઈ. એવામાં સને ૧૮૭૬ના પારીસના 'સલુન'માં સરાહ પોતાની સુંદર શિલ્પકૃતિ 'આદર ધ સ્ટોર્મ' (તોફાન પછી) પ્રદર્શિત કરી અને તેની પ્રદર્શનના રીચોટમાં સંમાન સહિત ગણુના પશુ થઈ. હવે મોં. પેરીનના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહીં. પારીસના કેટલાંક નાટ્યવિવેચકો પશુ સરાહની સામે સખત પોકાર ઉઠાવવા લાગ્યા. છેવટે સરાહ, પોતાના

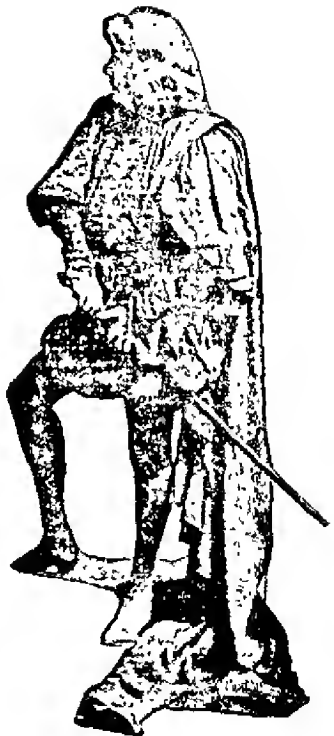
આશ્ચર્યકારક સ્વભાવવૈચિત્ર્ય પ્રમાણે ખલુનમાં ઉડવાનું પસંદ કર્યું અને તેની મંડળીના માલીકની રજા વિના તેણે તે સમયની અગમ્યખી જેવી એ સફર કીધી પણ ખરી. મોં. પેરીનની ધીરજનો હવે અંત આવ્યો. 'તેણે આ આજ્ઞાલંગ માટે સરાહનો એક હજાર ફ્રેંક દંડ કર્યો. સરાહે તુરત પોતાનું રાજીનામું મોકલ્યું પરંતુ એટલામાં ફેટલાક મિત્રો વચ્ચે પડ્યા અને સમાધાન કર્યું કે મોં. પેરીને સરાહ કનેથી દંડ લેવો નહીં અને સરાહે પોતાનું રાજીનામું પાછું ખેંચી લેવું.

આ પછી 'કોમેડી ફ્રાંસે'ની મંડળીએ સને ૧૮૭૮માં લંડનની પહેલી મુલાકાત લીધી. લંડન, બહુ આખું ઇંગ્લંડ, સરાહ બર્નહાર્ટની આ મુલાકાત હળુ સંભારે છે. 'લેટ્ટેન્જર' નામના નાટકમાં મીસીસ ક્લાઈસન તરીકે અને 'ફ્રીફ્રે' નામના નાટકમાં તે નામની નાવિકા તરીકે, તેણે પોતાની અભિનયકલાથી લંડનને આંછ નાંખ્યું. તેની અવધર્મ પ્રભાવવાળી અભિનયકલાએ આખા ઇંગ્લંડની પ્રજાને લગભગ સરાહ-થેલી કરી નાંખી. ઇંગ્લંડના નાટકકારો, ખેલાડીઓ, વક્તાઓ, નેતાઓ અને રાજપુરુષો, સરાહની અજબ મોહિની તરે આવ્યા અને લંડનનું 'ગેઈટી થીએટર' કલાના એક પવિત્ર ધામ જેવું થઈ ગયું.

આ અરસામાં સરાહ બર્નહાર્ટે પોતાનો 'કોમેડી ફ્રાંસે' સાથેનો સંબંધ છેલ્લી વાર તોડ્યો. સને ૧૮૮૦માં તેણે પોતાનું રાજીનામું મોકલ્યું, જે સ્વીકારવામાં આવ્યું. તેણે કવેલા આ કરારલંગને માટે પાછળથી તેના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું અને તેને ચાર હજાર પાઉંડ તુકસાની તરીકે કોમેડી ફ્રાંસેને આપવા પડ્યા હતા.

આ પછી સરાહ પોતાની નાદક મહાળી સાથે દર વર્ષે લંડનમાં આવતી. પોતાની સને ૧૮૮૦ની ઇંગ્લેન્ડની સફર દરમ્યાન તેણે પ્રથમ 'એન્ડ્રીએની લેકોનુઅર' અને 'ફ્રાન્કફર્ટ'નાં નાટકો લખ્યાં. તેના આ નાટકોના પાંદે અનન્ય સામર્થ્ય બરેવા હતા, અને તેથી તેના સખતમાં સખત ડીકાકાને મેળા પડ્યા.

આ પછી તેણે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને કેનેડાની પોતાની મહાન સુપ્રસિદ્ધ સફર આરબી. આ તેની સફરના કાકમાક અને લખકાના વર્ણનો સમ્રાટોની મુગાફગીઓની યાદ આપે છે. પોતાના સેક્રેટરીઓ, પરિચારકો વગેરેનું બહોળું મહાળ તેણે પોતાની સાથે લીધું હતું અને તેઓની, અને પોતાની મહાળીના મહાસેલોની માથે તે એક લગ્નકરના મેનાની પેઠે એક શહેરની ખીજ શહેરમાં ફરતી. એજ પુર હમાન અને સનાથી તેણે લગભગ એ વર્ષ સુધી નવી ફનીઆમાં ફર્મા કર્યું કેનેડા અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં મધ્યમાં મોટા શહેરોમાં તેણે નાટકો લખ્યા અને જે વિજય તે પુરોપચા પામી હતી તેજ વિજય સરાહ તેની આ નવી ફનીઆની સફરમાં પણ પામી. સાંની બ્રબ

સરાહ ફેર્બેરના ચર્ચાનવા

ચક્રવર્તીની સત્તા સામે ઢાંઢ શિર ઉઠાડે ત્યારે તેને જે લાગણી થાય તે કૌમુદીને થઈ. તે આવી હતી અહીં સામ્રાજ્ય ભોગવવા, પણ તે સરી પડતું લાગ્યું. ‘અત્યાર પહેલાં તે સૌ સાથે લળી હોત તો હરકોઈ તેને પાપે પડતું આવત. હવે તેમાં ભાગ પડાવનાર આવ્યો એટલે એ મનોરથ અણપુર્યા રહેશે એવો ઝાંખો વિચાર તેને આવ્યો.

એ માનલંગની શક્યતા તેને સાલી. તેની તોફાની ઝાંખોમાં તુચ્છકાર છવાયો- કૃત્રિમ ક્ષણિક તુચ્છકાર, કારણ હૃદય તો હસુંહસું થઈ રહ્યું હતું. પળવારમાં આંખું રિમત પણ હોઠ પર ફરક્યું.

“કમ્, કૌમુદી, શું થયું છે તને?” મુઝાયલી નીકળે વધુ મુઝાતાં કહ્યું “આલ જતું છે ને હવે? બાપાજી ક્યારના શોધી રહ્યા છે તને. જેટલી વાર થશે એટલા એ વધુ મુસ્સે થશે.” અને તે તેને દેરીને બાગના બીજા ભાગમાં લઈ ગઈ. કૌમુદી મુઝી મુઝી તાપે થઈ, કૈંક સ્વસ્થ બની ને બને જણ્યા આસ્તે આસ્તે બાગના મુખ્ય રસ્તા પર થઈને પાર્ટીમાં દાખલ થયાં.

+ + +

તે રાત્રે મનોહરલાલ પરવારને પોતાના ખંડમાં ભારે પગલે ને અશાંત ચિત્તે દાખલ થયા. અંદરથી બાર બંધ કરીને એક ડેકચેર પર લંબાવ્યું. સામેના સમુદ્રમાં ભરતી પુરેપુરી જળમી હતી અને મોઝાં ગર્જના પર ગર્જના કરી રહ્યાં હતાં. મનોહરલાલ ઉઠ્યા ને સુસવાટ-બંધ વાતા પવનનું જોર કમી કરવા બારીનું એક બારાનું ઢાંકી પાછા ખુરશી પર પડ્યા.

એ હમેશના સ્વસ્થ અને નિશ્ચિત માણસનું મન આજે કહ્યું કરતું નહોતું. હમેશ અદાલતમાં / સ્વિચ્છતાથી દલીલો રજૂ કરતું

મગજ અત્યારે ધુમી રહ્યું હતું. ઊર્મિના એક પણ પલ્લકાર વિના અસહાય અસીલોને દબાવનારું, છેતરનારું, ચીરનારું હૃદય અસારે તોફાની ઊર્મિઓનું સમરાંગણ બન્યું. લક્ષ્મી અચલ છે, વૈભવસુખનો અંત નથી, પ્રતિજ્ઞા નિત્યસ્થાયી વસ્તુ છે, છંદગી છે તેવીજ સર્વદા રહેશે-આવી આવી કૈંક સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટ ભ્રમણામાં રાતદહાડો રમનાર આત્માને આજે પોતાના નાનકડા જગતનો અંતકાળ છેક સમીપ લાગ્યો.

શાંતિ મેળવવાના બધા સામાન્ય ઉપાય તેમણે અજમાવ્યા. મોં ધોધું, દીવો વધારી વાંચવાનું કર્યું, બીજાનામાં આજોટી જોધું, ઝોરડામાં આંટા મારવા માંડ્યા. એકેકે રીતે કાવ્યું નહીં એટલે પાછા ડેકચેરમાં પડ્યા ને સામેની એક ખુરશી પર પગ લંબાવીને આંખો મીચી.

ચિંતા અને શ્રમના ભારથી લચી રહેલી આંખોને આખરે અર્ધનિદ્રા અર્ધજાગૃતિનો અનુભવ થયો એટલે માનસિક ચક્ષુઓએ કલ્પનાપટ પર દશ્ય પછી દશ્ય અખુટ તદ્દલીનતાથી તીરખવા માંડ્યાં.....

કુમસમાં ૧૯—નો ઉનાળો. સુનંદ સાથે પોતાનું ઝોળખાણ; ઝોળખાણમાંથી આકર્ષણ; આકર્ષણમાંથી અધઃપતન.

પછી તુરત વૈશાખમાંજ સુનંદ તેને ગામ ગઈ ને પરણી. વરસદિવસમાં તેને દીકરો થયો. દીકરો જોધને, કુચલી માટે વિપથ શોધનારાંને વહેમ ગયો. થોડી ચકચાર થઈ પણ સુનંદના પિતા ને પતિનો મોભો નાતજનતમાં ઉઘો એટલે વાત બહુ વધી નહીં.

દરમિયાનમાં પોતે સુંબાઈ આવી છેલ્લી એકએક બી. પસાર કરી. થોડા માસમાં લગન થયાં. પછી એક પાસ ધંધામાં લાભ

અને બીજી પાસ કૌમુદીનો જન્મ થયો.

સુનંદા સાથેના પરિચય છેક છેડયો ન હતો. એકવાર તે દીકરાને રમાડી બેઠી હતી ત્યાં પોતે પહોંચ્યા. દીકરાને પોતે રમાડવા માંગ્યો ત્યાં માને મોઝે ઘેરડા પડ્યા. તેજ વખતે પોતે ખરી વાત જાણી. જુનાં સ્મરણો જાણ્યાં પણ હૃદયહીન બની તેને ગુણભાષી નાંખ્યાં.

તે દિવસથી, ને શ્રીકાંત મોડો થતો મયો તેમ તેમ વધુ, સુનંદાના કુટુંબ સાથેના સંબંધ પોતે ઓછો કરવા માંગ્યો. કોણ જાણે શાથી, પણ કૌમુદી ને શ્રીકાંત એકઠાને નજર મળે એ દિનકર છે એમ પોતાને લાગ્યા કરતું હતું.

કૌમુદી મોની થઇ ને લખૂડી સ્વેચ્છાવર વરવાળા તેના કોડને પોતે હનુજન આપતા પણ શ્રીકાંતથી દૂરની દૂર રાખતા.

આજે પાર્લીની ગોઠવણ. પણ કૌમુદીની માગણીને માન આપીનેજ કરેલી. શ્રીકાંતને તેજરવાની ભૂખ પોતે તો શી રીતે કરે? નોતરાવવા એક મિત્ર જોડે તે આવ્યો. “આ આપણા અમલખગલના ચિરંજીવી મી. શ્રીકાંત” મિત્રે મનોહરવાળને કહ્યું. “હુ નીકળતોતો ત્યાં આવી અઠસા એટલે મેં કહ્યું ચાલો તમે પણ મનોહરવાળને ને તમારા ઘરનો સળધ તો ધણી વખનનો. કેમ ખરું ને શ્રીકાંત?”

હા કરેને કરેને શીકાને પોતાના મુખ પરની લાગણીઓ વાંચી એમ મનોહરવાળને થયું.

એ તો જે દેવ તે પણ હવે બાજુ લાધમાં હતી. કૌમુદી પાર્લીમાં આવ્યા પહેલાં આને અટકીથી ગમે તેમ ખમેડવો નેહજો. ગોઠરને બોલાવી કાનમાં કેક કહ્યું ને પછી “મી. શ્રીકાંત, જતા એક કામ કરગેદ માગ આસ મિત્ર અગાધકર ખારીરટર હજુ આવ્યા

નથી. તમારા જેવો ઘરનો કોઈક માણસ તેમને તેડવા જાય એ દીક મારી ‘કાર’ લેઆર છે. જરો તમે?” શ્રીકાંતને ‘આ જરો વિચિત્ર લાગ્યું. તેનો મિત્ર પણ શું થવાયો. આખરે મનોહરવાળની ઉતાવળ ને નહીં સમજતા મજારાથી નક્કરકે એ બંનેએ જવું એમ કયું. એકે જણ જેવા કહીને જવા લાગ્યા તેવાજ દૂરથી કૌમુદી ને નિરંજના આવ્યાં. “આમાં મનોહરવાળની દોકરી કથી?” “પીરોજ સાગુ-વાળી-જમણા હાથ તરફની”....

અધસ્ત્રમ ઉડી ગયું. બાકીની રાત, કયું ન કયું શી રીતે ચાલ નેની વીમાયણમાં મનોહરવાળે ગાળી.

* * *

ગુજરાત મેવના સેકક કશામમા રાતના ચાગેકનો સમય

“કાંત, ઉઘ તો નથી આવતી”

“કેમ વિચારો બાપુ આવ્યા કહે છે?”

“હા”

“શાના-દોના?”

“પહેલા તો-તમારા”

“બેટાબોલી”

કૌમુદી હમી પડી “બાપાજી જેવા સમજુ ને કેળવાયવાને આ શુ મુશ્યુ એ વાન કશાગ્યારની મનમા ધોળાવા કરે છે”

“સુઠવું શુ વાળી?” સાચી ભુદિનોજ મહિમા બસ નહીં તો એકપુરી નીકરીને કોણ આમ કહે?”

“પણ ના કાંત, એ પહેલાં એવા નહોતા દો. આંખની કાકી દોડ એવી રીતે મને ગમતા”

“માટેનો અભ્યાસ દહાણથી તને બંધેલામાં કેદ કરીતી! ને હું જ્યારે આવું ત્યારે ‘ઘરમા નથી’ એજ એકમરખો કુતર

પાટાને દહાડે પણ મને વચ્ચેથી કાણુ જાણે કોને ઘેર દાંદર તરફ મોકલ્યો. તોજાણની પણ કે હદ?”

કૌમુદી નિરુત્તર રહી.

“એ તો સારું થયું કે આજે હું આવ્યો ત્યારે તે પેલી ચીટી બારીમાંથી નાંખી ને ગોઠવણ પ્રમાણે સાંજે પાછલે બારણેથી નીકળી આવવાની હોંમત કરી. નહીં તો જન્મરોજ—”

“હોંમત? કાંત, કૌમુદીમાં ગમે તે ખોડ હશે પણ ખીકણપણું તો—”

“નથીજ; ખરી વાત” અને પોતાની રીટ પરથી ઉડી તે બેઠી હતી ત્યાં જતાં તેણે ઉમેર્યું “હોત તો શ્રીકાંતની ભાર્યા થવાનો સંભવ પણ થોડો.”

કલાકિક ગયા પછી વડોદરા આવ્યું. બંને જણ શ્રીકાંતના એક ભાઈબંધને સાં ગયાં. કૌમુદીનો હરખ હવે માતો નહોતો. તેની દુનીઆ નવીજ બની. રાતોરાત મુંબાઈ થી છટકાને પોતે બે અહીં ‘સીવીલ મેરેજ’ કરવા આવ્યાં હતાં એ વાત પણ તે વીસરી ગઈ.

મુંબાઈમાં કૌમુદી ગુમ થયાના ખગર મળે કે તુરત હોહા થાય ને પકડાવાનો ભય રહે. અહીં તો તપાસ પણ થાય તે પહેલાં બધું ખતમ થઈ ચુક્યું હશે એમ બંનેના મનમાં હતું.

શ્રીકાંતને તેના મિત્રે તેજ દિવસે લગનની ક્રિયાવિધિ કરવાનું યોજાસ કરી નાખ્યું ને સમય યતાં ત્રણે. રજીસ્ટ્રારની ઓફીસમાં પહોંચ્યાં. ફોર્મ ભરવાનું કામ થઈ રહ્યું. શ્રીકાંતે પહેલી સહી કરી. કૌમુદીનો હાથ

હોદ્દર પકડતાં સહેજ ધ્રુજ્યો. શ્રીકાંતે એ બરાબર જોયું: “કૌમુદી તારી હોંમત—”

એ વાક્ય પુરું થવા સરખામુજ નહોતું. નીચે કેંક ધોંધાટભરી પુછપરછ, દાદરા પર બેત્રણ જણાતું ધસારાબંધ ચકતું, ને “સચુર! સહીઓ થઈ?”ના ઉદ્દગાર સાથે જુદા પુરખતું ખંડમાં આવી પહોંચ્યું—બધું વિષળમાં બની ગયું.

“બોલોને કોઈક—સહી થઈ ગઈ?”

“એક થઈ બીજી થાય છે” આવનારને સ્થિરતાથી જોઈ રહેલા રજીસ્ટ્રારે ઠડે પેટે ઉત્તર દીધો “તમે કાણ છો?”

મનોહરલાલના હોશકાશ ઠેકાણે આવ્યા. જીવ જાણે શરીરમાંથી ઉડી જતો હતો તે કેંક હેંકો પડ્યો. પ્રશ્નનો ઉત્તર દીધો પહેલાં તે પાસેની આરામખુરશી પર બેસી ગયા. પછી ચક્રાતે સ્વરે બોલ્યા: “કાણ હું? આ તમારાં વરચહુનો બાપ—બેડનો સગો બાપ.”

“બાપ?” શ્રીકાંતે ત્રાડ મારી.

જવાબમાં મનોહરલાલે જરા બાગુ પર ખસીને બાર પાસે ઉભી રહેલી એક બક્તિ તરફ નજર કરી, ને તુરત શરમના અવતાર સમી બીતી—થયરતી મુનંદા તરફ બધાની નજર ગઈ.

તેના મોં ઉપરના ભાવો જોતાં વેંત શ્રીકાંતનાં માત્ર ગળવા લાગ્યાં.

સરી પડતી સ્વસ્થતાને એકત્ર કરવા મથતા રજીસ્ટ્રારે આભા બની પ્રશ્નપુછતી આંખે એકથી બીજા તરફ જોવા માંડ્યું.

અને કૌમુદીની આંખે અધારાં આવ્યાં. “ઓ.....બાપાજી” કહેતી તે પડખે ઉભેલા શ્રીકાંતના હાથમાં ઢળી પડી.

ગોંગોરા સાથ

સમશર છાપટકાઈ તપાસી લેજો

જેને માટે સર્ટીફિકેટ મલેલા છે. ખીજા હલકા સાથુએ વાપરીને તમારા પૈસા ફેંકા દેવા નહીં
નહાવા તેમજ હોવા માટે ગોંગોરા સાથુ ઉપયોગ પુરવાર થયેલો છે. પરંતુથી માલનો હરીફ છે
અને અનેક દેશજનુએ નિર્માણ થાપે છે

પિત્ત-વલી મુલેમાન, સ્વીડીશ મેચીસના વેપારી.

તારુ સરનામું - "ફારમહાડિસ"

નવમગર, મુખ્ય નં. ૬.

ખાસ આખરેદાર ગૃહસ્થો માટે જમવાની

હિમદા સમાવડ.

માસીક ચાર્જ ૨૨-૮-૦
અથવા માસના ૧૧-૪-૦
કુ. ૮૦-૬૦-૨ ૩૦)
કુ. ૮૦-૩૦-૨ ૧૫)
અંતરિક્ષ પાસે પુખ્તી
સમાવડ રાખવામા આવી છે.
વધુ ખુલાશા માટે
મિત્રજનને મલો.
૬૦ અવરોના પાકીયા સાથે
કાવળાનેલી-મુખ્ય નં. ૧.

રહેવાની
માથે
જમવાની
ઉપય
સમાવડ.

રાષ્ટ્રીય

હાઈ લાઈ

અંગેરી
મેનશન
દે-
સેલ્ફરેક
ફેલ
મુખ્ય, ૪

સર્વ શોખીન મનુષ્યગણમાં આદરમાન પામેલું

સેન્ટ

ઓટો મોહીની

ઘેર ઘેર પ્રખ્યાત છે. જેણે સોનાના ચાર ચાર ચાંદો કાંચેસરેવીના કરપલ્લવથી પ્રાપ્ત કર્યા છે. જેની મુગધી અથેલી અને બાટમેગટાનાં તાજાં ફૂલોનું અભિમાન ધરાવે છે.

ફી. રૂ. ૨, ૦૦૦, ૦૦.

મોહીની એજન્સી,

બુખામસજીદ-મુંબઈ.

સ્વદેશી

પાલીસ લાદીઓ (સરિદ તથા કાળી)

મોટા મહેલો તથા બંગલાઓની શોખા વધારનાર, પાલીસ લાદીઓ, સીડીના ટપા, બાયસ્કેવઓ, પાણીઆરો વીગેરે દરેક સાધકનાં તૈયાર મોટા જગ્યામાં અને કીકાપતથી મેળવવાં હોય તો મળે અગર લખો:

આર. જીવરાજ કુંઝ

ટેકાણું-ટંકર રોડ, દુકાન નં. ૧૫, મુંબઈ નં. ૪.

મુંબઈ

જોજન શાખા

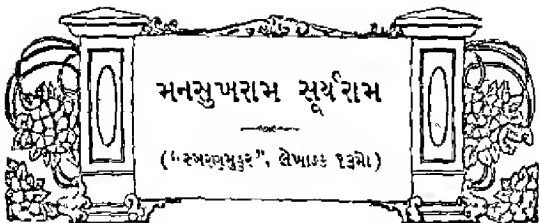
મનને પસંદ પડતી

જમવાની

ઉમદા સગવડ.

ટું-કાલબાદેવી રોડ,
વીકુલવાડી સામે,
મુંબઈ, નં. ૨.

લેખક

રા. નગસિંહરાવ મોળાનાથ

બી. એ., સી. એમ.

મહારી દસ વરનની ઉંમરથી માળ સુતરની ઉંમર સંધીમાં હાથ માં આવે એટલા ગુજરાતી પુસ્તકો, મમમુ ના મમમુ નો પાછુ, હુ વાચી જતો હતો. તેમાંનું એક પુસ્તક “શોકસંહિયર કથામંજરી” નામનું મેં બહુ રસથી વાંચુ હતું *Little Tales from Shakespearian* નું એ ભાષાન્તર હતું એમ હું તે વખતે જાણતો નહોતો એ ભાષાન્તરના કર્તાએ મનસુખરામ સૂર્યરામ રણજોડખાઈ દિવ્યગમ, હોટાવાવ સેવકરામ, અણિયાઈ જમખાઈ અને હરિદાસ વિદ્યારીદાસ હતા એમ મને સ્મરણ છે સાગીના સાહિત્યના રચનાર પ્રથમના ત્રણ નામ જ કર્તા તરીકે આપે છે. પુસ્તક મહારી પાસે અત્યારે નથી તેથી વગુરિયનિનો નિર્ણય થતો નથી. અત્યારે તે વાન માથે કામ નથી પરંતુ વકતવ્ય એટલું જ છે કે આજના લેખના નામકનો પરાણ પરિચય પ્રથમ એ પુસ્તકદારા મને થયો હતો. સાહિત્યકેતુમાં જેવા

સંધી નિયતનાર મનસુખરામ અને રણજોડખાઈ એ બેની એકી જાણા કાળ સૂરી પંચિદિમાં રંગી મનસુખરામજીનો પ્રથમ માક્ષાત્ પરિચય મને થયો તે પહે એઓની સંસ્કૃતમય કૌતીનો ઉપહાસ મહારા વરીલ બન્ધુઓ કરતા હતા તે વખતથી હેમનુ સ્વપ્નચિત્ર મહારા મગજમાં રચાઈ ચૂક્યું હતું હેમનું “અસ્તોદય” નામનું પુસ્તક વાંચ્યાથી એ ચિત્ર વિશે દૃઢ છવાયું. એ પછિનું પ્રથમ દર્શન ઈ. મ ૧૮૭૪ના ગુમારમાં અમદાવાદમાં જગાલાઈના બગીચામાં મહારા પિતા રહેતા હતા ત્યાં થોડું સ્મરણમાં આવેલે પૂણ ખાતી નથી. પરંતુ તે પ્રમને એક ચર્ચા ઉપરિચય થઈ તે વિશે તો ખાતી જ છે કદિન ભાષામાં સંસ્કૃતની પેઠે દિવચન છે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિશે મનસુખરામજીને અસ્તિત્વમાં અભિપ્રાય દર્શાવેલ મહારા પિતા, વરીલ બન્ધુ તથા કેટલાક પિતાના મિત્રોની હાજરી હોવાથી હું કાચબર ચૂપ રહી, પણ આખર મહાસુથી બોલી જવાયું:

“લેટિનમાં દ્વિવચન સાંભળ્યું નથી, બાબારાવ (મહારા વડીલ બન્યું) મોતીલાલભાઈ વગેરેને પૂછી ગુઓ. એઓ સ્કૂલમાં લેટિન શીખ્યા હતા;” એમ કહી radius નું બહુવચન radii અને focus નું બે સંખ્યા છતાં પણ foci એમ સરખાં રૂપ છે તે ઉદાહરણ આપ્યું. આ મહારી પ્રથમ ધૂષ્ટતા. એ ધૂષ્ટતાનું ખીજ અધિકાર ખ્હારના ક્ષેત્રમાં ધસવાના પ્રકાર તરફ તથા પાણ્ડિલદમ્બ તરફ અસહિષ્ણુતા હશે એમ લાગેછે. કાંઈક આ ખીજનું ફળ ખીજે એક પ્રસંગે (ઈ. સ. ૧૮૮૮માં “શુજરાતી ભાષાની દાહની નેડણીની પદ્ધતિ વિશે વિચાર” એ મથાળાનો લઘુ નિબંધ લખ્યો તહેમાં- પૃ. ૧ દ્વાની કુટનોટમાં) મનસુખરામભાઈનું નામ દીધા વિના જ એઓના ‘પસંદ’ને બદલે ‘પસત્ર’ શબ્દના પ્રયોગની ભૂલ્ય બતાવવામાં પ્રગટ થયું હતું; એ શબ્દોમાં પ્રીતિના વિષય અને વિષયીની વચ્ચેના ભેદનું અજ્ઞાન જણાઈ આવેછે, વગેરે ટીકા મહેં કરી હતી.

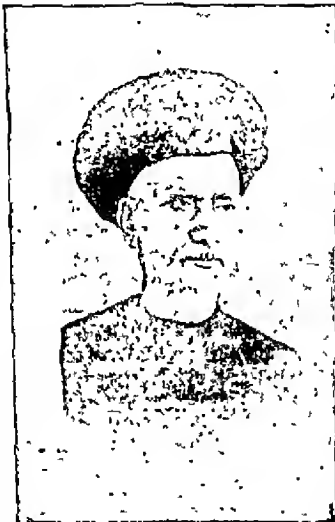
ઈ. સ. ૧૮૭૫ના નોવેમ્બરમાં હું મુંબઈ આવ્યો. તે વખતના એડવર્ડ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સના આગમનને પ્રસંગે મહારા પિતા સરકારના નિમંત્રણથી અગાઉથી આવેલા હતા અને મોરારજી ગોકળદાસના ચીનાબાગમાં ઉતારો રાખ્યો હતો ત્યાં હું પણ આવ્યો. આ અરસામાં મનસુખરામભાઈનાં દર્શન રોજ થતાં હતાં અને મહારા પિતા સાથેના વાર્તાલાપ સાંભળવાનો લાલ મળતો હતો કેમકે મનસુખરામભાઈ પણ એજ કોમ્પાઉન્ડમાં રહેતા હતા. એ વખતે મનસુખરામભાઈની તેજસ્વી મુખમુદ્રા, તેજસ્વી ચરમાં અને એકંદરે પ્રતાપી દેખાવ સર્વના ઉપર છાપ પાડતાં હતાં. અનેક દેશી રાજ્યો નેડે એજન્ટ તરીકે એઓનો સમ્બંધ હતો અને

કેટલાંક રાજ્યોમાં દિવાનગિરી ઉપર એઓના મિત્રો ગોઠવાયલા હતા. “મહારા ચૂંટામાં ચાર ચાર દિવાનગિરીઓ છે.” એમ મનસુખરામભાઈ ગર્વવચન બોલતા હતા એમ કહેવાયછે. સાહિત્યમાં પણ શુજરાતીના બેકન મનસુખરામભાઈ અને શેક્સપિયર રણછોડભાઈ હેવી માન્યતા એ ગુગલનેડીની હતી અને ખ્હાર પ્રચરાવી હતી એમ પણ કહેવાયછે.

એલફ્રિન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થવા માટે ઈ. સ. ૧૮૭૬ના મન્યુઆરીમાં હું મુંબઈ આવ્યો. સાથે કુટુમ્બના મુનીમ લક્ષમણ (બન્યુમમાજવાળા ગાલાભાઈ લક્ષમણના પિતા) તથા ઘરનો એક જૂનો વ્રાહ્મણ મહારા પિતાએ મોકલ્યા હતા. સ્વતંત્ર મકાન મળતા સુધી મનસુખરામભાઈને ત્યાં હમરો ઉતારો રખાવ્યો હતો. પરંતુ તે થોડા દહાડા માટે જ હતો. લક્ષમણને પારકે ઘેર રહેવાનો કંટાળો હોવો આવ્યો કે ગમે હોવી પણ એકંદાની ઓરડી સોંપી કાઢી ત્યાં મહેને સ્થાપ્યો. કંટાળાનું કારણ હુક્કક હતું; હમને ખખર નહિ કે મનસુખરામભાઈના વતન નડિયાદમાં સંપત્ર હોવો શિવાજ હશે કે રાત્રે ફક્ત દાહ્ય અને ભાત ખાવાનાં હોય; મનસુખરામભાઈને ત્યાં રોજ રાત્રે પ્રસાદમાં થાળીમાં ભાત અને તે ઉપર રેંદેલી પાતળી દાહ્ય શિવાય ખીજું કાંઈ હમને મળતું નહોતું. એઓ પોતે શું જમતા હતા તે હમને ખખર નથી, શાથી કે હમારી સાથે ખેસતા નહોતા. કંટાળાનું કારણ આટલું જ હતું. આ પદ્ધતિ પાછળથી બદલાઈ હતી. મહારા નોકરીના દિવસોમાં શોલાપૂરથી અમદાવાદ આવતે જતે મનસુખરામભાઈને ત્યાં હું ઊતરતો ત્યારે તો રાત્રે પણ દાહ્ય ભાત, ચાક, ચોપણ, દૂધ, બધી સામગ્રી પીરસાતી હતી.

સાહિત્યની રંગભૂમિ ઉપર મનસુખરામભાઈ
જ્યેઠે મહારું પ્રથમ સંઘર્ષણ ઈ. સ. ૧૮૮૨માં
થયું. સંવત ૧૬૩૫-૩૬ના "અદેશવસત"ના
અંકોમાં બીમરાવકૃત "મેઘદૂત" કાવ્યના
ભાષાન્તરનું અવલોકન અત્યંત કઠુતા અને
અન્યાય લે રહ્યું.

કેકે શાસ્ત્રીનું
લખેલું નામ
વિના આગ્ય
હતું તે શાસ્ત્રી-
ના મરણને લીધે
અધૂરું રહ્યું
અને તે પછી
મનસુખરામ
ભાઈએ અવલો-
કન વગર નામે
જુદા જ કેપે
આગળ મળ્યું
પૂર્વેકત અવશેષ
કનમાં સળંગ
પ્રેરણા મનસુખ
રામભાઈની હતી
અને પછીના
લેખ પણ એ-
એના હતા એ
વિશે મહારીપામે
સળંગ પ્રમાણ
હતાં. આ ઉપર-
થી "જુદિ 'ગુજરાતી'ના]
પ્રકાશ"માં એ

૨૫. મનસુખરામ સુરવરામ

કાંઈક અપ્રિય વચનો કહ્યાં હતા. "સ્વદેશ-
વસત"ના પ્રથમ અવલોકનમાં મૂકે સૂચનાર-
પણ પોતાનું જ હતું છતાં ઉત્તરભાગના
લેખમાં હેમો જણ પોતે કર્યો હતો કે દોષપક્ષની
દલીલો આભાર સુધી રહી થઈ, હવે ગુણ-

પક્ષ રજૂ કરીશું,
આમ પ્રતિજ્ઞા
કર્ષી છતાં ગુણ-
પક્ષ તો અણુ-
માત્ર દર્શાવ્યો
નહોતો અને
કાવ્ય, તેના
વિભાગ, રસ,
તેના વિભાગ,
કવિશાસ્ત્રના મેઘ-
દૂતની પ્રગતિ
વગેરે અસખદ
વાતો કરીને,
લેખક અદિતમાં
જિનયો હતા,
કાવ્યમાં મહત્તા
હતા અને એમ
કરતાં કરતાં
"પ્રેમની પોથી"
ઉકેલીને અને
પછી "હૃદયની
નૌકા"માં બેશી
કંદાચાલ્યા મથા
ને ખખર પણ
પાડી નહોતી.

મેઘદૂતના ભાષાન્તર વિશે એ લખાણથી
અર્થ કરી તેના આરમ્ભમાં મનસુખરામ-
ભાઈનું નામ દીધા વિના આ વિષયમાં દેખની
નૃત્તિ તથા વર્તન વિશે એ સળંગ અને

આ પુદ્ગલ કઠુતા ભરેલું થયું હતું
એ જ સ્તીકારુક પદનું એ વાતને સમજ-
મનસુખરામભાઈએ લખ્યા સમય પછી ગોવર્ધન-
ભાઈ જ્યેઠે મૂકે એક મદેગો મોકલ્યો હતો

[બહુકવચી

હેમાંની વાત તો મ્હારે ગમે કિતરી ન્હોતી.
“બીમભાઈના મેઘદૂત વિશે ચિરદ દીકરામાં
લાય હોવાનો મ્હારા ઉપર નનુભાઈ સંશય
આગ્રેહે તે નિરાધાર છે” એમ એઓએ
કહાવ્યું હતું. મ્હેં ગોવર્ધનભાઈને મ્હારા
સંશય માટે સખળ આધાર અને પ્રમાણ ને જ
વખતે કહી અતાવ્યાં હતાં અને ગોવર્ધનભાઈ
ચૂપ થયા હતા.

એક જિલ્લામાં હું પ્રથમ નીમાયે તે
સમયમાં એકવાર હું અમદાવાદથી આણંદ
તરફ જતો હતો. નરિયાદ રેશને મ્હને મળ્યા
માટે મ્હારા મિત્ર વરજીરાય સતોકરાય દેસાઈ
આવ્યા હતા. વરજીરાઈ તરફથી ખજર
મન્યાથી ગોવર્ધનભાઈ પણ કરમોડાયકો છતાં
થેરથી લીંડના રેશન ઉપર હેમની સાથે
આવ્યા, અને મનસુખરામભાઈનો સંદેશો
કહ્યો: “બોલાકાકાએ ખાસ મ્હને મોકલ્યો-
છે, અને હેમને ત્હાં કિતરીને પછી જ
જવાશે.” “જમાનારે આગળ જમાનાર
લાયાર” એ ત્યાલ પ્રજા થયા. હું કિતરો
અને મનસુખરામભાઈને થેર આનિશ્વરાણ
લીધો. રંગમૂમિ ઉપર ગમે એટલાં યુદ્ધ થયા
છતાં હલ્લમ્હેદ ન્હોતો એ આ ઉપરથી જણાયો.

આ માટે વિશેષ પ્રમાણ્ય લેધું હોય તો
એક બીજે પ્રસંગ તોયું. નરિયાદમાં સરકારી
ખંડામાં મ્હારે મુકામ હતો તે વખતે
મનસુખરામભાઈનાં પત્ની ઝડીસત્તી કુટુંબ
ખંડજને લઈને મ્હારી પત્નીને મળ્યા આવ્યાં
હતાં. જૂનો સમ્મન્ય, ઉખરમાં ધણાં વડીલ
છતાં, એ સુશીલ બાઈએ જાગી રાખ્યો હતો.

હું કહી ગયો છું કે મેંસાપરથી અમદા-
વાદ જતે મુંબાઈમાં મેંમનાં અનેકવાર

મનસુખરામભાઈનો અતિથિ હું થતો હતો.
તે પ્રસંગોએ હેમનું તથા હેમનાં પત્ની
ઝડીસત્તીનું આતિથ્ય પૂર્ણભાવમયું થતું
હતું. હેવા એક પ્રસંગે એક સમયે બોજન વેળા
એ નવાં જાન મ્હને મળ્યાં. કેરીનો રસ અને
અડદની ધારી (વડાં) જમણમાં હતાં, રસમાં
બોળીને ધારી હું ખાતો હતો ત્હારે મનસુખ-
રામભાઈએ મ્હને બતાવ્યું કે ધારી ધીમાં
બોળીને હોય તો સરસ લાગશે. મ્હેં તેમ ક્યું
અને સરસ લાગ્યું. આ એક નવું જાન.
બીજું નવું જાન: મ્હેં રસનો ત્રવા વખાણી
ક્યું “રસ સરસ ખરમધુરો છે.” મનસુખ-
રામભાઈ પાણિસવાળી મુખયમાં કરીને
બોલ્યા: “મૂળ સંસ્કૃતમાં ‘મધુર’ શબ્દનો
અર્થ ખાદ્ય અને મીઠો એમ જ છે.”
મ્હારથી ના રહેવાયું. હું બોલ્યો, “કરિયો
વેચનારા વગેરે હેવા અજાન લોકો ખરમધુરને
ખરલે ટુંકામાં ‘મધુરો’ સ્વાદ એમ બોલે છે.
તે કારણ હતો. બાકી સંસ્કૃતમાં ‘મધુર’
શબ્દનો અર્થ તો હેવા જાણ્યો નથી”

રણછોડભાઈ ઉદયગુપ્ત મનસુખરામભાઈ
ને વિશે મરકરીમાં કહેતા ક—“મનસુખરામ
તો દલાગી રાન્ય બતાવે છે!” રાજ ખોરે
બોળીમાં બંધેજારામ્યેથી અધારું કરીને
કહાકેક નિગ સેવાની મનસુખરામની નિયમિત
ટેવ ઉપર એ મિત્રના રતોદાપદાસનો ફાસ
હતો. આ નિયમિતનાની પરાકાષા મ્હેં એ
વાર મુસાફરીમાં લેઈ હું મુંબાઈથી શોલાપુર
જતો હતો, મનસુખરામભાઈ મદાજદેવાર
જવા માટે પૂને જતા હતા: દેન ઉપડી અને
ચોરીવારે ઉપરના ‘અર્ધ’માં બિચો પાપરી
દઈને મનસુખરામ લોખા ચર્ધને ઉપવાને
મના. લેદેના એક અંગ્રેજ મુસાફરે રિખ

સાથે પૂછ્યું: "Going to bed?" એ જ પ્રસંગે એઓના ઊંઘના પટ્ટાં એક બીજાને તમારો મહેં દીકરો મે મહિનાનો તાપ, આગમીના કમ્પા તપેમા, આગમપાલ કોકચુપદીના કુચરો-થી તપેતુ વાનાવરણુ,--આ પરિસ્થિતિમા કંઈ સોસ કૈવો પડે તે કમ્પી સકાઈ. પણ આગમીમા પાણી મુદ્દ બ્રાહ્મણી કેમ પીવાય? આપણા શાસ્ત્રોની પેઠે અને રાજ-દરબારી માગેનો આદર કરીને, મનસુખરામે વચ્ચે તોડ કાઢ્યો, પોતાની પાસે કાચડીમા પાણી હતું--હવે તો થઈ જ ગયેલું--તે વખતેવખત મ્હોમા છઠ્ઠેને કોમળા પોતે કપે જતા હતા પાંચે લેનો કમ્પ! મ્હારી કનેના કુળમાત્ર કડુ પાણી હેમને પાવાનું મ્હને મન નો થયું હતું, પણ હેમના તપનો બચ કરવાનું પાપ મે ના આહવં

એક વાર મનસુખરામજીએ મગપા કુ ગયો ત્હારે પોતાના રામાયણના ભાષાન્તરની વાત પોતે કાઢી. મ્હાગ પિતાને મોયે હેમણે કહેલું હતું કે એક દહાડે રામને ને એક દહાડે કામને એમ બંહેચાથી મ્હે રાખી છે મનન કે એક દિવસ મૂળ રામાયણમાથી ભાગ ચાયવો અને બીજે દહાડે લેનું ભાષાન્તર કરતુ આ ભાષાન્તરની વાનગી "સતી સીતાનું ઉત્તર" એ મયાગાથી હેમણે કાક મામિકમા પ્રગટ કરી હતી. આ ભાષાન્તર વિશે હજીકવ કહેલ મનસુખરામજી મ્હને કહે છે "ભાષાન્તર આ હું કર્યું ત્હેમાં બીજું બહુ તો ઠીક, પણ એક નમર બહુ આવે છે. ચરણેને અન્તે શબ્દો સ્થામ સ્થામા બરોબર મેળવવા તે સાધનું બહુ કાણુ પડે છે" હું મૂંડ રહ્યો. ખચરચનની ક્યામાં મુલાકાતનું સ્થાન ભોગવનારી અન્તરમમક (rhytme)ની યોગના, જે સિદ્ધ

કવિને આમોન્જવાસરૂપ નિમર્મસાધ્ય હોય તે યોગના, જેને આગામ્ય બાગે લેની આગમ્ય જ્ઞાન જિવાય બીજી શું થટે? કારણકે એ મમે લેવા પાલુ વડીય રહ્યા.

બીજી એક મુલાકાતને પ્રમગે વેદાન્તનો વિષય ઉપચિત કરીને મનસુખરામજીએ બોલ્યા "જગત્ સિધ્ધા, અમલ કહેવાય છે લેનો ખરો અથ થયું હોયો સમજતા નથી જે વગતુ મ્હે કામમા હોય તે જ સત્ય ચગાય જગત્ જુલકાળમા ન્હેનુ અને નાસ પામવાનું છે તેથી ભવિષ્યકાળમા નથી રહેવાનું માટે તે અમલ એ ખરો અથ છે." માયાવાદનો આ અપૂર્વ અર્થ મ્હારા જેવા અનધિકારીને મગે તો જિતયો નહિ. પરન્તુ એ વિશે વેદાન્તના પ્રતીક એક મિત્રને થજા વર્ષ પછી પૂછનાં એ અથમહણુ દ્વિત છે એમ ખાતી થઈ.

બીજી એક પ્રમગે મનસુખરામજીની કાસ્પરસની મુદ્દ પરીસંકલિત ક્રાંતિ થઈ હતી. કાક માધારણ રમવાડાના મરાગિયા મુદ્દાથી હેમની જે આવ્યા હતા, હેમને કેટલાક ચિત્ર ખરીદવા હતા તે આવ્યા હતા; તે મનસુખરામજીએ ખતાવ્યા ને કયું "હામાથી પમદ પડે તે રાખો" રજપૂતભાઈ બોલ્યા "આપ જ પમદ કરો આપ પમદ કરશે તે બોલુ નહિ કરો" બીજે કે મીઠાઈ કે કાપડ લેવાનું હોય ત્હેમા છેતરાવાનું હોય નહિ? વાત એ હતી કે પોતે સમજતા ન્હેનુ મુદ્દ રમજ પાખી મન્દ પ્રિમત કરી મનસુખરામ ભાણે એ લોકોને જેમ તેમ સમજાવ્યા.

કેટલાક વર્ષ પછી કાણુ બીજે શા કારણ-થી મનસુખરામજીને ત્હા જિતરાવાનું હમે બધે કુર્પ અને માધવદામ રમનાયદાસ વગેરે મિત્રોને ત્હા જિતરાવાનો કમ રાખ્યો, પરન્તુ

દરેક પ્રસંગે હેમને મળવા તો હું જતો જ. પહેલાં પહેલાં તો એ પૂછતા: “ક્યાં ઊતર્યા-છો?” ને હું કહેતો. “માધવદાસને ઘેર.” શાંતિશુદ્ધિની હેમની લાગણી આવી દુઃખાતી હશે કે કેમ તે ખબર નથી. હાવી એક મુલાકાત વખતે હું તથા મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ સાથે ગયા. હું કારવારથી તે વખતે આવ્યો હતો. (ઈ. સ. ૧૮૯૫-૯૬માં). મનસુખરામભાઈને હેમનો હમ્મેશનો રૂઢ પ્રશ્ન પૂછ્યો. “હમણું તમે શું કરો છો?”—આમ મુરખ્ખીપણાનો પ્રશ્ન પૂછવાની પદ્ધતિ મનસુખરામભાઈમાંથી ગોવર્ધનભાઈમાં, અને ગોવર્ધનભાઈમાંથી ચન્દ્ર-શંકર પંડ્યાના નામક પણાવાળા તરણ નડિયાદી મંડળમાં ઊતરી આવી છે. એ તરુણમંડળને તો હું એટલો જ ઉત્તર દઉં છું કે મહેં કશું કર્યુંએ નથી ને કરતોએ નથી—(શું કરો છો—એટલે ખેતવાડી મજૂરી નહિ, વણજ બહેપાર-નાદિ, શસ્ત્રબુદ્ધ નહિ, પણ ક્ષેપનીપ્રયોગ, એમ સમજવાનું.) મનસુખરામભાઈના પ્રશ્નો ઉત્તર મહેં આપ્યો, “કવિતા લખું છું.” કૃષ્ણ-રાવને પૂછ્યું: “તમે શું કરો છો?” હેમણે

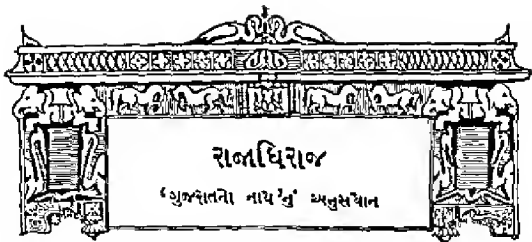
ઉત્તર આપ્યો: “એ કવિતા કરે છે ને હું ગાઉં છું.” આ ઉત્તરનું રહસ્ય અને ગૂઢ મૂલ્ય મનસુખરામભાઈ ભાગ્યે જ કળી સકયા હશે.

મ્હારી કવિતામાં સંગીતરૂપી આત્મા રેડવાની કૃષ્ણરાવની સહાયતાનું દર્શન મ્હારી ‘હૃદયવીણા’ના અર્પણમાં મહેં કરાવ્યું છે, તે અર્પણ આ પ્રસંગે રચાયું નહોતું, પરન્તુ મ્હારા મનમાં બીજાદશામાં હતું. અને તેથી જ હું બોલ્યો: “અને એ કામ કાંઈ ઓર્થ નથી.”

“અને મુજ કવિતપદો રાખરપ
તણ જ સજ્જ થયાં રસકૂપ,
કૂંઝોને ગાનમન્ય જે વાર
રેડો તહેં મોર્ધો અમીની પાર;
લહી નવજીવન દિવ્ય અગ્રમ્ય
કવિતપદ કાન્તિ ધરી રહ્યાં રમ્ય;”

એ રિચતિ અર્પણમાં વણવેલી તેનું આદિ બીજા મ્હારી એ ટૂંકી ઉત્તરની પૂરવણીમાં આજ હું જોઉં છું.

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માલિકલાલ મુનશી,

બી. એ., એલ.એલ. બી., એડવોકેટ,

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ,

મેાંધ.

જેણે મારી “પાટશૂની પ્રભુતા” કે “શુભરાતનો નાય” વાંચી હશે તેને આ વાર્તાનાં કેટલાક પાત્રોની ઓળખાણ પડશે. જેણે એ વાર્તાઓ ન વાંચી હોય તેને માટે નાથે આપેલી ઓળખાણ ખસ છે.

જ્યસિંહદેવ સોલંકી ... અણ્ણીવવાડ પાટણનો રાજા અને શુભરાતનો નાય.

મીનગદેવી ... રાણેમાના.

મુંગલ ... મહા અમાત્ય.

ઉદા ... મત્રી અને ખબાનનો સત્તાધીશ.

દાદાક ... મત્રી. * કણ્ણીવત્રીનો સત્તાધીશ.

શોભ ... મત્રી.

ત્રિભુવનપાલ ... રાજાનો ભત્રીજો ને † લાટનો દંડનાયક. ‡

કારમીરદેવી ... ત્રિભુવનપાલની પત્ની ને મીનગદેવીની ભત્રીજી.

કાક ... ત્રિભુવનપાલનો મિત્ર ને ભટરાજ.

મંજરી ... તેની પત્ની.

સલ્જન ... સોરઠનો દંડનાયક.

પરંગુરખ ... તેનો પુત્ર.

રાંબેંગાર ... જુનાગઢનો રાજા.

રાણકદેવી ... તેની રાણી.

* અમદાવાદ

† સાબરમતીથી દમણ સુધીનો પ્રેસ.

‡ સુબે.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વિભાગ પહેલા

જ્યસિંહદેવે મોકલેલા ફરમાન મુજબ કાક ઉઠાના દીકરા આમ્રભટને ભુગુકચ્છનું દુર્ગપાલત્વ સોંપી પાટણ તરફ જવા નીકળે છે. રાણી લીલાદેવીએ તેમજ રાણકદેવીએ પણ તેને તેડાવેલો છે. જતાં જતાં તેને જૈન સાધુ હેમચંદ્રસૂરિનો પરિચય થાય છે, અને પોતે તેની પાછળ એક ગુપ્તચર થાને છે. અહીં આમ્રભટ મંજરી ઉપર મુઘ્ધ થઈને તેની ભાજ કાઢવાની વેલણમાં પોતાના ભવિષ્યના સાળા, અને લાટ પાટણે લેવાથી બળીગળી રહેલા, રેવાપાલને કાકની ચેતવણી છતાં છોડે છે. કાકની ગેરહાજરીમાં બળવો ઉઠાવવાની રેવાપાલ પેરવા રચતો હોય છે એટલામાં કાક ભતે આવી કેટલીક રકઝક પછી પોતાનું કુટુંબ તેના રક્ષણમાં સોંપી ભય છે. મંજરીના મોહમાં પડેલા આમ્રભટથી અવગણના પામીને તેમજ મંજરીના પ્રભાવથી અંભયા પછી હેમચંદ્રસૂરિ ખંભાત ભય છે. આ બાબતુ રેવાપાલ ગઢના કોઠારના વૃદ્ધ નાયક અને કાકભક્ત દેવાને જાળવી કોઠાર ખાલી કરી આપવાનું તેની પાસે કબુલાવે છે—એવી શરતે કે કાક પાછો આવે તો રેવાપાલ અનાજ ફરી ભરી આપે.

વિભાગ બીજો

ભુગુકચ્છથી ફરીઆ વઢિ પાટણ તરફ જતાં કાક વચમાં લાટી આગળ ઉતરી પડે છે, અને પોતાનો વેશ વિચાસુ ખેમાને પહેરાવે છે. ખેમા આજ્ઞાનુસાર વહાણને પ્રભાસ આગળ લઈ જઈ દુબાડી દે છે. કીનારે ઉભેલો ઉઠાનો દીકરો વાગ્બટ તેને કાક સમઠ “બચાવી” લે છે અને વંચળી લઇ જવાની તૈયારી કરે છે. આ બાબતુ કાક છુપી રીતે જીનાગઢ ભય છે અને રા' ના કહેવાથી રાણકને પાટણ જોડે સંધિ કરવા સમજાવવાના નિર્ધન પ્રયાસો કરી પાછો ફરે છે. રસ્તામાં તેને ઉઠા મહેતાની ચાલબાજી તરફ વહેમ ભય છે, અને બાબરાહુતને નામે જાળખાતા ભાલ જોડે અનાયાસે અથડામણ થતાં તેને વશ કરી લે છે. પછી તે પુલરીને વેશે રાજગઢમાં પેસી રાણી લીલાદેવીને રજવાનો ફતોહમંદ પ્રયાસ કરે છે.

(હવે આગળ વાંચો)

પ્રકરણ હમું

લીલાદેવીની વિચંબના

એક સોને મરેલા વિશાળ મુખપાલ પર જ્યસિંહદેવ મહારાજની પટરાણી લીલાદેવી આજસ મરણતી ખેડી હતી.

જંજીસરના ઘેરા વખતે જે મૃણાલકુંવરી-ને કાક મળ્યો હતો તે આજે જોળખાય એવી રહી નહોતી. તેનું શરીર પહેલાં કરતાં ભરાયું હતું; ને મુખ પણ વધારે આકર્ષક બન્યું હતું. સોનું ને હીરા તેને અંગે અંગ અમકતા અને

પાટણની મહારાણીને છાજે એવો વૈભવ ચારે તરફ હતો છતાં તેનાં અંગ પરનાં આભૂષણો-માં લાક્ષણિક વૈભવ દેખાઇ આવતો હતો.

અત્યારે તેના વાળ વીખરાયલા હતા; અને તેની શોભા ઉતાવળમાં ઓટેલી લાલ ઓટણી ભાગ્યેજ ઢાંકતી. તેના હોહ બેદરકારીમાં જીદ રહી ગયા હતા; અને ઝીણા દાંતોની અપૂર્વ હાર ઝાંટીઆં કરતી દેખાતી. તેના મુખ પર

ને શરીર પર આવસ દેખાતું-મદતું કે હાતું તે સ્પષ્ટ સમજાતું નહીં. ઉઘના ભારથી અડધી બીડાપથી પાંપણો તેની આંખોના તેજને છુપાવતી.

જેવો કાક દાખલ થયો કે તેણે આંખ જરા ઉઘાડી. કાકે એક નજર નાખી. લીલાદેવીની તેજસ્વી આંખમાં પડેલા જેવીજ સ્થિરતા ને નિશ્ચયાત્મક ભુદ્ધિ હતી.

કાક પાસેથી આગળ માનથી ઉભો રહ્યો. તેને કોઈ રાણીની સ્થિર આંખોમાં જરાક અસ્થિરતા આવી, નહીં આવી, ને ચાલી ગયું.

ખેતરકારીથી એકેલા વચ્ચની નીચેથી નીકળી રહેલા એક પગની આંગળીઓ તરફ તેણે જોયું “કાકા તું આવ્યો?”

“હા” હમીને કાકે કહ્યું “જુવેનો આવ્યો. બે ચાર વખત મારો કબ કંવાની મહેતન થઈ ખરી. પણ તમે જણો છોતી? મારા જેવાને જમરાજ સહ જવાને ખુશી નથી. બોલો મને કેમ બોલાવ્યો?”

“મગી” શાલ ને સ્થિર અવાજે લીલાદેવીએ કહ્યું “તું ખડાર ઉભો રહે. કાકને આવવા દેતી નહીં”

મગી બહાર ગયું ને એકદમ રાણી કાક તરફ ફરીને જોઈ રહી.

“તું આવે વેશે કેમ આવ્યો?”

“પછી નીરને કહીશ પણ તમને પડેલા મળવા માટે ફેરવાય જણુને શુક્ર્યા છે. અને એમાંથી કેમ પણ તેના માલીક પામે પડેલો જશે તો આપણને વાત કરવાનો વખત નથી મળવાનો. વખત છેને મારો સિરચેડે પણ મધ વધ”

“તારો સિરચેડે?” રાણીએ જરાક ભૂલભે કરીને કહ્યું.

“હા! મારા પર મહારાજ ને મહારાજના મંત્રીઓ બધા ખરા છે”

“ને છતાં તું તેમની સેવા ઉઘાને છે” તિરકારથી રાણીએ કહ્યું. તેની આંખ વધારે સ્થિર થઈ.

“હા” કાકે નજર ચુકવી નીચું જોયું.

“કેમ?”

“મને મારી રીતે કરતું ગમે છે. હવે આપની શી આજ્ઞા છે?”

“આજ્ઞા!” રાણીએ સ્થિરતાથી કહ્યું “તું મારી આજ્ઞા ક્યારે પાળે છે? હવે તારી આજ્ઞા શું છે તે પુછવા મેં તને બોલાવ્યો છે” તિરકારભર્યા અવાજે રાણીએ કહ્યું.

“માગી આવ્યા” ધીમેથી કાકે કહ્યું. કાકને લોકાનના સ્પષ્ટ ચિન્હો દેખાવા માંડ્યા.

“હા!” શાંતિથી, જાણે લીલામ ગણતી હોય તેમ લીલાદેવીએ કહેવા માંડ્યું “તે લાટ બોવગ્રસ્ત ને પાટણુ મારે માથે માર્યું”

“અને સજિના પ્રથમ સિદ્ધામને બીરાલો છે.” કાકે ઉમેર્યું.

રાણીએ કાકના બોલનો જવાબ આપ્યો નહીં “અને હું મારી ગઈ છું.”

“રાણી!”

“બધાથી” પાંકી લીલામ કરતી હોય તેવી શાંતિથી રાણીએ કહ્યું. “તે કહ્યું હતું કે હું અહીંયા ધમ્મી મરશ ને અહીંયાં મો દગેક જણુ ધમ્મી છે.”

કાકેને લાગ્યું કે રાણીથી ખરું દર્દ દેખાડાતું નથી એટલે તેણે શોધવા માંડ્યું. “ધણીનો ધણી જ્યદેવ મહારાજ તમારે ચરણે છે.”

“ચુપ કર” જાણે તરવારનો ધા કરતી હોય તેથી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી રાણીએ કહ્યું “તારો ધણીનો ધણી માણસ નથી.”

“ભાઈ—”

રાણીએ આંગળીના વેદા ગણવા માંડ્યા “એ દેવ છે—માણસ છે—ને પશુ છે. એ મારાથી કેમ વશ થાય?”

કાકે દરદ પારખ્યું. “બા!” તેણે કૃત્રિમ નમ્રતાથી કહ્યું “આમ શું હારી જાઓ છો? તમે શું ન કરી શકો?”

“મેં બધું કયું. એક પણ કદા મેં બાકી નથી રાખી. છતાં અભાઈ એણે વગર પાંખે ઉડવા માંડ્યું છે.” આ જુવાન છતાં સ્થિર ચિત્તની મહત્વાકાંક્ષી સુંદરીએ પોતાનું હૃદય વર્ણવ્યું.

“તમે જે કહેવું હોય તે જલ્દી કહો. વખતે જાય છે.” અધીરાઈથી કાકે કહ્યું.

“એને તારે ઉડતા અટકાવવા છે” રાણીએ કહ્યું.

“પણ એ ક્યાં ને કેમ ઉડે છે તે તો કે કહેશો?”

“એ રાણકદેવી પાછળ ગાંડા થયા છે.”

“અને એ ગાંડપણમાંથી એને બચાવવા છે?”

“હા.”

“કેવી રીતે?” કાકે પુછ્યું.

“જોઈએ તો જુનાંગદ જા, જોઈએ તો દેવડીને ઝખ્ખે કર, જોઈએ તો મહારાજને સીધા કર. તેં મને અહીંમાં પરણાવી. હવે રસ્તો શોધવો તારું કામ.”

આ સ્ત્રીની ભયંકર ને સંચોટ નજર જોઈ કાકેને કમકમાં આવ્યા.

“જોઈ.”

“જોઈ શું? જે મારા પર ખીજ પટરાણી આવી તો કેં ને કેં થશે.” અડગ શાંતિ ને નિશ્ચયથી લીલાદેવીએ કહ્યું “ક્યાં તો તું નહીં, હું નહીં કે—કે પાટણ નહીં.” જાણે પાટણ તોડતી હોય તેમ તેણે હાથ પોતાના પગ પર નાંખ્યો.

“બા! તમારી આજ્ઞા માથે અંધારું છું. જે પહે તમારા પર ખીજ પટરાણી આવે તે પહે હું જીવતો હોઈ તો, મારે પ્રાણ ત્યાગવો પડી કેં છે?”

“પણ તું એ ઠરશે કેમ?”

“તેની શીકર તમારે નહીં કરવી. પણ હું તમને મળ્યો છું એ કાઠને કહેશે નહીં. મારાં વસ્ત્રો ને હથિયારો રાજગદની પાછલી બારીની સામેની ગલીમાં પડ્યાં છે તે મંગાવી આપો.”

રાણીએ મંગીને બોલાવી હુકમ આપ્યો. રાણી કે કાકે બેમાંથી કાઢ બોલ્યું નહીં.

“કાક! મંજરી કેમ છે?” જરા તિરસ્કારથી રાણીએ પુછ્યું.

“ખુશીમાં.”

“ને હાકરાં?”

મુનશી]

[અંતિમ અંક ૧૯૩]

અભારે તેના શાળ વીખાયલા હતા અને તેની શોભા ઉનાવળમાં ઘોડસી લાલ આંધળી કાઝવેલ ઢાંચી.
તેના મુખ પર ને શરીર પર આવડેલ દેખાડુ - સવનુ કે કમનુ તે સમજી સમજી નહીં

—સામધિગાર

—૫૪ ૨૩૪

“આનંદમાં.”

“લાટમાં બધું કેમ ચાલે છે?”

“હમણાં અહીંઆથી એક મુરખને દુર્ગ-
પાલ તરીકે મોકલ્યો છે; ને રેવાપાલ વાટ
જોધને બેઠો છે.”

“ત્યારે શું થશે?”

“બોળાનાથની દબ્બા પલ્લુ બા! મુંઝવ
મહેતા શું કરે છે?”

“પાન ચાવે છે.”

“ને ઉઠે?”

“મદારજને રાણકેદેવી મેળવી આપવા
મથે છે. તારો દુરમન ચાલ છેને?”

હાક હસ્યો. “મને પાનો ચડાવાની જરૂર
નથી.”

રાણી હસી ને હાક તરફ જરા અસ્થિર
દષ્ટિ નાંખી

“ને આ જગદેવ કાણ છે?”

“નવો પરમાર થોંદો છે. ઘણો જખરો
છે. તમારા બધા પર ધાક બેસાડવા મદારજને
આપ્યો છે.”

“હીક ને બાળરો જુલ—”

રાણી જરાક શીકી પડી “ઓ—”

“કેમ?”

“એતું નામ સાંભળતાં મારાં તો ગાવ
ગજે છે—અરે મંગી શું છે?” રાણીએ
ફરીને પુછ્યું.

“લટરાજને શોધવા પરમાર અહીંઆં
આવે છે.”

“કેમ જાણ્યું?”

“લટરાજે જે પહેરગીરને પુર્યો હતો તે
પરમારને કહ્યું લાગે છે.”

“હીક.” શાંતિથી રાણીએ કહ્યું “જલ્દી
બદાર ઉભી રહે. આવે તો ઉગો રાખજો.”
મંગી ગઈ ને રાણી કાક તરફ ફરી.

“ગજરાતો નહીં. તું આ પેટા ખંડમાં
જઈ તારાં કપડાં પહેર.”

“મારી શીકર કરશે નહીં. મારે એ
પરમારની ઓડખાણુ પલ્લુ કરવી છે.”

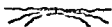
“બા!” મંગીએ બારણું અડ્યું ઉઘાડું
રાણી રાણીને કહ્યું “જગદેવ પરમાર આપને
મળવા માગે છે.”

“બસે આવે” કહી રાણીએ લાપતા
દસ્તરાથી કાને અંદર મોકલ્યો. અને મુખપલ્લ
પરથી કુદી અડીઓ ને કાંચળી હીક કપડાં,
ઝોડણી માથા પર બરોબર ઝોડી અને
આરવથી ફરી બેઠી.

તે બેઠી ને જગદેવ પરમાર લાખલ થયો.

[આ વાતોનો વિદેવ બાવ આવના અંકમાં]

• જ્ઞાની અંગેની ચેરદાવરીને લીધે આ વાત નવજાણનાં એકજ પ્રકરણ અંગે આપી રહીને
ગઈ.—ઉપતંત્રી.

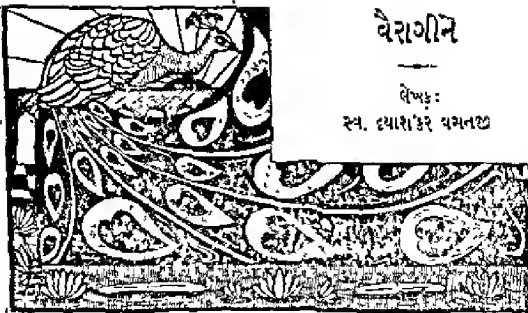

વૈરાગીન

લેખક :

સ્વ. દયાશંકર વમનજી

વૈરાગી ચવામાં માનવ મુ સમજે તુ સારુ રે,
જન્મ સદૃશ કરવા વૈરાગી મન ક' માની મારુ રે—વૈરાગી

મેરુ લાવી કપડા રમ્યા, મન રમ્યુ નહીં તારુ રે,
દાક્ષિક ડોળ કરી દેખાડયે, મું વળગે કે વારુ રે—વૈરાગી

મુઠ મુઠાવી, જરા વધારી, એથી મુ ધાનાં રે,
મુડી થોડી ધરો મોટો, સમુજાય જનારુ રે—વૈરાગી

આમન વાળી નમ્રાધિ માધી પ્રાણાવન કરી ખારુ રે,
હિપર હાં મરમ કરી ધાયો, બીતરમા અધારુ રે—વૈરાગી.

ધુવતીના લુથ જોતા જોતા જાપ જગર જાપનારુ રે,
કાંતાનાં દર્શનથી ચીતડુ વિલુપ્ત થઈ તરનારુ રે—વૈરાગી.

કિપર રામ રમા બીતરમા, નિત્ય રટણ કરનારુ રે,
રાયગદિત તું પોતે નહીં ત્યા, કેમજ તે તરનારુ રે—વૈરાગી.

મુગ્યા, મુયાન, પ્રીતા જોતાં, શિવ ચતુર ચળનારુ રે,
જગ દેવા કહે રામ ભગુ મુ, રમા ધ્યાન ધરનારુ રે—વૈરાગી

ચંદી આખડી લઈ કમડળી મન મેગે તરનારુ રે,
દયાશંકર કહે તુ નિર્મળ નહીં તો મીડુ છે ખારુ રે—વૈરાગી.

લેખક :

રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય

બી. એ., ઉપમંત્રી, સાહિત્ય સંસદ.

રાજ્યસીતા (તૃતીય આવૃત્તિ) : સંગ્રહ-
કર્તા રા. ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ શાસ્ત્રિ;
પ્રકાશક 'યુગધર્મ' કાર્યાલય, અમદાવાદ.
મુદ્રણ રૂ. ૦-૧૨-૦.

રાજ્યભાવના સ્વાભિમાનની માનવસહજ
બુદ્ધિમાંથી જન્મે છે, સ્વહિતની ઉન્માદી પોષાઈને
ઉછરે છે, અને સ્વતંત્ર સંસ્કારના બળે સ્વ-
રાજ્યની પકવતા પામે છે. માનવી જે ઉત્સાહ-
થી પોતાની જાતને વર્ણો છે તે ઉત્સાહથી
અમર અપ્સરાને પણ વરી શકે તેમ નથી; અને
તેથી, રાજ્યભાવનામાંનું સ્વયંનું આવું પ્રાધાન્ય,
તેની અન્ય પ્રજ્ઞિઓને નેમ આને પણ,
અહ્યુત આકર્ષણ અર્પે છે. હું મારી જાતને
શી રીતે સતોયું, મારી સર્વ શક્તિઓનો
સાક્ષાત્કાર શી રીતે અનુભવું, મારાં પ્રમ
ધ્યેયોની સિદ્ધિ કયી તપશ્ચર્યાથી પ્રાપ્ત કરું—
આની ઊર્મિઓ મુર કે અશ્વત્થ કે એ અહર્નિશ
તેના હૃદયમાં રમતીજ હોય છે. એજ ઊર્મિઓ
હવમાવને પ્રેરે છે અને હવનમાવને પ્રગ્નિ-
માન બતાવે છે. રાજ્યત્વની ભાવનાનું

જન્મસ્થાન પણ તેમાંજ જડે છે. પોતાની
અનન્ય સંસ્કૃતિ સ્થાપવી, તેના સંસ્કારની
એકતા સાધવી અને સાચવવી, પોતાનું વિશિષ્ટ
ને પ્રાઠ વ્યક્તિત્વ પ્રકાશવું, અને તે રીતે
અસ્થિતા ને આત્મમતોષ અનુભવવાં એ
પ્રત્યેક રાજ્યની ધૃદનાનો ઉદ્દેશ હોય છે. 'રાજ્ય'
શબ્દના ધાતુ રાજ્નો ત્રિવિધ અર્થ-પ્રકારયું,
શાસન ચલાવવું, એજ હોયું—આ વાતને
વધુ સ્પષ્ટ કરે છે.

એ ભાવના મનુષ્યહૃદયની સાથી ઉચ્ચ
અને સાથી પ્રમળ ભાવનાઓમાંની એક છે
તેથી સર્વ દેશકાલમાં કવિઓએ-જેમનાં
હવન નિરંતર નિર્મળ અને મહાન ભાવના
ઓ મૂર્તિમંત કરી રહ્યાં હોય તેવા લેક્ષતર
આત્માઓએ—તેને ઝીણવામાં અને ગાવામાં
કૃતાર્થતા માની છે. તેમની અલૅકિક વાણીએ રાજ્ય-
ના સંસ્કારને પરસંસ્કારની યોદી અસરથી ઉગાર્યા
છે અને મૃતવત સ્વદેશીઓનાં હૃદયને સંત્રેષ્ટ
થી ભરીને શ્રેષ્ઠ સાગ અને બલિદાનને
માર્ગે દોર્યો છે. આ કારણથી પ્રજાના સાલિસ-

માં રાષ્ટ્રગીતોનું સ્થાન હોયું અને અમલનું છે.

જે પ્રકારે ને જે પ્રમાણમાં કવિએ રાષ્ટ્રધર્મનાં ભરતો પ્રીતિમાં હોય તે પ્રકાર-પ્રમાણ તેને પ્રેરકમાં સાધનભૂત થાય છે. તે અદ્ભુત રસનો સ્પર્શો હોય તો નાનાણાની જેમ સ્વરાષ્ટ્રનાં ગૌરવ ને વિશિષ્ટતાઓથી વિરમવમુગ્ધ બની તેનાં યશોગાન કરવામાં તત્સીન બને; વીર કે કરણ રસમાં તેને પોતાની પ્રતિભાએ સાક્ષાત્કાર સંવિશેષ થઈ શકે તો હોય તો તે તે રસોના સ્થાથી બાધ હિસાહ અને શોકના નિસર્ગભવને પરિણામે ખજારદારની જેમ અતિમ બલિદાનનો અકર્ય આદર્શ માણ અને ભારતની જુએજુમની પરાધીનતાને ચતપાર આક્રમક રહે; અને જો રૈદરનો ઉપાસક હોય તો કોપવચ થઈ ક્રમી અધીરાઈનો ભાગ બને—'સદુ ચલે ભારત સંતાનો' એ ગીતમાં દેખા દેતા નિસંખી ઉઘાટને પોતાના કાલ્પમાં પ્રકટ કરે.

કવિનો આત્મા તેની કલા દ્વારા આપિર્ણાવ પામીને મિલમિલ રૂપે ભૂત થાય છે આ દૃષ્ટિથી ગુજરાતી રાષ્ટ્રગીતોનું અવલોકન અત્યંત રસપ્રદ થાય તેમ છે. 'જેગસા'નો આસાક નર્મદે જન્મીને કલા શુ છે એ અવધુ નહેતું એટલે તેનાં બીજા તેમ દેશચાતુર્યનાં કાળો પહેલ પાસા નિનાના રત્ન જેવાં લાગે છે. સુદમ રમતના ધરાવનારને નર્મકવિતાથી ગ્રાધું આકર્ષણ થતું નથી તેનું કારણ આજ છે. હરિદાસ પૂરને પણ એજ કલામાં મુકવાનું યોગ્ય લાગે છે. નવકલાદનાં

પુર જ્યારે યોગમ ઉઠી રહ્યા હતાં, "જાઓ છો ધમો જુકાવો" એજ રજુહાક જ્યારે વાતાવરણ ભરી રહી હતી, ત્યારે એ બનેનાં રાષ્ટ્રગીતો લખાયાં એટલે તેમાં વિચારની વિવિધતા કે કલાત્મક વાણીની સચમશીલતા નથી. પણ આ પ્રદેશમાં જ્યારે કલાસાવનાએ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેજોજ એક ચક્રે રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું. લલિતો લગીરપણે અને નાનાવાલે હિમ્મત રૂપે આ કાવના પ્રકારી. ઉત્તમનાં રાષ્ટ્રગીતોમાં શબ્દની સુદરતાનું પ્રાધાન્ય એવું છે કે વિચારવૈભવ અને ચિંતનની ગદનતાનું સ્થાન લેવાને તો એ તહીં સરળપણ હોય? એવો પ્રશ્ન પુછવો પડે. તોપણ એક વાત નોંધવી જોઈએ. આગળ જે મુમના કવિઓએ પ્રયુક્ત કરેલા ગુજરાતીઓને નાનાજાણે ભારતવર્ષ અને ગુજરાતનો મહિમા, કેક સકુચિત દૃષ્ટિએ છતાં ખરા રૂપમાં, એવી છટાથી અને સનતતાથી મુજાગ્યો છે કે, કેવળ એજ વિષયનાં રાષ્ટ્રગીતો વિચારીએ તો, નાનાજાણ કાર્ય અદિતીમ છે એમ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. 'ગુજરાત' અને 'હિં' એ ભરતગોત્ર તુજ વાટ' એ કાવ્યો આ કથનનાં સર્વોત્તમ દર્શાવ છે. તે શીવાળનાં અહીં આપેલાં તેમનાં ગીતોમાં, અતિ લોકપ્રિય 'વીરની વિદાય'નો વિષય વધારે સામાન્ય છે અને એ વીર કરતાં અદ્ભુત રસનું કાવ્ય વધુ અરો છે એ વાચના વાતાવરણ બાંધકાળીજ રસભર્યવંતી સરકારિતાથી સમરભર્યુ લાગે છે, એ સંસ્કારિતાનો અનિરેક અનુભવાય છે, અને અમાનુષ

* સમદ્રારે નર્મદાશંકરના યાત્રા ગ્રન્થ અંતિ અણીલા રાષ્ટ્રગીતો લેવામાં તેમને પુરતો ન્યાય આપ્યો નથી. નર્મદની કવિતાનું જે ઉત્કૃષ્ટ અંગ, તેનો અજડ અનિવાર્ય નિયંત્રક બનેલો, તેના આ પ્રકારના જુદા જુદા નમુના પણ પ્રમાણમાં લોકપ્રિય કરવાની જરૂર છે.

† "અને સ્વદેશ કાળ હાં ન દોષીએ?" એ શબ્દ અને 'જય સ્વદેશ' 'જય સ્વદેશ' એ પદ-એકલ દેશભક્તિના કાવ્ય સાહિત્યમાં કવિનું સાધાર્ણ સાત્ત્વ અંગ છે.

નાયિકાને પૂજ્યામાં રોકાયેલો વાયક કેસરીઆં કરીને સંગ્રામમાં ઝંપલાવવાનું વધુ અગત્યનું કર્તવ્ય વીસારે નાંખે છે. વળી, શૂર ચક્રાવે તેવાં કેવળ ધીર રસનાં કાવ્યો લખવાનો કવિ ચલ કરે છે ત્યારે કેવું નિરાશાજનક પરિણામ લાવી શકે છે તે આ સંગ્રહમાંની 'ચલો' અને 'શકુનની ઘડીઓ' * એ દૃનિઓના વાચનથી સ્પષ્ટ સમગ્ર્ય છે.

આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં તેમ રાષ્ટ્રગીતાના સાહિત્યમાં રા. ખમરદારનું સ્થાન વિવેકાક્ષ અને અનન્ય છે. કસાભોગી નાનાલાલ પછી તેઓ તુરત આવે છે પણ નાનાલાલની કલા-લુબ્ધતા તેમનામાં નથી; નર્મદ પાસેથી એ અમુક અંશે પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરે છે છતાં નર્મદની અમર્યાદ આવેશમયતા તેમનામાં નથી; દેશનાં દુઃખ જોઇ તેમનું હૈયું, હરિલાલ કુવની જેમ ધવાયું છે પરંતુ તેમનો શોક એકવિધ ને સામાન્ય ઉદ્ગારોથીજ શમતો નથી. ત્રણેના ગુણો ધારતા છતાં તે ત્રણેની ઉલુપોથી અલિપ્ત છે અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વની મુદ્રા પ્રત્યેક કાવ્ય પર પાડે છે. તેમના 'ભારતનો ટંકાર' માંથી અને જુદાં જુદાં કવિ પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ ચપલાં, અપ્રકટ 'મંદેસિદ્ધા' માંનાં રાષ્ટ્રગીતોમાંથી સંગ્રહકર્તાએ ચુંટણી કરી છે. એ જધાંજ ગીત પ્રથમ પકિતનાં નથી. પ્રેરણાનો જે ઓષ 'શૌપનાં સ્મરણ' લખતાં વલો દશે તે 'ભારતભૂમિનું જ્યગીત' લખતાં નહીં વલો હોય. 'ભારતમાતા અને તેના કવિઓ'ની ધગશ એમના હરેક કાવ્યમાં નથી. 'ભારતી વીરનું ફ્યગીત' જેટલું પ્રોત્સાદક ને નવીનતા-લયુ છે તેટલું, તેની પછી તુરત મુકામલું. 'વીરનું સ્વપ્રેરણન' નથીજ. પ્રતિભાવાન પર પણ દેવોની અમીદૃષ્ટિ અહોરાત્ર

ઢળતી નથી એ ન્યાયે આમ બને તે સ્વાભાવિક છે. Even Homer nods at times. તોપણ ખમરદારનાં રાષ્ટ્રગીતો વાંચ્યા પછી એક સંસ્કાર તો સંચોટપણે મન પર પડેજ છે: ભારતની અને વિશેષે કરીને ગુજરાતની ધગતી રાષ્ટ્રીયતાને તેમણે આશા અને ઉદ્ગ્રાસથી વધારી છે તેમ પ્રગ્નના જીવન સાથે એકતાનતા સાધી એ પણ જોયું છે કે નવાં કર્તવ્યો ભાર ઉઠાવવાને અગ્ર દૃઢતા અને આત્મશ્રદ્ધા વિના આજે તેમ નથી. એ ઉલ્લસ પ્રકારની મનોદશા વ્યક્ત કરતાં કાવ્યો એમણે જુદે જુદે સમયે લખ્યાં છે. ગુજરાતની નવજાગૃતિના યુગમાં-મરહુમ હોમરુક લીગો ત્યારે, સજીવ હતી ને દેશને ચોતરફથી સંચેતન કરવા મથતી હતી ત્યારે-તેમણે 'અમારો દેશ' 'ભારતમાતા અને તેના કવિઓ' 'પ્રકાશનાં પગલાં' 'અનન્ય ભારત' 'રતનકરણ' આદિ અપમાનિત પ્રગ્નનો પ્રતિરોધ દર્શાવનારાં-કાવ્યો લખ્યાં; અને ગુજરાતની નવપ્રગતિ-અદિસાત્મક અસહકાર-ના યુગમાં 'ઓ ગુજરાત! ઓ ગુજરાત!' 'ગુજરાતનો પનકુંડ' વિશ્વ સાહિત્યમાંજ વિરલ 'દેવીનું ખપ્પર' અને 'ખાંડની ધારે' જેવાં અપ્રતિમ રાષ્ટ્રગીતો રચ્યાં. ત્રીજા આશંકા અને આસીમ સ્વાર્પણની આવરણતા-એ ભગીરથ કાર્યોની એ અપરિહાર્ય સ્થિતિનાં તાદસ પ્રતિબિંબ આ બીજા પ્રકારનાં ગીતોમાં ખાસ કરીને પડે છે, અને એ સ્થિતિઓના આલેખનમાં કવિની વેધક અંતર્દૃષ્ટિ, ચિંતનાત્મક મનોવૃત્તિ, ઉત્કટ ને ધટ લાગણીઓ, તેમાંથી જન્મતી નવી નવી કલ્પનાઓ, ને સુધન સંયમવંતી વાણી, એ સર્વ અભોધ મૈત્ર્ય યુરીને તેમને ચિરંજીવતાનાં અધિકારી બનાવે છે.

* આ કાગળી એક જ લીટીમાં અસાધારણવાનું અત્યુનાં અમૃતને ઓળખે છે.

તત્ત્વ છે: "સિંહને રાત્ર રાં? વીરને મૃત્યુ રાં?"

બીજા જીવંત સાક્ષરોએ ક્ષેત્રોમાં સંપ્રદ-
ર્ભનાં રાષ્ટ્રગીતોમાં એકજ ખામ ખ્યાન ખેંચે
તેવું છે-શ. જગત્કારામ કોટીરુ 'જય જય
મા મહારી.' તેમાં ભાવના સર્વોચ્ચ નવીન નથી
અને જીવિતનાં પ્રવાસ કરીને કીર્તિને જાણે
શેષી લે છે, તેપણુ, અગ્નીગીતનું માર્ગ
અને એકેક અનુદા મુજબ પની કોર
નેજશિવના એ કાળને કે જુદાજ વ્યક્તિત્વ
અર્થે છે

મહામયપત્રોનો મોટો પ્રજ્વળ પ્રજ્વળ
લુધાનુ હૃદયો પર પર છે તેવીજ પ્રિતિમાં
કેવ રોડપુસનથી હાથેયા કરીને તમામ
પૃથ્વીએ ઉદગાર કાઢે દત્તો કે

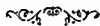
સાક્ષર જાણે તો જાણે તો જાણે તો જાણે તો જાણે
જાણે તો જાણે તો જાણે તો જાણે તો જાણે

આજના નવરૂપનો પથ એક દિવસ
એવાજ હમગમથી હમજાતા સમયને સજારમ
કળકળે આ લુગનો નરેશ-અવિરત મરા,
અપાર આર્પણ-પુવાનો મારે છે તેવો બીજા
કોઈ મારે નથી એ સરેમ જીવનારમાંથી
સરસ્વતીનો પ્રમાદ પામેલા કેનાક ઉભાની
આત્માઓએ પણ માનુષ્યના ગુણગીત
કરે છે અને તેમાં કેનાક આ સમયમાં
નજરે પડે છે તેમનું કાર્ય હજી પ્રમાણમાં
થોડું થયું છે અને ગુણગીતની દૃષ્ટિએ પણ
અત્યાર મુખી મામાન્ય પ્રકારનુંજ જણાય છે
હરેક લેખકનો ઉમાદ અંદો છે પણ જાણે
નથી. સ્વપાનની કારના જાણી છે, જ્ઞાનજ્યની
અખતા અચુક છે, કારત અનન્ય છે એવી
પ્રતિતિ છે, આત્મભોજ વિના ઉદાર નથી એ
સંપ્રભાવું છે. પરંતુ એ જીવી અને મહાત્મ
ભાવનાઓનો સાક્ષાર પુરેપુરો ને પ્રબલતમ

રૂપે થયો નથી એરૂએ આવર્તનાં રાષ્ટ્રગીતોમાં
વિરિધતા, આભીર ને પકતવાની ખામી તુરત
વગાડ આપે છે અને કાલા પથ અગ્નીર્થ
જાણીને મુદ્ધિત રૂપ પકડી યકતી નથી. આમ
તેમાં જાણ કેટલાક નામ મોખા વિના આપે
તેમ નથી. શ. ગોડલગસ સમ્યુતા, 'વસત-
વિનોદી', શ. કલ્યાણજી ચિત્રબાઈ અને
રા. કેશવ હ. નેડ આમાના પહેલા એ તો
વ્યક્તિત્વ પ્રકાશનાર છે એરૂએ તેમની પામેથી
હજી પણ ઉચ્ચતર કક્ષાનું કાર્ય મળવાની
આશા રહે છે અને શ. મો. જો પેતાની
મદજ અનુકંજીરૂતિને એરૂજ વચ થતા અવ
તો કે વધુ મુદર કાર્ય કરી શકે તેમજો
તથા બીજા કેટલાક નવીન લેખકોએ રાષ્ટ્ર-
ગીતોની રચના મારે નીકારેયુ મળ્યા કે ગમનું
રૂપ ખામ ખ્યાન ખેંચ છે. એ રૂપ ગુજરાતી
કલાનાં માધ્ય આત્માવિક રૂપેમાનું એક છે,
એરૂએ આ શ્રેષ્ઠમાં પણ સારા વિકાસ પામશે
અને લોકપ્રિયતા મપાદન કરશે એમ લાગે છે
'ગાદીગીતો' આપણા કાલસમયોમાં
અવન છે પણ તે અપૂર્વતાનું મહત્ત્વ, નીરાડી
રાજ્ય તેવી સામાન્ય ખામીઓથી એરૂજ તો
નજર થતું જોતએ રચનાની દૃષ્ટિએ તથા તે
ઉપરાંતી વાચનનું પુરતક છે એ દૃષ્ટિએ જોતાં
એ જાણ તેમાં સત્તર દર કરવા જેટલા કાગે છે,
ગુજરાતી આવનમ મારે આર અમેતા પુરતકમાં
મોટો પહેલા ગુજરાતી ગીતોજ રોમે વાચકોનો
મોટો-જડ મોટો-ભાવ, દીપ્તિજીની મદદથી-
અને તે પણ લાંબી વાર અપૂર્ણ-સમજ
રાજાના પણ અહીં આરભમોજ મુજબનાં
પરપ્રતિનાં રાષ્ટ્રગીતોને ગુજરાતી ગીતો
જેટલાજ રમ કે આનંદથી વાંચે એ

■ ભાવાર્થ- સ્વાતંત્ર્યની એ જાણ કરી ત્યારે અવની પર અવનાર થરો એ પણ પરમ સીમાએ
હવ, ને પુવાનેને મદ તો સાક્ષાર સ્વર્ગસ્થના એ દિવો હતા

સંભવતું નથી. એ સર્વને, અગ્રેષ્ઠ ગીતો જોડે પંક્તિની-ન હોય એ અત્યંત અગવડભર્યું ને પાછળ લખ-જવાં જોઈએ; તેમજ, અગ્રેષ્ઠ અક્ષર્ય છે. ગીતો પણ ગુજરાતી લિપિમાં જાણ્ય ને આ પ્રકારના સંગ્રહ સાથે ઘોનક અને તેનાં ભાષાંતર પણ સાથે હોય તોજ ગુજરાતી વિદ્યાર્થિય પ્રવેશક હોય એ દષ્ટ છે. તેમાં વાંચનારને એ કામનાં છે એ વીસરવું જોઈતું ક્ષેત્ર રાષ્ટ્રભાવનાની કેટલીક પ્રસંગોચિત નથી. ઉપરાંત, ગુજરાતી ગીતોની ગોઠવણીનું કુંડી ચર્ચા કરે, પ્રગ્નપ્રગ્નનાં રાષ્ટ્રગીતોનો પણ કેક પરિચય ગુજરાતી વાચકને કરાવે, તે સર્વમાં ગુજરાતી રાષ્ટ્રગીતોનું યથાર્થ સ્થાન મુસવે તથા તેના કવિઓની તુલના અને નિરૂપણ રસદષ્ટિએ કરી બતાવે. આવો પ્રવેશકલેખ પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં ધણે વધારો કરશે અને તેની અસરને પણ, વાચક-સંમાજની આજની જ્ઞાનમર્યાદા ધ્યાનમાં લેતાં, વધુ વ્યાપક ને હંડી બનાવશે.

સ્વીકાર

મરણીક આયત્નક: (સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય એણી, ક્રમાંક ૪.) લેખક ગ્રા. ઋવેરચંદ મેવાણી; પ્રકાશક રા. અમૃતલાલ દલપતરામ શેઠ, રાણપુર. મુદ્ર ૨. ૦-૧૨-૦. સ્થાન-અ-પિયવક ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પુસ્તકથી નોંધવાજોગ હોમેરો થાય છે. આ પ્રકારનાં બીજાં પુસ્તકોની માફક 'મરણીક આયત્નક' તરગુમે નથી પણ આવેશભરી ને સતેજ ભાષામાં લખાયલી કૃતિ છે અને લોકાદરને પાત્ર છે. તેપણ એ ખામીઓ નોંધવી જોઈએ: 'કલિહાસ' કરનાં સમકાલીન ઘટનાઓ પર વધુ ધ્યાન અપાયાથી પુસ્તકમાં સુખમાણતા જળવાઈ નથી; અને, શેલીમાં કેટલીક વાર ઉત્સાહનો અતિરેક થઈ જાય છે તે સિદ્ધ વાચકને જરા ખુસે તેવું છે.

પાકશાસ્ત્ર: લેખક ગં. સ્વ. જ્ઞાનાર્થારી જ્ઞામરાવ તથા ગં. સ્વ. વિમલાર્થારી મગનલાલ; પ્રકાશક એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની. મુદ્ર ૨. ૩-૦-૦.

અમૃતકાન્ધ: લેખક સ્વ. રમણલાલ ગણુછોડા-લાલ ગોસ્વામી, નડીઆદ; પ્રકાશક રા. બુઝાખી-રામ રણુછોડ પંડ્યા, કાંકર. મુદ્ર ૨. ૦-૪-૦.

હિમાવ્રતની યાત્રા: લેખક તથા પ્રકાશક ગ્રા. નારણજી પુરપોતમ સાંગાણી. મુદ્ર ૨. ૦-૪-૦.

કેળવણીના અખતરા (૧૯૨૧-૧૯૨૨): શ્રી દક્ષિણામૂર્તિભવનની વિવિધ પ્રજ્ઞાઓનું નિવેદન. પ્રકાશક: ગ્રા. તૃસિદપ્રસાદ કલિદાસ ભટ્ટ ગસનરગિણી; કર્તા રા. દામોદર ખુશાલ-દાસ બોટાદકર. મુદ્ર ૨. ૦-૮-૦

બુદ્ધીસાસારસંગ્રહ: લેખક અપાપક ધર્માનંદ કોસરખી; અનુવાદક રા. નીલકંઠ દેવરદાસ મદારવાળા; પ્રકાશક ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર. મુદ્ર ૨. ૨-૮-૦

અનુરદ્ધાચરિયવિરચિતો અન્નિધનમય સંગ્રહો: ડોઅંબિકુલજને ધર્માનંદન સંસેધિતો. પ્રકાશક ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર, અમદાવાદ. મુદ્ર ૨. ૨-૦-૦.

તંત્રીસ્થાનેથી

સ્વ. સર નારાયણ ગણેશ ચંદાવરકર

મું બધા દલાકાની ધારાસલાના પ્રમુખ સર નારાયણ ગણેશ ચંદાવરકર દુનંત ખીમારી ભોમરી હૃદય બધ પડી જવાથી તા. ૧૪-૫-૨૩ના રોજ બેગેચેરમાં સ્વર્ગવાસી થવાના બનર ભલ્લી આ શહેરના, દલાકાના તથા દેશ સમસ્તના શિક્ષિત લોકોને ખેદ થયા સીવાય રહેશે નહીં સર નારાયણ ગણેશ ચંદાવરકર હતા; તેમનો જન્મ કાનડા જિલ્લાના હોનાવર ગામમાં ૬ સ. ૧૮૫૫માં થયો હતો. તેઓ ક્રાંતિ વરમની ઉમરે મુબઇ આવ્યા અને ચાર વરસ પછી એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થઇ ૬ સ. ૧૮૭૭માં પ્રથમ વર્ગમાં બી. એની પરીક્ષામાં પાસ થયા દરમિયાન કેટલીક મુદ્દા "હદુ પ્રકાશ" પત્રના અંગ્રેજી વિભાગના તત્વી તરીકે પણ તેમણે કામ કર્યું હતું.

તેમનું જાહેરજીવન ખરી રીતે આ વખતથી શરૂ થયું અને તેમાં તેમણે માન અને સન્નિધિ મેળવી. તેઓ માત્ર કાનિ અને ધનથી સતોષ નહીં માનતા ખીજા પરીપક્ષરી સરચાઓમાં નિરુપાર્થ સેવા કરવા પણ જોડાતા હતા. એમણે પોતાના સાર્વજનિક જીવન તથા વકીલાતના કાર્યમાં અવિરત ઉદ્યોગ, અખિત ઉત્સાહ અને અમાધારજી કાર્યકુશલતા જતાવ્યાથી

તેઓ એકદમ આગળ આવી સકયા હતા અને ૬ સ. ૧૮૮૫માં જ્યારે તેમની માત્ર ૩૦ વરમની ઉમર હતી ત્યારે વીલાયતમાં ચર્ચાતા હોદી સવાલો પ્રતિ અંગ્રેજી આમ પ્રજાની સહાયુત્તિ જીતી લેવા લોકો તરફથી પ્રતિનિધિ મંડળ મોકલવામાં આવ્યું હતું તેમાં તેઓ મુબઇ દલાકા તરફથી ચુડી કાપ્યા હતા ત્યારપછીના વરમમાં તેમણે જાહેર કીવચાલોમાં આગળ પડતો કામ લીધો હતો. તેઓ પ્રેમીરસી એસોસિએશનના મુખ્ય સભામદ્દ હતા અને મર શ્રીરામશાહની આગેવાની નીચે ઉપરિમલ થતા બધા જાહેર પ્રકરણોમાં તેમનો હેમ રહેતો. ૬ સ. ૧૮૦૦ ના ડિમેન્ડરમાં જાહેર મુકામે મળેલી મહાસભાના તેઓ પ્રમુખ હતા અને ત્યાર પછી મહીને બે મહીનેજ મુબઇની વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ તરીકે સ્વ. રાજેની જગ્યાએ નીમાયા હતા. ૬ સ. ૧૮૧૩ સુધી ત્યાં કામ કરી તેઓ છઠ્ઠાના દીવાન નીમાયા હતા જ્યાં તેમણે માત્ર વરમ દેહ વરસ કામ કર્યું હતું. છઠ્ઠાથી પાછા આવી મુબઇના જાહેર જીવનમાં તેમણે સાગ સેવા માણ્યો હતો. રદુન્ટસ ધધગદુક, પ્રાચીનાસમાજ, રામક એશીઆટીક સોસાયટી, સોશયલ સર્વીસ કીજ એ મંથાઓ-

તેમને ધણો રસ પડે અને તેમાં આગે-
૧ તરીકેનું કામ કરતા.

રાજદારી આગેવાન તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા
છતાં તેમનું 'ખરેખર' વક્તવ્ય તો સંસારસુધારા
તરફ હતું અને સંસારસુધારા સમાજ (સોશિયલિસ્ટ
'કોન્ફેડરેશન')ના વરસો સુધી તેઓ મંત્રી
રહ્યા હતા. વ્યર્ગવાસી ગાનડે પડી તેઓ આ
સમાજના પ્રાણ અને નેતા થઈ રહ્યા હતા
અને આખા ભારતવર્ષમાં તેમની પ્રસિદ્ધિ પણ
એજ કાયને અંગે ચર્ચા રહી હતી. તેઓ
જાતિઅધનની વિરુદ્ધ હતા, સમાજમાં જે નિંદ્ય
તેમજ વહેમી રીતરીવાજો ધર કરી રહ્યા છે
તેના વિરોધી હતા, વિધવાવિવાહના હિમાયતી
હતા અને અત્યંતકેદારના મનજ પક્ષપાતી
હતા. હુંકામાં, તેઓ આદર્શ સુધારક હતા અને
પોતાની માન્યતાઓ પ્રમાણે વગર સંકોચે
હંમેશાં આચરણ શરૂ કરતા; તેમ કરનાં લોક-
નિંદાનો ભય તે અવગણતા. ઇ. સ. ૧૮૯૨માં
ત્યારે સમિતિ વધતો કાયદો લખાઈ રહવામાં
આવ્યો ત્યારે એમણે લોકહિત લક્ષમાં રાખી
અવગણનાની દરકાર કર્યા વગર જે સેવા
બજારેથી તે કેટલી અમૂલ્ય હતી તે હવે
આપણને સમન્વય છે.

સ્વ. ચંદાવરકરનું જીવન વિદ્યાપ્રધાન હતું.
વિદ્યાનો વ્યાસંગ એ તેમની પ્રિય ગ્રંથિતિ હતી.
વાચન, મનન અને લેખન એમના જીવનમાં
વ્યાપ્ત હતાં. સ્વ. ગોવર્ધનરામે 'સાક્ષરજીવન'-
માં ન્યાયમૂર્તિ ચંદાવરકરને તેમની
વિદ્યાભિરુચિ માટે સાક્ષર તરીકે ઓળખાવ્યા
છે, જોકે તેમણે કોઈ ખાસ વિષય ઉપર ગ્રંથ
લખ્યો નથી. વિદ્યા પ્રતિ તેમજ વિદ્યાર્થી પ્રતિ
તેમને પશ્ચી મમતા હતી. મુંબઈના સ્ટુડન્ટસ
સંઘરહુડને જીવંત રાખવામાં આ વિદ્વાન પુરુષનો
ઘોટો હાથ હતો. તેઓ નિયમિત રીતે લગ્ન વર્ગો

ચલાવતા અને જીવનમાં ઘણો ઉચો દરજ્જો
ધરાવતા હોવા છતાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે સમાનતા-
થી તેઓ વર્તતા. તેઓ જેમ શીખવવાના
શોખી હતા તેમજ શીખવાનો પણ તેમનો
હિસાબ અસાધારણ હતો. ન્યાયાધીશના પદ
ઉપર હતા તે સમયથી માંડી આજ સુધી
તેઓ આપણાં ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, ભાષ્ય
વગેરેનો અભ્યાસ સંસ્કૃતજ્ઞ પંડિતોની સહાયથી
હંમેશા કરતા. પુસ્તકોના અભ્યાસ ઉપરાંત
જનરલસાવનો તેમનો અભ્યાસ અસાધારણ
હત્ય અને વિશાળ હતો. નાનામાં નાની
અક્ષિતઓ-સામાન્ય નોકરચાકર મજુર
દે બીખારી જેવાના જીવનમાં પણ અસા-
ધારણતા જોવાનો પ્રસંગ આવે તો તેઓ
તુરંતજ તે ગ્રહણ કરતા. ગ્રામ્યજીવનની
નિર્દોષતા અને પ્રાકૃત જનની પ્રમુખશયણતા
માટે તેઓ હંમેશા પક્ષપાત ધરાવતા કારણ કે
તેઓ પોતે જીવનને ધાર્મિક દૃષ્ટિથી નીહાળતા.

મુંબઈના લોકો સ્વ. ચંદાવરકરને
એક વક્તા તરીકે ખીજે છે. તેઓ
જીરાદાર વક્તા હતા. ઘણી જાહેરસભાઓમાં-
સ્વ. શ્રીરાજશાહ મહેતાના અવસાન પછી-
તેઓજ મુખ્ય વક્તા તરીકે ભાગ લેતા
અને બધા પ્રસંગોએ પોતાની પિદ્ધતાથી ને
પ્રસાદયુક્ત વાણીથી શ્રોતાજનને આનંદ અને
માન ઉપજાવતા. સર શ્રીરાજશાહ મહેતા-
ના અવસાન પછી મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીમાં
તેઓ જોડાઈ કામ કરે એમ લોકોની ઇચ્છા
હતી પરંતુ કેટલાએક કારણસર એમને એ
સંસ્થાથી અલગ રહેવાનું થોડું લાગ્યું હતું.
તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીમાં ન જોડાયા પરંતુ
બીજી રીતે જાહેર સવાલોમાં આગેવાનીઓ
ભાગ લેતા હતા. તેમનું વક્તવ્ય મહાસભા તરફ
નહોતું-જોકે પ્રસક્ત વિશેષ તેમણે બતાવ્યો

૨૫ સર નારાયણ અણપરકર

નહોતો-પરંતુ ચિનીનદનના જુદા મડળ તરફ
હવું અને તેઓ કાઢી-સીવ ઓફ રહેટમા
પ્રભવના પ્રતિનિધિ તરીકે જન્મ કારના હતા.
દરમિયાન તેમની કારકિર્દીના પ્રમુખ મરીકે
નીમણક થઈ જે તેઓએ સ્વીકારી અને
છેલ્લાં બે અડી વખત થયા તેઓ તે હોદ્દા પર
કામ કરતા હતા.
મુજ પગલાના માથે આદર્શો ને નેતાઓ
પણ નવા નવા જાગે છે. આ નવીન વર્ગની
દૃષ્ટિએ સર નારાયણના જીવનમા બોધ અને

મહાન કાર્યો કરતાં મર્યાદાઓ વધુ દેખાય એ સ્વાભાવિક છે; તોપણ, ઉપલી રૂપરેખાથી સમગ્રજાતે તેમના ગુણકર્મો તેમના સમવયરકો ને સમકક્ષીનો હજુ ધણાં વર્ષ સુધી આદર સહિત સંભારે તેવાં હતાં.

ભાવનગરમાં ચિત્રોત્તર પ્રદર્શન

જે સમયે ગુજરાતમાં હિંદી પ્રકારની ને ચિત્રજીવ ચિત્રકલા ભાગ્યેજ હતીમાં છે એમ કહી શકાય અને પ્રજામાં કલાનો શોખ ને ઉત્તેજન નહીં જેવાંજ છે એ વસ્તુસ્થિતિ ડગલે પગલે દેખાઈ આવતી હોય, તે સમયમાં ગુજરાતીઓની કલાવૃત્તિ કેળવવા અને પોષવાના સર્વ પ્રયાસો આવકારપાત્ર ગણાવા જોઈએ. તેવો એક પ્રયાસ ગયા માસની આખરે ભાવનગરના શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન તરફથી થયો હતો એમ જાણી પ્રત્યેક સરકારી ગુજરાતી પ્રુથ થશે. ભવનના સંચાલકોએ

પોતાના કર્તવ્યપ્રદેશ શિક્ષણનો વિસ્તારી અર્થ કરીને બાળકો ઉપરાંત નગરજનોની કેળવણીના કામ પર પણ નજર દોઢાવીને આ ચિત્રોત્તર પ્રદર્શન ભર્યું એ સતોષપ્રદ અને આશાજનક કાર્ય થયું છે. જે દેશમાં લોકો વ્યાપારજીવનમાં રમ્યાપમ્યા હોવા છતાં, આપણા જેટલા અંશે કલાજીવન વીસારી બેઠા નથી. ત્યાં આવાં ચિત્રપ્રદર્શનો વારંવાર થાય છે અને કાયમનાં ચિત્રાલયો પ્રગટકાય મીલકતનાં મહત્વનાં અંગ હોય છે એ જાણીતું છે. આપણે ત્યાં સાહિત્ય પરિપદને ટાંકણે ભરાતાં પ્રદર્શનોમાં ચિત્રવિદ્યાના જુનાનવા નમુનાઓને સ્થાન મળે છે, પણ પ્રજાનો કલાપ્રેમ એટલાથીજ સતોષાદર રહેતો જણાય છે. આ સ્થિતિ આપણા કલાપ્રેમનું ઉંડાણ સૂચવવા પુરતી છે. આવી દશામાં, ભાવનગરે કરેલી પહેલનું અનુકરણ આપણાં બીજાં નગરો વારંવાર કરતાં રહે એ જરૂરનું છે.

મધુરાં સેન્ટની શોધમાં

જ્યારે હું ઉડા ઉતર્યો ત્યારે મારી લેબોરેટરીના વેત્તાનો પણ મત મળ્યો.
અને હું સકસેસ (ફેલ) પામ્યો

મોટે સેન્ટ

સકસેસ ઓફ ઇન્ડિયા

એ નામ ધર્યું કે જેણે પોતાની મીઠી મધુરાં સુવાસથી ઇન્ડિયા ને છેક યુરોપ અને અમેરિકા સુધી પણ પ્રસિદ્ધિમાં મુકેલ છે. કેવડાની સુગંધ કડવી હોય તોજ સકસેસની સુગંધમાં સીકારસ હોય. બા. ૧ ફે. ૨૧૧, ૧૧૧.

મોંઘીની એજન્સી,

જુમા મસજિદ-મુંબઈ.

પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકનાં રા. રિશિકેશ શરણે કરેલુ જાણણુ એક કરનાં વધુ દૃષ્ટિએ રિચારણીક છે. ચિત્રકારને પોતાના “વિચારો જાણમાં” બંધન કરવાનો સમય આવે છે ત્યારે તેની કોઈકી સ્થિતિ થાય છે” એ તેમના વચન જનાં, પોતાનાં કથનો વધારે અવગિયત રીતે તેઓએ રજુ કર્યા હોય એમ જણાય વિના રહેવાનું નથી. ખામ કરીને, તેમના સામાન્ય ઓનાગણના લાભ માટે તેમ યાય એ કષ્ટ દેવું નોખેલું, જે રૂપમા જાણણુ આપણી પાને આગળ છે તેને ચાલી કાઢવા તેમણી રાજ્ય મુજા નરી આવવા જણાય છે ચિત્ર-પરીક્ષા વીરો ‘માની સમજાવું’ યુગસારીઓના કલાકીનિત્ય વીરો આકરી ફરીઆદ અને આ દસા દાખવા સક્તિમત્ત હોય તેની મગ્યાઓ અને સાધનોનું-એ કામ રાખ્યું, જેવવશીકરણ અને ધર્મપ્રચારકો કરી શકે એ મતજમનુ-સૂચન આ એકેક મુદ્દા વીરો અર્ધા વીરન વાર ચર્ચા કરવી શક્ય નથી પરંતુ એટલું તો સુગપ્ત છે કે આખા જાણણુમા રા. ગવર્નનો ઉચ્ચ કન્યા મારેનો ઉત્સાહ તરવર્ગી ગદે છે એ ઉત્સાહ વખતે અધીગ્નાનુ કપ પગુ ધારે છે, પગુ એ તુરત મારે તીખારી વેરી નેત્રએ કમકે એ અધીગ્ના મજિત છે અને આપણા કલાકારો નાનિદાનિક દૃષ્ટિએ જેમજેમ જીવન

સમજના થયે તેમજેમ હાવની રિશિત તેમને પણ તુરત મારે મદુજા અને અનિચાર્ય લાગશે” એ દૃષ્ટિએ વિદ્યારથી આપણી ચિત્રકારને વધુ રાષ્ટ્રીય અને રાજાનિક માર્ગ દોખાના ઉપાયો પણ વધુ સહેલાઈથી મુજબે. અત્યારે તો મકાનિજાણ ચાલે છે એટલે રા. રાવગ પણ મ્વીકારે છે તેમ દેવેય અને ફર્મસનજ આપણા ખરા માર્ગદર્શકો બની શકે. અને, આ પ્રદર્શનમાં પણ મોટે અંગે બન્યું હતું તેમ, પાશ્ચાત્ય કપાના જુના જુદા સર્વોત્તમ નમુના થઈને રૂપે પ્રગળે નજર કરીને આપણે તેની કલારિતિ પેલી સજીએ, માથે માથે, આપણી પ્રાચીન તે મધ્યકાલીન કલાકૃતિઓમાં ની પણ સુદરનમ રોય તેનાં અભ્યાસ-અવલોકનને ઉત્તરત આપી શકીએ. ઉપરાંત, આપણા ચિત્રકારો પણ મનુષ્યકુદવના વિવિધ ભાવોનું અને મનુષ્યપ્રગતિમા જુદાં જુદાં અંગોનું અવધન ધ્યાનપૂર્વક ને ગાંધીય પદ્ધતિથી કરે અને પોતાની કૈંદ કૃતિઓમાં તે મૂર્ત કરી શકે એ પશ્ચિમન થતુ જનું તેમજેમ કાલકલાજી ઉગમ એકેકના કાર્યને વધુ મતોદથી અને આનદથી મરકારશે અને સામાન્ય જનતામા પણ કલાનો પ્રેમ ને ખપ વર્તેનો જશે એ નિશ્ચય છે.

ગુજરાતના

સ્થાનિક દેશાવર તેમજ બહારગામના એજંટો

મુંબઈ: આદમદ માસુજી ૧૫૩, બંજર સ્ટ્રીટ.
ઈડીઅન બુક ડીપો, મેડાક સ્ટ્રીટ.
એન. એમ. ત્રીપાઠી, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ.
સી. હોમતલાલની કંપની, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ.
રા. ગોરધનલાલ પટેલ, કચ્છતરખાતા ભુવેશ્વર.

દક્ષીણ આફ્રિકા: મી. ઇ. એમ. હોડગ્રાવ, પો. બો. ૪૮૦, નં. ૧૦૫, રીડ સ્ટ્રીટ, ડરબાન.

કરાંચી: કરાંચી બુક સ્ટોલ, નેપીઅર રોડ.

મુરત: નરસિંહ કંપની, કણપીડ.

ભાવનગર: રા. જેઠાલાલ કચ્છાણુલ, નાનાભાની રોડી.

છેલ્લા ત્રણ કંથજોના સર્વ આદરેને દર માસે એજંટો મારફત નક્ક મળશે.
વ્યવસ્થાપક “ગુજરાત.”

શ્રી ઉત્તમ

ભાઈ નરહર

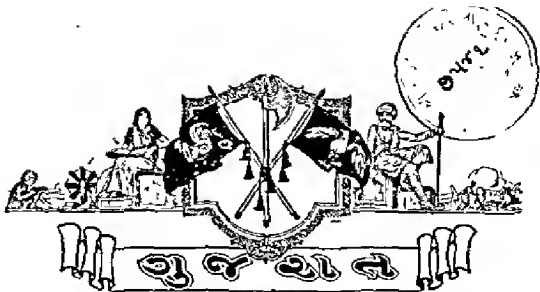
ટે. સી. પી. ૨૬૬ રોડ, પાંચરા-
પોળા ત્રીજી બગીચે નાકે,
ધર નંબર ૧૦૧/૧૦૫.

તા. ક. :—અમારા ગ્રાહકોનાં
અમારેજ વખાણ કરવાં તે
અમારી બુલ મહાત્મ
મટે વખાણના કર્તાઓની
ખાત્રી કરવા વિનંતિ છે.
માલીક:—પી. બી. પંડ્યા.
શ્રી ભુ. બોજનગરહવાલા.

શ્રી સોરઠ

આંરેડ, સ્ટેશનથી એક
મીનીટના રસ્તા ઉપર,
રામ દરમીનસની સામે.

એકવાર પધારી
ખાત્રી કરશો.

પુસ્તક ૩]

દ્વિતીય અંક ૧૯૭૮

[અંક ૪

જય થજો જય થજો—

જ્યાં વરણા

આર્ય મરહતની પીમળ પ્રમશવના, શુદ્ધ કે મિત્રમાં, શુદ્ધ કે વિત્રમાં
પરશુ નિઝ ૨૪૫૨ નિન્તર પારના, સર્વેમર્દી આશુત સમાવના માનના,
પ્રથમ કાલાગ્રિમમ અરિદ્ધ વિદ્યારના, મુવન, અખનશકુ, સદા સામ્ય તે
રદઅવનાર કાલીર વિપ્ર તે મહામા ગાંધી ઉપનામથી લોકમા
પરમ રિખ્યાનિને પામના

ગમ ભાગ્ય વડા,—

સકુને મારના, મિત્રને નારના
દેમ ને કાર્યના સૂત સ્ત્રીકાશના,
કર્મદીન જગનને પરમ કર્વવ્ય નિ'કામનો
પાક શીખસાગના,

વિપ્લવના અંસ યોગીંદ્ર મરક વજ
કૃષ્ણાદિવપનિ—

રહિરમય જગતને મોક્ષનો પ્રેમમય
માર્ગ દર્શાવના,

લોકલિનનિરત ને સત્યપતી સદા,
મત્પમા અગમ આમદ વગી પામના

અલ્પવતાર અલ્પિવર

મોહન મહાન નર,—

એરી આ

મુલદ મતમ મહિત

કુશલજીવ સંછેત

સૈન્ય જેનાં અગ્નિત

અનરકજીવ બહાકે પ્રેમ પ્રતાપી મહા
પુણ્યસિદ્ધ તે સિદ્ધરાજડની

પુનિત

ગજસતનો.

આંરેણે મેશન
 મીનીરના રસ્તા
 ગણ રમી

કિતામાં હોય તેટલે સુધી આદર્શ રાખીને, કારા વિચાર ઉચ્ચ રાખીને પુરુષોને પણ માવત કે અતિ હલકી ગણવી એ ભૂલ છે. ને મહારાં બાળકોને પણ તેમ શીખવત.

ને હું કોલેજમાં બહુતી હોત, અને મહારી સાથેના કોઈ વિદ્યાર્થીને હમારામાંથી કોઈની સાથે પ્રેમમાં પડેલો દેખત તો ત્હેને અલગમાત્ર પણ હાસ્ય કે તિરસ્કારને પાત્ર ના ગણત. કારણ પ્રેમમાં પડવા માટે ઈશ્વરે સ્થળકાળનાં બન્ધન નિર્માણ કર્યાં નથી.

અલખત, એ તો મ્હારે કહેવાની જરૂર નથી કે લગ્નની બાબતમાં જૂઠી શરમ ના રાખતાં માતપિતાને મહારી ઈચ્છા જણાવત અને મહારી ઈચ્છિત વ્યક્તિ સાથે જ લગ્ન કરત. કદાચ ને તેમ કરવા મહારાં માતપિતા મહારા સર્વ પ્રયત્ન છતાં સંમતિ ના આપત તો સમજણથી લગ્ન ના કરત. અમુક માણસ સાથે કદાચ ના પરણવા દે (ને કે બીજા મુન્નેગો અનુકૂળ હોય અને માતપિતા ના જ માનતાં હોય તો માતપિતાની સંમતિ વગર પણ લગ્ન કરત-પણ કદાચ તેમ ના થાય એમ માનિયે તો પણ) કાંઈ તે માટે બીજા સાથે જગર-જસ્તીથી તો પરણાવી ના જ શકે. કારણ મ્હને પણ હક લેતાં આવડે છે. માર્ગમાં ને બીજા હરકતો હોત તો તે સર્વ ઉપર જનતા સુધી વિજય મેળવત.

અને ને કદાચ મ્હારો પતિ કમાતો ના હોત, છતાં કોઈ કારણસર તુર્ત લગ્ન કરવાનું હોત, તો ત્હેમાં તે કમાતો નથી તે કારણથી હું વાંધો ઉઠાવત નહિં. એ જમ્હાં સુધી કમાતવા લાગે ત્હાં સુધી હું ખુશીથી મહારાં સાત્તરિયાંમાં રહત. અને ને કે તેટલો કાળ મ્હને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા ના મળત તો પણ હું હેનાં “સમ્યન્ધિયોના બન્ધની બેડી”થી જકડાઈ

હું એમ તો કદાપિ ના માનત. કારણકે હું એટલું ધ્યાનમાં રાખત કે મ્હારા પિતાને ઘેર પણ હું મહારાં બાહ બાન્ડુના બેગીજ રહેતી હતી. ત્હાં પણ કાંઈ દરેક જણ મહારા જ વિચાર પ્રમાણે ન્હોતું વર્તતું, અને અનેક પ્રસંગોએ તકરારો પણ થતી. પણ તે સર્વ સદ્ભાવથી વીસરી જતી. તો મહારા પતિને ત્હાં પણ કદાચ મ્હને કોઈની સાથે ના ફાવે તો તે પણ મનમાં સદ્ભાવ રાખી ભૂલી જત.

એક બ્યાનમાં એ તરવાર સમાય નહિં એ કહેવત પતિના ધર માટેજ અને સાસુ વડુ માટેજ શા માટે થોડા ગણાતી હશે તે હજી મહારા સમજવામાં નથી આવતું. કદાચ એમ કારણ હશે કે સાસુ અને વડુ બન્ને પોતાને ધરનાં માલિક સમજે છે. સાસુ ભૂલી જાય છે કે વડુ સમજણી થયા પછી પોતાની મુખસારી ઉપર કાંઈક કરી શકે; અને વડુ ભૂલી જાય છે કે જેમ પિતાને ઘેર માતા-પિતાનું જ આલતું તેમ અહિં સાસુસસરાનું ચાલે એ સ્વાભાવિક છે. કારણ પતિને મન તો તે માતાપિતા જ છે. અને હું ને સ્ત્રી હોત તો એટલો જ વિચાર કરત કે પિતાના ધરમાં જેમ હું માતાના કલામાં રહેતી તેમ અહિં સાસુના કલામાં મ્હારે રહેવું નોંધ્યે. પહેલેથી એમ તો ના જ માની લત કે સાત્તરિયાં એટલે લુભી અને દુષ્ટ જ હોય. તેમ કદાચ ને મ્હારો પતિ માતાપિતાની લાગણી ખાતર પોતાની ઈચ્છા દૂર મૂકી ત્હેમની ઈચ્છા પ્રમાણે કરત, અને કદાચ મ્હને પણ તેમ કરવા કહત તો હું ત્હેને “માવડીમુખો” તો ના જ કહત. કારણ કુમારિકા અવસ્થામાં આપણે પણ અનેક વાર માતપિતાની ઈચ્છાને, આપણી પોતાની ઈચ્છા કારણે મૂકીને, આધીન થતાં. તે જ પ્રમાણે મ્હારો પતિ

કરે, અને પોતાની ખાતર આપણને તેમ કરવા કહે તો હવેમાં હું તો કાંઈ ત્વેનો દોષ કાઢત નહિં.

સામરિયામાં રહેવાથી સુખ મળતુજ નથી કે લગ્ન પછીનો આનન્દનો સમય દુઃખમાજી જાય છે એમ હું માનત નહિ, પણ ભિન્નભિન્ન પ્રસંગોમાંથી હું અને મ્હારો પતિ મળીને આનન્દ મેળવત. સાચુ તો જુદી જી હોય એમ માનીને જો હું મ્હારું જીવન શરૂ કરત તો તો નક્કી મ્હારું જીવન કમોશીથી ભરપૂર થાત પરંતુ એ પણ મનુષ્ય છે, દેવામાં ખોટા તેમજ સારા ગુણ હોઈ શકે એ વિચારથી હું રહત. અને એ વિચારને લીધે સ્વાભાવિક રીતે મ્હારું વર્તન હેતુ રહત કે સામરિયાને હું પ્રિય થઈ પડું. કારણુ લગ્ન પછી તરત જુદા રહી શકાય હેવી કાંઈ બાતની આર્થિક સ્થિતિ હોય જ હેતું ના બને અને પતિ કદાચ કમાતો હોય તો પણ બધું ખર્ચ માથે ના. પણ બેઠેરી શકાય અથવા એક જ ગામમાં હોય તો જુદાં જુદાં ઘર માંડવામાં સામાન્ય સ્થિતિના માણસને માટે સાધારણ સંપેગોમાં કાઝ અર્થ નથી. અલબત્ત, સંમુક્ત કુટુંબની સરથા હાલ છે એમ મ્હારું હાલુબર પણ કહેતુ નથી. અને જો જુદા રહી શકાય તો હાલ એ સરથ વગરની વાત છે પરંતુ માટે ગમે તે જોગે પણ બસ જુદા જ રહેતુ એમ તો હું ના જ માનત. અને જો સંજોગોને લીધે મ્હારે મ્હારા પતિનાં કુટુંબીજન સાથે રહેવાનુ થાત તો મ્હારું વર્તન હવે પ્રમાણે રાખત (આ વાત અસાધ્ય નથી એ હું પ્રત્યક્ષ અનુભવ હવેથી કહું છું. મ્હારા પરિશિત જીવનની શરૂઆતમાં મ્હારે ઘોડો કાઝ મ્હારા કુટુંબીજન ભેગાં રહેતું પડ્યું હતું. તે વખતે મ્હારી સુશીલ પત્નીએ પોતાના વર્તનથી સર્વનાં મન રજત

કરી લીધાં હતાં અને હમે ખનમાન્યું સુખ માણ્યું હતું). હું જો સ્ત્રી હોત તો, સામરિયા માત્ર જુદી અને દુષ્ટ હોય એમ માની લેતા પ્તેયા એ વાત ધ્યાનમાં રાખત કે હું તથા મ્હારા લોકો તથા મ્હારા માતૃપિતા કેઈકિનાં સામરિયા થઈશું. અને જુદીપણા અને દુષ્ટતાનો મિદાન્ત જો સામાન્ય બનાવી દઈએ તો હમે પણ કેઈકિને જુદી અને દુષ્ટ અને પરિણામે કડવાં જોર જોવાં લાગીશું તો હું એટલું ચાદ રાખત કે જેમ મ્હારી ભાગ્યદી પાસેથી મ્હારે તથા મ્હારા માતૃપિતા માટે, અને ભવિષ્યમાં મ્હારી પુત્રવધૂ પાસેથી મ્હારે તથા મ્હારા પતિ માટે સદ્બાતની આશા રાખુ તેમજ મ્હારા પતિના સમ્પન્નિધે પ્રથે મ્હારે સદ્માત રાખવે જોઈએ

હું જો સ્ત્રી હોત અને મ્હને મ્હારા પતિ કેઈ નજીવી જૂલ માટે ધમકાવી નાંખત તો હું તે વખતે નહિ તો પછીથી તો એટલેક વિચાર કરતજ કે મનુષ્યમાત્ર કેઈકિને વશ છે, અને હું પણ અનેક વાર મ્હારા કરતા ન્હારાં બાહુને કે મ્હારા બાળકોને અને કદાચ મ્હારા પતિને પણ હેવી જ નજીવી જૂલ માટે ધમકાવી નાખુ છું અને એટલું ચાદ રાખત કે કેઈ પણ ઘરમાં ન્હારાં એકથી વધારે મનુષ્ય રહેતાં હોય ત્હારાં મદિ મદિ નજીવી બાળકોમાં સંધર્ષણ તો થવાનુ જ-પછી તે બાનુ હોય, મિત્ર હોય, માતા-પિતા અને બાળક હોય, કે પતિ પત્ની હોય. અને નજીવી બાળકોમાં સંધર્ષણ થાય તે જ ચોખ્ખ છે. કારણુ જો કેઈ દિવસ હેવા સંધર્ષણ ના થતા હોય અને એકદમ મ્હારી બાળકોમાં જ તકરાર ઊઠે તો કુટુંબમાં પતિપત્ની વચ્ચે હેવા કલેશ થાય કે હેમાથી જીવન પર્યન્તનુ દુઃખ થાય અને

અમ્યન્ધ તૂટી જાય. હેવાં ન્હાનાં મંઘર્ષણો સહનશીલતા અને ક્ષમારૂપિ શીખવે છે.

અને હું જો સ્ત્રી હોત અને કદાચ મ્હારો પતિ મ્હારાં સમ્યન્ધિઓની મશકરી કરત કે ખોડ કાઢત તો મ્હને એ વિચાર આવત. એક તો એ કે પતિપત્ની વચ્ચે સંપૂર્ણ છૂટ જોઈએજ—કદાપિ અપ્રિય સહ કહેવા સૂધીની પણ છૂટ જોઈએ. અને તેથી એકબીજાનાં સમ્યન્ધિ વિશે બન્ને જણ છૂટથી બોલી શકે—બલે ત્હેમાં કોઈ વાર મશકરી પણ આવે. અને બીજો વિચાર હેને લગતો એ આવે કે સ્ત્રીઓ પણ સાસરિયાંની ખોરો પતિને મ્હોપે સુદાન્ત કાઢવામાં (ત્હેમને જુલમી તથા દુષ્ટ કહેવાનું પણ) ખાફા રાખતી નથી. તો જો હું મ્હારા પતિનાં સમ્યન્ધિઓની ખામિયો બતાવી શકું, અને માત્ર મિત્રો દેખતાં જ નહિં પણ જાહેરમાં ત્હેમને જુલમી તથા દુષ્ટ કહેવાની હદ સૂધી જઈ શકું, તો ત્હેમને પણ મ્હારાં સમ્યન્ધિ વિશે કહેવાનો હક છે. ઉમ્મદું આપણી સમાજમાં તો એમ જ બને છે કે પત્ની જ ખોરો કાઢવા કરીને આંતે પતિ અને ત્હેનાં કુટુંબિયો વચ્ચે ક્લેશ ઉત્પન્ન કરાવે છે. ત્હેવું તો હું કોઈ કાળે ના કરે. તેમ પત્ની હોય કાંદે માટે પતિયે પણ કાઢવા જોઈએ એમ પણ મ્હારું કહેવું નથી. પણ એટલું જ કે ઉપર કશું તેમ પતિ પત્નીના અરસપરસના નિકટ સમ્યન્ધને પરિબળે આવતી છૂટી જેમ બીજાં વિશે વાત કરેછે તેમ એકબીજાનાં સમ્યન્ધિયો વિશે વાત કરવામાં આપાત કરવાનો જ ધરિહો છે એમ હું માની ના લઉં અને કદાચ મ્હારા પતિ કોઈવાર કોઈ મિત્રને મ્હોપે મ્હારી “હાન્ડરી કે ગેરહાન્ડરી”માં એમ વાત કરે તો હું આપાત લગાડું નહિં.

“પતિ એટલે પરમેશ્વર” એ કહેવતનું રહસ્ય કેટલાં સમજે છે? હું જો સ્ત્રી હોત તો હેનું ખરું રહસ્ય સમજીને બીબાને સમજાવત. “પતિ એટલે પરમેશ્વર”. એ કહેવત રચનારને બિચારાને મનમાં પણ નહિં હોય કે પતિને સર્વશક્તિમાન જગતકર્તા જેવો સંપૂર્ણ માનવો. સર્વ કાઈ જણે છે કે મનુષ્ય માત્ર સંપૂર્ણ નથી, અને કાળાંતે પણ યશે નહિં. હેનો અર્થ હું તો માત્ર એટલો જ કરત કે પતિ એટલે સ્ત્રીનું સર્વસ્વ. ત્હેની પૂજા કરતી એમ નહિં, પણ હેના પ્રત્યે માન રાખતું એટલું જ. અને સ્ત્રીગતિનો સ્વભાવ જ છે કે પતિને પોતાનું સર્વસ્વ ગણવો. કારણ સ્ત્રીનું હૃદય પ્રેમથી ભરપૂર હોય છે.

જો હું સ્ત્રી હોત, અને કદાચ મ્હારો પતિ અમુક વૃષ્ટિ આવીશ એમ કહ્યા છતાં મોરો આવત તો એ ધરતી discipline તો લગ કરે છે એમ ના માનત, પણ એ ધ્યાનમાં રાખત કે પુરુષને ઘણી વખત અજીધાર્યાં કામ આવી ચડે છે. તેમ એ પણ વિચારત કે આખા દિવસના કામથી કરાણીને પોતાના શાષ્ટ મિત્રને મગલ નુ પગ ત્હેને મન થયું હોય તો ત્હેમાં કોઈ ત્હેને હોય દેવા જેવું નથી. મ્હને મ્હારી ચાંખણને માતાનું મન ધાય કે નહિં? અને જીવનમાં શું દેતા પ્રસંગ નહિં આવતા હોય કે હું મ્હારી સખીને મળવા ગઈ હોઉં અને ધાર્યા કરતાં વાર થઈ હોય અને મ્હારો પતિ મ્હારી વાટ જોઈ ગેરો હોય? અને ગેરનું જીવન clockwork regularity થી ચાલે તો જ discipline જગતાય એમ હું કદાપિ માનત નહિં.

જો મ્હારા પતિને કોઈ ન્હાની કે મોટી મ્હને ના પસંદ પડે તેવી કુટુંબ હોય તો હું

બે કઠાવવા પ્રયત્ન કરે અને તેમાં સફળ ના થાય તો તેમાં મ્હારી જ લેના ઉપર અસર કરવાની શક્તિમાં ખામી ગણું.

બાળકોએ આખો દિવસ ત્રામ આપી મ્હને યકતી નાંખી હોય અને પછી મ્હારો પતિ તેમને ધડીભર ના રાખે તો તેમાં તેમને “મનોમથન” થાય છે એમ ના માની લેતા એમ જ પાઠ કે પુસ્તકે આખો દિવસ બાળ વધારે અને ઘણી વાર તો વધારે કરાણાભરેયુ કે ચિન્તા અને હૃદયેષ ઉપન કરાવનાર કામ કરવું પડે છે તો તે ઘેર આવે તે વખતે થોડાંક હોય અને બાળકને ના પણ રાખે બાળકને હુ રાખુ તેમાં પતિ ઉપર કે જગત ઉપર હુ ઉપકાર કરતી નથી. કાલુ બાળક ઉછેરવા એ ખરૂં જોતા હૃદય રમેથી સૃષ્ટિ પ્રમાણે પણ સ્ત્રીનું જ કામ છે પતિ મદદ કરે તેમ્ની તેમની મારા

હુ જો સ્ત્રી હોત તો મૈયી પેંદુ એ ખ્યાનમાં રાખત કે “સંસારને હાવ છે તે કરતા વધારે મારા બનાવવા એ સ્ત્રીઓના જ હાથમાં છે અને તેમ કરવા મન કરત કારણ મને તેટલી પુરૂષ જાતિ પોતાને એક માનવી હશે તો પણ જન્મ જોશો ત્યાં જન્મણે કે પુરૂષ માતૃજા અનિમ્બાએ, ભાર્યે અન્યરૂપે પોતાની સ્ત્રીને જ વશ હોયછે (હું તો છુ જ) કદાચ એ એ પોતે નહિં જાણતો હોય, અને એમ માનતો હશે કે મ્હાં જ આલે છે. પરંતુ જન્મ લેનું માનતુ હશે તે એક જ કારણથી, કે તેની પત્ની સુશીલ હશે અને તેનું માન રાખીને તેનું આચવા દેછે પણ સોમાં એક પણ સુમય કાગ્યે હેતુ નીકળે કે જન્મ્યાં સ્ત્રીની સ્પષ્ટ અથવા અસ્પષ્ટ અસર પતિ ઉપર

ના હોય. અને તે હામલા નવી પદ્ધતિના જીવનમાં જ નહિં, પણ આપણા જૂનામાં જૂના વિચારનાં કુટુંબોમાં પણ હું તો એ જ સ્થિતિ જોઉં છું. તે એટલે સુધી કે આપણામાં એક હેવા અર્થની કહેવન છે કે ડાહ્યો ઘણી માંડી (કે ફુલ) બૈરીએ ખૂંટા બને, અને યાંત્રી પછી પણ ડાહી બૈરીએ અને ત્યાં સમાવ. સારાશ એ કે સંસારના સુખદુઃખનું મળ સ્ત્રી છે. કારણ સ્ત્રી પાતી છે, અને માતા છે. હું જો સ્ત્રી હોત તો આ વાત બગાવર ખ્યાનમાં રાખત અને મ્હારી શક્તિ પ્રમાણે “સંસારને હાવ છે તે કરતા બહુ વધારે સારો બનાવવા” પ્રયત્ન કરત, અને મ્હારા બાળકોને તેમ કરતા યેચ્છા કરત, અને મૂઠ તેમજ શાળાના પ્રિયજીવો તેમ કરવાને યેચ્છ બનાવવાનો પ્રયામ કરત. અને સમારમાં જે દોષો છે તે મારે નિચારા પુરૂષને—સ્ત્રીના હાથમાં રમકડાં જેવા પુરૂષને—જતાબદાર ના ગણત. The hand that rocks the cradle rules the world, એ માત્ર અર્થહીન શબ્દોની રચના નથી, પરંતુ આપણી સૃષ્ટિની રચનાજ મૂઠ મલતુ શબ્દોદ્ભાવ કર્યા છે.

વળી હું જો સ્ત્રી હોત, અને “જો હું પુરૂષ હોત તો” દેવો જેમ લખવા બેસી હોત, તો પુરૂષના સમાજ-જીવન વિશે કાંક વિસ્તાર થી લખત અથવા હાવના સુવર્ણમાં કેટલીક વધારે સ્પષ્ટતાથી જણાવી આપતી ખામિયો વિશે કાંક સૂચના કરત. અને માત્ર પતિ-પત્નીના મુદજીવનના પગ નહતો અને તુચ્છ પ્રયત્નો—એટલું જીવનના સુખદુઃખમાં સ્થાન પણ નથી એમ કહિયે તો આલે હેવા પ્રયત્નો—વર્ણવવામાં કાવચેપ ના કરત.

બાવા આદમની નાંધપોથી*

અનુવાદક:

શ. ધનમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા,

એલ. ઈ. ઈ., સહય, સાહિત્ય સંસદ.

[૫૪ ૧૧મી સંપૂર્ણ]

બીજો વર્ષ:

હું જ્યાં રે
ઉત્તર તરફ
ખોરાકની
શોધમાં ગયો હતો
ત્યારે હવે એક
નવા પ્રાણીને
પકડ્યું હતું;
અમારી ઝુંપડીથી
બે માઈલ છેટે
હોય કે પછી ચાર
માઈલ હોય—હવે
નક્કી કહી શકતી
નથી—હવે તેને
એક બીજા ઝુંપ-
ડામાં મેળવેલું.
અમે તેનું નામ
કેઈન પાડ્યું છે.
કેટલીક વિગતોમાં
તે અમને મળતું
આવે છે અને
કદાચ અમારું
સૂઝું પણ હોય

એવો મત ધવનો
છે. પણ મને આ
મત બુલબરેલો
લાગે છે. અમારા
અને એના દંદમાં
જો તફાવત છે
તોને લઈને એવા
નિશ્ચય ઉપર
અચાય છે કે એ
એક નવી ભતતું
પ્રાણી છે—કદાચ
માછલીપણુ હોય.
જો કે અત્યંત,
તે માછલી છે કે
નહી એ જોવા
મેં એને પાણીમાં
સુકડું ત્યારે તે
કુબીજ ગયું; અને
હું તે પ્રયોગ
બરાબર અંત
સુધી જોઈને કાંઈ
નિશ્ચય ઉપર આવું
તે પહેલાં તો હવે

ચીત્રવારે હવે પેલી માછલીને પોતાના સરીર ઉપર અજણવા દે છે.

કુબ્જી મારી તેને પાણું કાઢ્યું. હું તો હજુ પશુ
માનું છું કે એ માછલી છે. પશુ એ શું છે
એ પ્રશ્ન સંબંધી હવે તો તદ્દન ઉદારીનજ
છે, અને તે નહીં કરવાને માટે મારે પ્રયત્ન
કરવો હોય તો તે પશુ કરવા દેતી નથી. મને
આમાં સમજણ પડતી નથી. પેલા નાના
પ્રાણીના આગ્રા પછી ધ્યેનો આખો સ્વચ્છાવજ
બદલાઈ ગયો છે, અને કોઈ પણ અખતરની
એ સામેજ શક્ય ગઈ છે. કોઈ પણ બીજા
પ્રાણી કરતાં આના ઉપર તે વધુ હેતુ રાખે છે;
પશુ એમ સાથી થાય છે તે સમજતી શકતી
નથી. તેનું ચિંતન બહુ ઘણું મંદ છે-ધણી
ખાખતો ઉપરથી એમજ જણાય છે કેટલીક
વાર જ્યારે પેલું નાનું પ્રાણી અવાજ કરે છે
અને પાણીમાં જતા માગતું હોય તેમ ચીમ
પાડે છે ત્યારે ક્યંત સમજાઈ અડધી રાત તે
માછલીને હાથમાં લઈને ક્યાં કરે છે આવે
વખતે જો જિંદોમાંથી ક્યંત જીવે છે તે
જિંદોમાંથી પાણી નીકળે છે, પેલી માછલીની
પીંડને પોને હાથે ડોકે છે અને તેને થાત
પાડતા મેળી પીમા, મીઠા અવાજ કરે છે,
અને પોતાની લાગણી હજાર જુદે જુદે માં
પ્રત્યક્ષ કરે છે આ પ્રમાણે બીજા માછલીઓ
જોડે વર્તાતાં મે તેને કોઈ દિવસ જોઈ નથી
અને આતું તેનું વર્તન જોઈને મને ધણી
બધા થાય છે. જ્યારે અમારી પાસે અમારા
પાડીવજીહા હતા ત્યારે તે નાના નાના વાંધે
આ પ્રમાણે લાંબે ફરતી અને તેમની સાથે
જમતી પળ ખરી. ધણુ તે અત્યંત રમતમાન.
ત્યારે તેમને ખોરાક રચ્યો નહીં ત્યારે આરી
રીતે રતી કે કઠગાળી કે કપાંત કરતી નહીં.
રવિવાર:

ક્યંત રવિવારને દિવસે કામ કરતી નહીં
પણ થાકી ગયેલી હોવાથી માત્ર સુષ રહે છે.

તે વખતે તે પોતાના શરીર ઉપર પેલી
માછલીને ગળાવા દે છે. તેને ખુસ કરવાને
માટે મુખાંદજવાં અવાજે કરે છે અને તેના
પગ આવી જતી હોય તેમ કરે છે એટલે
માછલી હમે છે. હસી શકે એવી માછલી મે
અગાઉ જોઈ નહતી. આથી મને શક પડે
છે... હવે તો મને પણ રવિવાર ગમવા
માંડ્યો છે. આખો વખત કામ ઉપર દેખરેખ
રાખ્યાથી એવા થાકી જવાય છે. રવિવાર
પેલા વધારે જોઈએ. અગાઉ રવિવારથી કટાણ
આવેનો પણ એ તો ઠીક છે.

પુન્યવાર:

પેલું નાનું પ્રાણી માછલી નથી. પણ તે
શુ છે એ હું બરાબર જાણી શકતો નથી.
જ્યારે તે આનંદમાં હોય છે ત્યારે લીછી કરીને
હમે છે અને કુખમાં હોય છે ત્યારે વચ્ચે
અગાળે કુ છે. અમારા જેવું તે નથી બાજુ
કે તે માવી શકતું નથી, તે કુદી શકતું નથી
એટલે તે પક્ષી પણ નથી, કુદા મારતું નથી,
એટલે તે દેડો પણ નથી પેટ ધસડીને
ચાલતું નથી એટલે તે સ્તંભ પણ નથી, તે
જરી શકે છે કે નહીં એ વીરો તપાસ કરવા
ની જોડે મને તક મળી નથી જ્યાં એ
માછલી તે નરીજ એવી મારી ખાતી છે.
તે પકીજ રહે છે અને પોતાના પગ અંદર
રાખે છે. કોઈપણ પ્રાણીને મે આમ કરતાં
જોયું નથી. કદાચ એ 'કોઈ' પ્રકારનું મોટું
જીવડું તો નહીં હોય : જો તે મરી જાય
તો તો હું તેને આપુ છું પાડીને જોઈએ કે
એની અંદર કેવી જોડાણ છે. આવી મુંઝવણ
કરાવનાર કોઈ બીજા વસ્તુ મને મળી નહતી
ત્રણ માસ પછી:

સુચકાણું એકી થયેને જાહેર વધતી
જાય છે. હું હાલ બહુ મોટું ઉધું છું. પેલું

નાનકડું પ્રાણી ચતાં પડી રહેવાને બદલે ચાર પગે ચાલે છે, પણ બીજાં ચોપગાં પ્રાણી કરતાં આ એક આમતમાં જુદું પડે છે. આને આગણા પગ ઘણાજ દુકા છે એટલે પરિણામે તેનો પાછલો ભાગ બહુજ ઉચો થાય છે. આથી એ જસાય આકર્ષક લાગતું નથી. તેના શરીરનું બંધારણ અમારા જેવુંજ છે પણ તેની ચાલવાની રીત જુદી છે એટલે જો અમારી જાનનું નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. આગણા દુકા પગ અને પાછલા લાંબા પગને

લઇને એ કાંગારુની જાતનું છે એમ લાગે છે; પણ કાંગારુની જાતથી આનામાં એક ખાસ જુદો ગુણ છે: જ્યારે, કાંગારુ કુદકા મારતું ચાલે છે સારે આ કોઇ દિવસ કુદતુંજ નથી. છતાં પણ, આ બહુ વિચિત્ર અને લક્ષ્યે ચાલે તેવી જુદી જાત છે અને અગાઉ તેની કોઇ પણ વર્ગમાં ગણતરી કરવામાં નથી આવી. મેંજ આને શોધી. કાઢ્યું તે ઉપરથી આ શોધનું માન તે પ્રાણીને મારું નામ આપીને ખાતરી જવાનું મને થોડાં લાગે છે અને

તેથીજ મેં તેનું નામ "કાંગારુસમ

આડમીઆનસીસ" રાખ્યું છે.....

જ્યારે તે આખું સારું, એનું વય

નાનું હશે કારણ કે સાર પછી

તો તે ઘણુંજ વધી ગયું છે. તે

વખતે એ જેવડું હતું તેના કરતાં

હાલ તે પાંચગણું મોટું હશે અને

તે વખતે જ્યારે તે અશાંત હોય

ત્યારે જેટલો અવાજ કરી શકતું

તેના કરતાં હમણાં તે આશરે

બાવીસથી આઠત્રીસ ગણો વધારે

અવાજ કરી શકે છે. બસાતકારની

તેના ઉપર અસર થતી નથી પણ

ઉલટું ઉંધીજ અસર થાય છે.

આથી મેં એ રીત બંધન કરી

છે. પોતે જે વસ્તુ તેને આપવાની

પહેલાં ચોખ્ખી નાજ પાડી હોય

તેજ વસ્તુ તેને આખરે આપીને

અને સમજાવી પડતીને ૧૫ તેને

શાંત કરે છે. મેં જેમ પહેલાં

જણાવ્યું તેમ તે જ્યારે પ્રથમ

આખું ત્યારે હું ઘરમાં નહતો

અને પોતાને તે જંગલમાંથી

જોડેજ એમ ધ્રુવે કહેલું. આ

ઉપરથી, આ ભતતું તે એકજ પ્રાણી,
 હોય એ-બધુ વિચિત્ર સામે છે, પણ
 એમ હોવાનું જોઈએ; કારણકે છેલ્લાં
 ચર્ચા અલ્લાહીયાં મેં જગલે જગલ
 શોધીને એનાજ જેવું પ્રાણી જોળા
 કાઢવાના થયા મન કર્યા પણ મિથ્યા
 મને એમ હતુ કે મારા સમઢમા
 એથી એકનો વધારો થયો અને આ
 પ્રાણીને બીજુ રમતાર અળશે એથી
 એ જગ શાત પડત અને અમે તેને
 સગળતાથી રોકવી શકન પણ મને બીજુ
 જરૂરજ નથી, તેમજ કોઈની નીચાની
 પણ જણાવી નથી અને સૌથી અગત્ય
 જેવું તો એ છે કે કાષ્ઠપણુ તરેહના
 એવા પગવા પણ કાષ્ઠ કેકાણે દીઠા
 આવતાં નથી! ને જીવીત ઉપરજ રહે
 છે અને પોતાનું રક્ષણ કરી શકતુ નથી,
 તો પ્રગથા પાડવા શીકણ એ આમનેમ
 જઈજ કેમ ગઈ! એ કોઈવાર એ પજુ
 કાનેક મુકી પણ કે વળતું નથી
 બીજાં બધા નાનાં નાનાં પ્રાણીઓ એમા
 પકડાઈ જાય છે પણ આજ પકડાતુ
 નથી

કાશ્ઠપણુ આદમનીઆન-સીંગ

ત્રણ મારા પછી:

કાગાર દહુ વધેજ જાય છે એ જહુ
 વિચિત્ર અને મુઝગળ ઉપજતે તેવું છે કારણ
 કે કાષ્ઠ પણ કાગારને વંધતા આદવી વાર
 લાગી દેાય તેવું મારા જાન્યામા નથી. તેના
 માથા ઉપર હવે રુવાંડી ઘસ છે પણ કાગારને
 જેવી દેાય છે તેવી નથી-છે તે આમારા જેવીજ.
 ફર માથ એટલો કે આમારા કરેના વધુ મુંઝાળી
 અને પાતળી. અને રમે દાણે નહીં પણ
 એતેરી પ્રાણીવિવાના કાષ્ઠપણુ મુકરર વર્ષ
 ચિતાના આ ચિત્રજ રજકશ વગરના અને

બધા ઉપજતે તેવા વિશાળને જાનિ માર
 મગજ ખાની જમે એમ લાગે છે. હું જો
 એનાજ જેવું ખાતું પકડી શકુ તો-પણ
 તે આશા વ્યર્થ છે. આ જાતજ જુદી છે
 અને આ તેનો એકજ નમનો છે એવું તો
 ખુલ્લુજ છે. આ બીચારું એકયું છે, તેને
 કાષ્ઠપણુ મરુવદાતું નથી, પોતાના જેવું કશી
 ચક તેવું કાષ્ઠ પ્રાપ્તી પણ તેની સાથ નથી,
 પોતે દુશ્મનના દાણમાં નથી પણ તેના ઉપર
 મમતા રાખે એવા માણસોની પામે છે એવું
 સમજવનાર પણ કોઈ નથી એવા એ

આરથી, તેને કૈંક તો આશ્વાસન મળે એમ
 ારિતે હું એક કાંગારુ પંકડી લાવ્યો. તેની
 મેત્રતાથી તેને આનંદ મળશે એમ મેં ધાર્યું
 હતું પણ એમાં ભુલજન થઈ—એ તો એને
 જોઈનેજ એવો ઘોંઘાટ કરવા લાગ્યું કે એણે
 અગાઉ કાંગારુને જોવાંજ ન હશે એવી મારી
 ખાત્રી થઈ ગઈ. એ ઘોંઘાટ કરનાર ગરીબ
 પ્રાણીની મને બહુ દયા આવે છે પણ તેને
 સુખ મળે એવું હું કૈં કરી શકતો નથી. જો
 હું એને હેળવી શકું—પણ તે તો અશક્યજ
 છે; જેમ જેમ હું પલન કરું છું તેમ તેમ હું
 તેને વધુ ઘોંઘાટ કરતું બતાવી દઉં છું. તે
 ત્યારે ત્યારે દીલગીરી અને શરમામાં આવી
 જાય છે ત્યારે ત્યારે મોંઠું હ્રદય ખિન્ન બની
 જાય છે. મારે તો એને જ્યાં જવું હોય
 ત્યાં જવા દેવું હતું પણ હવે તે—
 વાતજ સાંભળવાની ના પાડી. આ તેનું
 પગથું જરા દૂર અને એની પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ
 જણાયું. અને છતાં કદાચ ધવનું કહેવું ખરું
 પણ હોય! કદાચ તે એથી કરીને વંધારે
 અટકવું થઈ જાય; કારણ કે ત્યારે હું એનું
 બીજું શોધી શક્યો નહીં ત્યારે એ શી રીતે
 શોધા શકત ?

પાંચ આસ પછી :

પેકું નાનકડું પ્રાણી કાંગારુ નથી. ના,
 નથીજ; કારણ કે ધવની આંગળી પકડીને તે
 પાંચેક કદમ પોતાના પાછલા પંજે ચાલી શકે
 છે અને પછી પડી જાય છે. કદાચ ને કાંઈ
 નવી જાતનું રીંછ હશે; પણ છતાં તેને દંડ
 પુંછડી નથી અને માત્ર માથાં રીંવાય જીભ
 કાંઈ પણ ભાગ ઉપર રૂંવાં નથી. તે દંડ
 પણ વંધેજ જાય છે—આ બનાવ બહુ વિચિત્ર
 છે, કારણ કે રીંછ તો બહુ નાની વંધેજ
 હું થઈ જાય છે અને પછી વધતું નથી.

પેલાં ફળ-ખાધાના પ્રસંગ પછી રીંછ બહુ
 લખાનક પ્રાણી થઈ પડ્યું છે એવે વખતે
 આના મોં પર કાંઈ પણ જાતનો તોખરો
 બધાય નહીં અને એમને એમ એ ઘરમાં છુટું
 રખડ્યા કરે એ સ્થિતિથી મને સતોષ નથી.
 જો આને ધવ છોડી દે તો તેને બદલે એક કાંગારુ
 લઈ આવવાનું મેં તેને કહ્યું પણ ધવે તે માન્યું
 નહીં—હું તો ધારું છું કે ધવે અમને ખોટાં,
 મુખાધિભયાં જોખમોમાં ઉતારવાનો ઇરાદા કર્યો
 છે. તેનું મગજ અસ્થિર થઈ ગયું તે પહેલાં
 તેના આવો સ્વભાવ નહોતો.

એક પખવાડીઆ પછી :

મેં પેલા પ્રાણીનું મોં તપાસ્યું. હજી કૈં
 લાય જેવું નથી—તેના મોંમાં માત્ર એકજ દાંત
 છે. હજી તેને પુંછડી નથી. પહેલાં કાંઈ પણ
 વખત નહોતું કરતું તેટલો અવાજ તે હવે
 કરે છે, અને તે પણ મુખ્યત્વે કરીને રાતે.
 હું તો બહાર નીકળી ગયો છું પણ સવારે
 સવારે નારતો લેવા અને તેના મોંમાં વધારે
 દાંત આવ્યા છે કે નહીં તે જોવા જતો નહ્યો.
 ત્યારે તેના મોંમાં બધાય દાંત આવી જશે
 ત્યારે પછી એને પુંછડી હશે કે નહીં છતાં
 પણ તેને ઘરમાંથી નંવું પડશે, કારણ કે
 બધાનક થવામાં રીંછને પુંછડીની આવશ્યકતા
 નથી.

ચાર આસ પછી :

હું એકાદ માસ બહાર ફરી આવ્યો તે
 દરમિયાન આ નંવું પ્રાણી પોતાના પાછલા
 પગ ઉપર ઉભું થઈને ચાલતાં શીખ્યાં ગયું
 છે અને “પપ્પા” અને “મમ્મા” પણ
 બોલે છે. ખરેખર, આ એક નવાજ વર્ગનું
 પ્રાણી છે. અમારીજ ભાષાના શબ્દો સાંચેનું
 આ સામ્ય કદાચ આકર્ષક હોય અને તેમાં
 કૈં અર્થ કે રહસ્ય પણ નહીં હોય; છતાં પણ

એ લક્ષ્ય અસાધારણ તો ખરું જ, બીજાં કોઈ પણ રીત ન કરી શકે એવું એ કામ છે. બાદશાહી આ નકલ, સ્વર્ગી આશ્વાસ અભાવ અને પુંછડીની કોઈ પણ બાબતી નીચાની નહીં એ સામાજી રીતે ધ્યાનમાં લેતાં

કેટલું જોવું નથી. હું સંકેતે વર્ણો આ જામશે- માં ભરડા કરત છતાં મને એવું કદાચ નજર મળત. બીજો દિવસ:

બુના સાથે નવા પ્રાણી હું સરખાવી

એમ જરૂર જણાય છે કે આ કેમ નવી જાનનું રીત છે. આ વિષયનો વધુ અભ્યાસ ખરેખર આકર્ષક થઈ પડશે. દરમિયાન, હું ઉપર તરફના જગવોમાં જઈશ અને ખુબ શોધ કરીશ કેટલે કેટલે તો આ જાનનું બીજું પ્રાણી હશે જ. અને પોતાની જાનનું બીજું પ્રાણી સાથે રહેશે તો આ પ્રાણી પણ એવું જાનવડ થઈ પડશે હું તારવડતોજ જઈશ; પણ તે પહેલાં મારે આના

જોડે હું તે ઉપરથી ખુદ જાણ્યું આવે છે કે એ બને એક જ જાનનાં છે. તેમાંના એકને મારા સંબંધ માટે હું મરાવો ભરીને રાખ્યો વિચાર કરતો હતો પણ દશાક કારણને લાગે છે અને તે યોગ્ય નહીં આવે. બે આ બે આશ્વાં જશે તો વિજાનને બહુ ભારે ખેટ જશે. પહેલાના કરતાં હવે મોટું સ્થાને કળેવું છે અને પોષ્ટના સહવામથી અને અનુકરણ કરવાની શક્તિ બહુ તીવ્ર

મેં ઉપર કોઈ પણ નવા પ્રાણીના મોઝા ફાળ આપ્યા છે કે નહિ તે બંને રહીશ જાનનો તોજશે બાધવો પડશે ખરો જણ માસ પછી:

સ્વરૂપમાં હોવાથી પોષ્ટની માફકજ તે હમે છે અને જોલે છે. એ બે આખરે પોષ્ટવર્ગમાંના એક નવા પ્રકારનું છે એમ માન્ય થાય તે મને તો બહુ નવાઈ લાગશે. પણ એમાં નવાઈ શા માટે લાગે? આ બે પ્રાણી બધારે માલકીના વર્ગમાં પ્રજાતા હતા ત્યારથી એક એક

બહુ શ્રમિત અને કટાણભરી મુસાફરી કરી પણ કે વળ્યું નહીં. અને તે દરમિયાન પરમોંથી બહાર નીકળ્યા વિના હવે એવું જ બીજું પ્રાણી પડ્યું! આનું સાક નમીય મે

પ્રાણીવર્ગમાં તે ગણાઈ ચુક્યાં છે. મોટું જોડું તો એને ફાયદો થાત. ઇવ વીરો પહેલાં કદરૂપું હતું તેવું જ કદરૂપું હાલ નવું હું જુલોતો હતો એમ આટલાં વર્ષ પછી આવેલું છે—એનાજ જોવો ચામડીનો વિચિત્ર સફેદ રંગ અને એનાજ જોડું જરા પાણી સ્પર્શી વિનાનું ગોળમટોળ માથું! ઇવ તેને એમજ કહે છે.

દશ વર્ષ પછી:

આ એ પ્રાણીઓ
છાકરા છે; ધણા
વખત પહેલાં
અમને આ સત્ય
જણાઈ ગયું હતું.
એ આપ્યા તે
વખતના તેમના
અપરિપક્વ આકારથી અમે ગુસ્સા-
લુમાં પાયાં હતાં,
કારણ કે અમને
એવું જોવાની રવ
નહતી. હવે થોડી
છોકરીઓ પણ છે.
એમલ સારો છોકરો
છે, પણ કેદન
જીજ્ઞાસુ રહ્યો હોત

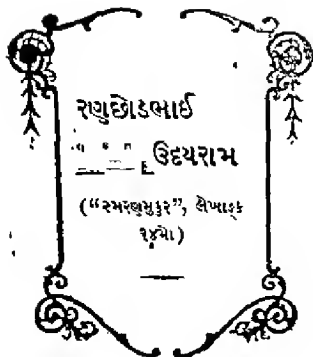
તપોવનમાં તેના પિતા રહેવું તેના કરતાં
તપોવનની બહાર તેની સાથે રહેવું એ વધારે
સારું છે.

એ બહુ બોલે
છે એમ મને
પ્રથમ લાગ્યું
પરંતુ, હવે જો
તેનો અવાજ સાંત
થઈ જાય અને
મારાં છત્રનામાંથી
આટલો જાય તો
મારું હૈયું ફુગ્ગળી
જવાઈ જાય.

જો ફળને લઈને
અમે ઉભય મન્યાં
અને તેના હૃદયની
લલાઈ અને આત્મા-
ની મધુરતાની મીઠાશ
એ જાણી તે ફળનો
જય હો!

તપોવનમાં તેના પિતા રહેવું તેના કરતાં તપોવનની
બહાર તેની સાથે રહેવું એ વધારે સારું છે.

રણુછોડભાઈ

ઉદયરામ

("રમરણુકુર", લેખાંક
૧૪૫૦)

૨૦૭૭

લેખક

રા. નરસિંહરાવ લોળાનાથ
શી. એ, સી. એસ.

૨૦૭૭

મનસુખરામ સુવંશ અને રણુછોડભાઈ ઉદયરામ એ બને એકબીજાથી છટા કરી ના પડેલા એ સિદ્ધિ સાબી કામ સૂધી રહેલી હુ પારુલું રણુછોડભાઈ બુજાની માયા અને આખ્યાના અમાધ્ય દરદને પરિણામે મનસુખરામ નડિલામાં નિટલ થઈને રવા લઈ સૂધી એ બને ધિત્રા મુખાઈના સાથે જ હતા. માટે જ હેમને વિશે "નુમન-નેડી" યાદ મહે વાપરોડે મનસુખરામ નેડવા દેખાવમાં પ્રવાપી એએ નેડતા બજાતા. તથાપિ આપાક નયને, કિસાદપૂર્ણ મુખાની દીમિ, મોહુ કપાળ, વગેરે ચિત્રેલી મગ્ગમા મ્હાર પડી આવે હેતુ વિવરણ હેમનુ સ્વરૂપ હતુ. વિચારમનતા, આત્મ-ગારવનુ બાન અને પ્રાકૃત જનથી લગી કક્ષામા પોતાનું સ્થાન જાનતા હોય દેવી તુલ્કિ—આ બધાજો દર્શાવનારી મન્દ અને

મળીર મતિથી મનસુખરામને વ્યાવતા જેલે જોવેલા, ત્હેને ટટાર છાતી, ચપળ મતિ, અને જનમજીમા સમાનભાવથી લગનારુ હૃદય એ લક્ષણોથી આભાવિક રીતે હરતા હરતા રણુછોડભાઈ હૃદયને ઉલ્લાસ આપનાર પાછા-રૂપ સાબી વિન; રહેતા નહિ. મનસુખરામ જોડે પાત કરતાં દુરથી જ માન આપવાને સાવક, પરિચિત સ્પર્શને અધોઅ, હેવી મતિનો ભાસ થતો, ત્હારે રણુછોડભાઈ જોડે લગભગ મરોખરિયા મિત્રની માફક બુલ્યા મનથી વાનમીન કરવાની લાગિ મ્હને આપો-આપ થતી હતી હુ ત્હારો મુરખી છું હેવી છાપ હેમજે કદી મ્હારા ઉપર વાણી અથવા વર્તનથી પાડી નેતી

મ્હાન બાલ્યકાળમાં રણુછોડભાઈનું રેલુ બર્થોલ્ડનું ભાષાન્તર વાંચીને રણુછોડભાઈ નામદાર પ્રથમ પરિચિત થયા. એ પુસ્તકમાં

“શ્રદ્ધિતી ધી મેરી એન્ડુ” એ નામનો છેલ્લો અક્ષર હું “ન્ડુ” એમ વાંચતો હતો. મહારું અજ્ઞાન જ હતું; અને, રણુછોડભાઈની સાથે, હું પણ નહોતો જ જાણતો કે “મેરી એન્ડુ” એટલે “મસ્કરો” (સામાન્ય નામ).

મુંબાઈમાં ત્હારે ત્હારે હું આવતો ત્હારે ચીનાબાગમાં રણુછોડભાઈની મુલાકાત આકસ્મિક પ્રસંગથી થતી હતી. ઈ. સ. ૧૮૭૮ના સમયની આસપાસ, જે વખતે હું મુંબાઈમાં કોલેજનો વિદ્યાર્થી હતો તે સમયે, રણુછોડભાઈએ એક નાટકમંડળી જીતી કરી હતી.

કેપુશર ન. કાપરાજીએ તે પૂર્વે પારસી નાટકમંડળી જીતી કરેલી ત્હેની સ્પર્ધામાં નહિં પરંતુ તેથી કાંઈક અંશે પ્રેરાઈને, પારસી જરાતીની અશુદ્ધિ ટાળવાના હેતુથી પણ, એ મંડળી હેમણે કાઢી હશે એમ મને યાદ છે.

એ મંડળીમાં ધ્રુવિ ભાગે ગુજરાતી શાળાઓના ત્હેતાજીઓમાંથી નટવર્ગી જાઓ કર્યો હતો. રંગભૂમિ ઉપર અભિનયમાં એ લોકોનું મ્હેતાજીપણું વખતોવખત ફૂટી નીકળતું હતું તે સક્ષમ જોનારને જ જણાય એમ હતું.

મહારા મિત્ર સ્વ. વરજભાઈ મહારી જોડે એ નાટકો જોવા આવતા ત્હારે જે જે પ્રસંગે એ મ્હેતાજીપણું પ્રગટ થતું તે તે પ્રસંગે વરજભાઈ ખોલી જાતા. “જો, એ પેલો મ્હેતાજી!” આ મંડળી કને લગવાયલાં ધણાં ખરાં નાટકો મ્હેં જોયેલાં ત્હેમાંનું એક “મદાવસા અને તપ્તવજ” એ હતું. પ્રેમાનન્દના “મદાવસા આખ્યાન” ઉપરથી રણુછોડભાઈએ હેને નાટકરૂપમાં મૂક્યું હતું. તે વખતે સ્ત્રી “મદાવસા આખ્યાન” હેવું અશુદ્ધ નામ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રચરિત હતું. રણુછોડભાઈને તે વખતમાં નવું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું જણાતું હતું કે ખરો શબ્દ “મદાવસા” છે,

અને તેથી હમને બધાને વારંવાર નવા પ્રકારના જોસથી એઓ કહેતા ‘મદાવસા’ ખોલું છે, ખરું ‘મદાવસા’ છે. કોલેજમાં સંસ્કૃત શીખનારા હમને આ વાત અગમણી નહોતી તેથી એ વચન સાંભળીને હમે છાના છાના હસતા. આ નાટકમંડળી જીતી કરી તે પહેલાં જ અનેક નાટકોના રચનાર તરીકે રણુછોડભાઈનું લોકમંદિરમાં ઉપનામ “નાટકી” એમ રૂઢ થયું હતું. એ પોતે જાણતા પણ હશે, પણ એથી અપમાન હેમણે માન્યું હોય એમ જાણ્યામાં નથી.

મનસુખરામભાઈ રણુછોડભાઈની એક વિલક્ષણતાને માટે હેમને બહુ બનાવતા. એક વાર વર્તમાનપત્રમાં રણુછોડભાઈએ કાંઈ વાંચ્યું કે વગર જોમેલા બટાટા ખાતે જોલ્ય ગળામાં અટકવાથી એક હોરા મરી ગયો. આ વાંચ્યા પછી રણુછોડભાઈ બટાટાનું શાક જ ખાતા નહોતા, પછી તે જોમેલા બટાટાનું હોય કે વગર જોલેલાનું. આ વિલક્ષણતા કેટલો વખત ટકી રહી તે હું જાણતો નથી.

હવે, રમરણુમુકુરમાં બહુ વર્ષોની અધિકારનો ગાળો આવેલો. ઈ. સ. ૧૯૧૦માં ક્રીષ્મ ઋતુમાં માથેરાનની ટેકરી ઉપર રણુછોડભાઈનું પાણું દર્શન થાયલું. “પિન્ડો હોટેલ”ના “ધાસલેટ બિલ્ડા” નામની છત્રી ખંગલીમાં મહેને કુટુંબ સહિત સ્થાન મળ્યું હતું. (અસલ ધાસલેટના ડબ્બાની વખાર એ હતી, પણ મહારા પુત્ર નહિને હેવું નામ લપકામાં Gazelle Villa, ગેઝેલ બિલ્ડા પાડ્યું હતું). એક દહાડો સહવારે એ મકાનના વરંડામાં મહારું કુટુંબમંડળ બેઠું હતું તે વખતે મારક ઉપરથી ખૂમ પડી “ભાઈ છે કે?” શુદ્ધ ચરેતરી ઉચ્ચાર અને નિખાતસ ગામડિયા ધ્વનિવાળી ખૂમ પડી—“ભાઈ છે કે?” હું

જ્યાર મહેલો હતો તેથી હું કહારે આવીશ એ પૂછીને રજુછોડાનાઈ આવ્યા મથા. થોડી વાર પછી હું આવ્યો અને એ પણ આવ્યા. પરચૂરણ વાતો-ચીતો થઈ એ ગોવિન્દજી વસનછની હોટેલમાં લીતમાં હતા. આ પછી અનેક વાર અરસપરસ હેમની હોટેલમાં, રસ્તામાં, ગણેરે દેકણે મુલાકાત થતી હતી. એક વાર ગરતામાં રહામા મળ્યા, મહેને ઊભો રાખ્યો અને 'ગેકદમ પૂછજી' "પણ તુમે 'વચ્ચે'માં બે 'અચ્ચા' કેમ લખોછો?" હું બોલ્યો. "ત્યારે શું થયું?" રજુછોડાનાઈ બોલ્યા "હું અને ૫ ગેકદેવો જોઈએ." મહે જ્યાર કારણ દર્શાવ્યા. અખ અંશમાં સરફત નર્મનિનુ વિન્નિ થાયછે તે તો હું તે વખત જાણતો નહોતો. પરનુ બેવડા 'અ'માં 'અ' કારનો શુદ્ધ તાવઅનો ઉચ્ચાર થવાને લીધે અને ૫ ના મથોજ નેવી ઉચ્ચાર-આન્તિ થાયછે એટલુ મહે નહુ રજુછોડાનાઈને મળે વાત જોતરી ના જણાયું હમે પોત પોતાને રસો ગયા

હેમની હોટેલમાં એક દિવસ હુ મળ્યા ગયો. તરનજ જ્યારથી ફરીને એ આવ્યા હતા. કપમાં બહારી, પરમેલો મારી નાખવા મારે શરીર થોજો કાનજો હેમજો વોટી લીધો. આ પ્રકારની સલાજ એ હેમના કાન આપુખ અને એકદર તનદુસ્ત શરીરની એક ક્રીષ્ટી દૂધી હતી. આ સમયે મથેરાનના જુદા જુદા 'પોલન્ટો' તરફ એઓ ફરવા જતા નહારે હેમના કેટલાક તરખ મિત્રોને સાથે લઈને જતા હતા હુ હજી મળજીનુ ધુ-એમ હેમને કાઈક મર્ચ હતો તેથી જાનનિયા મહજ જોડે તણાને તણાને કાંઈક ગળા ઉપરાન્ત એઓ ચાલતા હતા તરખ મહજ હેમની પાછળ જોઈતું "આજ કોમાને ખૂબ થવાચ્યા!"-છોકરા તે છોકરા જ!

મથેરાનના રોટન ઉપર એક દહાડો સ્વવારે રજુછોડાનાઈ મહેને મળ્યા. જલ્દયામાં એઓ મુખ્યાઈ જવાની નૈપારીમાં હતા જુજના કેટલાક દોરાઓ પણ તે વખતે કાનજ હતા જુજમાં પોતે દિવાનગિરી ઉપર હતા તે વખતની વાતો પોતે શરૂ કરી, અને ખૂબ રસથી પારદશક આભોગધર્ના વચનો વાપરીને પોતાના વડીવટનો ખ્યાલ મહેને આપ્યો આ બધુ હું આદરયુક્ત મૌનથી સાંભળી રહ્યો હેમને એથી વધારે જોઈતુ પણ નહોતું. પોતાના રસાસવાદમાં જ એ એટલા તલ્લીન હતા આ વર્ણનમાં પોતાના પછીની કારકિર્દીને વિશે કેટલાક દોષદાયક વચનો પણ એઓ વેધે જતા હતા તે કાંઈક સુરમિતો ભંગ કરનારું લાગતુ હતુ અને એ દોષદર્શનમાં દોરાજી કને દાપરી પણ પૂરાવાનાં કરતા હતા. દોરાજી હરી હરીને "હા જી, હા જી" કરતા હતા.

હવે દસ્ય બદલાઈને વડોદરામાં સાહિત્ય પરિષદના મંડપમાં બંધાઈ ઈસ ૧૯૧૨માં એ પરિષદ બરાઈ. પ્રમુખપદ સમજાઈ કેટલાક માસ પૂર્વેથી રમાકરી ચાલી રહી હતી. અનેક નામોમા સવજદાદુર હરજોવિન્દદામનુ નામ પણ હતું. હેમના પક્ષ તરફથી અરચિકર વિજેષ ઉદ્ભવશે એ જાણથી શ મનુભાઈ નન્દશંકરે મહેને ખાનગી જવામાં સચવ્યું કે તુમે આ સ્પર્ધામાંથી ખરી જાઓ તો કામ સરજનાથી ચાલશે હું સ્પર્ધામાં પડ્યો જ નહોતો એટલે નીકળજી એ મુરકેવ હતું જ નહિ. મહે રજુછોડાનાઈનુ નામ સચવ્યું અને આખર હેમની પસંદગી થઈ પરિષદના મંડપમાં હામેશાંની દરાર ચાલવાની રીતે પ્રમુખની ખુરશીએ આવીને રોજ એ બિસજતા હતા આમન પર બેસતા પોનાં કણ બે કણ ખુરશીના કાંઠા પડીને પ્રમુખ તરનથી આજીવાનુ નજર

“ગુર્જર સભા” તરફથી આનન્દપ્રદર્શન કરાવવા તથા રણુછોડામાંથીને અભિનન્દન આપવા માટે મેળાવડો કરાવવાંની સૂચના ખાનગી રીતે એ સભાના સ્થાપક તથા ચાલક રા. ચન્દ્રશંકરને મહેં કરી. હેમણે એ ખુશીથી હા પાડી લીધી. પરંતુ થોડા દિવસ પછી લાચારી જણાવીને હેમણે કહ્યું કે “કમિટિના બીજા મેમ્બરોને આ વાત ઈષ્ટ લાગતી નથી.” ગુજરાતના આદિ લેખકોમાંના એક અગ્રગણ્ય લેખક અને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જૂત અને

વર્તમાનને સંબંધિત કરનાર એક વિરલ અંગ્રેજીમાં વ્યક્તિને વિશે “ગુર્જર સભા”ની આ ઉપેક્ષાવૃત્તિથી મ્હને ખેંદ થયો. બાજુ જગતની જીવન્ત દશામાં મરણ પામેલી, અને એ જીવતા જગતમાંની વ્યક્તિયો મરણ પામે ત્યારે જીવન્ત થતી એ સભા હમણાં જ દેવલોક પામેલા રણુછોડામાંથીના માનાયે કાંઈ પણ કરશે તો પેલા પાછલા દોષનું પ્રાપચિત કાંઈક અશે વળશે એમ હું માનું છું.

કુલ પાંદડી

લેખક:

રા. પૃથુરાજ ગુક્લ

(૧)

છેલ્લીજ રાત છે !

શરણી ચારની મુલાકાતની છેલ્લીજ રાત છે !
અનત આગમાં જળતા દીવને પ્રથમ અને
અંતિમ આરામની આ રાત છે.

પ્રિયા ! દીવની દૌલત હું તારાની આ ધન્ય
પણ છે. આત્માપણની આ પુનિત રાત છે.
જેઅનની ખેરાતની આજ રાત છે.

શરમાદશ તો દીવના અરમાન દીવમાંજ
શમશે.

(૨)

શરણીને શિરાડી બતાવી મુરાર સંતાડવી !
આશકને માથુક બતાવી પ્રિયા અપ્રાપ્ય કરવી !
લક્ષ્મીને પ્રભુ બતાવી દૂર દરેવા ! પરવાનાને

સમા બતાવી અધારમાં દાખવું ! એ શું વશાસ્તું
કામ છે ?

તારે શું ? માથુકની મોટાઇ એવશ્યમાંજ
હશે ?

(૩)

આત્મતરુ પર લયી જતો મોર, મહેન-મત
કોટીકા, રસમુખ્ય ભ્રમરોની ગુંગારવ, મરત
કમલીની મનમોહીની મુગ્ધિ, એ શું માથુસને
પાગલ કરવાને બસ નથી કે તે મને શરાણ
પાયો ?

તારા આ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવા ગાલ,
તેમાં આ શશિસંસારક જેવું સ્યામવર્ણ છુદ્ધ,
તારી ત્રિશુવનમોહીની હંસી, મુરલીમુખ્ય કાલી
સમે તારો આ કેશ કલાપ એ શું મારું
જ્ઞાન જીવાવા પુરતું નહતું, કે તે મને આવીને
ચુંબન કરું ?

કન્યા ઈદિરા

૩૩૨૬૬૬

લેખક:

શ. કૃમકેતુ

ચિત્રકાર

રા. ઊગ્રસાલ અબાસકર ભેરેશી

પ્રો ફેસર કૃષ્ણકાંત બ્યારે રંગની લાખા સમજવના ત્યારે કેટલાક વિદ્યાર્થી-એ આખમાં આંસુ અદિત પાછા ફરતા. બુરા અને વિશાળ નીલાદારમાં, ક્યારેક એક નાની વાંદળી અદ્ભુત કાવચ્ચ દર્શાવે છે, અને સાથે સાથેજ હૃદયંગમ નાનું ચિત્ર બનાવે છે, તેમ રંગના જુદા જુદા અનેક મિલનમાં, લાગણીનો પ્રવાહ કેવો રંગરૂપે વહે છે, ને કૃષ્ણકાંત બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં દર્શાવતા. ક્યારેક એ કહેતા કાવ્ય, લાગણી, પ્રેમ, એ શું છે? રંગની લાખા રમ્ય મુશ્કાના સ્વચ્છ કાવ્યમાં નાની શી રીઝકી થય એ રંગનીજ બનાવટ છે. એ રંગના આસી રીનના મિલનમાં લાગણી મુખ રવી છે, છાનું કાવ્ય ગુનુ છે. અને એને વચ્ચે કુદરત અને પરમાત્મા સાથે જોડો એટલે ચિત્રકલાનો-રંગની બાપનો મર્મ ખોલ થયો:

રંગની લાખા ખીજ સમજવા હરો, પશુ એક વિદ્યાર્થી રંગમાં આખા હૃદયના ભાવ

દેખવા લાગ્યો. અનેકમાઘી એને એકને રંગની ઘેવજા લાગી' તે આખો દિવસ જમ એજ ધમાસમ પડ્યો, અનેક ગગમંચી એક અખડ કાવ્ય બનાવતુ ને એક અખડ કાવ્યને અનેક રંગમાં વહેવતુ, જમ એને આજ ઘેવજા લાગી. એણે એક વખત તો દરીઆના બુરા વિશાળ પાણીમાં એક એકલી હોડી તરતી મુકી, ઉપર બુર આકાશ પશુ એજુજ એકાંત ને વિશાળ હૃદય ને તે હોડીમાં ફોલ એકમ ટેકલ જુદ મુસાફર ખીની આખે ધડીમાં વિશાળ દીઆ તરફ જોતો, ને ધડીમાં એથી વધારે વિશાળ આકાશ તરફ જોતો, હસે છે. એના નેનમાં, એક રંગની એવી મીપકી મુકી કે જાણે એકલ અનાથના, વિશાળ ને અનાત આકાશ નીચે મુક્ત કંઠે ગાઈ રહી છે. ફોલ રહી છે છતાં કંઠી મ્વી છે

* રેખન મ્યેનિ તામે દાખવી,

મુદ્રિતો છપન પચ કાવ્ય

લલિતમોહન ઉપર પ્રેદ્ધિસર કૃષ્ણકાંત ખુશ ખુશ થઇ ગયા. એણે એકે એનો સંદેશો ઝીલ્યો હતો. પછી કૃષ્ણકાંત લલિતમોહનને ક્યારેક ઘેર એકલો બોલાવી ચિત્રકલાનો આદર્શ સમજાવતા.

આ પ્રધો વખત એક શિષ્યા સાંભળ્યા કરતી. તે પ્રેદ્ધિસરની પુત્રી ઇંદિરા. એનું વય ચૌદથી પંદરનું હશે. પણ આ રસિક વિષયમાં તે તલ્લીન બની હતી.

લલિતમોહનની ચોરડી પ્રેદ્ધિસરના ઘર પાસે સામેજ હતી. ઇંદિરા હમેશાં બારીમાંથી ઉભી, લલિતમોહનની ઘેલણ જોતી. ગાંડો વિદ્યાર્થી ચિત્રમાં એવો તલ્લીન બનતો કે ક્યારેક તો જમવાનો ઘંટ થાય ત્યારે ઉતાવળો ઘાતણુ લઇ દોડ્યો જતો હોય!

લલિતમોહનની કળા વધતી ગઇ, તેમ તેમ ઇંદિરાનાં રસિકતા ને નિરીક્ષણ વધતાં ત્યાલ્યાં. એક વખત લલિતમોહન પોતાની એરડીને તાળું દઇ હમેશની માફક ગયો. તેના ગયા પછી તરત ઇંદિરા એની ચોરડીમાં આવવા નીકળી.

ચોરડીને તાળું હવું. ઇંદિરાએ કુંચીનો ઝુંડો કાઢી એક પછી એક કુંચી અજમાવવા માંડી. થોડીક વાર પછી ઇંદિરાએ અંદર પ્રવેશ કર્યો. લલિતમોહન એક ચિત્ર અપૂર્ણ મુકી ચાલ્યો ગયો હતો. નાના ઝરા પાસે હરીયાળી ભેંમાં એક સ્ત્રી આડી પડી હતી, ને તેની પાસે એક યુવાન જરાકે નમીને બેઠો હતો. લલિતમોહને ચિત્રમાં સ્ત્રી ચીતરી હતી પણ યુવાન ચીતરીને પડતો મુક્યો હતો. તેમજ લીડીના વેગમાં બધે બળ લઈ હવું; પણ આંખની કાકીમાં ભીનો રસિક ભાવ બાકી

રહ્યો હતો. ઇંદિરાએ ચોરડી પેઠે પીછી લીધી; ને લલિતમોહનના ચિત્રપર સુધારા શરૂ કર્યાં. તેણે યુવાનમાં રસિક ભાવ મુક્યો ને વેગ ભર્યાં યૌવનમાં. થોડીક દિવ્યઘેલાંજા ઉમેરી. ચિત્ર પુરું કરી, ઇંદિરા ઝડપથી બહાર નીકળી ગઇ.

લલિતમોહન બહારથી આવ્યો. પોતાની ધુન પ્રમાણે તરત પીછી લીધી; પણ તે ચિત્ર પાસેજ થંભી ગયો. પોતાનો ચહેરો ચિત્રમાં ઘેરેલો હતો ને દોરનારની પીછી કેમ અબળણી રહે! તે મનમાં બોલ્યો:

“પ્રેદ્ધિસર કૃષ્ણકાંત પોતે! આ ચિત્ર આજ એણે સુધાર્યું છે!”

ખીજે દિવસેથી લાંબી રજના દિવસો શરૂ થતા હતા: લલિતમોહન ઘેર ગયો. ને ત્યાં પણ એની ધુન જામતીજ રહી. છેવટે એની પીછી કૃષ્ણકાંત કરતાં ભાગ્યેજ ઉતરે તેવી બની રહી-રજના દિવસો પુરા થયા ને કૃષ્ણકાંત તથા લલિતમોહન પાછા ટાલેજમાં આવ્યા.

પણ આ વખતે લલિતમોહને જોયું કે કૃષ્ણકાંતના મનમાં કંઈક ઉડી ઉઘાસી છે: તે બોલતા નહીં પણ એના હાસ્યમાં અનેક અર્થ છુપાઇ રહેતા હતા. લલિતમોહન પણ બારણા પાછળની બે કાળી કીકીઓ દેખતો નહીં. એ નહીં જોવાથી, એનો જુસ્સો પણ નરમ પડી જતો હતો.

લલિતમોહન એક દિવસ એજ ચિત્ર ઉપર ચિત્ર દોરતો હતો: આજે એને લાગ્યું કે પોતે જે સ્ત્રીનો ચહેરો ચીતર્યો છે તે ઇંદિરાનો છે! આજ દિવસ મુઠ્ઠી જે અંધાર ન પડી, તેની આમ અચાનક શોધ થઇ. એ તરત

હોયે થઈ ગયો. આજે હવે એને દીવા જોવું સમજાઈ ગયું કે પ્રોફેસર કૃષ્ણકાંતે આ ચિત્ર સુધાર્યું, ત્યારે ઈદિરાને જોઈ હતો. ને તેથી એના વર્તનમાં આવી હતી દીવળીરી જવાઈ રહી છે! અને એટલાજ માટે ઈદિરા આજુ પાછળ ખેંચી રહેતી નથી! ચિત્રકારને મહેરો હતી ગયો. પોતાની કલાની કીમત ધરી લાગી. તેણે કૃષ્ણકાંત પાસે જઈ ક્ષમા માગના કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે એકદમ હઠધો ને કૃષ્ણકાંત પાસે જવા દેખી સેવા હાથ લાંબો કર્યો એટલામાં કોઈના વચ્ચેના હસારાના અવાજથી તે ચમકી હઠધો. તેણે પાછું ફરી જોયું ત્યાં ઈદિરા હજી હોય તેમ લાગ્યું, તેની ધડીઆળમાં નવના દીવારા થયા દીવાનો પ્રકાશ જરાક લાંબો પડ્યો. લલિતમોહને ફરી ચમકીને જોયું ઈદિરા પોતાના હમેશના નિર્દોષ કાવ્યમાં તેની તરફ રમેહભરિત નજરે જોઈ રહી હતી.

જ્યાં લાંબે આંખો: હવે તો ઈદિરા પોતાની સદાચમાં છે એવું પડ્યું એને લાગ્યું. જો કે ઈદિરા ફેંકે મોલી હત, તો વધારે પાત થાત, જતાં જેમ છે તેમ પડ્યું ગુસ્સા-મનનું કોઈ રીતે સમાધાન કરવું એમ ધારી

‘પ્રિયજ્ઞ જ્યોતિ લ્હારો કાંપવી
આરો છવન પાંચ લીનગવ.’

“પ્રોફેસર નામે છે!”

લલિતમોહનના શબ્દોનો જવાબ મળ્યો નહીં. ઈદિરા ત્યાં હતી નહીં.

લલિતમોહન પોતાના પ્રિય ગુરુની પુત્રીને ખેંચે માનતો. દીવળું સમાધાન કરવા તરફ

લલિતમોહન કૃષ્ણકાંતને ત્યાં ગયો.

કૃષ્ણકાંત એક દીવા પાસે ખેંચી બે ગાર જ્યાં નીહાળી રહ્યો હતો. લલિતમોહનને જોઈ તે સદાચો ખેંચે થયો. લલિતમોહનને તે ફેંકે

પૂર્વ લાગ્યું છતાં પાસેની ખુરશી પર બેઠો. લલિતમોહન ઘડીભર શાંત બેઠો. એટલામાં પશુકાંત બોલ્યો.

“લલિત! આ એક અદ્ભુત પીંછી તો તે!” લલિતમોહને ચિત્ર હાથમાં લીધું; તેણે જોયું. એની આંખ ફાટી ગઈ. આ શું? તો જે ચિત્ર ક્યું હતું તેની આબેહુલ નકલ ત્રણકે ઉતારી હતી! અને આવી પીંછી કૃષ્ણકાંત વિના બીજા કોની હોય? તેને લાગ્યું કે ગુરુ પોતાને આ ચિત્રથી કંપેક્ષ આપી રહ્યા છે. તેં ગુરુદ્રોહ કર્યો છે! અને વળી પોતે આગે ત્યારે ગુરુ સફાળા ઉડ્યા તે ‘પશુ સાંભર્યું’. ગુરુ હમણાં કેંક કંડા પણ છે. લલિતમોહન પોતાનું બધું બળ એકત્ર કરી બોલ્યો.

“ગુરુદેવ! આ પીંછી આપની છે!”

“હા લલિત લાગેછે એવી, પણ ને...” ગુરુ ધક્કા. એનો સ્વર બેસી ગયો.

“પણ તે મારી પુત્રી ઇંદિરાની છે!”

“હે!” લલિતમોહનથી બોલાઈ ગયું,

“હા. લલિત! પંદરવર્ષની ઉંમરે એની આવી પીંછી હતી. આજે જો હત તો—”

“આજે જો હત તો?” લલિતમોહન વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો:

હા લલિત! પ્રેદિસર કૃષ્ણકાંતની આંખ બીની થવા લાગી: “આ લાંબી રંગ દરમ્યાન ઇંદિરા મૃત્યુ પામી, એ મેં તને નથી કહ્યું? લલિતમોહન સફાળો બેઠો થઈ ગયો: તે જ્નેસમાં ને જ્નેસમાં કૃષ્ણકાંત તરફ ફર્યો: એક હાથ ઉઘો કરી તે બોલ્યો:

“જો મારે માટે તમે ઇંદિરાનો લાગ કરતા હો—તમને એમ લાગતું હોય કે ઇંદિરામાં મારા માટે સ્નેહાંકુર રોપાયું છે ને. તેથી એને મુએલી માનતા. હો—તો હું તમને પ્રસન્ન કરવા બીયણ પણ લઈ છું કે ઇંદિરા મારી ગુરુપુત્રી—ને તેથી બહેન છો!”

કૃષ્ણકાંત કેં સમજ્યા નહીં.

તે બોલ્યા: “લલિત! આ વળી શું?”

“તમને ઇંદિરાને મરેલી માનવામાં આનંદ આવ્યો છે?”

“મારી પુત્રીના મૃત્યુમાં કોઈને આનંદ થાય ખરો?”

“બોટું! બોટું! ઇંદિરાને મારી જ ઓરડીમાં ઘડી પહેલાં મેં દીડી.”

પ્રેદિસર કૃષ્ણકાંત સફાળો બેઠો થઈ ગયો: એનો સાદ ફાટી ગયો: “હે! સાચું?”

“તદન સાચું!”

“પણ ત્યારે ઇંદિરા આ લાંબી રંગમાં મૃત્યુ પામી છે એ વાત સાચી છે: હું તમારા સ્નેહમાં આનંદ પામું છું! પણ ઇંદિરા નથી: બેલા ચિત્રકાર! ઇંદિરા નથી.”

કૃષ્ણકાંત કેં બોલે તે પહેલાં, લલિતમોહન દોડી ગયો. એની આંખી ઓરડી ખાલી હતી. માત્ર દરેક સ્થળમાં ઇંદિરાનો ભાવ ભર્યો હોય તેમ કેંક જણાયા કરતું હતું. પુલવિના જેમ પુલવો મુગધ પ્રસરી રહે, તેમ દર-દર રહેલી ઇંદિરાના અનેક ભાવ જોઈ મૃતિમાન પ્રસરી રહ્યા હતા.

ચિત્તારે યુગ મારી “ઈદિરા!” એની નજરે જાણે ઈદિરા ખાસ્થાં પાછળથી પોતાની બે સ્થાન કાઢીએથી તારી રહી છે એમ લાગ્યું. તે ખાંદણાં પસે મરે ને ખાંદણાં પાછળ જોયું, એટલામાં તેના ખજા પર કોઈનો હાથ અડ્યો તેણે સારાણા પાછળ જોયું.

“ઈદિરા!”

પ્રેક્ષકર કૃષ્ણકાંત તેનો ખમો દગાવી બોલ્યા, “બેટા, ઈદિરા નથી એ જાણ કર સત્ત છે!”

ચિત્ત પર તાજે રગ ચળકાટ મારી રહ્યો હતો. સલિતમોહન માંડાની પેરે કુદો. “આ

રહી! આ રહી! ઈદિરાએ હમણાંજ પીંછી ચડાવી છે!”

કૃષ્ણકાંત એનો હાથ ઝાળી કહ્યું: “બેટા! દરો! છતાં એ ઈદિરા હવે સાવના રૂપેજ ફેલાઈ રહી છે!”

“સાવના! અરે ધડી પડેલાં એના વચનો ધસારો સંભળાવો છે!”

કૃષ્ણકાંત કંપાળે હાથ હાથ બોલ્યા. “સલિતમોહન! બેટા! યેમો ન યા!”

ભૂત અને વર્તમાનના મેદાન પુરોની સજિ તમારામાં છે એવું જ્યાં સુધી તમે અતઃકરણપૂર્વક ધારો કે વર્તમાન ન સાવો ત્યાં સુધી તમે કાલ નથી કરી શકાતા.

પ્રીતેશ

મૃત્યુને જાસદી બેટવાની આરા ન રાખે કિન્તુ સત્યનાથી સંપૂર્ણ આસન બરેહું જીવન જીવે અને સત્યજીવનને અકસ્મ ભુલાવ્યા સામે ધવાતુ રીખવે.

એ કુદરતે પેતાની અનુન સજિ પુષ્પે ખીજતવામાં વાજરી ન લગે તે એવો કાળ છે જે એક ક્ષણ પળ જીવી શકે.

રેનીસન.

અપૂર્વ લાગ્યું છતાં પાસેની ખુરશી પર બેઠો. લલિતમોહન ધડીલર શાંત બેઠો. એટલામાં કૃષ્ણકાંત બોલ્યો.

“લલિત! આ એક અદ્ભુત પીંછી તો જો!” લલિતમોહને ચિત્ર હાથમાં લીધું; તેણે તે જોયું. એની આંખ ફાટી ગઈ. આ શું? પોતે જે ચિત્ર ક્યું હતું તેની આબેહુલ નકલ કાઢકે ઉતારી હતી! અને આવી પીંછી કૃષ્ણકાંત વિના બીજા કોની હોય? તેને લાગ્યું કે શુર પોતાને આ ચિત્રથી ઠપકા આપી રહ્યા છે, તે શુરોદ્ધ કર્યો છે! અને વળી પોતે આગ્રો ત્યારે શુર સફળા હિંમતે તે પશુ સાંભળ્યું, શુર હમણાં કેંકે ઠંડા પલ્લુ છે. લલિતમોહન પોતાનું બધું બળ એકત્ર કરી બોલ્યો.

“શુરદેવ! આ પીંછી આપની છે!”

“હા લલિત લાગે છે એવી, પણ તે...” શુર ધક્કા, એનો સ્વર બેસી ગયો.

“પણ તે મારી પુત્રી હિંદરાની છે!”

“હે!” લલિતમોહનથી બોલાઈ ગયું,

“હા. લલિત! પંદરવર્ષની ઉંમરે એની આંખ પીંછી હતી. આજે જો હતો—”
“આજે જો હતો?” લલિતમોહન વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો:

હા લલિત! પ્રેક્ષક કૃષ્ણકાંતની આંખ બીની થતા લાગી: “આ લાંબી રજા દરમિયાન હિંદરા મૃત્યુ પામી, એ મેં તને નથી કહ્યું? લલિતમોહન સફળા બેઠો થઈ ગયો: તે જોસમાં ને જોસમાં કૃષ્ણકાંત તરફ ફર્યો: એક હાથ ઉઠ્યો કરી તે બોલ્યો:

“જો મારે માટે તમે હિંદરાનો લાવ કરતા હો—તમને એમ લાગતું હોય કે હિંદરામાં મારા માટે સ્નેહાંકુર રોપાયું છે ને. તેથી એને મુએલી માનતા હો—તો હું તમને પ્રસન્ન કરવા બીજા પલ્લુ લઉં છું કે હિંદરા મારી શુરપુત્રી—ને તેથી બહેન છે!”

કૃષ્ણકાંત કે સમજ્યા નહીં.

તે બોલ્યા: “લલિત! આ વળી શું?”

“તમને હિંદરાને મરેલી માનતામાં આનંદ આવ્યો છે?”

“મારી પુત્રીના મૃત્યુમાં કાંઈને આનંદ થાય ખરો?”

“જોડું! જોડું! હિંદરાને મારી જ એરડીમાં ધડી પહેલાં મેં દીધી.”

પ્રેક્ષક કૃષ્ણકાંત સફળા બેઠો થઈ ગયા: એનો સાદ ફાટી ગયો: “હે! સાચું?”

“તદ્વન સાચું!”

“પણ ત્યારે હિંદરા આ લાંબી રજામાં મૃત્યુ પામી છે એ વાત સાચી છે: હું તમારા સ્નેહમાં આનંદ પામું છું! પણ હિંદરા નથી: થેલા ચિત્રકાર! હિંદરા નથી.”

કૃષ્ણકાંત કે બોલે તે પહેલાં, લલિતમોહન દોડી ગયો. એની આંખ એરડી ખાલી હતી. માત્ર દરેક સ્થળમાં હિંદરાનો લાવ ભર્યો હોય તેમ કેંકે જાણવા કરતું હતું. પુલ્કિના જેમ પુલ્કનો સુગંધ પ્રસરી રહે, તેમ દર-દર રહેલી હિંદરાના અનેક લાવ જાણે મૃતિમાન પ્રસરી રહ્યા હતા.

गोरभा ! दुनिया तोझे मुझने लागे मुरझी रे मात !

आरा सभे तछी ब्यादा कहे ओने सी पडी रे मात !

गोरभा ! देहसभे वीछु रह्यो राके गुं न भाव्यो आ मात !

गोरभा ! आत्मा केरा सभे गुं सङ्कोने होखलां रे मात !

गोरभा ! धन्य पुनित तछा स्वाग्यो कर्मा कर्मा रे मात !

छोडी आवेनां संसार रे देवो सहे बरबा रे मात !

गोरभा ! जवनतछा जीवाय न मुज 'हल' जीवीयां रे मात !

गोरभा ! छलुप ई ई लागे मुझने करे हलमे मात !

गोरभा ! हृदय हरे ना, हृदिये ना कोछ स्थले रे मात !

गोरभा ! कोछ अनुपम कछी छर ई भभी रहे रे मात !

गोरभा ! हृदयगति ना सभने मारु हृदय ई रे मात !

भारे लभनतिनी यातु के रहेतु ओकली रे मात !

गोरभा ! मभत तोझे मुझने रहेतु ओकली रे मात !

नशे हृदयभूमे मुज स्नेह छोछल कछली रे मात !

गोरभा ! सहुनी सेवा करतु हँडु कछले रे मात !

देवा सर्वेने मुज स्नेह न कोछ ओकने रे मात !

गोरभा ! जवनने लकीमारी बसने नही भगे रे मात !

गोरभा ! गणेश तो नही किरियाया मुज पुरी करे रे मात !

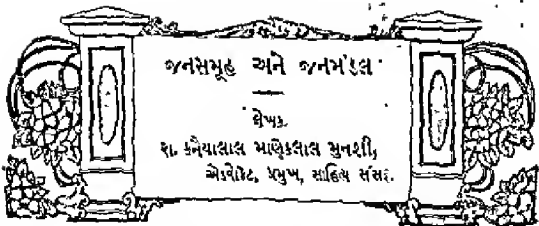
गोरभा ! निर्मल डीभारे बिद्या या जवन तछी रे मात !

भारी अखियायो करने पुरी हृदयती रे मात !

ગોરમા! નીતિશોભન દેહલક્ષ્મીની વેણી રે માત!
 મારી સદાય આવી વિલસંતી નરી રાખજો રે માત!
 ગોરમા! શિયલકવચ આ સુંદરતા જે સુંદરી રે માત!
 ગોરમા! અમરવેલ શી ઓજસ્વંતી રાખજો રે માત!
 ગોરમા! દેહસુખોની લપટતાના લાલચુ રે માત!
 શક્તિ રેળી! દેજો દેહશત્રુઓ—રાક્ષસો—જે માત!
 ગોરમા! અલપદાધિની તું છે શ્રદ્ધા મુને ઘણી રે માત!
 મારી જીવનનૌકા ઉદધિ સુખે તરી જશે રે માત!
 ગોરમા! જીવનતણે ઇતિહાસ અમર લઈ હાથમાં રે માત!
 માણ! અંધધે આવીશ ચરણ તમારાં નામના રે માત!
 કેતી પ્રેમપુરે હું ધરી પડીશ તમ પાવણે રે માત!
 મારા જીવનતણે અહેવાલ મુદ્દ પદમાં ધરીશ રે માત!
 ગોરમા! કે કે વર્ષોભર તપ જે જે મેં તપ્યાં છે માત!
 ગોરમા! પુત્રીને લો અંક મનઃપૂજા પુરી કરી રે માત!
 ગોરમા! લળી લળી લાચું પાપ હૃદયથી વિનવું રે માત!
 ગોરમા! સદુ જીવનાં આધાર! જીવન મુજ તારજો રે માત!

ગોરમા! નીતિશોભન દેહલક્ષ્મીની વેણી રે માત!
 મારી સદાય આવી વિલસંતી નરી રાખજો રે માત!

સમજ જનસમૂહ કેવી રીતે વિભક્ત હુદા હુદા મંડલોમાં વહેવાઈ ગયો અને બપ છે તેની તપાસ એ દત્તિદાસનું જરૂરી અંગ છે.

આ કારણથી જનસમૂહ કેવી રીતે પ્રગતિ પામ્યો, તેનો કાંઈક આછો ચીનાર અસ્થાને નહોતો ગણાય. અસહી અચિત્તજન જનમંડલને જેમ જેમ જરૂરીઆતો પડતી ગઈ તેમ તેમ તેનાં હુદાં હુદાં ટોળાઓ દરેક દિશામાં પ્રસરી પોતાને કાવતા પ્રદેશોમાં રહેવા લાગ્યાં, અને જે ગમી તે પ્રગતિ આદરી મુંઝવણ કરવા લાગ્યા. આવા જનમંડલ ને નિયમ નહોતા સંસ્કાર નહોતા એકતાનું ખાન નહોતું. દત્તિદાસ નોંધેલો અને આમાંનું કાંઈ પણ દોષ તો તેની આપણને માહિતી નથી ખરૂં તેવાં જગ્યાએ આનાં એક ટોળાએ એક પ્રદેશમાં રચાવી પસપાટ કર્યો ત્યારથીજ તેની છાંદમી શરૂ થઈ તે એક જનસમૂહનો વિભાજન મંદી નિરાશુ જનમંડલ બન્યું.

મધ્ય એશિયામાં ઓક્સસ નદીને કાંઠાએ કે ઉત્તરધ્રુવ આગળ આર્યોનો પ્રથમ વાસ હતો તે વખતે તેઓ નીચળું જનમંડલ બનીયા ત્યાંથી પુઠા પડ્યા પડી અને તેવી રીતે અને ત્યાં તેઓ વિહરતા; અને એક બીજા વચ્ચે

કાંઈ અગેવ સંબંધ છે એનું કાંઈ ખાન રહ્યું, નહોતું. પણ આ આર્યોનું એક ટોળું આવી અને હીંદમાં વસ્યું ત્યારે તે ટોળું ફરીથી નીચળા જનમંડલની દશા પામ્યું. અને તેજ પ્રમાણે દરેક જનમંડલનો જનમ એક પ્રદેશમાં વસવાટીજ થાય છે.

જનમંડલ એક અવનવ્યક્તિ.

જેમ માણસ જન્મીને વ્યક્તિત્વ પામે તેમ જનમંડલ આ જૂમીકાએ પહેાંચે સ્થાવર વ્યક્તિત્વ પામે. આ જનમંડલની પ્રકૃતિનું પહેલું પગથીયું છે: આ પગથીયે રહ્યા વિના કાંઈ પણ જનમંડલનો દત્તિદાસ સર થતો નથી. માલુમી લોકોને આપણે લોક, કે પ્રજા, લાભેજ કહી સકાયે, કારણ કે હાલ કાંઈ દેશના તે સ્થાયી વતનીઓ નથી. એક વખત જુડીવામાં તે જનમંડલ તરીકે કહા. સંસ્કૃતી નીચળ્યા બાદ તે બીજા જનમંડલોમાં મળા ગયા, નહોતો અટુલા પડી રહ્યા. એટલે માત્ર માલુમી લોક-એ એક નીચળા વ્યક્તિ છે એ કહેવું વાસ્તવિક નથી.

વ્યક્તિત્વ પામતું એટલે બાળીના સમૂહ કરતાં નીચળા સમૂહો પોતાનામાં ઉપજાવવા; તેને તેજ સ્વરૂપે પેઢી, પોતાપણું છોડ્યા વિન

બીજા જોડે સંસર્ગમાં આવી શકવાની ખુબીઓ ખીલવવી; આત્માવડેજ આત્મા વિકસાવવાની સ્થિતિએ પહોંચવા પ્રયાસ કરવા માંડવો; અને સ્થાનિક એકતાથી ઉદ્ભવતી લાગણીઓને સૂક્ષ્મ બનાવી બીજા બધાથી હું જુલોહું, દેશ અને કાલના સંબંધ વિના મારાપણું મારામાં છે એ ભાન-એ પ્રકારની અસ્મિતા પ્રગટાવવાં.

આ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ એ જીવન્ત સૃષ્ટિનો પહેલો નિયમ છે; અને તેથીજ જન જોડેજ જીવતો છે તેટલુંજ વ્યક્તિત્વ પામેલું જનમંડલ જીવતું છે. આ વિકાસના નિયમ માટે હર્બર્ટ સ્પેન્સર* કહે છે:-

“ધણા માણસો એકઠા મળે સારે જનમંડલ થાય-તેમાંના સ્વતંત્ર વિભાગો એકમેકનો આશ્રય વધારેને વધારે લેતા જાય અને આ બધા વિભાગોની એક જીવતી વ્યક્તિ એવી થાય કે ગમે તે વિભાગને જોડતાં આખી વ્યક્તિને આઘાત પહોંચે-આ બધું વ્યક્તિત્વનો નિયમ સુચવે છે. જનસમાજ, માણસ, તેમજ આખી જીવન્ત સૃષ્ટિ એ બધાનો વિકાસ એકજ લક્ષ્ય દેખાડે છે: વ્યક્તિપદ પામતું-એક વસ્તુ થવું.”

જીવન્ત વ્યક્તિનાં લક્ષણો.

વ્યક્તિપદ પામતાં જનમંડલ જીવન્ત થવા માટે છે. મુખ્ય જીવન્ત વ્યક્તિ છે; મૂલ્ય અર્થમાં શબ્દ વાપરીએ તો જન્તુ છે; વધે છે; શક્તિઓ ખીલવે છે; વધારે વધારે સ્પષ્ટ અસ્મિતા મેળવે છે; આસપાસની વસ્તુઓને અનુકૂલ થઈ શકે છે; બીજા સમાન વ્યક્તિઓ સાથે રસાકસીમાં ઉતરી શકે છે. આ પ્રમાણે

વ્યક્તિત્વ પામવા માંડતાં જનમંડલ પણ જન્તુનાં લક્ષણો ધારણ કરે છે, વધે છે, શક્તિઓ ખીલવે છે, અસ્મિતા પ્રગટાવે છે, પરિસ્થિતિને અનુકૂલ લક્ષણો મેળવી શકે છે. આ બન્ને વ્યક્તિઓને ઉત્ક્રાન્તિના નિયમો લાગુ પડે છે; અને બન્ને તે પ્રમાણે પોતાની રચનામાં જોઈતા ફેરફારો જન અને જનમંડલ બંણીવિચારીને કરી શકે છે તેથી એ એ ઉંચી અને એક પંક્તિની વ્યક્તિઓ છે.

માણસ અને જનમંડલની સમાનતા દર્શાવતાં હર્બર્ટ સ્પેન્સર નીચેના નિયમોપર ધ્યાન ખેંચે છે:-

૧ બન્ને અણુબણુતાં વધે છે; અને અસલ સ્વરૂપ કરતાં હજાર દરજ્જે મોટું કદ આખરે પામે છે.

૨ શરૂઆતમાં બન્નેના સ્વરૂપોની રચના સાદી હોય છે, પણ ધીમે ધીમે તેનું બંધારણ વધારે અટપટું બનતું જાય છે.

૩ શરૂઆતમાં બન્નેનાં અંગો એક બીજાપર આધાર રાખતાં નથી; પણ ધીમે ધીમે તે અંગો એક બીજાનો આશ્રય લઈ એકતાનતા પામે છે; અને અંતે આ એકતાનતા એવી વધે છે કે દરેક અંગોનાં જીવન અને પ્રવૃત્તિનો આધાર બાકીના અંગનાં જીવન અને પ્રવૃત્તિપર રહે છે.

૪ બન્ને વ્યક્તિનું જીવન વિભાગ અથવા અંગોના જીવન કરતાં લાંબું અને નીરાળું હોય છે. વિભાગો જન્મે છે, વધે છે, બીજા વિભાગો જન્માવે છે મરે છે; છતાં એ બધાનું બનેલું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ કાયમ રહે છે.

કદમાં વધે છે; રચનામાં પૂર્ણતા પામે છે. અને અગોની ઉપયોગિતા વધારી શકે છે. *

આ ચાર નિયમો ઉપરથી જીવન્તઅક્રિતા વિકાસમાં ક્યાં ક્યાં લક્ષણો આવે છે તેનું અનુમાન થઇ શકે છે.

૧ દરેક અંગ એવું સચક્રત થવું જોઈએ કે આખી વ્યક્તિનું બળ વધારી શકે

૨ દરેક અંગનો ખીખ જોડે એવો સંબંધ હોવો જોઈએ કે દરેક અંગ પોતાની ખીલવટ ખીખની આડે આવ્યા વિના કરે આ શીયામ બધારણ અટપડ કે વધારે સરકારી બને નહીં

૩ અગોની ખીલવટ જુદી હોવા છતાં પણ તે બધાનો અન્યોન્ય પર અગ્રમ વધવો જોઈએ, અને તેને પરિણામે તેમાં એકતાનતા આવવી જોઈએ.

૪ અગો મરે કે જીવે નિર્જલ થાય કે અપ્પલ થાય તેા પણ આ એકતાનતામાંથી, અસ્થિમતા વ્યક્ત થવી જોઈએ; અને વ્યક્તિના સંપૂર્ણ જીવન અને ખીલવટ અગોની એક સતત અને આતુ રહેથી ભાવનાને આધાર થવા જોઈએ. આ લક્ષણ ખીખ વળથી જુદુ નથી, પણ ત્રણેના વિકાસથી ઉદ્ભવે છે, અને ત્રણેમાં એકત્વ રેર છે.

ઉત્ક્રાન્તિ.

જનુનો—જીવન્તઅક્રિતાને જન કે પછી જનમંડલનો જીવનક્રમ કેક અંશે ઉપર લક્ષ્યે. એ જીવનક્રમ ઉત્ક્રાન્તિના નિયમો દરેક વ્યક્તિને લાગુ પડવાથી નહીં થાય છે. એ ઉત્ક્રાન્તિ આ પ્રમાણે થાય છે:—

૧ વ્યક્તિત્વ પામતાં વારણ દરેક જનુ જીવવા અને પોતાપણું સાચવવા મથે છે.

૨ પરિણામે એવુંજ મથન કરી રહેલી અનેક ખીખાં સમાન તેમજ સમાનેતર વ્યક્તિઓ જોડે મુદ્દમાં ઉતરે છે, કારણ કે બધીજ વ્યક્તિની શક્તિ અને મહેત્વજાને જોઈતું સ્થાન દુનીયામાં મળતું નથી, અને તે મેળવવા મુદ્દની જરૂર પડે છે.

૩ આ નિરંતર ચાલ્યા કરતી રમાકરતીમાં જે જનુ પાસે પરિસ્થિતિને અનુકૂલ લક્ષણો હોય અથવા જે એવાં લક્ષણો ખીલવી શકે તે જીવવા પુરતુ અથવા તેથી પણ વધારે સ્થાન મેળવી શકે છે, અર્થાત તેનો ઉપધાર થાય છે, અને આક્રીના કાંતો દુઃખી પરાધીન જીવતી ગાળે છે, નહીંતો વિનાસ પામે છે.

૪ અને આ અનુકૂલ થવા મેળવેલાં લક્ષણો જન પોતાના સત્તાનોભા, અને જનમંડલ પોતાના આવતા પુર્તીમાં ચિરસ્થાયી રાખી નાખે છે.

૫ અને આ પ્રમાણે લક્ષણો ચિરજીવી થવાથી તે લક્ષણો નાનુક કરવાં કઠણ પડે છે; અને જે પરિસ્થિતિ બદલાય તેા જે લક્ષણો પૂર્વજોને કે મધ્ય યુગને કાયદાકારક નીવડ્યાં, તેજ પાછા નિરુપયોગી તેા શુ પણ નુકસાનકારક નીવડે છે

એક સામાન્ય દર્શાત માણસના જીવનનું છે. તે જન્મે છે, વાતવરણ જોડે, સામાજિક પરિસ્થિતિ જોડે, આભાષેના અજાનથી નીપજતી મુશકેલી જોડે, જનરે અગ્રપરે રસાકરતીમાં ઉતરે છે. તે મરેલા વધે છે; અને હવા, પાણી,

ખાવાનું, પૈસા, મોબાઇલ એ મેળવવા ખીજા સાથે અથવા સંયોગે સાથે અધ્યાઅયડી કરવા લાગે છે. આ બધી પ્રતિકૂલતાને પુરો પડે એવો જે તે પોતામાં ફેરફાર કરી શકે તો તે જીવે, ને વિજ્ય પી નીવડે; નહીં તો જીવથી નાશ. આ યુદ્ધમાં માત્ર સશક્ત જીવ પામતો નથી; અનુકૂલ યદ્ધ શકે તેજ જીવ પામે છે—એટલે કે જે પોતાનાં લક્ષણોમાં પરિસ્થિતિને યોગ્ય ફેરફાર કરી શકે તે.

તેજ પ્રમાણે જનમંડલનું પાંજુ જીવન નિરંતર રસાકસીનુંજ બનેલું છે, તેમાં નિર્બલતા હોય, પોડાશનું જનમંડલ વધારે સખળ બની હુમલો કરે, જોષ્ટતાં સાધનો પુરાં મેળવી ન શકે, કેંક કારણસર પોતાનું સામર્થ્ય ગુમાવી બેસે—તો જનમંડલ જનમંડલોની રસાકસીમાં હારી નાશ; પણ જે તેમાં મક્કિત સાચવી રાખવાની, જોષ્ટતા ફેરફાર કરવાની અને આવેલી પીડા ફેગવાની ખુખી હોય તો જીવંત વ્યક્તિ તરીકે સદાય રહે છે.

આ રસાકસી—આ યુદ્ધ માત્ર હરીયારથી નથી થતાં—જે કે આ રસાકસી શક્તો જેમાં વપરાય એવાં વિગ્રહોનું સ્વરૂપ ધણી વખત લે છે. ધણી વાર આર્થિક અને નૈતિક યુદ્ધ પણ થાય છે; અને તોપના ગોળાથી જનમંડલો જેટલાં ખુવાર થાય છે તેથી પણ વધારે ઝડપથી પૈસાનાં અને સંસ્કારનાં યુદ્ધોમાં ખુવાર થાય છે. આજે કેટલાં વર્ષ થયાં હોંદ ખીજા જનમંડલો જેડે યુદ્ધરૂપી રસાકસીમાં ઉતર્યું નથી; પણ તેની રસાકસી નિઃશસ્ત્ર છે. તેનું દ્રવ્ય પરદેશ નાશ છે; તેના લોક અનેક કારણોથી નિર્બલ થતા નાશ છે; તેના સંસ્કારો બ્રષ્ટ બનતા નાશ છે; તેનાં સ્ત્રીપુરુષોમાંથી લાક્ષણિક આત્મબલ અદષ્ટ થાય છે—આ

રસાકસી નિઃશસ્ત્ર છે—પણ તેનું આ પરિણામ કેં આજું વિનાશક નથી. પરિણામ, બધી રસાકસીનું એકજ આવે છે—વ્યક્તિ પોતાપાણું રાખે છે કે ખુવે છે; જીવંત વ્યક્તિ તરીકે પરીરિચિતિ પર અમલ ચલાવવા પુરવી યોગ્યતા મેળવે છે કે ખુવે છે.

આ ઉત્કાંતિનાં નિયમોનું પરિણામ આટલુંજ જીવંત વ્યક્તિ જીવંતી ક્યારે રહી શકે કે જેમ પરિસ્થિતિ બદલાય તેમ તેને અનુકૂલ, તેમાં વિજ્ય પી નીવડવા જેવાં લક્ષણો પોતાનામાં આણી શકે—જોષ્ટતા ત્વરાથી ખીલવી શો લારે. પરદેશીઓના હુમલા આવે ત્યારે લશ્કરી બલ; પરસંસ્કારીઓની તરાપ આવે ત્યારે અસ્મિતા પૂર્ણ સંસ્કારોનું બલ; આર્થિક કુટ આલે ત્યારે પોતાની આર્થિક સંપતિ સાચવી રાખવાની શુદ્ધિ; આ બધાં—અને ખીજાં, અનેક—લક્ષણો સમયાનુસાર વિકસે તોજ જનમંડલ જીવંત વ્યક્તિ તરીકે જીવી શકે.

સામાન્ય દૃષ્ટિએ જેતાં પરિસ્થિતિને યોગ્ય લક્ષણો ખીલવવાં ધણી સહેલી વાત લાગે છે; પણ ખરું જેતાં ક્રોધકજ વ્યક્તિ તે ખરી વખતે ખીલવી શકે છે. તેનાં કારણો આ પ્રમાણે લાગે છે.

૧ પરિસ્થિતિ અપાઘાબધ કે અંજુધારેલી વખતે બદલાય છે.

૨ લક્ષણો એક વખત ખીલવાં તે બદલતાં ધણી વાર લાગે છે.

૩ આ ફેરફાર કરવાની શક્તિ ધણે લાગે વ્યક્તિઓમાં આજી દેખાય છે.

ધણા જનો તેમજ જનમંડલો એક જમાનાને અનુસાર લક્ષણો મેળવી, જમાનો બદલાતાં શી રિચિતએ પહેાંચે છે તેના દાખા

ઠેકાણે ઠેકાણે નજરે ચડે છે. જનમંડલમાં આપણેજ દાખલો લઈએ તો મુસલમાનો હીંદુસ્થાનપર ચડી આવ્યા અને ભેડાને ધર્મ જાહેર કરવા માંડ્યા. પોતાનો ધર્મ અને સંસ્કાર જાળવવા હીંદુઓએ બાતનાં બંધન દબાવ્યાં; સુખ કે મત્તાના કરતાં શુદ્ધિને અગ્રગણ્ય આપ્યું. યુરોપીય જનમંડલે આવ્યાં અને ધન લઈ જવા માંડ્યું. આ નવી પરિસ્થિતિમાં ધન સાચવવા, પેદા કરવા ભેડામાં જુદાજ મુજો જોઈએ, અને તે આવતા નથી. સંસ્કાર સાચવવા દુન્યવે વળે બાતો નિશ્ચય બની. પણ પરિસ્થિતિ પલટાઈ, અને હવે સમાજનાં લક્ષ્યો એકદમ બદલાતાં નથી. આ વાત છે સ્વાભાવીક, પણ એટલેજ અગ્રે હીંદુમાં અયોગ્યતા આવે છે અને રમાડસીમાં તે પાછળ રહી જાય છે.

જનમંડલની દશાઓ

આ નિયમેને લીધે જનમંડલની ચતુર દશાઓ થાય છે આપણા તત્વજ્ઞાનના અનુસાર જરાક અર્થકેરથી વાપરીએ તો આ દશાઓ ૧ સાંસ્કૃતિક ૨ તામસિક ૩ રાજસિક કહી શકાય.

આગળ કહ્યું તેમ વ્યક્તિની પરિસ્થિતિ અને સ્વભાવની પરસ્પર અનુકૂળતા તે ઉલ્લેખ નિતા તેમ જ દશામાં આ અનુકૂળતા હોય તે સાંસ્કૃતિક દશા, જેમાં પરિસ્થિતિનું પ્રાપ્ત્ય ને જાણ્યું વ્યક્તિ વેડી શકે તેમથી વધારે હોય તે તામસિક દશા, અને વ્યક્તિની શક્તિ ઉત્સાહને રૂબે તેના કરતાંય પરિસ્થિતિ વધારે હોય ત્યારે રાજસિક દશા.

૧ સાંસ્કૃતિક દશામાં જનમંડલ: જ્યારે પુરેપુરું સામર્થ્ય મેળવતું જનમંડલ પરિસ્થિતિ

સાથે સમતોલપણું રાખી વ્યક્તિત્વ સાચવી શકે ને આ અવસ્થામાં જનમંડલ સ્વાસ્થ્ય માથથી 'રાખે, ને પારકું ન બે. આવી દશા ધણાં ધોણાં મંડલે જામે છે; અને પાખ્યા પડી થણે થોડો વખત ટકાવી શકે છે. કારણ કે, સમતોલપણું મેળવતું કે માથવતું એ પાછુંજ મુશ્કેલીભર્યું છે. સમતોલપણું જે મેળવાય તો રમ્યકસી ધણે અરી નાજુદ થઈ જાય છે; અને તે નાજુદ થતાં વ્યક્તિનાં અંગો નિશ્ચય બની જઈ વિકસવાની શક્તિ ખુલ્લે છે. આ શક્તિ જતાં નિર્જલતા પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે પરિસ્થિતિમાં ઠેક પછું ફેરફાર થાય કે જનમંડલ તામસિક સ્થિતિમાં જઈ પડે છે.

આ દશામાં રહેલા જનમંડલનો દાખલો જુનું જપાન તે સ્વતંત્ર હતું, સુખી હતું, જીવત હતું, બીજા જનમંડલો સાથે સ્પર્ધા રાખ્યા વિના મેમી રચું હતું. થાંને અરી આ સ્થિતિ રહી શકી તેનું કારણ એ કે તેની પરિસ્થિતિમાં સદીઓ સુધી કોઈ ફેરફાર થયો નહોતો; પણ જ્યારે પરિસ્થિતિનું પ્રાપ્ત્ય વધ્યું ત્યારે તે ઉપર કહેલા નિયમને અપવાદ રૂપ બની, ધાનીજ ત્વરાથી દસાંતર કરી, રજેશુલુ મ્લીકારી શરૂ પારિજ્ઞામે તે જીવે છે એટલુંજ નહીં, પણ જનમંડલની રક્ષાકસીમાં વિજયી નીવડ્યું છે.

હીંદુ જનમંડલ પણ થોડા વખત સાંસ્કૃતિક દશામાં હતું; પણ હોંસને કમલાગરે પરદેશીઓની લાવસાએ પરિસ્થિતિમાં ફેરફારો એવા મોટા ને એટલી ઝડપથી કરવા માંડ્યા કે એ જનમંડલ જોડતા મુજો કેળવી શક્ય નહોતો. પરિજ્ઞાને, પરિસ્થિતિનું પ્રાપ્ત્ય વધ્યું ને તામસિક દશાનો પ્રારંભ થયો.

૨. તામસિક જનમંડલ: જે કાચર કે નિર્બલ હોય, કે પ્રકૃતિમાં થયેલા ફેરફારને અનુકૂલ ન થઈ શકે કે પરદેશીઓના હુમલાથી હારી આવે અને પરિસ્થિતિને જોઈતાં લક્ષણો ન ખીલવી શકે તે આ દશામાં પડે છે. આ દશા સમતોલપણું મેળવવાની અશક્તિથી થાય છે અને હોય તેટલી શક્તિને ધરાડે છે. શક્તિ ધરતાં અગોની સ્વતંત્ર ખીલવટ અશક્ય અને છે અને પરિણામે વ્યક્તિત્વનો વિનાશ શરૂ થાય છે.

ન્યારે યુરોપીય પ્રગ્નઓ હીદમાં ભરાવા આવી ત્યારે આપણી પરિસ્થિતિ બદલાઈ, હીદી જનમંડલ નથી પરિસ્થિતિ સાથે સમતોલપણું ન સાચવી શક્યું.

પરિસ્થિતિનું દબાણ વધ્યું; ને હીદની શક્તિ ધરી. શક્તિ ધરતાં અગો નિચેતન થયાં, વ્યક્તિત્વનો હોપ થવા લાગ્યો. હીદી જનમંડલની આ દશા પૂરાસીના યુધ્ધથી બંગલગંની જાગૃતિ સુધી પહોંચી એમ કહી શકાય.

૩ રાજસિક જનમંડલ: ન્યારે જનમંડલ નું પ્રાબલ્ય વધે, અને તેથી જાધું એક હાથ કરવાનું થાય ત્યારે તે આ દશામાં આવ્યું છે એમ કહી શકાય. યુરોપનાં અને જાપાની જનમંડલો આ દશામાં છે. આ દશાને પરિણામે લક્ષણો અસ્થિર રહે છે અને વ્યક્તિમાં જે એકતાનતા રહેવી જોઈએ તે અદૃષ્ટ થતી જાય છે, લક્ષણોની ખીલવટ વધારે ને વધારે સ્વરંછંદી થતી જાય છે; અને અસ્થિતા વિસરાય છે.

ગયા સૈકાની શરૂઆતમાં ક્રાન્સદેશ રાજસિક દશામાં હતો. આખા યુરોપ સાથે તે લડ્યો, શક્તિ અને એકતાનતા તેમાં ધરી ગઈ, યુરોપનું નેતાપણું તેના હાથમાંથી ગયું

અને તે નિરાધાર બનેલા માંડ્યું. ક્રાન્સની રાજસિક દશા ૧૭૮૯ ના મહાન વિપ્લવથી શરૂ થઈ ૧૮૧૫ માં નેપોલીઅન પડ્યો ત્યાં સુધી ઘણીજ પ્રબલ રહી અને ત્યાર પછી રાજસિક દશાનાં માફાં પરિણામો તેણે આપવા માંડ્યાં.

છેલ્લો જર્મન વિગ્રહ પણ જર્મનીની આવી રાજસિક દશાનું પરિણામ હતું. પણ જર્મનીએ એ દશામાં પણ એકતાનતા એવી રીતે સાચવી રાખી હતી કે આજે રાજસિક દશાનાં માફાં પરીણામ તે આપે છે, છતાં પણ તામસિક દશામાં તે પડ્યું નથી.

પહેલા પ્રકારનું જનમંડલ આત્મસંતોષી; ખીજા પ્રકારનું મંડલ બૂતકાલની મહત્તાને પુજે છે; ત્રીજા પ્રકારનું મંડલ પ્રગતિ અર્થવા ભવિષ્ય પૂર્ણમાંજ માને છે.

ત્રણે દશામાં આવી પડેલાં જનમંડલોમાં જે ગુણ અને દોષો પ્રગટે છે તે આ પ્રમાણે—

સાત્વિક દશા

ગુણ	દોષો
સંસ્કાર, એકતાનતા ને અસ્થિમતાની ખીલવટ.	અગોની અશક્તિ.

તામસિક દશા

સંસ્કારનું રક્ષણ.	અગોની સ્વતંત્ર ખીલવટનો અભાવ.
-------------------	------------------------------

રાજસિક

અગોની શક્તિ ને સ્વાતંત્ર્યની ખીલવટ.	એકતાનતા, અસ્થિમતા, ને સંસ્કારનો નાશ.
-------------------------------------	--------------------------------------

આ ઉપરથી એટલું સાખીત થાય છે કે ત્રણે દશામાં નિર્બલતાનું મૂલ છે; અને જે

મંડલને એ નિર્જલતામાંથી બચવું હોય તેણે એવાં સહજો કેળવવાં જોઈએ, કે જેથી ત્રણે દશામાંથી બધી સહવાનાં સાધનો મળી શકે.

આ પ્રમાણે જનમંડલ વ્યક્તિપદ પામેલા જનંત સંકલોમાં વહેવાઈ જાય છે, જનમંડલોને ઉત્કલિના નિયમો લાગુ પડે છે, પરિસ્થિતિ સાથે અનુકૂળતા મેળવવા માટે મહેનત કરતાં કેટલાક સહજો જોઈએ તેવી સારી રીતે જળવાતા નથી, અને પરિણામે મંડલની ત્રણ દશાઓ થાય છે જેને દુક્રમા સાત્ત્વિક, તામ્રસિક તે રાજસિક સંપ્રદાયો ઓળખી શકાય. આ ત્રણ દશામાંથી બચવા અઠિ મંડલે ભુદાજ જાળવી દશા પ્રાપ્ત કરી જોઈએ છે.

આ જનમંડલની નેમ તે ઉત્તરોત્તર થતી પ્રગતિ-એટલે સુધારો કે સંપૂર્ણતા છે એમ જે ગયા સંકાના પુરોષીય વિદ્વાનોની માન્યતા હતી તે ખોટી લાગે છે. એ માન્યતા પ્રમાણે રાજસિક દશા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસ તેજ પ્રગતિ એમ ગણાવું. પણ ખરે જોતા તો પ્રગતિ એટલે પરિસ્થિતિ માથે અનુકૂળતા

પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ ને પરિસ્થિતિનું માનસ્ય વધી પડે તો તમોચ્છવી દશા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ એ પણ પ્રગતિ કહી શકાય. આ મિદાન સંપ્રદાયોમાં વિચિત્ર લાગે છે, પણ ધ્યાનથી જનમંડલોનો ઇતિહાસ નિરખનાં પ્રગતિનો આ સીવાય બીજો અર્થ કરી શકાય એમ લાગતું નથી.

આવી પ્રગતિ વિના કોઈ પણ જનમંડલને ચાલતુ નથી; અને એ પ્રગતિ બરોબર રીતે સધાય અને જનમંડલ જોઈતી દશા મેળવી શકે તે માટે તેણે એવા પ્રકારની શક્તિ ખોજવડી જોઈએ કે જેથી ગમે તે દશામાં પડતા છતાં પણ તે દશામાં ઉદ્ધવતા હોય તેનામાં ન આવે. જ્યારે આવી શક્તિ આવે, જ્યારે જનમંડલ “નિઃશ્વેયુષ્ય” થાય ત્યારેજ “નિમગ્નત્વરથ ને આરમ્ભાન” થઈ ત્રણે દશામાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ કાવચ રાખે અને કાવચામરના ખગબાઓ લટાવી ઇતિહાસમાં ચીરછી રહી શકે.

આ જનમંડલની શક્તિ કેમ અને કયારે આવે એ જુદો વિષય છે.

સાંઝ ને સવાર બોલે બોલે દેવધંટા;
વાંચી વાંચી ભાગ્ય એમાં થાકી:
કે પૂર્ણિમા પાછી ઉગી રે.

ઘડી ઘડી પિયુને પુકારે આ! પરંથો;
મુણી મુણી શબ્દ એહ થાકી:
કે પૂર્ણિમા પાછી ઉગી રે.

નાહાલી હું અખંડ એની હારન્યચન્દનીમાં;
ચન્દની આ એાદી એાદી થાકી:
કે પૂર્ણિમા પાછી ઉગી રે.

ચદ્ર! તારા સમું એતું વદન મુધાભયું;
એના વિના તને ન્યાળી થાકી:
કે પૂર્ણિમા પાછી ઉગી રે.

ના'વ્યા એ નણુદલના વીરા,
ને પૂર્ણિમા પાછી ઉગી રે.

100-100-100

100-100-100
100-100-100
100-100-100

100-100-100

100-100-100

100-100-100

રામન સ્વરાજ્ય

લેખક

રામકૃષ્ણાંકર રત્નજી ભટ્ટ

વિષય

રામચરણ ગેરજાત

મુખ્ય પાત્રો

સર્વોચ્ચ	રામજી, ભગ અને દુષીઆનોપિત
દુષીઆસહાઈબેન	રામજી આજી અને પુત્ર
રામજી, એકેરા અને સંતમાસ રાજાંકર પુત્ર	
કેરકેરાન	રામજી અને
આસ	રામજીનો બાઈબ
સાઈ પાઈના	રામજી પટેરાના સામને રાજ
દુષીઆ	રામજીની પત્ની
દુષીશીઆ	રામજીનાની પત્ની
કેરાન રામજીનો બાઈબ, મુત્રા, રામજી પટેરા	

આગતા પ્રવેશોનો દુક માર

પછી સેક્સટસ હુકીશીઆના સુવાના હીવાનખાનામાં દાખલ થાય છે અને પોતાની નીચ માગણીને વશ રાખી જાય છે. હુકીશીઆ માનતી નથી ત્યારે બળાત્કારથી તેની લાજ છુટ્ટે છે, આ વાતની હુકીશીઆના સતિ, પિતા વગેરેને ખબર પડે છે ત્યારે સૌ સેક્સટસ ઉપર વેર લેવા નિશ્ચય કરે છે. હુકીશીઆ પોતાની માજ છુટ્ટાવેલી હોવાથી આપવાન કરે છે અને ખુટસે તથા કાલ્લેટાઇન હુકીશીઆના રાજ આગળ પ્રતિજ્ઞા લે છે કે ડાર્વીન અને તેના ખુની કુટુંબ ઉપર વેર લાગ્યું.

(હવે આગળ વાંચો)

અંક બીજો

પ્રવેશ થોથો

સ્થાન:

રામમાં ફેરમ

ખુટસ

રામનું ગૃહસ્થાન! સમે જોયું, કે આપણા હુકીશીઆસની ખુત્રી અને કાલ્લેટાઇનની પત્ની હુકીશીઆની દુષ્ટ સેક્સટસે શી દશા કરી. એ મેહમાન થયો, અને મેહમાનનો ધર્મ બુલીને તેણે એવું મોર પાપ કર્યું, કે જોવું આપણા નગરમાં કાલ્એ પણ કરેલું સાંભળ્યું નથી. પણ એ કુટુંબ તરફથી બીજી શી આશા રૂખાવ? પ્રથમજ એરન્સનું અને કાલી દુલીઆનું ખુન કરી હુકીઆસ ડાર્વીન અને તેની હાલની સ્ત્રી નાની દુલીઆએ સગન કરેલાં, એ તમારું અગ્નિપ્રયુ નથી. પછી સર્વિઆસ જેવા દયાલુ અને ન્યાયી રાજાનું સેનેટમાં અપમાન થયું, તેનાં તખ્ત અને તાજ છીનવી લેવાયાં, અને છેવટે તેનું પણ ખુન થયું. તમે બુલી ગયા નહીં હો, કે પાપી દુલીઆએ પોતાના બાપના શરીર ઉપરજ પોતાનો રથ ચલાવ્યો, અને જે શેરીમાં એ તાસદાપદ બનાવ બન્યો, તે આજ “ગોઝારી શેરી” કહેવાય છે! રામની અંદર અને બહાર તે

પછી કેટલાં બધાં સારાં માણસોનાં ખુન થયાં, એ યાદ કરો. ગેબીઆઇના લોકોને કેવો દગો! દહને ફસાવ્યા હતા! પોતાની કીર્તિની ખાતર મોટાં મંદિરો ચણાવવામાં અને બીજાં બાંધકામોમાં પ્રગળે કેવી હાડમારી ભોગવવી પડે છે! સેનેટની વ્યવસ્થા તુટી ગઈ છે, અને પ્રજાના હક્કો હંટાયા છે! આ રાજના રાજ્યમાં સુખ તો કાલ્એ દોહુંજ નથી. તો શું આવી સ્થિતિ સહન કર્યા કરવી, એ રામનોને ઓગ્રે છે? શું તેને માટે કશો ઉપાય કરવો આવશ્યક નથી? શું આપણે બધા કાલ્, દીવ્યકાર, બાપસા બની ગયા છીએ? જો આગ્રે સગ્ન નહીં થાય, તો નક્કી માનજો, કે કાલ્ની પણ વડુ કે દીકરી હવે પછી સજ્જામત નથી. જેઓ સામે થશે, તેઓ જીનથી જીશે. તો બોલો, તમારે સહન કરવું છે; કે સગ્ન કરવી છે?

એક રામન

અમે હવે સહન કરી કરીને થાક્યા છીએ. એવા રાજને રહેવા દેવાથી પાસવાર નુકસાન છે. જરૂર તેને સગ્ન થવી જોઈએ.

બીએ રોમન

સત્વાર બનાવશે. કેટલાક તેના રથ આગળ

અને ટાકવીનને કાઢીને બીજા કાને દોડશે, અને કેટલાકને તે પચાસ માણસોની

રાજ બનાવશે.
એ સવાલના
ખુવાસાની પાસુ
જરૂર છે.

સુરસ

રોમન બેઠું-
ઓ કાઢીને પાસુ
ગળ બનાવવા
ની જરૂર નથી.
તમે જે કાઢીને
છડી સુધી
રાજ બનાવશો,
તે પોતાના વસ-
માંથી રાખવા
ને મહેનત કર્યા
વગર રહેશે નહીં.
અને જે રાજ
થશે, તે તમારા
પર-હુસ્ત પાસુ
ક્યાં વગર રહેશે
નહીં. જે જે
પ્રજાઓમાં એ
ધારો છે, તે
તમામ પ્રજાઓ-
ને મેલ દુ.ઓ
અમર્યા પડ્યાં
છે, એમ આપણે
કહી શકીએ.
જોઈએ છીએ
કાંઈ રાજ થશે,

ખુદ્ધા: તો શુ આવી કિયતિ સદન કર્યા કર્યા એ રોમનોને હાથે છે તેને મલિ
કરો વધાર કરવો આવશ્યક નથી? (૫૩ ૧૬૦)

તો તે તમારા દીકરાઓને તમારી પામેથી તથા બીજાઓને સો માણસોની દુકાનોપર
લઈ લેશે, અને તેમને પોતાના કારથી તથા નીમશે. કેટલાકને તે પોતાની જમીન ખેડવા

તથા પાક હિતાદેવા રાખશે; અને કેટલાકને તે
કામનાં સાધનો અને રથો બનાવવામાં વાપરશે.
તમારી દીકરીઓને તે બહારીઓ અને
રસાયણો બનાવશે; તથા તમારાં શ્રેષ્ઠ બેનકો
તથા વાડીઓ ખુશી સાથે તે પોતાના
મોકલણે વાપરશે. તમારી ઉપજમાંથી તે દસઘો
કે પાંચઘો ભાગ પકાવશે, અને તે પોતાના
અમલદારોને વહેંચી દેશે. તમારાં દારો તથા
દારીઓ અને સાંધી સારા જુવનોને સાથે
તેડીઓને કામે લગાડશે, અને સંસ્થામાં
તમને સોને તે પોતાના મોકલ બનાવી દેશે.
બોલો, એ વિચિત્ર તમને પસંદ છે?

એક દોમન

બેસાક નહીં!

બીજો દોમન

દોમમાં રાત્રીઓની જરૂર નથી!

ત્રીજો દોમન

જુદસ! તમે જે મુગધો, તે કરવાને અમે

નૈવાર છીએ,

જુદસ

બેસાક, અધિકારીઓ નીચા વગર રાત્રીનું
કામ ચાલે નહીં અને સર્વોપરિ અધિકાર
પણ કોણને તો સાંપવોજ જોઈએ. જતાં
મારા અભિપ્રાય એવો છે, કે દોમમાં સર્વોપરિ
સત્તા એક માણસને ન સોંપતાં બેને સોંપવી,
કે જોઈ. કોઈ પણ એકનું અતિ પ્રયત્ન ન
થાય. તેમને “કાન્સલ”ની પદવી આપવી:
અને એવું દરાવવું કે તેમનો અધિકાર માત્ર
એક વરસ ચાલે. વરસ આખરે લોકોએ ફરી
યોગ્ય કાન્સલોની સુરંછી કરવી.

એક દોમન

વાહ વાહ, જુદસ! વાહવાહ! દેશલકંત
તે આનું નામ!

બીજો દોમન

શાખાસ, જુદસ! અવરથા તે આનું નામ!

ત્રીજો દોમન

બધી ખરાબી અટકાવવી હોય, તો શ્રેષ્ઠ
માર્ગ આજ છે!

પણ તમે સર્વ દોમન શુદ્ધરથો કાન્સલોને
પસંદ કરો, તે પદેલાં એક કામ કરવાનું
દબ બાકી છે. પ્રથમ ટાકર્વીનનો ન્યાય થવો
જોઈએ. દુ' ધારાંકું કે તમે તેને તથા તેના
તમામ કુટુંબને દોમમાંથી હમોશાને માટે
દેસ નિકાલ કરો. એમ થશે, તોજ આપણે
સાચા મોક્ષ મેળવી શકશું. બોલો, તમને
સોને એ મંજુર છે? તમારી સાંધી સંમતિ
હોય, તો પછી તેને યોગ્ય રૂપમાં ખચર
અપાય.

શા

ટાકર્વીન હમોશાને માટે સકુટુંબ દેશ
નિકાલ થાય. એ અમને માને મંજુર છે.

જુદસ

વાહ, દુ' પોતે આઝાઆ જરૂર, અને
દોમન સીપાદઓને જગ્યાવીસ, કે પ્રત્યે
ટાકર્વીનને આ પ્રમાણે સજા ફરમાવી છે.
ટાકર્વીનને પાગ રીતસર ખચર મળી જશે,
તે અવરથ, જાલાકારે દોમનો અધિકાર ફરી
મેળવવા યત્ન કરશે: અને તે માટે આપણે
નૈવાર થવું જોઈશે. મને ખાતરી છે કે ન્યાય
સુધી આપણામાં સંપ દશે, ત્યાં સુધી બીજાં
રાત્રીઓની મદદથી પણ ટાકર્વીન આપણી
પરાજય કરી શકશે નહીં- પણ તમારે આ
પ્રસંગે ખાસ ધ્યાન આપીને સારા કાન્સલો
પસંદ કરવા જોઈએ, કારણ કે હાલની
મુશ્કેલીઓને દૂર કરવાનું કામ તેમના પર પડશે.
તો શુદ્ધરથો! વિચાર કરો. જે જે યોગ્યમાં
યોગ્ય દોમનો તમે જાણતા હો, તેમનાં નામ

કોન્સલ તરીકે પ્રેક્ટિસ લુકીરીઅસની સ્થાન
જાહેર કરે.

એકઠા વધેલા લોકો ઘેરા વાર માટેમાંડે
મસજત કરે છે મુખ્ય મુખ્ય એકમત થાય છે

૨૨૯૦ રોમન

પ્રેક્ટિસ લુકીરીઅસ! અમે આ વરમના
કોન્સલોનાં નામ જાહેર કરવાને તૈયાર છીએ.

લુકીરીઅસ

તમે કૈા એકમત છે.

૨૨૯૦ રોમન

અમે કૈા એકમત થા જાહેર કરીએ
છીએ, કે જુનીયસ બ્રુટસ અને ટાઇડીનીયસ
કોન્સલોનામ આ વરમના કોન્સલો નીમાય.

કૈા

અમે કૈા એ દરખાસ્તમાં અમારી સમતિ
જાહેર કરીએ છીએ.

જુટસ

તમ કૈાના વિધાન માટે હું અને
કોન્સેલીનસ આભારી છીએ. પણ પ્રથમ,
શુદ્ધિ! હું નમને એવા કસમ લેવાની સલાહ
આપું છું, કે કૈાશવળી અયત્થા રાત્રી
સત્યવાદને તમે દરે પછી કોઈ દિવસ કોઈ
પણ માણસને રાજ્ય બનાવવો નહીં!

કૈા

અમે કૈા લૌપિતર અને દેવી પેરણના
કસમ સહ પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ, કે અમે
દરે પછી કોઈ દિવસ કોઈ પણ માણસને
રાજ્ય બનાવશે નહીં.

જુટસ

જરાત્મર છે. રોમન બધુઓ! આજ તમે
જે મોટા કામની સમજાવ કરો છે, તેની
માત્રી કાજના નો દરે પછીના જમાનાઓનેજ
આત્રી શકશે. પણ મારી આત્રી છે. કે
દુનીઆના નિવાસમાં આ જનતા કશાપિ

જુટાએ નહીં. માત્ર રોમને માટેજ નહીં. પણ
આખી દુનિયાના એક મોટા કાજના નિવાસજ
માટે આજે આજની શરુઆત કરીએ છીએ,
એમ સમજવું પડે છે. દેવોની કાજના એવી
નથી, કે એક પણ માણસ મરેાપરિ થાય,
અને તે બીજાઓને નીચા રાખે. દેવોની કાજના
તો એવી છે, કે બધા માણસો ઉચ્ચ થાય,
અને એકબીજાની સેવા કરે! પણ માણસ જનતા
અનિશ્ચય સ્વાર્થો છે, અને સારામાં સારી
પેશનાને પણ નકાર માણસો બગાડીને નિશ્ચય
કરે છે. આપણે જે બલવચ્ચા કરીએ છીએ,
તેની પણ અવિધ્યમાં ત્રી સ્થિતિ થશે, તે
અસારે આપણે જાણી શકતા નથી. જ્યાં
આપણે ઉદ્દેશ નાના સમયો છે, અને રોમને
તેજસ્વી કરવાનો છે, એટલું સ્પષ્ટ જ્ઞાનમાં
રહે, તો જામ છે નમરોએ એક વાર મેળવી
લેવાથી કદા જમ્યુ કર્તવ્ય પુરું થતું નથી
મેશાને પણ ટકાવી રાખવો જોઈએ, અને તેને
સાચક માણસોએ રહેતું જોઈએ. જે માણસો
મેશાને યોગ્ય ન રહે, તે તેઓ લાંબા વખત
મુશી મુજબ પણ રહી શકે નહીં. જ્યાં આ
પ્રમંજે હું વિસ્તારથી કહેવા ચાહતો નથી.
સક્ષેપમાં આટલુંજ. કે —

રહેએ યોગ્યતા રોમન.

૧ નરપતિની પદવી નહીં સહેએ:
વિજીત અસ્વદ શરીરાવ મનમદ
અહીં જનતા પર સદૈવ મુખપદ
નરીત સરવા રથાવવા, તે
પુત્રી મિત્રી બચાવવા.

કૈાનારે વહેએ:

કૈા

વાદ, જુટસ! માખાલ, જુટસ! અમે
આજ મેળવેથી મુખને સાચવશું, તેનું જીવની
માફક જનતા કરશું, અને તેને માટે પ્રજા
અપશું.

છે, કે તેઓ એક મોટા રાજ્યદ્રોહના ગુન્હામાં ભાગ લેતા હતા. થોડાએક મૂર્ખ અને ઉન્મૂઘવ્ર શેમન જીવાનોએ દાકર્વીનને એવો કાગળ લખેલો, કે તમે અમુક તારીખે શેમના દરવાજા પાસે લશ્કર લઇને આવી પહોંચો, એટલે અમે દરવાજા ઉઘાડીને તમને મદદ કરશું, અને તમને ફરી રાજા બનાવશું. આ માણસોએ તે સેવા બદલ એ મૂર્ખ જીવાનોને થોડાં હીરામાણેક અને ઘણાં વચનો આપેલાં, એમ સાબીત થયું છે. આ માણસોએ એલચીઓનો ધર્મ પાળ્યો નથી. તેમના શરીરને ઇજા ન કરવાની સારાં રાજ્યોની પદ્ધતિ છે, જોકે આ લોકો તો સ્વધર્મથી બદલ થયેલ દોષને એલચીના નામને પાત્ર રહ્યા નથી. છતાં મારા મિત્ર વેલીરીઅસ અને હું એવા હરાવપર આપ્યા છીએ, કે તેઓ ગમે તેવા દુષ્ટ પણ એલચી કહેવાય છે, માટે તેમને છોડી મુકવા; અને તેટલા માટે અમે તેમને છોડી મુખીએ છીએ. એલચીઓ તરફ નેહને નહોતો!

એલચીઓ નય છે.

શેમન બહેમો! હવે દાકર્વીનની મીલકત માટે અમે બનેએ શો ન્યાય કર્યો છે, તે સાંભળો. શહેરની અંદર ગુપ્ત રીતે દાખલ થવાની કોઈથી કરવાથી તે રાજ્યદ્રોહનો અપરાધી થઈ મુક્યો છે; અને તેટલા માટે દેહાંતની સજાને પાત્ર છે. એ બેશક શેમને પોતાના આપની અને પોતાની જાગીર સમજે છે અને માને છે; પણ આપણે હવે સમજ્યા છીએ, કે પૃથ્વી કોઈની જાગીર નહીં પણ સૌની માલિક છે. શેમ એ દાકર્વીનની કે બીજા કોઈ પણ એક મનુષ્યની મીલકત નથી, અને કદાપિ યાદ થકે નહીં. એ તો બધા શેમનોની માનુષ્યમિ છે. માનુષ્યમિના ધાનના પ્રવળમાં

દાકર્વીન મચેલો છે, તો પછી તેની અંદરની મીલકતનો તે ન્યાય પ્રમાણે માલેક થઈ શકતો નથી. માટે અમે એવો હરાવ કર્યો છે, કે ગરીબોમાં ખજર આપવી, કે તેની જે મીલકત જેને ગમે તે તે મુખેથી લઈ જાય; તેની દમાર-તો જમીનદોસ્ત કરવી; તેના પત્થરો ચાહે તેને લઈ જવાની રજા આપવી; કેમ્પસ માર્શિયસ ઉપર જે પાક તૈયાર થયેલો ઉભો છે, તે કોઈ એ લેવો નહીં, પણ તેને દાકર્વરના ઉદરમાં પથરાવી દઈએક ટાપુ બનાવવો; અને એ પાયા ઉપર મોક્ષ દેવીનું મંદિર ચણાવવું! શેમન બહેમો! આ અમારો ન્યાય આપ સાને યોગ્ય લાગે છે?

શેમનો

શાઆરા, છુટકા અને વેલીરીઅસ! તમે અપરાધીને ઘટતીજ સજા કરી છે.

જુરશ

અને હવે, મિત્રો! હું આજના સૌથી કઠિન કાર્યપર આવું છું. દાકર્વીનને રાજ્યદ્રોહી કાગળ લખવામાં જે મૂર્ખ અને દુષ્ટ જીવાનોએ ભાગ લીધો છે, તેમાં મારા પોતાના બે પુત્રો સામેલ છે. મૂર્ખોને હમેશાં નિયમનું શાસન આકરું લાગે છે. એમને તો પાત્રતા વગર મેહરજાની જોક્ષ્મે છીએ. દુષ્ટ રાજાઓના અમલમાં દુછોતે અનુકૂળતા મળી શકે છે. આવી લાલચથી આ દુછો શેમમાં આટલા બધા પ્રયાસથી સ્થાપિત કરેલા સ્વરાજ્યની વિરુદ્ધ અને તેની દ્વિંસા માટે દાકર્વીન નેવા દેશદ્રોહી દુશ્મનની સાથે બંધા-કેતું નીચ પાપ અને કેવો ઘોર અપરાધ! તેટલા માટે અમારી આજ્ઞા છે, કે એ તમામ દેશ-દ્રોહીઓને શિર-છેદની સજા કરવી. અરે જાઓ! અપરાધીઓને શિર-છેદવાનમાં તમ જાઓ.

રોમનો

અરે તારા જુદા! તમારા જેવો ન્યાય
તો વિરચાજ કરી શકે!

જુદા

જે ગુલામે આ મેઘા અપરાધની કાન્ત-
ભેને અજાર આપી, તેને "વિનિકટ" ના
કમદા પ્રમણે શહેરની તીલેતરીમાંથી રમ
દત્તાર કાઢતી નાંચેલ. પરિપૂર્ણ નગર મેઘા,
અને ન્યાયિક તરીકેના તમામ હક એનાવવ
કરવામાં આવે છે.

વેસીફીઆમ

મિત્રા! મારા મહાધિકારી પૂજ્ય કાન્તવ્ય
જુદાને આ પ્રસંગે જે અનાધારજી પદ અને
ધારણ અને મર્મ દાખવેલ છે. તેથી આપણ
માને તેના તરફ દીક્ષાભીષ્ટ થઈ શકેએ જુદા
માત્ર તેના પોતાના જાણકારા નહીં, પણ
આખા રોમના પિતા છે. જનતામા ન્યાય સૂચી
રોમન સ્વરાજ્યનું નામ રહેશે, ત્યા સૂચી જુદાસનુ

નામ અમરનામાં સામે શ્લેષરેલું રહેશે. અનુ-
આનનું તમામ કામ હવે અધાસ થયું છે.
મદદમાં જુદાસને આપો આપણે પ્રજાપીમાં
મેઘાની એમને માને પહોંચાડી આવીએ, અને
પડી છુટા પડીએ.

જુદા

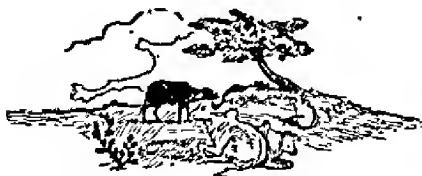
જાતખીની જરૂર નથી. આપ આપણોને
મદદાવ છે, તો સાથે આવી શકો છો.

રોમનો

ન્યાય હરે આ!
અનુજ અરે આ
વિરચન અવનિષા!
મુલ્ય પમાવે નિજ તનુને
વિષમ ન વિધિ રોમે
અદા પીરવા!
કુતિ પીર તવ-
સા! કાલે જન્મજાગે!

[કા. ખવ જ. પાટો પડેલ]

[આ રમકચ નાટાનો વધુ અર્થ આવતા અકમા]

રાણુકદેવી

લેખક :

રા. જાત્રાણુ

આ પાસ નેત્ર-દમતી જલહીન તસ્ત
રેતીતણે પટ વિશાલ શું ધામ ખાવા.
ને ખીજ પાસ વડવાણ પડેલ મન્દ
વચ્ચે પ્રચંડશિર દેરું ઉભું અદ્ભુત. ૧

ના નેત્ર-આંજતી સગવં ઉચાઈ ભભ્યં
ના નેત્ર-ભુલવતું ઝીલું વિચિત્ર શિદ્ધ;
ના નેત્ર-રીઝવતી કોઈ કલા અનેરી:
સાદું તથાપિ ઉભું શીર્ષ પ્રચંડ ધારી. ૨

ના કીર્તિલેખ લખી નામ કેરે પ્રશસ્તિ
ના સ્થાન કોઈ મમતાણુ ય રાજનીનું.
ના ધર્મનું, ધરમ દોંગનું, તોય લોક
જણે પ્રતાપવતી રાજમતીનું દેરું. ૩

એ અદ્વિતીય તનુ સુંદરતા નથીજ
સૌરાષ્ટ્ર ભૂમિ પરરાણીની, જે પ્રસિદ્ધ.
વૈધવ્યનો ન પણ શોક, પરાલવે ના,
હે માત્ર મૂર્તિ નિજ પુણ્યપ્રદોષ કેરી. ૪

હ્રદા બધા સઘન-કેરા શિરથી નીચે
રુકધે પડી વહી જતા ચંરણે સુધી એ.
ના કેરાવાળા કદી સિંહણને સુદાતી
કાલિન્દી એ ન વહતી દિમખાણથી યે. ૫

शुभरात्रि]

~शाम्भुदेव

“इह अग्नि माली निर देहः परम कीर्तिः”

[द्वितीय अंक १५७०]

—४४ ३४१

આંખો વિશાલ તણ ચંચલતા અચંડ
છે લક્ષ્મીહીન, અનિમેષ, કરાલ, શ્વેત.
વંદે નહીં શિવનું લિંગ પશ્યું સમક્ષ
દેખે ન મૂર્તિ નિજ બાળની જે સમીપ.

પીળાં કરેલ ધુલની ધરી માલ કંઠે
ને ચૂંદડી ધરી શી સોરડી લોખંડીની
શૌભાગ્યનાં સકલ ચિહ્ન કરાલ દીસે
અંગાંગમાં બબુકતો પણ અગ્નિ ભાસે. ૭

x x x

લારે હતો સકલ આ રમણીય દેશ
સ્વાતંત્ર્ય શાયર નિજ સાહસથી સુહાતો
લક્ષ્મી સરસ્વતી ય મેનપણી બનીને
વાસો અહીં વસતીતી શુન્દરાત દેરો. ૮

સંહારી શત્રુ, શુભ શાન્તિ જમાવી લોકે,
વિસ્તારી રાજ્ય, શત્રુગારી સહસ્રલિંગે,
દૈમ પ્રદીપ પ્રગટાવી સરસ્વતીને,
સાયંક્ય કીધું નિજ નામનું સિદ્ધરાજે. ૯

પોથી સમાન ગિન બાહાણુ ખેડે ધર્મ,
આપી ઉદાર બહુ દાન સમસ્ત દેરો,
છતી અનેક સમરાંગણુ શુન્દરેરો,
કીર્તિ તણું અમર પાત્ર ઘણં કીધું. ૧૦

કિન્તુ અનેક રિપુને રણુ છતનારે,
જ્યા ન આત્મચરિત્ર અંતરમાં વસેલા,
આવી જઈ વિજયના મદમાં ભુંગ્યે,
હાથે કરી યશનું પાત્ર જ કાણું કીધું. ૧૧

શ્રી કૃષ્ણ—પાવન સુરાષ્ટ્ર પરે યગ્યો એ
ને બાર વર્ષ ધનધોર ચત્રાવી ઘેરા,
ભેલું જુનાગઢ, કંઈ જલથી બલેથી,
ને યુદ્ધમાં સુભટ યાદવસિંહ ગેજ્યો. ૧૨

ખેંગારની • વિજયથી વરિયો મેનગી,
ને જોગરી હણુ હણે હમની નવીન
એ રમ્ય લક્ષ્મી ગિરનારની, તોય કીધી
ઉદ્ધામ જતિ સતી શીયળ ખોટવાની. ૧૩

ઉનારી પવંતથી એ અમળા અનાય,
કોશ્યાં ગિરિશિખર રાણકહેરી બલતાં
છોડાવીએ સરસ મેરક બાવળીનો,
નિસક સાવજ સરિદ્રુવ વ્યાં પીએ છે. ૧૪

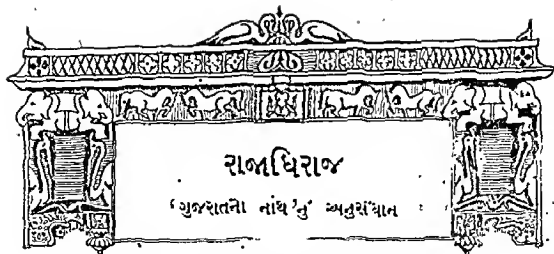
માની ન ઠેક મુદ્દી, હારી નહીં, ડગી ના,
તોયે ન દીકુ મન મોરડીઆની કેર,
કામાન્ધ કૌવરસ દે નૃપ મિહંગને
નિદોષ બાલ હણી દાનિય રીત લોપી ૧૫

તોયે કરી ન સતી એકડી વીરખાને
વીરોનુ મૃત્યુ મળતા સુનને શીખાળુ.
હીણુ કરી, ન કરી સિદ્ધ કથુ સતીની
નિજાથી હારી પણુ ના હાથી દાયો એ. ૧૬

પુરુષ પ્રકોપ પ્રકટયો કરી અગ્નિ રૂપ,
પ્રજ્જ્વાલનો જગત ત્યા મતી દેહમાથી,
સકેની ઉમરિખ, મેર કલપ મેર,
એ અર્પા માંહી નિજ દેહજ અગ્ન કાપે. ૧૭

x x x

પાતા અનેક ધનિદાસ તણુ ર્યાં છે,
સ્વાતમ્ય સૌવ નથી સાદસ એ સુહાના,
એવાવતા વિજય-અન્ધ નૃપો તથાપિ,
પૃથ્વીની તળની છુ દેકે • હજી ઉભુ છે ૧૮

લેખક:

રા. દનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

બી. એ., એલ.એલ. બી., એડવોકેટ;

પ્રમુખ, સાહિત્ય મંડલ.

૦૦૦

નોંધ.

જેણે મારી “પાટણની પ્રમુખતા” કે “ગુજરાતનો નાથ” વાંચી હશે તેને આ વાર્તાનાં કેટલાંક પત્રોની આવખાણુ પડશે. જેણે એ વાર્તાઓ ન વાંચી હોય તેને માટે નાચે આપેલી આવખાણુ બસ છે.

જયસિંહદેવ સોલંકી ... અણહીલવાડ પાટણનો રાજા અને ગુજરાતનો નાથ.

મીનગદેવી ... રાજ્યમાતા.

મુંગલ ... મહા અમાત્ય.

ઉદા ... મંત્રી અને ખંભાભનો સપાંધીશ.

દાદાક ... મંત્રી; * કર્ણાવતીનો સપાંધીશ.

શોભ ... મંત્રી.

ત્રિભુવનપાલ ... રાજાનો ભત્રીજો ને † લાદનો દંડનાયક. ‡

કાશ્મીરાદેવી ... ત્રિભુવનપાલની પત્ની ને મીનગદેવીની ભત્રીજી.

કાક ... ત્રિભુવનપાલનો મિત્ર ને ભટરાજ.

મંજરી ... તેની પત્ની.

સજ્જન ... સોલંકીનો દંડનાયક.

પરશુરામ ... તેનો પુત્ર.

રાંખેગાર ... જુનાગઢનો રાજા.

રાણકદેવી ... તેની રાણી.

* અમદાવાદ.

† સાબરમતીથી દમણ સુધીનો પ્રદેશ.

‡ સુબો.

આગતાં મકરલોનો સાર

વિભાગ પહેલો

જયન્તિદિવસે મોકલેલા ફરમાન મુજબ કાક ઉઘાના દીકરા આગમનને બુધ્ધિમંતુ હુજીપાલતવ નોંધી પાછા તરફ જવા નીકળે છે રાણી લીલાદેવીએ તેમજ રાણકદેવીએ પણ તેને તેડવેલો છે જતા જતા તેને જાન સાચુ હેમચક્રમુવિનો પરિવચ થાય છે, અને પોતે તેની પાછળ એક હાથેય પોતે છે આઠી આગમન મન્દીર ઉપર મુન્ધ ચડને તેની બાજુ કાકેવાની ધિક્કારમા પોતાના બવિધના સાળા, અને સાઠ પાછળે ચેત્રાથી બળીશળી રહેલા, દેવાપાલને કાકની ચેત્રાથી છતાં છહેડે છે કાકની ગરહાજરીમા બાવો ઉડાવવાની દેવાપાલ પેટની રચતો હોય છે એમલામા કાક ભને ન્યાયી કેટલીક રકમક પછી પોતાનુ કુટુબ તેના રમણમા સોંપી લય છે મન્દીરના મોઢુમા પડેલા આગમનથી અવગણના પામીને તેમજ મન્દીરના પ્રતાપથી બાવયા પછી હેમચક્રમુવિ બહાનુ લય છે આ બાલુ દેવાપાલ બદલા કોઠારના વૃદ્ધ નાયક અને કાકજન દેવાને ભાગથી કોઠાર આવી કરી આપવાનુ તેની પાસે કબુલાવે છે-એવી શખે કે કાક પાછો આવે તો દેવાપાલ અનાજ ફરી બરી આવે

વિભાગ બીજો

બુધ્ધિમંતુ દરીઆ વઢે પાછા તરફ જવા કાક વચમા લાગી આગમન ઉતરી પડે છે, અને પોતાનો વેરા વિશ્વાસુ જિમાને પહેરાવે છે એમો આગમનુસાર વઢાણને પ્રતાર આગમન ગઈ જઈ હુબાહી દે છે કીનારે કમેલો ઉઘાનો દીકરો વાગમન તેને કાક સમજ "બચાવી" લે છે અને વચની કાક બવાની તૈયારી કરે છે આ બાલુ કાક કુચી રીતે ભુનાગદ બપ છે અને રા' ના કહેવાથી રાણકન પાછા ભેડે સધિ કરવા સમજવવામા નિમૂજ પ્રચારો કરી પાછો ફરે છે મન્દીરમા તેને ઉઠા મદનાની ચાલેલાજી તરફ વહેમ લય છે, અને બાબજાનુતને નામે ભાજાખાતા બીજા ભેડે અપાચાને અપદામનુ થતા તેને વગ કગી લે ઉ. પણ તે પુનરીને વેરો રાજમદમા પેટી રાણી લીલાદેવીને અણવાંતો રતેમદ પ્રચાર કરે છે કાક પુનરીને વેરો લીલાદેવીને મળી પોતાને તેડવાનુ કાણુ નહુવા અને છે રાણી પોતાના દીવની પાલ બધી કરે છે અને અચિત્તદેવનુ મન ફેરવી તરફ જિચાયાનુ મણાવે છે અને તેને તેમણી અટકાવવા કહે છે કાક રાણીની આજ્ઞા માથે ચઢાવી વચન આપે છે કે તમારા પર બીજી પરગળી આવે તે પછે કે જવનેા હોઉ તો મારે પ્રણુ ત્તાજેા બિરલામા જગદેવ પરમાર કાકન ચોખનો ત્યા જા મે પુ.

(હવે આગળ વાંચો)

મકરલુ ૧૦મું

જેમાં કાક અસોય થક ગયો

ગદેવ પરમાર અદર આલ્યો લીલાદેવીએ બેદરકારીથી તેજ તરફ નજર નાખી, ને તરન પાડી વાળી.

જગદેવ બવાની મર્નિ સાગનો હતો. તેનુ કદ પ્રચંદ હતું. તેની છાતી વિશાળ હતી, નેવા હાથ સાંપારણુ માણુમની ત્વગ જેવું ઢાંચના

તેનું મુખ મોટું ને બનાવદાર હતું, અને તેમજ સ્ત્રી તો નહીં પણ નાણું કપી શકાય એવુ સામનું કાળી અને સચ્ચીને સમારેલી દારી મુખની ઈલાખા વધારો કમતી તેની કમરેથી ખગ્ગ લટકત, ને કમરખંધમાં બે જાંબા સોખના.

તેને જોઈ અડગ શ્રીયો પ્યાલ આવતો; પણ તેની આંખના તેજમાં ફેંક અગમ્ય વસ્તુ હતી. તે તેજસ્વી નહોતી ને છતાં માણસ ને ગભરાવતી. તેમાં ભલાઈ નહોતી છતાં હર-મખોરી દેખાતી નહીં. તેમાં પાકાઈ દેખાતી નહીં, છતાં કોઈને તે જોઈ વિશ્વાસ આવતો નહીં.

જ્યસિંહદેવ મહારાજના દરબારમાં જગદેવ ને કોઈ સમજી શકતા નહીં, ને તેનાથી બધા ગભરાતા. પટ્ટણી યોદ્ધાઓને તેની સાથે બ્વહાર રાખવો ગમતો નહીં, અને મહારાજના ને તેની શક્તિના ડરથી તેની સાથે વેર કરવું પણ કોઈને ગમતું નહીં. જગદેવ ને લાગતું કે પટ્ટણીઓ કારવાનું પોતે માત્ર એકે શસ્ત્ર છે. અને ગર્વિષ્ઠ પટ્ટણીઓ તેના તરફ તિરસ્કારથી જોતા, ને મહારાજ ગુસ્સે ન થાય એટલા પુરતું એને માન આપતા. ગર્વિષ્ઠ મુમુક્ષુ ને પરદેશી પહેરેગીર વચ્ચે જોડેલો બાપચારો હોય તેથી વધારે પટ્ટણીઓ ને જગદેવ વચ્ચે ન હતો.

પણ મહારાજના મહામંત્રીઓ ને છેક નિકટના સંબંધીઓ પોતાનો તિરસ્કાર છુપાવવાની તરફી લેતાં નહીં; અને જગદેવ બંને ત્યાં સુધી તેમના સંસર્ગમાં આવતોજ નહીં. મુંગલ કે મીનળદેવી પાસે તે જતો નહીં. ઉદા જોડે ઘણીજ નમ્રતાથી ને પરશુરામ દંડનાયક જોડે માનથી વર્તતો. રાણીઓ સાથે એ પ્રસંગ પાડતો નહીં; ને રાણીઓ બંને ત્યાં સુધી એની જોડે પ્રસંગ પાડતી નહીં. માત્ર લીલાદેવી તેની જોડે ખુલ્લા, પણ શાંત તિરસ્કારથી વર્તતી. જગદેવના મુખપરથી એટલું તો સ્પષ્ટજ દેખાતું કે અભારે તેને અહીંયાં આવવું બીલકુલ ગમ્યું નહોતું. તેના સ્થૂલ મોઢાપર કોલનાં યોડાંક ચિન્હ હતાં; ને ગળામાંથી અવાજ કાઢતાં

તેને જરાક મહેનત પડી. પણ આ દશા તેણે દાઢી પસવારી છુપાવી.

“બા! સેવકનાં દંડવત્ પ્રણામ” પરદેશી ઉચ્ચારણથી જગદેવે દેખાઈ આવતી નમ્રતા દાખવી.

રાણીએ ડોકું હલાવ્યું: અને શાંત, નિશ્ચેતન અવાજે પુછ્યું “કેમ જગદેવ?”

“બા! મહારાજધિરાજની આજ્ઞા છે કે મહેલમાં કોઈ અપરિચિત માણસને દાખલ થવા દેવો નહીં.” જગદેવે ખોખરી કહ્યું.

“વાર” તિરસ્કારથી લીલાદેવીએ કહ્યું.

“આજે એક કોઈ માણસ દાખલ થઈ આપના ખંડ તરફ આગ્યો એમ મને ખબર મળી.”

રાણીએ મોઢું જગદેવ તરફ ક્યું: તેની આંખમાં હ્રદય ભેદે એવી નિર્દય તીક્ષ્ણતા હતી. એક પલ સુધી તે જોઈ રહી; ને અંદરથી ગભરાતા છતાં બહાર હીંમત રાખી રહેલા યોદ્ધાને પોતાના શાંત તિરસ્કારનો પુરેપુરો અનુભવ કરાવ્યો.

“તેમાં મને શું?”

“એ કોણ છે ને કેમ આવ્યો છે તેની માહિતી મારે મહારાજને આપવી છે. બા! ક્ષમા કરો. મારે બાપુની આજ્ઞા ઉપવે. જોઈએ. નહીં તો આપ જાણો છો કે મારી શી વલે થાય.”

રાણીએ તિરસ્કારમાં મોઢું ફેરવ્યું.

“એ કોણ છે?” જગદેવે ધીમેથી પુછ્યું.

“પરમાર!” રાણીએ જરા પણ ઉકળ્યા વગર ઝંમ દીધી “તમે મહારાણીઓની જડતી લેવાની આકરી કરો છો?” સવાલ જાણે સ્વાભાવિક ને સામાન્ય હોય તેમ રાણીએ પુછ્યો: પણ જગદેવને અપમાનનો કારી ધા. લાગ્યો. તેના હોઠ જરાક ધ્રુવ્યા; પણ તરત તેણે સ્વસ્થ થઈ હાથ જોડ્યા.

“મહારાણી બા! હું તે સ્ત્રીની અપરજ્ઞા.
“હું” જાણું છું” કરી લીલાદેવીએ
નિરમ્મકરથી આગમ મરડ્યું. “કેવો એક
માણસ હતો!”

“બા! બાલકને
વેશતે અહીંયા પેઠો.”

“અહ-તે કંથે
વેગે પાછો ચલે?”

જગદેવને લાગ્યું
કે શણી તેની મળક
કરતી હતી.

“બા! હવે ને
અહીંપ્રાપ્ત છે.

“હુ?” જરાક
અમકાને લીલાદેવીએ
પૂછ્યું. તેણે જગદેવ
સાથે જોયું ને તે
ચોદાના મોઢા પર
હમડું જોઈ તેને
ગમરાઈ થયો.

“હવે તેના
જામને ગુમડી અહીંયા-
જ પાયા છે.” કહી
જગદેવે હસીને બોલ
પર પડેલા વાળજો
તરફ આગળી કરી.

“જગદેવ !”
રાત્રિથી લીલાદેવીએ
કંઈ તેના અજાણમાં
જનકર નિરરકાઈ હતો

“પાદચુની મહારાણી
માથે કેવો વિવેક રાખવો જોએ તે
નારા જેવા મહેશીને ન આવડે એ વાત
અહીં. પણ મારે નો વિવેક શીખવો જોઈએ.

બા! જહાર જાહે મનીને મેકવ. મારે
ચોટવો ચોગવો છે.”

“પણ બા—”

“પરમાર! મેં કંઈ તે ન સાંજ્યું!”

જગદેવ પરમાર

નશીએ મરડે પૂછ્યું જગદેવને આ પ્રશ્ન
લાગ જેવા લાગ્યો.

“હા—”

રાણીએ ડોક વતી જુદાર જ્યાની તેને આના કરી, એટલે જગદેવને છૂટકા થયો નહીં. તે નગરકર કરી પદાર ગયો.

તે જાદાર ગયો તે તેના મુખપર ગુસ્સો પસરી રહ્યો. એટલામાં મંગી આવી ને તેનું મુખ દેતું તેનું શાંત થઈ ગયું.

“મંગી! આ બોલાવે છે.” કરી જગદેવ ત્યાંથી ગયો. જગદેવ ગયો એટલે સીસાદેવી ધીમીથી પથારીમાંથી ઢકી ને જાદારનાં તરફ જોઈ રહી. જ્યારે જગદેવનો પગરખો મળ્યાનો અંધ ચંપો ત્યાં તે અંદરના જાદારનાં તરફ કરી.

એટલામાં મંગી આવી.

“મંગી! આ પાવ ને તુમને સંતાડી દે.”

“જેની જાની મરહ.”

ગાંડી મંગી ને દેવા પિના પ્રયાગમાં અંદર મ્મ ને જાદાર પડે. પાછળ પડે તેની ચીસ સંભળા:

મંગીનો હવ ઢકી નંચો. ત્રાસાદેવી જેની શાંત ને જાવડીન આ ચીસ પાડે એ એટલું અસ્વાભાવિક હતું કે તે મનરાજી ઢકી. ને ઢકીને અંદર ગઈ. રાણી જ્યાં અંદરથી હતી, ને તેની આંખમાં મનરાજી હતો ખંડ નિર્ભર હતો.

“હાટ!”

“કેણુ જાણે ક્યાં ગયો” રાણીએ કહ્યું.

“આ જાણે તો જાદાર નહીં ગયા હોય?” કરી મંગી એક ખીન્ન આરજી આગળ જઈ તેને તપાસવા મંડી પડી. તેનું તાણું ખીજી તરફ હતું. પણ આગળું અંધ દેખાયું.

“ગાંડી! એ આરજી તો હકી ઉપડતું નથી. એની તો કુચીજી ક્યાં છે.”

“જાદાર હમમાંથી તો જવાબ એમ નથી.”

“ત્યારે?”

“જા-જા! જો જા!” મંગીએ ચીસ પાડી.

“શું છે?” સખ્તાઈથી સીસાદેવીએ પુછ્યું.

“અરેકે હાટ-ગંગનાથ ભગવાન ભરું કરે” કરી મંગીએ આંખે હાથ દીધા.

રાણી સમજી નહીં, તેણે મંગીનો કાન પકડી બેસ્યો.

“શું છે?”

“જા-એનો-જાગરો”

એક વિષય રાણી મુંઝી રહી. તેને મંગીની વાત ખરી લાગી; તેના મુંદર દોઢ પીસાઈ રહ્યા; તેની આંખ ચિયર ને મદન થઈ રહી. મોદક સીસાક તેના મુંદર મુખપર જવાઈ રહી.

પણ રાણી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારે તે પહેલાં જાદારના ખંડમાં કાંઈ દોડતું આવતું હોય તેમ લાગ્યું. રાણી આરજી તરફ વળી.

ને આરજી ઉપાડી એક સોળ મતર વર્ગની છોકરી નાચતી ને કુદતી કાખમાં થઈ. તેના હુમડાંનું દેખાણું નેડાતું. ન ખળાય એવું હાથ તેના મોંપર જવાયું હતું. એ હાથના લોચથી તેના મોં પર મોદક રતાશ પ્રસરી હતી, તેની તોફાની આંખમાં આંસુ હતાં. તેના હસવાના અવાજનો પડયો આખા ખંડમાં પડતો હતો. તે રાણી તરફ આવીને એક આંગળી ઉંચી કરી કાંઈ કહી રહી. તેના હસવાથી એક પણ અક્ષર સંભળવો નહીં.

સમરથ!” રાણીએ સખ્તાઈથી કહ્યું.

“જા!”-મદા મહેનતે પેલી છોકરી બોલી. પણ હસવાનો ઉછળો આવવાથી તે બોંધપર પગ લખાવી બેસી ગઈ ને એક હાથ બોંધપર સુધી ખીન્ન હાથે પેટના વળે શમાવવા પ્રયત્ન કરી રહી.

“સમરથ જા! શું છે?” મંગીએ પુછ્યું.

જવાબમાં સમરથ પાછી રાણી તરફ આંગળી કરી પણ પાછું હસતું આવવાથી તે

મોલી શકી નહીં. “મમરથ! ગાંડી થઇ છે!”
પણ લીલાદેવીને છવ અર્ધીરો થયો હતો,
તેણે મગી તરફ જોયું ને કહ્યું “મગી! આલ
મારે મહેતાજને મળવા જવું છે”

“કેવા ગજરાઈ મયાં! આ હવે પકડાયાં
છે” તે પાછી હસવા ને ચારે તરફ કુદવા
લાગી “આં કેવાં પકડાયાં. ને હવે મહેતા
આવવાના”

“મારું પકડાયો”

લીલાદેવીને મગી લાગી ચાલ્યા મયાં ને
મમરથ એકવી એકવી હમી રહી. થોડીજારે તેનું
હસનું હાથ આપ્યું ને તે ઉભી થઈ

ચાલેલી ને તાગુએ નહેતું મારેડું. સમર્થ
પેલી તરફ ગઈ ને સાંકળ મારી ખારણે
તાગુ માયું.

સમર્થ પાઠાં

હમીને પગનો કમકા
કર્ચો, ને જરાક પાછી
હસીને નીચી વળીને
તાળી કાઢ માવા
લાગી —

“જરાક મહેતાજનાદાસ,
કે કાજબ જાંધીયો?”

ખીજ લીટી
ખનાવવા કે માવા
જેટલી તેને ધીરજ
નહોતી તે જરાક
કુદી ને ફેડેખી પ્રણેક
મોગી કુચીનો જુડો
કાઢ્યો.

“આ જાણે કે
એનો જાણણુ અપોષ
થઈ મો” તે પાછી.
ખડખડ હસી ને જે
ખારણુ મગીએ ન
ઉપડે એવું માન્યું હતું
તેને પકડા મારી
ઉઘાડ્યું. પેલી તરફ
તેને માંકણે નહોતી

સર્વ શોખીન મનુષ્યગણમાં આદરમાન પામેલું

સેન્ટ

ઓટો મોહીની

ઘેર ઘેર પ્રખ્યાત છે. જેણે સોનાના ચાર ચાર ઓટો ટ્રાન્સિસ્ટેવીના કરપણવધી પ્રાપ્ત કર્યા છે. જેની મુગંધી ચળેલી અને બટમોગરનાં તાજાં ફૂલોનું અભિમાન ધરાવે છે.

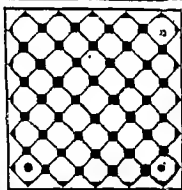
ડી. રૂ. ૨, ૮૫૫, ૮૫૫.

મોહીની એન્જન્સી,

ભુભામસજીદ-મુંબઈ.

TANDUR POLISHED

FLOORING SLABS

MADRAS POLISHED

સ્વદેશી

પાલીસ લાદીઓ (સરેદ તથા કાળી)

મોટા મહેલો તથા બંગલાઓની શોભા વધારનાર, પાલીસ લાદીઓ, સીડીના ટપા, બાથરૂમ્સ, પાણીઆરાં બીજેરે દરેક સાધકનાં તૈયાર મોટા નયામાં અને કાદાવતથી મેળવવાં હોય તો મળે અગર લખો :

આર. જીવરાજ કુંઠ,

ટેકાણું-ફેકન રોડ, દુકાન નં. ૧૫, મુંબઈ નં. ૪.

ખાસ મુંચના.

હાલમાં વીજલીના દરેક ભતના સામાનના ભાવ ઘણા ઉતરી ગયાં છે. અને તમે ભલતી દુકાને દોઢા ભાવ આપી માલ ખરીદ કરવા જાઓ છો તેના કરતાં હમારી દુકાનની એક વાર મુલાકાત લેવા ખાસ બલામણુ કરવામાં આવે છે. મદિ નીચેલે ટેકાણે પધારો.

અખખાસભાઈ તાજભાઈ

ભુખનદાસ ખીડીંગ,

મંગલદાસ રોડ-મુંબઈ. ૨.

ટેલીગ્રાફીક એડરેસ.—“ખીજલીસ્ટોર.”

લેખક
 ડૉ. હર્મશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

મધ્ય, સાહિત્ય મંસદ.

મહા રતનવર્ષનો પ્રાચીન ઇતિહાસ
 કોટપણ પ્રજાની યજ્ઞપણની
 મર્મા તેના ઇતિહાસની ઉપયોગિતા વેપારમાં
 માનની કે ચિકિત્સામાં નિદાનની ઉપયોગિતાને
 પાતી છે એ સાચા આ જાનાના સપૂર્ણ
 વીકાગયું છે. જેટલા થોડાં વર્ષોથી પ્રવૃત્તિભાવ,
 ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોવાનો રીવાજ સામાન્ય
 થઈ પડ્યો છે અને આ રીવાજ સાથે જૈન
 ઇતિહાસિક દૃષ્ટિ પણ વધારે વધારે નિર્માણ,
 તટસ્થ તથા સત્યવચ્ચી બનતી જાય છે અને કે
 આ દૃષ્ટિને સપૂર્ણ શુદ્ધ બનતા વખતે લાગશે

ભારતવર્ષના પ્રાચીન વિદ્વાનોએ ગમે તે
 કારણથી હાલમાં જોને ઇતિહાસ ક્ષેત્રમાં
 આવે છે એના કાલાનુક્રમે અનુમરનો પોતાના
 દેશનો ઇતિહાસ લખ્યો નથી. પણ તે તે
 સમયના સાહિત્યમાં તે તે સમયના લોકના
 મસમજવનનું એવું આબાદ પ્રતિબિંબ પાડ્યું
 છે કે માત્ર કાલાનુક્રમનું દ્વારપિંજર મળી
 આવે તો ઇતિહાસનું સુંદર જીવન શરીર

મળેલું બની જાય હજાર કૃપાથી આપણા
 પ્રબલ વગરજ, સિંધાલેખો, નામલેખો,
 મીઠાઓ, પુરુષોની વચાવળીઓ, પ્રાચીન
 અન્ધોની પુષ્પિકાઓ, પરદેશી મુન્દાશૈલીની
 નોંધો વગેરે કાળાનુક્રમ ઘડવામાં ઉપયોગી
 સાધનો જળવાઈ રહ્યાં હતાં. અને જે કાળે
 (અગ્રરમાં ચતુર્થાબ્દ વનતમાં) આપણી જુદી
 અસત્ત્વ હતવર્ષ થઈ ગઈ હતી તે કાળે આ
 વિષયમાં પ્રવીણ જુદીરાજા પામ્યાતોના હાથમાં
 આ સાધનો આપ્યા. વગરજ ૧૦૦ વર્ષ સુધી
 મહેનત કરીને કાળાનુક્રમનું દ્વારપિંજર પામ્યા-
 ન્ય વિદ્વાનોએ ઉચ્ચ કૃત્ય સ્વર્ગસ્થ વિદ્વાન
 વીન્સેન્ટ સ્મીથે ઇ. મ. ૧૯૦૪માં પ્રાચીન-
 ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ લખીને આ દ્વારપિંજર
 માં જીવ મુક્યો.

આ પરાધીન, લગભગ નિરક્ષર તથા
 આશ્ચર્યોની ધૂન વિધામાં કચરાએલા દેશને તે
 વગી ઇતિહાસ શો હોય ? એવી આપણા
 હૃદય સંભવ કરનાર પરદેશીઓની રૂઢ માન્યતા

ઉપર સ્વ. વીન્સેન્ટ સ્મીથના પુસ્તકે હૃદયે કર્યો. આ પુસ્તકની ૧૯૧૪માં ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ છે એ ઉપરથી આ દેશનો ઇતિહાસ પણ જાણવા યોગ્ય છે અને એના પણ વાંચનારા છે એ ખાતરી થઈ એટલે આ દિશામાં પાશ્ચાત્યોએ વધારે વધારે ચત્નો કરવા માંડ્યા.

સ્વ. વીન્સેન્ટ સ્મીથના પુસ્તકથી વધારે સવિસ્તર તથા પ્રાચીન સાહિત્ય તથા પ્રાચીન કળા ઉપરથી પ્રાચીનભારતના જીવતાં-હાલતાં આજતાં શરીરની જે ચથાર્ય માહિતી મળે છે તે માહિતી આપીતે પ્રાચીન ભારતવર્ષનો બીજા દેશોના જેવો સવિસ્તર ઇતિહાસ પ્રગટ કરવાની યોજના કેમ્બ્રીજ યુનિવર્સિટીએ કેટલાંક વર્ષ ઉપર કરી હતી. એનાં ફળરૂપ પ્રાચીન વર્ષના ઇતિહાસનો પહેલો ભાગ (The Cambridge History of India Volume I Ancient India Edited by E. J. Rapson.) ગયા વર્ષમાં બહાર પડ્યો છે. આ ગ્રંથમાં ઉપર કહેલો ઉદ્દેશ કેટલો સફળ થયો છે, અથવા દેશના પુત્રો પોતાની માતાની જે જીવતી જખી જોઈશકે તે બીજાઓ કેાઈ દિવસ જોઈ શકે કે કેમ એ પ્રશ્નને બાજુ ઉપર રાખી, દેશના પુત્રોએ અવશ્ય કર્તવ્ય છતાં હજી સુધી ઉપેક્ષિત કરેલું આ શ્રદ્ધ કૃત્ય પરદેશીઓને હાથે કેવું થયું છે તેનીજ દુકામાં સમાવેલ્યના કરીએ.

આ દેશનો આખો ઇતિહાસ જ લાગમાં લખવાની કેમ્બ્રીજ યુનિવર્સિટીએ યોજના કરી છે. પહેલા ભાગમાં વેદથીયે પ્રાચીનતર સમયથી આરંભી ઇ. સ. ના પહેલા શતકના મધ્ય સુધીનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. બીજા ભાગમાં ઇ. સ. પહેલા શતકના મધ્યથી આરંભી મુસલમાની સમયના આરંભ સુધીનો ઇતિહાસ

આવશે. ત્રીજા ચોથા ભાગમાં મુસલમાની સમયનો ઇતિહાસ અને પછીના એ ભાગમાં ખ્રીષ્ટીય સમયનો ઇતિહાસ પ્રગટ થશે.

યોજના સરસ છે. મુસલમાની સમયના તથા ખ્રીષ્ટીય સમયના ઇતિહાસ માટે સાધનો વિપુલ છે તથા જેમ જેમ કાળ વર્તમાનને નજીક આવતો જાય તેમ તેમ સવિસ્તર વર્ણન વધારે સંલગ્નિત તથા વધારે ઉપયોગી એ વાત ખરી છે; પણ યોજનામાં યોગ્ય અદી હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ જેટલાં પાનખમાં તેટલાંજ પાનાંમાં પછીનાં હસ્તે કે સાતસો વર્ષનો ઇતિહાસ અને છેલ્લાં દોઢસો-બસો વર્ષનો ઇતિહાસ પણ એટલાંજ પાનાંમાં એ રીતિતે જરા કટંગીં લાગે છે, પ્રાચીન ઇતિહાસ વીશે વધારે માહિતી હુલંલ છે અને અર્વાચીન ઇતિહાસ વીશે સુલભ છે એ દલીલનું બળ કબુલ રાખીએ; પણ આ દેશની આખી હીંદુ વસ્તી (મુખ્ય કલકત્તા, મદ્રાસ વગેરે શહેરોમાં વસનારી નહીં પણ સાત લાખ ગામોમાં વસનારી) હજી પ્રાચીન પૌરાણીક ભારત વર્ષના વાતાવરણમાં હરે છે ફરે છે, શ્વાસ લે છે અને જીવે છે. જ્યારે મુસલમાન વસ્તી એ પૌરાણીક વાતાવરણમાં વિચિત્ર રીતે લગી ગયેલા મુસલમાની સમયના વાતાવરણમાં જીવે છે. ખ્રીષ્ટીય સમયના ઇતિહાસે દેશના આર્થિક તથા રાજકીય જીવનમાં વિશાળ પરિવર્તનો કર્યા છે. પણ આ દેશની વસ્તીના એક અંતિ અંક અંશને બાદ કરતાં બાકીની વસ્તીના બીજા જીવનને હજી નજીવો સ્પર્શ કર્યો છે. આ વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમાં રાખી આ દેશનો ઇતિહાસ લખાવો જોઈએ. પણ તે કેમ્બ્રીજ કે ઓક્સફર્ડ શી રીતે કરે? આ દેશના પુત્રોમાં શુદ્ધ, તટસ્થ ઇતિહાસ દષ્ટિ ઉઠે અને તેઓ લખે-લખી શકે ત્યારે

આ દેશનો-રાજ્યના દેશનો નદી-પણુ જીવના દેશનો દનિકામ આપાણને વાંચના મને.

કેમલીજ મુનીવર્મીના આ દનિકામનો પહેલો આજ બધી ઘાત રીતે મુદ્દર છે મગજ સરમ, જાણ મગમ, વખાણની બાપા સરમ, પુકું મગજનુ તથા મગજનું અનુક્રમણિય આથે ૭૩૬ પાનાનો મોટો મન્ય અને પાત્ર નકશા-ઓ તથા હેવટમા ૩૪ ચિત્રોના પાનાઓ. એ બધું કેમલીજ મુનીવર્મીને મોખે એક અને આપણે એક ક્યારે કરી શકશું એ વીરો વિચારમા નાખે એક છે. પણ ચિત્રા માટે સર દેશના તાત્કાલે એક ઘન આપણ છતા પુત્ર-કની ૩, ૩૫ કોમન એ આ ગરીબ દેશને વધારે પડતી સામે તો નવાઈ નહીં પણ યજ્ઞ શાંતિમાં ક્યારા જેવા કાગળ તથા નેલીજ ઉપરમાં પ્રમદ થતા નિમાસ્ય તદ્દન નાશના વાવાનાં ચોથાઓની જે મોડી કોમન દમબા દમબા આ દેશમા ભેદાય છે તે બતા તે આ કેમલીજ મુનીવર્મીને પ્રેમને શો છાર દેશે.

દરે પુત્રકના અવગમ ૩૫૨ આડીએ આપુ પુત્રક કેમલીજ મુનીવર્મીના સમુદ ના અંબાપક મ. એ. રેખાની રેખરખ નીચે નૈવાર થયું છે સમમ પેલના-કોપાવણ પેલના વિચારથી તથા કેવી પત્રે-સખાવણ ને પણ એમનીજ દક્ષી મુનીવર્મીની પમણી ગેલ છે. અંબાપક રેખાનુ મદાકરે ને તે વિવર્ણ પ્રકરણે ને તે વિવર્ણ આમ પ્રણી પડિને પમે સખાવણ છે આ પદનિમાં અનેક વિદ્વાનોના જ્ઞાનોના સામ પમે એ લાજ દેખાતો છે પણ એજ વિદ્વાને હાથે સખાવ પ્રથમાં એજ શરીરોને હાથે વધારેની મુનિ જે વિવિધ અંગોની સમખરના અને વરવર વોચપચખના આપિને જે નિવરણ પ્રવટ

થાય છે તે આ પોતનામાં સંભવતું નથી. કુકામા એન્સાઈકોપીડીઆ ને યોગ્ય આ પદનિમાં એક વિદ્વાનની પ્રતિભાથી આપો મન્ય સજીવ થકને દીપી રહેવાનો અલ્લાય રહેતો નથી. પ્રસ્તુત મન્યમાં મન્ય ઇતિહાસમાં સખતાનો દોવાથી હોય કે અમેરિકાનોજ પમદ કરના પડ્યા છે એ કે કેટલાક વિવે-ને જર્મન કે ફ્રેન્ચ વિદ્વાનોને હાથે વધારે મારો ન્યાય મળ્યો હોત. વળી ભારતવર્ષના વિદ્વાનોએ મુખ્યત્વે હોય વાચનારાઓ માટે મધ સખેજ દોવાથી જે જે વિવેચના એ મેકોને વધારે રમ આવે, તેઓની આભિમાનિકી જનિ વધારે તૂમ થાય ને તે વિવેચના પ્રકરણે વધારે સિતારથી સખાવા છે હાખવા તરીકે અમેકાન-કરની મકાઈ, બાલીકાના વચનોનું મન્ય વચેરે વરેરેથી આક્રમણે ભારત-વર્ષના એક નાના ભાગનેજ રખર્મ કયો છે અને આ દેશના જીવનને તો નદી જેવાજ રપક કયો કરી છતા આ મન્યમાં એ જરવરના પ્રકરણેએ ધણી જગ્યા રોટી છે. આ દરિનિ-કુનો એક ખીતે હાખશે જેવો દોષ તો આ દેશની પ્રાચીન કુળને સખર્મ હેમજ પ્રકરણમાં કળાના દનિકામની ત્રોષ સરમ મારીતી વાળી હોવા છતાં બાલીકાના વચનોની અસર સાખીવ કરવા માટે ભગદન, સાચી, કાપ, વચેરેના સખચને, જે રીતે સર જે એક, મર્મલે પચાસ વર્ષ જેલો, બાલુ-નિક મમખની સખીવ ખેમચનો પ્રવામ કયો છે તે એક જેવો છે જેમ બને નેમ પ્રાચીન-તા એકી કરવાની પામખ વિદ્વાનોની બળીતી રનિ રીખાં રિકિ પ્રકરણમાં જુ મેરવાર રમે દેખાય છે

મ. મ. ૧૧૧ ૧૫૫૦ ની આમપામ આપો આ દેશમા આપા અને મ. મ. ૧૧૧ ૧૨૦૦

ની આસપાસમાં સરસ્વતી અને દુષ્યંતીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં વસવાટ કરી જુનામાં જુની ઋચ્યાઓ રચી તે પછીનાં ૬૦૦ વર્ષમાં આર્યોએ ભગવાન યુદ્ધના વખત પહેલાંનું સમગ્ર વૈદિક સાહિત્ય ઉત્તમ કયું, હિમાલય અને વિન્ધ્યની વચ્ચેનો આખો પ્રદેશ છેક અંગ અને કલિંગ સુધીનો વિશાળ પ્રદેશ, જંગલો, જંગલી પશુઓ અને જંગલી મનુષ્યોને દૂર કરી ખેતી ચોગ્ય બનાવ્યો, એ પ્રદેશમાં અનેક નગરો, ગામો અને રાજ્યો વસાવ્યાં, આ બધું એ વખતનાં સાધનોથી, એ વખતની જંગલો, જંગલી પશુઓ અને જંગલી મનુષ્યોની અસાધારણ મુશ્કેલીઓની સામે થઈને ફક્ત ૬૦૦ વર્ષના ગાળામાં કયું એને વખતના આર્યોની ઉત્સાહ શક્તિ, ઉદ્યોગ શક્તિ અને ક્રિયા શક્તિને ધન્ય છે. આ દેશની પ્રાચીનતા ધટાડવાના વેગમાં આ રીતે આપણા પૂર્વજોની અપૂર્વ પ્રશંસા થઈ જાય છે એ કદાચ પાંચાસ વિદ્વાનો ભુલી જતા હશે.

આવા આવા દલિએદો ઘણા હોવા છતાં એટલું કશું કરવું નોંધ્યું કે સમગ્ર રીતે આ પહેલાંનાં આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ વીશેનાં ઘણાંખરાં લખાણો કરતાં આ ગ્રંથમાં વધારે શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ દેખાય છે. તટસ્થતા સાચવવા પણ ઘણો પ્રયાસ કર્યો છે, અનેક મૌલિક આખતોમાં આપણી સ્વદેશી પણ સાચી દૃષ્ટિ સ્વીકારી છે. અલગ્યત બધાં પ્રકરણો સરખાં મર્મચાહી નથી. રહીસેવીજનાં બૌદ્ધ સમય વીશેનાં જ્ઞાત તથા આઠ પ્રકરણો મર્મ શ્રેષ્ઠ છે, જ્યારે ભૂગોળ વીશેનું પહેલું પ્રકરણ પ્રાચીન ઇતિહાસ કરતાં અર્વાચીન

ઇતિહાસને વધારે યોગ્ય હોઈને ફનિષ્ટ છે. પણ દરેક પ્રકરણ આજ દિવસ સુધીના તે તે વિષયના શોધખોળના પરિણામના સારરૂપ હોવાથી સ્વતંત્ર વિચાર અને વિવેચનને યોગ્ય છે. કોઈ કોઈ નવી કલ્પનાઓ પણ દાખલ થઈ છે. દાખલા તરીકે વિક્રમ સંવત્ની શરૂઆત પરદેશી શકરાજ એઝીઝથી થઈ એ સર માર્શલની કલ્પના આ ગ્રંથમાં સ્વીકારવામાં આવી છે. આવી આવી અનેક બાબતો ઉપર સ્વતંત્ર ચર્ચા થવી નોંધ્યું. પણ આપણામાં આપણા દેશ વીશે જેટલું મિથ્યા-ભિમાન છે તેટલી ઇતિહાસદૃષ્ટિ કે શોધખોળની વૃત્તિ કે આવા સમર્થ ગ્રંથો લખવા જેટલી શક્તિ કે વાંચનાર વર્ગમાં આવા વિષયોની ચોગ્ય કદર કરવાની શક્તિ કયું નથી. એટલે કે ચર્ચા થશે તો તે યુરોપ અમેરીકામાં થશે. આપણે નિરસાહી સાફી થઈશું. આપણામાં આપણા દેશ વીશે ખરી અસ્મિતા-ખોટા ઉલસો નહીં પણ હવે પોતાના શરીરમાં હોય છે તેવી આપણી આખી પ્રજાને આપણા દેશમાં અસ્મિતા ત્યારે જાગશે ત્યારે જ આ દેશના ઇતિહાસ ઉપર ખરી પ્રીતિ ઉદય પામશે. પોતાના બાલ્ય કાળનાં અને યૌવનનાં સ્મરણોમાં વ્યક્તિને જેવો રસ આવે તેવો જ રસ ખરી અસ્મિતા વાળા પ્રજાને પોતાના ઇતિહાસમાં આવે છે.

ગુજરાતની વાંચનારી આસમ પણ હજી વાર્તાના રસથી કે ચાલુ રાજકીય ચર્ચાના રસથી તૃપ્ત થાય છે; એથી વધારે ઉંચા, ભારે કે જ્ઞાતીય વિષયોમાં ગુજરાતની રસવૃત્તિ હજી જાગૃત થઈ નથી.

સ્વીકાર

સિદ્ધાર્થ સંન્યાસ કાંચ, ભાગ બીજો.
સર એડીન આર્નોલ્ડના "લાઈટ એન્ડ
એરીઆ"નું પદ આપાન્તર. કનો ઇંગ્લેન્ડ
હસ્તિગામ્ય એકાં કીમત રૂ. ૦-૧૦-૦.

કાળા પાણીની કથા પ્રકાશક યુગધર્મ
કાર્યાલય અમદાવાદ. કીમત કાચુ પુકું રૂ.
૧-૪-૦ શ્રી અરવિંદ ધોપના ભાઈ જાનકી-
કુમાર ધોપ ભાઈ પરમાત્મ, ઉલ્લાસ કરદગ
અને ઉપેન્દ્રનાથ બન્યાપાઆપની આત્મસાક્ષી-
નું આપાન્તર.

ભુદ્ધ અને મહારીર લેખક. કાશ્યપજાવ
શ્ર. મહારાજા અવતારગીતા-લેખમાળા લંબ
નં. ૩ અને ૪ પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન

મદીર, અમદાવાદ કીમત રૂ. ૦-૮-૦. આજ
લેખક તરફથી અગાઉ રામ અને કૃષ્ણ વીરો
એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયેલ છે

મીનાદરજી: લેખક: ચંદ્રગદ્ગર શુકલ.
પ્રકાશક મદીર. કીમત રૂ. ૦-૧૨-૦
ભગવાન રામચંદ્રના જન્મની વાર્તાએ કથા
જાનુગર રસીવી રેલીમા લખાયેલ છે.

ભારતચિંત. મૂળ લેખક: અવનીન્દ્રનાથ
કાકર. પ્રકાશક મહિમાઈ દિવેદી નવમારી.
મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૦-૦

ભારતની પ્રજાઓને સ્વામી ગમતીયના:
એ લેખોનું આપાન્તર. પ્રકાશક: પ્રવર્તક પત્ની
રાણી હાકેત નવમારી. મૂલ્ય રૂ. ૦-૩-૦.

મધુરાં સેન્ટની શોધમાં

આરે નું ઉડા ઉતર્યો ત્યારે મારી લેબોરેટરીના વેનકો પજી મત મળ્યો
અને નું સડમેય (ફનેક) પામ્યો

માટે સેન્ટ

સકસેસ આફ ઇન્ડીઆ

એ નામ ધર્મ કે જેણે પોતાની મોટી મધુરી સુવાસથી ઇન્ડીયા ને છેક યુરોપ અને અમેરીકા
સુધી પણ પ્રસિદ્ધિમાં મુકેલ છે. કેવડાની સુગંધ કડી હેલવ તોજ સકસેસની
સુગંધમાં સીકારસ દોષ. બા. ૧ ફી. ૨ાા, ૧ાા.

મોહીની એજન્સી,

જુમા મસજીદ-પુલહ.

રચતું નોંધ્યો કે જેના પવિત્ર વાતાવરણમાંથી ગુર્જર સંસ્કૃતિને સદાય નવચેતન મળ્યા કરે- જેમાં થતા ઘટનાદત્તા પદ્ધતિઓ આપણા આત્મામાં રહેલાં સંસ્કાર, રસ ને છવન જાગે, આ જો પરિપક્વ ન કરે તો તેની પાછળ પાછ પાછું બગાડી નિરચક છે.

સાહિત્ય પરિપક્વને કેવું સ્વરૂપ હવે આપાય છે તે ધણે અંશે ભાવનગરના કાર્યાવાદકો અને આ અધિવેશનના પ્રમુખ પર આધાર રાખ્યો. રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, રા. મનશંકર પીનાંબરદાસ ને રા. ત્રિલોકરાય જેવા સંસ્કારી ને ઉત્સાહી આગ્રહો પાસે ધણી આશા રાખી શકાય; અને એઓ જો કાંઈ યોગ્ય નામક ચુંટી કાઢે તો ખરેખર આવની બેઠક ગુજરાતના દત્તિદાસમાં તે અમર કરી શકે.

પરિપક્વનું બંધારણ, તેણે સતત આદરવાની પ્રવૃત્તિ, તેનું પ્રમુખસ્થાન, તેને માટે દુર્ભેદનું સ્થાન, તેનું એક પગ-આ બધું કરવું તો સહેલ છે; પણ તે ઉપરાંત તેના આદર્શો ધરાવતું કામ ગુજરાતમાં ધણા ઓછા માણસો છે કે જે માથે ઉઠાવી શકે. આવા માણસો એકકા કરવાનું કામ ભાવનગર માથે લેશે તો ખોટું નહીં.

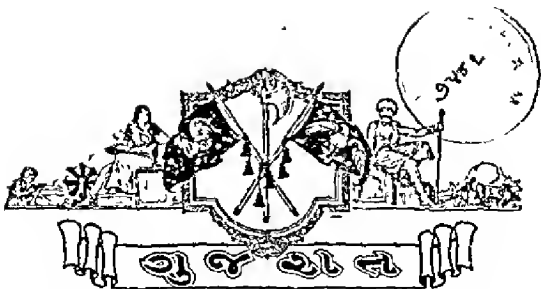
ધણું કરી સાહિત્ય પરિપક્વના પ્રમુખપદ માટેની ચર્ચાથીજ પરિપક્વ અંબે લેણીમાં અમુક વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ શકે. આ ચર્ચા બધે વખતે લાભકારક ભૂતી નથી પરંતુ સાહિત્ય માસિકે તેના તંત્રીસ્થાનેથી ઉદ્ભાવ અંકમાં (જુન ૧૯૨૩ના) આ ચર્ચા ઉપરિચલ કરી છે.

અમે પોને સાહિત્ય પરિપક્વનું પ્રમુખસ્થાન કામગીર આપાય તે અભિપ્રાય ધરાવતા નથી; એવો અભિપ્રાય કોઈપણ ક્ષેત્રમાં ઓછો છે ને સાહિત્ય જેવા વિષયમાં દાનીકારક છે તેથી

આ પ્રસંગે હીંદુ. મુસલમાન, પારસી એવા બેદો લક્ષમાં ન લેતાં સાહિત્ય પરિપક્વ જેવી સંસ્થાનો ઉદ્ધાર કયો ગુજરાતી પ્રમુખ કરી શકે તેજ વિચારવું ઘટે છે.

સાહિત્ય પરિપક્વ ઉપર કહેલી વ્યાપક દૃષ્ટિથી કામ લે અને સમગ્ર ગુજરાતનાં સંતાનોના સંસ્કારો વધારે ઉચ્ચ કરવાનો આશય રાખે તેજ વાસ્તવિક છે. એવા આશય-વાળા મંડળના પ્રમુખસ્થાને માત્ર કવિ કે લેખક કે રાજકારી કે સામાજિક સુધારક નેતા ન હોવો જોઈએ, તે ગુજરાતી સંસ્કારનો પ્રતિનિધિ જોઈએ. પરિપક્વના ઉદ્ધારાર્થે ધ્યાન આપવા, જરૂરમત ઉઠાવવા, નવી દિશા દેખાડવા તપર ને શક્તિમાન હોવો જોઈએ; અને સાહિત્યની ઉપાસનાના દૃઢવતથી બીજા ઉપાગ્રહો ને ઉત્સાહ પ્રેરવા સમર્થ હોવો જોઈએ. એ યોગ્યતા જે ગુજરાતીમાં હોય તેને એ પર આપાય ને સર્વોચ્ચ વાજબી છે. ગુજરાતી હવે ઉંચી કેશવણીનું પણ અંગ થતી જાય છે, અને આપણી ભાષાની ઉંચી કેશવણીમાં પ્રથમ સ્થાન આપાવવા માટે જેની સલાહ અને સદાય અમલ્ય ગણી શકાય એવા ગુદસ્તની પ્રમુખસ્થાને યોગ્યતા યાય તો તેજ સતોષકારક ગણાય. દાસના સંયોગો અને પરિપક્વની પ્રતિષ્ઠા વિચારતાં અમને. આ અધિવેશનના પ્રમુખસ્થાને પ્રો. આનંદશંકર મુવ વિરાગે એ જરૂરનું જણાય છે. એમનું જ્ઞાન ને અનુભવ, એમની તુષનાશક્તિ ને સાહિત્યસેવા, એમનું હૃદયગુણ ને ઉત્સાહ આ વખતે પરિપક્વને નાનું છવન આપવામાં ઉપયોગી થવા વિના રહેવા-નું નથી; અને તેથીજ ભાવનગરના સ્થાન-મંડળનું ધ્યાન એવગતની અમને જરૂર જણાય છે.

આ "ગુજરાત" પત્ર ૧૧ી સાહિત્ય પ્રમુખ કોમી લીમિટેડ માટે કલાપ્રજ્ઞ જયકૃષ્ણભટ્ટે ૧૧ી સાહિત્ય પ્રમુખમાં નં. ૨૨, એપ્રિલ ૨૩ લેન, ૧૧, મુંબઈ મથકે જાણું અને નં. ૧૩, મે ૧૯૨૩માં આવેલી ૧૧ી સાહિત્ય પ્રમુખ કોમી લીમિટેડ નરદેવી વિભવરાગ ક્યુબરને પ્રેમ કરું.

પૃષ્ઠ ૩]

આવૃત્તિ ૧૯૭૬

[અંક ૫

જય થાને જય થાને—

જ્યાં વસ્યા

આમે મરકારની પીમળ પ્રવરાના, શત્રુ કે મિત્રમાં, શૂદ્ર કે વિશ્રમાં
પરશુ નિજ રૂપ પર નિગર ધાગ્યા, સંમતી અશુભ મમાનતા માન્યા,
પ્રથમ કાલામિત્ર અનિદ્ય વિદારના, મુવન, અમાનશત્રુ, સદા ક્રોધ ને
રક્તપાતાર ભડીર વિપ્રેદ તે મહાત્મા ગાંધી કલ્યાણથી સોક્યા

રામ ભાર્ગવ વગા,—

પરમ વિષ્યાનિ પામન

શત્રુને મારના, મિત્રને તારના,

અભિવ્યવહાર અભિવિરર

પ્રેમ ને શૌર્યનાં સુત રતીકરના,

મોહન મદાન નર,—

કર્મહીન જગતને પરમ કર્મ અનિષ્ઠામને

મેલી આ

પાર સોખવાડતા,

વિપદના અસા પોર્ગાંડ રૂડાવજ

સુખદ મનમ મહિન

કૃષ્ણાદવનિ—

કુકુદખજ મહિન

રશિરમ્ય જગતને મોહનો પ્રેમમય

સૈન્ય જેનાં અગિન

મર્મ દર્શાવ્યા,

સોકલિનિરત ને સત્યવચની સદા,

મર્મરૂઝખખુ બહાકે પ્રાદ પ્રતાપી મદા

સત્યમાં અથન આગ્રહ વળી પારતા,

પદ્મપીથ જયસિદ્ધ તે સિદ્ધરાવેદની

પુનિન

ગુજરાતનો.

હિમરાઈ નય અને એક પણ વાસણ બાકી રહે નહીં ત્યાં સુધી વાસણ માંગવા નહીં— આર્થ. પચિકાથમના પીરસણીઆના જેવું મારું ખમીસ અથવા ધોતીઈ મેલું થાય નહીં ત્યાં સુધી તેને ધોવું નહીં... વિગેરે વિગેરે મારા એકાકી ગૃહજીવનના દૃઢ નિયમો છે અને એ નિયમોનું અગત્ય પાલન કરતાં મને જે જે અગવડો ભોગવવી પડે તે હાંમતથી ભોગવવા છતાં ગૃહ-લક્ષ્મીની અથવા નોકરની દરકાર નહીં કરનાર સ્વાશ્રયી થોદા તરીકે હું મારા મનમાં હમેશાં માન ખાટતો રહું છું. આ પ્રમાણે સ્વાશ્રયી ગૃહજીવન ગાળનાર એકાકીના ઘરમાં ઘાસલેટનું ટીપું મરખું કોઈ વખત નહીં હોય એ બનવા ભોગ છે. અને ખરેખર બન્યું પણ તેમજ. ઘરના બીજા કોઈ પણ દીવામાં કે કોઈ પણ ખુણાખાચરામાં ઘાસલેટનું એક ટીપું મરખું પણ મળ્યું નહીં.

ગોપીજન વદન્તલ કનૈયાની બંસરીમાં ફેંક એવો મોહ હોય છે કે એ બંસરીનું સહેજ શ્રવણ થતાં એનું પુરેપુરું શ્રવણ કરી નાંખવાને ઉદ્દેશ ધ્વજા યથા આવે તેને પરિણામે માસલેટી દીપોન્મયોતીની ગેરહાજરીમાં ઘીની દીપોન્મયોતી પ્રકટાવીને પણ “એ જોલ” વાંચી નાખ્યા.

કનૈયાની બંસરી—અને તેમાં પણ ગોપીજન મન્મુખ બળવેલી બંસરી—નો ઉદ્દેશ ગોપી-ઓને આનંદ આપી તેમનું બંસરી વગાડનારની કાર્યક્ષમતા તરફ આકર્ષણ કરવા શીવાય બીજો કોઈ હોઈ શકેજ નહીં અને તેથી કરીને તેમાંથી ફક્ત મધુર સ્વર જ કાઢવાનો પ્રયત્ન થયેલો લાગ્યો છે. અને કોઈ પણ કંઈક સ્વર—જેને પરિણામે ગોપીજનોનાં હૃદય જગાવણુ ખિન્ન થાય—એવો સર એ બંસરીમાંથી ધ્વજાએ અથવા અનિચ્છાએ નહીં નીકળે એને માટે

ખાસ સંભાળ રખાઈ હોય એમ જણાયું છે. પણ કંઈકશતાની ગેરહાજરીમાં મધુરતાની ખુબી અગત્ય સમજાતી નથી અને મધુરતાની ગેરહાજરીમાં કંઈકશતા નિરર્થક યથા જાય છે એ સ્વર લક્ષમાં રખાયું હોત તો કંઈકશતા મિથીન મધુરતાનો સુર બંસરીને ઓર શોભા આપાત.

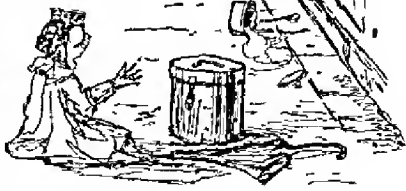
સૂર્યના અગગતા પ્રકાશમાંથી ગાથા બોવાનું કામ અને દુધમાંથી પણ પોરા કાઢવાનું કામ જેમ ઘણા નવરા નિર્દય સાક્ષર કાકાઓ હમેશાં પોતાને માથે ગાંઠની ખીચડી ખાઈ દેરી લે છે એવી કોઈ ગ્રેરણાથી નહીં પણ કનૈયાના શુભેચ્છક—વડીલ— તરીકે એના બંસરીના સૂરમાં કંઈ કંઈ જગ્યાએ કંઈકશ સુર લેખી પુરવો જોઈતો હતો તેનું દૈનિક દિગ્દર્શન કરવાના હેતુથી આ લેખ લખવાને હું પ્રયત્ન થયો છું.

યુરોપીય વિદ્વાને સ્ત્રી જાતિની “દાસી” અને “ડોલી” એ પ્રમાણે ભાગ રચના કરી છે તે કનૈયાએ સર્વોચ્ચ માન્ય રાખી છે; પણ તેમ કરવામાં એણે એક ગંભીર ભૂલ કરી છે. અને એ ભૂલ કરવાથી એ બાહ્યશીએ સ્ત્રી જાતિના એક ઘણીજ મોટી સંખ્યામાં હસતી ધણવનાર વર્ગને બચકર અન્યાય કર્યો છે. સ્ત્રી વર્ગમાં અને ખાસ કરીને આપણા હોંદુ સ્ત્રી વર્ગમાં એક એવો વર્ગ દયાળી ધરાવે છે કે જેનામાં દાસી થવા જેટલી સ્વામીબક્તિ અથવા તત્ત્વમયતા નથી હોતી તથા યોગી થવા જેટલું સ્વરૂપ, સુપડતા અને રસિકતા નથી હોતાં. આવી સ્ત્રીઓ આપણે આપણા આરણ્યમાંથી નીકળી સો વાર જેટલું અંતર ચાલીએ તેટલામાં જરૂર એ પાંચ મળવાનીજ. છતાં કનૈયાએ ગોપીજન સમક્ષ એની બંસરી બજાવનાં તેઓને કમ મરજી લગતી ખુશ કરવાની કિત્સુકતામાં આપણી

મેલી મંખ્યામાં હાની ધરવનાર સીએલ
નહીં વર્ગીકરણ કર્યું નથી.

કોણ ક્યારે મવારના શુભરાત્રી
કાન્દ દેનમાં મુસાફરી કરનાં આપણા
અંધારમાં શું એવાં જોડા નથી આવ્યા કે
જેના મરમામાનતું કે પછી કેદાણું હોતુ
નથી, શાહીમાં ચઢનાં ચઢનાં ચથારીને
બંધ નુરી નવ અથવા દીવાં બાંધેલા
પોટલામાંથી
ખાવાનાનો દાખ
કે અથવા
કુપેજનો શીંગો
પડીગલ અથવા
કોણ કોણમાં ધરતે
ખારણે તાણું હોવાનું રહી ગયું છે એમ
શાહીમાં બેમવા પડીજી સામરે, કાનો
જિનાવળમાં બે ગયું હોઠગામાંથી એક
ઝોકે ગાંઠી ચાવવા માડતા મુખી પેક
દેખે કપડાં રહું રહું બા, બા, પોશ્તી
રહું હોય ? આવાં જોડામાંની સી તરફ
તમે નજર કરો
તો તેની આંખ
મપી અડવામાં
હતાં બગાવર
કેવળ જોવી મથ
નહીં હોય,
કપાળમાં ચાલે
પછી હોઠ ખારણું
બંધ • કરતી
વખતે કપોં હોય,
અને તેથી લીલા

એક દેખે કપડાં રહું રહું બા, બા, પોશ્તી રહું હોય

કેકે કપડાં જિનાવળમાં પોતાનો અથવા પોતાના મપો હોય જતા મોલોબદ સ્ત્રીની મારફત દરેક
કોણના હાથ લાગવાથી ચાલેજાનો લીમિયે થઈ કામમાં જાવર વાપરવાની રેવને પરિણામે છે

છેલ્લી ધડીએ જે ધાંધલ કરવી પડે છે તેને લીધે આંદોલનો લીસોટો થઈ ગયો તેનું બાન પણ ન હોય. દુરસદની વખતે ધડી પરમાત્માએ દેંદ્ર સ્વરૂપની બક્ષીસ કરી હોય છતાં પણ એ સઘળું સ્વરૂપ દળદરમાં ઘુસી ગયું હોય.

વાર અગાડી આવો. આપણે ઘેર લઈ અથવા એવા બીજા કોઈ પ્રસંગ જેમાં સ્ત્રીઓની મોટી સંખ્યામાં હાજર થતી હોય એવે પ્રસંગે આખા રોજામાંથી તમોને એવી સ્ત્રીઓ કેટલી મળી આવશે કે જેને રૂપના સંબંધમાં પ્રભુની કૃપા હોય છતાં તે રૂપને પોતાના દળદરથી ઢાંકી દેતી હોય?

અંગે પર કોમતી દાગીના અને શેલસાપ-માન વસ્ત્રો હોય છતાં બોલી પરના મેલના થાપા તેમજ અડધી બીડાયશી આંખમાંના ચીપડા એમના એમજ હોય, માથામાં મુંગધી તેલ નાંખેલું હોય છતાં બાજરાં કિડનાંજ હોય! વળી ઘેર તાશું માર્યું છે કે નહીં, કીકાને કોતી પાસે મુક્યો છે, મોઢર નહીં આવવાથી આગલી રાતના વાસણો મંજવી નાંખવાનો શોષદોષસ્ત ક્યો છે, એરીસ જતાં પહેલાં રસોઈ થઈ શકશે કે નહીં એવા એવા પ્રશ્નો આતુરતાથી પુછના આવા શુદ્ધરત્નોના સ્વાર્મીનાથને આપણે કેટલીવાર જોઈએ છીએ? ઉપરાંત આવા પ્રશ્નોના જવાબ કાઢવાનું વખત આશાજનક હોય છે ખરા? વળી સર્ગાવદાસને ત્યાં હમ પ્રસંગ જેવું નિમિત્ત આવી પડતાં વખતને અલાવે રસોઈનો પ્રોગ્રામ કેન્સલ કરવો પડે અને તેથી મરદને જિયાણે તો માસીની ગંગીના લખ અવળાં નીકળી જાય અને શુદ્ધસદ્ભૂતી બપોરના નીરંતે લખ માંડી બેઠેલાંને ત્યાં માલમસીદા ઉગ્રને એવા પ્રસંગ કેટલીવાર જોવામાં આવે છે?

આ વર્ગની સ્ત્રીઓને પોતાની જાનની સંભાળ લેવાનું પુરું બાન હોયું નથી તો પછી

શુદ્ધરાજ્યની તો વાતજરૂરી? પરિણામે ઉતાવળથી ચાલતાં એન્જનની પાછળ જોડેલા નિર્હંચ ડબ્બાની માફક સ્ત્રી પોતાના તરફના પણ પ્રયત્ન વગર પાછળ પાછળ ખેંચાતી આવે છે. અને એટલું થતું હોય તો પણ ઘણુંજ છે. કારણ કે કેટલીક વખત આવો નિર્હંચ ડબ્બો એન્જનથી છુટો પડી જાય છે અને પોતે ખસી શકતો નથી એટલુંજ નહીં પણ પાછળ આવતી બીજી પેસેન્જર ટ્રેનની ગતિમાં અંતરાય રૂપ થઈ પડે છે. આવો ડબ્બો એન્જનની પાછળ ખેંચાઈ આવે છે કે નહીં તે બાજતની પણ બીચારા દ્રાહ્યરતે શીકર રાખતી પડે છે અને તેમ હોવાથી આગળ જોવાની સાથે સાથે ઘણીવાર પાછળ પણ નજર રાખતી પડે છે. આ વર્ગની સ્ત્રીઓમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ઉમંગ અથવા ઉત્સાહ પ્રેરવો એ મુયેશાં મુહૂર્ષામાં હવ મુક્યા કરતાં પણ વધુ કઠણ છે.

કહો સાહેબ, આપણા પરિચયમાં આવી સ્ત્રીઓ સંખ્યાબંધ નથી આવતી? તો પછી આવી સ્ત્રીઓની દાસીમાં ગણના કરશે કે હોલીમાં? મારી તો કે અક્ષય સાક્ષતી નથી તમારી ચાલતી હોય તો ચલાતી જુવો. અને કન્યાએ જાણવેલા એ પ્રકારના ક્યા વર્ગમાં આવી સ્ત્રીઓનો સમાવેશ કરી શકો છો તે મને જણાવશેજી. મારીતો ખાતરી છે કે વિચાર કરતાં તમોને માનુષ પડશે કે દાસી અને હોલી એ બે પ્રકારનું વર્ગીકરણ કરવામાં ગંભીર ભૂલ અને ભયંકર અત્યાય કરવામાં આવ્યો છે.

આવી સ્ત્રીઓના વર્ગ માટે આપણે શું નામ આપીશું? ચોગ્ય શબ્દ જોળા શરવાને મેં ધજોજ પ્રયત્ન કર્યો છે. 'શબ્દકોશ' પણ ધજોજ લેખકાન્યા છતાં પણ કોઈ યોગ્ય

સાન્દ અને જડથો નથી. બાદરૂપ, ભાગેશભટ્ટા, મોતરૂપ, નિર્જીવ, મહાવ વિગેરે શબ્દો અને સુઝવા દત્તા પશુ આવાં મૃદરૂપોનું વધારાનું મૂલ્ય થાપ શકે એવો દાસી અને ડાહી સાથે બધું મેળવેલું કુડો અને સુઝર સાન્દ મડકો નહીં આખરે સગા શબ્દની ગેરફાળનીમાં દાસી અને ડાહી એ શબ્દો સાથે કેક અધમેમનો દગાગી એ શબ્દ અને વાપરવો પોતે લાગ છે

અમારો ખેળો ઉપાડવાનું તમાનું કુર્નઅ નિમકદવાડીગી કર્યા જાઓ, અને તેમ કરવા માં મારા પશુ પ્રકારના ફાળી અથવા ખંડાની હજી શાખરી એ જાણ કર પાપ છે. કમલેશ્વરિયાજન માંજનું કલાનન તમા જમાન કલવ્ય કયા જાઓ. તમે પદવા મેળવવા પોતે થયા છે. એમ અમારી બાપા થાય છતાં જ્યાં મૂંડી જુલો આપવાની અમારી પડવા થાય નહીં ત્યાંથી મોટા પશુ પ્રકારના જાવાની પાચના અથવા અપેલા તમારે ફરી નદી

દાસી

કનૈયા તરારી આં જાતિ પામે પ્રેરવાની પાચના કરવામાં આવી છે આજે પાચના કરવામાં આવી છે તે કામે માગની કરવામાં આવશે અને પરમ દિસે કહેવામાં આશે કે મ્હી જાતિ પ્રમેથી પ્રેરવા પ્રેરવાનું પુરવડો જાનમરિક્ક દક્ષ છે અને તે અમેલન જાગેરીથી પશુ મારો જોએ બીજાની બહુમતિની માત્ર પમાર કરી તમેને જાણત આપશે કે તમારી આ પાચના પગીર જણરે પાડી અનિમ જદામ-અંકીબીરદ છે અને એ પાચના કરવામાં તેમ બુધી જાઓ છા કે અમેલન તમેને જાનમ આગો, પાગેયારી

મોટા કયા, જાણવા અજાણ દિહે રિગર, અમેલન તમે પુરવડાં ઉપર અનેક જણાર કયા છે. તે કારણ બુધી જાને તમે અમામ સપમે જાડ ડાહ્યા તેવાર થયા છે. અમે તમારો મરજીએ કીએ. તમે અમામ દાસ છો. કામને વળી પાચના પેરી અને તે પશુ આવી એકુરીર પદમાં કાપા થાઓ અને પાડી ફરજ કરો. અમારો ઉપાર માંડવું.

તમારું દુઝળી દરેક કામ અને જાન્ય અભિવાદ અને પ્રેરવાએને દાસી ફાળો અને તેમા અતર વન્ય થયોને તમામ મરજી નહીં અમેલને જાનમાદ દક્ષ છે અને એ દાસી અજાણના ફરીન તમે અમારી પમ રાજાની પાચના કરવા નીકળ્યા એ પ્રેરવાની તમારે અમારી પામે દાદનુરવ કે પશુ આજા ફાળના નદા તમારે તમારો પાચના આગની માગનાર નરમ ફરી નાનવાની જરૂર છે તમે અમારી

પામ લુંખા વડું માની કોદા તે અમેલન કે અમેલ તમાન અભિજાં અને તમારો પોતાના અજાણી પ્રેરવાએને મનિમા અનરવન્ય નહીં જાએ આવી કોષ તમે માંડકી કરના દા તે વળી વિચર ફરી જોગુ અને જાકી માર મરજી અતરવ હજી એક કીડને જાગેસ તરીકે અને નદી કે તમારો દાદ તરીકે અમેલ તમારી

અંતરેમિએ. અભિલાષાઓ અને માન-
સિક. પ્રેરણાઓમાં. અંતરાયરૂપ. ચતાં
બંધ થઇયું. અને તે પણ એવી શરતે કે તમારે
અમારી સાથે નિમદ્વંદ્વાલીથી આવવું. અમારો
દરેક પ્રકારનો બોગે કે પણ ક્યવાટ શીવાંચ
ઉપાધ્યા કરવો, અમારાં યશોગાન અહોનિશ
ગાયા કરવાં અને અમારી પ્રીતિ આ લોકમાં
તથા પર લોકમાં દિનપ્રતિદિન વધતી જાય
તેને મોટે દરેક પ્રકારે પ્રયત્ન કર્યા જવું.
ત્યાં સુધી તમે આ પ્રમાણે વર્તવાનું તમારું
કર્તવ્ય પરમ નિષ્ઠાથી અને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી
કર્યા જશો ત્યાં સુધીજ તમે અમારી પાસે

વધુમાં વધુ એટલીજ આશા રાખી શકો કે અમે
તમારી આશા અભિલાષા અને પ્રેરણાઓમાં અંત-
રાયરૂપ થઇયું નહીં પણ તમે તમારા કર્તવ્યમાં
જરા પંચ-પાછા પડ્યા કે તુરત વગર એતવણી
એ અમેએ તમેને આપેલી બક્ષીસ રદ કરીશું
અને તમારી દરેક પ્રકારની પ્રગતિમાં અંતરાય-
રૂપ થવાના અમારા જન્મસિદ્ધ હકકની અમલ
બખવણી કરીશું અને તમારે મુંઝે મોટે તેનાં
દરેક પરિણામો સહન કરી લેવાં પડશે.”
ઢિપર પ્રમાણે જવાબ તૈયાર કરવામાં મુખ્ય
દાય ક્યા વર્ગની સ્ત્રીઓનો છે તે સહેજ
સમજી શકાયો.

સૈત્ય શું છે એ સર્વદા સમજાય છે કિન્તુ શું બનવું શક્ય છે તેનું લવ લેશ ખાત નથી.

—રસકીન.

x x x x

પ્રેભાત અને હાંદગીની શરૂઆત એ બંનેમાં ઘણુંજ સામ્ય છે.

—ડીકન્સ.

x x x x

હાંદગી દરેક મનુષ્યને પ્રિય હોય છે કિન્તુ ઉત્તમ મનુષ્યો પ્રીતિને હાંદગીથી પણ
વિશેષ અમલ્ય ગણે છે.

—શેક્સપીઅર.

x x x x

સંદગુણ એ એક સ્થાન છે. જે એના સંસર્ગમાં આવે છે તે તેમાંથી જીવન, તેજ અને
પ્રીતિ મેળવે છે.

—માયરન.

सेमः

२८ गोकुलदास गोकुलदास राधेश्वर

पित्रारः

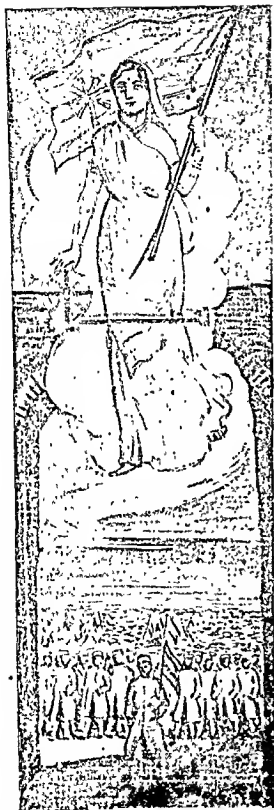
रा (गोवर्ध)

३३३३

(१५६)

२८ ली रमणी मया रजुवाम हो।
 आगे लगे हरे रजुवाट.
 कंठम पुरी सेवरो मुये,
 मेनी हसारे हलरः
 मुगे लमे अनोऽमे जाले,
 रजुमेवम नैवरेः
 रजु रमणी मया रजुवाम हो।

आंजन आंज आभरी जोये,
 नाथोमे मेरीतरः
 मेव अनेतं आभ अशाले,
 रीर रमे कपूरः
 रजु रमणी मया रजुवाम हो।

રંગબેરંગી સાડી કમુંબલ,
માચી મોતેરી ભાતઃ
સ્વેતરંગી આજે બખ્તર પહેધું,
શુદ્ધ સ્વદેશી જાતઃ
રાણી રમતી સદા રણુવાસ હો!

વાજે સીતારી જ્યાં રનેહ-સંગીતે,
રણુવાસે રસપૂરઃ
આજે ગુંજે મક્ક સુદર્શન,
જીવનનું માયું નરઃ
રાણી રમતી સદા રણુવાસ હો!

નવલી વસંત જ્યાં નિલ ભલૂકે,
જગવે દિલે રસરાગઃ
આજે મંડતુ ખીલી આત્મશુદ્ધિની,
ધરતી પ્રભુતા તાજઃ
રાણી રમતી સદા રણુવાસ હો!

પ્રેમની પોથી, પાને પાને,
રેલવતી રસરેલઃ
આજે ગાતી એ રણુગીતાને,
ખેલી ખસ રણુખેલઃ
રાણી રમતી સદા રણુવાસ હો!

કંથડો-રાગ રણુ સીધાગ્યો,
ધર્મ મંરથાપન કાજઃ
વાટી નેતાં આંખડી યાદી,
ધાતી રણુવાટે આજઃ
રાણી રમતી સદા રણુવાસ હો!

રા મહુમદ હાસમ ચખન

મહાન પુદ્ધ મમાખ ચયું પચુ તેના દાગોળાની જ્યાયા હજી ચમી નથી તેની ચીંગારીઓ ચોમેર હડી ગઈ છે, તેમણી ખીજ અનેક લડાકા ચઢી રહ્યા છે. પુદ્ધ પંડી બોલો-ગીઝમ, ફરીજમ, કોન્સુનીઝમ, મોઝીવા-લીઝમ એવા એવા નામે તેકે અનેક પંક્તિ દબા થયા છે અને તેઓ પોત પોતાની હીયચાલને સજળ મનાવવા માટે તનનેડ મોનન કરી ગયા છે.

કુટારીમા હાવ ને પડા હોતો થોતો છે તે ફરીજમના નામે યોગબાધ છે. I' raiyano એ મૂળ શબ્દ I' raiyo (કુટારો) કુટારા ઉપરથી પડ્યો છે. I' raiyano એટલે કુટારાવાદ, એ કુટારો પ્રાચીન રોમનનું રાજ્ય ચિન્હ હતો.

વગ્રહ બાદ અનેક દેશો મંડળ વેડી રહ્યા છે, તેમાં દટારી પણ મકરમાં મયગ્રાહ છે. મુળ આ દેશમાં દુનર ઉંચેર થોડા તેના વળી લગજ પછીની સ્થિતિથી તેના સકટમાં વધારો થયો. લાંબો માણુઓ અપગ થોના ચ્ચુનમિભાથી પાછા ફર્યા તેમના નીલાવનો સવાલ મુશકીવ થઈ પડ્યો તેટલામાં દટારીવન નાં ખીરા (ચવચ) ના બાવ ગમડ્યા એટલે ઓર પણ મુશકેલી હોવી થઈ. માણુઓને ખાવાના વાખા પડ્યા, કુખમશાએ મંબીર

રૂપ પકડ્યું મણુરામાં અમતોપ તો હતોજ તેટલામા બોલમેવીક ઉપદેશો દટારીમા મપ્પય થયા તેમજ મણુગને લડકાબા મેદમ્મે મોડ"તે "લેનીનની બાવ" બોલાવતા મણુરાનાં સગમ્મ ૧૨૪૫ વાચ્યાં કારખાનાવાળાઓને ધાસ્તી વાળી અને તે ધાસ્તી છેવટે ખરી પડી મણુરોએ દુલડ મચાની કારખાનાઓનો કખલો રીંગે વખતને આધીન થઈ મંચ મારેકો મણુરાને તાપે થયા કારખાનાં મણુ-રોને મોખી નાંવ માંવેકાએ મણુરો નેરો વિશિષ્ટ ચવારી મણુરાના દરમા કીક મિક વધારો કરી સમણુનીપર આવી ફરી મણુરો પામેથી કારખાના દાયમા લીલા મણુરોએ કારખાના તો મેડીઆઓને મોખા પછુ ને અસતોવનુ ખીજ વોપાયુ હતુ તેમા તો વહી થતી જ મહ આખીગમ મણુરોના અમતોપ ખીજગમ લક્ષ્મ બાદ રાજદારી અટકાવને લીધે વારવાર દટારીના પ્રધાન મણુ અવધવા લાગ્યાં, નેચો દટારીને અવરિયાત કરવાને કોલને પુરી તક પણ મળતી નહોતી. નરી ચુટણી થય, ચુટાએકાઓ હજી પોતાનો હોધો પુરો સજાને કે ન સંભાળે તેટલામાં વળી દેગ્રાપ થાય, આમ વરતમા ગણુ ચાગવાર પ્રધાન મંડળ બદલાય તેથી પુગકી તથા ફરીઆઇ

લશ્કરમાં પણ મામલો ચિંતાતુર દેખાવા લાગ્યો. વળી અંધારામાં પુરં જેની ચુંટણી થાય તેની નખખાઈને લીધે મુલેહપરિવર્તનમાં કે અન્ય લગ્ન સંબંધી પરિવર્તનમાં પોતાના દેશ તરફથી પુરી હવીલો ન કરી શકે. લોર્ડ કર્ઝન કે મી. લોઈડ જ્યોર્જ જેવા રમાડે તેમ રમે તેથી પણ પ્રધાનો પ્રત્યે પ્રજાની ખફગી થવા લાગી. કોમ્યુનિઝમ અને ફરીજમનો વા વાવા લાગ્યો. ફરીજમનો અચારક સીતાર મુસોલીની (Mussolini) ની અસર ઇટાલીની જનતા પર ભારે હેડી થઈ. ધીમે ધીમે તેનો પક્ષ બળવાન થવા લાગ્યો. ખુશ્કી અને તરીના લશ્કરીઓ પણ તેની હીલચાલમાં બળવા લાગ્યા. મુસોલીનીએ જે કાર્યક્રમ પ્રજા સમુખ રજુ કર્યો હતો તેમાં મુખ્ય ઇટાલીના હુમર ઉદ્યોગ વધારીને આબાદી પર લાવવાનો, રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારી બળવવાનું, “મુડી” “મજુરી” બંનેને રક્ષણ આપવાનો હતો એટલે મુસોલીનીની હીલચાલમાં પ્રજાનો મોટો ભાગ શામેલ થયો. કોમ્યુનિઝમનો નેતા ઇટાલીનો મશહુર કવી ઘનુનગીયો (D'Annunzio) છે જેનો કાર્યક્રમ તફન બેલરોવીઝમને મળતો હોવાથી તેના પક્ષમાં માત્ર પ્રજાના દશ ટકા ભળ્યા. તેથી આ પક્ષ પોતાના વિચારો મુજબ કરાવી શક્યો પણ મુસોલીનીના જબરદસ્ત પક્ષે આજે ઇટાલીમાં જે લોહી રેડવા વગર રાજ્યકાંતી કાંધી છે તે અદ્ભુત છે.

ફરીસ્તીઓનો પોષાક

દરેક દેશમાં જ્યારે કંઈ નવી પ્રવૃત્તિ કાઢ મહાન નરને હાથે થાય છે ત્યારે તે જોડે તે પ્રવૃત્તિને લગતો ખાસ પોષાક પણ હોય છે. ૧૭૮૯ માં જ્યારે ફ્રાંસમાં આઝાદી માટે હીલચાલ કરવામાં આવી હતી ત્યારે આઝાદી ઇચ્છનારાઓ માટે ખાસ એક લાલ-ટોપી

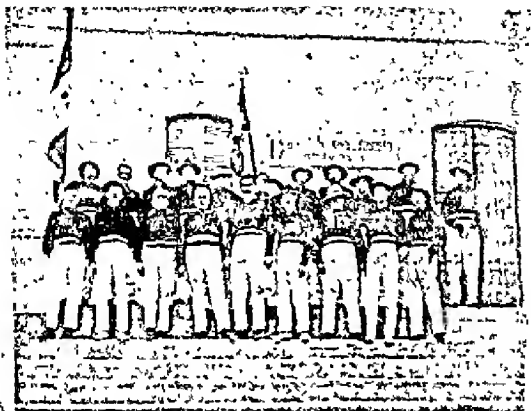
ગાંધી ટોપી જેવા લાંબા આકારની અને તે પર સફેદ પીછું ખોસવામાં આવતું હતું. તે ટોપીને “સ્વતંત્રતાનો તાજ” માણવામાં આવતો હતો. શરૂઆતમાં જ્યારે એ ટોપી પહેરવામાં આવી ત્યારે તેની સંખ્યા અતી નાની હતી. તેને જોઈને રાજ્ય અને અધીકારીઓ હસતા. પણ જ્યારે આ લાલ ટોપીઓનાં ફ્રાંસમાં પુર વહેવા લાગ્યાં ત્યારે રાજ્યને કંઈ ચિંતા થઈ પણ ઉદ્ધતાઈને લઈને પ્રજાને વશ ન થયો. છેવટે રાજ્યશાશુને એક લાલ ટોપીવાળાઓએ બંદીવાન કરી તેમનાં શિરચ્છેદ કરી સ્વતંત્રતા, ભ્રાતૃભાવ અને સમાનતાનાં રજુશીર્ગાં પુકમાં.

માત્ર વીસમી સદીમાં “ઝરશાહી”માં થી રશીયનોને છોડવાનાર લેનીને પણ બોલ્શેવીક લશ્કર માટે લાલ પોશાક પસંદ કર્યો છે તેથી બોલ્શેવીક લશ્કર “લાલ લશ્કર” ના નામે ઓળખાય છે.

એંગ્લોસમી સદીમાં ગેરીબાલ્ડીએ ઇટાલીને એકત્ર કરવાને જે પ્રવૃત્તિ આદરી હતી તેના લેખાસ “લાલ ખમીસ” હતો.

મુસોલીનીએ ફરીસ્તીઓ માટે “કાળું ખમીસ” પસંદ કરેલ છે. દરેક ફરીસ્તી કાળું ખમીસ પહેરે છે. તે પર “જબીજમ છતીપર માણસની બોપરીનું ચિન્હ હોય છે. આ ચિન્હની મુરાદ એ છે કે “અમારો મોતનો ડર છોડ્યો છે.” આ કાળા ખમીસવાળા અને માણસની બોપરીવાળાઓએ જે પરિવર્તન ઇટાલીમાં કર્યું છે તે ઇટાલીના ઇતિહાસમાં ચિરકાલ નોંધાય રહેશે. લાંબો માણસો સાથે મુસોલીની રામના રેશનપર આગે પ્રધાન મંડલ ગણરાયું; નામદાર રાજ્યને મારશીયલ લૉ બહેર કરવા વીનવવામાં આવ્યા. નામદાર રાજ્યને વંખત વિચારી મારશીયલ લૉ બહેર

મુસ્લિમોના પોતા

કરવાની ના પાડી, તુરત મુમ્તાશીનીને બા મજલ મહેલમા બોલાવી મુલાકાત આપી નવું પ્રધાન મંત્રી એકવચ દરમાનુ. રાજ્યની આજાનુમાર મુમ્તાશીનીએ હાથીનીમાન પ્રધાન મંત્રી તૈયાર કર્યું તેમા વડા પ્રધાન સ્વદેશ અને વિદેશ બાનાના પ્રધાનો એમ વધુ જગ્યાઓ માટે એકજ સીનિયર મુમ્તાશીનીની નુરની થઈ આવેલા ઘખેલા હાથીની પારલામેરોના પતિદામમાં પહેલો ફરો.

હાથીનીઓની છત્ત થઈ દરખાવી મળે સતી થયા હાથી. મુમ્તાશીનીએ વધુ સાખ હાથીનીઓને રાજ્યને માન આપવા માટે રોમના રજામાં મોકલ્યા. રાજ્ય અને મુમ્તાશી ની રજા મહેલમાથી નીકળી મરતામાંથી મળા કે પ્રભુએ દરખામેર આપકાર આપી ફરોથી વધતી હાથી. રાજ્યને આનંદથી જાણો

હાથીની મેનની મુલાકાત બાંધી ભારે મીષા- આએ "રાજ્ય કાલુ છવે"ની ગમન બેતી જપ- છોજાલુધી રાજ્યનો મરકાયા. આમ દરહાલીના ચતુર રાજ્યએ દરહાલીમા ચાતી પથરાવી દાખી.

“મુમ્તાશીની”

આ મદાન પુરવનુ છવન સાદુ છે તેમાં કાલું જાલુવા જેતુ નથી પુદારને પેર જગપો, લપ્પો, પ્રેફિસર થપો, મેનેજમેન્ટ હાથીજા આપવા સાનો. એતુ બેતુ રાજ્યદારી જાખતો પર મળવ- જ કરવા મથતુ હેતુ એક કામના જાખીના રાજ્યદારીએ રજાર મા નેતી મુલાકાત હાથી ભારે અતિગ્રાથ ગાંધિય કે આ કોલ દિવસ દરહાલીનો મદાન નર થપાનો છે એ અતિમકથન ખરુ પડતુ છે. આને મુમ્તાશીની દરહાલીનો આત્રમા છે અને દરહાલીનો એને જાણ. મુમ્તાશીનીની સમોષે છે

“દ્રશીસ્તીઓનો પડકાર”

જેમ આપણે પડકાર “મહાત્મા ગાંધીકી જ્ય” છે, તેમ દ્રશીસ્તીઓનો પડકાર “એન્જ-એન્જ-અવાલા” (Ejnt, Ejnt, alala) છે. આ મળ શબ્દો કંઈ ભાષાના છે તે જણાયું નથી. પરંતુ આ શબ્દો કદાચ સ્પેનના આરબો પાસેથી રોમનોએ કીલ્યા હશે. ગમે તેમ હો પણ આ શબ્દમાં છટાલીયનો પોતાતો “મોક્ષ” સમજે છે. આ શબ્દ ઉચ્ચારતાંજ તેમના મોં પર આનંદના અંકુર ટુટી નીકળે છે. પ્રગતને એકાદ પવિત્ર શબ્દ જે બળ આપે તે બળહોવીટર તોપમાં પણ ક્યાં છે? “એન્જ-એન્જ-અવાલા” માત્ર બોલીને પણ તેને આચરણમાં ઉતારી ટાલીએ મોક્ષ મેળવેા કહેવાય છે. આપણે ‘મહાત્મા ગાંધીકી’ જ્ય” પવિત્ર શબ્દ માત્ર ઠાસ્યાજ કરશું? કે આચરણમાં ઉતારશું? ‘રોમન સંસ્કૃતિ’

મહાત્માજ જેમ આપણને આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તરફ દોરી રહ્યા છે તેમ મુસોલીની છટાલીયનો ને પ્રાચીન રોમન સંસ્કૃતિ તરફ દેટલેક અંશે દોરી રહ્યો છે. રોમનો જ્યારે આપ સમાં મળતા ત્યારે એક ખીજ સાથે હાથ મેળવ્યા વિના માત્ર હાથ લંબાવતા. એન્જ ધોરણનો મુસોલીનીએ અંગીકાર કર્યો છે. આજે દ્રશીસ્તીઓ એક ખીજને હસ્ત-

ધનન વગર માત્ર હાથ લંબાવીને સત્કારે છે. આપણા ભારત દેશમાં એક ખીજ સાથે હાથ મેળવી ત્રેમ દર્શાવવાનો રીવાજ નહોતો; પણ બ્યારથી યુરોપી સહનતત જોરે હાંદોનો સંબંધ થયો સારથી હસ્તમેલાપની પ્રથા આપણામાં દાખલ થઈ. હવે બ્યારે યુરોપમાંથી આ રીત નામુદ કરવાનાં પગલાં લેવાય છે, સારે આપણે પણ એ દેશનો સત્વર ત્યાગ કરવો જોઈએ.

“કોલર-ટાઇ”

યુરોપીઓમાં કોલર ટાઇનો રીવાજ છે. તે દેશન ખાતર નહીં, પણ તેઓના દેશમાં ઠંડી અતિથય હોવાથી તેઓના વડવાઓ ગળા પર ગલપટો લપેટતા અને છાતી સુધી રમણ બાંધતા. સમય જતાં આ ઠંડીથી બચવાની રીતે દેશન રૂપ પકડ્યું. મુસોલીનીએ દ્રશીસ્તીઓની ટાઇમાં ફેરફાર કરી પ્રાચીન રોમન ટાઇ દાખલ કરી છે. એ ટાઇ જાતી ઉપર નાનકડી ગાંઠ પડી હોય એવી લાગે છે. ઠંડીની ઋતુમાં તે ઘણી ઉપયોગી થઈ પણ એટલે એનો ખરચ વ્યર્થ નહીં જાય. મુસોલીનીનો નવો કારોબાર છે, આપણે તેના કારોબાર માટે મન આપવાને થોભશું. અનેક સારા જન કસ્યાણુધારી રીવાજો દાખલ કરવાની શક્તિ એને પ્રભુ આપો એ પ્રાર્થના સહીત વીરમીશ.

“મુસોલીની”

દિ. બ. રણછોડભાઈ

ઉદયરામ

૧૯૧૧-૧૯૧૨

સેખર

સા. જ્ઞાતિગાંધી પ્રજાસત્તા બદ

મની, માલિયા સરકાર

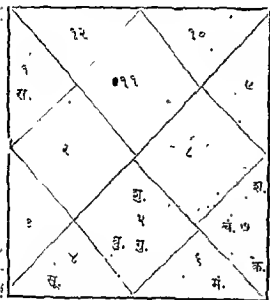
મોહનલાલ ગાંધી ૧ ૧ ૧૧

ગુજરાતી જા. અને માલિયાની અનુભવ
નેવા કરનાર આ જમાનાના જે
મેંદા પુત્રો થયા છે તેમાં દિ. બ.
અણ્ણોડભાઈ ઉદયરામનું સ્થાન પાવુ હુસ્તુ છે.
રાષ્ટ્રીય માલિયાના જેવી રીતે નરનિદ મેંદાના,
પ્રેમાનંદ, શામળ અને દયારામ મુખ્ય લેખક
મળાય છે તેવાજ આરમીન માલિયાના દયજ
નગમ અને નર્મદરામ કદી શકાય તેમના
જમાનામાં અન્ય અનેક કવિઓ, વાર્તાકારો
તેમજ અથ લેખકો હુજબ થયા પરંતુ તે
મંદામાં સ્વપણરામ અને નર્મદરામ કરી
નુગતજ અણ્ણોડભાઈ જદવરામનું નામ વિના
મોંઘે મૂકી શકાય તેમ છે. નદરામને
કસ્ટોરિયો વાર્તાના પ્રથમ પુત્રક રૂપે દમેટા
મણ્ણોડ નવજમાનના રિવેચનો અને બીજા
લખાણો દહુ લખ્યાં વગેરે મુખી આજ્ઞા હેમો
રૂપે મનાયે પાવુ બાજા બલિય અને બાજાની
આગધનામાં અણ્ણોડભાઈ મર્મથી મોખરે છે.

અણ્ણોડભાઈ ના જેમો દાવમાજ તેમને
નુગતજી માલિયાના બી. માલિયામદ કયા છે તે
અથ છે તેમનું ૨૦ જમાની જમારે
લખણના અવસાપનો આજ્ઞા હેમો અને ૮૫
જમાની પાકી હુમરે અમવાસી થયા ત્યાં
મુખી અરિન્નિય આપુ રાખે એમના જેટલાં
વગ્યા મખતનપમાય મરવાનુ માત્ર પાવુ
લેખકના કારનામાં પ્રાપ્ત થયુ નથી. કવિ
દસવરામ જદવરામી હુમરે અણ્ણોડભાઈની
થયા પાવુ હેમો કાગમા તેમની રાષ્ટ્રી શ્રીજી
મ. મ. દલી અને કવિતા ગયરી લખખમ
મુખી રાષ્ટ્રી દલી કવિ નમદ અને નવજમા
તે વનમાર્ગ સ્વમવામી થયા દલા નદરામ
એ કે છાપુ આપુસ બોમરા કામિયામી
થયા દલા તે પાવુ તેમની લેખનપ્રવૃત્તિ
તે અમુક કાગ મુખીજ આપુ રહી
દલી મનમખરામ સ્વમરામ અણ્ણોડભાઈના
સમવપરક અને મિ. દલા તેજો સેળ સગર

વરસ અગાઉ મોક્ષપદ પામ્યા તે વખતેજ તેમની શક્તિ ક્ષીણ થઇ ગયેલી હતી અને લેખન વ્યવસાય મંદ પડી ગયો હતો. આધુનિક લેખકોમાંના બે સમર્થ વાર્તાકાર અને વિવેચક ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલ મધ્યમ આધુન્યજ ભોગવી શક્યા; મણિલાલ આખીસ વરસે સ્વર્ગવાસી થયા અને ગોવર્ધનરામ એકાવન આવન વરસે. તેમનાં લખાણ અને પ્રતિભા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચિરકાળ ટકી રહેવાનાં.

જન્મ હુંડલી

દિવાનબહાદુર રણછોડભાઈનો જન્મ શાકે ૧૭૫૯ (વિ. સ. ૧૮૯૪) આવણ સુદી ૮ તાં ૯ એગરદ ઇ. સ. ૧૮૩૭ (જન્મ પત્રિકામાં અંગ્રેજ તારીખ નથી લખી. શાકીયી પ્રથમ તાં ૧૦ લખેલ છે; પરંતુ પેન્સી-લથી રણછોડભાઈએ તાં ૯ સુધારેલ છે અને તેજ બરાબર હોવા સંભવ છે.) ના રોજ મહુધામાં થયો હતો. તેઓ ગાંતે બાળ ખેડવાળ આહાણુ, તેમના પિતાનું નામ ઉદયરામ કાશીરામ, માતૃશ્રીનું નામ ઇચ્છાબાઈ. ઉદયરામને એકદર પાંચ સંતાનો થયાં હતાં—ચાર પુત્રો અને

એક પુત્રી. રણછોડભાઈ બધામાં સૌથી નાના હતા. ઇશ્વરકૃપાથી રણછોડભાઈના વડીલ ભાઈ જેભાઈ જેમની ઉંમર હાલ ૯૦ વરસની છે તેઓ એક હયાત છે; તેમના વિના ખીર્મ કોઈ ભાંડુ હયાત નથી. ઉદયરામનું મરણ સં. ૧૯૦૦ ના વૈશાખ સુદી ૧૩ ના રોજ થયું હતું જ્યારે રણછોડભાઈનું વય માત્ર ૭ વરસનું હતું. તેથી તેમને કેળવણી વગેરે આપવાનો ભાર તેમના વડીલ ભાઈઓ તથા માતૃશ્રી ઉપર પડ્યો હતો અને તે સમયમાં સારામાં સારી ગણી શકાય એવી કેળવણી તેમણે રણછોડ ભાઈને આપી હતી.

રણછોડભાઈના પિતા ઉદયરામ વ્યાપાર કરતા; તેમની શરૂઆતમાં સ્થિતિ સાધારણ હતી. પરંતુ અવસાન સમયે તેઓએ એ સમયમાં કીક, ગણાય એટલી મીઠકત મેળવી હતી તેમજ હવેલી-રહેવાનું ઘર પણ બંધાવ્યું હતું. તેમનાં બે વખત લગ્ન થયાં હતાં અને ખીર્મ પત્નીનીજ બધી પ્રગ્ન હતી. ઉદયરામના મરણ પછી તેમના પુત્રોએ તથા પત્નીએ ધરનો બધો વ્યવહાર તેમની આજરુ પ્રમાણે ચલાવ્યો અને કુટુંબની કીર્તિમાં વધારો કર્યો. રણછોડભાઈનાં માતૃશ્રી બધા ભાઈઓને મારી સ્થિતિમાં અને મુંબી ભેદ સં. ૧૯૨૯ ના મારગસર સુદી ૧૩ ના રોજ વંકુદાસી થયાં ત્યાં સુધી તે કુટુંબની મીઠકત અવિભક્ત હતી પરંતુ તેમના મરણ પછી આજ પયાસ વરસ સુધી રણછોડભાઈ વગેરે ભાઈઓ અને તેમનાં કુટુંબો અવિભક્તપણે રવાં છે. મુળથીજ રણછોડભાઈમાં ગ્રેમાળ વૃત્તિ ઘણી વધારે હતી એટલે કુટુંબી કે સગાંને એના તો તેઓ અત્યંત દર્દ પામતા. કુટુંબના પુત્રોની કેળવણી માટે સદા ચિંતા અને ચોક્કસી રાખતા તથા અનેક પ્રકારની સહાય

આપના, વિદ્યાલોજ ઉત્તમિ થઈ શકે અને વિદ્યારોજ લક્ષ્મી અને ધર્મ સંપાદન થઈ શકે એ સિદ્ધિની એમના અતરમાં એટલા બધા દૃઢ થઈ ગયા હતા કે વિદ્યા મેળવવામાં કોઈ પ્રત્યાહાર નહોતો. તેમના પોતાના પુત્ર રા કનૈયાલાલભાઈ-જેઓ મુખ્ય મુનીવરમીટીના મેળવુએટ છે, તે-ઓનું મન મેટ્રિક અને પ્રીવીયમના ધોરણમાં અભ્યાસ કરતા હતા. ઇચ્છુ થયું હતું અને એટલે થીજ અભ્યાસ છોડી દેવા તૈયાર થયા હતા. પરંતુ રજુછોડભાઈનાં આગ્રહ અને સમજાવટ થીજ તેમણે અભ્યાસ શરૂ રાખ્યો અને પરિશ્રમે પી.

પાસ થયા. એ વાત જ્ઞાનમાં રાખવા જેવી છે કે આ સમયે રજુછોડભાઈ કચ્છ રાજ્યની મેવામાંથી નિવૃત્ત થઈ ગયા હતા અને મહુધામાં વસીલ બાઈએ સાથે રહેતા હતા. બાઈ કનૈયાલાલ અમદાવાદ મુજરાત કોલેજમાં હતા ત્યાંથી વધારે ખર્ચ ભોગવી મુખ્યમાં જઈ મહાન રાખી એવા અવસ્થા કરાવી આપી ને ઉચ્ચ અને સર્ગીન શિક્ષણ મળે એવા હેતુથીજ અને તેમાં દત્તેશ્વરમદ થયા ત્યારે તેમને અત્યંત દુઃખ થયું હતું. કુટુંબનાં નાનાં બાળકોને પાંચે પેઠાગી વાળે કહેવી,

વિનોદ કરાવતાં, અભ્યાસ કરાવતાં એ તેમની અનંકાળ મુશીની પ્રિય પ્રવૃત્તિ હતી.

રજુછોડભાઈનાં બે વખત લગ્ન થયાં હતા. પ્રથમ લગ્ન સં. ૧૮૦૬-૦૭માં એટલે અગ્નીજ્વાર બાર વરસની ઉંમરે. તેમનાં પ્રથમ પત્નીનું નામ પાર્વતી બાઈ; તેઓ બહુ મુશીન હતાં તેમને પ્રજામાં માત્ર એક પુત્ર થયો હતો. જ્યુ

દુદેવશી ને અવસ્થાન પામેલ છે. રજુછોડ-ભાઈની જુવાવધાના એ માર્ગી, એમના અભ્યાસકાળના એ મહુધરી લગભગ આઠર આઠમીમાં વચ્ચે મુશીન હતી કામંબાર નજારી ન. ૧૮૨૫ના આદપદ મુદી ૧૧ના ધોરણ રજુચાવન્યામાં મુર્ગા નામી થયા રજુછોડ ભાઈના ભાન્યને ઉદય થયા માટે હતો બાલ્યાવસ્થામાં કેળવણી મેળવવા કચ્છમાં પોલી મુદલીઓનો ખર્ચો મળવાની નવારી થઈ મુશીનની ત્યાં આવીને

રજુછોડભાઈ ઉદયરામ ૬૫ વ. ૧૦

વિદ્યુતગત્યા આવતા રજુછોડભાઈના એકાગ્ર હૃદયને બહુ આધાન લાગ્યું. પરંતુ હજીવરની દૃષ્ટા આગળ નમવા વિના શુદ્ધ નહોતો, મુશીન તથા વડીલ બાઈઓની જગિને નાન આવી ન. ૧૮૨૬ ના માદ મુદી ૫ પાચમના રોજ ઉમરેક નિવાસી (મુજ કામજી) પીનાબજાન હોમરદાશનાં પુત્રી પશુશિરી માથે નંબ

તે સર્વે વાંચનારના મન ઉપર સારી અસર થાય
એવા છે. તેથી તમારી યાદગીરી, આ દેશના
લોકોમાં ઘણાં વર્ષ સુધી રહેશે. મહેરબાન
પીલ સાહેબ પાસે, પછી મહેરબાન ઇન્સુકેશનલ
ઇન્સ્પેક્ટર કિત્તર ભાગના સાહેબની હબુરમાં
તમે કેટલાએક મહિના સુધી નોકરી કરી,
પછી ગુજરાત ટ્રાન્સએક્સર સાહેબની હબુરમાં
ગુજરાતી ટ્રાન્સએક્સન એક્ઝીક્યુશનરની રૂ. ૪૦ના
પગારની જગો તમને મળી તે કામ હાલ
સુધી તમે કર્યું. તમ મરખા કેળવણી પામેલા
અને પ્રમાણિક માણસ અમદાવાદમાંથી જવાથી
અમે દિલગીર છેએ, પણ આશા છે કે
શુદ્ધિપ્રકાશમાં તમારા સુંદર વિષયોના લખાણથી
હમેશાં તમારી યાદગીરી અમને આપતા રહેશે.
અહિંના વિદ્યાખાતામાં કેળવણી પામેલા લાઇ
વીરચંદ દીપચંદ વગેરે મુબઇમાં છે, અને
વળી તમારા જવાથી અમદાવાદના
કેળવણી ખાતાની ખુબી મુબઇમાં વધારે થશે.
તમને સન્નનતાનો ગુણ પરમેશ્વરે બખશીશ
આપેલો છે. કહ્યું છે કે

સન્નનતા ગુણ સરસ, મળે નહીં ખરચે મૂલે;
શિષ્યત્રાથી ન શિષ્યાય, નથી ફળતી કો કૂલે;
વિચરે દેશ વિદેશ, લેશ જિવમાં નહિ ભયે;
પવિત્ર તીર્થ પ્રવેશ, કિયે પણ કોઇ ન પાયે.

કદિ પ્રગટે નહિં દલપત કહે, ઘર ઘર અચકાયે ધણુ;
ઈશ્વર કરણથી ઉપજે, પુરુષ વિષે સન્નનપણુ. ૧

તરવરનો નહિ તાગ, ભાગ્યથી સુરતર ભેટ;
હીરા મળે હજાર, કોહિનુર છેકળ છેટે;
બગલા બાણું કરોડ, હંસ તો ન મળે હજોત;
સમળા મળે અસંખ્ય, ગરૂડ મહિમા ક્યાં મળવો;

જન તો બહુ જરૂરો જગતમાં, તનતાપ ન તેથી ટળે;
દિલ સત્યપણે દલપત કહે, મહાભાગ્ય સન્નન મળે. ૨

આટે તમારા જેવા સન્નન મળવા ધણા
દુર્લભ છે. અમે તમને જેટલું માન આપિએ

તેટલું તમારી લાયકી પ્રમાણે થોડું છે. અને
પરમેશ્વર પાસે માગીએ. છેએ કે તમે જ્યાં બિરાજો
ત્યાં મુબઇ, આબડા અને માનપત તમને ધણું
મળે. એમ અમારો આશિર્વાદ છે.

તા. ૧૪મી ડીસેમ્બર સન ૧૯૧૩.
પછી રણછોડ ગંધુરામે કવિતા અને સ્કુલના
શાસ્ત્રીએ શ્લોક રચેલા વાંચ્યા હતા.

આજથી પુરાં સાડ વરસ અગાઉનાં માનપત
નો આ નમુનો છે. આ કવિ દલપતરામનું જ લખા
ણ જણાય છે. અમદાવાદથી મુબઇ જનાર માણ
સને એમ કહેવું કે તમારી યાદગીરી આ દેશનાં
લોકોમાં ઘણાં વર્ષ સુધી રહેશે એ અત્યારે
તો સમજી પણ શકાય તેવી સ્થિતિ નથી. પરંતુ
એ કાળમાં રહેલો વ્યવહાર નહોતો તેમજ
આવી રીતે જનારા પણ વિરલજ હશે તેથીજ
આમ લખ્યું જણાય છે. માનપત હીમાશાઇ
ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં અપાયું હતું જે વખતે અલેક્ઝાંદર
જારડીન સાહેબ સમાપતિની ખુરશીએ બીરાજ્યા
હતા અને એકંદર સાડ માણસ હાજર હતાં
જેમાં રા. સા. ભોળીલાલ, આજમ મળનશાઇ
વખતચંદ, રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ,
ગાયકવાડ મહારાજના વકીલ સખારામ વિના
યકરાવ વગેરેનાં નામ છે.

આ રીતે રણછોડલાઇ મુબઇમાં આવી
રહ્યા. અહીંની તેમની પ્રવૃત્તિને અગે પણ
સાહિત્યસેવા વીસર્ધા નહોતા. રાસમાળાના
પુરતકરું ભાષાંતર તેમને કરવાનું સોંપાયું હતું
તે તેમણે આ સમયે કર્યું તેમજ નાટકો
વગેરેની રચના પણ આ સમયમાંજ કરી
હોય વાંચનમાળા તૈયાર કરવામાં તેઓ નહોતા
પરંતુ તેમની કવિતાં કોઇ કોઇ અંદર દાખલ
કરવામાં આવેલ છે. Psalm of lifeનું
ભાષાંતર કુલણા છંદમાં “સલ છે છંદગી,
જરૂરીયાતી તણી સમજ સમશાન નહીં હામ

અમદાવાદમાં ૬૬૨ના સગને ચાલ મળ્યો ત્યારે (ઇ. સ. ૧૮૮૭) લીધેલી છબિ ઉભેલા દરિયાઇ અને પગમાં મોલીચાલ કુશળતા પ્રકાશન વિહારીદાસ બેકેટલા મનમુખરામ, દરીદાસ, મણીલાલ જયભાઈ, સ્વયંચરિત્રાવલોકન ચુનીલાલ સારાવાઈ નીચે બેઠેલા રા. કનેસાચ સ્વયંચરિત્રાવલોકન

છેલ્લો" એ એમનું છે ૨૬ સ્વયંચરિત્રાવલોકન વિનિધિ ધ્યાનમાં લેતા છેલ્લી સીરિયા પોતાનું નામ આપેલ છે.

તેઓનો મુખમાં વયબળ ૨૦ વરસ નિવાસ ૧૮૧૪થી ૧૮૮૪ સુધી રહ્યો એ અરસામાં તેમણે મુખમાંની ધણી જાહેર પ્રગતિઓમાં ભાગ લીધો હતો. સ્વ કરસલાદય મુજબ, કવિ નર્મદાચક્ર, મનમુખરામ વગેરે ગુજરાતી સાહિત્યની ઉત્તમ ગર્વે જે પ્રવાસ કરતા તેમાં સ્વયંચરિત્રાવલોકન પોતાનો ફાળો હમેશા આપતા. આ સમયનો કમર દરિયાસ મળી રાકતો નથી, તેમણે પોતે નોંધેલું કે સમય નથી

તેમજ તેમના સમયવરક કોઈ દયાન નથી કે જેમની પામેથી આ સમયનો દરિયાસ જાણી રાકાય આ છેલ્લા વરસમાં એટલે ૬ સ. ૧૮૨૩ થાનેમના સુપુત રા. કનેસાચાસભાઈએ આગ્રહ કરવાથી પોતાના સમયનો સમય આદેશ પાછું નોંધવું પડ્યું થોડા પાના અખ્યા પડીથી આગળ કે વધી રાકેલા નથી.

તેણે સમયની દયાન જાહેરને ટેવ નહોતી તેપણુ દરિયાસ સમય, કુટુંબની દરિયાસ, જુના સમયનાં સમય, વડીલ તથા સમયનાં એના જીવનના મુખ્ય પ્રસંગોની તરીકો વગેરે પાછું ધ્યાનપૂર્વક લખી અખ્યા સમયના

પોતાના કુટુંબનું, વંશરક્ષ ૧૫-૧૬ પેઢી સુધીનુંજ મળતું હતું. પોતાના કુળના આરોહના ચોપડા વગેરે ઉપરથી મહેનત કરી તેઓ લગભગ ૩૪ પેઢી સુધીનું વંશરક્ષ નૈયાર કરી શક્યા છે.

રણુછોડલાઈ મુંબઈથી ઇ. સ. ૧૮૮૪ યિ. સં. ૧૯૪૦માં કચ્છ ભુજમાં ગયા. તે વખતે ત્યાં મણિલાઈ જસલાઈ દીવાન હતા. રણુછોડલાઈએ હજુર આસીરુદંદે અને પેશ કરનો આજ રા. સુનીસાલ સાચાલાઈ પાસેથી લીધા અને વીસ વરસ પછી દીવાનગીરીનો આજ સુનીસાલ આરાલાઈનેજ ઝોંપી પોતે નિવૃત્ત થયા. રા. રણુછોડલાઈ કચ્છમાં ગયા પછી બે ત્રણ વરસમાંજ મણિલાઈ ત્યાંથી છુટા થઈ વડોદરા નીમાયા હતા અને તેમની જગ્યાએ રા. મોતીસાલ લાલનાઈ દીવાન નીમાયા હતા જેમણે પંદર વરસ દીવાનગીરી કરી. તેઓ નિવૃત્ત થતાં રા. રણુછોડલાઈ દીવાન તરીકે નીમાયા અને બે વરસ કામ કરી ૧૯૦૪ માં નિવૃત્ત થયા. આમ એકંદરે વીસ વરસ તેમણે કચ્છની સેવામાં ગાળ્યાં, તે બધાં વરસો ઉઘોગનાં અને પ્રગતિનાંજ હતાં.

બાધ્યાવસ્થાથીજ તેમને વરેલા ઉકવાની ટેવ હતી. કચ્છમાં તેમનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે રહેતો.

સવારમાં ત્રણ સાડત્રણ વાગે ઉઠતા. સાત સુધી સાદિવના મથો સંગથી કામ શરૂ રાખતા.

સાત વાગતાં નાની ધોઈ ઓરીસનું કામ શરૂ કરતા. ટપાલ જેવી, તુમારો લખાવવા, અરજદારોને મળવું વગેરે બધું કામ દર વાગતાં પુરું કરાવી બોજન લેવા બેસના. બોજન લઈ પા અરેષો ફાકાક વિશ્રામ લેવાની તેમને ટેવ હતી તે પ્રમાણે વિશ્રામ લઈ સાડ

અગીઆર વાગતાં ઓરીસમાં જતા. ઓરીસનું કામ ત્રણ સાડ ત્રણે પુરું કરી હજુરથી પાસે જવું પડતું. ત્યાં છ વાગે કે સાત પણ વાગી બપ કામના પ્રમાણમાં. ત્યાંથી ત્રણે ઘેર આવી જમી પડવારી સાતનવ કે દશ વાગતાં નિદ્રાધીન થતા. ઓરીસના કામનો બોજો શરૂઆતનાં વરસોમાં ઘણો રહેતો. સાડે દરના જવાની તેમને ટેવ હતી પરંતુ દરઆર પાસેથી જુદા થયા ઉપર તેનો આધાર રહેતો. મિત્ર-મણ્ય રજના દિવસોમાં ઘેર એકઠું થતું-એ સીવાય ઓરીસમાં હો સાથેજ હોય. શરૂઆતનાં વરસોમાં રા. મોતીસાલલાઈની સાથે બેસીને ઘેરજ કામ કરતા. તેઓને રહેવાનાં મકાનો પણ એક જીમની પાસે પામેજ હતાં એટલે રણુછોડલાઈ મોતીસાલભાઈને ઘેર જતા અથવા મોતીસાલભાઈ રણુછોડલાઈને ઘેર આવના નામદાર હજુરથીને ઘોડી-મુદતમાંજ રણુછોડલાઈનાં પ્રામાણિકતા, સત્યવિશ્વાસ, નિયમિતતા વગેરે પ્રત્યક્ષ થતાં તેઓએ તેમની પામેથીજ ઘણું કામ લેવાની પદ્ધતિ રાખી હતી. મરાસ દારોના મરાસ વગેરેની વ્યવસ્થાનું બધું કામ રણુછોડલાઈ હસ્તક હતું અને એ કાર્યમાં એમણે એટલી બધી કુશળતા બતાવી કે દરઆર તેમજ બાબતો બનેતો સરખો મદ તેમણે મેળવ્યો હતો. કચ્છ રાજ્યમાં ત્યાંની પ્રજા રાજકાળમાં બાગ નથી લેતી અને બહારના લોકોને લાવવા પડે છે એ બાબતમાં ધણાં વરસો અગાઉ હાવાંઓમાં મર્ચા ચાલી હતી. રા. રણુછોડલાઈની પહેલેથીજ લાંબી પ્રજા તરફ પ્રીતિ હતી અને પોત્રના પ્રભુને તેઓને રાજકાળમાં ભાગ લેવાની તક મળે એવા હેતુથી નામદાર દરબારથીને વારંવાર લઘામળ કરી ત્યાંના લોકોને જગ્યાઓ અપાવતા. તેમના પ્રવાસથી ન્યાયબાનામાં કચ્છના

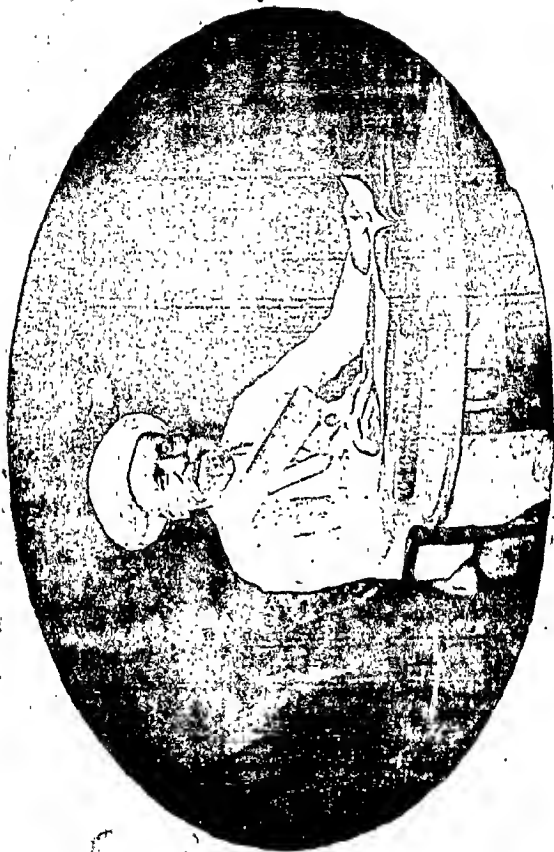

ધણા કેળવાએલા મુઠ્ઠાઓ જગ્યા મેળવી શકયા છે.

રાજદરબારની ખટપટો તો અધે હોય છે. ક્યાંક એટલી તો ક્યાંક વધારે પરતુ કચ્છના નિવાસ દરમીઆન રજુહોડામાં પ્રમાણમાં આવી કાઠ ખટપટોને અનુભવ થો નહોતો-તેમ મનવામાં તેમનો અભાવ મુખ્ય કારણભૂત હતો. તેઓ રજુહોડાના તેમજ નીખાડસ હતા. બીજાઓના કામ માથે નીસમન રાખતા નહીં તેમજ એકમાર્ગો હતા, એટલે ખટપટના કાંઠે જાડા તેમને કડવા સભવ નહોતો. તેથી તેમણે કાંઠે એ પ્રકારના પ્રયત્નો અનુભવ્યા હોય એમ જણાયું નથી. તેમની એકમાર્ગી અને માહિત્યપ્રિય પ્રશ્નને કચ્છમાં ધણુ પોષણ મળ્યું હતું. રજુપિમળના સાધનો એકા કરવામાં લગભગ આઠ દશ વરસ તો નીકળી ચયા હતા એ ગીયાય કચ્છમાં વધના સમૃદ્ધતાભિત પડિને શાસ્ત્રીઓ, જ્યોતિર્શિઓ વગેરેના પશુ મદવાલ તેઓ રાખતા. તેમને પોતાને માંકુ સન વગેરેને હળવા મળવાનો અને તેમની પાનેથી જાણવાનો શૈખ હતો તેથી તેમ મતપુરને મળવા પશુ ઘણા વિચાર રોતા એકે તેમનું વેદાંત કે મેગમાર્ગ તરફ તેમના એટી મન સુખરામ જેટલું વળણું નહોતું છતા આઠ સાંધુ સંન્યાસીઓની નજર તેમને આકર્ષણ રહેતું જાંજીનાં જેણાં વરસોમાં તેમને તર્પક-તટની લાવા કર્પા પડીથી તેમને જાગ્રિમાન ઉપર વધારે આકાંક્ષા થત હતી અને નર્મજ જેવા તીર્થસ્થાનમાં વાગ્યે કડી શકાય તો ઉત્તમ સ્થળ છે એમ વારંવાર દબા પ્રવર્તિત કરતા. એ લાવા પડીથી હમેશ આવરીના જે જગ્યા કરવાનો તેમનો નિયમ હતો તેમ જાણ્યો કર્યો હતો અને અમુક સંખ્યામાં જગ્યા કર્યા પડીજ નિરતિ મેળા.

* કચ્છમાંથી ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં તેઓ વતન તરફ પાછા આવ્યા. તે વખતે તેમના જે બાકાઓ હયાત હતા અને તેમની સાથે જઘા-વચ્છમાં ગ્રહેવા તેમની ધારણા હતી પરતુ તેમના વડીલબાઈ લાલશંકરજીયે યોડા વરસે શુભગી ગયા એટલે મહુધામાં રહેતુ તેમને મગ્યું નહીં અને મુખજ આવી રહ્યા કચ્છમાંથી પાછા આવ્યા છતાં ત્યાં તેમને વારંવાર જનું પડતુ અને કેટલેક પ્રમતે તો આઠ દશ મામ મુધી પશુ ત્યાં રહેતુ પડતુ ઇ. સ. ૧૯૦૭ ના માર્ચમાસમાં મુખમાં ખીજ માહિત્યપરિપદ બરાહ ને પ્રમતે વ્યવસ્થાપક મળે રા. રજુ-હોડાનાની પ્રમત તરીકે પમદમી કરી હતી, પરતુ તેઓ કચ્છમાં હતા અને પોતાની નાની પુત્રીના મદનાને કારણે રોકાઈ રહ્યા હતા તેથી તે પ્રમતે પ્રમુખપદ સ્વીકારી શકવા નહોતા એ વરસ પડીથી રાજકોટ મુકામે અગ્રણી પરિપદમાં તેઓ ખામ હાજર રહ્યા હતા અને તેના કામકાજમાં ધોળો રસપૂર્વક ખામ લાગે હતા. માહિત્યપરિપદનું પ્રાર્થન ખુબજ મુકનાં એગંદ કુ પી ગવર્નર દીન માહેમે અમેરિકા જે બાણ્ય આપ્યું હતું તેનો સાર તેજ વખતે રા. રજુહોડામાં એ મજામાં શુભગીમાં કડી સભાગયો હતો.

ઇ. સ. ૧૯૧૨ના એપ્રિલ માસમાં વડોદરા મુકામે બરાએલી માહિત્યપરિપદનું પ્રમુખપદ તેમને મર્વાનુમતે આપવામાં આવેલું હતું તે પ્રમતે તેમણે વિદ્યાપુત્ર જાણજી કહ્યું હતું. માહિત્યપ્રતિ થાહતા ધરાવનાર સૌ નાના મેળા લેખકોના ગમે તેવા પ્રવાસ તરફ મગ્યું પોતે શૈવસેજી ધરાવતા નવા લેખકમાં પશુ જોઈની શૈલી સરસ હોય તેનો પસંખાત કરતા.

રજુછેડબાઈની બાલ્યકાળજી માત્ર વનનમાં પ્રસાર થયો હતો, તેપણુ વનનની અને માનિની સેવા તેઓ બનવતા સુધ્યા નહીં તેઓ સુધારક હતા, મરફક સુધારક હતા. માનિઓમાં પ્રચલિત નાના પ્રકારના કુધારના શત્રુ હતા તેવા કુચાલ કુધારા નિર્મણ કરતા માટે તેઓ હમેશાં તત્પર રહેતા બાળવય, ૭ઠ્ઠ વય, ૬૫ વયે પોતાની રીત, એક ઉપગત શીજી પત્ની કરવાની પ્રથા, મગલુ પંડીની દયા એકાંતના બેઠન, રજા કુસળી માત્ર આરા આરા કુચાલ તરફ તેમનો અનુભવો હતો અને તે નિમૂણા દરના અનેક પ્રવગ કરતા. પોતાને ધેર જ્યાર જ્યાર પ્રવગ આવ્યો ત્યારે આતા કુચાલને તેમણે નિવારણ આપી હતી પોતાના માતૃશ્રીના મલુ પાડળી ચરણપુગલુ વચાનુ હતુ અને ગચાકુલવાનુ ખલુ બધ કરાવેનુ પોતાના પત્નીના મરણુ પ્રમણે તો રજાકુલવાનુ લગન બંધગ રખાવુ હતું પોતે પલુ હમેશા પોતાની પાછળ એવો શોક ન કરતા જણાવતા અને તેમના સુપુત્રે તેમની બધી દુઃખઓ પુરી પાડી છે. માનિમા હમેશા સરખા વિચારવાળા જવા માણુઓ હતા નહીં તેપણુ કલુ પુરગોની તેમના પ્રથમો તરુ સદાનુભવિ હતી. મુખ્યત્વે હાવતી ધારામબાના વેપરમુખ સ. સા. હરીપાવબાહના પિતા દેખાવબા કાળીદાસ તેઓ રજુછેડબાઈથી દુઃમરમા નાના હતા જતા બનેને મિત્રતા હતી અને ત્રણેએ સાથે મળી માનિમાં દખલવા ચેત્ર વજા સુધારા કર્યા છે. રા. ગ. રજુછેડબાઈને તેમની માનિની પ્રથમ પરિવેદ. સ. ૧૬૧૧ મા પ્રમુખ ૫૬ આપુ હતું એ તેમના તરુની જમતા અને ઉપકરણુદિનુ ચિન્હ છે

રજુછેડબાઈ વગેરે ચાર બાહઓ હતા તે

ઉપર ક્યું છે. તેમનાં અનુક્રમે નામ નીચે પ્રમાણે-૧ કુરાળજી, ૨ ભાદશકર, ૩ શેલાઈ અને ૪ રજુછેડબાઈ પોતે બાગકરજાઈએ દેશી રાજ્યમાં નોકરી કરી હતી અને વાકા નેરમા કારખારી તરીકે કામ કરુ હતુ તેમના એકજ બહેન હતાં તેમનુ નામ માણેક બેન જેમના લગન રા. અનોપરામ વેવાબાદ સાથે થયા હતા

માણેકબેનના એક પુત્ર હરીનાન અતો નામ હાલ પેન્શન તરીકે પોતાના નવમા વડ છે તેઓ સારીમા નિવાન તરુ નમા નીરમ હીરન અને વજાગમા શ્રીમણ નગમી મા બેગરદ હતા અને બુજામા આનીરહટ બજાવ થવા દતા તેઓ ચરકમના હાલ પેન્શનર છે નિવાન બહાદુરની તેમના તરુ વડી મમતા હતી અને નિવાન બહાદુરના જીવનના કાલુ પ્રમણેથી તેઓ માણીનગાર છે

હીરાન બહાદુરના જીવનની ઉપર પ્રમાણે હકીકત મળી શકી તે આપી છે તેમના નિકટ પરિચયમાં આવેલ નહીં હોનાથી આ નોંધ અધૂરું જણાશે. તેમના દુઃખ શબ્દની મંચના જીવનની ધણી માણીની મળી શકે તેમ છે, પરંતુ આ દુકા લેખમાં એ નોંધનો વિનાશથી ઉપરોક્ત કરવો વાગમી નહીં હાગો બાકી તો એમનુ અસરજીવન લોકસમક્ષ દર્શમાં ઉજુજ છે સાહિત્ય એટલે નિબંધ નાટક, કવિતા, દર્શનવામ, આપારને લગતુ માહિત્ય વગેરે અનેક વિષયો ઉપર તેમનુ સખ્યાવધ પુનઃકા લખેના છે તેમનો મોટો લાગ મુદકિત થયે છે અને હંદવાખી હરજનિપિત નકપો હાપ ખાનામાં મોકળી મકાપ તેા નેપાર છે હીરાન બહાદુરનો દેવનાગરી નિપિ તરુ પક્ષપાલ હવે તેથી થજાં પુનઃકા તેમણે તે

સિપિમાં છપાવ્યાં છે. આ પુસ્તકોની હસ્ત-
લિખિત પ્રતો પોતાના હાથથીજ હંમેશાં નૈયાર
કરતા અને તે દેવનાગરી તથા ગુજરાતી
બંનેમાં-જેમાં પુસ્તક છપાવવાનું હોય તે
સિપિમાં-તૈયાર કરતા. આટલી વૃદ્ધ ઉંમરે
પણ તેમની શારીરિક શક્તિ કેં ક્ષીણ
થઈ નહોતી અને નિયમ પ્રમાણે વાચન

નાનપણમાંથી જ થઈ હતી અને તેથી તેમનાં
પુસ્તકોનાં વસ્તુઓ હંમેશાં બોધક રહેતાં. એ
શીવાય સંસ્કૃત ભાષા તરફ તેમને ઘણી ભક્તિ
હતી-જો કે ગુજરાતી તો સરલજ લખાવું
બોધ્યે એવો તેમનો આગ્રહ હતો-અને તેથી
સંસ્કૃત નાટક વગેરેનાં ઘણાં ભાષાંતર તેમણે
કરેલાં છે. અભિજ્ઞાન શકુંતલાનું ભાષાંતર પણ

કચ્છ ગયા અગાઉનું મુપ

પ્રબંધકાલ ભાઈશંકર, ગણુભાઈ, વચભાઈ ઉદયરામ, મોનીલાલ કુશળજી, રા. કર્નયાલાલ.

લેખનનું કામ ચાલુજી રાખતા. લેખનકાર્ય
એ તેમનું ધર્મકાર્ય હતું. સારા પ્રનિબાસણી
વિદ્વાન પુરો પોતાને જો કે કહેવાનું હોય-
સામગ્રિક, નૈતિક ઉત્તમ પોતાના દેશબાંધવો-
ની થઈ શકે તેવા વિચારો જોઈએ કરી શકતા
હોય તેમણે અવશ્ય લખવુંજ જોઈએ એમ
પણ તેઓ માનતા, આવી માન્યતા તેમને

તેઓ કરવા ધારતા હતા દરમીઆન સ્વ.
ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકનું ભાષાંતર તૈયાર થાય છે
એમ જણતાં પોતે વિચાર માંડી વાળ્યો.

સ્વ. રણુજીભાઈના જીવનના અધા પ્રસંગો
એક સામગ્રા વિચારતાં એમ લાગે છે કે એમનું
જીવન પુરુષાર્થના એક ઉત્તમ નમુનારૂપ હતું.
તેઓ પોતે પ્રારબ્ધને માનતા તે વાત સાચી

છે પરંતુ પુ-વાર્ધને કદી તેમણે વીમારેણો નહીંજ.

એમની હેડીના સાહિત્યરમિક પુરુષો અથવા એમના કાંઈ મિત્રો અત્યારે હયાત નથી એ વાત એમને હરેગાં દુઃખરૂપ ભાવની અને તેવાત ધર્મીવાર કહેતા તોપણ પોતાના કલ્પ-માંથી તો તેઓ કદી પાછા દુઃખ નથીજ પોતાની જન્મપત્રિકા ઉપરથી વારફલ કરેનાર એક જ્યોતિર્ગીએ છપ મે અથવા ૭૬ મે વર્ષ નિષ્ઠ છે અને આગમ નહીં થાય એમ જાણાવ્યું ત્યારે તેમને મેરઢે કંઈ કે ભરે તમે કહો કે કે જ વરને સ્વમંવરથી યજ્ઞ, પરંતુ માટે એ પ્રમાણે જાણતું નથી, દર મારે ચામ કમિય કરવાનાં છે, અને ખરેખર ૭૬ થી ૮૦ વરના કમકામાં પણ તેમણે ધણા કામે કર્યા છે આપણા દેશમાં-ગુજરાતમાં આ અવશ્યએ આકર્ષી શક્તિ હોવાનું બહુ થોડે સ્થળે દેખાય છે.

ગુજરાતમાં ત્યારે આપુ ગુજરાતી કેમગી નો પાયો નાંખાનો હતો-ગુજરાતી ભાષામાં ગણનું કોઈ પુસ્તક પણ અનિત્યમાં નહોતું, સ્વામીનારાયણનાં વચનામૃતો શીનાય-એ વખતે રજીષ્ટ્રાલયને જન્મ થયો હાય હાલરેલી સંખ્યામાં નિશાળા આનુ ધરેલી છે-અંખ્યાત્રધ પુસ્તક અનેક વિષય ઉપર પ્રકટ થયા માણ્યા છે-ને વખતે તેમનું અવસાન થયું છે જે આવા તરફ તેમને અમલદારશ્વ સાકના હતી, ભક્તિ હતી, પ્રેમ હતો અને જેની સેવા કરવા તેમણે યત લીધું હતું તેની આદર્શી ઉમલિ જોઈ તેમના અંતરમાં ખરેખર આનંદ અને તૃપ્તિજ થયાં હોય

પરમાત્મા તેમના આત્માને અખડ શાનિ આપે અને ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરનાર એમના જોયા અનેક પુરુષો ઉત્પન્ન થાઓ એવી અમારી પ્રાર્થના છે

દીવાન બહાદુરનાં પુસ્તકોની પાઠી આ માથે-તેમણે પોતેજ હાલમાં પ્રકટ કરેલ "ધેગનો વામે વરેયો વારમે" એ નામના પુસ્તકને અતે હાલના પ્રમાણે આપી છે.

જયકુમારીવિગ્રહ, ભવિતાદુ ખર્શક, નળદમયતી નાટક, માવરિકામિનિમિષ, રત્નાવલિ નાટિકા બાણાસુરમમદન હર્ષિદ નાટક, તાગમનીસ્વપન, પ્રેમરાગ અને આતમની, મહાનભા અને ઋતુવન, નિર્મોર્ચી નાટક, રાગમાળા ભાગ ૧ તથા ૨, રણવિમળ ભાગ ૧, ૨, ૩, અર્થેશ, મેકમપીઅર નાટકકથામદ પ્રાન્નાવિક કથામદ, નાલ્વનકાગ પાટશાહી મજનીનિ, કુચ વીરો નિનય, સતેવ ગુરવક, સધાસેકાનકામુનેનું ભાષાતર દિતોપદેશ, પુરોપીયનોનો પૂર્વપ્રદેશ આદિ સાથેનો આપાર ભાગ ૧ થી ૫

હસ્તલિખિત ગ્રંથો હાલવાના છે તે.

રસપ્રકાશ અવકાગ્રપ્રકાશ, આખ કાલ્ય; ગોપાલ અને સુદરી ગોપાલ અને મહાકુવર; રોષીપોગિની, શૃંગારવિષેષકરપક વહેવ ચિરહનાં કુર્મ દૃષ્ય. બાલ્યજનો અચરો, આમદની ઉપાંત મંદુર અને મંદુરી, માવરી પદ્મિનાની આતમકથા; દારમી કલ્પઅચના અને રમણ, કમ્પ દેશનો ઇનિદાવ, પુરોપીયનોનો પૂર્વપ્રદેશ આદિ માથે આપાર-૧૦ પુસ્તક.

લેખક :

સા. ચંદ્રવદન ચીમનસાસ મહેતા

ચિત્રકાર :

સા. શિવરાવ સજ્જ,
એ. એમ.

(૧)

સ્નેહ—મનુષ્યનો સ્વર્ગીય ખગ્ગનો ગમે તે એક વ્યક્તિને ધરાવવામાં નહીં આવે તો જરૂર જણાવે કરે અને પરિશ્રમ પણ વિપરીત આવે એ હું સમજતો હતો. મારી એ દેહલત મેં હસાને ચરણે ધરી હતી.

તમેયે કદાચ મારાં સગાંસંજંધીઓની પેઠે મારા હૃદયનો ઇતિહાસ મુણી મને પાલણુહૃદયનો ગણુશે. દેહસાકની માફક મને રાક્ષસી વૃત્તિનો પણ હેરવશે. લગ્ન! જનસમૂહની નિંદા, મિત્રમહાત્મી ટીકા ને સગાં સ્નેહીનાં કટાક્ષમય વચનોનો મારા પર વરસાદ તુટી પડે, તો તે પણ મારે કષ્ટક છે, પરંતુ મારા હૃદયના સામ્રાજ્યમાં સ્નેહસિંહાસને, પીરાજતી હૃદયરાત્રી તો હસાનું; અને રહેશે પણ તેજ.

મારો વિવાદ થયો તે પહેલાંના હું એને ઓળખું છું. ફક્ત એ નહીં પણ પ્રસંગોને લીધેજ હું હંસાને ચક્રાંતો શીખી હતો. આકસ્મિક

પ્રગટતા સ્નેહની વાતો નહીં માનનારાઓને મારી કથની અસંભવિતજ લાગશે, પરંતુ મારે તો એ બે પ્રસંગો, મારી આખી સ્નેહની ઇમારતના સ્થંભરૂપ હતા.

જાતિવરના નિષેધકાને લાગે એ ઉત્સવો નિરર્થક લાગે, પરંતુ મારે તો એ આનંદે હુંડવાના અવસરો હતા. ન્યાતની વાડી એ મારે હસાનાં દર્શન કરવાનું મંદિર હતું.

એકવાર પુરુષવર્ગ તથા સ્ત્રીવર્ગ સાથેજ જમવા બેઠો. બે દારમાં પુરુષો ને બે દારમાં સ્ત્રીઓ એમ ગોઠવાયાં. અમારી પીઠને પીઠ કરી સ્ત્રીવર્ગની એક દાર બેઠી હતી. અડધું એક જમ્યા પછી મારા ગળાની તીખા શમાવવા મેં જળપાત્ર લેતા પાછળ દાપ લંબાવ્યો. મેં હચકેલા કળશને ડોહ બીજું પણ ઉચકે છે એવો મને ભ્રમ થયો. તરતજ મેં પાછળ ફરી જોયું ને મારો જમ સત્ય

કરે, અનાવાને મારી માથે મારી પાછળ ખેડેલી હમાને થયું તરમ લાગી હતી. જળપાત્ર પેના અમારા બનેના પ્રયત્ન સમમામયિક હતા. અકસ્માત અમારા બનેના હાથમાં એકજ કળમ આવ્યો હતો એ નીચેથી ઝડપે હતો, એણે ઉપગ્રથી પકડ્યો હતો જળપૂર્ણ કળસ કાણુવાર અમારા હાથમાં દીગવાઈ રહ્યો તે અનાદરભાવપૂર્વક અમાન નયનો પાંચ કાણુપર અણુમંડિયા થઈ રહ્યા અનેજ શાપ પમી શરમાઈ સૂઝ શન્નીરી પરી તેજ જળપાત્ર હેઠું મુક્યું, અને સજ્જ વચસ્થ ધમના બિનને પરિણામે એનું પાન મે લીડું તે મારો મગસ એણે લીધો અને અચાનક એમ અન્યોન્યનું પાણી-પાણિઅદ્ય કયું અન્યો અન્યનો છવનરસ અને એવી રીતે અગત્યના સ્વીકાર્યો. એ મારો પહેલો પ્રસંગ. તેજ દિવસથી હસાને મે મારી ને કહ્યો તે માની હતી.

ત્યારપછી બધી જાતિના હુ પીરસનો પ્રથમ જરા મારા બજારને પરિણામે એ કાર્ય હુ કૈક અસમ્ય ગણતો હવે તો પીરસતો દોઅબેર તે હસાને પીરસવાના પદ્ધતિ કસો કોઈ

કોઈવાર જળ લઈ જતો. પેનાનું જળપાત્ર જરાવનાં હસાના મુખ પર સિમતરેખા ફરતી. આમ જુની રમ્પિ તાજ થતી ને તે ગરિએ તો જરૂર મને હસાનાજ સ્વખા આવતાં.

મીને પ્રમંગ તો એથીજે નજીવો હતો જતાં હુ કમા બાગારીય ૧૯—ની ૨૨ મી એપ્રીલનો દિવસ—ને દિનમે કેલ અદના પચ-મુકના પગિજુમે પૂરીનો પ્રલય થવાનો હતો—એના એ દિવસ અગાઉ મારે કાર્યવશાત્ હમાને ઘેર જળાનું થયું મારે એના પિનાનું કામ હતું, હવ્ય હના પોકાનું હતું. કેલ કેલને રેર જતા એ સરખા સાંન નથી હોના એ હુ ત્યારજ રીખતો.

એના પિના જગ કામમાં રોકાયા હતા. તરગમાલા રમ્પો હુ ખેડો હતો ત્યાં હમા આવી અને બેઈ થીલી પડેલી એ કૈક વારે હીમત ધરી બોલી,—“પરમ કિપસે પૃથ્વીને પ્રલય થશે, હુ એ ખરી વાત કે ગપાડો છું?” મારા સામુ ટગર ટગર બેઈ રહેલી એની આખોમા એક મહાભારત જખાયજુ હતું. એનું રહસ્ય સમજવા નેદથી મારામાં જુદી હતી, પરંતુ હસાને થોમ ઉતર

દેવા જેટલું મારામાં સામર્થ્ય નહોતું. મેં લુલ્લા જવાબ વાળ્યો, “જે થાય તે ખરું” ને હું એના સામું જોઈ રહ્યો. એનાં દગ્ગાણુ ભૂમિ ભોંકતાં હતાં. એ પ્રસંગે મારા સ્નેહમંદિરનો બીજો સ્થંભ હતો.

(૨)

પરંતુ મારા કર્મમાં કોઈ બીજી ઓંટી હતી. એમાં મારાં વડીલોનો વાંક કહો કે મારા કીરમતનો દોષ ગણો.

એનામાં કૌંસ મારું હતું, છતાં મને એના નામથીજ સુગ ચડતી. મારા હૃદયમાં નિરંતર ઉઘાટ રહેતો, એ તો બીજકુલ નિર્દોષ હતી; તેમ હું પણ-મારા દૃષ્ટિગિંદુથી-નિર્દોષ હતો. લૌકિક દૃષ્ટિએ તો હું મહાગુનેહગાર ગણાતો.

મારા સંબંધીઓએ એને મારી વડુ તરીકે સ્થાપી હતી. મારી અજ્ઞાનતામાં-નહીં, મને અજ્ઞાનતામાં રાખીને-મારા હિતેચ્છુઓએ મારો વિવાહ કર્યો હતો. અમારે ત્યાં એક વાર પચસો વિવાહ ફાંક કરવો-ઓછાંવો-એટલે સમસ્ત ન્યાયિથી છુટાછેડાજ માંગી લેવા. વિવાહ એટલે, શ્રાદ્ધણીઆ વિધિ અને સ્ત્રીઓના લલવા વગરનાં લગ્નજ સમન્નેને.

એને મારે ત્યાં વારંવાર ‘તેડતા.’ એને તેડવાની વાત સાંભળતાંજ હું મુંઝાતો; એને લેતાંજ હું નિઃશસ્ત્ર બંદીવાન ઝીંકની જેમ કાંઈ ભરાતો. લલવાનાં અનેક પેટંટ (ચુનદાં) વાક્યો જેવાં કે, “વડુ આવી.” “જા, તેડું કરી આવ” “શું પરેયું છે” વગેરે બોલતાં સગાં સંબંધીઓની જાતી દોહ ઈચ પુલતી. વડુને તેડી, જમાડી, વિદાય કરવી, એમાંજ વડુ લાખ્યાનું ને વિવાહ કર્યાનું સાર્યકય ગણાતું.

એનું નામ-હું નહીં દઉં. મને- એનું નામ દેખું પણ અંકારું લાગે છે. શા માટે?

જેને હૃદય ઓળખતું નથી તેને નામથી ઓળખી શું કામ છે? એનું હસતું સરખુચે મારા હૃદયમાં હોળી સળગાવતું. એનું બોતવું કડીઆરાના કુહાડાના ધમાધમ પડતા થા જેવું મને લાગતું. એનાં પગલાંનો અવાજ મને સ્ત્રીઓના કુટવાના ધબકારા જેવો લાગતો. મારા હૃદયને ખુણે ખુણે એને માટે તિરસ્કાર ભર્યો હતો.

સગાં સંબંધીઓ મારો એ ઉઘાટ સમજતાં, છતાં મારા હૃદયની શુદ્ધમાં ઝેરી સર્પને રહેવા દર કોતરતાં. એ દરમાં આવી વસનારના આગમનથી હું ભય પામી કંપતો.

મારું હૃદય એને વડુ તરીકે નહીં સ્વીકારતું. એથી હું ઉચ્છૃંખત, વહી ગએલો, નાદાન, નવા જમાનાનો ગણાતો અને હંમેશા જુદોની આંખમાં ખુંચતો.

હું ધરમાં સર્પને અણુગમતો ઘણ પક્યો. એ દરની, બહારની, મારા મનથી તો પારકીજ સર્પને વહાલી લાગતી.

પરંતુ લગ્નના નામથી ‘તો હું દેજ-કાદજ જતો. લગ્ન કેવાં? કોની સાથે? મારું જીવનગીત તો હંસા હતી. આતનું અનુપમ કન્યારત્ન-સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવના પિતાનું એકનું એક ફરજદ-તેની જુદોને મન જુદીજ કીમત હતી. એ ‘લગ્નગી’ મા ગણાતી, ‘નવા જમાના’ની ગણાતી. મારથી એનું નામ ન દેવાય. જુદોના સમર્થ સંન્ય સામે હું કેં પણ કરવા અશક્ત હતો. લગ્નના બલુકારા સુણી મારું માથું હંમેશનું ફુઝતું રહેવા લાગ્યું.

હા. અતે મારાં લગ્ન થયાંજ. બધાંએ મજી મને પરણાવ્યો. અગિદેવ સમક્ષ પ્રાપ્તલે પ્રતિજ્ઞા અજગવી ને મેં લીધી. એ પ્રમાણે

‘ને એ નાના મેળ રબર પર હાથ દેખી મારા સામુ ભેઈ પડી.

હું નહીં ધર્તી શરૂ એ જાણતા છતાં મે
શીથી-શીથી પડી. મોઢાંએને મેગાલ મળી
આંખોને મદાવવાનું મળ્યું’ લલ્લ એટલે-
મીનો મારાં, તેમનેડી કરવા. લાકણ લા
જ્યાં, ગમે તેવી પોઢખાંપણ મારી નિદા
કરતી ને જાનજાનનાં લુગડા પહેરતા-જમ
મદાલવાનો આંખર પુરો થાપ મો ને
લલ્લ પુરાં થવાં

આમેદોશની રેકડ’ ને ગીત માપ છે,
એથી નેટલી એ અગાલ દોષ છે એટલુંજ
મારું કદવ પણ મારા લલ્લથી અરિયા
રવું. હું પાડ્યો એવું મને જાણે
આમનું નહીં, છતાં હું પરવેલો કહેવાનો

દસાને દુ બુદોજ નહોતો. ભુવલ પ્રવાસ
પણ નોતો ક્યોં મારા મુખ જીવનમાં
રજ્જીપ જેવી એ એને જુનું તો જીવનમાં
રવું મુઃ એને ભુવલી એટલે તો મારી
જીવનદોગી મારે દાયેજ કપતી.

પરંતુ મારુ હાથ એકબુજ બધા નોતું
બોગતી રવું મારે સિગેરેજ પણ વધેજ
જતો હતો. દુ આપિથી, આપિથી દિન પર દિન
યેમનો જતો હતો. મારુ સરીર લથાતું માથું.
મારાં સગા રતેલીએ મારી મિથિ સમજનાં
હવે સારવારમાં પીટગાળ વળ્યાં. હવે એ
લોઢાનાં મુખ પા સગા, વડીલપણું, મોટા
કંઈ નહોતું. તેને બહાર લાગણી, જાણ ને

પશ્ચાત્તાપ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવતાં. પરંતુ સૌ એ રાંડયા પંડીનું ડહાપણ.

મારો રોગ વધતોજ આલ્યો. મારી માનસિક નિર્બલતા વધતી ગઇ. મારી સમજ્ઞાક્તિ ક્ષીણ થવા લાગી. હું ગમે તેમ બકતો, અર્થ વગરનું ભરડતો ને કદી કદી તોફાને પણ ચઢતો. મૃત્યુશય્યાએ પડ્યો પડ્યો છેવટે હું એ સ્થિતિએ પહોંચ્યો કે જ્યારે મને કોઇજ વાતનું ભાન રહ્યું નહીં.

(૩)

મારો મંદવાડ લગભગ ત્રણ ચાર મહીના આલ્યો. તે દરમ્યાન, કેંક વળતાં પાણી યતાં મને કોઇ કોઇ વાર લાગેનું કે મારી પધારીની આસપાસ કોઇ યક્ષકન્યા ફરી રહી છે. મને લાગેનું કે કોઇ પરી પ્રદક્ષિણા કરી રહી છે; અને જ્યારે મારી આસપાસ એવી કોઇક છાયા જણાતી ત્યારે મને મારી સ્થિતિમાં એકએક સુધારો જણાતો. એ સ્વપ્ન હતું, ભ્રમ હતો કે સત્ય હતું એ હું પ્રથમ તો નહોંજ સમજી શક્યો.

એ પરી, એ દેવદૂતી તો હંસા હતી, એનું મને રક્તે રક્તે ભાન થયું. હું પડ્યો પડ્યો જોઇ રહ્યો હતો કે હંસા તનતોડ મહેનત લઇ મારી સારવાર કરી રહી છે. મેં એને વારંવાર વસ્તુસ્થિતિ સમજાવવા કહ્યું, પરંતુ એ મને સુખ રહેવા નીશાની કરી એટલુંજ કહેતી, “હાથમાં ઝકટરની રજા નથી, તમે ફક્ત આરામ લો.”

હું દવા પીતો ઝાઝર કહે તે પ્રમાણે કરતો, પરંતુ એ તો બધું કરવા ખાતરજ. મારી રામજાણ દવા તો દૂરોગ્ગનાં હંસાનાં દર્શનજ માનતો.

ચોલાક દિવસ રહીને હું ફક્ત અશક્તિનો જ મોઢો કહેવાતો. હવે હંસા દિવસમાં ફક્ત

એકજવાર આવતી. મારી જિજ્ઞાસા હજી અપૂર્ણજ હતી. મારા રનેહીઓ તરફથી ફક્ત એટલુંજ હું બાણી શક્યો કે આવતા વસંતમાં મારાં લગ્ન થનાર છે, અને તે હંસા જોડે.

એક દિવસ હંસા આવી ત્યારે હું એકલો જ હતો. આજ સુધી તો અમે અખોલ રહી વાતો કરતાં. હતાં. આજ મેં હક કરી. “જ્યાં સુધી આ બધું કેમ થયું એ નહીં કહે ત્યાં સુધી હું દવા નહીં લઉં.”

હું ધીમે ધીમે આસપાસ તપીઆ ગોઠી બેઠો થયો. એ મારો નિશ્ચય સમજી ગઇ. મારી સામે એક ખુરશી લઇ એ પણ બેઠી. એ એક નાના ગોળ ટેબલ પર હાથ ટેકવી મારા સામું જોઇ રહી.

એણે ફરતું લુગડું પહેર્યું હતું. લુગડાનો રંગ આંખને ઉડી વળગે એવો હતો. એ લુગડામાં વર્ષાઝાલ્યલી હૃદયને ઉડી વળગે એવી હતી. હું પણ મારાં કુતૂહલભર્યાં નયન એની આંખોમાં ઓગાળતો બેઠો. એની શરમ તો ક્યારનીયે લાંગી ગઇ હતી, એટલે મુલાયમ ચૂરે મારી શુંચવણીનું કોકું ઉકલતી એ બોલી :

“હુંયે તમને ઓળખતી હતી. જેવી રીતે તમે મને ઓળખી તેવીજ રીતે મેં તમને ઓળખ્યા હતા. તમને પરણી આદર્શ જીવન ગાળવા મારી જીંદગીનો મોઢામાં મોઢી ઉમેદ હતી, પરંતુ પિતાજીને કહીને હું મારો સંબંધ તમારી જોડે બાંધવા કે પણ કરી શકું તે પહેલાંજ તમારા વિવાદ થવાની મને ખબર પડી ને મેં મારા જીવનમાં નહીં અનુભવેલી નિરાશા ને નાચારીનો પ્રથમ સપાટો જોયો અને કેંક સમય પીનતાં તમારાં લગ્નની વાત પણ ઝુટતે હૃદયે સાંભળી. મારે તો તે દિવસ-મારા જીવનની પેલી ૨૨મી એપ્રિલ-તમને યાદ દશે, તે દિવસ તો બપોર દિવસ થયો.

“હું ધીરજ કરવા ફાંફાં મારવા લાગી. નહીં પરણવા વીગે વિચાર કરવા લાગી. મારા કુમારા હૃદયમાં પુરાવવા તમને હું કેમે કરી બહાર કાઢી શકી નહીં. મારા હૃદયમાં ભરેલું જવાબીર ફેંફાં દેનાં મારાં આત્મબળ ખુટ્યું, એટલે મારા હૃદયમાં જે હતું તેને પૂર્ણભાવે જાળવી રહી

એક દિવસ મારે મોનાનો સપ્ત હતો તમારી પત્નીએ મને એકદમ ખોવાતી હતી મારા પિતાની અનુમતિ લઈ તાબડોળ હું તમારી પાને આવી

તમે તે સમયે ઉ-માદાવન્યામાં હતા. જ્યો તમને તારવાર મારા નામનો બચકાર કરતા જોઈ સૌ કોઈ વરુચિયતિ સમજી ગયાં હતાં. પ્રથમ સમજ્યામાં બે-એક ડાકટર સાદેખ તે બીજી તમારી પત્ની. તમારા મેડી સંબંધી મૈ કોઈ વીખમજીમાં પડ્યા હતા ડાકટર મોહેમ્મી તે તમારી પત્નીની સંતવન્યરી હું આવી નેને મારા આગમનથી-તમે બચ્યા, (અહીં તેનો અવાજ ઘેરાયો) ને તે અતે મલ.”

“હે.”

“હા, તે સ્વર્ગે મલ મારે તમારી સાથે લગ્ન કરવું એવું તમારે મારી પાને એજે વચન લીધું ત્યારેજ એના જીવને જી જળી. ત્યાર પછી તો બે ત્રણ દિવસમાં એ અહીંથી શીધાવી મલ.”

“સારે મને—”

હંસાએ મને, ‘હું અધુરું હતું હું’ એવી સંજ્ઞા કરી

“તમારા લગ્ન પછી તમારી વધતી જતી માંદગીનાં કારણ એનાથી અનુલક્ષ્ય નહોતાં રહ્યાં. મને એના બોલ સાંભરે છે.

બેનાં અમે બન્ને ને ત્રીજાં તમે-એમ ત્રણેને દુખી કરે એના કરતાં તો એમના જીવનમાંથી કંટકરૂપ દુખ જે થાડું તો? મારો રોગ અમાણ્ય થઈ ગયો છે એ કે હું નથી જાણતી! .. હંસા બેનાં કહી કી મને અંબા. ખરાને”

હું એની છાતીએ હાથ ફેરવી મી હતી. એના કરમાવવા મુખપર પ્રકાશતુ તેજ મારાં આત્મએ ત્રાપિ કરતી હતી મારી મમી બેન જેવું એજે મારાપર હેન બતાવ્યું હતું

એની માંદગીના ને એના દેરલોડગમનના સમાચારથી તમને અજ્ઞાત રાખવા ડાકટર મોહેમે ખાસ સચવા કરી હતી તમારી વિચિત્ર ત સુધરે ત્યા સુધી એ વાત તમને કહેવામાં ડાકટરને લય લાગતો હતો.....”

પણ એની પાપણી પર, મધ્યમાં જમી રહેલા જલ દ્રવે ખાજવા ત રહ્યા. પરંતુ જેવો હું દિરંગદ થઈ બેમી રહ્યો મારા મનજીવનની ધટના ત્યારે મને વિલક્ષણ લાગી ધીમે ધીમે મારી સમજશક્તિ જાગૃત થતી ગઈ ત્યારે” મારાએ આંખ છુટવા લાગ્યા હંસા તો ટેબલ પર એના સ્વસ્તિક સ્થેવા હાથ પર આપુ મોં નાખી ધ્રુમકે ધ્રુમકે રાતી હતી. એની સામે હું પણ તદ્દત પડ્યો

એવું ધટિત રમારક કરવા સ્થિત કરી આત્માસન મેળવ્યું, પણ હંસાથી બોલાઈ મધુ— “મલ તે મલ, એથી કે મધુ પાણુ આપશે?”

મને પાપણ્યહૃદયનો ગજુનારને રામ રામ. પરંતુ મારા વિધિનોજ વાંક કાઢી મને દેશરહિત માનનારા સર્વ પાસે, હૃદયે નોતરેલી હંસા સાથે મારા હસ્તમેલપ સમયે આસિ. અને અભિનંદનો વાચુ તો ?

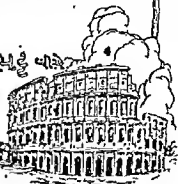
રામન સ્વરાજ્ય

લેખક:

રા.મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ વાગે

મિત્રાર.

રા.સુંદરરાવ ગોરખાદર.

મુખ્ય પાત્રો

સર્વાયસ	રામનો રાજ્ય અને દુહીઆનો પિતા.
હુકીઆસ ટાકર્ચીન...	રામના માછ રાજનો પુત્ર.
રાક્ટસ, ગોરેસ અને સેક્ટસ ટાકર્ચીનના	પુત્રો.
કોલ્લેટાઇન	રામન ઉમરાવ.
બુટસ	ટાકર્ચીનનો ભાણેજ.
લાર્સ પોર્સેના	રામની પકોરાના રાજ્યનો રાજ.
દુહીઆ	ટાકર્ચીનની પત્ની.
હુકીરીઆ	કોલ્લેટાઇનની પત્ની.
ઉપરાંત દરબારીઓ, અમીરા, ગુલામો, દાસીઓ વગેરે.	

આગતા પ્રવેશોનો ટુંક સાર

દુહીઆની ઉરફેરળીથી ટાકર્ચીન રામની ગાદી પચાવી પાડી સર્વાયસને મારી નખાવે છે, જેણે વેર લેવાની બુટસ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. દુહીઆ ટાકર્ચીનને રાજ્યાભિષેક કરીને પાછી વળતાં રસ્તામાં પકોરા પોતાના પિતાના રાજ ઉપર થઈને રથ હાંકાવે છે, જેથી સફેદમાં ઉરફેરળી ધાય છે. દરમ્યાન રાજ્ય મહેલમાં ૨૬ સર્વે દેખા દેવાથી વહેમાયલા રાજની આજ્ઞાથી તેના પુત્રો અને બુટસ ડેહરીના દેવગથાં શંકાનું સમાધાન કરાવવા ન્ય છે, જ્યાં દેવવાળી કહે છે કે “ચંદે તે પડે તથા પડે તે ચંદે” પછી બધા સરદારો પોતાની પત્નીઓની કસોટી કરવા અચાનક દોમ પાછા ફરે છે અને ઉપર હુકીરીઆને સર્વાનુમતે શ્રેષ્ઠ સતી તરીકે કબુલ કરે છે. કોલ્લેટાઇનને પાછળ આવવાનું જાણીને બીજા સરદારો છાવણીમાં પાછા ફરે છે. દરમ્યાન સેક્ટસ હુકીરીઆની લાજ છુટવા તેના મહેલમાં ન્ય છે. હુકીરીઆ ભોળાભાવથી પોતાના પતિનો મિત્ર ગણી તેનો આદરસતકાર કરે છે. તેને જાણે છે, રાને મુજબ

પણ સેક્સ્ટસ હુકીરીઆના મુવાના દીવાનખાનામાં ફાજલ રાત્રે છે અને પોતાની નીચ મંજાળીને બરાબરા જાણીને છે હુકીરીઆ માનતી નથી ત્યારે બળાતકારેથી તેનો શોઅબકમ કરે છે આ વાતની હુકીરીઆના પતિ, પિતા વગેરેને ખબર પડે છે ત્યારે સૌ સેક્સ્ટસ ઉપર વેર લેવા નિશ્ચય કરે છે. હુકીરીઆ પોતાની સાબ હુદાએશી દોવાથી આપઘાત કરે છે અને છુટક તથા કોલ્લેક્ટરન હુકીરીઆના રાજ આગળ પ્રતિજ્ઞા લે છે કે ટાઈર્ન અને તેના ખુની કુટુંબ ઉપર વેર ચાલુ. પછી છુટકની પ્રેરણાથી રોમન પ્રબ કોલ્કને પાત્ર રાખ નહીં બનાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે, ટાઈર્નને સંકુલ દેરાનીકાલ કરવામાં આવે છે તથા ખુટકને કોલ્લેક્ટરન કોન્સલ નીમાય છે. છુટકના બે પુત્રો ટાઈર્ન સાથે મળીને રોમ સાથે દ્રોહ કરે છે તેને તે બંધાવડ રે છે

(કોને આગળ વાંચો)

અ ક ત્રીજી

પ્રવેશ પાંદો

સ્વસ્ત

હુકીઆ પદ દની રાત્ર ઉપર

વેલીરીઅસ

અહા, કાલ! મૃત્યુ 'યમ' તારી કળા અકબ છે માનવમોક્ષનો મોક્ષ મિત્ર અને તેનો દારણ દુરમન બને મહામહા સાથે કપાલ ગયા છુટક તથા એરસ પરપર આગળથી વીધ્યા પછી મેશક મુદનના પવિત્ર યાત્રુની રક્તિ અમર છે. રોમનો વિગતવગર ચો છે, અને ત્યાં સુધી અત કરાનુમા મોક્ષ રહેશે, ત્યા સુધી પરાજય કદાપિ મને નહીં રોમન માનવોએ તેનો એક આખા વાગ સુધી શોક પાળવાનું હરખુ છે તે ઉચિતજ કહ્યું છે.

પણ અત કરાનુમા મોક્ષ ગરુદો એ કે મદન વાત છે! મૃત્યો અને દુષ્ટો શ મોક્ષને આગળો કે આડી શો છે? હું મોક્ષનું છે કે સર્ગવામી છુટકને ન્યાને બીજો કો કોન્સલ અત્યાર સુધી ન નીમાવાને સીત, અને વેલીઆના પદાડ ઉપર હું મકાન બંધાવુ છું નેથી, કટલાકને એવો શક મરે છે કે આ

રાજ થયું છે! અરે! શું ત્યારે પ્રભવમંમાં કાલથી પછુ નિરપવાલ થઇ શકોપજ નહીં? શું અને તેની દેશબક્તિ પછુ થકા ત થાય એટલી ઉચાકએ પદોથી શોજ નહીં? દેવ છુટક' તમે વરેલા ખપી ગયા અને નિષ્કવક કોર્નિ મુકી ગયા તમારા સાથીને રોમનો વડેમ સદન કરચોનો વખત આવ્યો છે' અરે! મારા જોડે રાગએનો દુરમન શુ રાજ થવાને કદાપિ લલચાય? અરે! શુ કલ્યામા વન કે કેપીટોલમા, તેથી શુ માગ બધુઓને મારી બીક લાગી ગય? મારા લક્ષ્યુ નો શુ એવી મુત્તક વસ્તુઓ પર આધાર છે? મારી ખાતતાનો પાપો શુ એમનો નિર્બલ છે, કે હું કોણ છું એ ખાત કરતો હું કેમો રહે હું એ વાત વધારે મદતવની ગણાય! અરે રોમનો! પત્નીઅમ વેલીરીઅસનું મકાન તમારા મોક્ષના માર્ગમા આઠ આવશે નહીં. વેલીઆ પદાડ તમારો અક્ષય રહેશે હું માગ મકાન

નીચે મેદાનમાં લાવીશ, એટલુંજ નહીં, પણ તે નીચે ખીલુમાં બાંધીશ, કે જેથી મારા જેવા શંકાસ્પદ નાગરિકના કરતાં ઉપરના લાગમાં આપ સૌ લાયક ગૃહસ્થો વસી શકો! પબ્લી-અસ વેલીરીઅસના કરતાં રોમને અને રોમના મોક્ષને જેઓ વધારે આહતા હોય, તેઓ ભલે એ પહાડને મથાળે પોતાનાં મકાનો ચણે! ખેર!

નગરમોક્ષની લોકોને વધારે કીંમત સમજાય, તેટલા માટે મને લાગે છે કે એક તો મેછરોટ્ટોટાના ફેંસલા ઉપર અપીલ સાંભળવાનો પ્રગ્નને અધિકાર આપવો જોઈએ; અને જે કોઈ રાજાનો અધિકાર લેવા યત્ન કરે, તેની છાંદગી તથા તમામ મીલકત પ્રગ્નને સુપરત થાય, એવો કાયદો કરવો જોઈએ. આજેજ તે કરીને પછી નવા કોન્સલની ચુટણીનું કામ ઉપાડીશ.

પણ—આ ટાર્કવિન તથા લાર્સ પોર્સેના ચી વાવે છે તેનું શું કરવું? પોર્સેના પાસે પ્રયજ સેના છે. સામે યવું પરવડે તેમ નથી. માત્ર નગરનું રક્ષણ થાય, તો ઘેરો ઉદાવવાની તેને ફરજ પાડી શકાય. ધણીખરા માણસો તો એટલા ડરી ગયા છે, કે ગુલામી સ્વીકારીને પણ આજ ટાર્કવિન સાથે સલાહ કરે. છતાં એશક એ નહીં બને. બોસ્સીઅનો પાસે માણસો

મોકલ્યા છે, તેઓ અનાજનો સારો સંગ્રહ લાવશે. મીકાના વેચાણનું કામ સરકારના હાથમાં રાખવાનું ફરમાવ્યું છે, એટલે એ ઉપર પણ સારી આવશે; અને બંદરના જે બધા કર માફ કરવામાં આવ્યા છે, તેની ખોટ જણાશે નહીં. જે તવંગરો કરે આપી શકવાની સ્થિતિમાં હોય તેઓ ભલે કર ભરે. બીચારા ગરીબો તો પોતાનાં બાળકોને કેળવે, તોપણ તેમણે પુરતો કર આપ્યો ગણાય.

અરવુ. આલ સેનેટમાં જઈને માતૃભૂમિની સેવામાં નિયુક્ત થાઉં. માતા! તારાં બીજાં બાળકો જાણે કે ન જાણે, પણ તું જાણે છે, કે આ વેલીરીઅસના હૃદયમાં કષ્ટ અગતજ્વાલા સળગી રહી છે! દેવી! મહાત્મા જુલેસ જીવનમાં અને મરણમાં આ પાક સારી રીતે ભણાવ્યો છે, કે હવે પછી તારાં કોઈ પુત્ર કે પુત્રીને અમે રાજા કે રાણી થવા દેશું નહીં; અને કોઈનું પણ તારા પર ધણીપણું થાય, એ સહન કરશું નહીં. સર્વ તારાં સંતાન છે, અને સમાન છે, એ સૂત્ર રોમની ભૂમિમાં જુલસના વરદ હાથથી વલાધ ચૂકવ્યું છે. એ બીજા અમર છે, એ રક્તબીજમાંથી સહસ્ર વધિ શક્તિઓ પ્રભવશે અને નિરંતર વિજયનો વાવડો ફરકાવ્યા કરશે. અહા! કિં બહુના! “વંદે માતરમ્!”

જય છે.

પ્રવેશ બીજો

સ્થાન:

લાર્સ પોર્સેનાની કચેરી

પોર્સેના

દીવાનજી! બીચારા ટાર્કવિનના કુટુંબ ઉપર મદ્દ જુલમ થયો. એક ઓરતને ભોમવવા

જેવી તુચ્છ વાત માટે આખું રાજ્ય યવું સેક્સટસ અને ઓરંસ જેવા દીકરા કપાલ તથા અને પાયમાલી થઈ. પણ, લુદીશીઆ કેવી હતી!

દીવાન

કહે છે કે બહુજ પ્રબુસુરત હતી

પીસેંના

ત્યારે તમે પોતે તેને જોએલી નહીં

દીવાન

નહીં, છ

પીસેંના

અરે! પણ રાજના દીકરાઓ પ્રસંગેપાલ
એવાં અટકચાળાં ન કરે, તો સાધારણ માણસો શું
કદાપિ કરી શકવાના હતા? અને તેટલા માટે શું
રાજ્ય નામ? મેં પોને જુદાંનીમાં ધણી
ઘોરતો જોગવી છે, અને તમે જાણો છો,
કે હજી પણ મારો એ રોષ છે કે ગયો
નથી પણ તેથી શું રૂંધત મળતો કરી શકે?
રૂંધતની વડુઓ તથા દીકરીઓ રાજની મહેર-
બાની મેળવે, એ તો તેમજો પોતાનું સરખાવ
સત્કર્મ જોએ, અને જોય પેલા ધર્મીઓને
નવોદ્યો અર્પણ થાય છે તેમ મારા મત
પ્રમાણે તો દરેક મહારાજને પણ તે અર્પિત
થતી જોએ

દીવાન

એવક, પણ રામનો જ્યાં જનુની છે.

પીસેંના

નહીં, દીવાનજી! રામનેના એ જુદા
જનુનનો જે રૂંધતો થાય, તો કોઇ દિવસ
આપજીને પણ હારા કો. રાજાઓની વિરુદ્ધ
થવાની હકીવાદને તો તરત દાખી દેવો જોએ
આજ તો દાકરીને રામનો કાઠી કુટે છે,
પણ કાલ કદાચ આપજી રાજ્યસત્કર્મ પ્રાપ્તને
પણ મેવડા થવાની હજી થાય!

દીવાન

આપજી પ્રભ તો મહારાજને પ્રભ
સમાન માને છે, અને પૂછે છે!

પીસેંના

એ મર્વમાં તમારી ખુશી છે, દીવાનજી!
પણ ચાર, આપજીથી રામન પ્રાપ્તને મેવડા
થવા માટે સજા ન થઇ શકે! બધાં રાજાઓના
કામચાંદી વિરુદ્ધ તેમજો કામ કર્યું છે. રાજાને
ન્યાય કરવાનો શું રૂંધતને અધિકાર? રાજા રૂંધતને
સજા કરે એ તો બરાબર, પણ શું રૂંધત
હોને ગમને સજા કરે? એવી રૂંધતને
કાલ કરવી જોએ, કેમ દીવાનજી?

દીવાન

એવક, એવક પોતાની પદ્ધતિ જુદી જાણે
પૂર્ણના પ્રમુની સામે થવું એ મોટામા મોટો
અપરાધ છે! રાજા રૂંધતને ન્યાય કરી શકે,
પણ ગામનો ન્યાય તો પરમેશ્વરજી કરી શકે!

પીસેંના

જાબ્રસ, દીવાનજી! એમ હોયુંજ જોએ
તેટલાજ માટે દાકરીન તરફ મને હાથથી
રહે છે. આપજો તેની માથે લાગા વખતનો
સખધ છે. તેના ઉતાર માટે તો બધી
જોએજી થઇ છે કે?

દીવાન

હા, મહારાજ! મુકામ કરીને હમણાં
અહીં આવી પહોંચશે એમ ધારે છું.

હીરાદાર

પ્રવેશને

મહારાજનો વિજય થયો! મહારાજ
દાકરીન પહોંચે છે!

પીસેંના સામે જઈ દાકરીને તેણે લાવે છે,
અને તેને પોતાને પાંચે સિદ્ધાચળ પર બેસાડે છે.

પીસેંના

મહારાજ દાકરીન! અમારો આમંત્રણ
સ્વીકારીને પધાર્યા તે બહુ મારું કર્યું. કદો
કુશળનો હોને?

રાકર્વીન

હાહ, કુરાળ છું. આવે વખતે આપના
આમંત્રણથી અહીં સારું લાગ્યું. આપે સર્વોપરિ
મિત્રધર્મ બળ્યો છે!

પોર્સેના

ખીલકુલ નહીં. આજ તો આપની પ્રજાએ
બળવો કર્યો, અને કાલ મારી પ્રજા એ
પ્રમાણે કરવાને લગ્નચાલ. રોમનોએ માત્ર
આપનો નહીં, પણ ફનીઆના તમામ રાજાઓનો
અપરાધ ક્યો છે. તેમને સજા કરાવી, એ માત્ર
આપનું નહીં, પણ આપણા માનું કર્તવ્ય છે!

રાકર્વીન

એ પ્રમાણે લુચ્ચો છે, તે આપની મદદ
છે. અફસોસ માત્ર એટલો છે, કે દેશના
બધા રાજાએ એ પ્રમાણે સમજતા નથી.

પોર્સેના

હું હરકત નહીં. મારી જોતાની પહેલ
એટલું લક્ષ્ય છે કે રોમનોને હરાવીને શહેરને
કબજો લઈ શકું. એ સેનાપતિ! લશ્કરને
હમણાંજ તૈયાર થવાનો અને રોમ તરફ કુચ
કરવાનો હુકમ આપો! અમે બોગન કીને
સત્વર સાથે થઈશું!

અને ભવ છે.

પ્રવેશ ત્રીજો

પોર્સેનાનું હરકત જાતાં જાતાં કુચ કરે છે.

સેનાપતિ

હરકત:
આવી જશે, વંશા દલે.
વેનંગાદી પદોગી,
નહીં લગ્યુ પાવે વેરીને ત્યાં
અતિશય મુદત રાખે.
નવર મદા અબર નહીં.
ત્યાજ દુમતો કરી,
પુરુષા જાને વરું સર તે

જન સદુ બચમાં નાંખા!
નરપતિ તણી વાગી એવી.
નિજ મુખ મળી જાવી તેવી,
પ્રકટિ કરું સોની પાગે.
રીલ પર લાઇ સા કેપાસી,
પપ પર ચરી દારાં ચત્રો,
અરિ પર જય છે શુભે.
દક્ષિણા છે દાનદાનો
પરિચિત અમરે જાણી!
[દી. કુચ કરે]

પ્રવેશ ચોથો

અંત્યજ:

અજાણીયન પુત્ર કેપર

હરકતીઅગ

તેમને અટકાવીએ.

આતા! જેનકયુઅમ લેવાયુ, અને દુરમને.
આ નરક પગતા આપે છે. પ્રસીઅન અને
હમંનીઅસ! નમે અહીં દેશા ગેા આપને

હાર્શીઅગ

હું તે: કમો છું, પણ દુમને. મારું છે
અને-શુભે, આ ખીલ રોમનોના મદદ છે.

હૈરેશીઅસ

રોમનો! શરમ છો આમ બાપલાની
માથક નાસો છો શું? શું બધ રીતે તમે
નશરનું અને તમાસ મોહનું રક્ષણ કરોશો?
અદીથી કદાચ નાશીને જરો, તો તેથી પણ
તમને લાભ થયો નથી, તો થોડા વખતમાં
હેરેશીઅસ અને કેપીટોલમાં જેનીકમુલમનસ
કરતાં વધારે દુરમનો દાખલ થશે. અમથનો
હાથ એકજ છે. તરવાથી, આગથી, કે જે
હાથમાં આવે તે હવીઆરથી કોઇ પણ રીતે
આ પુલ તોડી નાખે; અને ત્યાં જુદી કુ
મારથી બનશે તે પ્રકારે દુરમનોને ખાળી
રાખીશ.

હર્મીનીઅસ

અરે હૈરેશીઅસ! ઘણી એ બાવલાઓ
તે કે વીરત્વ દાખવવાના હતા! દુરમનો! તે
આ બાવલા!

હૈરેશીઅસ, કાર્થીઅસ, અરે હર્મીનીઅસ
પુવને બીજે છટે જ્યા મોટે છે. હૈરેશીઅસ તરવાર
કલાખો અને ચતો ચતો બધ છે

હેરેશીઅસ

રિપુલ આને, મુજ દીલ બાને
જળ નિકલે કહ કોલકકે કહકોલકકે - કહકોલકકે

કલક મનાવે, તારિ ન ફાં
લવ પળુ ફાં, પુર ન હરાવે
દીકમળ કલે હમારા

સહિતા પુલ કહ કહે ફવ,
નહી જ્યા થયીમાં ફકે ફવસના
સબલ રફ - સબલ સદુ
કુસમ મેલ ન જુર રહે
નિકરે રિકરે, નવ તે કહેરે
નવમ ખદમ ફે, દન થાય ખરે
—નારખું ફાંરેલુ જમખા!

[પુલને નાખરે જળ પડાવેલે કહે છે

આત્મા આવો, મુલામના બચ્ચાઓ!
આત્મા આવો, પોર્સેનાના બાહુની પોરીઆઓ!
આત્મા આવો!

થોડા હંદરકન સીપાહો સારે ધરો છે
હેરેશીઅસ તેમને કાઢી નામે છે ખીનએ. અકિલ
કય થયા રહે છે.

પાઉસી હંદરકન

શે કાદુલા સિંહ જેવો આ રોમન રોમી
રહો છે! તેની અર્જનથી માત્ર ધડકે છે.
અરે વાહા! મતમુલી! અરે વાહા! પિરાવના
પાદશાહ!

આલમ આર છે, તેને હૈરેશીઅસ કાપી
નાખશે બધે ખીનમી તેથી અરથી બધ છે.

હેરેશીઅસ

સદુ આવે આમ. પારી દામ રતેના માખનો છે આ
અટમક, તો અટમક છે
પટમક, તો પટમક છે
ફટમક, તો ફટમક છે!
નથી કાંઈ તમારી સમી એના
બધ પળુ નવલ ક્યુ છે ના!
અદીથી ન ખમુ દયમાં તે ખમુ -
પળુ ફેરી કમુ મનમાન હલુ!
જ્યા ન આપુ તમાન કાફ -
તરાથી માફુ ખર્મીની

સદુ વીર એને કહ સમ્મલ થાએ!
નહી દાર ખાએ, કાલિ કનાએ, વેળા આ!

[હંદરકનો આત્મા કલા, રવા છે, તેમના
તરફ નિસકારની દિલ કરી.

ઓ કાનકી જુવમચારેના જુવનો! તમને
પાલાના મોહનુ તો બાન નથી, પણ શું
અમાસ મોહ પર જલુ તમારે તરાપ મારવી
છે! ચાલ્યા આવો, જો મરે હો તો! પળુ
મર્યાની તમારામાં કમાથી હોય!

પહેલો ઇન્ટરવ્યુ

અરે સીપાઈ બચ્ચાઓ! તમે આ વચનો શું સાંભળી રહ્યા છો? મરવું તો એક વાર છેજ! અરે રોમન! શું રોમની માવતરોજ દીકરા જણી જણે છે? હજારીઆમાં પાણુ મર્યાં વસે છે!

હેરિશીઅસ સામે વરવાર હપાડી ધરે છે. હેરિશીઅસ તેના ધા દાઢ પર ઝીલતાં પોતાની વરવાર ચલાવતો જાય છે.

બીજો ઇન્ટરવ્યુ

અરે વાહ સાચા શરવીરા! ભાઈઓ! એક એકને તો એ પૂરો પડશે. ચાલો આપણે આ સાથે ધસારો કરીએ!

ને રમ્યા અવાજ યાવ છે

"ઓ ને ની-અસ! ઓ લાશીઅસ અને ની-અસ! હવે ચાલ્યા આવો! પુત્ર દપાઈ શા આગ્યો છે! નેખમ દૂર થયું છે! પ્ર દરો! પાછા દરો!"

ત્રીજો ઇન્ટરવ્યુ

તમે જાઓ, લાશીઅસ અને હર્મીનીઅસ! શું તો દુરમનોને પાંદ બનાવી શકું તેમ નથી! તમે ખુશીથી જાઓ!

લાશીઅસ

અને, તમે-હેરિશીઅસ!

હેરિશીઅસ

મારી ફીકર ન કરો! તમે બને જાવો જાઓ!

લાશીઅસ અને હર્મીનીઅસ પુલને બંધે ઉટે જાય છે.

ત્રીજો ઇન્ટરવ્યુ

ભાઈઓ! હથીઆરની જરૂર નથી, ચાલો, આપણે આ તેને ધક્કા મારી નદીમાં ગમગમી છોડીએ!

● પુત્ર એકદમ તુટી પડે છે. રોમનોની કાંઈ અત્થે સ્તંભાય છે. ઇન્ટરવ્યુ સ્તંભ બની જાય છે.

હેરિશીઅસ

પૂજ્ય પિતા ટાઇઅર! આપુણે સદિન તારા આ ગરીબ સીપાઈને તારા પુણ્યપ્રવાદમાં મદલુ કરજો!

ટાઇઅરમાં ફૂટી પડે છે. ઇન્ટરવ્યુ ભેદ રહે છે

ત્રીજો ઇન્ટરવ્યુ

અરે ચલાવો તીરોનો માર! વીધી નાંખો એને પાણીમાં!

તીરોનો વરસાદ વરસે છે. હેરિશીઅસને આ પળ ગમતું નથી. તે સામે પાદ જઈ પડે છે

[અ. રક્તમય નાટકનો વધુ ભાગ હવે પાછો]

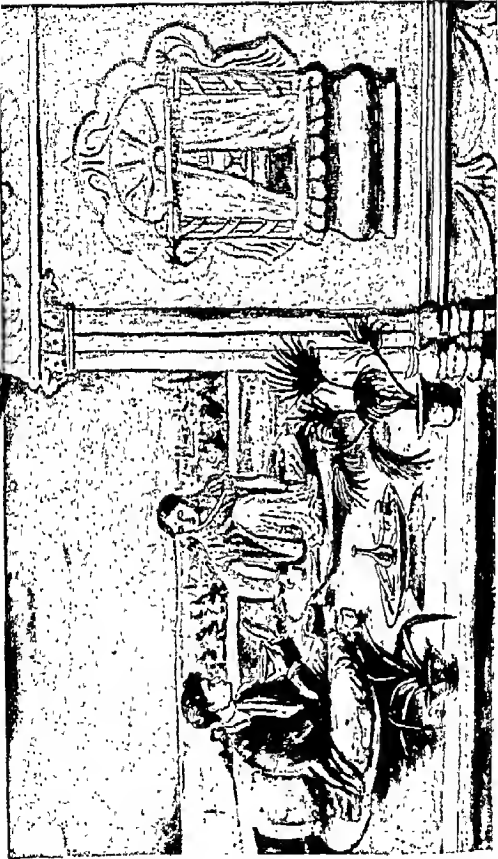
ગુજરાત]

હોરેશિઅસ પા દાવ પર ગ્રીસના તરવાર ચલાવ્યો હતો છે

[આપાદ ૧૯૬૬

—દેશવલ સ્વરાજ્ય

—પૃષ્ઠ ૩૧૧

સરલા

લેખક

રત્ન ચંદ્ર

નિવસ

૧૧ હેલાડાલ અબાકર નેચી

કૌ

મુદી ખીલી રહી છે, ચદ પોતાનો મુધામય પ્રકાશ પૂરવી ઉપર પ્રસારી રહ્યો છે અને દૂરથી સ્મરણ શાન મળીન સમગ્ર રહ્યો છે તે સમયે કનિકાલ ગેન્ના બચવાની અગાસી ઉપર એક પુત્ર અને પુત્રી કે વાર્તાલાપ કરી રત્ના હતા. આને કનિકાલ શેઠની વાતમાં હતી તેથી તેમણે તેમના બાળમિત્ર નદનપ્રસાદના આખા કુટુંબ ને વખવા માટે નિમજ્જુ હતુ. કનિકાલની પુત્રી સરલા અને નદનપ્રસાદનો પુત્ર અરવિંદ સાથેજ અભ્યાસ કરતા હતા તેથી તેઓ બહુ દુરથી એકબીજા સાથે વાતચીત કરી મળતા

કેટલી પીના પીના અરવિંદે કહ્યું "સરલા, હવે તો તારી ખાતી થઇ હશે કે હવે દરેક સ્ત્રી અને પુરુષને માટે લમ નિર્મિત કરેલું છે."

"નહી, અરવિંદ, મારા વિચારોમાં— નિમજ્જા—હજી જતા પશુ ફેરફાર થયો નથી

હું હવેના એમજ માનતી આવી છું કે લમ કમ્પાની તો પુરવની મુલામ બને છે. લમ હવેની નથી પણ પુરુષોએ પોતાના સ્વાર્થને માટે જદી કાટેવી એક પટના છે, અને તેને લમ તરીકે સમજવાની બોલો સ્ત્રીઓને શુદ્ધી- બરના ફાસામાં ફાસાવાનો તેઓ પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. હવેના વર્ષોથી આપણી બાળવર્ણની સ્ત્રીઓ ઉપર થતો આ ભુવમ ભેદ મને મારી ભત ઉપર દયા આવે છે."

સરલાના આવા કઠોર જવાબથી અરવિંદે પોતાની શક્તિમાં જતા પશુ ફેરફાર કર્યા સિવાય ફરી પુછ્યું "મરવા, હોવા માન વર્ણથી આપણે મારે અભ્યાસ ફરીએ છીએ. આપણે લાઠી વખત મળ્યા, વાળો કરી, પુસ્તકો વાંચ્યા, કોઈ વખત ટેલીમ કે શોજન રમ્યા, પણ તેમાં કોઈ વખત તને એમ જણાયું કે મે સ્વાર્થમાં તણાઈ તને નેરમન્સાઈ આપ્યો હોય" અને પુરુષો સ્ત્રીઓને માન આપવાજ

આવ્યા છીએ. દતિહાસ તપાસતાં તને માલુમ પડશે કે પુરુષોએ ઘણી વખત સ્ત્રીઓની ખાતર પ્રાણુ પણ અર્પણ કર્યા છે.”

સરલાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, “અરવિંદ, તારામાં સ્વાર્થનો અંશ થોડો છે તે હું કશું જ કરું છું અને તેથી આપણી મૈત્રી હમેશાં ટકી રહે એમ પણ હું ધન્ય છું, પરંતુ આપણે લક્ષ્મી જોડાણએ એવી કોર કલ્પના હું કદી પણ કરી શકીશ નહીં.”

“સરલા, જો દરેક બાળા તારા જેવાજ વિચારની હોય તો સંસાર કેમ ચાલે? સૃષ્ટિની બધી ધટના ઉંધીજ વળી ગય. સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે મળીનેજ આ સંસારયાત્રા સફળ કરી શકે છે. કદાચ...”

અહીં નંદનપ્રસાદે કહ્યું કે આશો બાધ હવે ઘેર જઈએ, એટલે અરવિંદ વધારે દલીલ કરી શક્યો નહીં.

x x x

કોલેજમાં પહેલા ર્ષનો અભ્યાસ પુરો કરી સરલાએ ડાહરી અભ્યાસ શરૂ કર્યો, અને પાંચ વર્ષ પછી તે અભ્યાસ પુરો થતાં સ્વતંત્ર ધધો શરૂ કર્યો. અરવિંદ એમ. એ. માં પહેલે નંબર પાસ થયો અને તરતજ જે કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો હશે તેજ કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે જોડાયો. જે પુસ્તકો વાંચી અરવિંદ લક્ષ્મી મહતા સમજ્યો હતો તેજ પુસ્તકોના વાંચનથી સરલાના હૃદયમાં સ્ત્રીઓની પરતંત્ર અવસ્થા ઉપર દયા અને પુરુષોની સ્વાર્થી ઇતિ ઉપર નિરંકાર ઉપજ થયાં હતાં, અને તેથીજ તેણે રોઝરનો સ્વતંત્ર ધધો શ્રવીકાર્યો હતો. અરવિંદ અને સરલા બંને વખત મળતાં, સાથે ફરવા જતાં અને

દરેક પ્રસંગે તે સરલાને તેના નિશ્ચયમાંથી ફેરવવાને પ્રયત્ન કરતો, પણ નિષ્ફળ જતો. એક દિવસ કંઠાળો તેણે કહ્યું: “સરલા, જો હું તારા નિષ્કુર નિશ્ચયને હમેશને માટે વળગી રહેવાની હોય અને તારા હૃદયમાં મને સ્થાન મળી શકે એમ નજ હોય તો હવેથી હું તારી રજા લઉં છું, ફરી કદી મળીશ નહીં.”

“અરવિંદ, હું પુરુષ છે એટલે તારામાં પણ પુરુષગતને મળતો સ્વાર્થ હોય તેમાં આશ્ચર્ય નહીં. હું તારી સાથે મૈત્રી જાળવી રાખવા ખુશી છું, તારી સલાહ લેવા ધણી વખત આવીશ, પણ આપણી વચ્ચે લક્ષ્મી જાંક બંધાય તે તો કદી પણ મારાથી જોઈ શકાય નહીં. શું પુરુષ પુરુષનોજ મિત્ર હોઈ શકે? શું સ્ત્રી અને પુરુષની મૈત્રી નજ સંભવે? જો હજી પણ તને લક્ષ્મી દોગમાં મોહ હોય તો તને છેલ્લા નમસ્કાર છે.”

x x x

રોઝર સરલાની ખ્યાતિ બધે પ્રસરી રહી છે. તે માત્ર દવા આપવાથીજ નહીં, પણ તન, મન અને ધનથી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્ન કરીને તેણે એક “સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યસંસદ” સ્થાપી છે, અને તેમાં સેંકડો યુવતીઓ જોડાઈ છે અને દરેક આવાડીએ સલાહ ભરી સૌ પોતપોતાના વિચારો દર્શાવે છે.

આખા શહેરમાં સખ્ત રોગ ફાટી નીકળ્યો છે. સરલાને હવે સલામાં જવાની. એક મીનીટની પણ દુરસદ મળતી નથી. દવાખાનામાં સવારથી સોજ સુધી બેસી દર્દીઓ

ને નપાસવાં પડે છે. તેની દરબી આરામ
પણ જલદી થાય છે.

રશિના બાર વાગ્યા હતા. ઘેર અધેકર
સરખ ફેલાઈ રહ્યા હતા એ વખતે એક
પુરુષે આવી સરવાને દરવાજે ઘંટડીનું બદન
દાખ્યું. સરલા તરત ઊઠી ને બારણું ઊઘાડી
પુરુષને અંદર બોલાવ્યો. “ડૉ. મરલા આપ
પોતેજ?” યુવાન પુરુષે પુછ્યું. મરલાએ કુકમાં
કપ્યું, “હા, હા.” યુવકે વિનવિના કપમાં
કપ્યું, “મારી પત્નીને મખત મદદા છે
એવા પમારગો?” તરતજ મરલાએ નેપારી
હરી અને માથે પોતાની નોકર બાદમે કહ્યું તે
યુવકને ઘેર મહ. ધર જોડે નાની એરડી
હતી. તોપણ તે સુદર સજુભારેલી હતી.
જીવ ધર આકર્ષક ચિત્રો ઢાળેલા હતાં. એક
મુજામા ટેમપ ઉપર કુસી મોઢવણાં હતાં.
જોડે તે કરમણ મએલા હતા તોપણ મોહરનાર
માટે માન થાય એવી રીતે મુકેલા હતાં.
એક પથારીમાં સોજક વર્તેલી મુ.લા મુનેલી
હતી તેનું માથું કુકે દાખવાનું રાત્ર કપ્યું
અને મરલાએ નાડ તપાસી, ઇજ તપાસી,
આખ તપાસી અને ડેટલા દિવમથી તાર
આરં છે વર્ષેરે બધી માલીની મેળવી દવા
લખી આપી શી ખજ ન લીધી અને પોતાનાજ
દવાખાનામાંથી તરત દવા મળે એવો
મદોખત્ત કરી આપ્યો. પાચેક કલાક મુધી
સરખા તે પતિપત્ની તરફ જોડે રહી છ
જોતી હતી તે કોઈ જાણી સજુ નવડ
પોને પણ જાણી ન શકા. પડી બાંધે
પાલી હરી.

આજે આખો દિવસ, વીલી ગયો તો
પણ સરખા દવાખાને આવી નહીં. દરદીએ
નિરાશ મધ પાછાં કર્યાં. તારસ કરતાં મા-
શુમ પડ્યું કે તેને પોતાને તાર આપ્યો
હતો. એક દિવસ, એ દિવસ, ત્રણ દિવસ
જ્યા તોપણ તપીખત મુધરી નહીં. કહ જાત-
ને તાર હતો તે કોઈ જાણી શક્ય નહીં.
સાતમે દિવસ સાંજે તહેનાતમાં બેઠેલી
બાધ પામે તેણે એક નોટપેપર અને પેન
માખ્યા, અને તપીઓ આગળ મુજા એક
મીટી લખી અરવિદ ઉપર મોકલી. સિપાહ
મીટી લઈ મોદેમર બાંધેખતે ત્યાં ગયો તેણે
વાંચી.-

“વડાવા અરવિદ,

એ તારા હજમ માટે મારે સ્થાન દોષ
તો આ વાલી તમ આવજો. મેં મારી
તે છુપ જોડ છે

લી. તારી

સરસા.”

તરતજ મારી મવાલી અરવિદ સરસા-
ને બાંધે ગેરા મરલા પત્રમમાં જાગમ
એક પડી હતી. તેના જામજ મખેક ઉપર
દાષ ફેરવક તેની નજર મરલાની હતી
ઉપર પોલી જાની ઉપર પડી. તે જાની
અરવિદનીજ હતી. મોડીજારે મુદ્દિ આવતી
સરસાએ માથું જોડું નેત્રે નેત્ર બાંધ્યાં, અને
દુધી વીજાના છાં મએ મવાલા મધુર
જાંઠે કાને જાયા.—

મધુવની ખનુવતિ થી નથી,

પદ્યવની અનિવાર્ય જાતી નથી.

x

x

x

ગેંગોરા સાથ

સમશેર છાપટ્રેડમાર્ક તપાસી લેજો

જેને માટે સર્ટીફિકેટ મલેકાં છે. ખીજા હલકા સાથુઓ વાપરીને તમારા પૈસા ફેંકી દેતા નહીં. નહાવા તેમજ ધોવા માટે એજોરા સાથુ ઉત્તમ પુરવાર થએલો છે. પરદેશી માલનો હરીફ છે અને અનેક દેશખંડુઓ નિયમિત વાપરે છે.

ડીપો-વલી સુલેમાન, સ્વીડીશ મેચીસના વેપારી.

તારત્વ સરનામું:- "દારમહાઉલ્લેહ."

નકલખગર, મુંબાઇ નં. ૬.

પૌષ્ટિક પાકો	મકરંદવજ યાકુતી	પૌષ્ટિક ભરમો
શેર ૧ ની કીમત	(શક્તિની ગોળાઓ.)	તો. ૧ ની કીમત
સાલમ પાક ૨ ૮ ૦	સોનું, મોતી, અબ્રક, કસ્તુરી	અબ્રક ભરમ નં. ૧ ૪૦૦૦
બદામ પાક ૨ ૦ ૦	વીંગેરે ચીજો નાખી બનાવેલી આ	લોહ ભરમ ૫૦૦૦
કેસર પાક ૩ ૦ ૦	યાકુતી સરીરમાં ચમત્કારિક શક્તિ	બંગ ભરમ ૪૦૦૦
પૌષ્ટિક ડાલ ૨ ૮ ૦	આખી સરીર કાલિવાન બનાવે છે.	પૂર્ણચંદ્રાદયરસ ૬૦૦૦
	કી. ગો. ૪૦ ના રૂ. ૧૦ ૦ ૦	સુવર્ણ ભરમ ૫૦૦૦

ઉંઝા કેમીકલ વર્કસ—ગ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબાઇ નં. ૨.

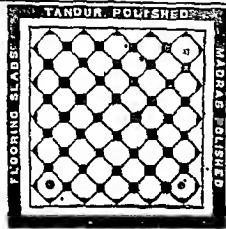
સ્વદેશી

પાલીસ લાદીઓ (સરેદ તથા કાળી)

મોટા મહેલો તથા બંગલાઓની શોખા વધારનાર, પાલીસ લાદીઓ, સીડીના ટપા, બાથરૂમો, પાણીઆરાં વીંગેરે દરેક સાધનનાં તૈયાર મોટા જગ્યામાં અને કાઢાયતથી મેળવવાં હોય તો મજા અગર લખો:

આર. હવરાજ કુંઠ,

ટેકાણું-૯૬ નં. ૧૫, મુંબઈ નં. ૪.

મીસીસ મારગોટ

એસ્કવીથ

એની આત્મકથા પરથી
ઉપજાવેલું એક ચિત્ર

લેખક

સો. બહેન લીલાવતી

અં એજ સાત્રાત્મ્યમાં આપણા કેવાપણ વર્ષમાં મી એકમ્બીયને ન મળે એવાં કેટલીકજો ખરાં સ્વ. એડરડનના શિષ્ય તરીકે પાલ્મરેટમાં એમની કારકીર્દી શરુ થઈ. સર કેમ્પબેલ એનરેબલના વખતમાં એ કોપમની હના મી સોહડ ન્યોન્ પ્રધાનપદે આવ્યા પહેલાં હસ વર્ષ સુધી અમેજ સાત્રાત્મ્યના મુખ્ય પ્રધાનને પદે રહેતા એ ઉપરાઉપરી ત્રણ વરષીયા મહત્ત્વ ધરા એ પલાન્ડ હુદિશાળી, રાજનીતિનિપુણ અને સમુદ્ધી વિરોધ વગવતીનારાગા પુરુષે હાલના લીવરલપ્ડના નેના અને ગયા પુત્રના અમેજ મુન્નદીપ્ત્યાના પ્રતિનિધિ તરીકે બાહેર જવનને શોભાવ્યુ છે. મી. એસ્કવીથની પત્ની તરીકે મીમીસ મારગોટ એસ્કવીથનું સ્થાન પણ અદ્વિતીય ગણાવજ અને તેમની એજે સખેથી

આત્મકથાના પુસ્તકે હિંદુના શિષ્ટ વર્ષમાં ખગલગાટ મમાવી મુકયો છે એ પુસ્તકને વિવેક હુદિવિદોષ્ય લખાવતુ કેટલાક માને છે. આનગી લાતો અને પર્વાનો હુરુપયોગ કરવાનો એમના ઉપર આરોપ છે, જે વાળવાનો એનો ઉદ્દેશ હોય એતુ પણ કેટલાક કહે છે, અને એવા એવા તો લથાએક આરોપો એમના ઉપર છે આવા આરોપોની વિમનવાર તપાસમાં કનરતુ નકામુ છે, પણ આપણી દષ્ટિએ એ પુસ્તકો અને એમના રચનારની શી કીમત હોહ શકે એટલેજ વિચાર કરીશું.

આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં હિંદુકમાં નવા સ્ત્રોતની શાવનાના આકુરો કેટલેક સખે કુટયા હતા, પણ તેમજે બાળના જેતુ એકસ સ્વરૂપ તે વખતે ધારણ કર્યુ નહોતુ, સમાજ-ગીબ્ય તરીકે સ્ત્રીઓ ખદાર આગની અને પ્રાણથી, પણ તે કરતાં વિશેષ સ્ત્રીઓના વ્યકિત-

ત્વને ખાસ આકાર નહોતો મળ્યો, અને તેથી-
જ મીસીસ એસ્કવીથનું વ્યક્તિત્વ શરૂઆત-
થીજ striking (અસરકારક) લાગે છે.

મીસીસ એસ્કવીથ ખાસવધથીજ daring
(પ્રગલ્ભ) કે dashing (ચાહોમ કરી ઝુકાવ-
નાર) હોય એવી લાગે છે. એના
ખાસવધનાં તોફાનોમાં તે વખતે ઇંગ્લંડમાં
ઉગતા નવા સ્ત્રીત્વનાં દર્શન થાય છે. એનું
તે સમયનું કૌટુંબિક જીવન બહુજ સરસ
નહીં કહી શકાય. ધંધાએ લક્ષ્મીવાન કરેલા
એના પિતામાં બધી વસ્તુઓની ગણતરી કર-
વાની રેવ હતી; અને કદાચ પોતાની પુત્રીઓ-
માં, અને પુત્રીઓ માટે પણ, એણે ગણતરી
કરી હોય તો ના નહીં કહેવાય. મારગોટની
માતા મીસીસ ટેનન્ટમાં એક નતની સ્વાર્થ-
પરાયણતા અને મોટાં દેખાવાની હેંસ દેખાઈ
આવે છે. મીસીસ એસ્કવીથમાં પણ આ
બંનેના શુણ્ણ કેટલેક અંશે ઉતર્યા છે. એ
ગણતરીબાજ અને પહેંચિલી છે, સ્વાર્થપરા-
યણતા અને મોટાઈના શોખવાળી છે, પણ
એના કેટલાએક સરસ શુણ્ણએ આ સર્વને
સ્ત્રોપ આપ્યો છે અને દેખાય છે તે પણ
આંજી નાંખે એવી રીત.

મીસીસ એસ્કવીથમાં સાહસશીલતાનો
જુરમો ધણો છે. એનાં સાહસિક અધારોદ્ધણો
જુઓ કે મધ્યરાત્રિની મુલાકાતો જુઓ: આ
સર્વમાં એક પ્રકારનો બંડખોર સ્વભાવ દેખાઈ
આવે છે. એની વાત કરવાની રીત પણ
તોફાની છતાં આકર્ષક વધારે હશે, અને
એનો વિનોદ પણ તરત પુટી જતો નથી.
એની સફલતાનું એક કારણ એનો વિનોદ
પણ છે.

અંગત દેખ ન હોય ત્યાં મનુષ્યોના ગુણ-
દેખ એની બુદ્ધિ સચોટ રીતે પારખે છે, અને
ચોક્કસ ભાષામાં સૂક્ષ્મ રીતે એનું વર્ણન પણ
એ આપી શકે છે. એના મિત્રોનાં ચારિત્ર્ય-
નિરૂપણ કરવામાં એની બુદ્ધિની તીવ્રતા
દેખાઈ આવે છે. એની ભાષા મર્મગ્રાહી અને
સીધી-સામાના અંતરમાં તરત ઉતરે એવી-
છે. એની શૈલી સ્વચ્છ છે પણ ભારે (hearty)
નથી. એનાં લખાણમાં સાહિત્યકારની પ્રેરણતા
પણ કેટલેક અંશે ભળે છે. વાત કરવાની
રીત તો એની પોતાની છે. એના Epigram
(સંક્ષિપ્ત નર્મવાક્યો) રંગન કરે
એવા આતુર્યથી ભરપૂર હોય છે. એની
Anecdotes (ટુચકાઓ)માં એ ઘણો રસ પુરી
શકે છે, અને આ સર્વના સંમેલનથી એનાં
પુસ્તકો લોકપ્રિય નહીં થયાં હોય તોએ
આતુરતાપૂર્વક વંચાયાં તો છેજ.

શરૂઆતથીજ એનામાં સર્વોપરિ રજાની
આકાંક્ષા થોડે કે ઘણે અંશે દેખાઈ આવે છે.
બધાં કરે તેનાથી કેં લુકું કરવું એ ઇચ્છા
એને નિરંતર રજા કરે છે. વય વધતું જ્યું
તેમ એ ઇચ્છાએ દેખાઈ આવે અને કદાચ
ખીન્નને આધાત કરે એવું સ્વરૂપ
પકડ્યું હોય એમ લાગે છે; અને એ ઇચ્છાની
આડે આવનાર તરફના એના રોષની ઉમતા
એની શૈલીની મોહકતાથીએ ઢંકાઈ જતી નથી.
એની પ્રસન્નતાની માફક એનો દેખ પણ ધણો
ઉઝા અને સહેલાઈથી ન જીતાય એવો હોય છે.

એના શુણ્ણ અને દોષોના સર્વોગ્રાથી એ
ઇંગ્લંડના સ્ત્રીવર્ગમાં પણ કેંક અનોખી પડી આવે
છે. એસ્કવીથના પ્રધાનપદની સફલતા મોટે ભાગે
આ સ્ત્રીનાં આતુર્ય અને માણસોનો ઉપયોગ કર-

ની આવડતને આજારી છે. એની પછીનું શ-
રણ પણ કેટલે અંશે એ દુશે એ એક
પણો મર્થાએલો; પણ વિનાદમસ્ત પ્રત્ય છે.
એનામાં એક જાતની કુત્રિપ્રતાએ દેખાઇ
આવ્યા પછર રહેતી નથી. એતુ દરેક કાર્ય
સ્વાભા વિકતતા

કરતા હોદેશ
પૂર્વક કરાએલ
વધારે લાગે
છે, પણ એના
જેની જીના
સયોગોનો વિ-
ચાર કરીએ
છીએ ત્યારે
આ શુભો જોઈ
આશ્ચર્ય નથી
પામતુ

પરં આ
બધુ છતાં
એરકવીથને
માટે અને
એના કુટુંબ
માટે એના
સ્નેહ અને
મમતાપશુજ
દેખાય છે.
વાજાણી સપ-
જાતાથી એ
મરિ સલામે
અમે સાચવે છે અને દુરમનો પ્રતિ
કરતી આપે જુએ છે દુરમનો
આગળ એનું ક ન માયે ત્યારે
એનાં દેશ અને હમધમટ અસખ માલ છે
એને અને જોના કુટુંબને સર્વોપરિ રચાને

રાખનાર માટે એ કે પલુ કરવા તૈયાર હોય છે.
પલુ એ સર્વોપરીપણુમા કાષ્ટએ શંકા હોવાથી તો
વેળ દાણે એની મામુ જોવાની પ્રકાર પલુ
એ નહીં કરે.

એના સ્વભાવને ગાધ્યા પછી એની

જીવન કથાના
ખીન જાગ-
માં દેખાઇ
આવતો હોય
જ્યોર્જ તરફ-
નો એનો દુષ-
તદન સ્વા-
ભાવિક લાગે
છે અપુત્ર
વિધવા રજુ
તાળી નવા
ભાવાત માથી
આવેલા રાગ
તરફ જોવો
ભાવ રામે તે
ગાનનો ભાવ
તેમા દેક
દેખાય છે.

પણ છતાં
એ અજેકમાં
'awfully
'awful' સ-
રીએ તેવી એ
પરીગ્ર નાઈ-

આર લાગે છે. સામાના અવર
જોઇ શકે છે પ્રમગો અને મળુમેનો ઉપરોલ
કરતા પણ એને સરમ આપડે છે
એ આ દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ
તેમા એ સ્વાભાવિક નથી લાગતી મણી વાર

મીસીસ એરકવીથ

એના કટાક્ષો તરવાર કરતાંએ વધારે ધારદાર આ પ્રતિનિધો જવાબ ધણી રીતે આપી
 હોય છે. આ જાતની સ્ત્રીઓ પત્ની કરતાં શકાય. સમાજમાં સ્ત્રી અને પુરુષનાં કાર્યો
 મિશ્ર વધારે સારી રીતે થઈ શકે. અને વ્યક્તિત્વને માપવાનાં માપ કોણે જાણે

એને સત્તા અને શોભા બંનેનો શોખ છે. કેમ જુદાં હોય છે અને રહે છે. આદર્શની

કલાવાન થવા કરતાં
 કલાવિશારદ કહેવરા-
 વવામાં એ વધારે
 માને છે. આ જાત
 ની type (નમુનો)
 હવે હોય ત્યારેજ
 શોભે છે.

આવી સ્ત્રીની
 ખરી મિત્રતા મળે
 તો તે મદદગાર અને
 સાથી થઈ રહે છે
 અને વિકટ પ્રસંગો-
 માંએ એની સાહ-
 સિકતા અને આગળ
 ખેંચવાની શક્તિજ
 બચાવે છે. દુશ્મન
 થાય તો તો એનો
 વિચાર કરતાંએ
 ધ્રાસકો પડે છે.
 એનો રનેહ અને
 દ્રેષ બને શક્તિશાળી
 હોય છે.

મારા એક મિત્રે
 ઇંગ્લેન્ડની નવી સ્ત્રીત્વ-
 ની લાવનાને પરિણામે
 થએલી એ સ્ત્રીઓનાં-
 એક મીસીસ પેંકહર્ટ

અને બીજી મીસીસ એસ્કવીય બંનેનો—
 નામનિર્દેશ કરી મને પુછ્યું: “પ્રગતિની લાવના-
 ના આ બંને પ્રકાર છે, તમે કોને પસંદ કરશો?”

મી. એસ્કવીય

પાછળ પુરુષ પોતાની
 જાતને ધરમાં રહીને
 સમર્પણ કરે તેના
 કરતાં બહાર જઈને
 કરે સારે એની કીમત
 વધારે અંકાય. સ્ત્રી
 માટેનું ધોરણ એવી
 હોય છે. બહાર જઈને
 કાર્ય કરનાર સ્ત્રીમાં
 તપશ્ચર્યા વધારે હોય.
 એના આદર્શ માટે
 તીવ્રતા પણ વધારે
 હોય તોએ એ બહુ
 થોડાજ મનુષ્યોને
 આકર્ષી શકે છે. ધરમાં
 રહી પોતાની શક્તિ-
 નો ઉપયોગ કરનાર
 સ્ત્રી—એનામાં કે
 આદર્શ હોય કે નહીં
 હોય તો પણ—પ્રશંસા-
 ને પાત્ર થનાર છે
 અને ધ્યાન ખેંચે છે.
 સ્ત્રીઓના ગૌરવ સાથે
 ધરનો ખ્યાલ પણ
 સદા જોડાયેલોજ
 હોય છે. ધર વિના
 ની સ્ત્રીમાં એ ગૌરવ

નો અભાવ કદરૂપો—જાણી જોઈને નહીં કે
 અન્યાય કરવાને ખાતર પણ નહીં—એ સમાજ-
 ના મોટા ભાગની મનોદશા છે.

કાં તે સરસકમાવના અતિ લીન હોય તેવી કે જીવનસંધાનમાં હરીશક કરનાર કરનાં પ્રેરણા-રમક દેવીઓની વધારે જરૂર હોય તેવી જાણે કે અજાણે જાણના ક્ષેત્રમાં કાંઈ કરનાર સ્ત્રીઓની અવગણના નહીં તેો ઓછી કીમત તેો થાય છેજ. પેલા પ્રશ્નમાં આ સર્વનું આજુ અડત તેો હજુજ.

મીતીસ એસ્કવીયજ દોશીઆર અને આજી નામે છે મીતીસ પેકહર્ટ-એના કાર્ય પરથી અનુમાન કરીએ તેા—અનુભી છતાં એના આદર્શ માણ્ય સર્વસ્વ અર્પનારી સાથે છે. એ જાને આપણા સમયમાં એટલાં ખસે છે કે જગતને કોઈ વધારે જરૂર છે તેનો નિર્જીવ આચારે ન થઈ શકે.

મીતીસ એસ્કવીય માટે ઘેઝાં વાકયોમાં આમ કહી શકાય પત્ની તરીકે એના પતિનાં કાર્યોમાં એણે એકતા સાધી હતી માતા તરીકે પોતાના તેજ બાળકો એમ માનનારી મગરર માના હતી, વૈવિધ્યથી ભરપૂર અને હિત્માહ આણે તેવી તે મિત્ર હતી, સંરૂઝારી હતી પણ કોઈક સ્થળે કડવારા અને અભિમાનથી એની સરકાગિતામાં નિમૂતિ થઈ લાગે છે. મિત્રો કરવાની કળા એણે મરસ સાધી છે. પ્રસંગને યોગ્યારે તેવી આવડત અને અવગાર-કુશળતા બને એનામાં છે એના માહત અને નીડરતા એનામાં મુદર રંગ પુરે છે.

એને વાન્યા પડી મનમાં એમ થાય છે કે દેવી સ્ત્રીઓના અવનારથી જગત ઉદરજી ?

દિવ્ય રામાધ્યાસન

૨૩૪૨૨

લેખક

‘અમર દેવરસકમી’

—

હજુજ જાણે છે કે તમે પ્રેમની લક્ષ્મી ને પ્રેમનાં કુમડાં ગુમાવ્યા છે, પણ પ્રભુ-પ્રદેશમાં તેો ચોખ્ખા જાણુ છે કે તે મૈ: તમને લાખ્યા છે દેવાધિદેવના પરમ અનુમહના પાત તમે જાન્યા છે:ર અને એણે સર્જે તમને પુત્ર: પ્રાપ્ત થયું છે.

જગત જાણે છે કે પરાજય પર પરાજય તમારે લગાડ લખાયા છે, પણ પ્રભુ-પ્રદેશમાં તેો સ્વામી પીજાત થઈ રહી છે કે જાપના જાપકારજ તમને લાખ્યા છે: દેવાધિ-દેવનું પરમ દવ્ય પ્રભુમયના તમને વરી છે અને દીપાં દાર તમારે માટે પુત્ર: પુત્ર્યાં છે.

જગત જાણે છે કે નૈરાશ્વને એક અંધારઓવારે તમારી જીવનનૈાજા લગ્નશક છે, સ્વામલ થઈ આત્માને ઝાઝ રહેલ છે, પણ પ્રભુપ્રદેશમાં તેો સચોટ વિહિત છે કે આશાને આરથાથી ભરપૂર સોઈવલ લક્ષ્ય તમારી આત્મનસોજ આગળ ને આગળ દકારી રહેલ છે. દેવાધિદેવની કાનિશ્ચરી વશગીનાના પુષ્પસરોદ તમે ઝીંચા છે: ને પરીકમરના અમન્ય જીવન તમે સદાને માટે ધન્ય કીધા છે.

ખાસ સુચના.

હાલમાં વીજળીના દરેક બતના સામાનના ભાવ ઘણા હટતી ગયા છે. અને તમે બલતી દુકાને હોદા ભાવ આપી માલ ખરીદ કરવા જાઓ છો તેના કરતાં હમારી દુકાનની એક વાર મુલકાત લેવા ખાસ બલામણુ કરવામાં આવે છે. માટે નીચે દેખી પધારશો.

અખખાસભાઈ તાંગભાઈ

ભુખનદાસ ખીરડીંગ,

મંગલદાસ રોડ—સુખઈ. ૨.

ટેલીગ્રાફીક એજન્સી.—“બીજીસ્ટ્રોર.”

ખાસ આખરુદાર ગૃહસ્થો માટે જમવાની ઉમદા સગવડ.

માસીક ચાર્જ ૨૨-૮-૦

અડધા માસના ૧૧-૪-૦

કુ. ૦ ૮-૦-૧૦-૩. ૩૦}

કુ. ૦ ૮-૦-૩૦-૩. ૧૫}

અકવાડીક ખાસ કુખનની

સગવડ રાખવામાં આવી છે.

વધુ ખુલાસા માટે

મેનેજરને મળો

૨૦ અક્ષરોનાં પાટીયા સામે

હાલખાદેવી-સુખઈ ૨.

રહેવાની

સાથે

જમવાની

ઉત્તમ

સગવડ.

જવેરી

મેનશન

રે:-

સેંડલરસ્ટ

રોડ

સુખઈ, ૪

છપાઈ તૈયાર થઈ ગઈ છે—સંસદ્ગ્રંથાવલિ નં. ૧.

૧. રણુછતરામના નિબંધો ભાગ ૧. કીમત રૂ. ૧-૮-૦. ટપાલ ખર્ચ ગુફ.

૨. રણુછતરામ વાવાબાઈ મહેતાના નિબંધોનો આ સંગ્રહ પ્રથમજ પ્રકટ થાય છે.

૩. રણુછતરામની મરણતિથિ જેટ સુદી ૧૪ ને દિવસે બહાર પડી ચુકી છે.

નામ મોંઘાવવાનું રચન—અવસ્થાપક: “ગુજરાત કાર્યાલય.”

૨૨, મેકલાઈસ લેન, મેરોડ રીડીંગ, રોડ, મુંબઈ.

ગુજરાતના તમામ વરસના ફેરવાઈ આદેશ છુટક આપવાના છે. સંજોગ—અવસ્થાપક. “ગુજરાત.”

આપને સાથે સાથે સૂર્યમુખી ન જાવવાના પુત્રાની આવી મુખી ફરી આવ્યા

વેખડ

૧. કન્યાલાલ મહેડેજી મુનશી

બી. એ., એવએસ બી. એડવોકેટ,

અનેક વિદ્વાનોએ મુસાફરીના નાનામોટા અહેવાલો પ્રગટ કર્યા છે. વાચક ! તેમાં તને જ્ઞાન ને ગંભીર બે મળશે. હું એમાંથી એક પણ આપવા માગતો નથી. હું જ્ઞાની નથી એટલે જ્ઞાન આપી શકું નહીં. હું ગંભીર ગુજરાતી છું એટલે ગંભીરની પણ શા સાર આશા રાખવી ? તેથીજ કહું છું કે આ વાંચતાં પહેલાં જરા વિચાર કર.

તને વળી શિષ્ટ શૈલી, શુદ્ધ શબ્દો, ભાવનો પ્રવાહ ને વર્ણનની ભલકની ધમ્મજા હશે. દરેક દેવને દહેરે જઈ મેં શપથ લીધા છે કે આ વખતે—જીંદગીમાં એક વખત—ખીન જવાબદાર લેખ લખવો.

ખીનજવાબદાર લેખ ! મારાં ગાત્ર ઢીલાં થાય છે—મારો હાથ કંપે છે—મારી લેખિનીમાં શાહી સુકાય છે.

લેખ એટલે સાહિત્યનું એક બિંદુ; સાહિત્ય એટલે સંસ્કારનું શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ મૂર્તિમાન કરવાનું ક્ષેત્ર; સંસ્કાર એટલે વર્તમાનની મહત્તા ને ભાવિની અમર આશા; વર્તમાનની મહત્તા ને ભાવિની અમર આશા એટલે મનુષ્યજાતિનું ગૌરવ.

મને કલમ નાંખી દેવાનું મન થાય છે; મને બે હાથે આંખ ઢાંકી પોસ આંસુઓ આંખમાંથી નીચોવી કાઢવાની હોંસ થાય છે. જ્યારે કલમ લીધી ત્યારે મારા લેખનાં આટલાં દૂરગામી પરિણામો કદખાં નહોતાં.

પ્રાચીન ભારતના આભૂષણરૂપ જડ-ભરતજી ! તમે લગોટી પહેરી; તેને ઉદર મામા ન છેડે તેથી તમે મીનડી વસાવી; મીનડી મરતાં તેનાં બચ્ચાં ઉછેરવા ગાય રાખી; ગાયને ચરવા જમીન રાખી; ને જ્યારે જમીનનું દાણ ન ભરાયું, જ્યારે રાજ્યસેવકોએ તમને ફટકાવ્યા ત્યારે તમને ભાન આવ્યું કે

આ નાનીશી લગોટી પહેરવાનાં શાં ભયંદર પરિણામો આવ્યાં છે. આ સંજ્ઞિત મહાત્માના અમર આત્મા ! તું જ્યાં હોય ત્યાંથી મને પ્રેરણા કર. મારે આમ આ કલમ ફેંકી દેવી છે.

મારાથી, લખારો, પણ જવાબદાર લેખ લખાવાનો નથી; ગમે તે લખારો તો પછી તેને છપાવ્યા વિના રહેવાવાનું નથી; છપાશે તો નિરવધિ કાલ ને વિપુલ પૃથ્વીમાં કોઇ માડીગયો તે વાંચ્યા વિના રહેવાનો નથી—અને પછી શું તરંગપરંપરા ઉઠશે ? સાહ્યના રક્ષકોને રોદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરવાની મહેનત આપવી પડશે. સંસ્કારના સિદ્ધાંતોમાં ગડબડ થઇ જશે ને ભાવિ—આ ભગવાન !

આ મારી પ્રિય ફાઉન્ટેન પેન !—વિદેશી વોટરમેનની સુશીલ કન્યા, સુવર્ણમેષલાઓથી સજ્જ, રુપાળી રઢીઆળી મારી પ્રિયતમા ! મારું તો જે થશે તે થશે, પણ તારા પર ચોટતું કલંક હું કેમ જોઇ શકીશ ?

જે ! આપણું સાહચર્ય આજે કેટલાં વર્ષોનું થયું. આપણે સાથે સાથે સ્વર્ગમંડલથી તે શેષનાગના પુછડાની અણી સુધી ફરી આવ્યાં. ઘણી વખત મેં તને પ્રેરી ને તે મને પ્રેર્યો; મેં તને નચવી ને કેટલેક પ્રસંગે તારે લીધે હું નાચ્યો. હવે એક વખત તું ના કહે. પુરુષવર્ગના ખીનજવાબદાર જીવનમાં નાથ ધાલવાનું કર્તવ્ય તારું છે. તું અટકી જ—મને અટકાવી દે.

પ્રિય વાચક ! એણે પણ મને દગો દીધો. સ્ત્રીજાતિની અવિશ્વસનીયતાનો કોને અનુભવ નથી ? હવે હું તને વીનવું છું. વાંચવાનું બંધ કર.

કલમ હાથમાં પકડતાં સાધારણ રીતે મને ત્રાસ છુટે છે. રખેને ભવિષ્યના જીવનચરિત્રના

લેખકને તરફ પડે એ કરે નાની અને નજીવી
ચીજો; પણ બાહોશ લાડીઆની શક્તિ ને
અવજાણી લખવાની ચીવટવાળા મારા
મિત્રો મિત્રોદ માટે અને હપકો આપી રહે
છે સમાવેશકોનું સૈન્ય મારા લેખને છેલ્લે
બેઠી કમેલે મારવાને ઉત્સુક અને છે. સર્જન
ને સજીવ ભાષાશાસ્ત્રીઓ તિરસ્કારયુક્ત મુખ-
મુલાંથી મારા લેખને કામવા એકપમે થઈ
રહે છે, શિષ્ટ લેખો માટે રચાયેલા પુરાતન
કાનુનો કરડી આખે મારી સામે જોઈ રહે
છે, અને લગવાનું પાણિનિ ભાષાના
સનાતન સિદ્ધાંતો ભગ કરવાના અપરાધ
માટે અને થાપ દેવા હાથમા પાણીનું
પાન લઈ તૈયાર ઉભા છે

લખનાં પ્રવેશાં આ ભયજનક સમયે
તરફ હું જોઉં છું ને ગભરાટમા લેખિની
ની લગામ દ્વાયમથી જળી કર છું-ને
તે સ્વચ્છદે આસે છે, પછી ગમે તેવું
જાણ્ય તેમાં કે મારો વાક !

વહાણ વાયક ! અત્યારે મો દહાડા
સામુના સાંખી અધીરી અનેલી વડુ જેવી
મારી ગિયતિ થઈ ગઈ
છે. આખી ઊઠી મુખી
આ કોણવાને અધીરા
બનેલા મદાત્માઓના
ધાડથી મે બીધા કમું
છે, પણ અત્યારે-આ
પહે એક વખત જવાની
સામે ખડખડ હમવાનું
મન થાય છે આદિત્યના
પુરાતન સિદ્ધાંતો આ
વખતે સીધાને !
બાકરજીવિના અભાવ,
આપની કૌમુદીને પરાંતે

વારવાની ધૃષ્ટતા કરે છું સાહિત્યન
સરશકો તમારા ભય ને ચિંતા વીગે
વચાર કરવાની મને દુરમત નથી. હું
ને મારી વહાણી લેખિની તમારી દરકાર આ
અભાગે કરવાના નથી અને તો આ આખ્યાં,
જ્યાં વાક્ય પુરુ થાય ત્યાંથી અમે શરૂ
કરીશું, જ્યાં પ્રકરણ બધ થવું જોઈએ ત્યાં
લખાણી દરશું, જ્યાં અંબીર અનેવું જોઈએ
ત્યાં નકદ બની દસીશું, જ્યાં રમની જમાવડ
કરવી જોઈએ ત્યાં રેતીના રણ જેવા કુકા

યદ જઈશું, ને ત્યાં સચોટ વાત કરવી નેહએ ત્યાં અમે ગલ્લાં તલ્લાં મારીશું. વ્યાકરણ, ભૂગોળ, ઇતિહાસ એ બધાં ખોટી દુનીઆની માયાવી જાલ છે. અમારા મુમુક્ષુ આત્માને તેની પરવા નથી. Bid for freedom—આવી જાઓ!

● અમે અત્યારે સ્વાતંત્ર્યની પૂજા આદરી બેઠા છીએ. પાર્થિવ, સ્વર્ગીય કે પાતાળના કાંઈ નિયમનું બંધન મારી લેખિની સ્વીકારે તે સામે અમે અત્યારે સ્પષ્ટ રીતે અમારો અવાજ ઉઠાવીએ છીએ.

એટલે ત્રાયક! એક વાત પણ કહી લઉં. આ કહાણી નથી ખોટી, ને નથી ખરી. ‘નિરાધાર નિરાકાર’ એજ હરે આ મારી લેખિનીની ચાલ.

અત્યારે હું સ્ટીમરના દીવાનખાનામાં એકમે બેઠો બેઠો લખું છું. એક અમેરીકન છોકરી પીઆનો વગાડે છે. એક અંગ્રેજી પાઠરી જેઠુ સહનું વર્ણન વાંચે છે. એક ગ્રીકનું ચાર વર્ષનું છોકરું ‘બોત પાની હય’ કહી હીંદુસ્થાનીમાં બોલે છે. આથી વધારે સારી સામગ્રી સ્વતંત્રતા સાધવા કંઈ નેહએ?

સમુદ્રમાં સફર એટલેજ ચાલી આવેલી પ્રજાસિક્ષાઓમાંથી મુક્તિ. માણસને પ્રભુએ પગ આપ્યા, એટલે એણે જમીન પર ચાલવું નેહએ. તે ત્રાસાવિક કર્તવ્ય છોડી, પાણી પર જહાઝ મંડાવી તેણે પ્રભુના મહાનિયમેનો લંગ કર્યો. હું તો માત્ર સાહિત્યે બાંધેલી શૂંખલા તોડું છું. તોડું છું પણ નહીં—માત્ર લાણુભરે જમી મુકું છું.

શુંબલે! ત્યારે સફર પુરી થાય, ત્યારે મારા મોળાનાથના મંદિરની પવિત્ર જાયા નીચે હું મારા પુરાણા મોક્ષ પર બેસી લખવાનો વિચાર કરું, ત્યારે તને આદરથી પહેરીશ,

તને ધારણ કરી ગર્વ માનીશ. ત્યાં સુધી સુંદરી! મોક્ષ કરજે—જરા—જરા મને પુરસ્ક નથી:

૨

જો તમે શાણા માણસ હો તો પરણો નહીં; પરણો તો તમારી ‘વ્રતિની જીવનસાથ ફેરી’ સાથે એક સોફા પર બેસવાની ટેવ પાડશો નહીં; જો એવી ટેવ પાડો તો તે વખતે સાવચેતી ચુકવાની મુખાંધ કરશો નહીં. તેનો દાખલો—આ કહાણી.

હું સોફાની એક ખાલુ પર, પગ પર પગ ચઢાવી બેઠો હતો. એક અધરી બ્રીફ હાથમાં હતી. પાન મોંમાં હતું. સા.—જદમી મોક્ષને ખીજે છેડે બેઠાં હતાં. વચ્ચે એક ગડેરીની રકાખી હતી.

ગડેરી બે મિત્રો વચ્ચે મુકવી એકમે અસતોપનાં બી પુટવાનાં એ પુરાણકાવથી મનાવું આપ્યું છે. ઘણી વાર એ સત્તની અમને વિસ્મૃતિ થઈ જતી—અને શુભાખી ગડેરી ખાવામાં સમાવેલા અંતરે સાદચર્યનો અમે અનુભવ મેતાં.

મેં મોંમાંનું પાન પુરું થતાં, લીકનું ખંડું ફેરવ્યું ને વગર જોયે ગડેરી લેવા હાથ લંબાવ્યો. ઘણી વખત ફાંફાં મારતા હાથમાં ગડેરી મુકવા—જદમી ચુકતી નહીં. આને ચુકી ગઈ. હું ફાંફાં મારતા હાથને તેમનો તેમ રહેવા દઉં, વાંચ્યોજ ગયો. કેમ કે—મારવાડીનો હતો. મનુષ્યજીવનમાં મારવાડી શું લાગ લગ્ન છે તેનો પણ વિચાર સાથે સાથે કરતો હતો.

“હું ઘાટી ગઈ”—જદમી બગડી.

“મારવાડી એટલે પૈસાવડુ—પૈસાવડુ એટલે પૈસાને ફરતા અટકાવવાનું સાધન—”

આમ હું વિચારતો હતો. —લક્ષ્મીના શબ્દો સાંભળી મને ખલ પડ્યો પાડવાનું મન થયું કે ‘હું પણ યાત્રી થયો.’ પણ ભીઓ ભોંટ પાલિવાદમાં નહીં ઉતરવું એવો ચોક્કસ સિદ્ધાંત મેં સ્વીકાર્યો હોવાથી એ શબ્દો મેં ઉચ્ચાર્યા નહીં.

“હા” —અર્ધાંશનાએ આગળ ચલાવ્યું.

હું માગવાડીનો વિચાર કરતો રહ્યો.

“તમે ધરણ થતા જાઓ છો.”

બીજી પડી, વિચાર તુટ્યો, અને માગવાડી અદૃશ્ય થયો મારા ઘાત છે કે નહીં તે મેં તપાસ્યા, પણ કાળ છે કે ધોળા તેનો વિચાર કર્યો, મારી સદ્ગતિચાલિણી વદ્ધ છે કે નહીં તે જોયું, હું વિસ્મય પામ્યો મારા અગરને આગ્રાત થયો. મારા પર-ગતીને તીરાને શેરડી ખાવાને ઉમ્મુક બની બેઠો હતો તે વખતે, આવો અચાનક અણેપ! મેં —લક્ષ્મી તરફ જોયું.

“કયા સુધી આમ ને આમ ક્યાં કરશો?”

“પણ શું કરું?”

“મવારના વાચનુ, બપોરે કોરડા મળના વાંચનુ અને રાતે શુન.”

“પણ—પણ—” આ આણેપો પર આણેપ આવના ભોંટ હું કાંપી ઉર્યો.

“આમ ને આમ તમારુ થશે શું? ધીમે ધીમે પૈસાની પૂજા કરવા શીવાય બીજો રસ રહેવાનો નથી, ને પછી—”

“ઉહ” મેં નિરસ્કારમય ઉચ્ચાર્યું કરું રાત ને દિવસ પૈસા મારે મદારિતન ક્યાં કરવા છતાં અને પૈસા તરફ ધનિષ્ઠ નિરરકર છે એમ મારી નિઃશય માન્યતા છે.

“ઉહ શું? પછી બીજું લખવાનું કે વાંચવાનું કે શુંજવાનું નથી?”

અનુભવી સસારીની ડહાપટ્ટસરી દૃષ્ટિથી મને લામ્બુ કે આ વાત ટૂંકી પનાવવાનો સહેલો રસ્તો એ છે કે તે કબુલ કરવી.

“ત્યારે શું કરે?”

“આ બધું છોડી દો.”

“એટલે?” મારી અકળામણનો પાર રહ્યો નહીં “છેતુ! એટલે શું ખાદી પહેરુ, જેઝમાં બેઠું, બાવો બનુ, રાખ યોજુ” મેં મજોળ સભામંડી કોથ દેખાડી કહ્યું.

“ના” અને સદ્ગતિચાલિણી દસ્તાં, “ચોરસ વખત બધું છોડી, જરા મમમ કરો કેટલાક વર્ષો થયા તમે થક ખાધો નથી.”

“યોગ વિના નીરાંતે થાક ખવાતો નથી.”

“મીઠવો નહીં.” હુકમ થયો, “થાક નહીં ખાવો હોય તો ફરો, ફરવું નહીં હોય તો કુહો, પણ આ સાકડી છુટીખાથી યોગિયાર બહાર જાઓ.”

“કયા?” કહી ઉપર જવાતા પીળળીના દીના પ્રસે મેં એક જુના બિન તરીકે દીન-સોજ મારી.

“ગમે ત્યાં—જ્યા તમને ગમે ત્યાં.”

“કુનીઆ ધણી નાની છે,” મેં એક નિર્નિવાદ સિદ્ધાંત રજુ કર્યો.

“પાછા ચીદવરા માંડુ તમે નાનપણથી વીચાપન જવાનું જાઓ છો ત્યાં કેમ જતા નથી?”

૩

વીચાપન! મારી આજો થીયાક ગણ, મારા મોમો પાણી આપ્યા.

વર્ષો થયાં યુરોપનાં સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. નીશાને જતો તે વખતે કોષ્ટએ મગજમાં એમ હતારેલું કે વીલાયત જઘ્ઘે એટલે કલેક્ટર થવાય. ત્યારે સરકારી નોકરી સોનાની ખાણ મનાતી; ને જેમ અંગ્રેજ સરકાર નાનકડા અંગ્રેજ ને દેશભક્ત બનાવવા નેહસનનું બાવલું મુકે છે, જેમ ક્રાંસના સત્તાધીશો બાલ કે ચમેનને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી વીર બનાવવા નેપોલીઅનની પૂન ફેરફેર પ્રવર્તવે છે તેવાજ કોષ્ટ સ્તુત્ય ઉદ્દેશથી આપણી સરકાર માથાપ નાનકડા શહેરના નાના બાલકોનાં મગજમાં શીરસ્તદાર બનવાની પરમ મહત્ત્વાકાંક્ષાની જ્યોત ચેતાવવા, કલેક્ટર બહાદુરના ઇસ્પીટાલીઆ બંગલામાં અપૂર્વતા ને પ્રતાપના મંદિર સમી ભવ્યતા સમાઈ છે એમ દુસાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

તેમાં કોષ્ટક કલેક્ટર સાહેબ કોષ્ટ વખત અમારે ત્યાં આવવાની મહેરબાની કરતા. એક વખત એક સાહેબ બહાદુર સાઇકલ પર ભેસી, સાથે સાઇકલ પર પોતાની ભાવિ ભાર્યાને લઈ અમારું ઘર પાવન કર્યું હતું. ત્યારથી છ છુટની ઉંચાઈ; સીપાઈઓ, લોકા અને મારા પિતા બધા લગી જામ એવી સત્તા; સોઇકલ પરની સ્વારી; ને ગ્રોળીન ભાર્યાની સોબત-આ બધાં કલેક્ટર પદનાં ન છુટે એવાં અંગો છે એમ કે થઈ રહ્યું હતું; અને માત્ર વીલાયત ગયો કે આ બધું મળ્યું એવા ચોક્કસ ખ્યાલ જડ ધાતી બેઠો હતો. કેટલા દિવસ ને રાત એ જાદુઈ પ્રદેશની મેં ઝંખના કરી!.....

એક છોકરા મંદરાતે કોલેજનાં કંપાઉડમાં ધાસ પર પડતો. નેપોલીઅને ને રોમે તેની કલ્પના કપાળે કરી હતી. દર રોતે તેને હોટેલ દેઝીન્વાલીદ ને રોમન ફોરમનું નિમંત્રણ આવતું. ક્રાંસના અદ્ભુત મહાસમ્રાટની તેજસ્વી

આંખો, ધવાયલા સીઝરનું દયાજનક મુખ અને વાયસ્પતિ સીસેરોનો હૃદયભેદક અસિનય તેને આવવાની આશા કરતાં. તે વિચારમાં તારાઓ ગણતો.....

પછી જ્ઞાન વધ્યું ને કલ્પનાનો વિકાસ થયો; યુરોપીય કળા ને સાહિત્ય અને યુરોપીય સત્તા ને સંસારનું ભાન થયું; અને ન્યાંથી આધુનિક જમાનાનાં ઘેરકતવો પ્રગટે છે તે ભૂમિની યાત્રા એ જીવનક્રમમાં ઘણી જરૂરી વસ્તુ દેખાઈ.

પણ યુરોપ તો જેટલા માછલ હતું તેટલા માછલજ દૂર રહ્યું. ઝંખના વધી; પણ અનન્ય હૃદયોજ નહીં.

ધીમે ધીમે યુરોપીય ને હોંદી સંસ્કૃતિઓની તુલના કરવી પડતી; ને તે બેતા વિરોધ ને સામ્યતા વિચાર કર્યા. હોંદન-યુગ્મરાતના પરમ પ્રશ્નો કાનમાં અથડાઈ રહ્યા. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું વિષ કેમ હરવયું? આર્થ સંસ્કૃતિનું નવજીવન કેવું સ્વરૂપ પકડશે? ને વળી પાછાં યુરોપ જોવાનાં સ્વપ્નાં નવે રૂપે પ્રગટ્યાં.....

૧૯૧૪ પછી તો યુરોપે ઘણીનો ઇતિહાસ લખવો નવેસરથી શરૂ કર્યો છે. જર્મનીએ બલના ગર્વમાં આત્મવિનાશ આમંત્ર્યો; ક્રાંસે આત્મસંરક્ષણના અભિલાષમાં મધ્યકાલીન વીરતાને ફરી જન્માવી; ક્રીટને વિનાશમાંથી વિશ્વપતિ થવાનો રસ્તો શોધ્યો; મટલી પુનઃ જીવન પામ્યું જાણ છે અને તુર્કિયાન યુરોપમાંથી અદૃષ્ટ થતું જાય છે. જીવન ને ભાવના, પાપ ને પુણ્ય-બધાં એ યુરોપની ભૂમીમાં જળી રહ્યાં છે. ત્યાંની આંધ્ર આપણને ત્રાલ ત્રાલ પોકારાવી રહી છે.....

યુરોપ નેયા વિના જીવન નીરસ ત્રામંત્ર હતું—ને તેમાં—

૪

—અને હવે—હત્તમાને
પણ ત્યાં મોકલવાનું મન થયું.
“તું આવતો ?” એ
પુછ્યું.

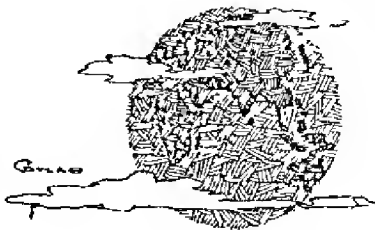
“હું બા—એકઠા—

“એ જુના ઘરો ભાગવા
હોય તો અન્નેના ભાગીએ
નહીં તો પછી હમણા હું
ધરો છું પછી તું થશે.”

અને સાથે જવા નહી
કર્તા.

“પણ મારા મિત્ર બાઈ—
રજા.” એ કહ્યું “ત્રીજી માસ
નાગપુર સુકામે રહેલુઅજા
માં અમે બન્ને સપડાયા હતાં.
ત્યારે તાવતી અનેની કુનમા
કુરોષ નાથે જવાની પ્રતિજ્ઞા
કરી હતી. તેને લ એ, મળત
પડશે.”

—રજાને
મારી કુટુંબની
અપર છે.
મિત્રોનોતપાં
વગર મને
ચાલતુ નથી,
નેણું હા કવી.
રા ભાઈ—
મુરતી દામ
કાકાની નરી
આકર્ષક સુષ
રેથી ને કમ-
વાળવી પ્રત
છે. સુરતીના

‘પુરતા’ તમે કુલીઆના કુલ્ય દેવાર ને કમ્બેદતારા છે’

સદગુણો એનામાં નવે સ્વરૂપે
સજ્જન થયા છે. સદગુણી
તરીકે વિચારપાત્ર, મિત્ર
તરીકે અગ્ન ને મોખતી તરીકે
તે ખુશખીમજ છે.....

પણ તેણે તેનું મોડું માથું
હલાવ્યું—હા કહી—ને ના પણ
કહી. જોનાના ત્રણ ધંધામાં
ત્રણ મહીનામાં મા ફેરફારો
થગે તેના અડસટ્ટો કાઢ થો.
જ્યાખરે હા કહી, ને ના કહેવા-
નો અધિકાર રાખ્યો ને આ ખરે
ગાજ કહી ..

“તમે વીકાલન જવાના
છો?”—અહેનને અધીરો અવાજ
આવ્યો

—અહેનના સાહિત્યવિ-
ભાગ, સરકારિના, અખરદારી
ને દેશાદને તેના વિવિધરંગી
વ્યક્તિત્વના પણા આકર્ષક
રજા પુર્ણ છે તેણે કુલ્ય
એકમ કરી છે તેમનો સમય
આવે તેના સો એક વર્ષ

પહેલાં તે
જન્મી પ-
ડ્યા છે.
પંડાની—
નરમીના,
અને મારા
મિત્ર એવા
વિવિધ વહ
ને લીધે
ધણે વખત
થયાં તે
અમારે ત્યાં

એક નાની બહેનના હક ભોગવે છે.—
અને નાની બહેનને છાત્રે એવી સહિષ્ણુતાથી
અમારા તોર સહે છે.

“કેમ જાણ્યું?” મેં પુછ્યું.

“ભાઈ કહેતા હતા. હું પણ આવતા
એપ્રીલમાં જવાની છું.”

“શું કામ?”

‘તેણે મને પોતાના જવાનો મુદ્દો કહ્યો.
તે વીસાવતમાં છ મહીના ગાળવા ધારતાં હતાં.

“એકલાં?” મેં પુછ્યું.

“તેમાં શું?” —બહેન પુરુષવર્ગ
તરફ ધણીજ વિચિત્ર નજરે જુએ છે. તે
નજરમાં ફેંકે આવું હમેશાં દેખાય છે.
“પુરુષો! તમે ફનીઆના દુઃખ દેનાર ને
કેન્હેદનાગ છો. જો તમે ન હોત તો અમે
બીઓએ એકલાં એકલાં ક્યારનું સ્વયં કંતાવું
હોત.” આવી એક નજર તેણે મારા તરફ ફેંકી.

હવે હું કપૂત કરું છું કે હું નિરસ્કારને
પાત્ર એવી પુરુષવર્ગતિનો છું; છતાં એકલાં
એકલાં પૃથ્વી પર સ્વયં ઉતારવાના સ્ત્રીવર્ગના
આ દાવાની શક્યતા વીશે મને સંગીન અને
મજબુત શક છે. આ મારા શકને અદંતા
માની —બહેન સંતોષ લે છે.

“કેં નહીં.”

“તમારી જેટલે વીસાવન સુધી હું આવું
તો કેં વાંધો?”

“અમારું જવાનું નક્કી નથી” મેં કહ્યું.

“પણ તમે બંને જાઓ તો.—”

“હા. અમે બંને જાએ ને અમારા
મુસાફરીનો કામ તમને મેં તો આવજો.”

૫

જ્યારે અસીસો સલાહ લેવા આવે ત્યારે
જે પેસા હોવાય છે તે વધીક કે એરીગટના
લાખની વાત નથી; પણ અસીસનાજ લાખની

વાત છે એમ મને જણાયું. જ્યારે તમે પેસા
લો ત્યારે તમે પેસાના પ્રતાપમાં દબાઈ જાઓ;
બેલતાં બેલતાં અડતું રહી જાય; અને જ્યાં
છ જુદી જુદી વાત કરવી હોય તેને બંધ
એકજ વાત કરવાનું ભાન રહે. જો પેસા
વગર સલાહ આપવાની હોય તો તમારી જીભ
કાશુમાં ન રહે, ને તમે સલાહ આપ્યા જાઓ,
ને તેમાંથી છુટવા અસીસને આત્મધાત કરશે
પડે.

માણસની વ્યાખ્યાઓ અનેક છે, પણ
ખરી વ્યાખ્યા તો એકજ છે. તે સલાહ
દેવું જનવર છે. સલાહ આપવી એજ
લક્ષણ તેને બીજાઓથી જુદો પાડે છે.
તે નિરંતર સલાહ આપેજ જાય છે. તેમાંજ
તેને જીવનનું સાર્યક જણાય છે. તેને પોતાની
પરવા નથી, પોતાનું જીવન તે બગાડી મુકે છે;
પણ પારકા જીવન પર પુરા હકનો દાવો કરે
છે; પોતે પારકા હોન તો શું અવધિ કરી
તેનો વિચાર કરી મોજ માને છે; અને પાર-
કાને પોતે સમજ તેની પાછળ મર્યાદા રહે
છે. આ લક્ષણજ જેને પારમાર્થિક જીવન
કહીએ છીએ તેનો પાયો છે. આ દેવ જે
વધી પડે તો તે સમાજસેવક, દેશસેવક
અને જાતેજ જીવનના નેતાની પદવીએ
પહેંચે છે; ને ત્યારે એ દેવ ખરી માન
નુજા પ્રત્યક્ષ પતાવે ત્યારે જીવન જેને
સ્વર માની, ઇશુખીસને કે જાનમયુદ્ધ બનાવી
દે છે. જેટલી તમારામાં સલાહ આપવાની શક્તિ-
તેટલીજ તમારામાં માનવતા.

મેં પ્રથમે જ્યાં નક્કી કર્યું છે એ જાણ
મારા મિત્રોની માનવતા ઉત્તરમાં જાય.

મારે આ પોં નદી પણ આરને વર્ષે જાય.
માયં મરીને નદી પણ એપ્રીલ મરીને જાય
જીવનમાં પાછા નદી વળતું પણ મોજરમ-

હાલી પહેલાં નહીં જવું પણ ઈચ્છક; ઈચ્છક પહેલાં નહીં જવું પણ કાંઈમાં રહેવું; મારે હાલીઅન બોટથી જવું; મારે એક બોટમાં જવું; મારે કુકની મારફતે જવું. મારે કુકની મારફતે જવું નહીં —

આ તો માત્ર શરૂઆત હતી. પણ વાન વધતી ગઇ. મારે શી વસ્તુ જોવી ને શી નં જોવી તે પર મતભેદો જણાયા. મારે શી વસ્તુ સાથે લઇ જવી તેના પર તો કોઇ મમન થયાજ નહીં. હું આ મુઆફી આરક્ષામાં ઝાપણ કરું છું કે મુઆઇ એ વિષય વિવાદમય રહ્યો. મારે શું ખાવું, શું પહેરવું, કેમ જોવું, ક્યાં જવું, એ બધા પર પરસ્પરવિરોધી સલાહનો દગલો વધતોજ ગયો એ તો ઠીક, પણ ત્યાં ઝડપ કેવી હશે, કડી કહ્યે કે નહીં, ખરેખર એમણે હશે કે કેમ, તે વીરો ખાત્રીથી મિત્રોએ એક બીજાથી જુદા અભિપ્રાયો આપ્યા. દિવસે દિવસે અજાહના દેશા વરમાદે ચાલેગમ પ્રવચકાય પ્રસારી મુકયો. ખેસના, ઉભા, ઉંચમાં ને નીચમાં પરસ્પરવિરોધી મતભેદોનાં શોરમાં મજબૂ આગળ આવીને ઉભા રહેતાં ને હું ચરચર ફાપતો આ માનવ-

તાના ધોષના પ્રવાહમાં હું કેમે કર્યો તણાઇ જતો બચ્યો આ બધાને માટે મે અંત કરણ-પૂર્વક આભાર માન્યો, અને આટલા હિંદુથી મિત્રોથી મારુ જીવન મુકર કરનાર વિશ્વંભરનો આત્મ સારની આપે આભાર માન્યો.

૬

પણ ખરેખર મિત્રોએ હા વાળી મે પરદેશ જવાનું નક્કી કર્યું નહોતું ત્યાં સુધી તેમની મમતાનું માપ હું કાઢી શક્યો નહોતો. દારયોમા વર્ષોનો સ્નેહ દેખાયો, નેત્રોમા વિરોધાવીલા અતનું દુઃખ દેખાયું. રામ-રામોમા ફરી મળવાની આતુરતાના પડવા સહજાયા મનમાં શકા ઉભી થઇ, "હું આ સ્નેહ ને આ મિત્રોને માટે શું કાંઈ કરું ?"

૭

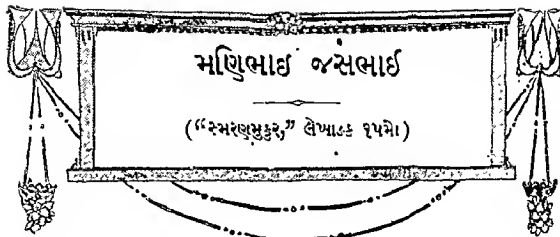
—અને અમે જોતની ને ન જોતની યોગે લઇ આવ્યાં—લક્ષ્મીએ ઉગ્તગરા કરી ફૂંકો ભરી, ખાત્રી કરી, ખાત્રી ફરી ભરી ટીકાશે લીધી, પૈમા લીધા

—ને ડોકરો વિદાય કીધા. આપણ, જોજાઓએ પાશુ કે માખાપને મુકી તેઓ અન્યત્ર કરતા જતા હતા તેમને ખબર નહોતી કે એ દિવસમાં મામાપ નેમને છોડી ફર દેશ જશે—ને મહીનાઓ સુધી ફરી મળવાની આસા પણ વિધિને દીધોએ દીધ્યા કરશે

(ખડ બીએ દરે પાછા)

એકદમ બહાદુરના બચવાયા અપૂર્વતા ને પ્રતાપના મદિર સમી જન્યના સમાઈ છે.

લેખક :

રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

બી. એ., સી. એસ.

અ સત્તનાં વર્ષોમાં સરકારી નોકરીમાં તલાટી, કારકૂન, વગેરેની પદવીની થોડાં પ્રાપ્ત કરવા સારું રૂપમુક પરીક્ષા પસાર કરવી પડતી હતી. આ પરીક્ષા લેવાને પરીક્ષકોની કમિટી નીમતી હતી. “કમિટી” અને “પરીક્ષા” એ શબ્દો અર્ધશિક્ષિત વર્ગમાં પર્વાય-રૂપ હતા. ખેડમાં મ્હારા પિતા મુનસફ હતા તે સમયમાં આ કમિટીમાં એ પણ એક મેમ્બર હતા. એક વર્ષ પરીક્ષામાં કમિટી આગળ અનેક આવેલા ‘છોકરા’ઓમાંના એકને ભોળાનાથે દીઠો, અને પરીક્ષા આપતી વખતની હતી ચાલાકી, જુદીની તીક્ષ્ણતા, વગેરેથી હેમના મન ઉપર બહુ સારી છાપ પડી. એ યુવકના પિતાને પછીથી ખાતરીમાં ભોળાનાથે કહ્યું: “જસભાઈ! આ તમારા છોકરાને તલાટી, કારકૂન, હેરી સાધારણ પદવી કરતાં વધારે ચલાવવો નથી? હેનામાં મ્હોટી પદવી મેળવવાનાં લક્ષણ સ્પષ્ટ છે. માટે અમદાવાદમાં મ્હારે ઘેર હેને મોકલ

અને અંગ્રેજી ભણાવો.” જસભાઈએ કમ્પ્લેટ કહ્યું; મણિભાઈ હમારા કુટુંબમાં રહ્યા; કુટુંબના એક અંગમૂત જ થઈ ગયા; મ્હારા વડીલ બન્ધુઓ બાબારાવ અને આબારાવ સાથે મિત્રતા-બન્ધુતા-ના સંબંધથી જોડાઈ ગયા. આગળ જતાં ક્રમે ક્રમે જતી જતી પદવીએ ચડતાં છેક વડોદરાના દીવાનનું ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું, છતાં છેવટ મૂંઝી ભોળાનાથના કુટુંબ સાથેના આ આઘ સંબંધ અને હેનું જાણ મણિભાઈ વારંવાર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અને આનન્દયુક્ત ગવર્થી સ્તીકારના હતા. આ આરમ્ભકાળમાં મ્હારા બન્ધુઓ જોડે કુટુંબ મહેળમાં ભળી ગયા તે સમયમાં મણિભાઈનું ઉપનામ “ઘી” પડ્યું હતું; હેમને ભાતમાં ઘી વિના ચાલતું નહિ અને મ્હારા બન્ધુ બાબારાવને ભાતમાં ઘી ભાવતું નહિ, તે ઉપરથી આ રમૂજ ઉત્પન્ન થઈ હતી.

[આ સ્મરણમુકુરના પ્રથમ લેખમાં મ્હોટલી વાતનું સ્મરણ કરાવું?

“અમ દેવન મૂળે સદામસદામા
તે પ્રતિબિમ્બે એક એકમાં
તે અન્યા અન્યે અનન થાયે
ને હર પેહોરે ઉત્તમ”

આ ચોળના મટે કહી હતી તેથી મહાર
રમરણુમુકુરમાં પ્રતિબિમ્બો કેટલાક સારાના,
કેટલાક અન્ય મુકુરના પડેલા, એમ “અનન્ત
દામે રૂપની મંદન” જેનાં નિધનિ છે. તેથી
ઉપર કહેલા પ્રતિબિમ્બનું સ્વરૂપ અન્ય મુકુર
દ્વારા પ્રગટ થયેલું હોવાથી, કેટલીક રેખાઓ
અપ્પટ દરી. હમણા કહેલી નો સ્પષ્ટ જ છે.
પણ એક અપ્પટ રેખાનું ચિત્ર નોંધ કમિટી
આગળ ઊભા રહેલા ઘુચ મહિમાર્થ
દાથના સ્થાના કયાં વગેરે અવકાશે હતા,
તે બોળનાથી એ અમદાવાદ જણાય આવતા
ખેંચાં તમજાવ્ય હતા,—એ ચરોતરી મેળા
અમદાવાદમાં, અને ખાસ મૂક્યમાં લાલુનાને,
અનુચિત લાગે તેથી. આ અપ્પટરેખ ચિત્ર
છે. હોઈ મુકુરને છે.]

જનાં આ અવકાશનું સ્થાન અન્ય વકાશો
એ મહિમાર્થના જવાની પગીના સમયમાં
હીનું હતું. સતેરી આકાશ ચાંચવામાં પાવડી
મહિમાર્થને અથે લખુ વર્ષ સુધી લેયેલી એ
અમરણુ દરજ સ્પષ્ટ છે. (બોગી-દરાઈ દીવરીવા-
ના પિના, રતનનાય) મહાર એક મહિમાર્થ
બાઈ દુમાગ કુટુમ્બમાં જ બિહરેના અને
મહિમાર્થના સદાખ્યાથી પલુ હતા. કાળ જતે
રતનજાને આજા ગમેલી કે મહિમાર્થ જીવી
પરથીએ મદવાને લાગ રતનલાય વગેરે
મિત્રોને પોતાના તનમાં સરી નોકરીઓમાં
આવીને આપે, મહિમાર્થને, અમુક વાળખી
કારમુસર, તેમ કરતું અનિદા ખારેલું, તેથી
રતનલાય વગેરે મહિમાર્થને મોઝે જ
મોજા, મિત્રાને અને મિત્રોદમાં, માગતા, અને

મહિમાર્થ બોલુ લગાડ્યા વિના માત્ર હરીને
વાત પતવી હેતા.

મહિમાર્થ વોહરમાં દીવાન હતા
કે રસિડેન્સીમાં હતા તેવામાં વખતો વખત
પ્રસંગપરતે હમારે ઘેગ આવતા. હેતા એક
પ્રમજે એક રમૂજ બનાવ બનેલો મુકુરમાં
આવેખાપછે મહિમાર્થ નાવીને સોળાની
પાટવી ચીપતા પગળી ઉપર ઊભા છે; એટલા-
માં મહાર ન્હાતા બનું મનુભાઈ (ફાળુગવ)
ચોકમાં આવીને ડાબા. મહિમાર્થ ન્હાતાં
મોટા સર્વ જોડે રોહાવથી બોલતા ને
પ્રમાણે બોલ્યા “Well, Madam, How are you?”
“આઓ તુરિયુ!”
આમ રાખે બાક મનુભાઈના મુખમાંથી,
નિમાર કરવાને થોભ્યા વિના જ, નીજમાં
રજમાં બરોમરિયા ઊકારાઓ જોડે બોલાવું
આ વચન મનુભાઈના મુખમાંથી નીજવાની
સાથે જ, પચાતાપથી ટળ કારીને મનુભાઈ
ખસિયાણા પડી મયા ન્હાને પિના, બીજા
બનુંઓ, છુ વગેરે દસવા મડી મયા
મહિમાર્થ પણ કોલાસગતિથી હમવા-
માં શમિત થયા. અને પોતાની અંગે
મા વાત કરવાની રેવ હદમહાર હતી કે
રમરણુમાં આણીને પોતાની જ બસ મ્વીકારવા
લાયા ન્હાને જાળક તરફથી અનિદા રેવ
મોડે નિદાવ ઉપાવમ્મ મગેલો લેની ખરી
કદ લેમણું કરી

એક બીજું રમરણુચિત્ર મહિમાર્થ ગાયક-
વાડ મહારાજના દીવાન હતા તે સમય
મહારજાવ ગાયકવાડને મહાર પિતાને ઘેર
સુવાડને વાવવાની ચોળના મહિમાર્થને રેવેરજા-
થી જ કરી, તે વખતનો પ્રમજ રમજ મહાર
પિતાનું અવસાનાદમાં લાખા પોતની પામખાતું
ધર. મયાજીરાવ મહારાજ દીવાનખાનામાં જેને તે

પૂર્વે છતો ચઢ્યા પછી અગાડી જેવા માર્ગ-
માં યઈને જ જઈ સકે એમ હતું; તે માર્ગની
લંબાઈ બાર ચાલ પુટથી વધારે નહિ હોય;
ત્યાં મહારા બંધુઓનાં અને બહેનોનાં છોડરાં-
ને હારખંધ ઊભાં રાખ્યાં; દરેકના હાથમાં
ફૂલ ભરેલી તાસકો આપી; સયાછરાવના પગ
આગળ ફૂલ દલવાતાં ગયાં, અને મણિભાઈ
દરેક બાળકનું ઓળખાણ કરાવતા ગયા, જેથી
ટૂંકા પક્ષમાં જવાની ક્રિયામાં, ફૂલ વેરવાની
ક્રિયામાં, વગેરેમાં ગડબડ ગૂંચવણ ના થઈ.
આ રસિક યોજના મણિભાઈના મગજમાંથી
નીકળેલી તાત્કાલિક જ હતી.

નૈતર્ગિકા મુરમિળઃ કુન્નનન્વ સિદ્ધા

મૂર્ધ્ને સ્થિતિન ચરણેસ્વતાન્નાનિ

એ સૂક્ષ્મ રસતત્ત્વનો આ યોજનામાં
અનાદર થયો કે કેમ એ અત્યારે તપાસવા
નહિ બેશિયે. “શેરડિયો વાળીરે પુક્કાં વેર્ધા છે”
એ પંક્તિ પણ અયાવમાં નહિ લાવિયે; એ તો
ધ્વજરના સ્વરૂપ પરવે ઉચ્ચારાયેલી છે. હું માત્ર
બનેલા બનાવનું પ્રતિબિમ્બ ઉપસ્થિત કરું છું.

ઉપરના પ્રસંગમાંથી એક બે બાજતો
મણિભાઈને સબન્ધે પ્રગટ થાયછે: હમારા
કુટુંબનાં ન્હાનાં બાળક સુદાન્તને એ કુટુંબના
અંગબૂત હોય તેમ ઓળખી રાખતા હતા;
અને આ હમારા કુટુંબ સાથેના સંબન્ધની
આડકતરી રીતે સયાછરાવના મન ઉપર છાપ
પાડવાની ચતુર યુક્તિ.

આ રસિક યોજનાના પડછામાં એ પ્રસંગે-
જ મણિભાઈયે કહેલો એક રમૂજ બનાવ
મકુરમાં પ્રગટ થાયછે. વડોદરાના એક શેડિયા-
ને ઘેર સયાછરાવની પધરામણી થઈ હતી;
મણિભાઈ સાથે મંડળમાં હતા જ. સયાછ-
મહારાજ આવીને બેઠા, બધું મંડળ ચોખ્ખું

‘મિસલ’ સાચવી, પ્રસંગને ઉચિત ગમ્ભીરતા-
માં, ગોઠવાયું. એટલામાં ખીન ખંડમાંથી
શેનો નવ દસ વરસનો છોકરો દોડતો દોડતો
હેઠ મહારાજ હતા ત્યાં સુધી આવ્યો; આવ્યો
તે બચે, પણ શરીર ઉપર સમ ખાવાને એક
પણ વસ્ત્ર નહોતું!—(ચૂનાના દાગીના હતા કે
નહિ તે ચિત્ર મુકુરમાંથી ભૂસાઈ ગયુંછે).
બધા ચૂપ જ બેઠા. શેઠ ગાંઠ બેઠા: “અત્યા!
અહિ કેમ આવ્યો? જતો રૂઠે.” સુપુત્રે આજ્ઞા
માની, અને વિશેષ ચમત્કાર કર્યો: બે હાથ ને
બે પગનાં દીંચણ ઉપર, ઘોડો યઈને, આડતો
આડતો પાછો ધીમે ધીમે ગયો! (હું ધારું છું
આ રૂપાન્તર યોગ્ય જ હતું; ઘોડા કાંઈ લૂગાં
પહેરેછે?—અમદાવાદ પ્રાર્થનામંદિરમાં એક
જણે વ્યાખ્યાન આપતે મનુષ્યપ્રાણી અને
ઘોડા વચ્ચે બેઠ બતાવ્યો હતો, કે ઘોડા માણસ-
ની પેઠે દાંતણ નથી કરતા; તે કરતાં આ
બાળક કૃતિના નિદર્શનમાં સૂચવેલો બેઠ વધારે
બધ બેસે હેવો છે.)

મણિભાઈની હાસ્યરસની સૂક્ષ્મ કદરો
આ એક જ નમૂનો બસ છે. બાકી હેમની
કનેથી રમૂજ વાતો અનેક સાંભળેલી તે બધી
જિતારવા માટે સ્થળ નથી, હેમની હાસ્યરસની
વૃત્તિમાં એક ગુણ એ હતો કે એ વૃત્તિ
genuine, ખરા દિલની, હતી; હાસ્યરસમાં
હમે સમજીયે છિયે એમ બતાવવા માટે હાસ્ય-
રસ દર્શાવવા જનારાઓ ઘણા છે, તે લોકોના
જેની નહોતી. તેમ જ મનસુખરામના હાસ્યરસ-
થી મણિભાઈનો હાસ્યરસ લુદો પડી આવતો.
“હું કેવો જગતને રમાડું છું?” હેવો લાવ
સૂચવતો, માત્ર હોહ ઉપર રમતો. હાસ્યરસ
મનસુખરામનો; “હું કેવો જગત સાથે રમું-
છું?” એમ જાતને પણ અપ્રગટ અનુલવ

કરાવતો, હૃદયમાં રમતો ને હૃદયમાંથી વહી નીકળતો મણિભાઈનો હાથરમ.

મણિભાઈ ભુજ તરફ દીવાનની પદવીએ જવાના હતા તે વખતે મુળાકમાં કચ્છના બાદશાહ તરફથી જેમને માનપત્ર આપવાનો મેળાવો થયો હતો. મેળાવડામાં જતા પહેલાં એક દેહનારે મણિભાઈને ખાનગીમાં મુઠના ફરી “ભૂરા ‘જીવન’ વિશે આપણાં બે બેલ કહેતો” (‘જીવન’ નામનું એક વધ મળાવીને એ દેહ લેવાના હતાં) આ યાનમાં મણિભાઈ રતલ મેળાવીને હમ ન રમજ ગ્રામગર્વિને કહેતા હતા.

મણિભાઈ ભૂજમાં એ ચાર દીવાનપદે ચડ્યા હતા. એક વાર દીવાનગિરી, કાઠીક • અનિદ અગિયનિમાં, છેડની પટેલી (જેમાં મણિભાઈને સગાર પણ ફાળ્યું કે લાગ્યું ન વળશે એમ સિયનિ નહેતી રજવાણાના મામના જ માત્ર હોવા) હતા ખીજવાર એ પદ પ્રાપ્ત જેમણે કયું તંદારે જ સતોપ પામ્યા હમને કેવાકને ને અપરે એમ લાગેલું કે આ મોહ શા માટે રાખના હશે /-પરંતુ પાછળથી હમને પણ વ્યાખ્ય કે મોહનો અંશ દૂધા નહોતો. હમનો આશંકી સ્વભાવ મુખ્ય અરો આ બનાવમાં

પ્રેરકબળ તરીકે પ્રવર્થો હતો. મણિભાઈની પ્રમાણિકપણાની કાનિ મર્વાયા પોષ્ય હતી રાજરજવાણ, પોષિટિકલ ખાતુ, એ વાગવરણ પ્રમાણિકપણાને પોષક નથી, છતાં એ શુભ છેવટ સુધી મણિભાઈ નિષ્કલંક રીતે માયવી સ્થિત હતા. વડોદરામાં રેસિડેન્ટના અમિરદંટની જગા ઉપર હતા તે વખતમાં, કે માયકવાળા દીવાન હતા તે

વખતમાં, -બરેબર ચાલ નથી, પણ એ બેમાથી એક વખત માં, મણિભાઈને બાપ બહુ અમતોજ આપવા હતા કે- “ મોહી નોકરી મેળવીતે શા કામની ? આડો અવરોહ હાથ હશે નહિ, પાછી મોહી નોકરીની શા મજા ? ”

શ્રી મણિભાઈ વસવાઈ

મણિભાઈ મન-શુષ્કરામના મિત્ર-મડામાં હતા, છતાં નહોતા જેમનામાં પોતાનું સ્વતંત્ર ચારિત્ર્યબળ હેતુ

હતું કે એ મહાત્મી કેટલીક અનિદ વક્ષણરેખાઓએ હેમને સ્પર્શ કર્યો નહોતો. કિલ્લારણ એક બસ થશે. જુતાગડ લાવનગરના મનશુષ્કરામનાની મિત્રો કનેથી મનશુષ્કરામભાઈ એક અપૂર્વ વાણીવિનામ શીખ્યા હતા, તે જેને કે મુળની બરેબર તદ્દમ રજકારી પોતાના વચનમાં આણી

સકતા હતા. કોઈ મળવાને જાય કે તરત જ, હોઠ ઉપર સ્મિત રાખી (એ સ્મિત તે હોઠથી વધારે ઉડાણમાં જનારું નહિ; હેતું સ્મિત રાખી), “પધારો! પધારો!” એ શબ્દો હેવા તો અજબ રણુકારભર્યા ઉચ્ચારતા કે જાણે મળવાથી અપૂર્વ આનન્દ થયો હોય, “તહમારું જ સ્મરણ હું કરતો” હેવો ભાવ દર્શાવેલો હોય, એમ અંતઃકરણના મધ્યમિન્દુ-માંથી ઉદ્ગાર નીકળતો બતાવેલો હોય (ને હોય તેમાંનું કાંઈ નહિ),—એ મન અને વાણીનો વિરોધ ઠાંકનારી, ને જાણે તેનાથી તો ગૂઢ ના રહી સકે હેવી, રીતિ સંપાદન કરી હતી. આ રીતિના આદરસત્કારનો મહેને જનતે અનુભવ અનેક વાર થયોછે. એ “પધારો! પધારો!”નો અજબ રણુકાર—ખંડાર ગુહ, અંદર પોસો, હેવો રણુકાર, કાગળ કક્ષમ અને શાહીનાં સાધનથી પ્રગટ થયેો અથક્ષ છે. આ શબ્દોનો રણુકાર તો શું? પણ એ શબ્દો પણ મણિભાઈએ ઉપયોગમાં આણ્યાનું સ્મરણ મહેને નથી. હેમનો તો શીધો જ માર્ગ હતો, “કેમ નનુભાઈ! આવ્યા?” “કેમ નનુભાઈ! કેમ છે?”—હેવાં સરળ વચનોથી જ મહેને દરેક મુલાકાત વખતે મણિભાઈએ સંબોધ્યોછે. અલખત, રાજદરબારી જીવનને અંજ કેવળ ભોળો સ્વભાવ તો ના જ પરવડે; પરંતુ એ જીવન માટે જોઈએ તેથી વધારે અંતઃકરણગોપન હેમણે કર્યું જણ્યું નથી.

મણિભાઈ કાંઈ માનવ ખામીઓથી મુક્ત હતા એમ કહેવાનો આશય મ્હારો નથી. હેમની નહીવી ખામીમાંની એક વિશે મોતીલાલ લાલભાઈ, મણિભાઈના મિત્ર, રમજ કરતા હતા. મોતીલાલનો એક ભત્રીજો પાંચ છ વર્ષની ઉમરનો બધા લોકોની નકસો કરતો હતો તે દેખાડવાને એક વાર મોતીલાલ હમારે

ધેર લાવ્યા. અનેક નકસો કરી, પછી મણિ-ભાઈકાકાની નકસ કરી: જમી રહીને મહન દેવાને પાટલા ઉપર બેઠી હાથ મ્હો ધોવાની નકસ કરતે “હાણુ!” કરીને સાખૂ માગવાને હાથ લાંબો કર્યો (કસ્પિત નોકર તરફ).—આ જોઈને મોતીલાલ ખડખડ હસ્યા, અને મણિ-ભાઈ સાખૂ વડે હાથ ધોતા તે માટે દારણ બતાવતા તે કહ્યું: “સાહેબ લોકો જોડે હાથ મેળવવો પડે તે વખતે દાબની વાસ આવે તે માટે સાખૂ લઉં છું” એ હેમનો અચાવ હતો. સુધડતા માટે જ આ સાખૂનો ઉપયોગ બસ હતો. પણ સાહેબ લોકો જોડે મળવા બાબતની ન્હાની સરખી ramiy, ફલાશ, એ કક્ષણ પ્રગટ થતું હતું—તે ઉપર મોતીલાલ મિત્રભાવે હસતા હતા.

હું શેલાપુરમાં નોકરી ઉપર હતો તેવા-માં એકવાર મુંબાઈમાં (જાણ્યામાં) દરિયા-મહેલવાળે બંગલે મણિભાઈ ઉતરેલા ત્યાં હેમને મળવાને હું ગયો. અનેક વાતોચીતોમાં મ્હારી નોકરીની સ્થિતિ વિશે વાત હેમણે કાઢી. “સરકાર સૂધી તો તહમારું કામ કદર થાય એમ શી રીતે પ્હોચતું હશે? તોપણ કોઈ રીતે પ્હોચે ખરું. ભોજનસામગ્રી બધી ચર્ક હોય, ને જમંતી વખત મિથાન વગેરેનાં વખાણુ થાય, તેમ ચટણી પણ વખાણુ મેળવે ખરી; ‘આ ચટણી સરસ વટાઈ છે, કોણે વાડી છે?’ એમ પ્રશ્ન થાય ખરો.” આમ મણિભાઈએ મુંબાઈ મૂક્યો. હું કચેો ઉત્તર દીધા વિના મણિભાઈ. પણ સત્ય સ્થિતિ એ નહોતી. ચટણીના વાટનારનું નામ કહેતું હોય તોપણ એ રામા પારીને તરતજ બધા બૂંધી જાય: તેમ જ કલેક્ટર, કમિશનર, એ ભારે દિવાલોની પાર થઈને મેંટેરિયેટ સૂધી કામની

કદર થાય તે જન્મસે જ; નહોતી યદિ
એમ નહોતુ, પણ હેનું સાક્ષ્ય નહોતું.

મધુસૂદનની મૂર્તિ કદી આખ્ય આગળથી
ખરે હેવી નહોતી. સરીરે 'નનાંગકા': તે
નનાંગપ્રભુ દાકવાને માટે જાણે ના હોય એમ,
માથે પાવડી નહિ પણ પાવડીમાં માથુ,
હેવી પ્રમાણમા મ્હોટી પાવડી, કપાળે આઘ
દીવામાં વચ્ચે કકુનો ચાહવો, અસાધારણ
બુદ્ધિબળ ઝરતી તીક્ષ્ણ તેજસ્વી આંખો,
એ જ બુદ્ધિશક્તિની દીપ્તિમય પતાકા ખનેતુ
ચિરાંજ તેજસ્વી કપાળ કમાનકાર, કસો
ખોજવાનો, મુસલમાની વાગથી પ્રવિષ્ટ થયેલી
રીત્યનો કમરો, કાચિયા રંગનો, અથવા સરેદ
અગરણુ, આ બધાં બાજ અને આન્તર
સસુણી ખનેતુ હેમનુ પ્રજ્ઞ સરીર અને

સસુણરીર અત્યારે હું પ્રત્યક્ષ જોઉં.
અને તે સાથે હેમને હું ઉલ્લેખ્યો
મળ્યો તે અત્યારે મુકુરમાં આલેખાયછે :
પ્રકૃતિ શિથિલ હોવાથી સાંકાકુઝમાં રહેવા
આવેશ, તે વખતમાં મનમુખરામભાઈના ધરમા
આગલી પોર્ટિ કો ઉપરની અગાથીમા એ તથા
મનમુખરામભાઈ ભેરેલા, અને હું મળવા ગયો.
મમય સન્ધ્યાકાળનો હતો, હું તે વખતે
નહોતો જાણતો કે મધુસૂદનને વિશે આ
જીવનસન્ધ્યાનો જ સમય હતો એ મુલાકાત
વખત થોડીક જ વાનચીત યદિ હું તે પછી
હેમને મળી સકયો નહિ જીવનની સન્ધ્યા
અને સૂર્યાસ્ત થયે, એ વડીલખન્ધુવત્
પુરપુરું સ્મરણ આ હૃદયમાં કાયમનું મોતરાવણું
રચીછે, અને રહેશે, અને એ કાનરણીની
રેખાઓમા મુદ્રતા અને મધુરતા જ વમેછે.

આશા

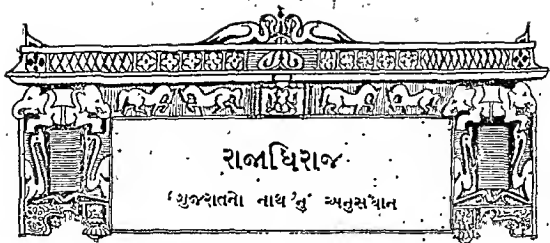
૨૨૨૨

લેખક :

૨૨. દયારાકેર વસનજી

(આશાબોધી)

આશા અમેને નચાવે, અમાગી આશા અમેને નચાવે.
મરીનપ આશા બને બેઝડીઓ, હીમીએ હીમીએ—અમાગી આશા.
આશા નિગલાનાં પાસા જોયાં વેચાયાં એકજ કારે—અમાગી આશા.
નહી કદવાનાં કામે કરવા આગા અરે સજ્યાવે—અમાગી આશા.
પન મેળવવાની લાલચમા કુડાં હમં કરાવે—અમાગી આશા.
હજી થાએ ધરણ બટકી તોય ન માનજ અરે—અમાગી આશા.
અનુભવિહ કહે દયશિવ આશા સડો સતાવે—અમાગી આશા.

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

બી. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ;

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

નોંધ..

જેણે મારી “પાટણની પ્રભુતા” કે “ગુજરાતનો નાથ” વાંચી હશે તેને આ વાર્તાનાં કેટલાંક પાત્રોનીં ઓળખાણ પડશે. જેણે એ વાર્તાઓ ન વાંચી હોય તેને માટે નીચે આપેલી ઓળખાણ બસ છે.

જયસિંહદેવ સોલંકી ... અણહીલવાડ પાટણનો રાજા અને ગુજરાતનો નાથ.

મીનજદેવી ... રાજ્યમાતા.

મુંગલ ... મહા અગત્ય.

ઉદા ... મંત્રી અને ખંભાતનો સત્તાધીશ.

દાદાક ... મંત્રી; * કર્ણાવતીનો સત્તાધીશ.

શાભ ... મંત્રી.

ત્રિભુવનપાલ ... રાજાનો ભત્રીજો ને † લાટનો દંડનાયક. ‡

કાશ્મીરદેવી ... ત્રિભુવનપાલની પત્ની ને મીનજદેવીની ભત્રીજી.

હાક ... ત્રિભુવનપાલનો મિત્ર ને ભટરાજ.

મંજરી ... તેની પત્ની.

સજ્જન ... સોરઠનો દંડનાયક.

પરશુરામ ... તેનો પુત્ર.

રાખેંગાર ... જુનાગઢનો રાજા.

રાણકદેવી ... તેની રાણી.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વિજ્ઞાન પહેલો

જ્યોત્સિંહદેવે મોડલેલા કુરમાન મુળ્ય કાઢ લેવા દીડરા આગળને જુલુકાનું દુર્ગપાસત્વ સોંપી પાઘણ તરફ જવા નીકળે છે. રાણી હીલાદેવીએ તેમજ રાણુદેવીએ પણ તેને તેડાવેલા છે. જતાં જતાં તેને બેન સાધુ હેમચંદ્રસુરિએ પરિચય થાય છે, અને પોતે તેની પાછળ એક ગુપ્તચર યોજે છે. અહીં આગ્રમદ મંજરી ઉપર મુગ્ધ થાને તેની ભાજ કાઢવાની સેવકામાં પોતાના અવિચ્છાના સાળા, અને કાઢ પાઘણે સેવાથી બળીજળી રહેલા, દેવાપાસને કાઢની ચેતવણી કર્યાં છોડે છે. કાઢની મેરદાનરીમાં બળેલા ઉઠાવવાની દેવાપાસ પેટથી રચતો ઢોલ છે એટલામાં કાઢ બને આવી કેટલીક રકડડ પછી પોતાનું કુટુંબ તેવા રણભુમાં સોંપી બંધ છે. મંજરીના મોઢમાં પડેલા આગ્રમદથી અવનજીના પામીને તેમજ મંજરીના પ્રભાવથી અબલા પછી હેમચંદ્રસુરિ બલાવ બંધ છે. આ બાબુ દેવાપાસ બંધના કોઠાના શર્દ નાચક અને કાઢજા દેવાને બોલવો કોઠાર ખાવી કરી આજવાનું તેની પાસે કબુતાવે છે—એવી રાતે તે કાઢ પાછો આવે તો દેવાપાસ અંતઃજ ફરી કરી આવે.

વિજ્ઞાન બીજો

જુલુકાનથી ફરીઆ વધે પાઘણ તરફ જતા કાઢ વચમાં લાડી આગળ ઉતરી પડે છે, અને પોતાનો વેશ વિખામું બેમાને પહેરાવે છે. બેમા આજાનુસાર પદાણને પ્રજાસ આગળ લઈ જઈ હુણાડી દે છે. કાનારે ઉભેલા ઉઠાનો દીડરો સામ્રા તેને કાઢ સમજી “બલાવી” લે છે અને વચળાં લઈ જવાની તૈયારી કરે છે. આ બાબુ કાઢ કુળી રીતે જુનાગઢ બંધ છે અને રા’ ના કહેવાથી રાણુએ પાઘણ બેઠે સપિ કડવા સમ્મલવવાના વિશ્વળ પ્રયાસો કરી પાછો ફરે છે. રસ્તામાં તેને ઘડા મહેતાની ચાલવાળા તરફ વહેંચ નવ છે, અને બાળશામુને નામે બોલખાના બીવ બેઠે અનાયાસે અજ્ઞાતમુ થતાં તેને વચ કરી લે છે. પછી તે જુનાગઢને વેરો રાજગઢમાં પેસી રાણી હીલાદેવીને જળવડી કુતેદમદ પ્રધાસ કરે છે અને જ્યોત્સિંહનું મન દેવી તરફ ખેંચાણ અઢાવવાનું વચન આપે છે. એટલામાં જમદેવ પ્રમાત્ર આવતા તે સુવૃદ્ધ બંધ છે. સાકાણેસધારી કાઢના આગમનની શાક પડવાથી જમદેવના મોડલેલા જમદેવને ગજરાએલી રાણી કાઢી ખૂંટે છે. રાજમાન કાઢ સરખાને જમદેવ આગળ દાખલ થાય છે અને જુનાગઢ સેવાનું તેને વચન આપે છે. એટલામાં જમદેવ ત્યાં આવી લાગ્યાં તે બહાનુ કાઢી અદર અંતો રહે છે.

(દરે આગળ વાંચો)

પ્રકરણ ૧૩મું

વાગુજરે આમેસો કેડી

ગૌ

રવશીલ મેદરકારીથી જમદેવ પાછા આવી પર પડ્યા. તેણે ધામેથી માજાનાં ચાળ કામ ફેરવી, એસાકા તે ફેરિયાર કર્યો.

વિધાર કરતાં વર્ષો પર બેએલી કાલકાની દેવડીનું સુકમાર મુંખ આંખ આગળ આવ્યું. જમદેવના મુખ પરથી ઔરજ જનું રક્તું ને રસિક તમસદ્દ હવાઈ રહ્યો. તેની મોડી

આંખોમાં આનુરતા દેખાઈ.

કાઢની બેઠે કહેલી વાલચીતથી રેદા ચમેલા વિચારોએ જુડી દિશા લીધી. તે ધનમાં જમડયા.

“જુનાગઢ લઈ-રા’ને માઠ—એ બધું તો કીક, ખજુ કંઈ ખઠું કહે છે: રા’ મરે કે દેવડી મળે! રાજગઢ દેવડી મને દુરમન કેવેજ. ખજુ દેવડી તો મેળવવીજ બેઠેજ.”

“પણ રા' છદી બહુ છે.”

“આપણે ક્યાં છદી ઓછા છીએ!
અજઘતા! જે શાયથી નથી થતું તે શાય-
પણથી થાય છે.”

“હીક! બુઓ પણ મને ક્યંક ન
લાગતું જોઈએ.”

“આપુ! દેવડી આપને વરે ને રા' નમે-
પછી એથી શું વધારે?”

“વધારે તો કે નહીં, પણ—”જયદેવે
જરા અટકીને પુછ્યું: “પણ મહેતા! વાહક
કેમ નહીં આપ્યો?”

“મહારાજા! એ તો કાક છે, એને
લાવવો કે સહેલ છે?”

“પણ વાહક એને લઈ આવશે એ
તો નહીં ને?” જરાક ન સમજાય એવા,
ટોળી અવાજે રોળએ પુછ્યું.

“આપુ! કાક પણ એ કામ કરશે તો
વાહક—”

“એ કાક આપણને મદદ લાગશે.”

ઉદા મહેતાએ માથું ખળવાળું “હા!
લાગે પણ ખરે. પણ બહુ આપમનીએ તો.”

“મહેતા! ગુજરાતમાં એકજ જાણનો
મત છે—”

“અને તે અજઘતાનો: “ઉદાએ ઉમેયું.
મહાર કોઈનાં પગલાં સંભળાયાં ને જાને
જણ સાંભળી રહ્યા.

“જયદેવ! એ કાણ છે?” જયદેવે પુછ્યું

“કાકને લાગ્યો!” ઉદાએ પુછ્યું,
જયદેવ તેની સામે માત્ર જોઈ રહ્યો.

“અજઘતા! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે
કાક મદરાજને લું, પકડી લાગ્યો છું.” વાગુ-
ભટે નમન કરી, હરખજેર કયું.

“કોને?” આંખો ફાટી જયદેવે પુછ્યું.

“મદરાજ કાકને.” વાગુભટે કયું.

“કાકને એની સાથે બોલવા તો નથી
દાધેને?” ઉદાએ પુછ્યું.

જયસિંહજેરની એક નજરથી આપ
દીકરી સ્તબ્ધ થઈ ગયા.

“કાક બહાર છે?”

“હા! મહારાજા!”

“અંદર લાવ જોડ.” રામએ કહ્યું. તેની
આખમાં ગુસ્સો દેખાયો.

“હા મહારાજા!” કહી વાગુભટ બહાર
મથો. મહારાજની મુમુક્ષા જોઈ ઉદાને
ચિંતા થઈ.

“આપુ! જરા એની જોડે સાચવીને
કામ લેજો.”

જયસિંહજેવ ધણી વખત બધાની અગામી
ને અરપર્થ થઈ જતા તે વખત તેની
આંખમાં ચમકતું તેજ નિકટ સંબંધીને પણ
દૂર લઇ જઈ ફેંકતું, અને તેની આમખામ
ગીરવનું અંતેલ વાતાવરણ જવા રહેતું.

“આ કાકા!” જયદેવે તિરસ્કારથી કહ્યું.
“ઉદા મહેતા! કાકા પણ કરશે તે આ વાહડ-હા! હા! આ કાકા!”

“એમો હાથ જોડી ઉભો રહો.”
“અધ્યા તું કાણ છે?” હસતું ફરીથી રાક્ષી રાગ્યે પૂછ્યું.

“અનદાતા! હું તો ભટરાજનો સેવક છું.”

“કોનો કાકનો?” રાગ્યે પૂછ્યું.

“હા, આપુ!” એમણે કહ્યું.

“તું કેમ અહીંયાં આવ્યો?”

“હું શું કરું આપુ! આ ભાઈ કે પુછવા રહ્યા છે? વહાણુ લાગ્યું ને હું તરતો તરતો નીકળ્યો એટલે મને પકડ્યો. હું ગરીબ માણસ ખીલું શું કરી શકું?”

“ને ઉદા મહેતા, તમે કાકને પકડવાના હતોને?”

“આપુ!—”

“તમારો દીકરો લાંટ ગયો. છે તેમ જરા ત્યાં જઈ તમે પણ થોડું ધણું શીખી આવો.” જયસિંહદેવે કટાક્ષમાં કહ્યું.

“અનદાતા! પણ એ કાક ગયો ક્યાં?”
ઉદાએ વાત ફેરવવા પ્રયત્ન કર્યો.

“અહીંયાંજ છે. આ રહ્યો.” કહી, મહેલમાંથી મેળવેલાં સુંદર વસ્ત્રો ને સુશોભિત શસ્ત્રોમાં દીપ્તો કાક અંદર આવ્યો. તેનું ઈયું શરીર ભવ્ય લાગતું, તેના તેજસ્વી મુખમાંથી પ્રતાપનાં ફિરણો કુંટતાં અને તેનાં ઉડાં ને તીક્ષ્ણ નયનોમાં મસ્કરી ચમકી રહી હતી.

જયદેવ ફરી ખડખડ હસ્યા. “વાગ્ભટા! આ માણસનું નામ કાકા! ઓળખી રાખજે કે ફરી ભુલ થાય નહીં. એની જોડે કામ પાડવું એ કવિતા કરવાં જેવું સહેલ નથી. મહેતા! આ તમારો જુનો મિત્ર ઓળખો છો કે?”

“ઉદા મહેતા મને ન ઓળખે. એમ હોય?” કાકે હસીને કહ્યું. “કેમ? મૈમા? સારું થયું તું બચ્યો, ખીલું કાકા કુખ્ય?”

“ના મહારાજ!” એમણે કહ્યું.

“એમા! ગુજરાતમાં એકજ મહારાજ છે. પરમભદ્રાક જયસિંહદેવ મહારાજ. આજે તારાં પણ ધનમાંજ કે તું એમનાં દર્શન પામ્યો. ખાણી રજા હોય તો એ જય-એ થાક્યો હશે.”

“ને તું પણ થાક્યો હશે?”

“આપ જાણો છો કે આપની સેવામાં હું થાકતો નથી.”

“ભટરાજ!” ઉદા મહેતાએ ટહુકો કર્યો. “કેમ મારો આંખડ તો ખુશી છેને?”

“હા!”

“મહેતા!” જયસિંહદેવે કહ્યું. “તમારો આંખડ ત્યાં ઉધું વાળશે તેમ લાગે છે.”

ઉદાએ તીક્ષ્ણતાથી કાકના તરફ જોયું ને જુના દુસ્મનના દેખેનું માપ કાઢ્યું. કાક તો હસતો હતો.

“વાહડા!” રાગ્યે હસીને તિરસ્કારથી કહ્યું. “હવે તું પણ થાક ખા. બહુ-થાક્યો હશે.” વાહડ નીચેથી ઉચું જોઈ શક્યો નહીં. “ને પછી, પરશુરામની સાથે મેંદરડે જ.”

“જેવી આશા.” કહી વાગ્ભટે નમસ્કાર કર્યા ને તે જ્ઞાન વદને ત્યાંથી ગયો. કાકે નીશાની કરી એટલે એમો પણ ત્યાંથી ગયો.

પ્રકરણ ૧૪ મું

રાજ્યકર્તાની રાજ્યનીતિ

રાજ્યએ ઉદા ને કાક બન્ને તરફ વારફરતી જોયું.

“તમે બન્ને જુના વેરી છો, પણ હવે મિત્ર થવાનું છે.” તેણે કહ્યું.

“બાપુ! હું તો કાકાબટનો મિત્રજ છું.”

“તે હું-જે આપનો ખરા સેવક હોય તેની જોડે વેર રાખતો નથી.”

“ત્યારે બને જણુ બેસો. જુઓ, હવે આ જુનામટનું શું કરીએ?”

કાકા અને ઉદા બન્ને બેઠા.

“મહારાજા!” ઉદાએ મીઠાશથી કહ્યું.

“આપ તો મારા વિચાર જાણો છો. જે ખરાબર જણાવ્યું કરીશું તો રાત્રી સમાધાન કબુલ કર્યા વિના છુટકો નથી.”

“કાકા! તું બધી હકીકત જાણે છે?”

“ના!”

“રા’ છેક આવી રહ્યો છે, પણ ચંદ એવો મજબુત છે કે તે પાડતા ટેટલાંએ વર્ષ નીકળી ભય મારે આ વિમલ હવે દુઃકામાં પડાવે છે.” જયદેવે કહ્યું.

“શું રા’ જોઈ પણ જાતનું સમાધાન સ્વીકારશે?”

“એનો છુટકો નથી.” ઉદાએ કહ્યું.

“કેટલાક માણસોને સમાધાન કરતા સમયેન વધારે પસંદ પડે છે.”

“એટલે રા’ સમાધાન નહીં કરે એમ તું માને છે?” રાજાએ કહ્યું.

“મને ખાતી છે.”

“કેમ?” રાજાએ પુછ્યું.

“હું એને ટેટલાંએ વર્ષોથી જાણ્યું છું.”

“અને હું કરી આપું તો!” ઉદાએ દસીને કહ્યું.

“હું દર્શીઆર બાંધવાં છોડી દઉં” કાકે પણ દસીને કહ્યું.

“જલદાજા! જો જો!”

“પણ એ સમાધાનથી ન માને તો?” કાકે પુછ્યું.

રાજાની આંખમાં ઉઠું તેજ આભું. તેણે દરાર બેસી બને તરફ જોયું.

“ન માને તો! કાકા! હું પોતે રજો

ચલવાનો છું. ને રા’ ને મપરીમાં ચોળી નાખીશ. જે મલરાજદેવે કહ્યું તે શું હું ન કરી શકું? સોબંધીઓને તે શીખવવું પડે એમ નથી.”

“મહારાજા! તે હું જાણું છું.” કાકે કહ્યું.

“અને તેથીજ મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે આપ આ સમાધાનની વાત કરો છો. સમાધાનની વાત નિર્મલ કરે, સખલ નહીં...ચંદ ને રા’ બનેને પાડો.”

“અમદાતાને છેક એવો રસ્તો સ્મર્યો નહીં આવે.” ઉદાએ ધીમે રીતે કહ્યું.

જયદેવે જવાબ દીધો નહીં. કાક સમજ્યો. રાજા દેવડીને વિચાર કરતો હતો.

“ત્યારે બીજો રસ્તો સુઝવડો નથી; પણ બાપુ! સમાધાનનું કરો તો જલદી કરો કે અમારા જેવાને સુઝ પડે.”

“અરે હા!” રાજાએ કહ્યું. “ઉદા મહેતા ત્રણમાર દિવસમાં જવાબ લાવવા કહે છે.”

“તમે વિદિ સહ જવાના હશે?” કાકે પુછ્યું.

“હા! તમે પણ આવો તો સારું.” પ્રવલ નિષ્ફળ ભલ તો જોઈ અપજયને લાગીઓ હોય તે સારું એમ વિચારી ઉદાએ જરા હીધો.

“હું.” કાકે કાકે કહ્યું. “ન બને તે વાત હું માથે લેતો નથી.”

“મહેતા! પણ શું કરવાના છો?”

“બાપુ! મેં બધું ખરાબર જોઈયું છે. રા’ આધી તો પસંદ્યો, છે. ખેવડી અજ-માનીતી થાય તેનો, પણ પ્રભાત બસે છે, ને દેવડીનાં માળાં પણ તેને સખાળેવલ મથે છે. દેશજેવ મેહદાએને પણ સખજ-

વી રહ્યો છે, ને પરમ દિવસે ને ચોથે દિવસે બહુ ઢીલું થઈ રહેશે ને હું જઈ મળીશ. બને તોહું મેં કરી રાખ્યું છે, પછીનું બહુ આદીશ્વર લગવાનના હાથમાં છે.”

અપ્રત્યક્તિ શુભગામણથી લુનાગઢ કેમ સ્વતંત્રતા પુલે એ ચોજના કહેતાં ખંભાતના બાહોશ મંત્રીની આંખ ચમકી રહી; અને જયસિંહદેવ જરાક રસથી વાત સાંભળી રહ્યા. કાક સ્થિર નયને જોઈ રહ્યો.

“તમે જાતે જવાંતા છો?” કાકે પુછ્યું.

“હાસો.”

“મહેતા! સારે તમને એક વસ્તુ સમજશે—જે હજી નથી સમજાઈ તે.”

“શું?”

“વીરની અગતા ને સતીની શ્રદ્ધા.”

“રા—ને દેવડી?” જયદેવે પુછ્યું.

“મહારાજ! આપ એમને ઓળખતા નથી.

જ્યારે એ બે વીર જવાકાઓ એકઠી થઈ સારથી હું બસેને જાણું છું. તમે એમને છાંડી દેશો, પણ એમની આંખ ઓછી કરવાના નથી. ને અનદાતા! આટલું પણ યાદ રાખજો કે એ બે જવાલ નથી—એક થઈ ગઈ છે. ત્રિપુરા-રિ પોતે આવશે તોએ એને તમે છુટી કરવાના નથી. એને છાંડી નાંખશો તોએ એના અંગારની રાખ જુદી થવાની નથી.”

“મહારાજ!” ઉદાએ તિરસ્કારથી કહ્યું.

“તમને એમનાં શુભગાન કરવાનું કે બહુ મુઝે છે?”

“વગર કારણે શુભગાન કરવાનો મારો સ્વભાવ નથી.” પણ જયદેવનું મોં લાલ-ચોળ થઈ રહ્યું હતું. તેની આંખમાંથી અગ્નિ નીકળતો હતો. તેનાં નરકોચાર કુચી રહ્યાં હતાં. લુપ્તચાથી ધ્રુજતે પણ સ્પષ્ટ અવાજે તેણે કહ્યું:

“ને કાક! તું જાણે છે? મેં—પરમ બદાક જયસિંહે—સોલંકીઓની કાતિતી પ્રતિષ્ઠા લીધી છે. કે એ એને ભેગાં રહેવા દેવાં નથી. એ દેવડી એની નથી—મારી છે. અને જોઈ હું કે એ તેને ક્યાં સુધી રાખી રહે છે.”

કાક મુઝો રહ્યો.

“ઉદા મહેતા! જ્યારે તમે વિધિ લઈ જાઓ સારે હું આવીશ.”

“બાપુ! આપ!” કાકે કહ્યું.

“મારે તારો રા’ ને મારી દેવડીને જોવાં છે.”

“પણ આપને કે થશે તો?” કાકે કહ્યું.

“કાક!” ગર્વથી જયસિંહદેવે કહ્યું.

“મને ત્રણ ભુવનના ધુભવનારને કાણ શું કરવાનું છે? જેણે બાપરા’ણ્યો તે મનુષ્ય-થી ડરશે?” હું જાણ.”

“પણ અનદાતા!” જરાક હસીને ઉદાએ કહ્યું. “એક શરત આપે વેશ પહેરવો ને અક્ષર બોલવો નહીં.”

“હા, તે કહ્યું.”

“ને બાપુ! હું એક શરત કરું.” કાકે એકદમ નિશ્ચય કરી કહ્યું.

“શી?”

“આપના અનુચર તરીકે મને આવવા દેવો.”

જયસિંહદેવે હસ્યા. “વારું! કાક! હું પણ જોઈ કે તારો મહારાજ તું ધારે છે તેવો નથી.”

“બાપુ! મેં તો આપને પાયાં દત્તા તેના કરતાંએ વધારે પ્રતાપી આપી નહીં. પણ માન મન મળ્યું નથી મન.”

“કાક! પણ જે શરત મહારાજ તો તે તારે. પણ કહ્યુંથી પડશે.”

— 1945

© 2011 by The McGraw-Hill Companies, Inc.

“જુર. મારે આ વિહિની જોખમ-
સરી જોઈતી પણ નથી.”

“બાપુ!” મોરાર બહારથી અંદર આવ્યો.

“કેમ?”

“મોટાપાનો માણસ આવ્યો છે કે
કાક ભટરાજ આવ્યા હોય તો બોલાવે છે.”

જયસિંહદેવ હસ્યા. “કાક! બધાંજ તારી
રાહ જોતાં લાગે છે.”

“બાપુ! એ પણ નસીબની વાત છે.”

“મહેતા! તારે તમે પણ જાઓ. જોજો
આજની વાતનો અક્ષર બહાર જાય નહીં.
મોરાર! મારી કાંસણી લાવ તો.”

રાજના ને રાજ્યમાતાના માનીતા યદ
પડેલા કાક તરફ શાંત છતાં દ્રેષભરી, અણ-
દોડી નજર નાંખી ઉઠેા ઉઠ્યો. તે અને
કાક બંને બહાર ગયા.

“ભટરાજ! આપણે ગઈ ગુજરી લુલી
જયી જોઈએ હો!” જેરા હસીને ઉઠાએ કહ્યું.

“હું તેને યાદ લાવતોજ નથી મહેતા!”
કાકે નમસ્કાર કરી કહ્યું ને મીનજાયાના દૂત
જોડે ગયો.

પ્રકરણ ૧૫ મું

રાજ્યસંરક્ષકની રાજ્યનીતિ

લીલાદેવીની સ્વસ્થતા જરાક ઓછી થઇ
હતી. તેને પોતાના પતિના સ્વભાવની
પુરેપુરી માહિતી હતી, અને ગુસ્સામાં તે
શું ન કરે તે કહેવાય એમ નહોતું; અને
જયસિંહદેવને કાક તરફ કે ખાસ લાગણી
હતી નહીં, એટલુંજ નહીં પણ કેટલેક
અંશે તેના તરફ કોષ ને અવિશ્વાસ બને
હતાં. કાકને એકદમ કેમ બોલાવ્યો તેવું
પણ કારણ તેને મળ્યું નહોતું.

અસાધારણ ઝડપથી તે મુંઝવે મહેતા
રહેતા હતા તે તરફ ગઈ.

મુંઝવે નામનો મહા-અમાત્ય હતો;

એનું પરુ સ્થાન તો બીજમ્પિતામહની

માફક રાજ્યના અધિષ્ઠાતા દેવ સરખું હતું.

એ લાગ્યે બહાર નીકળતા; કોઈકજ વખતે

મંત્રીઓ મસજત કરતા ત્યારે હાજર રહેતા

છતાં એની નજર બધા પર રહેતી;

અને એ નજર છે એમ બધા જાણતા.

પહેલાંની માફક એ બધાને દૂર રાખતા

નહોં; પણ બધા બેધડક એની પાસે જતા.

નાનાં ને મોટાંની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામાં

એ પોતાનો વખત ગાળતા; અને

નવરાશ મળ્યે રાજ્યના બધા અમલદારો

ને બોલાવી તેમને સલાહ ને શિક્ષણ આપતા.

કોઈક વખત કોઈ સાધુ કે બ્રાહ્મણની સાથે

બેસી ધર્મની ચર્ચા કરતા કે સાંભળતા.

દલાડામાં જણ ચાર વખત જપદેવ એને

મળવા આવતા; અને તેની સાથે ખાનગી

મસજત ચલાવતા. રાજ્યકારભારથી પર છતાં

રાજ્યતંત્રને વગર પ્રયત્ન તે સંરક્ષતા ને સરજ

માર્ગે ચલાવતા. આ મુતસદ્દીનાં હસ્તી કે પ્રતાપની

અવગણના કરવાનું કોઈને સ્વપ્નું પણ આવતું

નહોં; અને દરેકને એની ઓથની હુકમ

રાખવાની એવી ટેવ પડી હતી કે એના

વગર શું થાય તે કોઈ કહી શકે એમ

નહોતું.

મંત્રી મંત્રીને ખબર કરવા ગઈ ત્યારે

પગે દોપટો બાંધી મુંઝવે શોભ મહેતાને

આગ્રાપત્ર લખવાનું સચવતા હતા. લગભગ

‘વન’ ની બહાર પહોંચ્યા હતા, છતાં મંત્રીનું

શરીર તેવું ને તેવું સચકત ને તેજસ્વી રહ્યું

હતું. એને માથે તાલ પંડી હતી; અને

બડમુછીઆ મોને લીધે કોઈ સંન્યાસી જેવા

તે જાગતા દતા. મોં ઉમરને શીવે જરા
સુકાઈ હતુ. તીણા નાની મ્મલ જરા
વળી હતી અને કપાલે રેખાઓએ ત્રિપુડે.
રમ્યા હતા પથ્થુ આગ નથી મહન
અંધારામાં પ્રભાત તેવો ને તેવો દને

"મહેનાછા! આ ક્યાવ્યા

"કોણ ડીવામાં!" મૂળતે જગત
હરોને પુક્યુ ને ક્યાવ્યા મોગવર્ગીય નહા-
વચ્ચલી સમજારી મીઠા મમાલ હતી
હા

ગોળ' હવે પરી બેનાવાઈ

માયકાઓએ પેદાવો નામન મના
ગોળ રુપોએ, હાડકો ચાપાક દેના એની
નાનીસી પાથડી ને ચમકત નાગ એના
વરબુગીઆ મરખારને પુગરો આરના દતા
એની સોને મરેલી લેખણ ને કમ નાધેને
મ્મલગિત ખડીઆ એ આનાપર પ્રખવાનો
એને અધિકાર ને બાકાનો શેખ બનેને
ખાલી આપના દતા

"ને ગોળા કારે પ્રેમકુ'રને ખાટા
ખાએ સમકારી હતી"

ગોળે નીચું નેપું.

"ગમરા નડી!" મહાઅમરને દનીને
હ્યુ. "હું મોટાં બાને સમગરીય પથ્થુ
તમે એ જાણું મારી પામે આરને મારે
એ રાત કગવાની ને"

"જેવી આજા." કહી ગોળે રત્ન લીધી
રાખી જરાક અંધીશશી પેની 'મહે-
નાછા મારે જરા કામ છે."

"આવોને ખેલ!" મુંગરે દમિત
હ્યુ. "ને. તો તમને થયું ત્રિમ દીપાં,
પરના માણુમની ખમરે નથી કાલ્યા!"
રાખી હતી તેને પાલણના આદંતરજવાં
દરનારમાં આ રહ, રિખારીત અને સર્વ-
માદી દહિયાયા મહાઅમાય મમના

"મહેનાછા! તમને ખમર તો હશે કે
મહારાજે બુલકેમથી કાકને બેપાઓ છે!"

"હા કેમ?" મુંગરના મોં પર ન
સમાજ્ય એવું હાથ પ્રમગી રહ્યું.

"તે અદીઆ આગ્યો છે"

"એમ?"

"હા અને એ જડતો નવી"

"શુ?" જરા મબીય થઈ મહાઅમાયે
હ્યુ

"મહારાજ એના પર મુંગે છે, ઉદો
એનો કો વેરી છે ને મહારાજને સમજવી-
ઓ છે ને આ દરવારમાં એના જેવા
આવાજોડા માણુમની કોમન ન માય એ
મમખા એવું છે" તિરકકારબી શાનિયો
લીલાદેવીએ કહેરા માણુ

મુંગરના મોં પર મદન હાથ રમી રહ્યું

"એક બે રાત પરથી મને ક્યાવ્ય કે
એનો છવ અદીઆ નેખમમા છે"

મુંગર ફરીથી મબીય થયો "મહેના
તમે મહનના મરખારમાં રહ્યા છે."

"ના" નિશ્ચયાત્મક અવાજે લીલાદેવીએ
હ્યુ. તેના સુફર બવા મિય થઈ ગયા. તેની
તીલ્યુ નગર નિમલ થઈ રહી. તેને હમેશને
ખારડીત અવાજ વધારે શાત સંજ્ઞાઓ
આવી પડે આ નાણુક લાગતી સ્ત્રી અધકર
નિશ્ચયાત્મકતાની મૂર્તિ બની મહેતી; અને
ચારે તરફ ત્રાસ પ્રમાગતી

"મહેનાછા!" રાખી બેલી. "તમે આ
રાત્ર્યના આંબ છે તેમાં હું તમારી પાલે
આવી છું હું તમારી ખરપટમાં પડતી
નથી, પણ બે કાકને કે થયું તો-તમારા
રાત્ર્યનું શું થઈ તે બસા બેળાનાય કહી
કકરાના નથી"

અપાર્થિવ શાનિ ને નિશ્ચયાત્મકતાની પૂર્ણ
એવા અવાજથી ઉચ્ચારેલા આ બુમસાદાર

શબ્દો મુંબલ હેતાળ પિતાના સદ્ભાવથી સાંભળી રહ્યો.

“બહેન!” મીઠા અવાજે મુંબલે કહ્યું. “મેં એક વખત કહ્યું, તે ફરીથી કહું? તમે મફતનાં ગલરાટમાં પડ્યાં છો.”

“કેમ?”

“તમે કાકને ઓળખતાં નથી.”

“મહેતાજી! ને તમે તમારા શિષ્ય અને તેના જગદેવ ને બાબરાને ઓળખતા નથી.”

“હું ઓળખું છું—સારી રીતે. બહેન! તમે અધીરાં ન થાઓ. ખેંસા.” કહી મુંબલે હસ્યો ને રાણી ગાદી પર બેઠી. “કાક આખા ગામને પુરો પડે એવો છે, ને બીજાં કહું” ન સમજાય એવી રીતે દૃષ્ટિ લીલાદેવી પર ફેરવતાં મુંબલે કહ્યું.

“શુ?”

“તમારો કાક માટે મન દીકરા સમાન છે.”

“તમે દીકરાની ઝાત્રી સંભાળ લેતા જાગતા નથી.” લીલાદેવીએ જરાક હસીને કહ્યું.

“માગ નસીબમાં એ લખાયું નથી. બહેન! પણ મારું ચાલે તો એને મારી ગાદીએ બેસાડું; એટલે તમારે બેસીકર રહેવું. ને એતો જગ જોખમમાં હશે તો મુંબલ ફરીથી આયુધ હાથમાં લેશે. હવે થયું?”

“મહેતાજી! ત્યારે એ હમણાં ક્યાં છે તેની તપાસ કરાવો.”

“હા. હું હમણાં મોટાં બા પાસે જઈ એની ભા જાણું છું.”

“મહેતાજી! ત્યારે મને નીરાંત થશે. એ અમાન રંક લાટવું રત્ન છે.”

“તમારા જેવી મહારાણી ને કાક જેવો મોદો—પછી લાટને રંક તો તમેજ કહેા.

બહેન! જતાં પહેલાં એક બીજી વાત કહું.”

“શી?”

“તમે રાજ્યખટપટમાં કેમ પડતાં નથી?”

“મને એ રુચતું નથી.”

“ખોટી વાત છે.” સ્નેહથી હસીને મુંબલે કહ્યું. “વિધિએ તમને રાજ્યતંત્ર ચલાવવ સરળતાં છે; ને સંયોગો બધા અનુકૂળ છે. મહારાજ જેવા પ્રતાપી રાજાને તમારા જેવી રાણીજી જોઈએ છે. માત્ર તમે નકામાં દૂર ને દૂર રહ્યાં કરો છો.” મુંબલેતો સ્નેહભર્યો અવાજ રાણીના અંતરમાં અતેક પડવા જગવી રહ્યો. “તમારે તમારું પટરાણીપદ રાખવું જોઈએ.”

રાણીની આંખમાં નિમ્મલતા જરાક વાર દેખાઈ.

“એ પદ રાખવા માટે તો કાકને અર્પીઆં બોલાવ્યો છે.” રાણીનું મુખ શીઘ્ર પડ્યું. તેની ચોરી પકડાઈ ગઈ જાણી.

“તમે ક્યાંથી જાણ્યું?”

“બેટા!” મુંબલે હસીને હેતથી ધીરે અવાજે કહ્યું. “તમારું પટરાણીપદ કાપત રહે ને છુતાગદ પરે તેમાંજ પાટણનું શેષ છે. વિધિ તે માટે મંથી રહી છે.”

“ને મહેતાજી! તે વિધિએ કાકને અર્પીઆં બોલાવ્યો છે?” આ બાહોશ મંત્ર-વર્ણ તરફ માનની નજરે જોતાં લીલાદેવી બોલી.

મુંબલ ખડખડ હસી પડ્યો. “પ્રભુ જાણે, પણ કાકને વિધિનું સાધન બનવાની ઘણી ટેવ છે એટલે હવે બેસીકર રહેજો.”

લીલાદેવી ઉઠી, ને સાથે મુંબલ પણ ઉઠ્યો. “બહેન!” મુંબલે કહ્યું. “આજે મને ઘણો આનંદ થયો કે આપણે આટલી વાત

કરી શક્યાં. આ પ્રસંગે એક બીજી વાત કહું
તો સામગ્રી લેશે ?”

“કહોની” રાણીએ કહ્યું.

“ભુએ. અમારા જેવાં ધરડાં પામે ધણી
વાતો કામ લાગે એવી હોય, તે ધણી વખત
અમે કાચાકુટ પશુ કરીએ, પણ દરેક વાતમાં
કે તે કે શીખવાનું તે હોયજ.”

• “તમે આજે આમ નમ્ર કેમ થઈ ગયા
છો ?”

કાનુ ક હું પાટણની મદારાણી સાથે
વાત કરું છું બહેન’ સામગ્રી કાં અહીંઆ
રહે તેજ નમ્ર મદારાણી ને પાટણનું
બધુ કાચ એમ છે પણ એ અહીંઆ ગરે
કે હમ તેનો આધાર નમ્રગે ઉપર

“તે કેવી રીતે ?” નમ્ર અમળને ગાળીએ
પૂછ્યું.

“એના, કહું આપણ એકબીજાને
મમત્ત્વ લઈએ તો હમેશની તીરાત યા.”

“પણ કાંતી નવામ—

“હાં ડગડું છું યના’ મુઝન મુઝ
પાડી

રતો આજે “યના’ જા મદારાણી
પામે ને આ બુઝકનેઆ કુર્ગપાક કાક જા
રાજ ગાય તો કને કે મનિજા આ મોવાવે છે
મેલ તો જ ને આપણ ન દોષ તો દોષનો પાડો
આપ.” રતો મોલે “એ મોલ’ મુઝને
ચીરાદેરીને કોય માડયુ. તેની આપણા મુદ્દા
આવી, તેના મુખ પર ગાળીયું ધનની રતું.

“કાપર હુમમાં એક નર ને નારી હતા બને
બુવાન હતા બનેતા ગ્રભાવ ઓમરિહરી
હતા બનેએ મેં ઓળી મવાના દદ સકષ્પે
કયા હતા નગની નગેમા વનશજનો સ્વબલો
ભુએ કરતા અને નારીની રમોમા મિદબુનો
સપાઈલ દતો

મુઝવ થોડથો ને જરાક મળું અખાયું.
તેની નજર ઓરડમાં દરતા ખુણામાં જઈ
થોળી “બને દર હતાં-પણ વિધિએ તેમને
એના આજ્ઞાં નર ને નારી બનેતા પ્રાદ
આત્માએ એકબીજા સાથે લગાયા બને-
એકએક શીવાય બીજી સંજિ નહોતી-ને બીજી
આશા નહોતી”

લીલાદેરી મમત્ત્વ માડી તેની આખો
આ તદ્દ અમાલના ડોળાળી મુખ પર યના
કેન્કાર જોઈ રહી મુઝનનું મુખ સખત થયું
તે થોડા

• એક મત્રી હને-બીજી મદારાણી હતી
જે વિધાતાએ તેમને એક યના નીચાં દત્તા
નેણે તેમની યચ્ચ અનપ્પ ને દુરત અતર્કા
પણ મરજ્યા દત્તા બનેએ નાકું તમાચુ ને
વિવિન ગગાન વ્તીકાક મત્રીની આખનું
તેજ જરાક હોનરાયું હોય એમ વાનું. બીજી
પણ તેજ વાત ગમ રહી

• અનંધ બધને બધાએવી બેવડીએ
આકાં ધંચઅપની એકતા મત્રીકાં તેમના
આગમિએ તેમને મરેહે મત્રીનો રવાદ અખાઓ
મુઝવ થોડો

• “પણ મહેતાજી” ગંધીના અવાજમાં
આવેતા નચાં પટેલી વખત થયો “એ
ત્યાગમથો પેલ થએવી સુવામ આખી
સંમિને નજીવન પશુ કરી ન નહી”

• ને તે મેલ જાને મુઝને આમગ
ચવાચુ “પણ એ સુરામદા ઘપટાએકી તેમની
એકવા પર ને છવી રથા—” મત્રીએ દટા
જા ચારે તરફ જોયું “ને જેવા ને છવા
તેરાંજ ને મુઝાં-એકવા ને અદુવા’
થોડી વાર મુઝ મેદિ મત્રી જે- રવાં તેની
આખે ધતી ધા લાગી. “બહેન” બધું
અખાં ન નામે કહું “વાનને મારણ એજ

કે ઘણી ચીજો દેખીતી સ્વાભાવિક લાગે છે-
પણ જો ખરી દૃષ્ટિએ એ અસ્વાભાવિક હોય તો
દુઃખનો પાર રહેતો નથી. એ તો કાણુ જાણે
કેમ-પણ આ એને પાપે સંબંધનાં મૂલ પણ
ઉખડી ગત. માટે એટા! જ્ઞાન રાખજો.”
મુંગલે સ્નેહથી લીલાદેવીને ખતે હાથ મુક્યો.
“સમજ્યાને?”

થોડી વાર કાંઈ બોલ્યું નહીં. મુંગલનો
અવાજ પાછો હતો તેવો સ્વસ્થ • થઈ ગયો.
“રાણી! સોલંકીની કીર્તિનો આધાર તમારા
પર છે.” રાણી ઉઠી; નીચું જોઈ ઉભી રહી;
ને એકદમ નિશ્ચયથી માથું ઉંચું ઊઠાવ્યું. તેની
આંખમાં તેજ ચમક્યું; તેની છાતી જરાક
ઉછળી; તેના હોઠ જોરથી ખીંચાયા.

“મહેતાજી!” તેનો અંવાજ તરવારની
ધાર જેવો હતો. “તમે આજે મારા આપની
પદવી લીધી છે તો હું તમને પુત્રીના હેતથી
મારી વાત કહું?”

“એટા, નીકરપણે કહો. હું જોઈ શકું
છું, સમજી શકું છું ને વિવેકબુદ્ધિથી વિચાર
પણ કરી શકું છું. મારી સલાહ હજુ કાંઈને
ઝોટી પડી નથી.”

“મહેતાજી! સલાહને માટે સ્થાનજ
નથી.” રાણીએ તિરસ્કારથી બોલવા માંડ્યું.

“એક નર હતો-એક નારી હતી. નારીએ
ચાવના કરી ને તાજ ધર્યો. મહેતાજી! દુનિયા
માં કેટલાકનાં નસીબ કુટેલાં હોય છે. પેલા
નરને તેની કોંમત નહોતી-કે પછી તમે કહી
એવી વાતથી એ ચોંકતો હોય. તેણે તો પોતા-
ને પથે જવાનું પસંદ કર્યું. અનેને એકમેકમાં
વિશ્વાસ છે-પણ ખીંચતું કંઈ છે નહીં, ને થવાનું
પણ નથી.” રાણીના અવાજમાં ભાવ ખીંચકૂચ
નહોતો. તે હસી પડી-હાસ્ય શુન્ધ ને તિરસ્કાર-
મય હતું. “મહેતાજી! સોલંકીઓની કીર્તિ
ક્લંકિત થવાનો જરાએ ભય નથી.”

મુંગલ ઉઠ્યો, રાણીની પાસે ગયો, તેના
ખભા પર હાથ મુક્યો ને સ્નેહભરે અવાજે કહ્યું:

“એટા! તું તો મહારાણી થવા
જાઈ છે.” રાણી ફરીથી હસી-પહેલાંના જેવી-
જ નીરસ રીતે.

“ન સરમ્મદ હોત તો ત્રણો વાળો
નહોતો.” કહી મુંગલ તરફ તેણે એક સખત
નજર નાંખી. “પણ સરમ્મદ ચુકી છું-પછી
તમારે ખીંચતું શું જોઈએ?”

ગર્વમાં માથું ઉંચું રાખી લીલાદેવી
ખંડની બહાર ચાલી ગઈ. મુંગલ જોઈ રહ્યો.
ને થોડીવારે અબડયો: “મને હવે નીરાંત થઈ.”

[આ વાર્તાના વિરોધ બામ આવતા અંકમાં]

તમારા જ્ઞાનની કસોટી

આજે આપણા પ્રાંતનાં આશ્રમજીવ

આર નરરત્નો કોણુ ?

અને

આર સ્ત્રીરત્નો ક્યાં ?

એક રમખાંડી હરીશાહ

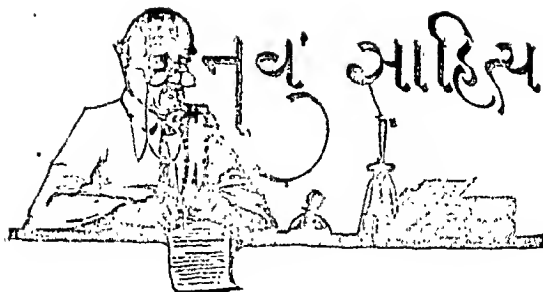
'ગુજરાત'ના મર્યાપદાએ નેઆન કરેલી હરીશાહની આ યોજના પર ચાલકદર્શનુ ધ્યાન ખેંચતાં અમને આનંદ થાય કે, હરીશાહમાં ઉત્તરનાં મુજરાતી જેની નજીકથી છે એવા વર્તમાન ગુજરાતના મંડળ નરરત્નો અને સ્ત્રીરત્નો એ બંને સમાવીએ, જમોએ જીવનના એક પણ શાકોપમા માથી નરરત્નો કાપ કરીને પ્રાંતના માંડળમાં અભિરુચિ કરી હોય તેમનાં નામ ગુજરાત કાર્યાલયને આસપડાં રાહિ અમારું તે સન્નિવાર સુધીમા મળે તેમ મોહકર.

હરીશાહ મારે આવેના ઉત્તરેમાના મનર્ત નજીક ગાળીને ને શાવયુ માનના 'ગુજરાત'માં પ્રતિષ્ઠ કરવામા આવશે અને તેના ઉપર મર્યાપકોને નાચા લાગશે તેને શાવયુને આમ જન્માટીનીમા અંત વિનામર્યાપકો આવવામા આવશે.

ઉપરો મોહકરનારે મરર જુગ અવરે કાચળી એક ખાંડુ પર લખાતુ તથા પરખીડીઆના યમા હાથ નરરના ઉપર ખુણા પર "હરીશાહ વિભાગ" એ લખેલો અખાલ.

'ગુજરાત' કાર્યાલય,
૨૨, લેક્ટરડેમ લેવ,
કોટ, સુપાહ.

ઉપરની, 'ગુજરાત'

લેખક:

શ. રાધેપ્રસાદ ઇનસાન રાયગ

મધ્ય, સાહિત્યમંડળ

૧૬

દેવ રાજ સંસ્કૃતિ ગ્રામીણ ખીડ
કર્તા રા. રાધેપ્રસાદ મોહનજી આ.
નુનાગઢ. પ્રકાશક મેડરસ એમ. ના. ના. રા.
વેરાવરા. મધ્ય. ૨. ૨-૦-૦

ઈતિહાસની આરમ્ભી શાલી કે નવું નવી
ચીરવાવર ન હીનું કાંઈ રમતી છે કાંઈ

પૂર્વ અને પશ્ચિમના નીતનરચાનક કો
પ્રયાગદાન ઉપર કલ્પા મંડિત અને દટાવે
મળેલી કોઈ દૃષ્ટિને યોગે થોડાક વર્ષો કંપર
આપણા આજ વિવેચક નવરત્નને માએલી
આ સુખેચક પકિતએ દતિદાસનાં પુસ્તકો
વાંચતાં યાદ. આવ્યા વગર મૂકેની નથી.
માનવજીવનનો અને એના દતિદાસનો પૃથ્વી-
પુરાણી ભારતીય પ્રગ્નતા કદ્યકારથી ને
વિકમદેવના આ ૧૯૭૬મા વર્ષ સુધી
ઉત્તરગતર વિકાસક્રમ ખીલ્યો જાય છે. માનવ-
જીવન તેના વિકાસાર્થ અને કલ્યાણાર્થ

દતિદાસદારેએ કે દતિદાસનસ્વેતા-
એએ માએલા નવું વાં પીમદિ એ
મીનસકતોના સંજ્ઞાકાર કદી સંભળાના, કદી
નવી સંભળાના, જનાં ફરીફરી શ્રવાણપર
આવી અધગ્રાપા કરે છે. માનવજીવન થોળાનાં
અટપટાં નિગથેતોનાં અધકારપટો બેટી ત્યારે
નગીને નુએ છે ત્યારે એણે કે એના પૂર્વ-
નેએ નેએલા સત્યો એને વિશેષ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ
માં—વિશેષ સાચા સ્વરૂપમાં—માત્રમ પડાને
જાય છે. એના પરંપરાગત ઉત્તરી આવેલા,
સંભળેલા કે વાંચેલા દતિદાસોની આરમ્ભીએને
સત્યનું સ્વરૂપ ફેરવતું જણાય છે અને એની
પ્રતીતિ કરી આપતું રહે છે કે આ સત્ય નહોતું,
એ અસત્ય હતું; એ સત્ય નહોતું, અર્ધ સત્ય
હતું. જગતના અને ભારતના આધુનિક માનવ-
જીવનને પણ આ અભિરામ નમત્ કરે છે
અને એના દતિદાસની આરમ્ભીમાં રહેલી

અરિશ્વરના જ્ઞાનાને છે. એને સાત્ત્વ ધોનાની
સ્થિતિપૂર્વિનું રહ્યું નેના પ્રેમી પડે છે આત્મ-
જ્ઞ નહીં પણ નાનકડામયાએ રહેજેથી
રમતી વચ્ચેના આપણે પણ ગાંધી એવી
બીડા પાતુએ પણ પ્રકાશ પડીયેથી નવની
મતેના એના એ અર્થથી જાતી રખતી રમત
રમત

પાનાના પતિને મળી મગ ૧ મળ્યું ૧ વ
રણા નવનો મળ્યાના અંગે તેથી ન હનન
મનપ્રાપ્તિનો દક્ષ પ્રપન્ન છે આ પ્રપન્ન
રણામાં એને ઉપપન્ન મળા કર્તવ્યના પૂર્વજો
એને અરખ્ય મદાવક થા રહે આપણી
પતિન રણામાં સાધ્યપ્રિય અને મનપ્રાપ્તિ
દામાં આપણે રણી મળ્યા નથી આપણી
અ હ થા મળેલી કુલ રણાના પતિદામાં
પરમા પત્નિ થિલા દક્ષ પતિ રણામાં થા
એમાં છે તેના ઉપાધ્યયગમે સમર્થનાથી
એમાં નરેવ પૂરી રણેથી મળેલી પાનાના નામે
અ પુત્રામાં અને નાના રણેના મિત્ર
પરી આપ કમળિની માત્રા અને સાધ્યપ્રિય
પારનિ અગ્ર ૧ રણી બા સ્નામ પતિદામાં
અ રણાના પ્રપન્ને એ રણી રણેના નામે
પ્રપન્નેમાં અગ્ર ૧ મળી છે આ પતિદામાં
આપણી દામની પતિન રણેનાથી આપણે
પરમા રણી પતિદામાં મળેલા આપણે માત્ર
ન દાવ રે એ આપણે રણાના રણે રણે

આપણો હિંદી એકાદમી આપણી જુ
મરાઠેની જાતે અકાદમી પ્રમીન અંતિરમિ
મરિઃમરાઠેની રમિઃની ભુલ ફો. જુન
જુનિઃકાર આપણા કુવમિય તરફતે અત
મરેઠના અરમિયને કાપનારોમરેઠ
જુનિઃકાર ૧૨ ફો. અત. જુનિઃકાર
કોલ અરમિય અને તેના ફો. કાપનાર અત
જુનિઃકાર ૧૨ ફો. અત. જુનિઃકાર

દિનદામચિરોના કાવ્ય દરનો તાજમદાવાદિ
કાવ્યમરિમાળ રહેલો છે પૂરો અને પવિત્ર-
ના મરિમાળના આકાશ કેદન આગમન
આગમન અને દાવન દાન ચિત્ર મૂર્તિ
મુખ્ય અને તેમજ મુખ્ય નવાના મનના
નવિનાના કેદન દરનું છે

[illegible][illegible]

તો ખાસ હૈયે રહી જાય એવો છે. આપણા એ ગુજરાતી થઈ ગએલા દાક્ષિણાત્ય બંધુની સાહિત્યરસિકતા આપણા હૃદયસાથેને ઉછાળ્યા વગર રહેતી નથી.

આ લોકગીતોમાં ગુજરાતના ખોળે ખીણતા જીવનને ગમતા મીઠા અને મનોરમ ભાવો ગુંજી રહ્યા છે. ગુજરાતનું ધાર્મિક.

સામાજિક, આર્થિક, સાહસિક, કૌટુંબિક અને પ્રેમરસિક જીવન આ ગીતોમાંથી એતી જુની હૃદયાભિજ્ઞાપાઓને પ્રેમથી ઓળખી કાઢશે અને એમની સાથે તદ્દપ થઈ એમાંથી નવીન અભિજ્ઞાપાઓ અનુભવી લેશે. ગુજરાતના પ્રત્યેક ગૃહમાં આવા પુસ્તક માટે આજ રહેવો જોઈએ.

સ્વીકાર

પ્રાચીન કાવ્યસુધા: ભાગ ૧ તથા ૨. (સચિત્ર). સંશોધનકર્તા: રા. જગન્નાથ વિદ્યારામ રાવળ. પ્રકાશક: રાજ્યરત્ન શેઠ પુસ્તકોત્તમ વિશ્રામ માવજી જે. પી. એમ. આર. એ. એસ. મલ્લ રૂ. ૧-૪-૦.

શિક્ષાનિમિત્તવાસિ: સંશોધક તથા અનુવાદક: રા. નલચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીયાળા અને રા. ધૈર્યલાલ મજદાસ સાંકેલીયા, મુઆઃ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ ઉચ્ચ શ્રાદ્ધિની ભક્તિ અને વિદ્વાનો શોધ અધ્યાગ શ્રમ તથા ઉપરુક્ત વિદ્વાનો તરફથી આ પુસ્તકને જે જોડ અને અપડતાથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે તેનાં જોડ અને અપડતાથી રચાએલી જૂનિઓ સાહિત્યપ્રદેશમાં શોભાપ્રદ અને ચિરંચાલિની થઈ શકે એ નિઃસંશય છે.

વિવિધ દેશની સ્ત્રીઓ અને તેમના રીતરીવાજ: મુળ મરાઠીમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરનાર તથા પ્રકાશક: શ્રીમતી ચશોદાબાઈ વિજય કુપર, મુઆઃ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ આપણા સ્ત્રીવિષયક સાહિત્યમાં આ પુસ્તક એક કીમતી ઉમેરો છે અને

તે એક મહારાષ્ટ્રીય બહેનના હાથે થયેલો જોઈ ખાસ આનંદ થાય છે.

મુદ્દામાચરિત્ર: મહાકવિ પ્રેમાનંદ તથા ખીજા આઠ કવિઓનાં (સચિત્ર). સંશોધન કરી પ્રસિદ્ધ કરનાર: રા. મંજુલાલ રણજીલાલ મજમુદાર, મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦.

મજાઘાત અથવા પિંગળનગરસામ્રાજ્યકા વિનાશ: (ઐતિહાસિક ઉપન્યાસ). મુળ લેખક: સ્વ. પં. હરિનારાયણ આપટે. અનુવાદક: પં. લક્ષ્મીધર વાજપેયી. પ્રકાશક: શિવનારાયણ મિશ્ર, પ્રતાપપુરનાકાલય, કાનપુર. મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦

સંસ્કૃતકથાસંપત્તિ: (ગાલોનાં પંતે-પયોગિની નીનિઓધિકા ય) શ્રીમન્મલીસર મહારાજનસ્થાનમહાવિદ્યુપા આસ્થાનકવિરતેન ય મણિકંઠ રામશાસ્ત્રિણા વિરચિતા. મૂલ્ય પૃ. કલા.

વજ્જરનંદિની ગુલબેગમ: (સ્વ. અંબિક-સ્મારકગ્રંથમાળા પુસ્તક ૪ થું). અનુવાદક: રા. મદાશંકર છંછ દવે. પ્રકાશક: રા. લાભશંકર જયરાજ જોશી. ખાડીયા, દેશાઈની પોળ, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦

ગોવિંદગમન (નરસિંહમહેતાજી)

સપાઠક મે રામનારાયણ સિન્ધનાથ પાઠક તથા રા. નગદરિ દ્વારકાદાસ પરીખ, ગુજરાતીના અધ્યાપકો ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ મધ્ય ૨ ૦-૫-૦૨

નંદન રા. અયરા તેનાદિને સથે વિવેકમનમિતે દાવ્યમાળા કતા મે નામ ન સિદ્ધાન્ત માં ઉમેરે સમજા સચિ ભુવનાંકર પંડિત મે નમિત્તનાર ને ગીતાસ મરાઠી ગુનેશ્વર દોરની ૧૨૧ પાઠ્ય મુદ્રા મધ્ય ૨ ૦-૨-૦૦.

શ્રીગોપિકાગીત (શ્રીમદ્વ્યાસપૂર્ણ) સમ્પ્રદાયી ગુજરાતી ભાષામાં કતા અને પ્રકાશક રાખે તુલનાચક્રે શ્રીરંગમ પદ્મા ૨ કાદાવાડી, કપાણુ ખીલ્ડીગ ન ૧. શ્રીરંગમ મુદ્રા ન ૪ મધ્ય ૨ ૦-૫-૦૦ થતનુ રદ્ધ્ય (ત્યામી ગમનીયના

સદુપદેશ પરીખ) હપાતી પ્રસિદ્ધ કરનાર: રા કેશવલાલ પુરગોતમદાસ, પાંચરા ૨. ૦-૧-૦૦.

શ્રીમદ્ગોવિંદગીતા (ફક્ત ગુજરાતી ભાષા-તર) ચેલક અને પ્રકાશક રા. નર્મદાકર ગાનાભકર, (શ્રી ગુજરાત ધાર્મિક આશ્રમ અદ્વૈતેશ્વર નરકથી) મધ્ય ૨ ૦-૧ ૩

હિમાવપનો પ્રાસમ અને નામની તાજા લેખ ન કપાદી ગાવડુ નામ ન પ્રકાશક નરકેશ્વર દાનામ અમદાવાદ મધ્ય ૨ ૦-૨-૦૦

કમુખીઅ (અનુગમીલા લેખમાળા, લેખ પંચા) લેખક કિશોરાલાલ ધનવામલાલ પ્રદાનાળ પ્રકાશક નવજીવપ્રદાનમદિર મધ્ય ૨ ૦-૬-૦૦

આર્જેના નહેરાસો દનિદાસ લેખક ન કમ્બેરી પ્રકાશક ગુજરાતગુજરાત-મદિર, અમદાવાદ મધ્ય ૨ ૩-૬-૦૦

આ નામ જકર કાયરીમાં મોપી રાખે
મુખસિદ્ધ વજા શ્રીયુત ગિવજી દેવસિંહ-
ના ચિરંજીવી

ભાઈ મુલાકર અને મુમતિયંદ્રની
દેખદેખ નાથે ચાવની

મેસર્સ કુંવરજી દેવસિંહની કું.

મીચ, ઇન, પ્રેમ એન્ડ રેફરેન્સ સપ્લાયર્સ એન્ડ ડાયાર મરચટમ એન્ડ કોન્ટાક્ટર્સ
કે. હુલારઆવ સુઅઇ નં ૨, દેસીકોન નં. ૫૪૨૨

આ કુંપનીમાંથી મીચ ઇન, પ્રેમ અને રેફરેન્સ લખેના દરેક માત્રનો સામાન, લેખકના દરેક સાપ્તાહી મોપુ નદ, રફ, લેખકના દરેક માત્રના મળાયા, લેખક તથા મે તેનાંતરી દરેક માત્રની ઘડીયા લેખક ખીલ્ડીગને લખેના લેખક લેખક પીનમો સામાન વહેરે મળી શકે છે નામની જાણે ખાતરી માત્ર મળવાનું એકર રજાઈ છે.

અદારગમના એડીંગે દિપર પૂર્ણ થયાન આપવામાં આવે છે.

હુનીઆમાં સ્વાભાવિક છે તે આપણે ત્યાં અસ્વાભાવિક લાગે છે. કેલવણી માતૃ-
પાદારા અપાંખી નોંધ્યે, ત્યારે આપણે ત્યાં માતૃભાષા એક મરજીઆત વિષય થાય કે કેમ તે વીશે વિવાદ ચાલે છે. જ્યારે માતૃભાષાના સેવનથીજ સંસ્કાર સુધરે એમ હુનીઆમાં મનાય છે, ત્યારે આપણે ત્યાં માતૃભાષા શીખવવાથી આપણી માનવતા અધુરી રહી જશે કે કેમ એવો પ્રશ્ન થાય છે. જ્યારે એકડેએકથી એમ. એ. સુધી અધુજ ગુજરાતીમાં થયું નોંધ્યે ત્યારે ગુજરાતી, પ્રીવીઅસ અને ઇન્ટરમાં મરજીઆત વિષય રાખવો તેને વીશે ચર્ચા કરીએ છીએ. આ વિચિત્રતા, જે દાસશક્તિ આપણાં મગજમાં ઘર ધાલી બેઠી છે તેનું પરિણામ છે.

જે પ્રગ્ન છરે છે, જે પ્રગ્નને પોતાને માટે ગર્વ છે, જે પ્રગ્નને પોતાના સંસ્કાર

વહાલા છે તે સ્વભાષાના હક કદીએ વીસરી નથી. સ્વભાષા એજ સંસ્કાર સંસ્કૃત્યનું સાધન છે; સ્વભાષા એજ માનસિક વિકાસ માટેની પ્રથમ જરૂરીઆત છે; અને સ્વભાષા એજ નવા સાહિત્ય અને વિચારોની સરજનાર છે, કોલેજની અગ્રેજ કેલવણીએ આપણી પ્રગ્ને ખરોખર કેળવી નથી તેનું કારણ પણ સ્વભાષા તરફ આપણે રાખેલી બેદરકારી છે; અને જેમ જેમ આપણને આપણા ગૌરવનું જ્ઞાન થતું જાય છે તેમ તેમ સ્વભાષા પોતાનું સ્વાભાવિક ધ્યાન લેતી જાય છે અને તેથી પ્રો. ત્રિવેદીની આ સૂચના સ્વીકાર્ય છે. એટલુંજ નહીં પણ ઘણા લાંબા વખત પહેલાં એ અમરંગમાં મુકાવી નોંધતી હતી એમ કહી વિના ચાલતું નથી.

આ સૂચનાની સામે બે દલીલો રજૂ થાય તો નવાંજ જેનું નહીં. પહેલી દલીલ

પારિજાતક પુષ્પ

ઇન્ડિયા....

અમેરિકામાં

ઇંગ્લાન્ડમાં
એજન્સી
સ્થાપી.

મોહીની
એજન્સી

ગુમામસાહબ
સુબેદર

મોટી બારલીના રૂ. ૨૫ નાની બારલીના રૂ. ૨૫.

તો એ કે આમ કરવાથી મોઝ મરફત ઉપર
ખ્યાન આપશે નહીં, સંસ્કૃત વિના
સ્વભાષાનો વિકાસ થવાનો નથી, અને તેને
પરિણામે સ્વભાષાના વિકાસને બદલે તેની
દશા નુકી થશે, અને સંસ્કૃતના અભ્યાસની
જરૂરીયાત વીંચરતા નથી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ
એ ગુજરાતી ભાષાના સર્વશીય વિકાસ
માટે અન્યતઃ જરૂરનો છે. સંસ્કૃત વડે
જગતી ને મરાઠી સમૃદ્ધ થય છે અને ગુજરાતી
થતી નંબ છે. એના વિના ગુજરાતીનો
આત્મા પરખાય નહીં, એના વિના ગુજરાતીની
દેહનિતી મપાંદા આગતની આગળ પચ
નહીં અને એ સંસ્કૃત વિના લોકની પ્રાપ્તિ
લાભો વચ્ચે ને એકતા કે ન પામ
મથવાય નહીં.

કેલેગનો અભ્યાસ ને સંસ્કૃત

આખરુ છતાં અવાજ એ છે કે એક મામલ
એક્યુએટ સંસ્કૃતને બદલે ગુજરાતી નરદ્યાન
ભાષા એ તો તેથી જ સંસ્કૃતની પ્રવચ્ચ નથી
એટલે અને આપણી ભાષાનો વિગત જરૂર
પડે! અભાષા દુર્ભાગે મામાન્ય
એક્યુએટ એટલે આપણે જોઈએ છીએ
કેવ મેઘરા માગેતો પુરક તેને મળી
ગિદ્દ દેવવળી ને જીવનમાં મળતી ગ્રામ્ય
નથી, તેણે જોખેના સંસ્કૃત નોડો અને અચ્છ
તરબુના પરીણાના પરિણામને વિના
તે વીચારી શકે છે આ ભાષાથી તે મળે
મુધી તે સંસ્કૃત તત્ત્વ જોતા નથી, નહ
અને સ્વભાષાને એ માન છે તેની તને
પચા રહેતી નથી ગુજરાતી જોવા કે વખત
એ ખામ જરૂર વિના તેને રચના નથી
અને તે ગુજરાતી જોને છે કે સમ
છે તો તે તેના અર્થે સંસ્કૃતના અભ્યાસ
થી વધારે માટે કરી શકેતો નથી એવા કેવળ
એટલે ઘણી વખત તો સંસ્કૃત અપકર પડે એમ
ખાતે કેવળ વગેરે પ્રવચ્ચો તરફ આ

કરોય છે. એટલે સંસ્કૃતના અભ્યાસથી
સામાન્ય એક્યુએટ કે શીખતો નથી; તેની
સ્વાભાવિક ભાષા સુધરતી નથી; એ
સ્વભાષા વિકસાવવાને તેને પ્રેરણા મળતી
નથી, ને એ અભ્યાસથી માત્ર મરણ
સુધી સંસ્કૃત તરફ તેને કંટાળોજ રહે છે.
અને તે ઉપગત તેને કે બીજે લાભ પણ
મળતો નથી આવા એક્યુએટને તો
જો ગુજરાતી શીખવવામાં આવે તો એટલુ
પડે, તે આદિજના અતઃમા ઉંડા ઉતરી
શકે ગુજરાતી માટે મોખ કેમતી શકે
અને જીવનમાં મરફતી ભાષા બોલવાને
તે વખતના નહોતો બદ શકે

દલ અભ્યાસ એક્યુએટ તરફ રવાના
અભ્યાસની જાત કે અભ્યાસ એક્યુએટ
પણ નહતો લાભ લઈ નવ્યાત મુધારા
મથન નથી જરૂરે નવ્યાત મુધારા મથે
તેઓ બના એવેગત સંસ્કૃતના માન
અભ્યાસો દના એવુ પણ કે પુ ના થત
નથી ગુજરાતીના અગ્રગત કરી નાત નાત
અમે મેઘરામા દા મી પીતુ ના એમ અભ્યાસ
અભ્યાસ છે આ મેઘરામા સંસ્કૃતમાં
પ્રવીણ મેઘરામા જગુ એક્યુએટ ન અભ્યાસ
ગુજરાતી એ ના અતઃ અભ્યાસ અને તેવા છે
કેવડ અમને તો એમ લાગે છે અભ્યાસ
અભ્યાસ નવેગતમાં અભ્યાસ જગુ પ્રાપ્ત્ય
નાત કે તરુત પ્રાપ્ત્ય જે ગુજરાતીમાં
તે ના નહોતો નેમના અને નવ્યાતનો
માનતો કદા થય

દરે ગુજરાતી ભાષા બની ગિરિગિજો
પહેલી છે કે જગારે નરુતની પ્રેરણા
ઘડીએ અને પડે જરૂર નહીં અભ્યાસ
એનો વિકાસ એટલે સવોજ છે અને એની
મમદે એટલી બધી વધી છે કે જો અભ્યાસ તેને
અગતર પુટામાં આવે તો એ ભાષાનો
વિભાવ મળે તેમજ મુદ્દ થાક, અને તેથી જ

અમને લાગે છે કે બે-સા. ત્રિવેદીની મુશ્કેલી અસાધ્ય નથી શકે, અને તેથી સ્વભાવ-
અમલમાં મુકાય તો આપણે કેળવણીનો વર્ગ પાતો વિકાસ જલદી અને આરી રીતે સાધી
એમની સ્વભાવનો આત્મા (Genius), શકાય.

હવા કિલ્લોવાલા જગ્યા—માલિકની ખાસ દેખરેખ હેઠળ.

સામાજિક હિંદુવાદ

જમનાદાસ ગાંધી

દે.—આયવાડી કાવેવ ગલીમાં મલો ચા લખો.

કે. ડી. ડાંગરે કુંઠ ગીરગાંધી મુળક.

ડાંગરેનું

ખાલામૃત

એ દવા પીવાથી નાનાં છોકરાંઓ રુદ્ધિ થાય છે એ માટે ખરીદી વખતે
ખાલામૃત ડાંગરેનું જ છે તેની ખાત્રી કરેવી.

આ "ગુજરાત" પત્ર ધી સહિત્ય પ્રકાશક કંપની લીમિટેડ માટે કલ્યાણજી નયપ્પાજી બહે "ધી સહિત્ય" નામની ધી સહિત્ય

અધિભક્ત આત્મા

વેદકાલનું એક નાટક

લેખક.

શ્રી. કન્યાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
બી એ એલએલ બી એડવોકેટ
પ્રમુખ, સાહિત્યસભા

પાત્રો:

મંગીચિ
અન્નિ
અગિરો
પુલહ
પુલસ્ત્ય
કેતુ

સપ્તર્ષિમંડવમાના ૭ પ્રત્યર્ષિઓ

સંભ્રુતિ ...
વસિષ્ઠ ...
મેધાનિધિ .
અરુવેલી ..
શ્વેતકર્મુ ..
મનુ વૈવસ્વત ..
ધમ વૈવસ્વત ..

મંગીચિની સ્ત્રી
મિત્રાવળ ને દેવશાંતો પુત્ર—મૈત્રાવળ-વારણ
એક મહર્ષિ.
મેધાનિધિની પુત્રી-મેધાનિધી
એક મુનિ
.. મુર્ધનો પુત્ર ને આર્યોને હોદ્દામાં શામેલો તે, વધનો ભણ
.. સ્વર્ધનો પુત્ર ને આર્યોને દિનનું કુરમાર્થો લખે
નીકળ્યા તે, મનુનો ભણ
અંધમના નથા સત્તિનિયમગ્રંથ જાળના દેવ

વગ્ધ
અન્નિ
વિશ્વેશ્વર
મરુત

૩૬૬ આર્યોના દેવે

મમથ: હોદ્દામાં આર્યો અગ્નિ લગ્નથી એક સદી પછી.
સ્વધ: સવસ્વની ને દેવદત્તની નદીની વચ્ચેનો પગલનો આગ

આર્યોનું અસલ વતન ઉત્તરદુવના પ્રદેશમાં હતું. ત્યાં હિમ પડતાં ચમ વૈવસ્વત આર્યોને ત્યાંથી દક્ષિણમાં લઇ આવ્યો. મનુ વૈવસ્વત તેમને હોંદમાં લઇ આવ્યો.

આર્યોનો પુરાણ સંવત્સર સમ્પન્નિ છે. દર એ વર્ષે સમ્પર્ણ એક નક્ષત્ર ચળે એવી કલ્પના પર એ સંવત્સર સ્થપાયો છે. આ માન્યતાઓનો એ ઉપયોગ કર્યો છે.

વસિષ્ઠ શુદ્ધ આર્યસંસ્કૃતિના આદિ પ્રતિનિધિમાંના એક છે. સાતે ઋષિઓની સ્ત્રીઓનાં નામ પુરાણોમાં છે. છતાં તેમાંથી માત્ર અરુઘતીના સાતે ઋષિઓની સમોવડી પદ્ધતિએ પહોંચી અને સમ્પર્ણમંડલમાંના વારાઓમાં પણ એક વારો અરુઘતીનો છે. આપણા કર્મકાંડમાં પણ સમ્પર્ણનાં સાત સોપારી સાથે અરુઘતીનું આકર્ષુ મુકાય છે. પદ્મી હોડી સ્ત્રીને અરુઘતીનો તારો બતાવવાની રીતિ હતી ચાલે છે. અને સમ્પર્ણોની સાથે અરુઘતીને ફરતી બેઠા મહાદેવજીને પણ પાર્વતી બેઠે પરણવાનું મન થાય છે (કુમારસંભવ.)

હીંદુ માન્યતા પ્રમાણે વસિષ્ઠ ને અરુઘતીનું સ્થાન મને અપૂર્વ લાગ્યું. એમના બેટકામાં સમાએલો આદર્શ કેંક અદ્વિતીય લાગ્યો. એ આદર્શ શો તે એ મારી કલ્પનાને પુછ્યું. મને મળેલા ઉત્તરને ચોટ વધતે અશે અક્ત કરવા આ પ્રયાસ આદર્યો છે.

અંક પહેલો

[સમયઃ ઋગ્વેદના કાલનો પ્રારંભ. સ્થલઃ સમ્પર્ણધુમાં દૃષ્ટમતીને તદિ મદર્પિ મેધાતિથિનો આશ્રમ. સવિતાનાં કિરણો દૃષ્ટવતીનાં નીર પર નાચતાં હતાં; અને સપારોના ધીમે, માહક પવન જાડો પરનાં નવપંક્તિઓને નચાવી રહ્યો હતો.]

તપોવન વિશાલ, સુદર ને યશાદાર રમેશીરુઘવાએલું હતું. અશાંત માનવીના લોકે તેનાં તૃણોની સમૃદ્ધિ હુટી કીધી નહોતી. સુરપતાના ખોટા ખ્યાલે તેની વાંકીચુકી ને અસ્પષ્ટ પચથીએને સીધા રસ્તાનું સ્વરૂપ આપ્યું નહોતું.

પસંત બેઠી હતી. દરેક વેલે પુષ્પો મુક્તાં હતાં. દરેક વૃક્ષ પર પંખીઓ કલ્લોલ કરતાં, ઉકાળે ઉકાળે બાલહરિઓ એકબીજા સાથે બેઠા કરતાં હતાં. સારસની બેઠીઓ નદીમાં અંતરની આપણે કરતી. મૃતિ નવોડા સમી યનયનતી.

વસિષ્ઠ મૈત્રાવરુણે તરાપા. પર બેઠી, પેતિ નદી બોજાંની હતી તેને કીનારા પર ધસડીને મુક્તો બુલાય છે. તે સરખા દેખાતો કુખ છે. તેના મેહા પર દહી તાજા કમવા માંડી છે, ને તેની નળ તેના તેલસ્વી કપાળ પર નમી રહી છે. તેની આંખો મદન છે. તેના વાટીલા નાકની રેખા નમેલી છે. તેને મૃગચર્મ પહેલું છે. તેની ટાળી ખાલે બીજના ચંદ્ર સપું બનેલ, ને કપાળે ભસ્મ રોબેલ. તેના સખત્ર હાથમાં એક મેટા દંડ છે ને ખમ્મા પર તીરું બાધું ને કામડાં છે.

વસિષ્ઠ તરાપાને કીનારા પર બેઠે છે એટલામાં કીનારા પર જરા હંચાં આવેલાં જાડામાં અરુઘતી મેધાતિથી બુલાય છે. તે પખુ બુવાન છે. તેના પહેરવેશ પખુ લગભગ વસિષ્ઠના જેવાજ છે. તેને વધારામાં પાવડી પહેરી છે ને તેની પાસે કે ચક્ક નથી.

તેને વસિષ્ઠને એવો ને તે હતો.

અરુણલી

[હાથની નીચાળી કરીને હમીને] મૈત્રાવન્યુ!

તું તરાપો મેચવા લાગુ કે?

[વસિષ્ઠ મોઢુ પાછળ ફેરવી અરુણલીને એક
દુગે છે અને હુલ્લાસભર એક ઉડા
આગ લે છે]

વસિષ્ઠ

અરુણલી! એક કરના બે જવા

અરુણલી

[દોડીને આવી પહોંચે છે.] નમે પેલો
છો! બેચો, હ આ બેચુ [બને જાય
નરાયો કીનારા પર નાંખે છે]

વસિષ્ઠ

કેમ મદાનપત્રી! અત્યારે આમ ફરે છે?

અરુણલી [મળકમઃ]

તપોનિધિ વસિષ્ઠ થયું દહાડે અહીંઆ
આવ્યા તેને આવકાર દેવા.

વસિષ્ઠ

હ કેમ કરીને આવુ? યનિઓડ માથે
કુદ કરવામાં દુરસદ કયા મળે છે? મહારી
આ છે?

અરુણલી

આ પેલા બે! આને જગવાન કુ
પ્રધારજના છે તેની વાટ શુરે છે

વસિષ્ઠ [માનથી]

જગવાન કુ! કેમ?

અરુણલી

જગવાન મરીચિને મળવા જતા અહીંઆ
ચોળવાના છે.

[મહારી બેધાનિધિ આવે છે તે જગ ને

મૈત્રાવન્યુ પુકા છે તેણે પણ વસિષ્ઠના એવાજ

પહેરવશ પહેર્યો છે તે જોખડના ડરાણી એક
લાકડું ડાલી સરવો બનાવી રહ્યા હતા]

વસિષ્ઠ

[પાને આવી દડપત્ત પ્રણામ કરે છે]
મહારી! નમસ્કાર! તપનો વર છેને!

બેધાનિધિ

[દામ લગાવીને આવીવાદ આપે છે.]
તપોનિધિ! કેમ છો? બેમા. અરુણલી!
વસિષ્ઠે હમણા અગ્નિ કરવા માંડી છે એણે
તો મહારીપદને પણ પાછળ મુકવા માડ્યું છે
[અરુણલી દરમીને વસિષ્ઠની માથુ જુલે છે
વસિષ્ઠને] તારી ઉમરે તો અમે લાકડા વીંધવા
જતા—

વસિષ્ઠ

અરે હ વાત!

બેચાનિધિ

ખરી વાત ને હવે તો આ મારી છોકરી
પણ મોગી તપસવી થઇ મધ છે વારણિ! તું
એકલો મનમા મયક્રતો તહો [રાત્રી પર
દામ ફેરવીને] મારી આ ફોકરી [હમીને]
મારી દીકરી-તને પણ ટકર મારશે

વસિષ્ઠ

[હેતુમયા અવાજ] મારશે શુ? મારે છે:
સપ્તસિંધુમા એની જોડી નથી [અરુણલી
હસતી આખે જોઈ રહે છે.]

બેધાનિધિ

[જરાક ઝીણી આખે જોડેને] નથી એમ
તો કેમ કહેવાય?

વસિષ્ઠ

એ તો અદિતીય છેને રહેવાની

અરુંધતી

તપોનિધિ મૈત્રાવરણુ ગમે તેમ કહે તેને
કૈં શેકાય ?

મેઘાતિથિ [હસીને]

વાત ખરી. એની ગિરા બધે વખણાય છે,
ને એનું તપ જોઇ બધા અલ્પિઓ પણ
વિચારમાં પડે છે.

વસિષ્ઠ [નમ્રતાથી]

તમારા જેવાની કૃપા છે. હું તો માત્ર
તમારા જેવાના આદેશો અંતરમાં ઉતારવાનો
પ્રયત્ન કરું છું.

મેઘાતિથિ [અડખડ હસીને]

જા જા. વૃદ્ધ અત્રિ પોતે કહેતા હતા
કે તારી ઋચાઓ જેવી ઋચાઓ કોઇ મંત્ર-
દણની નથી.

વસિષ્ઠ

મહર્ષિ! એ ઋચાઓ હું ક્યાં કરું છું?

મેઘાતિથિ

ત્યારે ?

વસિષ્ઠ

મેઘાતિથિને ખબર છે. [આદાર તરફ
નજર કરી] મારા પિતા જ્યોતિષપતિ^૧ રાજા
વરણુ મારી પાસે કરાવે છે.

મેઘાતિથિ

[હાથમાંથી લાકડાં ને હશે મુકી દઈ.]
શું કરે છે ?

વસિષ્ઠ

[આંખો નીચી નમાવી] પ્રાતઃકાલે કે
સંધ્યાને સમયે હું સરસ્વતીને તીરે
કે ગિરિના મૃગ પર બેસું છું ને જોનો

પંચ પંખીઓ પણ નથી જાણી શકતાં એવો
સહસ્રાક્ષ વરણુ મારા પર પ્રસન્ન થાય છે.
હું તેની સાથે વાત કરું છું. દૂર છતાં એ
અસુરપ મારી પાસે આવે છે; મારી સાથે
જોડે છે. એ મને ગ્રેરે છે; હું એની શક્તિથી
સમજાવું છું; ને મારી જીભે વાચા વસે
છે. મુગાં રહેવાની ઇચ્છા છતાં મારાથી જોવાઈ
જાય છે; પ્રયત્ન વિના હું મંત્રદર્શન કરું છું.
મહર્ષિ! એમાં હું કૈં નથી કરતો. હું તો
માત્ર એને જોળે માથું મુકી બેસું છું.

મેઘાતિથિ [કોડું ધુણાવીને]

તું પણ જાણે છે. મેં જાણ્યું કે મારી
દીકરીજ એકલી નદીએજ દેવી સરસ્વતી^૨
સાથે સંવાદ કરે છે. [ધંટનાદ થાય છે ને
શંખ કુંકાય છે અને લોકોના, આવવાનો
અવાજ થાય છે.]

અરુંધતી

મહર્ષિ! ભગવાન કંતુ પધાર્યા હોય એમ
જણાય છે. [તણે જણુ ઉભાં થઈ આગળ
જાય છે.]

મેઘાતિથિ [ચુમ મારી]

વૃદ્ધશ્રવા! શિષ્યો! ભગવતી! ખદાર આવો,
ભગવાન કંતુ આવ્યા.

[પચાસેક માણસનું દોણું આનંદથી ઋચા
ગાતું દાખલ થાય છે. કેટલાકો પાસે
ભાત, તીર, કામડાં, દંડા વગેરે
આપુધો છે. સાથે કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ
છે, પુરુષોએ મૃગચર્મ પહેર્યાં છે ને
સ્ત્રીઓએ વર્ષા પહેર્યાં છે. વચ્ચે
વાંસની પાલખી પર ભગવાન^૩

૧. પ્રહારનો સ્વામી.

૨. મહાન—વેદમાં વરુણને અસુર કહ્યા છે.

૩. પંચજની નદી.

જોવા છે તેની રહેત હાલો ને જલ-
ધી તેનુ અમુક અમ અમુક' કે
મેધાનિધિના આશ્રમમાંથી પાનુ થોડાક
શિષ્યો આવી પહોંચે છે જ્યાં
સામળી વસિષ્ઠ ને અરુઘની એક
મેઘની સાથે બુલે છે

અરુઘની [વસિષ્ઠને]

આ તમારો મન,

વસિષ્ઠ [અરુઘનીને]

હા [મેધાનિધિ, વસિષ્ઠ ને અરુઘની
પાનખી તરફ જાય છે.]

મેધાનિધિ

ભગવાન કુનુને તમરકર,

[તો સામળી ફાટતુ મળામ છે કે અક
નારા પાલખને હાલ નીચે મુકે છે ને
જલ કુ આત્મા હવાડી જરા કચા
સાથ છે

કુનુ [હેતથી]

જન જગદ શ્રી હોડા! મેધાનિધિ તપ
વધે છે કે? આ કાણ હોડરી અરુઘની? તુ
પણ મોડી તાપસી થઇ ગઇ છે એમ માન-
જુ છે

મેધાનિધિ [હમીને]

ભગવાન કુનુની હાલિની તાપસી તહીં થાય
તો કાણ થયે? આપ તો આનંદમાં છો!

કુનુ [વસિષ્ઠને જોઈ]

હા! આ કાણ!

મેધાનિધિ

આપ નથી જાણના? વસિષ્ઠ મિત્રાચરણ-
ધોરા વખત મારો શિષ્ય હતો. [વસિષ્ઠ
નામ સાંભળી કુનુના શિષ્યો જરા દૂર ખસી
માનમેર જોઈ રહે છે.]

કુનુ

[ધીમેથી હાલો પર હાથ નાખી] વસિષ્ઠ!
[એકાએકથી તેની માનુ જોઈને] તારા નામ
તો મનુ સાંભળ્યું, પણ તને જોયો અજાણ.
[જરાક વધારે ખાનગી જોઈ] તુ તો વાનક
છે—ને આ હમરે મનદણ ને મહાવં પો.
[ચોતના શિષ્યોને] શિષ્યો! જુઓ આ
મિત્રાચરણ વસિષ્ઠ હમણાંજ તમે એનો મન
જાણના હતા એનુ પાદવંદન કરો. [કુનુ
શિષ્યો વસિષ્ઠનુ પાદવંદન કરે છે એટલામાં
મેધાનિધિના શિષ્યો અર્ધાની આંધરી
લાવે છે]

મેધાનિધિ

ભગવાન! મારો અર્ધ રીકારગો. [અર્ધ
આપે છે.]

અરુઘની

ને મારો— [અર્ધ આપે છે.]

વસિષ્ઠ

મારો પણ— [અર્ધ આપે છે.]

મેધાનિધિ

હવે મારો આશ્રમ પાવન કરો; આદાર
હમણાંજ નેપાર થશે.

કુનુ

ના મેધાનિધિ! મારાથી રોમવાચ એમ
નથી. ભગવાન મરીમિને મારે માણું
છે, આ મારા શિષ્યો જરા થાક ખાઇ
રહે કે હું આલ્સ [એક શિષ્ય પાણી આપે
છે તે પીએ છે. હાથ ધરી મોડુ જુઓ] અમારે
મન કરવા છે તેની શોકવણ કરવા નહીં હુ.

મેધાનિધિ

થત!

કંટુ. [ખિન્નતાથી]

હા. બધા આર્થજનોએ રખડીરઝળી યાત્રી ગયા છે, પણ હવે સપ્તર્ષિઓમાંના સાતમા સપ્તર્ષિ પ્રગટવા નથી. અને જાણીને આપણે ક્યારે બેસીશું એ કહેવાતું નથી.

મેઘાતિથિ

સાતમા બ્રહ્મર્ષિ પ્રગટાવવા યત્ન કરવા છે? પહેલાં વણી વાર કર્યા છતાં પણ તે તો પ્રગટ થયાજ નહીં.

કંટુ

ધણા! મેઘાતિથિ! સત્તાણું વર્ષ થયાં સાતમા બ્રહ્મર્ષિની વાટ જોઈ આર્યો બેઠા છે. પણ મનુ વૈવસ્વતને વરણે આપેલું વચન સિદ્ધ થયું નથી.

વસિષ્ઠ

—ને સપ્તર્ષિ નક્ષત્ર પણ જલ્દલતા નથી.

કંટુ

આર્યોનું ભવિષ્ય મને લયંકર લાગે છે. ખાંજો સપ્તર્ષિનક્ષત્ર યશે નહીં, ને સપ્તર્ષિઓ નક્ષત્ર જલ્દલશે નહીં તો આપણે ભૂતલ પર ભટકીભટકી અટવાઈ જઈશું.

મેઘાતિથિ

ભગવાન! એમ શું બોલો છો?

કંટુ

તમને છોકરાઓને જાંઘુ નહીં લાગે છે. [જરાક ખાંસી ખાઈને] પણ અમે તો નરશાર્દૂલ મનુ વૈવસ્વતની વાણી સ્વમુખે સાંભળી છે. અરુંધતી! તે એ વાત સાંભળી છે?

અરુંધતી

માતામહ! ગરાબર નથી સાંભળી, કહેા તો બરા.

કંટુ [આંખો મીંચી]

લગભગ સો વર્ષો થયાં પણ તે પ્રસંગ મારા મન આગળ તેવો ને તેવો છે. વર્ષો વીતે છે, પણ સ્મરણો ભુસાતાં નથી.

તમે નથી સાંભળ્યું? આપણા વડીલો પહેલાં મેરુની આસપાસની સુવર્ણભૂમિમાં વસતા—અને આર્યોના સુખનો પાર નહોતો. પછી વૃત્ર દ્રોણો, રાગન વરણની અવકૃપા થઈ, ને આપણે વતન છોડી નીકળવું પડ્યું. [જરા શ્વાસ લઈને] હજારો આર્યો હિમમાં ફરી ગયા. હજારો સ્ત્રીપુરુષો સાગર ઓળંગતાં ડુબી મુઝ્યાં. પ્રતાપી આર્યો નવી ડુનીઆમાં ભટકવા લાગ્યા. મહાતેજસ્વી વિરપતિઃ યમ વૈવસ્વતે પણ આપણો મંગ છોડી પિતૃસોદ તરફ પ્રયાણ કર્યું. [થોડી-વાર થોભીને] મહામહેનતે નરશાર્દૂલ મનુ વૈવસ્વતે પાંચ આર્થજનિને બચાવી પણ આપણા હુઃખનો પાર નહોતો. દેવ વરણ—જેણે સવિતાને રસ્તો સુઝાડ્યો તેજ આપણાથી વિમુખ થઈ બેઠા. આપણા અસલ વતનમાં સર્વવ્યાપી ને હિમ વરણની સેવામાં દર રાતે સપ્તર્ષિઓ માયા ઉપર ચકા-કારે ફરતા. ૧૦ [નીસાસો નાંખી] દેવની અવકૃપાથી તે હિમચર્યાથી ઋક્ષ ૧૧ અહિના ૧૨ અધેકાર—ભુવનમાં અદૃશ થવા લાગ્યું. ૧૩

૭ જન, વતિ, સમૂહ.

૮ આ વાત આર્યોનું વતન ઉત્તરધ્રુવ હતું એ માન્યતા પર. ૨થી છે.

૯ મનુષ્યોનો પતિ.

૧૦ ઉત્તર ધ્રુવમાં સપ્તર્ષિમંડળ (Ursa major) આખી રાત ફરતું દેખાય.

૧૧ રીંછ (Ursa major) ઋગ્વેદ મ. ૧-૬ ૨૪-૨૦.

૧૨ અધકારમાં રહેતો સાપ જે સૂર્યને દર રાતે જળી જતો એમ માન્યતા હતી.

૧૩ હિંદમાં આવતાં સપ્તર્ષિના તારા આખી રાત દેખાતા નથી.

[૪૨૫ શુભસાગી] હોઝરાએ! સમર્થિમદ્ય આપણા આર્ચકવિના આધાર છે. વરદાનની કૃપા તેમને કીલે છે. તેમના તપના બળથી વિનુવન ઉપર રહે છે. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણજીના ના ધરિયા અમ્મ થતા થામ્યા ત્યારે આર્ષોમાં હોમન ગળી નહીં 'શ્યામ ખરને ત્યારે બધા મરકેલ થા ગયા, ગમે નેમ રહેવા જાન્યા, ને ગમે તે દેવાની હાસમના કરવા જાન્યા આખરે આપણે માટોમાટે કપલ મરવા મરવા નરકુલવ વેવવવલી ચિતાનો પાં રસો નહીં [પુત્ર પુત્રીને] આ દુખ દગાત મનુ વેવવવને થત આહરોને ને ભગવાનુ મરીચિ, અનિ ને અગિગમે દેવાનુ આવાદત મનુ ને વેવાનર રથાપે રથ આખરે દેવાના દેવ ને આદિતેશમા કૃપા એવા વરણુ પ્રમત થપા ને વેવવવને વચન આપ્યુ [થેલીને ધારી પાં થામ જાને] વરણુ કહ્યુ કે ત્યારે બધા મર્ચિએ પૃથ્વી પર પ્રગટને, અને તેઓએ મદા મર્ચિનર આરભ્યે ત્યારે દેવા રીઝ્યે, આપે, ભટકના બધ પાને ને અમલ આપાં વર્મથી પચુ સરથ રવભૂમિમા તે ક્યામ થશે અને તે વજને સમર્થિમદ્ય નરક મરવને [નીમાએ નાખી] સમર્થિ પ્રગટાવવા વેવવવને અનેક થશે કયાં થાની જવાવમાં જેનુ મથ દેખાવ તે મદર્ચિ સમર્થિમાં આરકા પ્રગટને એનુ વરણુનું વચન હતું તે વચનને આધારે મરીચિ, અનિ, અગિગ, પુવદ, પુવરત્ત અને ધારામા જ અર્ચિએ મેવટવા, પચુ સાનમ કરિ પ્રગટતા નથી, ને આપણાં દુખ દર થાં નથી ... [ધારી પર કામ ફેરવી, ખેટી]

સત્યાયુ વરો વધી મયાં, અને બધા પિત્ર દોડમાં પ્રથમ પથ ધરનીર પથ વેવવવના મરનમાં જવા ત્યારે થઈ રથા છીએ, પચુ મર્ચિમત આરંભી આર્ષોનો કલકર્વ માધ્યમ અને થાવ તપે,અવથી અમારો દેવ દેવાની રથા છીએ. હવે એ ક્યાઈ પ્રગટ તેની વાટ કોઈ એા છીએ.

અરુણતી [આગુનામાં ખોરી દે છે]

—ને ન પ્રગટે તો! [બધા ગમકાને જેની માનુ બુલે છે]

રતુ [કાળીને]

શાન પાપમુ' નહી' ખખર છે! માતમા કરિ ન પ્રગટે ને સજ ન થાય ને મદા નકામ ન બદલે તો આર્ષો રમણી જાય, એમન સસાગ્રા આગ ફડે, એમના પ્રતાપનો નાથ થાય ને એમના કમનો લોપ થાય, [આપો કૃષ્ણકી ને જગત બાગ દા] અરુણતી! નવથી બુવનવવને ધારનાર સમર્થિ બધા પ્રગટે તોજ આપણો જયપારો છે [આંખો ખીંચી ડોક નીચુ નામે છે.]

વર્મિષ્ઠ [ધીમેથી]

ભગવાન! પચુ સાનમા કરિ નથી પ્રગટના એનુ કલકર્વ શું!

રતુ [અધીરાધથી]

કલકર્વ! કલકર્વ! નગારી નિર્મોલ્લખ ત્યારે કરિએમાં પહેવાના જેનુ નયોમત આવશે ત્યારે સમર્થિમદ્ય પુગ થશે [આકાશ તરફ કોઈ] મથવા! એ દિવસ ક્યારે આવશે!

મેઘાનિધિ

ભગવાન! આપને નહીં તો મરીચિ ને અનિરા દોહમે દોહસો વરં સુધી કલે કેમ?

કંતુ [નિરાશાથી]

તું તોં ધણો શ્રદ્ધાળુ છે. જ્યારે આ વાત સાંભરે છે ત્યારે મારા અંતરમાં આંગ ઉઠે છે: તમે બધા લડો છો, આશ્રમો સ્થાપો છો, ધાન્ય-પશુનો, સંગ્રહ કરો. છો-ને ગર્વ માનો છો. પણ તમારા પૂર્વજોએ તો વરુણનાં વ્રત^{૧૬} પાળ્યાં ને વિશ્વનિયમોનાં દર્શન કર્યાં. તેમને તપોબલે તમે ટક્યા છો. બૃગુએ હવ્યવાદનને^{૧૭} પૃથ્વી પર આપ્યો. કશ્યપે પિતૃબક્તિ પ્રગટાવી. મરીચિએ સત્ય સ્થાપ્યું, અગ્નિએ તપની સિદ્ધિ આણી. અને અંગિરાએ વાગ્દેવી પ્રસન્ન કરી મંત્રદર્શન કર્યું. આ બધાં શાશ્વત છે. તેને બળે તમે વ્રત^{૧૮} ના દ્વેષમાંથી બચો છો. પણ જો બધા સમર્પિ-ઓ નહીં મળે તો તપ ધોવાઈ જવાનું-ને કોંઈ કૃપનો વિગય થશે, [માયું છાતી પર નાંખી] ને તમારું નામ કે નીશાન રહેવાનું નથી.

વસિષ્ઠ [હસીને]

ભગવાન! આર્યોનું તપોબલ્લ હજી નથી પરવાર્યું; શું કામ ઉદ્વેગ કરો છો ?

કંતુ [ડોળા કાઢીને]

મૈત્રાવરુણ! તું મને તપોબલ્લની વાત કરે છે? [નિરસકારથી] તારા જ્વોઓએ જ્યારથી તપ શીખવવા માંડ્યું છે ત્યારથી તો આ નિર્માલ્યતા શરૂ થઈ છે.

વસિષ્ઠ [નમ્રતાથી]

ભગવાન! મને જે આવડે છે તે હું શીખવું છું.

૧૬ મન-નિયમો, શાસન.

૧૭ અગ્નિ.

૧૮ કેવોનો દ્વેષ અદિ.

૧૯ વિશ્વનિયમ.

કંતુ [અધીરાધથી]

ત્યારે ફરીથી શીખ. જેથી આર્યોનું જીવન શાંત ને સ્થિર થાય. નહીં તે તપ કેમ કહેવાય ?

વસિષ્ઠ [ગર્વથી].

મેં શીખવેલું તપ શાંતિ ને સ્થિરતા બંને આપે છે—પણ શક્તિની, વિજયની, ઉલ્લાસની શાંતિ ને સ્થિરતા. અને એ શક્તિ વરુણના શાશ્વત વ્રત^{૧૬} ના પાલન પર રચાઈ છે.

કંતુ [આક્રંદ કરીને]

છોકરા! છોકરા! ઉઠાંછળો થા મા. વરુણનાં વ્રત પારખવાં રમત નથી. જ્યાં મુખી ખરું. તપ તું સમજ્યો નથી ત્યાં મુખી એ કેમ પરખાય ?

વસિષ્ઠ [હાથ જોડી]

હું સમજવા પ્રયત્ન કરું છું.

કંતુ

વિશ્વેદેવા તારું કલ્યાણ કરે. મેધાતિથિ! તને ને તારા કુલને મારો આશીર્વાદ. [પોતાના શિષ્યને] ગૌતમ! દવે ચાલો! સચિતા તપવા માંડ્યો છે.

મેધાતિથિ [ઉભા થઈને]

ભગવાન! અનુગ્રહ કર્યો. પાછા આવતાં પધારતો ને મારો અતિથિયજ્ઞ સંપૂર્ણ થવા દેજો. [બધા ઉઠે છે, ને કુનુના શિષ્યો તેની પાતળી ઉચકે છે.]

કંતુ

જોદશ, બનશે તો. [શિષ્યો પાતળી ઉચકીને જાય છે. મેધાતિથિના શિષ્યો વીખરાય છે.]

સુવત્ત

[માગધ ૧૪૭]

વસિષ્ઠઃ કેમ મહાતાપમી ! આપારે આમ રહે છે ?

અરુન્ધતીઃ તપોનિધિ વસિષ્ઠને આરકાર દેશ

अनुराग]

मेधातिथिः लगवान्! भारे आर्य स्वीकारशे

[आयु १२७६]

મેધાતિથિ

મેધાવરુણ! તું તો અવરણને ?

વસિષ્ઠ

ના મહર્ષિવર્ય! હું તો માત્ર મૈધાનિધીની
અપર પુત્રવા આપ્યો હતો એટલે હું થોડી
વારમાં જઈશ. [અરુધની જગલ શરમાઈને
હસે છે]

મેધાતિથિ [હસીને]

આલો! તારે હું જાણું. વરુણિ! મારી
આશિષ. કોઈ કોઈ શ્વાસો આવતો રહેશે.

વસિષ્ઠ [હસીને]

જરૂર! મૈધાતિથિ ને તેના શિષ્યો જાય છે]

અંક બીજો

[સમય ને સ્વલ્પતેજ અરુધની એક પથ્થર પર બેઠે છે. વસિષ્ઠ સત્તે એક જામીનની બકાત નીચેવા
ચાલના મૂળ પર બેઠે છે]

અરુધની

[હસીને વસિષ્ઠની સામે જોઈ રહે છે]
કેમ છે? તપ વધે છે કે?

વસિષ્ઠ

હા! પણ બગવાન હનુને મારું તપ રુપું
નથી આવતું. [હસીને] તને આવે છે કે?

અરુધની

મેધાવરુણ! તમારા જેવા મહર્ષિને હું
શું કહી શકું?

વસિષ્ઠ [મંજીર ચલાવે]

અરુધની! તારા શીવાય બીજું કોણ
હરેગે? તારા શીવાય મને બીજા કેશની
પરવા નથી.

અરુધની

હું જાણું છું વસિષ્ઠ!

વસિષ્ઠ [ખેડી]

—અને હતાં તને મારી પરવા નથી?

અરુધની [હસીને]

એવું મહે છે? તને જોઈ હું રાત્રું છું.
તારી કાનિ સામળા મનોષ પાશું છું.

વસિષ્ઠ

તેમાં શું? અરુધની! કુલધનિની પત્નીની,
વાટ જોનાં મારા શિષ્યો થાકી ગયા છે—ને
મારી ધેનુઓ વીસી બની છે.

અરુધની [કાનું ધ્રુણવતી]

વસિષ્ઠ! એ પદ મારાથી કેમ બેવાય?

વસિષ્ઠ

[પોતાના હાથમાં બીજો હાથ મુકી
અરુધનીને એકાંતભાષી બુદ્ધિ છે] શા મારે
નહી! અરુધની! તું ને હું કે શુદ્ધ છીએ!
સરસ્વતીને તીરે બગવાન પુણ્યસ્ના આશ્રમમાં
આપણે સાથે રમ્યાં કુશો, કર્ણાં, સાથે ર્ષભ
વીરુવા ને સાથે દ્યુમન આપણો. હાથમાં હાથ
રાખી આપણે દેવમાં ને પદમાં પદ બેસી પડ્યા,
આગે તારાથી કોઈ સ્ત્રી મને પ્રિય નથી, ને તારી
નજરમાં મારાથી કોઈ પુરુષ ચડીઆનો નથી.

ચંચલ વૃત્તિને આધીન થઈ મેં માનવતા કદી સરી જતા દીધી નથી. દરેક પ્રસંગે મારા પિતાને ખોજે ચઢી તેની આજ્ઞા પ્રમાણે મેં જીવનક્રમ રચ્યો છે. અને સતત તપશ્ચર્યાથી પ્રગટેલું પ્રાપ્ત્ય પોશરીને કહે છે કે હું અંપૂર્ણ છું—તું મારું અર્ધાંગ છે—અને આપણે બે એક થઈએ તેમાંજ નજીવતા સમાઈ છે.

અરુંધતી

વસિષ્ઠ! વસિષ્ઠ! વાસનાવિહીન ને સંયમી બ્રહ્મચર્યમાં જે તપ સધાય તે કદી ગૃહજીવનમાં બને? તપની સિદ્ધિ તો એકલી ને સ્વસ્થ દશામાંજ થાય. તમે સીધું જોઈ શકતા નથી.

વસિષ્ઠ

હુંજ જોઈ શકું છું. જે એકલતામાં સિદ્ધિ હોય તો બે જાતિ નીર્મી શા સારુ? અરુંધતી! પુરુષ ને સ્ત્રી એકલાં સદાય અધુરાં છે—સમયની સરિતમાં એકબીજાનાં અર્ધાંગ શોધતાં તણાય છે. ધણીવાર આ શોધ નિષ્ફલ નીવડે છે. કોઈક વાર એકમેક માટે સર્ગ એલાં અર્ધાંગો મળે છે—અંગ આપું થાય છે—ને વિલક્ષ્ણ આત્મા અવિલક્ષ્ણ સ્વરૂપે પ્રગટે છે. ત્યારેજ તપશ્ચર્યા સંપૂર્ણ થાય છે.

અરુંધતી [ડોકું ધુણાવી]

બે જણે એક તપશ્ચર્યા આદરી હોય એવું સાંભળ્યું છે?

વસિષ્ઠ [ચમકતી આંખે]

તેમાંજ ભગવાન કવને આર્યોના ઉન્નત્તરનાં સ્વપ્નાં આવે છેને! આપણે પણ આટલી તપશ્ચર્યા કરી છે છતાં આપણા સંયુક્ત બળથી એક આત્માની સિદ્ધિ કરી શકતાં નથી.

અરુંધતી

મૈત્રાવરુણ! તમારું એજ માનવું ખોટું છે. હું પરણું એટલે મારાપણું મટી જાય—મારો તમારામાં લોપ થઈ જાય. ભગવતી સંભૂતિ ને ભગવતી અનસૂયાની માફક તમારો આશ્રમ શોભાવવામાં, તમારી પ્રજા પાળવામાં, તમારી સેવા કરવામાં મારી તપશ્ચર્યા પુરીજ થઈ જાય.

વસિષ્ઠ [સપ્તાધથી]

આશ્રમ ઉજળો કરવામાં, પ્રજા પાળવામાં, કે પતિનાં ચરણ સેવવામાં કોઈના તપનો વિકાસ અટક્યો છે? સંરક્ષવામાં જે મહત્તા છે તે સરજવામાં પણ નથી.

અરુંધતી [કરગરીને]

ક્ષમા કરો! મને સ્વાર્થી કહો, મહત્ત્વાકાંક્ષી કહો પણ પરણ્યે મારા તપની સિદ્ધિ થાય એમ નથી.

વસિષ્ઠ

પણ હું તારી મહત્ત્વાકાંક્ષા ક્યાં શકું છું—હું તો વધારવા માગું છું. એકલાંએકલાં તપ તો અર્ધાં કરે, પણ આપણા જેવાંજ બે જણે એક તપ આદરી શકે.

અરુંધતી [શ્વાન વદને હસીને]

હું જે સિદ્ધિ માટે મથું છું તે બે જણથી સામગ્રી મેળવાય એમ નથી.

વસિષ્ઠ

એવું શું છે?

અરુંધતી

કહું? [જરા થોભીને] તમને દુઃખ તો નહીં થાય?

વનિષ્ઠ

નારુ વેણુ દુઃખદાપક હશે તેએ સાંભળવું
ગમશે.

અરુધતી [ધીમેથી]

લગવાનું કુએ કલ્પુ તે સાલવું ? સમર્પિ
મહામા માટે માતમા નાવિનું પદ લેવું છે

વનિષ્ઠ [ચમકીને]

હો !

અરુધતી

હા વનિષ્ઠ ! હું મનદર્શન કરું છું મે
તપશ્વર્ગ આદરી છે. મારા અનરમા જદા
પ્રતી છે. અહરિઓને હું સાથે એવું એ પદ
માટે મેળવવું છે

વાસુધૃ [નીમાસે નાખીને]

અરુધતી 'તુ ગુ બેચે છે ?

અરુધતી

[વનિષ્ઠના પગ પર હાથ મુકી] એ
ધ્યેય મારેજ હું છું છું વાસુધૃ ! આમ
નીમાસે ગા માટે નાખે છે ? તુ પણ
એજ ધ્યેય જાહેર છે તેમા

વનિષ્ઠ

[કરીથી નીમાસે નાખી] અરુધતી ! હું
શું કહું ? હું આજીઆપો ત્યારે એવા વિચારે
આવ્યો હતો કે તમે તુ મને તો તો આપણા
બનેના તપોબને એ પદ મને મળે. પણ
હવે— 'જાની પદ પ્રેમ' નાખે છે !

અરુધતી

હવે શું ?

વનિષ્ઠ

હવે શું ? મારી આશા ધુળમા મળી એક
પદ બે વળુ કેમ લે ? ને એકને મળે તો
ગીબાને હિજુપ લાગ્યા વિના રહે નહીં.

અરુધતી

પણ એ પદને માટે જો કરીએ તે એણુ

વનિષ્ઠ

[અિકદમ ઉભો થઇ બેઠો] અરુધતી !
એક રસ્તો છે. મનપિષ્ક કરના આપણે
સહવામ મને વદાવો છે. ચાલ આપણે બને
એ પદનો સોજા છોડી એક ઘડ બજાએ

અરુધતી

[ઉભી થઇ જોઈ રહે છે ધીમેથી]
એટલે હું તપોબ્રહ્મ થઈને ને કરું
ના એ કેમ થાય ? એના કરનાં આપણુ જો
થાય ને ખરું.

વનિષ્ઠ

અરુધતી ! જો, મારા ને તારા દેવાં તબુએ
છે. આપોના પ્રતાપી સરપ્રેરો આપણી રીતોમાં
છે અમુર વરુણ ને દેવી સરસ્વતી બને આ-
પણા પર પ્રસન્ન છે જે જો અહરિઓ ન
કરી સક્યા તે આપણે કરીશું. આપોને વિગત-
ને પથે લઇ બજાશું

અરુધતી

વનિષ્ઠ 'પ્રતિ' સમીપવતી અવગણ
ના નહીં કરે. એ પદ એક બજાને મળવા
વો પછી એક લાખને તો આપણે પરબીશું.

વનિષ્ઠ માયુ ધ્રુણુરી,

એ કેમ બને ? આપણા બેમાના એક
રુજીને એ પદ મળે કે આપણા બે વચ્ચે
એક અન્યા રહેત નહીં જતી પરબેડુ શા
પામવું ?

અરુંધતી

પણ તમે એ પદની ઇચ્છા રાખતા હતા
ને મને પરણવાનું પણ કહેતા હતા તેનું કેમ?

વસિષ્ઠ

તારે મને ખબર નહોતી કે આ પદને
માટે આપણે બેએ મથીએ છીએ. હવે તે પણ
નહી બને-ને [દૃઢતાથી] હવે—

અરુંધતી

શું?

વસિષ્ઠ

જે પદ તને જોઈએ છે તે માટે હું
પ્રયત્ન પણ નથી કરવાનો.

અરુંધતી

ના ના. એમ શું?

વસિષ્ઠ [નીસાસો નાંખી]

ના. હું હવે જાઉં?

અરુંધતી

કેમ એકદમ? સાંજે જાવો.

વસિષ્ઠ [ખિન્નતાથી]

ના. મારા તપોબલની ખરી કસોટી હવે
છે. અરુંધતી! તારા તપની તને સિદ્ધિ મળે!

વિષ્કંભક

અરુંધતી

વારણિ! વારણિ! બાહુ દુઃખ થાય છે?

વસિષ્ઠ

[બીની આંખે દૂર જોઈને] મને મારે
માટે દુઃખ નથી થતું.

અરુંધતી

સારે?

વસિષ્ઠ [દૂર જોઈને]

મને પેલાં પ્રતાપી બાલવસિષ્ઠે ને મોહક
બાલઅરુંધતીઓનાં આકંઠ સંભળાય છે.
એમને અવતરતાં પહેલાં કેટલો વખત વાટ
જોવી પડશે? [વસિષ્ઠ આંહુ જોઈ દોડી
જાય છે.]

અરુંધતી

[વગરબોલે જોઈ રહે છે ને આંસુ
હુછે છે.] દેવી! સરસ્વતી! આર્યોમાં અપૂર્વ એવા
મૈત્રાવરણને મેં ગરદન માર્યો. [ફરીને]
પણ મારું ધ્યેય-આર્યોનો ઉત્કર્ષ-મારાથી કેમ
વીસરાયું. દેવી—ઓ મધવા—ઓ હવ્યાહન!—

[તેનો ઘાટો રડવા જોવા થાય છે. તે હાથમાં
મોઢું ઢાંકે છે ને પડદો પડે છે.]

વિષ્કંભક

[સમય: બીજા દિવસનો સંધ્યાસમય. સરસ્વતીના જલમાં વસિષ્ઠ ઉભાઉભા અંજલિ આપે છે.]

વસિષ્ઠ

[આકાશ તરફ જોઈને] અસુર વરુણ!
જ્યોતિષ્પતિ! પિતા! હું વસિષ્ઠ-પુત્ર
તારો-પતિતપાવની આ સરસ્વતીના શુદ્ધ
જલમાં ઉમોઉમો તને નિમંત્રું છું.

ધૃતવ્રત! હું તને બોલાવું છું. જેમ
વત્સ ધેનુ તરફ ખેંચાય તેમ મારું અંતર

તારા તરફ ખેંચાય છે. ધૃતવ્રત! મારી બુદ્ધિ
ને પ્રેર, મારા બાહુમાં બળ આપ, અચલ
સંકલ્પ કરવા શક્તિ મને દે!

રાજ વરુણ! તીવ્ર સોમે મેં તને રીઝવ્યો
છે. ઋત ને સભ્ય મેં આચર્યો છે. તારાં વ્રત
મેં સદાએ પાળ્યાં છે. સ્તોત્ર ને નમસ્કાર, યજ્ઞ ને
દ્વિધી મેં તને પ્રસન્ન કર્યો છે. પરમ તપ

તથો હું પિતા ! આપણુથી. ને તારી
કેટલા પિતા હિચાર મે કાંધો નથી એક
સુ શબ્દો. ઘાવાધિવીના રાજા ! તુ
નથીનો, પથ જાણનાર છે—તુ સમુદ્રની
તાવેનો નીરખનાર છે. આદિપોમા તુજ
ચલુના વિશાળ ને હિમ્ય માર્ગનો માલીતગાર
છે. અપાઃ સૂર્યને તે આપનો કપો છે સર્વ
હક્કિમાના તુ માગથી હવે વિશુખ યજ્ઞ
[આકંદકરી] મહસાસા તે મારા અનરમા
ગીને કહ્યું કે હું ને અરુધની એક છાંયે રેવા
હું એના વિના છૂવતો નથી—એના વિના
તપ સાધી શકતો નથી એના વિના મારા
પુણ્યમાન કરી શકતો નથી પિતા તે શીખતુ
કે હું ને એ ભિન્ન નથી. તો એક આત્માના
એ અંગેને કાલમરિતામા તરતા મુક્યાં. તારા
ત્રનના પાસનાર્થ તે એ અંગેને સાથે
આપ્યાં હવે અમારા એક આત્માનું દર્શન

કરવ. નિષ્કપતી ! એ દર્શન વિના હું કુઝી છું.
પિતાવરણ ! હું, મારી શક્તિ, મારું તપ
એ મારાં નથી. એ બધાં એ આત્માનાં છે.
તે આત્મા એ શરીરમાં રહે છે ને ત્યેદિ એને
છવાડે છે તે જ્યાં એનાં તપોમય જ્વરવંત
રાખે છે. ત્રાસધાપક સત્રાટ હવે આપને તેજ
આત્માને ઉદ્ધારવા હવે પ્રેરશે તેજ આત્માના
ઉત્સાહને હવે સ્વીકારશે એજ આત્માની
અર્ચવિ વસિષ્ઠને અનંધની લુદા નથી, એક છે.
આદિપા પિતા ! હું વસિષ્ઠ—નારો પુત્ર—
પુત્રતા ને મેધમિથિનો શિષ્ય—તપોનિધિ,
મારા તપના બગથી મકલ્પ કરું છું કે તે
સરજેલા એ આત્માને હું એક ને અબેષ
રાખીશ

[વસિષ્ઠ અર્ચવિ આપે છે ને મસતક
નમાવે છે. રાત પડે છે. તારવાઓથી દીપની
આશશની બબ્બનાની છાયા તેના પર પડે છે.]

અંક ત્રીજો

[સમય એક વર્ષ પાછની સાંજ. સ્વત સરસ્વતીને તીરે વસિષ્ઠ વારણિને આશ્રમ એક
પાણીની આજળ દર્શાવેલ પર વસિષ્ઠ અનિમેષ દૃષ્ટિએ જોડેલા છે તેની આપો સામે વહેતી સરસ્વતીના
જળ પર ઢી રહી છે તેના પ્રતાપી વહન પર શ્વાન અને ઉભાડ બને છે એક પ્રિય મનથી
આતી દાપ એડી ઉભા રહે છે]

વસિષ્ઠ

[એકદમ અમટાને ઉચ્ચ જોડ] કેમ ?
બંધી મારો પાછી આવી !

શિષ્ય

હા તપોનિધિ ! મુને શ્વેતશર્ણુ આ તરફ
આવના હતા.

વસિષ્ઠ

[જરા વિચાર કરી] મિષ્ટુન પર જોજો
આશ્રમ છે તે ! સાથે હું પણ એનાં દર્શન

કરી પાવન ઘટરા આપા સાવસધ્યા પહેલાં
મેામ તૈમાર કરશે.

શિષ્ય [ચિતાથી]

કેમ શરદેર ? કે ?

વસિષ્ઠ [જરાક ખિન્નતાથી]

કે નહીં. પણ આજે મારા અંતરમાં

અશાંતિ પ્રમટી છે. એવું લાગે છે કે આજે
મારા તપની કમેડી થવાની છે

[જટાધારી મુનિ શ્વેતકર્ણ ઉતાવળે પગે આવે છે. તે આધેડ વયના છે ને તેના હાથમાં દંડકમંડલ છે.]

શ્વેતકર્ણ [વસિષ્ઠને]

વસિષ્ઠ મૈત્રાવરુણ ક્યાં મળશે?

વસિષ્ઠ

[ઉભો થઈ આવકાર આપી] મુનિ! પધારો. [દર્શાવત આવે છે] બેસો.

શ્વેતકર્ણ [દંડ ઠોકીને]

પણ મહર્ષિ ક્યાં છે?

વસિષ્ઠ [નમ્રતાથી]

કોણ વસિષ્ઠ? હુંજ તે મૈત્રાવરુણ.

શ્વેતકર્ણ [અમકાને]

તમે? [હસે છે] તમે તો બાલક છો.

વસિષ્ઠ [હસીને]

છેક નથી.

શ્વેતકર્ણ

[અચંબામાં જોયા કરે છે] હું સિંધુતટથી સંગમતીર્થે સ્નાન કરવા આવ્યો હતો. ત્યાંથી તમારી ખ્યાતિ સાંભળી અહીંઆં આવ્યો. મને લાગ્યું તમારા જેવા મહર્ષિ ને મંત્રદષ્ટ તો જુદા હશે.

વસિષ્ઠ [હાથ જોડી]

વરુણની કૃપા માત્ર વયોવૃદ્ધ પરજ હોતી નથી.

શ્વેતકર્ણ

પણ તમે જરા વિચિત્ર છો. લોકવાયકા કહે છે કે તમે તપોબ્રહ્મથી તમારી ને મૈધાતિથી વચ્ચે એક આત્મા સરજ્યો છે. ખરી વાત? એવું કોઈ દિવસ કોઈએ સાંભળ્યું છે?

અમને જુદોને તો આવી વસ્તુઓ ઘણી હાનિકારક લાગે છે.

વસિષ્ઠ [શાંતિથી]

અગણી વસ્તુ હાનિકારક દેખાય. પણ એ આત્મા ને સરજ્યો નથી. વરુણે જ્યારે અમને બંનેને સરજ્યાં ત્યારનો એ સરજ્યો છે. મેં તો માત્ર તેનું દર્શનજ કર્યું.

શ્વેતકર્ણ [ધાંટી પાડીને].

પણ-પણ એમ છે તો પરણોની! આમ તો છોકરાછોકરીઓના ભવ બગાડશે. તમારા જેવા મહર્ષિને એ શોભે?

વસિષ્ઠ

એમાં ભવ કેમ બગડે? સત્યના દર્શનથી કદી કંઈ બગડ્યું છે? ઉલટાં તે પોતાના આત્માનું દર્શન કરશે.

શ્વેતકર્ણ [અધીરામયથી]

પણ એક આત્મા છે તો પરણતા શા સારુ નથી?

વસિષ્ઠ [ખિન્નતાથી]

મુનિવર્ય! એક આત્માના વિભાગો ભેગા મેળવવા માટે કેટલું તપોબ્રહ્મ જોઈએ તે ખબર છે? અમારું એટલું તપોબ્રહ્મ નથી. મૈધાતિથીને બ્રહ્મચર્ય ને શુદ્ધ ઇન્દ્રિયનિગ્રહમાં શ્રદ્ધા છે; પતિ સેવવામાં ને ગ્રન્થ પાળવામાં અધોગતિ દેખાય છે. એટલે અમે કેમ પરણી શકીએ?

શ્વેતકર્ણ [માથું ખમવાળી]

ત્યારે એક આત્મા કેમ કહો છો?

વસિષ્ઠ

એક છે તેથી. તેણે ને. મેં વાસના છતી છે. એટલે દેહ, આચાર કે વિચારનો વિરોધ

કવિવર શેક્ષી

આપણા પતિ સાથે પણ ન થઈ શકે. પણ તે તો આપણા માટે ને. આપણા સ્વાર્થ માટે; તેથી તેની વેદના કે ઘડી ?

જગતે તેને અન્યાય કર્યો. નાનધાત્રી મહાપાશ્વરાણને પણ તેનું વિચારસ્વાતંત્ર્ય હાનિકર અને તેથી ભયંકર લાગ્યું. ચીલામાં પડ્યા વિનાની ઉગતી બુદ્ધિને તો કંઈ સરચા કે સમાજે સભ્ય નથી જોઈ? પણ જુની મંસ્કૃતિને નામે પ્રણાલિકાને સાચવી રાખનારા તો પણ કેં દોષ કઢાશે? એ તો પરાપૂર્વના અચલ નિયમ છે. એનાથી દબાઈ જાય તેની બુદ્ધિની પ્રતિભા વીશે તો બે વાર વિચાર કરવો પડે. સરચા કે સમાજ જે વિચાર કે વ્યક્તિનો અલપૂર્વક પ્રતીકાર કરે તેમાંજ તેમની જીતનાં નીશાન રહેલાં છે. એકમુદ્દે ક્યાં તેમ નથી કર્યું? જેનાં સ્તિકતાના નિમિષ માટે એને લાંથી કાઢી મુકાયો હતો તે આજ

શેક્ષીના સ્મરણાવશેષરૂપે દ્વિગુણિત ભક્તિભાવથી અને મગરૂરીથી, ધર્મગ્રંથ જેટલી સંભાળથી, એ ત્યાં લખાયો હતો એની યાદગીરીમાં, સાચવી રખાય છે. એવા અન્યાય ચિરકાલ ટકતા નથી. કદાચ એવા અન્યાયોજ વધારે અસરગ્રસ્ત અને છે, પણ આવા અન્યાયો સાંભળવામાં કાઢતે કેં રસ આવે છે?

ત્યારે તમને એના પ્રથમ લક્ષની વાત કહું? અદાર ઓગણીસ વર્ષે એક હેરિક્ષવાળાની છોકરી હેરીએટ વેસ્ટબ્રુક તેના પર આક્રીન થઈ. આપના જીવનમયી કંટાળા તેણે શેક્ષીની મદદ માંગી. કવિનો કોમળ આત્મા એના દુઃખથી ધ્રુવાયો. એણે એને છોડવી અને સંરક્ષકૃતિ કે ઉત્સાહના આવેશમાં એ તેને પરણ્યો. ગમે તેમ પણ તે પરણ્યો. પછી સંરક્ષકૃતિનો નીશો ઉતરી જતાં ભાવનાઓ ને હૃદયના ફેર લાંગ્યા નહીં; અને પત્ની અને પોતાની વચ્ચે પુરાઈ ન શકે એવી ઉડી ખાઈ એણે જોઈ. શું કામ એ એવો કલ્પનાશીલ અને ભાવનામય થયો એવું તો તમે નહીં જ પુછો. એના જેવો આત્મા પોતાના અર્ધાંગ વગર કેમ ચલાવી શકે? અધુરો રહે કે મુકાઈ જાય. એવું ન થયું એ જગતનું સહભાગ્ય.

આ વાત કરવી એ તે કેં નિંદા કહેવાય? એણે કર્યું ને આપણે કહીએ છીએ. આપણી પાસે તો નીતિનું ધોરણ છે, પણ કેં હૃદયનું ધોરણ કર્યું છે કોણે? અને આવી રસભરી ચર્ચા પર મન આપ્યા વિનાએ કેમ રહેવાય? આપણાથી વધારે મહાન લાગતો હોય તેની વાત જરા માથીના દબાવ સાથે કે સ્વર.

ધીમે કરીને કરીએ, એટલું નમતું આપીએ
તે કે થોડું છે ?

પણ આપણે ચર્ચા કરવા પડેલા શેલીનીજ
પાત પુરી કરીએ. એણે એ લગ્નમાથી
છુટવાને શું કયું ? એણે પોતાના આત્માનું
અર્ધાંગ શોધ્યું બ્યવહારનિપુણ ન્યા વિચાર
કરે ત્યાં એ, પોતાના અતરના અચાજને
માન આપી એની પ્રિયતમા-મેરી ગોડવીન-ને
લક્ષને નાંગે. પોતાની શક્તિએને આવરતી મન
વસ્તુઓ પાછળ મુકી, એ જીવનનજીને લઈ
જીવન સફળ કરવા નીકળી પડ્યો આપી
દુનીયાની મામે ટક્કર ઝીરી પોતાની પ્રણીતરી-
ની મ્યાપના એણે પોતાના જાદુ શબ્દમા
કરી, પાતાની પ્રેરકતાથી પણ ધમીને એણે એવી
સૃષ્ટિ રચી કે ન્યા આ દસ સૃષ્ટિ કરનાં
મનુષ્યને વધારે વિરામ પાડે છે. એને કાવર
કાણું કહેશે ?

પછી એ વર્ષ હેરીએટ બીચની
માથે રહી-નેનાથી વીધુગી પડી અને
એના તામે કટાણીને આત્મપાન રૂપે
પ્રભુ પ્રેમમય છે જ્યાં એનીજ સૃષ્ટિમા
એના રચના ચક્ર ફેટવાને કચરીને મારે છે.

કેટલાક પરિણામો અનિવાર્ય હોય
છે એ પરિણામો આવવાના છે એમ
જાણતા હોય છે જતાએ આત્મ નરૂના
કેટલાક ધર્મ તમળા નથી. તમે તો એ
અધર્મ વધારે યાદ પડે છે, અને
પરિણામ સુધરતાં નથી

આ પછી એ ગેલાંક વર્ષ જીવો
મેરીની માથે એ પરપથો. એ જીવો
લાં સુધી એ એની મદદગી-મળી રહી
એના મલુ પછી જીવની એકાગ્રતાથી
એનાં રમણોને એ માથવી રહી

એના કાવ્યશકારને એણે જાળવ્યો ને
તેનો પુનરુદ્ધાર કર્યો એકવાર જગત
થી નિરસકારએકા એ ખને અમર પ્રેમીઓ આજ
ઝીંડીય પોરદેર મેલેડીમાં વિરાજે છે અને
જગતજરનાં વાતાવુઓ એમને અર્ધ અર્ધ
કૃતાર્થ થાય છે.

એના મનુષ્યમા થોડાએએ એને વખાણ્યો,
ધણ્યો એને વખોડ્યો. ડીકારોની તાંબા
ડીકાએએ એનાં ગારો બાળવા પ્રયત્નો માંજ
જીવનમગ્રામના આપ કલહો તો ફાંને નયી
માંડ્યા પડ્યા.

મહાપુરુષો એમના સમયમાં નથી
એજાખાના એમના ચુરો કરતાં એમના
રખડનો તપાસવાની મમાજને વધારે દરકાર
હોય છે, એમના કાર્યોની વિપુલતા કરતા એમ
ના હોનોનો મગાણો દમેશા વધી જતો વાગે

નોમીસ શેરી

કવિવર શેઠી

આપણા પતિ સાથે પણ ન થઈ શકે. પણ તે તો આપણા માટે ને. આપણા સ્વાર્થ માટે; તેથી તેની વેદના કે ધટી?

જગતે તેને અન્યાય કર્યો. ગુણધારી મહાપાકાગાને પણ તેનું વિચારસ્વાતંત્ર્ય હાનિકર અને તેથી હાલંકર લાગ્યું. સીકામાં પડ્યા વિનાની હાલતી શુદ્ધિને તો કદ સરખા કે સમાજે સહાય નથી જોઈ? પણ લુની મંદૃષ્ટિને નામે પ્રજાવિકાને સાચવી રાખનાર તો પણ કે દોષ કદાશે? એ તો પરાપૂર્વનો અચલ નિયમ છે. એનાથી દયાઈ જાય. તેની શુદ્ધિની પ્રતિભા વીશે તો એ વારં વિચાર કરવો પડે. સંસ્કૃતિ કે સમાજ જે વિચાર કે વ્યક્તિનો અલપૂર્વક પ્રતીકાર કરે તેમાંજ તેમની ઇતનાં નીશાન રહેલાં છે. ઓક્સફર્ડે ક્યાં તેમ નંધી કર્યું? જે નાસ્તિકતાના નિબંધ માટે એને સાંધી કાઢી મુકાયો હતો તે આજ

શેઠીના સ્મરણાવશેષરૂપે દિગ્દર્શિત લક્ષિતભાવથી અને મગરૂરીથી, ધર્મગ્રંથ જેટલી સંભાળથી, એ ત્યાં લખાયે હતો એની યાદગીરીમાં, સાચવી રખાય છે. એવા અન્યાય ચિરકાલ ટકતા નથી. કદાચ એવા અન્યાયોજ વધારે બહુ પ્રેરક બને છે, પણ આંવા અન્યાયો સાંભળવામાં કોઈને કે રસ આવે છે?

ત્યારે તમને એના પ્રથમ લક્ષની વાત કહું? અદાર ઓગણીસ વર્ષે એક હોટેલવાળાની છોટરી હેરીએટ વેસ્ટવુડ તેના પર આક્રીન થઈ. બાપના જુનૂમથી કંઈગી તેણે શેઠીની મદદ માંગી. કવિનો કામળ આત્મા એના દુઃખથી ધવાયો. એણે એને છોડવી અને સંરક્ષકવૃત્તિ કે ઉત્સાહના આવેશમાં એ

તેને પરણ્યો. ગમે તેમ પણ તે પરણ્યો. પછી સંરક્ષકવૃત્તિનો નીશો ઉતરી જતાં ભાવનાઓ ને હૃદયના ફેર ભાંગ્યા નહીં; અને પત્ની અને પોતાની વચ્ચે પુરાઈ ન શકે એવી ઉડી ખાઈ એણે જોઈ. શું કામ એ એવો હૃદયનાશીલ અને ભાવનામય થયો એવું તો તમે નહીં જ પડો. એના જેવો આત્મા પોતાના અર્ધાંજ વગર કેમ ચલાવી શકે? અધુરો રહે કે સુકાઈ જાય. એવું ન થયું એ જગતનું સદ્ભાગ્ય.

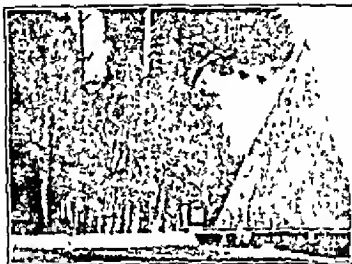
આ વાત કરવી એ તે કે નિંદા કહેવાય! એણે ક્યું ને આપણે કહીએ છીએ. આપણી પાસે તો નીતિનું ધોરણ છે, પણ કે હૃદયનું ધોરણ ક્યું છે કોણે? અને આવી રસભરી ચર્ચા પર મન આપ્યા વિનાએ કેમ રહેવાય? આપણાથી વધારે મહાન લાગતો હોય તેની વાન જરા માણીના દેખાવ સાથે કે સ્વર

મૂર્ચ્ચકના અરીસાઓમાં વદાણાઓનાં અને પોતાનાં દમ્બિત સ્વરૂપો દેહ સકાષ છે અર્થ- મંથાના કમળો પીણવા અને વેરવાના અટકાવ કરનાર મૂચનાઓ અને મળાઓનો ત્યા અભાવ દેખાડે, કાલેદીની કુલુચવ આદ્યુતિના છેડા પકડી એને પાંડી વાળી એના નિવતર મુખનો દર્શિ-

પડે છે, અને રસતરંગ પથિકને તુષિ અર્થે છે એના કાચમય આત્મામાંથી અમન નિકરે છે અને તેનાં પાત કરનારના આત્માની જરા એક ક્ષણવારના ઉતરી જાય છે

પ્રમાણમાં ખ્યાન ધરતા કવિઓની બધા પવિત્રતા, મંથાન્ટે કર્મોમાં પ્રગત ધર્મોના

મુનિઓ મર્મી માનવતા અને નાયકો સ- માધિમા મ નિષ્ઠાન દના દર્શન કરતા મહર્ષિઓની અનાદિકતા. એ સવના એકત્ર આવેલાં પ્રદશન ગેલી- ના આત્મામાં થી પ્રગટે છે

મટિય

પતીના મધુર દોમનુ પ્રિય રહ કરતાન જેમા શેરીની કબર આવેલી છે દિવ્ય મુગ મર્મી ગેલીની હિમિતો દુનૌ નુર પલુ હૃદયને આરંહાથી મરનારો અને ઉન્નત પ્રદેશ મા દોગનારો બને છે. કોઈમિતિન જાણ્યથી અ પ્વનિની હૃદયહારિણીમાં અપર્વતા આવે છે આકાશના ઉગ્રભુમા નાદમય ગાજે તેમ હૃદયના ઉગ્રભુમાં મેલી રનકાય જગાડે છે દુર દુર ઉડતાં પરીના મધુર કવિયજીવટ સમે. ચાતાવગ્રભુમા મધુરતા ધનાનો એનો સ્વર મીઠા મુર્ચ્ચકોનાં આદેશવેદ પ્રચારે છે વેદોચ્ચા- સમા એના રતનમેથી મમ્મધિ ચડે છે પ્રમાણ ના મુખર મમ્મર અમા માતા અને નવજીવ એના આત્મામાંથી વહે છે અને પરિનુમ કરે છે. પર્વતને ખેળે લાગત જરણાની માફક એનામાંથી કામિઓના કાળના વેગલ- બદલ

જણે કાળની મૃદુતા, પ્રખરતા અને શાંતિ એનામાં મુર્તિમાન પાય છે કહીક કાલાઓનાર ખધનમાં મરણ વહેતી, કહીક એ અધનોને ન મણુકારતા વેગ લર ફરતી, કહીક ખડોમા અથડાઈ પડતુ મુકતી, કહીક વમરોના ફપમાં કૂદડી ફરતી, કહીક નારે ઉમેલી વક્ષવનિનાઓને અરીમા ધરતી, ક્યાક મનગી અને લટકાળી આવે ચાવતી, જૂમિને રચાણ કરતી. આકાશના વિરિધ રંગો- થી કેલસતી, પ્રકૃતિના મલ્ આવોશ એકલા સાધતી લરિતા સમી એની કાચ્ય-મરિતા નવે નવે રૂપે હૃદયને ઘેરે છે આશા નહીં રાખી દેવ લા અચોત્પા ભારપદાથી વિરિમન કરે છે, એના સોનવી પ્રવળના મિતને સમળતાથી સમડી જાય છે.

ગોકુલપતિ.

લેખક:

રા. ગોકુલદાસ દારકઃદાસ
રાયચુરા

સખ્ય, સાહિત્યસંસદ.

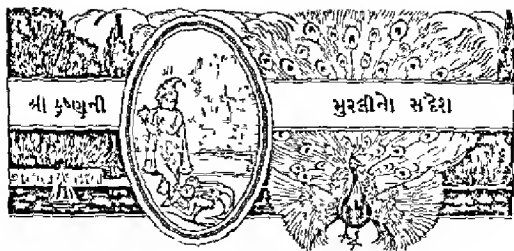
(કાંતરી)

નમું ગોકુલપતિ ગિરિધારી,
હિંદભૂમિનું ભાગ્ય અનુપમ-
પ્રગટ્યા કર્યા શ્રી મુરારી:
નમું ગોકુલપતિ ગિરિધારી.

કૃષ્ણચંદ્ર મુરલીધર સુંદર,
પૂર્ણકલા અવતારી;
ગાથ ગીતા ગાનુમોહી પ્રભુજી,
તત્ત્વજ્ઞાન વિસ્તારી:
નમું ગોકુલપતિ ગિરિધારી.

સર્વે ઋષિ મુનિઓ ગુણ ગાતા,
રસનાઓ રસ ધારી;
જ્ઞાનેશ્વર દો! નથ્ય જગતના,
કૃષ્ણ! કૃષ્ણ! બલીધારી:
નમું ગોકુલપતિ ગિરિધારી.

લેખક

ગાંધીધર્મ શેઠ પુનઃપ્રાસમ વિશ્રામ માવડ,

જે હું એમ આવ એ એલ

માનીયે તુ છે મોડન ત હો વાસવડી
 તુને વહાવમ રે છે પણ વહાન રે દો વાસવડી.
 મહિા આવડો દો સોઢાર!
 મોખા તરનો વિચાર
 તારે આવડુ તુ એર!
 જુની માવજડ મા કાર રે દો વાસવડી—મોરો. ૧
 વાલસાઈને વિંદવલ મે, દો વાસવડી
 સુકેલા પડે છે રે સાલસા દો વાસવડી
 તારા રદસગથી માડમાલ રે હો વાસવડી—મોરો ૨
 મનાડીલા ને રેકેના કા, દો વાસવડી
 ને તો લગાડુ પણ તુ લગવ રે, દો વાસવડી
 રૂપના મોડમની દાસી તુ જરી, દો વાસવડી.
 નેડે મડમે એવી તુને કામ રે દો વાસવડી—મોરો ૩

—દયારામ

શ્રી કૃષ્ણની વાસળી—તેજે મું માયુ ર
 કૃષ્ણની મુરલી—તેજે તુ પ્રમદ કહી શી
 કૃષ્ણે પોતાના હૃદયના કયા પુષા તારો આ
 જાડુષ વાંસળીના સુરમાં કાળા રે જે તેજો
 જ્યારે અપર પર વાંસળી ધરી, ગામેશામ, વને
 વન, કુંજેકુજ વલ્લભમા ભમતા દના, ત્યારે
 સરસ સાદા મોતી અને બાવળધાંસેના હરણે

પ્રેમથી જગના દના? નેતુ ને નેજે તુ માયુ ર
 તેના—રમા આન દ દા. જે જે તેને અને તેની
 મુરલીને સાંભળતા તેના હૃદયમાં એ આન દ
 ઉતરતો. અને એ આન દ મુક્તિ—રસાત મ્થના
 હૃદયમાં પરમા સદા વાસ કરે છે

માયુ પ્રાણીનકાળ પૂર્વે સાક્ષ અરવ બરવાડો
 ખેડુનો તેના સદસાસથી અપાનદ પામતા અને

એ પ્રત્યેના સદ્વાસમાં આનંદ પામતા. જેઓ પોતાના હૃદયમાં આ સરસ ભોલા ગામડીયા ગોવાળ બાલકોના પ્રેમ તથા નિર્દોષતા ભરે છે તેઓ પોતાના જીવનની સાર્થકતા સમજશે અને આધુનિક કાળમાં આ મદાન સંદેશ આપી શકશે.

પાંચ દહાસ વર્ષ પૂર્વે આ આર્પાવર્તને તેના પૂર્ણ ભય વખતે એક સત્ય માર્ગદર્શક અને ખરા ચાલક-નેતાની જરૂર હોવાથી તેના દયાજનક સંદેશથી શ્રીકૃષ્ણ ગોકુલદંદાવન છોડી મથુરા આવ્યા. એ વાસણી વગાડનાર અને ગાનાર કૃષ્ણ એક નાનકડા ગામડામાંથી એક મહાન રાજ્યસભાના નેતા થયા, ત્યાંથી ભારતના નરેશોના સલાહકારક થયા. આ મહાન અદિતીય ગાનારો આ ગરીબો અને ભોળા ગામડીયા એડુતોતો માનીતો, તેમને ચાદનારો-મદાન રાજદારી રાજનીતિવિચારદાતાઓ; અને તેના જીવનની પ્રાચીન કથા કહે છે તેમ એક દિવસના દંદાવનના સાદા ભોળા એડુતો ગોવાળો તેને મળવા મથુરા આવ્યા. તેઓ રાજ્યસભામાં આવ્યા, અને કૃષ્ણ-રાજ્યાલંકારથી આ-

ભૂષિત થયેલા કૃષ્ણ-તેમને મળવા પ્રેમપૂર્વક સા આવ્યા પરંતુ તેઓએ આ કૃષ્ણ સામે જોયું પા નહીં. આ સાદા ભોળા લોકો-વૃંદાવનનાં સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકોને આ પુર ભલકા અને પુર સત્તાવાળા રાજકીય પોષાકથી વિભૂષિત થયેલા કૃષ્ણ સાથે થું કરવાનું હતું? તેમનો કૃષ્ણ તો જુદો હતો તેઓ તેની સામે ઉમા પથુ તેની તરફ જોયું મુદ્દારિ નહીં. તેઓ તો તેમના માનીતા કૃષ્ણ ગોવાળીયાં મળવા આવ્યા હતા. કૃષ્ણ રાજ-દરબારીને નહીં તેમને તો તેમનો મથુરા માનીતો કૃષ્ણ મુરલીધર જોઈતો હતો. આ સર્વ કૃષ્ણ સમજ્યા. તરત રાજ સભા છોડી ગયા અને રાજકીય પોષાક ઉતારી પોતાનો સાદો ગોવાળવેષ ધારણ કર્યો અને ઉધર પગે પોતાના કદયાણુકારક દસ્તકમલમાં મુરત સાથે દસતા ત્યાં આવ્યા. ભોળા ભક્ત ગામડીયાઓ પ્રેમાશુ સાથે તેને ચરણે પડ્યા. તેને ભેટ્યા મળ્યા. અને મથુરાના રાજમહેલના રાજ્ય-બાગમાં શ્રીકૃષ્ણ તેમની સાથે મુરલી વગાડતા, ગાતા નાચ્યા, રમ્યા.

આ શ્રીકૃષ્ણની મુરલીએ શું અદ્ભુત વાંછવ હતી! તેના દરેક સુરમાં આનંદ વર્ષનો હતો. જે કૃષ્ણને મુરલી વગાડતા સાંભળતા તે સ્ત્રીપુરુષોના હૃદયો તેમાં એકતાર એકત્રીન થઈ જતાં અને પોતાને ભૂલી જતાં-સ્વર્ગ સુધી જતાં-તે મુરલી શું કહેતી! આ મહાન જગતમાંકે આ મહાન દેવી માયકે આ સાદી મધુરી મુરલીએ મુરોભાથી કયો સદેશ પાડ્યો? કેણું કહી શકે? પુરાણો કહે છે કે રાધાના પ્રેમમય આત્મામાં તે શ્રાવણારાત્ર રહ્યું છે, તે બીજી ગોપીઓના પ્રેમભીના હૃદયોમાં, ગોવાળોના-અરવાળોના પ્રેમભળ મામડીઆઓ અને જેઓએ એ મુરલી દેહ મધુ કાળ પૂર્વે સાંભળી તેમનાં હૃદયોમાં ફોરાર રહ્યું. શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રનાં એ પ્રાચીન પુરાણ કહે છે તેની સુવાનીમાં પ્રોદ અવ સ્થામાં પશુ તેણે શ્રાવણ માયું. પણ આ વખતે કુરુક્ષેત્રના રણયોત્રમાં જ્યાં વિચિત્ર સર્વોગ્રાપી પાંડવો કૌરવોના મહાન જળ સમ્રે લડવા ઉઠ્યા ત્યાં આ શ્રાવણ તેણે માયું-શ્રીકૃષ્ણના શ્રાવણે એક ભાગમાત્ર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતારૂપે અમર રહ્યો છે કેવુ શ્રાવણ, કેવી અંતરદશિ, કેવો ઉપદેશ આ અદ્વિતીય પ્રથમાં સમાવડો છે? કૃષ્ણ પર દીકા કરનારાઓ

આ વાંચો અને તમારા હૃદયપાટ ખોલી તેને નમન કરો!

શ્રીકૃષ્ણના જીવન પર ધ્યાનપૂર્ણ શ્રીસ્ત્રી ધર્મના પાદરીઓ આરોપ મુકતા દીકા કરી રહ્યા છે, અને કમલાએ આપણા કેટલાક સંશયિણ આર્ચનધુઓમાં પણ એજ સામ્યની ઉદભવી રહી છે તેઓ કહે છે કે કૃષ્ણની જીવનકથા પુરકોના મગજમાં નીતિના મિદ્ધાનો, ઉચ્ચ જ્ઞાનનાઓ પ્રેર્યા કરતાં જ્યારે અધમશક્તિએ તેમને અધમ જનાવની દોરી જાય છે કૃષ્ણજીવનની કથાઓ આ અધીગતિનું કારણ નથી, પણ કેટલાક પેદભરા પુરાણોમાં, ધર્મઆર્ચો જેઓ ધર્મને નામે કૃષ્ણ નામ લગાડી તે નામને ડાબે અમાનુષી પાપી નિષ્કર્મો સાધવા આકાંક્ષા ધરે છે તેઓએ તે કથાઓનું જે વર્ણન જે બોધ આપ્યો છે-તે દીકું ધર્મને મુકસાદગારક છે, અને કૃષ્ણકથાનું રહસ્ય ન સમજતાં રાષ્ટ્રની અવનતિ કરે છે. તેમાં કૃષ્ણજીવનની કથાને દોષ નથી સદેશ્યો આ ધર્મઆર્ચો આ સંપ્રસારો દાલ પોતાના ખરા રૂપમાં બહાર આપ્યા છે, અને કારતવ્ય પ્રાચીન ગૌરવનું સત્ય જ્ઞાન તેના શાશ્વતો

સાક્ષરો કેવા હોવા જોઈએ?

લેખક

રે. વનમુખસાહેબ દુસ્યવાસ મહેતા
અમર, સાહિત્યમંડલ

વિષય

શા મનમહન

૨૨૨૦

કેટલાંક મનુષ્યોને આ પ્રશ્ન હાથપાડ્યો છે. સાચો, કેટલાકને અર્થસિદ્ધિની વાગ્યો. કેટલાકને મુખાર્થનો આગ્યો. પરંતુ સ્ત્રી મન સાક્ષર શું જાણે! જેના માર્ગમાં વિપત્તિ આવી હોય તેજ તે વિપત્તિ ખત રૂદ્ધ સમજ મહે—તેજ તે વિપત્તિ વેકાર પ્રત્યે દીવ્યોત્કલ્પની શકે. જે પ્રત્યે પગવચની બેડી પહેરી નથી તે પ્રત્યે પગવંત્ર પ્રત્યે શુભતાના હર્દની પીઠાન કેવી રીતે થ શકે? તેજ પ્રમાણે જેમના ક્ષમ્યમાં લેખક થવાનું, માસર થવાનું, (આપણા મહિત્વમાં લેખક, કવિ અને સાક્ષર શબ્દો વચ્ચે નિતર ગણ્યમાં આવતી નથી આ વ્યવસ્થા રીતિમાં અગાનના નથી પણ હૃદયની વિશાલતા છે.) કે મને થયું સખ્યું નથી તેમને લેખક-કવિ-સાક્ષરના કલ્પનમાં હોવા થતી વીરજાણો ખ્યાલ કેમ આવે?

પણ જે મનુષ્યો આ દિવ્ય વગના છે—થવાની હજાર શક્ય છે તેમને આ પ્રશ્ન પશ્યો, મહત્વનો જાગ્યો, છતાં કોઈને પણ નથી જાગે તો જાગ્યો. મને તો હૃદયમાં અથા થય છે અને થાય છે એટલે કહેવું પડે છે. અત્યુ હુ લેખક, હું-કવિ હું-માસર હું. મારું નામ એકેએક માસિકમાં મસૂર છે, લેખ મોકલવા માટેના વિતરણને લખાવું મારે ત્યાં આવે છે અને નવાં પ્રસિદ્ધ થતાં માસિકોના નમુનાના બેટણ અકે પણ મને અત્યવશાર માન્યા કરે છે, છતાં—છતાં બહુનેએ એમ કાગે છે કે હુ લેખક નથી-કવિ નથી-માસર નથી. સૌ કોને સદા પ્રશ્ન થયે કે શા માટે નથી? ઉત્તર આપવો મહેતો નથી છતાં આપવા થત કઈ હુ.

અમુક મનુષ્યોની કલ્પનામાં "સાક્ષરો કેવા હોવા જોઈએ" એ ત્રીજો અમુક જાનના

વિચારજી પેરી ગએલ છે. એક માણસ સાક્ષર થયો હોય એટલે તેણે અમુક શીટ ઉંચા હોવુંજ જોઈએ, અમુક શીટ જાડા હોવુંજ જોઈએ, અમુક જાતની અને અમુક લંબાઈની મુજ રાખવીજ જોઈએ, વચમાં અમુક વર્ષના હોવુંજ જોઈએ, અમુક જાતનો પોવાડ પહેરવોજ જોઈએ, અમુક જાતની કાલસી, સરેલી વાતો કરવીજ જોઈએ, વગેરે વગેરે.

હવે નિષ્પક્ષપાત મનુષ્યોને હું એમ પુછવા માગું છું કે આ જાતની એક દંડ ભાવના રાખવી એ યોગ્ય છે? સાક્ષરોના આખા વર્ગે એકજ જાતની ઉંચાઈ, એકજ જાતની પહોળાઈ, એકજ જાતની મુજ, એકજ વય, એકજ જાતનો પોવાડ અને એકજ જાતની વાતનો સ્વીકાર કરવો એ શક્ય છે? શક્ય હોય તોપણ હિત્તવાયોગ્ય છે?

અલખત, પોલીસને એકજ પોવાડ આપવાથી અને એકજ જાતની ઉંચાઈના માણસોનેજ પોલીસ બનાવવાથી આપણે તરત એમને ઓળખી શકીએ છીએ; રામ રૂઢવરો, કંડકરો વગેરેને પોવાડ ઉપરથી ઓળખીએ છીએ અને એવી રીતે ઓળખવામાં કેટલીક સરલતા પણ રહેલી છે, પણ સાક્ષરોને એકજ જાતના ઉત્પત્ત કરવાથી શો લાભ? સમન્વયો કે શ્રીકૃષ્ણ—?

કેટલાંક મનુષ્યો કહેશે કે સાક્ષરો અમુક જાતના હોવાજ જોઈએ એમ કોઈ માનવું હોય એમ અમે માનતા નથી. આ જાતની દલીલો લાવી શકાય તેમ છે પણ તે દલીલોને તોડવાને મારે મારી પાસે જ્ઞાનભવના પુરાવા મોજુદ છે. સાચું પુછાવો તો એ પુરાવાજ મારે પ્રગ્ન, સમક્ષ મુક્યા દના, પણ એ જાતન વીશે લખવાના વિચારમાં ને વિચારમાં કેપર લખ્યું છે ને લખી દેવાયું.

એક સુપ્રસિદ્ધ માસિકના તેવાજ સુપ્રસિદ્ધ તંત્રીએ મારા લેખ અન્ય માસિકોમાં વાંચ્યા અને વાંચીને ઉત્સુક હૃદયે તેમણે મને પોતાના માસિકમાં લેખ લખવાનું આમંત્રણ કર્યું. મેં ઉદાર હૃદયે તે સ્વીકાર્યું અને એકાદ બે લેખ મોકલ્યા પણ ખરા. તંત્રીજીને આથી લોભ લાગ્યો. પોતાના માસિકમાં સુધારા કેવા પ્રકારે થઈ શકે તે સંબંધી તેમણે ધણીજ નમ્રતાથી મને એક લાંબો પત્ર લખ્યો.

કોણ જાણે શાથી, પણ તે વખતે મને ખાસ કુરસદ હતી એટલે ઘણાજ લપકાથી મેં તેમનાથી દોઢગણો લાંબો પત્ર લખીને તેમને ઉત્તર આપ્યો. પત્રવ્યવહાર લંબાયો. મારી ‘એરીછનલ’ (અપૂર્વ) સૂચનાઓથી મેં એમને ચકિત કરી નાખ્યા. એમને મારે માટે અપૂર્વ માન થયું—અને—અમારા ઉભયના કમનસીબે, મને જાતે મળવાની ઇચ્છા એમને થઈ આવી. તેમણે તે ઇચ્છાં પૂર્ણ કરવાનાં પ્રસંગો શોધવા માંડ્યા.

એમ કહેવાય છે કે જ્યારે મનુષ્ય છેલ્લી માંદગીમાં પડે છે ત્યારે તેને મૃત્યુની ચોક્કસ આગાહી થાય છેજ. એમ, પણ કહેવાય છે કે જ્યારે આપણા હૃવનમાં કોઈ મહાન શુભ કે અશુભ પ્રસંગ બનવાના હોય છે ત્યારે પણ આપણને આગાહી મળે છેજ. માછ ફેરવે ૧૯૧૮માં આ જાતની આગાહી થઈ હતી કે કેમ તે હું જાણતો નથી. નેપોલીયનને પોટરજીના રણસંક્રામના આરંભમાં આપાં ચિન્હ જામ્યાં હતાં કે નહીં તે હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકતો નથી. મરાઠાઓના માનીના સદાશિવ ભાડગે પાળીપતના યુદ્ધ વખતે એનજી મળી હતી કે નહીં એ બાતન ક્ષતિદાસમાં કોઈ પુરાવો મારા વાંચ્યામાં આવ્યો નથી. જાતિમાં ત્રણસડમાં જન્મળ-

વારના ધરનો કમચોંકાર આવતાં જતાં હોય, અને પેટ કેટલે સુધી જગડે હા સુધી આપણે દંડ હાથે, પત્કિંચિત્ પણ કપાં વિના આ જમણુ-વારમાં આમ નેના તરીકે આપ લેવો એ વિચારમાં મથમુન બન્યા હોય એ તેવામાં આપણાં દુરનો સગામાં કોઈ વહારમાં ૮૦ કે ૮૫મે વર્ષે દેવલોક પહોંચી જાય અને એથી આપણને સુનક આવવાથી આપણાથી કોઈ પણ કુલ પ્રસંગમાં ભાગ નહીં લઈ શકાય-તેવે સમયે આપણને અગાઉથી કોઈ પણ પ્રકારની ગેમી સૂચના મળે છે કે નહીં

તેની મને ખબર નથી. ગમે નેમ હો: 'પણ આ પ્રસંગે કૈંક વિચિત્ર લાગણી મને થઈ' આવી એ તંત્રીને મળવા જતાં મને ડર હત્યન થવા લાગ્યો એ પ્રયગ ન આવે એવા વલો મેં યોજ્યા માગ્યા

એ ત્રણ માસ હુ એમા ફાળી શક્યો, પણ પછી એકદા સહમા અમે ઉભય એકેકને મળી ગયાં !

“હા, હા, હા આવો બાપ, એમે: તમાર નામ શુ ? તમે રકુલમાં જતા હશો ?” મુઠ ઉપર ગાળીવંચી તાલ દેતા થને તંત્રી-એ મુજબ.

અસત્ય કેયન કરવાથી પુષિહિરનો રથ કેટલો નીચો પડ્યો હતો એ કયા મને સાલ-રતી હતી. માધીછના સખ પ્રત્યેના સ્નેહનુ

જસા સાધુના સાધામાં ફરતો: કે
કોઈ અપગન હોજ તે પ્રમાણે મને
વચી ફાટી આપે જોઈ જમા

આવ્યું હોય એમ જણાય છે—પણ તમે સ્ત્રીશુભશ્રંગ નામ ક્યારથી રાખ્યું અને તમે લેખક ક્યારથી થયા ?”

મને લાગ્યું કે કોઈ પીડા નાહક કોઈનું ઘર ખોળતી આવી હશે, તેને કોણ જ્ઞાતે જવાબ આપવા જાય ! વળી તેજ વખતે મારો દાવ હતો. મારી રમત ઉપર અમારી જાલુતી ફત્તેહનો આધાર હતો, એટલે મેં ઘર બતાવતાં કહ્યું : “પેલા એટલા ઉપર એમને. હું હમણાં આવ્યો.”

પછી રમતમાં હું એ વાત બુલી ગયો અને આશરે અરધાએક કલાકે હું પેલા યુવાનને મળવા ગયો. અત્યાદ્ય મુશીબા મારા વર્તનથી તેમનું હૃદય વ્યથિત નો યદજ્ઞ ગયું હતું છતાં તેમણે વિનયથી પુછ્યું : “બાળકને આનંદ આપના હતા ?”

“ઓતારીની ! તમે પણ વળી શું નવો બમરો ધુમાંવા છે ? હું પોતેજ રમીને આનંદ લેતો હતો—ખીજને આનંદ આપવા કોણ નવરું એટલી રજુ હતું ? પણ ભાઈ, તમે મળવા આવ્યા છો ! શેને મારે ?” વિદાન સાક્ષર તરીકેના મારા ઉચ્ચ દરજ્જાની જરૂર પણ દરકાર ક્યાં વિના મેં તો ઉતર દઈ દીધો.

પેલા સ્વિકૃત હૃદય વધારે વ્યથા પામ્યું. મારી સાથે કેવી રીતે વાત રાત કરવી એ એમને સુઝ્યું નહીં. રમત છેડીને આવ્યું પડ્યું હોવાથી હું તો ગીટાપો હતો એટલે મારે તો એ અપરિચિત માણસ તોડે બોલવાની હજીજ નહતી. આમ થોડી વાર મૌનજ રજું. પછી પેલાએ પાછું શરૂ કર્યું : “જ્ઞાણ-ભાઈની કૃતિઓ આપે ગાંધી છે !”

“હા, કેમ ?” મેં કહ્યું.

“આપ એમને વીશે શું ધારો છો ?” પેલાએ પુછ્યું.

“શું ધારું છું ? વાહ, માણસ સારા છે, ખાસ્સા જાડા, પહોળા, પહોંચતા છે પણ સીંગણમાં સંભાળવા જેવા છે. પણ તમને કે એમની સાથે વાંધો પડ્યો છે ? મને વચ્ચે નાંખીને સમાધાની કરવા માગો છો ?” મેં પુછ્યું.

પેલા ભાઈ તો એ સાક્ષર સંગ્રામી, એમનાં પુસ્તકો સંગ્રામી વગેરે વગેરે કંઈ અનેરું, દિવ્ય જાણવાની આકાંક્ષા રાખતા હતા તે મારો જવાબ સાંભળીને સંકળ થઈ ગયા.

મેં કહ્યું : “આ વખતે ક્વોટ્ટેશનર ડુર્નામેન્ટમાં કંઈ કીમ હતશે ?”

તેમણે જવાબ આપ્યો : “એવી કુદરત બાળતો ઉપર હું વિચાર નથી કરતો અને આપના જેવાની પાસેથી હું તેવાની આશા પણ નથી રાખતો.”

ક્રીકેટ જેવી રમત વીશે આવા અફસ વિનાના ઉદ્ગારો હું સંકલન નહીં કરી શક્યો એથી હું બોલી ઉઠ્યો : “હું ! શું ? ક્રીકેટ કુદરત બાળત ! ત્યારે તો ટેનીસ પણ કુદરત ! પીંગપોંગ પણ કુદરત ! આટાપાટા પણ કુદરત ! પત્તાં, સોળદાંખાઈ, આજ્યાઈ ચારણી ગયુંએ કુદરત !”

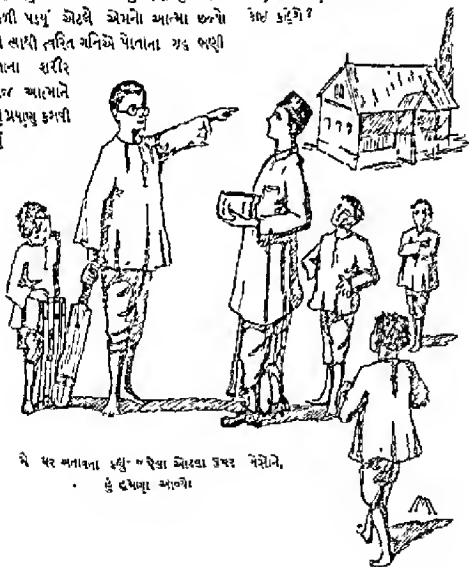
“ગુજરાતી સાહિત્ય, માસિકો, તેમના તંત્રીઓ, વ્યવસ્થાપકો,” પેલા ભાઈએ જડ ગાંભીરથી ચકાવ્યું. “ત્રેખકો, કવિઓ, સાક્ષરો, તેમનાં પુસ્તકો, તેમાંથી ઉદ્ભવતા અનેરો આદર્શો, દિવ્ય ભાવનાઓ, આવા આવા વિષયોમાંજ મારું જીવન એનપ્રેરિંગ થઈ ગયું છે. આપણા સાહિત્યમાં શું નથી ! શેક્ષપીઅર છે, શેલી છે, બાયરન છે, દુમા છે, કીકન્સ છે, મેકાન્ડે છે, બર્ડ છે—શું

નથી? કહે તો હું મળ્યાવું! ક્યાંથી જોઈથી
ઉતરતા છે? નરમિંદરાવ વડંતવર્ધને પણ
ઠકાર આરે, મુનથી દુખા, ડીકન્મ અને
રોકડની શુદ્ધતિ ચિત્તેરખ છે, મળ્યાપ્રત્યા
ભદ્રંભદ્ર ઉપરથી તો ડીકન્મે 'પીકવીક પેપર'
સખ્યા છે. આપણા મોજાન્ય, વિનય—

પંડીથી એ શું જોત્યા અથવા તે એ શું
જોવા જતા હતા એ હું કદી સકતો નથી
કારણ કે મેં ધણુ દખાવ્યું છતાં પણ
અદહાર્યનુ એક પ્રચડ મોજા મારા મુખમાથી
નીકળી પડ્યું એટલે એમનો આત્મા છળો
અને ભાષી ત્વરિત ગનિએ પેતાના ગદ બણી

પેતાના સરીર
તેમજ આત્માને
તેજ પ્રપણુ કરાવી
દીધું

મને તે વખતે તો કે દુઃખ થયું નહીં
અને હું પાછો અધુરી રહેલી રમતમાં લાગી
લેવા ઉત્સુકતાથી દોડ્યો, પણ પાછળથી મારા
હૃદયમા ઘણી બધા ઘટ. સાક્ષરો-લેખકો-
કવિઓથી હું કેંક જુલોજ પડી જતો હોય,
એમનામાં જે દુઃખો હોવા જોઈએ નહીં
તે દુઃખો મારામા મોટા પ્રમાણમાં હશે અને
એમનામાં જે દુઃખો હોવાજ જોઈએ તે
માગમાં હશેજ નહીં એમ મને લાગે છે
પણ એ દુઃખો ક્યાં હશે? મને
કેમ કહેશે?

મેં ધર આપાના કહ્યું નરેશા બોલવા ઉપર મેસોને,
હું દખાવા આવી.

છોટાસાલ સેવકરામ
હરિદાસ વિહારીદાસ
મોતીસાલ લાલભાઈ
ઝવેરીસાલ ઉમિયાશંકર

(“રમણમુકુર,” લેખાલુક ૧૬મો)

લેખક:

રા. નરસિંહરાય ભોળાનાથ
બી. એ., સી. એસ.

૬૬૩૬૬૬

૨૫. છોટાસાલ સેવકરામ

સુ જા વાચકને એક વાન ધ્યાનમાં રાખવાની વિનંતિ: આજના લેખમાં માર વ્યક્તિયોતો એક મંત્ર દર્શાવે છે. મુખ્ય કારણ એ કે પ્રત્યેક પિતૃ જુદો લેખ લખાય એટલાં પ્રતિજિમ્ય, મદારા રમણમુકુરમાં પડેલાં નથી. આ રમણમુકુરની લેખારત્રી આત્મકક્ષી નદિ પશુ પરવક્ષી છે એ બુદ્ધવાનું નથી. આત્મકક્ષી તો અસ્પષ્ટ જ, અને તે મિત્રનું પ્રતિજિમ્ય સેનાર લેખકને સંપર્ક દેવાથી સંભવે જ.

છોટાસાલ સેવકરામ

મદારા જન્મ આપારાય તરણ વધે મરણ પામ્યા તે પ્રસંગે ઉદ્ગીતે એક ગીત પ્રગટ થયું હતું: કરબુરસનાં કાગોતે અનુદૂળ પડતી દેશીમાં—“બેશ જાઈ જુઓ તારો દે, અંબે

આઈ પાર હોતારો” એ ચાલતી દેશીમાં— એ ગીત રચેલું હતું. ત્યારે પ્રથમ જ મદારા પિતાને ખચર પડી કે છોટાસાલ આપારાયને પોતાના મિત્ર તરીકે માનતા હતા. હમારા કુટુંબમાં તે સમયમાં છોટાસાલની આવજ નહોતી. છોટાસાલનો પ્રથમ પરિચય આટલો જ, અને પદોદ્ગીતે જ. કાલક્રમે, ઘણાં વર્ષો પછી, મુંબઈમાં અર મંગલસતનાં ખાનગી સેક્રેટરીની પદવી વગેરે વ્યવસાયોથી રૂડીને, જુનમાં રાવસાહેબના પ્રાધવેર સેક્રેટરીનું પદ એએએ મેળવ્યું તે સમયથી છોટાસાલ જોડે હમારા કુટુંબનો સંપર્ક વધ્યો અને સોની વર્ગમાં સાધારણ રીતે અદૃષ્ટ ગારવદન, તેજસ્વી ભાત, સર્વાંગે સુંદર મુખાનુનિવાળી એ મનિ, એ આત્મ કૌન્દવથી તેમ જ દેમના

હૃદયના મુહોળા આન્તર સૌન્દર્યથી, મહારા
મનમાં અને હૃદયમાં ભિન્નમન થઈ ગઈ.
અનેક પ્રમગોએ હેમતી સાથે મેળાવ થયેલા,
પરંતુ એ પ્રમગોમાં ખામ ભાજુના નોખા
જેવું પાદ નથી આવતું માત્ર એક પ્રમગ
પ્રગટ થાય છે. હાવના ભુજના દીરલ રા
ચૂનીવાલ સારાભાઈ એ પદે નીચાવા તે પૂર્વે
એ ખાલી પદ હતું તે વખતે અમદાવાદમાં
છોટાલાલ મહેને મળ્યા આવેલા, કેટલાક
મિત્રો હાજર હતા તેથી મહેને એકાન્તમાં લઈ
જઈને પૂછ્યું: “ભુજની દીવાનની ઠગા માટે
તમારું નામ સ્થાપિત છે?” કુ રો ઉત્તર દઉં
ના કહું તો ગર્વિષ્ઠ ગણાડું; હા કહું તો ડોભી
ગણાડું. અને હું જાણુનો હતો કે સરકારમાંથી
હારી મોકરી ત્યાં સંક્રાન્ત કરવાની મંજૂરી
નો મહત્વ પશુ અડધાપર હતો છતાં છોટા
લાલના સારાભાઈને માન આપીને મહે હા કહી,
પશુ અસંભવનો પક્ષ પશુ જનાઓ

છોટાલાલ મનમુખગમભાઈના અનુરગ
મંદગમાં અગમ્યૂત હતા, છતાં કાંક ગાંધી સિંચ
પશુ હતું માર્દિયમાં છોટાલાલે આપેલો કાળો
સુરિદિત છે. દેના ચુલુદોના નિરપણુનો
પ્રમગ મ્હારે કતી આવેલો નહિ એટલે અદિ
એ ત્રિમે ચર્ચા કે વિશેષ ઉદ્વેગ અશમયિક જ
છે માટે જમ,

હરિદાસ વિહારીનામ

હરિદાસભાઈ નડિયાદના પ્રસિદ્ધ અને પ્રતિ-
ષ્ઠિત પારીધાર દેમાઈ કુટુંબના કુવદિપક
ખરેખરા જ હતા. હેમતી માત્ર પેસની, મહાઈ
મગમે ઉપાવથી, મૂર્તિ એ સારાઈથી જ અને
હેમના અગ્નિવધી પ્રવાપની હાપ પાકારી
મ્હારા મુકુરમાં ભિન્નિત થયેલી જોડેલું.
દેમાઈ કુટુંબ જોડે અદા પિનાને સાથ

વખતની ધરવટ હતી. પરંતુ હરિદાસના સાક્ષાત્
મંપકમાં મ્હારે આવવાના પ્રમગો બહુ
અપ જ અને વિશેષ ભાજુના જેવા નહોતા.
પરેલ્લ રીતે આ મુકુરમાં ભિન્નિત થયેલો એક
પ્રમગ નોખું હરિદાસ જીનામડા દીવાનની
પદવીએ હતા તે સમયમાં નારાયણ હેમચન્દ્ર
હેમનો અનિયમિત હતો એ વખતમાં મ્હાર-
વદિયાનુ કારે તોફાન ચાલેલું હતું નારાયણ
ખાનગી વાતચીતમાં વર્ણન કરતો હતો
“મદાલપ” રામભાઈ (હરિદાસનું ખાનગી નામ
સંભારેલું હતું. ગવભાઈ) અને કુ દેવનમ
સાથે બેઠીને ફર્યા નીકળના ન્દારે સંભારેલું
જે મુકામાં બે રિવેન્ડરે ગમના અને હાથ
અદર એ રિવેન્ડરના પેલા ઉપર જ રાખી
મુકના અને તનાની બંને બાજુએ આમ
ડેકુ કેવના બંને આમ ડેકુ કેવના:—
મ્હારવદિયાએના ઉપદરને બંધિ — આ ફરારે
મીતરેનું ચિત્ર ‘મજ’કરેનું છે—પશુ મુકુરમાં
પરંતુ જ મ.ક.કું—એક મુકુરમાંથી બીજામાં
પરંતુ

બીજો એક સાધાણ પ્રસંગ અમદાવાદ-
માં એક દિવસ મોતીવાપ લાવનાઈ મ્હારા
પિતાની પામે હરિદાસને લાખ્યા અને હેમનો
એક બેવ બેરાને હમાગ મધા કુટુંબમકાને
એકડું કરાવ્યું હરિદાસે એક હયોડી અને
દાઈળી મા-વા આપવા ખુરશી ઉપર
એ બેગ અને એક જામના ઉપવા
ભાગમાં એ દાઈળીની અણી ધરીને દયોડી
વડે દોડતે દોડતે આખી દાઈળી પગમાં
ઉનારી દોરી, દોડી ના નીકળે એમ સ્થગ
આપ્યું હતું છતાં એ બેવ કરવાની દિવમત
ત્દમારામાં. મ્હારામાં કે, રસ્તે જનારા સર્વમાં
વહિ દેખિયે આટપુ ચિત્ર પ્રગટ થઈને હવે
વિનુમ થાય છે

છપાયો છે કે તે ઉપરથી આ શુભપરીક્ષા ખરી
 બને એમ છે. બીમગાવનું રમેશું મેઘદૂતનું
 ભાવાન્તર પ્રગટ થતાં એક પ્રત લઈને મનસુખ-
 રામભાઈને હું મળવા ગયો; ભેટ આપી;
 પ્રથમ પૃથ દેખેલો ઉઘાડ્યું; “બાગે પોતે
 ધનપતિ વડે યશ કામે નીમેલો” એ આરમ્ભની
 પંક્તિ મન્દાકાન્તાના લપચાવાળી વાંચવાનો
 અર્થ પ્રવાસ કરતાં મનસુખરામે વાંચ્યું: “બાગે-
 પોતે-ધનપતિવડે-યશ;-કામે નીમેલો” એમ
 સ્તબ્ધ ત્રયની ચૂંચણીમાંથી તોડી છોડીને
 વાંચ્યું. હું અચ્ચ થયો; શું આક્રમી પંક્તિ
 ખરા ત્રયમાં વાંચી નથી સદતા? મેં
 આદરપૂર્વક માન રાખ્યું. પંક્તિની આગળ
 અપરિણતે મૌન જ હસિત. એ સમયે મ્હારા-
 માં ભાવિદર્શનની, દૂર ભાવિદર્શનની, સંક્ષિપ્ત
 દેશ, હું કાન્તદર્શી દેશ (ભાવિ તે પણ
 સામાન્ય માનવની મનોદૃષ્ટિથી પાર, અતિશય-ત,
 જ: મારે કાન્તદર્શી દેશ), તો એક અચ્ચ
 ચિત્ત આ રૂપનના દરબો અગે પ્રગટ થાન;
 હું મ્હારી કલ્પનાને બગે કાળજર તે સમયનો
 કાન્તદર્શી બનીને દરમ રમૂ કરું: એક વિસાળ
 મર્તિ મ્હારી અને મનસુખરામભાઈની પાસે
 ઝાંખી છે; દમારા બંનેનાં નયનોમાં એ મર્તિ
 કાંઈક નીચું માયું નેમાવીને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ-
 સરવડે દમને વીંધી નાંખેલે; પછી બેઠેલે:
 “બાગે—મનસુખરામભાઈ, આપનો હું
 બહુ આભાર મારું; એટલેય નામના

પુરુષને વિશે નિન્દાકાવ્ય રચતાં ક્રિયશૂને એ
 ગૃહસ્થના નામ માટે યમક શબ્દ જડતો ન્દેતો:
 એક મનૂરને મનૂરીતા પૈસા બોજ પડાથી
 ક્રિયશૂને કહ્યું: “This is not even my
 sweat's worth.” એકદમ યમક જડો:
 આનન્દ થયો; મનૂરને બક્ષીસ આપી. આજ
 આપને સંબંધે મ્હારી હેવી જ સ્થિતિ થઈ છે.
 આપને મનૂર જેવું ક્ષમા ના અપાય; મારે
 માત્ર આભાર, અમલ્ય આભાર, જ અપુંધું.
 આપે જે મેઘદૂતની પ્રથમ પંક્તિનું વાચન
 કર્યું, જે રીતે વાચન કર્યું, તેમાં મ્હારી
 એક વિશદાણ કૃતિનું ગૂઢ બીજ હું અસારે
 બેઠું. આપના વાચનમાં કાંઈક દોષ તો
 બેઠું જ. આપે પછના લયનો ભંગ બેઠો
 તે રીતે કશું નહિ. “બાગે—પોતે ધનપતિ—
 વડે—યશ—કામે નીમેલો” એમ કાંઈક ગઘની
 ધારીએ જ બોલવું બેઠું દનું; તે ઉપરાંત,
 અન્ય યમકનો લોપ સાધ્યો નેહ્યો; એટલે
 પછનું પછતર તેમાં છપાઈ જાન, અને શુદ્ધ
 ગઘપદમ્ બનત. મ્હારી એક નવીન કૃતિ જુઓ:
 તેમાંનું અપભ્રંશગઘપદમ્ નામની અપૂર્વ રચનામાં
 ગાદ્યબુલે. તેનું ત્રણજુ ટિપ્પણીમાં આપ વાંચી
 લેજો. દરિગીનિયા, લેખાચ, કહેવાના કવિયો
 એ સમગ્રી નહિં શકે તો હું લાચાર છું.”

આમ બાપા પૂરું થવાની સાથે પ્રવ્રનના
 એક સાચા બન્ધુએ અધિકારમાં નિયુક્ત કરેલો
 એક ચતુર ટિટિટવ* આતીને જાઓ છે; તેના

એક હાથમાં microscope (સૂક્ષ્મદર્શક પૂર્ણાનુભૂતિ આ વચન બોલ્યો "આ વચન છે, બીજા હાથમાં ફૂગીન છે. એ ગણ છે જ નહિ; માત્ર શબ્દો ગણાવાતી બોલવા મરિછે: "ભાઈ આહેજાં આપ પ્રેરિસર રચનામાં ગોઠવ્યાછે, એ પ્રચ્છન દરિગીન છે, ખરેખરા છે, જાહના એસાદીને પ્રેરિમગની અને આપ પ્રચ્છન દરિગીતિવા છે."

મંદા ભોમે આપેછે; તે ગીતના પ્રેરિમગ છે ચિત્તવિશેષન પાદો પશ્યો

પશુ આપનો જાહખેન ને પછડી વિદ્યાનગના વાગમે; પશુ ઝવેરીલાલભાઈને

કાર્યોછે. આપનું

ગવપદમ તે પ્રચ્છન

પદ જ છે." આમ

ફીતે એ ફૂતિ એ

દિરિદિરે પદના

વચમા વાંચી

સલજીવી અને

વિશે પદરચનાના

પરિચ્છ વિશે વાત

હતી હેમની કને પુ

જાત, તે આ પ્રકાર-

ની રચના હાલ

કાન-સોનનું દરમ

કેની ના મળત.

૨૧ ઝવેરીલાલ ઊત્તરાસી

ਮਰਦਾਨਾ ।

“ਮਾਇਆ ! ਮਾਂ ਪੁਰ ਜੇਕਰ ਤੇਰਾ ਪਾਸੀ ਹੋਵੇ ਤੇਰਾ ਮਾਂ ਜੇਕਰ ਜੇਕਰ ਹੋਵੇ ।”

[ਖਾਸ ੧੯੩੬]

—੧੯੩੬—

મ્યુનીસીપલ સેક્રેટરી

લેખક.

સી. ધ્રુમકેતુ

૧૯૪૭

વિષય

૧ સંવત્ ૨૦૦૨ સિવસાગર પંચાંગ

શહેરના બરાબર મધ્યભાગમાં સાક-
મોર્ટ દની અત્યારે નવનો વખત
હતો, અને બકાલીઓ, શીશીના જેવી દષ્ટિ-
થી ઉજળાં પુચકાવાળા અધિકારીઓ તરફ
વારવાર નજર ફેરવતા “આયો સાહેબ, ત્રણની
ચોર! ત્રણની ચોર! ત્રણની ચોર! ત્રણની ચોર!”
એમ એકનો એક ઉમેનીઓ સુર ડાલતા હતા.

સાકમોર્ટમાં બુનાબુદ પ્રકારની પચ-
એકજ દષ્ટિમિત્રવાળા બકાલીઓની અનેક
ગુનિ હતી. મોર્ટ મેળાકારમાં હતી,
અને દુકાનો સામયિકે મેળવતી હતી આ
મોર્ટમાં સૌથી ખધો બકાલી મુળજી ધમરે
કહેતા. એને ત્યાં દરેક ઝડપુ સૌથી સાક
સાક પ્રથમ આવતું અને પછી સાકને નામ-
માં ખપાવવાના પછ એ એકા હતા.

“અરે એ!” મુળજીએ પોતાની રાત્રી
સુચી આંખ, અને ખધો મરેરો પાછળ
ફેરવીને, એક ઓકરોને જુમ પાડી.

તરત એક બારેર પર્વનો ગુલામી,
હમતો ઓકરો હાજર થયો.

“ખાતેમોદન!”

“હા ડોસાબાહ!” ઓકરોએ જગા
સહેડીને જગામ વાગ્યો ઓકરો જલો હતો,
પછી ખાવપણને નિર્દોષ મગરી ૫૦ જણક
પક્ષપાત હોય છે.

મુળજીએ ધાટીને વધારે ધુટ્યો

“સાગા! ફાટ્યો કે? ડોસો કા?”

ખાતેમોદનના ખખાને હાથ દા એક
ઓકરી દસની ઉંમર હતી તેણે પોતાના હાથમાં
કુનરાતું બચ્ચુ તોડ્યું હતું તે તેના કાનને
વારવાર એથી રમત કરતી હતી. કુનર એને
બોલુબોલુ કરતું હતું ઓકરી મુળજીને સ્વર
સાંભળી જરાક બકારી, ને પાડી હતી મહા.

“જસી! તું આવ” મુળજીએ એનાં

તરફ નજર ફેરવી. “આ સાગો ફાટ્યો છે,
જા મારી દીકરી, આ આટલું સાક લખીલામ-
લાકાને ત્યાં આપી આવ તો.”

“તો શું આપશો?” ઊંઝરીએ નરમાસ-
થી પુછ્યું.

“તું કહીશ તો, એણે! ઊંઝરીમાં પણ
જનનુગ!”

“અને આ સનલુગની મૂર્તિ?” પ્યારે
મોહન બોલ્યો. “કાકા! કાકે જાણ કેણે
જનનુગ કરીને વેચી?”

મુગ્ધએ આંખ કાઠી: “અજરૂર જો
બોલ્યો તો!”

“નહિન?” પ્યારેમોહન બોલ્યો. “પણ
ત્યો આ નમારા સાદેજ આપ્યા!”

મુગ્ધએ જોયું તો લક્ષ્મીદાસ સામેથી
આવના દના પ્યારે મોહન અને અમી બંદી-
આનેથી ધુરણાં દોષ તેમ દોષનાંદોષનાં આપ્યાં
ગયાં. ને પ્યારેમોહન જનાંજનાં મુગ્ધની
રોપવીમાંથી એક ફરી ઉપાડેનો ગયો. મુગ્ધ
એકો યદ્ય ગયો, ને પાછાં લાકડી ફેંકી, પણ
નીકાન મુક્યો. એટલામાં લક્ષ્મીદાસને આવેલા
જોનું કુરોને સ્થાપ કરી:

“કા-સાદેજ! શું દેશો! આ કાક તો
આપને મારે નવાર ક્યું છે; બીનું ફેંકે ફેંકે?”

લક્ષ્મીદાસ ગુનીનીપત્ર એકઠી દતો, અને
અધિકારની પતેજમાંથી લાસ જેવચાનું
ગીબી ગયો દતો.

“એલા મકન!” લક્ષ્મીદાસે મુગ્ધને
જવાબ આપવા પડેલા બીજા એક બકાડીને
બોલાવ્યો.

“હા!” મકને પેતાની દુશનેથીજ
જવાબ વાળ્યો.

“લક્ષ્મીદાસે મુગ્ધને જવાબ વાળ્યો:

“મુગ્ધ, જદ્ય મકને નથી દે. એલા તમે
જાણ મહી જદ્ય તો પણ વેચે ગજવાના?”

“પણ સાદેજ કાપું જોણે!”

પ્યારેમોહન હજી છેડે ઉઠો હતો તે એક
હાથમાં ફેરી-દેખાડી: “કાકા! ફેરી, કાકા!
ફેરી!” બોલ્યા કરતો હતો, ને બીજા બે ચાર
જણા પાસે દસના હાથ હતા.

“એલા મકન!” લક્ષ્મીદાસે વળી મકનને
બોલાવ્યો ને એક ત્રીજાને પણ પકડ્યો: “ક્યાં
ગયા નથુ શે?”

મુગ્ધ આટલા અધાને બેગા યતા જોઈ,
પોતાનીજ ક્યા લક્ષ્મીદાસ કાકી ન બેસે માટે
એકદમ નીચેના ભંડારા તરફ વળ્યો. અંદરથી
બે ચાર ફેરીનાં સારાં ફળ કાઢ્યાં ને નીચે
ઊંઝરી લક્ષ્મીદાસ મામે ધર્પાં.

“સાદેજ! આ ફળ જોયું? અસર પાપરી
દે. એક વખત માત્ર જોવા જોવા છે!”

“શું છે એનો લાવ?” લક્ષ્મીદાસે બેદર-
કરીથી પુછ્યું ને એક જુમ વધારે પાગી: “નથુ
શે!—એલા રહેમાન! નથુ શેને બોલાવજો!”

પડાવાજો હુકમ પ્રમાણે આપ્યો ગયો.

“એનો લાવ”—મુગ્ધ બોલતો હતો:
“દવે સાપ! આપને લાવનું શું કામ છે?
ફેટકી આપું?”

“ના” લક્ષ્મીદાસ ભડકેલો દોષ તેમ ખેસ
અંખેવા મંડેલો.

“દવે સાપ! અમારું વેણ ગયો. આ
માત્ર નહીં મલે.” મુગ્ધ જાણે આજે સાદેજ
પર ખાસ પડપાત રાખ્યો દોષ તેમ, યેક
જરાક વાંધા કરીને હજારવતોદલાવતો, દવે
એકે બોલતો દતો.

“હીકીક. પાંચ શેર મોકલાવજો!”

લક્ષ્મીદાસ ત્યાંથી આપ્યો ગયો. સામે મકન
આવતો દતો. “તમે એલા પડપાતને કેમ
ધણા અવરાંતો છે? પડપાતના દરવાજા નોકર
નથી?”

“પણ સાદેજ દેલી વાન છે!”

“શેની વાન છે? કહે તારી કોણી ખાણ
ખાણને ગામ મરવા પડ્યું છે.”

મકન હાથ પહેળા કરીને બોલ્યો: “પણ
સાહેબ! આખું ગામ લોભીલું છે, તેડ
કિના યાક કરે છે. આ પાંચી તો અથે
એકીને રમે છે.”

“અને આ એક સાહુકારનો મો
ખાવાવાળો!”

“આ સાહેબ, રમરાટલી વિના હમણ
ખાણ દરામ છે!”

“કેરી વેચે છે?” લક્ષ્મીદાસે જરાક
ધીમેથી પુછ્યું, અને આગળ ચાલ્યો. જાણી
પાછળ આંખ ધીંચામણ કરતો ચાલ્યો.
“શું ખાવ છે?”

નયુ શેને તેડીને રહેમાન આવ્યો હતો.
તેણે લક્ષ્મીદાસના છેલ્લા ચમરો સાજાવા ને
તરત ઉતર પાંખો:

“કેરી આપણી કુકાનની બાજા બધા
ગોડમાં!”

“એમ કે?” લક્ષ્મીદાસને નયુ મેડેલા રાખ
રમ્યો, ને તેના તરફ જરાક હસીને બોલ્યું.

“છ દા પધારો

“નયુ મેડા તમારી બહુ ગડ છે! રહે-
માન! એક પાંચ કેરી મુઝાડને લાંબી મધ
કેજે. સારી આંખે હો!”

પટાવાળો ચાલ્યો ગયો લક્ષ્મીદાસ મકનને
મુખી નયુ શેને ત્યાં વળે બધા મધ હોલ
તેમ મકન આનંદ પામતો બોલ્યો: “સાહેબ
આવ્યો નહીં!”

લક્ષ્મીદાસ ઉતર આપ્યા વિનાજ ચાલ્યો
મો. તેનું ધ્યાન નયુ શેના દડ મકનને સીની
જેમ બે દાપના દમાકા ફેડી ધીમેથી ‘બવા
મલ’ કહ્યું ને પામેના બેચાર મશાલીઓ લખી
પાયા

“આ છોકરો કોણ છે?” લક્ષ્મીદાસે માર્કેટ-
ના એક ખુણામાં નજ હતો ત્યાં ખારેમોહન અને
બરેશિને બેસાં. ટાંપીમાં ચારપાંચ નજ ગોડઆ
હતા, ને આમપામ કેટલીક કુડીઓ હતી, ને
નાનો સરખો બગીચો હતો. ખારેમોહન અને
બસી એક ખુણાની કુડી પર બેસી કેરી
ખાતાં હતાં.

“સાહેબ! એ છોકરા સાકમારેટનાં
વગરનેકા હમેશા મેમાન છે!”

“એનાં માખાપ ક્યાં છે?”

“કેને ખબર છે? કોણ ભણે કોણ છે?
અહીં દમેગાં રહે છે. ખાવાનું પણ અહીંઆ
અમમ પાંદરાં!”

“એમ કે?”

“હા આ છોકરી આનંદ વડ પહેલાં
માથાથી આવી અહીં ને દિવસે તો દુધ પીની,
ને છોકરા પણ લાવે અહીંજ હતો, ભગવાન
રાખે એને કોણ માખે?”

“ખાવાનું શું કરે છે?”

“નજ ઉપર, માખાપ! એનો રમર પર-
વાનગીનો કર છે! કોણ ખણુ તા એટલા પર
ખાગા બેઠે, એટલે એનો ખાગ સાચો. બકાળી-
એની પાસેથી હમેશા કે ને કે મળે,
આદેખા! એ મારકેટ પરજ નમે છે!”

“હી...ક.” લક્ષ્મીદાસે કહ્યું. એનું ધ્યાન
નયુ મેડની કુકાનના ગોડવેળી કેસરી રમગી
કેરીઓ પર હતું.

લક્ષ્મીદાસ આજનો ફેરા મરજ કરી
માર્કેટના કામચાથી બદાર નીકળ્યો. કામક
ખામેજ ખુણામાં નજની ટાંપી હતી. નાનો
સરખો બગીચો હતો ને ત્યાં બેચાર પાણી-
ની કુડી તો બરીજ રહેની. ઉપર આમિપાવજ-
ના પાદરંમાંથી છોકરોના ચર આગતા હતા.

“બસી, આજની કેરી બહુ મીઠી હો.”

“પણ એ પડાવી કાણે? લાખડે! ડોસા-
લાઈ અમથા તો કાઢે તેવા નથી!”

બંને બંધાં ખંડખંડ હસી પડ્યાં. “ડોસા-
લાઈ!” પ્યારેમોહન રહી શક્યો નહીં. એણે
ઝડપથી ખુમ પાડી: “ડોસાલાઈ!”

જગજગમાં બેચાર બકાલીઓનું હાથ ને
મુળછના બે ત્રણ મધુર શબ્દો સંભળાયા.
છોકરાં પણ આનંદી હતાં—ને ગલમાં ચટ્યાં-
હતાં.

“જે હું સાહેબ થાઉના, તો બધા પાસે-
થી ખુમ કેરી પડાવું!”

“ના માડી!” બંસી બોલી. “એવું
કાણુ કરે? જે આકાશમાં લગવાન હેના,
તેના ચોપડમાં આપણી વાતો લખાય છે!”

“એમકે?” પ્યારેમોહને આકાશ સામે
જોયું. “તને કાણુ કશું?”

“કાં તે દિવસે પેલા દક્ષણી સાહેબે ન
કશું, હું હુંકુ બોલ્યો એટલે?”

“હા હા.” પ્યારેમોહને સંભળ્યું હોય
તેમ જવાબ વાલ્યો. “અને એણે તારું નામ
નાનીને બદલે બંસી પાડ્યું. બસ એ સાહેબ
ક્યાં?”

“અરે! બીચારા મરી ગયા.”

છોકરાં ઘડી વાર ગંભીર બની ગયાં.
લક્ષ્મીલાલે સાંધી આશ્વો ગયો હતો, ને રસ્તા
પર એક લંગડો લગી હાથમાં કુતરાં પકડવા-
નો મોટો સાલુસો લઈ ઉભો હતો. બંસીની
નજર તેના પર પડી. તે એકદમ બેબાકગી
નીચે ઉતરવા મંડી.

“પ્યારેમોહન! હાથ હાથ રે!”

“કાં?”

“શામજી મારો પીટચો! કાલે મારા
ટપુને પકડ્યો. હવે એ તો આ તરફજ આવે
છે લે.” બંસી દીલી પડી ગઈ.

પ્યારેમોહન નીચે ઉતરવા મંડ્યો. કેટલાક
બકાલીઓ શામજીને સાદ કરતા હતા. તે પોતા-
ના લંગડા પગને સાણસાની મંદદંથી ટેકવીને
અપાટાઈ ધી ધી વલતો હતો. આજ તેણે નવું
અંગરખું પહેલું હતું, માથે લીલો ખોટા
તારંલાળો સંકો હતો, ને પોતાની વહુ પાછળ
સાવરણો લઈ વાળતી હતી. તે, ‘રેશ’ કે
પોતાની ‘વગ’ દેખાડવાની ખાતર સૌ રસ્તે
જતા આવતાને સલામ કરી. પોતાની ઓળ-
ખાણનો મોટો ચકાસો દેખાડતો હતો.

“કેમ નથુ શેઠ! શો હુકમ છે સાહેબ!”

“અરે આ બેરખકુ છોકરાં. એના કુતરાને
પકડ્યું? આજ ખુબ હેરાન ક્યાં છે!”

મકન ને મુળજી છોટી હસ્યા: “કાં
કાલે પકડતાં બચાવ્યું?”

પ્યારેમોહન ને બંસી નરમ પડી ગયાં.
એનો ટપુ શામજી સામે બસતોલસતો આમ-
તેમ આંટા મારતો હતો.

“પકડ સાળાને!” નથુ શેઠે એક લાકડી-
થી ટપુને હાંકી કાઢ્યો ને કુતરો પ્યારે-
મોહન તથા બંસીનો સાદ સાંભળી સાં આશ્રય
માંગવા દોડ્યો. ત્યાં શામજીએ ચાલાકીથી
આગાદ પકડી લીધો, ને ગર્વથી બોલ્યો:
“લ્યો સાહેબ!”

પ્યારેમોહન ને બંસી બંધીઓમાંથી દોડ્યાં:
“એલા એ કોનો કુતરો છે? દેખાડ પટો!”
બંસી ગળગળી ચઢને બોલી: “બાપુ! મારું
કુતરું છે, છોડી દે!”

“હા હા. કીકનો છુંનાં?” શામજીએ
કુતરા પકડવાના દશબાર વર્ષના અનુભવથી જે
દયાનો કરો પ્રાપ્ત કર્યો હતો તે દેખાડ્યો.

“એલા મુકતો નહોં!” એક સાદ આગ્યો.

“કાં બાપુ?” બંસીનો ગળગળો સ્વર
બીજા બે ચાર હોકારામાં ડુબી ગયો.

સુભાષ]

[આવડુ ૧૯૩૦]

બાપીની આખા આ સુ આખા એકે એકદીન થીમીવી જવાળ વાડે: "આરેમોડન."

—મુનીમીપત એકેની

—પૃથ ૫૨૧

“હીક થયું!” મકન છેટેથી બોલ્યો.
“કાલે જ મારું ભાત અમઝાવ્યું હતું!”

પ્યારેમોહન પથર લઈ દોડ્યો. ચારે તરફ-થી હાં હાં ના પોકાર થવા લાગ્યા. મુળજી આવી પહોંચ્યો હતો: “કાં લેતો જતે? ગમે કેરી લઈને લાગ્યો, ને હજી તો લાઈની વાત કરે છે!”

પ્યારેમોહનનો છુટેલો પથર ટપુનેજ લાગ્યો, ને કુતરો બમણુ દઈથી રાડ પાડી ઉડ્યો. બધા બકાલીઓ હસી પડ્યા, ને બંસી મેને હાથેથી ઢાંકી રોધ પડી.

શામજી કુતરાને દૂર ખેંચી જતો હતો, ને તેમ તેમ એના દઈથી ધીમા થતા શબ્દો બંસીને બમણુ શોક આપતા હતા. બંને નિરાધાર છોકરાં સામે આખી માઈંડ હતી, ને એમનો નાનો કુતરો ઝૂંટાઈ ગયો હતો. બંસી ને પ્યારેમોહન આખી રાત રેયાં. પણ મોટાં માણસો તો જાણે કે છોકરાંને ખાવાનું આપ્યું પડી છોકરાંને વળી આવી લપ શી?

તે દિવસે પ્યારેમોહન ને બંસી તેમની પાસે પાણી ઉઠાડતાં કેમ રહ્યાં નહીં. એમની રમતમાં અંગાણુ પડ્યું હતું. ટપુ વિના એમની સાથે મોડમાં સુનાર કાણુ હતું? કુતરો આખી રાત આ છોકરાં પાસે રડ્યો રહેતો ને ગમે તેવી અંધારી રાતે પણ છોકરાં નીરાંતે સુતાં.

બીજે દિવસે પ્યારેમોહન સાંજે મોટેથી એકલો ફરીને આવ્યો. બંસી આજે સ્ટેશને ગઈ હતી, ને આખો દિવસ ઉતારઓનાં પોરકાં ઉપાડી ત્રણ આના પેદા કર્યા હતા. આજે એણે કોઈ બકાલી પાસે ચીમડાની ચીર સરખી પણ માગી નહીં ને બકાલીઓ સાં એક કર ગયો બાણી છાના હસતા હતા. બંસી પ્યારેમોહનની રાહ જોતી હતી. એના મનમાં કે

પ્યારેમોહન આવે તો કાંઈક ખાઈએ. એટલામાં પ્યારેમોહન દૂરથી દોડતોજ આવતો હતો. એના ચહેરા પર આનંદ હતો!

“બંસી!” મોટી શોધ કરી હોય તેમ પ્યારેમોહન બોલ્યો: “કાલે તું એકલી રહીશ?”

“કાં?”

પ્યારેમોહન છેક પાસે આવ્યો: “જે કાલે કુતરાનો ડબ્બો ઉપડે છે, ને હું પાછળ ચાલ્યો જઈશ. ટપુ બહાર નીકળે કે તરત ઉપાડીને ચાલ્યો આવીશ.”

“હું ભેગી આવું તો?”

“ના બા. તું પાછી થાકી જ, ને રાતી જા.”

“હીક, આજે તેં ખાધું?”

“ના.”

બંસીએ સંતાડેલા ગાંઠીઆ કાઢ્યા ને બંને જણાં ખાવા લાગ્યાં. નળનું પાણી પીધું, ને એટલા પર વાતો કરતાં સુતાં. એક બીજાના શ્વાસ બરકાપ એટલાં નજીક બંને નિર્દોષ બાળકો એક બીજાની હુંફમાં પડ્યાં હતાં, ને શાંતિથી ધોરતાં હતાં.

સવારે પ્યારેમોહન વહેનો ઉડી ચાલ્યો ગયો. બંસી સાંજ સુધી એની રાહ જોતી હતી. આજે એણે હીક કમાણી કરી હતી, ને કેરી તથા રોટલી ખાવા પ્યારેમોહનની રાહ જોઈ રહી હતી. છેક સાંજ પડી પણ પ્યારેમોહન આવ્યો નહીં. બંસીએ બે ત્રણ વખત લાંબી નજર ફેરવી યુગ દીકા દીકાને જોયું. પ્યારેમોહન કે ટપુ કોઈ દેખાયું નહીં. તે રેવા મંડી. નાનું બાળક આશોપાલવના ઝાડ નીચે આખી રાત પડ્યું રહ્યું, ને સવાર થયું ત્યારે પાછું રસ્તા પર રાહ જોતું ઉભું. એને મન

रुआष्ट/व्यात उमर भय्याम

अनुवादक :

श. महामहदुसेन अलसारवी

१

विस्मृत है दुआह है मुसरो की टोलीसे मुंह मोड़ि,
सोने दो खाहुँ इस करवट, इस रस्ते में दो वी छोड़ो,
भोजनार्थ हातमताष्ट को लोथोंको पुकारने दो,
वह उमर भय्याम-संग-तुम आवो, निज नाता जेडो।

हीरी विष्टीयाँ वनभंडी को मेरे साथ यत्रे आओ,
इस देश से मरश्यवीही जहां मिल सीमा पाओ,
जहां शुद्धाभो सुप्तानोंके नाम नहीं से सुन पड़ते,
तुम्ह जीनी सिंहासनस्थ महमुदशाहको, आ जगो।

२

छपाकी सुवर्णकिरणोने जग्य पड़ेवा प्रकाश जवा,
सुना स्वप्नमें मैंने मानों गुंज रही है मधुशाला:
“छोड़ो छोड़ो ओ मेरे जग्यो, पात्र लारो, न विलंब करो,
सुप न जग्ये जवनहावा रहगवे आदी पाला।”

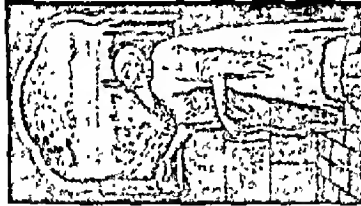
३

भीवती है सरिता के तट पर जग्य पाटल-प्रसून-भावा;
भीयो वह भय्याम संग तज तुम उमंगसे शुद्धावा!
इससेही हाथी महिरा जग्य लेकर, द्रवदूत आवे,
जीनको मत तज तुम इसका भी पी लो प्ररी प्ररी पाला।

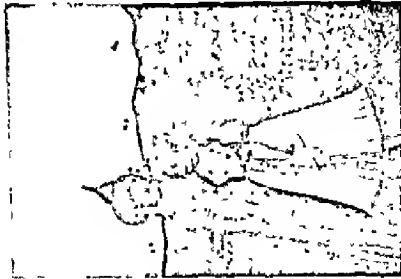

શ્રી હેરા બુદ્ધિ મુદ્રા

—સુભાષી
આવૃત્તિ

પાવ બાંધે, ન વિવરણ કરો

મરે રાજ કરે આગે

—સુભાષી
આવૃત્તિ

રુખાધ્યાત ઉમર ખયામ

અનુવાદક :

રા મહામહાલુસેન બલસારવી

૧

વિરમૃત કૈકુળાં કૈષુમરો કી ટોસીસે મુંહ મોઝો,
મેનેદો આહે હસ કસ્વટ, ઉસ રસ્તમ કો બી હોઝો,
ભોજનાયે હાતિમતાઈ કો લેગોઝો પુધારને દો,
વદ્દ ઉમર ખયામ-સંગ-તુમ આવો, નિજ નાતા જોડો!

કીસી વિધીણી વનખંડી કો મેરે સાથ ચલે આઓ,
શસ્ય દેશ સે મરચલીકી જહાં લિજ સીમા પાઓ,
જહાં શુશ્રામો સુખતાનેકે નામ નહીં સે સુન પડતો,
તુચ્છ ખીતો મિહાસનરચ મહામુદશાહુકો, આ જાઓ!

૨

ઉથાડી સુવર્ણકિરણોને જગ પહેલા પ્રસરા ગણા,
સુના સ્વપ્નમે મૈને માનોં શુંજ રહી દે મધુશાલા:
“હોઝો હોઝો ઝો મેરે જગ્યો, પાત ભરો, ન નિશાંબ દરો,
સુખ ન જાવે જીવનહાલા રહજાવે ખાલી પ્યાલા!”

૩

ખીલતી દે સરિતા કે તટ પર જગ પાટલ-અસ્ત-માસા:
પીઓ વદ્દ ખયામ સંગ તમ તુમ ઉમરમે શુશ્રાસા!
ઉસસે લી દાડી મદિરા જગ લેકર, કાવહૂત આવે,
ઝીજોડ મલ તમ તુમ ઉસકાબી પી શો ખુશી ખુશી પ્યાલા.

પણ જન્મભાષના જીવનની અદ્ભુતતા તો આપણે બીજેજ મોઢાની બેઠાએ. વર્ષાનુબી કોઈક અલૌકિક સંધ્યાનાં વાદળાં માર્તંડરાગને આવરતાં છતાં તેનો મહિમા જેમ સહસ્રંશ વધારી મુકે છે તેમ અનેક અરસિક કિવદંતીએ કવિરાજની જીવનકથાને સુદાગી રંગોથી રંગી છે અને તેમને અમરત્વના અધિકારી બનાવ્યા છે. તે ચિત્ર દોહવાનો યત્નકમિત્ પ્રયત્ન હવે કરીએ

તાળેરતરેશના અરસિક દરબારમાં તેને શેખવનાર કોઈ નીકળ્યોજ નહીં. ઉવડુ, ત્યાં તો તેના માનબંધ થયેા એટલે સ્વ-જ્વમિ કરતાં પણ સ્વમાનને મહત્તર માનનાર તે સુકુમાર રસભાષે વળત ઊડ્યુ.

રમ્તામાં એ જન્મપુર રોકાયેલા ત્યાં શાસ્ત્રાર્થ કથા, સભાઓ ઇની અને મંત્રન મંથમદામથિલા અખ્યવનમાં તુડુ ચેવન પ્રગટ્યુ. તેમની પ્રેરણાથી ત્યાં પાદશાહ રચણ, અને બણના બાળાણુજુએ મંત્રકૃત વાક્યવના સમુદ્ધારકે બનવા આશીર્વાદ દઈ જન્મભાષ વેતર તરફ સયર્વા. માર્ગમાં તેમણે લોક-વાચકા સુધી કે કોઈ કાલ પડિએને વાદવિવાદમાં દરની તેમની પામે કસ્ટામની સર્વોપરિના ફેરેર રીકારાવતો હતો. જન્મભાષને આ શરમ અસહ્ય થા પડી. દીલ્લી પહોચી તેમણે બસજર એક વર્ષ સુધી હાસીનો અને કુશનનો અખ્યામ કરી લીધેા પછી કાઠને કહેણુ મોકલ્યાં અને ભરમમાંમાં તેનાજ મદજબ

વીએ કેટલુંક નવુ જ્ઞાન તેને આપી દાર કચુશાપી.

આ વિજયની વાત દીલ્લીનરેશને પહોચ્યા. જન્મભાષને તેણે નેગથ્યા અને વિધાવિશારદો ની પોતાની સસદમાં તેમને ધ્યાન આપુ ત્યાં રહી શાત અને નિશ્ચિત જીવન માળનાં તેમણે 'ભાષિનીવિવામ,' 'રસજગાધર,' 'અમરવિવામ' આદિ ગ્રંથો રચ્યા તેમની પ્રીતિ જેમજેમ પ્રમગ્ની ગઈ તેમતેમ નાના મોટા દરજી પછુ પછુ મળ્યા હજે એમ લાગે છે પ્રાસતવિક વિજ્ઞાનમાની સંવાદ અને માર્મિક અન્વેષિતઓમાની કેટલીક તેવાઓને લાગુ પડી જાણાય છે આ અરસામાંજ કોમ્પુ બીજા રાગજ'શીએ તેમને કહાવ્યુ કે મારા દરગામાં આવી રહો તો વજાકે મુખી ને સમુદ્ધિવાન થશે. પડિતરાજે પાકવેલા હિતરમાં અભિમાન અને અચળ સ્વાર્થાનકા બને હતો.—

દિલ્લીજાને ના જાદીખા ના

મનેરાવાન જાવિયુ મમર્થ ॥

અન્વેષેવાને પરિદાયનન

શાકાય ના સ્વાસ્થ્યવગાય ના મ્વન ॥ ૨ ॥

આ ખુશામનના બદલા તરીકે, કે પડી તેની અમાધારણુ વિદ્યાના પાડિનેરિકરે, પાદશાહે બીજા ખાસ અફસરોની જેમ જન્મભાષની પછુ રૂપા સાથે ગુલા કગલી ને જે વગન થયુ તેટલું રૂપુ—તે વખત ૧૧ લાજબ આગચાર દાખર રૂપીઆ નેટ્યુ— તેમને આપ્યુ.*

૨ દીલ્લીપતિ કે જન્મીશ ના તો

મનેરાએને પુરચ સમર્થ,

આપે નુષાલો અદિ અન્ય તોયે,

કો રાખમાં કે લખે જદુ તે

હવે કવિરાજ મહેલમાં પણ આવતાજતા થયા. આદ્યાહના ખાનગી વિદ્યાવિભાગમાં સહાય-
રૂપ થયા અને ત્યાંની વિદ્યાર્થીયાંમાં પણ
સર્વથે પ્રકાશવા લાગ્યા. એવી એક બેઠક
વખતે, પડખેના બંધ ઓરડાના બાર પાસે
રાજકુમારી લવંગી હળવે પગલે આવી, તડ
પર આંખ માંડી, જે પ્રસિદ્ધ યુવાન પંડિતની
ખ્યાતિ ઘેરઘેર પ્રસરી હતી, તેનાં ધરાધને
દર્શન કર્યા—અને તેની વિદ્વજ દશા શરૂ થઈ.

થોડા દિવસ પછી, ગ્રીષ્મને એક
પાછને પહોરે આદ્યાહ અને પંડિતરાજ
રેતરંજ બેસતા હતા. પંડિતરાજને તરસ
લાગી; તેમણે પાણી મંગાવવા વિનંતિ કરી.
આદ્યાહને પણ રમતના રંગમાં એક સરસ
તરંગ મુઠ્યો. તેણે જનાનામાં કહેવકાચું કે
લવંગીજ સ્વચ્છ ને શીતળ જળનો કળશ
લઈને આવે. તે દ્વરથી આવતી દેખાઈ કે બંને
પુરુષો તેને નીરખી રહ્યા.

“શ્રી ખુશસુરતી!” પંડિતે ઉગાર કાઢ્યો.
આદ્યાહે જોયું કે આ જાણણુ ધાવસ થઈ
ચુક્યો.

“એનું વર્ણન કરે નોંધએ, કવિરાજ!”

“નોંધક્રમ, નામવર!” અને સભારંજની
શક્તિના સ્વામીએ શીઘ્રકવિત્વ અન્નમાયું—

इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुंडमा

कुमुभारणं चाह चेलं दधाना ॥

૩. ધર્યો મરતકે કુંભ જે સુરતનીએ,
કુમુખી વળી વચ્ચે ધાર્યું રૂપાણું;
સદુલોકની ખેતી એ ચિત્તશુદ્ધિ,
હઈ કુંભમાં ભતી બહુ જાણતી.

૪. ન યાચું ઝાઝે કે ન અપોની પંડિત,
નહોં વિજમાં વિન મારે કદાપિ;
ધરી કુંભ માયે ઉઘા સુરતની જે,
મુખાસી લવંગી રંગાદો અને એ.

समस्तस्य लोकस्य चेतःप्रशस्तिं

गृहीत्वा घटे न्यस्य यातीव भाति ॥ ३ ॥

આદ્યાહ . ખુશ થયો. લવંગી શરમાઈ
ગઈ. તેણે બંને જણને પાણી પાચું. પીતાં
પીતાં દીલ્લીથરે કહ્યું: “જગન્નાથરામ, આ
શ્લોક માટે તમે કહો તે ધનામ.”

જગન્નાથે ફરી મીઠ માંડી મવનખાત્રાને
નીહાળી: “આપશો, નામવર?”

“એમાં શક શો?” આદ્યાહને પોતાની
સર્વશક્તિમત્તા માટે કદી શંકા થઈજ નહોતી.

“ત્યારે સાંભળો.”—અને તેણે વરદાન
માગ્યું:

न याचे गजालिं न वा वाजिराजिं
न विन्तेषु चित्तं मदीयं कदाचिन्-

કેવો નિઃસ્પૃહ છે?—આદ્યાહે વિચાર્યું.
પણ ત્યારે એ માગશે શું? પેલીથી હસીહસી
પડાતું હતું.....

इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुंडमा

लवंगी कुसुमगङ्गाकरोतु ॥ ४ ॥

આદ્યાહ ચકિત થયો. ઘડીભર એ વિચાર-
માં પડ્યો કે આ કવિ અંતર્ધમકને
વિલાસ રમે છે કે ખરેખરજ મારી પુત્રીને
પરણવા ચાહે છે? તેણે લવંગી સામે જોયું.

“પરિવરણ!” તે કારે મેરે મોડી.
“આપ અભિભૂત થવનીતો સ્વીકાર કરો
તો સ્વર્ગથી અપ થશો.”

“તું મરખી નવનીતકેમકાંથી મારા
ચૂંને પાલન કરે તે દંડથીએ અધિક મુખને
બાંધના આ સેકમાંગ માડ”...

આરણ્યે દર્શકો તે પામુંમથી ખતેના
પમે કરાળી આપ્યા.

પણ જન્મભાષા વચ્ચે જન્મભાષાને ઠ.
કરના અધિક સુખ બોલતા દે તેમ નદોના
તેમના ગાંભિર્યમંત્રના કાલકાર પ્રવચે.
કોંનસાદની અકાલક રૂપા પછુ તેમજુ રાજુ
કરના અનમથ નીવડી લવની પરખ્યા પડી
અભિભૂત થવની પછુ નવિનપુઓએ
એકાંથી મનેલ માનસની ના પાડી જન્મભાષે
અભિભૂત પ્રવચુ મનુષિયાથી જન્મભાષે અને
વજાતર મમની તરોજુમા દાડી મનખ્યા
પછુ અભિભૂતરૂપિતા રાજુદારેએ કયુ
કે એ તે સંજુક મારે માથા તમે એ
જુમને ધાન્યે અમકાર આ કામ્યા કયુ
કામ્યા કરી મનાતો નો દમજુ તમને
દાવિયા કાએ અભિભૂતના પાદ પર એ
દેડુ એને અને મંદુરનાં જન્મ એકરે સુધી
પરોડી એમને આન કાએ તે જને નાચા
ને શુદ્ધ આદ્યુ છે એમ મનાવ—એવી
તંગી મુકા. મેંમથાવ આસકા કે સકેવ
વિના જન્મભાષે ખીડું કાંપુ લરડીને ડાંડે
કાને તીર ના પાદ પર ને વજાતર માડુ—
મનુષ્ય સેવક મનુષ્યકુલ કિમ્બ ન
જન્મભાષે કીજ . . . . .

મેરેમેરો પમથીઆપુર પછી મરવા ને
નાનુમે મેરો જાડ મ્મો આ ને દર્શકો પર
પુરોડકની રંગ પડી, અને જન્મભાષે

કરમના પ્રાપ્તિ માગ થતે માગ માગને
મરે મગમાડા ને જન્મભાષ પડિત મેડની
“મે” મોડાંતોને અભિભૂત દીપામ્યુ.

પડી તો અનેક વર્ષો મુખમેનમા મળીને
મરેરે વાનપ્રથ સીધા, ને કપર કયુ તેમ
મધુપુરીમાં દરિમજન કરના જકામ્યા પામીને
દેવકા સીધામ્યા.

જન્મભાષાના અભિભૂતની કે પીઅન
આપણે કરી. દર્શ. તેમની કુનિએનું વિવેચન
ક્યા ખેડા મારિયની રેડકીક વિશિષ્ટતાએ
તપાસી જાએ.

માત્રકાળી અભિ મેરેમે વિષદમના
કેડા નાન પ્રમાવ, તાલ મોળમ, નીલ
અનનામોરો પ્રાપ્તિ, એ પ્રકારના કયો
જમને મુડ થતુ મચાવે છે. આપણા સમેત-
મરી છાનમા રીતર પુરે છે, અને કંકડ
કાંમિએવી દાવને સાચાવ અમમથુ રામે
છે કસારી અને કવિએ, મળપુરો અને
નાપારડી, મેનાલીએ અને સમાનમેરો.
મમુનિએના મર રિષાકો આપ અમપારેજુ
અભિભૂતના પાનુદર દોષ છે અને પેનની
કાંમિએનુ તેમને સામન્ય તીવે જાન પછુ
દોષ છે જન્મભાષ પછુ એ વર્તના પુરે કના
પેનની જાન લીધે અને પેનની કવિયા રીતે
તેમણે કાંદવા જકારેમા તેમના આ નિવ-
નમથ આમમનાના મામળી વારવાર દેખા
દે છે. આ મામળી અને નિર્ધાર, નિકારજુ
અકાર વચ્ચેનો મેર નર્દ સમજાવર એક
વર્તમા દરિમજ જન્મભાષ પછુ અભિભૂતની
કયુ એવી માનવા આતે છે, એ વાન અમુક
ના અમમમીએને સુપરેમન છે. જન્મભાષે
પરિવરણ અભિભૂતરૂપિતા પોતાને મોડાવખ્યા
છે, જન્મજાના મમમથ કાંદવા વર્તે
અથે પોતાની અમમમળી કરી છે અને

તેમાં માર વિશાલ છે: પ્રાસ્તાવિક, હું મર, કરણ અને શાંત, સખે કયા કે કમિષ્ટ રાષ-વિકાસ જેવું પ્રત્યેક વિશાસમાં પણ કે નથી. બનું હરિ અને અમરની કૃતિઓ. પેરે એકેક શ્લોક એકેક મુક્તક છે. ધાત્રમાન અને બોધ-વચનો, સૃજાર અને વૈરાગ્ય: એ સંસ્કૃત કવિઓના માનીતા વિકથોનુ પરપરાનુમારી નિરખણુ તેમાં નજર પડે છે આમ હોવા છતાં તેમાં વખતે વખતે દૃષ્ટિએ પડતા જગન્નાથની પ્રતિજ્ઞાનો ચમકાર વાચકને અસાધારણ રમાનુ-ભવ કરાવ્યા વિના રહેતો નથી. એકાદ એ દૃષ્ટાંત આપ્યે —

મૂલ સ્થૂળમર્ત્યવ વચ્ચનદં શાલા દાન માંગલા
વાયો દુર્ગમદીધર તણને કુશામ્તિ પ્રીતિમ્ભવ ॥
એક કિન્તુ મનાગ્ય જનયતિ સ્થાનતે સમાધિજગ
જ્વાલણીવર્ગ્યમવકરણો દાવાનલો વસ્ત્ર ॥ ૫ ॥

કાન્ધારિકા મનસિ પર્ણમન્તુર્ગ મે
વિષ્ણુમામ્ભામ્ભવ વં વિલાસા ॥

નાનન્તર્ય સ્વામી રમણીયશીલે

ચંતોદરા મુકવિતા ભવિતા વધ ન ॥ ૬ ॥

પણ જગન્નાથનુ માધી લોકપ્રિય ને સૌથી મધુર કાવ્ય તો 'ગંગાધરી' અદ્ભુતતામાંથી જન્મેલા એ અમરસ્તોત્રની પકિતમાં અનન્ય સાદ્ય ને અર્થસૌરવ છે. પતિનપાવની, ભન્દવીએ એવી તો ભવ્ય પ્રેરણા જગન્નાથના હૃદયમાં ભરી છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યના સ્તોત્રરત્નાકરોમાં પણ આવું અપૂર્વ ને પદપદ કાવ્યસે રમાએલુ રત્ન શોધ્યુ જડે તેમ નથી. સૃષ્ટિ કરતાં કરતા પણ કવિની કલ્પના ક્યાંથી ક્યા પહેાએ છે? —

પ્રમાતે કાલીતા નૃપતિરમણીના કુચનદી-
ગતા યાવન્માતર્મિર્દાન તવ તોયૈર્મુખ્યદ, ૧
દુર્ગમ્નાવદ્દેનાનિકરણપદ્યૈ પરિક્ષા
વિરાલિ સ્વચ્છદ વિમલગુણો ભન્દવનમ્ ॥ ૭ ॥

અમ્ભની અનિર્વચનીયતા તે ગંગામાં પણ
હુએ છે —

૫. ત્વક મૂળ મુગન્ધનોરી દદ ને નહી પળી રાણીન્વા,
રે હું દુર્ગમ પકતે તરપાતિ' બીલિ તને ક્યા થજી ?
તેમ્બે જ્ઞાવસમુદ્રી પ્રસંગેને જે જાળતો ખાવજી,
તે દાવાનવ એક થેલી કરતો જિવ મને તો નહી.

૬. |વે થયા મમ મને દદ કાવ્યરે,
પીયુષના રસ સખાનુજ જે વિલાસો,
તેના વિના મમ, મનાદગ્ધાલનાળી !
ક્યાથી થશે મુકવિતા જૂઠું ચિત્તદાસી?

૭. પ્રમાતે ન્દાની દેહ નૃપતિરમણીના કુચનદે,
રહેલી કરુડી તથ જડમહી માત' મગધ,
દબારે દેવાથી પારિત્યર્થ સર્વ મૂળ તે.
પ્રવેશે સ્નેહાએ વિમલવધુ દે નદનવને.

૧૩

૨૬

ન યત્સાક્ષાદૈરપિ ગલિતમેદૈરવસિતં

ન યસ્મિન્જીવાનાં પ્રસરતિ મનોવાગ્વસરઃ ॥

નિપાકારં નિત્યં નિજમદ્દિમનિર્વાસિતતમો

વિશુદ્ધં યતસ્ત્વં સુરતદિનિ તત્ત્વં ન વિપયઃ ॥ ૮ ॥

અને આ એ શ્લોકોમાં કવિરાજનું કવિત્વ
ઉચ્ચતમ કક્ષાએ પહોંચે છે:—

અલ્પ્યં સૌરભ્યં હરતિ સતતં યઃ સુમનસાં

ક્ષણાદેવ પ્રાણાનપિ વિરહસાક્ષતનૃતામ્ ॥ ૯ ॥

પુર્ણે સોડપિ દ્રાગહૃદ પવમાનમિશુષ્કનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પ્રદીપાન્તઃપુરમખનલીલોદ્ભવજગ્નઃ-

તદાભોગપ્રેક્ષલ્લહરિમુજસંતાનવિધુતિઃ ॥

વિલ્લકોડક્રીડન્નલડમરંકારમુખગ-

સ્તિરોધતાં તાપં ત્રિદશતદિનીતાંડવવિધિઃ ॥ ૧૦ ॥

આક્રમણ કરતા હૃદયળની ગતિ જેવા
‘ધ્વનિધાણુ’ થત નગનાથે ‘અશ્વધારી’
કાશ્યમાં યોગ્ય છે, એ રામ નામના પોતાના

પૌત્રની કામના પૂર્ણ કરવા તેમણે લખ્યું
હતું એમ કહેવાય છે. તેમાં પણ દેવસ્તુતિ ને
ઉપદેશ નજરે પડે છે. તેના વૈચિત્ર્યનો
કૈંક ખ્યાલ એક નમુનાથી આપશે:—

વન્દારહલોકતાતિમંદારપાદપમંદાયમાનકરણં
કુંદાવનોદ્વપદ્મકુંદાવનં પ્રણતકુંદારકં ચરણયોઃ ॥

નંદારહતં કુંદારસંદાયિ તત્કિમપિ કંદાયિતં ધનિગિરાં
કુંદામકીર્તિ સુકુંદારિતં હરિ મુકુંદાહમં

સ્મર મહઃ ॥ ૧૧ ॥

અંતર્થમકતાં પ્રયોગોથી ભારોભાર ભરેલા
આ ‘કાવ્ય’ માં કૃત્રિમતા એકદમ છે અને
તેથી નગનાથ સરખા આગમ કવિએ તે
ન લખ્યું હોય એવી એક માન્યતા છે તેને
વાસ્તવિક ગણીએ તોપણ કૈં ખોટું નથી.
ન્યારે આત્મામાં શૈતન્ય ન હોય, કલ્પનામાં
પ્રસાદ ન હોય. હૃદયો ઊર્મિહીણાં બન્યાં
હોય અને સુદ્ધિના ઉપરચોટીઆ વિશાસોમાંજ
જીવનની રસિકતા સમાવી મનાય, ત્યારેજ

૮. અરે! વેદો બેદોરહિત પણ કે ના કહી શકે!

ન જીવોનાં વાણી મન પણ વળી જ્યાં જઈ શકે;

પ્રભાવે જે પોતે તમ દૂર કરે નિત્ય, અશુભી,

પ્રાશી તે તત્ત્વ તું જ, વિષય ના હું સુરહુની!

૯. સદાયે જે વાણ કસુમકુસુમિ દુર્લભ હરે,

દાણે પ્રાણો લેતો વિરહઅસિએ ધાયકતણ;

સ્વભાવે આશંતી તુજ લદરીના સ્પર્શથી તે,

ત્રિલોખને શીઘ્રે પુનિત કરતો ચિત્ત આનિ એ!

૧૦ પ્રહોષે જ્યાં નૃત્યે કરી કંઈ શિવે કમ્પિત જતા,

યયાં તેથી જ્યાં ચાલિગલદરી હસનલક્ષ;

ગુફામાં નાચતા જગદમરુકાથી મધુરું

સમાધિ તારો તે મમ સુરનલીતાંડવ રુદ્ધ:

૧૧. વંદન કરનાર જનસમૂહને કલ્પરસરૂપ (કલ્પિત રૂપ આપનાર), અપ્રાપ્ત કરનાર, વંદાવનમાં
કલ્પદેશ પશુરંદુરંશ્યા કરનાર, અશ્વમેને ધીરો દેવોએ વંદન કરાવેલું, નંદરાયે સહાદેવું, સર્વતું
કલ્યાણ કરનાર, વેદવાણીના મૂલરૂપ, કુંદપુષ્પ સરખી ધવજ ક્રાંતિવાણું અને મુચકુંદ પાનએડું એવું
‘મુકુંદ’ નામનું જે તેજ તેનું તું હૃદયને ધીરો સ્મરણ કર.

આવાં કાળાકાલી પવ યુથરાતુ નુમે છે
જગજાથને કાલ છે કે તેવો નહોતો જે યુમે
જગજાથને તાજમહાલ અર્થે તેની કવિતા
પણ કલાતત્વથી છેક વિમુખ તો ની રીતે
હોય કે એટલું ખરું કે પરમ શુદ્ધ માત્ર વાચકના
મનોરાજ્યમાં જે જરવત, સુદમ ન વ્યાવહારક
વાનાવરણ કલ્પન કરે છે તે પ્રકારની જાતજો
જગજાથની નથી; તેપણ, કવિતામાં જેમ
પાંડિત્ય વધુ સીમાય તેમ તેની ચુલ્કાના વચ
એવી જે જગજાથની રસજાથના દત્તી, ને
જગજાથમાં આ એકજ કવિ આપણાકરૂપ
નીચરે જેણે મનોરંજક તે ચિત્ર છવ કાવ્યોદી
સાહિત્યની મમદિ વધારી અને 'હજ્યા મહા

કવિ'નું અર્થોનું પદ પાડ્યો. અને તેથીજ
અંતરૂપ કવિઓના સીમા વર્ગમાં તો તેનું સ્થાન
એકજ ઉચ્ચ છે અને રહેશે.

માહિત્યકાર પહેલો મનુષ્ય છે અને પછી
જ કવિ, કથાકાર કે નિબંધલેખક છે. તેની
માનવતા જેટલી સુવિકસિત, અને તેનું
વ્યક્તિત્વ જેટલું પ્રભાવશાળી, તેટલીજ નીચતા-
થી ને ઉત્કટતાથી જીવનની કવિતા તે પત્તપણે
છતી શકે. આ ન્યાયે, જગજાથના રસમદિરની
આ માનવવાચા પરથી એટલું નો અવસ્ય પ્રતીત
થશે કે તેમના અખિતલની નિરવચિ મોહકતા
નેમની અવ્યકતા કરતા પણ વધારે રમણીય ને
આકર્ષક હતી."

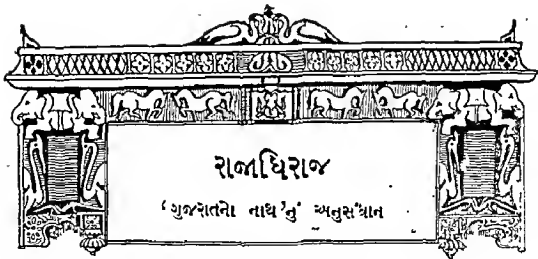
રાખડી

અનાર

રા. બદરાકર મંધારામ ભટ્ટ

ખાંડું વીરને પરમ-રાખડી રે સોય,
મારી માવડીએ યુધીને એ દોષી નો
હોરે હોરે મળકે છે ચમકે પીળના રે સોય,
મહા તારલા વીણી વીણી માથ નો. ખાંડું
પુનિત ધર્મતણા સુત-સુત યુધિકે રે સોય,
પરમ-કર્મ પરમ ધર્મનો સુવાસ નો. ખાંડું
દણ પ્રેમના આયુષ શોને વીરને રે સોય,
સખર એક સંય કાજ ધરો ઉર નો. ખાંડું
વીરા જો જો પરમેવના રે સોય,
મનુજ-મનો આદેશ નહો અન્ય નો. ખાંડું
વીરા દોરો નહો અધન ધર્મનું રે સોય,
નહો શોભા મારી છે મોઢ મુઠ્ય નો. ખાંડું
મારી માવડીનો જાયો કેરો મોઢો રે સોય,
એ રૂપે દોષી છે અને દ્વાજ નો. ખાંડું.

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

બી. એ., એલએસ. બી., એડવોકેટ;

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ.

નોંધ.

જેણે મારી “પાટણની પ્રચુતા” કે “ગુજરાતનો નાથ” વાંચી હશે તેને આ વાતાનાં ફેરલાંડ પાત્રોની ઓલખાણ પડશે. જેણે એ વાર્તાઓ ન વાંચી હોય તેને મઠે નીચે આપેલી ઓલખાણ બસ છે.

જયસિંહદેવ સોલંકી ... અણહીલવાડ પાટણનો રાજા અને ગુજરાતનો નાથ.

મીનગદેવી ... રાજ્યમાતા.

મુંગલ ... મહા અભાત્ય.

ઉદા ... મંત્રી અને ખંભાતનો સત્તાધીશ.

દાદાડ ... મંત્રી ; * કર્ણાવતીનો સત્તાધીશ.

શાલ ... મંત્રી.

ત્રિભુવનપાલ ... રાજાનો ભત્રીજો ને † સાટનો દંડનાયક. ‡

કાશ્મીરાદેવી ... ત્રિભુવનપાલની પત્ની ને મીનગદેવીની ભત્રીજી.

કાક ... ત્રિભુવનપાલનો મિત્ર ને બટરાજ.

મંજરી ... તેની પત્ની.

સજ્જન ... સોરઠોનો દંડનાયક.

પરશુરામ ... તેનો પુત્ર.

રાખેંગાર ... લુનાગઢનો રાજા.

રાણકદેવી ... તેની રાણી.

* અમદાવાદ. † સાબરમતીથી દમણ સુધીનો પ્રદેશ. ‡ સુખો.

આગતાં પ્રકરણોનો સાર

વિભાગ પહેલો

જુગસિંહદેવે મોકલેલા ફરમાન મુજબ કાક ઉદાના રીકરા આગ્રહને ભુગુરજીનું કુર્મપાલત્વ સોંપી પાઠ્યુ તરફ જ્યા નીકળે છે રાણી હીરાદેવીએ તેમજ રાણકદેવીએ જ્યુ તેને તેડાવેલો છે. જતા જતાં તેને જેલ સાથુ હેમચંદ્રમુરિને પચિત્ત થાય છે, અને થેતિ તેની પાછળ એક મુખચર પોએ છે આદી આગ્રહ મજરી ઉપર મુગ્ધ થઈને તેની બાળ કાકરાની ચેવણમા પોતાના કવિચ્ચના સાળા અને પાઠ્યે સાદ લેનાથી બળીકળી રહેવા, દેવાપાલને કાકની ચેલવળી જતાં છોડે છે કાકની મેરહાજરીમા બળવે ઉડાવવાની દેવાપાલ પેરવી રચતો હો. છે એટલમાં કાક ભતે આવી કેટલીક રકમક પાળી પોતાનું પુત્રુ તેના રક્ષણમા સોંપી જાય છે મજરીના મોદમા પડેલા આગ્રહથી ચરત્રાણના પાખીને તેમજ મજરીના પ્રભાવથી અંબલા પછી હેમચંદ્રસરિ ખબાત જાય છે આ બાબુ દેવાપાલ મદના કોઠારના વૃદ્ધ નાથક અને કાકજન દેવાને ભોળવી કોઠાર ખાવી કરી આપવાનું તેની પાસે કબુવારે છે એવી રાતે કે કાક પાછો આવે તો દેવાપાલ અનાજ ફરી કરી આપે.

વિભાગ બીજો

ભુગુરજીથી ફરીમા વાટે પાઠ્યુ તરફ જતા કાક વચમા જાડી આગળ ઉતરી પડે છે, અને પોતાનો રેગ વિધામુ બેમાને પડેરાવે છે બેમે આજ્ઞાપુસાર વઢાણને પ્રભાસ આગળ લઈ જઈ કુખાડી દે છે ગીવારે ઉભેલો ઉદાનો રીકરો વાગ્યર તેને કાક સમજ "ભચારી" લે છે અને વચળી લઇ જતાની નંવારી કરે છે આ બાબુ કાક છુપી રીતે જુનાગઢ જાય છે અને રા'ના કહેવાથી રાણકને પાઠ્યુ જોડે સધિ કરવા સમજવવાના નિમ્બુ પ્રચારો કરી થેતે સધિલુ જેડુ કદી નહીં છુટવા દેવાની પ્રવિજ્ઞા લઈ પાછો ફરે છે રસ્તામાં તેને કદા મદેવાની જાણખાજ તરફ વહેમ જાય છે, અને બાળશબ્દને અનાથાસે તે વરા કરી લે છે પણ તે પુલરીને રેરી રાજગઢમા પેમી રાણી હીરાદેવીને મળવા ફેતેદમક પ્રવાસ કરે છે અને જ્યસિદનુ મન રેવડી તરફ બેચાનુ અડાવવાનું વચન આપે છે એટલામા જ્યરેવ પરમાર આવના તે સવાઈ જાય છે. જ્યરેવને વચરાએવી રાણી કદી મુકે છે કાક સડાંને જ્યરેવ આગળ દાખર થાય છે અને જુનાગઢ મેવાનું વચન આપે છે એટલામા જ્યરેવ આપી સાજના તે અદર જતો રહે છે પછી પરમાર અને ઉદો ત્યા આવે છે. ઉદો જુનાગઢ જોડે સધિ કરવાની પેરવી બનાવે છે એટલામા કાકને અંબે બેમાને લઈ નાગ્મક આવે છે. પણ કાક પાસે દરખજ જા બેઠ ફેડી નાખે છે ઉદો, જ્યરેવ તથા કાકે વિધિ મદિ જતુ બેમ કરે છે દરખીઆન કાકનુ રક્ષણ કરવાનું વચન મુજબ હીરાદેવીને આપે છે

(દવે આગળ ચાલો)

પ્રકરણ ૧૬મું

કાકને કેળે બોલાવ્યો?

પરાયજ અને આદશી ઉમરના ધધ એક ઓમરીમા રૂપે. ઓમરીને છેડે એક મજુમમાં વિધિત સામે એવી અમુર-અકમા એક દામી મેરિમેરી કે સીવતી હતી. તાથી મુંબજ રૂપો અને અદરના બારણામાં મુજબે તેને પુત્રુ. "મોડાં બા ક્યાં છે!"

“નહીં તો શું કરત?” તેણે પણ મનઃક્રમાં પુછ્યું.

“લીલાદેવીને પટરાણી પદથી ખસેડવી પડત ને કાકને લાટમાં સડવા દેવો પડત.” જરા ગાંભીર્યથી મુંબલે કહ્યું.

મીનળદેવી થોડીવાર ગંભીર રહી પછી તેના મગજમાં કેંદ્ર વિચાર આવ્યો. તે હસી. “અરે ભગવાન! ચાલીસ વર્ષ પહેલાં હું પાટણનો મહાઅભાગ્ય હોત તો એવા પુરુષોને એવી શિક્ષા જરૂર કરત.”

“તે પુરુષ એવી શિક્ષાનો હિસાબ ગણત ખરો કે?” મુંબલે હસીને જવાબ દીધો. તેનું મુખ ભૂતકાલના રંગ સ્મરી જરા દીપી ઉઠ્યું. પછી ગંભીર મુખે તેણે ઉમેર્યું: “દેવી! બધામાં આપણી શક્તિ ને આપણી શુદ્ધિ નથી. હવે તો આપણે મોલકંડી કુલની કીર્તિ સાચવવાની છે—એટલે કે જેખમ ખેડાય એમ નથી.”

“હા!” ગંભીર થઇ મીનળદેવીએ કહ્યું. “હવે આ કાક જે તારું ધાધું કરે—”

“કરશેજ. લીલાદેવીને માનીતી પટરાણી રાખવા તો એ મથશેજ. એટલે દેવડીની વાત અનશેજ નહીં.”

“પણ જયદેવ એની પાછળ ગડિા થઇ ગયો છે.”

“એની મેજે એનું ગાંડપણ છોડશે. કાક છે એટલે આપણે મોલકું નહીં પડે. હવે લીલાદેવી જે જયદેવને રીઝવી શકે તો પછી કેં મુશ્કેલી નહીં પડે. તમે પ્રેમકુંવરને કહ્યું હતું. મેં પણ શોભને કહ્યું છે કે બને મને મળી જાય.”

“એ છોકરી એવી આડી છે કે લીલાદેવીને મોજાવી કરવા આકાશ ને પાતાળ એક કરશે.”

“લીલાદેવીને મન ગાવાનું કામ સહેલું નથી.” મુંબલે કહ્યું. ને કાકના પગનો અવાજ સાંભળી પુછ્યું: “કાણુ એ?”

“એ તો આપુ! હું વરતો. લટરાજ આવ્યા છે.”

મુંબલ ને મીનળદેવીની નજર મળી. “આવવા દે.” મુંબલે કહ્યું. કાક લાખત્ર ચયો, રાજમાતા ને મહામંત્રીને નમ્રતાપૂર્વક પ્રણામ કર્યા ને હાથ જોડી ઉભો રહ્યો.

“કેમ કાક! કેમ છે? ખેમની.” મીનળદેવીએ કહ્યું. કાક ખેઠો. “મંજરી કેમ છે?”

“આનંદમાં છે.”

“ને કે છોકરાં છેને—જાણે?”

“હા બા, એક છોકરી ને એક છોકરો.”

“તે પણ આનંદમાં છે?”

“હા, આપના આશીર્વાદથી.”

“ધણે દહાડે તું અમને મળ્યો.” મીનળદેવીએ કહ્યું.

“આપને પ્રતાપે મને લાટમાં નીરાંત છે.” કાકે જવાબ વાળ્યો.

“તું પણ એવું બોલતાં શીખ્યો કે?” મુંબલે હસીને કાકને પુછ્યું: “તને વળી નીરાંત વગે છે ખરી કે?”

“મહારાજાની સેવામાં મને નીરાંતજ લાગે છે.”

“લાટની શી સ્થિતિ છે?” મુંબલે પુછ્યું.

“બધું સારું છે. માત્ર આંખડ આંખો છે તેની ખીક લાગે છે.”

“કેમ?”

“લુલ કરવાનો એનો સ્વભાવ લાગે છે.” મુંબલ ને મીનળદેવી હસ્યાં.

“ઉઠા મહેતા મંજરીને સાધવી બતાવવાના હતા એ તું વીસર્યો હોય એમ નથી લાગતો.”

“એ તો મહેતાજી! હુંએ નથી જુલ્યો
ને એ પલુ નથી જુલ્યાના.”

“કેમ એને મળ્યો કે શું?”

“હા. મહારાજ પાસે અમે જને હતા.
વાહડ મને પકડવા સોમનાથ આણ્યો હતો.
તેણે મારા સૈનિક ને મારે બદલે અહીંઆં
ભારી ખોડા કર્યો. કાકને પકડી આણી આનદ
લેના બાપદીકરા સમક્ષ અદરના એરકમાંથી
હું નીકળ્યો. ખને જણું મોડું જોવા જેતુ
થઈ ગયું હતું.”

“ને મહારાજ?” મીનજદેરીએ હમતાં-
હમતાં પુછ્યું.

“મહારાજ મારા પર ખુશ છે.”

“તારાં ચરિત તો હું જાણુ છું.” મુન્નલે
કહ્યું. “હવે મહારાજે તને કેમ બોલાવ્યો
તે તો કહે.”

કાકે કસ્યો: “મહેતાજી! બા ન હોત તો
કે પુછા, પણ હવે નથી પુછો.”

“પુછીજ નાખની.” મીનજદેરીએ હસીને
કહ્યું “હું તો રાજ્યકારમારમા મળ્યું મારની-
જ નથી.”

“ને એ તો વાનપ્રસ્થ લીધું છે. જે કે
કહેરો તે સાંભળી લાગ્યા. મારે સદનશીલતા
કેળવની જોઈએ નહોતી.” મુન્નલે પલુ
હસીને કહ્યું.

“મંત્રીવર! તારે સાંભળો. કેટલાક
હદાયથી મને એક મંથય તો હતો.”

“શા?”

“કે આ પાટણુ થયા શું બેડુ છે.
કોઇ રા’ ને જીની નથી શકવું હવે મહેતા
મહારાજના જમણા હાથ થઈ મેલ છે નાના
બા અણુમાનીતાં થયા લાખ્યાં છે પરદેશી ને
પિશાચીના જેવે પર પાટણુનો રાજા કુદે છે.
પાટણી પોદામોની અવગણના થાય છે

એલેથી પુતું નહીં થયું તે અમતોથી લાટમાં
આંખડ મહેતા મારી જમ્યાએ બેઠા ને મારા
જેવા નિર્દોષને પકડવા કે મારવા અલેગરને
માણસો સુકાયા મને લાખ્યું કે મુન્નલ
મહેતા મયા ક્યાં?”

મુન્નલ મહેતા ખડખડ કર્યા “સ્વર્ગે
સીધાળ્યા કે શું?”

“મને એવું લાગ્યા માણુ હતું.” કાકે
હસીને જવાબ દીધો “પલુ આજ્ઞાપત્ર જોઇ
કેકે વિચાર બદલાયો.”

“કેમ?” મીનજદેરીએ કહ્યું.

“પદર વર્ષે મારો એકદમ ભાવ વધી
ગયો.”

“કેટલું અભિમાન! લાખ્યા અચ્છદે
રાજ્ય કરતા દુર્ગપાલને રાજ્ય બોલાવે નહીં
તો બીજું શું કરે?”

“કે પછી હોળીમાં નાજાંબેળ વધેરવાની
મહાઅમાત્યને નરર પડી હોય તો બીજું
શું કરે?”

મુન્નલની આખમાં પ્રગમા અમકડી ગડી.

“મહાઅમાત્ય હવે ધરોડ થયો છે.”

“આપની માથે કુસ્તી કરવાની મારી
હીમત નથી.” કાકે મુન્નલના સ્નાયુ નરર
નરર કરી કહ્યું. “બા! તમને શું લાગે છે?”

“તારી બુદ્ધિ ને બજ ખને તેવા ને
તેવાજ રજા છે એમ એખખું દેખાય છે.”

“સ્વરે હવે મને કેમ હોમવો છે
બોલો?” કાકે કહ્યું.

“કાકે! દીકરા!” મુન્નલે કહ્યું. “બા
કહે છે નેવાત ખરી છે. તારી જોડી નથી.”

“હવે શું કરવાનું છે?” કાકે પુછ્યું.

“તારી નજરમાં આવે તે કાકે! રાજ્યના
અવનમા ઘણી વખત કરોડ પ્રસંમ આરે
છે બે તે પ્રમગ વગાળ્યા. તો. રાજ્યની

માથું ફુંકાનાં, ભેરથી ઉંચું નીચું થઈ રહ્યું.

“હં...હં... હવે કાંઈ મને તમારી સાથે નહીં વસાવે.”

વાહડની છાતીમાં હુમો ભરાઈ આવ્યો. “હું જાણું છું.” તેણે મહા મુશ્કેલીએ કહ્યું, “મારો વિચાર હતો કે કાકને પકડી લાવી મહારાજ પાસે વર માંગીશ. ઉલટી આ તો બેઆખર થઈ. મારે તારા આપના હાથ નીચે લઈવા જવાનું છે.” કપાળ પરથી પરસેવો લુછીને વાગાલટ કહ્યું.

“આપા કહેતા હતા કે તમને કવિતા બનાવતાં આવડે છે—લઢતાં નથી આવડતું.”

વાહડે નીચું જોયું. “તેં કેમ જાણ્યું?”
“એક દહાડો રાતના આ ને આપા વાત કરતાં હતાં તે જાનીમાની મેં સાંભળી લીધી. વાહડ—વાહડ—ઓ વાહડ—” પેલીએ નિરાશાભર્યે અવાજે કહ્યું.

“કેમ?”
“હજી કાંઈ નહીં પકડાય?”
“સમર્થ! એ તો મહારાજનો માનીતો છે—કે ગાંડી થઈ છે?”

“વાહડ! ત્યારે તારા દાદા મારા દાદાની માફક દંડનાયક કેમ નહીં થયા?”

વાહડે ખેલથી ઉંચું જોયું. તેને ખજાર હતી કે તેના મારવાડી દાદાનું ભુખડીબારસ જીવનજ તેની ને વનરાજના મહા-મંત્રી ચાંપાની વંશજ સમર્થની વચ્ચે આવતું હતું. પણ એ દાદાની સ્થિતિ માટે તે બીલકુલ જોખમદાર નહોતો તે, આ નાદાન છોકરીને કેમ સમજાવવું તે એને સૂઝ્યું નહીં.

“મારા બોગ લાગ્યા હતા તેમાં.” વાહડે આત્મતિરસ્કારથી કહ્યું.

“ત્યારે તમે કવિ કેમ થયા?” સમર્થે પુછ્યું.

“મારું માથું ફાડવા!”

“તમે એવા કેવા?” સમર્થે ગુસ્સામાં કહ્યું. વાહડે અદ્ય વાળી.

“સમર્થ! હું જાણું છું કે તારે લાયક હું નથી. હું હવે સંગ્રામમાં જઈશ. મરી જઈશ તો છુટીશ—ને કીર્તિ મળશે તો તે પહેલાં તો તું બીજે ઠેકાણે વસાઈ સુકી હશે.”

સમર્થે ઉંચું જોયું ને ડોળા ફાડી જોઈ રહી. “તમે મરી જશો—ના. ના ને પછી તમને બાળી દેશે. ના. એવું શું બોલો છો?”

“મારાથી તારા વગર નહીં જવાય.” કવિએ કહ્યું.

“લાઈ! એમ શું બોલો છો? તમે એવું બોલો છો ને મારો જીવ ગલરાય છે.”

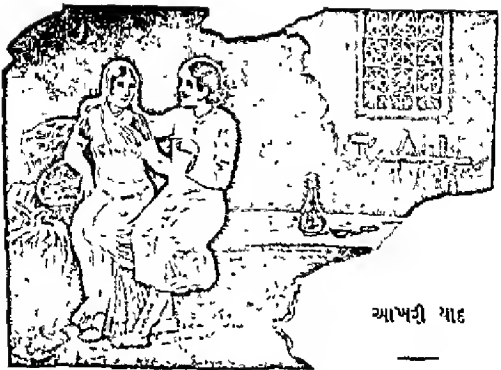
“સમર્થ! તું બાલક છે—એટલે મને ક્યાંથી સમજવાની છે? તું તો મને કાલે વીસરી જશે ને તારા વિના કેમે કરી મારી છંદગી જવાની નથી.”

સમર્થને કપાળે કરચલી પડી. તે નાદાન, વગરવિચારી ને તુરંગી હતો. તેને વાગાલટ ધણેજ ગમતો, ને તેની સાથે પરજીવાનું ધણું મન હતું; પણ તે આમ કેમ બોલતો હતો તે તેને સ્પષ્ટ સમજાતું નહોતું. તેણે થોડી વાર સુધી વિચાર કર્યો.

“વાહડ! તેં મારું ગીત પણ બગાડ્યું. મેં એવું મરસ જોડ્યું હતું!”

વાગાલટ જરા તિરસ્કારથી હસ્યો. “સમર્થ તારું તો જોડ્યું બગાડ્યું—પણ મારી તો જોડ ગઈ.”

“કેમ?” સમર્થે પુછ્યું.

આખરી યાદ

લેખક:
રા. મુનિયુમાર મલ્લિકાકેર બહે

નિવસ:
રા. જાલેદ.

એ એમ

સા ને આપા શહેરમાં હાલકાર ફેવાઈ ગયો હતો. મગજદોષ-ધૂપના મુગજોદાર પાતાવન્યમાં લોકો નીચાઈ પડતા અને તોચા કરતા હતા. આરમાન સહે વાળ કરતા મીનામ ઉપર મુકાં પાલાની બાબત મુકાં મુકાને ઉક કાનિયાન પોડાઆવા મહેલ કરતા હતા. બાબતમાં મહેલીન, નાવરગ, આપન કે જાવગ પહેવા ચતા ત્યાંમાં બધેજ એક ઘરની બાદની સીદા અમર હાવરને ગમગીન બનાવી હતી હતી. જાને રમેકોડના ખાજમાં પડતા અચાનથી દરકન પડે તેમ

બધા આરતેઆને હમ બગના હતા સીરાઈ મા આપનાર પરદેની પાણી કાઢી શકે કે આજ આપામાં મોઢ ની મજમ કે ખીરનાક બનાવ બની ગયો છે તેમજ હતુ તુરનનીજ પાણી ફરલી શહેરનાદની રવાની અધેજ ખાવર આપ્યા હતા કે જુગનપુર શહેરમાં શહેરનાદ બાબુ આજુ પદ બાબુ બેગમ મુમનાકમહારે કમરવામ કાપા છે

જુગનપુરની કુચ હમીઆન બેગમમહાબા ની તખીઆત નાદુરસ્ત ચાલ્યા કરતી હતી તેથી બાદનાદનુ દીપ એકરાર રહ્યા કરતુ હતુ.

તેમાં છેલ્લી રાતે એક વિગિન બનાવ બન્યો.
 બાદશાહના પુરાનપુરના આવાસમાં રાત્રિ
 નું રાજ્ય ધીમે ધીમે જામતું હતું. ખાબસરા
 અને બાંદીઓ સર્વ પોતપોતાનાં
 કાર્યોમાં મશગુલ હતાં. એક હાથીદંતના
 પલંગ. ઉપર શીકા રાખસાર અને કમળોર
 બદન છતાં અગે સૌંદર્ય અને અરમે તુર
 ભરેલી એક નાજનીન કાનખાખના તકીઆને
 અટોલીને બેઠી હતી. તેનાં વાળનાં ઝુંદાં છેક
 સગેમરમરની ફરસખંદી સુધી પહોંચતાં હતાં.
 તેની સામે સૈયદર અદાથી તેનો ખાગીદ બેઠો.
 બેઠો વારંવાર ચિંતાથી લાઠી પસવારતો હતો.
 વચ્ચે વચ્ચે નર્મગોષ્ઠિ ચાલ્યા કરતી હતી.

બેગમ તે રાતે જોડું બોલી હતી તેવું
 અગાઉ કદી બોલી ન હતી. શહેનશાહના હાથ
 નીચે સારા હાંદની રીઆસત હતી. તેનો
 અમલ સ્ત્રીના જીગરના અંદરના મુલકમાં
 પણ હોય એમજ—દર્મણ તેને—લાગી ગયું
 હતું. સુમતાજ શાહજહાનની મહોબતની લુખી
 હતી, તેની રીઆસતની નહીં. શાદી પછી
 સોળ વરસ સુધી સુમતાજ અને બાદશાહ
 કેટલાં સુખમાં રહેતાં એ સુખને મુકાબલે
 ખુદ બેહીસ્ત પણ તેમને હીસાબમાં હતું નહીં;
 તે વખતે શાહજહાન બાદશાહ નહોતો
 પણ બ્યારથી ગાદી આવી ત્યારથી
 ખુનરેજમાંથી, શરાબીમાંથી, સાકીની દુકામાં
 થી, રાજ્યની મસલહતોમાંથી એક ઘડીભર
 પણ તેણે સુમતાજને પાત કરવાનો અવસર
 આપ્યો ન હતો. ગાદીનક્ષીન થયા પછી
 સુમતાજ તેની માથુક રહી ન હતી. તેના પરની
 રહેમદીલી કમી થઈ ગઈ હતી. બાદશાહને
 તેની સાથે વાત કરવાની કુરસદ ન હતી, ફક્ત
 મહેરુનીસાની લગીજનાં હુસ્ન પર આક્રીન
 ચવામાં, તેની આંખોનાં તેજમાં અંજવામાં

અને તેના મુખબદનને ડાલી સાથે ચાંપવા-
માં-એ બધા ઉપયોગ શીવાય બાદશાહને
મુમતઝાનું જરા પણ મહત્ત્વ હતુંજ નહીં.

આ બધી વાત સંમોદ શબ્દોમાં દીવ
ખોલીને તેણે કરી. શહેનશાહ શુઆમાં
મુખમયની માત્રી પરથી એકદમ ઉભા થઈ
ગયા અને મુમતઝ વધારે ખોલે તે પહેલાં
હરી કરી નહીં આવું એવો મન સાથે
નિશ્ચય કરી ચાલ્યા ગયા. બાદશાહના
ખીજાનાની ખીજે સગરા થતાં મુઝે
બળવું કે અને તે હરી રંગમહેવના
વધારે નહીં.

પણ બાદશાહ માટે ખીજાનું વચામ
હતું. એ મોતી રાતના ચક્રનાં કિરણોરજ-
માંથી આવે વરગી બળે તેના કુશરને
ખાક કરી નાખતી હતી, અને તેની એ
નેદર પરેશાની ઉપર તાપીના ધાળી કલકલ
અચાજે દમનાં દનાં. મોગરા, જુમ, મોરસીને
શુભાખતી વિવિધ પ્રકારે લાતી પરન
બળે બાદશાહની રીજવો હતો. પણ બાદશાહ
ના શુરસાના એક અપ્રતિહત વેગ આવગ
જપા સાદાજબ જની ચપા દના સાજીના
દાખમનું કશય એમને એમ પડી રહ્યા
દત્તે, વૃક્ષાંતી લાતી રહેતી નજામાંથી
કુશલિત કુમોરો થોડે બહાર આવી ત્યાજ
બરકતો. પણ બાદશાહ નો એ આતમ
હોતી મેરેલીમાં આમતેમ આદાજ મારના
હતા.

અપાનક રાત્રીએ થીમે આવગ જપની
હતી બાદશાહ શુઆમાં શુ કરશે તે તેના
બાળી શકું ન હતું તેના મોતી આજની
આતમીયા સારે ખીજી પ્રજતા હતા
કપાતી વિભીમણી મોતેરી રેતીના તીમે
આતમ એકએક કબૂતી મૂકે આમચમના

લોકો વિંતા તે બધથી બેકાર થતા જતા હતા. રેતી ખવામ થતી અને રેત પરનો પહેરેગીર જાવર ઉપર ટોચા કરતો સારે સૌં છુટકારાની એક વધુ આહ લેતા. ફરી પછી રેતી પડતી અને ફરી એજ વિંતા અને બધની વ્યવસ્થા શરૂ થતી. આ અનિશ્ચિત સ્થિતિમાં કલાકો ઉપર કલાકો વીતી ગયા અને કોઈએ આવી બાદશાહ સ્વપ્નનને જાહેર કર્યું કે એજમઆહેવા બેઢીખનગીન થયાં.

મોતના કરી માણસને જે અમર નથી થતી એ ખત્ય નજર આગળ ખડુ થતાં થાય છે. આગલી રાતનો કોઈ ભુલાઈ ગયો, પણ એ મનની વાનોતી ફાટી આ અખખાર માનવી બાદશાહના દાસમાં સાચુત મોટી થઈ.

શીરહીની કોમતી ખાલીઓ ફરીને સાહીઓ ઉભા હતા. બાદશાહ શુ કરશે એ બંધે હાથમાતી ખાલીઓ મુજબતી હતી બાદશાહે શરાખના એક બે જનમ પીયા પણ કલમ માટે ચાલ્યા ગએલા મદિરાહીના નશાને ખાને મદિરાનો નશો ચડ્યો નહીં. એક સાહીના હાથમરેથી પાકુ પડ્યું અને મંત્રુર ઝંકાર કરી કહ્યું તેમનો શગળ મંદન આસ્મ ઉપર રેણ્યો અને શામ્યુ કે આરમનું જીવર લોહીના રંગે ગળાઈ નયુ છે. બાદશાહનું ચિત્ત વધારે મુન્ન થઈ ડોકું. તેજે હઝીગવાથી બહાર ગેયુ. બહાર હતા કાળા વાદળ, અંદર પણ તેવોજ દુનૈ નિગરા નો કાશો અધકાર.

જો એજમનું મોત તેજ રાતે ન થયું હોત તો દુનીયામાં એ લગારીજ બુદીરીને સખાત, જે રીતે લખાત તે રીતેજ અદીયાં લખવામાં આવે છે.

એજમ મુમતાઝના મૃત્યુની ખબર પડી બાદશાહની સૌથી પહેલી મુશ્કેલી એ હતી કે આગલી રાતે તેમની વચ્ચે જે શીસાદ થઈ હતી તેની ખબર કોઈને પણ પાડી ને. એ નહીં, અને તેઓ આગ્રામાં નહીં પણ પુરાનપુરમાં હતા એ એક રીતે વધારે બહેનર હતું, તેથી તેની એ ખ્યાહીજ બર આવી શકે એમ હતું. તેની સાદી સમજમાં એમ આવ્યું કે ફરે પછી મુમતાઝર ઉપરનો અલત ચાદ જાહેર કરાય અને જરા દુઝીઆરીથી લુધાહની મમી વધારે દેખાડવામાં આવે તો કલહ થયો હતો એવો અરેગ પણ દોહાને જાય નહીં એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી બાદશાહે પુરાનપુરથી આગ્રા એકદમ કુચ કરવાનો દુકમ કર્યો. આ ખબર આગે આવ્યા તેવોજ આખા પશ્ચિદમાં ખબર ભગાડ થઈ રહ્યો અગત વિખાતું માણસો શીયાવ ખીખ કોઈ બાદશાહની મુવાલાત બંધ શક્યા નહીં, અને કચેરીના બાદશાહ અગત માણસોની મુવાલાત લેશે એવી વાત બહાર આવી હતી.

બાદશાહ દીવાનેખામમાં પધાર્યા તે સ્વિસે આખી કચેરી રોકના લેખાતમાં હતી એક ચારણે એજમઆહેવાની અુનિ ગાળ અને એજ ફરે એક મૌલવી અને એક પઠિત અનુસરો. વજરે એજમઆહેવાના નામ ઉપર બેદાન થએલી તે જાહેર કરી અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ માટે તેમણી કમવા સૂચના રજુ કરી, તે બધી બાદશાહે મંજુર કરી.

પણ જેવી એજમનો શોકે ઊંડી દેવાની ચાત આવી કે બાદશાહ એવેત થઈ ઉઠ્યા "મારી ગમી તો જીદગીબર રહેવાની, મને તો ફકીરી લેવાનો વિચાર આવે છે" એમ તેમણે કહેવા માંડ્યું. પછી શુ કરવું એ વાત બીએ રેતીને પુછી, કોઈએ જાહેર બનાવવાનું કહ્યું, કોઈએ કંઈ કહ્યું, કોઈએ કંઈ કહ્યું.

એક દરખાસ્ત મુમતાઝ બેગમની યાદગીરી-
તો એક રોજો બંનાવવાની હતી - તે
બાદશાહને પસંદ પડી. પણ મુમતાઝ માટે
મહેલ બનાવનાર કારીગર કોણ? ત્યાં એક
મૌલવીએ કહ્યું કે છકની યાદગીરી ચણવા
માટે છકનો બંદો જોઈએ. દીલ્હી શહેરમાં છે
કોણ એવો કારીગર? કોઈએ કહ્યું કે શહેરને
છેવાડે ખુણા ઉપરના મકાનમાં એવો એક
અદ્ભુત કારીગર તેની ખીખી સાથે રહે છે.
એ ખીખી શીશાય જહાંમાં ખીલ કોઈને
દેખતો નથી.

x   x   x

ચિત્તની વૃત્તિઓ જ્યાં નિર્મલ હોય,
નિઃસ્પૃહ અનેહજાર જ્યાં સર્વોપરિ હોય,
ત્યાં સૃષ્ટિનું બધું વાતાવરણ પણ પ્રભુ-
રૂપ જ બની રહે છે. જાણે ઉમે રહ્યું રહ્યું
કંઠાળી ખુદ સ્વર્ગ પણ આવે કેકણે આરામ
લેવા થોભી જાય છે. એજ રાતે એજ આઝા-
માં એક તરફ જ્યારે સર્વ લય અને ચિંતા
થી વ્યાકુલ હતાં ત્યારે ખીજી બાજુ વાદળોમાંથી
બહાર આવતા ચંદ્રના ઝાંખા ઝાંખા પ્રકાશમાં
વિવિધ કુસોની મહેંક વચ્ચે ખુણા પરના
મકાનના એક સાદા શયનગૃહમાં બે આત્માઓ
અનેક મનોરમ વ્યાપારોમાં મશગુલ હતા.
ફક્ત વાતોચીત્ર નહીં, માત્ર આનંદોચી નહીં.
કેવળ દીલગીથીજ નહીં પણ જાણે દમ બ
દમ એ યુગ્મનું પરસ્પર આદર્શણ વધતુંજ
જતું. પણ દરીઆની માફક તેમના આનંદો-
માં પણ ભરતી ઓટ આવતાં. આજે સફીના-
નું દીક્ર નાશાદ હતું. તેની પ્રેમક નજરમાં
આજે રોજનું ઝલકિત હારવ નહોતું. જાણે
કોઈ ખવાય જોતી તે બેઠી હતી. તેવામાં
તેનાં કુશંકની એક કટ યુમી પતિએ સ્થિરતા-
નો ભંગ કર્યો.

સફીના શીકું હસી: “હસા, આ બધું ક્યાં
સુધી ચાલશે?” હસા આ સવાને અન્યથ થયો.

“કેમ ક્યાં સુધી વળી? છંદગી ઠે
ત્યાં સુધી.”

“હા, પણ છંદગી ક્યાં સુધી ટકશે?”

આ પ્રમાણે વાતો શરુ થઇ અને અનેક
વાદવિવાદો, નમગોષ્ઠીઓ થઇ, પણ કોઈનેએ
કલાકો વીત્યા છતાં સતોપ ન થયો. ફરી
પાછો સફીનાનો સવાલ આવીને ઉભો રહ્યો:
“છંદગી ક્યાં સુધી ટકશે?”

“તે જાણીને શો લાલ? હજી તો બનેલું
જીવન લાંબુ ચાલવાનુંજ ને!”

“પણ ધાર કે એક અહીંથી ચાલ્યું
જાય તો?”

“ધાર કે હું ચાલ્યો જાઉં તો તું શું
કરે?”

એ ખ્યાલે સફીના કમકમી ઉઠી. જાણે
ત્રાસીને બોલી: “બેશક, જ્યાં તું જાય ત્યાં
તારી પાછળ આવું. પણ હું ચાલી જાઉં તો
તું શું કરીશ?”

આ સવાલનો જવાબ તે આપવાનોજ
હતો એવામાં બારણાં ઉપર કોઈએ ટકોર
કર્ધી. હસા અન્યથ થયો. આટલું વહેલું કોઈ
પણ શિદ્ધપકારને બોલાવવા આવે નહીં. જાહે
જોયું તો બાદશાહનો એક પાસખાન શાહી
તેણે સાથે દરવાજે હસાને બાદશાહ પાસે
લઇ જવા આવ્યો હતો. હસા જવું કે ન જવું
તેનો વિચાર કરતો હતો તેવામાં તેને સફીના-
નું ગમગીન ત્રાસિત મુખ યાદ આવ્યું. તેણે
પાસખાનને ના કહી.

બાદશાહ આતુર નજરે રાહ જોઈ રહ્યા
હતા. પણ ઉપર પત્ર જતી અને બાદશાહની

તમના વધતી જતી હતી. પાપખાને આવી ખબર
હતી કે હસા આવી શકે તેમ નથી. બીજી
કેલ વખત બાદશાહ ગુસ્સે થાત પણ તેને બદલે
આ વખતે તેણે એક અફમરને બોલાવવા
મોકલ્યો. તેણે આવીને પણ એજ સમાચાર
આપ્યા અને થોડા વધારે કલાકમાં તો એવા
બીજા સાત આઠ માણસો ત્યાં જઈને સફળ
થયા વિના પાછા આવ્યા. બાદશાહના ફરમાનની
ગરજ પણ પરવા ન કરે એવાને
જોવાનું બાદશાહને કુતૂહલ થયું ફરી તેણે
એક અમલદારને ધનાના ન આવવાનું કારણ
જણાવવા મોકલ્યો. તેણે આવીને જવાબ આપ્યો
કે તેની બીજી એકસાર હોવાથી તેને રીઝવવાના
આધારમાં તે પડ્યો કે અને તેથી આવી નહીં
શકે. બીજી સાથે તેને બોલાવવાને દુકમ કરી
બાદશાહ તેના પાછા ફરવાની રાહ જોઈ રહ્યો,
પણ તેના મનમાં હસાનાજ વિચારો આવવા
હતા. તેને ખરેખર હસા ઉપર રીઝ ચડી
શીયોના બાદશાહ જે મુખ ભોજવી ન શકે તે
એ બોગવેજ કેમ? બાદશાહે તેની માથાકોને
નજ દીધી હતી અને ફરી ઠીક તેની સ્મરન
જોઈ શકે તેમ નહોતું. પણ હના તો તેની
માથાકોની દરજ થયા માગતો નહતો. તેને મન
માથાક એ બાદશાહ કરનાં પડી વધારે વાત
હતી એ માણસના મખની બાદશાહને
અનિરાધ દર્ખા થઈ.

બોલાવવા મોકલે માણસ પણ આવે તે
પડેવા બાદશાહે પોતાના મનનો નિશ્ચય કરી
મુશ્કો હતો. માણસે પાછા આવી ખબર આપી
કે હસા આવવાને નથી. અહોરા ઉપરના એક
પણ ફેરફાર વિના બાદશાહે આ ખબર સાંભળ્યા
અને મતોપનું એક નિર્ણય હાથે તેના
મુખે ફેલાવ્યું, અસપાસના લોકો કોઈ બવાનક
મિત્રાના અને મુજી મવા આ દાસ્ત નથી

હસાનો અંજામ હાથે એવી હાને ખાતરી
થઈ ગઈ. મહાહકારોમાંના કોઈએ બીજા
કારીગરથી કામ લેવા કહ્યું, પણ મોજાવીના મન
એમ હતો કે કામ લેવું તો હમા પામેથીજ
અને નહીં તો એ વિચાર છોડી બીજા કામ
માટેના વિચાર કરવો. બાદશાહને સાચું કે
તેની મુરાદ વચ્ચે હસાના રોહનું નડતર છે
અને નડતરનું છેકજ નિર્ણય કરનાર કુદિલ
રાજનીતિ ભોજ્ય બાદશાહને સદજ હતી તેને
મજીનાને મારી નાખવાનો વિચાર આવ્યો.
મોજાવીની સલાહ આપી પણ બાદશાહને રહ્યો.
તેણે સજીનાનું ખુન કરી હસાને પકડી મંગાવવા-
નો દુકમ કર્યો

બીજે દિવસે સવારે હસાએ જોયું તો
ચોને પહેરેગીરના હાથમાં બંદી છે, પામે
સજીનાનું હમત મુખ ધડથી છુટું મુઠું થઈ
પડેયું છે અને મોઢીથી આખી પધારી રચાઈ
ગઈ છે. અચાનક બનેલા આ બનાવથી તેની બુદ્ધિ
બહેર મારી ગઈ એવો તે સ્વચ્છ થયો તેવુંજ
પેટ છૂક ગિર ઉઘારી તેને મુમીના વરસાદથી
ભરી દીધું, છાતીએ દખ્ખ પેટનું દખ્ખનું અને
જન્ય મુખે તેની મામે જોઈ રહ્યો પહેરેગીરને
આ એટા મહેવા જેટલો વખત ન હતો તેઓ
એકદમ તેને બાદશાહ પાસે લાગ મવા કચેરી-
મા તેના લોડીખરેલા હાલ જોઈ અર્ચના
દીવમા કપારી મુરી, પાનું બાદશાહના કેરી
ઉપર કોઈજ દયા બળાવી શકે નહીં.

બાદશાહે કોપના જાણે અંજાર વરસાવી
દોષ તેરી લાન આપ કરી તેને પુછ્યું. "કેમ રે!
ફરમાન પ્રમાણે તુ કેમ દાખર થયો નહીં?" જાંદો
એક નિરંકરમરી નવર બાદશાહ ઉપર નાખી
બેદરકાર હમે મુપ હોતો રહ્યો. બાદશાહે
અજબ મહાબુ: "કેમ મુમતાઝની વાદગીરીમા

એક મહેલ તું બનાવી આપશે કે?" આદશાહ જવાબ માટે રાહ જોઈ રહ્યા પછી કેદીને મુખે શન્યતા શીવાય બીજું કશું જોવામાં આવ્યું નહીં. કેદીની નજર આગળ આદશાહ હતા ખરા પણ તે તો એક બીજોજ દેખાવ જોઈ રહ્યો હતો. તેની નજર આગળથી દરબાર આખો યુગ થઈ ગયો અને આસ્માનનાં મોતેરી વાદળાંમાંથી એક પરી ઉતરી આવતી દેખાઈ. તેના મુખ ઉપર કુતૂહલ અને ગમગીની હતાં. કેદી પીછાની શક્યો, તે સકીના હતી. જાણે ત્યાં ઉભાં ઉભાં તે સવાલ પુછતી હતી: "હું ચાલી જઈ તો તું શું કરીશ?" ફરીફરી એજ પ્રશ્ન તેના મનમાં આવ્યા કરતો હતો. તેનું સ્વાન ફરી નષ્ટ થયું. આદશાહે ફરી સવાલ કર્યો. ઇસાને મુખે કાણુભર આનંદ ચમક્યો હોય તેમ લાગ્યું. તેણે માથું હલાવી હા કહી. "આદશાહે તેને નજર આગળથી દૂર કર્યો. તેને જુરો" કરવામાં આવ્યો. રાજમહેલમાં તેને ચોરડાં અને જોઈતાં સાધન આપવામાં આવ્યાં.

કમેરીમાંથી બહાર આવતાં ઇસાને શું બની ગયું ને બરાબર સમજાયું. આદશાહનો બોલ વહેરવાનો નતીજો ફક્ત સકીનાનું ખુનજ નહોતો પણ એ તો ખુન ઉપરાંત વિરસ છવનનો ભાર વહન કરનાં છવવું એ પણ હતો. દનાશ થયું એ ઇસાની પ્રકૃતિમાં નહોતું. છવવું તો સકીનામયજ છવવું એ. તેનો નિશ્ચય હતો. તેણે પોતાના કામનાં ઓળંગેલા કામમાં શીધાં.

લોકોને જાણ થઈ કે 'મુમતાઝની કબર ઉપર રોજે ચણાય છે. દેશવિદેશથી દુનિયા કારીગરો આવ્યા હતા પણ તે બધાનો ઉપરી કોઈ એનમુન આદમી હતો. બુખ કે નિરા તેને અસર કરનાં નહીં. રાત ઉપર રાત તે નકશા

ચીતરતો બેસી રહેતો. આરસની લાદી ઉપર હમેશાં કોઈ એકજ જાતની સ્ત્રીની છબી ચીતરતો. પછી તેનું માથું ધકધી જુદું પાડતો. તે પછી એ લાદી ઉપર વિવિધ નકસીકામ કરતો. પથ્થરે પથ્થર મુકાતાં તે જોઈ રહેતો અને મૂંઝૂળું ન લાગે ત્યાં એકસે હાથે તે લાંબી તોડી ફરી કરતો. આલમનું તેને લાન નહોતું. વિચારમાં ગીરફતાર થઈ તે ધણી વાર મકાનના એકાદ ભાગને બોસા લેતો. લોકો કહેતા કે તે દીવાનો છે, પણ કારીગરો તેની મગલ પીછાનતા મુજે મોંએ તેને અનુસરતા. બ્યારે કારીગરો આરામ માટે જાય સારે પણ એ ત્યાંથી ખસતો નહીં. ધીમેધીમે મકાનનો આકાર જેમજેમ ધણવા માંડ્યો તેમતેમ એ નકસી અને એ શુંબજની લોકોને કદર થવા માંડી. મોહોમાંહિ વાતો થતી કે એવું અભયજ મકાન તેમણે કદીએ જોયું નહોતું અને જોશે પણ નહીં.

દિવસો, મહીનાઓ, વરસો પસાર થઈ ગયાં. અંતે ત દિવસ આવ્યો જ્યારે ઇસાએ હથોડી વગેરે જમનાનાં ઉઠાં પાણીમાં ફેંકી દીધાં. જરા વાર તે આસ્માન લગી પહોંચતા મીનારા તરફ એક સતોપની દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. જોઈને એક ઉડો નિઃસ્વાસ નાંખ્યો. એટલામાં પાછળથી આવીને કાંઈએ એક મજબુત હાથ તેના ખભા ઉપર મુક્યો. તે આદશાહ શાહજહાન હતા.

"અય પાગલ!" આદશાહ બોલ્યા. "આદશાહની તાકાતનું હવે તને લાન થાય છે? જે આદશાહ તેની માથુકની કબર પર આવાં મકાનો ચણાવે તે આદશાહ મોટા કે ક્યાંય દાદા અગ્રેથી સકીના મોટી?"

ઉત્તર મળ્યો: "સકીના."

“એમદણ યુવાન. તું કહે તેમાં શું? સારી આપમ જાણુએ કે આ બાદશાહ શાહ-જહાનનો મહેલ છે, તારો નહીં.”

હમાનુ સુખ કોપથી પ્રત્યક્ષત બની ગયું. ઝીંકા પર ધમતો હોય તેમ તે આગળ આવ્યો. મુસ્માના વેશને મુજીવીથી રોકીને તે બોલ્યો. “એહયા બાદશાહ. આ મહેલના પથરા તે મગાવ્યા મઠે તું તેની જરૂર તારો હક્ક સાબીત કરે છે? એ મહેલ તારી બેચ-ની શાહીરી છેજ નહીં. એ મહીનાની શાહીરી છે એ પથરની રજેરજમા મહીનાની જ્યાં છે મારી હથેલીનો દરએક ચાલ સહીનાની ખાતર ઉપડતો અને પડતો દતો.

આ આવો મહેલ સહીનાનીજ કંથા કહી ગયો છે. પામયેની અત્યમ એ મહેલને જસે તારો મળે, પણ બધારેખ્યારે કોઈ હજકનો બસો અહીં આવી અડશે ત્યારે તેની જ્યાંમાંથી એકજ ઉદ્યાર નીકળશે કે, “આ મહેલ નથી પણ એક વિરહી આરોંધ માગુકને હનાયન કરેલી છેલ્લી શાહીરી છે.” અને ઉતર આજત્યા વિના તે ચાલેો મયો.

કોઈક વાર કોઈ દિવાના જેવો ફકીર જમવા બટકતો તાજમહેલના ઝાંખાઝાંખા મોનારાઓ તરફ જ્નેનો કે તાજને પણ સુલી જઈ ગદન વિચારમાં નીચે જોઈ મહેલે દેખાતો ત્યારે કોઈને શંકા પડતી તો કોઈની બોલી જતી હતું કે શિરપકાર કિસ્તા હસા!

અમીરી અત્તર

૨૦૨

ઓટો મોહીની

(૧૯૨૬)

અમ્મેહીનાં મીઠાં પુલોની મજલ દેનાર

બાદશી ૨ ની ફીજન ૨. ૨, વામ, વા

મોહીની એજન્સી

જુમા ....મસજીદ.....મુંબાઈ.

તંત્રીસ્થાનેથી

સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

પો

તાની બાહુનાં મહોરાં તરીકે
મનુષ્યોને વાપરવાં એ વિધાતાની

શુષ્ક ટેવ છે; તેમને સુખદુઃખનાં સહેનાર
બનાવવાં એ તેની હમેશની મોજ છે; તેમનાં
'દુઃખપ્રધાન સુખ અસ્પૃશ્ય થકી ભરેલાં' જીવનમાં

અકાળ મોત જેવા
બનાવોથી કદીક ત્રાસ
વરતાયવો એ તેનો
અનન્યસાધારણ વિવાસ
છે. એવા વિવાસ-
નો ભોગ ગમે તે
માણસ બને ત્યારે પણ
હૃદય કંપી ઉઠે છે, તો
પછી પોતાના બંધુઓ-
ને રક્ષિતા ને ઉન્નતિનો
માર્ગ દાખવનાર માનવી
મરે ત્યારે ઉઠો આઘાત
થાય તેમાં શી નવાઈ ?

સ્વ. મણિશંકરજી
અવિદ્યાન તેણે થયું.
લગભગ એ માસ
સુધી કર્શી ખખરઅંતર
મળે નહીં, અને તપાસ
કરાવતાં ઓગસ્ટના
પહેલા અડવાડીઆમાં
માહીતી મળી તે
એટલીજ કે જીવનની
અધવચમાં લાહોર

અવિભક્ત આત્મા

[અનુસંધાન પુષ્ટ ૪૩૧ થી]

કેતુ [કુરો પાને]

પણ આ કુ! આરી નાનાં છોકરાં જેવી
છાને લીધે આર્પજનોતું સત્તાનાથ જ્યા
દેશે! તુ પણ મૂર્ખ છે, ને પેલી છોકરી
પણ મૂર્ખ છે, અને મેધાનિધિ પણ મૂર્ખ છે
કે છોકરીને આમ તપસ્વી બનતા દીધી.

વસિષ્ઠ [શાંતિથી]

હા આર્યોનાં એ પણ અહોભાષ્ય છે

કેતુ [અકબીધને]

શુ ?

વસિષ્ઠ

નહીં તો આ આત્મચર્યન વિના આર્યો
રૂઝળી જાત

કેતુ [ઢોળા કાઢી]

આર્યો રૂઝળી જાત વસિષ્ઠ! વસિષ્ઠ!
જ્યા છે મુનિઓ વાટ જોઈ બેગ છે,
આર્પજનેતો નવો યુગ શરૂ થયો છે, અને
જ્યા નવે તારા ભેડકની, અમારી પ્રાર્થનાની
કે દેવોની આગ્રહની કોઈની પરવા નથી ?

વસિષ્ઠ [નીચું જોઈ]

પોતાના આત્માથી વિમુખ બને કોઈનો
ઉદ્ધાર થયો છે ?

કેતુ [કુસામાં]

દેવોની આજ્ઞા એલાગવાનું પરિણામ
ખબર છે !

વસિષ્ઠ [ખેટથી]

મારામાં તપોબલ્લ હશે તો બંધુ સદન
થશે. નહીં તો [આકાશ તરફ જોઈ] જેવો
મારા પિતાએ પેદા કર્યો તેવોજ પાછો લાગે છે.

કેતુ [દાંત પીસી]

પણ તું તારી જીદ નહીં છોડે ?

વસિષ્ઠ [શાંતિથી]

હા મારો આત્મા કેમ વીમર ?

કેતુ

[સખ્તાઈથી જોઈ રહી] સમર્થિનો શાપ
લાગ્યો—

વસિષ્ઠ [માથું નમાવી]

જેવી ભગવાનની કૃપા.

કેતુ [ભયંકર અવાજે]

પાપાચારી! તું સમર્થિની પ્રાર્થના તિરસ્કારે
છે-દેવોની આજ્ઞા ઉઘાપે છે? મર્વિષ!
તારા દુરાગ્રહની શિક્ષા તને હું કે કો છુ. [ઉંચું
ઠોકું કરી] કુટાં જા. તારો આત્મ જગીને
ભરમ થશે—તારી સખત છેતુઓથી તું
વીણુયો થશે—ને દેવોનો દેવી તું—નિરાધાર
એકલતામાં અવતાર પુરો કરશે

વસિષ્ઠ

આખો મીઠાને કુરો છે] જેવી આજ્ઞા

કેતુ

[શિષ્યોને] શિષ્યો! આ પાપચાતુરમાથી
પાછા આવો. [શિષ્યો પાલખી ઉપાડી ચાલ્યા
જાય છે. સોડો 'ભગવાન' કેતુનો જ્યાં બોલતા
સાથે જાય છે સમિપના શિષ્યો પણ પછીકુટી
તરફ દોડતા જાય છે અને ભાથી પોતાની
વસ્તુઓ લાઇ જતા રહેતા દેખાય છે. વસિષ્ઠ
તળીએત વાળી જોયા કરે છે. માત્ર એવનકણી
થોડી વાર જોયા રહે છે]

એવનકણી

મૈત્રવરણ્ય! તુ જહુ જનરો દીપતવણો
છે પણ ભગવાન કેતુનો શાપ નિર્બલ નહીં
જાય. ને તારે લીધે આર્યોને દુષ્ટ પશુ તો
પણી જોઈ લેજે. [ક્રોધાત ક્રોડને]
આર્યોના દેશને પીએ હું નહીં છોડું. ભગવાન
કેતુનો શાપ સહન કરવાનું કુલ સાધન બનીશ.
[કરો ફરે છે.]

વસિષ્ઠ [તિરસ્કારથી હમીને]

હું ક્યાં કહું છું કે ભગવાન કેતુનો શાપ
નિર્બલ જશે? સીધાવો .

વસિષ્ઠ

ને પિતા વરુણ—તે પણ વિમુખ થયા.
[નીચું-જુએ છે]

અરુંધતી

ને હવે—

વસિષ્ઠ

[અરુંધતીના મુખ પર દષ્ટિને જરા વાર
લાડમાં થોભાવીને હસીને] હવે શું? વસિષ્ઠ ને
તેનો આત્મા ખે જણુ આ ઉભા છે.

મેધાતિથિ

પણુ વસિષ્ઠ! તું જુઓ ક્યાં?

વસિષ્ઠ

ક્યાં? [ચારે તરફ જોઈ કંઈ જાણતી] ફર
ને ફર-ઉડ્ડડ વેરાનમાં—જ્યાં ભગવાન કંતુનો
શાપ જપવા દે લાં. [મેધાતિથિના મોં પર
ગભરાટ જોઈ] મહર્ષિ! પિતાતુલ્ય મેધાતિથિ!
સીધાવો, આ પાપભૂમિમાં વધારે વખત નહીં
ઉભા રહો. અરુંધતી! જા. [તેનો અવાજ
ખટકે છે] અરુંધતી! [નિઃશ્વાસ મુકે છે]
અરુંધતી! જા—[બોલતાં અવાજ કંપાય છે]
જા. [દંડ ને કમંડલ લેવો ફરે છે. અરુંધતી
આંસુ લુછે છે.]

મેધાતિથિ

[અરુંધતીને, ધીમેથી] અરુ! ચાલ
હવે, અહીંઆં વધારે વાર ઉભાં નહીં રહેવું
જોઈએ.

[અરુંધતીની આંખો ચમકે છે. તે
વસિષ્ઠ કમંડલમાં પાણી ભરે છે તે જુએ છે.]

મેધાતિથિ [અધીરાદથી]

અરુંધતી! ચાલ.

અરુંધતી [તિરસ્કારથી]

ખરી વાત છે. અહીંઆં વધારે વખત
કેમ ઉભાં રહેવાય? તમે જાઓ, હું આવું છું.

મેધાતિથિ [ધીમેથી]

તું ચાલની, અહીંઆં રહે શાપ લાગશે.

અરુંધતી

[સખ્તાદથી દરેકે શબ્દ પર ભાર દઈ]
તમે જાઓ, હું આવું છું. [મેધાતિથિ.
અરુંધતી તરફ જુએ છે, પણ તેના મુખ
પર દહતા જોઈ ચાલ્યા જાય છે. વસિષ્ઠ
કમંડલમાં પાણી ભરી હાથમાં દંડ લે છે ને
ફરે છે.]

વસિષ્ઠ [ધીમેથી]

અરુંધતી! જા. હવે.

અરુંધતી

વસિષ્ઠ! ક્યાં જશો?

વસિષ્ઠ

જ્યાં મારું તપ મને લઈ જાય ત્યાં.
[આગળ ડગલું ભરે છે.]

અરુંધતી

ક્યાં સુધી આમ રહેશો?

વસિષ્ઠ

જ્યાં સુધી મારા આત્મામાં શ્રદ્ધા છે ત્યાં
સુધી.

અરુંધતી

પછી?

વસિષ્ઠ

પછી પિતૃલોકમાં— [એટલામાં ગભરાટ
એલી ગાયોતું ટોણું દોડતું આવે છે. પાછળ
જંગલમાં લોકોની યુમો ને ઝાડ પડવાનો
અવાજ સંભળાય છે.]

અરુંધતી

એ શું?

વસિષ્ઠ

લોકો આશ્રમ ચેતાવે છે. [તિરસ્કારથી
હસે છે] [હસીને] થોડીવારમાં વસિષ્ઠને

ખાસ મુચના.

હાવમાં વીજડીના દરેક ભગવાન સામાનના ખાસ ધાતુ કાઢી ગયા છે અને તમે ભવની દુઃખને દોડા બાવ આવી શાવ ખરીફ કરવા બચો છે તેના કરતાં હમારી દુઃખની એક વાર મુલકાળ હેવા ખાસ ભવમણ કરવામાં આવે છે મટે નીચેને કેવળે પધારશે.

અગ્રખાસભાઈ તાજભાઈ

ગુખનદાસ ખીંગી,

ટકોમણીક એડરેસ—“ખીંગીસ્ટોર.”

મંગલદાસ ફેક્ટ—મુખમ. ૧.

ખાસ આગરુદાર ગૃહસ્થો માટે જમવાની ઉમદા સગવડ.

માસીક ચાર્જ ૨૨-૮-૦

અડધા માસના ૧૧-૪-૦

કુલ ૮૦-૧૦-૨. ૩૦)

કુલ ૨૦-૩૦-૨. ૧૫)

અડધાઈક ખાસ કુખની

સગવડ શખવામાં આવી છે.

૧૫ મુલાસા માટે

મેનેજરને મળે

૩૦-૪૪૧ના પાટીયા સામે,

ભાવપાલેલી-મુખાઈ ૨.

સંકેતોની

સાથે

જમવાની

ઉત્તમ

સગવડ.

રાષ્ટ્રીય

હીલ્ડ લોજ

અવેરી

મેનશન

૩૦-

સંસદ

૧૦૫

મુખાઈ ૪.

છપાઈ તૈયાર થઈ ગઈ છે—સંસદ—અંથાવલિ નં. ૧.

રજીસ્ટરમાંના નિર્મણો ભાગ ૨. કીમત રૂ. ૧-૮-૦. દપાલ ખર્ચ ગુરુ.

૨૦. રજીસ્ટરમાં વાળાંઆઈ મહેતાના નિર્મણોના આ સંમિલ પ્રથમખર્ચ પ્રકટ થાય છે.

૨૨. રજીસ્ટરમાંની મરજીનિયિ જેટ મુદ્દા ૧૪ ને દિવમે બહાર પડી ચુકી છે.

નામ નોધાવવાનું સ્થળ—વ્યવસ્થાપક: “ગુજરાત કાર્યાલય.”

૨૨, ચિંદાવિલ લેવ, મેટ્રોન રીડી, કંપ, મુખાઈ

ગુજરાતના ગ્રંથાલયો દરમિયાં અહીં મુદ્દા આપવાના છે. લખો—વ્યવસ્થાપક, “ગુજરાત.”

વસિષ્ઠ

[અરુંધતીને બેટી પડે છે.] વહાલી!
મારું તપોબલ કૃત્યું. અરુંધતી! પ્રાણુ! આપણે
એક—એક તે એકજ રહેવાનાં.

અરુંધતી [હસે છે]

તપોનિધિ! તમારું કમંડલ મને આપો
ને એક હાથમાં આપણા હંડ ઝાંખો, ને આપણે
હાથ ઝાંખી દોડીએ.

વસિષ્ઠ [હસીને]

જેમ નાનપણમાં ઈંધન વીણતાં દોડતાં
હતાં તેમ—[દોડતાંદોડતાં આગળ જાય છે.
આગળ એક ઝાડ લલુકી ઉઠે છે, ને
અરુંધતીને આંચ લાગે છે.]

અરુંધતી [ચીસ પાડીને]

નાથ! હું મોઢા!

વસિષ્ઠ (ગભરાઈને)

અરુ! પ્રાણુ! એ તો ભગવાન કૃતુનો
સાપ. [હોહ પર હોહ પીસી] અરુ! હજી
પાછા જવું છે? વખત છે.

અરુંધતી

[માથાના વાળને લાગેલી આંચ હોશવનાં
ને ધુજતે હોડે] ના! ના! અહીંઆંજ—તારા
પગ આગળ.

વસિષ્ઠ

[એકદમ દહંતાથી અરુંધતીને વળગી
પડી] તારે વૈશ્વાનર! લે તો બનેને—[આગ-
માં બંને ધસે છે]

[અગ્નિની આંચ જતી રહે છે ને બંને
એકદમ ઝાડોમાંથી છીનારા પર દોડી આવે છે,
ને નાવને નદીમાં ધકેલી તેમાં બેસે છે ને
ઝપાટાબંધ નાવ હંકારી જાય છે.]

અંક ચોથો

[સમય: એ વર્ષ પછીની એક સાંજ. સરસ્વતી ન્યાં રણમાં અદૃશ થઈ જાય છે ત્યાં રેતાળ જમીન
વચ્ચે એક કૃષ્ણરૂપ સ્થંભ. આછી ધરાનાં થોડાંક ઝાડોની વચ્ચે એક પર્ણકુટ્ટી. ત્યાં આગળ ઝાડ પર એક
ત્રોળી છે અને ત્યાં આગળ એક વાંકાં રાંગલાની ત્રાય બાંધેલી છે. સુનિશ્ચિતકર્ણ. હાથમાં એક મોટો ટડો
ધઈ આવે છે. તેનાં ટાંચાં બેસી ગયાં છે ને આંખોમાં કુવા પડી ગયા છે. તેના પગ અસ્થિર લાગે છે.]

શ્વેતકુર્ણ [માથે હાથ દબ]

હાશ! આખરે ઝાડ પર પાંદડું દીડું
ખરું! [આંખે હાથ દાબે છે] આંખો બળે
છે. ઓ! [ચારે તરફ જુએ છે] આ સ્થંભ
રમણીય છે. કોણ જાણે કે આટલે દૂર આવી
મરસ જગ્યા છે? [ગાંઘા જેવો બોલો કરે છે]
પેલા મૈત્રાવરુણો! હજી પતો! લાગ્યો નહીં.
આ સ્થંભમાં થોભીને થું કરું? હાથ દાબ!
[માથું હાથમાં નમાવે છે ને થોડીવાર મુસ્કાં
આપે છે] મારો આખો આશ્રમ ઉર્જક

થયો ને સોળ છોકરાં નજર આગળ તરફડી
મરતાં બોલ્યાં. [દાંત કચકચાવી ઉંચું જુએ છે]
સપ્તસિંધુ પર દેવો ક્રોધ્યા છે. [કમકમમાં આવે
છે] ને પાણી વિના, વરસાદનાં ટીપાં વિના
ટળવળી મરીએ છીએ! [વિચાર કરે છે]
કેમ નહીં મરીએ? સપ્તસિંધોનો અનાદર
થયો, દેવોની આશાનું ઉલ્લંઘન થયું, પછી
થું બાકી રહે. એ વસિષ્ઠ કયાં મળશે?
[ડાહ જોઈને પકડી] મૈત્રાવરુણ. રાત ને
દિવસ તને શોધતો હું રખડું છું. મારા હાથ-

માં તો તું આવ, એક ખપારે તારો પ્રાણુ સહ
 દેવેને સંતાણુ, વિરવેદેના! મારો પ્રાણુ ટકારી
 રાખજો, મારે આગેને આ સકલમાંથી મુક્ત
 કરવા છે. મારે હવે કોણુ છે? દેવો રીઝે
 તો મારો અવતાર સફલ થાય [ચિંતાથી
 મારે તરફ જુઓ છે] બધા કહે છે કે વસિષ્ઠ
 આદિમાં રહે છે, પણ કે પતો હામને
 નથી. અહીંમાં તો મૈત્રાવરુણ નહીં રહેતો
 દેવ. [કર્કશતાથી હમે છે] આવી શીલાલહેર-
 મા તે દેવો તે પાપીને શોધા દે! હામરેના
 આગ્રમોમા રાખ હામી ધધ ગધ ને વાચ્છિને
 ત્યાં આવી શાંતિ! કે વાત છે? [જોળી નજરે
 પડના] અહીંમાં તો આ છેકરું છે. [નિરાશા-
 ની ઋનુનથી] ને મારા બધા જુખમમાં
 મુખા. [દ્વિગ મારી જોળી પામે જાય છે]
 કેવો સ્પાશી છેકરો! [એકદમ પાથે હાથ
 ઝુટી] શુ મૈત્રાવરુણ ને મૈષપાતિથીને છેકરો!
 [ખાંટો હો છે] શુ આ મોડુ તેમનાં જેવું
 છે-કે માત્ર માથુ બમે છે? મારો સકલજ
 બધી બમણા ઉભી કરે છે કે શુ? હા,
 નહીં તો વળી [દંત પીસી] જો આ એ પાપા-
 આરીઓનો પુત્ર દેવ તો તગજ
 દેવોને વધે. [કડે હવાને છે] પણ ખાવ
 હવા—[પાડળ કામિતો પગરવ સલગાય છે]
 કેવુ આનંદ! જોડે તો ખરો! [પર્ણકુટિલી
 લીંત આગળ લપાઈ જાય છે.]

[અરુષતી, એક જણ અને એક
 જુવાન સ્ત્રી દાખલ થાય છે. અરુષતીએ જાડા
 મુનરનું લુગડું પહેલું છે. પેલી સ્ત્રીએ
 આડાં પાંડાંનાં લુગડાં પહેલાં છે.]

અરુષતી [હસીને]

આરો મહેન! શરમાઓ છો શુ કામી
 બેસો. હું પાણી માવું.

મૈષપાતિ [સ્વગત]

મૈષપાતિથી! [દંત કચકચાવી] અહીંમાં.
 [કડે જોરથી પકડી] આખરે હાથમાં આપ્યાં.

જૂઠા [નમ્રતાથી]

ના બા! તમ્હી લેજો નહીં બમે તો
 અમારી ગરજ આવ્યા છીએ હમણું જતાં
 ગંદીશુ. નહીં તો કાંઈ જુઓ

અરુષતી [કરીથી હસીને]

અમારા જેવાં શાપ પામેલાનાં ધરમાં
 વખારે ટકવું કામતું નહીં.

મૈષપાતિ [સ્વગત, જોડ પીસી]

તમને તો જરાએ શાપ લાગ્યો નથી
 દેખાતો. દેવોએ પણ અન્યાય માગ્યો છે કે શું?

જૂઠા

બા શુ કરીએ? સોદાનો મુશ્કમ છે.
 પણ આખા સમસિયુમાં શીલાલહેર તો
 અહીંઆજ જોઈ. અમારે ત્યાં તો છાંટા પાણી-
 એ નથી એનો આકરો કુમાળ છે

મૈષપાતિ [સ્વગત]

‘આ પાપીઓને પાપે’

યુવતી

પણ બા! તમને તો કે નથી જણાતું.

અરુષતી

શાનું જણાયું મૈત્રાવરુણ, હું ને મારો
 શક્તિ-વળુ જણુ પુરતું બંધ મળી રહે છે.
 અમારી પકડથી પુરતું ફેફ આપે છે [હસીને]
 એટલે અમને કેહતો કેપ જણાતો નથી

મૈષપાતિ [સ્વગત]

[હાથમા કડે જોરથી પકડી] દેવના
 કોપની મનિ આ નૈવાર હબી છે. ઉનાવળી
 આ આ

વસિષ્ઠ [આરે તરફ જોઈ]

અરુ! હીંમત છે કે?

સ્વેતકુર્ણ

[સ્વગત દેડ જોરથી ઝાલી] હા. હીંમત
ગી કરો. થોડી પલમાં યમને પથે વિચરવું
શે.

અરુંધતી [હેતથી હસીને]

હા. તમારી પાસે રહી હીંમત જશે પછી
છવું શું?

વસિષ્ઠ

વહાણુડી! આપણા તપની કસોટી હજી
રી નથી થઈ.

સ્વેતકુર્ણ [સ્વગત]

હમણાં થશે.

અરુંધતી

કેમ?

વસિષ્ઠ [ધીમેથી]

હું લાકડાં વીણતો દૂર નીકળી ગયો. ત્યાં
ડેલાક માણસો મળ્યા તેમણે એક ભયંકર
પાત કરી.

અરુંધતી

શી?

વસિષ્ઠ

આર્યોની એક મોટી ટોળી વસિષ્ઠ મૈત્રાવ-
હજી ને અરુંધતી મૈધાતિથીને શોધતી આ
તરફ આવે છે.

અરુંધતી [અજાણ્ય થઈ]

કેમ?

વસિષ્ઠ

[નીસાસો મુકી ખિન્નતાથી] વહાણી!
સપ્તસિંધુ અનપાણી વિના તરફડે છે.
ત્યાં ને ત્યાં માણસો રીઆય છે ને મરે
છે ને આપણે લીધે એ આફત આવી એમ

બધા માને છે. એટલે આપણી આહુતિ આપી
દેવો રીઝવવાને એ આવતા હોય એમ લાગે છે.

સ્વેતકુર્ણ [સાશ્વર્ય]

હેં!

અરુંધતી [શીક્રી પડી જઈ]

શું કહો છો?

વસિષ્ઠ

અરુ! ગભરા નહીં. એક વખત, સાથે
અભિમા પડતાં પણ આપણે ગભરાયાં નહોતાં.

અરુંધતી [ગર્વથી]

નાથ! મને કરો કર નથી. વરુણનાં
શાશ્વત વ્રતને પાળતાં મરીશું તેમાં કર શો?

[થોડે દૂર માણસો આવતા હોય એવા
હોકારો સંભળાય છે.]

અરુંધતી

આ પેલા આવ્યા. હવે શું કરીશું?
અહીંઆંથી ક્યાંય પણ નાસી છુટાય એમ
નથી.

વસિષ્ઠ [દહતાથી]

હવે નાસવું નથી. અરુ! તારું ધનુષ્ય લે
ને મારું આપ. અહીંઆં આપણી કુપડી
આગળ-શક્તિની જોળી આગળ-હાથમાં હાથ
રાખી આપણે ઉભાં રહીશું.

અરુંધતી

[ખસીને ધનુષ્ય આપે છે પણ ગભરાઈ-
ને થોભે છે] નાથ! પણ શક્તિનું શું?
[જેળી તરફ નીચી વળી] કેવો ઉંચે છે?
[એકદમ શક્તિને વળગી યુગ્મન કરે છે]
મારા લાડકવાયાને વગર મોતે મારશે તો?

વસિષ્ઠ

અરુ! આ હીંમત જોવાનો વખત નથી.
એ આપણા અવિલકત આત્માની જ્યોતિ છે.
યમને પથે આપણે જઈશું તો એ કેમ નહીં?

[મોઝેક માણસનું ડોળું ઘેલા ને પાડખી સહિત દરથી આવતું જગ્યા છે]

એવતકલું [સ્વત્ત]

આરો! હું તમારા દેવદેહાએને ધમ-સદનમાં મોકલવા તૈયાર છું. અધીરા ધમે નહીં

અરુધની [હોહ પર દેહ દર્શાવી]

આ આત્મા. નાથ! [જરાક કાપવા સ્વરે] તમારો હાથ મારા હાથમાં આપો

[વસિષ્ઠ અરુધનીને બેસીને યુગ્મન કરે છે ને પછી છુટા થઈને અરુધનીના હાથમાં હાથ મુકે છે.]

એવતકલું

[જરા આમળા આવી, હંડ ઉચકાને અમળ] હા મળી લો. ફરી વખત નહીં મળે

વસિષ્ઠ

પ્રાણી જાનપર રાજ વગળતુ મ્મરતુ ફરી તે

અરુધની

આ તો પથજનેલ લાગે છે

વસિષ્ઠ

હા. તેમને આવવા દે. તેમના દેખાડ, દેવના દેખનાં, હાથમાં હાથ રાખી આપણે લડીશું—એક આત્મા—એક સકલપ—એક જીવન મને અરૂપ—

અરુધની [હસીને]

—ને નાથ! એક મનુની વાટ મેલા [હાથમાં હાથ દાખે છે]

એવતકલું

[આગળ આવી મારફે મારે છે] ના. એક મનુ દેહાએ નહીં [તે દેહા એક અપાદાથી વસિષ્ઠનું ધનુષ દૂર ફેંકી દે છે ને અરુધનીનું ધનુષ હાથમાંથી ખુસરી લે છે]

વસિષ્ઠ ને અરુધની

[અમળીને] કાણ! મુનિ એવતકલું!

એવતકલું

ના દેવના દેહાએ, નમારો કાલ—આપોએ ને તમારે લીધે સર્ગ છે તેનો બદલો વાળવા. વસિષ્ઠ! તમારે પાપે અમલો થરબાર ઉડ્યું ધયા, અમારી આપોનાં કુષ ઉડી મલા ને અમારાં કોકરાં મુખેતરમે મરી ગયાં. હવે તમારો મુશ્કેલીનો કારો આપો છે. દયાહીનતાથી હમીને પશુ તમે જે એક મેને કહી નહીં. તને મારીશ આ મેધાનિષ્ઠીને નહીં. તમારો આત્મા બપે વિવક્ત્ર રખે.

વસિષ્ઠ [શાનિયો]

મુનિ! તમે માંડ ધયા છો

એવતકલું

કેમ?

વસિષ્ઠ [તિરસ્કારથી]

ને અપાઆએ વરણે સાંધા તે તમે કેમ છુટા પાડેશ? મુનિ! મને ખાતો તો અરુધની એની મેળે મરો, નહીં નો—

અરુધની

—મારે ખલે વસિષ્ઠ સરવન ધશે

એવતકલું [ખડખડ હમીને]

મને શું મરિ પાશે?

[તે કંઈ ઉચકી વસિષ્ઠને મારે છે. વસિષ્ઠ થરબાર પર દો છે. અરુધની ચીમ પાડી તેની પામે જઈ પડે છે એવતકલું ખડખડ હમે છે]

એવતકલું

[ફેરતાથી ફરી હસીને] વરણદેવ! હવે બતાવો તમારા દીકરાને પિતૃપ્રેમનો પથ.

[સંખ્યાના ઘેરા વાતવરણમાં એક નેલનું વર્ણન થાય છે અને વરણનો તારલાથી જવલત દેહ તેમાં જગ્યા છે]

અરુધની

પિતા! તમે આત્મા [જાનીફીટ મુરકું ખાધ] દેવ! મુખો આ તમારા દીકરાની દશા.

પરમ તેજસ્વી અવિભક્ત બે.

આર્ય અંતર મહી સતત વસનાર અધિસતતમે !

શુદ્ધ હૃદયે કરી માત્ર તમ દર્શન

નવ યુગ સર્ગીત વૃદ્ધિ અને પુદ્ગિમાં

નિત્ય રહી પામશે સુખ

અવિચલ પરમ ધામનાં.

[વરુણ આશીર્વાદ આપે છે. વસિષ્ઠ ને અરુંધતી પડે પડે છે.]

વસિષ્ઠ

જ્યોતિષ્પતિ ! કૃતાર્ય થયો. દેવ ! અમે તો આપનું શાશ્વત ઋત સંજ્ઞવન રાખ્યું છે, ને આપે ને આત્મા સરત્યો તેનું માત્ર દર્શન થયું.

પુલસ્ત્ય

તમારી મહત્તાનું માપ કદાચ એમ નથી.

[કનુને] ભગવાન ! હવે વસિષ્ઠને શાપમાંથી મુક્ત કરો.

કનુ [આશિષ દધ]

પુત્ર ! મારી આશિષ મારા શાપથી વધારે

સફલ થાય. તારું તપ યાવચ્ચંદ્રિવાકર તપો.

વસિષ્ઠ

ભગવાન ! કૃતાર્ય થયો.

વરુણ

તારે હવે હું જાઉં ?

શ્વેતકેશુ

[એકાન અવસ્થામાંથી ઉઠી દેહીને]

રાજ ! ઉભા રહો ! ખાલી હાથે ન જાઓ.

હું આવું છું. મને સેતા જાઓ. [બધા

ચમકાને જોઈ રહે છે.]

વસિષ્ઠ

મુનિવર્ય ! શું કરો છો ?

શ્વેતકેશુ [હાથ જોડી]

મૈત્રાવરુણ ! સુમા કરો. મારું હૃવન આજે સફલ થયું. તમારે લીધે મેં સહસ્રાદિનાં સદેહે

દર્શન કર્યાં. સાતે સપ્તર્ષિ અવતર્યા ને આર્ષો-

નો ભ્રમણ્યુમ પુરો થયો, મારે હવે આ

લોકમાં કોઈની પરવા નથી. મારા તમને

બનેને આશીર્વાદ ! ભગવાન પુલસ્ત્ય આશિષ

આપો ! હું હવે હવવા લાપક નથી. દેવ !

હું આ આવ્યો [તે શ્વાસ રુધે છે ને ભોંપ પર

પડે છે. વરુણ તેને પિતૃલોકમાં લઈ જતા

દેખાય છે. બધા હાથ જોડી જોઈ રહે છે]

મૈત્રાતિથિ

[વસિષ્ઠ ને અરુંધતી પર અકેકા હાથ મુકી]

છોકરાં ! હવે નિર્લબ નહીં કરો. મહામ-

હેનતે અમે તમને શોધી કાઢ્યાં. અરુ ! તને

છોકરો થયો ? ક્યાં છે લાવ પણ ઉભા રહો,

તમને બનેને બેટવા દો. [બનેને સાથે બેઠે છે]

પુલસ્ત્ય

આજો હવે આપણે રતોવહ પાછા જઈ

એ. મૈત્રાવરુણ ! તમારે લેવું હોય તે લઈ લો.

વસિષ્ઠ [અરુંધતીને]

અરુ ! આજ શક્તિને લઈ લે. હું વદ્યંગી-

ને જોડી લાવું. [ત્યાંથી ખસે છે]

અરુંધતી [સાથે જઈને]

તપોનિધિ !- [હસે છે]

વસિષ્ઠ [ધીમેથી]

પ્રાણ ! શું આપણું હવન થયો ? તું ને

હું-આર્ય અંતરનાં વિધાતા-

[બને એકમેકની સામું અમીલરી

દષ્ટિએ જોઈ રહે છે. પાછો પડે છે.]

સદાકીર્તિ શું કહે છે?

અમારી બનાવટના અક્ષરીરૂપણા માટે જે સમજાવ્યું અમે આપી રહ્યા છીએ, તે પુરવાર કરતું ફક્ત એકજ સદાકીર્તિ તમારી આત્મા અને સતોષ માટે અહીં આ રચ્યું :—

મુબર્ક, તા ૧૦મી જુન ૧૮૨૩.
બ્રહ્મસાહુકૃત;

આપની બહેરબાજીથી પેલાંટા એન્થુમીક્યરનો ઉપયોગ કરનારનો નાલિપ્રાપ્ત પુણ્યવાના બાણમાં મને બાણવાતા બુદ્ધાની ઉપજ છે કે તારથી સપડાએલાઓ માટે તો તે બરેજ એક આદીર્શ સમાન છે. છેલ્લા એપીલમાં હાંડનથી અહીં આવનાર કુ તારથી સપડાયો. પાસ થયેલા ઠાકરોની દગા ઉપરાંત પણ મેં હાથીએ દવાઓની અજમાયેશ કરેલી પણ તે તમામજ નીકળી નીવડેલી. આપની ફાવતા પછુ મેં ઉપયોગ કર્યો, અને કુ આ પીડાએથી મુક્ત થઈ ચકરો મારે પાતાને મારે તો તે કામખાણ પુરવાર થઈજ, પણ જેએમે મેં તેની બજામજ કરેલી તેએને પણ તે ભેદલીજ અસરકારક નીવડેલી જણાઈ છે. મને આશ્ચર્ય થાય છે કે છેલ્લે શબ્દ માટે આ અક્ષરી ઇલાજ અજમાવતા નથી બાબરમાં મેળતી દવાઓની હરીફાઈ માં પેલાંટા એન્થુમીક્યર ચવીઆતું જ છે. તેના સમખાણુ દેવવા શીકાય કું જે કહેવા છપ્પું છું તે એજ કે આ દવામાં તારથી પેશ થતી નખખાલિત પુરતો અદકાવ કરી તાકાત અરપવા ની જે શક્તિ છે તેની બાતની બીજા દવાઓમાં નથી.

હી

કુ છુ આપને,

બી. આર. આર્મિંગહાઉસ,
એમ. એ, એમ. એમ.મી,
પી.એચ. ડી (Col)
ડી. એસ.સી. (London)

હેર ઓઈલમાં ઘાસલેટ કેરોસીન વીશે

આપણા લોકોની અબયબ સમજ

અબકદાર પહેરવેશથી જેમ માણસની પરીક્ષા થઈ નથી શકતી, તેમ હેર ઓઈલની પરીક્ષા કે સુગંધ કે રંગથી થઈ શકેજ નહીં. વીજાવનથી સારું થઈ આવતું વાસ ધરતું ઘાસલેટ એક પેસાતું લઈ, જેસમીન કે રોઝની એક પેસાનીજ સુગંધ તેમાં નાંખી બાસલી ભરી મદર સાંધા ધાગવાળી અબગાના પીકચરવાળું ખેચાણકારક પેટીંગ કરી તેલના ગુણોની માટી માટી તદ્દન ખેાલી થાતો લખી વેચનારાઓ તે આજે સેંકડો છે. એ તો સીધી માત્રી સમજ છે કે બાસપાથક વનસ્પતિઓનાં મુગીઆંબોમાંથી બનાવેલ અમારું હેર ઓઈલ ઘાસલેટના તેજમાં બનાવેલો હેર ઓઈલ જેટલું તો મકાલદાર અને પારદર્શક નાજ લાગે. એક પેસાનીજ સુગંધ નાંખતાં જે વાસ તેમાં આવે તેથી એક રેપીઆની સુગંધી નાંખનાંએ અમારા હેર ઓઈલમાં નાજ આપી શકે. હેર ઓઈલની પરીક્ષા કરવાની એક ઘરગતુ રીત છે, કોઈપણ હેર ઓઈલ થાકુંક નાના વામણમાં લઈ ચુકા થર ધુમાડો મીક ગળાં મુધી ગરમ કરવાં જે ઘાસલેટ જેવો ધુમાડો નીકળે તો સમજવું કે ઘાસલેટનું અંદર મીક્રણ છે.

ખરી પડના-ધોખા થતા બાસ-નખાણુ મગજ અને આંખોનાં તુરે ઘસાડનારાં કહેવાળા હેર ઓઈલો વાપરી જુવાનીમાં જુલપે તેલ રવા કરતાં અમારું શુદ્ધ વનસ્પતીય સુગંધી-દાર પેલાંટા હેર ઓઈલ વાપરી તેના મેલોની બાતી કરવા અમે બજામજ કરીએ છીએ.

બનાવનારોએ—ધી પેલાંટા ડગ મેન્ચુ. કું.

સુરતી મહોલ્લો—પારસી રેટવુ પાને,
બાલખવા, મુંબઈ.

ટે ન ૪૦૧૮૭

સોલ મેનીંગ એજન્ટમ—

લક્ષ્મીનાથ તેરસીની કું,

સુરતી મહોલ્લો—પારસી રેટવુ પાને,

બાલખવા, મુંબઈ.

મ્યુનીસીપલ સેક્રેટરી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૬૦ થી]

આજે જીંદગીનો છેડો આવ્યો હતો. પ્યારે મોહન હજી આવ્યો નહીં.

થોડા દિવસ પછી ટપુ પાછો આવ્યો હતો, પણ હજી પ્યારેમોહનનો પતો લાગ્યો નહીં. બંસીએ પ્યારેમોહનની રાહ જોઈ ત્યાંજ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો, કદાચ પ્યારેમોહન પાછળથી આવી ચડે તો ?

આ ઘટના બન્યે ઘણો વખત થયો. બંસી હવે છોકરી મટી નાનીસી સ્ત્રી બની છે. તેના ચહેરા પર બાલપણના બધા લાવ ચાલ્યા જઈ, યુવાવસ્થાનાં ચિન્હ આવી ચુક્યાં છે. તે નાનપણથી માર્કેટમાંજ ઉછરી હતી, એટલે તેણે પણ એક શાક વેચવાનીજ દુકાન ચાલી લીધી. હજી લક્ષ્મીદાસ હમેશાં આંટો આવે છે, ને બંસીને પણ કોઇ ને કોઇ રીતે સત્તાચ્છા વિના રહી રાકતો નથી.

બંસી હજી પ્યારેમોહનનીજ રાહ જુએ છે. એણે કશું નહોતું કે હું સાંજ પહેલાં આનીસ ? બંસી હમેશાં કાલની કેંદ્ર નવીન આશા રાખે છે, ને એક પછી એક દિવસો ચાલ્યા જાય છે.

મુળજી ને મકન હવે બંસીના હરીફ બન્યા હતા. શાકની ઝાઝી ધરાયી ત્યાંજ લાગતી; ને કાણ જાણે કેમ, ક્ષાથી સારું શાક હમેશાં બંસીને ત્યાંજ રહેતું. મકન હમેશાના નિયમ પ્રમાણે આંખમીંચામણાં કરીને બેસતો: “ભાઈ, જગત આંધળું છે !”

ને મુળજી આશ્ચર્યન દેતો હોય તેમ કહેતો: “એ તે કેટલા દી ! આ લક્ષ્મીદાસ ગયા કે નહીં ?”

લક્ષ્મીદાસની વિરુદ્ધ ઘણી ‘અરજીઓ’ થવાથી, ને લક્ષ્મીદાસે દરેક પ્રસંગમાંથી લાંબ લેવાનું સૂત્ર ખુબ ચલાવ્યું તેથી, એને બરતરફ કરવામાં આવ્યો હતો. હવે તે શાક લેવા આવતો, પણ છુપાઈને ધીમેથી ચાલ્યો જતો. તેની જગ્યાએ નવો માણસ નીમાયો હતો, ને આખું બકાલીમંડળ એ નવા અધિકારીની કાગને ડાળે રાહ જોતું હતું.

“નીવડયે વખાણુ !” મકન બોલ્યો.

આજે નવા અધિકારીને આવવાનો સમય હતો, ને મુળજીની દુકાન પાસે બકાલીઓની પરિપક્ષમાં મકન પોતાનો અનુભવ કહેતો હતો: “આ જુએને છોકરી ! આખી માર્કેટ ખવરાવ્યું ને એણે બધાને ઢાંકી દીધા !”

નવા અધિકારીએ માર્કેટમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, ને એક પછી એક દુકાન પર ચઢ આગળ આવતો હતો. પાછળ જૂદ રહેમાન હતો. અધિકારીએ પોતાના હાથમાં નાનું બાળક તેડ્યું હતું, ને તેની સાથે ધડી-ધડીમાં રમત કરતો હતો.

બંસીની દુકાન આવી. અધિકારી ત્યાં ઉભો. દુકાન પરથી એક કુતરો ઉભો મધ પુછડી હલાવવા લાગ્યો.

“ઝાંઝીઆ !” બંસીએ કામળ સ્વરથી કુતરાને બોલાવી લીધો. ટપુનું નામ હવે ઝાંઝીઓ હતું.

કુતરો ગેઝ કરતો પાછો ફર્યો પણ આનંદના પોકાર ઘણી રાક્યો નહીં.

બંસી સાંભળે તેમ બકાલીઓમાં વાતચીત થતી હતી:

“ધારેમોદન નહીં?”

“હા. એજ અરે અર્દા રખાતો.”

ભીમએ અનુમોદન આપ્યું.

“તમે શાક સાતજ વેચો છો કે?”

ધારેમોદન બોલ્યો.

જમીએ નીચેથી જરા ઉપર જાય એની સુઝવણી રચી હતી. એણે ધીમેથી ઉતાર વાળ્યો ‘છ હા’

ડાહીએ વધારે ને વધારે કુદથા લાગ્યો.

“મને એળખો છો?” ધારેમોદન ધીમેથી બોલ્યો.

જમીની આખમા આંસુ આવ્યાં એણે એટલેજ ધીમેથી જવામ વાળ્યો “ધારેમોદન.”

ધારેમોદન ટીક પુલાલી ચાગ્યો ગયો. જમીન જમણ આશ્રમાથી અંધકારમાં આવ્યું મધુ. એની આખમા અનાથનાનાં આંસુની રચી ઉતરે આવી હતી.

ધારેમોદન આગળ ચાલ્યો જમીએ એક મુદત હાથ કાઢ્યું ને રહેમાન સાથે મરી બોલો.

“રહેમાન! આ નવ સજ્જન કે?”

‘હા’

“પરજોવા લાગે છે.”

“હાલે. આ નાચે છેકરે છે.”

જમીએ હાથ આપ્યું. “હો આ મહેલના હાથ માટે માત્ર નામ આપજો હો.”

રહેમાન શરૂ થયો. જમી દાણ રડે એ હાથ લાંબ જોડી રહી. ડાહીએ આનંદમાં રવવામાં જોયો આમનેમ કરતો હતો. પણ

જમીની બધી આશા પર નિરાશતા વાળ્યાં હતાં.

ધારેમોદન જમીથી છુટા પડી ટપુની શોધમાં ગયો. ત્યારે બુલે પડ્યો હતો. અનાથક કાલ મુદત્ય કુટુબનો રસ્તામાં મેળાપ થયો. તેની સાથે મુબાહ ગયો ને ત્યાંથી આરોગ્ય ખાતાની પરીક્ષા રમાડ કરી અર્દા નોંધરી માટે અરજી કરી હતી, ને આ નીમ-પુક પર હમણાજ આવ્યો હતો.

* * *

બીજે દિવસે આખા માર્કેટમાં હોલ હતી જમી પાતાની કુટાબ જેમની તેમ મુશી માળી ગઇ હતી, ને આ બજારીએ કુદીકુદી તાળી લેતા હતા.

“દારે પાણીએ ખમ ગણા” મકનને અભાવ ગવી શરૂ થયો નહીં.

ધારેમોદનને રહેમાનખાએ વાત કરી ધારેમોદન મિત્રમ રોવા જોવા થઇ ગયો “હો! નરો માળી મહા! ક્યાં?”

“કોણ જાણે. કારેખ, કાલે એણેજ હાથ આપ્યું હતું, નાનાખાન માટે.”

“નાનાખા કોણ?”

“કાલે આપ જમણમાં લાવ્યા હતાને? એને જોઈ જમીએ પુછ્યું.” મહેલનો છેલ્લો છેડો એણે પુછ્યું હતું. મે હા પાડી હતી.”

ધારેમોદન નીચે બેસી ગયો. એના એકા પડતી તેજ ઉડી ગયું.

“અરે રહેમાનખા, તે ગયું કાંઈ. એ તો પાડામીનાં છેલ્લો હતો. રમીઆળ છે માટે આથે આવ્યો હતો. હું એકલોજ છું.”

“તને બંસીએ બીજું કે પુછ્યું?”

“પરણેલા છે કે નહીં?” મેં કહ્યું: “હા.”

પ્યારેમોહન નાના બાળકની માફક રોષ પડ્યો: “રહેમાનખાં! એ મારી નાનપણની સખી આટલો થા સહન કરે? હું એને આજ બોલાવત. જ દોડ. બંસીની તપાસ કર.”

એત્રણ દિવસ પછી રહેમાનખાં પાછો આવ્યો. તેની તપાસ નિષ્ફલ થઈ. પ્યારેમોહન એક વખત શાકમાર્કેટમાં ગયો. ત્યાં બગીચામાં ઝાડ નીચે બેઠો. એજ આશોપાલવનું ઝાડ.

નાના છોકરાંની માફક ખુસ્સે મોંએ રોષ પડ્યો. એનો અધિકારનો દંભ ચાલ્યો ગયો.

એણે ખુબ તપાસ કરી પણ બંસીનો પતો છેવટ સુધી મળ્યોજ નહીં.

લોકો હજી વાતો કરે છે: “પહેલાં બંસીએ પ્યારેમોહનની રાહ જોધ; હવે પ્યારેમોહન બંસીની રાહ જુએ છે.”

પ્યારેમોહન એકલો શાંત માર્કેટમાં આવે છે ને જાય છે. પેલો નજ, પાણીની કુંડીઓ, ને આશોપાલવનું ઝાડ હજી એને કેં કેં કરી નાંખે છે.

મોટા પ્રમાણમાં

ઇન્ડીયાનું ઈંગ્લાંડ જતું

મેન્ટ

સકસેસ આફ ઇન્ડીયા

(રજીસ્ટર્ડ)

આખી દુનીયામાં વપરાય છે.

મોટી બ્રાન્ડી રૂ. ૨૫૦ નાની બ્રાન્ડી રૂ. ૧૫૦

મોહીની એજન્સી

જુમા.....મરાઠ્ઠા .....મુંબઈ.

રાજાધિરાજ

અનુસંધાન

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૬૨ થી]

“કપાળ મારું” કહી વાગુભટ્ટ જવાને ફર્યો.

“વાદડા! સમર્થે એકદમ કહ્યું કેમ?”

‘તમે હમણાં મમ્તા નહીં’

‘મારા હાથમાં નથીને!’

“અહ, પુત્ર નાભળે પશુ નહીં મને એક રંગો મુઝપો છે હું એકાં રંગો કાકે કાક નયારાથીજ પકડાય.”

વાગુભટ્ટ નીચાંબો મુઝી માથું હલાવ્યું તે આરે દૈરે તે પાછો ફર્યો તેના અનદોલ દાપ હોયવાઇ ગયો હતો.

વિદ્યાનું ને વીર વાગુભટ્ટે તો વિદ્યાનેલી જાણવજાળ્યું ફુંકે છુદ્ધિથી આ પત્ર મીઆને રેનાતો આજી અપેલો હતો. પાનુ આ પત્ર નીઉ તેના નમીયમા નથીજ પખાયુ એવી તેને ખાતરી થતી મુઝી હતી.

મમર્થને એક સારસ વિચાર આપ્યો હતો અને જ્યાં મુઝી તે અમમમા ન મુઝાય ત્યાં મુઝી તેને જન પડે એમ નહોતું.

તેને આ ન પકડાએવા કાક સાંભે ૫૧ આગે તો એના બાપને એ કાકની પ્રગમા ફરોડો સાંભરેલો હતો અને એમ પશુ માબાબુ હતું કે એને જ પકડ તેના પર ગળ પહોળા પ્રગમ થવાના છે આ ઉપરથી તેણે ને વાદડે આ તરફીય રની હતી અને વાદડે કાકને લેવા જવાતું હતા પાને માગી લીધું હતું એ વાદડ કાકને પકડ્યા તો રાજ્ય પ્રસન્ન થાત, પરગુમમે વાગુભટ્ટ પકિતના રીલ્ય મારે નારો અભિપ્રાય થાત, અને મમર્થને વાદડ જેવે પરજાવવાની કૈ વાત

કાકી સડાન પડેલાં શબ્દ મહેતાના પાત્ર સાથે તેનું વેપીયાળ થયું હતું. પશુ મર્થે વર્તે તે મુદર્માં કપાળ મુઝો. ત્યાર પછી પરગુમમે જેવો મર્થેક થોડો પોતાનો કુવ ને મદનને થોડા જમાઇ બેળા રેલો હતો. પશુ એ પોખપા પાટજાતાં ધનુ થોડાં કુદબમાં દેવાથી, અને તે કુદબમાં આ ઉમરના અગિયારિય કુવકેનો અગાધ દેવાથી એ બેળા હતું સદા થઇ નહોતી. મમર્થ આ બધું જાણતી હતી, અને વાદડ જેવા સાગ માખુમને પોતાના પિતા પુત્રી કેમ નહોતા આપતા તે તેને સમગ્રનું નોંધ.

મકનુ ૧૮ મું

ગગદિય પરમારની જગત્પરશાયજીના

જગદિય પરમાર ખગમ કે તીચ માળુમ નહોતો. ને મદાદુર થોડો દનો ને જાણ દયાક ગ્રેવા મથતો.

નેની પીરના પર મુશ થઇ જ્યાંસિદ્દેય તેને માળેથી વહા આપ્યા હતા, અને પાટણ મા તેને રેમા. માન, પદરી ને ચાવડા જેવા લોકો કુવની ત્યાં એ અવ આખું હતું તેને પસન્ કરવામા અને પોતાના જન્મજી હાથ નગીકે મજુરમા જ્યાંસિદ્દેરેલો હોડો મુને નમારો હતા—અને ને ગગદિય જાળને હતો.

મર્થિય પડની થોડાઓ અને મમીઓ પર સના બેસાડવા માટે પોને તેમનાથી તદન રચન થતું જેકેએ એ મિહાને જ્યાંસિદ્દેરેલા મમર્થમા પર માંકુ હતું બામરાની છત્રી અને બન મજુરના બાબરાની મદદથી પોને અગિય ને અપાર્થિય સમાના

ધણી છે એમ સામાન્ય લોકોમાં સિદ્ધ થઈ ચુક્યું હતું. પણ રોજ મળતા યોદ્ધાઓ, સામતો ને મંત્રીઓનો દોર દયાવલો સહેલો નહોતો. ધણીએ મંત્રીઓ ને મહારથીઓ એક બીજાના સંબંધીઓ હતા અને એક બીજાની ગમે તેટલી ધણી કરતા પણ રાજની ઇચ્છા ચતાં એક બીજાને ખુવાર કરવાનું પસંદ કરતા નહીં. રાજને એ રુચ્યું નહીં, ને પરિણામે તેણે જગદેવ પરમારને પોતાનો અંગરક્ષક સ્થાપ્યો ને ત્રણસેં સમ્મલ માલવીઓની સરદારી તેને આપી. જેને મહેલમાં પેસવું હોય, જેને રાજને મળવું હોય, જેને કેં ચાલના કરવી હોય તો તેને જગદેવને મળ્યા વિના છુટકો નહોતો; અને કોઈને શિક્ષા કરવી હોય, કોઈને ધરાવેલો હોય તો રાજનું ફરમાન આ નીમકદસાલ સેવક માથે ચલાવતો. તેને રાજની મહેરબાની શીવાય શ્રીમંતની પરવા નહોતી. પાટણ કે તેના રાજ્યતંત્રમાં કે તેની જહોજલાલીમાં રાજની સેવા શીવાય તેને રસ નહોતો. એટલે રાજને પરમાર વચ્ચે એક માણસ અને તેના વિશ્વાસુ- નિઃશંકન શસ્ત્ર વચ્ચે જે જાનની પ્રીતિ હોય એવી કે પેન્ન થઈ હતી.

તેમની અને રાજની વચ્ચે આ ધારવાગી વાડ ફક્ત થએલી એક પાટણના મદાપુરોએ પહેલાં તો કચવાયા, પણ રાજનો છદ્દી ને મદત્તાકાંક્ષી સ્વભાવ તેઓ જાણના હતા. આથી મુતેલા સિદ્ધને ન છોડેવાના દરગાથી બધાએ પરમાર સાથે ભાષાસામનો વ્યવહાર આપ્યો હતો; અને કોઈક વખત રાજની ઇચ્છાનુસાર જગદેવ પોતાની મુત્તા ચલાવતો ત્યારે તેઓ આંખો મીંચી જતા. એટલુંજ નહીં, પણ કોઈક વખત જગદેવ

ન છોડાય એમ વર્તતા. પરિણામે એનો ગર્વ ને રોષ વધ્યાં.

રાજને જગદેવને હટરાજ બનાવ્યો ત્યારે તો કોઈ ધોધનું નહીં; પણ સેનાપતિની પદવી આપવાનો દરદો દર્શાવ્યો ત્યારે બધા ખળભળી ઉઠ્યા. પરિણામે મીનજયા વચ્ચે પડ્યાં અને એ દરદો અમલમાં ન આવવા દીધો. પણ રાજ જ્યારે મંત્રીઓ કે સેનાપતિઓ સાથે મસલત કરતા ત્યારે ધણીખરું પરમાર હાજર રહેતો.

જગદેવને લીધે માલવી યોદ્ધાઓએ પાટણમાં ઘર કરવા માંડ્યું ને નાનામોટા હોદ્દા ભોગવવા લાગ્યા; અને આ રીતે પટ્ટણીઓનો ગર્વ ઉતારવાનો શોખ રાજને વધતો ગયો.

મગ્ધુત, મદત્તાકાંક્ષી, છદ્દી ને પ્રનાપી રાજના માનીતા એ વિશ્વાસુ યોદ્ધાને બંધા પરદેશી તરીકે, બાહુતી તરીકે, કે પણ કામ માથે લેનાર ચાકર તરીકે મનમાં ને મનમાં નિરક્ષરના રાખેલો કહેતા; પણ કોઈની મગ્ધૂર નહોતી કે એની સામે એક ચકાર પણ કહી શકે કે ડગલું ભરી શકે.

રાજને માન્યું કે મારી સત્તા સર્વોપરિ થઈ ચુકી; જગદેવે માન્યું કે પોતાની પદવી નિશ્ચય થઈ ચુકી; બધા દરબારીઓને લાગ્યું કે તેમની ને રાજની વચ્ચેનો નીખાવસ વ્યવહાર પુરો થયો. આ નવો સૃષ્ટિક્રમ સદાનોજ છે ને રહેવાનો એવું બધાએ માની લીધું અને જર્જરકને છતતાર પરમભદ્રાક મહારાજાધિરાજ દેવી ને દુર્ધર્પ સત્તાના અધિકારી છે એમ પણ બધાએ માનવા માંડ્યું.

જગદેવ પરમારની પણ એવી માન્યતા હતી એટલે આજે એને એન પડ્યું નહીં. તે રાજના આરણી બદલ તેના ખાનદા પર આરો

પડી બવા ચઢવી રહ્યો હતો તેને આજે
કાંઈ ચીજ ન મળી. મહેલમાં કોઈ ઘાસજીવને
વેશ પહેરી તેની જાણ વગર પેઠી મળ્યું.
તેણે તેના મૈનિકને બોલ્યો. તે તેની જાણ
વગર રાણીને મળી આવ્યો. રાણીએ પોતાને
અપમાન કરી કાઢ્યો. તેની જાણને રજા
વગર બે જાણ મહારાજને મળી આવ્યા. તેની
જાણ વગર કાંઈ રાજાના ખડમાં જઈ બેઠો.
તે રાજાનો માનીતો થયો. તે તેને બોલાવ્યા
વગર રાજાએ તેની ને કહાલી જોડે મસજીદ કરી.
તેને આ બધા અમાધારજીને અસ્વાભાવિક
બનાવો રચ્યા નહીં.

તેને આ નવા આવનાર કાંઈ તરફ અજાણ-
સ્થે પેદા થયો. તેણે એ માણસ ત્રીસે ધણી
માલીની મેળવી હતી, અને શોકવાયકા પડી
મામણી હતી. પળુ આવી વાવકા પર તેને ઘડા
નહોતો. પાટજીના ધણા હંડનાયકો, મત્રીઓ
ને મેનાપનિઓ ત્રીસે તેણે એવુજ સાંભળ્યું
હતું, પણ કોઈના નેને જન હીમાય રહ્યો
નહોતો, અને અત્યારે આ નવા માણસને તેનું
આન શીખવવા તેના હાથ મળવાની રજા હતી.

એક આથે ઉમેલ મૈનિકને તેણે બોલાવ્યો.
“તેમા !”

“બાપુ !”

“સજીને બોલાવ તો.”

“હા” કહી તેણે સજીને બોલાવી
આવ્યો. સજી જગદેવ પરમારનો કારભારી
હતો, તે એના તરફથી ધણીખરી દેખરેખ
રાખતો.

“પડી કાકલડને એમને વામ દેખાડી
આવ્યો ?”

“હા, પળુ તેમણે તા પાડી.”

“શું ?” જગદેવ ચંદ્રિત થઈ પુછ્યું.

“એને વગાએ બોરડા ઉઘાડી આપો છે.”

“કયો ?”

“શોખ મહેલા લખે છે તેની પામેનો
બોરડો.”

“પળુ મેં કાઢી આવ્યા હતા તેનું શું ?”

“એ કહે કે મને એકલાને વંદારો
શુ કરવા જોઈએ.”

“કહેનું હતું કે મહેલની ગોઠવણ મારા
હાથમાં છે.”

“મે કશું ત્યારે હસિને કહે કે હું જે
અવડ બોરડામાં પડ્યો છું એટલે જેને વાપી
નહીં આવે.”

“સજી! વરનાને બેઠવાની આવ” સજી ગયો.

જગદેવને સામ્ય કે આજે મુર્દા જુએ.
ત્યારથી તે સારે કથવાટ લઈ આવ્યો છે.
રાજમહેલની બધી ગોઠવણ તેજ કરેલો હતો.
અને તે જલ્દયાની કોઈની દીમ્ત આજની
નહોતી. તેમા મુજબ મહેલાનો અનુમર વરનો
આ પ્રમાણે કાઢી ગોઠવણ કરે એ તેના
ગોઠવને અવા પરમા કરવા જેવું લાગ્યું હતી.
તેણે કાઢને મારે પોતાના વામની પામે
બોંવનળીએ બે ખડ કાઢ્યા હતા કે જેથી તેના
પર પોતાની તજર રહે. તેને બધે આ બોરડો
માળ પર હતો અને ત્યાંથી મહાનગ્ન, ગાનીઓ,
મીનગદેવો, મુજબ વગેરેના વામમા નરત જા.
સમય એવું હતું તેણે પોતાની મુજબની
આળી ઘાન વચ્ચે લાવી કરેલા માંડી.

એટલામા સજી વરનાને લઈ આવ્યો.
જગદેવ રાજમહેલના કેટલાક જુના માણસો
ને દૂરજ સમીતો તે ધણીખરા પદ દેવા.
અને તેઓ મુજબ મહેલાનાં વિધાનુ માણસ
છે એમ કહેતા. અને લા સુધી મુજબ
કે તેનાં માણસ પર દેખીતી રીતે લાગુ બેમાડ-
વામાં સાર નથી એમ જગદેવને અજાણ
રીતે પ્રેરણા થઈ હતી; અને તે પ્રેરણા

પ્રમાણે તે અત્યાર સુધી ચાલતો હતો. પણ અત્યારે એને લાગ્યું કે વસ્તાએ તેની સત્તાની મામે અક્ષમ્ય પગલું ભર્યું હતું.

વસ્તો જુદા હતો, તેમ પાકો પણ હતો. તેણે મુઠે મોટે હાથ બેડી પ્રણામ કર્યા.

“વસ્તા! મહારાજના હુકમોનું તને લાન છે કે?”

“ક્યા!”

“કે મહેલની બધી વ્યવસ્થા મારા શીવાય બીજા કોઈને કરવાની નથી.”

“મને ખબર છે.”

“ત્યારે આજે એ હુકમ તેં કેમ તોડ્યો?”

“મેં ક્યાં તોડ્યો છે?” જરા અનન્યથા થઈ વસ્તાએ કહ્યું.

“તેં કાક ભટરાજને મહેલમાં ઓરડો ઉઘાડી આપ્યો-મેં સાંભળ્યું.”

“ઓહો!” વસ્તો હસ્યો. “ભટરાજ! એ તો એમ થયું કે કાકભટ્ટ મહારાજ સાથે જમીને પાછા આવ્યા ત્યારે એમને એમવાનું દેખાણું નહોતું. એટલે મારી પામે એ ઓરડાની કુતી દની તે મેં ઉઘાડી આપ્યો. ભટરાજ! એ બીજાના ચાંદલાપાંદલા મેમાન માંડે એટલું ક્યું તમા મુન્દા થયો!” વસ્તાએ નિર્દોષ વાત કરી.

“બધું પાયરી દાણ આપ્યું.”

“મેં પચાડ્યું.”

“કાની રૂનથી?”

“મેમાનગીરી કર્યા.” અગાધથી વસ્તાએ કહ્યું.

“તને એ બધો કાણે અધિકાર આપ્યો?” રાણા કાઠી જગદેવ પુછ્યું. તેને લાગ્યું કે આ રોસો તેની મનદ કરતો હતો.

“આ કરવામાં કે અધિકારની જરૂર પડે?” વસ્તો હસ્યો.

“કીક છે, ત્યારે જઠને કાક ભટરાજને કહી આવ કે તેમને માટે એ ખંડ બોંવ-તણાએ મેં કાઠી મુક્યા છે ત્યાં જાઉં તરે. તેં જતાવેલો ખંડ એમના જેવા મોટા માણસને ફાવે એવો નથી.”

“બાપુ! એ આપનાં માણસોનું કામ છે-મારું નહીં. મહેલની ગોડવણ આપના હાથમાં છે.” વસ્તાએ હાડે પેટે કહ્યું.

“તું ને મારાં માણસો બધાં મહારાજનું હુણુ ખાઓ છો.”

“હા.”

“એટલે આ કામ તારે કરવાનું છે.”

“ના.” વસ્તાએ દટતાથી કહ્યું.

“કેમ નહીં?” જગદેવે બરાડો માર્યો.

“મેં કારણ ક્યારનું આપ્યું.”

“તું મારા હુકમનો અનાદર કરે છે.”

“ના.”

“કાકના હુકમથી કે તારી મેજે?” જગદેવે પુછ્યું.

“મારી મરજથી.”

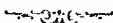
“એમ? શંભુ! એને કેદ કર.”

“શંભુ!” દમીન વસ્તાએ કહ્યું. “શં કામ તરફી લે છે? મને કોટરી જતાય. હું આ ચાલ્યો.” કહી વસ્તો આગળ ચાલ્યો. રાજ બોલવા મગ્યા: “બાપુ!—”

“મારા હુકમનો અનાદર હું નહીં વેદું.” જગદેવે બરાડો માર્યો. શંભુ ને વસ્તો ચાલ્યા મગ્યા.

“મારું જાનેજ જરૂર આ કામ કરવું બેઠ્યો.” કહી જગદેવ ઉઠ્યો, કમરે તરવાર બાંધી ને કાકને મળવા ચાલ્યો.

[આ વાતોનો વિશેષ ખાસ અવગત અંકમાં]

ગુજરાતી નરરત્નો તથા ઓરત્નો હરીફાઈતું પરિણામ

આ વિષયને લખતી ત્રે મહીને અદેર કરવામાં અવેરી હરીફાઈમાં સંગ્રહાણ'ય વાચકોને ફલદેર બાગ હીંગે છે એમ તમુકતાં અમને ખોસ સતોય થાય છે. અને વર્ષમાં જે બારબાર રત્નોને સૌથી વધુ મત મળ્યા છે તેમનાં નામ મનસંજ્જાના અનુક્રમ પ્રમાણે નીચે આપ્યાં છે તે સર્વનાં નામ રોજિલાં રોજિલાં રખાયાં આ અંગમાજ આપનાં વિચાર દેને પરંતુ અનિવાર્ય સંજોગોને હીંગે તે અગત્ય હતું પડવાથી તે આજના અંગમા, આ રસમય હરીફાઈ થોડે બે બોલ સાથે આજનામ આપમે

નરરત્નો

મહાત્મા મોહનલાલ કરમચંદ ગોંધી
દરબારશી ગોપાળદામ અબાલદામ
રા. નાનાલાલ દલપતરામ કવિ
શ્ર. આનંદશંકર બાપુભાઈ ટ્રુવ
રા. કદેશલાલ મણિજીલાલ મુનશી
રા. વિદુષભાઈ ત્રવેરભાઈ પટેલ
રા. વલ્લભભાઈ ત્રવેરભાઈ પટેલ
ગ. હંફુલાલ કનૈયાલાલ વાલિઃ
રા. નરમિદરાલ મોળાનાથ દીવેડીઆ
રા. મહારૂવ હરિભાઈ રેશાઈ
હર મોહનલાલ હરિલાલ સેનવવાડ
રા અબ્બાસ તેરખજી

ઓરીત્નો

મો. કનુરખા મોહનદામ ગાંધી
નો. શાહદાંગીરી મુખન મહેતા
અહેન અનસૂયા માગભાઈ
સો. વિદ્યાભાઈ રમણજીભાઈ નીલકંઠે
મો. બકિતલાલશી ગોપાળદામ
સો. અહેન વીવાવતી
ગ. રવ શિવભાઈ ગદ્દી
અહેન ખીન દાદાભાઈ નરોજી
ગ. રવ માહમોદી મુનશી
ગદ. શિવભાઈ શાનુઆ
અહેન મંગિમહેન વલ્લભભાઈ
અહેન અસુખહેન મોહનલાલ

ઉપરાંત, ગુજરાત

વાળની સુંદરતા અને વધારો કરવા માટે કામીનીઆ ઓઈલનો ઉપયોગ કરો

વાળની ખુબસુરતી વધારવામાં, સુંદર, લીસા અને ચળકતા બનાવવામાં, જમે તેવી ફેશનમાં રાખવામાં, અને વાળનો વધારો કરવામાં કામીનીઆ ઓઈલ ઘણીજ કામતી મદદ આપે છે. મગજને પૂનઃ ધક્કો ઠંડક આપે છે. સુગંધમાં ઘણુંજ મધુર છે. એક વખત વાપરી જ નોંધ કરી જુવો.

કીંમત બા. ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦, ૩ બોટલીના રૂ. ૨-૧૦-૦;
પોષ્ટલ પેકીંગ જુદું.

ખરીદતી વખતે કામીનીઆ ઓઈલજ માંગજો અને લેજો.
ખીજું લેતા ના.

એંગ્લો ઇંડિઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું. નં. ૧૫૫, જુમામસીદ, ડેસ્ક નં. ૫,
મુંબઈ ૨.

વધુ પૈસા ખર્ચતા પહેલાં નમુનો વાપરી જુવો
તમારું પસંદગી પામેલું પરંપુષ્ક

ઓટો દીલ બહાર (રજસ્ટર્ડ)

મધુર, મનોહર, સ્વીટ અને લાસ્ટીંગ ફક્ત થોડાં રીપાં (few drops) રુમાલ પર નાંખો અને સોરમ ચંમેલી અને મોગરાન ટુલોની સાથે સરખાવી જુવો, પંડીજ મોટી શીશી ખરીદજો. તમારા વહાણાઓને પણ ઓટો દીલ બહારનીજ ભેટ કરજો. તેઓ પણ ખુશ થશે.

ખીજાં એટોમાં પૈસા ખર્ચતા પહેલાં ઓટો દીલ બહારની ખાતરી કરજો. બોટલીની કી. રૂ. ૨-૦-૦, ૧-૪-૦, ૦-૧૨-૦ નમુનો બે આના, મુગંધી કાડ એક આનો, પોષ્ટલ પેકીંગ જુદું.

એંગ્લો ઇંડિઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.,
નં. ૧૫૫, જુમામસીદ ડેસ્ક નં. ૫, મુંબઈ ૨.

નમુના માટે આ નીચેની કુપન ભરીને મોકલો

નમુના માટે કુપન

એંગ્લો ઇંડિઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કંપની; નં. ૧૫૫, જુમા મસજીદ
ડેસ્ક નં. ૫, મુંબઈ ૨.

જત એક શીશી નમુનાની ઓટો દીલબહાર (રજસ્ટર્ડ)ની નીચેને ઠેકાણે મોકલી આપજો.
દપાલ ખર્ચ માટે એક આનાનો સ્ટાંપ ખીડેલ છે. (સ્ટાંપ જરૂર ખીડવો).

પ્રકાશક રા. માવજી દામજી શાહ, (ધાર્મિક શિક્ષક, બાપુ પી. વી. હોલ દાદરકુલ) મુબાઇ. મૂલ્ય રૂ. ૦-૫-૦.

પૂતોવાય લેખક. રા. મણિશંકર મલજી ભટ્ટ. મુખ્ય એજન્ટ રા. જયનંદાવ અમરસી મહેતા, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.

મચ્છુકાદત્તા મહાજનોને. લેખક રા. વલ્લભજી ભાલુજી મહેતા. પ્રકાશક રા. કુંભંભજી વિલુવન ઝવેરી, મોગમી.

રાણા પ્રવાસસિંહ (સૌરાષ્ટ્રસાહિત્ય એસી ક્રમાંક ૬ હોલ) (મુ. બગાણી લેખક દિનેશનાથ રોય) અનુવાદક ગ. ઝવેરચંદ મેઘાણી. પ્રકાશક રા. અમરનાથ દક્ષપતરામ મે., રાણપુર મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

દિમાવપનો પ્રવાસ લેખક અને પ્રકાશક. રા. જયદાસ વિભોવનદાસ કામદાદ, ૪૧ મોવિદ્ધર બન, કનકતા મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

ત્રિદી શબ્દીય અર્થ: (ગુજરાત વિદ્યાપીઠ -પુસ્તક ૨૦૪) -મા અપાએવા વ્યાખ્યાનોનો નમૂનો) વ્યાખ્યાનાત રા. ખુશાવ તનકમી શાહ પ્રકાશક ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૦-૮-૦.

ગુજરાતી સાહિત્યમંડળની પત્રિકા બીજી પ્રગટ કર્યાં ગુજરાતી નાદિત્યમંડળ-પુસ્તક

દસદાનક-સ્તનિરિ (સુરત સાહિત્યસંઘન મથાવન નં. ૧) લેખક અને પ્રકાશક. રા. રમણીકલાલ ત્રિવિધરાવ મોદી, એમ. એ. મૂલ્ય રૂ. ૨-૪-૦.

મુદ્રવૈદ્ય. એક અનુભવી વૈદ્યના અનુભવો) (સુરત સાહિત્યસંઘનમથાવન નં. ૨) પ્રકાશક: રા. રમણીકલાલ ત્રિવિધરાવ મોદી, એમ. એ. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧-૦.

મણિયમતરી. (પ્રેમગીતા) કર્તા અને પ્રકાશક રા. મણિલાલ પાદમકર, પાદરા

લિનાગીતા લેખક. રા. મણિલાલ પાદરા કર પ્રસિદ્ધ કર્તા બહેન મહાવત્સી, અમદાવાદ. અમૂલ્ય

અ. મા. અનિલકમી કી લાયબ્રેરીના સંવત્ ૧૯૭૮-૭૯ નો દિવાલિક અટ્ટવાલ પ્રકાશક રા. મોકુબદાસ કુબેરદાસ મહેતા, માનવ મંત્રી, માણવીની પોળા, અમદાવાદ

ર. માનવેરામ ઝળને દિવાલિક નામિક ગેસ અને દિશાવ ૧૯૭૮ (તા. ૧-૧-૨૦ થી તા. ૨૦-૧૦-૨૨ સુધી) પ્રકાશક મત્રી, નમાનસેરામ ઝળ, મોખ્યાના (કેનીઆ)

શ્રી ખીમજી નેરામ પુસ્તકલય (તા. ૧) નો (અને ૧૯૨૦-૨૧-૨૨ ની સાદનો) કુક અગ્વાવ તથા કરી પ્રસિદ્ધ કરતાં એ મેંદરી રા રતિલાલ નાગજીવસ ગામી, દોસ્તી

ચોનર એન્જ્યુકેશન મેમોરીની અહેવાલ. (સાતમા વર્ગનો અને ૧૯૨૨-૨૩ નો) ૧૬૧

શક રા. બાખ્યાલા કુએરલામ પટેલ, લેકે-ટી ચોનર એન્જ્યુકેશન સોસાયટી, પાદરા

હિંદુ અનાથાશ્રમ (નડીઆદ) નો વાર્ષિક રીપોર્ટ (તા. ૧-૮-૨૧ થી તા. ૩૧-૭-૨૧ સુધીનો). પ્રકાશક એનરરી મત્રી, રા. વલ્લભ જાલ દાર્પીજાલ દેસાઈ વડીલ, નડીઆદ.

રખે ભુલો

કન્કભટેક્ષના ખાસ કામ માટે
પ્રાણુલાલ અમૃતલાલ વૈદ્યની કું.

કન્કભટેક્ષના અનુભવી

ભુસખ પીરમામદ ખીલ્દીગ,
અશોક સ્ટોર સામે, હુલારચાલ, મુ'ખ્ય ર.

જુના ગુજરાતી નવ્ય - માલકની ખાસ દેખાવ હેઠળ.

શ્રી સાપ્તનાથ હિંદુલોજી જમવાની ખાસ સગવડ છે

દે:—ગાયવાળી કાવેલ ખડીમાં મલો ચા લખો.

કે. ડી. ડોંગરે કું ગીરજાંવ મુ'ખ્ય.

ડોંગરેનું

જામ સિ ખાસગીવ ગુંદે મેલેર નેરુ

ખાલામૃત

એ દવા ખીવાથી નાનાં છોકરાંઓ સ્થૂટ ચાલુ છે એ માટે ખરીલ્લી વખતે
ખાલામૃત ડોંગરેનું જ છે તેની ખાતી કરવી.

ગુજરાતના

સ્થાનિક દેશાવર તેમજ બહારગામના એજંટો

મુખ્ય: આદમદ માધુજી ૧૧૩, જંજીર રડીટ.
 હીડીઅન બુક કોપી, મેપાક રડીટ.
 એન. એમ ત્રીપાઠી, પ્રીન્સેસ રડીટ.
 મી હીમતલાલની કંપની, પ્રીન્સેસ રડીટ.
 રા ગોરુધનલાલ પટેલ, કચ્છનગરના બુથેશ્વર

દક્ષીણ આફ્રીકા: મી. ઇ. એન. ડાઉડરલ, પો. બો. ૪૬૦, નં. ૧૦૫, શીફ રડીટ, કર્નાટ

કર્ણાટી: કરોયા બુક ગેલેરી, મેપીઅર રોડ. :

મુરત: નવસિંહ કંપની, કલ્હીપીડ.

ભાવનગર: રા. બેઠાવાલ કલ્યાણજી, નાનાલાની રોડી,

હેઝાં વણ સ્થળોના મર્ચંટ્સ દ્વારા દર માસે એજંટો માગુન નક્ક મળશે.
 બાવનગરના "ગુજરાત."

આંદ્રોડ સ્ટેશનથી એક

મીનીશના રસ્તા ઉપર

દામ દરમીનસની સામે.

એકવાર પધારી

ખાત્રી કરશો.

એનલાઈન મેન્ટ નેમજ પેઈન્ટીંગનાં કામો હરકોઈ
 જગ્યાએ આપનાં પહેલાં મહેરબાની કરી આ કંપનીની
 મુલાકાત લેશોજી તો જરૂર આપ કં નહુજ જોશોજી.

મળે, ધી એનલાઈન ફોટો કું.

એનલાઈન બીડીંગ, ફોટો, મુખ્ય.

ઈન્ડિઅન ફલેગ વ્હાન્ડ નીલગીરી 'ડી. ડી. આહ

હમારે ત્યાં ખેર નીલગીરી આહ પાંચ સ્તરી તથા સ્તરી ચોરસ તથા ગોળ ટીન
શેરટાઈ બ્યાબંધ વેપારી ભાવે મળશે.

સોલ એજન્ટ:—

દેશાઈ દલાલની કું.

સી. પી. ટેંક રોડ, મુંબઈ, ૪.

કામના બોબથી કંટાળી ગયાથી

તમારે બરુર આ તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ કેમ જે બીકસન રેમેડીઝમ
બામ માયાનો દુખાવો, આંધારીસી, કમરનો દુખાવો, હાથપગની કળતર, સરદી
અગર ગરમીથી જાતીનો દુખાવો, કાંથો, હાથલુ, અને શરીરના દરેક ભાગના દુખાવા ઉપર
ફક્ત પાંચજ મીનીટમાં ચમત્કારીક અસર કરે છે.

કીંમત મોટી બાટલીના રૂ. ૧) અને નાની બાટલીના દશ આના.

શા. હીંગઅંદ લીમજી. ૪૬, ગનખાવા સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

વીજળીનો સામાન ક્રીડાયત ભાવે
ક્યાંથી ખરીદશો ?

વીજળીને લગતો દરેક સામાન-શીટી-
પ્લ વિગેરે બણીના મેકરના લેન્પો સીડીંગ
તથા ટેબલના પખાઓ દીવાનખાના તથા
ઝોરીસોને બરના ફેન્સી જુમરો તથા
એક્ટો વગેરે મનપસંદ અને ક્રીડાયતે ખરી-
દવા અમારી દુકાનની મુલાકાત લો.
અને અમે ખાત્રી આપીએ છીએ કે તમારો
ફેરો ફાકટ નહીં બળ્ય. વીજળીને લગતું
શીડીંગ તથા રીપેરીંગ કામ પણ ક્રીડાયતે
કરી આપવામાં આવે છે.

ટેલીફોન નં. ૪૦૦.

સી. મુંદરલાલની કુંપની,

નં. ૧, પ્રોન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨.

બાળાઓ! મુંદરીઓ! આ તમારે
માટે છે.

જન્મતમાં સર્વતું માનીતું મુંદરીઓના
શલુગારૂપ સેન્ટ

લવનાઈટ સેન્ટ

છે. વિશ્વની મનોહર વારીકાઓનાં પમરતાં
પુષ્પોનો દીક્ષાબદ્ધાવનારો પમરાટ, આ
સેન્ટનાં બે ત્રણ ટીપાં રુમાલમાં નાંખવાથી
ફલાય છે. પારીસની પુતળીઓ જેવી
ગોરી મઝો અને સમગ્ર વિશ્વની વનિતા-
ઓની વહાણમાં વહાલી ચીજ
“લવનાઈટ સેન્ટ” છે. એક બાટલી
આજેજ મંગાવજો. કીંમત રૂ. ૪-૦-૦

મોહનલાલની કુંપની,

બાજપાલા લેન, મુંબઈ નં. ૨.

દરેક બણીતા પરકુમરીવાલાઓને લાંબી
મળશે.

જાતની કલપ

સફેદ બાલવામાંથી મુચના કરે છ કે આ જાતની કલપ સફેદ બાલને પાંચ મીનીટમાં કાઢા સમય લેવા
જનાવે છે બીજા કલપો (ખીજામ) અને દેરસચિલી આ જાતની કલપ ને પાણીય માફક લગાડવાનું છે
તે ધણુ જ સાર છે. એની ખુબી તે એ છે કે માવ ઉત્તમ ને દામ સૌથી સરલું છે.

કીમન કાળ્યા ૧)ની ર. ૧૫- કાળ્યા ૧૨) ખરીદનારને છે કાળ્યા મરત આપીએ છીએ,
કાળ્યા ૧૦૦) ખરીદનારને ખાસ આરંભી કીમતે આપવામાં આવશે ર. ૫૦)માં

મગવાનું ટેકાણું:—નુરશાહ હમદાની બીલ્ડીંગ, પોસ્ટ નં. ૬.

જાડા ગલી, મેમનવાડા રોડ, મુંબઈ.

શ્રી માર્યાપચિકા શ્રમ

લોજંગ એન્ડ બોર્ડીંગ હાઉસ

૬૦ ગોરગામ એક રોડ, મુંબઈ.

કચાટરાકટાઈન

એટલેવાટકાપર્યાવગર તેમજ આંખમાં દવા નાખ્યા વગર
કાચા માતિયાનો અચુક ઉપાય

વધુ હકીકત માટે લખો—મુંદમેલ ડીપો.

૩૧૧, અમલુખ રહેમાન સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૩.

નવસારીવાસી
સહિજનાદાર પોલીક

યવિત્ર પીણું અથવા શરાબે તહુર

૨૩૨૨૬
૧૦ ૨૫૩

જે એક આકાશમાં પાવન શકિત તથા સ્વચ્છ બેલી પેદા કરી દરેક જાતની નબળાઈ તથા મુશ્કેલી દૂર
કરી અદેશન ગુણો તથા સ્ત્રીએ મનજીવ બનાવે છે. અસન દોષ કે ન દોષ વધારે એક સમાન
ફાયદાકારક છે. કીમત

૧) મોટી શીશાલ આઉટ ૨૮ ના...૨ ૮-૦-૦	૩) નાની ૧ આઉટ શીશાલના...૨ ૨-૮-૦
૨) નાની ૧૨ આઉટ શીશાલના...૨ ૪-૦-૦	૪) નાની ૩ આઉટ શીશાલના...૨ ૧-૮-૦

નવસારી દવાખાનાં.

જે. જે. દેરવીન ધ પોસ્ટ, મુંબઈ ૬.

શોભાવાળું ઘર !

તમારું ઘર શોભાવાળું ને આલ્હાદકારક કરવાની જો તમેને ધ્યેય હોય તો અમારું કંટેકનું સુચીપત્રક મંગાવી લો. તેમાં ખીડના અનેક જુદા જુદા ભતનાં કંટેકાં મળશે.

એ વગર શોભાવાળાં સુંદર પાંકડાં, ઇકેટસ, લોહનાં હળ, ચેરડી, પીલવાના ચીથોગ્ર, કાચ કાપવાના સંચા, કોસના લોહના ગેરડીયાં વીગેરે ખેતીને લગતાં જોખરો અમારા કારખાનામાં તૈયાર થાય છે. સચીત્ર પત્રક માટે લખો—

કીર્લોસ્કર ખંધુ, લીમીટેડ.

કીર્લોસ્કર વાડી, જી. સતારા.

૫૦ વર્ષના જુના અને જાણીતા

પેન્ટર ગુણનાથ-જી. કે. સી.

સંતોશકારક કામ

સાનેરી ને કુપેરી તેમજ
ફરેક રંગના

ક્રીકાયત દામ

લાખ ઉપર મારવાની
સીસો.

નામના પાટીઆ, તેમજ નાટ-
કના પડદા, ચીત્ર ફોટો, રખરના
સ્ટાન્ડ,

સીપાર્શના પદા, પીતળના બોરડ
વગેરે બનાવવાના તથા કોતરકામ
વગેરે.

ટુકાણું કાલબાદેવી. નં. ૫૯ અને હોરનબી રોડ, બુંબાખાનાની સામે, કોટ—મુંબઈ.

કુંચી કસ્તુરી ક્યાંથી ખરીદશો ?

ડી. શાંતિલાલ કાંતિલાલની કું.,
ઘરોડાની પસંદગી પામેલી
પુરણી દુકાન છે.

અમારે ત્યાં—

કેમર વામકપુર ધૂપ
અબર વાસખેષ મધ
બસાસ શીશાજીત મુખક
અગર ગોરુમદન દરેક
સુગંધે સોનાવરખ હીંગ

વીગેરે કરીઆજા કીશાલ બારે મળશે.

અમારો માત્ર ચોખ્ખો અને હચો
હોય છે

એક મુજાકાત જરૂર લઈ
નુવો.

તા. ક.—બહારગામના પગકાને વી. પી.
ધી માત્ર મોરવવામાં આવશે.

ડી. શાંતિલાલ
કાંતિલાલની કું.,
૧૨૭, રુઆ મરહુદ, મુખક.

આ ચીમની ભરીલી ગુટની નથી બારો
ઘટાડેલા છે. મારસીરીટ મગાડો
દરેક ગળના લેખાની મળે છે

દાવડાની કું.,

અમારે ત્યાં નં. ૩ મુખક.

“મનુ પ્રધર્સ.”

કુદા વખતમાં પ્રખ્યાત થયેલા

પ્રોવીઝન અને મેડીશીન

તથા ધરમમારી દરેક ચીજ પ્રોડા
જથામાં રાખનાર બજાર કરતા બાવ
કીશાલ, પદાર મામના ચોરકડે ઉપર
ખાસ પુરતું ખ્યાત આપવામાં આવે છે.

એક વખત ત્રાસલ કડે જાવાની
ધામ્તી નથી

રેવીફાન નખર “૪૮૫૭”

નં. ૪૮, ગળપાતા સીટ, રોડ, મુખક.

તમારી મોટરકાર માટે
તમારી ઘોડાગાડી માટે
તમારી ઓટોસિના ફરનીયર માટે
તમારા ઘરના ફરનીયર માટે

વન્ડરમીસ્ટ
વાપરો

કારણ કે
તે

તમારા ફરનીયર તથા ગાડીઓ પોલીશ તથા ચક્રચકિત રાખે છે.
મળવાનું છેકાણું:—

સીટી મોટરકાર કંપની,
લેમીંગ્ટન રોડ, ગીરગામ, મુંબઈ.

મુંબઈની પ્રખ્યાત ખુશ વધાઈ.

 દીલખુશ હીંદુ હોટેલ

આલો હોડા જલ્દી કરો પછી વખત ચાલી જશે.
તમારા દોસ્ત બીરાદરો માથે સમીસાંગ આનંદમાં ગુનરવા

આજે જ પધારો.
હું, હું, હું? શું?

મુંબઈના માનવના અને કદરવાળા આદરણીય સહોદરો કોયલ આંશી છે? સત્ય અને પ્રીતિના બંને
આખી ફનીયા સદામરી થાય છે તેથીજ સત્યના સુવર્ણ દીલખુશ કરવા

દીલખુશ હીંદુ હોટેલ

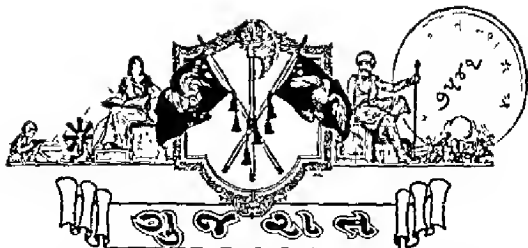
મુંબઈની પચરમી પ્રખ્યાત એક અલોખીક આનંદ ગુનરવાનું હુંક વખતમાં
અણીતું મધક ચર્ચ પડ્યું છે.

દરેક જાતની મીઠાઈમાં ચોખ્ખું થી તથા ફરસાણમાં ગામઠી તેલનોજ વપરાશ છે.
દીલખુશ હોટેલ મુખીબંધુ બંદન બનાવી આરોગ્ય બંધે છે.
નોંધ:—સ્પેશ્યલ પાર્ટી માટે સ્પેશ્યલ પ્રીટમેંટ મેનેજરને અગાઉથી વરંધી આપ્યાથી
ચલ રાકશે.

ટૂંક:—માંડવી બારભાઈ મહોલસા,

માત્રેકો:—દેશાઈ શીવરાંકર અને આશવલ્લ.

મેનેજર:—જદુરાય દેવરાંકર દેશાઈ.

પુસ્તક ૩]

ભાદ્રપદ ૧૯૭૮

[અંક ૭

જય થતો જય થતો—

બ્યાં વસ્થા

આપે મસ્કાલી પીમળ પ્રમરાવતા, સુષુ ૩ મિત્રમાં, શદ ૩ વિપ્રમાં
પરચુ નિજ મહેવર નિતર મહાન્ન, સરમદી અદ્યુત મશાનના માનવ,
પ્રથમ કાર્યાલયમાં અરિય વિગરના, સુષુ, અગ્નિશક્તિ, સદા લાંબ તે
મહાનના ભાષી વિપ્ર તે મહાન્ના ગોરી જાણામથી સોહમાં

સમ બાર્યવ વગા—

પરમ વિશ્વાનિતે પામના

સાનુને મારવા મિત્રને વાળા,

સદાઅવનાર બહારવર

પ્રેમ તે શાર્વતી સત રીકાવના,

મોહન મહાન નર—

કર્મવીન જગતને પરમ કર્મવ્ય નિકામને

એરી આ

પાદ શીખસજા,

સુભદ સાગમ મદિન

દિલ્લુસ અંશ પેશોડ મુકેન્ડ

કુશલવજ સહન

કૃષ્ણાદવનિ—

સેવ્ય જેના અગિર

અધિમય જગતને મોહને પ્રેમમય

માર્ગ વર્ણના,

લોકકિતનિસ્ત તે સમવચરી સદા,

અમરકલ્પવદ બહાઈ શ્રોત પ્રતાપી મહા

સત્યમાં અચન આગ્રવ વળી ધાગત,

પદ્મચાંવીન જયસિંહ તે સિદ્ધરાજેન્દ્રની

પુનિ

ગુજરાતનો.

पृष्ठ ३११]

[भा. ३५६ १८३५]

“ जेवां पदपदां-जेवां ” इती अगमं दत्तया लागी.

“ हेम इरीने ? ” वगर. एवाने जेमकुंघरे पूळयुं.

રામન સ્વરાજ્ય

વેળા

રા. અગિયાર વર્ષ સુધી

દિવસ

ર. સુરસાચ ગિરફાડર

મુખ્ય પાત્રો

મર્ચન્ટ	રામનો શાળ અને દુધીયાનો પિતા
કુટીરસદર્શીન	રામના માજી રામનો પુત્ર.
દાદામ, એનું અને એકરાદરા દર્શીનના પુત્ર.	
કોલેક્ટરન	રામન ઉચ્ચત
શુભ	દર્શીનનો માજી.
હાર્મ પાર્સીના ..	રામનો પોસ્ટના ગળાને રામ.
દુલીયા ..	દર્શીનની પત્ની.
કુટીરીયા ..	કોલેક્ટરની પત્ની

ઉપરાંત દરમીયા, અનીસો ગુલામો, દામીયા વગેરે.

આગતા પ્રવેશોના ટુંક સાર

દુધીયાની ઉચ્ચતીથી દર્શીન રામની ગાદી જમાવી પાડી મર્ચન્ટને મારી નખાવે છે, જેનું પેર લેવાની પુત્ર પ્રતિષ્ઠા કરે છે. દુધીયા દર્શીનન રાખ્યા પછી જીવે પાડી જતા રમ્યા પોરવા પોતાના પિતાના ગળા હપર મળે રથ ન હાથે છે, જેથી કોલેક્ટર કોલેક્ટર થાય છે. દરમ્યાન રામન્ટેકમા બેઠે સર્વે હેમા હેવાથી પદેમલેલા રામની આજ્ઞાથી નેતા પુત્રો અને પુત્રસ દુધીયા હેવામાં મકાનું સમાધાન કરાવવા બંધ છે, જ્યાં હેવાથી કહે છે કે "ચહે ને પડ તથા પડે તે ચહે", પાડી બધા સરદાર પોતાની પત્નીઓની કમેટી કરવા અમાનક દેખ પાડા દા છે અને છેવટે કુટીરીયાને સર્વપુત્રને ફેકે સની તરીકે કમુક કરે છે. કોલેક્ટરને પાછળ આવવાનું હતીને બીજા સરદારો ધાવણીમાં પાડા ફેરે છે. દરમ્યાન સેક્રટરી કુમેટીમાંની કાજી કુટીર તેના મહેવામાં બંધ છે. દુધીરીયા બેજાબવરો પોતાના

પતિનેા મિત્ર ગણી તેનેા અદરસકાર કરે છે. તેને જન્માડે છે. રાત્રે સુતા પછી એકસટસ હુકીશીઆના સુવાના ખંડમાં દાખલ થાય છે અને પોતાની નીચ માળણીને વશ થવા લાગુવે છે. હુકીશીઆ માનતી નથી ત્યારે બળાકારથી તે તેનેા શીઅળખંડ કરે છે. આ વાતની હુકીશીઆના પતિ, પિતા વગેરેને ખબર પડે છે ત્યારે સૌ એકસટસ ઉપર વૈર લેવા નિશ્ચય કરે છે. હુકીશીઆ પોતાની લાલ કુંદાએલી હોવાથી આપઘાત કરે છે અને ખુટસ તથા કોલ્લેટાઇન હુકીશીઆના રાજ આગળ પ્રતિજ્ઞા લે છે કે ટાકર્વીન અને તેના ખુની કુટુંબ ઉપર વૈર વાળશું. પછી ખુટસની પ્રેરણાથી રોમન મળ કોઇને પણ રાજ નહીં બનાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે, ટાકર્વીનને સકુટુંબ દેશનીકાલ કરવામાં આવે છે તથા ખુટસ ને કોલ્લેટાઇન કોનસલ નીમાય છે. ખુટસના બે પુત્રો ટાકર્વીન સાથે મળીને રોમ સામે દ્રોહ કરે છે તેને તે દેહાંતર દે છે. ખુટસના મચ્છુ પછી ટાકર્વીન ને પોર્સેના રોમ પર ચઢાઈ કરે છે. હેરિશીઅસ અસાધારણ બહાદુરીથી તેનેા બચાવ કરે છે અને ધૂત્કનેાને યકવે છે.

(હવે આગળ વાંચો)

અંક ત્રીજો

પ્રવેશ પાંચમો

સ્થલ:

પોર્સેનાની ઇાવણી પાસે એક નિર્ગન રથાન

મુકીઅસ

આહા! શી મારા દેશની દુર્દશા! એક લાસ પોર્સેના અને તેની સેના આવી છે ત્યાં તો રોમ સરખા કહેવાતા મુક્ત નગરના દરવાજા બંધ કરવા પડ્યા. જે સ્થિતિ રાજાઓની ગુલામીના વખતમાં પણ કદાપિ થએલી નહીં તે હવે થાય, અને જે ઇદુરીઓને રોમનોએ બહુ વાર હરાવ્યા છે તે ઇદુરીઓનો અત્યારે રોમનોને દીવાલમાં કેદ કરી રાખે એ કેમ ખમાય? એ કેવી અપકીર્તિ! કેવી શરમ-ભરેલી સ્થિતિ!

અરે! સેનેટર બાવાઓને પોતાને શું કરવું તે સુઝતું નહોતું; અને મારી દરખાસ્ત સ્વીકાર્યા છતાં હજી તેમને ચિંતા રહે છે. નહીં, નહીં. રોમ મુક્ત છેજ નહીં. નથી

હલ્લમાં મુક્તિ કે નથી પુદ્ધિમાં, નહીં તો એક માણસથી કે ધણા માણસોથી મુક્તને લય કેમ લાગે?

ખેર! લાસ પોર્સેનાની છેલ્લી ધડી હવે આવી મુટી છે. હું સજ્જ છું, અને મારી મુખ સમશેર સજ્જ છે. આ સામેના તંબુમાં તે હોવો જોઈએ. મને વેપથી દોષ ઝાળખે તેમ નથી. ધણા માણસો ત્યાં આવે જાય છે, એટલે દામ સરલતાથી યદ્દિ શકશે.

પોર્સેના મર્યો. એટલે તેની આખી સેના નહાસી જવાની. અફસોસ! શું રોમના ધરણ બાવાઓમાંથી કોઈની પણ એ કાર્ય કરવા જેટલી હીમત આવતી નથી? શું એક અગ્રેસર દુરમનને હાર કરવાની રીત હુંકામાં હુંકી અને સરલમાં સરલ નથી?

ચરકરોને શા માટે ઘડાવવાં પડે? હુદ
શબ્દોને જીવવાનો મૌથી મરેલો ઉપાય એ છે કે
હુદ શબ્દોને ઠાર કરવા. જે મળ માયી
અને દૈવી દોષ તો કોઈ પણ મહાત્મ્ય તે
સાધન બનીને આપી શકે. જુઝ્મગાર ઘડવીન
ને મારી નાંખવાની જેમ દરેક રોમનને હુદ
છે તેમ તે જુઝ્મગારના દોષ અને મહદગાર
પોર્સેનાને પણ કાપી નાખવાનો દરેક
આદમીને, અને જુદ તેની ઈચ્છાને હૃદ છે.
રાજાએ પ્રગતની સેવા કરવાને ત્યાં રક્ષણ
કરવાને નીમાએવા છે. એથી નિરુદ્ધ વર્તનાર
રાજાને કાપી નાંખવા એ તો પ્રચુની સેવા
છે, અને એ આદમી ખુની નહીં, પણ
સ્વામીનો મેવક અથવા સાચનો સંપાદ છે.
અરુ! યાદ, અંદર નાહ.

પડેલે ઘડેલે પોર્સેના અને દીવાનજ ઉને
આત્મને વિદ્ય છે. આજણ યજ્ઞક્રમ
અગ્નિ બળે છે અજ્ઞાનરો અને મેવકો
આને લય છે. સીપાલોએનો પમાર
મુદવાય છે દીવાનજો પેશાક રાજ
એવા દોષથી જુલ ખાઈને મુડીઅસ
તેને તરવાથી ચીંચી નાખે છે પોર્સેના
ઉમે ચર્ચ લય છે. માલુએ આવી
મુડીઅસને પડેલે છે, અને તેને પોર્સેના
પડેલે છે.

પોર્સેના
તારું નામ, રોમન?

મુડીઅસ

મને પુજારતું નામ?

પોર્સેના

સળ લાભ પોર્સેના.

મુડીઅસ

અક્રમોસ! તારે મે અમલવાનાં દાને
મારી નાખ્યો!

પોર્સેના

મારા દીવાનને

મુડીઅસ

એર! ચાલો, તારે મને મળ કરો.
હીમતથી કામ કરવું, અને હીમતથી સહન
કરવું એ રોમનનો ધર્મ છે. જે માન હું
નથી મેળવી શક્યો ને બીજો કોઈક રોમન
મેળવી શકશે એ વિચારનાં પણ મને આનંદ
લાય છે. ચલુએ નમને કાપી નાંખવાની
ક્રિયા કરી છે.

પોર્સેના

તમે કોણ છો? કોણ છો?

મુડીઅસ

અને કલ્યા છાએ અતિથિય કલ્યા છાએ.
તમારી જીંદગી પળેપળે મોખમમાં છે. અમે
રોમન જીવોએ આ રીતે લડવાનું કસબ
છે. ઘરકરની કે ઘડાઈની ખીક ન રાખશો.
અમે એકએક અને સામે માત્ર તમે!
માટે તૈયાર રહેલો ગમે તે તંબુમા,
અમે તે વખતે, દિવસે કે રાત્રે, પૂર્વમાંથી કે
પશ્ચિમમાંથી, ઉત્તરમાંથી કે દક્ષિણમાંથી,
આરમાનમાંથી કે પાનાશમાંથી, અમારી મોઢાની
સમશેર તમારા પર ઉતરશે, અને તમને કાર કરશે.

પોર્સેના

સખ તથા કોધાવમાન થઈને
અરે! તમે કોણકોણ છો એ જાણી
નહોર છ, નહીં તો,

પોતાના હાથે નક્ક ફરિ
તેની ચોતરફ આમના ભડકા મળગાવો!

મુડીઅસ

આજના ભડકા! અરે ગુલામોના રાજ!
જેઓ કીર્તિને ચાહનારા છે તેમને શરીરનો
શો હીસાવ છે?

યજ્ઞના અગ્નિમા તે પોતાને જાળી દાણ ખોર
છે, અને તેને જાળી જ્યાં દે છે, પોર્સેના
તેના દેવથી આશ્ચર્ય પામી, કહી પડી,
અને તેને આજથી દૂર કરે છે

મુગ્ધરાવ !

જાન્યવારી ૧૯૫૮

યશના અભિમાને તે પોતાનો જીવલેલો હાથ ખોલે છે, અને તેને જગાડી દે છે.

—દેશના સ્વરાજ્ય

—પૃષ્ઠ ૫૩૭

પોર્સેના

મુકીઅમલ

અહો શ્રીમદ્ ! વાહ, આપા મને ! વાહ
વાહ ! તું સુખેથી જ્યાં જઈને દેવ સરં જા
હું તને જરા પામુ હજી કરવા રાજી નથી
હું તારી જવાંમદી પર, તારી બહાદુરી પર,
તારા શેરના જેવા શીર્ષ પર આદરન છું જા,
હું તને કશું કરતો નથી.

વાહ સામાન !

વદન ઉપર સદ્ગતિ જિતિ ના
દુષ્ટ વિરલ જાન પ્રેમજ અવગ મુલ્ય ના
જનકજનની ક્રમ્ય ઉપર મુલ્ય વિતરી,
પરમ પુનિત આ—

આપે પાસ ! આદુ ખાસ !
આપાએનો વધ ઉચિત નહીંજ
વીર તને કે મુખ દુ અર્ધજા
રેવેજાવારે

વિચાર ના દરે દેવ નહીં કલ નહીં સખ !
દુઃખનો નથી તું જમા મનના મારે

તમારી પમકીથી હું કહેત નહીં એ
તમારી કદર જોઈ કહું છું. અમે ત્રણમે
મુકી કહેવા મેમન જીવનો છીએ. આદીઓ
નાંખી તેમાં મારો વારો પહેલો આપો એટલે
આજ હું આપો છું. પણ હવે પછી મને
નેરજા મને લાગે આવશે. જમના દૂતની માફક
નેરજા વખતે છેડામે નહીં. રાત્રી પોર્સેના !
મારું માનો, મેમની આમે મજાલ કરવી મારી
હે. હવે મવામ !

મય છે.

પોર્સેના

સમામ મરૂરી રહેવાડા ! આજ હવે
કેવી જાખવાસ થવા છો

હો મય છે.

પ્રવેશ છઠ્ઠો

સ્થાન :

પોર્સેનાની ઘરની પાસે દાસ્યમને પાલનું

કચીલીઆ અને બીજી વા જગ્યાએ પ્રવેશ
કરે છે

કચીલીઆ

માખાસ, બહેનો ! આદરનું મુકી તો
પહેરેમીશને ખતર પડ્યા વગર આપન આવી
પહેંચ્યા છીએ, પણ તેઓએ થોડા મનમા
જરૂર આવી પહેરેથી રહે આપ. આપો,
આપો વેરના માનાને પાદ કરીને જરાથી
દાસ્યમને કિજાળનાં જામુ જમ્ય પાળીઆ
જમ્યવારીએ. મનમાને દુઃખ કે નો આપો
હો બીનહરકતે આમે પાર પડેલી જામુ.
નોરેશામલ કોમમથી દર્શાવના આર મહિત
ત્રામુ હું તો છું આપજામી નહીં તમજા

પર જરા પધારે હે નથી મુ થયું ? માતાજી
ની મદદ છે એટલે કોરને પણ શાક લાખવાનો
નથી. તો એ દેશની દીકરીઓ ! કદ જાઓ
નેવાર !

આ જવ તરુ !

અતિમજ બને બની મન મહી સરવુ !

બીન મજાસ મુખ.

આજ મહો પ્રમમ !

પન હુવ બોલે દીન કોરે કરો

સ્વમન એને સ્વકિત હો થયો

નવન દહેજને શીર ડોરો !

ચલનીઆ

વાહ, કચીલીઆ બહેન ! કાંતિ કેટલી
જામી, અને મહેનત કેટલી થોડી ? આમે કુરી

પડીએ. પ્રમાણ પડી ગયું છે, અને ચળકતાં
પાણી જાણે આપણને બોલાવે છે.

પૌર્ણીઆ

બહેન ફલીલીઆ અને વર્ણનીઆ ! આમ
પાછળ તો જુઓ ! પેલા દોઢના આવે છે તે
પહેરેગીરો તો નહીં હોય ?

ફલીલીઆ

હા, એ તો એજ ! માટે ચાલો જલદી
ફરી પડીએ.

સૌ કન્યાઓ ફરીને
પાણીમાં પડી તરવા
માટે છે.

તમે સૌ બહેનો આગળ તરતી ચાઓ !
એ દુષ્ટોનાં તીર પ્રથમ ભસે મારા પર પડે.

પહેરેગીરો આવી પહોંચે છે, કન્યાઓને વેગથી
પા ની કાપની તરફનું ચક્ષિત યદ હોય
દે !

૧ લો પહેરેગીર

સૌભાગ્યવાદ ! આ તો કન્યાઓ કે
કેશમત ! આવાં ઉછળતાં પાણી જેમાં મદો
પણ સામે પાર પહોંચવાની હામ ન બીડી
શકે તેમાં આ કેશમત આજ્ઞાઓ થી બહાદુરી-
થી તરતી જાય છે ! પણ તેમને આમ ઇવતી
જવા દઈએ તો આપણને નામેશ્વી લાગે.
ચકાવો તીરો !

સૌ તીર વરસાવે છે.
અદ્ભુતસીદ્ધાદ ! શું દુઝપી મારી તીરને
અર્થ કરે છે ! આ બીરાદો ! શું આપણે
જેલું રહેશું, અને એ છાંડીએ સામે પાર
પહોંચશે ?

૨ નો પહેરેગીર

માશાસ્વાદ ! માશાસ્વાદ ! એ કેળાબીબી
દવાની આજ્ઞા લાગતી નથી : એલડીસની
હો, કે કોઈ છનની હો ! પધીજ દુઝપી
મારવામાં પ્રતીબ્ધ છે. આપણે એક નરક જેલ

રહીએ છીએ તો એ બીજી તરફ નીકળે છે.
પાણીમાં પડીને પકાય, તો તેમને છતાય.
આકી તીર તો કે કામ કરી શકતાં નથી.

૩ નો પહેરેગીર

પાણીમાં પડીને આપણે શું કરવાના હતા ?
આદમીઓ કે માછલીઓને પહોંચી શકે ? એ
તો જુઓ સામા કાંડાની પાસે પહોંચવા આવી.

૧ લો પહેરેગીર

અફસોસ ! લશ્કરમાં આપણી હાંસી થશે.
અને મહારાજા કદાચ મળ કરશે, સૌ કહેશે
કે દશ છાંડીઓને પણ સાચવી શક્યા નહીં,
અને તેઓ નજર આગળ નામી ગઈ.

૨ નો પહેરેગીર

એ તો જેવાં આપણાં કીસ્મત ! પણ
આમાં બીજા કોઈ હોત તોએ શું કરત !
આખી રાત આપણી સાથે જાગતી રહી પ્રલાત-
ના અર્ધા કલાકમાં આમ પત્રાવન કરી જશે
એ તો સ્વપ્નામાં પણ કોને શક જાય ? ખેર !
ચાલો, પાછા જઈ સેનાપતિને નિવેદન કરીએ.

૩ નો પહેરેગીર

હા, ચાલો, બીરાદો ! ઓરતોથી હાથ
હોત તો શરમ : પણ આ તો દેવીઓ હતી.
એમનાથી હારવામાં કશું નીશું જેવાપણું
નથી. આપણે કેવો તીરનો વરસાદ વરસાવ્યો !
પણ જે માછલાંના જેવી મતિ કરે તેમને
ક્યાંથી પહોંચાય ?

૧ લો પહેરેગીર

અહા જુઓ, એ તો સામે કઈ પહોંચી
પણ ગઈ. શું તો આદીન છું તેમની હીમન
પર. ઉમરભદમાં મેં આપું પરાક્રમ જેવું નથી.

સૌ પાછળ વળીને
જેતાએ તથા વાદવાદ
કરના તીરાય યાય છે.

સ્વ. મણિશંકર

રત્નજી ભટ્ટ

(“રમજીભુકુર” લેખાદ્ય ૧૭ માં)

લેખક:

શ. નરસિંહરાવ ભોળાભાઈ

બી. એ., સી. એમ.

૨૧ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

‘રમ’ રમજીભુકુરની લેખમાળામાં કમળેશ ચવાળ જોખમ માથે વધતે આજ પ્રગત શકિતુ કદ અને તરણ એ વચ્ચેના કાલમેદ લોપી છતિ જે મૃત્યુ પ્રમે જોને મને તેમ કુપાલી લેતે તે મૃત્યુનો કહેલો કમળગ આપણે સદન કરિયે હિરે, તો વાચક જન્મુઓ આ આગે કમળગવિના કહેવે સ્વીકારી લેજો એમ આશા છે. આસ કમળગને એ નિમ્બુર મૃત્યુરેવે જ કાગિલુ આપ્યું છે. મણિશંકર—જોને આપણે “કાળ” ના લખકપુમથી પરિચિતારે એળખના કયા તે મણિશંકર-કરણ મંજેગા-માં અચાનક મેપડી ચલા. આસ રમજીભુકુરને. તદ્દારે, અજાણી જીવી વર્ષ પૂર્વના અવધના પ્રતિબિમ્બો પ્રગટાવવાને ગોણુંકુ.

અર્થ—નિર્ધારન કોલેજ (વિદ્યાર્થિયા માર્ગજી ના સ્થામિનું ખાન)

કાલ—ઈ. સ ૧૮૮૭ માં બીજી દર્શ.

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (પ્રવેશ કરીને)—

સામત સમય જનુની કદર અરે! જલ્દના નથી કાલ, તે કુલ મેદ સમેલે જલદ સ્થિત નીવડકને ભેદ.

રમજીભાઈ મહાપત્રાશ નીવડ (પ્રવેશ કરીને)—

‘ર’ જલ્દને કદર શ મૃત્યુ નીવડક?

વાચક જન્મુઓ ખુલીમાં કો તાદ જીવ’

એ એવના જલ કદી મણિ વાવ માથે.

એથી જલ્દાવ મુક એવની સમિ સર્વ

વસ, દમ્ય વપાર પડેલા પંડે

દરમ સમસારવતુ પામે! નવીન કવિનાનો મુલ સર થતાં, નવીન રમપરીક્ષાત્રી તત્તિ યલુ જાગૃત સર્વ તે સમયમાં રમજીભાઈએ એલિન્ટરન કોલેજમાં ‘કવિતાની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ’ એ રિપમ હિપર ‘અનુભવાની એલિન્ટરન સભા’ સમસ અર્થાં કરી તેથી પ્રગટ એથી કોર્મિ દર્શાવનારી ગીતિ મણિશંકરે રમજીભાઈને

મોકલી. એ ગીતિમાં વર્ષાકાળની રસમય-જલ-મય-ઋતુ અને ગુજરાતમાં પ્રગટ થયેલી રસમય વૃત્તિ એ બેનો વ્યંજક વ્યંગ્ય સંબંધ સર્વે જોઈ શકશે. નીલકંઠમાં સમાયેલો શ્લેષ પણ સુવાચ્ય છે. રમણલાઈએ ઉત્તરમાં વસન્તતિલકા રચી મોકલતાં મણિ શબ્દમાં પણ રસિક શ્લેષ સમાવ્યો. આ પ્રસંગથી એ રસિક તરણે વચ્ચે મૈત્રી શરૂ થઈ.

કાલિદાસ કવિનાં નાટકોમાં અંકને આરમ્ભે બહુધા ગીતિ ગાતો નાયક પ્રવેશ કરતો જોઈએ છિયે, તેમ આ પ્રસંગના નાયક મણિશંકરનો પ્રવેશ પણ થાયછે. એ દશ્ય આટલામાં જ અંધ થાયછે. હું નાટક લખવા બેસી નથી.

હવે ૧૮૯૦ ની સાક્ષમાં મણિશંકરનું, ‘વસન્તવિજય’ નામના અપૂર્વ મૌન્દર્ય અને કલાવિદ્યાનયુક્ત કાવ્યની દ્વારા, દર્શન કરુંછું. ખરે! નીલકંઠનું ભાવિદર્શન સાચું; મેઘના રસ-મય જલવડે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં ગુજરાતની સીપમાં અપૂર્વ મણિ (મૌકિતકમણિ) પાક્યો હતો. મણિશંકરનું એ પ્રથમ જ કવિત્વદળ હતું, જતાં પરિપક્વ કવિત્વનાં લક્ષણ હેમાં પ્રગટ હતાં. ઝીણમના મસ્તિકામાંથી એથીના પૂર્ણ-વિકાસવાળી-સંપૂર્ણ, સુસર્જ-નીકળી ને પ્રગટ થઈ એ કલ્પિત કથાનું પ્રત્યક્ષ પ્રતિબિમ્બ આ કાવ્યમાં જોઈ સકાય. એ કાવ્ય ઉપર રમણલાઈની સમર્થ ટીકા કાવ્ય સાથે જ પ્રગટ થઈ હતી. મ્હને એ કાવ્યની રસિકતા બહુજ પ્રિય થઈ પડ્યાથી મ્હેં એ વિશે એક ચર્ચા લખીને મણિલાલ દ્વિવેદીના ‘પ્રિયવંદા’ નામના માસિકના ૧૮૯૦ ના એપ્રિલના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એ કાવ્યમાંની

એ અદ્ભુત પદ્ધતિની ચારતા બતાવનાં—
“કાંચલડી રહી છુપી ઝાડના ઝુંડમાં રે” એ પદ્ધતિ જોડે ‘મકરન્દે’ સરખાવવાનું સૂચવેલું તે વિશે મ્હેં લખેલું કે મણિશંકરની પદ્ધતિ કવિત્વશુભમાં ચઢિયાતી છે; ‘ઝાડના ઝુંડમાં છુપી’ એટલું પણ સંવિકલ્પક જ્ઞાન હોવાથી કાંચલનું અને હેના ગાનનું નિગૂઢપણું, સંપૂર્ણ રીતે પ્રદર્શિત થતું નથી, ક્ષત થાયછે; અને “બેસીને દોણ જણે ક્યહિ” એ રમણીય અનિશ્ચિતતાના શબ્દો ગૂઢતાને મુંદર રીતે સ્થાપેછે.

“બેસી બની બધી સૃષ્ટિ રસમાં હાલ નહાયછે”

એ પદ્ધતિમાં, માટીના ગાનની અચરનું વર્ણન આ પ્રકારનાં વર્ણનોમાં સર્વોત્તમ છે તે પણ મ્હેં કહેલું યાદ આવેછે.

‘કાન્ત’ના આ કાવ્યમાં તત્ત્વદર્શનનું બીજ એ છે કે માનવજનમાં માત્ર સદાયરણુજ્ઞાનથી સદાયરણુગણ આવતું નથી. આ કાવ્યના સમાપનમાં એ તત્ત્વને કાંઈક ઘસારો પેલ્યે એવી યોજના મ્હને જણાઈ, તેથી “કંપમાના પડે માટી નરેન્દ્રજુગની મહિ” બદલીને “કંપમાના ઝાંધી માટી નરેન્દ્રે જુગની મહિ” અથવા “કંપમાના ઝાંધી...જુગની મહિ” એમ વિલ્પ સૂચવ્યા હતા.

“વસન્તવિજય”માં ભાવ, સ્થિતિ, કવિત્વનો પ્રવાહ એ અંશેના પલ્લવો સાથે જ જન્મની યોજનામાં ફેરફાર કરવાની શૈલી સુંદર અને અપૂર્વ પ્રથમ જ જોવામાં આવી. મહારી કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ ૧૮૮૬ થી હતી, પરંતુ આ શૈલીનો ઉપયોગ મ્હેં ‘વસન્તવિજય’ ઉપરથી પ્રેરણા લઈને જ પાછલા વખતમાં કરેલોછે.

આ પછી થોડાક સમયના ગાળામાં મણિ-શંકરની બે રચનાઓ હસ્તલેખરૂપમાં રમણ-

“બેસીને દોણ જણે ક્યહિ” પર—

ભૂતિકા ગાન સ્વર્ગીય થાય.”

જાણી મારફત મળે જોવાનો લાભ મળ્યો એક "કુચ અને દેવવાની" (અપર્ણ દશમી) અને બીજું "ચક્રવાકમિથુન", એ બંને અનુષ્ઠાન કાવ્યો વિશે મ્હે તે મમરે પત્રકાર ઉદયશર સા કાઢ્યા હતા તે રમણસુમાં નથી ને પુત્રોલી નકલો નથી.

આ જ મમરમાં ૧૮૭૦-૭૧ ના સ્ટેટ ઓફ કોન્સેન્ટસ (નર્મન લખના કાવ્ય)ને અંગે મયેલા આરે કોલાહલયુદ્ધમાં મહિસાકરે જાને તો બાગ જાણમાં લીધો નહોતો, પણ મહિસાકર દિવેદોના "પિન્દાન્તમાન્તુ અપર-લોકન" સાનસુધામાં મહિસાકરે કાકે કાકે પ્રમિદ્ધ કર્યું તે પ્રસંગે અથવા તો પૂર્વોક્ત યુદ્ધને પ્રસંગે રમણસુધા કિપર મહિસાકરે એક પત્રમાં પ્રિન્સાદન લખેલું વાદ છે, હેમા મહિસાકરના મ્પટ વચનનો નમો હોતો-
"The most of the world has been
brought to pass", આ મતલબનું વચન હતું.

અત્યાદ સુધી મહિસાકરના મ્હે કરેલા દશમી દર ચેક્કમડગમાં જોએલા માલુમ રંગજીમિ ઉપગતા નરને જુવે તે રંગમાં હતા; નેપથમાં જઈને એ નરનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરનારો અનુષ્ઠાન મ્હેને થયો ન્હોતો. તે ૧૮૭૨ ના આરંભમાં થયો. કાગવાર મ્હારી બહારી થઈ તે વખતે સાંખી રજા કિપરી અમદાવાદથી મુંબઈ જતો હુ વોદરે રાજમહેવજાનાં રવિનર્મલા પ્રખ્યાત મિત્રો જોવા માટે ગત્યો તે વખતે મહિસાકરે "કસાપવન"માં કિશક હતા રમણસુધા પણ મ્હારી સાથે આપ્યા હતા આ વખતે મહિસાકરે જોડે રમણસુધા મારફત પ્રથમ મપર્ક થયો. મ્હારી કાપરીમારી લિનારે જ આપ્યું.

"આમ (તા ૨-૧-૭૨) મહિસાકર રાજ્ય બદને મળ્યો હું જેવાં આપ્યા હતા (મહિસાકરે જણાવ્યાં હેમના વર્ણનું દુ.ખ કરવાને) મ્હારે મજબૂતો પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ મહિસાકરે વોદરા-માં ન્હોતા રાજમહેવ જોવા જતો રહેજ રસાધાં મળ્યા પણ સાથે હેમને વેર મજબૂત રમણસુધાએ તથા મતલબાધે નકલી કર્યું તે પ્રમાણે મળ્યા જે એક ક્ષણ કિતમ સ્વિતાવિરચનદિપ્તિ વાળે આ મમર આજ જ હુ લેખને પ્રથમ મળ્યો, હેમનાં કાવ્ય વિશે રમણસુધાની મારફત ચર્ચા વોરે કાળજીમાં લેવી, પાત્ર હેમની સાથે પત્રવ્યવહાર પણ ન્હોતો કુસમભાગા હેમનો ગાજરના 'કસાપવન'માં test book તરીકે લખેલ ક્ષીરિ અને પોને રાખવેલ, હેમાના કેરકાક કાળા વિગે ચર્ચા હમારે થઈ

x	.	x	x
x	x	x	x

"મહિસાકર પુસ્તકો વાચનારા જમરા બહુજ છે હેમણે વાચેલાનો પચાસમો બાજ પણ મ્હે નથી વાચ્યો મુખમુદા મહિસાકરની મળી તેજસ્વી અને ગાળીલાપા લાગે છે"

'કુસમભાગા'માંના કાવ્યો વિશે મહિસાકરે કાઢેલી શંકાઓનું હાર્દ આમ હતું પ્રમુખિના દરવિરોધતાં દર્શન વગેરેથી કવિને જે જાત ઉત્પન્ન થતા તે માત્ર થયા એમ જ કહ્યું છે તે ન્યૂનતા છે. યી રીતે થયા તે બતાવતુ જોઈતુ હતું કદાં 'દિવ્ય કાવ્ય'માં પમકેતુના દર્શનથી 'અનન્તપણાની વીધી' શી રીતે કિપો તે બનાવ્યુ નયઃ અથવા બીજા એક કાવ્યમાં મેધકકા વર્ણને કિપર કવિ કુદાને ચોરે છે તે 'અનન્ત-ઓવાદા' જુવે છે તે પણ માધારણ વાચકને સમજાય એમ નથી કે શી રીતે એ જાત ઉત્પન્ન થયો વળી 'પ્રેમ', 'અનન્ત-વર્ણન' વગેરે કાવ્યોમાં જગતમાત્રા વાળુ છે. ઉદાં બધા

અહિંના પ્રેમને મહાન્ પ્રેમસિન્ધુ આલિંગી લેછે એટલે શું? અતિગૂઢ જ એ લાગેછે. તેમ જ, ‘બહુરૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે’ તે પણ mystical છે. પ્રેમ તે તો અમુક વ્યક્તિદ્વયનો સંબંધકર્તા છે તો તે સૌન્દર્યનાં રૂપોમાં આવિર્ભૂત થાયછે એટલે શું?

આ શંકાઓના ઉત્તર રમણુભાષ્યે તે પ્રસંગે જ આપ્યા હતા, કે કવિત્વરીતિ એક જ તરેહની જોધપે એમ મર્યાદા ના બંધાય. મહારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવે ઉમેર્યું: “એ રીતે તો સહૃદયતાનું તત્ત્વ જ સાહિત્ય-જગનમાંથી જનું રહેશે.” એ ખરું કે તે માટે—‘આહા! આ દેખાવ મને સારો લાગ્યો!’ એટલું કહું એટલે કવિતા ના થઈ. પરંતુ તેમ આ કાવ્યોમાં છે? જિંદું તપાસશો તો કાંઈક કાંઈક અંશ જણાઈ આવશે કે જેથી એ ભાવ અને સૂચનાઓ શી રીતે થઈ તે જણાય. ઉદા. ધ્રુમકેતુની ‘જ્યોતિનદી’, ‘ભવ્ય’ અને ‘મસુજન્મવ્રત’, એ અંશથી કાંઈક એ સૂચનાઓનાં કારણ જણાયછે. આ ઉપરાંત મહેં મોંધ્યું છે:

“મહિશાંકરની કરોડી પ્રમાણે તો

“The Voice Mysterious which whoso hears
Must think on what will be and what
has been.”

એ કીટસની સમૃદ્ધ વિશેની ઉત્તમ ખંડિતો (જેને વિશે શ્રેષ્ઠ પ્રશંસા અત્યંત ફરે છે તે)માં પણ આ દોષ આવશે. સમૃદ્ધનો ધ્વનિ સાંભળીને જૂત અને ભાવિના ધ્વનિ કીટસને કેમ યવા લાગ્યા? એ હેણે કાંઈ જ કહું નથી. છતાં સહૃદયગય તત્ત્વ એ છે જ.”

વાર્તાલાપમાં મહિશાંકરે એમ પણ ચત દર્શાવ્યા કે subjective (આત્મલક્ષી) અને objective

(પરલક્ષી) કવિતા એ બેમાં વાસ્તવિક ભેદ નથી. મહેં કહ્યું: “બેનાં બીજ તત્ત્વતઃ એક છે, તથાપિ કવ્યરૂપમાં તો ભેદ છે જ, તે કેમ અણગણકારાય?”

આ સર્વ ચર્ચામાં મહિશાંકરની આધ્યાત્મિક તરવો તરફની વૃત્તિ પ્રવર્તમાન હતી. મહારી ડાયરી કહેછે:

“જરી વાત એ છે કે—રમણુભાઈ કહેછે તેમ—મહિશાંકરના આધ્યાત્મિક ધર્મમત (spiritual creed) હેથી રીસના છે (Agnostic જેવા નહિં, પણ આધ્યાત્મિક તરવો વિશે sympathy (સમભાવ) વિનાના છે) કે જેથી આ રીતની સૂચનાઓનું સ્વરૂપ હેમને પૂર્ણરૂપે બાધરૂઢ લાગે નહિં. મહિશાંકર પણ મુખમુદ્રા ઉપરથી અને કાંઈક વચનથી આ વાત કમ્બલ કરતા જણાયા.”

મહિશાંકરની આ દૃષ્ટિથી થયેલી નોંધોને આધારે એક યુવકે રમણુભાઈ, નરસિંહરાવ વગેરેના દાબ્યમતો ને કૃતિઓ ઉપર વ્યાક્ષેપો વર્ષાવ્યા હતા ત્હેનું કારણ સમજાય એમ છે. પણ મહારી ડાયરી મહિશાંકરને હજી જુદા જ શુણ્ણ સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરેછે:

“કાંઈ દોષદૃષ્ટિથી હેગની દીકા નહોતી. માત્ર ઉત્તમતા, પૂર્ણ ઉત્તમતા—જેવાની ઇચ્છાથી જ હતી. ‘કુસુમપાત્રની ભેટ’વાળી કવિતા, તથા ‘હુનાજાના પંદરોડનું સ્મરણ’ વગેરે કાવ્યો મહિશાંકરને ઘણાં રસિક લાગેછે; કુસુમપાત્રવાણ કાવ્ય તો વિશેષ. શાં વિશેષણ-કલાં તે યાદ નથી; પણ graceful, tender, noble હેવાં હતાં.”

આ જરાક લાંબાણ થયું. પરંતુ મહિશાંકરના હૃદયની ઉત્કાન્તિના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ આ પ્રસંગથી પડેછે. હેમના ધાર્મિક પિકાસનો ક્રમ: અજ્ઞાતવાદ (agnostic) ની સમીપ, પછી સહસા theistic (એકશ્વરવાદ), પછી સ્વીડનબોર્ગના સિદ્ધાન્તો દ્વારા ક્રિશ્ચન ધર્મ, પછી વળી આર્પસમાજ, અને છતાં અન્ત સ્થી અન્તર્ગત ક્રિશ્ચાનિરી;—આ

ମିଳି ମଧ୍ୟ ପାରିବି ଏବଂ,

ମନେ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ (ବୋଲି)

ପ୍ରକାର ଓ ଶିକ୍ଷା, ଏହି ଅନୁସାରେ
କରି ପାରିବି ଏହି ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ
ଅନୁସାରେ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ
କରି ଶିକ୍ଷା ଏବଂ

ମନେ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ (ବୋଲି)

ଅନୁସାରେ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ
କରି ଶିକ୍ଷା ଏବଂ ଅନୁସାରେ
ଅନୁସାରେ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ

କରି ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ, ଅନୁସାରେ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ
ଅନୁସାରେ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ, ଅନୁସାରେ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ
ଅନୁସାରେ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ, ଅନୁସାରେ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ
ଅନୁସାରେ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ, ଅନୁସାରେ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ
ଅନୁସାରେ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ, ଅନୁସାରେ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ
ଅନୁସାରେ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ, ଅନୁସାରେ ଗୁରୁତ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ

ક્રમોમાં હેમના હૃદયે સંચરણ કર્યું છે. એ ઇતિહાસ જોઈશું તો રસતત્ત્વને અંગે પણ હેમની માન્યતાઓનાં રૂપાન્તરોનું બીજ સમઝાશે. હેમની કાવ્યકૃતિયો પણ આ ક્રમોનાં વધતે જાય છે અંશે પ્રતિબિમ્બ છે. છતાં, અસાતવાદ જેવાં વક્ત્રોની દશામાં પણ, ‘વસન્તવિજય,’ ‘ક્ય અને દેવયાની’, અને ‘ચક્રવાકમિથુન’ એ કવિત્વનાં ઉચ્ચ શિખરવચ-એ ઉચ્ચકવિત્વની ત્રિશૂલગી—માં અદ્ભુત કલા અને કવિત્વ રંગે રંગે જોતાં જોઈએ જિયે, તોનું કારણ રસ-તત્ત્વના બુદ્ધા જ બીજમાં જડે એમ છે; તથાપિ ‘ચક્રવાકમિથુન’માં આધ્યાત્મિક વિકાસની આ-ગાહી ગૂઢ-અગૂઢ જોઈ સકાય છે. લાંબી રસ-તત્ત્વપરીક્ષાનું આ રથજ નથી.

માનવજીવનના રોહસંબંધો મણિશંકરના હૃદયને વિશેષ બળથી છાપ પાડતા હતા; તેથી જ ‘કુસુમમાળા’માંના એ પ્રકારનાં કાવ્યોમાંના ઉપર કહેલાં બે કાવ્યો હેમને બહુ ગમ્યાં હશે; તેથી જ હેમના ‘પૂર્વાશાપ’માં એ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં હૃદય બહુ જોસથી ઊછળતું જણાય છે. છતાં રસતત્ત્વનાં ઊંડાં સ્વરૂપો સ્પર્શનારાં કાવ્યો મણિશંકરનાં બહુ ચંદ્રિયાતાં છે તે વાતની ઉપર કહેલી ત્રિશૂલગી સાક્ષી પૂરે છે.

મણિશંકરનું ‘ક્ય અને દેવયાની’ એ કાવ્ય અધૂરું હતું તે વાત વડોદરાની, ઉપર નોંધેલી, મુદ્રાકાત યતાં મણિશંકર કહે: “કાણ જાણે એ કાવ્ય હું પૂરું કરીશ કે નહિ.” મહારીડાયરીમાં આમ છે:

“પૂરું કરે તો સારું. સુંદર અને લલિત કાવ્ય છે. લાલમાં હેમની વદ્ધ સુન્દરી જવાને લીધે કાંઈક ઊડી જાતી હશે. (જ્યારે દેખાડતા નહોતા, પણ અંદર હશે જ) તેથી તો આમ નહિં છું હોય ? આ delicate વાત છેડાઈ જ નથી. પરંતુ આ

તરંગ અવસ્થામાં અને (કાંઈક અતુમાન હેમનાં કાવ્યોદિકથી તથા પરભાષુ સાંભળ્યા પ્રમાણે) હાલ પ્રેમથી ‘નેહાયકાં દંપતીમાં મરણથી વિયોગ થવો એ ખેદજનક છે.”

મણિશંકરનું એક ઝંભુ સ્વીકારનું રહી જવું ના જોઈયે: “ઉત્તરો અને અભિમન્યુ” એ મહારું કાવ્ય મણિશંકરે (રમણભાઈ મારફત) વાંચ્યું; અને છેવટના બે શ્લોક કાઢી નાખવાનું હેમણે સૂચવ્યું. પ્રથમ ક્ષિતિ આમ હતી:

દુષ્ટિપાર થયો કાન્ત, પદ્મોદય ગયો રૂબી;

બૂઝી ત્રિકાતને મુઘા અભિમેષ રહી ઊભી. ૧૩
બીજે દહાડે ઉમેરેલા શ્લોક:

x x x

શીર્ષ એ દિન જો! વાતો ધૂધળો મેધવન્દયી;
વાટજ જોતી રહી મુઘા અમેશા ચિત્ત મન્દયી. ૨૪
રાત્રિયે લાવિયા વાર્તા દૂત દુઃખકરા ધણી,
‘અભિમન્યુ પડ્યો યુદ્ધે, -મુઘા સૂઝિત તો! પડી. ૨૫

આ ૨૪ અને ૨૫ માં શ્લોક કાઢી નાંખતે મહને ટાણુભર દુઃખ થયું હશે, પરંતુ મણિશંકરની સૂચનાથી કલાતત્ત્વ વધારે સારું સંભાળું હતું તેથી મહે’ તોનો સ્વીકાર કર્યો. (આ સૂચના પત્ર દ્વારા આવી હતી એમ મહને કાંઈક યાદ છે.)

એક બીજું ઝંભુ: રાજકોટમાં ભરાવાની સાહિત્યપરિષદને મંળન્યે પ્રમુખપદની પસંદગી ને પ્રસંગે મણિશંકરે મહારે માટે સમગળ યુદ્ધ ચલાવ્યું હતું; ભાવનગરમાં મળેલી શાખાસભામાં હેમણે રજૂ કરેલા કથાવમાં મહારિ વિશે અતિશય ગુણગાહક— શ્રવિ તરીકે ખાસ ગુણપ્રદર્શક-વચનો મૂક્યાં હતાં. આ ચર્ચામાં મહારી તરફ

૧૧ મહિશકરના સ્નેહપદ્ધતિને અંબાવાલ્યાબાઈ
વેશે કાંઈક અમર્યાદિત કહું આશ્વેયવચનો
કેવળાત્મા તેથી થયેલો ખેદ મ્હે મહિશકર-
ના ઉપર આનની પતકારા જણાવ્યો હતો. તેથી
હેમને ખોટું ના લાગ્યું, પણ પોતાનો આચર
હેમણે જોડ્યો નહિ એટલે સૂઝી કે ને
પછીની પરિવર્તની વગેરેની બેદક વખતે પોને
હાજરી આપવાને અનિચ્છુ હતા, પરંતુ મ્હને
પત લખાને પૂછ્યું. “મ્હને વગેરે જણાવો”
તો હું પણ આવીશ.”

સ્વીડનભેરેના સિદ્ધાન્તોની મહિશકરના
ઉપર અમર મર થઈ તે સમયમાં હેમણે
મ્હારા ઉપર પત્રવ્યવહાર ચલવી એ સિદ્ધાન્તો
મ્હારે મળે જણાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. હું
ને વખતે (ઈ. સ. ૧૮૯૮ ના આરંભ ભાગ
માં) સિંધ દેશનાવાદમાં હતો. એ વખતની
મ્હારી કાચરી તરફના સમ્ય નથી બાકી
મહિશકરના ધાર્મિક વિકાસ ઉપર વિગત
પ્રકાશના આર્થ કિરણો હેમાચી મળત

સાર્વત્રિકપરિવર્તનો આરંભ અમર્યાદના
ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં થયો તે વખતે મહિશકર
મ્હને માન્યા તે પ્રગતિ હેમનું એક ઉદ્ધારના-
દર્શક વચન થાદ આવેલો, મ્હને કહે ના
જાગતા કલિયો, લેખકો, વગેરેને ત્હમે ચેત્યાહત
થી ‘આગળ પાડો છો.’ મ્હને મરજી ના
પરિ “હું હેલું શું કહું છું?” તો કહે ‘કમ’
ન્યાનાવાવરને આગળ પાડનારા પ્રથમ ત્હને જ.
હજી મ્હારા મનમાં જીત્યું નહિ. પણ જણાવ્યું
કે ‘વચનોત્સવ’ નામની ન્યાનાવાવરની
કૃતિમાં પ્રથમ મેગટ થયેલી જન્મરહિત ચેતના
વિશે મ્હે લાંબુ અર્ચાપત્ર ‘જાનસુધા’માં પ્રગટ
કરેલું. ત્હમાં ન્યાનાવાવરની જન્મચળી કલ્પકૃતિ
નો પાછો જતાવર્તા હેમના ‘મહિમવચ્ચેથી’

નામના કાવ્યનાં અત્યંત વખાણ કરેલાં, તે
મહિશકરના મનમાં હતું. આમ સાર અંશ પ્રજા
કરનામાં ઉદારતા વિરલ જ હોયછે.

મહિશકરનું કવિત્વ હેમની વક્તા તરીકેની
પ્રશંસામાં પણ મ્હે પ્રસન્ન કર્યું તે અચમ
પ્રમંગ ઈ. સ. ૧૯૦૨ ના કોસેમરમાં અમર્યા-
વાદમાં મોશિયવ કોનકરસના મહિશકર એક
કવિને અનુમોદન આપવાને જાગત થયા
“મરજીને અને મનનારીઓ”-કે ‘ભગિનીઓ
અને બન્ધુઓ’ (કુ મરોધનવચન હતું તે
વાદ નથી)-આજથી અઢી હજાર વર્ષ ઉપર
આપણા ભારતવર્ષમાં એક જ્યોતિ પ્રગટ
થયા. —આમ કહી બુદ્ધ ભગવાનનું
અનુવક્ષણ સ્મૃતિદાલિક કલ્પનાશક્તિના
દીપ વડ કરીને હેમણે જે જાણણ
ચલાવ્યું હેતી ગમ્ભીર મધુરના, વાણીમવાદની
સુખમગ, ધર્મ્યદિ યુગોથી હું મુખ્ય ધર્મ મળે

એ જ મહિશકર અમર્યાદનાની પ્રથમ
માહિત્યપરિવર વખતે “આપણું નવીન કાવ્ય
સાહિત્ય” એ નિમન્ય વાચવાને ઊંચા ચવા
ને વખતે આજુફરકર મારી પામે બેઠેવાને
બીજી બાજુના પાડેશીએ પૂછ્યું “મહિશકર
બોલાવારા તરીકે કેવા છે?” આજુફરકર પોતાની
સક્ષિપ્ત રીતિથી કહ્યું “હેમનામાં—હું
મહિશ, અને—ની વાણીની છટા છે.” એ બોલ્યા
તે વખતે આજુફરકર જાણતા નહોતા કે એ
નિમન્યમાં, મહિશવાવ દિવેલોને “અભનિત”
વિગેષણ લખાડતા મારે આજુફરકરના ઉપર
મહિશકરના પ્રહાર પડવાના છે. આટલા વખતે
અંતરે એ નિમન્યનો એ ભાગ વાંચતાં બદ
વાંચાણેલાં વચનો જણાતાં નથી. પરંતુ
તે વખતે તો મહિશકરની વાણીના ઉચ્ચારણમાં
કાંઈક અનિષ્ટ કટુતા જણાતી હતી. એ જ

નિબંધમાં નવીન યુગમાં નવીન કવિ-અવતાર તરીકે ન્હાનાલાલ કવિતું પુરસ્કરણ કરતાં, ગુજરાતી સાહિત્યના નભોમંડલમાં “ભીષ્મો પ્રકૃત્વ અર્ધાવર્ણુ ચંદ્રરાજ” એ ન્હાનાલાલની પકિતનો પ્રકાશનતરે હેમનાલક્ષણવર્ણુનાં વિનિયોગ મણિશંકરે કર્યો તે અતીવ સુભગ હતો; છતાં તેની આસપાસ વિશેષ પડતાં સ્તુતિ-સચ્ચનોને પરિણામે શ્રોતાવર્ગમાં ઘણાને કાંઈક સ્ફુર્યોનો ભંગ થતો લાગ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૯૮-૯૯ માં મણિશંકર મ્હને એકવાર અમદાવાદમાં મળવા આવ્યા યાદ છે. હમે એ મ્હારા પિતાને બંગલેથી રાયપુરમાં (બપ્પામાં આણંદશંકરને ઘેર) હાજરા જવાને સાથે ઊપડ્યા. તે વખતે લાવનગરમાં મણિશંકર હતા. નાગર કારભાર ડગમગવા તરફ હતો; પ્રશ્નોરા પ્રતાપ ગુપ્ત રીતે પ્રવેશ કરવા લાગ્યો હતો. વિઠ્ઠલભાઈ સામળદાસ તે વખતના દીવાન (નાગર જાતિના) અમદાવાદ આવવાના હતા. ‘મ્હે’ કહ્યું: “ત્હમારા દીવાન સાહેબ આજ આવવાના છે.” “Let him come.” એ ઉત્તર આપતા મણિશંકરની નાગર દીવાન તરફની કાંઈક અંશે બેપરવાઈની અને કાંઈક સ્વપક્ષના ગૂઢ બળતું ભાન જણાવનારી વૃત્તિ જોઈ હું મનમાં હર્યો, ને ચૂપ રહ્યો. પરંતુ હાલી સ્મૃતિયો મણિશંકરમાં વિરલ હતી. કાલક્રમે હેમનામાં દીનભાવ બહુ વિકાસ પામ્યો હતો; એટલે મુઘી કે ભાષણ કરતે કાંઈક પણ વચનમાં અપ્રિયતા આવ્યાતું શ્રોતા મંડળમાં ચતા ઉદ્દગારથી જણાય કે-“ઓ પ્રભુ! મ્હને ત્હમા કરજો!” એમ વચનો એ બોલતા.

હું વાંદરે આવીને વર્યો તે સમયના આરંભમાં હું તથા મ્હારો પુત્ર નલિનકાન્ત મણિશંકરને મળવાને મુંબાઈમાં પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમાં

આવેલા એક મકાનમાં, હેમને ઊતારે, ગયા; તે વખતનું ચિત્ર પ્રગટ થાય છે. હમે અણુ-ધાર્યા જ ગયા હતા; એક ચોરડીમાં મણિશંકર ચટાઈ કે શેતરંજી ઉપર લાંબા થઈને પડ્યા હતા; શરીર ઊઘાડું; જમીનથી દોઢેક ન્હેંતની ઊંચાઈ મપાય હેવાં હેમનાં પ્રયત્ન પાસાંવાળું શરીર જોઈને નલિન તો છક થયો. એ તરત ઊઠ્યા. પુષ્કળ રનેહવાતાં થઈ. તે પછી થોડે જ દિવસે એ મ્હને મળવાને વાંદરે આવ્યા. વાતોચીતો પછી હમે બંને સાથે લાડાની ગાડીમાં મુંબાઈ જવા માટે રેલ્વેને જવાને ઊપડ્યા. રસ્તામાં વાતપ્રસંગે મ્હે’ કહ્યું: “મ્હારા પિતા કહેતા કે અમ્હાન-વર્ગ અધર્મમૂર્તિપૂજના ખાડામાં પડ્યા રહે તે કરતાં તો પાદરીઓ હેમને ક્રિસ્તિયનીના પ્રકાશમાં મૂકે છે તે વધારે દષ્ટ છે.” મણિશંકર કહે: “શું? ક્રિશ્ચન થવું એ ન્દાનમની વાત છે?” મ્હે’ જોયું: ‘આર્થ’ થયેલા મણિશંકરમાં જૂનો ક્રિશ્ચન નિગૂઢ પસંતો હતો.

એક અંગત કરણ પ્રસંગ છેડવો પડે છે. ઈ. સ. ૧૯૧૫ના માર્ચની બીજી તારીખે મ્હારો પુત્ર નલિનકાન્ત જ્યોતિર્ધામમાં ગયો. મણિશંકરે તે પછી ત્રણેક અઢવાડિયે મ્હને આવ્યાસનપત્ર લખ્યો તે શબ્દશઃ ઊતારવાથી જ હેમની ધર્મલાવનાની, હૃદયની કોમલતાની, અને સરલ રનેહવૃત્તિની છાપ પડે એમ છે: “પ્રિયભાઈ નરસિંહરાવ

તમને લખવાનો ઘણા દિવસથી વિચાર કરું છું. પણ આવા જખમ પછી તરત કંઈ લખવામાં મને અનૌચિત્ય લાગ્યા કહું. આજે જ લખી રાહું છું.

તમારા ધર્મસિદ્ધાન્તો હું થોડે અંશે જાણું છું, તે પછી ધા. ‘હું’ કે આયુષ્માન નલિનકાન્ત અમર છે, અને હૃદયવર લોકમાં ગયેલ છે, એમ તમે માનતા હો. તેને ફરી એ લોકમાં મળવાની પણ તમને-

દખાને-આરા હોતી એકથે એ એમ છે, તે તેના સ્વર્ગમયાણનો બિદ કંઈ અરો કમા થવો એકથે.

એકથી સ્થિતિયે પોએલો નદિ પણ આરા આપો રોકે તેવડી કમરનો એક પુત્ર એ સોજી વરસ પોલાં બેસેલ છે. બેસેલ છે એમ ખારણી જખાઈ ગયું, એ કે બેસેલ નથી એમ મારા દહયતી ખાતરી છે. છતાં જખાઈ ગયું ને પરથી જખમ હજી તાલે છે એ તમે એક રાખો. એકથે તમારા દહયતી સ્થિતિ હું સમજી રાહ એ સ્વા આલિક છે

આ પ્રસંગે બીજું તે શું થયું ? બાણી છા કે કુળજાતમાં ને થોડા આત્મબોલી સારે મહે સળગ્ય છે, તેમ તમે હમેશા માનની જખ્યાએ રહેતા આત્મબોલી તમારા સેમેને અને તમારા આત્માને કુળજાતમાં ને આત્માઓ આહવાતા છે, તેમા દુ થોડાને જ વખાને નજીક એકકુ આવા દુ ખનો વખત છે, તેથીજ દહય થોડું જીવડી રાકે છે. પણ અલમનિવિન્તોળ.

તમારો સહનો સ્નેહભાવ
મહિર્શીકર

આ રતેહાજ આત્મા આજ કેવા કરેજી સજેગોમાં પ્રધાન્ય કરી ગયો! હજી તે હેમનો પુત્ર જખન્તકુમાર “પૂર્વાશાપ”ની બેદ આપવાને મ્હારી કો આપનાર હોતો, મ્હે એ આપવાની વધી પણ રાખેલી, અને હરાવેલે દિવસે જ મહિર્શીકરના અવમાનનો તાર આવ્યો! જખન્તકુમારે મિત્રદારા ‘પૂર્વાશાપ’નું પુરતક બીજે દિવસે મોકલ્યું, મ્હે ગખ્ખીર બારખપાં હદયથી તે સ્વીકાર્યું.

‘આમપાસ અપાર છે, જખની કાળો દાર
દર રજા પરથી પાણી, પગમાં ઘેસ ન લેવ’

એ પકિતપોનો અર્થ ઔદિક ગદ્દ ઇલધિને કરજી રીને લાગૂ પડી સકે તે તણ દહયું; એ ઉદ્ધારોનો આભિક અર્થ જ પદ્ધ છે. ‘સ્નેહભોતિ’ને આ ઉદ્ધારોમા કરેડી પ્રાયના સ્વીકારાઈ; એ આત્મા પણ જખોનિ-ધાંમમા મિરાજ્યે!

રાજધિરાજ

‘ગુજરાતનો નાથ’નું અનુસંધાન

લેખક :

રા. દનૈયાલાલ માણેકલાલ સુનશી,

બી. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ;

પ્રમુખ, ‘સાહિત્યસંસદ’.

નોંધ.

જેણે મારી “પાટણની પ્રતિષ્ઠા” કે “ગુજરાતનો નાથ” વાંચી દૂરો તેને આ વાર્તાનાં કેટલાંક પાત્રોન આજખાણુ પડશે. જેણે એ વાર્તાઓ ન વાંચી હોય તેને મદદ નીચે આપેલી આજખાણુ બરાબ છે.

જયસિંહદેવ સોલંકી ... અણ્ણહીસવાર પાટણનો રાજા અને ગુજરાતનો નાથ.

મીનળદેવી ... રાજમાતા.

મુંગલ ... મહા અમાત્ય.

હિદા ... મંત્રી અને ખંભાતનો સત્તાધીશ.

દાદાડ ... મંત્રી : * દુર્ણાવનીનો સત્તાધીશ.

શેાલ ... મંત્રી.

ત્રિભુવનપાલ ... રાજાનો ભત્રીજો ને † લાટનો દંડનાયક. ‡

કાશ્મીરદેવી ... ત્રિભુવનપાલની પત્ની ને મીનળદેવીની ભત્રીજી.

કાક ... ત્રિભુવનપાલનો મિત્ર ને ભટરાજ.

મંજરી ... તેની પત્ની.

સગજન ... સોરઠનો દંડનાયક.

પરશુરામ ... તેનો પુત્ર.

રાખેંગાર ... લુનાગઢનો રાજા.

રાણકદેવી ... તેની રાણી.

આગતાં મંદરણોનો સાર

વિભાગ પહેલાં

જયન્તિ-દુહિતે મોહિતેવા ફરમાવ મુજબ કાક કમળા દીકરા આગ્રમરને સુમુકચ્છુ દુર્વેપાવત્ત રોપી પાણ્ય તરફ જવા નીકળે છે. રાણી લીલાદેવીએ તેમજ સમુકચ્છીએ પણ તેને તેડવેલો છે જતા જતા તેને જન સાધુ દેવચંદ્રસૂરિએ પરિચય થાય છે, અને પોતે તેની પાછળ એક મુતવર ચેલે છે અહીં આગ્રમર મજરી ઉપર મુગ્ધ થઈને તેની બાળ કાકવ ની લેવકમાં પોતાના ભરિખવા સાળા અને પાછળે લાક લેવારી બનીગ્રણી રહેલા રેવાપાલને કાકની ચિતલની છતાં છછટે છે કાકની ચેરહાજરીમા બળવેા ઉત્તરવાની રેવાપાલ પેરવા રયતો હોય છે એટલામા કાક ખતે આવી કેટલીક રકડપ પછી પોતાનું હૃદય તેના રક્તમા સોપી જાય છે મજરીના મેલમા પડેલા આગ્રમરથી અવગણના પામીને તેમજ મજરીના પ્રભાવથી અન્યાય પછી દેવચંદ્રસૂરિ ખલાલ ભય છે આ બાબતુ રેવાપાલ મદના કોઠારના જજ નાયક અને કાકમજા દેવાને મોજવી કોઠાર ખાટી કરી આપવાનું તેની પાતે કનુવાવે છે-એવી રાતને કે કાક પાછો આવે તો રેવાપાલ અનાજ ફૂંચી બરી આપે.

વિભાગ બીજો

સુમુકચ્છી ફગીયા વહિ પાછળ તરફ જતા કાક વથમા લાટી આવજી ઉતરી પડે છે, અને પોતાનો રોગ વિશ્વંતુ ખેમાને પડેરાવે છે. એમ આજ્ઞાનુચાર વડાખેન પ્રજાએ આગળ લઈ નક કુખાટી દે છે કીનારે એકા ઉડાને દીકરા વાગમર તેને કાક સમજી “બચાવો” લે છે અને વથમા લક જવાની તૈયારી કરે છે આ બાબતુ કાક કુપી રીને જીનાબદ ભય છે અને રા' ના કહેમથી સાલુને પાળખ જોડે સંધિ કરવા સમાવવાના નિમ્મજ પ્રવરોડ કરી પોતે સાથેજુ જોડુ કરી મહી છુટવા રેવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ પાછા ફરે છે રરનામા તેને જહા મહેતાની ચાવમાઝ તરફ વહેમ ભય છે અને બાબરાખુનને અનાયાસે તે વગ કરી લે છે, પછી તે કુખરીને રોગ સજમરમા પેલી રાણી લીલાદેવીને મળવા ફોતેદમદ પ્રયાસ કરે છે અને અપસિદ્ધનું મન દેવડી તરફ મિચાનુ અકારણનું વચન આપે છે એવામા જમરેવ ખરમાર આવતા તે સગાઈ ભય છે જમરેવને મળરાએથી રાણી કાઢી મુકે છે કા. સરકીને જયદેવ આવજી દ્વાજર થાય છે અને જીનાબદ લેવાનું વચન આપે છે એટલામા જનરવ આવી લાગતા તે આદર જતો રહે છે પછી ખરમાર અંત જહો ત્યાં આવે છે જહો જીનાબદ જોડે સંધિ કરવાની પેરડી બતાવે છે એટલામા કાકને બચે એમાંને વડ વાગમર આવે છે પણ કાક પાછો દાખર લઈ બેઠ દેડાં નાખે છે જહો જયદેવ નયા કાકે વિનિ મઠિ જલુ વેદમ દરે છે ફરમીઆન કાકનું રક્ષણ કરવાનું વચન મુજબ લીલાદેવીને આપે છે. મુજબ મીનજદેવી જોડે મસજવ કરતો હોય છે તેવામા કાક આવ છે, અને રાજગરની કિયતિથી માલીતવાર થાય છે વાગમરને બનાવી અવાથી પરશુરામની પુત્રી સમય તેના ઉપર દુવે બરાવ છે પોતાની રત્ન વગર કાકને ઉતાડો આવતા મોડે રાજમહુડયો કાઢીદર્ગા પરમાર એજ જીના નાકરને કેદ કરી પોતે કાઢેલી અવામા ઉતરવાની ફરજ પાડવા કાકને મળવા ભય છે

(૬૪ આગળ વાગ્યા)

મંદરણ ૧૬મું

કાકની મુકાફાને

જ્યાં કે જમરેવ પરમાર કાકને મોઝ ત્યારે જે મજસને વજ્જ કાક તરીકે આપેલા એટલામા તેને મળવા પકડી લાગે દતો ને બારણા આગળ બેઠા દતો

“કાકલટરાજ છે કે?”

“સુતા છે.” માણસે કહ્યું.

“એ કોણ છે?” અંદરથી અવાજ આગ્યો.

“એ તો હું જગદેવ પરમાર.”

“પધારો.” કાકલટરાજે અવાજ આગ્યો.

પરમાર અંદર ગયો. એક નાના હીંચકા પર નામનું ગોઠડું નાખી કાકલટરાજે સુતા હતો, તે બેઠો થયો.

“આવો પરમાર! આપે કે મહેરબાની કરી? બેસો.” કાકે પોતાની પાસે પરમારને બેસવા સૂચવ્યું.

“અમરચોજ!” જગદેવે બેસતાં આ મીઠાશનો જવાબ વાળ્યો: “આપને માટે મેં બે ખંડ તૈયાર કરાવ્યા છે તે કહેવા આગ્યો છું.”

“અરે શું કામ તસ્દી લીધી? મને આ કાવશે.”

“આ તે કે ચાલે?”

“મને આથી સારી જગ્યામાં રહેવાની કેવ નથી.”

“પણ મહારાજે ખાસ કહ્યું છે.”

કાકે સાવધાન થયો. આ ભક્ષમનસાક્ષ માં કેં મુદ્દો જાણ્યો.

“કહી દેતોની કે હવે અહીંયાં પડ્યો છું તે છો રહ્યો.”

“એમતે ખોટું કાગરો.”

“તો હું મનાવી લઉં.” કાકે હંસીને કહ્યું.

“નહીં નહીં. પણ એ કેમ ચાલે? મારા કારખાને લાંબા લાગે.” જગદેવે કહ્યું.

“પરમાર! મારો સ્વભાવ જરા વિચિત્ર છે. હવે અહીંયાં ચોટયો તે મને અહીંયાં જ રહે.”

“પણ એ તો પેલા માણસે ભુલજ કરી. મહેલની ગોઠવણ મારે કરવાની રહીને?” જગદેવે જરા અધીરાઈથી કહ્યું.

“મારે માટે ગોઠવણ કરવાની તસ્દી લેવીજ નહીં. હું તો મારી મેળેજ ગોઠવણ કરી લઉં છું.”

“ને પાછો આ ઓરડો ખીજા કામમાં લેવાનો છે.” જગદેવે જરાક સત્તાથી કહ્યું.

કાકે એટલાનીજ વાટ બેતો હતો. તે વાક તરખ મારે તેમ જગદેવ તરફ ફર્યો ને બોલ્યો:

“પરમાર! તમે ચોક્કસ છો. મેં પણ કે રહસ્યગ્રામ મેંચું છે. ચોખ્ખું કહી દેતો કે આ બધાનો મુદ્દો શો છે?”

“ના-ના-હું ખાસ—”

“કહી દઉં?” હસીને કાકે કહ્યું: “તમારે મને તમે નહીં ફરેલી જગ્યાએ વાસ આપવો છે. મારે ત્યાં નથી વાસ લેવો. થયું?”

જગદેવ ચમક્યો. આવી રીતે વાત કરવાને તે નિચાર નહોતો.

“લટરાજ! પણ મહેલની વ્યવસ્થા—”

“પરમાર! તેની મને લેશમાત્ર પણ પરવા નથી. જુઓ, આપણે - પહેલવહેલા મળ્યા છીએ તો સ્પષ્ટ વાત કરી નાંખીએ.”

“શી?”

“તમે અહીંના મોટા સત્તાધીશ છો. હું જયસિંહદેવ મહારાજની સત્તા શીવાય ખીજાનો હીસાજ ગણતો નથી. એટલે તેમના શીવાય મારે શું કરવું, કેવાં રહેવું, એ સંબંધી કાકેએ પંચાત કરવી નહીં.”

“લટરાજ! તમે મારું અપમાન કરવા માંગો છો નહીં?” ગર્વમાં હસીને જગદેવે કાકી પર હાથ મુક્યો.

“ના. હું અપમાન સહેવા માંગતો નથી.”

“લટરાજ! તમને કાકેએ ભરમાર્યા છે. હું કાકેનું અપમાન નથી કરતો.”

“પરમાર! વગર અધિકારે માણ પર
અમલ મજાવવા આવે તે માન અવમાનન

“તે દુ કયુવ કરેનો નથી”
“શું?”

કેઈ પરમારને માણ પર ના અમલવા અર્થેને સાર કહયો નથી

કરે છે એમ વુ મમલું છું

‘પરમાર’ તમારે ખસ અમારે મજુર

“સારાજી” મહેવમા અમલ મારો છે” કે-તમાને માણથી વીરો થાજ તેને પડી છે

મારી શકે છે. એ બંનેનો બેઠાએ તે ઉપયોગ કરો. હું મામો થવા તૈયાર છું.” કાકે નીરાંત-થી હાંચકાતા, મળીઆ પર અદેલીને કહ્યું.

“ભટરાજ! તમે નાહકનું વેર આપો છો,” હાંચકા પરથી ચુસ્સામાં ઉતરી પડતાં જગદેવે કહ્યું; “કોઇ પટ્ટણીએ મારી બેઠે વેર બાંધી સાર કાઢ્યો નથી.”

“ને—” ફડ પેટે હસીને કાકે કહ્યું; “કોઇ પરદેશીએ મારા પર સત્તા ખેસાડવા જમને સાર કાઢ્યો નથી.”

“ભટરાજ! તમારી હાલ વસમું પરિણામ લાવશે.” જગદેવનો હાથ તરવાર પર ગયો.

“તમારા કરતાં ઘણા બળીઆઓને મારી જીએ જીવતા બાળ્યા છે,” કાકે ધીમે રહીને હાંચકા પરથી ઉતરતાં કહ્યું; “તમારા હાથ ચળવળે છે એમ! ફીક. ખેમા! મારું ખરૂંમ કાવ તો.” તિરસ્કારથી કાકે કહ્યું; “મને પણ ઘણા દહાડાની ટેવ નથી તે તાજ થશે.”

એકદમ જગદેવને બાન આવ્યું. તે નરમ પડી ગયો.

“ભટરાજ! ક્ષમા કરો. હું જરા ચુસ્સામાં આવી ગયો. ક્ષમા કરો. મહારાજ જાણે તો શું કહે! ” જયસિંહદેવ યાદ આવવાથી પરમાર ક્રોધ ઉઠ્યો.

“ફૂં નહીં. એ તો આપણે રમતા હતા.”

“ના. ના. એ કેમ અને! ભટરાજ! માફ કરો.” કહી ઉઠતા જગદેવે હાથ બેઠ્યા; “એ તો તમે મને મફતનો ચીઠ્ઠ્યો.”

“ગભરાશો નહીં. પણ વળી એક વાન કહી લઉં, પછી રહી જશે. તમારા જેવા પરમારનું બલ ને શાય તો ધારાના પરમારને ત્યાં એએ :- પરમારના કંઠા વેરી પાટણના ચમને ત્યાં નહીં.” કાકે ફટકા લગાવ્યો; “પરમાર! એમો, જરા બીજી વાત કરીએ.”

“ના. હવે હું ગઈ.—” પણ એક વૃદ્ધ અનુચર આવ્યો એટલે જગદેવ બોલતો અટક્યો.

“પરમાર!” તેણે આવીને કહ્યું; “મહા-અમાત્યજી બોલાવે છે.”

“કોણ?” સાથે જગદેવે પુછ્યું; તેનું મોં જરાક ઉતર્યું.

“મુંગલ મહેતાજી.” પેલા વૃદ્ધે કહ્યું.

કાકે જરા આંખ ફાડી. જગદેવને એન નહોતું પડ્યું એમ સ્પષ્ટ દેખાયું. અને સાં સુધી તે મુંગલને મળતો નહીં ને મુંગલ તેને કોઇ દિવસ બોલાવતો નહીં; જગદેવને મુંગલનો પરિચય નહોતો, પણ રાજા તેને ઘણું માન આપે છે તે બેઠા તે તેનાથી મળકુમાર દરજ રહેતો. આજે જ્યારે તેના ઘોડા પર ધા થતા હતા ત્યારે આમ મોકલેલું કહેણ તેને રુચ્યું નહીં.

“કહે કે જરા કામમાં છું. પછી મળી જાશ.” જરાક અભિમાનથી જગદેવે કહ્યું.

તેનું હંમેશનું સ્વભાવ હોત તો પરમાર આવું કહેવાનું સ્વપ્ન પણ આણત નહીં; પણ આજે તેનું દેકાણું નહોતું. આ જવાબ બેઠા કાક ને અનુચર બંને ચમક્યા.

“આપે શું કહ્યું?” અનુચરે સ્પષ્ટ રીતે પુછ્યું.

“કે હું પછી મળીશ.” દરેક રાજા પર ભાર દઇ જગદેવે કહ્યું.

કાકે ટટાર થઇ સખત નગરે બેઠા રહ્યો. “તમે શું કહો છો તેનું ભાન છે?” તેણે ધીમેથી પુછ્યું.

“હા! કેમ?”

“મુંગલ મહેતા તેડું મોકલે ને ન જવું એટલે શું તે ખબર છે?”

[વધુ માર્ગ નુકાં ઉત્તરનાં પ્રશ્ન]

साहित्यसंमद्

***

पहिली चारिपिंड सभा तथा उत्सवना इत्यांत

अने

लेखन ग्रंथ

સાહિત્યસંસદ

વાર્ષિક સભાનો વૃત્તાંત

સાહિત્યસંસદની પ્રથમ વાર્ષિક સભા સંવત્ ૧૯૭૯ ના દ્વિતીય જ્યેષ્ઠ વદી અમાસ ને શનિવાર તા. ૧૪ મી જુલાઈ ૧૯૭૯ને દિને જાપોરના ત્રણ વાગે 'ગુજરાત' કાર્યાલયમાં, ૨૨, બ્રેકહાઉસ લેન, ટ્રાટ, મુંબાઈવાળા મકાનમાં સંસદના પ્રમુખ રા. કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપદે મળી હતી.

સભાનું કામકાજ શરૂ કરતાં રા. મનહરરામ મહેતાએ સંસદની ગયા વર્ષની પ્રવૃત્તિનો વૃત્તાંત નીચે પ્રમાણે વાંચી સંભળાવ્યો હતો.

મહેરમાન પ્રમુખસાહેબ તથા ભાઈઓ,

આપણી સાહિત્યસંસદ સંવત્ ૧૯૭૮ ના માધ્યમ શુદ્ધ ૨ ને રવિવાર તા. ૨૯ મી જાન્યુઆરી ૧૯૭૨ને દિને સ્થાપવામાં આવી હતી. તેને ગઈ માધ્યમ શુદ્ધ ૧ ને દિવસે એક વર્ષ પૂરું થયું. એટલે આપણે તે ગત વર્ષનું સરવાળું કાઢવા અત્રે એકત્ર થયા છીએ. તેમ કરવાને સારૂ આપણું નિયમાનુસાર ધણા વખત અગાઉ મળવું જોઈતું હતું, પણ પ્રથમ આપણું પોતાનું જાપખાનું કરવાના ઉદ્દેશને લીધે અને ત્યાર પછી આપણા પ્રમુખ રા. મુનશી તેમજ ઉપમંત્રી રા. વિજયદાસ મુંબાઈ અદ્યાર જવાથી તેમ જની શક્યું નહોતું.

શુદ્ધથો, જે વખતે આપણી સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી તે વખતે એકંદરે તેત્રીસ સભાસદો હતા. તેમનાં નામ 'ગુજરાત' ના ચૈત્ર ૧૯૭૮ ના અંકમાં આવી ગયાં છે. ત્યાર પછી, અમને જાણાવતાં આનંદ યાચ છે કે, નીચેના શુદ્ધથો આપણી સંસદમાં દાખલ થયા છે:-

રાજ્યપરત્ન શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માવજી, જે. પી., એમ. આર. એ.એસ.

રા. ચંદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ ('વસંતવિનોદી') 'ટટુકાર' આદિના કર્તા.

રા. ગોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ, એમ. એ., બી. એસસી.

રા. કુમંત જટુકરામ મહેતા, એમ. બી.

રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી: શંકરભને દત્તિદાસ, ચંબુવધભને દત્તિદાસ, બાળકાને વૈષ્ણ, ઝંડુભટ્ટજીનું ચરિત્ર આદિના કર્તા.

રા. ગજનન વિશ્વનાથ પાટક.

આ શુદ્ધથોના પ્રવેશથી સંસદના વિશ્વાસુ કાર્યકરોની સંખ્યામાંજ નહીં પણ સંસદની પ્રતિષ્ઠામાં અભિવૃદ્ધિ થઈ છે; અને અમે આજ રાખીએ છીએ કે જેમજેમ સંસદનું કાર્ય વધારે સંગીન અને વિસ્તૃત થતું જશે તેમતેમ વિદ્વાન કાર્યકરોને સંસદ આકર્ષશે.

મુદ્રણ, આપ જાણો છે કે મંત્રે પ્રથમ કાર્ય એક અચિત્ત માનિક પ્રમિદ કરવાનું ઉપાયુ હતુ. તે પ્રમાણે સંવત્ ૧૯૭૮ ના ચૈત્ર માસથી 'ગુજરાત' નામનું માનિક પ્રમિદ કરવામાં આવે છે. અત્યાર સુધીમાં તેના સત્તર અંકો પ્રસિદ્ધ થઇ ચુક્યા છે અને તેમાં પાંચ વિશેષાંકો છે. હાલમાં આપણે સાં લેખકોના બે વર્ગ છે એક વર્ગ અંગ્રેજી સાહિત્યથી પ્રેરાને લખે છે ત્યારે બીજો વર્ગ દેશજ સાહિત્યથી પ્રેરાને લખે છે. અમારી એવી માન્યતા છે કે જ્યાં લગી બીજા વર્ગના લેખકોની કસ્ટા ઉભી નહીં થાય ત્યાં લગી ગુજર સાહિત્યની મહેલ પ્રગતિ થવી અશક્ય છે. આ કારણે 'ગુજરાત' માં માનિક લેખો પ્રમિદ કરવા તરફ તમારું તત્પરજન વિશેષ ધ્યાન રહે છે ઉપરાંત લેખો વિશેષતઃ મનોરંજક હોય છે છતાં તે જ્ઞાનપ્રદ કે મોખપ્રદ હોય છે અને મનની વિગેળની ઉકેલ અવગણના કરવામાં નથી આવતી નત્રીમંડળની આ યોજના સફળ થઈ છે એ જાણી તમને સંતોષ થશે. અનેક જનના જ્યાં 'ગુજરાત' અંપૂર્ણ પરાક્રમી નીવડ્યું છે. આપણી કુલની પાંખડીનો ગુજરાતે સ્વીકાર કર્યો છે. રમિક ગુજરાતની રમણિ કેટલેક અંશે આપણે સતેથી ચક્રવા હીએ એમ નિદાનોએ દર્શાવેલા અભિપ્રાય અને લોકો તરફથી મળે જતા આવકારથી સ્પષ્ટ થાય છે. અવિકારીયજે બીવકુવ નહેતુ ધાપું ને જાનુ છે, એટલે કે આટલા અસ્પ સમયમાજ અનેક વિશેષાંકો બહોળે ખર્ચે પ્રસિદ્ધ કરવા છતાં, 'ગુજરાત' પોતાનો અસ્વજિત્તીય સાક્ષિપાત્ર થયું છે.

આ પ્રમાણે 'ગુજરાત' વિજયી થયું છે તેનું વશમાં આપ મર્યાદા માત્ર નો છેવટ, કામજી આપ લોકોની એક મા બીજા પ્રકારની સદાય વગર આ પરિણામ નજ આવત ખજી આ પ્રયત્ને એટલું અચિ જાહેર કરવાની રજ આપણે કે આ વિજય મુખ્યત્વે કરીને સસદની બે બહિનએને લાને છે. એક આપણા પ્રથમ અને બીજા આપણા ઉપમત્રી તથા 'ગુજરાત'ના ઉપમત્રી આપણા પ્રમુખનાં અમિત ઉમ્મદ, વિશાલ સંજોગ અને વેગરાનું કલમ વગર તેમજ આપણા વિદ્વાન ઉપમત્રીની રમણિ, કર્નબનિગ અને અતુવ મહેનત વગર આ પરિણામ નજ આવત.

'ગુજરાત' નું કામ કરીકામ પગાં સસદે જોડાણીનો પ્રમ દાથ થયો અને અત્યાર સુધી એ વિષયમાં થએલા મર્દ પ્રમાણે તેમજ જે વિષયોનો મુસદ્દો આપણે 'ગુજરાત' ના જ્ઞેદ ૧૯૭૮ ના અકસા પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો તેમ જ આલેથી ચર્ચા ખ્યાનમાં લઈ એક છેવટનો ખરકો આજે આપ સન્મુખ રજુ કરવામાં આવે છે, તે ખરકો કરશે એટલે એ લખાં આપણા મનથી પત્યુ મજુરો

ઉપરાંત સાહિત્યનો ધનિદાસ તમાર કરવાની જે પટનિ આપણે આદરી છે તેમાં જે પ્રથમ પુનઃ નિર્માર કરવાનું છે તેમાં આદ્યા શિક્ષી માડીને અત્યાર સુધીના લેખકોની નાખતરિક, તેઓની રમણમંધન સહિતની પાટી, ઉપરાંત મળી રહે એટલી રતર માડીની આપવાની યોજના કરવામાં આવી છે. આ કાર્યમાં અમને જજીણના મતોષ થાય છે કે પ્રથમથી માડીને દવરખમાણ મુર્ધિ આપણે પહેલો ગા હીએ અને બાકીનો ભાગ હવે પોણ વખતમાં પુરે થશે. જજી આ પ્રયત્ને અમારે સખેદ જાહેર કરવાની રજ પડે છે કે અમદના થણ સજોની આ કાર્યપત્રે ઉદાસીનતાને સીધે તેમજ જેમજેમ હજા ઉતરતા જાહે એ હીએ તેમતેમ જેવ

વધુ ને વધુ વિશાળ થતું જતું હોવાને લીધે અમને લય લાગે છે કે ધાર્મી સમયમાં અને ધાર્મી ખરચમાં એ પરિપૂર્ણ થશે કે કેમ.

કોપના સંબંધમાં થોડીધણી શરૂઆત કરવામાં આવી છે એટલુંજ, પણ શિષ્ટ પ્રેમોની અંધાવણિ પ્રસિદ્ધ કરવાની જે યોજના આપણે કરી હતી તેની રચે સદ્ગત રણજીતરામના નિબંધોનું એક પુસ્તક એ અંધાવણિના એક મણકા તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે, અને બીજાં બેચાર પુસ્તકો અદ્ય સમયમાં બહાર પાડવાની અમે આશા રાખીએ છીએ. આ પ્રસંગે પ્રથમ પુસ્તકના સંબંધમાં એટલું કહેવાનું અમને આવશ્યક લાગે છે કે એ વડોદરામાં જાપાણેસુ હોવાથી એમાં જાપાણ, કાગળ વગેરેની અનેક ન્યૂનતા છે જે હવે આપણું પોતાનું જાપાણનું થતાં ફર થશે એ નિઃસંદેહ છે.

પર્યં દરમીઆન સંસદની ત્રણ સામાન્ય સભાઓ—બે જોડણી બાબત અને એક સાહિત્યના ઇતિહાસ બાબત—મળી હતી. ઉપરાંત ઇતિહાસના સંબંધમાં બે ઉપમંડળો નીમામાં હતાં અને તેમણે ઇતિહાસની રૂપરેખા તથા યોજના સંબંધે સભાસદોમાં ફેરવવાને બે પત્રિકાઓ તૈયાર કરી હતી.

તમારું અધિકારીમંડળ લગભગ રોજ નિયમિત વખતે મળે છે અને તે કારણને લીધે તે વખતે હાજર રહેના સંસદના અન્ય ઉત્સાહી સભ્યોના અભિપ્રાય તથા સલાહનો લાભ પણ અવારનવાર ને લાભ શકે છે.

આપણા પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ મલોક્તાલાલ મુનશી ગયા માર્ચમાં યુરોપની મુસાફરીએ ગયા ત્યારે તેમને સફળ સફર દબ્બ્યા માટે તા. ૨૫ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૩ ને રવિવારને રાત્ર સાંતાક્રુઝમાં બીલરૂવીલામાં એક મેળાવડો શ્રી નરસિંહરાવ મોળાનાથ દોવેરીઆના પ્રમુખપણા નીચે સંસદ નરસી કરવામાં આવ્યો હતો. સભ્યો ઉપરાંત તેમાં સંસદના અન્ય સદાપદોએ પણ હાજરી આપી પ્રસંગને અર્થે વિજયશાસ્ત્રી બનાયો હતો તેની નોંધ મેંતાં આનંદ ધાપ છે. મેળાવડાનું રીફ્રેશમેંટનું ખર્ચ બે સફ્ટદરેઓએ ઉપાડી લઈ સંસદને આભારી કરી હતી.

હેવટે એક મહત્ત્વની બાબત પર આપણું ખાસ લક્ષ દોરવા માગીએ છીએ. આપણી સર્વ પ્રગતિને અગે એક સ્વતંત્ર જાપાણનાને અભાવે ઘણી અગવડો વેડવી પડતી હતી. આ અગવડોએ ગયા માધ માસમાં નીચ રવરૂપ પકડ્યું. આથી સંસદે ધી સાહિત્ય પ્રસારક કપર્નિને એક સ્વતંત્ર જાપાણનું કરી આપવા વિનંતિ કરી. પરિણામે “સાહિત્ય પ્રેસ” ની સ્થાપના થઈ. આથી ફાગણમાસ પછી કેટલાએક અંકો પંદરપંદર દિવસને અંતરે પ્રસિદ્ધ કરી દર માસને અંક તે માસની શરૂઆતમાંજ આપી શકવા આપણે ભાવ્યશાળી થયા છીએ.

આ પ્રમાણે આપણા ગત વર્ષર માસનો અહેવાલ છે. આ ઉપરથી જાણાય છે કે આ ગતિએ જો આપણે આગળ ધપ્યા જઈશું તો અદ્ય સમયમાં આપણે ધર્મ કામ કરવા શક્તિમાન થઈશું.

હેવટે આપણે પ્રથમ તો સાહિત્યપ્રકાશક કંપની લીમીટેડનો ઉપકાર માનવાનો છે. એ કંપનીએ આપણા પર વિશ્વાસ મુજી 'ગુજરાત' ની વ્યવસ્થા આપણને ન સોંપી હોત તેમજ સ્વર્ગ્ય છાપખાનું કાઢી આપણને જોઈતી મલક ન કરી આપી હોત તેમજ જોઈતી માલુમી મદદ આપણને ન આપી હોત તો આપણે ઉપરોક્ત કાર્યમાંનું કંઈ ન થાય એમ કહેવું અમને અનિશ્ચયોક્તિઓ લાગતું નથી. આમ હોવાથી આ કંપનીના અધિકારીશ્રીઓએ અમે અમ ત.કરજીપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ, અને આશા રાખીએ છીએ કે તેઓએ આપણા તરફ દેખાડેલી ઉદાર ગતિ તેઓ આપુ ગમશે. ઉપરાંત સંસ્કરણ મલક નહીં એવા જે લેખકોએ આપણને 'ગુજરાત' ને માટે લેખો મોકલી ઉપરૂત કર્યા છે તેઓનો આભાર માનવાનો છે. મ નરસિંહરાવ આદિ લેખકોનો અને આ પ્રમુખે ઉપકાર માનીએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે તેઓની વિદ્વાનરી કવચ 'ગુજરાત' ને મારે તેઓ આનુજ રાખશે. આ અવસરે ચિત્રકારોને બુધી જાએ તો તેઓનું ઝાણુ મુક્યા વગરનું રહે એમ છે. 'ગુજરાત' ના ચિત્રપદા તેઓનો પશુ કંઈ નાનોસૂનો જાગ નથી. 'ગુજરાત' વિશેષ મનોરંજકને મોટક તો તેઓની પીછીનેજ લીધે ખતે છે શ્રીમાન પુરુષોત્તમ, રા. ગવિસકર, રા. ગોરહાકર, રા. ગોરધનભાઈ, રા. દનાયેય, મ મહુપ ચમેરે જે સમૌહ ચિત્રકારોએ પોતાની પીછી 'ગુજરાત' ને મુશરી ખનાવવામાં કરી છે તેઓનો અમે ઉપકાર માનીએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે અવિવ્યથા તેઓ વિશેષ આકર્ષક ચિત્રો 'ગુજરાત' ને માટે આપી લેતી પ્રતિજ્ઞા તદ્દિ કરશે.

આખરમાં મમદના જેજે મરખોએ અધિકારીશ્રીઓને કાર્યવહનમાં મદદ કરી છે તેઓનો તેમજ 'ગુજરાત' અને 'સાહિત્ય પ્રેમ' ના કામમાં પોતાએવા માણુઓનો મનોમન કારક રીતે કામ કરવા બદલ ઉપકાર માનવાની આ તાતો જાણ અમે લખીએ છીએ, અને 'ગુજરાત' ના મર્ગ વિદ્વાન લેખકો અને લેખિકાઓને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે 'ગુજરાત' માસિક પોનાનુજ છે એમ માણી તેઓએ ખતે ત્યા મુખી માસિક લેખો મોકલ્યે જવા.

રીપોર્ટ વચાઈ ગયા બાદ તે મર્જીનુમને પગર થયો હતો બાદ ગયા વર્ગનો મમદનો હિસાબ ઉપમત્રીએ રજુ કર્યો હતો. તેમજ ગયા વર્ગના અધિકારીશ્રીઓની મુદ્દણી કરીયા આરના વર્ગ માટે મર્જીનુમને કરવામાં આવી હતી.

ત્યાર પછી સાહિત્યમમદના જેજીનીના નિવંધો જેવડના રૂપમાં નહીં કરવામાં આવ્યા હતા જે આ રીપોર્ટને છેડે પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવ્યા છે.

હેવટે ગુજરાતના પાચ રાષ્ટ્રીય ઉત્સવો મસ્ટે ઉજવવા એ સબધે ચર્ચા થા હતી અને તે પ્રસંગે માટે નીચેના પાચ ગુર્જર વીરોનાં નામ પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

પરશુરામ	...	...	અક્ષયનૃતીયા
શ્રીકૃષ્ણ	...	...	જન્માષ્ટમી
સિદ્ધરાજ	...	...	*
પ્રેમાનંદ	...	...	*
ગાંધીજી	...	...	ભાદ્રપદ વદી ૧૧.

આ પૈકી શ્રીકૃષ્ણ જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ આજુ વર્ગની આવજુ વદ અષ્ટમીને દિને ઉજવવાનું નક્કી થયું હતું તથા તે અંધધી એક દરજ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો હતો:

“આવતે મંદીને સંસદનો વાર્ષિક ઉત્સવ તથા શ્રીકૃષ્ણજન્મંતીનો ઉત્સવ ઉજવવા અને વાર્ષિક ઉત્સવ નિમિત્તે ઉચી કોટિના નિર્મધો વાંચવાની યોજના કરવી. તે નિર્મધો ‘ગુજરાત’માં પ્રસિદ્ધ કરવા. સંસદના સદાનુભાવકોને પણ આ પ્રમાણે નિર્મધો મોકલવા અધિકારીમંડલે વિનંતિ કરવી.”

આ પ્રમુખનો આભાર માની સભા વિસર્જન થઈ હતી.

પરિશિષ્ટ

સાહિત્યસંસદના જોડણીના નિયમો

- (૩) શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોની જોડણી મુજબ પ્રમાણે કરવી. ઉદાહરણ: મતિ, શુક, મણિ.
- (૪) અંગ્રજીનાં શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોને ગુજરાતી પ્રયય જગાડતાં અંતિમ અંગ્રજીમાં ‘અ’ હમેશ્વરે. ઉદાહરણ: સસદ, સંસદન: જગત્, જગત્નુ.
- (૫) મુજબ સંસ્કૃત શબ્દોમાંના ‘સ’ ને બદલે જો ‘વ’ વાપરે તો શબ્દને રૂઢ ગણી ગુજરાતી શબ્દોને જગાડવાના નિયમો તેને જગાડવા. ઉદાહરણ: મૂલ-મુજ: અનુકૂલ-અનુકૂળ: નિર્ભય-નિર્ભય.
- ગુજરાતી શબ્દોમાં ‘હ’ હમેશાં લીધે કરવો અને ‘ઢ’ હમેશાં ધ્વંસ કરવો.
- પ્રયય જગાડતાં ઇચ્છારમાં વિભાજ યોગ દોષ નોપજા મુજબ શબ્દનું સ્વરૂપ કાયમ રાખી જોડવી. ઉદાહરણ: પિવાડ, રિખાડ, નદિયો એમ નહીં પણ પીવાડ, રીખાડ, નદીઓ. એમ પ્રમાણે ડોરડી, પીરડી, જિરડી એમ ન જગાડતાં ડોરડી, પીરડી, જિરડી એમ જગાડવું.
- જે શબ્દમાં ‘એ’ અને ‘ઓ’ એમ એક સ્વરવાળો ઇચ્છાર યોગ દોષ તે શબ્દોમાં ‘અડ’ અને ‘અડ’ એમ નહીં પણ ‘એ’ અને ‘ઓ’ એમ જ જોડવી કરવી. ઉદાહરણ: પડવો નહીં પણ પેવો: કડવો નહીં પણ કેવો.

* આ જિની નિયમો દર્શાવે પાળી નક્કી કરવામાં આવશે

અનુનાસિક અક્ષરોને સ્થળે અનુસ્વાર વાપરવો, પણ એ રાજ્યની વચમાં એ અનુનાસિક આજ્ઞા દેણ અને તેમાંનો આજ્ઞા 'ન' હોય તો તેમાં 'ન'ને બદલે અનુનાસિક વાપરવો નહીં ઉદાહરણ: સંમતિ, કીમત, સન્મતિ, ઉન્માદ, અન્ન

કેટલાક રાજ્યોમાં લોકો ધુન માથે છે, પણ તેવો ચાર કાળમાં દર્શાવવાની જરૂર નથી ઉદાહરણ: આજ્ઞ, આજ્ઞ, રાજ્ય એમ નહીં પણ આવ, આજ, રાજ એમ લખવું

એ રાજ્યોમાં વચમાં 'ર' 'ડ' 'ળ' વગેરે વ્યંજનો આવતા હોય અને તે પાછલા વ્યંજન સાથે મળી જઈ તદ્દન બોલાતા હોય કે તેન કેટલે 'ય' બોલાતો હોય તો પણ લખવામાં નો 'ર' 'ડ' 'ળ' વગેરે રૂપમાં લખવા ઉદાહરણ: હોયડું-હોડડું, બથળી-બળળી, ખાજળી-ખાજળી-એમ નહીં પણ હોરડું, બરળી, ખાડળી એમ લખવું

(ક) એ રાજ્યોમાં 'હ' તો ઉચ્ચાર વિશેષ સ્થાન રીતે યોગ્ય હોય તેમાં તે દર્શાવવો ઉદાહરણ: પહેડું, વહેડું, પહોચડું, વહેચડું

(ગ) પણ એ રાજ્યોમાં હાર દિશારાણ્યે આવતો હોય ત્યાં તે દર્શાવવો નહીં ઉદાહરણ: અને, તમે, મારો, તારો, નાનો, મોટો, મે. બી

(ડ) તેમજ એ રાજ્યોમાં 'હ' તો ઉચ્ચાર 'હડ' જેવો થતો હોય ત્યાં 'હડ' નહીં પણ 'હ'જ વાપરવો. ઉદાહરણ: 'મહડડું' નહીં પણ 'મહડડું', 'મહોડડું' નહીં પણ 'મોડડું

એ મહામાયુ વ્યંજન બોલાયેલા હોય ત્યાં જ ને મહામાયુ લખવા ઉદાહરણ: પત્થર, ચોખ્ખુ, ચીઢી એ પ્રમાણે નહીં પણ પથર, ચોખ્ખુ ચીઢી એમ લખવું

બહુદંતમાં 'એડું' મત્સ્યમાના 'એ' ની સાથે 'ય' ના વિરુદ્ધ પણ રાખવો ઉદાહરણ: એએડું તેમજ એવડું, ધોએડું તેમજ ધોગડું

૧ જર્માનકાલમાં પહેલા પુરુષના બહુવચનના ક્રયક વગેરે 'હયે' નહીં પણ 'ઈએ' વાપરવો. ઉદાહરણ: જામિયે, વાંચિયે એમ નહીં પણ જામીયે, વાંચાંચે એ મુજબ લખવું

સાહિત્યસંસદનો વાર્ષિક ઉત્સવ તથા કૃષ્ણજયંતી

સાહિત્યસંસદના વાર્ષિક ઉત્સવ તથા કૃષ્ણજયંતી નિમિત્તે સંસદના સભ્યો તથા સંસદના કાર્યમાં રસ લેતા સદ્ગૃહસ્થો તથા સત્રારીઓની એક સભા ગઈ શ્રાવણ વદી ૭ને રવિવાર તા. ૨૭ સપ્ટેમ્બરને રો. ૪ સેન્ટેબીઅર્સ કોલેજના મકાનમાં રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં આસરે ૧૦૦ સ્ત્રીપુરુષો હાજર હતાં. સભાનું કામ શરૂ કરતાં મંત્રી રા. મનહરરામે જણાવ્યું કે આપણે જે નિમિત્તે અત્રે મળ્યા છીએ. એક તો વાર્ષિક ઉત્સવ અને બીજું કૃષ્ણજયંતી. સંસદને રથપાયાને એક વર્ષ ક્યારનું એ યાદ અર્થ છે અને તેથી આપણે ધણા વખત અગાઉ મળવું જોઈતું હતું પણ આપણું હાપખાનું કિયું કરવાના વ્યવસાયને લીધે તેમજ પ્રમુખ રા. મુનશી વીલાયત જવાને લીધે અને પછી ભરચોમાસાને લીધે આપણે અગાઉ મળી શક્યા નહોં. સંસદના કાર્યનો અહેવાલ વાર્ષિક સભામાં મેં રજુ કર્યો હતો તેથી આપમાંના ધણાખરા વાકેફ છે અને તે 'ગુજરાત'માં પ્રસિદ્ધ થશે એટલે એ અહીં વાંચી હું તમારો વખત લઈશ નહીં. આપણે મળવાનું બીજું નિમિત્ત કૃષ્ણજયંતી છે. સંસ્કારોનું સ્મરણ કરાવી સંસ્કૃતિને પ્રગતિ આપવામાં તહેવારો ખુબ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આપણા સુર્ય તહેવારો પર નગર 'નામીશું' તો જણાઈ આવશે કે બળેવ, દશેરા, દીવાળી વગેરે તહેવારો પ્રત્યેક વર્ષને પોતાના સંસ્કારો, કર્તવ્ય તથા ધર્મનું સ્મરણ કરાવવાને યોજેલા જણાય છે; અને જન્માષ્ટમી, રામનવમી, શિવરાત્રી વગેરે તહેવારો જે મહાપુરુષો કે દેવાંદીઓએ લોકની સંસ્કૃતિને પ્રગતિ આપી, લોકોના આદર્શોને રૂપ આપી તેનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાને સફળ પ્રયાસ કર્યા હોય તેઓનાં હૃદયને બાધિ પ્રભ આગળ આદર્શ તરીકે ધરાવવાને યોગ્યમાં આવ્યા જણાય છે. સંસદનો ઉદ્દેશ ગુજરાતી પ્રજામાં સાંસ્કારિક અસ્મિતા પ્રકટ કરવાનો હોવાથી ગુજરાતના પાંચ મહાપુરુષો—એટલે કે પરશુરામ, શ્રીકૃષ્ણ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ, પ્રેમાનંદ અને ગાંધીજી—ની જયંતી ઉજવવાનું યોજવામાં આવ્યું છે અને તે પ્રમાણે આજે કૃષ્ણજયંતી ઉજવીએ છીએ.

ત્યારબાદ પ્રમુખ રા. મુનશીએ જણાવ્યું કે સભાનો કાર્યક્રમ જોતાં સવાર પહે એમ લાગે છે, દારણ કે આ ઉત્સવને માટે અનેક લાંબા ને વિદ્વતાપૂર્ણ શ્રેષ્ઠ લખાયા છે. ત્યારબાદ તેમજે લેખોનું વર્ણન આપી. પોતાના લખેલા બાળલુનો કેટલોક ભાગ વાંચી સંભળાવ્યો હતો.

પછી વક્તાઓએ નીચે પ્રમાણે બાણ્ય કર્યાં હતાં.

રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ દીવેડીઆ

સાહિત્યસંસદને ઉત્સવ થયે એક વર્ષ ક્યારે થોડાં માસ થયા. આજનાં ધોડા સમયમાં મેં સંસદની કાર્યપ્રણાલિ નિઃસંશય સુતોવચનક જણાવે. અથ માત્ર એટલો છે કે બાલકોમાં જેમ આજે

વિકાસની સાથે વિનયનાં બીજ મઠ દોષાય છે તેમ આ બાજુ સ્થાને ના થાય અબજની સ્તુતિ સંસદે સાવધ રહેવાની જરૂર છે એમ મહાની માન્યતા નક્કીથી જાણીતું છે. આજનો દિવસ આનંદનો અને અભિનંદનનો છે તે નુ જાણીતું, છતાં ઉત્સવના આનંદનાની વેળાએ જ મૃત્યુને પણ સમસ્યમાં રાખવા માટે ઉત્સવમય મંડળની સમગ્ર હાજિરો રાજ્યની રીતિ સમીક્ષાન મણુરી, મટે એક બીજે ભય સંભવ થયું બતાવું. સદિત્યસ સદ તરફથી 'ગુજરાત' માસિક મનદ થયુ તે પ્રવૃત્તિમાં જે અંશ દું નેક છે એક હાજમના રહેવા મૂળમાં અંશ છે બીજે અંશ એ મૂળને અનુગમી દોષપણને ટળવાની પોતાનામાં છે મરહુમ હાજમહમદના 'વીસમીસરી' માસિકની રાખમારી 'ગુજરાત' મુનશીના પાનના રીતિ-સ (કુમા) મુ રથાન છે છે એ નિર્ણય છે નરદ આ પછીને ફરી અગ્રિહાક ના થાય તે માટે સ રંગ બળની વોળના સંસદે કરી છે તે સંતોષની વાત છે 'વીસમીસરી' એરે હાજમહમદ, અને તેથી હાજમહમદના લોપ સાથે 'વીસમીસરી' નો લોપ થયો 'ગુજરાત' એરે મુનશી એમ એક દુધિર સભ છે; ત્રાં બીજ દુધિર તત્ત્વજનનુ બળ રા કહેવાય છે હેતુ સંસ્થુ છે કે મુનશીના કાલિન લોપ સાથે પાન 'ગુજરાત' ના જીવનને કોઈ ના કોઈ એકે તપ્ત માસ પરદેશમાં રથા છતાં 'ગુજરાત' ના તત્ત્વ યથાવત્ આથિયેરો હુ જાણું કે 'ગુજરાત' અને સંસદને જીવન બળ બતાવનાર રા મુનશી છે, અને તેથી જ જાણું કે મુનશી એક નહીં પણ અનેક હશે તેા આ સંસ્થાનુ જીવન હક પાવા કપર થયોને આજે બધા મહ મુનશી નથી, મુનશી તેા પોતાની ચેમ્પરમાં મહમકર ખુશી જીવ રથા ભવ, સાદિત્યની મર્યા રથા ભવ, રથા પ્રીત કપર ગિનીની આજી અકાવા ભવ, આજના પ્રમુખસ્થાનના નિવૃત્તના અંશો ભવ લખતા ભવ, વચમાં 'પ્રમતિમાન' કે 'પ્રમતિમાન' રે એમ મા નુ જાના ભવ, એમ બહુરી પ્રવૃત્તિમાં રથા રલી અજાણનાના ચેમ્પર રે રથા આજે સં નથી તે હુ નહીં પણ જાણું તેરથા મદિજ આ સંસ્થાના લખમાં આપિતા સાધવા માટે બહુ મુનશીના લખમાં થવાની હકતા વચરે મેરથી હુ જાણું છું

આ સંસ્થાના આ અરથમાં રહેતુ બીજુ બલસ્થાન હવે સમગ્ર સદિત્યસ સદે આજના દેશ સનયમાં એરે અને દેશ મહત્વના કામ માથે જીંધા છે કે જ્ઞાનારથા રથ તેા જામની ભવ રેરથાક નિયમ તેા રેર પ્રમાર મનન અને અભ્યાસ માંથી લેનારા છે કે એ વિચરમાં મુનશીની હરિજીજીતિ મામ આજે નરે જ્ઞાનીના વિચરને જ્ઞે જ્ઞાના મનથી એક થાયે ને કકા'ના લોરે નિરેર આજના મન ને પગુ જે વિચરને જાયે કાળ, રેરે અભ્યાસ રુદ્ધ અવલોકન કલિર્તિ સાધીની અંજા છે ને વિચરને આમ જાણું પ્રવૃત્તિ હરજાન કરી માનરો તેા જ્ઞાન કામ નથી, રાદન જ્ઞાન નથી

આજી નેતરની આપવાની રૂજના મટે સમા માની-આજના ઉત્સવમાં આનંદથી ભાગ લેવાને અને અભિનંદન આપવાને હું હાર્થી મન રાદ છું

રા નરિંદરાસ જગવાનરાસ વિલાસર

સંસદની પ્રવૃત્તિમાં સમગ્ર માટે રેક રહેતુ એરે મને ફરમાન થયુ છે. હુ સંસદનો સભ્ય નહીં હોવાથી તેની આગર અવરથા સપર્ક રીતે જાણું નથી, છતાં રા મુનશીએ સંસદ સમયે જે કે માણી આપી છે તે ઉપરથી એક ને વિચારો તમારા નજ મિત્ત તરીકે રેતુ કરવાની હોમ કલુ

સંસદની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ સંસદનુ માસિક 'ગુજરાત' અને સદિત્યસમાં છે તે વીરે હું આ ૫ સપ્તાહી સમયના કાલેને વિચારતા મટે જાણું છું માસિક લેખવામાં સાદિત્યસદ જેવી એ- સમ સરથાની જમજમ નમામ રાજિ કામે હજારોથી સંસદની થયાં કાર્યકારિય થયવી જાણું કે નહીં ને વિચારીય છે મુનશી આવામાં અનેક અગ્રિહા અને સાધિકા પાંચ અનેક બાજિ એકલ દાયે

ચલાવે છે, અને સાહિત્યસંસદના અનેક અભિયાનના તેમજ ભવિષ્યમાં ચનાર સભ્યો એવા હરો કે જે દરેક પોતે ધારે તો અડેક માસિક એકઢે હાથે ચલાવી શકે, તો પછી આખી એક સંસ્થાની બધી સાધન-સામગ્રી એક માસિક ચલાવવામાં ચોજને સંસદ સંતોષ માની શકશે કે કેમ?

ગુજરાતમાં સાહિત્યપ્રધારાનનું કાચ અનેક સંસ્થાઓ કરી રહેલ છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, કાબજ સભા, સાહિત્યપરિષદ-ભરોબકમિટી, નવજીવનપ્રકાશનમંદિર, યુગધર્મ કાર્યાલય, પુરાતત્ત્વ મંદિર, સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય, વગેરે અનેક દિશાઓમાંથી ચોકબંધ સાહિત્ય હુમણું પ્રગટ થઈ રહ્યું છે. તેથી સાહિત્યસંસદ એજ પ્રવૃત્તિની પુનરાવૃત્તિ કરે તો તેમાં ખાસ અલભ્ય લાભ ગુજરાત સાહિત્યને થવા સંભવ છે કે કેમ તે સંસદના સભ્યોએ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

ગુજરાત સાહિત્યસેવામાં કેટલી મુશ્કેલીઓ અને તકલીફ છે તેનું રા. મુનશીએ કંઈ દરિન કસાયું છે. હું એટલીજ આશા રાખું છું કે આટલા અનુભવથી જે નમ્ર ભાવ સંસદના પ્રમુખે બતાવ્યો છે તેની નમ્રતા સાથે સાહિત્યસેવાનું કાર્ય સંસદ ઉઠાવશે તો સંસદના હેતુઓ ઘણે અંશે પાર પડશે.

ખસ અભિનિવેશ વગર ગુર્જરગિરાની સેવા થઈ શકનાર નથી. સદ્ભાગ્યે આજથી એક દશકા પહેલાં માતૃભાષા વીરો જે મહાભારત મુશ્કેલીઓ હતી તે ઘણે અંશે દૂર થઈ છે. સને ૧૯૧૬ થી ૧૮ સુધીનાં ત્રણ વર્ષોમાંજ ગુજરાતી ભાષાને અપૂર્વ વેગ હોમરુલ લીધ તરફથી મળ્યો હતો. તે સમયના ગુજરાતી વક્તાઓ ગુજરાતી ભાષા માટે ઘણું માન ઉત્પન્ન કરાવી શક્યા હતા. પછી મહાત્મા ગાંધીએ માતૃભાષા તરફ લોકલાગણીને એટલું બધું ભેર આપ્યું છે કે હવે એ લગની ઓછી થવાની નથી. સાહિત્યસંસદ આ માતૃભાષાના પ્રવનની આ ગંભીરતા ધ્યાનમાં લેશે એમ આશા છે.

છેવટે આપણે એટલુંજ ઇચ્છીશું કે ઢોઢ વર્ષની આ બાલ સંસ્થાએ જે સુદર કાર્યવાહી બનાવી છે તેથી પણ વધારે સુદર અને સંગીન કાર્યવાહી હવે પછીનાં વર્ષોમાં બતાવવાને તે સમર્થ થશે.

૨. ગુલાબચંદ દેવચંદ ઝવેરી

આજે મારે '૬ બોલવું' એવી મને સૂચના કરવામાં આવી ત્યારે એકદા ગુનીસીપત્ર વિષય પર હું બોલીશ એમ મેં જણાવ્યું. પણ મને કહેવામાં આવ્યું કે એ વિષયને આવા સંમેલનમાં સ્થાનજ ના હોય અને મારે તો સાહિત્યના વિષય ઉપર બોલવું. મારે સાહિત્ય ઉપર બોલવું કરવું એથી બીજું વિસ્મયકારક શું હોય? છતાં મેં 'બોલવવું' કશુંલ કર્યું.

મારી બાલ્યાવસ્થામાં સુરતની સરકારી નિશાળને હું રોબાવતો હતો ત્યારે મારી કીકસન શૈલી મારા શિક્ષકને રચતી નહીં. દ્રસ્તરીર્ષના સાચત નિયમો હું લખતો નથી રાખતો એમ એમનું કહેવું હતું. આખરે એમણે મને એની ચાલી બતાવી અને એ નિયમો ધ્યાનમાં રાખવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી. આમ છતાં આજ સુધી તેમણીના નિયમોના સંબંધમાં મારી સ્થિતિ જેવી ને તેવી અજરામર છે.

આવું છતાં મને સાહિત્યમાં રસ પડે છે. હું એક વ્યાપારી હોવાથી સાહિત્યસીમાથી દેશપાર ચએલામાં મારી ચલતી થઈ શકે, પણ તેજ કસણથી સાહિત્ય વીશેના મારા અભિપ્રાયને મારે બીન-પસંદગી ત્રાહીતનો દાવો હું કરી શકું. વ્યક્તચ્છુદ્ધિની કે 'ગળ્ડ' અને વાસ્તેની રચનાના નિયમોની હું જરાએ અવગણના કરવા માંમતો નથી. મારા કહેવાનો આશય માત્ર એટલોજ છે કે દ્રસ્તરીર્ષના દોષસહિતનું પણ હંથું રસાતલ સાહિત્ય સરખોજ આનંદ આપી શકે છે. જે ભાષામાંથી 'ગીત ગોવિંદ' અને 'મેઘદૂત'ની મૂલતું દર્શન કરાવે એવી પ્રતિભૂતિ કારી શકાય તે ભાષા અપૂર્ણ છે એમ કહેવામાં તો પાતલજ લાગે. પણ તેમણીના નિયમોના યુદ્ધમાં સાફરો અક્ષરો ગુમાવે—*juste of words* કરે—એ અનિચ્છનીય છે અને અમેરીકાની જેમ ફરતી રાજદાન્યાસ પર આપણી ત્રાહી રચતી તેમજ એજ કહેવાનો મારો હેતુ છે.

સાહિત્ય વિગત અને સર્વદેશીય દોષો જોઈને. આપણું સાહિત્ય તેવું નથી મારે સારાંસના સમુદાયિક ભળેના વધારે જ્યારે એકાગ્રીના નિયમેને બદલે તે દિશામાં થયેા જોઈને છે. રસાત્મક ક્રેમનેજ સંપ્રદાય કહેવું એ મારી દિગ્ગંધે સારી થયેા સંપૂર્ણ અર્થ કરવા જેવું છે. આનંદ અને જ્ઞાન એજ એ તેવું સારીત્વના છે. એક શરીર છે તેા બીજું ચૈતન્ય છે જ્ઞાન અગ્રાધ છે તેા સાહિત્ય સર્વદેશીય દોષો જોઈને આપણું સાહિત્ય કુ સર્વદેશીય જાનેજ ક્યારે મળ્યું કે મારા મિત્ર રા મુગલા સાદ જેવા અન્યભરી અર્થશાળના મધે અગ્રેષ્ઠમા હજી છે તેવા જયેા અગ્રેષ્ઠના જરા પશુ પરિચય વધર આપણા હેમકા મનુષ્યતામા હજી ગ્રીષ્મ રાજ્યના અમકમા ન્યાં મુખી કહેવાની રૂપી કમલની અગ્રેષ્ઠ બાવામા આપણામા આવશે ત્યાં મુખી સાહિત્યને સત્વવુજ કરવાનો નથી તેવાજ સાહિત્ય પાંચવાને પછું જી રાજ્ય એમ કે નવઈ નથી જો સામરેા એ દિશામા પેલાજુ આત્મજલ વાપરેતા શરૂએ આપણું સાહિત્ય સિદ્ધિમા પ્રમાણજ વધર જ્ઞાનના રેરે વિરલને નીરવનાંક વિરલ જન અને સામર્થ્ય આત્મને પેલવનો અંજન નહીં તેા મુખ્ય તેવું જાણીશી બર આવે

૧૧. આખીસાલ ગદ્યસાલ કું

'ગુજરાત'ના કથા અને સાહિત્યસરના કારી રીરે આવાર મુખી જે બોલાયુ તેથી મુગલા પત્તંજાના અધિપત્ય રજુ કરવામા આવ્યા બીરે રથે-ગુજરાતમા 'ગુજરાત' અને સાહિત્યસર કું વીરો વિષયિક અનિવાર્ય રસાત્મક છે તે સરેમર ફેક સામર્થ્ય જન અને જે વાણુ છે તે કુ ગુજરાતના અન્યમાના એક નિયમિત વાચક તરીકે અજ આખી સમય નીમાલસ ન તમ રૂપી રજુ કરે કું

'ગુજરાત'મા આવના ચિરો રીરે મારા તમ અધિપત્ય પ્રમરે રિરે સુખાલ રજવણી જકર છે વીરમીસરી પ્રમર વધારી અનેક ચિત્ર રો મીમરિમા આવ્યા અને ગુજરાતના ચિત્રસરેકેયને પુખ્ત રૂપેજન આપુ એ નિર્વિવાર છે પરંતુ રો ચિત્રરેરે માર કનેજન અરે પ્રસિદ્ધિમા કારવાના સમય થયો છે વાચકો સચિત્ર યાનિક માને છે મારે માર્ગજન ચોમિષ કરવા મારે ચિરેથી બરકુ જોઈને એવી રીરે પશુ આ સરવા ન બી રો રજા અને સાહિત્યના રૂપનામ અર્થ રજુ કરવાની ગુજરાત' માટે ગુજરાત આવતા રાજ્ય તેા અત્યંત ન મળાક અમ કુ પ્રકરે કું

રાજ આપણા સાહિત્યમા-પ્રાચ જીન મરેકામા આવના રેરેા અને કાળમા-કુવાન વાન-કપાળા કરવા રસને નામે એક પ્રમરની મેજકન મનાનિવારણ કપાળેા થવામા આવે છે-એક પ્રમરની માતરકાલી રસાત્મકાત્મકાત્મક એવામા આવે છે પશુનાન પ્રમાવરણુ ન નિ પત્રવાલ નહીં પશુ રોમરેકન, રેમુપાયુ અને તમામા વિષદેલણુ સાહિત્ય રેરેક કરવા વાણુ છે આ જીન પ્રમરની મેનરેન રેરના રૂપન મારે અનિષ થાય છે આખં મારી તમ વિનિત છે કે આવા પ્રમરના કપાળામા આવ ના મરિકમાથી સર્વેા મરિકાત રરેા

ગોળુ એ કે આપણા રેરકા અને જાણ રીમે વાણના-જ સરવામા મરવામા આવે છે રેરેા અને હને એ પશુ-કાલી-રેકે નવ છે મનારને રજવરને રીરેન પછી જવ થવા મારે છે આન પશુનાને એક ખાતની રરવાની સક્રિય રિરેન વડ નવ છે મારી મરકા મારે તમ રિનિત છે કે આખં આખંની મરકા અને તેના નામિા મારે મને તેાલી પશુવરુકિ દોર જવા રેરકા " જી આપણા નહીં આખન મિત્રજુ પોતો રમર રીમે કહેવામા એ મારે અરેકા થેા દોર તેા સમા વાયુ અને આરે દમરેકા આખિષ મધે કપાર મળુ કું

૧૨. હીમાચલ મેજરાલ અમરરીમા

માખી આત્મક વિલી તરકા મરકા 'ગુજરાત' મારે રૂપના અને અધિપત્ય રજુ રેરકા છે તેનેએ કેમ અને 'ગુજરાત'ની અધિપત્યમા રેમર દોર એક વધારાજુ આવેરે વા થયુ છે

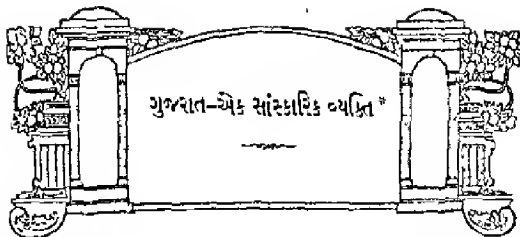
અપૂર્ણતા તો આ જગતમાંની સઘળી માનવમૃતિઓમાં હોયજ. તેટલું છતાં 'ગુજરાત' દ્રામમાં અને દ્રામમાં નજર પડે છે એ ખતાવી આપે છે કે વાચકોની ભુખ સંતોષવા તે સારી રીતે બનતી રહ્યું છે. આપણા ગુજરાતને સમર્થ, સમૃદ્ધિમાનને સુંદર ગુજરાત બતાવવામાં 'ગુજરાત' એક પ્રારંભાર્થ કરી રહ્યું છે એમ માનવામાં તમે સૌ એકમત નહીં થાઓ તોપણ આશાવાદી તો રહેશો એવી ખાતરી છે.

શ્રી. ઝવેરીજીએ એક વાતનો ઇસારો કર્યો છે તે મઠિ મારો નમ્ર મત આપ્યા વિના હું બેસી શકતો નથી. જોડણીની મારામારી હમણાં અસ્થાને છે એવા કેંક અર્થના મુદ્દો તેઓ સાહેબે રજૂ કર્યો હતો. જોડણીની મારામારીમાં ગમે તે વ્યક્તિ ભાગ ન લે, અને ઓછાથી વધારી ન દે એ ખરેખર ઈચ્છાએવું છે, પણ જોડણીના મતલબો અને તેની ચર્ચા કોઈએજ ન કરવી એવો જો એઓ સાહેબનો અભિપ્રાય પડે છે તે હોય તો તો જુદા પડ્યા સીવાય મારાથી રહી શકાતું નથી. ડ્રસ્ત અને દીર્ઘ, 'અ' કે 'ય' કે અનુસ્વાર મુકવો કે નહીં વગેરે સામાન્ય માણસને નહીં જોવી જોઈતી બાબત, તે વિષયના અભ્યાસીને બહુજ મહત્વની લાગે છે અને ડ્રસ્તને બદલે દીર્ઘ કે દીર્ઘને બદલે ડ્રસ્ત હોય ત્યારે તે અભ્યાસીને અનુગ્રહ લાગે છે, એટલુંજ નહીં પણ તેની તો વાંચવાની ને સમજવાની મન પણ હસી જાય છે. જોડણી જેવા શાસ્ત્રીય વિષયને સામાન્ય વાચકની સાધારણ દૃષ્ટિથી જોવો એ એક કમબાખ્ય છે અને આપણા ગુજરાતી ભાઈઓના નક્ષીબમાં તે કમબાખ્ય ન હો એવું ઈચ્છું છું.

છેવટમાં, આજને પ્રસંગે મળવા હજવાનો લાભ આપી આપણા બધા પર કરેલા ઉપકાર મંદ, અને મને આપ સમક્ષ ઉભા રહેવાના જે પ્રસંગ આપ્યો તે ખાતે મારા ઉપરના ઉપકાર માટે સાદ્વિધ્ય-સંસદના કાર્યકરોને ધન્યવાદ આપી, ગુજરાત દ્વારા તેમની સેવાઓ હુરહુમેશ વધતી જાય એવી પ્રાર્થના કરી બેસી જવાની રજા લઉં છું.

રા. રજિતલાલ હરિલાલ પડ્યાએ, રા નરસિંહરાવ આદિ જે સંસદ બહારના મુદ્દાઓ પણ સંસદને જે સંગીન સહાયતા કરે છે તે માટે સહુનો સન્ન તરફથી આભાર માન્યો હતો.

પ્રમુખ ઉપસંહાર કરતાં સંગ્રહની ગયા વર્ષની પ્રવૃત્તિનો સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો. પછી સાંચે નાસ્તો તથા આ લીધા ગાદ સંમેલન વીખરાયું હતું.

લેખક.

રા. કનૈયાલાલ માલેકડાસ મુનશી

બી એ, એવએલ. બી., એડવોકેટ

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ.

૧

સાહિત્યમંડળના સભ્યો ને મિત્રો.

સં સદના પહેલા ઉત્સવમાં લાગ લેતા મને આજે આનંદ થાય છે મસ્થાની પ્રતિ એક માત્ર દેવકા પાણીની માફક ગમે વર્ષે રાત રાત, અને આ વર્ષે દીપા સંધ્યાએ તેણે પ્રગટાવે ૩૪ પંકજ છે ઘડીકના સદમાર માટે નીકળેલી સગાએ એક ૧૧ સુધી કિલોહ અને સાતપ આચરી ગચ્ચા છ રમનમા આજેથી પ્રતિ અભારે કૈક અમે નુપ્રિય જાતી છે. એ લાગે વખત જીવશે કે કેમ, અને કેવી કારકીર્દી સ્વીકારશે એનો આમદો પ્રદાનમાં અભારે અર્થે નથી પ્રવનમાં જ પ્રવનનું સાહ્ય ગમાડુ છે.

મમદના સભ્યો અને સદાસંધોનો આ પ્રમગે કુ કાં બાળમાં ઉપકાર માનુ તમાની સાદાંબની આશા પર આજ પ્રવન માં સામેલ થવાની જગજગદી એ સ્વીકારી.

અને એ આશા ફળીજન થવાથી એ જવાબદારીને અદા કરવાને કુ સરૂ થશે એમ કહુ તો અપોઅ તો નહીંજ ગણાય.

આ સાહ્ય માટે કું કેટલાનો ને કેવા સન્માન ઉપકાર માનુ તમારા કર્તવ્યપરવશ મંત્રીઓ રા મનદરરામ, રા મણિયાલ અને રા લાભરાંકર, તમારી મસ્થાના અધાક પ્રતિનિધિ રા વિજયરાય, રા સકરવાય રાજા, રા કુર્માંગકર રાજા, રા રજિતપાલ પાંડા, રા ધનસુખજાલ, ને રા. મચેરશાહ બખરા જેવા કિસ્મતી સભ્યો, મુરખી નરસિંહરાવ-વાઘ, ન અમાવાય જાની, નો જાહેન લીલાવતી, રા ગુલામચાંદ જાંવેરી અને રા. મગનદાસ મનેતા જેવા સસદના શુભેચ્છો અને મિત્રા આ જગાએ દિનપ્રતિદિન માલુ-જુગતા, અખનદગતા કિલોહથી આ સંસ્થાને

* આ હેખમાંના અભારાદી દીપ પ્રજ્વાલાદ કેવળ ક્રેડ પરિમિતમાં અભારમાં આતી છે

અને તેના કામને ટેકવી રાખ્યાં ન હોત તો આજે તેને જીવતી જોવાની તક આપણને મળત નહીં એટલું તો માટે કહેવું જોઈએ.

આપણે આદર્યું છે એવા કામ માટે આપણે ત્યાં સામગ્રીની કી ન્યૂનતા છે તેનો મને પહેલાં ખ્યાલ નહીં હતો. લેખકથી તે દેવનાસર સુધી, ચિત્રથી તે રમુજ દુયક સુધી, છાપખાનાથી તે કાગળ સુધી એક વસ્તુ એવી નથી કે જેને માટે સતન અને ઘણી વખત નિષ્ફલ પ્રયત્ન કરવો ન પડે.

આ મુશ્કેલીઓ ઉપરાંત બીજી મુશ્કેલીઓ પણ ઓછી નથી. આપણા સાહિત્યમેવડની સ્થિતિ ઘણી કફેડી છે. પરભાષાના ગોખીનો તેના તરફ તિરસ્કારથી જુએ છે. સાધારણ વાચકો મહેરબાનીની નજર નીચે તેને કચરી નાંખે છે. છાપાનો એક લઘીઓ એવો નહીં દોષ જે તેની ટેકડી કરી, પોતાનું ગૌરવ વધારવાની કિંદંદા નહીં ધારતો દોષ. સામાન્ય વાચક નડવિટ અને ગાયકોના તરફ જે રમુજથી જુએ છે તે રમુજથી સાહિત્યના મેવડ તરફ જોઈ પોતાની શ્રેષ્ઠતા સાબીત કર્યા વિના રહેતો નથી. એની મહેનતને પરિણામે પૈસાની પ્રાપ્તિ નથી; એના પ્રયત્નને પરિણામે વફાની આશા નથી. એનો વિસ્વાસ પેલછા ગણાય છે; એની ભાવના અવ્યાવધારિક મનાય છે; અને છતાં પોતે ગ્રીનરેલી આશાની માફક એ ખીચારો પુટેલા મનારના એક તારમાંથી આજો મુર કાઢી રહે છે. એની આંખે દૂર દેખાતું નથી; એની શક્તિમાં એને વિશ્વાસ નથી; પણ એના શ્રદ્ધાળુ અંતરમાં એવી આશાજ્યોત બળે છે કે એક દિવસ એનો નિર્જલ ધ્વનિ નાદસ્વર બની રહેશે અને તેના પડખાથી જાગેલું વિશ્વ પોતાના આત્માના નવા રંગ પારખનાં ગ્રીષ્મો. આ ચિત્ર કેટલાકને રવાનનક કાગરો, કેટલાકને

હાર્યજનક દેખાશે; પણ હસનાર ને દયા લાવનારના સમગ્ર સૈન્યમાં શોભવા કરતાં ભ્રમ-હૃદયે પણ એ તુંતુંની બમ્બવવામાં મને જીવનનું સાદૃશ્ય દેખાય છે. પોતાના દેશનો બધો વ્યવહાર સ્વભાષામાં ચાલે; પોતાની ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કાર દુનીયામાં શ્રેષ્ઠ ગણાય; પોતાનો અને પોતાની સંસ્કૃતિનો આત્મા શબ્દરૂપે બહાર પડે—આ બધાં સ્વપ્નાં નિરંતર સેવવામાં મને જે આકર્ષણ દેખાય છે તે પરદેશી ભાષા અને સંસ્કારના ભાકુતી સિંહાસન પર બીરાજવામાં કે ભાવના-વિહીન ને શુષ્ક મહત્તાના શિખર પરથી સિરસ્કારપૂર્વક દૃષ્ટિપાત કરવામાં દેખાતો નથી.

આપણી પ્રતિ નાનકડી છે. આપણી નેમ કેં મોટી નથી. આપણી શક્તિ ઘણી ઓછી છે. પણ છતાં એટલું તો કહી શકાય કે જે પ્રતાપી અને સર્વવ્યાપી ભાવના ગુજરાતમાં આજે પ્રસરી રહી છે તે આપણી સંસ્થા કેંક અંશે વ્યક્ત કરવા મધે છે. ગુજરાતની મહત્તામાં શ્રદ્ધા વધતી જાય છે; અને એ ઉંડી શ્રદ્ધા પર આ ભાવના રચાય છે. આ ભાવના આપણું જીવન પ્રેરી રહી છે. આ ભાવના આપણાં નરનારીના નવા આદર્શો પોરે છે. આ ભાવના આપણાં સાહિત્ય અને સંસ્કારનો વિકાસ અને વિસ્તાર સાધી રહી છે. આ ભાવના તે એક અને અવિભક્ત ગુજરાતની-ભવ બૃતકાલથી શોભતી, વિસ્વાહી વર્તમાનમાં રાયતી, અને તેજસ્વી ભાવિની વાટ જોતી. ‘મૃષ્યુચંદ્રની કામુદીઉજળી’, આ સંસ્કારપ્રભિની.

આપ્યશ્રદ્ધામાં આનંદ માનતા કેટલાકો પ્રતિક્ષ અસ્મિતાની અવગણના કરે છે. નેઓ માને છે કે આ અસ્મિતા હીદી રાષ્ટ્રીયતાની આરે આવે છે, પણ પરદેશી ધોરણે આ

દેશને સમાવવાની કૃતાવશમાં આમ માનનારો આપણો દત્તિહાસ, આપણા મયોગો અને આપણી પરિસ્થિતિઓ રોડ કરેલાં કેટલાંક અપો વીમાગી મૂકે છે. મેકાઓ ને મેકાઓ થયાં હોંદમાં પ્રાનિક અમાજ, પ્રાનિક સાદિત્વ અને પ્રાનિક મંદારો ચાલ્યાં આવ્યા છે, અને દરેક પ્રાનવી સમૃદ્ધિએ વાસનિક સ્વરૂપ શ્વ નીરનીશાગી અગ્નિમા પ્રગટલી છે, અને છતાં આસના પ્રપચ આત્માએ આ મધ્ય પ્રાતોના છવન અને નગરમા એરી એકતાવતા આણી છે કે નીરાળા દેખાતા પ્રાતો પર હોંતી શાન્દીયતાની નિવચ આપ પડી છે, અને તેથી પ્રાનિક અગ્નિમા પ્રગણુત થતા ગર્ધીયતાનો નિકામ અટકવાનો તથી ઉપદુ એમ કહીએ તો આંત્ર કે જેમજેમ પ્રાનિક અગ્નિમા વપરી જેમજેમજ આપાર્શના નાજીયતાનો નિકામ વરતો જાય

૨

લાકનો જામનો ગમે ત માન પણ નન કાજના વહાણુમાથી માડીને આજુથી બુમાઇ મુધીનો આગવનુચ પ્રેશ અગળ રીને બોશોવિને માગકાનિક વ્યક્તિત્વ માયરી રહો કે અને જ્યાં નુધી રેવાના નીર વગેરે જ્યાં નુધી બીજાઓના ધુમ્મસ ગગનમા વિહરજ ન્યા મુધી આગળના વરગો તેને કાનારે રિખમજ ત્યાં નુધી ને આંકા ૫ બુમાવાનુ નથી

કેટલીક દારૂને દોંડના ન્યુ વિભાગ પાડી શકાય એક મગા ને વખનાતા નટનો પ્રેશ ને પડેમા આમ કુધીનો, થીએ વખનાથી ગોલપરી નુધી ને પશ્ચિમે સમુદ્ર સુધીનો અને કીને શેશવરીની દર્શનનો પ્રેશ આ જાનુ વિભાગોમા આપમંઅમૃતિના નીર વગ સ્વરૂપે વહેતાં દેખાય છે.

આમાથી બીજે વિભાગ જેમાં રજપુતાના, મધ્યપ્રાતો, શુદ્ધરાત્ર વગેરેનો અમરવેશ થાય છે તે ઘણી વખત એક સામ્યથક નીચે રહો છે. તેમા ઘણું વગેરે એક પ્રકારની રીનચાન ને બોલી પ્રવર્તે છે. અને ઘણી વખત સંકરના એકજ તરંગે તેના આખા છવન ને સાદિત્વ પર નવી છાપ પાડી છે. આ આખા વિશ્વમા પણ શુદ્ધરાત્રનું વ્યક્તિત્વ નીરામું ને મોહક દેખાય છે આ વ્યક્તિત્વની રૂપરેખા મધ્ય થતાં પહેલાં શુદ્ધરાત્રના દત્તિહાસ અને પગક્રમો, તેમા પ્રગેલી કાલના અને છવનના પંદરજુનો અચ્ચાન થવો જોઈએ એ અચ્ચાન વખીજ પ્રાથમિક દશામા છે, છતાં જેમને આહો ને અમ્પટ આખામ થયા વિના રહેનો તથી

અગ્નેશકાન્તી પણ પહે એ કુશાવર્ત ખડો વિભાગ હતો (૧) અને તે વખતે આપોની કુશાવર્તિએ પહેલવહેલાં ત્યાં થાસ મરી કુશસ્થરી સ્થાપુ લાગે છે (૨) કુશકુઓએ યુરેટ્રીઅન નાખતા નજ થએલા મમુદને કીનારે શીનીગયન નાખની ઉભાકી આપારી પ્રગને જન્મ આપો, અને શીનીગયને એ આપાગ, નાપાત, બ્રજરાની વિજા વગેરે મોધી કાઢી પ્રાણાન યુરોપીય અમૃદનિ આપી (૩) આ કુશકુઓ તે આર્યોની કુશાવર્તિ યુરેટ્રીઅન મમુદ ને અગ્નીસમુદ્ર શીનીગયન-પર્તક-પશ્ચિક તેજ નગ્નેદમા કમુરેવા પિન તા લોખી પશ્ચિઓ, અને કુશસ્થરી (કાગકાં) એ આ આપારી જાનિનુ મચક હતુ આ નિકાનો જેટલા કમ્પવા નગ્ન કે નેટશન પુરરાગ કરવા મુકેજ છે.

ન્યારાઈના પુરમાં માર્વાન જાતની આપવનિએ શુદ્ધરાત્રમા થામ કરી તેને

આનતેનું નામ આપ્યું (૪). શયોત અને કવિ ઉશનાનો વ્યવન જોડે સંબંધ છે તે પરથી, અને વ્યવનનો આશ્રમ નર્મદા પર ગણ્યો હોય તે જોતાં, ભૃગુઓ પણ આજ વખતે ગુજરાતમાં વસ્યા (૫). આ ભૃગુઓ અગ્નિપૂજક, મંત્ર ને જનના ઉપાસક, અને અમાનુષી સત્તાનો દાવો કરનાર યોદ્ધાઓ હતા. તે વખતે નર્મદાને તીરે નાગ લોકોની વસતિ હતી એમ માનવાને કારણ મળે છે (૬).

ગુજરાતની સાહસિકતા ને વ્યાવહારિક બુદ્ધિની શરૂઆત કુશળતિએ કરી? ગુજરાતને સત્તાનો શોખ ને વ્યવસ્થાશક્તિ ભૃગુઓએ આપી?

પછી આવ્યા શૌર્ય ને ઉત્સાહના પરમ ઉપાસક હૈહયો. તે મધ્યસ્થ આર્યજાતિના નહોતા; તેમના સંસ્કાર પંચજનો જેવા વિશુદ્ધ નહોતા; તેમની વિજયાકાંક્ષાને સીમા નહોતી. ગુજરાત અનુપદેશ બન્યો. નર્મદાતીરે આવેલા તેના પાટનગર માહિષ્મતીની સત્તા ચારે તરફ પ્રસરી.

હૈહયવંશના મહસાર્ણુનની હાક પંખનબથી લાંકા સુધી પહોંચી. તેનાં દરીઆઈ લશ્કરે સમુદ્રનો ગર્વ પણ ઉતાર્યો. આર્યાવર્તની સત્તા ને સંસ્કારની તેણે અવગણના કરી. ગુજરાતનો તે પ્રથમ સમ્રાટ અને સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર જોતાં આર્યોનો પ્રથમ ચક્રવર્તી એ હતો. તેના સામ્રાજ્યની સીમામાં અનુપદેશ, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશો આવ્યા હતા; અને તેનો વિસ્તાર મયુરાંથી તાપી સુધીનો ને સમુદ્રથી અમરકંટક સુધીનો હતો એમ લાગે છે. હાંદ ઉપર આવેલા બીજા વિભાજની એકતાનતા એના વખતમાં રથપાઈ લાગે છે (૭).

ગુજરાતની આગળ વધવાની વૃત્તિ અને ધર્મધુરાની અસહિષ્ણુતા (non-comfor-

mity) આ જાતમાંથી તો નહીં ઉતરી આવી હોય?

પણ મહસાર્ણુનની મહત્વાકાંક્ષાથી આર્યાવર્ત કોપ્યો. ત્યાંની શૂરવીર કાવ્યજાતિએ આગેવાની કરી. તેના નાયક જમદગ્ન્ય રામે મહસાર્ણુન હણ્યો ને તેનું સામ્રાજ્ય તોડ્યું. આર્યોની વિજયધોષણથી તેણે આખો ઉત્તર હીંદુસ્થાન ગળવ્યો. તેણે માહિષ્મતીનો વિનાશ કર્યો; અનુપદેશનો ગર્વ તોડ્યો; આર્યાવર્તનાં સંસ્કાર ને લાવના ગુજરાતમાં પ્રસારી અને તેણે પોતે અહીંયાં વાસ કર્યો; અને અનુપદેશ શર્પીરકને નામે ઝાળખાયો (૮). અર્ણુનની પ્રતાપી નગરી આગળ ભૃગુતીયં ને જમદગ્ન્યતીર્થ સ્થપાયાં. જમદગ્નિ જેવા ઋષિના પુત્ર ને વિશ્વામિત્ર જેવા આદર્શ મંત્ર-દ્રષ્ટાના લાણેજે ગુજરાતને આર્ય સંસ્કૃતિનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવ્યું. ગુજરાત નવ-આર્યાવર્ત બન્યું.

આ નવ-આર્યાવર્તમાં કુશોનાં સાહસ ને વ્યવહારકુશલતા હતાં; ભૃગુઓનું શૌર્ય ને વ્યવસ્થાશક્તિ હતાં; હૈહયોની વિજયાકાંક્ષા ને પ્રગતિસાધક ધર્મબંધનનો તિરસ્કાર હતાં; ને તેમાં શુદ્ધ આર્યોના સંસ્કાર ને લાવનામયતા લભ્યાં; અને આર્યોના બુદ્ધિપ્રભાવે ને સાંસ્કારિક અસ્મિતાએ બધાંનું એકીકરણ કરી પ્રબલ વ્યક્તિત્વ પ્રગટાવ્યું. આર્ય દેશના સીમાગ્ર પર પરસંસ્કાર બાળવાની ને સ્વસંસ્કાર શુદ્ધ કરવાની વેદી રચાઈ.

આર્ય સંસ્કૃતિ જનતાના ઇતિહાસમાં પ્રથમ બલ છે. હવા, પાણી ને સમયની અસમાનતાને તિરસ્કારી ત્યાં એ ગા છે ત્યાં. તેણે વિજય મેળવ્યો છે, એક જાતની એ સંસ્કૃતિએ હમરો વર્ષ થયાં વ્યક્તિત્વ ને સાતત્ય જાળવી રાખ્યાં છે; પરસંસ્કારને ગાળી તેમાં પોતાનો આત્મા

રૂડી છે; બીજી બાજીમાં આર્થિકની અસ્થિતા યથાવી છે; અને ચેતનામાં બેળામાં બદલા છતાં આત્માની નિગૂંધિ તેવી તે તેરી રાખી છે. ઉત્તરકુવડી દક્ષિણકુવડી બુદ્ધી એ આને આ ભૂગોળ પર સત્તા બેભાવે છે.

આ અવર્ણનીય પરક્રમ કરતા આર્થિકસંસ્કૃતિને બીજાઓ પાસેથી પણ સેતુ પડ્યું છે, કેટલાંક બીજાઓ અગોત્ર રૂપાંતર કરતુ પડ્યું છે, અને બાકી વખત દેખીતા પરજનપ્રાપ્તી નિઃસ્વપ્નજ બચાવી, અતુલ સમયે તેને રર-કાવવાની હીમત રાખવી પડી છે. સૈમીક મંરૂતિના કેંદ્રસ્થાનોમાં, અધિકારસ્થ કુરોપના જંગલી મુલકોમાં, અમેરીકાના જંગલોમાં, કેનેડાના હિમપ્રદેશોમાં એને કારણે રસાકરીમા કંતરુ પડ્યું છે. પણ જે રસાકરી એને હીંદમાં વાવી પડી છે, જે પરસરકાર માણવાના ભય'કર પ્રયોગો આ દેશમાં કરતા પડ્યા છે એવા કાળપણ કેકાણે કરવા પડ્યા નથી અને હીંદ—પૂર્વ દક્ષિણમધ્યસ્થ આર્થિક—કળ આર્થિક' છે; ને એ મંરૂતિ, શુદ્ધ ને સર્વાંગ, અહીંમાં હતુ છેવે છે

પરમંરકાર માણી, આર્થિકરકાર શુદ્ધ રાખવાનું હીંદ એક પ્રયોગક્ષેત્ર છે, તો ગુજરાત-રામતુ નવ-આર્થિક—એ તે ક્ષેત્રની પ્રતી બી છે પરસ્પર વિરોધી સરકારો કેમા આવીને પડ્યાં, તેમાં તેમનાં વિં બળાંને ભરમ થવા, તેમા તેમનો આત્મા આર્થિક પામ્યો, અને તેમા આર્થિકની સનાતન ભાવના અમરને અરે મજબૂત થઈ, બૃત્તકોલમા ગુજરાતનું આ આત દરેક વર્તમાનમાં પણ એ છે, ને બાકીમાં પણ એજ રહેશે

સૈમીક બદીઓ મહા, પણ ગુજરાતનું સ્થાન તેજ રહ્યું, દૈહ્યના વંશને આર્થ

મંરૂતિના નેતા બન્યા, આનંદના રામા ને વસુદેવના પુત્ર બલદેવે આર્થિકનાં કૌર્મ સતેજ રાખ્યાં; બૃહવંશજ માક કેવે તાપી તટ પર રહી આર્થિકના સજ્જન રાખી (૬); અને પ્રણયી, મુન્દરી, વીર ને થોળી કૃષ્ણ-વાસુદેવે પેલસા આર્થિકસંસ્કૃતિના એક આદર્શી મૂર્તિબાન કરી, ગુજરાતનો નવ-આર્થિક કલેશાવવાનો અધિકાર આપુ રાખ્યો.

૩

મહાભારતના કારણે પુદ્ધ પછીના થોડાક મેકામા ગુજરાત હિતહામપટ પરથી જુસાઇ બધ છે, તેનું કારણ કે સમગ્ર નથી. પણ ભારત પુદ્ધ અને વિ સ. પૂર્વે પાંચમી રાતક વચ્ચે સર્ચારક (સેપારા) (૧) અને ભરમ (૨) મદરને આતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર મુખ્યકાર રાલનો હતો; અને મોસર તેમજ એસીઆ નુધી ગુજરાતી સાદકનો પ્રતાપ પદોત્યો હતો (૩) કુશરધવીએ આરમ્ભો વુગ સેપારા ને બૃગુકરે આપુ રાખ્યો, અને દુનીઆના શુદ્ધ જુદા સરકારોને આ બીમા સાવી તેને ગાળવાનો પ્રયોગ પણ કાયમ રહ્યો.

વિ સ. પૂર્વે ૭મી સદીથી ચાલેલ નાચની અનિષ્પાતિ પામી હતી (૪) આ સમય પર વચકાર અધિકારનો પગ કુચકાલ છે, અને આ શરૂવીર ચાલેલ બાનિનુ પ્રાબલ્ય બાકી સદીઓ મુધી રહ્યું હોય એમ બાજે છે એ બાનિમાં પ્રાનસતાક શામનન પ હતું (૫) કયા તો વ્યાપારી સહમ વધારે હતુ તેમા કે કયા તો વ્યાપારિક પુદ્ધિ પ્રબલ હતી તેમાં, મમે તે કાલજુ હોય પણ એટલુ તો ખરજ કે એવા જમાનામાં હીંદમાં ન્યાં લોકશાસનના અકુરે જન્મ્યા ત્યાં અસાધ્યજુ હવનનાં તરવો ડોવાજ નેહએ. આ બૂમિમા એ અંકુરે પૂટ્યા

તે શું આર્થ સંસ્કારના પરિપાકરૂપે હતો? અને પંચાયતની સંસ્થા જે વેદકાલથી આસી આવતી હતી; પાટલીપુત્રના શહેર-મુધરાઈનું લોકશાસન (૧); સ્વચ્છવીઓના ગણો (૭); અને એથેન્સના ગ્રીક ઓર્થોની લોકસત્તાત્મક સંસ્થાઓ અને આ સંસ્થા-એ બધાનો આત્મા શું એકજ હતો? એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે કે ગુજરાત ને માલવા મળી એકજ સાંસ્કારિક વ્યક્તિ હતી; અને સંસ્કારનું કેન્દ્રસ્થાન સોપારા ને ભૃગુકચ્છને બદલે અવંતિ યથું હતું.

જેમ જનમદગ્નેય રામના સમયમાં આખી આર્યજાતિમાં સાંસ્કારિક અસ્મિતા પ્રગટી હતી, અને તેને પરિણામે નર્મદાના ઉત્તરપ્રદેશમાં બંધ આર્ય સંસ્કાર પ્રપર્ણા હતા તેમ વિક્રમસંવત્ પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં જુ થયું. તક્ષશિલાનો એક બ્રાહ્મણ, અને પાટલીપુત્રના રાજ્યવંશનો એક નખીરા એ એએ મળી આ નવા યુગનું મૂળ ધારપદ લીધું; અને અસ્મિતા ને ઐક્ય આખા હિંદમાં પ્રસરી. ચક્રવર્તિપદ્માં, સામ્રાજ્યનાં, હિંદની રાજકીય એકતાનાં સ્વપ્નાં સિદ્ધ થયાં; અને ચંદ્રશુપ્ત મૌર્યે અને ભગવાન ચાણાક્યે આર્ય સંસ્કારના વર્તુલને હિંદની સીમાથી પણ મોટું બનાવ્યું. ગુજરાત આવર્તુલનો માત્ર વિભાગ બનીને રહ્યું. પણ યૌધેયોનું જોર ગયું હોય એમ દેખાતું નથી.

પણ વિક્રમસંવત્ પૂર્વે બીજી સદીમાં આ દેશને ક્રમનસીમે આર્યરાજ્યનો અસ્ત થતાં કાચુત્ર ને શિંધ આગળ એકદ્રીઓ-ગ્રીકોનું રાજ્ય સ્થપાયું; અને ગ્રીક સત્તા ને સંસ્કારનો સંચાર યવા લાગ્યો. એ સંચાર ઘણો અસરકારક થયેલાગે છે. અને નહુપાન, (વિ. સં. ૧૩૪)ને ઋમોતિકના પુત્ર ચજન જેવા ક્ષત્રિયોએ ગુજરાત, કાંઠીઆવાડ ને

માલવા ઉપર એકચંદ્રે રાજ્ય કરવા માંડ્યું લાગ્યું છે.

પરસંસ્કાર ગુજરાતમાં જન્મ્યા કાગે છે, પણ વેદિના તાપની પ્રખરતા પણ જળરી જણાય છે; અને પરસંસ્કાર ઓગળી રહ્યા લાગે છે. પરદેશી સેનપ (satrap) ઋમોતિકના પુત્ર ચજનનો પુત્ર જ્યદામ આર્યનામથી ઓળખાય છે; ને તેનો પુત્ર મહાક્ષત્રપ ર્દદામન (વિ. સં. ૧૯૯-૨૧૪) જેણે માલવા, ગુજરાત, કચ્છ, સિંધને મારવાડ પર સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું (૭) ને યૌધેયોનો વિનાશ કર્યો તે આર્યસંસ્કૃતિનો પ્રતિનિધિ બની નવ-આર્યવર્તનું સાકૃદ્ય સાધી રહ્યા. આ અર્જુન કાતવીર્યના સામ્રાજ્યને મજબૂત કરનાર રાજા જાતિએ આર્ય નહીં હતો છતાં, આ ભટ્ટીની આંખે સુસ્ત આર્ય થઈ ગયો લાગે છે (૮). આ વીરે સ્થાપેલી મહત્તા આ પ્રદેશમાં લગભગ વિ. સં. ૪૫૪ સુધી રહી(૯).

પછી સંસ્કારનું સંરક્ષણ શુપ્ત સામ્રાજ્ય (વિ. સં. ૪૬૬ થી ૫૩૬) ને લીધે કેટલું થયું એ કહી શકાતું નથી. શુપ્ત સત્તાનો ઉર્લ્ય એ આર્યસંસ્કારના વિજયનો એક મહાતરંગ હતો. એણે બ્રાહ્મણધર્મને દેશ પર સ્થાપ્યો; સંસ્કૃતને રાષ્ટ્રભાષા બનાવી; બુદ્ધધર્મને અદબ કરવા માંડ્યો; આર્યભાવનાઓ મજબૂત કરી; ને દેશમાં રાજકીય ને રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રસારી. ગુજરાત શુપ્ત સામ્રાજ્યનો એક વિભાગ હતું (૧૦). અને આ પ્રદેશમાં તે અસ્સા-થી સંસ્કૃતભાષાનું પ્રાબલ્ય વધી ગયું એ જોતાં એ સામ્રાજ્યને પ્રતાપે આર્યધર્મ અને સંસ્કાર જાનેને અહીંયાં સજલ થયાની તક મળી હોય એમ લાગે છે. તે વખતે સંસ્કારનું કેન્દ્રસ્થાન વડનગર હોય તો નવાઈ જોતું નથી.

પણ તેમ માનવાને ઈતિહાસિક માધ્યમ મારા
આશુવામાં નથી.

પણ ફરીથી આ હાદીના અગ્નિ પર પગચાળા
ની રાખ વળી. શકેલોદ તો આગળજ દેખા, ને
વળી દરબની મગજનિ આવી (૧૧), કણ, ગુજરાત
ને બંધકો આવ્યા (૧૨), રંકુટકો આવ્યા
(૧૩), પણ આ છતાં આ રાખ નીચે
સંસ્કારનો અગ્નિ છતાં દેતો. કુરુપન ને
વડનગર-બીજા શહેરોના નામ કે વ્યક્તિનામાં
નથી—આ ફરીથી જનવલ થયા હ—જના
નગરને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ, જૈન સાધુઓ ને તામર
આદિઓ નાચવી રહેવા દેખાય છે આ
સમયનાં વડનગરી આદિઓના શક્તિ ને આપત્ત
ગુજરાતનાં આશુવાલુ થયા હાજે છે

આ વર્ગોએ કરેલા સંસ્કારોને પ્રતાપે
વિક્રમની છાંદ, સાતમી ને આઠમી સદીમાં
સરકારને સેના વજ્રબીપુરમાં મેળવી રહ્યા
પશુપત્તવાવરથી આદિઓ સંગ્રહના પ્રતિ-
નિધિ હતા (૧૪) અને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓનું
બંદર પણ જાણતું દેખાય છે વડનગરગુપ્તા
હાદીને બે પરદેશી ગુજરાત દેવ તોપણ
નેઓએ આર્પત સપૂર્ણ રીતે સ્વીકાર્યું
હોય એમ લાગે છે

પણ વડનગર પડ્યું અને પરદેશી
મરકારની હુસરી ગુજરાતને કર્યે ચોગી
આ બીજાના ફર્ક પ્રતાપે ફરીથી
કોમીઓ કરવા માડ્યો માતમી સદીમાં
જવાઈ શુભેનમનજ આવ્યો ત્યારે વડનગર મરી
ફેડવાન બીજામાં ચડ્યું (૧૫), અને પરદેશી
ગુજરાતે આર્ક મરકારના સરકારો ને ચિત્તામ
થયા. આ ગુજરાતે (રિ સ ૬૩ થી
૮૬) બહુમાં સમાજ જમાવી હતી, પણ
તેમની મનનું ખર્ચે જ રહ્યુનાના જણ

(૧૬), અને તેનો ખર્ચ સમય સાતમી સદીથી
તે અગ્રગની આગે (રિ. સ. ૧૦૮૬) લાં
ગુધી રહ્યો

બીજામાંનો પરદેશી રાજા કવિય કુરુપાવનો
દત્ત (૧૭) માપ જેવા સરકાર કવિશિરોમણિ ને
અગ્રગ્રુમ જેવા ખગોળપેતા ત્વા શોખતા (૧૮),
મુર્ધનગનુ ત્વા જમને જોર કુતુ (૧૯),
અને ત્યારી વિદ્યા ને નંકાર, અને આંકે
નરક પ્રસરના

વિક્રમનવનની બીજી સદી પછી
એક ઈતિહાસિક દ્રશ્યક માધ્યમ જે આ વિતા
રહેતી નથી વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિને પગિણામે દાખનું
જનરાત (અથવા કાલકીર્તિ અને રક્ષામન-
ના મમયના અનુષ્ઠ ને આનત) નવું
અગ્નિન પ્રામતા દેખાય છે. કુરુપન કે
સંધિના મત્તાધીમાં તેના પર રાજ્ય કરતા,
પણ સામ્પ્રતિક અસ્મિના પામ્યાથી તેગો
મોટો કામ લાગ્યા નામથી એળખાવા
માગે દત્તો

વિક્રમનવનની બીજી સદીમાં રોવેમી
અને હારીક (હારીક) નામે ઓગમે છે
(૨૦) પણ ફરકામનના સમયમાં (રિ. સં.
૧૦૮ ૨૬૪) તેનામ શિષ્ટાએ સ્વીકાર્યું જણાવું
નથી (૨૧) મન્દપુરાણમાં ને મારકેય
પુરાણમાં પણ (૨૨) પણ વિ. મ. ૬૮૦ આ
પૂર્વમાં માજરાથી તે કિનરમાં ગુજરાતથી લાટ
જુદું મેખના લાગ્યું (૨૩) અને મૂનરાજ
સોલકીએ ગુજરાતના પાટણમાં રથાથી ત્યાં
સુધી તેજ નામે આ પ્રદેશ ઓળખાવો લાગે છે.

૪

અનાગ સુધી પરદેશી મત્તા, ધર્મ ને
સંસ્કૃતિને માળવા આર્ષોવને અનેક

સખલ સાધન પેદા કર્યા હતાં. આમાંનું પ્રથમ સાધન તે બ્રાહ્મણ. હાલના જમાનામાં સ્વાર્થી લેખાતા એ વર્ગની ઐતિહાસિક મહત્તા મપાય એમ નથી. બ્રાહ્મણે યુગો થયાં અસ્થિમતા બળવી રાખી છે. એણે ધરસંસાર સેવી સમાજની પ્રગતિ સાથે સંબંધ જોડ્યો છે. એણે પોતાની જાતને બૂદ્ધેવ માની દૈવી નિશ્ચલતાનો દાવો કર્યો છે. જરૂર પડે એણે પ્રગતિ કરી છે; જરૂર પડે એણે સ્વસંસ્કારને ટેકવ્યા છે. એની કાર્યક્ષતામાં ચાણુક્યનું પ્રતિબિંબ છે; એના કોષમાં ઔર્યનું અનુન જણાયું છે; છતાં એના સાહિત્યપ્રેમમાં વેદવ્યાસનો ઉત્સાહ દેખાય છે. એનામાં સંસારની વ્યવસ્થા રચવાનો શોખ યાદવકથનો છે; એનામાં સંસ્કારપ્રેમ વસિષ્ઠનો છે.

આ અતિશયોક્તિ નથી. યુગો આગ્યા ને ગયા, સામ્રાજ્યો થયાં ને ન થયાં—પણ એણે બીજા માગી વિદ્યા મેળવી, પૈસા ને ચપટી ચોખા લઈ વિદ્યા, ધર્મ ને સંસ્કાર પ્રસાર્યાં. તેની પ્રેરણાનું મંદિર તદ્દશિલા, કાશી કે ઉર્જીયિનીમાં હતું—એનું કર્તવ્યક્ષેત્ર આખા આર્યાવર્તમાં હતું. પરદેશી પ્રજા ગમે તેવી પ્રતાપી હોય પણ એની માથે સસર્ગમાં આવતાં સ્વત્વ ખોલ બેસતી. તે મંત્રી કે યોદ્ધો, ગુરુ કે ભિક્ષુક, કવિ કે ઐતિહાસિક—કોઈનું પણ સ્થાન લઈ શકતો ને બે પેઢીમાં ગમે તેને આર્યત્વના પાઠ શીખવી શકતો. શક ને હાથ, ગ્રીક કે ગુર્જર પચાસ વર્ષમાં એને પ્રતાપે આર્ય બની જઈ, આર્ય સમાજમાં સ્થાન પામતા.

સંસ્કૃતિ કેવે પ્રકારે તેણે સાચવી તે જોઈએ. પહેલું તો એ જ્યાં ગયો ત્યાં સંસ્કારનું કેન્દ્રસ્થાન રચ્યું, આજે જ્યાં અંગ્રેજ

જાય છે ત્યાં નાનકડું લંડન બનાવે છે; તેમજ બ્રાહ્મણ પણ જ્યાં ગયો ત્યાં કાશી પ્રગટ્યું. ઉર્જીયન, વડનગર, શ્રીમાલ, સિદ્ધપુર બધે એણે સંસ્કારનાં થાણાં સ્થાપ્યાં. રાજસભાનાં થાણાં ભણે ઉડી જાય—પણ આ થાણાંને કોઈ સ્પર્શી શકે એમ ન હતું.

બીજું, જ્યાં એ ગયો ત્યાં સંસ્કૃત ભાષા ને સાહિત્યની ભક્તિ લઈ ગયો. દેવ ભણે બદલાય, સંપ્રદાય ભણે છોડાય પણ સંસ્કૃત વિના શુદ્ધિ નહીં, ધર્મ નહીં, વિદ્યા નહીં ને સંસ્કાર નહીં. આ માન્યતા મનાવવાનો જાદુ તેણે કર્યો. આર્યાવર્તમાં આજે સંસ્કૃતનું અપ્રતિમ ને અસ્પર્શ્ય સ્થાન છે. એ માત્ર લેટીન જેવી ગતયુગની ભાષા નથી. સંસ્કૃત એટલે ઇતિહાસ, જીવન, ધર્મ ને ભાવના; સંસ્કૃત એટલે આર્યત્વના આત્માને ઓળખવાનું સાધન; સંસ્કૃત એટલે આ ભવની પ્રેરણા ને પરભવનો મોક્ષમાર્ગ; ને સંસ્કૃત એટલે આર્યાવર્તનાં ઐક્ય ને અસ્થિમતાનો પાયો. આ પ્રતાપ બ્રાહ્મણનો. પ્રાકૃત ભાષા સેવનારા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ને જૈન સાધુઓને પણ વિદ્યા ને ધર્મનો દાવો કાયમ રાખવા સંસ્કૃતની સત્તા સ્વીકારવી પડી; અને આજે હોંદની ભાષાઓ સખળ ને સમૃદ્ધ કરવા પાશ્ચાત્ય ભાષાના અભ્યાસીઓને પણ તેની પ્રેરણા ને મદદ વિના છુટકા નથી.

બ્રાહ્મણે પ્રગટાવેલું ત્રીજું બલ પૌરાણિક કથાઓ છે. થોડેક અંશે ઐતિહાસિક, થોડેક અંશે ભાવનાત્મક, ઘણે અંશે રસિક એવા આ પાંચમા વેદના સાહિત્યે ઇતિહાસ, જીવન, ધર્મ ને સંસ્કાર ચારેને સજીવ રાખ્યાં, એટલું જ નહીં પણ પરસંસ્કાર ને પરાજય બનેને વીસરવાનું મુખ્ય સાધન પુરું પાડ્યું. આ સાહિત્યની મદદથી ઐતિહાસિક સાતલ પણ

મથવાયું. ગમે તેવો પરદેશી રાજ સૂર્ય કે ચંદ્રવંશમાં સ્થાન પામ્યો; ગમે તેવા બ્રાહ્મણને પ્રાચીન ઋષિનું મેત્ર પ્રાપ્ત થયું; અને ગમે તેવા વિધ્વજે થયા છતાં સમાજ ને સરકૃતિ અનેની એકતાનતા મથવાઈ. આ સાહિત્યે રમેલી પારદર્શકતાથી વેદકાલનું ને ભારતકાલનુંજ અગ ચાલુ છવન હોય એવો આસ પેદા થયો.

આ ઉપરાંત બ્રાહ્મણે બીજી એ ભાવના ઉપજાવી એક તો બ્રાહ્મણવર્ણની મર્યાદા નાની પોતાની ઘેઘટા એજ એની સત્તાનું મય હતી. આ ક્રેધતાનો દાવો માત્ર આઠબર ન હતો, પણ શક્તિ અને મેવા એ બે ઉપર રચાએવી બ્રહ્મા હતી.

બ્રાહ્મણે ઉપજાવેલી બીજી ભાવના તે મનીષ્વરી. સરકૃતિકારની અનુક નજરથી તેણે જોયું કે સરકાર શુદ્ધ રાખવડો પ્રથમ વિષય શુદ્ધ અને શુદ્ધિથી હતા. બધી નીતિનો સ્વાર એજ ભાવના છે એમ તેણે પોતેનીએ શોધવવા માણ્યું, અને તેથી પરિણામે જર્મન અને સરકારની શુદ્ધ સામ્યવા એક મહા-પ્રતાપી બદ પ્રગટયું.

આધ્યાત્મમાં અને ખાખ ફરીને ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણે એક બીજી સાંસ્કારિક બલ પણ પ્રગટાવ્યું આ બલ ને જૈન મત વેદકાલનો શુદ્ધ અને મરલ ધર્મ અજ્ઞાન કે અનાય જાનિને મારે યોગ્ય નહોતો અને જોઈ મત જોયો જોઈએ તેવો શક્તિપ્રધાન નીવડ્યો નહોતો, અને પરિણામે બીજા નેત્રથી પાશુપતમતનો પ્રચાર મર થયો ૪. ૨ થી ૫ માં મંકામાં બૃગુકચ્છ પ્રદેશમાં અવનરેલા લકુષીશ કે નકુષીશ નામના ધર્મા-ચાર્યે પાશુપતમતને સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આપેલું આગે છે, અને એ માટેપરમતે પરદેશી અને

પરસંસ્કૃતી ગ્રીક, દ્રણ અને શક વિજેતાઓને જીત્યા હોવાય છે. ગુપ્ત સમ્રાટો વૈશ્યવ હતા પણ ગુજરાતના ક્ષાત્રપોતા સમયમાં અને વડવબીની જાદોજલાવી વખતે પાશુપતમતનું પ્રાબલ્ય ઘણું જામ્યું હાતે છે. નર્મદાનીર અને મોઝનાથ એ આ સંપ્રદાયનાં મુખ્ય સ્થાનકો હતા; અને તેથી પૌરાણિક સાહિત્ય અને પાશુપતમતના મધુકા બલથી બ્રાહ્મણે આર્થ સરકારની ભડી સનેજ રાખી હોય એમ સ્પષ્ટ હોવાય છે.

આર્થ સંસ્કૃતિનું ગુજરાતમાં બીજું મોટું સાધન તે જૈન સાધુ કેટલાક ચકવર્તી રાજ-ઓએ જૈન મત સંસ્કારોં એમ કનિકાસ કહે છે, જા જૈન ધર્મનો રાજસત્તા જોડે ધણે શોટો સખધે હોવાય છે બહુ અસવના વખતથી ગુજરાત એ જૈન મતની પુણ્યભૂમિ મનાવી આવી હતી, એટલે એ મતનું પ્રાબલ્ય અહીંઆ ધણું હતું, અને છે. જે સાંસ્કારિક બલે એ મતનું સ્વરૂપ શીધું તેનું મુખ્ય અગ સાધુઓ હતા.

મન્યસ્ત ને સમાર વચ્ચે-શિશુ ને મંધ વચ્ચે-બ્રાહ્મણનું સ્થાન હતું જૈન મતે આ અથાન રાખ્યુંજ નહીં. સન્યાસી સાધુ તેજ તે મનાવવબીનો ધર્મચુર હતો, અને ગુજરાતની સરકૃતિ વિશિષ્ટ કરવામાં તેણે મોટો ફાળો આપ્યો તે વંશબની ભાવના સનેજ રાખતો, ને નિશાનો સધરા કરતા; તે સામાન્યવર્ગનો હોવાથી તેની સહાનુજીતિ સામાન્યવર્ગે તરફ હતી. સન્યાસી જીવનને સીધે પોતાનું સ્થાન અમ્પર્ષ્ય બનતાથી સધમાં સમાનતાની ભાવના તે પ્રસારેતો. અહિસામંત્ર તેના સંપ્રદાયનો શૌલિક મિદાન હતો અને તેનાથી પ્રેરાઈ તે મમાજના દુ ખેડ ફેલાવો પ્રપ્ત કરેતો.

રાજસત્તાની મદદ ન હોવાથી લોકોનાં હૃદય છતવાનો પ્રયત્ન તે સદા કરતો; અને તે પ્રયત્ન કરતાં પ્રગથિ જેવું લોકસાહિત્ય તે રચતો. તે સંસાર જોડે અસંગદ હતો એટલે પરિસ્થિતિ રાગે સમાધાન તે અરોગર કરી શક્યો નહીં, અને પ્રજામાં તડ પાડવાના તેના પ્રયત્ન આજુ રહ્યા. તેને સંસ્કૃતનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારવું. પડ્યું, પારાણિક કથાઓને મુખ્યાર્થવાગ સાથે સ્વીકારવી પડી, અને સમાજમાં તે સંસ્કૃતિમાં તડ પાડવાના તેના પ્રયત્નો નિષ્ફલ થવાથી બીજાં બધાં સાંસ્કારિક બંધોનો ઘોઘા વધતા પ્રમાણમાં પણ સ્વીકાર કરેલા પડ્યો.

આ બધાં અને બીજાં કેટલાંક કારણોથી ગુજરાતમાં વિદ્યા કે સાહિત્યની અસિદ્ધિ થઈ નહીં. વર્ગશાસન રચાયું નહીં, રાજસત્તા અનિયંત્રિત થઈ નહીં, બ્રાહ્મણોત્તર વર્ગો સંસ્કારમાં પાછળ પડ્યા નહીં, સમાજમાંથી યાદ્યો ને વૈષેયોએ સ્થાપેલાં સમાનતા ને સ્વાતંત્ર્ય અદ્ય થયાં નહીં; છતાં સાંસ્કારિક અસ્થિતા કાયમ રહી, અને પરસંસ્કાર ગાળવાની આંચ તેવી ને તેવીજ ધીકતી રહી.

૫

વિ. સં. ૧૦૧૭ માં ગુર્જર મૂલરાજ એકાદી (૧૦૧૭-૧૦૫૩) પાટણની ગાદીએ આવ્યા. મધ્યકાલીન ગુજરાતની મહત્તાના એ પિય્વકર્માએ પાટણની સત્તા દુર્જય કરી એટલુંજ નહીં, પણ સોમનાથને ગુજરાતના ઇષ્ટદેવ સ્થાપ્યા, સિદ્ધપુરને ધર્મક્ષેત્ર બનાવ્યું, દેશદેશના બ્રાહ્મણો ગુજરાતમાં વસાવ્યા, ભાગેલા ભીખમાલની વિદ્યા ને સંસ્કારને. ક્રીડ્યાં, અને નવ-આર્યાવર્તના સાંસ્કારિક વન્દિઓને પ્રજ્ઞાદયા. તેના પ્રપાત્ર સિદ્ધરાજના સમય સુધી આ જ્વાલા વધતી ગઈ. તે મહાપ્રતાપી સમ્રાટ

ગુજરાતની સીમાને કાનંવાંચના સામ્રાજ્યની સીમા સુધી. ફાટ ગયો. ઉડ્યન ને અગ્નિને ગુજરાતનાં અંગ થયાં અને જુદેલખાંડ ને કાલાપુરમાં પાટણના નરેશની વિજયધેરાણા સંભળાઈ.

જેમજેમ ગુજરાતની સત્તા પ્રસરી તેમ તેમ તેનાં વ્યાપાર ને સાદચ આરે તરફ પ્રસર્યાં, અને તેની સમૃદ્ધિ ને મારય પણ વધ્યાં. રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા જીવન પ્રેરી રહી દેખાય છે, અને સાહિત્ય ને સંસ્કાર અને દ્વાર એ પ્રગમ બનેલી અસ્થિતા વ્યક્ત થઈ રહી હોય એમ લાગે છે. નવ-આર્યાવર્તના સનાતન જીવનમાં પણ આ સમય અસાધારણ જ્ઞાયા વિના રહેતો નથી.

તે સમયનાં વીસગ્રાએલાં, જોવાએલાં, છુટાજવાયાં પટેલાં ઐતિહાસિક સાધનોમાંથી પણ એ વ્યક્તિ એવી નીરાળી પડે છે કે તેના આછા દેખાવિયમાં પણ તે સમયની સંસ્કૃતિ જોઈ શકાય એમ છે.

આમાંની એક વ્યક્તિ તે ભાવ બૃહસ્પતિ. તે કાન્યકુબ્જનો બ્રાહ્મણ હતો; સર્વ-શાસ્ત્રવિરાદ હતો; અને પાશુપતમતનો આચાર્ય હતો. સોમનાથપાટણમાં આવેલા પાશુપતમતના મંદિરો તે પતિ હતો; સિદ્ધરાજનો ને કુમારપાદનો પરમ મિત્ર હતો; ને માલવાના રાજનો ગુરુ હતો. એનાં વિગતવાર પદાંશોનો હજુ પતો મળ્યો નથી; પણ એના પ્રતાપે સિદ્ધરાજના મરણ સુધી શિવ મતનું પ્રાચલ્ય કાયમ રહ્યું હોય એમ લાગે છે.

પણ એનાથી પણ વધારે નીરાળી બીજી વ્યક્તિ તો ધંધુકાના મોઢ વાણીઆ ચામીમની-હેમચંદ્રચાર્યની. મુત્સદ્દીપણમાં તે ગુર્જર મંત્રીઓથી ઉતરતો હતો; રાજસત્તાના

રમાયણની દૃષ્ટિ એને હતી નહીં, પણ પોતાની સંપ્રદાય પ્રચારવાની દૃષ્ટિમાં કે સાંસ્કૃતિક અગ્નિના પ્રગટવાની કલામાં, વિદ્યાની મેઘમાં કે બુદ્ધિની તીરજીવનામાં, અદિસાના પ્રચારમાં, તપની વિદિમાં કે શબ્દશબ્દની અડમ્બળ ક્રિયામાં આ 'કવિધાનસર્વજ્ઞ' વિશિષ્ટ આર્પણના શ્રેષ્ઠ આદર્શો પોતાનામાં મુર્તિમાન કર્યાં. એની શાસ્ત્રજ્ઞતા, એનો વિગત, ને એની વાક્યપદ્ધતિની પ્રશસ્તિ કરના એના સમકાલીનોને મન્યપુત્ર પુત્રજીવન પામ્યો દેખાયો અને પ્રતિસ્પર્ધી આત્મજોને મંરકારનો દબારા હાથમાંથી સરી જતો લાગ્યો. એજે પાટણની સત્તા લાપ કરી, અદિસાના શોષમાં રાજ્યવન નટ કયું, પણ ગુજરાતને સરકાર, તપ ને રાજની રામ્રૂપિ કરી, અને ઉર્દૂવન, ફારસી ને ફારસી મો અર્થ તોડ્યો.

એની પ્રેરણાથી કુમારપાલે વીરવ્ય ત્યાની અદિસાત્મક નિર્પક્ષતા સ્વીકારી, ગુજરાતને શસ્ત્ર છેડવા માડવા ને સિદ્ધનગરનું સામ્રાજ્ય તુડી મધું, હોલવાની વીરવ્યને વનુપાથ તોડવાને પ્રેર્યા, પણ વિધિના સેષ કે જુલુવા દના એટલે 'અક્ષાહો અકષત્ર' ની રજુદાક સમજાવા લાગી.

આ યુગમાં ગુજરાતનું અગ્નિત્વ સ્પષ્ટ રીતે આલેખાય એવું દેખાય છે. સાવરતાના પરમાર મથે આદરેશા અનત વિમલથી માથાને ગુજરાત દબેશને મારે બુટા પડવા મપાદમ્બ ને રજપુતના તો જુલું દનાજ અને શોડા વખત પાટણના નરેશએ જૈનમતની સત્તા સ્વીકારી, અને મનના વિગત મારે કે પોતાની મદના માથવરા ને મનના મત્રીઓએ આસ પામના દીદુરાજ્યથી અનગ્રાજ્ય સેન્ય આ

અનગ્રાજ્યથી ગુજરાતના વિશિષ્ટ મંરકારો વધારે નીરણ ને સ્પષ્ટ થવા. જીવન પરિવેશી જગા આમધસના જીવનથી વિગત હતું ને હવે વધારે થયું, અને દાંતરીયાના અનપ, આનર્ત ને મારાઈ, પરગુમનુ ગપાઈક, અને પરંગ - એ પ્રંદેશો જે લાટ તરીકે અનપષ્ટ અગ્નિત્વ પામ્યા હતા તે સિદ્ધનગર જ્યમિદના 'ગુજરાત' તરીકે અનતકાલ માટે સ્પષ્ટ મન્કાગિક અગ્નિત્વ પામ્યા આ મમવથી ગુજરાતની પ્રભા ને સમૃદ્ધિ બાધ ને આત્મા એક ને અવિભાજ્ય થઈ રહ્યા.

૬

પણ અરવરતાના પપમગરનો સદેશ વા પરદેશીઓ હીંદ પગ તુડી પડ્યા હીંદનુ ધન છુટાનું તેની સ્વતંત્રતા નષ્ટ થવા લાગી તેના ધર્મ ને સમકાર પગ આપત આવી. આ પર-સરકારનું જગા દુર્ધર્મ હતું. દર વર્ષે વિદેશીઓ ધન ને રાજ્યના લોભે આવવા, શોડાને રૂઢવા-વતા અને દરેશજ નાના મોટા મળોની ઉચપપાથવ કરતા અને એ રીતે દરેશજ નહીં મન્મુનિની કુમરી નેરજીવપથી આ દેશ પર મેમાડવાના પ્રવળ થતા.

આ સમૃદ્ધિના અગ્નિથી નૃસંધાન ને દરવના જુના મરકારો મળીને જામ થઈ ચલા હતા, આર્થ મન્મુનિના જીવનમાં કટોકટી નો પ્રવંચ આગ્યો. આર્થવીરોના આત્મબેશ, વીરાજનાઓની નિશ્ચયના અને મરકારેશાની નિશ્ચયપક્ષનાની આમ કામેમામની ફરજી દેશ લાગી.

ગુજરાતે દર રહેવા પ્રવળ કર્યો. પણ ને મરથ થશે નહીં જિ મ ૧૩૫૩ માં અન્મુનિના થાડ પડ્યું. આટલે જિ મ ૧૩૬૦ મા

ગુજરાત સર થયું; વિ. સં. ૧૪૫૯ માં ગુજરાત-ની ગાદીએ સ્વતંત્ર સુસલમાન રાજ બેઠો.

આખા દેશમાં જેમ આર્યત્વની આગ હોલવવાનો પ્રયાસ થયો તેમ ગુજરાતમાં પણ થયો; અને આખું આર્યાવર્ત સંસ્કારના સંરક્ષણ માટે તત્પર થયું.

આ સંરક્ષણ માટે પહેલાં સમાજને સ્થિર સ્વરૂપ અપાયું. જીવનને નિશ્ચલ ઘટનામાં જડી દેવામાં આવ્યું. ન્યાતોત્તીસીમાએ સખત યદ્ય ગધં. શરીરસ્તાએને શાશ્વત નિયમોનાં સ્વરૂપ અપાયાં. સંરક્ષકવૃત્તિ એજ જીવનનો મંત્ર યદ્ય રહ્યો. સ્વાતંત્ર્ય એટલે પાપ એમ ધર્મનો સિદ્ધાંત નક્કી થયો. અને આ નવી ભાવનાએને ધર્મ-શાસ્ત્રોમાં સ્થાન આપવાની શરૂઆત યદ્ય.

આ સાથે સાંસ્કારિક અસહકાર શરૂ થયો. સુસલમાની સંસ્કારનું ક્ષેત્ર નાનામાં નાનું કરવામાં આવ્યું, ને તેની સાથે સંબંધ ઓછામાં ઓછો રાખવામાં આવ્યો. વ્યાપારી સત્તા મહાજને હાથમાં લીધી; ગામની સત્તા પંચાયતે હાથમાં લીધી; ને સામાજિક ને નૈતિક સત્તા ન્યાતો-એ હાથમાં લીધી. માણસ દીવાન યદ્ય નવાજ્ય જોડે મસલત કરે, પણ ઘેર આવી નહાય તોજ સ્ત્રી ભાણું પીરસે. બહાર બસે તે પરદેશી-ની મહેરબાની ભોગવે, પણ એના જીવનના અધિષ્ઠાતા તો ન્યાતીશ્વાએ ને તેના પર સત્તા ચલાવતા બ્રાહ્મણોજ રહ્યા. પરંપરા સંસ્કૃતિ રાજ્ય-સિંહાસને હતી, પણ સંસારમાં તેને સ્થાન ન હતું. કેળવણી હતી તેમજ બ્રાહ્મણોના હાથમાં રહી; અને જીવંત પરંપરાને જીવનક્રમમાંથી જાણે આતલ કર્યા હોય તેવું માનસિક વાતાવરણ તેમજ રાખ્યા કર્યું. ભાષા ને સાહિત્યમાં-સંસ્કાર-ના ગદ્યમાં-તો પરંપરાને સંચાર થાય એમ

હતોજ નહોતો અને ભાષા ને સાહિત્યની અધિષ્ઠાત્રી સંસ્કૃત હતી તેમજ રહી.

આ ઉપરાંત પરંપરાકારનું પ્રાપ્ત્ય તોણા તેની પ્રેરણાભૂમિ જોડે સંબંધ જેમ અને તેમ ઓછો કરવામાં આવ્યો. વિ. સં. ૧૪૫૯ માં મહમદશાહે ગુજરાતને સ્વતંત્ર કર્યું, અને દીલ્લી જોડે સંબંધ છોડ્યો ત્યારથી સુસલમાનો ગુજરાતના વિજેતાઓ મટી વતની-ઓ થયા. હોંદુઓ પર જીલમ ઓછો થયો, ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા નામનીજ રહી, અને વટલેલા હોંદુઓ ધર્મે સુસલમાન છતાં ઘણે ભાગે સંસ્કારે હોંદુજ રહ્યા. વહોરા, મોઢાસ-લેમ ગરાશીઆ, બોળ, કચ્છી મેમણો અને તેમના મહવાસી હોંદુઓ વચ્ચે માત્ર નામનો-જ ફર દેખાય છે એજ ગુજરાતની સંસ્કૃતિની ખુબી છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. વિજેતા પર પણ સંસ્કૃતિ વિજ્ય મેળવવા લાગી. અમદાવાદ વસાવવામાં અહમદશાહમાં (વિ. સં. ૧૪૬૮-૧૪૯૯) સુસલમાન કરતાં રજપુત રાજાએનો બુરસો વધારે હતો; અને આજે ગુજરાતના શાહ ખીજા મુઝફરનું (વિ. સં. ૧૫૬૯-૧૫૮૨) ચારિત્ર્ય ગુજરાતી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં શલુગારરૂપે દેખાય છે.

આ ઉપરાંત વિજ્ય માટે તલસી રહેલા આર્ય સંસ્કૃતિના આત્માએ એક નવી પ્રકૃતિ આદરી. જીવનનો પ્રવાહ નિશ્ચેતન ન થાય, હૃદયનો ઉત્સાહ ન દબાય, અને સંસ્કાર સજીવન રાખે એવું એક મહા પ્રયત્ન બલ તેણે પ્રગટાવ્યું. આ બલે ધર્મસંપ્રદાય સ્થાપ્યા. તેણે એક વ્યક્તિની આસપાસ સંસ્કૃતિ રચવી શરૂ કરી. તેણે એક ભાવના પ્રગટાવી. તે ભાવનાએ આખરે એક પુસ્તકનું સ્વરૂપ લીધું. તે પુસ્તક તે શ્રીમદ્ભાગવત.

શ્રીકૃષ્ણે ધીમેધીમે હોંકુકયાઓમાં મધ્યસ્થ રવાન લેવા માંડ્યું હતું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તે કૃષ્ણ-વામુદેવ યાદવોના નાયક હતા. વિષ્ણુભક્ત ગુણોના સમયથી તેઓના પર દેવી સહાયો આરોપાવા લાગ્યાં હતાં. વિષ્ણુનો આત્મો અવતાર કૃષ્ણ દૈવત્વન વ્યાસ હતા તેને બદલે કૃષ્ણ-વામુદેવ મનાવા માંડ્યા હતા મહાભારતના મુત્સદ્દી વીર મત્સ્યપુરાણમાં (આશરે પાંચ સદીમાં) દેવી યદુ યમા, ને એક બે રાજા રહીને રચાએલા વિષ્ણુપુરાણમાં અવતારોમાં શ્રેષ્ઠ થયા બાગવને તેમને દેવાધિદેવ, પૌર્ણોદને માનવ શ્રેયુ નેવડું પદ આપ્યું. સરકારનો એક પ્રયત્ન તરૂં તેમને નામે આર્પાવર્તમાં પ્રમરી રહ્યો જુના મોખનોમાં નવો ઇત્ત આગે નવા સપ્ત દાસો જન્મ પામ્યા, નવું સાદિત્ય પ્રમદ્યુ, ને જનપ્રાય આદિયો ઉઠીને બેઠા થયા નરકન ગળખાવાના નિદામન પરથી પદમ' જની હતી પરિણામે તેણે ધાર્મિક આત્મીક પર પોતાનો કાપુ મળવુન કર્યો. એપુજ નહીં પણ પોતાની પ્રેરણા વડ પ્રાપ્તિ બાહ્યોને નવું ઇત્તન આપ્યું આ પરાક્રમ શ્રીકૃષ્ણના નામથી, અને બાગવતની પ્રેરણાથી થઈ.

ગુજરાતમાં બાગવતે (પિ. મ. ૧૪૮૫-૧૫૮૧) એ પ્રેરણાથી નવો આદિત્યપુત્ર થ કર્યો. મીરા ને નરમિદતા કર્યો પણ આ નવા બક્ષની પ્રેરણાથી રચાયા, ને રવીકારણ કરીને કપાકારોની પરપરા આગૂને આર્પાવવા ને સરકારનો આત્મ ગુજરાતી નાદિત્ય અને તે દાગ સરકારમાં ઉતર્યો પ્રિયા-નરે નાનકડી રમતપિ પર બગવાત વેદ્યાત્મ નો પાક જાગવાનો ફેક પ્રપત્ત કર્યો અને ભવામ મુખી-મુમક્ષમની મુખ મુરો થયો ત્યા મુખી-એ નવા બક્ષની પ્રેરણા કાવમ રહી.

આ બક્ષની જન્મનાનુ બાન આલુવા એક કોશ પ્રેનાનંદ જેવી આદર્શ વ્યક્તિની મનો-દશા પારખવતો પ્રપત્ત કરીએ, જૂતકાવની આર્થ મંરુનિત-પરાક્રમી કારકીર્દી, અપૂર્વ સાદિત્ય ને વિશુદ્ધ ભાવનાથી જનજવલ્યમાન એની પવિત્ર ને શ્રેષ્ઠ સરકારનો તે વારસ હતો. પ્રતિનિધિ હતો. યુગો થયા તેની સનાતન મહત્તા સદાચારી પિતા ને સતી માતાઓએ જળવડી હતી. તેને મન જૂત મહત્તા ગયા જમાનાની ન હતી પણ મહાસર્વદા વિજયી રહેતી મહત્તા હતી. તે પદમરકારને ખાળવા તપર હતો તેના કાન જૂતકાવની પ્રેરણાનું મગીત માંખળી રહ્યા હતા. તેની આખ બાવિ વિજય પર કરેલી હતી. તેણે અંતરના બાર ખોલી પોતાના આખાનુ સરકારી સંગીત રેવાવ્યું. તેણે પાટલાઓ પ્રેરી, મામેગમ કાતન કર્યું. મગીગપીએ કથા કરી, અને ધેમ્પે કોકગીત ગવડાવ્યા. એણે ધમ સાચવ્યો ઐતિહાસિક માતલ માચવ્યા, બાગ ને સાદિત્ય સાચવ્યા, પ્રેરણા ને આદર્શ સાચવ્યા અને નરકનિતો અમર આત્મા એને પ્રયામે ગુલામગીતની બેડી તોડી દેશમાં વિજયી થ-વિચરી રહ્યા.

આ સમયમાં વૈષ્ણવ સપ્રદાય પણ આ જનનુ અમ થ-રહ્યો. ૧૨મા સતકમાં ગીત-ગોવિંદ રચાયુ ૧૩મા સતકમાં બોપદેને બાગવત અને હરિશ્ચિંતાડયકથા રચ્યાં. સ. ૧૪૧૬ મા ગુજરાતના નૃસિંહાચર્ય મુનિએ વિષ્ણુભક્તિચરોધ નામનો વૈષ્ણવ મથ લખ્યા મ. ૧૫૦૫ વાલ્મીકિય ૭-મ્વા મતલ્લ સ. ૧૫૪૧ મા જન્મવા પદરમાં સંકામાં વૈષ્ણવ નરમિદ થયો. ભાગવત અને ભીમ પર પણ એ સપ્રદાય ની અમર રેખાવ છે. અને તે ભાગવ (સ.

૧૮૨૩ થી ૧૯૦૮) સુધી ચાલી આવી એ પણ નિર્ણયદ છે. આ સંપ્રદાયના હેતુકા પ્રતિનિધિ સદગતનાંદ વ્યાખી થયા (સં. ૧૮૩૭ થી ૧૮૬૧) ત્યાં સુધી આ સંપ્રદાય સંસ્કારિક બસ તરીકે રહ્યા.

આ સંપ્રદાયે કેટલાક ઘણાજ અગત્યના ફેરફાર કર્યા. એણે જૈન ને શંક મત વચ્ચે જે વિરોધ યોગ્ય વખત થયાં દાખલ થયો હતો તેનો નાશ કર્યો. એણે શંકમતનો આડઅંતર ને પાશુ-પતમતને નામે ચાલતો પાખડ અનેને દૂર કર્યા; અને ખીછ આલુએ જૈનોની ગુફતા, અને અલગાપણું અનેને વીસદાખ્યાં. કૃત્ય-ભક્તિના રસથી શંકમતમાં મરસના આવી, ને જૈનમતમાં રસ આવ્યો. આ સંપ્રદાયે એક સમાગતના ફરતે દર રહેલા મથના જે દુકાને સાંધ્યા અને મંદકૃતિની એકતાતનાએ પ્રિય મેળવ્યો.

આ નવા સંપ્રદાય વીસરાએજા યોધ્યોના સમાતતાપ્રેમના નવા અવતાર હતા. તેનું કાર્યક્ષેત્ર સામાન્ય વર્ગ હતો અને તેની પ્રેરણાથી ભેદી પોતાનો ઉદાર ગાંધી રહ્યા. વજોં વચ્ચે માર્કારિક અગમતાના આગ્રી હતી તો નર્દન; અને જે કે હતી તે આ બસે વીસરાની દીધી. ગુજરાતીઓમાં શંક, જૈન કે છતર સંપ્રદાયના અનુયાયીઓમાં જે સમસંસ્કારિતા આજે જણાય છે તેનું કારણ આ સંપ્રદાય છે.

ખીજા પ્રાંતોમાં જે અજાન વર્ગોની અધમ અને અસ્પર્શ સ્થિતિ જોવામાં આવે છે તે આપણે ત્યાં જોવામાં આવતી નથી તેનું કારણ પણ આપણી સંસ્કૃતિ છે. આ સંસ્કૃતિએ પૌરાણિક, જૈન ને વૈષ્ણવ મતને અધમોદારક અનામ્યા.

આ યુગમાં પણ જીવદયાના સિદ્ધાંતને માત્ર પુસ્તકોમાં નહીં પણ જીવનમાં

જિનારવાને જન સાધુસંઘ સતત પ્રેરણા કરી રહ્યો જાગે છે. મદિખ્યના, સમભાવ, દુઃખ ને નિર્જનતા નરૂ સહાયતા એ ગુજરાતી સંસ્કૃતિનાં અગત્યનાં લક્ષણ જેવાવવાને મુગલમાની લુલમ હતો છતાં, તેણે અનેક પ્રયોગો કર્યા; અને નેને પદિણામે જીવદયા વીરો લાગણી અને દુઃખ દૂર કરવાની તત્પરતા. એ જોટલાં ગુજરાતમાં જોઈ છે એટલાં કર્યાંય પણ જોતાં નથી.

મુગલમાન સત્તાએ તેની રાજકીય સત્તા કષ્ટ લીધી; વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે તેની સામાજિક સત્તા કષ્ટ લીધી; છતાં આર્થસંસ્કૃતિમાંની પરમ ભાવનાઓ તપ ને વૈરાગ્ય તેણે એકાંતમાં મેળ્યા કર્યાં. એનું ગગન સંકુચિત હતું; એની અસદિખ્યતા વધારે પડતી હતી—પણ છતાં પોતાનો દૈવી પદનો દાવો સિદ્ધ કરવા તેને વૈરાગ્યપ્રધાન વાતાવરણ રાખી રહેવુંજ પડ્યું.

અને આ પ્રમાણે આ યુગ આજે. મરાઠા આમ્યા પણ વડોદરામાં ચાણું થાપ્યા શીવાય કાયમની કે અસર કરી શક્યા નહીં. પણ આ યુગના સંસ્કારિકતાના પ્રતિનિધિઓ રોધતાં ત્રણ અક્તિઓ નીરાળી નગર પડે છે.

એક નો પાણજીપુરના એણવાલ—જૈન મુરીશ્વર દીરવિજયસુરિ. સં. ૧૫૮૩ માં તેમનો જન્મ હોય ગુજરાતના કોટકડીના આંતિદાસિક પ્રસંગો વખને તેમણે જીવન વહું. અમલવાદના મુસલમાન રાજાઓ માંભોમાંલ લહી મયાં અને સં. ૧૧૨૮માં ગુજરાતે સ્વાતંત્ર્ય યોધું અને અકબરની સામ્રાજ્યનો વિભાગ થઈ રહું. સંસ્કૃતિ ફરીથી મુસ્લિમોમાં આવી પડી. દીરવિજયસુરિ એ જૈન મતે જે પૂજ્ય મૂર્તિઓ પ્રગણવી છે તેમાંની વિશુદ્ધ ને અપ્રતિમ

મૂર્તિ લાગે છે. તપની આવનામાં, શ્રદ્ધાની નિમજ્જનામાં, નિઃસ્વાર્થ કૃપાદયામાં કે પરમાર્થ-પરાયણતામાં—આ સાકુનું સ્થાન દેવથી પણ ઉપરનું નથી. આજે તમને તેમના આત્મિક પ્રાપ્તિ અમર ઘર, ગામેગામના તેમના નામનો ભાદુ પ્રદર્શો.

ગામવિકાસી શહેરગઢ અકબરને કાને એમનું નામ મળું, તે તેણે આ અલિસાના ઉપામકને નિમજ્જના આપુ જાણુસઃ જામે ગાધાગ્રથી નીકળી સુરિ ચાલીને દીવથી મવા મુજગાતની મસ્જિદનો પ્રતિનિધિ મુગલમતાના પ્રતિનિધિને મળ્યો. અકબરે તેમને—એના રવ-ભાવ પ્રમાણે ઘોડાક વખત-પોતાના શુક્ર સ્થાપના સુરિએ અકબરને દેવેક અમે આદર્શતા પાડે જણાવ્યા, ને મુગલમસ્જિદને નિર્ભય કસવાનું વચન લીધું.

બીજી વ્યક્તિ તે બદ પ્રિમાનદની (મ. ૧૬૪૨-૧૭૫૦). જે વચનો એ સર્વોચ્ચ પ્રતિનિધિ દત્તો તે વીગેતો દુઃઆગળ કહી મયો પણ તે પોતે માત્ર કૃષ્ણના નામથી, કે ભગવતની પ્રેરણાથી પ્રેમયો ન દત્તો તેની પ્રેરણા મરજુત આદિત્ય દર્જ, તેનું સજ્જ મુગલની આદિતાના વિદાસ પર દર્જ દેક પુગલુ. દેક કયાનો તેનું ઉપયોગ કર્યો, તેણે જાણીપડ્યું આદિત્ય દર્જ તેનું મુગલને વિશિષ્ટ આદિત્ય આપ્યું ને તે આદિત્યદાસ તેની મરજિને મનેજ કરી. તેની કુમે મરજુત ગ્રામીણીએ મુગલની અમલગ વીરો.

અને ત્રીજી વ્યક્તિ ને સમી અદામનદની (મ. ૧૮૩૬-૧૮૮૧). કર્જ ને પમી દિશાય એણે અરજાઓ, અમલના કર કરી: રાત ને નીતિનો પ્રચાર કર્યો; અનામર ને દુઃખ આકાલ્યાં. એણે પ્રચારે

મુગલના અધમરગે માત્ર નામનોજ રૂપે, આદિત્ય, વિદાસ, અમલ વાણ્ય ને આદરે નન્યામી—આ મુધારેકે પોતાના કૃપત અને કમળીદીથી મુગલની સંસ્કૃતિનાં આકર્ષક લક્ષણો વચલ કર્યાં. મનપુત્રની અવ્યતાનો પ્રતિનિધિ, એ નવા પુગલ ઉમર પર ઉભો રહ્યો.

—અને આ પ્રમાણે આ તમગમ ગામેના વાના પુત્ર પુરો થયો.

૭

નવો પુગલ મયો પરદેશી મતા ને પરદેશી મરજુત ખતોનો સચાર દરીથી થયો. વિ. ન. ૧૮૧૩ (૧ ૧૭૫૪)માં પેશમીનું પુરૂ થયું; વિ. મ. ૧૮૧૪ (૧. ૧૮૧૮)માં ખામી આમજ પેશવાના મના પડી વિ. ન. ૧૮૧૩ (૧. ૧૮૫૪)માં દીદી સ્થાન અમરે થયેલી છેલ્લે જગતો સમ્યો. અમરજી મળ્યું અમનું અને પાશ્વત્ય મરજુનિ દાખલ રગવાનો પ્રયોગ શરૂ થયો.

મુગલમાની મરજુતમા ખામીઃ એમામી દર્મિત ને પ્રમાણીકતા દત્તા. પાશ્વત્ય મરજુતમા કસર વનુ કાપલ ને તોમલ દેવદાનની નિર્ભયતા દત્તા મુગલમાની નમ્મુનિ કાફર કરી કૃત તેની ખામાત નમ્મુનિ દેવદાન બની આખા દગલી એક મામે થા નોલુલ દત્ત, બીમની અમે થવાનું અસાકસ રહ્યું પડ્યું.

આ પમર મરજુત આદરેક કાલ કમ આપણા કૃપત, કર્જ ને મરજુત નેત્રના પાવા ઉપેક્ષી અખમતો દત્તો નમ્મુન ને તેના અમાત પમ્મી કરાદી મુકવી. અમાતને અને તેા કસેજ ન્યામવી, આખમ્મની મમાને તોડી નાંખવી, અમલિત અમલને તેની પીનગલી દેરી, બુતમનું જ્ઞાન અને તેને આદરેક મર મે અનેને બુવાવી દેવા, મરજુતિક ને મરજુત અમિમના કરી કરી

નહીં, અને છે નહીં એવો ચોક્કસ ખ્યાલ આપવો; અને સ્વતંત્રતા પોષવાને બાને સ્વચ્છંદ પ્રસારવો—એ આ કાર્યક્રમનાં બંધાયેલાં બંધાયે સ્વીકારા-એલાં અંગ હતાં.

તે ઉપરાંત ખીજાં પણ કેટલાંક અંગ આવ્યાં. આપણે ખરો ઇતિહાસ જ્ઞાસીના યુદ્ધથી શરુ થયો; આપણા સુખનો સૂર્ય અંગ્રેજ રાજ્યથીજ ઉગ્યો; આપણી ભાવનાઓની શરુઆત અંગ્રેજ સાહિત્યના અભ્યાસથીજ થઈ; અને આપણે ઉદ્ધાર વિદેશી સંસ્કારથીજ થશે—એવી અનેક માન્યતાઓ પેદા કરવા મહેનત થઈ રહી.

આ બધો કામીઓ કરવાનું મુખ્ય સાધન પાઠશાળા કેલવણી હતું. વિ. સં. ૧૮૫૫ માં સીરામપોરમાં પાઠશાળા પહેલી શાળા ખોલી; વિ. સં. ૧૮૯૧ માં મેડાલેએ અંગ્રેજ કેલવણીને પ્રાધાન્ય આપ્યું; વિ. સં. ૧૮૯૩ માં કલકત્તા, મદ્રાસ ને મુંબાઈની શાસ્ત્રપીઠો સ્થપાઈ.

આ કેલવણી પાછળ આપણે ગાંડા બની ગયા. આપણે જંગલી હતા, એટલે એ કેલવણીથી મુઠ્ઠાવાની જરૂર હતી. આપણે ત્યાં સ્વાતંત્ર્ય નહોતું એટલે એ કેલવણી આપણને સ્વતંત્ર બનાવવાની હતી. આપણે ત્યાં વિદ્યા નહોતી, એટલે એ કેલવણી આપણને જ્ઞાની કરવાની હતી. આ કેલવણીએ આપણને સુધાર્યા, આપણને માણસ બનાવ્યા, આપણને મોક્ષમાર્ગ ચઢાવ્યા. આપણે જંગલી હતા; આપણામાં જ્ઞાન નહોતું ને ચારિત્ર્ય નહોતું; આપણામાં ભાવના નહોતી ને સ્વાતંત્ર્ય નહોતું; ને મોક્ષને જેવા જગદુદ્ધારકે આ કેલવણીનાં દ્વાર ખોલી સુવર્ણયુગ શરુ કર્યો.

આ બધું બન્યું નહીં—પણ બન્યું એમ આપણે માન્યું. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું ઉત્તમ શસ્ત્ર તે આ માન્યતા સ્વીકારવાની શક્તિ હતી. જે

દેશે મુસલમાન સંસ્કૃતિના ત્રાસને તિરસ્કાર્યો તે આ બધામાં ફસાઈ ગયો. પૂર્વજોની કીર્તિ કલંકિત કરી, આત્મસંસ્કારને તિરસ્કારી આપણે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના તેજમાં આંધળા બની ગયા.

અને તેણે સરવાળે શું કર્યું?

આવી માન્યતાએ આપણી પ્રજાનું શારીરિક બલ ખોવડાવ્યું. ભૂતકાલના ગૌરવ માટે આપણને પ્રેમ હતો તે વીસરાવી પર-સંસ્કારની ભીષ્ માંગતા કર્યાં. એણે જ્ઞાન ને શુદ્ધિ પર રચાએલી વર્ણવ્યવસ્થા તોડી પેસા-દારને ગરીબના વર્ણો રચ્યા. એણે બ્રાહ્મણની વિડંબના કરાવી સાહેબપૂજા શીખવી. એણે મર્યાદાની ભાવના તોડી સ્વચ્છંદ શીખવ્યો. મિતાહારી જીવન ત્યજવી છુદ વાસના-ઓ પાછલ ધેલા કર્યાં. એણે સંસ્કૃતને વીસરાવી અંગ્રેજીની ભક્તિ દાખલ કરી. આપણું સાહિત્ય છોડાવી પરમાહિત્યની શુકામગીરી કરાવી. આપણે ઇતિહાસ લુપ્તાવી પારકી મહત્તાના બંધ જપાવ્યા. આપણી રીતિ ને પહેરવેશ, આપણા આચાર ને વિચાર, આપણી ભાવના ને ગૌરવ—બધાં કલંકરૂપ હોય એમ ત્યાગતાં શીખવ્યું. ભૂતકાલ વીસરાવી એણે આપણું ભાવિ વેચાતુ લઈ લીધું.

પરસંસ્કારનું વિષ આપણી રોગોમાં પ્રસરવા માંડ્યું. ઘર લંગાયાં, કુટુંબો તુટ્યાં, ન્યાતો તુટી, ભાવનાની બ્રહ્મતા દાખલ થઈ, સંયમ ગયો, ને ગૌરવ ગયું. આપણને ખાતી થઈ કે આપણે નાશાયકમાં નાશાયક છીએ; ને આ પરસંસ્કારનાં ઝાંઝરાં બેઠાં તરસ છીપાવવાની આશા રાખી, નિરાધારીમાં અને અધમ્નતામાં, આપણે પરાયણ ઉદ્ધારનાં નિર્જીવ સ્વપ્નાં બેઠાં રહ્યાં.

આર્થ સંસ્કારના ઇતિહાસમાં આ પ્રકરણો કલંકરૂપ છે. જ્યારે આખા દેશમાં આ પ્રમાણે

પરમરક્ષક વિજય કરી રહ્યો ત્યારે પણ યુગરત્ન-
માં એનું જોર ઝાંખું ચામું નહોતું. અંતર
ખુલાશા નહોતી. આજે ત્યાં મરકારી જા-
ણક ને અમરકારી અવધરોએ વચ્ચે
ફેર નગેનો. આજે ત્યાં સાક્ષીનું ની
મળા એવી ન હતી કે જાણતું તે જાણેતર
વર્ષ વચ્ચે તારાર ઉભી થઇ રહે. મુમુક્ષુ
અને દોડુઓ વચ્ચે એક મરકારનું એક
ખેલન હતું કે તે પણ તોડ્યું તુરે એમ
નહોતું. આજણા મમાજના કેલેકે અંગ
સ્વર્ગવાદ હતી, જમંડુમની અમરકારી પણ
કેલેકે આંગે સરૂનિમાજ હતી પદ્મજી
જ્યારે પાટીયાલ કેવલશીથી આખા દેશમાં
પરમરક્ષકો વિજય થયો ત્યારે આ સમજાની
જાણના અંતર પર માત્ર રાખજ વળી નવ-
આર્થપર્વમાં આવે તો પીકનીજ રહી.

આ અંતરમાંથી પડેલો તળુવા ઉડેલો
મેરમીના જાણતુંવરૂં એ તળુઓ બીજાં
પ્રતિ ગયો.

રાત્રીય માનનાં બહાર તેના હાથમાં હતો,
જ્યાં તેની જીને વધી હતી, 'દિક્કે જાતિ મો
તેના આજના પ્રગતિ હતો અને તેની નજર
સરૂનિમાજની હતી. આ નરકી-સમાવન વચ્ચે
આર્થપર્વના આ યુગનો પડેલો પ્રતિનિધિ બન્યો.

તેણે ચાકે નરક પ્રગતિ રહેલા બધાનું આપ
કાલુ. તેને બૈનિકામિક સાનવ અને સાંસ્કૃતિક
અસ્થિતા વિના મરકારી બચાવની અશક્ય લાગી.
તેના જાણતુંવરૂં તેની સરકારમરકાર જનિએ
તેનાજા બચાવ થઈ. તેણે સાંસ્કૃતિક અભિનિ
હરી પ્રગતિથી, એને પ્રતાપે મુશીના અતર જ્યાં
વેદના દકાર હરી મહાપ્રતાપે ને પરમરક્ષક
પ્રમરકારી બચાવે એણે પડેલી છેડી.

પણ દયાનંદનું (વિ. સં. ૧૮૮૧-૧૮૮૫)
કર્તવ્યજે યુગરત્નની બદાર હતું.
દેહવેદના આ દેશમાં માત્ર મર્મથીજ
મરકાર જાણતા એક કે ન હતું. ત્યાંની
એક સાક્ષિપરકારે પરમરક્ષકને આખા પ્રગતિ.
'નર્મકે વીર હતો. અને તે સમાજ મુકારવા
મરકાર. તે તત્કાલ હતો, અને તેને અમરકાર-
મા રહેતું રહ્યું મરમયુ. એટલું નહોતું પણ
પરમરક્ષકને વીમારી નાખી, અમરકારને
પુનર્જનન આપનાર મહા યુગરત્નિએની
ને અવન માલા અનરિકાવથી માંથી આવે છે
તેનો એ મળકે થઈ રહ્યો.' (૧)

એને મેં હાથના સાક્ષિપરકારને મન
હતા છે જેમ જાણે બાવનપુત્રના આરંભમાં
માદિયને અને મરકારને સામરકારનું ને બચાવ
કરકાર અધન બનાવ્યું હતું તેમ નર્મકે
(વિ ન ૧૮૮૫-૧૮૮૨) આ યુગમાં
નક પ્રગતિના માદિયને નેજાજ ઉપયોગ-
મા લીધું. તેણે યુગરત્નને વીમરકારથી
અભિનિમાની હરી થઈ હોય તેણે સાક્ષિયની
મેજાને મરકારમરકારમાં અમરકાર આપ્યું.
તેણે જાણતા સ્વર્ગવનું રહ્યું પણ જોયું,
તેણે પ્રગતિવનું જાન નવકારને તે જાણકારને
નકાર રાખ્યું. અને જ્યાં થયો 'યુગરત્ન' -
રૂપે તે આજે પણ અમર કરી રહ્યું
છે. 'યુગરત્ન' સાંસ્કૃતિક અભિનિ, માત્ર
જાણ નથી એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

પરમરક્ષક માળે નાંખી, સ્વસરકારને
સતેજ રાખવા બીજા દેશોએ એક જ્યાં
વેદ થઈ. તે જ્યાંજાને નરીજા સંપ્રદાયના
નામથી એજાળી થકાય. જૂઠાકાલમાં મરકાર
સંસ્કારમાં નામરોએ મેરો બાગ લીધો હતો
તે આજે જોયું. જાણતુંવરૂં સમયથી તેઓ
આર્થસરૂનિમાજના રસકો હતા; મધકાલમાં તેઓ

પાશુપતમતના સ્તંભ હતા; અને મુસલમાન યુગમાં રાજ્યસત્તાના પરસંસ્કારનું પિપ નિર્થક કરવામાં તેમણે ધણી સેવા બજાવી હતી. તેમનામાં વિદ્વતા ને સંસ્કાર આત્મા આવનાં હતાં. પરસંસ્કાર ભેડે તેમણે અસહકાર અસરકારક રીતે ક્યો હતો. આ કારણથી તેમનામાં સાંસ્કારિક અસ્થિતાની ભૂખ બળતી હતી.

નડીઆદ પાટનગર નહોતું એટલે રાજકીય ખટપટે તેનું વાતાવરણ કુદ કે અર્થાં હવું. નહોતું; અને ત્યાંના નાગરિકો સંસ્કૃતિને તેના આઘર્યાન પર રચાવવાને, ગુજરાતીને સહજ ભાષા તરીકે પોતાનો હાથ આડુ રાખવાને અને આ રીતે સ્વસંસ્કારનો વિગ્ન સાધવાને બગીચ પ્રયત્ન કર્યો. મનમુખરામની અવગણના કરવી સહેલ છે; તેમની આડંબરી ભાષાની મશ્કરી કરવી તેથી પણ સહેલ છે; પણ મનમુખરામે (સં. ૧૮૬૬-૧૮૬૭) અંગ્રેજ યુગની શરૂઆતમાં, પરસંસ્કારની અસર ચારે તરફ ફરતી હતી તે વખતે સંસ્કૃતની અડગ ભક્તિ કરી ને સ્વસંસ્કારમાં નિશ્ચય શ્રદ્ધા રાખી, નવો સમ્રાટ રચાવવાની હીમત રાખી એજ તેમની મહત્તા દેખાડે છે. યુગોના યુગો થયાં જે સાંસ્કારિક શસ્ત્રે આપણને સહજ રાખ્યા હતા અને આર્થ સંસ્કૃતિને વિગ્નથી દૂરી હતી તેની અંકિત થતી ધારને ફરીથી તેણે પાણી પાડું. ગોવર્ધનરામ (સં. ૧૮૧૧-૧૮૬૩) પણ આજ સમ્રાટના: અને તેના સારામાં સારા અંશે 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં વ્યક્ત થયા દેખાય છે. એ પુસ્તકે એક દશકા સુધી તો સાંસ્કારિક બલનું સ્વરૂપ લીધું હતું. મણિલાલ નળુભાઈ (સં. ૧૮૧૪-૧૮૫૪) એ પોતે એ સમ્રાટના છતાં તેના આદર્શોથી ભિન્નતા

દાખવી; પણ પ્રાચીન ગૌરવ ને જ્ઞાનનું ગુજરાતને બાન કરાવનાર તરીકે એ સમ્રાટમાં એમનું રચાવ થતું મોટું છે. સાહિત્યપરિષદની સંસ્થા આ સમ્રાટે પ્રગટાવેલી શક્તિનું મોટામાં મોટું પ્રદર્શન હતું; અને 'ગુર્જરસાહ'ની સહગત સંસ્થા તે આ શક્તિનું છેલ્લું પ્રદર્શન હતું. આ ઉચ્ચારણો સમ્રાટ સાંસ્કારિક બલ તરીકે દબે રહ્યો નથી; પણ એની ભાવનાનો વારસો ચારે તરફ વહેવાયો છે ને એક બલમાંથી અનેક બળો પ્રગટ્યાં છે.

ગુજરાતી સંસ્કૃતિનું એક મુંઠર લક્ષણ લોકનું સ્વમાન હતું. આ લક્ષણને લીધે પ્રતાપી ગુજરાતમાં વર્ગશાસન કે આપખુદી સત્તા ટકી શકતી નહીં. ક્યાં તો એવારસો દંદગોનો હોય, વાદગોનો હોય કે પોધેયોનો હોય પણ મંડલેશ્વરો, બ્રાહ્મણો કે નેનો પોતાના વર્ગની સત્તા વધુ વખત બેસાડી શક્યા નહીં, અને મુસલમાનો પોતાના સ્વધર્મોમાં શાસન કાયમ કરી શક્યા નહીં. આજ કારણને લીધે દોઢ વર્ગ જ્ઞાન કે સંસ્કારનો ઇન્કારો રાખી શકતું નથી, અને સમસંસ્કારિતા બધા વર્ગમાં દેખાય છે. અને આજ લક્ષણને લીધે અંગ્રેજ રાજ્યસત્તાએ રચેલું અંતર ગુજરાતી પ્રજા સમજી શકી નહીં; અને બેસાડવા માંગેલો ધાક બેસાડી શકી નહીં.

પ્રથમ દાદાભાઈ નવરોજ અને નવરોજ ફરદુનજીએ આ લક્ષણ બળતી રાખ્યું; અને સં. ૧૮૨૬ (ઇ. ૧૮૭૦) થી એ લક્ષણના પ્રતિનિધિ શ્રીરાજશાહ મહેતા થવા લાગ્યા. સં. ૧૮૪૧ (ઇ. ૧૮૮૫)માં એમણે પ્રેસીડેન્સી એસોસિએશન સ્થાપી ત્યારથી તે સં. ૧૮૬૪ (ઇ. ૧૯૧૩)માં એમણે 'ફોનીકલ' સ્થાપ્યું ત્યાં સુધી તેમનું પ્રતિનિધિત્વ આડું રહ્યું. એમની રાજકીય કારકીર્દી વિગે અત્યારે બોલવું અસ્થાને છે,

પણ એ બધાં ત્યાં સુધી સાંસ્કારિક બલની મુક્તિ
રહ્યાં. એમણે ગુજરાતી લોકનું સ્વમાન ભંગવ્યું;
પરેશી રાત્રીકર્તાઓનો શ્રેયતાનો દારો
સ્વીકાર્યો નહીં; અને સમાનતાનું વાતાવરણ
ભળવું, અને હોદ્દામાં બીજે કેકણે ગૌરા-
મળા વચ્ચે ગમે તેવી અસમાનતા હોય અને
આપણે અહીંનાં એ અસમાનતા ભંગવર
પ્રયાત્ન પણ થયા હોય, પણ એ અસમાનતા
ગુજરાતના કોઈએ સ્વીકારી નથી, અને પરેશી
પર દેવી શુભોનો આરોપ કર્યો નથી

શીશાજીશાહ ગુજરી ગયા; અને શ્રેયીકેશી
એનાં સીએશનનું પ્રતિનિધિત્વ દોમરસ શીખની
મુબખની શાખાના હાથમાં ગયું એ ગુજરાતી
અંશએ ગુજરાતના સરકાર ખંડિતવામાં
મેટા કામે આપ્યો; અને રજવાડા કમલની
પાછા શાંદીય ને સાંસ્કારિક અગિયના પ્રગતિ
ગ મહેમદઅલી ઝીણાનું નિર્ભય
નેનુત્વ ને રા શકરજાન બેકની
નર્વ્યાપી વ્યવસ્થાશક્તિ એ આ બંધના પ્ર-
સંગનીય સ્વરૂપનો કે ખ્યાલ આપી શકે છે.

આ યુગમાં માહમ પલુ ખીની રહ્યું.
કુળ ને ખલાલતુ સાહમ અને અમલવાદના
ધન ને ઝીણવટ ને મનપુનતા મોજાતપ
દના નેમણે મુબાહમાં પાન કર્યો, અને
કુશપુત્રોનું માહમ નવે સ્વરૂપે દેખાણ
ગજગસિય પરેશી વ્યાપાર પણ ગુજરાતને
સાહમના હોતમણી ખમેરી ન શક્ય

આ યુગમાં સ્વસરકાર મોયા વિના
આપણા સમાજે મુશ્કેલતા કાવચ કોળવેલી
અરક્ષકશક્તિ તપાસી. ખીના પ્રાનોમાં વિશ્વએ
આ પલુ ફેરફાર ન થયા આપણે ત્યા
પ્રધાતમેર કના નિયમતર પ્રગતિ મધાની ગઠ;
રૂઝાધના તો હતીજ નહીં. ન્યાનોની મના

નામનીજ રહેવા લાગી. કુટુંબતરો પગર
ધરણે ઉકેલાવા લાગી. મરુતિના વિગતકાલે
જરૂરી એવું વ્યક્તિચાતત્ત્વ આપી શકાય એવી
પરિસ્થિતિ પેદા કરી.

આખા હોંતી માફક મુજગાને સ્વસરકાર
બચાવવા માટે મુસલમાની યુગમાં સ્ત્રીઓ પર
અંકુશ મુકવે દનો, અને છતાં ખીના પ્રાનો
માં પ્રચલિત પદ્ધતો રીવાજ તેણે સ્વીકાર્યો ન
હોતો આ યુગમાં મરકાર ખંડિતવા ગુજરાતે
સ્ત્રીઓને છવનમાં મમાન ને સ્વતંત્ર સ્થાન
આપવાની સરઆન કરી, અને જે મમાન-
સુધારો કે અંશે આપણા માટે ખીના
પ્રાનોમાં ધાર્મિક અપ્રદાલની જરૂર પડી તે
અહીંના સ્ત્રીઓને મળેલા હયા મ્યાનથી એની
મેળે થયો અને ગુજરાતમાં સામાજિક પ્રગતિ
અપાગમ સધાની ભય છે તેનું મુખ્ય કારણ
આજ છે

આ પ્રમાણે નવ-આધાર્ણનો લોકમસદ
પ્રગતિમાન જીવન માટે, સ્વમેરકામના વિગત-
પ્રવાણ માટે નેચારી કરી રહ્યો.

૮

અને સં ૧૮૭૦ માં એક ચિરમરણીય
બનાવ બન્યો દલિલ આફીકાથી ઉધારે
પરો, દેરી હત્યા લુગમ પરેશી
એક મુસાદર મુબાહ બદરે ઉતર્યો નવ-
આધાર્ણને પરસરકારની રાખ ખમેરી નાખી
હની ભટ્ટીમાં અગ્નિ તપતો હતો બધા
મારકારિક નક્ષોની આચ મળતી હતી. એ
આચ ભેગી થઇ ગઇ-જવાના થઇ, આ નવો
કેનામે ને જવાવાની મુક્તિ બની રહ્યો. ગુજરાત
માંથીજીતુ થયું.

ગાંધીજી એક માણસ નથી, પણ અનેક
મન્યાઓનો સમઠ છે; બાવનાઓનો સમુદાય

છે; સાંસ્કારિક બંધનું કેન્દ્રસ્થાન છે; સંસ્કૃતિકાર છે. એ વર્તમાનકાલના નથી; એમનામાં ભૂતકાલની મહત્તા, ને ભાવિની ભવ્યતા છે. એમને પગલે નવ-આર્થાવર્તે સ્વસંસ્કારનું સંસ્કૃતિનું છોડી દીધું-પણ સંસ્કારના પાઠ સૃષ્ટિને પદાવવા માંડ્યા.

એમણે સાહિત્યની બધી પ્રવૃત્તિ હાથમાં લીધી. સાહિત્યપરિષદે એમની પ્રેરણા કીધવામાં શુદ્ધ સાહિત્યની ભક્તિ વીસારે મુકી. 'ગુજરાતી' ને 'સરસ્વતીચંદ્ર', ભાગવત ને પ્રેમાનંદ, કથા ને કીર્તન એ બધાંનું સ્થાન 'નવશ્વરે' લીધું; અને એમની પ્રેરણાના બલથી આજે 'યુગધર્મ' ને 'પુરાતત્ત્વ' અને બીજાં અનેક નાનાં મોટાં પત્રો સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરી રહ્યાં છે.

એમણે રાજકીય પ્રવૃત્તિ હાથમાં લીધી. અને માત્ર ગુજરાતમાંજ નહીં પણ આખા હિંદમાં એમની પ્રેરણા અને એમના શાસનથી સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમ, રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા, ને વીરતા પ્રસાર્યાં. આ રાજકીય ચળવળે લેડિયનું દૃષ્ટિબિંદુ ફેરવી નાંખ્યું; પરમ્પરાએ પોતાની મહત્તાની માન્યતા જે ચારે તરફ પ્રસારી હતી તે નષ્ટ થઈ ગઈ.

એમણે સંસ્કૃતિનો પોતાનો જીવનમંત્ર ઉચ્ચારવાનો, પોતાનો વિકાસક્રમ નક્કી કરવાનો, અને ચારે તરફ પોતાનો વિજયધ્વજ ફરકાવવાનો હક્ક મિલક્યો. માતૃભાષામાં બોલવામાંજ મહત્તા છે, હાથે વણેલાં લુગડાંમાંજ શોભા છે, પોતાપણું રાખી રહેવામાંજ ગારવ છે અને પોતાની સંસ્થાઓ પોતાના સંસ્કારની મહદ્દીજ સુધરી શકે છે એ વીસરાએજા વિહ્વલિતો એમણે જીવનમાં સ્થાન આપ્યું.

એમણે ગુજરાતી સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો આખા હિંદમાં ફેલાવ્યાં. અંગ્રેજોને આપ્યા પછી

મુસલમાન ને હિંદુ વચ્ચે આખા હિંદમાં પહેલી વખત એકતાનતા એમણે પ્રગટાવી, હિંદ-વિજયસૂરિએ જે અસર એક વ્યક્તિ પર કરી હતી, તે તેની સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિએ સમગ્ર મુસલમાનો પર કરી.

એણે બ્રાહ્મણોને-જન્મે નહીં પણ સેવા ને ત્યાગ સિદ્ધ કરી રહેલા સંસ્કારમેવી અર્વાચીન બ્રાહ્મણોને ફેલવણીનો ધ્વજો પાછો આપ્યો. ગીરજનશંકર બધેકાને છોટાલાલ પુરાણી જેવાના નાના ને છુટાજવાયા કેળવણીના પ્રયોગોને ઝોલ મળ્યો; ને એવી બીજી પ્રવૃત્તિઓ અમદાવાદ શારદાપીઠમાં એકાગ્ર થઈ. પરસંસ્કારનું મહા પ્રબલ શસ્ત્ર અંગ્રેજ કેળવણીના પાદરીશાઈ આત્મા જે નિર્બલ થઈ રહ્યો હતો તેણે દૃઢ છોડયો.

એમનામાં સહજનનંદનો અધમ ને અજાનને ઉદ્ધારવાનો અને સમસંસ્કારિતા પ્રસારવાનો ઉત્સાહ હતો, અને તેમની પ્રેરણાથી ગુજરાતમાં અંત્યજનેને ઉદ્ધારવાને માટે પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે.

એમણે એ ઉપરાંત સાંસ્કારિક અસહકાર-પરસંસ્કારને ગાળવા માટે જે સખલશક્તિ બ્રાહ્મણોએ ગતયુગોમાં ઉપયોગ કર્યો હતો તે-તે નવે સ્વરૂપે ને નવી ધારથી ઉપયોગ કરવા માંડ્યો, અને એનો એમણે એવો સમોડ ઉપયોગ કર્યો કે ફરીથી પરસંસ્કારનો સંચાર થવો સંભવિત નથી.

પણ આ ઉપરાંત આર્યસંસ્કૃતિનાં કેટલાંક પરમ લક્ષણો એમણે મૂર્તિમાન કર્યાં. જે સંસ્કારો નિર્બલ ગણાતા હતા તેમનું અત્યંત પ્રબલ દર્શન એમણે કરાવ્યું. તપ ને અહિંસા, સત્ય, સંયમ, ને સ્વાસ્થ્ય માત્ર ભાવનાઓ થઈ રહ્યાં હતાં તે જીવનમાં ઉતર્યાં. માત્ર ગુજરાતી સંસ્કૃતિ નહીં-પણ મૌલિક આર્યસંસ્કૃતિ

છે. ઘેરેઘેર નવા સંસ્કારનો સંચાર થાય છે. અનેક છોટાકાલ પુરાણીઓ, ગીરમ્મશંકરો અને ગમ્મનન પાંદેશો નવસંસ્કૃતિનાં બહુ ઝીલી તેને ઉછરતા ગુજરાતીઓમાં પ્રેરી રહ્યા છે. નાનીબહેન ગર્દર ને સુલોચના દેસાઈ સમી અનેક સત્તારીઓ ગુજરાતી બાલકીઓનો વિકાસ સાધી રહી છે. અનેક અંબાલાલ પુરાણીઓ શારીરિક વિકાસના ક્ષેત્રોમાં ઉગતી માનવતાને આકર્ષી રહ્યા છે. અને, કેટલાંએ ઈંદુલાલ, મોહનલાલ પંડ્યાઓ, ચંદુલાલો, દયાળીજી ને કુંવરજી નાનાં મોટાં પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતાના, શક્તિના, ને ત્યાગના સંદેશ પહોંચાડી રહ્યા છે; અને અનેક અમૃતલાલ ઠક્કરો આખી પ્રજામાં સમસંસ્કારિતા ફાળી રહ્યા છે.

અનેક નાના મોટા પુરુષોત્તમદાસ ઠાકોરદાસો ને અંબાલાલ સારાભાઈઓ ધણી મુશ્કેલી છતાં : રાતનો ડોકો વ્યાપારમાં ચાલુ રાખી રહ્યા છે. રા. આનંદશંકર, રા. ખુશાલશાહ, રા. એચ તારાપોર, રા. નગીનદાસ મહેતા, રા. કુંવરજી નાયક, રા. કાંતિલાલ પંડ્યા ઉચી પ્રજાવણીનાં વિકટ ક્ષેત્રો શોભાવે છે; ગુજરાતી મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને ગુજરાતી એડવોકેટ જનરલ અગ્રેજી ધારાશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર દીપાવે છે; સર ચીમનલાલ-શીરોજીશાહ સંપ્રદાયના અવશેષ-મંચરથ રાજકીય પક્ષ, મુંબાઈ શારદાપીઠ અને ધારાશાસ્ત્રીના સંઘનું નેતૃત્વ હાથમાં રાખી રહ્યા છે; અને ગાંધીજી જેઠમાં ગયે રાજકીય પ્રવૃત્તિની છુટી પડેલી દોરીઓને હાથમાં રાખવા મથતા, અને આખા દેશના અસહકારપક્ષનું બંધન માથવયા તત્ત્વરે અનેકા વડલભાઈ ગુજરાતનું અમર્યાન સાચવી રહ્યા છે.

અને આ બધા કરતાંએ વધારે ગર્વદાથી પ્રવૃત્તિ સાહિત્યની. 'કોનીકલ', 'પારસી', 'ભાંગ', ને 'હિંદુસ્થાન'; 'નવજીવન' ને 'ગુજરાતી'; 'યુગધર્મ', 'વસંત', 'સમાલોચક', 'સાહિત્ય', 'પુરાતત્વ', 'નવચેતન' અને—એક અશ્વમ્ય ગણાય તો પણ માફ કરાય એવી ધૃષ્ટતા કરે તો—'ગુજરાત' ચારે દિશામાં પ્રસરતાં સાંસ્કારિક બલોને ધુંડી, તેનું નવનીત કાઢી, ચારે તરફ લહાણ કરે છે. અને નવ સાહિત્યનો આત્માં ચારે દિશામાં પ્રેરણા પાડે છે. ભક્ત નરસિંહની નાનકડી પ્રતિમા લલિતજી; 'શુભવ'ની ગુજરાતના વિદેશનિઝતની જ્યોષાપણા સરખા ખખરદાર; ગુજરાતના 'આત્માનાં ઝરણાં' જગતભરમાં વહવાની આશાથી પ્રેરાયલા, નવસાહિત્યના પ્રતિનિધિ ને પ્રેરક, જુના છતાં નવીનતા સાચવી રહેનાર કવિ નાનાલાલ આ 'પ્રેમીઓના પ્રેમવનન'ની જામિઓને વ્યક્ત કરી રહ્યા છે.

અને ગુજરાતની સાંસ્કારિક અસ્મિતા-આ બધી પ્રવૃત્તિ, સમગ્ર જીવન પર અધિશત્રીરૂપે ખીરાજે છે. જાણેઅજાણે બધા એક ને અપિલકત ગુજરાતના અંગ બને છે; અને જેમ અંગેઅંગની એકતાનના પરથીજ આત્મા પરખાય છે તેમ ગુજરાતી સંસ્કૃતિના પ્રતાપી આત્માની સાક્ષી દે છે. કાર્તવીય ને પરશુરામની આ ભૂમિ આયંસંસ્કૃતિનો વિજયધ્વજ લહા ઉભી છે; અને આયત્નનાં સનાતન તત્ત્વો: મહત્ત્વાકાંક્ષા ને વીરતા; સ્વમાન ને સ્વાધ્યય; શુદ્ધિ, સ્વાતંત્ર્ય ને વ્યવસ્થા; તપ, શક્તિ ને મંચમ; પિતૃભક્તિ ને જીવદયા; શબ્દજ્ઞાની સર્વાંગસેવા; અને પ્રેમ-નિર્માણ ને નિરંકુશ-આ પુરાણ નવ-આર્ષાવર્તની પ્રેરણાથી દરે દિશામાં પ્રસરશે.

પરિશિષ્ટ

—*—*—

લેખમાંના આધારના નીચે પ્રમાણે :—

ખંડ બીજો

- (૧) Das Rigvedic India p 190 note
- (૨) મત્સ્યપુરાણ ૧૧-૪૦, ૧૨-૨૨. હરિવંશ ૧-૧૦-૧ વિષ્ણુપુરાણ ૪-૧
- (૩) Das Rigvedic India p 184 et seq. , Historians History Vol II p 260 Vol I p 536
- (૪) મત્સ્ય. ૧૨-૨૧. હરિવંશ
- (૫) ઐતરેય શાક્ષાણુ ૮-૨૧-૨, સનપથ ૪-૫-૧, હિમિનીય શાક્ષાણુ ૩-૧૨૦-૧૧૨. મહાભારત વનપર્વ ૬૨૨-૬૨૬ મહાભારત ૮૪-૯૦ હરિવંશ ૧૦-૨૬ વિષ્ણુપુરાણ ૪ ૬-૨૧ મત્સ્ય-પુરાણ ૪૩-૨૦
- (૬) XII Sacred Books of the East Introduction અન્વેષ ૧-૬૦-૧ ૩-૪-૧૦ મત્સ્યપુરાણ ૪૩-૨૯.
- (૭) (૮) બ્રહ્મા આધાર મે એક લેખમા મેહાશ્વ ડે Mahishmati of Kartavirya LI. Indian Antiquary p 217
- (૯) મહાભારત વન ૯૮

ખંડ ત્રીજો

- (૧-૨) બેન્ચમન મુકેરજી's History of Indian Shipping p 74 Book I Part I Chap III
- (૩) Mukerji Shipping p 82, and 91. Kennedy on the Early Commerce between India and Babylon 1898 J R A S
- (૪) પાણિનિ. ૫-૩-૧૩
- (૫) Bombay Gazetteer History of Gujarat (I & II) p 37
- (૬) Vincent Smith Ch V
- (૭) [૫૬૬] Rhys David Buddhistic Suttas
- (૮) [લેખમાં ઉપાલેખ બીજા વાર] B G H p 36
- (૯) ગીરનારના સુદર્શન તથાવનો રૂઢામતનો લેખ
- (૧૦) B. G H p 53,
- (૧૦) ગીરનારના સુદર્શન તથાવનો રૂઢામતનો લેખ
- (૧૧-૧૨) Bhandarkar Foreign Elements in Hindu population I A Vol. XL, Jany. 1911 Bhandarkar Gjurjars J B R A S. XXI p 413

(૧૩) B. G. H, p. 57.

(૧૪) B. G. H, p. 83.

(૧૫) B. G. H. p. 465.

(૧૬) B. G. H. p. 465 ; XXI J. B. R. A. S. XXI p. 413.

(૧૭) B. G. H. p. 467 Hiuen Thsang's Travels.

(૧૮) આનંદશંકર દ્રુવ: 'ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય' અલખરુની B. G. H. p. 473.

(૧૯) B. G. H. App. III,

(૨૦) ટોલેમી; B. G. H. p. 539.

(૨૧) રૂદ્રદામનનો ગીરનારનો લેખ.

(૨૨) માર્કેલેયપુરાણ ૫૭-૫૨; મત્સ્યપુરાણ ૧૧૪, ૪૬-૫૧.

(૨૩) પુલકેશી ખીલનો લેખ ઇ. સ. ૬૩૪ (?) VIII J. A. 237.

ખંડ સાતમો

(૧) 'હીંદુસ્થાન'ના ૧૯૭૮ ના ઈલાખી અંકનો મારો લેખ.

આર્યોની જન્મભૂમિ

લેખક :

રા. એચ. જાલગીર સોરઠજી તારાપારવળા,

બી. એ., પીએચ. ડી.

સબ, માહિયત્સંઘ.

આર્ય જાણાઓમાં હિંદુસ્થાનની ઘણી જાતની ભાષાઓ તથા યુરોપની ઘણાક અવધારો હોડી બધી ભાષાઓ અમલમાં છે. એ ભાષાઓમાં ઘણેક અસી મળતા-પાડુ દેખાય છે, પરંતુ જેમજેમ આપણે સાક્ષી ભાષાઓ છોડી તેમની “માતાઓ”ની અરખામણી કરીએ, તેમતેમ એ મળતાપડુ

રજકરે જણાય છે. એ મળતાપડાને કારણે ભાષાશાસ્ત્રમાં એ ભાષાઓનું એક “જોત” (family) ગણ્યું છે, જેને ઈન્ડો-યુરોપીઅન અથવા આર્ય નામ આપ્યું છે. એ જોતની મુખ્ય શાખાઓ ત્રણ છે. તેમનાં નામ નીચે મુજબ. —

શાખાનું નામ

૧. કેલ્ટિક (Celtic)
૨. જર્મેનીક (Germanic)
૩. ઇટેલીક (Italic)
૪. ગ્રીક (Greek)
૫. ખેતી (Hittite)
૬. તોખારી (Tocharian)

તેમાંની મુખ્ય ભાષાઓ

આઈરીશ, વેલ્શ, ગેલિક (ઉત્તર આયર્લેન્ડની), ઇંગ્લીશ, જર્મન, ડેનીશ, સ્વીડીશ, ડચ, ફ્રાન્સીઝ, પ્રાન્સીઝ, સ્પેનીશ, પોર્ટુગીઝ.

૭. લેટો-સ્લાવીક (Letto-Slavic)	{	ક. સ્લેવીક	લીથુએનીઅન.
		ખ. સ્લાવીક	રશિયન, બેલારીશિયન, પોલોનીશ.

૮. આલ્બેનીઅન (Albanian)
૯. આર્મેનીઅન (Armenian)

૧૦. આર્યન (Aryan)	{	ક. હિંદુસ્થાનની અવધારા	સંસ્કૃત, ખસી, હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી, અંગ્રેજી, ઉર્દુ, વગેરે.
ઈન્ડો-ઇરાનીઅન (Indo-Iranian)		ખ. ઇરાનની અવધારા	પર્સિયન, અફગાની, બેલુચી.

ભાષાશાસ્ત્રીઓનો મત એવો છે કે એક “ગોત્ર”ની ભાષા બોલનારી સઘળી પ્રજાઓ એકજ સ્થાને પુરાતન સમયમાં ગહેતી હશે. એ બધી પ્રજાઓ એકજ ભાષા (અથવા એકજ ભાષાની બુદ્ધિગુદી વિભાષાઓ - dialects) બોલતી હશે. એ મુળ પ્રજા કોષ્ટક સમયે બુદ્ધિબુદ્ધ ભાષામાં વહેંચાઈ ગઇ, અને એ વિભાગોમાંથી એ ગોત્રની હાલની પ્રજાઓની ઉત્પત્તિ થઇ પણ એ મુળ પ્રજાનું પ્રથમ સ્થાન કયું તે વીશે અનેક મતભેદ છે.

મેક્સમ્યુલરે એ. મુળ સ્થાન વીશે પ્રથમ ચર્ચા કરી. એમના મત મુજબ એ જન્મભૂમિ મધ્યએશીઆના પામીર પ્રદેશમાં હતી. એ મત ધણાંક વર્ષો સુધી સઘળા વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યો; પણ ત્યાર પછી મી. લેધમ નામના કેમ્બ્રીજના એક પ્રોફેસરે મત દર્શાવ્યો કે એ જન્મભૂમિ એશીઆમાં તહીં પણ યુરોપમાં હોવી જોઈએ. અને એમના મત મુજબ એ સ્થાન રેન્ડેનીનીચીઆ (સ્વીડનનોર્વે) માં હતું. ત્યાર પછી કેટલાક જર્મન વિદ્વાનો એ * એ જન્મભૂમિ જર્મનીમાં હતી એમ મત આપ્યો. જર્મનીના એક જાણીતા ભાષા-શાસ્ત્રવિત—પ્રોફેસર યુનીવર્સિટીના પ્રોફેસર ગ્રાડર—ના મત મુજબ એ જન્મભૂમિ રશીઆમાં આવેલી હતી. કેમ્બ્રીજના પ્રોફેસર જનરલ્સ કહે છે કે એ જન્મભૂમિ માટે હંગરીમાં શોધ કરવી જોઈએ. વળી કેટલાક—ખાસ કરી ક્રામીરના શ્રીયુત જગદીશચંદ્ર ચેતરજી—એમ માને છે કે એ જન્મભૂમિ મેસોપોટેમીઆમાં હતી. પુનાના ડૉ. સરદેશાઈએ એક લેખ લખ્યો છે તેમાં એ ભૂમિ સાઈબીરીઆની દક્ષિણે આવેલા બાલખાશ

સરોવરને કાંઠે હતી એમ જણાવ્યું છે—અને છેવટે આપણા સ્વ. લોકમાન્ય બાળગગાધર તિલકે એ જન્મભૂમિ છેક ઉત્તરદ્યુવ આગળ મૂકી.

એવા વિવિધ પ્રકારના મત હોય ત્યારે આપણા જેવા સાધારણ વિદ્યાર્થીઓએ કયો મત સ્વીકારવો એ જાણવું કહણુ થઇ પડે. દુર્ભાગ્યે હાલના સમયમાં એ તકરારમાં યુરોપ અને એશીઆનો વિરોધ મનમાં રહી પક્ષાપક્ષી થાય છે; અને તેથી તકરાર વધુ ગરમ થઇ પડવાનો સંભવ ઉપસ્થિત થાય છે. એ કારણથી નિષ્પક્ષપાત રીતે તટસ્થ બુદ્ધિથી એ સંબંધી વિચાર કરવો ઘટે છે.

હું ત્યારે જર્મનીમાં જન્મ્યો હતો ત્યારે ઉપર જણાવેલા પ્રોફેસર ગ્રાડર સાથે મારો મેળાપ થયો હતો. તેમનું આર્યોની જન્મભૂમિ વીશેનું પુસ્તક મેં વાંચ્યું હતું. પણ એ વાંચતાં મારા મનમાં થયું કે એમણે પહેલેથીજ મનમાં એક અમુક મત બાંધી લઇને *a priori* તે મતને કોઇ પણ પ્રકારે ટેકા આપવાનો આ પુસ્તકમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. તેથી એમને મેં પહેલેજ સીધો સવાલ કર્યો કે: “આપે જે પુસ્તક રચ્યું છે તેમાં પ્રથમ-ચીજ મત બાંધીને પછી તેને ટેકા આપવાનો પ્રયત્ન કરેલો જણાય છે, એ વાત ખરી છે?” એ પ્રોફેસર મહાશય રશીઅન ભાષામાં પ્રવીણ છે મારેજ એમને રશીઆમાં આર્ય જન્મભૂમિ દેખાઇ, અને એમને કશુંક કરવું પડ્યું કે મારી શંકા ધણે ભાગે વાસ્તવિક હતી. હુંકમાં જે ભાષાઓ દ્વારા આપણે એ સવાલ તપાસીએ તે ભાષાઓના પુરાતન કેન્દ્રસ્થાનમાં આપણી જન્મભૂમિ મુકી શકાય અને ઉપર ટાંકેલા વિવિધ પ્રકારના મતો

આપવામાં કદાચ આપણે દારા તપાસ શકે
હતી તે જો આપણે જાણીએ તો જરૂરજ
આપણા આ નિયમને ટેકો મળશે. માટે એ
મવાય માત્ર અમુક ભાષાઓજ લખે તપાસવા
જોઈએ નહીં; પરંતુ આપણા આર્થ ગોત્રની
દરેક શાખા અને તેમના પરસ્પર મજબૂ
અને વિશેષ મળતાપણાને પણ યોગ્ય વળન
આપવું જોઈએ.

એક બીજી વાત આન આપવા યોગ્ય
છે. આપણી આ તપાસ એટલા તો પુરાતન
કાળમાં આપણને મમદી જાય છે કે તે સમયની
ઐતિહાસિક નોંધો તો નજર મળી શકે આપણે
આધાર માત્ર શબ્દો અને નામો પરજ રહે
છે, અને ભાષાઓના પરસ્પર સબધ માટે
બાકરણની રચના પર થોડુંક અરો ધ્યાન દેવું
પડે છે. છતાં મુખ્યત્વે તો શબ્દો અને નામોજ
જોવા પડે છે માટે આપણે સાવચેત રહેવું
જોઈએ. અમુક નામો આપણને અત્યારે અમુક
દેશમાં મળે તેથી એમ અનુમાન નકાદી
શકાય કે તેજ દેશ આ નામની જન્મભૂમિ
છે અનુષ્ઠાનતિ પૃષ્ઠી પર મદા જમીની રહી
છે અને અનુષ્ઠાનો સ્વભાવજ છે કે
જ્યાં જાય ત્યાં પોતાનાં પ્રિય નામો
પણ સાથે લેતાજ જાય, જેમકે અત્યારે
ઇંગ્લીશ પ્રજા આખી પૃથ્વી પર ફેલાઈ ગઈ છે.
તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં "કેમ્બ્રીજ," "વીડસર,"
"ટેમ્સ" ક્રિયાદિ નામો લેવા જાય છે કેમ
પણ નકરો ઉપાદી જુઓ તો અમેરીકામાં,
એસ્ટ્રોનીઆમાં, દક્ષિણ આફ્રિકામાં, ન્યુઝીલેન્ડ
માં અને બીજા ઘણાક પ્રદેશોમાં એ નામો
એક નહીં પણ અનેક વાર જમી. હવે ધારો
કે જશ મા બારે હજાર વર્ષ પછી કેટકે
વિદ્વાને એ નામો ન્યુઝીલેન્ડમાં જડે તો તે કહી
શકે કે "ઇંગ્લીશ નામે એક પ્રભાવશાળી પ્રજા

ઘણા પુરાતનકાળમાં થઈ હતી અને તે પ્રજાની
જન્મભૂમિ ન્યુઝીલેન્ડ હતી" એજ પ્રમાણે
આપણે કેમ કહી શકીએ કે ઇરાન મા ઇરાનવેજ
તેજ અમલનું અર્થર્થ નવ્યએજ (આર્યોનું
બીજરકાન) અથવા સમન્વિત્વ (અવળા,
હૈન્દિન્દુ) તેજ આપણું પતન ? . .

એક ત્રીજી વાત પણ ખામ ધ્યાનમાં
રાખવી જોઈએ દરેક વાત હવતર વધ પૂર્વે
આપણી પૃષ્ઠી પર જાગરણની રચના જુદાજ
પ્રકારની હતી અમુક દેશમાં કાલમાં જે પ્રકારની
જનુઓ હોય છે તે કરતા કે જુદાજ પ્રકારની
જનુ તે વખતે હતી. જેમકે મધ્યએશીઆમાં
અત્યારે મોટે ભાગે વેરાન રેલીના રણો છે, પણ
માત્ર બે હજાર વર્ષ પર ત્યાજ મોટા સહેરો
હતા, અને અનેક વિદ્યાપીઠો હતી એમ
મલ્લ પુરાવા મળ્યા છે એ બ્રીજન
રચનાની બાનત મોટે ભાગે આપણી તપાસમાં
જુગી જવાય છે અને જે સમયની આપણે
ચર્ચા કરીએ છીએ (૧૦,૦૦૦ થી ૧૨,૦૦૦
વર્ષ પહેલાં) તે સમયમાં મધ્યએશીઆમાં
કાર્પીઅન સંસ્કૃત કાલના કરતાં ત્રણથી ચાર
ગણું વિસ્તાર રોકનો હતો. અને જૂમધ્ય અમુકને
સ્થાને બે મોટાં સરોવરો હતાં વળી ઉત્તરમુખ-
ની આબોહવા એટલી નરમ હતી કે ઉનાળા-
માં ત્યાં જરૂરનું નામે રહેતું નહીં તેથી તે
સ્થળ માણુઓના પાન માટે અનુકૂળ પડતું
હતું; જો કે અત્યારે ત્યાં બારેમાસ હમળો
પડે હવું બરફનું પડ રહે છે.

સ્વ કોકાન્ય તિવકે પોતાના The
Arctic Home in the Vedas (વેદમાં
ઉત્તરમુખની નિવાસભૂમિ) નામના પુસ્તકમાં
હીંદુ અને પારસી ધર્મશાસ્ત્રોને આધારે
સ્પષ્ટ પુરવાર કર્યું છે કે આર્યોનાં પુરાતન
કાળમાં અને પુરાતન ધાર્મિક રીવાજો પણ

એજ પ્રદેશને જન્મભૂમિ ગણે છે. લોકમાન્ય એમના રાજદ્વારી વિચારોને કારણે યુરોપીયનો માં મોટે ભાગે વગોવાતા હતા, તેથી એમની વિદ્વતા પણ ઘણા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સ્વીકારતા નથી.* અને ઉપર જણાવ્યા મુજબ જ્યારે પુરાતન ભૂગોલરચના વીસારે મુકાય ત્યારે ઉત્તરદ્રુવની કક્ષપનાએ મનમાં ન આવે એ વ્યાજબીજ છે. વધુ વીગતો માટે હું આ લેખના પાંચનારને લોકમાન્યનું પુસ્તક પાંચવાની લક્ષામણ કરીશ, કારણ એમાં માત્ર અવસ્તા અને વેદનોજ નહીં પણ ભૂસ્તરશાસ્ત્ર અને ખગોલવિદ્યાનો પણ આધાર લીધો છે. અત્યારે એ ઉત્તરની જન્મભૂમિ વીશે મારાં પોતાનાં ધર્મશાસ્ત્રો શું કહે છે તે જરા વિસ્તારીને કહેવા ધારું છું.

વંદીદાદ નામના અવસ્તા ભાષામાં રચાયેલા પુસ્તકમાં ચાર પાંચ સ્થાને જે ઇસારા આપ્યા છે તે માવ ઉત્તરદ્રુવનેજ લાગુ પાડી શકાય એવા છે. વળી એટલા ખુલ્લા 'શબ્દોમાં કોઈ પણ આર્થભાષામાં આર્થ-જન્મભૂમિ માટે લખાણ નથી, તેથી એ

અવસ્તાના ફકરાઓ વધુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. વંદીદાદની પહેલીજ ફરગદ (પ્રકરણ)માં ઋષ્યશ્ર્વ અહુરમઝદને જુદાજુદા દેશો વીશે ખુલાસો પુછે છે તેના જવાબમાં અહુરમઝદ કહે છે:—

“હું, જે અહુરમઝદ (તેણે), સારા મુલકો અને દેશો (જે મેં પેદા કર્યા તે) માં પ્રથમ અર્ધર્થન-વએજ (આર્થોનું) ખીજ-સ્થાન અથવા જન્મ-સ્થાન) દેશ વહેણતીને કડિ પેદા કર્યો. એની સામે. અગ્રેમઘન્યુ,† જે કેવળ મૃત્યુ (સ્વરૂપ) છે, (તેણે) મોટા સર્પ અને ટાંડ પેદા કર્યા.” (નં. ૧,૩).

આ ફકરામાં જણાવ્યું છે કે અહુરમઝદના વિરોધી અગ્રેમઘન્યુએ આર્થોની જન્મ-ભૂમિના નાશને માટે ટાંડ પેદા કરી. વળી એ ફકરામાં મોટા સર્પને માટે ઇસારો છે. એ સર્પ (અગ્નિ-અંશકૃત અદિ) તે વેદમાના જ્ઞાસુર છે જે નદીઓને જકડી રાખે છે (કરી નાખે છે), જેને મારીને ઇંદ સમસિંધુ-ઓને છોડવે છે. જુ

* પુરાણના એક જાણીતા સંસ્કૃતના પ્રોફેસરે મને એક વખત ખુલ્લા શબ્દોમાં કહ્યું હતું કે તેઓ (લોકમાન્ય) રાજદ્રોહી હોવાથી એમનો મત એ સ્વીકારી શકે નહીં. જાણે વિદ્વાન હોવા માટે શ્રીદીશ પ્રત્યે ભક્તિ હોવીજ લેઈએ! એવુંજ એજન્નક વર્તન કેટલાંક વર્ષો પછી જર્મન વિદ્વાનો તરફ પણ દેખાડવામાં આવે છે.

+ આ સ્થળે જણાવવું અત્યંતુ છે કે વંદીદાદનું પુસ્તક ઘણા પાછલા કાળમાં લખાયું હતું. પરંતુ તેમાં અનેક પુરાતન કથાઓ તેમજ પુરાતન શબ્દ-સમો સમજાવેલી છે. એ બધી પુરાતન બાબતો (traditional myths ઈત્યાદિ) ની શરૂઆતમાં “અહુરમઝદે કહ્યું.” એમ શબ્દો આવે છે. વળી સંકેટો વર્ષો વીતી ગયાથી ઘણીક કથાઓમાં મોટું પરિવર્તન જોવામાં આવે છે.

† અગ્રેમઘન્યુને જરથોસ્ત્રી ધર્મમાં અહુરમઝદના મોટા વિરોધી તરીકે જાણખાવેલા છે.

જુ જુઓ ઋગ્વેદ, ૧, ૩૨. ૧-૨;

અહમહિમન્વપસ્તર્દ પ્ર વક્ષ્યા અમિતપર્વતાના ॥ ૧ ॥

અહમહિં પવતે શિખિયાણં ત્વષ્ટાસ્મે વજ્રં સ્વર્ચ તત્ત્વ ॥

વાથો ઇવ ધેનવઃ સ્યન્દમાના અખ્જઃ સ્મુદમવ જમુરાપઃ ॥ ૨ ॥

વળી એજ સૂક્તના ૧૨ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે : અવામ્જઃ મર્નવ સપ્ત સિન્ધુન ॥

વંદીદાની પખી ફરગદમાં નીચલા એ
ફરગદો મનન કરવા યોગ્ય છે.

“હે સરીર-ધરાવનાર, * પ્રાણીઓના પેદા
કરનાર પવિત્ર અદુરમજદ, અગર ઉનાળે
પુરો થયો હોય તે શીઆળે આપ્યો હોય અને
કેમ માજદપરની (જરથોસ્તી) સુગરી જાય
તો શું કરવું બેઠાએ ?”

“..... ન ત્યારે અદુરમજદે જવાબ
આપ્યો કે (અમુક ધરમા ભોમ પર પ્રાણુસના
સરીરના કદનો ખાડો ખપી † તેમા) તે પ્રાણુસ-
નો મૃત દેહ...રાખવો, (અને) જ્યાં સુધી
પક્ષીઓ ઉડવા માટે, ઝાડપાન ઉગવા માટે,
મૃદ રહેવું (દરી ગએલું ‡) જ્યાં વહેવા માટે
તે ખતમ થી ધરની મુકાબ રહે ત્યાં સુધી (તે
સન રખી મુકવું) ”

એ એ ફરગદોનો અર્થ પુરો સમજવા
એ જાણવું આવશ્યક છે કે જ્યાં હળી શીઆળો
રહે ત્યાં હળી ધ્રુવપ્રદેશમા સૂર્યના દર્શન થવા
નથી. અને જરથોસ્તીઓની સૂર્યદાહની
ક્રિયા એ પ્રસંગે ખપ આવે નહીં. મારેજ એ
કાળુ છે કે વસત તમુ પાછી આવે
(“પક્ષીઓ ઉડવા માટે” ઇત્યાદિ) ત્યાર પછીજ
મૃતદેહની ઘટતી બ્યવસ્થા થઈ શકે. કાલના
ધરાવનાર કેટલીક વખત શીઆળો બહુ સખત
હોય છે, અને તે સમયે કદાચ એકાદ એ
દિવસ થોભી જવું પડે એ મલવિત કાગે છે,
પણ આ સ્થાને જે વસતની શરઆતનું
વર્ણન છે-ખામ કરી ઝાડપાન ઉગવા માટે
તે-એ સખતું શીઆળાની અધવચમાં બનવું
અશક્ય છે.

પણ અર્ધન-વએજનો નાશ બરૂથી
થયો તથા એ અર્ધન-વએજ ઉતારવું પરજ
હવે એ વીરો સ્પષ્ટ ખુલાસો વંદીદાની રજ
ફરગદમાં મળે છે. એ સાબેર એટલા તો સ્પષ્ટ
છે અને એનો અર્થ એટલો તો નિર્વિવાદ છે
કે આટલાં વર્ષો સુધી એના પરથી નીકળી
શકવું માત્ર એકજ અનુમાન વિદ્વાનો કેમ
સ્વીકારી શક્યા નથી એજ આશ્ચર્યની વાત છે.
જસ બધાના મનમાં એમજ વસી ગયું કે ઉતર-
ધ્રુવનો પ્રદેશ હોઇ શકેજ નહીં એટલે તે વીરો
વિદ્વાનો વિચાર કરવા તપીજ લેતા નથી. એ
રજ ફરગદમાં વીવરજદના પુત્ર થિમ
(વિતવાદ ના પુત્ર થમ) ની કથા વર્ણવેલી
છે. અહીંઆ પણ અદુરમજદે સ્વયં જરથુસ્ત્ર-
ને એ કથા કહી સંભળાવે છે એ થિમ
મહાવતાથી રાજગિ હતા, એ પોતાના સાહર્ષ,
ખીનાઇ તથા દૈમત માટે વખણાયા હતા
એમના હાથમાં અદુરમજદે સમસ્ત આર્ય
પ્રજ સંપી હતી. એમનું રાજ્ય ૧૦૦ વર્ષ
સુધી કાયમ રહ્યું અને એ દરમિયાન વિમે
ત્રણ વાર પોતાની પ્રજાને દક્ષિણ દિશામાં
આગળ વધારી. અહીંઆં એજ કહેવું જસ
ચરી કે ઉતરધ્રુવ આગળ આપણે હોઇએ
તો સખળ દિશાઓ માત્ર દક્ષિણજ હોઇ શકે.
અત્યત વૈજય અને સંપૂર્ણ મુખ અને
આગાહીનાં ૮૦૦ વર્ષ પુરા થઇ ગયા પછી
એક દિવસ અદુરમજદે વિમને વહેદાનીને
કાંઠે તેમજ અને તેમને કહ્યું કે “હે થિમ,
વીવરજદના સુશીલ પુત્ર, આ પાપી સરીર
ધરાવનાર પ્રાણીઓ પર (તેમનો નાશ કરવા)
શીઆળા આપી પડ્યો; અને તે સાથે ભયંકર

* સુગ શબ્દ અસ્તવજ (અધિસત) નો અર્થ “દાહક-ધરાવનાર”, “દાહક” થાય છે

† વચનમાંના કેટલાક ફરસ છેડી દીધા છે.

‡ આ બાબત છેડી દીધેલા ફરસોમાં સમજાવેલી છે.

મૃત્યુ આપનાર ટાઢ નીકળશે. આ પાપી શરીર ધરાવનાર પ્રાણીઓ પર શીઆળા આપી પડશે, અને તે સાથે પહેલાં ધણો ઉડો બરફ જામશે,* જે ઉંચા પર્વતોના શિખરોથી ટેક સમુદ્રની તળેરી સુધી પહોંચશે. †

“અને આ ત્રણ પ્રકારનાં અત્રેનાં પ્રાણીઓ-જેઓ નિર્જન વગડામાં રહે છે, અને જેઓ પહોડોની ટોચો પર વસે છે, અને જેઓ નદીઓના પ્રદેશોમાં (મનુષ્યના પાળેલાં) ગોશાળાઓમાં જળવાયેલાં રહે છે.-એ સ્રધળાં, જે ધિમ, ના. ભશે.

“આ ટાઢ જે આવી રહી છે તે પહેલાં (અત્યારે) આ દેશમાં અનાજ ઉગે છે, અને ખેતીના કામ માટે શીઆળાનું બરફ પીગળ્યા પછી પુરતું પાણી મળી શકે છે.

“પરંતુ (એ ટાઢ આવ્યા પછી), જે ધિમ, આ દેશ-આજ રથાન-જ્યાં અત્યારે (કામદામ) ગાય દોરનાં પગલાં દેખાય છે, તેજ દેશ-શરીર ધરાવનાર પ્રાણીઓના વસવાટ માટે યોગ્ય દેખાશે નહીં.”

આ ફકરાઓ કરતાં વધુ સ્પષ્ટ સાબીતી કંઈ આપી શકાય? આ બધી હકીકત ઉત્તર-ધ્રુવના પ્રદેશમાં આસરે બાર લગતર વર્ષ પર બની હતી. એ બરફનો લુમલો આવ્યા અગાઉ ગ્રીનલેન્ડમાં તાડનાં ઝાડો તથા કંઈક દેશોનાં ફળપુલો મળતાં હતાં એમ બ્રહ્મરવિદ્યાએ સિદ્ધ કર્યું છે.

પણ હજીએ એક ફકરો બાકી છે જે માત્ર ઉત્તરધ્રુવનેજ લાગુ પડે. એ ફકરાના

શબ્દોમાં અથવા વ્યાકરણરચનામાં જરાએ મતદેર નથી. છતાંએ ધમ્મર જાણે શા માટે કાંઈ પણ વિદ્વાને (એક તિલકને બાદ કરતાં) એ ફકરાનો ખુલ્લો સાર એવો નથી. અને લાસુખી (prejudice) નહીં તો શું કહીએ?

એ ફકરો હવે તપાસીશું.

ઉપલી લવિષ્યવાણી ઉચ્ચાયાં પછી અહુર-મજ્દ, ધિમને એક વર (વાડો, enclosure) જમીનની નીચે ખોદીને બનાવવા કહે છે અને તેમાં બચાવવાને યોગ્ય એવી સારી વનસ્પતિનાં તેમજ સ્વાદિષ્ટ ફળો આપનાર ઝાડોનાં અને મુગધંધી પુલો આપનાર છોડવાઓનાં બીજ લઈ જવા ફરમાવે છે. તે ઉપરાંત પ્રાણીવર્ગમાંથી સારાં ઉપયોગી પ્રાણીઓમાંની દરેકની એક જોડી લઈ જવા કહે છે, અને મનુષ્યોમાંથી શરીરે તેમજ સદાયારમાં ઉત્તમ એવાં નરનારીનાં કેટલાંક જોડાં પણ લઈ જવા કહે છે. તે મુગધ ધિમે કર્યું અને એ વરમાં બધાનો બચાવ લાંબા કાળ સુધી થયો. એ વર જમીનની નીચે ખોદીને બનાવેલો એટલે સ્વાભાવિકજ પ્રશ્ન ઉડે કે એમાં બચવાળું આપવા શી જોડવણુ કરી હતી? આ સવાલ ક્યાને અતે જરૂરિયત પુછે છે અને અહુરમજ્દ તેને આ ઉત્તર આપે છે:

“(ત્યાંની) એ રોશનીઓ કુદરતી તેમજ હસ્તકૃત (એમ) બને હતી. (વર્ષમાં) માત્ર એકજ વાર ત્યાં તારા, ચંદ્રમા તથા સૂર્ય કમળા અને આશમતા દેખાય છે અને ત્યાંના લોકોને મન આપણું એક વર્ષ તે એક દિવસ છે.”

* અસલમાં “પડશે” અથવા “વરસશે” છે.

† ગ્રીનલેન્ડમાં બરફનું પડે ૧૦,૦૦૦ ફુટનું મપાયું છે.

આર્થિકી સુધ્ધિ સમયમાં કુદરતે
માટે થી આપીની દોષ! દીક્રીઓમાં પણ
કથા છે કે મેં જઈતાં (કુદરતે) હવે
દેવતાઓનો નિવાસ છે અને ત્યાં દેવતાઓનો
એક દિવસ તે મનુષ્યોના એક વર્ષની બરા-
બર થાય છે.

વધારે આર્થિકાઓની બીજી શાખાઓમાં
પણ કુદરતી જન્મશ્રમિ માટે દસારા આવે
છે, એ બધું જ્યાં આપણે આગળ જોઈ
આપ્યા તેમ વિદ્વાનો જુદે જુદે રચને એ
જન્મશ્રમિ કહે છે તેનું કારણ શું? માત્ર
ભાષાઓની એ વિદ્વાનો અમુક નિયમપર
આપ્યા એમ નથી. પ્રત્યેક રચને તમામ ગ્રં-
થાત, પશુપત્રીઓ દ્વારા અનેક બીજી બાબતો
આત્મમાં મેળવી પડે છે. એ બધી વિષયોના
ઉદાહરણો જાણી અગત્ય નથી, પણ ભાષાઓ-
ના પરંપરાના મુદ્દાઓ તપાસનાં એમ જણાય
છે કે એ બધાં સુદૃઢતા મળે છે. ઉપરોક્ત
subordinate centres હતા, જ્યાં આર્થિક
પ્રત્યક્ષ એક થા પણ શાખાઓએ સાચા કાળ
સુધી પાસ કર્યો હતો. ઉત્તરકુદરત પ્રદેશમાંથી
બરફના પ્રમાણ સામે આર્થિકો પાછા હતા
પણ અને એને માટે એ પ્રત્યક્ષ પુરોષ
અને એથીઆમાં દેશમાં મળે તેને માર્ગ આ-
જુના જુદા ઉપોદ્ધાનો સુચર છે. તેથી દરે
આપણે બાહ્યશક્તિની દૃષ્ટિએ એ માર્ગ તપાસ-
વાનો પ્રયામ કરીએ. પણ એટલું પાલન
રાખવું આવશ્યક છે કે એ વર્ણનમાં અંતિદા

સિક નરીય આપી થકાય નહીં. વળી એ
પણ ન કરી થકાય કે અમુક શાખા અમુક
શાખાની આગળ છુટી પડી હતી. કાલના
આપણા બાહ્યશક્તિને આધારે માત્ર એક દેશ-
રજાનું કરી થકાય.

આર્થિકાઓમાં એ મુખ્ય વિભાગો પડેલા
છે, એ વિભાગો સાંધી પ્રાચીન જાણાય છે,
અને એમ જાણે છે કે મુખ્ય પ્રત્યક્ષ ને
પહેલા વિભાગ થયા તે એમ બે હતા. એ બે
વિભાગો કેન્ટુમ (centum)† અને
શાન્તમ એ નામે જાણીયા છે. આ ભેદની
કુદરતમાં આર્થિકાઓની મુખ્ય શાખાઓનો
જે કોઈ આધાર છે તેમાં ૧ થી ૧ કેન્ટુમ-
ભાષાઓ છે અને નાકીની ૩ થી ૧૦, શાન્તમ
ભાષાઓ છે, અને એ બે વિભાગો છુટા
દર્શાવતા નબર ૧ પછી સીધી કોઈની છે. મુખ્ય
આર્થિકામાં એક કદનાતુ વ્યવસ્થા હતી
જેને આપણે ગુજરાતીમાં કુદરતી કરી લખી
મઝીએ કેન્ટુમ-ભાષાઓમાં એ પુરેપુરો કદસ્ક
ક થયો અને શાન્તમ-ભાષાઓમાં પુરો
તાલવ્ય શ (અને પાઠપથી દત્ત એ) થયો.
એન મુખ્ય ઉદાહરણ મંદેકન શબ્દ જાણ
(સેન્ટીન કેન્ટુમ, centum) છે જે ૧૦ થી
એ બે વિભાગોનાં નામ પડ્યા છે

મુખ્ય આર્થિક કુદરતમાં—મનુષ્ય જાણ-
અવસ્થા શાન્તમ, ગ્રીસન સ્તો (sto),
સેન્ટીન કેન્ટુમ (centum), એક

† અને એક જાણીયા દર્શાવતા કદોના એકીએ અવસ્થાનો સંકેતિત ભાષામાં અનુવાદ થ થ
૧૨૦૦ માં દરનુર મેંધેલમ થયે છે. હવે હવે અર્થિક-જાણના દીક્રી મધ્યમાં ને પર્કન આરંભે છે તેને
અવસ્થામાં કદર-અર્થિક કરી કદો છે એ નામ ને ને સ્થળે આવે છે ત્યાં દરનુર મેંધેલમ એક
શબ્દથી અનુવાદ કરે છે એ દેખાય છે કે એ દરનુર મેંધેલમ કદર-અર્થિક અને કદર-અર્થિક દીક્રી સમજાતા હતા.

† ૧૫૫ કરી આ શબ્દનો કેન્ટુમ વિષયે જોઈ કદર-અર્થિક કરે છે. કેન્ટુમ એમ જાણે રાખના
હવેમા છે.

હું-કાતોન;# પ્રાચીન જર્મેનીક (ગાથીક) ખુન્ત (bund)† (જેપરથી હજારીશ hundred નીકળ્યો છે.)

એ ક્યુનો & તથા શ્ એટલો તો નિયમિત રીતે થાય છે કે તેને એકે અપવાદ નથી. એથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે મુળ આર્યભાષાના બે વિભાગો આ પરિવર્તનને કારણેજ થયા હશે. એમાં વળી એક બીજી વિશેષતા જોવામાં આવે છે તે એ કે કેન્તુમ્-ભાષાઓ મોટે ભાગે યુરોપની છે અને રાતમ્-ભાષાઓ એશીઆની છે. તેથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે આ બે મુખ્ય વિભાગ થયા પછી યુરોપમાં એક તથા એશીઆમાં એક એમ બે ઉપકેન્દ્રો થયાં હશે. (આ લેખ સાથે આપેલો નકશો જુઓ)

યુરોપનું આર્યકેન્દ્ર ઘણું કરી બાહરીક સમુદ્રને કાઠે હાલના પોલંડમાં થયું હશે. ત્યાંથી એક શાખા છુટી પડી તે જર્મેનીક શાખા હતી. એ શાખાનું મધ્યજર્મેનીમાં એક ઉપકેન્દ્ર બન્યું હતું અને ત્યાંથી એ પ્રજા ચારે દિશાએ ફેલાઈ ગઈ. ‡ એક ઉપશાખા ઉત્તરે સ્કેન્ડીનેવીઆ (સ્વીડન-નોર્વે) ગઈ ફૂ ત્યાંથી શુરા નૌકારાશ્ચીઓ આટલાંટીક મહાસાગરનાં તોફાનો ઝીલતા ઠેક પેઢે પાર આદમ્સલેંડના જ્વાલામુખીઓથી ભરપુર ટાપુ પર જઈ વસ્યા. આજે પણ એ આદમ્સલેંડ ટાપુની ભાષા મુળ

જર્મેનીકને ઘણી મળતી આવે છે. એટલેથીજ ન ધરાતાં વધુ આગળ એઓ ગ્રીનલેંડ તરફ ગયા અને કોલમ્બસની ૮૦૦ વર્ષ આગમ્ય ઉત્તર અમેરીકામાં સંસ્થાનો વસાવ્યાં. ¶ એજ શાખામાંથી એક ઉપશાખાએ પશ્ચિમ તરફ જઈ ઇંગ્લંડમાં વાસ કર્યો ને એ પ્રજા આજે આપણી પૃથ્વીનો સૌથી મોટો હીસ્સો ધરાવે છે અને એઓની ભાષા ભવિષ્યમાં આખી દુનીઆની બીજી ભાષા થાય તેવી આશા આપે છે.

જર્મેનીક શાખાથી છુટા પડ્યા પછી કેન્દ્ર વધુ દક્ષિણે ઉતર્યું અને હંગેરીના વિશાલ ફ્લૂપ મુલકમાં આવ્યું. ફૂફૂ આ જગ્યામાં ગ્રીક શાખા છુટી થઈ અને દક્ષિણે ગ્રીસમાં અને ભૂમધ્યસમુદ્રના અનેક નાના બેટામાં તેમજ એશીઆના પશ્ચિમ ટીનારા પર એક મહાન પ્રજા તરીકે એઓએ અમર નામ પ્રાપ્ત કર્યું. એ લોકોએ પોતાનાં સંસ્થાનો બધે વસાવ્યાં અને ખીસર, ઇરાન અને છેવટે ભારતવર્ષ સુધી પણ એ પ્રજા પહોંચી ગઈ. એમનું સાહિત્ય સંસ્કૃત શીવાય આર્યભાષાઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે અને આજની યુરોપની ઉન્નતિ અને ત્યાંની બધી ઉચ્ચ ભાવનાઓનું મુળ ગ્રીસમાં છે.

ત્યાર પછી બાકીની કેન્તુમ્-આર્ય પ્રજાઓના પાછા બે વિભાગ પડ્યા અને એક ભાગ કેલ્ટીક શાખા પશ્ચિમ તરફ છેક સમુદ્ર સુધી

* હે માત્ર ઉપસર્ગ છે.

† ગાથીકમાં h અક્ષરનો ઉચ્ચાર ખ (ફારસી h) જેવો થાય છે.

‡ પ્રોફેસર હીર્ડના મત મુજબ આ સ્થાન જર્મનભૂમિ છે.

§ ખી. લેધમની બતાવેલી જર્મનભૂમિ.

¶ એ વીરો જુઓ અમેરીકન કવિવર લોંગફેલોની “સસાસ દાડપિન્ગર” (the Skeleton in Armour) નામની કવિતા.

ફૂફૂ પ્રોફેસર બર્લેસના મત મુજબ આર્ય-જર્મનભૂમિ. (જુઓ Cambridge Indian Historyમાં એમનો એ વીરોનો લેખ).

જાળીની હાવના એ ઉચ્ચકની મુલાકાત સુધી પહોંચ્યા પછી ત્યાં એમ ન હોવાથી પાછા તરફ ફર્યા અને આખા મધ્ય-ગયા, અને હાલની તુર્કી સલ્તનતમાં બેશીઆમાં જેક આર્મનીઆ અને એમની આજુ વર્તીની એ પ્રજાએ અને વેશ એ બે સુંદર સાહિત્યો પાં છે.

ઈટલીમાં ઈટલીક શાખા ફેલાઈ અને ની ફાંચી વિખ્યાનિ પામેલી અને સૌથી મોટામાં વિસ્તારમાં ફેલાયેલી બાળા લેટીન હતી. એ બાળા રોમન માત્રાજનની સાથે તે મધ્યમા જગ્યાએલા મધ્યમ જૂમડામાં ફેલાઈ અને આજે પણ એનીજ પુત્રીઓ-ફેમ, ઈટેલીઅન, સ્પેનીશ, પોર્ટુગીઝ હિસાનિ-પુરોપના સાહિત્યોમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. જે સ્થાન સરકુતે હીબ્રુઆનમાં ભોગવું અને આજે પણ ભોગવે છે તેજ સ્થાન પુરોપમાં લેટીન બાળાનું જૂનાકાલમાં હતું અને આજે પણ છે.

ગ્રામીન કેટીક અને લેટીન બાળાઓ એક બીજાને ધણી મળતી છે. આર્થબાળાઓમાં પરસ્પર ધણી મળતી બાળાઓની બે જોડ બની છે-એમ મગ્ડુન-અવગ્મા અને બીજી ગ્રામીન કેટીક-લેટીન અને અન્યારે નતી શાંધી દશાએલી ખતી કાળા પણ લેટીનની ધણી નજીકની પહેલપણી છે. અતરે ઈટેલીક શાખા અને રોમન (લેટીન) ઉપ-શાખા હિસાનિ દિશાએ ઈટલીમાં પેગી ત્યારે એક શાખા (ખતી) પૂર્વે ગ્રહ અને

હાવના એટીઆ મહાનરમાં એક પ્રવાવશાળી સાઓજ્ય તેણે સ્થાપ્યું. ત્રીસેક વર્ષની વાત પર મોમરના કેટલાક પુરાતન લેખો મળી આવ્યા જેમાં મોસરના શહેનશાહને ખતીઓના શહેનશાહ સાથે આવેલો પત્રવ્યવહાર આપેલો હતો. તે આગમ્ય માત્ર ખીરની બાઈજ્યકમાં એ પ્રજાનું નામ આવતું, તે ઉપરાંત એ પ્રજા માટે કશુંએ જગ્યાએનું ન હતું. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૯૧૨ સુધીમાં યુગાજવામાં લેખો મળ્યા હતા. પણ એ સાવમાં કેટલાક જર્મન વિદ્વાનોને કેપેડોસીઆ (cappadocia) મા આવેલા બોઘાઝ-કયુઇ (Boghaz-ktai) નામના ગામડામાં ખેદકાન કરતાં એક અમુલ્ય ખજાનો હાથ આવ્યો. આ ગામડું ખતી પ્રજાની પુરાતન મજલાનીના સ્થાન પર આવેલું છે એ શહેરમાં અનેક શહેનશાહોએ એક મોટું પુસ્તકાલય બનાવ્યું હતું, અને એ પુરાતન કાળમાં એકડું કરેલું આખું પુસ્તકાલય ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં હાથ લાગ્યું. એમાં એ પ્રજાને લગતા અમૂલ્ય અનિદાસિત લેખો છે. એ લેખોમાંથી કેટલાક તેજ વર્ષમાં હોકેલી શકાય હતા, અને તેમાં ભારે આશ્ચર્યજનક વાત એ છે કે એમાં મિત્ર, વરજી, ઈદ હસાદિ આદિ દેવોનાં નામો આવે છે અને એ દેવોની એ પ્રજા ઉપાસકે હતી એમ જાહે છે. હેલ્લા મહાભારત મુદ્દના પાંચ છ વર્ષ સુધી માત્ર જર્મન વિદ્વાનોજ એ લેખો મેળવી શક્યા કારણ એ જગ્યા તુર્કી સલ્તનતમાં હતી એ વર્ષોમાં વીએનાના પ્રેસિદર દોઝની (Hissarlik) એ એ બાળા કેન્નુમ વિતામની આર્થબાળા છે અને લેટીન સાથે ધણેજ નિકટ મંત્રમ ધરાવે છે એમ માનીતું થયું.

શાખા નેકલ તરફ ચાલી અને અનેક પ્રકારની ચઢતીપડતીને, અનુભવ કર્યા પછી અત્યારે આયબેનીઅન પ્રજા તરીકે એડીઆડીક મનુષ્યને પૂર્વ કાનારે વસે છે. આગળ એ પ્રજાએ અવસ્ય ઇતિહાસમાં મોરો બામ જાળવ્યો હતો, પણ અત્યારે એમનું માહિત્ય નહીં જોવાં છે એટલે તે પરથી કે પાશુ અનુભાવ નીકળી શકતું નથી. *

યુરોપમાં આવી પુણેશ શાખા-આથો જે રાજ્યને કાઠે રજા હતા તેઓ રક્તેગ્રાંતે આખા રશીઆમાં અને અખ્યુરોપમાં ફેલાઇ ગયા. તેમની જે ઉપશાખાઓ થઇ એક લેગીડ જે છેલ્લે માહીક સમુદ્રને કાનારે જઇ વસી અને બીજી મનાપીડ, લેડીક ઉપશાખામાં મુખ્ય જાણ લીગુએનીઅન છે. એ જાણ હાલની પ્ર અપિત જાણાઓમાં લેડની સરકુને લાંબી વધુ મળતી આરે છે. એ જાણ આઠવા નેકાએ પીઆ છતા પોતાની પુગતન સ્થિતિમાં જન્મમાં રહી છે તેનું કારણ એક કે વીધુ-એનીઆ દેમ આખો મોટાં અરબુએથી લરપુર છે વળી ત્યાં અમખન નાનાં સરોવરો અને નાનાના ઘોડાને કાળે રસીઅન શીવાય કાઠ પાનુ પ્રજા એ મોક માથે મધાગમમાં આવી સારી નહીં જગાં એમની વસની થપ્પી શેડી ફોલાથી થપ્પી ચીરડી એઓ પોતાની પુરાણી જાણને વાળી રજા

આવીક ઉપશાખામાં મુખ્ય જાણ રસીઅન છે જેમાં થપ્પું ઉત્તમ માહિત્ય મળે છે. એ ઉપરાંત પોલીશ (Polish) અને પોલીઝીઅન અથવા ચેચ (Chech) એ જે જાણાઓ પશુ પોતાના ઉચ્ચ સાહિત્યને માટે વખણાય છે.

કાનમ-વિકાસના જે આર્થો જાણાઓને કાઠે રજા હતા તેઓને કાનુ-પરિવર્તનથી મનુષ્યમાંના વિભાસમાં થએલા ફેરફારને લીધે પાછા દક્ષિણ તરફ વધવાનો માર્ગ કુચ મ થયો. મનુષ્ય સુકાનો મોરો અને હવે તેઓ સહુવધી દક્ષિણ દિશાએ પ્રવાયુ કરી શક્યા અને પામીરના જન્મ પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા. એ પ્રદેશની ઉગમ હવાને કારણે તેઓ એ સ્થાનમાં અનેક નેકાઓ રજા હશે પણ છેલ્લે ત્યાંથીએ છુટા પડવાનો મમય આપ્યો ને એક ઉપશાખા-હીંદુ-અગ્નિ ખુણા તરફ ચાલી પંજાબમાં સિંધુ નદીના તટ પર આવી પહોંચી, અને બીજી ઉપશાખા-ઇરાની-પશિમ દિશાએ ચાલી અને કાળીઅન સમુદ્રને દક્ષિણ કાનારે થઇ છેક મુદ્રેડીસ અને ટાઇમીસ નદીઓના મુગ આગળ આવી. † અહીંમાં એમને એક તરફ આર્થોની-અને અને અતીઓ મળ્યા અને બીજી તરફ જાળીપોનની મંડા જતવાનું પ્રજાઓ મળ્યાં. એ અને ઉપશાખાઓના ઇતિહાસમાં મારે કે કહેવું રહ્યું નથી કારણ અનેક મોટા વિદ્વાનોએ એ વીધે અમખન લેખો લખ્યા છે.

* હોલ્ડ દેવન મુના લેખો એજ નાહિનીઅન સાહિત્ય છે અને એ લેખો એ પાનુક 'મિલ્ક-અમખુ મેનુએને પેસાળી લાલકે કોલેક્ટ-છે. વિદ્વાનો અસર ફોલેકા પલારને મોમાં-નુ' હામ આર્થો ના જગા, મેપી આર્થોનીઆના મેનુએને પેસા કમાઓ નવો રત્નો નરવો'

† એમના એ પર્વકનુ ચર્ચન નહીરજની † લી ફેરફારમાં છે જ્યાં અનુરમજા હશે છે કે ને અનુ અનુ મુક્તો જનલ્યા તેથી આને અએમ-નુએ અનુ અનુ ઉપાનો પેરા કર્યા † હોલ્કાએ તિલક એ ફેરફારને એકા અર્થ કરે છે ને ઘણી આર્થો એ મુલકોમાં પર્વકન રજા-હવા પશિમ દરજન કુપી પદોઅદ દરેક રોગમાં ને કોલેકે † † મુલકોએ તપી તેથી તે છેડે લેવા જવા (૧૫ માં જુના એમનું ઉપર લેખુ પુસ્તક)

કેટલાક પ્રશ્નોએ ચર્ચા વિનાજ એમનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ આપણે ત્યાં પ્રાપ્ત કર્યું છે. આપણે પ્રશ્નો ચર્ચા કરતાં અભિપ્રાયો આપવાની ઉતાવળ વધારે કરીએ છીએ. દરેક વિષયનો કે પ્રશ્નો અભ્યાસ કરવાની જરૂરીયાતને આપણે ધણી અગત્ય હજી આપી નથી. સમાજ એની મેળે ન છુટકે કે માર્ગ ન શોધે ત્યાં સુધી આપણે વિચાર કરીને પરવારતા નથી. પરિણામે આપણા સમાજ-જીવનના કેટલાક પ્રશ્નો નિર્ણય થયા વિના ઝુલે છે. આ જાનની ઘટિ આપણી વ્યવહાર-બુદ્ધિને શોભાવે તેવી ન કહેવાય.

આ વસ્તુસ્થિતિનું એક ખીજું પણ કારણ છે. દરેક પ્રશ્નો નીકાલ કરવા જતાં વખતે આપણી સમાજવ્યવસ્થામાં દોષો દેખાશે તો તેને બદલવી પડશે એવો કેટલાકને ભય લાગે છે. જુની પ્રાચીનતાઓને સાચવી રાખવાનો મહાધર્મ પણ નથી સચવાશે નહીં એવો ભય પણ કેટલાકને આ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતાં અટકાવતો હશે. અને તેથી પ્રવાહ અટકાવી, તીર્થના મંધરેલા ગંદા પાણીની માફક અત્યારે મતઝંટિના રૂપમાં પ્રણલિકાઓ જીવે છે, જતાં એમને બદલવાનો આપણો જીવ ચાલતો નથી. વળી જીવનમાં રસની ખામી પણ આપણને એટલી છે કે તેથી પણ કેટલેક અંશે આપણી આ મંદતા વધી છે; અને પ્રકૃતિના રવાણાવિક્રમમાં આપણને બેઠાએ તે કરતાં વધારે વિશ્વાસ રાખવાની રેવ પડી છે. આ બધાં કારણો આપણી હાલની અક્રિય સ્થિતિ માટે ધણે અંશે જવાબદાર છે.

પણ આ વસ્તુસ્થિતિ ધણો વખત ચાલી ન શકે. બદલાના સંયોગોની સાથે આપણા જીવનની રચના અને ભાવના બને દેરવાતાં ગળે છે. રાજકીય સ્વાતંત્ર્યનો શોખ આપણ-

માં વધવા માંડ્યો છે; અને તેમાં સ્ત્રીઓનાં કાર્યક્રમ અને સ્થાન નક્કી કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. સમાજના આર્થિક પ્રશ્નોનું સ્વરૂપ પણ ઉગ્ર થવા માંડ્યું છે, અને આપણી વિનાશ પામતી સંયુક્ત કુટુંબની ભાવનાની સાથે અને નવા યુગની વધતી જરૂરીયાતોને લીધે સ્ત્રીઓની આર્થિક દશાનો વિચાર પણ ધણી વાર હવે આવશે કેવાંય કે ઉભો રખાય તેમ નથી. પરંતુ ભાવનાઓના સહવાસથી આપણા જીવનમાં ધણા દેરકારોએ સ્થાન લેવા માંડ્યું છે. વ્યક્તિત્વ અને સમાનતાની ભાવનાનો પ્રવાહ થોડે કે ઘણે અંશે સમગ્ર ગુજરાતમાં પ્રસરી છે, અને એનાં પૂરે દહાડે દહાડે વધવાનાં. દેખવણીએ સ્ત્રીકેળવણીએ સ્ત્રીઓના માનસિક વિકાસને માટે નવાં દ્વારો ઉઘાડ્યાં છે. ભેંસની સંસ્થામાં સામાજિક વ્યવસ્થાને બદલે વ્યક્તિઓનાં મનવલ અને સુખદુઃખના વિચાર વધારે કરાતા ગળે છે. પ્રેમની ભાવનાને પુસ્તકોને બદલે હવે જીવનમાં ઉતારવા લોકો વધારે મથે છે. આ બધા નવા સંયોગોથી ઉત્પન્ન થતી મુશ્કેલીઓ જુની પ્રણલિકાઓના ખીખામાં નહીં સમાય. નવી ભાવનાઓનાં પૂરે આવવા માંડ્યાં છે તે તો કેદમાં રોકાવાનાં નથી, એટલે વ્યવસ્થાઓના વિનાશને બદલે આપણને એ ઉપયોગી કેમ થઈ શકે એવી તૈયારી કરવાની શરત આપણે રાખવી જ બેઠાએ.

હાલની આપણી પુરાતન ભાવના તે સમયના દેશ, કાલ અને આચારની મુશ્કેલીઓને લીધે ઉત્પન્ન થઈ. આર્યો ત્યારે પહેલાં આર્ય-વર્ણમાં વસવા આત્મા ત્યારે એમને પદેથી જરૂરીયાત તો વીખરાઈ જતાં રોજાને સંગમિત કરવાની હતી. દુરપ્રેમોની સાથે સત્ત્વમાં પુરોષાનું સારીરિક બળ વધારે ખપમાં આવતું અને એને લીધે પુરુષવર્ગને પ્રાધાન્ય મળતું.

આર્યોની પિતાની આમવાસ (patriarchal) કુટુંબ રચનાની ભાવનાને લીધે પણ સ્ત્રીઓની પદવી એમને કેક ઝાણ કરતી પડી, અને દેશોની અભેદતા ભાવના સ્ત્રીઓની અનુગ્રહ અને પદવી ઘટાડતી એ એમને જરૂરનું બાબતુ. વિગ્રામ થયા પછી એ અનુગ્રહ એકાદી કરવાનું અસકલ લાગવાથી ભાગ્યનો સુચરણ અને અમરમા આવ્યા બીજી જાનિઓના મસર્થથી સકરના વધે માટે ન્યાતો નમાત અને તેના બમાત માટે વિચારવિચારનો અટકાવ જરૂરનો જણાવ્યા પરિણામે દહાડ દહાડે સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા અને મદદતા ઘટી ગઈ, અને કારણે ફેરવાયા પણ એ ખોલેલું સ્વાતંત્ર્ય તે દરેનું દરેક રદુ સમાજમાં એમની પદવી દબાવી ગણાત, કાલદા રચાય તેમાં એમના દક માણુમ તરીકેના તર્ક પણ પુરોના તાગાની વચનુએ અથવા એમની બીજકત જેવા ગણીનેજ ગણાયા, અને રહાયુ અને તાગામાં રહીને સ્ત્રીઓની માનસિક દશા પણ એટલી ફેરવાઈ મહ કે એ પોતે પણ પુરોનાની ચરચુરજદાસીએ શીવાય બીજુ કે દોષ એનું વિચારવાની પણ ના પાડ છે. સનિત્વની ભાવનાનો વિગ્રામ પાછાથી થયો લાગે છે. આપણી ઐતિહાસિક જરૂરીઆતોને લીધે એ ભાવના વધારે ધસત અને પ્રચાર પામી. જાનિ અને વરણી શક્તિને મદિમા આગેએ મદા અનુભવ ગરથ છે. પિતાની આમવાસ કુટુંબરચનાને પરિણામે પિતાનું બીજા અમર કરવાની ભાવનાએ પોતાનું જાતકના આપેને વિચર થવાની અને એમની જાનિતા મંગલજની એટલી ક્રિદ્ધ અભિજાતા હતી કે એની આસપાસ એમણે દરેક ભાવના અને અવરથનાં જાળાં રચ્યાં તળીં સ્ત્રીએ 'centripetal force' (કેદિન કરનારબધ)

છે એમ કામચાથી મૂલને મધ્યમિદુએ રાખી, એમને બધા આપવામાં એમની શક્તિઓનો ઉપયોગ વધારે ફળવથી થતો લાગ્યો. સનિત્વની ભાવના પોતાવ તોજ આ બધી ભાવનાઓને સફલતા મળે તેમ હતું. એ પોતાજ અને એક કાળે આવાર્તનો ઉકાર એથી સમજ્યો પણ કંઈક ભાવનાઓએ જ્યારે કદિન ચરથ લીકુ ત્યારે એમા રહેથો આત્મા ઉડી ગયો, સ્ત્રીએ ઉપર ભાવનાને નામે ભેડા રહી, અને એમનો અતનો અચાજ દુષ્પલ મયો. પણ પુરુષને એક કરતા વધારે પત્નીઓ પરજુના આ બધા વાધા નડે તેમ ન હતું. અમાજમાં એની પદવીને પ્રાપ્ત્ય મળ્યુ તેમ એની મત્તા પણ વધી ગઈ. મૂલના મધ્યમિદુમાંથી નીકળી એને તો જદાર પથરાયાનું હતુ પોતાના વરણી અમરવેન એ એમે ત્યાં અને એમે તેટલે રથશે ઉગાડે તેથી એના નાખતે, પિતૃપદને કે વરણે દાનિ થાય તેમ ન હતુ કાલદા તે એજેજ ક્યાં એટલે એના દકમા કે વાધો આવે તેમ પણ ન હતુ બહુપત્નીસદ મોદક કાળે જરૂરીઆતને લીધે ઉપજ થયો દશે તેજે દહાડે દહાડે અભિમાનનુ રથ લીકુ એક કરતા વધારે પત્ની કરતી એ કુળરાનનું લજાયુ અને મૂલવ મણાયુ એમ કરવાના કે ખોટું છે એનો તે એને વિચાર સરખોએ આવતો બધ થયો. પતિવત અને પત્નીવતનો પાયો પ્રેમ પર રચાયેલો છે. જ્યાં એ ભાવના પ્રથમ દેષ છે ત્યાં જદારનાં બધેનોની આવરથકતા રહેતી નથી. ગમાવલે એ જાવના બહુ મગજરૂપે માલ છે. રાખલસ પલેડ લેકડિય મથ છે, કારણ કે આર્યોની સમજાવવાનું એ એક ઝવનું રચારક છે. પાછાથી એ જાવનાનું ખોપું રથુ પણ પ્રાણ મયો તેમજ એની

મહત્તા આપણી સચવાઈ નહીં. અંતરનાં સૂત્રોને બદલે આપણે મુખનાં સૂત્રો દ્વારા એનો આકાર સાચવી રહ્યા છીએ. એ ભાવનામાં નવા પ્રાણ પુરતાં આપણને આવડે તો એના ઘસાઈ જતા રૂપરંગમાં નવી ચેતના આવશે.

નવયુગની ઉગતી સ્ત્રીત્વની ભાવનામાં સમાનતાનો મનોરથ સાથી વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. એ મનોરથના વિકાસની સાથેસાથે સ્ત્રીઓની શક્તિઓનો પણ વિકાસ થતો જશે એ નિઃસંશય, પણ એ મનોરથની સિદ્ધિમાં આડે આવતાં કારણો પણ આપણે તપાસવાં જોઈએ. સ્ત્રીજાતિમાં રહેલી સ્વાભાવિક અશક્તિ (Sex-incapacity) સ્ત્રીજાતિને છ'ંદગીનાં ધણાં કાંઈ કાર્યો માટે નાસાપક નહીં પણ અશક્ત તો જરૂર બનાવે છે; અને પ્રભુનું સંરક્ષણ કરવાના કર્તવ્યે આયુષ્યનાં આશંમાં આશં વર્ષોની શક્તિ અને સમય એ કાર્યની પાઠગજ એમને રોકવાનાં હોય છે.

સ્ત્રીઓ સ્વભાવે રચનાત્મક હોવાથી બહારની ખરબચડી દુનીઆનાં વિનાશક વાતા-ઝોડાં સહેવાં એમને બહુ ભારે પડે છે. વસ્તુઓ આપણા કરતાં એમને ગોઠવવાનું કામ વધારે કાવે છે, અને એમની પ્રકૃતિમાં રહેલી સરલક શક્તિના બસ વડે એમની રમેલી દુનીઆને એઓ સરસ રીતે સાચવી જાળે છે. સ્ત્રીઓ કાર્પોની સમાનતા કરતાં ભાવનાની સમાનતા જુદી એવું વધારે દૃષ્ટ છે. પુરોનો વસ્તુઓ પેદા કરતાં આવડે છે પણ એમની રચના-ગોઠવણી-એમને નથી આવડતી તેથી એમની સમાનતા ઝાંઝી થતી નથી. સ્ત્રીઓને રચનાં આવડે છે પણ ઉપખવનાં નથી આવડતું તેથી એમની સમાનતા પણ ઝાંઝી ન થઈ શકે. બે મિત્રોમાં એક વણસ અને બીજો ગરદર હોય; અને એક બીજાના કાર્પોથી અજાન

હોય છતાં જેમ તેમની સમાનતા ધટતી નથી તેમ એમનાં કાર્યક્ષેત્રો જુદાં હોય છતાં ભાવનાની સમાનતા તો રહી શકે.

સમાનતાની ભાવનાએ કેળવણી, લક્ષ્ય વગેરે દિશાઓમાં દૃષ્ટિમર્યાદાના ધણા નવા પ્રદેશો ઉઘાડ્યા છે. પરંતુ એટલે નૈસર્ગિક જાતિભાવને સંતોષવાં એટલો અર્થ હવે કોઈને સંતોષ આપતો નથી. હવે તો એમાં ભાવનાનો સંતોષ જોઈએ છે. જુદીની અનુમતિ જોઈએ છે. વૃત્તિઓની પ્રસન્નતા જોઈએ છે. એ આત્માઓને એક કરે એવો પ્રેમનો અભિ જોઈએ છે. આ બધી ભાવનાઓના ધર બધાં ન ચડ્યા હોય ત્યાં લક્ષ્ય એ લક્ષ્યના નામને પામ નથી રહેતું.

કેટલેક અંશે માનવી એ પશુ છે, અને એની પાશવ વૃત્તિઓનો સંતોષ તો એ ગમે તે રીતિમાં એ માંગવાનો. જેટલે અંશે સરકાર અને ભાવનાનું આધિપત્ય એ એની પાશવ વૃત્તિઓ પર સ્થાપી શકે તેટલે અંશે એની સંસ્કારિતાની કોટિ વધવાની. માનવી પશુ તો રહેવાનો પણ સંસ્કારી પણ થવાનો. લક્ષ્યમાં ભાવનાના ધર એ સંસ્કારી પણ થવાનાં સદાશુ.

પણ લક્ષ્ય વીશે વિચાર કરતા પહેલાં લક્ષ્ય પહેલાંની અવસ્થાનો વિચાર કરવો પહેલો પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે પણ સ્ત્રીની દૃષ્ટિએ. જાગૃત જન્મે ત્યારથી જ છોડરી તરફના વર્તન નો ફર એ તો આપણા સંસારનું ખાસ લક્ષ્ય છે. જાગૃત માતાપત્ની જાગૃત પ્રતિ એટલે શરીર મજબૂત હોવાની આશા તો બાળ્યે જ રખાય; અને તેમાં એ અજાન અને એકદરકારને લીધે, હોય તેટલી તંદુરસ્તી પણ રહેવા પામતી નથી. જાગૃત મોટું થયા પછી એનું કેળવણીવિષય અજાન તો આપણામાં ધણું દયાજનક છે.

દેશમાં હાલમાં ચાલતી કેળવણીની સંસ્થાઓ અને કેળવણીની પદ્ધતિ વીશે ખાસ વિચાર કરવા જેવો છે. પરદેશીઓએ કેળવણી જે પદ્ધતિ પર રચી છે તેમાં દેશના આદર્શને પોષે એવું મનુષ્યત્વ ખીલવવાના ગુણો નથી. એથી નથી વિદેશની સંસ્કૃતિ સમન્વતી કે નથી અહીંની સંસ્કૃતિ કેળવાતી. હાલની સ્ત્રી-કેળવણીમાં ઉપયોગી થવાના ગુણો પણ નથી. હજુ તો નવ-ગુજરાતને કેવી સ્ત્રીઓ જોઈએ છે તે વીશેનો આંદર્શજ આપણે ત્યાં રચાયો નથી. અને જ્યાં સુધી એ આદર્શ નક્કી થાય નહીં, ત્યાં સુધી ગુજરાતની સ્ત્રીત્વની ભાવનાને વિકસાવે એવો કેળવણીનો કમ રચવાની ગુજરાતના કેળવણીકારોને જરૂર ન દેખાય એ પણ સ્વાભાવિક છે.

હાલની કેળવણીના મુખ્ય બે વિભાગ પાંચ શકાય: સરકારી અને રાષ્ટ્રીય. એમાં રહેલી મુખ્ય ખામીઓ કહીએ તો આ પ્રમાણે કહી શકાય.

સરકારી

૧. શિક્ષણક્રમ ખામીવાળો અને અર્થાળ હોય છે, અને દેશની દૃષ્ટિએ તે રચાએતો હોતો નથી.

૨. જ્ઞાન ઓછું આપે છે અને વખત વધારે લગાડે છે.

૩. સ્ત્રીઓ જીંદગીમાં ઉપયોગી થઈ શકે તેવી સાચી કે-સારી ગૃહિણીઓ નથી બનતી. પણ દાપટીપવાળી બજેડીગજેડી છોકરીઓ પેદા થાય છે. પુરુષોમાં પણ શહેરી-ઓ પાકતા નથી પણ કસાઈ તંત્રાર થાય છે.

૪. શારીરિક વિકાસ માટે એમાં સ્થાન નથી, એટલુંજ નહીં પણ શરીરના ભોગેજ કેળવણી અપાય છે. ઉંચી કેળવણી લેનાર નગણાં, રોગી અને નિર્માણ્ય ઘણી વાર દેખાય છે.

૫. ઓર્ડીંગ હાકિસીસ સ્ત્રીઓ માટે છેજ નહીં.

૬. છેલ્લું અને સાચી વધારે અગત્યનું-હાલની કેળવણીને કેં ખોય હોતું નથી. એનાથી સંસ્કૃતિ ખીલતી નથી. સ્ત્રીત્વનો આદર્શ હજુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં કાઢીને સુઝતો નથી.

રાષ્ટ્રીય

રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં સ્ત્રીઓ માટે જુદી સંસ્થાઓ બહુ થોડી અથવા નહીં જેવીજ છે. માટે સામાન્ય કેળવણી માટેજ એ વીશે તો કહી શકાય.

૧. શિક્ષણક્રમ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ હજુ રચાયો નથી, પણ સરકારી શાળાઓમાં ચાલતી પદ્ધતિ પ્રમાણે એ સ્વીકારાયો છે. સરકારી સંસ્થાઓ જોડેલી સગવડ અને અનુલબ્ધી શિક્ષકોની ખામી તેમાં ખાસ નજરે ચડે છે. તેથી સરકારી શિક્ષણની બધી ખામીઓ ઉપરાંત ત્યાંના પ્રમાણમાં શિક્ષણ ઉતરતા પ્રકારનું દેખાઈ આવે છે.

૨. શિક્ષણમાં શિક્ષણની દૃષ્ટિ કરતાં ચળવળની દૃષ્ટિ વધારે રહે છે, તેથી અભ્યાસ પર ઓછું ધ્યાન અપાય છે.

પ્રાથમિક કે માધ્યમિક શાળાઓ કે વિદ્યાર્થી કોષ આ ખામીઓથી મુક્ત નથી.

૩. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં નવ-ગુજરાતને કેવાં સ્ત્રીપુરુષોને ઉત્પન્ન કરવાં છે તેન

આદર્શનો હજી ખામ વિચાર થયો હામતો નથી. દરેક વિનાના પ્રયોગો બહુ સફળ નીવડતા નથી.

આટલી તો મુખ્ય ખામીઓ ચણી શકાય. વિશેષ ગિતોમાં-ઉત્તરવાનું આ સ્થાન નથી

પણ આ બધી અગવડો છતાંએ ગુજરાતમાં સ્ત્રી-કેળવણી વીરોને: ઉત્સાહ અને દબાવ બને વધતાં જાય છે એ પણ અગાજનક લેખી શકાય. બધી ખામીઓ એ ઉત્સાહના ખૂરમાં તણાઈ ગયા વિના રહેવાની નથી

કેળવણી વીરો વિચાર કર્યા પછી હમ એ સ્ત્રીશુલ્બનનો મોઢામાં મોઢો પ્રથમ તરતજ ઉપસ્થિત થાય છે. બાળવયની સામે તે સોપાનત બહુ ગપાડાબધ કેળવણી જાય છે. પણ બાળવય કોને મજબૂત અથવા હમેશી વય ઓછામાં ઓછી કેટલી હોવી જોઈએ એ વીરો મજબૂત મનો દર્શાવવા માં આવે છે. મરત નજ મન પ્રમાણે હજનની વય ઓછામાં ઓછી સેણ તો હોવીજ જોઈએ હવે તો જુની કેળવણીમાં ઓછ વર્ષ કે તેથીએ મોટી વયની છોકરીઓ ધણી વાર થાય છે. અને તે માટે ખામ કહેને પાકી જણાતો નથી. હવે તો માત્ર સેણ વર્ષથી મોટી ઉમરની છોકરીનેજ બનતા સુધી પરણાવની એવો સોકમન હદ કરવાની આસ જરૂર છે.

એક કરતાં વધારે પત્નીઓ કરવાનો ગ્રાહ પણ દલાડે દલાડે નજપ્રાય થતો જાય છે. દરેક ન્ધાત જે એક સ્ત્રીની હવાનીમાં ખીજ સ્ત્રી પરખી નજ શકાય એવો પ્રયત્ન કરે તો એ નીવાજનો અંત ધણી વહેલો આવી શકે

વિધવાવિવાહ વીરો હજી સોકમન પુરેપુરો કેળવાયો નથી એ એક અનિષ્ટ છે, પણ આવ-રૂપક અનિષ્ટ છે જેને પુનર્જન ન કરવું હોય તેને મન ફજજ પાડવું નથી. પણ જેમને વંધવ્ય ન પાળવું હોય તેમને પરાણે પળાવવાથી અનિષ્ટ ઓછું થતું નથી, પણ વધે છે. આપણા સસારમાં બાળક અને યુવાન વિધવા-ઓની અપમા ઓછી નથી. હમને સ્ત્રીઓને ંદગીમાં કે રમ નથી હોતો કે શવવાને કે આધાર નથી હોતો. વમરનાકે ઓછી-આલો રાટનો ખાઈ અવતાર પુરો કરવો પડે છે પુરેમાં સ્ત્રી વિનાતું પર ચલાવવાની અગવડ છ મહીમાં પણ નથી લેવી શકતા, પણ સ્ત્રીઓને રમ, મુખ ને પ્રિયથી કીત શવન અનિચ્છ છતાંએ ગાળવું પડે એ ન્યાય નથી. જે સમાજ કદિને વમરી રહી, સમયની જરૂરીઆત પ્રમાણે ફેરાર નથી કરતો તે સમય આવે અવ્યવસ્થિત અને છિલ્લિલ થાય છે અને છેવટે નાશ પામ્યા વિના રહેતો નથી

સ્નેહવય અને દેહવયના સુખદાઅરમાં પણ ધણી વાર સુખવાઈ જવાય છે. પ્રથમ તો આપણે ત્યાં સ્નેહવય યાજન નથી, એટલે એ જેટલ અસ્થાને છે. પરંતુ પછી એ દેહવય રજા હતાં કે સ્નેહવય, એમ એક પાટવા જતાએ સોકમનના આત્મ પ્રયત્ન પ્રવાહ આમે એ સ્નેહવય નહોતાં થયા એવું કહેવાની દીમિત પણ કોઈ વિધવા નહીં કરે. હજી આપણે પરણેલો બધ મટતો નથી. સોકમનનો તો જોગ, એ વિચિત્રમાં આત્મ સુખદાઅરો ઉત્પન્ન કરવા કરતાં મુકલકીનો ઉપાય શોધવો વધારે જરૂરનો છે. પ્રતિબધ કાઢી નાખો. જેને એનો સાબ નહીં લેવે

હોય તેની સ્વતંત્રતામાં એથી કે વધી આવતો નથી.

સંયુક્ત કુટુંબવ્યવસ્થા દહાડે દહાડે નષ્ટ થતી જાય છે. એના કાયદા અને ગેરકાયદા અને છે. સ્ત્રીઓને વ્યક્તિ તરીકે તેમાં સ્થાન ન હતું, તેથી એમને વિકસવાનાં સમય કે સાધન એમાં નહોતાં મળતાં; પણ એજ સંસ્થાને લીધે વિધવાઓથી માનભેર જીવનનિર્વાહ કરી શકાતો. હવે તો એ નષ્ટ થતી સંસ્થા બચાવવી ચોખ્ખો હોય તોએ શક્ય નથી. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય જેમજેમ વધશે તેમતેમ એ સંસ્થાને લીધે ઉત્પન્ન થતી પરવશતા વધારે સાધશે. પણ સ્ત્રીઓએ એટલી સખલ અને સ્વાશ્રયી બનવું જોઈએ કે એ સંસ્થાના નાશની સાથે એમનાથી છેક નિરાધાર ન થઈ જાય.

કેટલાક આગળ પડતા વિચારવાળા માણસો આપણા સમાજમાં છુટાછેડા દાખલ કરવાની હીમાયત કરે છે. સમાજની અત્યારની સ્થિતિમાં એ પ્રયોગ આપણે માટે-ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને માટે-ઘણો લયલરેલો છે. સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય હજી મળ્યું નથી; કમાતાં એમને આવડતું નથી; બહારનાં કાર્યોના બોલથી એ કંટી ધડાઈ નથી. આવી નિરાધાર સ્થિતિમાં છુટાછેડાની પ્રથા સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિએ તો અત્યારે અત્યંત હાનિકર છે. સ્ત્રીઓ જ્યારે એ અજ્ઞાન અને અર્થની નિરાધારીમાંથી મુક્ત થાય ત્યારેજ એ વીશે વિચાર કરવાની પણ હાંમત થઈ શકે. જ્યારે એ પ્રથા દાખલ કરવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પણ પ્રેમની ભાવના એટલી સખળ હોવી જોઈએ કે એનો ઉપયોગ નષ્ટપ્રાયજ થઈ જાય.

છુટાછેડાનો વિચાર કરતાંજ પાશ્વર્ય લગ્નસંસ્થાનો વિચાર આવ્યા વિના રહેતો નથી. એમનામાંથી આપણે કેં ગ્રહણ કરી શકીએ નેમ છે કે નહીં તેનો વિચાર ખરું તે સાથેજ સ્ફુરે છે.

પશ્ચિમમાં તો પ્રેમ અને લગ્નના પ્રશ્નો ઉકેલવાનાં પુરાણો રચાતાં જાય છે. ભાતભાતના પ્રયોગો એ વિષયમાં થયા કરે છે, છતાં એમના એ પ્રયોગો હજી સફલ કેમ નથી થતા એ પ્રશ્ન સહેજે થયા વિના રહેતો નથી. પ્રેમ એ એમના લગ્નનો પાયો છે એમ એ લોકો માને છે, છતાં લગ્નમાં સુખવું પ્રમાણ સરવાળે આપણા કરતાં વધી જતું નથી તે શાથી?

શ્રીપુરુષોત્તમ સમાનતાનો સિદ્ધાંત પશ્ચિમ બહુ ભાર મુકીને જગતને સંભળાવે છે, પણ ખરી રીતે એમની સમાનતા હજી મંદૂર નથી. ત્યાં સમાનતાના સિદ્ધાંતોના આદરે પ્રચાર છતાં અને સમાનતા ભોગવવા માટે ઘણી વધારે સરળતાઓ છતાં ઝીણી નજરે જોઈએ તો સ્ત્રીઓ અને પુરુષો હજી એક સપાટી પર નથી. સામાન્ય જીવનમાંજ નહીં પણ ત્યાંના કાયદામાં પણ મીઠકતના, પત્ની તરીકેના કે વ્યક્તિ તરીકેના સરખા હકો અમરમાં આવ્યા નથી. કાયદા એ જનસમાજની વિદ્યમાન સ્થિતિનું સાત્તું પ્રતિબિંબ હોય છે. માનવની ઉદ્ધારિતિનું માપ એના પરથી વધારે સારી રીતે કાઢી શકાય.

ત્યાંનાં કાળોમાં આત્મિક સાધવાને આદર્શ નથી હોતો, પણ તે ઔદિક સુખ, આનંદ, સગવડ વગેરે ઉપર વધારે રચાયેલાં હોય છે. આત્માને ઓળખવા કરતાં-દેહને

એળખવાનો પ્રયત્ન એ સેકિમાં પ્રમાણપટે હોય છે. દેહની સમયમાં રહેમાન પણ ન્યૂના લાગવા માટે કે તે દિવસથી લગ-જીવનમાંનો રસ જોઈને થવા માટે છે.

ત્યાંનાં જંગલો મહા નદી થવાતું એક બીજું પણ કારણ છે. સર્વ વસ્તુમાં આર્થિક દૃષ્ટિને વધારે મહત્ત્વ આપવાની ત્યાંના સેકિને તેવ પડી છે, અને લગ્નમાં પણ આંધ્રાણીની દૃષ્ટિ બુલાતી નથી મનવડનો મોહ, આર્થિક દૃષ્ટિનું પ્રામત્ય, આદરનો અભાવ વગેરે ધણું કારણો પ્રશ્નની લગ્નજીવનનાં નિષ્ફળતાનાં કારણો ગણી શકાય.

પણ એ બધું જાણે એ પ્રશ્ન છે. અને એમની નિષ્ફળતાઓમાંથીએ લક્ષ્યના લક્ષ્ય સંજાગળા વિના રહેના નથી અને ઐશ્વર્ય પામેલાં દંપતીઓનો પણ ત્યા અભાવ નથી.

પ્રશ્નમાં રજાનું પ્રેમ અને લગ્ન, (Hindu love and marriage) વચ એક સામાજિક કાર (marriage-contract) વગેરે પછેનો પ્રવાર વધવા માટેનો શરૂ છે. આપણી દૃષ્ટિએ તો આ પ્રશ્ન સામાજિક જવાબ-દારીઓમાંથી જાણી જાણના બદલાના રેખાય છે. ઈર્ષ્યા અને સામાજિક અનવરણ-નો પણ એથી પાર ન રહે જુગલોને માટેજ દલુ અર્થજો સમાજ તેમાર નથી અને છુટાછેડ કરનાં આ નથી કાવત્રામાં ખામ કરીને આંખોને અને તે દાગ આપ્યા સમાજને જોઈને વાપ નથી આપણા સંસારમાં તે એ જાતના પ્રયોગો કરીએ સફળ થાય એમ લાગતું નથી.

અનાર સુધી આપણે આપણી અને પશ્ચિમ-ની લગ્નજીવનનાઓમાં ક્યાં ક્યાં અપૂર્ણતા-ઓ નહે છે તે જોઈએ, એ અપૂર્ણતાઓ કેમ પુરાય એ પ્રશ્ન તરતજ થવા વિના રહેલો નથી.

લગ્નજીવનની કૌશી મુખ્ય અને મોટામાં મોટી શરત પ્રેમ છે. એ જ્યાં નહીં હોય ત્યા અભાવ, જાનિ અને દેવેલી સિત્તાના હર પવે તડવાડી. પ્રેમની ભૂમી એટલી જલ્દત જોઈએ કે તેમાં આ સર્વ સિત્તાઓ ઓગળી જાય ખરી રીતે તો લગ્નમાં બધી પક્ષતા આવે કે ગાંધારના ફાટા વધવા માટે તે પહેલાજ થવા જોઈએ, એથી પતિપત્નીનો વિકાસ એકબે નહીં પણ સાથેસાથેજ થતો જાય છે, અને વિરોધી પ્રયત્ન થવાના બચમાંથી બચે અરી ખચી રાકાય છે, લગ્નની સફળતા દંપતીના આત્માના ઐશ્વર્ય પરથીજ માંથી રાકાય છે સમસરકારિના હોય તો આવાં ઐક્યો રચાતા વાર લાગતી નથી અથવા આવા ઐક્યને પ્રશ્નજો સમસરકારિના આવે એમ કહીએ તોપણ ખોટું નથી.

એ આત્માને ઐક્યનો અનુભવ કરવા પ્રથમ તો સરીર અને મનનું સાદ્યર્થ જોઈએ ભુદિ અને જાતનાની સદાનુકૂળિ જોઈએ આદર્શ રચવાની આકાંક્ષા અને પ્રહા જોઈએ, એ સર્વ પર રચાએલા ઐશ્વર્યમાંજ એક મન અને એક પ્રાણ પ્રમટે. આવા ઐક્યને સમાજના બદારના બંધનની જરૂર નથી પડતી. પત્નીવત અને પતિવત એ તો માત્ર બદારના આકાર છે. એમાં ઐક્યની ચેતના પ્રમટે ને. એની મેક્ષ એ મજબૂત થાય અંતરમાં પ્રમટેજ એક સંલિતને કે પત્નીપતિજીવાને નથી રહીતી જરૂર કે નથી

અનાદરનો ભય. એ તો સ્વયંબૂ પ્રગટવાનું ને
મહાકાળ ટકવાનું.

કોઇ કહશે કે જે સ્ત્રીઓ લગ્ન કરે અથવા
સૌભાગ્યવતી હોય તેમનીજ દૃષ્ટિએ આ
બધો વિચારકરાએત્રો છે; કુમારિકાઓ, વિધવાઓ
અથવા જેમને છ'ંદગીમાં કે વ્યવસાય જોઇતો
હોય એવીઓનો તો આમાં વિચારજ કરાયો
નથી. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ત્યાં સમાનતા અને
કેળવણી ધણી વધારે છે ત્યાં પણ એ
પ્રશ્નનો અંતોપકારક નીકાલ હલુ થઇ શક્યો
નથી. સ્ત્રીઓ કસાર્ક કે ટાઇપીસ્ટ કે નીરાળની
મહેતી થાય, પણ છ'ંદગીની અગત્યની અને
હમી જગ્યાઓ તો ત્યાં ધણુંખરું પુરુષોધીજ
શકાએલી છે. સ્ત્રીઓને હવે બેરીસ્ટર, ડૉક્ટર
કે માયન્ડીસ્ટ થવાને ત્યાં પ્રતિબંધ નથી,
પણ છવનવિગ્રહમાં તો એમનું સ્થાન હજી
એમની એ પદવીઓમાંએ પુરુષોની બરોબરીનું
નથી. ધંધાના ક્ષેત્રમાં તો સ્ત્રીઓએ કોઇ પણ
સ્થળે કે અપૂર્વ કરી બતાવ્યું હોય એવું
ખાસ જાણવામાં નથી. રાજકીય અને
સામાજિક મુદ્દારણના પ્રશ્નોમાંએ ઇંગ્લંડ કે
અમેરીકાની સ્ત્રીઓ બાંદ કરતાં બીજા દેશની
સ્ત્રીઓ શહેરી કે પ્રજા તરીકે ખાસ બહુ
યોગદાન રમ લે છે. આપણા દેશમાં તો કેળવણી-
ની બારાખડી આપણે હજી હવે શરૂ કરીએ
છીએ. વળી છ'ંદગીનાં બહારનાં ક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓએ
ત્યાંનુધી પ્રવેશ નથી કર્યો-મહત્વની
એક પણ જગ્યા સ્ત્રીઓના અધિકાર નીચે
હલુ આવી નથી, અથવા એક પણ સ્ત્રી એવા
અધિકારને પાત્ર થઇ નથી-સાં મુધી કેળવણી
અને લક્ષ શીવાપના બીજા બધા પ્રશ્નો માત્ર
સિદ્ધાંત તરીકેજ ચર્ચા શકાય. વ્યવહારમાં
એનો ખાસ ઉપયોગ હમણાં તો દેખાતો નથી.

સિદ્ધાંતોનો પ્રશ્ન છોડી અસારે તો માત્ર
તાત્કાલિક જરૂરીયાંતોનોજ વિચાર કરીશું.
લગ્નનો પ્રશ્ન વિચારવાની સાથે તરતજ બાળ-
ઉછેર, સુવાવડ, અશક્ત શરીરો, અને બાળકો-
નું મરણપ્રમાણ વગેરે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય
છે. દિવસે દિવસે પ્રજાની અને પ્રજાની
માતાઓની લયંકર દશા થતી જોઇ એ
સ્થિતિનો આપણે વેળાસર ઉપાય ન કરીએ
તો એ આપણને ક્યાં થસડી જશે એ વિચાર
બહુ ભયાનક લાગે છે. એ વીશે તાત્કાલિક
ઉપાય લેવાની ખાસ જરૂર છે.

સ્ત્રીઓ અને બાલકો માટેની અભ્યાસની
જરૂરીઆત ગણીએ તો આ પ્રમાણે ગણી
શકાય:—

૧. સ્ત્રીઓ અને બાલકો માટેની ખાસ
ઇસ્પીતાલો, અને સુવાવડખાનાંઓ.

૨. બાલકો માટે અંગકસરતના અખાત્ર.

૩. બાળઉછેર માટે માહિતી આપે
એવા કસાસો ઉઘાડવા તથા એ વિષયનું
સાહિત્ય બહોળા પ્રમાણમાં બહાર પાડવું.

૪. કુટુંબની અંદર પણ બાલકને કે
માતાને સગવડ બીલકુલ મળતી નથી તેમજ
બાલકના શારીરિક અને માનસિક વિકાસને
માટે કે પણ દરકાર લેવાતી નથી; એ
સ્થિતિ દૂર થવી જોઇએ.

૫. ખુલ્લી હવામાં રહેવાનો શોખ વધારે
પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થવો જોઇએ. સ્ત્રીઓએ
કસરતની ટેવ પાડવી જોઇએ.

જિનસણુ અદા કરવા બાલકો કંપન કરવાં એમ હોંડુ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. શાસ્ત્રમાં નવા સ્ત્રી સખાલ ત્યારે એક કવચ ઉમેરવી પડે કે અસકત અને હુદ્દીન બાલકોને નિપજ કરનાર માતાપિતા રોસ નરકના અધિકારી થાય છે. ધર્મશાસ્ત્રની આદ્યા વિના આપણને એ વાત સુઝવાની નથી.

કવચમાં સ્ત્રીઓના અધિકાર વીગે માલતા બંધંકર અન્યાય વીગે પણ એ શબ્દ આ રથને કથા વિના નહોં ચાલે. કાવદામાં સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર બુદ્ધિ તરીકે નહોં પણ પતિની મીલકત તરીકેજ હમેશાં ગણાઈ છે-તે કે શબ્દોમાં એ હમેશા પતિનું અર્થાંગ કહેવાય છે. એટલી સમ્યક્તા માટે સ્ત્રીઓને શાસ્ત્રકારોનો જરૂર આજાર ખાનગો જોઈએ.

કાવદામાં પતિ મરી ગયા પછી પુત્ર હોય તો પત્નીને પતિની મીલકત પર માત્ર બોરાઈ-પોસાઈનોજ અધિકાર રહે છે. બાળક ન હોય અને પત્ની વારસ થાય તોપણ એનો અધિકાર માત્ર એ છોડે ત્યાં સુધી મીલકતના ભાગવટા જોડેજોડ હોય છે પછી એ મીલકત પતિના વારસામાંજ જઈ શકે. કેમ સ્ત્રીને પિતાનો વારસો મળ્યો હોય તોપણ તેનાથી પતિની દવાનીયાં તેની સમતિ વિના કોઈને તેમાંથી કે આપી ન શકાય અથવા વેચી ન શકાય એવો પ્રતિબંધ રહેજો હોય છે. બીજા નાનાના અન્યાયો પણ કે યોગ્ય નથી. પતિ જીવતો હોય અને સ્ત્રી ફરી વાર પરજી અથવા પતિપત્નીને ન બનતું હોય અથવા પતિ કુટુંબનું દિન ન માયસમાં મીલકતની ગેરબ્યવસ્થા કરતો હોય એવા કોઈ પણ સંબોગમાં સ્ત્રી નો સમગ્ર નિરાધારજ હોય છે. સ્ત્રીની પદવી જન્મે ત્યારથી મરે ત્યાં સુધી છેક પરગણની

હોય છે. સ્ત્રીઓએ કાવદાના અધિકારનો પ્રશ્ન જરૂર ઉપાડી લેવા જોવો છે. પણ બીજા દષ્ટાકાઓ કરતાં મુખ્યભૂમી સ્થિતિ એ વિષયમાં વધારે મારી છે એમ કદી શકાય.

આ નાતા લેખમાં સ્ત્રીજીવનને સમતા મુખ્યમુખ્ય મુદ્દાઓ સમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સજી જણા પ્રશ્નો એમને એમ રહી ગયા છે. સ્ત્રીઓ તરફથી અને સ્ત્રીઓના દિનૈવીઓ તરફથી દરેક પ્રશ્નો વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કરવાની ખાસ જરૂર છે. માત્ર વિચાર કરવાનો છે એટલુજ નહોં પણ એ વીગે બ્યવહારિક ઉપાયો પણ એના પરિણામે મેળવવા જોઈએ.

કાલતા સ્ત્રીજીવનને નીહાળતાં એને દયાજનક રીતેજ બીનું ક્યું નિરીક્ષણ ફોબી શકે તે સુઝતું નથી. સાલ મુનશીએ એમના એક લેખમાં કહ્યું હતું તેમ કાં તો કોઈક કોણે એ 'દેવી' છે. ધણે કોણે એ 'દામી' છે રમકડાની માફક કા તો એ કોઈગ રમ શોભાવે છે. કા તો આખી છ'દમી એક પણ અતંત્ર વિચાર કે જાવના વજર પેનર' કરી પુરી કરે છે. એના પત્નીભાવમાં પ્રેરણા નથી. એના માતૃત્વમાં હોમ કે ઉમરગો નથી. એના અગિનીભાવમાં પ્રદુનતા નથી. પુત્રીભાવમાં એ સમ રાક ને મરીનડી દેખાવ છે. પુરવો પ્રેરણા માગે છે પણ આ સ્ત્રી-સહિમાથી પ્રેરણા કેમ આવતરે?

મમાન જંગવળી પસર આ ગિથિત મહત્તાવાની નથી. અતર વિકસામ્યા વગર ખાલ જીવન વિકસવાનું નથી. મારિઅનું, બ્યવતનું, રાતનું જળ પામ્યા વિના સ્ત્રીઓઈ મસૂનિતી રચના થવાની નથી અને એ યોગ્ય ૫૬ પામેવાની નથી.

પણ નિરાશ થવાની જરૂર નથી. સ્ત્રીઓની આ સ્થિતિનો વિચાર થોડાકણો તો સમાજમાં ક્યારનોએ થવા માંડ્યો છે. આપણું જાહેર જીવન સ્ત્રીઓના નામ વિનાનું છેક ખાલી નથી. પુરુષોના ટેકા શીવાય કેં સ્વતંત્ર કાર્ય સ્ત્રીઓએ નથી કર્યું એ ખરું, પણ આજે આધાર લઈને ઉભી થતી સ્ત્રીઓ કાલે એકલી ચાલતાં શીખશે, અને અન્યને દોરશે. સમાજસેવામાં એ સ્ત્રીઓનો ફાળો ક્યારનોએ શરૂ થઈ ચુક્યો છે. અને વનિતાવિદ્યામ જેવી સંસ્થાઓ સ્ત્રીઓનાંજ પ્રયાસનું ફળ છે. સાહિત્યમાંએ છુટા છવાયા તે નાંતા પ્રયત્નોની શરૂઆત સ્ત્રીઓમાં ક્યારની થઈ ગઈ છે. કડાના પ્રદેશમાંએ સ્ત્રીઓએ રસ લેવા માંડ્યો છે. નિરાશાના અધિકારમાં આશાનો ઉભસ ઉતરવા માંડ્યો છે. પ્રકાશના પારાવાર એમાંથીજ રેલશે.

નવસંસ્કૃતિની ઘટનામાં સ્ત્રીઓ ક્યાં? એ આંખ આગળથી સરી જતા એક ઉજ્જવલ જાયાચિત્રને પકડવાનો પ્રયત્ન અસ્થાને નથી.

આંખ આગળ દ્રૌપદી સમી પ્રતાપી આવ્યું ફલની આંધણત્રાઓની હાર ઉભી થતી દેખાય છે.

તુરજહાં સમી સમ્રાટીઓનાં અનેકરૂપે દર્શન થાય છે. સીતાનમ સમાં અંખડ અને અદ્વિતીય પ્રેમી જોડલાંઓ અવતરતાં લાગે છે. રામાયણના સીતારામ કરતાંએ તેમનો સહચાર વિવિધ સ્વરૂપે દેખા દે છે. મી. અને મીસીસ બ્રાઉનીંગ સમો સાહિત્યમાં સહચાર, મી. અને મીસીસ પોલ રીશાર સમો યોગમાં એકતાર, મી. અને મીસીસ એસ્કવીથ સમાં જાહેર જીવનનાં રસીઆં, અને મી. અને મીસીસ સીડની વેચ જેવા મહુરપ્રવૃત્તિના ઉપાસકોના અવતારો ગુજરાતની નવસંસ્કૃતિને જન્માવશે અને પોષશે. ત્યારે સરસ્વતી દેવી સદેહે અવતાર લેશે. લક્ષ્મીદેવીના વાસ સદૈવ થશે. જોન સમી વીરબાલાઓ પાકશે. સાવિત્રી સમી મૃત્યુનેએ ડરાવે એવી તેજસ્વી પત્નીઓ થશે. અને ત્યારે પ્રેમ, સંસ્કૃતિ અને જીવનનો ઉત્કર્ષ સાધતી નારીઓ અને એમને અતુરૂપ નરો પાકશે; ત્યારે સ્ત્રીપુરુષોના અંતરની એકતા સંધારે અને ત્યારેજ ગુજરાતમાં નવયુગ અને નવસંસ્કૃતિની સ્થાપના થશે.

કલા અને કલામયતા

લેખક.

ડૉ. રતિલાલ હરિલાલ પંડ્યા

બી એ, એવએલ. બી, બાર-એટ-તો.

સમ, સાહિત્યસંસદ.

—*—

દેશદેશના ઇતિહાસના સમજી અને વિચારમીલ આધ્યપન કરનારને, તેમના અનેક પ્રકરણોમાં, એ પ્રકરણથી કોઈ વધારે આકર્ષાદારી, આકર્ષક અને આર્થિક મોહપ્રદ પ્રકરણ નથી કે જેમાં દેશદેશની આર્થિક ઉદ્ધારના, એકલે કે સહિત એ નિમિત્ત મીઠાઓએ બાધેલા કુદરત ઉપર વસતા માનવસંકુલની કમરદાન નિર્મય શક્તિના કમલ, આરિઓવના, અદુરવાય મહાએલો હોય. રાજ્યોના મોજરોજ અને વિશ્વમંડળના વર્ણનો, તેમની હારજીનો, તેમના વિચારો અને કાવલવાના વજુનો, તથા સમયાનુસાર રાજ્યન કુદરત, બિન્નબિન્ન રાજ્યમળાની મતારીશાનાં નિરૂપણ સાચી રીતે ઇતિહાસ નજી પરતુ માનવ હનિગતની ધમધમની મહામળીના માથ ઉપગ્રવાહો છે એમ અન્ય દુનીઆએ ઘોઘ સમય પહેલાં મદલુ કર્યું. અને એ સત્યની ત્યારે મંજીરતા સમ વાય છે ત્યારે ઇતિહાસ જુદા સ્વરૂપે દેખાય

છે અને તેનો પાક જુદા સત્યો અને ઉપદેશોના ઉદભોધ કરે છે. કોઈ પછી દેશના ઇતિહાસનું લક્ષ્ય, તે દેશની પ્રગતી બુદ્ધિ અને આર્થિક-વિશિષ્ટતાઓના વિકાસનો ચીનાર આપવો, ને છે. અથવા હોતું નેહએ; અને સહિત ઇતિહાસનું લક્ષ્ય સમસ્ત માનવજાતિની શક્તિ અને આર્થિકવિશિષ્ટતાઓના વિકાસનો ચીનાર આપવો એ હોતું નેહએ. કારણ ઇત્યરપ્રણીત પાર્થિવસહિતમાં મનુષ્યાત્મા અને તેની ક્રિયાઓ જેવું દિવ્ય અને દેદાપમાન બીજી કે નથી.

મનુષ્યાત્માની ક્રિયાઓ અનેક છે, તેણે યંત્ર ઉત્પત્ત કર્યાં, ધર્મ પાંખ્યા, નીતિશાઓ ઘડ્યાં, ન્યાયના કાનુનો રચ્યા. રાજશાસનો-રચ્યાં અને એમ અનેક રીતે કુદરતની પેશન અને નિર્જન સપાટી ઉપર પોતાનાં પ્રભાવ અને પ્રતિભાદર્શક મુશ્વેષદિશ રચી પૃથ્વીને વસવા મોઝ

અને જગતને સ્પૃહણીય બનાવ્યું. આ અર્થમાં
જોતાં કુદરત અને કલા વચ્ચેનો ભેદ મૂલ્ય-
ગામી જણાશે અને તેથી પણ વધારે, કલાનું
ક્ષેત્રફલ, મનુષ્યની આદ્યત સર્વ પ્રવૃત્તિઓના
પરીધની સાથે પરિમિત થયેલું દેખાશે. સામાન્ય
માનવશાસ્ત્ર (sociology) ના અભ્યાસીને
પોતાના કર્તવ્યપ્રેરેશની અપરિમિતતા તથા
અનેકવિધ વિવિધતા પણ દૃશ્યમાન થશે.

ત્યારે કલાની સીમાઓ મનુષ્યાત્મના આંતર
સામર્થ્ય નેટલીજ છે. અર્થાત્ નિઃસીમ છે.

પરંતુ કલાને સાધારણ સમજણમાં આ
વિશેષ અર્થમાં આપણે વાપરતા નથી. કલાને
આપણે વિજ્ઞાન સાથે સરખાવીએ છીએ અને
વિજ્ઞાનથી જુદી પાડીએ છીએ. વિજ્ઞાન
અને કલામાં મનુષ્યની વિધાયક શક્તિનું
પરિણામ હોવાનો ગુણ સમાન હોવા
છે તેથી તેઓ 'જુદા' એ વિશિષ્ટતાથી પડે
છે કે ન્યારે વિજ્ઞાનને પ્રકૃતિનાં વિદ્યમાન
સત્ત્વોના પૃથક્કરણમાં અને તેમના નિયમોના
સંશોધનમાં પરિસ્થાપિત થાય છે ત્યારે કલાનો
પ્રધાન અંશ એ છે કે તે પ્રકૃતિથી પર એવાં
અપાર્થિવ સત્ત્વોના પરિવેશમાં સાર્થકતા
પામે છે. આનો અર્થ એમ નથી કે કલા
કદી પાર્થિવ સત્ત્વોનો આધાર અંગીકર કરતી-
જ નથી, અને વિજ્ઞાન કેવળ કલાહીન,
તેથી આધારમયજ છે. વિજ્ઞાનના શાસ્ત્રનિપુણ
કોને, કલાના કોવિદો નેટલીજ પ્રસંગોપાત્ત
દૃશ્યો કેલ્પનાની સદાય લેવી પડે છે, ન્યારે
નેટલીજ અર્થે કલાની આધારભૂત વસ્તુ
ભાવિક પ્રદર્શ રચેલી છે, તેટલે અર્થે કલા
પણ પાર્થિવજ છે. વિજ્ઞાન અને કલા વચ્ચે જે
ભેદ છે તે ઉત્પન્ન કરનાર 'ગુણવિશિષ્ટતા' તે
બંનેના દૃષ્ટિકોણમાં સમાવેલી છે. વિજ્ઞાન
ન્યારે પ્રવૃત્તિ ત વસ્તુસ્થિતિને સંબંધી અને

સમજવવા માગે છે ત્યારે કલા, તેથી વધારે
હવે જોઈ, તેની પાર જોઈ, તે વસ્તુસ્થિતિને
આધારભૂત કરી, મનુષ્યહૃદયને આનંદ આપે
તેવી કોઈ નવીન સૃષ્ટિ સર્જવા મથત કરે છે.
આ અર્થમાં કલા ન્યારે મનુષ્યની કલ્પના
અને કર્તૃત્વશક્તિનો સાક્ષાત્કાર છે ત્યારે
વિજ્ઞાન તેની સંશોધક શક્તિનું અને તેની
લુહિતું સ્વરૂપ છે.

પરંતુ સાધારણ વપરાશમાં કલાને આપણે
આથી પણ વધારે સંકુચિત અર્થમાં વાપરીએ
છીએ. કલાને બે પ્રકારની આપણે માનીએ છીએ.
એક ઉપયોગી કલા અને બીજી લલિત કલા.
પ્રથમમાં સુધારની, મોનીની, લુહારની કલાનો,
તથા ગૃહ બાંધવાની, ખેતીની, બાગબગીચા રચવા-
ની, અને બીજી કલાઓનો સમાવેશ થાય છે; ન્યારે
બીજા વિભાગમાં સંગીત, સાહિત્ય, ચિત્રકામિ,
શિલ્પ વગેરે કલાઓની ગેલુનાં યોગ છે. આમાંથી
પ્રથમ વિભાગમાં મુકાએલી પ્રવૃત્તિઓને સામા-
રીતે કલા કહેતાં આપણે શરૂમાંએ છીએ અને
બીજા વિભાગની 'લલિત' કલાઓને કલાઓ
કહીએ છીએ. ત્યારે પ્રથમ વિભાગમાં મુકાએલી
વસ્તુઓ કલાઓ નથી? કે તે શું બાકી લલિત
છે? અથવા કલો એટલેનું શું?

કલાનો લલિત અને ઉપયોગી એમ આ
લોકવ્યવહારમાં પડેલાં પરસ્પરવિરુદ્ધ વિભાગો
તપાસતાં પરિણામ એ આવેલું જણાય છે કે
લોકની સંમતિમાં આ બંને વિભાગો વચ્ચે
બેદનું કારણ એકનું લલિતત્વ અને બીજામાં
તેના અભાવ એ છે. અર્થાત્ કલાનું પ્રધાન
લક્ષણ લલિતત્વ હોઈ, તે પ્રથમ વિભાગમાં
મુકાએલી પ્રવૃત્તિઓમાં ન હોતાં, તેમને કલા
કહેવા નેનસમાં ને નામિરકું દેખાડે છે.
આ પ્રવૃત્તિઓ ઉપયોગી છે ખરી, એટલે કે
સુધાર ને નતભેતલું લક્ષણ એ બંને છે,

છે પરંતુ તેમાં કલા નથી. તેથી પણ આગળ વધીને જોએ તો જાણીએ કે મુશ્કેલી, પહાડ, કે નદીઝરણીની રમણીયમાં રમણીય રચનાઓ-દેખાવો-જેનારનાં નયનોને અત્યંત આનંદ કરે અને તેમનાં હૃદયને અત્યંત તુષ્ટિપ્રદ લાગશે ખરી; પરંતુ તે રચનાઓ-દેખાવો-માંની એકમાં, તેમના અંગેષ્ટ વિલાગોની અત્યંત કલામય ગોઠવણીઓ હોવા છતાં, કલા નથી. આ ક્ષિત-જનક વસ્તુ-વિરોધિતા વધારે ક્ષિતજનક સ્વારે થાય છે કે જ્યારે આપણે સમજીએ છીએ કે, જો કે આ નદી, (નર્મર, પર્યંતો અને ખીણોના મનોહર સ્થિતિસાંદર્ભના દેખાવોમાં) કલાની છાયામાત્ર પણ નથી, તોપણ તેવાં દશ્યોને ખીનઅનુભવી રીતે પણ સહેજ ફલક ઉપર ઉતારવા મથન કરતા ચીતારાની પીંછીમાં કલા છે, આનો શો અર્થ? અથવા આનો કે અર્થ છે ખરો? આ દેખાતા ભેદ અને વિશેષ-નો ઉત્તર એજ છે કે જે સકળ કલાનું વિશિષ્ટત્વ-વિધાયકતા, સંપ્રયોજકતા-તેનો અંશ સહેજ પણ ખીનમાં છે જ્યારે પહેલામાં તે મુળથી સહેજમાત્ર પણ નથી.

ત્યારે કેવળ સુંદરતા તે કલા નથી. સુંદરતા નૈસર્ગિક હોય શકે જ્યારે કલા હમેશાં સંયોજિત હોય છે. સુંદરતા આકર્ષક હોય શકે જ્યારે કલા સહેજ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે.

ત્યારે સમજાય છે કે કલામયતા એ ઉપર વર્ણવેલા ગુણોથી ઓછ ભુદ્ય પ્રકારનો ગુણ છે. ઓછ પણ વસ્તુ કે વસ્તુરિચિત કલામય હોવી એટલે તેમાં ચોખ્ખાઈ, સફાઈ વગેરે ગુણોથી ઓછ ખીછ જાતનો ગુણ રહેલો છે એમ કહેવું તે. ત્યારે આ ગુણના વિવરણ પરત્વે આપણે કે વધારે કહી શકીએ તેમ છે?

કલા નૈસર્ગિક નથી પરંતુ વિરચિત છે તે આપણે જોઈએ. હવે આગળ વધી આપણે

કલાકારની રચનાની સહેજ ઉડી પરીક્ષા કરીએ. કલાકારની આ રચનાની કે વિશિષ્ટતાઓ છે?

સાંદર્ભ અને કલાનો ભેદ. આપણી સમજ રાખી, આપણા જીવનનાં કેટલાંક સામાન્ય રમણીય દશ્યો તપાસતાં આપણને લાગે છે કે દીવાળીમાં ઘેરઘેર ચતી વિસ્તીર્ણ રોશનીમાં, ફુલના હારથી ઢંકાઈ ગયેલી મહાદેવની મૂર્તિમાં અને વિવિધ પ્રકારનાં અનેક આભૂષણો-થી છવાયેલી મારવાડની અંગનાની દેહશૌભમાં, કલાનું તત્ત્વ રહેલું નથી. ઘરને ગોખેગોખે, અને માળની પાળેપાળે, દીવાઓની હાર પર હાર જોતાં દીવાવલિની શોભા નીરખવા નીકળનારને આનંદ થાય છે ખરો, પરંતુ એ દીવાઓનાં ઝુંડ ઉપર ઝુંડની અંદર, ગોળ કમાન કરી ગોઠવીને મુકેલા થોડા દીપકો નેટલી મોહકતા કે આલ્હાદકતા નથી એમ અને સહજ લાગે છે. તેજ રીતે તેને પ્રતીત થશે કે ફુલતોરાથી ઢંકાઈ ગયેલી મહાદેવની મૂર્તિની અંદર, આજી પરંતુ રમ્ય રીતે શણ-ગારેલી મહેશ્વરીની મૂર્તિની અસરકારકતા નથી, અને અનેક અલંકારથી ચિત્રિત વાઘ જેની દેખાતી મારવાડની અંગનામાં, થોડાં પણ સુંદર રીતે પહેરેલાં ભૂષણોથી અલંકૃત ગુજરાતની લલનાની આકર્ષકતા નથી. અને પાસનાં દરેક દશ્યમાં આનંદ છે. કારણ સુંદર તો દીપક, ડુલ અને સુવર્ણ ત્રણે છે: ગમે ત્યાં હોય અને ગમે તેવી રીતે હોય પરંતુ આનંદ આપ્યા વિના તેમથી એક રહેશે નહીં, પરંતુ એ છતાં એ અને જાતિનાં દશ્યોના આનંદમાં ભેદ રહેલો છે. એકનો આનંદ ચ્યૂલ અને હલકો છે જ્યારે બીજોનો આનંદ સક્ષમ અને ઉચ્ચ છે. અને આ ભેદનું કારણ શું? કારણ એજ કે જ્યારે પ્રથમ પકિતનાં દશ્યોની અંદર અંતર્વિલાગોની

મુંદરનાની બરહક કરતી હોય છતાં, તે સમસ્તની મુંદર અમર થાય તેવી રીતે મેલવણુ થઇ નથી ત્યારે, બીજી ભતિનાં દરબોની અદર, તેમનાં અંતર્વર્તી એમો મુંદર હોય કે ન હોય તેના પર બહુ લક્ષ ન આપનાં, તે સમજ, જોનાર હિપર સખળી રીતે અસર કરાવે, એવી સર્વપ્રધાન દૃષ્ટિથી અધળી રચના કરાઇ છે. ત્યારે કલાની બીજી વિધિજ્ઞતા. તેનો બીજો અર્થ ત અમલનો મુલ્ય અહીં દરબોએય થાય છે: કલાકાર વિદ્યાચક્ર છે અને તેની કલાની અદર પ્રધાનપણે દખિજત અદર પ્રાપ્ત કરવા માટે તેનાં વિધાનોની તે યોગ્ય ગોઠવણુ કરે છે. કયા તે પ્રયોજના (Design) છે

કલાકારની આ સયોજનક્રિયાના મૂલ તત્ત્વોનો વિચાર કરનારને જણ્યારો કે કલાકારને તેનાં વિધાનોની મુદ્દપૂર્ણાં કંડી સ્થાનચક્ષિ અને પ્રખર વિવેકશક્તિ વાપરતી પડે છે, એટલુંજ નહીં પરંતુ તેની તે વિધાનોની અયોજનક્રિયામાં પણ નેટબીજ અથવા તેથી પણ વધારે કલાશક્તિ દાખવવી પડે છે. બરફે કલાનું કયાત્વ અને કલાકારની શક્તિની ઉચ્ચ નીચતાની કસોટીજ આ છે

કલાનું લોકમાન્ય શક્ષ, સૌદર્ય, તેની પ્રાપ્તિ અનેક રીતે થઇ શકે છે એક વસ્તુના પુનરાવર્તનમાં પણ એક પ્રકારનું સૌદર્ય રહેતું છે. બ્રિમિનિશાસ્ત્રની પ્રણાલિના એક જાતનાં મિંદુઓની બનેલી લીટી સદમદદિએ જોનારને એક રમ્ય વસ્તુ લાગ્યા વિના નહીં રહે. જ્યારે સ્થાપત્યકલાના નમુના જેવી તલેટીથી રોલ્ય કુધી એકને એક જાનના અધિકામવાળી મુખાઇની ચાલીઓમાં એક અમુક જાનનું આકર્ષણુ સામે છે તે પણ આજ કારણને લઇને છે. અને તે છતાં સ્થાપત્યકલાની

અપ્રતિમ સમૃદ્ધિ તો આઝાનો તાજ છે-નહીં કે મુખાઇની ચાલીઓ; અને બ્રિમિનિશાસ્ત્રની અનન્ય સપૂર્ણતાવાળી આકૃતિ વર્તુલજ છે અને નહીં કે સીધી લીટી કે તેના વડે જનદરશી ચોરસ, ત્રણચોરસ અને બીજી આકૃતિઓ ત્યારે સમજાને કે માત્રના એમા "સૌદર્ય". નો અસર રહ્યા છતાં અન્ય મર્વના અભાવે, કોઇ વસ્તુની ધટનામાં તે એકજ હોય તો, તેમા કલાનો મમાવેશ થતો નથી.

જે પ્રમાણે કેવળ સામ્યતામા કલાનો અસર રહેલો નથી તે પ્રમાણે સમજણું અપરં નથી કે કેવળ વૈવિધ્ય તે પણ કલા નથી. સીઓના પરિવેશ માટે વપરાતા વીજાવતી કપાળી "લાનો" આ વસ્તુની માફી પુરશે ત્યારે કલા વૈવિધ્ય નથી તેમ સામ્યતા પણ નથી કયા સામ્યતા અને વૈવિધ્યનું અભિલક્ષ છે અથવા કલાકારની કયાનુંજ કાર્ય આ છે. કલાકાર પોતાના વિધાનોને સુગી તેમની દખિજત લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે ગોઠવણી કરે છે આ વિધાનોમા કેટલાંક સરખાં હોય, કેટલાંક વિવિધ હોય તે સર્વનો યથાયોગ્ય યજા પ્રમાણુ, ઉપયોગ, તે કયા. કલાકાર, યોગ્યતાથી અવગે રચણે કોઇ પણ વિધાનની ગોઠવણી કરે નો તેની સચોજિત રચના કંઈ બની નય. ને કોઇ વિધાનનો યોગ્યતાથી વધારે પ્રમાણુમા ઉપયોગ કરે તો તેની સચોજિત રચના મહેકાઇ બંધ, પરિણામે અમરજાતા. ત્યારે કલાનું અહોંઆ બીજું અને અત્યંત અચળનું અચ દરિએયર થાય છે. કયા એટલે પ્રમાણુ (proportion). કલાનો આ અસર પ્રાપ્ત કરવો એટલો કઠિન છે અને તેને સપૂર્ણ સમજી ખીલવવાની જાગતમાં એટલી ઓછી પ્રતિલા-શક્તિઓ જન્મ પામી છે કે કલાના સાહચર્યાં આ અશને મર્વોપરી સ્થાન અપાય તેમાં નયજ

શુ સ્તુ ગંતુ

વિહંગાવલોકન

૨૨૨૨

લેખક

રત્ન દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી,

મગધ, સાહિત્યમસદ

— — — ભગવાની પુણ્યભૂમિ

વર્તમાન હિંદુમત્તાના મુખ્ય ગુરુમત્તરમાં બધામાં છે. હાલના હિંદુ મતમાં જે મસ્કારો અને જે ભાવનાઓના બળથી એક મતમાં તરીકે હજી લેવામાં છે તે મસ્કારો અને તે ભાવનાઓએ મુખ્યત્વે પ્રભાવ પાડેલા છે. જેકે જેકે સમયથી અર્થ સરકા રાખે હોઈ રૂપ પ્રારણ કરવા માંડ્યું હતું, પણ એમાં કોયેકોયે અનેક નવા સંસ્કારો અને નવી ભાવનાઓ લખાતાં ગયાં. પ્રત્યેક આર્થોએ અનેક સિન્નભિન્ન સંસ્કારોથી પ્રભાવોને પોતામાં મેળવી લઈ એક હોઈ પ્રભાવે પડી ત્યારે આ જુદી જુદી પ્રજાઓના મસ્કારો નેએ અપનાવી લીધા. આ રીતે હજારો વર્ષ સુધી હોઈ પ્રજા અને હોઈ સંસ્કારો પ્રવાહી રવાં. ગુરુમત્તરમાં આ પ્રવાહ એક મહા સત્ત્વરરૂપ જાતી ગુપ્તો હતો. આખા હિંદુ સ્થાનની પ્રજા લગભગ એક સંસ્કારોથી અને

એક સમ્યક્તાવાળી એક પ્રજા જાતી મળી હતી અને આ સત્ત્વરરૂપ નવાં સંસ્કારો મળતા નહોતા પાછા હજી એ સત્ત્વરરૂપ પાછી અનેક નવીની રૂપે હિંદુતાની ખદાર દરદર સુધી પહોંચી હતી આર્થોએ જે સમ્યક્તાને પેદા વખતથી પડ્યા ગયેલી તે હવે પુરેપુરી મજાકે ગઈ હતી, અને હોઈ સમ્યક્તાની અતિ લાચ, અતિ દેશીયતા અને પરમ રૂપરૂપ ભર્તિ તેઓર થઈ હતી ગુરુમત્તરમાં એ હોઈ સમ્યક્તાની મૂર્તિની કાપી થઈ રહી છે. ખીમે-ખીમે પ્રવાહ તદ્દન બંધ થઈ ગયો, શરે નમ્મથી બધાએવા પાછી કોલવા માર્યા, અને હોઈ સમ્યક્તાની મૂર્તિ શીકી પડ્યા ગાડી, ગુપ્ત સમ્યક્તા હીજી થયા પછી પરદેશીઓનાં જે દેશો ને દેશો આ દેશમાં આવ્યાં લાખા તેજે હિંદુ સમ્યક્તાની નજીક તોડી નહીં. પરદેશીઓમાં જાણી જવા નહોતું મુસલમાની

સભ્યતાની પડતી વખતે મુસલમાનો આ દેશમાં આવ્યા છે. પરદેશીઓના ધસારાને અને મારાને શોષ્ય થવાનો, પરદેશીઓ સાથે કામચલાઉ પણ મેળ કરી લેવાનો હીંદુ પ્રજાએ વારંવાર પ્રયાસ કર્યો છે ખરો, પણ છેલ્લાં ૧૪૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ તપાસતાં તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે ગુપ્તસમય પછી હીંદુ પ્રજાએ પોતાના સ્વભાવમાં તાત્વિક ફેરફાર કર્યો નથી. હીંદુ પ્રજાની મૂલભૂત ભાવનાઓ તો ગુપ્તસમયમાં હતી તેજ અત્યારે છે. અલખત એ સમયે જે ચૈતન્યમય અને જ્વલંત ભાવનાઓ હતી તે અત્યારે નિર્જીવ અને નિર્માલ્યરૂપે હીંદુ પ્રજાને વળગી રહી છે. (ખ્રીડીસ સામ્રાજ્યની અંતર તો છેક ઉપરની આમીને થઈ છે.)

કુકામાં વર્તમાન હીંદુ પ્રજાનો અંતરાત્મા જોવો હોય તો ગુપ્તસમયમાં જવું જોઈએ. ગુપ્તોનો ઇતિહાસ—એ સમયે મહારાજાઓનો કાકાનુક્રમ—એ પુરાતત્ત્વની શોધખોળ—કેવાં પરિણામ ઉપજાવી શકે જ એનું સરસ દાનંત છે. પુરાણોએ ગુપ્તો વીશે ટૂંક લખ્યું નથી. ગુપ્તો આગળજ પુરાણો અટકી જાય છે. વિશાલ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી ગુપ્તો વીશે કે ગુપ્તસમય વીશે કે જીવજેવી માહિતી મળતી નથી, છતાં ખુબી તો એ છે કે એ ગુપ્ત-સમયમાંજ સંસ્કૃત સાહિત્યને અસાધારણ ક્ષાલ આવ્યો હતો. સંસ્કૃત સાહિત્યોદ્યાનનાં સર્વ અંગો અપૂર્વ શોભાથી ખીલી રહ્યાં હતાં. જે પુરાણો ગુપ્તો વીશે લગભગ મૈત્ર ધારણ કરે છે તે પુરાણોજ એ વખતના હીંદુ સમાજનું જીવંત ચિત્ર રજુ કરે છે. પણ એ સમયનું હાડપિંજર તો મોટે ભાગે પાશ્ચાત્ય તથા થોડા અત્યંત પુરાતત્ત્વશોધકોએ છેલ્લાં મો—સવાસો વર્ષની મહેનતથી ઉઘું કંઈ છે.

ગુપ્તરાજાઓની વંશાવલિ, કાકાનુક્રમ, અને એ રાજાઓની કારકીર્દીની કેટલીક વિગતો એ બધું જુના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, જુના સીકાઓ અને ચીનાઈ પ્રવાસીઓની નોંધોને આભારી છે. આ પુરાતત્ત્વનાં સાધનો વડે ઇતિહાસનું ખોખું ઉઘું થયા પછી સાહિત્યે—હીંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યે—એમાં જીવ મુક્યો છે. આ ઇતિહાસની આસી તૈયાર થયા પછી અનેક મુંગા પથરાઓ, ગુફાઓ અને ખીજા જમીન બહાર ઉભા રહેલા તથા જમીનની અંદર દટાઈ ગયેલા અવશેષો બોલવા માંડ્યા છે.

ગુપ્તસમયનો વિગતવાર ઇતિહાસ લખતાં તો એક મોટો ગ્રંથ લગાય, પણ સંક્ષેપમાં ગુપ્તઇતિહાસની મોટીમોટી રેખાઓ જોઈએ. મહાન ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૭) યવનો (ગ્રીક લોકો) ને હીંદુકુશની પેઠે પાર અટકાવીને તથા લગભગ આખા હીંદુસ્થાન ને એક જ નીચે આણીને એક મહા-સામ્રાજ્ય રચાવ્યું. એના પૌત્ર દેવાનાંપ્રિય, પ્રિયદર્શી અશોક મહારાજાએ આ સામ્રાજ્યને વધાર્યું અને દીપાવ્યું. મૌર્યસમયમાં હીંદુ-શકિત અને પ્રતિભાનો સૂર્ય એક રીતે મધ્ય આકાશમાં પ્રકાશતો હતો. મૌર્ય સૂર્ય થોડો કાળ તપીને અસ્ત પામ્યો. દેશ અનેક જગ નીચે વહેંચાઈ ગયો. ઉત્તરની સરહદ ઉપર મધ્યએશીઆના યવનોનું જોર જામ્યું. યવનોએ લાંબો કાળ ટક્યા નહોં; પણ એ પછી આવેલા કુશાન રાજાઓએ જાખ્ખર સામ્રાજ્ય રચાવ્યું. મધ્યએશીઆમાં પામીરથી તે મધ્યહીંદમાં વિંધ્યાચલ સુધી કનિષ્કનું રાજ્ય હશે એમ મનાય છે. (કનિષ્કનો સમય હજી વિવાદસ્પદ છે પણ કેમ્બીજ હીસ્ટરીમાં ઇ. સ. ૭૮ માન્યો છે.) માળવા

અને શુભરાત્ર ઉપર પણ ચક્રોર્થેનું રાજ્ય હતું. ઉત્તરનું ચક્રરાજ્ય બાંગી પડ્યું અને દક્ષિણના આંખો પશુ સ્થિતિમાં થઈ ગયા હ. સ. નું ત્રીજું શતક રાજકીય દૃષ્ટિએ અધઃપતનનું સાક્ષી છે, અને એમાં શતકના ઉદય સાથે શુભરાત્રી ઉદય પણ નજરે ચડે છે. ગુપ્તો જેવી રીતે અને ક્યાંથી કલ્પ પામ્યા એ બીજો પુરી માહિતી હજી મળી નથી. પ્રાચીન શુભરાત્રી શ્રીશુભરાત્રી વંશનો આરંભ કરે છે. આ ગુપ્ત પાટલીપુત્રની આસપાસનો કોઈ પ્રકાર હતો. એણે પાટલીપુત્ર જેવા પ્રાચીન મહારાજાના નગરમાં રાજ્યભારી સ્થાપી હોય એમ સમજાય છે જુના સોમના એને રક્ત મહારાજા પદ લગાડ્યું છે. શ્રીગુપ્ત ૬ સ. રાજ્ય થી ૩૦૦ ની લગભગમાં થયો હશે એની પછી એના પુત્ર મહારાજા ધરેન્દ્રકચ્છ થયા એનો મમય તત્કાલે જાણીએ ૬ સ. ૩૦૦ થી ૩૨૦ ની લગભગ માંનો છે (જુઓ *Chakrogyan of the Chakras of the Gupta Dynasty*) ધરેન્દ્રકચ્છ પછી એના પુત્ર ચંદ્ર-શુભ (ધરેન્દ્ર) માં ઉપર એટલા જુના સોમના એમને મહારાજાધિરાજ પદ લગાડ્યું છે. એ ઉપરથી તેઓ સ્વતંત્ર અને પોતાના પિતા તથા પિતામહ કરતા વધારે વિશાલ રાજ્યના અધિ-પતિ થયા હશે એમ અનુમાન થાય છે આ ચંદ્રશુભની પટ્ટરાણી મહાદેવી કુમારદેવી છેક ભુદના સમયમાં પ્રખ્યાત સમેલા લીચ્છવી કુળની કન્યા હતી. શુભ લેખોમાં રાજ્ય સાથે રાણીના નામનો પણ ઉલ્લેખ ચંદ્રશુભથી શરૂ થાય છે. આ લીચ્છવીઓ સમયેના સમયથી ચંદ્રશુભને રાજ્યના વિસ્તારમાં કે પ્રતિભામાં કેટલાક વધારો કર્યો. એનો પુત્ર

મહારાજા સમુદ્રગુપ્ત પોતાને લીચ્છવીદિવ્ય કહે છે. (જુઓ અસાધ્યપદ્યો લેખ) સમુદ્રગુપ્તે પોતાના કેટલાક સીકાઓ ઉપર પોતાના માતા અને પિતાનું ચિત્ર પાડ્યું છે. ચંદ્રશુભનો કોઈ લેખ મળ્યો નથી કે જે ઉપરથી એના રાજ્યવિસ્તારનું અનુમાન થઈ શકે, પણ સમુદ્રગુપ્તના લેખ ઉપરથી પ્રમાણ થી પાટલીપુત્ર સુધીનો ક્ષણિક પ્રદેશ (જેમાં તિરહત, દક્ષિણ બીહાર અને અયોધ્યા આવી જતાને) એના તાબામાં હશે એમ તો કહાય છે * પુરાણો શુભરાત્રીનો જે વિસ્તાર બતાવે છે તે ચંદ્રશુભપદ્યોના સમયને લાગુ પડતો જણાય છે. આ ચંદ્રશુભના રાજ્યકાળથી શુભમવત્ કરે થાય છે. શુભસવનનું પદ્યું વર્ષ ૬. સ. ૨૬-૨-૩૨૦ થી ૧૫-૩-૩૨૧ સુધી હતું. ચંદ્રશુભને પોતે, પોતાની રાણી અને લીચ્છવીઓ એ ત્રણેના સમુકત નામવાળા સીકા પાડ્યા છે. ચંદ્રશુભના પુત્ર મહારાજાધિરાજ સમુદ્ર-શુભ ચક્રવર્તી થયા. અમાધારરજે ઉત્સાહ અને પરાક્રમથી એણે સમગ્ર આર્યવર્તને એકઠા નીચે આણ્યું. સમુદ્રગુપ્તની આ વિજયમાતાનું, એની મહામા કવિ અને ખડા દંડાધિકારી-એણે ગદ્યપદમાં મરફૂતમાં રચેલું વર્ણન અંગ્રેજના લેખવાળા એક સ્તંભ ઉપર મળી આવ્યું છે. આ સ્તંભ અવાદાપાટમાં છે સમુદ્ર-શુભનો આ લેખ માત્ર વચરનો અને ઉપરથી ગુદીન છે, છતાં એ લેખ ઉપરથી, એરજુના એક બીજા લેખ ઉપરથી, સમુદ્રગુપ્તે પદ્યવેશા સીકાઓ ઉપરથી તથા એના વંશજોના લેખો ઉપરથી જે રાજ્યના નામની પણ આગળથી થામે વર્ષ પહેલાં કોઈ ઇતિહાસ લેખકને ખબર નહોતી તેનું જગજગ આખેલું

* અનુભવપ્રમાણ કે સંકેત જગજગવાળા.

એત્રીકાના ત્રિમૂર્તિ

અત્રિ આને જોઇ શકાય છે. હરિભેળુની આ પ્રશસ્તિ ઇ. સ. ૩૬૦ ની આસપાસ લખાઈ હશે એમ વીન્સેટ સ્મીથ ધારે છે. વિજયવાસી કરવા માટે તો સમુદ્રગુપ્ત ગાદીએ બેઠા પછી તરત નીકળ્યા હશે.

મહારાજાધિરાજ સમુદ્રગુપ્તે પહેલાં આને જોવા લાગ હોઈરુચ્ય ન. તરીકે હોદી ભોવામાં ઓળખાય છે. તે-ગ્રાન્ડીન આર્ચાઇવર્સના દળપ્રમુખ પ્રેસ. બુદ્ધાગુદા જવ રાજ્યોને ઉમેરી નાખીને ખાલસા કર્યો, પછી દીર્ઘદંદિ-જાગી પોળનાથી અને અસાધારણ વ્યવસ્થા-શક્તિ અને ક્રિયાશક્તિથી દક્ષિણના વિજય શરૂ કર્યો. પાટલીપુત્રથી નીકળી, ઊંડા

નાગપુર, સાંસરા ચઢ મહાનદીના કાંઠાના દક્ષિણકાશવ દેશના રાજા મહેન્દ્રને તાબે કર્યો. સાંધી એરીસાના તથા મધ્યપ્રાંતોના મહાકાતાર (મોટા જંગલ)ના રાજા વ્યાધરાજને, પછી કલિંગની રાજધાની પિષ્ટપુરના રાજાને, પછી કાલુરના મતીરાજને, પછી ગંજમના ગિરિકાહુરના રવાનીદત્તને, પછી કૃષ્ણા અને ગોદાવરી વચ્ચેના લેંગીના હસ્તિવર્મને તથા કાંચીના રાજા વિષ્ણુગોપને તાબે કર્યા. આ રીતે પૂર્વ કાંઠાના મોટામોટા રાજાઓને પોતાને વશ કરી તથા ફરી રાજ્યાસન કરી, પશ્ચિમ કાંઠાના પાલકના (ધાતુ કરીને લોર છલો) ઉચ્ચેનને, દેવરાટ (હાલના મહારાટ)ના કુખેરને તથા એરંડવલ્લ (કદાચ હાલના ખાનદેશ)ના હમનને કરાવી, -તુંકામાં મરૂ દક્ષિણપથના રાજાઓને વશ કરી, તેઓનેજ ફરી પોતપોતાના પદ ઉપર સ્થાપી એ ચક્રવર્તી રાજા પોતાની રાજધાનીમાં પ્રાણ કર્યો.

સ્તામાં આવેલા આરંધિક (જંગલી) રાજાઓને તો તેણે પોતાના પરિચારક બનાવી દીધા હતા. પરાક્રમાદ્ય સમુદ્રગુપ્ત આ આખું પરાક્રમ જોઈને સમતત્ત્વ દવાક, કામરૂપ (આસામ), નેપાલ અને કનુપુર (બલ્લાર છલો) વગેરે પૂર્વ અને ઉત્તરના સીમાડાના રાજાઓએ તથા માલવ, અગ્નિનાથન, વૈધિય, માલક, સાબીર, પ્રાગુન, સનકાલીક વગેરે વાપવ્યભાગનાં તથા પશ્ચિમનાં ગણરાજાઓને જતેજ બધા કર આપવાનું, આસા પાળવાનું તથા પ્રસંગે સેવામાં હાજર રહેવાનું કમુત્ત કર્યું. આ પ્રમાણે સમુદ્રગુપ્તની રાજ્યસત્તા એટલી વધી ગઈ કે ગાંધાર, કાશ્યપ અને

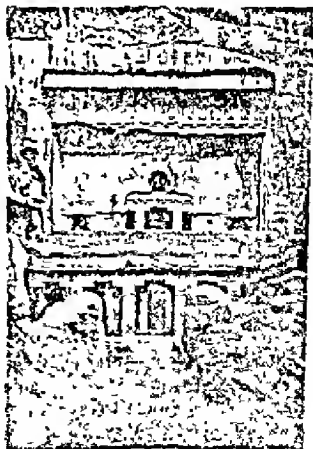
એકસમ કંદાનો રેવપુત્ર, રાક, મુરંડા શાલી તથા શાંદાનુશાદી ગ્રામઓએ તેમજ સિંદહા-
દીપના તથા દક્ષિણના શીખર મેરોના રાજઓ
એ આ ચક્રવર્તી માથે બેસીબંધ થાશે.

“સીંગોના રાજ મેલવર્ણી (૧૪ મ ૩૫૦ થી ૩૭૯ સમયગા) મમુદગુપ્ત પામે બહુ-
મંડ્ય રાજોની ભેટ સાથે ફરે મોકલી મેલવર્ણા
પામે પરદેશીઓ માટે એક વિદાર બાલવાની
રમ્મે માગ્યાની વાત ચીનાઈ સાહિત્યમાંથી
મળે છે.

જંગલો, જંગલી પ્રાણીઓ તથા જંગલી
ભોજાથી ભરેલા દુર્ગમ પ્રદેશોના બેતલુ દબાર
માફકની મમુદગુપ્તની આ વિજયપાત્રા-
માં જરૂર બેતલુ વર્ણ ગયા હશે
૬મ ૩૫૦ વિજયપાત્રા પુરી થઈ હશે એમ માનવામાં હરકત નથી
પાટલીપુત્ર પાછા આવ્યા પછી પોતાના અપૂર્વ વિજયને
ધાર્મિક રીતે ઉજવવા શુભાશુભમિત્ર પછી
કેાઈએ ન કરેલો ચિરાસન્ન અશ્વમેધ યજ્ઞ મમુદગુપ્તે કર્યો.
આ વખતે જાતજાતને કાષો ગાયો અને
હાખો બોનામણેરો તેણે આપી આ કાર્ય માટે
ખાત પડાવેલી ધરના ઘોડાના ચિત્રવાળી મહોરો
મળે છે.

મહારાજાધિરાજ સમુદ્રગુપ્તના પૃથ્વીવિજય કરના પછી અનાસ, રીન, રોની
અને દુન્ધીઓના એને કવેકા ઉદારથી,
વિદગોને આપેલાં પોતાલુથી, સમગ્ર પ્રમતે. આપેલા શુભ-
ધી તથા સ્વર્ણી વધારે તોડાઓના ઉચ્ચ
આર્થ, ગુણોથી એ વખતની

પ્રત્યે “પ્રમત્તસંતુલ્ય યદ્ધા” ગ્રંથે હતી.
એ વખતની વિદાઓમાં ‘અને’ કોણઓમાં
આ ચક્રવર્તીએ કુશાવતા મેળવી હતી. દક્ષિણ
એને મગીનકલામાં ગુપ્તક મેનનદથી અધિક
ચલે છે. બીજા વિદાનોએ ઉપગ્રન્થ એવાં
કાવ્યો કરાચી આ પૃથ્વીપતિ કેવિસંગ
કહેવાના એનો સમાર્કવિ હરિમેણુ તો આ
અદ્ભુતપરાક્રમી, ઉદારમણિ, નીરવજુલિ,
વિદાન, કવિ તથા કવચોપિદોના આશ્રપદાનાના
વખાણુ કરતા માકતોજ નથી ૧૫૦૦ વર્ષ પછેનાં
શ્રમજએવા ચક્રવર્તી આપરોગના કાવ્યોના
આરંભને જીવનમાં ઉતારા મળના આ રાજનુ

વિજયપાત્રા વૈભવ ભેરેલ

હૃદય એણે પોતાના સીકામાં દોતરાવેલ
“અપ્રતિષ્ઠા વિજિલ સિતિ સુચરિતેદિવં જયતિ.”
એ ઉપગીતિના અર્થાં શ્લોકથી જેવું જણાય છે
એવું આખા અંચલીએ ન જણાય. ચંદ્રગુપ્ત
મૌર્ય પછીનાં ૬૦૦ વર્ષમાં કોઈએ ન કરેલા
એવા વિજયથી આ રાજાને સંતોષ નથી. એને
તો અત્કર્મથી સ્વર્ગનો જય કરવો છે. મંસ્કારી
હાંદુઓ હજી આ ભાવનામાં હોય છે.

પરાક્રમાદિય સમુદ્રગુપ્તની દરિયેણે કરેલી
પ્રશસ્તિ વાંચતાં બાણકવિએ કે સુવાનચંગે
લખેલું હર્ષનું ચરિત્ર તથા અશુભકર્મને લખેલું
અકબરનું ચરિત્ર યાદ આવે છે. વી-સેન્ટ
સ્મીય આ પ્રતાપી તથા પ્રતિભાસાગી વિજયી
વીરને યુરોપના નેપોલીઅન સાથે સરખાવે છે-
ને કે નેપોલીઅન કરતાં સમુદ્રગુપ્તના વિજયની
અસર ઘણી વધારે ચિરંજીવ રહી છે.

સમુદ્રગુપ્તના મરણની ચોક્કસ તારીખ
જાણવામાં નથી. પણ અકબર પેઢે આ
ચક્રવર્તીએ પણ લગભગ ૫૦ વર્ષ સુધી
નિર્વિદે રાજ્યસુખ ભોગવ્યું હશે એમ મનાય
છે. એનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૩૩૦ કે ૩૩૫થી
૩૭૫ સુધી પુરાતત્ત્વવેતાઓએ દરાવ્યા છે.

સમુદ્રગુપ્ત પછી એણે પોતે પસંદ કરેલો
યુવરાજ ચંદ્રગુપ્ત (બાંને) ગાદીએ બેઠો. સમુદ્ર-
ગુપ્તની પોતાની પણ એના પિતાએ પસંદગી
કરી હતી. લેખોમાં તત્પરિગૃહીત ચળદ છે.
સમુદ્રગુપ્તે પરાક્રમાદિય અને આ ચંદ્ર-
ગુપ્તે વિક્રમાદિય પદ ધારણ કર્યું હતું. ચંદ્ર-
ગુપ્તે પોતાને વારસામાં મળેલું રાજ્ય પશ્ચિમ-
ના સહદ્રાવણ પાસેથી માળવા, ગુજરાત,
કાશીઆવાડ અને કોંકણ પ્રાંતની લઈને વધાયું.
આ પરાક્રમથી સમૃદ્ધ અને કુદૃષ્ટ પ્રદેશો
રાજ્યને મળ્યા એટલુંજ નહીં પણ પશ્ચિમનાં
બંદરો મારફત છેક ચીનથી તે સ્પષ્ટ અને

બીજા પશ્ચિમના દેશો સાથેના વેપારનો સળંગ
રસ્તો રાજ્યના વશમાં આવ્યો. પરિણામે દેશ-
માં વેપાર અને સમૃદ્ધિ વધ્યાં. ચંદ્રગુપ્ત પણ
એના પિતા પેઢે પરાક્રમી, સંસ્કારી, વિદ્વાન
અને કલારસિક હશે. કેટલાક વિદ્વાનોના મત
પ્રમાણે મહાકવિ કાલિદાસ જગેરે કવિએના
આશ્રયદાતા વિક્રમાદિય વીરો જે વાતો ચાલે
છે તે આ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિય વીરો હોવી
જોઈએ. તદ્દન ચોક્કસ નથી પણ ઇ. સ.
૩૭૫ થી ૪૧૩ સુધી એનો રાજ્યકાળ હોવો
જોઈએ. આ ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં ઇ. સ. ૪૦૫
થી ૪૧૨ ચીનાઈ પ્રવાસી બૌદ્ધ સાધુ ફાહિયાન
આ દેશમાં આવ્યો હતો. એ સાધુનું બહું
ધ્યાન પોતાના કામમાં, બૌદ્ધ તીર્થો જોવામાં,
ધાર્મિક ગ્રંથો એકઠા કરવામાં અને ધર્મ-
ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવામાંજ હતું. એણે ચંદ્ર-
ગુપ્તનું નામ પણ લખ્યું નથી, પરંતુ એ વખત-
ની દેશની પરિસ્થિતિ વીરો જે કે વહુન
આપ્યું છે તે ગુપ્તસમયનું મથાર્ય ચિત્ર રજુ
કરે છે. આ સમયે પાટનગર પાટલીપુત્ર નહીં
પણ અયોધ્યા હશે એમ લાગે છે.

ચંદ્રગુપ્ત પછી એની મહારાણી કુવદેવીનો
પુત્ર કુમારગુપ્ત ગાદીએ બેઠો. ભોગલો પેઢે
એક પછી એક આ ગુપ્તરાજ્યોએ દીર્ઘાયુષ્ય
અને દીર્ઘરાજ્ય ભોગવ્યું છે. આ કુમારગુપ્ત
પહેલાએ લગભગ ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે.
કુમારગુપ્તનો રાજ્યવિસ્તાર એના પિતાથી
વધ્યો હતો, ઘટ્યો નથી. એણે અવમેધ યત્ન
કર્યો છે. કુમારગુપ્તના અનેક લેખો અને
મીંકાઓ મળ્યા છે, પણ એનાં પરાક્રમ વીરો
કે કારકીર્દી વીરો કે વધારે માલીતી મળતી નથી.

કુમારગુપ્તના રાજ્યકાળની આખરમાં
મખ્યએશીઆમાંથી હુણોનાં ટોળાં તીકનાં
ટોળાં પેઢે આ દેશ ઉપર ધસી આવવા

માડયા. ઇ. સ. ૪૫૦ ની આસપાસમાં
કુમારગુપ્તને કોઈ દુરમતો આથે પુદમાં
ઉત્તર પડેલું. આ પુદમાં રાજ્યવસ્ત્રી
કુમારગુપ્ત મએત્રી, ખણી પુવરાજ મદદગુપ્તે
અમાપરુ પગકમ કરી રાજ્યને ટકારી
ગળ્યુ. આ રીત પુવરાજ લગભગ ૨ મ
૪૫૫માં આગે એટલે આગે બેસતાર
મેને હોય મામે લદુ પડ્યુ. અનખ્યજમથી
હોતા રોગો દીંદુરો એળગી નાશકારક
વેગથી આ દેશ કપા થઈ આવતા હતા
વીર મદદગુપ્તે ગળ્યુ અધુ બાળ એકકુ કરીને
રુદ્રોને એક દમત્રા કે એને થોડા વર
સાર્નિયા નાગરાના મળ્યુ આ દુષ્ટવિગ્નની
પાટગીરીમાં એને બીગરી પામે વિષયો ૫૨
મુખ કંઠા થયો તેના ઉપર લેખમા લખ્યુ
‘હે કે’ પિતા સ્વર્ગમાં જતા, (રુદ્રોને દગતીને)
અખ્યા મએત્રી વસદગુપ્તની હરી પ્રતિષ્ઠા
કરીને હનરિયુ કુળે જેમ દેવળીને પ્રજામ
કર્તા હતા તેમ મદદગુપ્તે પોતાની આખમા
આંધુરાઈ માનને પ્રજામ કર્યા’ ૪ ન
૪૫૮ મા મેળે નીમેશ મુરદગુપ્ત સુધા ચક્ર
પાલિને ચિત્તરની લલેડીયા મુદદગુપ્ત નજાવને
મમરાતુ નયા કા’ ઉપર વિષયુ મદિર
બધાયુ. એ વખતે લખાવેલા લેખ બરોડકના
શિલાલેખવાળા પથરા ઉપર છે. ઇ. સ. ૪૫૫-
ના એક લેખ ઉપરથી પણ જાણ્ય છે કે પોતાની
કારકારીની સરઆનમા મદદગુપ્તે રુદ્રોને એવા
દગવેશ કે દશર્પદર વર્ષ સુધી નીરાલ મડી.
પણ જે અમણિત હજુ તરીએ પુરોપમા બધક
ચાલ દેશાએ દત્તો ને મળે અને મુતરાલ્યને તોડી
નખ્યુ. ૧. મ. ૪૫૦ થી ૪૮૦ સુધી ફોળા
એટલા દેવ કુપર આઘ્યા કે તેઓએ આ
દેશમા પોતાનુ રાજ્ય સ્થાપ્યું. પછી તો આ
દેશનો વર્ષ ખણી સ્વીકાર્યો. (ફણ મિહિરકુલ-૬

સ. ૫૦૦-૬૦૦ હોય). રકદગુપ્ત ઇ. સ. ૪૮૦
માં અવસાન પામ્યું હશે. . . . .
રકદગુપ્તના અંત સાથે ગુપ્તમહાગળ્યનો
અન્ અપ્યો રુદ્રોએ આ દેશની ધણી સમૃદ્ધિને
નાશ કર્યો. મદદગુપ્ત પછી ગુપ્તરાજ્યોની બે
શાખા થઈ ગઈ. મુખ્ય શાખામાં પુરગુપ્ત,
નરનિહગુપ્ત, બાલાદિત્ય અને કુમારગુપ્ત (ખીને,
૧ મ પડપ લગભગ) થયા આ ગળ્યોની
ગળ્યનેના મય મદદરાજ્યના પુર્વ ભાગમા
મયાદિગ હતી પૂર્વમાળામા એક, બીજી
શાખાએ થોડો વખત ગળ્ય થઈ છે અને
મૂત આ ચકરતી ગુપ્તોમાથી ઉતરી આવેલા
ગુપ્તવંશના ૧૧ મોડોની ત્રીજી શાખાએ મમરાના
પ્રદેશમા દેવેયક કાળ ગળ્ય કર્યું આ શાખામા
અન્વિષમલ દારના અત પછી અવત્ર થયા.
અના પુત્ર છપનગુપ્ત નામ છેલ્લુ મળે છે.
પાચમા ગુલકના અંતમા ગુપ્તોની પછી થત
એ મદદગળ્ય મુદગુ ને પાલુ મધાકુલ નદી-
નાનાના બડીઆ રાજ્યો પડેલા અવત્ર
થયા અને પછી પોતપોતાના રાજ્યો વધારા
કાળગ ગુગળમા વચ્ચીરાજ્ય એ રીતે આ
વચ્ચમા સ્થાયુ અને ત્રણેય વર્ષ ટક્યુ
આવા ગ્યાદરીપરના એક બડીઆ રાજ્યના
કુનાર થીહવવંતે પોતાના અત્રુલ બચ-
પગકમથી માતમા રાતકના આગળમા ચકરતી-
૫ મેળાચુ અને લગભગ ચાળીસ વર્ષ (૬
સ ૬૦૦ થી ૬૪૦) એ પદ બોગચુ. થીહવ
પછી એ સ્પદસુધી ચકરતી ૫૬ મેળવવા આપાં
વર્તેત કે દક્ષિણપથનો કોઈ પણ રાજ્ય સાચ-
સાચી ન થયો. ૫મય વર્ષ પછી મસગમાનો
અન્વિષમા અને પછી પંચતપમા દેખાવા સાચા
અને આ દેશને અધ્યયુગ શરૂ થયો. આ
વખતમાં બીહાર અને વમાગામા, કનોજમા,
ગજપુત્રામા, માળવામા, મસીગમા, ગુગરાલ-

માં ને જુદેલખંડમાં, એમ આ દેશના જુદા-જુદા ભાગમાં જે રાજ્યો સ્થપાયાં તે ચઢતી-પડતીના રંગમાં પરસ્પર લઢતાંઆખડતાં મુસલમાનોનો ધસારો સહન કરતાં લગભગ પાંચસો વર્ષ જીવી, અને પછી મુસલમાની યુગ શરૂ થયો. દક્ષિણપથની પણ આર્યાવર્ત જેવીજ સ્થિતિ યદ્ય છે.

ગુપ્તરાજ્યો વીશેના ઉપલા દુંકા વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે ઇ. સ. ૩૨૦ થી ૪૭૦ સુધીનો દોઢસો વર્ષનો સમય એ ગુપ્ત-સમયનો મધ્યાન્હકાળ. પણ ગુપ્તોના વખતમાં અને તે પછી પણ કેટલાક કાળ સુધી આ દેશમાં જે સર્વતોમુખી ઉત્કર્ષ દેખાય છે તેનો ઉદય કે ગુપ્તરાજ્યના જન્મ વખતે થયો ન હતો. ખરી રીતે ચક્રવર્તી ગુપ્તો હીંદુ પ્રમુખા ઉત્કર્ષલક્ષી વેગવાળા પ્રવાહમાં જન્મ્યા છે, વિદ્યા અને કળાનો જે અપૂર્વ ફલપાક ગુપ્તસમયમાં દેખાય છે તેનો ઉદય ખસોત્રણસો વર્ષ પહેલાં થયેલો. અશ્વ-થોપ અને નાગાલુન્ધરી અથવા ગાંધારશિલ્પના ઉદયથી આ યુગનો પણ ઉદય ગણવો જોઈએ. વળી સ્કંદગુપ્તના અંત સાથે કે ગુપ્તયુગની વિદ્યાકળાનો કે એ વખતની હીંદુ પ્રમુખી મુખ-મુદિનો એકદમ નાશ થયો નથી, એટલુંજ નહીં પણ વિદ્યા, કળા, આચારવિચાર, રહેણીકરણી બધાનો પ્રકાશ એકસરખો રહી છે. એટલે હવેના અંતપર્યંત અથવા મુસલ-માનો સિંધમાં આવ્યા ત્યાં સુધીનો ગુપ્ત-યુગજ ગણવો જોઈએ. ગુપ્તોની અસર દક્ષિણમાં કેકે મોડી પહોંચી તથા વધારે વખત ચિરંજીવ રહી એ પણ ધ્યાનમાં લઈ એની અને શાહિલ અને કળાનાં લક્ષણોની દૃષ્ટિએ યુગ-વિભાજ પાડીએ તો બચવાનું શંકાસ્થાપને ગુપ્તયુગમાં ગણવો જોઈએ. અર્થાત્ ઇ. સ.

૮૦૦ સુધી ગુપ્તયુગઃ આર્યાવર્તના મધ્યમાં પાટલીપુત્ર, અયોધ્યા અને કનોજમાં ગુપ્તયુગનો ઇ. સ. ૬૪૭ માં અસ્ત થયો પણ છેકનાં ભાગોમાં એ ૮૦૦ સુધી તપતો હતો. એમ કલ્પના અવશેષો ઉપરથી જણાય છે. આ લેખ માટે તો ઇ. સ. ના લગભગ આરંભથી તે ઇ. સ. ૮૦૦ સુધીના સમયને ગુપ્તયુગ કહીશું. તે પહેલાંનો લગભગ એટલોજ કાળ બીજી રીતે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના સમયથી તે લગભગ મહાભાષ્યકાર પતંજલિ સુધીના સમયને ભારત અથવા વિદ્યાયુગ અને આ ગુપ્તયુગને પુરાણયુગ કે કલાયુગ કહી શકાય. પહેલા યુગમાં આર્યજુદિએ પરમ સસનો શાક્ષાત્કાર કર્યો. વિશ્વવિજયી મહાન ધર્મો પ્રગટ કર્યા. આયુર્વેદ જેવું લૈતિકશાસ્ત્ર, પાણિનીય વ્યાકરણ જેવું ભાષાશાસ્ત્ર, કૌટિ-લીય જેવું અર્થશાસ્ત્ર વગેરે અનેક વિદ્યાઓ પ્રતિભાશાળી જુદિથી શોધી અને વધારી. બીજા યુગમાં આ વિદ્યાઓમાં ઉછરેલા આર્યોએ ઔદ્ધ, જૈન અને બ્રાહ્મણધર્મનાં ઉચ્ચ તરતોનો સમન્વય કરી હીંદુ ધર્મ ઉભો કર્યો. અનાયો-ને આર્ય સંસ્કાર આપી એક હીંદુ પ્રમુખ ઉત્પન્ન કરી, અને કાવ્ય, સંગીત, નાટક, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ચિત્રકળા વગેરે કલાઓનો પોતાની પ્રતિભાથી અપૂર્વ વિકાસ કર્યો.

ગુપ્તયુગની કળાઓનો અપૂર્વ ઉત્કર્ષ અવશેષોએ તે પહેલાં એ યુગની હીંદુ પ્રમુખી સામાન્ય સ્થિતિ દુંકામાં જોઈ લઈએ. એ વખતના જુના લેખો, સંસ્કૃતસાહિત્ય (બ્રાહ્મણ તથા ઔદ્ધ), કળાના અવશેષો તથા ચીનાર્થ મુસાફરોની નોંધો ઉપરથી એ વખતની હીંદુ પ્રમુખી જીવન લગભગ યથાવત્ જોઈ શકાય એમ છે. ધાર્મિક સંસ્કારો, આચારવિચારો, રહેણીકરણી, સામાજિક રીવાજો, દિનચર્યા, વગેરે

પ્રભુજીવની મુખ્યમુખ્ય બધી બાબતો પીઠી ધણી ઝીણી રિતો બાલુવામાં આવી છે, પણ એ બધું સંવિત્તર નેરા નેરોડો અહીં આવરતો નથી.

ગુપ્તયુગના આરતરખંડું સામાન્ય ચિત્ર અનિશ્ચય રમખીમ અને સુખી છે. એ યુગ હીંદુ ધર્મની ભગૃતિનો હતો. ગુપ્તયુગમાં ભતે વેશ્વરો હતા. અદ્યુત (બીભે), કુમાર-ગુપ્ત અને રકદગુપ્ત પોતાને મહાભાગવત કહે છે પણ એ વખતે આ દેશમાં બૌદ્ધ (મહા-યાન અને હીનયાન બંને) ધર્મ, જૈન ધર્મ તથા હીંદુ ધર્મ વણે પુરા નેરોડી જીવતા હતા. રાજાઓ બહારના તથા અંદરના યજુર્વેદી પ્રભુનું રક્ષણ કરતા અને જતે મનુ, યાજુર્વેદ્ય વગેરે રમ્પતિકારોએ તથા મહાભારત કામલણે દેરેલા આદર્શ પ્રમાણે રાજા થવા પ્રથમ હતા. એટલુંજ નહીં પણ તેઓ પ્રાચીન જીવનમાં વચ્ચે પડ્યા વગર મનુ વગેરેએ દેરેલા આદર્શને યથામંજર અનુસરતું જીવન પ્રાપ્ત થાય એમ નેવા હચળા તથા એવી અનુકૂલતા કરી આપના. પ્રભુનું જીવન માદુ, સુતોપી અને સુખી હતું એટલુંજ નહીં પણ એ જીવનમાં વિષાકાળના વળા હયા સરકારે હતા વિદ્યા અને કળાની કદર પ્રભુમાં ધણી હતી. વિદ્યા તથા કળાના ઉપાસકને ખામ ખાન મળતું. સંસ્કૃત ભાષાનો બહુવાન પ્રચાર હતો. ઉંચી ઉપવણી મસ્કૃતમાં અપાની જે લોકો મસ્કૃત ભાષી જાપી ન શકે તેઓ પણ સામાન્ય મસ્કૃત મજા જીવતા. હીંદુ ધર્મમાં વિષ્ણુ, શિવ અને સૂર્યની પૂજનો વણે પ્રચાર હતો. પણ બધા ધર્મવાળાઓ પરસ્પર સપેથી રહીને પોતાની વિદ્યાના તથા પોતાના ધર્માચરણના બળથી

આ દેશના અનાજોમાં તથા બહારના મધ્ય-એશિયા, ચીન, જાપાન, સીસીન, જાવા, મુમાત્રા, કુઓડીઆ વગેરે ફરના દેશના લોકોમાં પોતાનો ધર્મ દેલાવવા, અમ્મણગુણ સ્વાધ્યાયથી તથા ઉત્સાહથી પ્રવળ કરતા હતા. દેશમાં સ્થાયેસ્થને ધર્મિક મંદો હતા જેમાં હજારો સાધુઓ અતિશય સાદાશી તથા પવિત્રતાથી રહીને વિવિધ વિદ્યાકળાઓનું અધ્યયનઅધ્યાપન કરતા હતા. દેશમાં બરો-જરત પાકો હતો. મુમાદરેને રસ્તામાં ચોરી કે લુંટની બીક લાગેજ લાગતી. મોગવસમયમાં એવી મહીમજામતી ન હતી વ્યાપારના મુખ્ય-મુખ્ય મથકો તથા સીમાડાના સહેરોને નેડ-નાર મેટા રસ્તા હતા. કેકેલેકાણે ધર્મ-શાળાઓ, તળાવો, કુવા અને મંદો કે મંદિરો થી નિરંકાર, મરીન, સંધુ, મુસાફર વગેરેને આશ્રમ પ્રજનો મંદો માણુઓ તથા પગુઓ માટે ધર્માંદા છાપીતાવો હતી રાજ્ય તરફથી ન્યાયશાસન ઉદાર તથા નરમ હતું. ગામડાઓ જગજમ સ્વાધી હતાં. વ્યાપાર દેશમાં અંદર-અંદર તથા પરદેશો માથે ધણા બંદોળા પ્રમાણ-માં ચાલેલો. લોકો વચ્ચેમાં માદા પણ અલકારેના શોખીન હતા. વર્ણાશ્રમચંચરથા લગભગ સ્થિર થઇ હતી માર વર્ણો જન્મ-મિદ્ધ નિચત થઇ ગયા હતા. મકરનજીઓ થતી જતી હતી. હાલની નાની નાની ગાતિ-ઓનો હજી ઉદ્ભવ થયો ન હતો. આશ્રમ-ચંચરથાના આદર્શને પહોંચવા લોકો જાવરો પ્રવળ કરતા હતા. પોતપોતાનાં વર્ણાશ્રમના કર્તવ્યને કરતાકરતા ધર્મને જીવનમાં કેમ ઉતારવો એ તરફ મેટા બાગનુ લઇ હતું અત્યજોની હાલની રિથિતિની શરૂઆત થઇ મુગી હતી. મહાભારતકાળની સ્વતંત્ર એઓ દેખાતી જતી હતી, પણ પતિવચ્ચનો આદર્શ

ઘડાતો જતો હતો અને જીવનમાં ઉતરતો જતો હતો. એ વખતની સુસ્થિતિનું વર્ણન કરવા જતાં અંચ થઈ ગય એટલે અટકવું પડ્યું, પણ પ્રગતિનો ઉચ્ચ વર્ગ વિદ્યા, કળા અને

માંએ અનેક ખામીઓ હશે, પણ દુઃકર્મો એટલું કહી શકાય કે મોઝાપાંચમા સ્તરનો વૈભવ. આંતર બાહ્ય ઉત્કર્ષ કે સુખ ફરી આ દેશે હજી સુધી જોયું નથી. પણ એ વખતે

અનંદાની કક્ષા નં. ૧ ની બુદ્ધમૂર્તિ

ધમમાં અત્યંત પશ્ચિમ સ્ટી રહ્યો હતો અને પદિલામે આ દેશની સંસ્કૃતિના સ્વચ્છુકનું સિખર આવી ગયું હતું. પણ ગામ હોય ત્યાં રેરાયો હોયજ. એ વખતની આખૂણ નિયતિ

લવિષ્યમાં ધીમેધીમે થવાની અધ્યાત્મિકતાની બીજ વધારાં જતાં હતાં. એ વાંચે વધારે વિવેચન ન કરતાં આ સુગમે કલાયુગ હતો છે તો એ વખતની કળાઓનું જ દિગ્દર્શન કરીએ.

કવિનાદેશીનો તો પુરો પ્રમાદ ગુપ્ત-
યુગ કંપર કંપોં હતો. હજી પણ કવિઓનો
મમય શોકકમ થયો નથી, છતાં સામાન્ય રીતે
એટલું ટૂંકી શાયર કે મહાકાવ્યો નથા નાટકો
લખવાની શરૂઆત ગમે તેટલા જુના કાળમાં
થઈ હશે પણ એની પુરેપુરી ખીલવર તો ગુપ્ત-
યુગમાં જ થઈ. જે અંદકુલ કાવ્ય અને નાટકનું
નાદિત્ય ઝવવું એ છે તેમાં પાછું એજ
નમુના ગુપ્તયુગના છે મહાકવિ ભાસ્કરો
કે કવિકુલસુર કવિદામનો મમય હજી અનિર્મિત
છે, પણ બને કવિઓ ગુપ્તયુગ પછી નથી
થયા એ તો નિર્વિવાદ છે. ભાસ્કરે ઇ મ ખીજા
ખીજા સત્યમાં અને કવિદામને ચોથાપાંચમા
સત્યમાં મુકવા તરફ વિદ્યાવેતી વલુમ્બિ છે
અંદકુલ માહિત્યના જાણુ એમ કવિઓમાંના
પરેયા ભામ ગુપ્તયુગના આરભમાં, કવિ-
દામ પ્રખમાં અને શ્રીકંક ભવર્જાન એ પુરાના
અંતમાં (આકાશ સત્યના આરભમાં) વિરાજે
છે. આ કવિઓની કવિતાનું આદેશના માહિત્ય-
માં તો અમાપારશ્વ રચાન છેજ પણ દુનીયાના
માહિત્યમાં પણ એમનું રચાન પહેડી પકિત-
માં છે. આ મમયમાંજ ખીજા પણ અનેક
કવિઓ થઈ ગયા છે. કિંગનાલું નીવના કવિ
ભાગવિ, મુદ્રાગણમના કવિ વિશાખદત્ત, હાર્તી
મસાના રત્ન આમુકવિ, મુદ્રાકલ્પિકના કવિ
મદક વગેરે અનેક કવિઓ એ સમયે થઈ ગયા.
પાસદસ લેખકે ગુપ્તસમયને વીધાવના છત્રીસ-
બેચના સમય માથે અરખાવે છે કવિદાસ
અને ભવજીતિના પ્રખર પ્રકાશમાં ભાસ નેવાના
નાટકોએ મંત્રાઈ ગયાં હતાં તો ખીજાએમું
શું મનું? મેકોઃ કવિઓ એ વખતે થયા
દશે એમ દેખાય છે, પણ કાવ્યના આર્ષ-
જનના ઉત્તમ આદર્શો, કવિદામના કવિતા-
પ્રમદને કે ભવજીતિની આદર્શને આ દેશમાં તો

આજ સુધી કેમ પહોંચું નથી. ગુપ્તયુગના
મહાકવિઓ દહ મુધી અપ્રતિમજ રચા છે.
એમની કવિતાજ તો પછીના કવિઓ માટે
આદર્શકેવ ગઈ છે. આ પ્રતિભાશાલી મહા-
કવિઓની તેજસ્વી અને પ્રાણુવાળી છતાં પ્રમાદ-
યુક્ત અને નમ્ર, તેમજ મનુષ્યજનના વિશાસ
પ્રતીતિ ઉત્પન્નની તથા આર્થગૌરવવાળી છતાં
સ્વાભાવિક એવી વાણી માથે મનુષ્યવત્તા પાછાનું
અંકુલ માહિત્ય પણ વિગ્રાજ, કવિમ અને
સન્દાકવરી સાથે છે. દુકામાં એમ ટૂંકી શાયર
કે કાવ્યકળાનો ક્રમ ટંક છેજી દેવ કંપર
ગુપ્તમમયમાં પહોંચી ગયો હતો પણ તો
એ કળા કંપરની મજ છે કાવ્યકળાની આપણી
ખાવના રીતે અહીં વિવચન કરવા જેટલો
અવકાશ નથી. એ વિષય કંપર પ્રથિ લખાયા
છે, અને હજી સખી શાયર એટલું શેવ છે.
ગુપ્તસમય પછી કાવ્યકળાની પ્રતિભા કેમ ઘાલુ
થઈ ગઈ એ કદ પ્રત્તનો જવાબ વિચારવાનું
તો સાચનાતેજ મોખનું

બે કે ગુપ્તયુગ કલાયુગ હતો અને એમાં
શાયર, ગ્રાપ્ય અને ચિત્ર પેઠે કાવ્યકળાનો પણ
અપૂર્વ વિકાસ થયો હતો એ વાત ખરી છે,
પણ માહિત્યના ખીજા અંગોની ગુપ્તયુગે કંપેશા
કરી નથી આજણુએ સામાન્ય શોકમાં પર-
પ્રચાર કરવા માટે કદનું માહિત્ય એ વખતે
ઉત્પન્ન કર્યું હશે એનો ખ્યાલ મુખ્યમુખ્ય
અને જુના પુરાણોના જરથા કંપરથીજ આવી
જશે. અને જરથો મોટો હોવા છતાં ઝુલની
દૃષ્ટિએ પણ એ પુરાણોની કોમન જેવીતેથી નથી.
બૌદ્ધ બિલ્લુઓ પણ આ મમયે શાંત નહેતા
એમ મહાકાવ્ય પંથના વિશાવ અંદકુલ માહિત્ય-
નો મુજ ભાસ આ વખતેજ દેખાયો છે.
બૌદ્ધો અને જાહાણોના ધાર્મિક વિવાદ હમેશાં
ચાલ્યા કરતો. ન્યાય વગેરે ખીજા વિષયો કંપર

ખુબ ચર્ચાઓ થતી અને પરિણામે અનેક ટ્રેથો લખાયા છે. પરદર્શનોના મુત્રઝંથો મોટે ભાગે ગુપ્તયુગના આરંભમાં રચાયા છે, અને એનાં ભાષ્યો તો ગુપ્તસામ્રાજ્યની છાયામાં રચાયાં છે. શમ્ભરસ્વામી, વાલ્મીયન (ન્યાય ભાષ્યકાર), પ્રસરતપાદ, યોગભાષ્યકાર વ્યાસ, સાંખ્ય-કરિકાકાર ઇશ્વરકૃષ્ણ, બૌદ્ધ આચાર્ય વસુ-બંધુ એ બધા આ યુગમાં થયા છે. બીજા પણ હિંગનાગ અને ઉદ્યોતકર જેવા સમર્થ નૈયાયિકો તથા કુમારિલ જેવા સમર્થ મીમાંસકો પણ આ યુગમાં થયા છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય તો આ યુગના અંતમાં થયા હોવા છતાં યુગના મુકુટમણિ જેવા છે. ગુપ્તરાજ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ચક્રવર્તી સમુદ્રગુપ્ત અને ગુપ્તસાહિયવીરોમાં શ્રેષ્ઠ ભગવાન શંકરાચાર્ય છે. યાત્રવલ્ક્ય પછી તત્ત્વ-જ્ઞાનની પ્રખર પ્રતિભા તો શંકરાચાર્યમાં દેખાય છે. હાલની મનુષ્યતિ અને યાત્રવલ્ક્યસ્મૃતિ ગુપ્તયુગનાંજ બાળાંક છે. વિજ્ઞાનમાં પણ આ યુગ તદ્દન પછાત રહ્યો નથી. જો કે આયુર્વેદના મૂળભૂત ટ્રેથો ચરક અને સુશ્રુત ગુપ્તયુગ પહેલાં તમાર યદ્ય ગયા હતા પણ એનું દોહન કરી અટાંગહૃદય લખનાર વાઙ્મહ ગુપ્તયુગમાંજ થયા. વાઙ્મહ જેટલી સમર્થતા પણ પછીના ધંધોમાં દેખાઈ નથી. રસાયનશાસ્ત્રની શોધખોળ (chemical research) ની શરૂઆત આ યુગમાંજ થઈ છે. જો કે એનો વિકાસ પાછળથી થયો છે પણ કેટલીક બાબતમાં ઔદ્યોગિક રસાયનના વિપયમાં શુભેનું જ્ઞાન અસાધારણ જણાય છે. દીલ્હીનો ચંદ્રના લેખવાળો લોહસ્તંભ દોઢ દગ્ગર વર્ષથી ખુલ્લો ઉભો છે. દર વર્ષે એના ઉપર વરસાદ પડે છે, છતાં એને કાઢ ચડ્યો નથી. આવું ગજવેલ બનાવવાની કૃત્તા એ યુગમાંએ નાનીસુની વાત ન હોતી. આપણે તો એ બુલીજ ગયા છીએ.

ગણિત અને જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો આ યુગમાં પરમ ઉત્કર્ષ થયો છે. આર્યભટ્ટ, બ્રહ્મગુપ્ત અને વરાહમિહિર જેવા ત્રણ મહાન જ્યોતિષી-ઓ ઇ. સ. ૩૦૦ થી ૬૫૦ વચ્ચે થયા છે. જાતે અવલોકન કરીને, પરદેશીઓના ચરણમાં બેસીને, શીર્ષીને તથા પરિશ્રમથી આ સમર્થ ગણિતશાસ્ત્રીઓએ પોતાનાં શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ કરી છે. વરાહમિહિરનું વિશાલ અવલોકન આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે છે—જાણે ઇન્ડો-ઇન્ડો-એશીયન લખવા બેઠા.

ગુપ્તસમયની વિદ્યાઓનું અવલોકન કરવા જતાં પાર આવે એમ નથી. પાછળથી બીજા વર્ણોની વાતજ જવાદબંધ, પણ બાલેશ્વર એ આ જુની વિદ્યાઓ પુરી ભણી શકતા નહીં તો નવી તો ક્યાંથીજ ઉત્પન્ન કરે ? શો પ્રતિભાનો લ્પ ! શો બુદ્ધિનો વિનિપાત !

હવે વિદ્યાઓને બાજુ પર રાખી કળાઓ ઉપર દષ્ટિ કરીએ. શાબ્દકળા વીશે કહી લીધું છે. સંગીતકળા પણ એ સમયમાં ખુબ ખીલી હશે. જો કે એ સમયના ખાસ ટ્રેથો જળવાઈ રહ્યા નથી, પણ સમુદ્રગુપ્તના વીણાધર આકૃતિ-વાળા સીકાઓ, બાણે કરેલું વીણાવાદિની મહાસ્વેતાનું વર્ણન તથા ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના તથા સાહિત્યના બીજા ઉલ્લેખો ઉપરથી, ગુપ્ત-સમયમાં સંગીત લોકપ્રિય કળા હશે અને ખુબ ખેડતી હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી.

સ્થાપત્યકળા

મૌર્યયુગ પહેલાં સ્થાપત્યમાં લાકડું મુખ્યત્વે વપરાતું એટલે જુના નમુના બહુ જળવાયા નથી, પણ સ્થાપત્યકળાના વિકાસનો આરંભ તો ઘણા જુના કાળમાં થયેલો. મૌર્યકાળમાં સ્થાપત્યને સારું જોર મળ્યું, પણ હીંદુ સ્થાપત્યનો ખરો વિકાસ તો ગુપ્તયુગમાં થયો. ગુપ્તસમયમાં દગ્ગરે રમણીય

અને ભવ્ય મકાનો, મકો, મહેલો, મંદિરો, વિલાવધો, કીશકામિક, તળાવો, વાવો વગેરે ઉભાં ત્યાં હશે એમ સાહિત્યના ઉક્તિઓ ઉપરથી જણાય છે, (ભુએ પારકીપુત્રનું અને નાલદાનું વર્ણન) પણ ગુપ્તસામ્રાજ્યના ખામ પ્રદેશ ઉપરજ મુખ્યમાનો ફરી વળ્યા હતા એટલે કે શવરું રહેવા પામ્યું નથી, છતાં ખુશાઓમાં જે ખરેશ ખતી ગવા છે તેની કળા છાની રહેતી નથી.

સાગનાથમાં અને ખીજે નીકળેલા અવગેરો હાથ એ વખતના મદિરાની આકૃતિ કોતરેલી છે જે ઉપરથી ગુપ્તસ્થાપત્યકળાનો કેક ખ્યાલ આવે છે. વળી બુવનેશ્વર વગેરે એકીમાનું મદિરાના શિખરોનો પ્રકાર ગુપ્ત-મમયમાજ વિકામ પામેલો બુવનેશ્વરનાં (૧૦ મા ૧૧ મા શતકનાં) મદિરાના શિખરો જોવાથી ગુપ્તસ્થાપત્યકળાનો કેક ખ્યાલ આવશે પણ એ ભવ્યતાની ખરી કથના ક્યાથી આવે? બુવનેશ્વરનાં શિખરો, બહામીના ભવ્ય નાદાકવાળા શિવમંદિરો (આતંગા આતંગા શવરનાં) અને એલાપુરની ગુફાના નિષ્કર્ષમર્મિત્યના તથા કેલાસમંદિર - એ બધા નમુનાઓ જોઈને ગુપ્તસ્થાપત્યની કદવના કરો નો કેક ચિત્ર ખડું થાય.

ગુફાઓ કોતરી કાઢવાનો રીઝજ છેક પ્રાચીન કાળમાં શરૂ થયેલો, અને છેક ગુપ્તકાળના અંત સુધી ચાલુ રહ્યો છે. ગુપ્તકાળમાં નેકડો ગુફાઓ કોતરવામાં આવી હશે એમ જુના હોએ ઉપરથી જણાય છે ગુફાના સ્થાપત્યના ખરી રીતે બે યુગ છે. એક પ્રાચીન યુગ જેમાં હિનયાન બૌદ્ધ પદ્ધતિ કે જેન મતની ગુફાઓ ખોદે લાગે મળે છે. - આ યુગનો ફેર અને સુંદરતમ નમુનો જોડો કોલ તો કાલાંતી ગુફા જુઓ.

ખીજે યુગ ગુપ્તયુગ એ યુગની ગુફાઓ ઉપર મહાન બૌદ્ધ ધર્મની અને હીંદુ ધર્મના વૈષ્ણવ અને શૈવ પંથોની અક્ષર છે. ખીજા યુગના સરસ નમુના જોવા દેખ તો અજંટાની મટલીક ગુફાઓ, એલીફાંટાની ગુફા, તથા એલોરાની ગુફાઓ જુઓ. અજંટાની ૨૬ ગુફાઓમાંથી ૨૧ ગુફાઓ ઇ. સ. ૫૦૦ થી ૬૫૦ વચ્ચે કોતરાયેલી છે, અને તેમાંએ મધ્યની નં. ૧૬ થી ૨૦ સુધીની ગુફાઓ (છાંદુ શતક) સર્વશ્રેષ્ઠ અને સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ અજંટા ગુફાઓમાંજ નહીં પણ આ દેશની સર્વ ગુફાઓમાં સર્વોત્તમ ગણાય એવી છે. સ્થાપત્ય, સિંહ અને ચિત્ર એ ત્રણે કળાનો ઉત્તમ સંયોગ થવાથી આ ગુફાઓનું સૌંદર્ય અત્યંત દીર્ઘ છે, એના પુરખદાર વખતે એનું સ્વરૂપ કેવું હતું? એલીફાંટાની ગુફા પણ લગભગ આ વખતની કે એક સદી પાછળની હતી. એની ભવ્ય સાદાજ જોતા એમ લાગે છે કે શું ગુપ્તસમયના સામાન્યપો આવાજ બધા ને સાંધે હતી?

એલાપુરની ગુફાઓમાં બૌદ્ધ અને જૈન બંનેનો તથા વિહારો, અને વૈષ્ણવ તથા શૈવ મદિરો બધું છે. એ ગુફાઓ હીંદુ પ્રભાવની સમન્વય ભાવનાની પ્રતિષ્ઠિ છે. ખુબી તો એ છે કે બૌદ્ધ અને જૈનની મધ્યમાં વૈષ્ણવ અને શૈવ ગુપ્તમદિરો છે. આ ગુફાઓનું વિગતવાર વર્ણન કરવા જોતો અહીં આકાશ નથી. ગુફાઓ બીજી સામાન્ય ખ્યાલ એવો બધામાં ગયો છે કે ગુફાઓ તો બાહોનીજ છે; પણ ગુપ્તયુગમાં (ઇ. સ. ૫૦૦ થી ૮૦૦ સુધીમાં) આંધ્રજ્ય-ધર્મની ૧૪ જુદેજુદે સ્થળે કોતરાયેલી ગુફાઓ જીવંતી રહી છે. ગુપ્તસ્થાપત્યના અભ્યાસ માટે આ ગુફાઓનો અભ્યાસ કરવો

નેદ્યએ. એ વખતના શ્રેષ્ઠ નમુનાં જોવા હોય તો ઉપર એલાપુરના વિશ્વકર્મા ચિત્તનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને ખીજે એલાપુરનાજ કેલાસમંદિરનો કરીએ. એલાપુરની એક ગુફાને અંદરથી કાતરીને અંદર આપું મંદિર—શિખરબંધ મંદિર—કાતરી કાઢ્યું છે. કેટલી લક્ષિતથી અને કેટલાં શ્રમથી આ કાર્ય થયું હશે એની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. આ પ્રમાણે કાતરેલા મંદિર ઉપર ચણેલા મંદિર જેટલી કાતરણી કરી છે તથા તેને સરસ ગોપ આપ્યો છે. શ્રમની દૃષ્ટિએ તો ઇજીપ્તની પીરામીડો સાથેજ આ મંદિરને સરખાવી શકાય. અલગત કેટલોક નિષ્ફલ અને અયોગ્ય શ્રમ છે પણ બર્નેસ કહે છે તેમ ખરેખર કેલાસની ગુફા is one of the most interesting, as well as the most magnificent, of all the architectural objects which that country at present possesses.* પણ આ દેશમાં ગુપ્તકાળ ખરી જોયે ખીજ કળાનો વિનિપાત થયો છે તેવો વિનિપાત સ્થાપત્યનો થયો નથી. એ કળા હમેશાં જીવતી રહી છે અને જ્યારે ઉત્તેજન મળે ત્યારે ચૈતન્ય દર્શાવે છે. (મેગલ સમયમાં તાજમહાલ જુવો.) માત્ર બ્રાહ્મી સમયમાંજ ઉત્તેજન તદ્દન બંધ પડ્યું છે. હવે આજ સુધી ચિરંજીવ રહેલી (ખીજે યુરોપમાં નથી રહી. જુઓ હાવેલના ગ્રંથો) કળાનું શું થશે તે પ્રશ્ન જાણું!

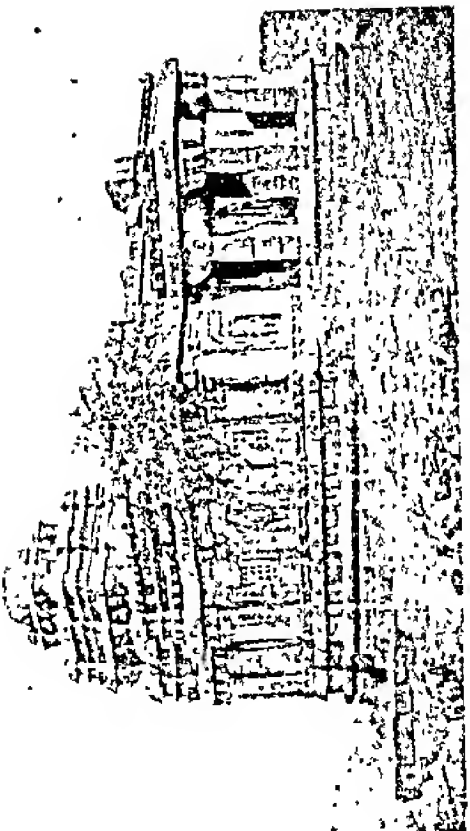
શિલ્પકળા

મેટે ભાગે ઉપર કહેલી ગુફાઓમાં ગુપ્તકાળનું શિલ્પ મળે છે. સ્તંભો ઉપર, દ્વારો

ઉપર તથા દીવાલો ઉપર ગુફાંબુદ્ધ ધર્મનાં મંદિરોમાં તે તે ધર્મની કથાઓ કાતરેલી મળે છે. નાશીકમાં કે અજંટામાં બૌદ્ધ મતકથાઓ કે બુદ્ધચરિત્ર વાંચતા હોદ્યએ એવો ભાવ થાય છે. એલીફંટા જોતાં જાણે શિવ-પુરાણ વાંચવા ખેડા. 'ગુપ્તસમયનાં મંદિરોનો નાશ થઇ ગયો પણ મૂર્તિઓ લાગેલી કે આખી દટાઇ ગઇ. આવી પણ હજારો મૂર્તિઓ મળી આવી છે. સારનાથના, મથુરાના, લાહોરના, કલકત્તાના, મદ્રાસના તથા મુંબાઈના (પ્રીન્સ એન્ડ વેલ્સ) સંગ્રહાલયોમાં હજારો મૂર્તિઓ જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત, ગુફાઓમાં તથા તે તે ખડેરાની આસપાસ હજારો મૂર્તિઓ પડી છે. સેંકડો સરસ નમુનાઓ બ્રીટીશ મ્યુઝીઅમ વગેરેમાં પરદેશ આવ્યા ગયા છે; અને અસંખ્યનો આપણેજ હાથે અચાનચી નાશ થઇ ગયો છે. જનવા (ખેરાળદુર)માં ગુપ્તસમયના શિલ્પના અત્યુત્તમ નમુના છે.

ભગવાન બુદ્ધની મૂર્તિમાં સમાધિથી-જ્ઞાન (બોધ)ની પ્રાપ્તિથી મળેલી પરમ શાંતિનો ભાવ જે કળાથી મુખ ઉપર દેખાડવામાં આવ્યો છે. તે કળા અનુપમ છે. એવીજ રીતે એલીફંટાની ત્રિમૂર્તિ કે મહેશ મૂર્તિનો, શાંત અશ્વર્થનો તથા વિશ્વનાં સૃષ્ટિ, પાલન અને સંહારકાર્યોનાં સામર્થ્યનો ભાવ જે કળા બતાવી શકે છે એ કળા પણ અનુપમ છે. ખીજ અનેક મૂર્તિઓ અપ્રતિમ ભાવ દર્શક છે. આ ભાવ દર્શાવવાની કળા દટલીની ફલોરેન્સની શ્રેષ્ઠ કળા સાથે કે ગ્રીસની કળા સાથે એક પંક્તિએ ખેંચી શકે એવી છે.

* આજે હાંદુસ્તાનમાંના સ્થાપત્યના નમુનામાં કેલાસગુફા સૌથી વધુ રસ પડે તેવી ને સૌથી અલ્પ છે.

અત્યારના ખડિત નમુના ગુપ્તકલાનો પુરો ખ્યાલ આપે છે. પણ એ મૂર્તિઓ ઉપર ચુનાનો ચક્રચક્રટ ચળકતો હશે અને તે વખતના પોતાના વાતાવરણમાં એ મૂર્તિઓનું બકિત-પૂર્વક દર્શન થતું હશે ત્યારની શોભાની કલ્પના તો આજે નજ આપે. પણ જાવાની બુદ્ધ-મૂર્તિ, અનુરાધાપુર (સીલોન)ની બુદ્ધમૂર્તિ, એલીફંટાની ત્રિમૂર્તિ, નટરાજની મૂર્તિ, વિષ્ણુની શેષશાયી મૂર્તિ વગેરે નમુનાઓ ગુપ્ત-શિલ્પકલાનો યથાર્થ ખ્યાલ આપે છે. શિલ્પ-કળા તો ગુપ્તયુગમાં ઉત્તરિતના શિખર ઉપર પહોંચી હતી. ગ્રીસની કે દટ્ટીની કે બીજી કળા સાથે સરખાવતાં ગુપ્તશિલ્પકળાનું સ્થાન ક્યાં છે તે નિર્ણય અત્યારે ન થઈ શકે; પણ આ દેશમાં તો શિલ્પકળાની ગુપ્તસમય પછી અધોગતિ જ થતી ગઈ છે. એ લગ્ય કલ્પનાઓ તો પછી દેખાતી જ નથી. કાશ્મિરના કાંચે સાથે જ ગુપ્તકળાની મૂર્તિઓને સરખાવી શકાય. એવાં કાંચે કે એવી મૂર્તિ ફરી થયાં નથી. ચિત્રનું પણ એમ જ છે.

ચિત્રકળા

એનો આરંભ તો મૌર્યસમયમાં જ થયો હશે. કદાચ એથી પણ જુના વખત-માં થયો હોય પણ એ કળાનો પુરેપુરો વિકાસ તો ગુપ્તયુગમાં થયો. મુગ્ધયુગમાં મંદિરો, રાજ-મહેલો, મુંદર ઘરો અને પુસ્તકો સરસ ચિત્રોથી શોભાતમાન કરવાનો રીવાજ સામાન્ય હશે, પણ સાહિત્યના ઉદ્ભવેથી રીવાજ ગુપ્ત-ચિત્રકળાની હયાતી સાખીત કરે એવા અવશેષો મુખ્યત્વે બે સ્થળે-અજંટા અને સીંગરીય (સીલોન)માં-જળવાઈ રહ્યા છે. જો કે જુના વખતમાં - પશ્ચિમની - ઘણીખરી - ગુપ્તઓમાં ચિત્રો હશે પણ હવાની અસરથી જંતુઓ દ્વારા તથા મૂખ મનુષ્યોનાં પરાક્રમથી મોટા ભાગ નાશ પામી ગયો છે. અજંટામાં પણ પાંચ

નષ્ટ થઈ ગયું છે; પણ જે હજી મુખી જળવાઈ રહ્યું છે તે એ કલાએ કેવી ઉત્તતિ પ્રાપ્ત કરી હતી તેનું તથા એ કળાના રંગોનું, પીંછીનું તથા એના ઉપયોગનું સ્વરૂપ જતાવવા માટે પુરતું છે. કળાની દૃષ્ટિએ જ નહીં પણ ગુપ્તસમયની સામાજિક જીવંતીનું આબેહુબ ચિત્ર રજુ કરવા માટે એ ચિત્રો અમૂલ્ય છે. જો કે મોટે ભાગે ભગવાન બુદ્ધના ચરિત્રના પ્રસંગો-તથા-જાતકમાળાની કથાઓ ગુપ્તઓની દીવાલોમાં તથા છતોમાં ચીતરવામાં આવેલી છે તોપણ એ વખતના કારીગરોની કલ્પના અને કળા બંને અદ્ભુત છે. જો કે જે વખતે ગુપ્તઓ કાતરવામાં આવી તે વખતે બધી ગુપ્તઓમાં ચિત્રો હશે, પણ હાલમાં ૧૩ ગુપ્ત-ઓમાં થોડાંધણું અને સાતમાં હીકીક ચિત્રો છે. જુનામાં જુનાં ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકની આસપાસનાં અને છેવટનાં સાતમા શતકનાં હશે. એ પછી પણ ચિત્રકળા જીવતી રહી હશે, પણ તે પછીથી સાતસો વર્ષનો કાળ નમુનો જળવાઈ રહ્યો નથી. ૧૪ મા અને ૧૫ મા શતકથી મોગલ અને રજપૂત એ સંપ્રદાયોમાં વહેંચાએલી આપણી ચિત્રકળાના હમરો નમુનાઓ મળે છે. આપણી ચિત્રકળાનો આ દતિહાસ: છેલ્લા સમયના નમુના હમરો મળે છે. એ કળાના પ્રકારમાં તથા આદરમાં પણ તફાવત છે, છતાં એટલું નિઃસંદેહ કહી શકાય કે આ દેશની ચિત્રકળાએ કળાની ઉત્તતિનું શિખર પ્રાપ્ત કર્યું તે તો ગુપ્તયુગમાં જ અને એના નમુના માટે તો અજંટા જ છે. જે કુશળતાથી પથ્થરની મૂર્તિઓ ઉપર ભાવો જતાવવામાં આવ્યા છે તેથી અધિક કુશળતાથી ચિત્રોમાં ભાવો જતાવવામાં આવ્યા છે.

નં. ૧૬ની ગુપ્તમાં મરણ પામતી કુમારી-નું ચિત્ર છે. એ ચિત્ર માટે મી. ગ્રારીયે ખરંજ કર્યું છે કે:—

For method and sentiment and the unmistakable way of telling its story this picture, I consider, cannot be surpassed in the history of art. The Florentines could have put better drawing, and the Venetians better colour, but neither could have thrown greater expression into it. *

(The Cave Temples of India, p. 307).

બસ આજ સુધેરા ઘણાં ચિત્રો મારે વાપરી ચકાવ. મનુષ્યલક્ષના રાગ, દેવ, લોભ, અદેખાર્થ, લાલ, મોઝ, દુઃખ, સુખ, શાંતિ વગેરે ભુદાભુદા ભાવો અમાધારણુ કુદ્યુગનાથી યુગચિત્રકારોએ દર્શાવ્યા છે. દક્ષિણુ લેના જાજીણુનો લોભ મરણુ પામતી કુમારીના મંચપીઓના શોક જેટલીજ કુદ્યુગનાથી ચીતરે છે. હારખને પણ આ ચિત્રકારો ભુલ્યા નથી. શાંતરસને પુરોપીઅન વિવેચકો મરણુ સમજી શકતા નથી, પણ ન. ૧ ની ગુફામાં જે ભગવાનુ સુદર્શુ મહાનુ ચિત્ર છે તેની કળા અજ્ઞાતામાં પણ અનુપમ છે એ અદ્ભુતનિયુ મુખની દેખાઓમા જમનને ઉદ્ધારવાનુ સામર્થ્ય, પીઠિત વિષ મારે અમાપ કરણુ અને ચિત્રમા નિર્વાણુની શાંતિ એ બધા બાવેલું એનું આભેવુજ દર્શન થાય છે કે

એવી ઉપમા મારે એલીફંટની વિમલિ ચીત્રણ પીઅનું જડનું નથી. મહાકમા માંપીછના મુખ ઉપર દોષ વખત અપારે કરણુ જાણ રહે સારે જે લાલ થાય છે તે જાવ આ ચિત્રની દેખાઓમાં પુરેપુરો દેખાય છે, ચિત્ર પુરેપુરું સજ્જ છે. માત્ર હાથની મુદ્રાથી પોતાને કહેવાનું કહી દેવાની છુબી પણ આ ચિત્રોમાં અદ્ભુત છે. ભુઓ આ લેખમાં છેલ્લું આપેલું હતું ચિત્ર.

કુકામાં આ દેશમાં ચિત્રકળા મુખ-અન્યકમા ઉત્તરિને શિખરે પહેાંચી હતી. ચીન અને જપાનને એ ચિત્રકળાએ પ્રેરણાએ આપી છે, અને દુનીઆની ચિત્રકળામા અજ્ઞાતાનુ સ્થાન માધારણુ નથી.

આપલ, શિલ્પ અને ચિત્રકળા ખેડે બીછ નાનીનાની કળાઓએ ગુપ્તસમયમાં અ-સાધારણુ ઉત્તરિ પ્રાપ્ત કરી હતો, પણ ઘણી કળાઓના નમુના જળવાઈ રહ્યા નથી. એક સીક્રાઓની કળાનો ઉલ્લેખ કરી શક્યો. ગુપ્તોના (સમુદ્રગુપ્તથી સંદ્યુમસુધીના સમયોના) માનાના સીક્રાઓ વીશે સી જે. આલિન ૨૫૯ કહે છે કે:—So, too, the splendid golden coinage of the Guptas, with its many types and infinite varieties and its inscriptions in classical Sanskrit, . . . are the finest examples of purely Indian art of this kind we possess. † (The Coins of India,

* ગૌરી, ભાલ, અને પેતાલી આ કહેવલી અગ્રુ રીતના વિષયોમાં કાઠાના સમસ્ત ઇતિહાસમાંની કાઠાપણુ પ્રતિ આ ચિત્ર કરતાં ચડીઆલી દોષ શો નહીં જેમ અને હારે છે. કહેરેગાદનાએ તેના કરતાં વધુ સારી દેખાઓ શેરી દેતા, વેનીરાઅનેએ વધુ સારા વગેરે પુર્ણ દેતા, પણ વધારે સખજ આવમથના તો એ બધાંથી એકે લાવી શકત નહીં.

† એવીજ રીતે, અરેક મહારેલાવા, અનંત વિષિવતવણા, અને શિલ્પ સુ સ્ફુર્માં કાવરાયલા દેવો જાણા ગુપ્તોના સોનના આઠા, આ જાતની સુદ્ધ હોંડી કાઠાના આપણી પાસે છે તે નમુનામાં શેરી સરવ છે.

અંગ્રેજ અમલની શરૂઆત મુઘીનાં લગભગ ૫૦૦૦ વર્ષમાં હીંદનો વેપાર ખરેખર લાલદાયક, અને આજ છે તેનાથી પણ બહોળા પ્રમાણમાં હતો એવી અનેક સાબીતી મળે છે. હીંદનો વેપાર ધણોજ જુનો છે અને એ વેપારના સ્થંભરૂપ હીંદનાં હજારો કળા અને ઉદ્યોગો પણ તેટલાજ બંદકે તેથી પણ વધારે પુરાણાં છે તે સાબીત કરવાની અગત્ય નથી. કેનેડી નામના એક અંગ્રેજ લેખકે બહુજ મથીને સાબીત કરવા માંડ્યું હતું કે હીંદનો પરદેશી, દરીઆપારનો અને પાશ્ચાત્ય વેપાર માત્ર ૨૫૦૦ વર્ષનોજ છે* પણ એની દલીલો કેટલી હાસ્યજનક છે તે હીંદી વેપારસંબંધી મારા એક ગ્રંથમાં મેં બતાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. અહીં હીંદના વેપારનો તમામ ઇતિહાસ તપાસવાનો અવસર કે અવકાશ નથી પણ માત્ર મુસલમાની સમયના પાંચ સૈકાનાજ ઇતિહાસનું સંક્ષેપમાં અવલોકન કરી, સામાન્યતઃ આ વિષયમાં કેટલી ભૂલથાપ થાય છે તે બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

મોરલેંડ નામનો એક અંગ્રેજ લેખક, “અકબરના વખતનું હીંદ” (India at the Death of Akbar) નામના પુસ્તકમાં હીંદી વેપારનું ઇ. સ. ૧૬ મા સૈકાનું દિગ્દર્શન કરાવતાં જણાવે છે કે: “પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય વેપાર સાથે લઇએ, તેમજ આ દ્વિપ-કલ્પની બંને બાજુએ આવેલા દ્વિપો સાથેનો વેપાર પણ સાથેજ ગણીએ, તો તમામ હીંદનો કુલ વેપાર તે વખતના ૬૦૦૦૦ ટન એટલે કે આજના ૨૪૦૦૦૦થી ૩૬૦૦૦ ટનથી પણ કમતી હોવો જોઇએ.” આ અડસટો કેટલે અંશે ખોટો છે તેની પહેલાં તપાસ કરીએ. દલીલ ખાતર એમ માનીએ કે મુગલસામ્રાજ્યનો

ઉદય થવા પહેલાં હીંદમાં સાર્વભૌમ સત્તા નામનીજ હતી; એટલુંજ નહિ પણ આ અરસામાં રાજકીય વ્યવસ્થા અસ્થિર હોવાથી વેપારની ખીલવણીને સામાન્યતઃ ધોરણ પહેાંચ્યો હોય, તોપણ પરદેશી મુસાફરો અને લેખકોએ આપેલી નીચલી વિગત ખાસ સચક થઇ પડે છે.

(૧) સમગ્ર હિંદુસ્થાન-જેને આજે આપણે ઈંડિયા કહીએ છીએ તે-ના વેપાર માટે રાજકીય મામલાએ નુકસાની કરી હોય તોપણ દક્ષિણમાં અને ખાસ કરીને મલબાર, કોરોમાંબલ, કોકણ અને ગુજરાતના કીનારા પર તો દીલ્લીના રાજદ્વારી મામલાએ જરા પણ ખોટી અસર કરી નહોતી. દક્ષિણમાં મુસલમાનોનું પ્રાબલ્ય કે ભતિવિરોધ નહોતાં એમ કહેવાની મતનજ નથી; પણ દરીઆપારના વેપાર માટે બંને દિશામાં આ મુલકને ખાસ સગવડ હતી. ‘એટલુંજ નહીં પણ વિજયનગરના મહાશક્તિમત્ત માત્રાન્યની ઇ. સ. ૧૫૬૫ મુઘીની હુમ્મતીને લીધે-તેમજ ત્યારબાદ મુસલમાની રાજ્યની સત્તાના બળે-પરદેશી વેપાર ઘટવાને બદલે વધતોજ ગયો હતો. મરી, તજ, લવંગ, સોપારી, એલચી, વસાણાં, કરીઆણાં તેમજ રેશમ તે સુતરનાં કપડાં; ચીની કામ, કાચ, તેલ, અક્ષર અને મુગધી પદાર્થો; મોતી, હીરા, માણિક્યાદિ ઝવેરાત; અને ઘોડા, વાંદરા ઇત્યાદિ જનાવરોની ધમધોકાર આયાત તેમજ નીકાસનો વેપાર આજતો દાખલા તરીકે એકજ વસ્તુ લો. ઘોડાનો વેપાર-વસદ નામનો ૧૪ મા સૈકાનો એક આરબ મુસાફર કહે છે કે, “પ્રતિવર્ષ, મલબારી બંદરો મારદત, ફક્ત આરબી અને ઇરાની ઘોડાની આયાત ૧૦૦૦૦ જેટલી થતી હતી”†

* જુઓ શાયલ એશિયાટીક સોસાયટીનું જર્નલ ૧૮૯૭, પૃષ્ઠ ૨૪૧-૨૮૮

† જુઓ ઇલીઅટ્ટર હીંદનો ઇતિહાસ બાજ ૩ જો, પૃષ્ઠ ૨૮-૩૫.

વાંચનારે જાતેજ ખ્યાલ કરી લેવો. અને જે વહાણની કોમત તે કાળની ૧૫૦૦૦ સોના-મહોર એટલે કે આજના પ્રમાણમાં ગણીએ તો લગભગ ૩ લાખ પાંદડું થાય તો તેનું કદ કેટલું દશે તેનો પણ સાથેજ ખ્યાલ કરી લેવો. ૧૦૦૦ અને ૧૫૦૦ ટનનાં સુરતનાં, ભરૂચનાં, ખંભાતનાં, વસદાનાં, કોચીનનાં વહાણો ૧૪ મા સૈકાથી ૧૭ મા સૈકા મુધીમાં હતાં એમ ખુદ યુરોપીઅન લેખકોના કહેવા પરથી સિદ્ધ થાય છે. ૧૪ મા સૈકાનો એક આરબ લખનાર કહે છે કે, “માત્ર વિજયનગરના સામ્રાજ્યમાં ક્લીકાટ જેવડાં ૩૦૦ બંદરો હતાં.” આખા હાંદમાં આવાં કેટલાં બંદર દશે ? દલીલ ખાતર એમજ ક્રેબો કે સિંધુના મુખથી માંડી ગંગા ને બ્રહ્મપુત્રના મુખ લગી આપણા દ્વિપકરપના કીનારા પર પહેલી પંક્તિનાં ફક્ત ૧૦ જ બંદર હતાં-સુરત, ભરૂચ, ખંભાત, વસદા, મુંગઝ, ગોઆ, કોચીન, ક્લીકાટ, વિનગાપટ્ટણ મદ્રાસ, •કલકત્તા. કાનાનોર, માંગરોર દર્યાદિમાંથી— અને એવા પ્રત્યેક બંદરમાં પ્રથમવર્ગનો માત્ર એકજ વેપારી કે વહાણવટી હતો કે જેની પાસે સર્વોત્તમ પંક્તિનાં ૪૦ વહાણ હોય તો હાંદમાં પહેલા વર્ગનાં કુલ ૪૦૦ વહાણ લેખી શકાય. અને પ્રતિવર્ષ તેવાં વહાણ માત્ર એકજ સફર કરે તોપણ ૪૦૦૦૦૦૦ ટન જેટલો વેપાર-આયાત નીકાસ મળી-સહજ સંભવે. આમાં આપણે હલકા વેપારી, નાનાં બંદરો અને નાનાં વહાણોની તો ગણતરી કરી નથી. અને તેની સંખ્યા-ખાસકરીને ગંગા અને સિંધુનદીના બંદરો પર રહેતી હોડી, મજવા કે વહાણની સંખ્યા-તો અકબર જેવા સમ્રાટની ચક્રાક્રા ખ્યાલ પરથી કે અણુલક્ષ્ય જેવા લેખકના મત્તાવાર વર્ણન પરથી વિચાર કરીએ

તો હાંદના તે સમયના દરીયાપારના વેપારનો કે નવોજ ખ્યાલ આવે. અણુલક્ષ્ય કહે છે કે માત્ર સિંધુનદીના એકજ બંદર-કંકા નગરમાં આશુ ૪૦૦૦૦ હોડીઓ, મજવા, કે વહાણ રહેતાં.

૪. આવી સત્તાવાર ખાતરી જતાં મોરલેડ જેવા અદેખા પરદેશી લેખકો પ્રાચીન હાંદની અવગત કરે છે. પણ તેમ કરતાં તેઓ ત્યારેજ અટકેજ જ્યારે હાંદી વિદ્વાનો હાંદુરયાનનો તમામ દાતહાસ દરેક પ્રકરણમાં ફરીથી લખે. આ પરથી, આવા પ્રમાણના વેપારનાં બીજા કે સ્થંભનુસ્ય ઉદ્યોગસામગ્રી પણ આ દેશમાં હતી, કાચો અને પાકો માત્ર મળી આયાત નીકાસ કરનાર વહાણવટીને રોજગાર મળવાનો સારો સંભવ હતો એ પણ મહજ સાબીત કરી શકાય છે. અંગ્રેજ ઉદ્યોગ-કારોની સ્વાર્થી અને નીચ હરીફાઈને અંગે હાંદી હુન્નર-ઉદ્યોગની આજે જે પડતી દશાં યદ્ય છે તે મુસલમાન અમલ દરમીયાન કોઇ પણ સ્થળે નહોતી થતી. આજનો વેપાર તો માત્ર દેખીતોજ સમૃદ્ધિકારક છે; પણ ખરેખર તો હાનિકર્તા ગણવો પડશે. કારણ કે આજના વેપારનું પ્રધાન અંગ નીકાસ; અને મુખ્ય નીકાસ ખોરાકના પદાર્થ અને કાચા માલની. ખોરાકનો પદાર્થ જતો રહેવાથી દુકાળ, સામે યવાની તાકાત પ્રજામાં દરસાવ કમી થતી આવી છે; અને પરિણામે બીનરોજગારી અને ભુખમરો ધમધોકાર વધતો જાય છે. કાચો માલ નીકાસ કરવાથી આપણા દેશી ઉદ્યોગનાં મુળ કપાય છે, અને તેથી પણ એજ પરિણામ નીપજે છે. મુસલમાન તેમજ પ્રાચીન હાંદુ અમલ દરમીયાન આપણો વેપાર કે નાનો-સુનો ન હતો તે તો વાંચનારને ઉપસા થોડાક આંકડાએ સ્પષ્ટ જણશે, પણ એ વેપારમાં મુખ્ય

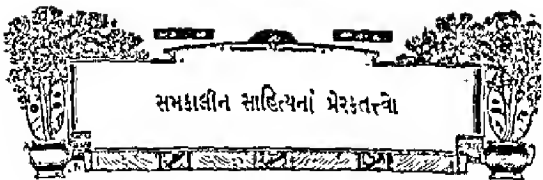
હાસનાં શોખીનને વિદિત હશે, કારણકે એ તો બહુ જ્ઞણીતી વાતો છે. છેવટે ચલણી નાણાંનું ઉદાહરણ લઈએ તોપણ એજ વાત સિદ્ધ થાય છે. ચલણપદ્ધતિને વેપાર સાથે અતિ નિકટ સંબંધ છે એ કદાચ આજની અંગ્રેજ સરકાર નહીં સમજતી હોય; પણ અલાહદીન ખીલજી, મહમદ તઘલખ, શેરશાહ સુર, અને અકબર વગેરે મુસલમાન સુલતાનો તો સારી રીતે સમજતા હશે એમ તેમણે કરેલા સુધારા કે અખતરારથી સહજ દેખાય છે. અકબરે સોના-રૂપાનો પરસ્પર સંબંધ મુકરર કરી, ચલણી સીકકાનું વજન અને ગોખાઈ ચોક્કસ કરી, સરકારી ટંકશાળની હકશી જાહેર કરી વેપારી આલમની જે સેવા બળવી છે તેની ખરી કીંમત તો એ સર્વ વ્યવસ્થા તમામ હોંદુસ્થાનમાં સેંકડો વર્ષ સુધી ચાલુ રહી તેથીજ સિદ્ધ થાય છે.

૬ છેવટે આપણે હોંદના પ્રાચીન વેપારનું પરિણામ તપાસીએ. દર સાલ અબજોની પેદાશમાંથી કરોડો બદકે અબજોનો વેપાર થતો એવું આપણે આગળ જોયું. આજે પણ તેવાજ પ્રમાણનો વેપાર થાય છે. વળી જૂતકાલમાં હોંદી વેપારની આ એક ખાસ ખુબી હતી કે આયાત કરતાં નીકાસની કીંમત વધારે હોય. આજે પણ તેમજ છે એટલે વેપારના પરિણામે આ દેશનું ખીમ દેશો પર લહેલુંજ નીકળે. પણ અહીંયાં સરખામણી અટકે છે અને વિરોધ સરુ થાય છે. આજના વેપારમાં નીકાસનો વધારો છતાં તે હાનિકર્તા છે, કારણકે દેશના ખરા લાભને ખાતર જે વસ્તુની નીકાસ ન થવી જોઈએ તેજ વસ્તુઓ આજે તણાઈ જાય છે અને પરિણામે દર સાલ દરિદ્રતા વધતી જાય છે.

જૂતકાલમાં તો નીકાસ ઔદ્યોગિક પેદાશના ખરા વધારાની હોવાથી તેની જે કીંમત મળતી તે દેશના દ્રવ્યમાં વધારો કરતી; અને તેમ ન હોય તો હોંદુસ્થાન પોતે-સોનું બહુ જગ્યામાં પેદા કરતું ન હોવા છતાં ત્યાં અઘળક સોનાનો જથ્થો ક્યાંથી સંભવે? મહમદ ગીઝનવી દશમા શૈકામાં હજારો મણુને હીસામે સોનું હોંદુસ્થાનમાંથી ચોરી ગયો. અલાહદીનના સરદાર કાફરે દક્ષિણની એકજ સ્વારી પછી સેંકડો બદકે હજારો મણુના હીસામે સોનું આપ્યું હતું. * વિજયનગરનો નાશ થયો ત્યારે તેનો પરાજિત રાજવંશ પાંચસો હાથી ભરી નગદ સોનું લઈ પાવતખતમાંથી નાશી છુટ્યો† અકબરના મરણ પછી લગભગ ૨૦૦ કરોડ રૂપીઆની કીંમતનો ખજાનો તેના વારસના હાથમાં આવ્યો હતો. આ બધો સોનારૂપાનો ગંજ આવ્યો ક્યાંથી? વેપારમાંથી જ. રામનો નામાંકિત ઇતિહાસકાર ખાહની લખે છે કે: “દરસાત્ર હોંદુસ્થાન માત્ર રામની શહેનશાહતમાંથી ૧૦ લાખ પાઉંડ જેટલો ચોખ્ખો નફો વેપારમાં મેળવતું”; અને એજ સ્થિતિ જો પછીના જમાનામાં ચાલુ રહી હોય તો ઉપયુક્ત સુવર્ણસંચય અસંભવિત નથી. વળી અંગ્રેજ અમલ પહેલાં આપણને home charges ને નામે કાઢપણુ પરદેશી રાજ્યને પ્રતિવર્ષ કરોડો રૂપીઆ ખંડણી આપતી પડતી નહોતી. પરદેશી નાણાં ધીરનારને તેના પ્રમાણમાં વ્યાજ આપવું પડતું નહોતું. પરદેશી વહાણવડીઓને કદાચ તેથી પણ વધારે પ્રમાણમાં તુર, વીમો, વટાર આપવાં પડતાં નહોતાં, તો પછી તે વખતના વેપારમાં. દર સાત્ર કરોડોની બરકત કેમ ન રહે!

* જુઓ ક્રીસ્ટનાનો ઇતિહાસ.

† જુઓ Smith's "A forgotten Empire."

સમકાલીન સાહિત્યનાં પ્રેરકતત્ત્વો

લેખક:

રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય,

બી.એ. હપમત્રી, આદિત્યસમ્રાટ

અનિવાર્ય રેખાદર્શન

એ તત્ત્વના યોગ્ય ગુણગતી હરોળે ફરી એક વાર સચેત્ર ને સખળ કરી રહ્યા છે. બહુકાલના સર્વ વચસી પ્રમંથોએ ખન્યું હતું તેમ, અવધારણા તેનું નવું જીવન ઘટે છે, રમણન તેનું પ્રાવિ સાહિત્ય સરજી રજુ છે. આધુનિક ઇનિદાત્મમાં ત્રીજી વાર આવે પ્રવાહ આજે સુજરાતમાં વહે છે. મો-પોઝીમાં વર્ષ પર પુરોણી મરુતિના પટેલા સમકાલોએ તેની કલ્પનાને મુગ્ધ કરી અને પડીતા જમાનામાં એ અનર એરી સજ્જ મુખી ક એ તો એજ રૂપમાં અદી કાવચ રેડેલાની એવુ કોના અને સ્વીકારી છોડ્યું. એ મોડ આજથી આરંભ વર્ષ પર નહિ થયો ને મુનિ વાંધી કે પરાયા તેજ પ્રકાશવાનો એ અખતરોરેશને પ્રતિદિન આત્મવાનક નીવડ્યો હતો. આ નવા જાને આદિત્યના આદર્શમાં પણ કૈંક પરિવર્તન કરીને અનેક નવા ને રાજિતશાથી આદિત્યન પ્રમથાયા છે. તે નવાં બજોનું અર્થબોધન ક્યો પહેલાં આગલા એ જમાનાના આદિત્ય-

પ્રેરક તત્ત્વોનું અંધુ રેખાદર્શન કરીને એ સરખાન કરીશું તો નવપુજના સાદિત્યનું નિરખણ વધુ સુગમ ને સ્પષ્ટતર થશે.

દયારામના મૃત્યુ સાથે સંવત્ર ૧૯૦૮ માં જુના સાદિત્યનું એક પુરતક બીજાનું અને જુનું જીવન પણ ઉતરતી મતની પીની બનાવ્યું અને ગનથી વર્ગોર્વ નવા રંગ, નવી જુઓએ ને નવા સાધનોની પ્રયોગબુદ્ધિ ખની રજુ એક જમાના કરતા વધુ વખતથી સુજરાત અંગ્રેજોના તાનામાં હતું અને તેમના સરકારો મટેનત સહચરને મમળ્યામાં ને સ્વીકારવામાં મમગરી માનતુ થયું હતું. મિકાએ સુધી શેલપલા ને ધવાધવા ગુજરાતીઓ, બીજા આતના દાદીઓ પેરેજ, સ્વત્વ રુ, અવસ્થા મુ. અમાન રુ એ બધું જુની નવા દતા આવે વખતે શાશ્વત્ય મરુતિનો પ્રવાહ આપણે ત્યાં ન આપ્યો હોત તો શું ખન્ય એ કલ્પન વિચારનો વિષય છે. હરીકન એ છે કે ને પ્રવાહ આવ્યો અને દયારામના

જીવનકાળમાંજ તેના પ્રત્યક્ષ ફલરૂપ અને તે જમાનાનાં સાહિત્ય ને જીવન બનેલી ઘડનાર એ સંસ્થાઓ ગુજરાતમાં સુરગઢઃ ગુજરાત વર્નાકયુક્તર સોસાયટી (૧૯૦૪); અને જુદી-વર્ધક સભા (૧૯૦૭). પંડીનાં પાંચસાત વર્ષમાં એક તરફ સોસાયટીએ સાહિત્યપોષણ આરંભ્યું ને બીજી તરફ સભાએ નવા યુગના પ્રવર્તકો પ્રગટાવ્યા. નર્મદાશંકર, કરસનદાસ, મહીપતરામ ને ઝવેરીલાલે જાણે આકાશના તારા અવનિ પર ઉતારવાનાં ઘટ લીધાં હતાં. જુદી-વર્ધનનાજ એ અભિલાષીઓએ પ્રાંતનાં જીવનને સંસ્કારને પણ નવી દિશામાં દોર્યાં. તેમણે મંડળી-ઓ રચાવી, સભાઓ ગઠવી, સંપ્રદાયો પ્રસાર્યાં, દેશોદ્ધારની યોજનાઓ ઘડી ને 'સુધારાનું બાજુ-બાજુ' પણ રચવા માંડ્યું. પવન કે પાવકને બાંધી શકે તોજ જેને બાંધી શકે એવા નર્મદે રચેરચેળે ધુમીને સંસારમુધારાને ઉદ્દોષાવ કર્યો; કરસનદાસે 'સત્યપ્રકાશ' માં તાતાં તીર જેવી વાણીથી બ્રહ્મધર્મચાર્યો માટે બોંધ લારે કરવા માંડી; મહીપતરામે સૌની પહેલાં સમુદ્ર જોળાંગીને સર્વ કાલ માટે ગુજરાતીઓના વિકાસમાં સંગીત હીસ્સો આપ્યો. સીનેમાનાં પ્રતિપક્ષ બદલાતાં દરેયોની ઝડપથી રોજ ને રોજ કેકે એવું બનતું જેથી પ્રગળતો પણ કોલ, આશા અને ચિંતાની ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરતેકરને જીવન ગાળવાં. સૌનાજ મનમાં, બોલવાચાલવામાં, દેખાવમાં ને કામેમાં-ખુદ વાતાવરણમાં, નિઃસીમ ચંચળતા વ્યાપી રહી હતી અને પ્રાંતને ધન-આનંદ-શાંતિએ પ્રગટિને પથે ધસડતી હતી. અને આજ નર્મદાજીનો યુગ ફરી મંડાયો છે તે આજ કારણથી કે જો દારૂના ઉદ્રેક અને ચંચળતા ફરી એક વાર આપણા જીવનમાં પ્રગટ્યાં છે અને આપણા સાહિત્યમાં પ્રાણ

પુરી રહ્યાં છે.

નર્મદયુગ અને પ્રવર્તમાન યુગ વચ્ચેનો અંતરોડો તે ગોવર્ધનયુગ. તેજ યુગમાં નરસિંહ-રાવની અશ્રુતપૂર્વ કવિતા, મણિલાલનું ગૂઢન પાંડિત્ય, મણિશંકરની સૂક્ષ્મ રસિકતા, રમણ-લાખની સુવિકસિત સાહિત્યદષ્ટિ, કલાપી ને નાનાલાલની વિશિષ્ટ પ્રેમભાવનાઓ-આ સધળું પણ હોવા છતાં, ગોવર્ધનરામના નામથી તે યુગને જોળાવીશું તે એટલા માટે કે તેમની કૃતિઓએ પ્રાંતનાં સાહિત્ય તેમ જીવનને પણ એ સમયમાં જે ઘટ આપ્યો તે આપવા અન્ય સાહિત્યકારોમાંથી કાઢ પણ સમર્થ નીવડ્યા નથી. ગોવર્ધનરામનો જન્મ ૧૯૧૧ માં થયો; મણિલાલનો ૧૯૧૪ માં અને નરસિંહ-રાવનો ૧૯૧૫ માં. વચ્ચે બળવાના વર્ષ ૧૯૧૩ માં યુનીવર્સિટીઓ ઉઘડી; અને ત્યાર પછી ત્રીસે વર્ષે એ કેળવણીના પહેલા ફાલ સમાં 'સુદશન' (૧૯૪૧), 'જ્ઞાનસુધા' ને 'કુસુમભાગા' (૧૯૪૨), 'સરસ્વતીચંદ્ર' નો પહેલો ભાગ (૧૯૪૩) તથા 'ધર્મજિતવધ' મહાકાવ્ય (૧૯૪૩) ગુજરાતને ચરણે ધરાયાં. ચંચળતા શબ્દમાં નર્મદયુગનો અર્ક છે તેમ ગંભીરતા શબ્દમાં આ ગોવર્ધનયુગનો છે. તેનું બધુંજ ગંભીરને પ્રસાંતહતું. મોડરેટનું શબ્દશર રાજકારણ, સુધારકાની અમાપ આપકક, ઉદ્યોગવીરોની નીરસ ને કાચી ધનપ્રીતિ, સાહિત્યકારોનો જીવનરસને ભોગે પણ પાંડિત્ય સેવવાનો અગ્ગજ આગ્રહ-આ ચાર એ યુગનાં ઉજ્જવલતમ પ્રતિબિંબ હતાં. અને સાહિત્યમાં તો, જગતે કદી નહીં જોએલું એવું ઘણું આપણે ત્યાં બન્યું. શ્રમસાધ્ય અભ્યાસ સાહિત્યનો સર્વાર્થમય દેવ મનાયો; શબ્દજોડણીની ચર્ચા એટલી અસહ્ય થઈ કે જીવનની જોડણી સમજવાની સલાહો અપાઈ

થેણીક નવલ્લીઆતાં નાટકોનો ધણી મરજવાની ચિંતા સાક્ષરોને સિદ્ધે આવી પડી, ગિરિકંદરાની અપ્પરઓનાં મુખડાંમાંથી સાહિત્યના અગમ્ય છાત્રસ દેશા સુણ્યાયા, મોરચોરોનાં દર્શન રજુવગડાને જુદા રમણીનજનમાં અધોર મંદરાને થયા માંડમાં, કોઠિલા કિલ્લદયની અધિકારી બની; તેના એકમુગ ટુકડાકરમા રમમાવનાં અનેરા રદમ્ય સમાયાં, કુદરત અને કાંચ સ્ત્રીયય ત્રીજી વસ્તુ વિષમ્યા નેવલી કિમિઓએ ના પાડી. મિચાર ને ઊર્મિઓનું વર્તુલ આટલું બધું મંકોચાવવામા મોરવ ન ખનાયું હોત, અને અવ્યતર મરુદ્યા ઓ હૃદયમાં જાગે તેવું જીવન ત્યારના પુનઃ પ્રભુતાઓ છતી રાક્યા હોત તો અર્ચાવીન સાહિત્ય અત્યારેજ વધારે સુદર, વધારે અચ્છ ને વધારે યસસ્વી ન પ્રકાશનું હોત.

‘જ્યા અને જયત’ (૧૯૭૦), ‘રક્તો પર્વત’ (૧૯૭૦), ‘રમણમંદિરા’ (૧૯૭૧), ‘હાલમંદિર’ (૧૯૭૧). આ કૃતિઓ માથે એ યુગની લીલા સંકેશાલ તે સમયના ધણુખગ મારોરો હજુ વિદ્યમાન છે અને ઓછુવનુ સખ્યે જાય છે તેમનું હવે પછીનું કાર્ય પશુ, ખરે ધડે કાંઈ અરે નહીં એ ત્યાપે, નવાં આદિપનનું સત્કારક અને આપેજક હોવા કરતાં જુનાજ વુગરો પ્રતિશબ્દ હોવાનું. એટલે ‘પૂર્વાવાપ’ ‘કમળી ભુવલી’ અને એ અમણી સાક્ષરોના લેખગ્રંથલ જે કલામ આડખાર મહીનામાં બહાર પડે, તેની મથુના મમકાવીન માહિત્યમાં કરીશું નહીં.

ઉપથી માર કૃતિઓના પ્રકાશનની લગમજ આધોમાયજ શબ્દપ્રકરણમાં અને સાહિત્યમાં નવાં બધે અને અધૂરે પ્રવાહોતો સચાર ૧૯૭૦ ની આમુપાલ થયા માંડપો હોત. ૧૯૭૧

માં હોમરુથ લીમોએ યુવાન આત્માઓમાં અદ્ભુત તતમનાટ મચાવવો થરુ કર્યો. મુજરાતમાં વકાત્વનાં ખીજ પશુ આ પ્રવૃત્તિને પ્રતાપેજ રોપલાં ને અંકુરવા લાગ્યાં. સતત બે વાંતા પ્રવાસને પશિણામે હોમરુથરોનો મધ્યાન્હ ‘ઉડના વર્ષમાં સદસરસિમ્બી પ્રખરનાથી તથો. ‘ઉપના ચેવમાં જડીઆંચાલા ના હસમરાસિમાંથી સત્યામહની બવાકા બખુકડ, અને તેને ત્રીલીને શેરેથેર પ્રચટાવનારે ‘નવજીવન’ બાદગામા રાઠ થયું. એ પત્રે નવજુજરાતની સસ્કૃતિ ઘડવા માંડી. વળતા વર્ષના આવજુમા લોકમાન્ય ટિળકનો સ્વર્ગવામ ને અસહકારનો જન્મ થયો.

માહિત્યમાં તે વખતે યમેગ્રાં પરિવર્તનો આટલા હતાં.-૧૯૭૧ મા રજુજનરામને કાથે છેલ્લી ધસત્વી સાહિત્યપરિવૃદ્ધ સુરનમા બરાહ. નવસાહિત્યના પ્રગાતાક સમો એ પુરુષ શુક જેટલાજ શુભ જ્યોતિ અને કુંઠા જીવનનો ધારનાર હતો. ૧૯૭૩ મા તેનું મૃત્યુ થયાને આગલે વર્ષે, નવા સાહિત્યને દિશાસ્યન કરનાર ઓઃ મત્ર-તે માત્ર માસિક નહોતું-‘વીસમી સદી’એ રોમા દેશ માડી હતી ખીજ બશી ધણી નવીનતાઓ ઉપરાત પ્રેા ખુશાખ શાહનું નાટક ‘હુનીઆ ઝુકતી હવ’ તથા ‘મુજરાતનો નાથ’ અને પાઠજથી ‘પશિરીવદનમ’ પશુ તેમાં પ્રગટ થયાં.

મુજરાતી જીવન અને સાહિત્યમાં આ નવીન તત્ત્વે પ્રવેશ્યા તેજ મમય હરમીઆન જે આદિજનો જગતમાં પ્રસગવા માડમાં અને જેની પ્રેરકતાને સર્વ દેગાનુ મગાનુ માહિત્ય આભરી છે, તે, માનવમરુતિના દતિહાસમાં પશુ કોઈકામ વારજ પ્રગટે છે એ પ્રકારનાં હતાં. દેશ રેવે-સ્થુચનની પ્રબવેરૂ પછી બનામર સચાસો વર્ષે ફરીથી એક વાર ધરા મુજવતી ઘડનાઓના ઝંઝાવતમાં જમળ, સંપગાનું બ્યાંત્યાં વિમલો.

સળગ્યા ને ઉત્પાતો ટુટી નીકળ્યા; રાજ-
સિંહાસનો ડોલવા કે ઉખડવા માંડ્યાં; ગોરા ને
રંગીન લોકની રસાકસી જોરમાં ચાલી; ભારત-
વાસીઓ સમજતાં શીખ્યા કે પોતાને માથે
કેવળ પરરાજ્ય નહીં, પરસંસ્કાર પણ
એકચક્રીને દુર્ધર્ષ સત્તા ચલાવી રહ્યા છે.
પ્રજાઓના આવા મહાતાંડવમાં અનેક
જુની ભાવનાઓ ચૂર્ણ થઈ, અનેક જુનાં
ધોરણો વર્ષવાં પડ્યાં, અનેક જુનાં સ્વપ્નોને
મનેકમને વણસાધ્યાં વીસારવાં પડ્યાં. પણ
કુદરત ગ્રન્થતાની વિરોધી છે એટલે જુનાનું
સ્થાન લેવા નવું સરળતા વિના રહી નહીં.
આજે જાતનું ને ભારતનું તેમજ યુગ્મરાતનું
વાતાવરણ જે પ્રેરણાઓ જીવી રહ્યું છે તેને
પરિણામે જીવનની ભાવનાઓ ને આકાંક્ષાઓ
પણ પલટાઈને નવરંગ પ્રભાત વરવા તત્પર
થતી જાય છે. આ નવું જીવન જીવનારાં
સ્ત્રીપુરુષો સાહિત્ય પણ નવું જ માગે છે ને
માગશે. પંડિતાઈની પ્રતિમા જેવો નહીં,
કાલીધેશી ભાષામાં રાગી રહેલો નહીં, ઘણનીલવ્ય
શુષ્કતાનો રસીઓ નહીં, પણ રાષ્ટ્રનો વિદ્યાતા
બનવાનું સામર્થ્ય ધારનાર સાહિત્યકાર તે
માગણી સંતોષશે. અત્યારે પણ સુજનારને
તેના આગમનનો પગરવ સંભળાય છે. યુગ-
બળોથી ધ્રાવણો છતાં તે નવયુગનો પ્રેરક અને
શાસક બનશે, પોતાની શક્તિઓમાં તેને
અખુટ શ્રદ્ધા હશે, સ્વદેશનું તે અચળ અભિમાન
ધારશે, અને પોતાના સંસ્કારોનો તે અનન્ય
ભક્ત રહેશે. પ્રજાના ભાવિનું સૂક્ષ્મ આર્પદ્રષ્ટિ-
(vision)થી દર્શન કરીને તેની મિદ્ધિ માટે
જે કે કરવું પડે તે કરવાનાં ઉત્સાહ ને
નિપુણતા પણ તેને પરમેશ્વર બક્ષ્યાં હશે.

આ પરિસ્થિતિમાં, યુગ્મરાતી સાહિત્યનાં
આલેખન કદ દિશામાં મતિ કરે છે અને તેના

નવીન સાહિત્યસ્વામીઓ પાસેથી આપણને
કેવીકેવી આશાઓ છે તેનો વિચાર આવશ્યક
બને છે.

૧૯૭૦-૭૩ ને આપણે વર્તમાન યુગનો
આરંભકાલ ગણ્યો. તે સમામાં એક એવી
ભાવના હીંદમાં જાગી જોણે નવો મન્વંતર
માંડનાર ભાવનાનું સ્થાન આપણા રાષ્ટ્રજીવનમાં
લીધું. તે ભાવના માતૃભાષાઓ માટે તેમનું
સ્વાભાવિક સ્થાન પાછું જીતવાની અને દેશોદ્ધવના
અદ્ભુત રચાતા મંદિરમાં તેની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા
કરવાની. સાદાં અને સ્વાભાવિક સત્યો સૌથી
મોડાંજ આદર પામે છે એ ન્યાયે, જમાનાઓ
સુધી કોઈને સુજો નહીં એવો દૃઢવણીના
વાહનનો અને રાષ્ટ્રભાષાઓના સમુદાયનો
પ્રત્ય એવામાં પહેલીજ વાર રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ
ચર્ચાવા અને ક્રમેક્રમે આવરવા લાગ્યો.
દેશોદ્ધારની મંત્રણાઓમાં તે અગ્રપદે શોભ્યો,
નેતાઓની યોજનાશક્તિને કસી, રહ્યો અને
લોકસમસ્તના અંતરનો આવકાર પામ્યો. એ
હજી પણ પુરો યાવે પડ્યો નથી છતાં પ્રતિવર્ષ
દડતાથી પોતાનું મહત્ત્વ સાબીત કરી રહ્યો છે.
એ વીરો વિચારકોના મનમાં તો કશે અદેશો
નથી. આ પ્રત્યની સફળ ઉકેલણમાં પ્રજાની
સંસ્કૃતિનું પ્રાણપ્રદ બીજ છે એટલે તે જન્મ-
જન્મ વધુ ધુંદાઈને ધટી યતો જશે તેમતેમ
વધારે અસરકારક નીવડશે એ નિર્વિવાદ છે.
દરમીઆનમાં, યુગ્મરાતી સાહિત્યવિકાસના આ-
લેચકે આ સંબંધમાં એક વાત તો અવશ્ય
હર્ષભીને દેયે સદૈવ સંભારવી પડશે: દેશની
ને પ્રાંતની શિક્ષણપ્રથામાં ને બીજી સંસ્થાઓમાં
સ્વભાષાને સ્થાન અપાવવાની હીલચાલે
સરકારી વિદ્યાલયોમાં ભણી ઉતરેલા ધણીય
સાહિત્યસેવકોનો યુગ્મરાતી પ્રત્યેનો
નિરસકાર છોડાવ્યો છે અને તેમની

પામે યુગ્મતાતીનું ગૌરવ મુકાબે રચીકારાનું છે. આ પરિણામ અંધ દેરાસરોમાં નહીં પણ સચેત્ર ને વિવેકી ચિત્તરત્નિનું છે અને કિંવચે દિવસે વધારે અનુપાસ્યો પોતાના પદ્મમાં ઉમેરવું જાણ છે. 'અર્ક' છે કે હથુ પણ કેળાએના ને સંસ્કારી મનાતા ઘણા યુગ્મતાતીઓ વાનસ્વીનમાં સ્વસ્થાઓ ઉપયોગ સર્વ કરનાં શીખ્યા નથી, છુટકી શુદ્ધ ને સાત યુગ્મતાતી યોગ્યતાના ચલો જોઈએ તેટલા થતા નથી; કોઈદરબારની ભાષા હજી પારકીજ છે, આપણા વાક્યો અગ્રેજીમાજ વિચારાદને બદલ પડે છે ને આપણી બોલીમાં અગ્રેજીનો નિર્દયક ને દાસ્તગજનક બેગ હજી ખજો છે આ સમગ્રી ઉલ્કામાં છતાં, સ્વભાષા માટે ચોતરફ જે માન ઉપજવા લાગ્યું છે, ને સાહિત્ય પર તેની જે સચોટ અમર, હાલ અંકુરરૂપેજ, ધસ રહી છે, તેને અવગણવાની હોંમત કેલપણ સમજી મણુમ કરી શકે નેમ નથી. સ્વસ્થાઓ પ્રેમ અને તેનાં આનુષંગિક તત્ત્વો સમકાલીન ને ભાવિ સાહિત્ય પર કેવા પ્રકારની જુદીજુદી અસર કરે છે અને કરશે એ વાત આજળ ચર્ચાશુ. અહીં તેનો નિદેશ નહીન સાહિત્યના અમત્યના પ્રેરકમળ તરીકેજ કર્યો છે

નવા યુગનો સાહિત્યકાર

સાહિત્ય એટલે અપૂર્વ અને ભાવનાશાળી આત્માઓની સર્મસક્રિનો કલામક વાળીરૂપે આપિભાવ. દેશમાં શ્રેષ્ઠ અને પ્રતાપી સાહિત્યનો ઉદ્ભવ ક્યારે થાય કે જનતાના હૃદય ઉન્નત ને સત્વરીય ભાવના કે ભાવનાઓથી વચેત્રતા રહ્યા હોય. અચારે એવી ભાવનાઓનું પોષક વાતાવરણ આપણા પ્રામાં વિસ્તરણ જાણ છે. દુલીઆમાં અનેક દેશો છે પણ દેશમાં દેશ તો એક યુગ્મતાતી ન્યાં ફજી

ચંદની રાજધાની જામી, ન્યાં પરાક્રમી પરશુ-રામનો આશ્રમ સ્થપાયો,--જેણે સિદ્ધરાજ જેવો સમાદ સરજ્યો, જેણે રાજક સમી પ્રાતરમરણીય સતીનાં સત્ પ્રમટાવ્યાં,--જેણે મીરને ઉઠાવે ધરી, જેણે પ્રેમાનંદની ભાષા-ભક્તિ ને દશરામના રસોન્માદ પોષ્યા: પર-પરાનું આનું સદમિમાલ ન્યાં ખીવવા માડે અને જગદુદ્ધારોમાંતો એક અનુપ વીરેદ્ર ન્યા વિજમાન હોય ત્યા સાહિત્યપ્રેરક ભાવનાઓની શી કપીના સંભરે યુગ્મતાતીને અરિમતાનું બાન હજી હમણાંજ યરા માંડ્યું છે એ નેતાં, અને આધુનિક સસ્કૃતિને નિઃશસ્ત્ર સત્તાપ્રદનો મત્ર તેણે આપ્યાને દશકો પણ વીત્યો નથી એ વિચારનાં, આદતુ તો સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આ ખીજેમાંથી જે વજરાગિ પાકશે તેની ઘટા વિનૂત પથારી, તેના પુષ્પો અપાર્થિવ મારભનાં પ્રમારનાર જનમે, તેના ફળની મીઠાશ અને પોષકતા જાહે કરી જોઈ કે જાણી ન હોય તેવી અપ્રુદ ને અનન્યમાધારણ નીવડશે. તે આખાં યુગના સાહિત્યકારની આત્મસમૃદ્ધિ, સાધન અને તેનાં કાર્યક્ષેત્રનું કેટલુંક વીગતવાર વિવેચન હવે કરીએ.

બ્રિટિશની જરૂર જીંદગીની એકએક ઉપયોગી પ્રવૃત્તિમાં પડે છે પણ સાહિત્યકારનું તો સર્વસ્વ પ્રમય અને બહુવ્યાપી બ્રિટિશ-માજ સમાયું છે. રાજપુરુષના વિજયને આધાર વિચક્ષુના પરજ છે: સૈનિકની કાનિ બાબુજગ પર અવલંબે છે, વેપારી સાહ્યમરીજ કમાય છે, લોકહૃદયનો અભ્યાસ પત્રકાર ઘવા માટે પુરતો છે: શ્રેષ્ઠ ચીરવાની નિર્દયતા મારે દાકતર નીપજની શકે છે, ષડીકની આગ્રત વાક્યપુટાથી શરૂ થઈ ધનમંદકમાં પરિણમે છે: શિક્ષક ને અભ્યાસકો વિદ્વાન અચાર્યજેર સંતૃપ્ત થઈ શકે છે: પણ પ્રતિજ્ઞ

શાલી સાહિત્યકારને આવા એકાદ કિસ્સામાંથીજ ધડવામાં વિધાતાએ ડહાપણ માન્યું નથી: તેનું કાર્ય સ્થૂઝ કરતાં વધુ અંશે સૂક્ષ્મ છે એટલે એકલી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ કે સાહસશક્તિ, એકલી પ્રાયશ્ચિન્ન નિર્દયતા, એકલી વાક્યપટુતા કે વિદ્વતા તેની મુક્તિનાં દ્વાર ખોલે તેમ નથી. આ સર્વ શક્તિઓની સહાયતાથી તે જગતને ઝાળખતાં શીખે છે ને તે ઝાળખને પોતાના અર્થગ્રહણ તરીકે કૃતિઓમાં ઉતારે છે. વધુમાં, સંસારની આંદીધુટીઓ એવી કારમી છે અને તે ખીચારે તેમાં અપ્રાવીણ્ય ધરાવવા માટે પહેલેથીજ એટલો પ્રખ્યાત થએલો છે કે જે શુભો જડ જગતમાં એક મટકું મારતામાં તમને સફળતા સધાવી શકે તેટલાથીજ તેનું દળદર શીટ તેમ નથી. તે તો એકજ મંત્ર રજનીદિન રટયા કરે છે અને તે-વિશ્વમાં ડગલેડગલે, જનહુદયમાં તાંતુતંતુએ, જન-પ્રવૃત્તિમાં કાર્યેકાર્યે જે સત્ય છુપાયું છે તેનાં રહસ્ય પ્રીછવાની ઝંખના, જે સૌંદર્યો અગોચર મારે છે તેનો રસ હુંટવાની યેષ્ઠા. એ ઝંખના જેટલી વધારે સતત અને એ યેષ્ઠા જેટલી વધારે ઉત્કટ, તેટલું તેનું વ્યક્તિત્વ વધારે પ્રભાવશાળી. પ્રભુનો પ્રસાદ પામેલા આત્માઓ પણ આ શક્તિઓ મુશ્કેલીથી ખીંચતી ને ટકાવી શકે છે તો પછી શતકોની નિદ્રા ત્યજીને જેણે આગસે માંડ મરડ્યું છે એવા સાંપ્રત ગુજરાતના બાલક સાહિત્યકારની શી વાત કરવી? વ્યક્તિત્વ વિકસાપવાને ક્યાંકયાં તરવો જરૂરનાં છે તેના મુળાક્ષર પણ તેણે તો હવે ઘુંટવાના છે. જીવનને વિશેષકર્ણ તો સ્વકીય દૃષ્ટિથીજ, વાતેચાતે મર્મ સમજવો તો અર્પણ સમભાવથીજ, પ્રસંગેપ્રસંગમાં વતંતું જોતો અજેય સત્તાધારીની છટાથીજ: આ દશાઓ તેના મનથી કોઈક અગાતબૂમિની અણ-

અનુભવી ભયંકરતા કે રમણીયતા જેવી છે. પરસંસ્કારની ધુમંતરી દૂર ઉછળીને, પરભાષાનો ભાર વહેનારની મંદબુદ્ધિને તુચ્છક્રીને, સ્વદેશીઓનાં પ્રમાદ ને બેપરવાઇથી પર ખનીને, તેમના સ્વાર્થોજ તોપવામાં રહેલી અધમતાને અગગી કરીને, ગુજરાતના સાહિત્યવીરે આત્માની કલામાત્રનો સાક્ષાત્કાર, સંજોગાનુસાર, રસિકતાથી ને પ્રદુહસતાથી કે પ્રયંડ શાસન ને નિશ્ચય, નિર્દય આગ્રહથી હળુ હવે કરવાનો છે.

તે અણજનન્યા કે આજ પર્વત અપ્રકાશિત બાલક સાહિત્યકારનું આહુ'ધેર' ચિત્ર આનેખવા નો પ્રયાસ કરીએ એટલે તેને હાથે નિર્માનાર સાહિત્યનો પણ ખ્યાલ આવી શકશે.

તે જીવન અને માનવતાનો રસીઓ દશે તેટલો ખીછ કોઇ વસ્તુનો નહીં હોય. વર્તમાન જીવનના તદાકાર અંશરૂપ ખતી રહેવામાં તે પોતાના અવતારની ધન્યતા માનશે. સૂક્ષ્મ રસદૃષ્ટિથી જીવનનાં વૈવિધ્ય ને પરિવર્તન નીરખવામાં, સમજવામાં ને તેમને સાહિત્યસૃષ્ટિની અંદર અવતારવામાં જે આનંદ તે માણશે એ અમુક શબ્દ વીશે આગલા લેખકે શું કહી ગયા છે કે શું કહેવું ભુલી ગયા છે એની મીમાંસામાં નહીં માણે. તે અભ્યાસને સાધન ને જીવનને સાધ્ય માનશે એટલે તેની કૃતિઓમાં ચેતન અને ચિરંજીવિતા પણ વિશેષ જણાશે. તે વિદ્યાપિત્રાસી થશે પણ વિદ્યાપિત્રાસ તેનું ધ્યેય નહીં અને; ને વિચારક દશે પણ વિચારશીલતા તેની મનોવૃત્તિની મર્યાદા બાંધી લેશે નહીં; ગંભીરતા ને શાંતિ તેનાએ સ્વભાવમાં દરશે પણ અધ-શ્રદ્ધાળુની ચીવટથી તે એનો અનુરાગી થઈને નહીં રહે. વળી તેની લાક્ષણિક વિશેષતા આ હંશે કે તેનાં દૃષ્ટિબિંદુને બાવનાઓમાં પ્રતિમાસ રાખીયતાનું પૂરણ સ્થિરતાથી પુરાયું જશે.

બકે, રોની ને વડેશ્વરનો પુત્રાગી એ દેવોના પશુ શુભશિષુ પાખીને પ્રેમાર્દ્ર ને નર્મદને મંદિરે પ્રશ્નિપાત કરવામાં કૃતાર્થના નમજરો. દેવરને મીઠાનની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં વિદરતા આત્માને હવે પ્રતીતિ થશે કે વેદપુરાણ ને મહાભારતનાં એકધર્મ પાત્ર આલુપારે ઝોઝા ઉતરે તેમ નથી. છતાં આ પ્રમાણે જ્યાં જાવનાશીલ ને ગિરિવંત થતા માંડરો, ઇતિહાસની અમેલ્ય પ્રેરણા જ્યાં પતેપતે ચૈતન્ય પુરશે ને અસ્મિતાનો અક્ષય શબ્દ જ્યાં હૃદયહૃદયને પુકારી રહેશે, તે પ્રાંત શી શી અપ્રતિમ વિશ્વનિઓનું પ્રભવગ્યાન નહીં નીચે, શા શાં વિરલ સર્ગન તેના સાહિત્યને જગતભરમા અમર ને ગૌરવવંદુ રચાવ નહીં અપાવે ?

સાધનોનાં તથા ને જીનાં

એકું રચાવ છતાં જે જે સાધનોની જરૂર છે તેનું તથા જેની જાણામા તરું સાહિત્ય મૂલ યશે અને જે જે પ્રકારરૂપે ને વિકસશે તેનું દિગ્દર્શન પણ થવું જોઈએ

સર્ગ નાતમક સાહિત્ય-આ પુરુષા પ્રધાનપણે ખીરે છે તેના ઉદ્ભવ અને વિકાસનો આધાર લેખકનો આત્મા કેટલા પ્રમાણમાં જીવંત છે અને તેની કલાદૃષ્ટિ કેટલી મર્મગમ્ય છે તેના પર રહે છે આવી જીવંતતા ને કલાદૃષ્ટિ અમામખડીના એકાંત કરતા બહુશી ને બહુશી સ્પર્શમાં પણ પોષાય છે. નગનારીઓ માથે લેખક જેટલો વધારે પ્રવચક સમાવેશ રાખી શકે ને જેટલી વિશાલ, તરલશક્તિ અનુકૂળથી અક્ષિતઅક્ષિત હૃદય વાંચી શકે, તેટલી તેની કૃતિ વધારે સમૃદ્ધ ને પ્રભાવ પાડતી બની શકે. ગુજરાતનો નવો લેખકવર્ગ અત્યારે આ જરૂરીઆત સમજતો થશે છે એ ચિન્હ આચળનક છે. નવીન

મનુનિનાં અનેક જ્ઞાનોભાટાં બળે અને જાવનાઓથી પ્રેરાઈને એ વર્ગે વર્ગો પડી પહેલીજ વાર જાવનું ને સ્ત્રીકાવું છે કે, પ્રગજીવનથી વિરુદ્ધ રહેવાર કવિ કે લેખકનું હીલ અલ્પમત્ત ને મરુચિત બની જાય છે. આ જાન તેને દેશની એકએક પ્રજાનો નિરીક્ષક થતા પ્રેરે છે. સચવનમાવતો મહિમા તેની પામે સ્ત્રીપ્રગવે છે અને લોકહૃદયમાં કલ્પાની અગણિત ઝિંઝોના વેગ અને આશ્ચર્યાના અતરમા પશુ અનરન મુગ્ધા પ્રકાશથી પ્રકાશી આત્મ-સિદ્ધિની વાક્યાનાં ઈર્શન તેને કરાવે છે.

આપણું વર્તમાન વીરો, જૂનકાવ પશુ ઝાઝા વેલવ તેને હુએ જારતો નથી-આમ કરીને ગુજરાતનું જીનું સાહિત્ય ને જીના દનિદાઓ એ બનેલા મગધનનું કાર્ય બાલ્યા-વરથામા છે અને થયું છે તેટલા પર પશુ રસજાળા કુમળા લેજ કરતા પાત્રિયો પ્રવાય વધુ પડે છે મવી મનોઃશા ખીલ જોરોમાં લેખ અહીં પણ રમને પ્રાધાન્ય આપશે. હૃદય સાહિત્યને અને કલ્પના કલિદાઓને કહેલો ગુજરાતની જીની જાણાઓનો અજ્ઞાસ જેમજેમ વધશે તેમતેમ જાવનું ને પચનાજ, જાવનુપમય ને નિમિવિવ્ય જેવાનાં જુદર કરિતવી પીઠાન વાચકો વધુ પ્રમાણમાં કરતા થશે ઉપરાત, દરિમિદુ વિગાળ થતા માથે એક પ્રચલિત જ્ઞાનો પશુ નિરાશ થશે પ્રવીન કવિઓએ એકરિષ અને અલ્પરમિક કૃતિઓજ રચી છે એ આગેપમાં તે જમ રહેશે છે પણ પ્રવચોથી માંડીને દવારામ કુધીના મમવની ક્રમ પશુ નાગી સાહિત્યકૃતિ તપાસે તેમાંની કેટલીકમા ગુજરાતનાં રીન-રીવાજ, રહેણીકરણી ને આગેનું સમુજ્જવલ પ્રતિબિંબ છે; અને વીજી કેટલીકમાં જ્યાં

આછોતરી નજરને માત્ર કૃષ્ણભક્તિ કે શુષ્ક ધર્મબોધ દેખાય છે ત્યાં સૂક્ષ્મ નિરીક્ષકો મનુષ્યહૃદયના પ્રધાન ભાવો-વાત્સલ્ય ને આદ્રતા, ઉન્મત્ત રસપિપાસા કે અતલ વૈરાગ્ય-નીરખ્યા વિના નહીં રહે. દુનીઆમાંથી હૃદયનો ધમકાર અટકશે નહીં ત્યાં સુધી એ ભાવો અટકે તેમ નથી અને તેથીજ તેને ઝીલનારું સાહિત્ય પ્રાચીન ને પ્રાચીનતર ભલે થતું જાય પણ ‘જુનું’ તો થશેજ નહીં.

ગતકાળનાં ભાષા ને સાહિત્યની પેઠે ઇતિહાસ પણ નવા સાહિત્યકારને પ્રેરણા અર્પનાર થતો જશે. પ્રતાપી વ્યક્તિઓ ને સજીવ ધટનાઓ તરીકે તેનો અભ્યાસ થશે. ગુજરાતનાં પરાક્રમે, સાહસો ને સમર્પણોથી યશોજન્યલ બનેલાં સ્થાનકેતુ અવલોકન ને અધ્યયન તેના કાર્યમાં સમ્પળ ને અવનવું ચૈતન્ય પુરશે. વળી, ટૂંકવણીની યોજનાઓમાં અને જીવનમાં જેમજેમ પ્રવાસ અને વિશેષે કરીને ગુજરાતકાલીઆવાડનો પ્રવાસ મહત્વનું સ્થાન મેળવશે તેમતેમ આપણી પરંપરાઓ, સંસ્થાઓ, સાંતિઓ, તેનાં રીવાજ અને પ્રવૃત્તિઓના નિકટતર ને જીવંત સંસર્ગમાં આવનાર વ્યક્તિઓમાંથી એવો લેખકવર્ગ પાકશે જે સાચું પ્રગ્નકીય ને નગદ સાહિત્ય સરજશે. એ લેખકો સાહિત્યને જીવન ઘડવામાં પણ પ્રેરકતત્વ બનાવશે અને નવગુજરાતની વિશિષ્ટ ને અસ્મિતાવાનું સંસ્કૃતિ ને આજે મનમેહક સ્વપ્ન છે તેને નિર્વિવાદ સત્યરૂપે જગતમાં અવતારશે.

અસ્પૃશ્યનાં કિરણ

નવા સાહિત્યનો વિચાર કરતાં એક વાત સૌથી પહેલી નજરે ચડે છે: ગયાં પાંચસાત વર્ષમાં ગુજરાતી ભાષાએ અણધાર્યો ને

અસાધારણ વિકાસ સાધવા માંડ્યો છે. આગલા યુગમાં તેની પ્રગતિ ફેંક આવી ચઇ: નર્મદયુગમાં રાંકે હતી તે ગોવર્ધનયુગમાં સમૃદ્ધ બની; પણ સાથેસાથે શ્રીમંતો આડંબર, સ્થૂલતા ને ખોટા શોખ પણ તેમાં પ્રવેશ્યાં. પરિણામે, તે સમયના ભાષાનાં ઇતિહાસની પદ્ધતિઓ શોધનારે એ પદ્ધતિઓ શોધી કાઢી આગાદ અચુકતાથી, પણ શોધના કાર્યમાં તેણે તન્મયતાએટલી સાધી કે આજે પણ તેજ ભાષાનો જીવંત પ્રવાહ પ્રાંતમાં વહે છે એ ધટના વિચારવાનાં વૃત્તિ કે અવકાશ તેને રહ્યાં નહીં. આવા વાતાવરણમાં ઉછરેલા લેખકોએ કેવું સાહિત્ય સરજ્યું તે આપણે જોઈ ગયાં. ક્લિષ્ટતા એટલે વાણીસૌંદર્ય અને કૃત્રિમતા એટલે વાણીસામર્થ્ય એ મતલબનાં સૂત્રો તેમણે ગર્ભિતરૂપે, સિદ્ધાંતથી નહીં પણ દર્શાંતથી, પ્રચારમાં આણ્યાં. આ પરિણામ માટે વ્યક્તિઓ કરતાં વસ્તુરચિતિ વધારે જવાબદાર હતી. જીવનક્ષેત્ર એટલું સાંકડું હતું, શિક્ષણ એટલું અકુદરતી હતું ને સાહિત્ય એટલું પરવશ હતું કે અંગ્રેજી કે સંસ્કૃતનાં બીજાંમાં ગુજરાતીપણાનો રસ રેડવા શીવાય લેખકો બીજું કંઈ કરી શકે તેમ નહોતા. એ સંજોગમાં અંગ્રેજીએ કૃત્રિમતા ને સંસ્કૃતે ક્લિષ્ટતા આપણને અર્પ્યાં એ હકીકત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અનિવાર્ય લાગે છે. એજ દૃષ્ટિથી જોતાં આટલું પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે, અનેક કારણોથી ભાવિ ગુજરાતી વધુ સ્વાભાવિક, સુંદર ને પ્રવાહી બનશે, પણ ઉપક્ષાં જે તત્ત્વોની વતીઓછી અસર તો તેની પર કાયમ રહેવાની.

આજે બદલાયલા વાતાવરણમાં ભાવનાનાં તેમ ભાષાનાં પણ જુદાં આંદોલનોં સ્ફુરે છે, અને તેમાં પ્રગ્નનો પ્રાણ જુદીજ તરેહથી

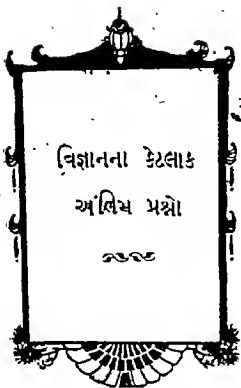
મીઠાશ છે. પ્રત્યેક યુગનાં પ્રેરકતત્ત્વો હમેશાં પોતાપોતાની ભાષા થકે છે. આ નિયમાનુસાર સમકાલીન સાહિત્યની ભાષામાં પણ અનેક નાનાંમોટાં બંધો પ્રવેશ છે. તે ભાષાનરવો મુખ્યત્વે ક્રીને ચાર છે: (૧) અંગ્રેજી ભાષા, પણ તેની અસરનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે ને 'ગુજરાતીને વધુ અનુકૂળ વાક્યરચના કાળજીવંત લેખકો કરે છે. (૨) સંસ્કૃત, જેણે આદિ કાળથી ગુજરાતીને ગાંભીર્ય ને ધૈર્ય અર્પા છે. (૩) તથા પદ્ય દેશ શબ્દો અને ઉક્તિપ્રકારો, જે નવજન્યતાને પ્રતાપે પુનર્જીવન પામ્યા છે અને ભાષામાં સરસતા ઉમેરીને સાહિત્યને સાર્વજનિક કરવામાં ઘણી મદદ કરે છે; અને (૪) શિષ્ટ નગરજનોની નિત્યભાષામાંથી વીજીયશા શબ્દ-પ્રયોગો ને ઉક્તિપ્રકારો, જે લખાણને લક્ષિત્ય, માધુર્ય ને નાજી બંધે છે. આદિમાં મુખ્ય તત્ત્વો ઉપરાંત ફરમી ને અરખી ગળેડા પણ સાહિત્યના ગુજરાતીમાં કાલ વડું છુટથી વપરાય છે આવા વપરાઈ વિરુદ્ધ જુના લેખકોએ દંડ કરેલાં માફ એક પછી એક નજ થાય છે અને ગુજરાતીઓએ પોતાનાજ કરી લીધેલા તે ભાષાઓના શબ્દોના નિર્બોધ ઉપયોગથી પસંદગીનું ક્ષેત્ર વિશાળ અને વૈવિધ્યમય થયું છે.

આ શીવાય, મંભીર વિષયો સુખમીર ભાષા વિના નિરૂપી શકાયજ નહીં એ મધ્ય યુગના પ્રમતે નિદાનો નહીં પણ દૃષ્ટિકોણે આ યુગમાં ઉપાડો પાડ્યો છે. મનુષ્યહૃદયની દૈનિક સૌથી જીવંત ને મંભીરમાં મંભીર ભાવનાઓ આજે સુખમ્ય, સમોદ ને તલજીવ્ય જરખી ગુજરાતીમાં સર્વત્ર વ્યક્ત થઈ રહી છે. વાક્યોના વચ્ચેમાં થઈ તંત્રોએનું રચન કુમારો લીધું છે અને લેખકોની કલાદૃષ્ટિ પુરતકવરસ મરીને કુદરતવશ બનતી જાય છે. કવચના

આમળ કરેનાં વધુ સજીવ ને વિશાલતર પ્રદેશોમાં રમતી થઈ છે એટલે વાણીનો પ્રવાહ પણ અર્પક ને મલેત્ર વધી શકે છે. આ સ્થિતિએ વાચકોના ખાસ અને આખ વર્ગ એ તોડને માંવવા માંડ્યાં છે અને 'વિદ્વદ્ભોજ્ય' ને 'લોકભોજ્ય' શબ્દોથી સચવાતા ખોટા ભેદને જૂતકાળના ગઢનમાં સદાને માટે સરકાવ્યા છે.

નવકારને સાહિત્યના ત્રણ મુખ્ય પ્રકાર સચવા છે: મોહનમયિનું, મોધનમયિનું અને મોષનમયિનું સાહિત્ય. બધા જમાનાના લેખકો એ પહેલા કરતાં ખીજા ને ત્રીજા પ્રકારને વધુ ખીજાઓ છે. દેસકાળ જોતા એ જોમ અનિવાર્ય હતું, તેમ મોહનમયિનું રમસાહિત્ય હવે વધુ ખીજે તે પણ અનિવાર્ય લાગે છે. તે પ્રકારનું સાહિત્ય સરજનાર વર્ગ સાહિત્યમાં અભ્યાસ કરતાં માનવતાને ઉચ્ચતર આસને રથાપે છે એટલે ઉપદેશ અને સમોષનનું કાર્ય એક જુદાજ વર્ગનેદાપે થતું જોઈશે આ ત્રણે પ્રકારનો ફરો વિકાસ થવા સંભવ છે એ હવે જોઈએ.

મોષનમયિનાં લખાણોમાં મુખ્યત્વે કરી-ને તત્ત્વગાન, ધર્મોપદેશ, ધર્મચર્ચા ને નીતિ-શિક્ષાજુના વિષયોનો સમાવેશ થાય આ પ્રકાર-નું જે શિષ્ટ સાહિત્ય પરસાહિત્યના પ્રતિષ્ઠા-રૂપ હતું તેણે જવા જમાનાના સરકારી ગુજરાતી-ને અને કેવળ ૧૨૫૨સાનુમારી હતું તેણે પ્રાપ્ત ગુજરાતીને આકર્ષ્યો. પણ આજે એ અને શિક્ષિત વર્ગ બનેનાં જીવનને એક વિરલ ધર્મોમાના જે સર્વજનનું સદેશ રંગી રથા છે તેને પરિણામે નરનારીઓને ભાવતાત્મક ને સમજા સુખધર્મ તો સાપડ્યો છે તેના બળને વિચારડો અને કાલંકેશ એકત્રિત કરીને આગામી યુગ માટે પણ જુરીજુરી જીવનભાવના-ઓ જોમજોમ પ્રગટાવના જશે તેમતેમ ગુજરાત-ની પરપરાને તેમજ આધુનિક જરૂરીયાતોને-

વિજ્ઞાનના કેટલાક

અતિથ પ્રશ્નો

લેખક:

રા. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ

એમ. એ., બી. એસસી.

સભ્ય, સાહિત્યસંસદ.

વિજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ સૃષ્ટિ અને સૃષ્ટિક્રિયા સમજવાનો છે અને તે સમજીને સૃષ્ટિનાં સ્વરૂપ અને ઉત્પત્તિનો નિષ્ણય કરવાનો છે. સૃષ્ટિની બધી પ્રવૃત્તિ જડ-દ્રવ્ય (Matter) અને શક્તિ (Energy) એ બે શબ્દોથી સૂચવાતી વિચાર-સંકલનામાં સમાવી શકાય; અને તે બંનેનાં સ્વરૂપના વાસ્તવિક વિચારમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને તેના બધારણના પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય છે. મનુષ્યની સમજ-શક્તિની શરૂઆતથીજ આ પ્રશ્નો તેનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે અને લગભગ દરેક ધર્મમાં આ વીશે નવાનવા સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો છે. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન એકંદો વર્ષ સુધી દૃઢતાથી સંકલિત હતાં; અને એકસમય એવો હતો કે વિજ્ઞાન પણ તેમની શાખા ગણાતું. આ પરંતરતામાંથી વિજ્ઞાન સ્વતંત્ર થવાની સાથે આ પ્રશ્નો નવા રૂપમાં નવી પદ્ધતિથી ચર્ચાવા લાગ્યા છે અને તેમની ઉપર વિજ્ઞાને નવેજ

પ્રકાશ પાડ્યો છે. વિજ્ઞાનનાં પરિણામોને ધર્મ-શાસ્ત્રીઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પોતપોતાના સિદ્ધાંતોને અનુકૂલ કરવાને માટે મારીમચડીને પોતાને ગમતો અર્થ દે છે; તેવા કાંઈ પણ ખાસ આગ્રહ શીવાય વિજ્ઞાનની નિષ્પક્ષપાત પદ્ધતિ પ્રમાણે આપણે આજનો વિષય ચર્ચાશું.

જડદ્રવ્ય અને શક્તિ એ બેજ અતિમ વસ્તુઓ છે એ કહેવામાં જરા અતિશયોક્તિ છે. શક્તિના પ્રકાર એટલા બધા વિવિધ અને ભિન્ન છે કે તે દરેક સંબંધી જુદો વિચાર કરવો પડે છે અને તેથી તે દરેકનો અભ્યાસ પણ જુદો કરવો પડે છે. ભૌતિક શક્તિ એટલે ગતિ, ઉષ્માશક્તિ, પ્રકાશશક્તિ, વિદ્યુત્-શક્તિ, વગેરે શક્તિનાં નિર્ણય સ્વરૂપો; તે ઉપરાંત સજીવ સૃષ્ટિમાં વ્યાપી રહેલી શક્તિ-વનરપત્તિ અને પ્રાણીઓની જીવનશક્તિ; અને પ્રાણીઓની અને મનુષ્યની માનસિક શક્તિ-એ દરેક વિષયના પ્રશ્નો જુદા પ્રકારના છે. આ ઉપરાંત આધ્યાત્મિક

જીવનના પ્રશ્નો અને આધ્યાત્મિક શક્તિના ફાંતરોનું અન્વેષણ એ જીદાજ પ્રકારનું છે. આ આધ્યાત્મિક સંજ્ઞાના પ્રશ્નો આપણે આજે દર શમીયું પરંતુ તે શીવાયના પ્રશ્નોને નીચેનું રૂપ આપી શકાય:-

(૧) જીવ્ય શું છે-તેનું અતિમ સ્વરૂપ કેવું છે? તેનો ભૌતિક શક્તિ માથેનો સંબંધ કેવો છે?

(૨) જીવ એટલે શું-જીવનનું સ્વરૂપ શું છે-જીવનની હિપતિ કયાથી અને શી રીતે?

(૩) માનસિક શક્તિનું સ્વરૂપ શું છે અને તેનો શરીર અને શારીરિક પ્રતિ સારો શું સંબંધ છે? આ ત્રણ પ્રશ્નોમાં વિજ્ઞાનની મુખ્ય શાખાઓ-સંજ્ઞા તથા મુખ્ય વિજ્ઞાનો-નિર્જીવ, મજીવ, અને માનસિક-નો સમાવેશ થાય છે. અને તેથી આ ત્રણ પ્રશ્નોના કિતરમાં વિજ્ઞાનના સ્વભાવ બધા પ્રદેશોનું અવલોકન કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

દ્રવ્યનું સ્વરૂપ

દ્રવ્યનાં સ્વરૂપ અને બંધારણ વીરો હજારો વર્ષથી તત્ત્વવિજ્ઞાનો વિચાર કરતા આવેલા છે. ક્લેમ્પ્ટોનિનો અભ્યાસ હોંડું ન્યાય શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. બ્રીક શીયસ્ટ્ર હુકેશીઅર્મ પણ અભ્યાસ સ્વીકાર્યો હતો. તેમના વિચાર પ્રમાણે દ્રવ્ય એ કે નક્કર અને એકદમ સમીન continuous પદાર્થ નથી, પરંતુ જુદા જુદા આણુઓના મધ્યસ્થી બંધાયેલી discontinuous ઝુટક પદાર્થ છે. આ પ્રાચીન વિચાર ઉપરથી કેલ્વિન અને એલેક્સેન્ડરે એ વધુ સંશોધનથી આણુવાદ અને પરમાણુવાદ વધારે સમીન રીતે સ્થાપ્યા છે કાંઈ પણ ભતના દ્રવ્યના નાનાનાના ઝુકડા

કરવામાં આવે તો એવે અણુઓ પ્રાપ્ત થશે; આ આણુઓની વચ્ચે વર્ષનીઓની ખાલી જગ્યા હોવાને લીધે ધન, પ્રવાહી અને વાયુ એમ ત્રણ રૂપો પ્રાપ્ત થાય છે. વરાળમાં પાણીના અણુઓ બહુ ધુલ હોય છે; પાણીના પ્રવાહી રૂપમાં આ અણુઓ ન્ખાને હોય છે અને બરફના રૂપમાં આ અણુઓ ઊંચ ખસે રહેલા હોય છે. આ અણુઓ સિધર નથી હોતા પણ અંદરનાં આકર્ષણ અને પ્રતિકર્ષણને લીધે એક પ્રકારની ગતિમય સ્થિરતા (dynamic equilibrium) ના રૂપમાં હોય છે. ઉગ્મા લાગવાથી આ મતિ વધે છે અને તેથી બરફનું પાણી થાય છે અને પાણીને વધારે ઉગ્મા લાગવાથી તેના અણુઓ વધુ ધુલ પડે છે, અને વરાળમાં તેનું રૂપાંતર થાય છે.

આ અભ્યાસ ઉપરથી પરમાણુવાદ ઉપરિચલ થયો છે. દ્રવ્યના મંયુક્ત પદાર્થોના અણુઓ અને તાત્ત્વિક પદાર્થોના અણુઓ જુદા પ્રકારના હોવાનું જોખ્ખે: કારણ કે મંયુક્ત પદાર્થોમાંથી તેના તત્ત્વો જુદા પાડી શકાય છે, તેનીજ રીતે સમુક્ત અણુ (molecule) માંથી તાત્ત્વિક પરમાણુ (atom) જુદા પાડી શકાય. પાણીના અણુમાંથી હાઇડ્રોજન અને ઓક્સીજનના પરમાણુઓ પ્રાપ્ત કરી શકાય આ પરમાણુવાદની મદદતા એટલી નથી, કારણકે આ પરમાણુઓ ભૌતિકસંજ્ઞાના અનિમ નિહુએ છે અને હાઇડ્રોજનના પરમાણુઓનું વર્તન, વર્તન, અને તમાપનિક ગુણો સિધર રહે છે: પ્રથમે તે પ્રદેશમાંથી, મથે તે તારા, સૂર્ય કે મહમાં પણ હાઇડ્રોજનના પરમાણુ મેળવવામાં આવે તો તેમનું વર્તન અને ગુણ એકસરખાજ રહેશે. દ્રવ્યમાંથી તમાપનિકાએ આવાં આશરે ૮૦ તાત્ત્વિક પદાર્થો-રાસાયનિક તત્ત્વો (elements) ગોઆં છે અને તે તત્ત્વોમાંથી પણ એકજ મહાત્વ

તત્ત્વ શોધવાના પ્રયત્નો ચાલુ છે. તેટલામાં ભૌતિકશાસ્ત્રીઓએ પરમાણુના અંતરના રહસ્ય સંબંધી જ્ઞાન વધાર્યું છે.

પરમાણુની અંદરની રચના સંબંધી પ્રયોગ કરવાથી એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે આણુ કરતાં નાના પરમાણુમાં પણ તેના કરતાં નાનાં વિદ્યુદ્ભુ (electrons) હોય છે. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે પરમાણુની રચના વિદ્યુત્ત્રય છે; તેનો એક ભાગ ધન (positive) વિદ્યુત્ત્રય લેરેલો અને વજનવાળો હોય છે; બીજો ભાગ ઋણ (negative) વિદ્યુત્ત્રયોનાં વિદ્યુત્ત્રયોનો બનેલો હોય છે. જેમ સૂર્યમંડળમાં સૂર્યની આસપાસ હલકા વજનવાળા ગ્રહો ગોઠવાયેલા હોય છે તેમ પરમાણુમાં પણ ધન જડ ભાગની આસપાસ હલકા વજનના ઋણ વિદ્યુદ્ભુઓ ગોઠવાયેલા રહે છે; તે છતાં પરમાણુની સ્થિતિ બહારથી વિદ્યુત્ત વગરની અને સ્થિર લાગે છે. આ ઋણ વિદ્યુદ્ભુઓ લગભગ દરેક પદાર્થમાંથી અમુક સંયોગોમાં છુટા પાડી શકાય છે. પદાર્થને તેમાંથી સફેદ પ્રકાશ નીકળે ત્યાં સુધી તપાવવાથી અથવા તે ultra-violet પ્રકાશનાં કિરણોમાં ગ્રાખવાથી વિદ્યુદ્ભુઓ છુટા પાડી શકાય છે.

આ દૃષ્ટિએ દ્રવ્ય એ કેવળ આણુઓનો કે પરમાણુઓનો નહીં પણ વિદ્યુદ્ભુઓનો ખેડ છે. દ્રવ્યના અંતિમ રૂપમાં કેવલ જડ વસ્તુ નહીં પણ સાથે વિદ્યુત્-શક્તિ પણ પોતાનો ભાગ ભજવે છે. આ વિદ્યુદ્ભુઓ વધતી ઓછા થવાથી પરમાણુઓનાં રૂપ અને ગુણ બદલાઈ જાય છે. રેડીયમના વિરુપકારક રૂપાંતરોથી એમ સિદ્ધ થયું છે કે તાત્ત્વિક ગણાતા પદાર્થો-રાસાયણિક તત્ત્વો-છેવટ અવિભાજ્ય નથી પરંતુ એક તત્ત્વમાંથી બીજા તત્ત્વનો

આવિર્ભાવ થઈ શકે છે-રેડીયમમાંથી લીઠીયમ અને હીલીયમ નામનાં તદ્દન ભુદાં તત્ત્વોનું રૂપાંતર થાય છે. આ રૂપાંતર મનુષ્ય પોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણે કરી શકતો નથી પરંતુ દ્રવ્યના આણુઓના સ્વભાવ અને ગુણ પ્રમાણે જ થાય છે. ગ્રાંથાનું મોતું કરવાનો કીમીઓ અસાધ્યજ ગણાયો છે તે છતાં ભવિષ્યમાં કોઈ વખત સફલ થવાની હવે આશા રહે છે. આ પ્રમાણે વિદ્યુદ્ભુઓની સંખ્યાની વધઘટને લીધે નવાં તત્ત્વો બની શકે અને એક તત્ત્વમાંથી બીજાં તત્ત્વોનું રૂપાંતર થઈ શકે એ ઘટના ઘણીજ વિરમવધારક છે; કારણ કે તેનાથી સિદ્ધ થાય છે કે દ્રવ્ય એ કેવલ જડ નથી પરંતુ વિદ્યુત્ત્રય છે અને દ્રવ્યના આજ રૂપાંતરનું એક કારણ તેના પરમાણુમાં વિદ્યુદ્ભુઓની સંખ્યા અને વ્યવસ્થાની ભિન્નતા છે. દ્રવ્ય માત્ર એકજ મહાન વસ્તુ-એકજ પ્રકૃતિનું રૂપાંતર છે, અને તેની સાથે શક્તિ, વિદ્યુત્-શક્તિ, પણ દ્રવ્યનાં રૂપ અને ગુણનું કારણ છે. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે કેવલ જડવાદને સ્થાન રહ્યું જ નથી. કેવલ જડ વસ્તુ મળવીજ અસાધ્ય છે, કારણ કે જડની સાથે વિદ્યુદ્ભુઓ દરેક પ્રકારના દ્રવ્યના પરમાણુઓમાં મળી આવશે. દ્રવ્ય કેવલ જડ નથી તેમજ એમ પણ ન કહી શકાય કે એ કેવલ શક્તિનું રૂપાંતર છે: જો કે વિદ્યુદ્ભુઓની ઉપર વિદ્યુત્ત્રય અને ચુંબકતત્ત્વનું દબાણ વધારવાથી તેમના વજન (mass) માં ચોડાક ફેરફાર થઈ શક્યો છે તે છતાં પરમાણુઓ કેવલ શક્તિમાંથી પ્રાપ્ત કરી શકાય નહીં. વળી ભૌતિકશાસ્ત્રના ઘણા નિયમો અને સિદ્ધાંતો સમજવામાં આ શક્તિનું અસ્તિત્વ પણ સક્ષમાં લેવાની જરૂર પડતી નથી. આથી દ્રવ્ય નથી કેવલ જડ કે નથી કેવલ શક્તિપય-ચેતનમય. અર્થ જડ સમજનાર

કેટલાંક પત્રો બહારથી જીવંત પ્રાણીના જેવી ગતિ દેખાડી શકે પરંતુ તેમનામાં જીવનથી એ તો એક બાલક પણ કહી શકે. જીવંત પ્રાણી પોતે પોતાનો ખોરાક સંપાદન કરી શકે છે, અને તેમાંથીજ પોતાની સર્વ પ્રવૃત્તિને આવશ્યક શક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે; અનુભવ અને નિરીક્ષણથી પોતાના રક્ષણને માટે પોતાની પ્રવૃત્તિમાં ફેરફાર કરી શકે છે, પોતાના શરીરની વૃદ્ધિ કરી શકે છે, શરીરને યંત્રેલાં નુકશાનને મરામત કરવાની શક્તિ ધરાવે છે, અને તે ઉપરાંત પોતાના જેવાં બીજાં પ્રાણીઓને જન્મ આપવાની ઉત્પાદક શક્તિ રાખે છે. શારીરિક વૃદ્ધિ કરવાની શક્તિ, ઉત્પાદક શક્તિ, અને બુદ્ધિ-મય વર્તન એ જીવંત પ્રાણીનાં ખાસ લક્ષણ કહી શકાય.

સજીવ અને નિર્જીવ વસ્તુઓનો બેદ આ પ્રમાણે હોય-જીવનનું રહસ્ય આજ લક્ષણો-માં હોય-તો પછી સૃષ્ટિ તદ્દન જડમય છે એમ શી રીતે કહી શકાય? ત્યારેતો જડવાદનો વિચાર જ અસ્થાને ગણાય. પરંતુ જડવાદ અહીં જુદું રૂપ પકડે છે. જડવાદીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે નિર્જીવ વસ્તુક્રમના વર્ણનને માટે જે વિચારો અને સૂત્રો સંતોષકારક ગણવામાં આવે છે, અને નિર્જીવ સૃષ્ટિક્રમની ક્રિયાઓની સમજૂતી માટે જે નિયમો સ્વીકારવામાં આવે છે તેજ નિયમો સજીવ સૃષ્ટિક્રમને પણ લાગુ પડે છે. તેમાં કે હોય કે ઉલ્પ દેખાતાં હોય તો તે આપણી દૃષ્ટિ અને કાર્યદક્ષતાની ખામીને લીધે હોય છે. વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ અને વિજ્ઞાનના અન્વેષણનાં સાધનોની વૃદ્ધિ અને વિદ્વત્સની સાથે આ અપૂર્ણતા દૂર થશે અને સજીવ સૃષ્ટિની સર્વ ઘટના ભૌતિક અને રસાયનશાસ્ત્રના

નિયમો પ્રમાણે સમજાવી શકાશે. પૃથ્વી ઉપરનાં મનુષ્યજીવનનાં લાખો વર્ષ ગણતાં હજી અર્વાચીન વિજ્ઞાન ત્રણસો વર્ષનું બાળક ગણાય; હજી પ્રોટીડ અને કોલોઇડના રસાયન વીશે જાણવાનું ઘણું બાકી છે; તે છતાં તેમાંથી જીવનતત્ત્વ (protoplasm) બનાવવાનો પ્રયાસ અસંભવિત ગણાતો નથી. મનુષ્યનું જ્ઞાન વધવાની સાથે ભૌતિકશાસ્ત્રના નિયમો પૂર્ણ રીતે સમજાશે ત્યારેજ જડવાદની સત્યતા સિદ્ધ થશે.

આ મતની વિરુદ્ધ જીવવાદીઓ (vitalists) મજબૂત વિરોધ બતાવે છે. જીવનતત્ત્વ બનાવવાના પ્રયત્નો હજી સુધી સફળ થયા નથી. ધારો કે જીવનતત્ત્વના જેવાજ રાસાયનિક અને ભૌતિક ગુણવાળો પદાર્થ બની શકે તોપણ તેમાં જીવન અને ચેતન કેવી રીતે આપી શકાય તે પણ એક મોટી શંકા છે. તે ઉપરાંત, જીવંત પ્રાણીના શરીરની એક પણ ક્રિયાની અપૂર્ણ સમજૂતી ફક્ત રાસાયનિક અને ભૌતિક કારણોથી આપી શકાય તેમ નથી. પ્રાણીના શરીરની બહાર રાસાયનિક પ્રયોગથી ખોરાકનું પાચન થઈ શકે છે; પરંતુ આના બનાવટી પાચનથી આગળ વધી શકાયું નથી. પાચન થએલા અન્નરસમાંથી રક્તનું બનવું-અથવા તો પિત્તાશય અથવા પક્ષ્તમાં થતાં રક્તમાં ફેરફારો બનવા એ પ્રાણીજીવન શીવાય અશક્ય છે. અને સૌથી મોટી વાત તો એ છે કે જોકે કેટલીક છુટીછવાઈ ક્રિયાઓ રાસાયનિક-ભૌતિક રીતે સમજી શકાય તોપણ આ બધી ક્રિયાનું સમીકરણ અને સમ-તોલપણ જાળવવાને માટે આવશ્યક જીવનશક્તિ જડથી ભિન્ન પ્રકારનીજ હોવી જોઈએ.

જીવંત પ્રાણીઓનું ખાસ લક્ષણ તેમની ઉત્પાદક શક્તિ છે અને તે શક્તિની સમજૂતીમાં

કેવલ કૌતિક-રમાયનના નિયમો નિરૂપયોગી થઈ પડે છે. હવેનોત્પાદનના અને ગર્ભવૃદ્ધિ શાસ્ત્રના પ્રશ્નો કૌતિક-રમાયનના નિયમોથી સમગ્રની શકાય તેમ નથી. વીર્યમાં રહેલાં હવંત ઇયને એટલી બધી શી જરૂર પડે છે કે અસખ્ય મુરઠેલી અને વિલસણુ માર્ગ વગરની પણ તેમાંથી નવા પ્રાણીના જન્મ, પોષણ અને વૃદ્ધિની સક્તિ ઉદ્ભવે છે? જડ વસ્તુઓના નિયમ પ્રમાણે ગર્ભવૃદ્ધિ થતી હોય તો દકશાળના સરખા શીકકને બદલે એટલે પુરવ અને સ્ત્રીના માળકે- મા રૂપ અને શુણ્ણુ બુદ્ધિ કેમ રહે છે? વંશ- પરંપરામાં પ્રથમ થતાં સદૃશ્યો ગર્ભજરૂકોષ (germ-cells) માં શી રીતે અમાહ રહેવા હશે? જીવન ને ફક્ત કૌતિક કારણોથીજ સમજી શકાય હોય તો ઔતિક નિયતિ બદલાવા છતાં પણ એક પ્રજાતા સાંસદ્ધિક શુણ્ણો વશ- પંપગ સુધી શી રીતે જળવાઈ શકે છે? આ અને આવા બીજા અનેક પ્રશ્નોનો ઉત્તર કૌતિક અને રમાયનિક નિયમોથી ન મળે તો જીવવિજ્ઞા- ના નિયમો બુદ્ધિજ્ઞ હોવા જોઈએ, જીવવિજ્ઞાની પ્રાણિ પણ વિનિષ્ઠ હોતી જોઈએ અને જીવ- વિજ્ઞામાં કૌતિકશાસ્ત્રનું અનિયમલ્પ અપોચ અને અનિષ્ટ જણાવું જોઈએ. આ સમઘી 'ઈલ' નામની માછલીનું દર્શન બાલુકા જેવું છે. આ માછલી મધ્ય એટલાટીકમાં જન્મે છે, પરંતુ જન્મ્યા પછી થોડા નમયમાં બીજા પાણીની ગોળમાં નરીઓમાં જાય છે, ત્યાજ રહીને મોટી થાય છે, પરંતુ મોટી થવા પછી ઉત્પાદનના મમથે તે માછલી દળરો માદ્ય વટાવતે પાછી મધ્ય એટલાટીક તરફ જાય છે. આ પ્રાણિ જડવાદના શાસ્ત્રવનિક નિયમોથી સમજી શકાય તેમ નથી, પરંતુ એક સાધારણ નિયમથી સમજી શકાય છે કે પ્રાણી- ઓ પોતાના જન્મપ્રદેશ તરફજ જનન વખતે

જાય છે. આ સાદો મિદાંત ખારા અને મીઠા રમાયનિક શુણ્ણોના વિવેચન કરતાં વધારે સરળ અને મનપ્રાપ્ય લાગે છે. આવાં બીજા અનેક દર્શનો મળી શકે છે કે જેથી એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી કે જીવનના પ્રશ્નો ફક્ત કૌતિક-રમાયનની-દૃષ્ટિએ ઉકેલી શકાય નહીં, પરંતુ જીવનશક્તિના નિયમો અને તેમની અમજીની બુદ્ધા પ્રકારની હોવી જોઈએ. જીવવિજ્ઞા (Biology) એ વિજ્ઞાનની સ્વતંત્ર શાખા રહેવાની અને સજીવ અને નિજીવ વસ્તુઓના અભ્યાસ અને વર્તન માટે બુદ્ધિજ્ઞ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા રહેવાની.

આ પ્રશ્નો સાથે જીવનની ઉત્પત્તિનો પ્રશ્ન નકળાય છે. પૃથ્વી ઉપર પહેલું પ્રાણી ક્યારે, શી રીતે ઉત્પન્ન થયું હશે? આ પ્રશ્ન ધણી રીતે ચર્ચાયે છે. તેને વીશે ધાર્મિક વિચાર અને હાથરની સક્તિ સમઘી મળી શકાય છે. ઉપર થયું છે, દરેક ધર્મમાં સૃષ્ટિની અને પ્રાણીજીવનની ઉત્પત્તિ અને હાથરની સજ્ઞ નક્કી વીશે બુદ્ધિ બુદ્ધિ રીતે વળન કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેમનું દર્શનિદુ બુદ્ધિજ્ઞ હોવાથી વિજ્ઞાનને તે વીશે ટીકા કરવાની રહેતી નથી. તેથી જીવન રીતે આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર વિજ્ઞાન કેવી રીતે આપી શકે તે જોઈએ.

આપણી પૃથ્વીની આપણાના મહો, તારા- ઓ, ધમકેતુઓ, આકાશગંગા વગેરેની રચના અને અધારણ વીશે આપણું જ્ઞાન વધતું જાય છે. ટુરબીન, ફોટોગ્રાફ, અને રંગપરદર્શક (Spectroscope) ની મદદથી એમ સિદ્ધ થતું જાય કે કે પૃથ્વી ઉપરનાં આપણને જાણીતા તત્ત્વોથીજ બીજા ગ્રહો અને તારકા બનેલાં છે કેદનામાં કણુના વધતીઓટી હોવાને કીધે અથવા તો વદતા વધતીઓટી હોવાને કીધે મદારના રૂપમાં-કેઆવમાં બિજના

હોય છે. વાતાવરણ અને હવામાનના ફેરફારને લીધે હવે તંત્ર પ્રાણીઓ અધે દેકણે મળી આવતાં નથી. મંગળના ગ્રહ ઉપર મનુષ્ય જેવા બુદ્ધિમાન પ્રાણીની સ્થિતિ વીશે ધણું વિવેચન થયું છે અને હવે એ પ્રશ્નની ચર્ચા ચાલુજ છે. આકાશની મધ્યમાં દેખાતી આકાશ-ગંગા તારાઓની ભુદ્રીની વાદળીઓ-વટોળીઓમાં ઉડતી ધુળની વાદળીઓના જેવી-ની ગતેલી હોય છે. આવા અપકવ તારાઓ વાદળોના ગાંભીર જેવા રૂપમાં હોય છે અને તેને અંગ્રેજીમાં 'નેબ્યુલા' કહે છે, ખગોળવિદ્યાના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે આ નેબ્યુલાના ગાંભીર પહેલાં વિસ્તૃત રૂપમાં હોય છે, પરંતુ ધીમે ધીમે તે ઘટ થતા જાય છે અને તેમાંથી ઘટ રૂપમાં ભમરગ્રના જેવી ગતિ પ્રાપ્ત થયા પછી સંગીન રૂપમાં આવે છે, અને પહેલાંની પ્રચંડ ઉષ્ણતા ધીમે ધીમે કમી થતી જાય છે. હાલમાં સૂર્ય એ પ્રચંડ ઉષ્ણ સ્થિતિમાં છે. તેના જેવા બીજા ધણે દૂર દેખાતા તારાઓ પણ તેવીજ ઉષ્ણ સ્થિતિમાં છે. તેમાંથી કંઈ પડીને બીજા ગ્રહો ઉત્પન્ન થયા છે: પૃથ્વીના ભીતરમાં હવે ઉષ્ણતા છે અને નવાસામુખી પર્વતો તે ઉષ્ણતાનાં બહાર નીકળવાનાં સાધનો (safety valve) છે. પરંતુ આ પ્રકારની ઉષ્ણતા બીલકુલજ જતી રહે તો તો ચંદ્રના જેવું શીત સ્વરૂપ થાય કે જેની ઉપર કોઈ પ્રકારના હવનનો આવિર્ભાવ થઈ શકેજ નહીં. (એક કલ્પના પ્રમાણે ચંદ્ર એ પૃથ્વીનોજ છુટો પડેલો કડકો છે અને તે છુટા પડનાથી થયેલા મોટા ખાડામાં એટલાંટીક મહાસાગર બંધાયો છે.)

આ પ્રમાણે પૃથ્વીનો દત્તિહાસ જોતાં તો એક એવો સમય હતો કે જ્યારે પૃથ્વીની પ્રચંડ ઉષ્ણતાને લીધે કાષ્ટ પણ પ્રાણી જીવી શકતું નહીં.

પહેલાં તો તે ગાંભીરના રૂપમાં-વિસ્તરજનાં વગાળના રૂપમાં હશે-ધીમે ધીમે કંડી પડતાં ધન સ્વરૂપમાં આવી હશે, અને તે વખતે હવાનું વાતાવરણ અને જલના સાગર, તેમજ જમીનનો આકાર ધીમે ધીમે બંધાયો હશે. ત્યાર પછી ધણા સમયે હવામાન અત્યુક્ત થતાં પ્રાથમિક જનતની વનસ્પતિ અને પછી પ્રાણીઓનો આવિર્ભાવ થયો હશે. પૃથ્વીના જુદાજુદા સમયના ભૂસ્તરોમાં મળી આવતા વનસ્પતિ અને પ્રાણીના અવશેષો (fossils)ના અભ્યાસ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઘણા કામ મુધી વનસ્પતિ કે પ્રાણીજીવનનાં ચિન્હો પણ નહોતાં. પ્રથમ અને મહાપ્રથમની લાવનાથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે એક સમયે બીજા ગ્રહોની માફક પૃથ્વી ઉપર પણ હવનમાત્રનો અભાવ હતો. તો પછી પ્રાથમિક હવનતત્ત્વ ક્યાંથી આવ્યું હશે? પૃથ્વીની બહારથી ખરતા તારાઓ મારફત આવ્યું હોય તો તે અસંભવિત નથી; પરંતુ તેમ હોય તો બીજો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે તે તારાઓમાં હવનતત્ત્વ ક્યાંથી આવ્યું હશે? વિશ્વના બીજા ભાગમાં એ તત્ત્વ હોય તો પૃથ્વીમાં પણ હોવું જોઈએ કારણ કે પૃથ્વીની અને વિશ્વના બીજા એકમેકની રચના સરખીજ હોવી જોઈએ—ગ્રહો, તારા, સૂર્ય, પૃથ્વી એ એકજ વિશ્વરજ (cosmic mass)ની જુદીજુદી વિભૂતિઓ છે. પ્રથમમાં પૃથ્વીની ઉષ્ણતાને લીધે અને હવામાનની પ્રતિકૂળતાને લીધે ઘણા સમય મુધી આ હવનતત્ત્વનો આવિર્ભાવ થવો અશક્ય હતો; પરંતુ ધીમે ધીમે આ નિર્જલ સ્વરૂપમાંથી મજબ સ્વરૂપો ઉત્કાંત થયાં હશે એમ ધારવું એ ઉત્કાંતિવાદની દૃષ્ટિએ અપ્રમાણ છે. વનસ્પતિમાં બનતી ખાંડ અને ગળી જેવા પદાર્થો રસાયનશાળામાં કેવલ નિર્જલ અને ખનિજ વસ્તુમાંથી બની

સકે છે તો પડી તેવીજ નિર્ણય અને ખવિજ
વનુમાંથી અનુકૂલ દ્રવ્યમાનની અમરથી
આવ જીવનનરવ કેમ ન બન્યું હોય? આ
આવ જીવનનરવમાંથી પ્રાથમિક વનુપતિ અને
પ્રાણીઓની ઉત્કર્ષિ કષ્ટથી એમાં પણ કે દોષ
નથી, કાંઈ નેનો ઉત્કર્ષિવાદ મજબુતિની ઉત્કર્ષિ
અને પ્રાણીની નવી જાતિઓ અને ઉપનર્તિઓ
નમજબુતિ માટે મજબુતિ જણાયો છે, જો કે તે
ઉત્કર્ષિ દેવી રીતે થાય છે તે મનથી પાછા-
થી નરા વિચારો સ્વીકાર્યા છે, પરંતુ ઉત્કર્ષિ-
ની આખી ખાતના અને ઉત્કર્ષિવાદના
મુખ્ય મિદાનો નિર્ણય વનુમાંથી મજબુતિ
ઉત્કર્ષિને દેકો આપે છે.

આ નિદાનને સાર જરૂરીશમદ બોજની
મિથબોજથી વધુ દેકો મો છે તેમજ મજબુતિ
અને નિર્ણય વનુઓની સદશતા મિથ કરી
છે-અને કમમાં અમુક પ્રકારની ર્જનની સદશ-
તા જોવામાં આવે છે અને તેથી જોમ
મિથ થઈ શકે કે સજીવ અને નિર્ણય વનુઓ
એકજ પ્રાથમિક દ્રવ્યની વિજ્ઞાનિઓ છે મજબુતિ
અને નિર્ણય વનુઓના ર્જનની સદશતાથી
વિષયની ર્જનાના માતલ (Composition)-
નો ભાવ પોતાય છે અને તેથીજ મજબુતિ
પ્રાણીઓનો પ્રાણીન નિર્ણય વનુમાંથી
કવવો એ બોલું નથી.

જરૂરના બધાજીવ વગેરે આપણે પૂર્વે
જે વિચારો કર્યોયા છે તે પણ આ નિદાનને
પોષે છે, કવ્ય કેવલ જરૂર નથી, પરંતુ દ્રવ્યના
અણુઓ અને પરમાણુઓના બધાજીવમાં વિદ્યુત-
શક્તિ ભાગ લે છે, આ વિદ્યુત-શક્તિ જરૂર
નથી તેમજ જીવન પણ નથી, પરંતુ તેમાંથી
ખીજી શક્તિનું ર્જનર થતું અસકવ
નથી. વિદ્યુત-શક્તિમાંથી ગતિશક્તિ,

ઉષ્માશક્તિ, પ્રકાશશક્તિ, ચુંબકશક્તિ વગેરે
બૈયિક ર્જનરતો તો સાધારણ અનુભવની વાત
છે, તો તેમાંથી અમુક પરિવર્તિમાં જીવન-
શક્તિનું ર્જનર થાય એ અનુભવિત ગણાય
નહીં, ર્જનરમાન અણુમાં ર્જેથી આણુશક્તિ
(atomic energy) એટલી પ્રચંડ અને
મહત્ છે કે તેની શક્તિ ખીજી ર્જમાં બદલાઈ
શકે એવી કલ્પના છેજી અનુભવે નહીં ગણાય.
પ્રાણીઓમાં પણ ચુંબકતત્ત્વ અને વિદ્યુતતા
અશો ન્વેચારમાં આવે છે, અને વિજ્ઞાનના
સમકષથી આવ જીવનનરવની ઉત્પતિ દ્રવ્યમાન
ના અમુક સન્નેરોમા થાય તો તેમા કાંઈ
જાનનો દોષ આવનો નથી.

આ પ્રમાણે મજબુતિ અને નિર્ણય નહિને
મન ગણવામા કષ્ટની ભાવનાને દે જીવુપ
આવતી નથી. વિશ્વરચનામા સજીવ અને
નિર્ણય શક્તિની ઉત્પતિની રીતિમા બેડ ર્જેવો
ન જોઈએ, પ્રાણીઓ અને વનરપતિની ઉત્કર્ષિ-
મા તેમજ ખનિજ વસ્તુઓના બધાજીવની
સમજુતીમા ઉત્કર્ષિવાદ જોઈવો ઉપરોચી
થયો છે તેટલો ખીજો કાંઈ પગ મિદાન
ભાગ્યેજ થયો હશે. પ્રાણીઓની
ઉત્કર્ષિ કલુલ કરવામાં કષ્ટરમાવનાને
હવે ખાતી આવતી નથી તો પડી નિર્ણય
વનુઓના અર્ચણીન થત પ્રમાણે જોનમથ
બધાજીવમાંથી પ્રાણીજીવનની ઉત્પતિ કરવામાં
કષ્ટરની ભાવનાને જરા પણ દોષ પડેલો નહીં
ઉપરુ આથી ચેતનમથ-જોમ,થી ચેતન ઉત્પન્ન
થઈ શકે તેવી-નિર્ણય શક્તિ સમજવામાં વિદ્યુત
શક્તિમત-ચેતનવાની સાથે મર્જત થાય છે.
પરંતુ શક્તિના કતોના કર્તવ્યરવધથી બા ર્જનો
દોષ એછો કરવા માટે શક્તિ માયાવાદની-
શક્તિમાત્ર આપા છે એ વિચારની-વિજ્ઞાનને
જરૂર પડતી નથી, જરૂર નથી શક્તિમથ છે

અને તેમાંથીજ સૃષ્ટિનો આવિર્ભાવ થઈ શકે છે. આપણા અનુભવ સંત્ય છે-એ કે અનુભવ-માં હૈં પણ બુદ્ધ હોય તો તે સુધારવાને માટે ભૌતિક અને માનસિક ઉપચારોની જરૂર રહે છે; તે છતાં માયાવાદને સ્થાન નથી, અને માયાવાદની જરૂર પણ નથી.

૩. મનનું સ્વરૂપ

આપણે જડ અને જીવનું સ્વરૂપ જોયું. ચેતન (consciousness) એ વિજ્ઞાનનો ત્રીજો મોટો પ્રશ્ન છે. મનુષ્યના સ્વરૂપના ત્રણ વિભાગ કરી શકાય: જડ, જીવ અને ચેતન. જડરૂપ પદાર્થોમાંથી શરીર બંધાય છે, અને પ્રાણુ-જીવથી તે જીવંત થાય છે. આ જીવંત મનુષ્યના માનસિક વ્યાપારો વિશિષ્ટ હોવાથી તેના અભ્યાસને માટે માનસશાસ્ત્ર બુદ્ધ પાડવામાં આવ્યું છે. મનનું સ્વરૂપ શું છે? મન અને શરીરનો સંબંધ શો છે? મન અને આત્માનો સંબંધ શું છે? એ માનસશાસ્ત્રના અગત્યના પ્રશ્નો છે.

મનનું મુખ્ય લક્ષણ વિચારશક્તિ ગણી શકાય. શ્રીમં પ્રાણીઓ કરતાં મનુષ્યમાં તે શક્તિ અને તેનાં વિવિધ રૂપાંતરો સારી રીતે વ્યક્ત થયેલાં હોય છે. પોતાના સ્ફુલ્લને માટે 'એંચીલા' જેવું નાતું પ્રાણી પોતાના હાથ પણ જેવા અવયવો (tentacles) ને ઉઘાડી શકે છે; પોતાની ગતિમાં અંતરણ આવતાં આધુપાધુ જઈને બીજે મુગમ્મરને શોધી કાઢવાને મથે છે. આવી પ્રવૃત્તિ કીડી ને મંકોડામાં પણ જોવામાં આવે છે. આથી ઉચ્ચ પ્રકારનાં પ્રાણીઓમાં તેથી પણ વધારે ઉચ્ચ જાતની પ્રેરણાશક્તિ જોવામાં આવે છે.

બીલાડી-ઉદરને જોતાંજ તેની પાછળ દોડે છે અને કુતરાને જોઈને ડરીને દૂર નામી જાય છે. આ વર્તન કેવળ પ્રેરણાનું પરિણામ છે કે તેની મગજની પ્રવૃત્તિનું-વિચારનું પરિણામ છે તે એક પ્રશ્ન રહે છે. તુલનાત્મક માનસશાસ્ત્રની પ્રગતિ સાથે એમ માનવામાં આવે છે કે પ્રાણીઓની શારીરિક ઉત્ક્રાંતિની સાથે તેમનાં વ્યાજ સ્વરૂપ, અને અવયવોના ફેરફારની સાથે તેમની માનસિક શક્તિ પણ ઉત્ક્રાંતિ યાય છે. આ પ્રમાણે કેવળ જડ વસ્તુઓમાંથી પહેલાં જીવંત પ્રાણીઓની ઉત્ક્રાંતિ અને તેમાંથી ચેતનમય-વિચારશક્તિવાળાં-બુદ્ધિમાન પ્રાણીઓની ઉત્ક્રાંતિ કહી, શકાય. મનુષ્યમાં પ્રાણીઓના જેવી પ્રેરણાશક્તિ હોય છે, પરંતુ તે ઉપરાંત તેની રમરમુશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ, વિચારશક્તિ અને ઇચ્છાશક્તિ એ અસંખ્ય વર્ષની ઉત્ક્રાંતિનું પરિણામ છે. આ કલ્પના જો ખરી હોય તો મન એ કેવળ શરીરની જડ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે? અથવા તો માનસિક પ્રવૃત્તિ સ્વતંત્ર હોય છે? મન સ્વતંત્ર કે શરીર? મન અને શરીર બુદ્ધાં હોય તો તેમનો સંબંધ શો રીતનો હોય છે?

મન અને માનસિક વ્યાપારો ફક્ત શારીરિક પ્રવૃત્તિનાં પરિણામ છે-પિત્તાશય અથવા ચક્રતના શારીરિક હૃદય વ્યાપારોની માફક મગજની અને જ્ઞાનતંતુઓની ભૌતિક પ્રવૃત્તિથીજ બંધી માનસિક પ્રવૃત્તિ-માનસિક વ્યાપાર-ઉદ્ભવે છે એમ જડવાદી માનસશાસ્ત્રીઓ માને છે. કારણ કે દરેક માનસિક પ્રવૃત્તિની સાથે શારીરિક અને ભૌતિક ફેરફારો જોવામાં આવે છે—જ્ઞાનતંતુઓમાં રાસાયનિક પરિવર્તન થાય છે. વળી શરીરના નાશની સાથે માનસિક પ્રવૃત્તિનો નાશ થાય છે. શરીરમાં વ્યાધિ થવાથી મનનું કામ પણ વ્યાધિગ્રસ્ત થાય છે. આ

વિચાર બધા માનસશાસ્ત્રીઓ કબુલ કરી શક્યા નથી. માનસિક પ્રવૃત્તિને શારીરિક અને કેવળ ભૌતિક સમજવામાં જરૂરપાત્રી મેદી ભુલ થાય છે; જીવનને જડ સમજવામાં જોડથી ભુલ થાય છે તેથી મેદી ભુલ માનસિક પ્રવૃત્તિને કેવળ શારીરિક સમજવામાં થાય છે, કારણ કે મગજની પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત મનમાં કેક છે તે સ્વીકાર્યા વિના આલે તેમ નથી જેવી રીતે દરેક મનુષ્યનાં હૃદય, ફેફસા, પિનારાય વગેરેનું કામ એકસરખું જ હોય છે—તેમનું બધારણુ અને તેમની શારીરિક પ્રવૃત્તિ એકમરખીજ હોય છે—તેવીજ રીતે મગજનું બધારણુ અને મગજની પ્રવૃત્તિ કેવળ શારીરિક હોય તે એકમરખીજ હોવી જોઈએ. પછી સ્વતંત્ર હવ્વચાકિન, (hallucination) ની કલ્પનાજ અમલવિન કાળે; અને એક જાતના અને એકજ મગજવાળા મનુષ્યોમાં વનન અને કાર્યક્રિયનના ફેરફાર હોવા તજ જોઈએ—બધાએ એકજ જાતના માહવ્યા અથવા વાનરોના વૃથવા જેવા રહે

શરીર અને મન બિત્ત દોષ તો તેમને સખધ કેવા પ્રકારનો છે? એક મત પ્રમાણે શરીરજ અનિત્ર સત્ત છે, બધી માનસિક પ્રવૃત્તિ ભૌતિક છે; બીજા મતવાળા એન મને છે કે મન એજ મત્ત છે અને શરીર અને દ્રવ્ય એ મનના અવત સ્વરૂપની અનેક વિભુનિઓમાની એક છે, શીખ મત પ્રમાણે મન અને શરીર સગમજ સ્વતંત્ર છે પરંતુ પરસ્પર અમર કરે છે. થોડાં વડ દરજ્જી જેવા ચિદ્વિદ્વા મનને શરીર કરતાં સ્વતંત્ર કલ્પનાની જરૂર જોતાજ નહેતા; એક પ્રાણીની બધી માનસિક પ્રવૃત્તિને અખ્યાલ કરવામાં તેને એક પ્રાણી તરીકેજ મણુવાથી—તેની શારીરિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિને અતિલ-અદેન,

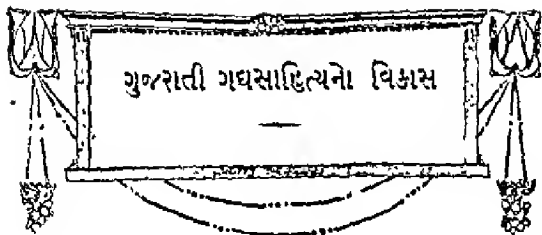
મણુવાથી તેઓ મન અને શરીરના સખધ વીશે બધી તકરારો કરી શકતા હતા પરંતુ હવે આ મત સ્વીકારનો નથી. માનસશાસ્ત્ર સ્વતંત્ર શાળા તરીકે નિદ્ધ ઘડ ગયું; અને માનસિક પ્રવૃત્તિ શરીરની ભૌતિક પ્રવૃત્તિથી સ્વતંત્ર મણાય છે—એ કે સ્વતંત્રના કેવા પ્રકારની છે અને માનસિક પ્રવૃત્તિનું કારણ મગજ અને જ્ઞાનતુઓ છે અથવા તો મગજ અને જ્ઞાનતુઓ માનસિક પ્રવૃત્તિના વાહક-ઉપકરણુ માત્ર છે—એ વીશે ચર્ચા ચાલુ રહેવાની. તે જતાં શરીર કતા મનની શકિત ઉંચા પ્રકારની—વધારે સ્વતંત્ર છે એ સાધારણુ માણુમના અભિપ્રાય તરફ વૈજ્ઞાનિકોનું વલણુ વધતુ જાય છે. કારણુ હવ્વચાકિન ખીલવાથી જ્ઞાનતુઓમાં મારફત શરીરના દરેક વ્યાપાર ઉપર માનસિક નિયામકતા સ્થાપી શકાય છે, અને કેદારે અરી માનસિક ઉપચારોથી રોગ પણુ મટાડી શકાય છે.

માનસિક પ્રવૃત્તિમાં પણુ સુદ્ધ અને સ્વચ્છ એમ બે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે સાધારણુ મેતનમય હવ્વચાકિ જ્ઞાનતુઓની મારફત થતા માનસિક વ્યાપારો ઉપગમ પણુ કેટલાક ઉપમાનસિક (Subconscience) વિચારો પણુ જોડામાં આકે છે. સુત્રી વખતે કેક પ્રવૃત્તિના વિચાર કરતા બીજે દિવસે સવારે પથ્થી વાર તેનો જિતર સરલ રીતે મળે છે વહેલા ઉઠવાનો માનસિક વિચાર ક્ષણથી તેજ સમયે મન શરીરને જનકન કરી શકે છે, સાધકન થવાવા કોણ પણુ ખામ વિચાર વિના શરીરનું અને સાધકલનું મનનોવ-પણુ જાગની શકાય છે. પ્રાણુવિનિમય (Hypnotism) અને શારીરિક પ્રેન્સાદન થીવાસસદેશ મોકલવાની શકિત (telepathy) એ હવે વિજ્ઞાનની ખટનાની દારમાં મુકાય છે

આવા પ્રકારની અનેક માનસિક ઘટના સમજવાને મનના બે ભાગ-એક સૂક્ષ્મ અને એક સ્થૂલ એમ સ્વીકારવા પડે છે. એ સૂક્ષ્મ માનસિક છવનમાંજ આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિની શરૂઆત છે. અર્વાચીન વિજ્ઞાનનું સૂક્ષ્મ મન (subconscious self) એજ પ્રાચીન આયોનિ આત્મા. એમાંથીજ આધ્યાત્મિક અનુભવોની પ્રગતિ શરૂ થાય છે એમ ધારવામાં અતિશયોક્તિ ભાગ્યેજ ગણાય. આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોને આજે આપણે દૂર રાખવાના છે, પરંતુ આ સંબંધ સૂચવ્યા શીવાય મનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજી શકાય નહીં.

આપણે જોયું કે અર્વાચીન વિજ્ઞાન હવે જડને કેવલ જડ માનતું નથી-તેમાં વિદ્યુદ્ભુ-શક્તિનો અંશ માને છે; છવંત પ્રાણીઓ કેવલ જડવાદના રસાયન-ભૌતિક-રાસ્ટ્રના નિયમોને અનુસરે છે એમ ન માનતાં છવવિદ્યાના નિયમોને સ્વતંત્ર સ્થાન આપે છે; માનસિક પ્રવૃત્તિ પણ કેવલ જડ નહીં પરંતુ સ્વતંત્ર હોય છે એમ

માને છે અને ઉપ-મનમાં આધ્યાત્મિક છવનનાં બીજા જુએ છે. જડ અને શક્તિનું રૂપાંતર મનુષ્યની ઇચ્છા પ્રમાણે થઈ શકે? ભૌતિક શક્તિનું એક બીજામાં રૂપાંતર થઈ શકે છે-ઉદાહરણ તરીકે વિદ્યુત્ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, કોલસામાંથી વરાળ અને વરાળમાંથી વિદ્યુત્ મળી શકે છે. તેવી રીતે ભૌતિક, શક્તિમાંથી પ્રાણશક્તિ-છવનશક્તિ અને માનસિક શક્તિ અથવા તો તેથી ઉચ્છૃં રૂપાંતર થઈ શકે કે કેમ? મગજના વિચારોમાંથી નીકળતી શક્તિ યંત્રની મારફત ભૌતિક રીતે માપી શકાય? મનુષ્યના વિચારો કલમ વિના યાત્રિક રીતે ફક્ત માનસિક શક્તિથીજ લખી શકાય? આ અને એવા ખીજા પ્રશ્નોનો ઉત્તર મેળવવાનો પ્રયાસ હજી ચાલી રહ્યો છે. માનસિક, અને આધ્યાત્મિક છવનનો સંબંધ પણ કેટલેક અંશે વૈજ્ઞાનિક રીતે તપાસવાના પ્રયત્ન થઈ રહ્યા છે. તે બધા પ્રયત્નમાં જડ અને ચેતનનો ગાઢ સંબંધ અને બંનેની સામાન્ય ઉત્પત્તિ અને ઉદ્ઘાતનો સિદ્ધાંત ઘણી રીતે સહાયરૂપ છે.

ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્યનો વિકાસ

લેખક.

ડૉ. રાકરપ્રસાદ છગનલાલ ભાવળી,

સભ્ય, માહિત્યનમ્.

આલુપુર (નર્મદાપુર) રાં. ૧૯૭૭ થી ૧૯૪૨

ભાષા અને માહિત્યના વિકાસ અને અભિવિકાસને પણ અને મલ્લ અને આથેઆથે અને મલ્લિજાથે વિકાસ થાથી મિક્ક કરી રહે છે પણ જગતના પશુઓંક માહિત્યોમા ગદ્યમાદિત્ય કરનાં પદમાદિત્ય પદેનુ અને કેરયાક વખત મુથી રિગેય ખેડાપું છે માનવ સારકાળી જનના એના વિચારવાદનને મલ્લની જરરીઆત રહે છે. એના પધના જના મલ્લજનને લીધે, મલ્લ સાથે વિનરના જના એના અવદારમંધીને શીર, એની એ જગીઆત વધની રહે છે. એ સાથે દનો, એ મંરકાની જનનો દનો એના પુમની જરરીઆનો મલ્લિલ દની. ત્સારે પણ એનુ વાળીવાદન જનના પુરુ હુ. રસ અને કલાથી પથમા સ્વકાર લએલા એના પુરુષ અને નવજનનાં વિધાનો, ભાવનાઓ અને આરોં એને સદખમા અને ધોડા ભમ થી પોનાનો અનુભવ કરનાં, મલ્લમા નહીં

પથસાહિત્યમા આમ એના અને એના પુમના માહિત્યમરકારોને સચેનન રાખનુ

પથ સાથે આગળ જના મલ્લ નદચારી થયુ ત્યારે એને પણ એના સ્થાનમાંથી, વિગિધ અભિત્યથી અને વિકાસથી માનવ જન અને સાદિત્યના મરકારો જીવીને જીવાવનાના થયા. એના રેડ અને રેડીને અન્યોન્યપોલક એકનાના આથી વિકાસ કરના પ્રયાજી આરવાના થયા એના વિમલ અવરુપને મુગતાની લોપવિનોય વિરિવનાએને પોનાની કરવાની થઇ મલ્લના આસ વિક મ. કમમા આમ વિનરોમર કવાનુ નંકમજુ થયુ. એનુ સ્વરૂપ નિમિત થયુ એની મેલીને રહિએ જીકરી રિજનાએ એના પર છાપ મળી

કેલ પણ ચિંત મલ્લગીના અવરુપનુ પથકરજુ કરના જના. પદેમા આપળી આગળ બે પ્રમો અથી વિમા રહે છે. (૧) રીલીના આપેખનમા કેવી રીને વાળીવાદન

કરાવવામાં આવ્યું છે? અને (૨) એમાંની વાણીને વ્યક્ત કરવામાં ક્યાં ક્યાં ડબ્બો કે સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે?

વાણીદર્શન કઇ પદ્ધતિએ કરાવવામાં આવે છે? કોઇ પુરાણી કે નવીન, કોઇ સંપ્રદાયની કે વ્યક્તિની, વિશિષ્ટ કે સામાન્ય પદ્ધતિએ? એમાં સ્વતંત્ર સર્જનશક્તિ છે કે એમાં કોઇનું મૂત અનુકરણ છે? એમાં કે નવીન દૃષ્ટિબિંદુ કે નવો પ્રયોગ છે? એમાં કોઇ સરસ કે સચોટ રીત છે કે કેમ? એ રીત સંસ્કારી કે આધ્યાત્મિક છે કે એથી અન્યથા? પ્રગતી વ્યક્તિગત વિવિધ શૈલીઓને એ અનુરૂપ છે કે કેમ? એમાં પાંડિત્યપ્રદર્શન છે કે તથા આડંબર?

વાણીદર્શનની રીત કે પદ્ધતિ પછી એમાં ક્યાં અને કેવાં ડબ્બો કે સાધનોનો ઉપયોગ થાય છે? જુનાં અને નવાં લાખા અને સાહિત્યનાં વિકાસસ્વરૂપોનાં અને એના શબ્દો અને વાક્યોની વિવિધ અને વિસ્તૃત શક્તિઓનાં તત્ત્વો એમાં કેવા દે છે? નવજીવનની કે નવસાહિત્યોની સૃષ્ટિઓએ એને કેક નવી પ્રેરણાઓ, નવાં યક્ષ અને નવીન પ્રસાર આપ્યાં છે? પ્રગતનાં શબ્દધનનાં પૈલવ અને વિપુલતા એમાં ઉતરે છે?

આવાં દૃષ્ટિબિંદુથી અવલોકતાં શિષ્ટ ગદ્યની ચાર વિવિધ અવસ્થાઓ આપણે જોઈએ છીએ. આ ચાર અવસ્થાઓની કેટલીક ગુણવિશેષતાઓનું પણ આપણે સાથેસાથે દિગ્દર્શન કરી શકીશું.

- (૧) સાદું ગદ્ય: આ અવસ્થાના ગદ્યને સાદી સીધી રીતે આજેખવામાં આવે છે. એમાં નથી ભક્ષ, છટા કે અર્ધપ્રસાર. જોઈએ તેટલા અને તેટલાજ શબ્દો

કહેવાની વસ્તુને એમાં વણવે છે. જોઈતી સીધી એની અસર થાય છે.

- (૨) આલંકારિક ગદ્ય: પહેલી અવસ્થા કરતાં આમાં અલંકારોની વિશેષતા જોવામાં આવે છે. ઔચિત્યથી અને સુધડતાથી અલંકારવિધિદારી આ ગદ્ય અસરકારક અને આકર્ષક બની સખલતા ધારણ કરે છે. એની પ્રૌઢતા વાચકને ધ્યાનસ્થ કરે છે. એનો સ્પષ્ટ એને કુપ્પ કરે છે.

- (૩) લેખકની માનસિક સ્થિતિની તેમજ એની વિષયવસ્તુની એકરસતા આલેખનું ગદ્ય: ગદ્યની આ અવસ્થામાં લેખકનું મન એની વિષયવસ્તુ સાથે એકરસરૂપ થઈ જાય છે. પોતાને એમાં એ ઓગાળી દે છે, અને એ એકરસ થયો છે તેનું દર્શન શૈલી દ્વારા કરાવે છે.

- (૪) જેમાં લેખક વસ્તુનું નિરૂપણ કરતાં વાચકને પોતાની સાથે એકરસ કરી પોતે અનુભવે છે તેવાજ લાવોનો સાક્ષાત્કાર કરાવે એવા ઔચિત્ય, સૌંદર્ય અને શક્તિથી ભરપૂર ગદ્ય: આ અવસ્થાએ પહોંચેલા ગદ્ય વર્ણનોને ભવ્ય બનાવ્યાં છે. મેધ-ગર્ભના સમાન એ ગાજે છે. સ્વપ્નોની કામળ સૃષ્ટિઓને અનુરૂપ શબ્દસૃષ્ટિઓની રચના એ કરે છે. દેવામય-વાદના ગંભીર અને મધુર સ્વરોનો સતત રેલ એ રેલાવી મુકે છે. વિદ્યુત સમાતણખા એ ઘેરવે જાય છે. તક, ન્યાય, વિજ્ઞાન કે કોઈપણ સાત્ત્વની ઉડી ઉડી અને ગહન મહાગુહાઓનાં રહસ્યો એ પ્રૌઢતાથી સંભળાવી વાચકને ડાકારે છે.

પદ્યમાહિત્ય અને ગદ્યમાહિત્ય વીણે અને તે પછી ગદ્યમાહિત્યના વિકાસક્રમની જુદી જુદી અવસ્થાઓ વીણે આપણે પ્રસ્તાવ કરી આપણા ગુજરાતી ગદ્યમાહિત્ય તરફ આપણે વળીશું.

આપણા ગુજરાતી ગદ્યમાહિત્યનો યાજ્ઞવલ્કિ આરભ આપણા નવીન અથવા આધુનિક માહિત્યના યુગના આરભ માથેજ થયો છે. બ્રિટીશયુગના અરમાનીજ એ કૃપતિ છે આપણી ગદ્યશૈલીના અદ્ય અધિકૃતા કનિ નમદે (* સવત્ ૧૮૮૯-૧૯૦૦) આપણને એ માહિત્ય વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં આપ્યું તે પહેલાં આપણુ ગદ્ય રૂઝા ગદ્યની મઝાને પાત્ર નહોતું.

"એ ગદ્ય ૧૪૧૧ થી ૧૪૪૬ સુધીના કુદ-કુદ છે આ સર્વ નમુના ગદ્યમાહિત્યનું નામ આપના એવ નથી "વૈરાગ્ય સુદિ વલ્કાલ ન હી નહી" જેના બોલના કુદક રચના, અથવા તેો "છાસિસક પાકે બીડુ પી જી દરસ ભડ," એવા એલોડોના દૃષ્ટા, હાથકિ કુદક વાચ્યા, અથવા તેો "વિપુલ વિસ્તીર્ણ પૂઠ ક્ય નામ લીળી સડિન છી પૂઠુ કિના ધણ વેપુડ નુલુ એવી દીકાનાં વાચ્યો, બધુ બાળે છે કવિન માવ વાળોતુ ગદ્ય છે, "પાલિકોરુ નવાર તિહા નદનક સતુ અંદરુન રાજ તેહનથ પ્રધાન ચાલિખ્ય પ્રસિમિલ થકક રાજ્ય ભાવજી ' હાથકિ છુલકો તેરી (વિ સ. ના ૧૫ મા તૈલાની) વાળોતુ ગદ્ય. હાથકિ, નરકિદ મહેતાના સમયનું " ગદ્ય રાજા ચલુ " તે ક્યુ ક્યકથ લગીકે અપવાદજા મુકો આ ગદ્ય તે પ્રાચીન સાહિત્યના વિરાજ પદ્યમિથુની સરખામણીમાં ખાવેલીઆ એવું છે †

નર્મદયુગમાં આરંભાયલા આપણા ગદ્યની આગળના ગદ્યના સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન કંપર

પ્રમાણે છે. પદ્ય ભાષા, સાહિત્ય, પદ્ય એ સા કૈ ગદ્ય કાવતી કૃપતિ નથી, એના આગળના વિકાસમે તરફ પાછા ફર્યા શીવાય, એનાં મુએને અવલોક્યા શીવાય એના સ્વરૂપનો ઐતિહાસિક અને યથાર્થ ખ્યાલ આપણને આવી શકે નહીં. આપણા અને અન્ય પ્રાનોના માહિત્યોને મુજોથી યોગ્યતા આપણાં સરકુન બાંધા, સાહિત્ય અને મઝૂતિના સરકારે આપ્યા છે અને આપ્યા કરે છે, તે પછી પ્રાકૃત અને અપકૃતના, તે પછી દારમી અને અરમી ભાષા, માહિત્ય અને સમુહિના, અને પછી પુરાણીય અને અમેરિકન ભાષાઓ, માહિત્યો અને સરકુ-નિના સમ્બાર લઇ આપણુ માહિત્ય એની શિલ્પના ધણ રચુ છે અને ધણે જગ છે આપણા ગદ્યને પણ એની શિલ્પના આપ: વિકાસસ્વરૂપની પરપરા દ્વારા મળતી રહી છે અને મળ્યા કરે છે.

ગુજરાતી ગદ્યમાહિત્યને મળેલા આપણા ખગરાગ મન્દૂન ગદ્યમાહિત્યના સરકારે તેો માતાના પપ પાન જેવા છે. આપણી રમેદમયા વહેતા આપ શોણિતની જોમ તે કદી વિભક્ત કરી શકાય એમ નથી. અમથના સંક્રાવને લીધે આપણા સમુન ગદ્યમાહિત્યને આપણે ઊના-વળથી અવલોકી સાચુ સૈકાથી સુદક કરેલા સરકારોની મતન ધારા એણે ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય અને મંદકારોના સરોવરમાં વહેવણવી છે ત્રિ, રમ્મિ, ઉપનિષદ અને બ્રાહ્મણાદિ સૂત્રાત્મક ગ્રંથોએ ગદ્યના પહેલા છતા કેવા સફલ પાક કિનારાં છે? કાલ્પકારે, નૈપાથિમ, મીમામદા અને મીશકારોએ એ પાકોને ફેટવા બધા બદલાવ્યા છે કે વિહાનેશ્વર અને રાકેશ-

* સેપમાની સાથે વિકાસક્રમનું પ્રમાણે આપી છે

† શ. નરસિંહરાવના સુવન સાહિત્યપરિચયના પ્રમુખ તરીકેના આપણાથી

આર્યના સમયે ગદ્યસાહિત્યનો જોડો ક્યા સાહિત્યમાં આપણે જોઈએ છીએ? ચરકસુશ્રુતાદિ ધન્યંતરીઓનાં અપૂર્વ પારિભાષિક ગદ્યો કેટલાં પ્રાચીન જ્ઞતાં કેટલાં સામર્થ્યવાન છે? બૃહદ્વ્યાદિ અનેક સંસ્કૃત કથાઓ બહુધા મધ્યયુગમાં આલેખાઈ છે. મયૂરોમાં અને ચંપૂઓમાં પણ એજ પદ્ધતિ રચીકારાઈ છે. ભાસાદિ નાટકકારો પણ અસંખ્ય પદ્ય સાથે ગદ્યને ખીસવતા આવ્યા છે. ‘હિતોપદેશ’, ‘પંચતંત્ર’, ‘ભોજપ્રખંડ’, ‘દશકુમારચરિત’, ‘હર્પચરિત’, ‘વાસવદત્તા’ અને ‘કાદંબરી’ પગેરેએ તો ગદ્યસાહિત્યનાં ભરજીક પુર આણી દીધાં છે. અને કાદંબરીકાર બાણની અમરે તો આપણા ગુજરાતી ગદ્યકારોને નવીન ગુજરાતી કાદંબરીઓ કરવા પ્રેર્યા નથી? સંસ્કૃત ગદ્યની વિવિધ શૈલીના નમુના આપણે આ ગદ્યગ્રંથોમાં જોઈએ છીએ. એની વિવિધતાઓ અને વિશેષતાઓનું વર્ગીકરણ, એનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ, અને ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે એનું સફળ અને વિરૂદ્ધ પરિણામનિવેદન: આ સર્વ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્સાહી ઉપાસકને કેટલું બધું લક્ષ્યાવનારું છે?

સંસ્કૃત ગદ્યના થોડાક નમુનાઓના નામનિર્દેશથી આપણને આપણી-આર્ય-ગુજરાતી-પૌર્વાત્ય-પ્રાચીન-ગદ્યશૈલીનો અને એનાં વિવિધતાભર્યાં સ્વરૂપનો કૈંક ઝાંખો-બાહજ ઝાંખો-પરિચય કે ખ્યાલ આવે છે. પણ જગતભરના આધુનિક ગદ્યસાહિત્યના સર્વતોમુખ વિકાસ આગળ આપણી એ મદાભાગને અને એના વિસ્તારી સાહિત્યને ઘણું ઘણું શીખવાનું રહે છે. હાંદમાં બંધે ફરી વળેલી નવજીવનની મદારેએ સંસ્કૃતમાં પણ આધુનિક

નવજીવ જોળવ્યાં છે. આપણા ગુજરાતના તેમ અન્ય પ્રાંતોના આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય સાથે પરિચય રાખનારા આની સાખ પુરે છે. આપણા સાહિત્યના વર્તમાન યુગમાં આપણા આ સંસ્કૃત સાહિત્યનો, પહેલાંની પેઠે ધર્મભાષા કે ધર્મસાહિત્ય તરીકે નહીં, પણ ‘માનવજીવનના દૃષ્ટિબિંદુથી-કેવળ શુદ્ધ સાહિત્યની દૃષ્ટિથી-સંગોપાંગ અભ્યાસ યોતો નામ છે; જતાં હજી એમાં વધુ અવગાહન કરવાથી આપણા સાહિત્યને અતુલ લાભ થવાનો સંભવ છે. ઉપર્યુક્ત ગદ્યસાહિત્યની ચાર અવસ્થાઓની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત ગદ્યસાહિત્યનું અવલોકન કરવું એ તેના અભ્યાસકોનો રસિક વિષય યથા પડશે. પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિથી રંગાયણ એ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની ધણીએક અપૂર્વ અને અણુસમભવકી વિવિધ સુંદરતાઓથી આપણે હજી વંચિત રહ્યા છીએ.

સંસ્કૃત ગદ્યસાહિત્યના દિગ્દર્શનમાં આપણે આપણા વિષયની પ્રસ્તુતતા કૈંક સુધી દીધી. એ પછીનાં પ્રાકૃત, અપભ્રંશ કે ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનાં સાહિત્યોનાં ગદ્યોના દિગ્દર્શનને આપણે હાલ બાતલ રાખીને ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યના અવતારને તથા ગદ્યવિકાસને અવલોકીશું.

ગુજરાતીના વિકાસક્રમની રા. નરસિંહરાવે આપેલી સમયરેખાઓ અહીં તોંધીએ:

* આરંભકાલીન ગુજરાતી—૧૫૫૦ થી ૧૬૫૦ સુધી; મધ્ય ગુજરાતી—૧૬૫૦ થી ૧૭૫૦ સુધી; આધુનિક ગુજરાતી—૧૭૫૦ થી પછી.

આમ આધુનિક ગુજરાતીના યુગ સુધી ગુજરાતી ગદ્યનાં આપણને સ્વતંત્ર જીવન-વિકાસ કે વ્યક્તિત્વ નથી માત્રમ પડ્યાં.

પદ્યમાદિત્યને પડખે રહીને—એનાં ભાષ્ય, વિવરણ, રીકા, દખાઓ, રિવેચન કે ચર્ચારો—

—કિંહલવેળ અને જીવવા પામેલું ગદ્યમાદિત્ય એના સ્વતંત્ર કે મંગીન વિકાસ માટે ક્યાંથી અવકાશ મેળાવે? જુજ સિદ્ધિતવર્ગો માટે તો મનનયોગ્ય, ગદ્યના થયો સરકૂત અને આપત્રદશા દુષ્કળ વ્યવહારકાર્યોમા ગદ્યને જુજ ઉપયોગ ખતપડ્યા, દસ્તાવેજો, તામ્રપત્રો, શિયાનખો આદિમા થતો પશુ આ નધારી ગદ્યના છવનને વેમ મળે એમ નહોતું. મરકૂતના અન્યકાસમા એની પુત્રીઓ આપાંતરોથી નિર્વાંદ કરી રહેતી ગુજરાતીમા જાપાનરોને વિકાસી નૈસર્ગિક સાદિત્યના રચનારોઆમથી ગદ્યકાર નીવડે એમ હતું. પશુ એમાની એક 'નમથ' વ્યક્તિએ-પ્રેમાનંદ-ચલપોદક જેએને પદ્યમાનન્દ-આખ્યાનોમા-ગુલાબી દામને કે એના જેવા ખીજ વાર્તાકારોએ પશુ ગદ્યામિત, ચાર્તસાહિત્યને પ્રોચિત મી નોખ્યું. પ્રાચીન પદ્યમાદિત્યના છેલ્લા કુધામક દશાગમમાંએ (૧૮૩૩ થી ૧૮૫૮) સંખેવા મદનો એક નમુનો કૈનારીએ

* દેસાઈ કથાના હનિદાસ તો કહ્યું છે તે કથા જતા કહીનેર મરે થોડામા સમજ જન્મે કે શ્રી ભગવાનની બાંધાર રોપ, શિવજી, ગણક, હરદિન દેવના કોઈ નથી. મરે કોઈની નિદાસ્તુતિ કરવા નહીં. પશુ મનના સથમા જમ દાળીને એક જુનું પુકંભમ થી રૂજ્યમદ નેને બળમદ એ સપજી રાજ્યને સંખ સહને કપવ કરું છે મનકલિષ્ઠ દોઈ રૂમે ભોળા (દવારામદ્દલ હરિદરાદેસરૂપ તારામદ્દિજાત. રથા સંખત નથી આપ્યા)

આ ગદ્યની પ્રેરણા મરકૂતની છે. ભોળીએ તેવીમરન મૈત્રીમાં દશારામ આ પ્રમે છે. અગ્રેજી

ની અસર મરકૂત આપણું આ પૌરાણિક શૈલીનું મદ છે.

પશુ આ પત્રીનું નમંદયુગનું કવીચર દલપતરામનું મદ જોઈએ:

+ પત્રી જણ છે કે પોતાના આપદાદાના પરાક્રમના વીસ્તાર સામળવાથી મોટું પુત્ર્ય થઈ છે રાજ પરીક્ષિતે પાંદરેનો જસ સામલોને તે સંમજ ભગીને આપદાદાને જસ સામળવાથી મરકૂતનાનું ક્ષ થામે છે કરોડ મળ્યાના કાન કથાઓના કાન જોડતુ પુત્ર્ય થામે છે. (કવીચર દલપતરામનું મદ, ૧૯૦૮)

આ ઉપરાંત દલપતરામની મદગદીના ઘણા નમુનાથી આપણે શુષ્કગિયિત છીએ એમનું તાડકોમાની શૈલી અં ઉતારાથી ચરે તેરી છે સાદાઈના ચડીઆ પુત્રરી આ કવીચરે પોતાની શૈલીને ચીવદથી સાદા રહેવા દીધી છે આપણી જુની સરકૂતની પ્રૌદ શૈલીનો કે આજ યુગમા પ્રવર્તેલી નમદશૈલીનો કે અગ્રેજી કૌવીનો એને સ્પર્શ લાખો નથી દલપતરામની મદગદી આપણી જુની દોપપુસ્તકમાલા હામ કે સદજ વિકાસ પામીને રા. કાટાયાળાની શાળા હામ એજ સાદાઈની હીમાયન કરવા કે અમર રહેવા વર્ષ પ્રવન કરે છે. પશુ આપણા જાનપ્રેસ અને લાવનાપ્રેસનો વિચાર થતા એ પ્રથમો આપોઆપ મત્યુવગ થતા આપણે જોઈએ છીએ.

આ નમદયુગમાંજ આપણા દેશમાં અને આદિત્યમા અગ્રેજી માહિત્ય અને સરકૂતિનું જોસલેર આક્રમણ થાય છે. આ આક્રમણના વિવૃત્તેશથી આપણા દેસ અને અરેથીએ અંભય છે આપણું સ્વતં રાકાની દોલામે હીમવા લાગ્યું છે. પરિણામે આપણું કલ્પ આપણે શુમાવી બોલ

* 'ગુજરાતી ના ૧૯૭૭ ના દીવાળી અમારો

૧ રા. અંબાકાજ બનીફા હરનવિધિત પુસ્તકોની નામાવંત્રમાથી પૃષ્ઠ ૭૨

આપણે જીવનપ્રવાહ કેવી રીતે ફેરવવો, આપણા સાહિત્યમાં શું છે અને શું નથી: એ સર્વના પાઠ આપણે પશ્ચિમ પાસેથીજ લેવા શરૂ કર્યાં. આપણા પ્રાચીન સાહિત્યોની ઘણીએક રમણીયતાઓ અને સત્યોથી દૂર રહી આપણે આ દૃષ્ટિએ અવગણી દિશાએ દોરાયા છીએ. આપણાં પુરાતત્ત્વોના ઉદ્ધારકો આ સત્યો આપણને હવે સાચી રીતે સમજાવશે એમ આશા રહે છે.

ગુજરાતમાં અંગ્રેજી સાહિત્ય આ યુગમાં એના સંસ્કારો રોપવા લાગ્યું. ગુજરાતનું નવજીવન તીવ્ર જ્ઞાનવૃષ્ટિથી તરંગી રહ્યું હતું. એમાં નવીન જ્ઞાનમંદિરો, પુસ્તકો, અને વાચનમાલાઓ ઉભરાવા લાગ્યાં. માસિકો, હાપ્તાંતરો અને સભાઓએ જન્મ લીધા. મંડલો, પ્રવાસો અને વિદેશગમનોએ નવજીવન શરૂ કર્યાં. જીવનમાં, શિક્ષણમાં, આદર્શોમાં, સાહિત્યપ્રદેશમાં અને સર્વમાં આમ પશ્ચિમના આદર્શોની ભરતી ચડી. નિર્દિત અને મુશું બનેલું ગુજરાત જાગ્યું. એને નરી વાચા કુટી.

સુરતના એક અદાર વર્ણના યુવકની ભરયુવાને આ યુગનાં બલોએ ચગડોજી ચઢાવી પોતાના અને પરદેશના નવસંસ્કારોથી હૃદયને હ્રસ્વભાવી આ યુવકે ગુજરાતને નવચેતનાનો શંખચ્છનિ સંભળાવ્યો. આપણા સાહિત્યના નવયુગની મધ્યમૂર્તિ આ નર્મદજી આપણા ગદ્યનો અધિશક્તા બન્યો. પશ્ચિમના એડીસન અને સ્ટીલની કૈંક અને ખીજાઓની પ્રેરણાથી એ ગદ્ય લખવા પ્રેરાયો. ભરતીએ અરેસા મદાસાગરની થોપણાથી એણે ગુજરાતના નવગદ્યની શાકા અને ફાંસી સ્થાપી. ૧૯૦૭ માં “મંડલી મજવાથી યતા લાલ” એ વિષય ઉપર ભાષણ આપતો આપણે એને નેષ્ટએ છીએ. ગુજરાતને નરી

કુટેલી વાચાને એણે નવીન મરોડ આપ્યો. ગુજરાતના લોકની વ્યક્તિગત વિશિષ્ટ શૈલીના એણે ભારે અને સફળ આરંભપ્રયત્નો કર્યાં.

અંગ્રેજી ગદ્યનું સાહિત્ય આ વખત પ્રવેશાં પુલ્કયુક્ત હતું. એડીસનની સરલ, વિનોદી અને ગોદડમીયની સરલ, સુધક અને “કુમળી શૈલી” એ આપણે ત્યાં ઉમંગથી વંચાવા લાગી. અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રતાપી યુગે નવીન ગુજરાતના યુવકોને મંત્રવશ કરી પશ્ચિમના વાતાવરણમાં ઉપાડી ગયા. મેકડોને, મીલ, ડીકવંસી, કાર્નાઈલ, આદિ અતિસમર્થ ગદ્યલેખકોની શૈલીનાં એમને જ્ઞાન થયાં. એમનાથી જીરવાયું તેટલું અપરમાતાનું આ ધાવણ એમણે જીરવ્યું. એનાં અમૃત કે વિષ થઈ વાણી કે વમનદ્વાર એ આપણા સાહિત્યમાં આવી થોડેધણે અંશે ભળ્યાં. નર્મદની ગદ્યશૈલી આમ ઉપર કહ્યું તેમ એડીસન ને સ્ટીલથી પ્રેરિત બની, એની શૈલીના નીચેના ત્રણ નમુના નેષ્ટશું તો પહેલામાં ગુજરાત અને ગુજરાતીઓની રિયતિનું સરલ વર્ણન છે. ખીજામાં પારીસનું ભાવાત્મક ચિત્ર છે. ત્રીજામાં મંદ દીપ્તતા સુધારકોની અવસ્થાનું તીવ્ર બાન ફરવામાં આવ્યું છે. એણે આમ ગુજરાતની વાણીને નવીન, જીવંત અને વિવિધતાભર ગદ્યસ્વરૂપ આપ્યું.

(૧) આપણા લોકમાં સાધારણ પક્ષનું શરીર ખજ, સાધારણ પક્ષનું બુદ્ધિબળ ને સાધારણ સદ્ગુણ છે ને તેથી ગુજરાતીઓ ક્રાંતિમત નથી પણ નિસ્તેજ છે. ત્યારે શું કરવું? ગુજરાત બુદ્ધિના જુદા જુદા વર્ગના લોકે-પડારી પ્રદેશના રજપુત, લીલ, કોશી, એઓએ તથા રસાજ પ્રદેશના આશાજી, વાળીઆ, કણબી એઓએ અને પાસડી, સુસલમાન એઓએ સદુએ પ્રયોગે અને સમૃદ્ધમાં હિત્તાદ તથા આશ્વદુષ્ટી ખંત સાથે ઉદ્ભવ કરવા કે નથી આપણે હયાં યશ સુખ વહેણં

પાળ કરીએ અને આપણી ગુજરાત, અર્થસાધક, ક્ષિત્રરક્ષા ને અદમ્ય ભેગલાના વખતમાં તેજ મારતી હતી તેજ માત્ર નહીં પણ જુદીજુદી દ્વિધિક્ષાનાતા એક મેટા કૌતુહલથી સુંદર અથ રૂપે જનતામાં કવિત્રાજા અને શ્રીવિજ્ઞાન પદી રહે પ્રભુ આશા પુરી પડે' (નર્મમઘમાની ગુજરાતીઓ ની સ્થિતિ, સં. ૧૯૩૫.)

(૨) 'અરિસ રંગોડો રાજુ વર-કેમી ને વિલામી હનેા તે મનસ્વી શયેલ્યો હતો, પણ સચેલ બાલુ મારેના તે સ્ત્રી અને વિલાસલિપમાં નિહાર ને સાદસિક હતો. મેટા આલ્યે કપડો આપો તે માલ્ય કર્યો, પણ બેલ્યો કે દેવી વાનસે આપેલી પ્રસાદીની નિકા ન કર-ને મળી મળી નથી હને સ્ત્રીનીતિનો વિચારજ નહીં તેનો દેખ થા બોલેવાં કામળ ખૂબસુરતીને કામળ ખૂબસુરતી મળી! બળદતા સેક મોદિત થઈ રથા ન થી હોલ્યે હાડમા નાકાનને વધારે તાહાન ક્યો પદરિસે સ્ત્રીનિવાસ કર્યો, શયનિવાસ કર્યો, એકિ કિચરે મળ્યો ને પત્ની પેતે રાજવાલે પડ્યા-રાજ કુચે નામ કહ્યું. કુમળો મુખડ કેમી વિલાસમા મળ હાલુ દેખી દાહનો પણ દેવનમા રાજનો' (નર્મદહજ હલીઆનો સાર સ. ૧૯૨૨)

(૩) એકવાર આખો વિચાર એકદમ તાનિજેદ નોડી નાખવાનો હતો ને તેને માટે તેઓ પેર આવી રહ્યા હતા, એક વાર આપણે પુનર્વિવાદના માત્ર સ્વપાત્રને આપણે મઘ નથ તે અર્થે કહોજ કરતા હતા, એકવાર આપણે વર્લ્ડઅમ્બલ તેલી પાડખને ખાણીને મડવા હતા, એકવાર આપણે નવુ માંદર કાઢવાની વૈયાગી કરતા હતા, એક વાર આપણે સર્વોપયોગી વિષયો ઉપર સુંદર બાજુના કરતા હતા, ને વર્તમાનપત્રોમાં કપતા હતા નથ વાર આપણે એટલે મળે પેસો બેગવવાન આદા' કેવા કિસ્કરતા હતા!' (મદ દીસતા મુધારકેએ લેલ, નર્મમઘ.)

નર્મદશીની આ નમુના પરથી આપણે જોઈએ છીએ કે એના મુખેના નવોત્પાદ એમા આપણે છે. નવીન અર્થે-કેક એડીનન

અને બીજાની-ગેલી એણે રવીકારી છે. આ રચીના વિવિધ અર્થોમાં એ ગુજરાતી, સરકુત ઉપરાંત બીજા શબ્દો આપ્યા તેમ દાખવ કરતો ગયો છે એના શબ્દોની મુદ્દામાં રસદષ્ટિનો વિવેક છે. વાક્યાવલિઓમાં શબ્દોના અ્યાન, અર્થસા અને અર્થ વાહકતાનો દષ્ટિએ આપવામાં આપ્યા છે. એના હકા, લાખા, પુખાનામપા કે વિષેદલનાં વાળો એની શૈલીને આકર્ષક કરે છે. અનિક ગુજરાતી લખનાની અવકારવિધિ એણે આછી આછી અને કલાથી ધારણ કરી છે. મારવાડી મહિયા ને અમે શોકલ્પ સિંચેલા અવકારોનો એને અલ્પગમે છે. આજ કારક લાખાના વિવિધ સ્વરોપોનો એણે જોડીશિડા એ આપેના રહે ન નર્મદના સ્વભાવ અને શુભ જોડી એની શૈલી છે અને પોતાના બાકિતવને એણે કૌશી મા મારી રીતે ઉતાયું છે. એણે તેડા સરખ, સેકિપ્ત, મધુર કે રપાટ એ કહી રાકે છે

જમનાની વિવિધ સ્વભાવધારી પ્રગલ્ભેને પેતપેતવાની વાક્યમુક નેત્રીઓ મમે છે. એકની મેની એના જેવી બીજાનુ હલપગવન ન કરે ગુજરાતીઓની સ્વભાવરતિ, એમના સરકારો, એમના કપર અમર કરવાની પેલીના પ્રકાર, એમની રિથિતિઓ અને એમાંથી સ્વચાળા એમના ભાવિઓના રશન એ મેા એમને રોચક કેમ થાય એ આપણુ મઘકારની આનખલા રજુ નથી આગલના છતા નર્મદ મેનીના આટલા મુણે જેવા તેના નથી. એ મેલીનુ રથાન ગુજરાતી મઘમૈનીએમા આગળ નુ લોએ માનવંતુ રહેવાનુ.

નર્મદશીની શાસનાનુઅનુવર્તીએને આપણે આ અરસામાં આપણુ સાહિત્યના આકાશમાં એમની મખમા રિરોનેલી મર્તિતો આસપાસ ધીમાઈમાં અને આજઆજ વખતના મોઘએ

છીએ. એ અનુયાયીઓમાંના કોઇમાં એ મધ્યમૂર્તિનાં ગારવ કે તેજ નથી. દ્વપંતરામની (૧૮૭૬ થી ૧૯૫૪) ગદ્યશૈલી પીંજે આપણે આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયા. મુખ્યતઃ પદ્યસાહિત્યની ખેડ ચાલુ રાખી 'લુહિ પ્રકાશ'માં, 'સાતિનિર્મલ'માં (૧૯૦૮), 'પ્રેમસક્તી-સંવાદ' કે 'મિથ્યાભિમાન નાટક'માં એમના ગદ્યનો વિકાસ આપણે જોઇએ છીએ. એમની સારી શૈલીએ અભણ આંમલગર્ની ફીક સેવા ઉઠાવી છે. પણ ઉપર ફરી ગયા તેમ સર્વતો મુખ્ય ગદ્યના વિકાસ આગળ એમનું અને એમની શૈલીનું ગદ્ય નિઃમત્ત લેખાવા લાગે એ દયામાયિક છે.

દસપનરામ પછી મહીપનરામ રૂપરામ ત્રીપટક (૧૮૮૫-૧૯૪૭), કરસનદાસ મુસલ (૧૮૮૮-૧૯૨૭), નંદરાંકર તુલસીદાસ મહેતા (૧૮૯૧-૧૯૬૧), નવસ-રામ કક્કીરામ (૧૮૯૨-૧૯૪૪), રણુભોજ ભાઈ ઉદયરામ (૧૮૯૩-૧૯૭૯), હરજીરામ સૂરસામ દેસાઈ (૧૯૧૩-૧૯૪૮), ઝવેરીલાલ ઉમીઆસરે યાજ્ઞિક તથા શ. બા. હરજોષિંદ-રાસ કાંટારાણાએ આ સંપ્રદાયના ગદ્યલેખકો છે.

મહીપનરામ અને કરસનદાસ ઈંગ્લેન્ડનો પ્રવાસ કરી આપણા ગદ્યમાં પ્રવાસનું ગદ્ય શરૂ કર્યું છે. મહીપનરામની વાર્તાઓ અને બીજા ગદ્યલેખો સાધારણ પ્રતિના છે. આ અરસામાં સં. ૧૯૦૪ માં અમદાવાદમાં 'યુગરાત્ર વગાંકુસર સાસાધી' સ્થપાય છે અને અનેકરંગીય સાહિત્યમયો બેમાં ભાગલાંને અને સ્વતંત્ર ગદ્યમથાથી આપણા સાહિત્યમાં ઉમેરો થવા માંડે છે. 'લુહિ પ્રકાશ' આ અરસા-માં જન્મ લે છે. સં. ૧૯૦૭ માં મુખ્યતઃ 'સુવિવર્ધક મહા' કરસનદાસ મુસલ જોડયા. એમના 'મહાદાસ'ની શરૂઆત સં. ૧૯૦૮

માં થઈ. આપણા ગદ્યસાહિત્યની આ રીતે અભિવૃદ્ધિ થતી ગઈ.

નંદરાંકરકૃત 'કરણુધેસો' આ યુગની નોંધવા જેગ ગદ્યકૃતિ ગણી શકાય. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો અને શામસની વાર્તાઓ પછીના નિર્માત્ર્ય વાર્તાસાહિત્યથી પોષાતી આપણી લોકરચિતે 'કરણુધેસો' એ સફળતાથી આકર્ષી છે.

નવસકથાઓ ગદ્યવિકાસના કાર્યમાં સંગીન સાહાય્ય આપે છે. એનાં પાત્રાનેખનો, મનુષ્યસ્વભાવનાં ભાવવાહી ચિત્રો અને સ્પષ્ટિશોભાનાં મનોહર વર્ણનો ગદ્યનો અંગને કુમળી કુમાર અને કસ્ટપનાઓના રંગોથી રસભરુ બનાવે છે. નંદરાંકરનું સ્પષ્ટિવર્ણન અવલોકીએ:

ચાતરકે ઉંચા ઉંચા પહોરો હતો. અને તેઓ સુંદરિય તથા સુખસ્થિ થતી વખતે એવા તો મનોહર લાગતા કે તે જોવાને જોડો શ્રમ તથા પૈસા ખર્ચ કરીએ તેટલો સમજો વળી નહય. તેઓના ઉપર પુષ્કળ ઝાડી હતી અને સાગ, આંખા વગેરે ઝાડો નાકસાળાની બેઠાની પેઠે એક ઉપર એક ઉગ્યાં હતાં ને જોડને આંખને આનંદ તથા સતોષ ઉપજો દતો. (કરણુધેસો સં. ૧૯૨૩)

નર્મદના ગદ્ય સાથે આ ગદ્યને સરખાવો. આની સરસ વર્ણનશૈલીએ કરેલું પ્રકૃતિનું વર્ણન આસ્વાદ્યજનક લાગે છે. પણ નંદરાંકર કરતાં વિશેષ સમર્થ ગદ્યલેખક આ ક્ષેત્ર સાથે જુદી રીતે સંલગ્ન થાત. એના પ્રકૃતિસ્તવ આનંદને એ શ્રમ કે પૈસાનાં કાટલાંથી ભાવ નોળત નહી. પણ નંદરાંકરની ગદ્યશૈલી એ નર્મદયુગની એક સાદી વનમુમિ છે. નવસકથાથી ખેડાયલા વધુ વિકસિત ગદ્ય-સામર્થ્યનાં દર્શન કરવાની યુગરાત્રને દષ્ટિ હતી.

નવરામ નર્મદ પછીના આપણા સાહિત્યના વિવેચક ગણાય છે એમનાં વિવેચનો નર્મદનાં વિવેચનોને ટૂંકી જાય છે, છતાં એકંદરે એ મૂલનત્તેથી ભરેલાં હોય હોય પ્રકારનું વિવેચન, અદિત્ય કે ગદ્ય આપણને આપી શક્યા નથી તેમજ નર્મદશાસના નર્મદથી કલરના બીજા ગદ્યલેખક તે તે તત્કાલગત, એમની રસિક પ્રકૃતિએ આપણને ભાગ્યશરૂ અને સ્વતંત્ર મુદ્દાપદ્ધતિઓ આપી છે એમની કૌશલ્યે વિશેષ બીજાગણ રા. બ. રમ.ગત્યને લાગે પડે છે એમની શૈલીએ એક આવનું જ યસ મશે

કાવ્યમાં વિવેક વાપરે તો તે પુરા વાપર્યા એકને અને તેને મટાડે કચી કેળવણી તથા રમ શાસ્ત્રો કહે અભ્યાસ આપવો છે તદ્વિન શરૂ કમજોતા પ્રાણ થાય છે, હવે ને નીચ સારી કેળવણી પામે તો ને હોવાય એ પોતાની રસજવાથી રૂપ આપવામાં આવે છે નાતમેયથી રાવણ કરી શકાય પણ બની રસજતા આવવી નથી ને નો અવાજ કે પર્વ સસ્તરનેલ સાર્વ હ (મીનુચલ કન 'કાના' કાવ્ય નવરામનું વિવેચન, ૧૯૩૪)

નર્મદપુત્રના બીજા લેખકોમાં જંદરીલાલ વાલિયા અને રવ. રસુકોડાએ મરૂત ઉપનામ અંગ્રેજના ભાષાભાષી આપણા ગદ્યને વિરુદ્ધ રીતે ખેડ્યું છે. રસુકોડાએ મરૂત પ્રારંભ મોટો છે એમાં સારી અને અપ્રકાર્ય શૈલીના સામ્ય નમુન છે.

આ ક્રિષ્ણમ્મ સં. ૧૯૩૪ ના વૈભવ્ય સુદિ ૩ ને દિવસે પાંચેને બેલાવે મુર્દા નર્મદીયે થોડા ભેદન પાડી બહુ રહ્યું થયા તેઓ કહેવા લાગ્યા કે 'પાંડુ' આ નર્મ તે કહ્યુંથી શરૂ થશે. 'તેમના મુખમાંથી વાણી થ. એકે નમસ્તુ નામ આવનવર પાડ્યું'. (સ્વૈચ્છાભાષિત અંગ્રેજ શાસનાર્થે આપાંતર)

રા. બા. કોટારાણાનું ગદ્ય પણ આ યુગની ઉત્પત્તિ છે. એમની શૈલીનો વિશિષ્ટ મુજ્જ સાદા છે. મહિવાલે એમની શૈલીને 'વેપારગાઠ' શૈલી કહી હતી એ શૈલી એજ સ્વરૂપમાં હજી એની અખડતા વળગી રહી છે આપણા ગદ્યસાહિત્યના વિકાસ ઉપર અમર કેરે એવો પ્રાણ એનામાં હજી માવજ પડ્યો નથી 'અદિત્ય' આમ છતાં કાંઈ પણ રીતે એજ શૈલીની હીમાયત કરી રહ્યું છે. વચુના વિશ્વમજમનીને વિષાનુકૂળ શૈલીની વિવિધતાની આ અગમણના નથી ?

નમરની પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન થએલા એ શાપાના હેલ્યા ગદ્યલેખક અ. હ.ગ્રાનમને આપણે મરૂતીય પદ માધે 'પણ મરૂતથી એમણે ભાષાભરણે અને સ્વતંત્ર પ્રતિદ્ધ કર્યા છે 'ગુજરાતી' (૧૯૪૧) એ એમની કારકાર્ય નકલ કરી આપી ગુજરાતને એમણે વતમાન પરાયિત થોડમધ ઉપનામિત્ય આપ્યું છે. એમની પોતાની કદકદ કૃતિઓ છે એ જોશે નજગત હજી શકામાં છે એ મત્ત બાવવા પડી એમની મદદનીશી પ્રારંભ કે બાવતુ માપ લઇ શકાય. છતાં એમને નામે પ્રસિદ્ધ મહેલ મરૂતીયોમાં મદતુ ખામ સામર્થ્ય એ શકાય છે

નમદશાપાના મદ્યેખકોની શૈલીનું આપણે દિલ્લોન કરી ગયા આ પછી હિન્દુ શિક્ષણના ફવ લઇ પોતાના, મરૂતના, કારકાર્યના કે અંગ્રેજના મરૂતો લઇ અપણી મદની જુએને ખેડ્યા નહીન લેખકો આવે છે. આ લેખકોને કાંઈ આપણા ગદ્યની શૈલીને વિરુદ્ધ રીતે વિકાસ મળ્યો છે. પણ તેમની શૈલીના અવગોચન થદેવા મરૂત, મરૂતમદનાનું અનિશ્ચયન માનનાર અને પ્રાંદ શૈલી

એમણે ઉપયોગ કર્યો. એમણે નવીનતાને રૂઢિમાં સંકલ્પ કરી. રૂઢિથી એ આપણી નવીન શૈલી ધ્રુવ અને સ્વીકારાય.

નર્મદેવીશ્રી વર્ષાઋતુનાં ડોળાં જલે નીતપાંચાપ તેમ હવે થયું. અંગ્રેજીની પાઠશાલા અમરોને કે એની મોહવચનાનાં વાદ્યોને હવે વીખરાવાનું થયું. એનાં અનુકરણોથી સારથ રહેવા ભુકીને જાણેલા હીંદી સરકારે પ્રવલ કરવા છતાં અભ્યુપે અઠાનમાં અંગ્રેજી શૈલીના અનુકરણરૂપમાં કરી જતા. માનવસ્વભાવ સાથે, પરકીય છતાં પોતાના કરવાના સંસ્કાર સાથે ક્રિયાવાનું હતું. ગદ્યને વિશેષ અનુકૂલ થતો જતો મુખ્ય લોકાવ્યવસ્થા સંસ્કારી કર્યો જતો હતો. પણ અને ગદ્યના ઉપયોગો ક્યાં કરવા અને ક્યાં નહીં કરવા એ રસગતા મૂર્તિમત થતી જતી હતી વધતા જતા માનવમાનવ વચ્ચેના સંબંધોને લઈને મહાસાહિત્યનાં વિવિધ અંગોના વિકાસ માટે અવકાશ ઉપર જતો હતો. પણ માથે ગદ્યને સ્પર્શ થતી જતી હતી. સાહિત્યના વાતાવરણમાં મુંઝ રહેલાં આવાઆવા આલોચનોએ નડીઆડની સાહિત્યશાળા પામે આપણી નવીન ગદ્યયુગ પ્રવર્તીએ. નોનર્ધનરમે (૧૮૬૧-૧૯૧૩) એમા પ્રમુખતા લાંબી.

નર્મદાદિને મરતુન અંગ્રેજીના અભ્યાસના શેઠશોષા કષ્ટસાધક થઈ મર્યા તે આ યુગના લેખકોને અમામકમમા મળ્યા. સાદિચની ભાવનાઓને વધતી જતી ગાનસંસ્કૃતિએ વિશાળ કરી. છત્તની નવીન ભાવનાઓ જલુ સાહિત્યના સમુદાય થતાંથી તરી આવી મારાર અથ માંડી

ગોવર્ધનરામે ૧૯૪૩ માં 'મરતુનરમે' નો પ્રથમ ભાગ પ્રસિદ્ધ કરી ગદ્યની આ

ખીજ પેદીની મર્યાદા બાંધી. મનઃસુખરામના લોકી અને સંસ્કારોના એ કુટુંબી હતો. ગુજરાતના વાર્તાસાહિત્યને પહેલાં નિબંધો દ્વારા પ્રગટ કરવાની એમની ઇચ્છા હતી. પ્રાદાતાના અરોનાજ આ સંસ્કાર હતા. પણ લોકસંચિને અને એની મોટી સંખ્યાને અસર કરવા એમણે નવલકથાની એક પછી એક સર્જિ રચી. એમની પહેલી નવલકથા શીતાય ખીજ ગળેલા નવલકથાના અરો કરતાં મિખરતા અંગો વિશેષ છે એમ મહા ગદ્યસંહિતા માને છે. ગોવર્ધનરામની મેલીના નિઃકટ મંથનનું અને સાથે એમના એમાં મેળવેલાં નવીન વિવિધ તત્વોના બીજને આમ ગોવર્ધનરામ પોતેજ પુરાવો આપે છે

ગોવર્ધનરામનું મહાપૂર મોટું છે. એમા એમની શૈલી અંબાર પ્રાદાથી માંડી વિવિધ રીતે વિલસી રહી છે. નવલકથાઓ ઉપરાંત બીજા અંબાર વિષયોમા રમતીરમતી એ અંબાર વિવિધ પ્રકારો સુધી ગઈ છે.

ગુજરાતના પ્રથમ રાજ્યવચના પ્રેમી લેખકન વિદ્વા છે. મુદરોરી છે છે કે કુલુમન લાલપરી ન હન તેા આવા અભિવાલ ન રાખત. છાંડુ સસારી કહે છે કે કલાને સર્વદા કુમારી ન રાખવી. નવી વિદ્યા કહે છે કે આપણા પરમા ભાજાનવનું પાનું મનુષ્ય છે અને તેને ભજાકારે તેા થું પાનું સજાલ થપ થતા મુરી પરજાવવાનાં વિચાર પાનું અન્યાય છે. કુમુખને વિચિત્રિના અભિગાન છે, આર્થશોષાને વેચવચાકા વિના વૈદ્ય અકાગ્ય છે. એના અભિવાલ સિદ્ધ કરવાની આ રેડક હામા તેને અધરજાન કુજ રહીયા અન્ન પશિકામ નથી નાથ એના કે પશિકામ કે અન્ન પાસ મુવોની રવાવના નન્ન રવાવો અન્યાય અને ખીજ પાસ હીકુ સમારતી અવરવામા કુમારિકા તોને માટે રાજ્ય કરેલા અવકાર પશિકામની નવી અને ભુરી વિચિત્રિએ અને આમ મુદી વચ્ચે કે પારી

જેવો કરી દીધો છે। ('સરસ્વતીચંદ્ર' ભાગ ૪, ૧૯૫૭.)

વિદ્યાવતુરની આ મોટી મનોન્યાયને ગોવર્ધનરામે સખળ રીતે પ્રેર, સરસ અને મધુર શૈલીમાં આવેલી છે. લેખક એની વિષયવસ્તુ સાથે એકરસ થઈ ગયો છે. એનું સમર્થ ચિત્ર એણે વાચક સમક્ષ ખડું કર્યું છે.

પ્રિય વાંચનાર ! નર્મદની જીવનકથા લખનારની આ જીવનકથા પ્રાપ્ત અને થઈ પડી રહી. નવસરામ કોઈ રાત્ર ન હતા, એમણે કે સ્વપ્નમાં યુદ્ધ નથી કર્યું, સાક્ષના શોષ નથી કર્યા, અંધકારરૂપે યુદ્ધપ્રતિષ્ઠિ નથી મેળવી, લક્ષ્યાધિષ્ટ ન હતા. (નવલકથાવલિની પ્રસ્તાવના, ૧૯૪૭).

ગોવર્ધનશૈલીનો આ ખીન્ને નમુનો છે. એ એમની સાદી છતાં વેગવાન અને સખલ શૈલી છે. એમની શૈલીએ ગુજરાતી ગદ્યને અવનવીન અને વિવિધ પ્રકારે આપ્યા છે. સમર્થ ગદ્યકારની એમનામાં ગુણવિશેષતાઓ આવી છે. એમની શૈલીમાં ગૌરવ છે. એમાં બહુ જેવા અગ્રેષ્ઠ એકલમાર્ગી સમર્થ ગદ્યકારના અંશો છે. છતાં એજ લેખકની ન્યૂનતાઓ એમાં છે. બર્ફમાં વિવિધતા રહેતી નથી. કોમલતા ઉડી જાય છે. કુમારને બદલે કંઈશતા પ્રવેશે છે. ગોવર્ધનરામ બાણુની યાદી કોઈકોઈ સ્થલે વીસરાવી શકતા નથી. ગદ્યકારોનો એ ખીચડો કરી દે છે. શુદ્ધ અપાની માફક એ ડબ્બા કરે છે. ધ્રુવની ગુજરાતી લેખનશૈલીના દોષોથી એ સમર્થ લેખક. પણ મુક્ત રહી શક્યો નથી. એમનામાં ગુજરાતી બાપાના મંદુર સંગીતની ખામી છે. સંક્ષિપ્તતા કે સ્પર્શાર્થતાનો એ ઘણી-ધણી વાર ભોગ આપી દે છે. "ટયુ ડર રામ" એને બળે મેઆ કાટ્યાળા - બેરનો

ભૂમિ ભેગા થઈ ગયા હતા" જેવા તર-ભુખીઆ પ્રયોગોથી એમની શૈલીની શુદ્ધતાને એ દૂષિત કર્યા વગર રહી શકતા નથી. પણ આપણી ગદ્યશૈલીના વિદ્યાસક્રમમાં ગોવર્ધનરામનું નામ ગૌરવવંતુ રહ્યું છે. એમની શૈલીનાં એમનાં અવસાન પછીનાં થોડાંક વર્ષ સુધી અનુકરણ થયાં છે. પણ એના લાભાલાભ આપણને છેક પ્રત્યક્ષ હોવાથી વધું વિવેચન માગી લેતા નથી.

આપણા ગદ્યસાહિત્યના આ મધ્યકાલીન યુગમાં ગોવર્ધનરામની સાથેમાર્ગેજ કેટલાક ગદ્ય-લેખકમંડળના પ્રતાપી તારાઓએ તપવા માંડ્યું. હતું. એમાંના હજી કેટલાક વિદ્યમાન છે, અને એમની અખંડ ઝગઝગતી જ્યોતિઓ દ્વારા સાહિત્યના ક્ષેત્રની યોદ્ધા ક્યેં જાય છે. મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી (૧૯૧૪-૧૯૫૪), બાળાશંકર ઉદ્ધાસરામ કંથારીયા (૧૯૧૪-૧૯૫૪), રા. કેશવલાલ હર્ષદ-રાય ક્રુવ (જન્મ ૧૯૧૫), - રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દોવેરીયા (જન્મ ૧૯૧૫), મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ (૧૯૨૪-૧૯૭૪), રા. બ. રમણલાલ મહીપતરામ તીલકંઠ (જન્મ ૧૯૨૪), કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી (જન્મ ૧૯૨૪), (કલાપી ૧૯૩૦-૧૯૫૬), રા. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી, રા. બલચંતરાય. હાકેર.

આપણા નવીન સાહિત્યકારાની આ મણિલાલમાંથી આપણે પ્રથમ મણિલાલ દિવેદીથી શરૂઆત કરીશું. નર્મદના વિકાસ-ક્રમની સંસ્કૃત ખીજ આદિતિ-જેવી મણિલાલની સમર્થ વ્યક્તિએ ગુજરાતનાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યસંસ્કારો ને સંસ્કૃતિની ભારે હીમાયન તેમ સતન સેવા કરી છે. આ સમર્થ નરની ગણના મહાન ગુજરાતીઓમાં.

માત્ર નહીં પણ જનતાનાં હિતચિંતકો સાથે નિર્વિવાદ રીતે કરવામાં આવી છે. આપનાના સંસ્કારો ને સાહિત્યાર્થો એની રસરંગમાં રમતા હતા. જ્યાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કારો અને સાહિત્યાર્થોના સંદર્ભોનો એ મરખે બાજે પુનઃરી હતા. સંસ્કૃત અને શુદ્ધગદ્ય સાહિત્ય એ અમ્ય કાર્યોની પ્રતિબિંબો સતત હાથ એના અવસાનમુખી લીધે છે 'શુદ્ધ' ન ગદ્યવર્ણિ' નો દગાદાર ગદ્યસમય એની ગદ્યકાર તરફની પ્રતિભે ન્યવત રાખના પુનઃ છે એના મરફતના ને અગ્રેણાં આપાતરોએ, એની સાહિત્યના ધગધગ પ્રત્યે અગતી સ્વતંત્ર સોદાઓએ એની માહિત્યવિભાજ હુડી સકિતઓને મખસ રીતે પ્રગટ કરી છે. વિવિધ માહિત્ય, વિદ્યા અને રાષ્ટ્રોની એના હાથે યએવી અભિગ્રહિને લીધે કોઇ એક વિભાજના માપનથી એની મકળાતુ માપ સહ સકાલ નહીં

ગોવર્ધનરામ કરતા એ વાં નાના જગ મહિવાને ગોવર્ધનરામની પહેલા ખીજ સાહિત્ય-પ્રતિબો મધ્યે આપણા ગદ્યને ખીજવરા માણુ હતુ. ૧૯૩૭ એમનુ 'કાન્ધા' નાટક પ્રમાણુ. ૧૯૪૨ ને વો એમની 'નહીપ્રતિષ્ઠા' અને 'વિવરણ' જન્મ પામ્યા. 'વિવરણ' પાસ વર્ષની યહ ૧૯૪૫ મા 'શુદ્ધ' નામ પાણુ કરે છે. શુદ્ધરાતનો નમદ પાડોને નીતરેનો, કુકરશાળી અને ઉન્નત ગદ્યપ્રતો આસ્વપ પ્રગટ મહિવાજની સાહિત્યપ્રતિબોને કમશાલી નાખે છે. ૧૯૪૬ નું આપણા શુદ્ધરાતી માહિત્યનુ અનિદારિક વર્ષ મહિવાજ, ગોવર્ધનરામ અને શ. નરસિંહરાતી હમ્ય ફેરિની સાહિત્ય-વિમૂતિઓને ફેરવતું આ વ્રજ સમય' લેખકો

ના સફલ ગદ્યપદ્યનું ત્રિવેલીમંગલ તીર્થ રમે છે. મહિવાજની મુદ્ધ અને હુડી હુડગની રસરંગાતુ ગાલ નમદે અને નવયે પણ મુદ્ધા કે દ્યુ' છે. નમદ્યુગના ખીજ લેખકોએ એને હંચી પકિતના લેખક તરીકે માન આપુ છે; એટલુજ નહીં પણ એને કર્ણપાત્ર મણક જ્યાં એની પ્રસસા કરના મમકારીનો એની અવગણના કરી સકયા નથી.

મહિવાજે કમરા વિકાસ પદમતા આપણા મધ્યે સરવ, મહિવા, રુપકાર, મુદ્ધર અને પ્રસન્ન ક્યુ' છે. એની શીલીએ નવીન ગૌરવ અને વિશિષ્ટતા માણુ કર્યા છે. આઝાર વિનાની એ કોઇ હમ્ય ગિરિફાથી ફરારી આવતી દેવાગા સજી એના પ્રખાતવડી આપણને નખન કાની દે છે. હનિદાસના મમય અમ્યામકની વિશાલ દટિથી, સમ્પતના મમય અમ્યામકના યદુચુલ સાહિત્યના સતત મેચા, પરિશીલન અને રાગદાનથી, વિશાલ અમેલ સાહિત્યની વિવિધ રમઅમ્મિઓના અને શૈલીપ્રકારોના સુપરિચયથી એની શૈલી માહિત્યના રસાકારની સુત્રગા જેવી શોની રહે છે. એકે શૈલીના તીલકુનીરોએ શુદ્ધરાતમાં તે વખતે સર્પા કર નારી શૈલીઓને વેચ આપ્યો છે 'શુદ્ધરાતના લેખકો' એ નામની એની લેખમાળાએ શુદ્ધરાતના તે કાવના લેખકોને કુખ્ય કરી મુકયા હતા. એને અવકાર, ઉદ્ધત, વિવેચક, પ્રાચીન અને મહાશ્વ એવા પાસ વર્ગ પાડી એમની શૈલીના ચુકુરોને અવલોકયા છે. મહિવાજની શૈલી એની વિવરણને મચી પધ રહે છે. એના ઉપમેય કરનારની પાત્રપાત્રતાનો બેદ યુગી સકી નથી. શુદ્ધરાતના વિશાલમાળા ખીજની શૈલીઓની એ આપાવી કરે છે

(૧) નવીનતા એ પૌરુષ, પરક્રમ, સાહસ, સ્વાતાન્ત્ર્યનો માર્ગ છે; પ્રાચીનતા, આલસ્ય, સ્થિરતા, નડતા, પારતંત્ર્યનો માર્ગ છે. હિંમત અને પ્રારબ્ધનો જે વિરોધ છે તેવો નવીનતા અને પ્રાચીનતાનો વિરોધ છે. નવીનતા લાવે છે, પ્રાપ્ત કરે છે, ઉપજાવે છે; પ્રાચીનતા પેષે છે, સાચવે છે, સંચાલે છે. વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો પ્રાચીનતા અને નવીનતાનો વિરોધ નથી. હજારે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં સ્વભાવસિદ્ધ છે અને આપર્યક છે. વિશ્વનો નિર્વાહજ તેમના યોગ વિના થાય નહીં, યોગક્ષેત્રમાં નવીનતા અને પ્રાચીનતા એ અંગ છે. ('નવીન અને પ્રાચીન', ૧૯૫૩.)

(૨) રંગ છે કવિ! ધીરજ એનુંજ નામ, કંઈ પણ એનુંજ નામ કે વિલાયતથી આવી જાતિબદ્ધાર સ્થિતિ રા. મહીપતરામ સાથે પણ જોજન કરી પોતાનો સિદ્ધાંત ખરી કરી બતાવ્યો; પોતાના આશ્રયમાં આવી ગેલેલી વિધવાઓને પોતાજ સંચાલી પોતાને માથે મે: ૧ દાવાનક પ્રેમી લેતાં પણ આંચકા ન બાધો! ધન્ય છે રા. કરસનદાસને પણ કે વિલાયત જતા લામ કરી, અને ધન્યવાદ હો એ સર્વ મંડલને કે તેને તથા કવિને અતુલ સાહાય્ય કરવામાં બાજી ન રાખી! ('સુધરો', ૧૯૪૨).

(૩) ધન્ય છે આર્યપત્ની! આત્મા અન્ય સ્થલે બાંધે છે, ચીરાધને મરી જાય છે, પણ દેહના પતિથી ફાળુ પણ દૂર થતી નથી. પણ પ્રેમ! પ્રેમ! એને કોણ અટકાવે? બલે મન વેગળું જાય, પણ શરીર હાથમાં હોય ત્યાં સુધી મન કુદીને પાછું જ પડે. પતિવ્રત! મન, કર્મ, વાણી સર્વથી, દેહથી, એકબુદ્ધિ, એકનિષ્ઠા તે પતિવ્રત, છતાં માનસિક વ્યભિચારમાં કુસુદ વને નાંખી છે: હું કર્તાએ આદર્શ જીવિતેશ પોતાની વાર્તાના તંત્રીરૂપ અનિચ્છા પ્રારબ્ધની પુતળી છે! તારે ન પરણું 'સાઈ' હતું, પરણતા પહેલાં મરી જતું 'સાઈ' હતું, આપવાત કરવો સુલભ ને શ્રેય હતો, પણ માનસિક વ્રતભંગ કલંકરૂપ છે, તારી કીર્તિને ઝાંખ લગાડે છે. ('સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧નું અવલોકન', ૧૯૪૩.)

(૪) નડવાદ—અદ્વૈત ચૈતન્યવાદ! હવે તમારો દીસાજ પતવો, તમારી લગાધનો છોડો લાવો. પ્રેમ, પ્રેમ ને પ્રેમ એજ આચારમાત્રનું રહસ્ય છે. ધર્મની પરાકાષ્ઠા છે. જીવનમુક્તિ છે. પ્રેમ તેજ બ્રહ્મ, તેજ અદ્વૈત, તેજ સર્વ, તેજ મોક્ષ. ('સિદ્ધાંતસાર', ૧૯૪૫).

ઉપલા ચાર નમુનાઓમાં મણિલાલની શૈલીનાં વિવિધ લક્ષણો સ્પષ્ટ થાય છે. સંસ્કૃત કે અંગ્રેજીમાંથી કરેલાં ભાષાંતરોની એમની શૈલી એમના વ્યક્તિત્વથી નોખી પડી આવે છે. ગોવર્ધનરામ કરતાં મણિલાલનું ગદ્ય હૈથી કોટિનું કહેવાય. શિષ્ટતાની શોખીન એ શિષ્ટતાના ઉપાસકો માટે હૈયા પ્રદેશોમાં ઉતી જાય છે. આમવર્ગોને ધણીવાર એના સામું જોઈ રહેવું પડે છે. પણ આમવર્ગની ગતિ જ્યાં સંભવિત નથી ત્યાં એ જાય ત્યાં શૈલીવિધાયકનો દોષ કદાચો નહીં જોઈએ.

બાહ્યવસ્થાથી મણિલાલના ગાદ સ્નેહ-મંબંધમાં રહીને બાલાશંકર કથારીઆએ પણ સંગીન ગદ્યસેવા કરી છે. એમનાં સંસ્કૃતનાં ને ફારસી છતિહાસાદિનાં ભાષાંતરો એ તે તે ભાષાઓની વિવિધ મીઠાશો ગુજરાતીમાં આણી છે. ગુજરાતી શૈલીમાં ફારસી માધુર્ય રેડનાર આ લેખકે 'ભારતીમૂલ્ય' (૧૯૪૫), અને 'છતિહાસમાત્રા' (૧૯૫૨) દ્વારા ગદ્યની સેવા કરી છે. દલપતરામને ગુરુપદ કૈંક અંશે આપનાર એમની શૈલી સરલતા તરફ ઢળતી લાગે છે.

પણ મણિલાલની સાથેજ રા. નરસિંહરાવે અત્યાર સુધી આપણા ગદ્યની જે સેવા કરી છે તે તો સ્વતંત્ર અને સખળ છે. એમનો ભાષાશાસ્ત્રનો જોડણી વીશે નિબંધ ૧૯૪૪ માં લખાયો છે. 'કુસુમમાળા' (૧૯૪૨) ની ટીકા પણ મણિલાલની એવી ટીકાઓ જેવીજ સંગીન અને જોમદાર શૈલી રજુ કરે છે. પ્રેમાનંદના

નામે ચરેલાં નાટકોના નરસિંહ પદ્યમાં મહાસમર્થ વર્ણનાર કરતી મધ્યસાહિત્ય અનુપમ લેખ શ. નરસિંહરાવે સમયે સમયે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એમાં એમના સમર્થ મઘના આપણને ન ભુલાવ એવા પરિચય થાય છે. એમણે કલ્પનાત્મક 'સાહિત્ય નર્મી' જેવું સખ્યુ છે. દાસ્તખાં મોરો ચંદ્રપ્રવેશ કરી એમણે ગભીર અમેરિકન દાસ્તખાંની આપણને આપી છે. નગ્નલાલ શાસ્ત્રીનાં નવવરામનાં શબ્દચતુષ્પતિ-શાસ્ત્રેને એમણે મારાં એમ છે.

૨. નરસિંહરાવની ગદ્યશૈલી શુદ્ધ, સચોટ, સપૂર્ણ અને વિવિધતામય છે. એમના મઘના ઉગ્રાણ પારદર્શક છે એના રહેણ વર્ચસ્વવાળાં માહિત્યગાનનું એ ઉંડું જ્ઞાન કરાવે છે. એમના મઘની રેઝ અને કલા દષ્ટિએ રેખાળી અને ખીનતી નાથ છે. 'ગુજરાત' માં દાક્ષ પ્રસિદ્ધ થયું એમનું 'સ્મરણપુસ્તક' એમના સાહિત્યિક ચર્ચનુ મમ્મ વિકાસઅવગત બતાવે છે. મણિલાલ અને શ. નરસિંહરાવ બંનેના મઘમાં ચરતુન અને અજેજ બને શૈલીઓ ગુજરાતીરૂપે અવતાર લે છે. શ. નરસિંહરાવે અજેજ 'સાહિત્યમૌલ્ય' અને શૈલીની યાચાઓ ધણી અનેહર રીતે ગુજરાતી-માં ઊનારી છે. ભાષાની શુદ્ધિ અને સંરચના માટે એમના સત્યાચક સર્વને સુવિહિત છે. ભાષા અને સાહિત્યના રસમય અને મહાસય અંગેને એ મમ્મજ્ઞાથી ખીનતી શકે છે એમને અમરતા અને એવી કલા કે દૈવી એ શુંથી શકે છે. દ્રીપદી જેવી આર્થતા અને તેજસ્વિતા એમની શૈલીની કહેવાય.

(૧) હવે સળુ વાર પડેા પડે છે. પાંચે લાખડે છે તે સમયે અંગ્રેજીની નર્મજાના વહુદુલ્લખ વોલા એક દેવના જીવી પ્રખટ થાય છે સહિદશર શાલી પામી છઠાથી પહેરેવા, ફૂલમાળાઓના

ગુજરાતી રોચિત, રસિક કવિ દવારામને કાલુ નથી એમણે? સુચિ, દાખમાં તંબૂરે લીરે અને તે સાથે સુગીત અને કવિતાની રેલમેલની મુર્તિઓ ચિત્રપટ જપત પ્રખટ થઈ, બને જાગીએ સ્થિતિ લટકાળી પોતાની નાજુક દેહવના લહેજાળી, મરને રમવાને ગોરી સાંચરી લોપ એમ જણાય છે. લેખનાં અંગીત મુખ્ય અને મુલાળી આમજાનાં મરો નવીન કૃતિથી રીપે છે અને કિલ્દની જીવિ વરસાવે છે ('વસંત', માય ૧૯૩૩, એફિન્ડન કોલેજ ગુજરાતી મંડળની સ્થાપના સમયે સમગ્રમાલખુ)

(૨) હવે એકવુ અત કસુપર્વકે કુલુ કં ક આ નાદો વીરીની મારી અમદા વોલ મમાજેલી બિટી કરશે તેા મારા મેરેલો આનદ જીભ કોળને નદી થાય. કેમકે અંગ્રેજીન તેમજ પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્ય તથા ગુર્જરભાષા વાક્યની બંધિતમાં હું કોળને નમનુ આપુ તેમ નહાં । કવિ પ્રેમાનંદનાં નાદો, ત્રીલ સાહિત્યપરિષદના અહેવાલમાં, ૧૯૪૧)

(૩) નવવરામની સાથે સહાનુ સર્પમાં હું આપણુ સ્મરણુ નથી દુરથી મે દુરથી મેરે, જમી, પૂજેલા દેવના સ્મરણ મેરાન અંગેન સખપના સર્પ ને ના આંખમેલા, એ પડિન, કવિ, વિચર, ચિત્ત મારે મન મારી ફગીઆળી બહાર સકમાલુ કરનાર વ્યોમવાલી મદ ભેષા હવા. ('સ્મરણપુસ્તક', 'ગુજરાત' પુ ૨ અંક ૫).

૩. નરસિંહરાવની શૈલીના પરિપાકના આ ત્રણ નમુના છે. એમાં એમનો અતરંગમા વ્યાપક રીતે ઉતરી મરો છે. એમનો મઘવવાલ એમના કવિતામવાલ કરતા વિશેષ વિશાળ પર આ ઉજળી રજો છે ગભીર કે રસિક કૃતિઓના એક વિવેક ફેલીરવામાં તરીકે એમના તરફ આકર્ષાવું પડે છે. મણિલાલ પેટે અવહારના એજા મેરેલો પ્રેરી લાગી એ શાસ્ત્ર અને કલાના ઉચાળ નિદારો કરે છે.

સાહિત્યની દેવીને એ એમના 'દિવ્ય' જેવા માનીતા વિશેષણથી અલગ થવા દેતા નથી.

રા. કેશવલાલ ધ્રુવે તો એમના નગદ અને વિવિધ રસસામગ્રીભર્યા ગદ્યનો આસ્વાદ સંસ્કૃત નાટકોનાં રસરૂપ ભાષાંતરો દ્વારા આપણને કરાવ્યો છે. પુરાતત્ત્વોના શોખને લીધે સંસ્કૃત સાહિત્યની લખણુટ રસસમૃદ્ધિની ઘડાતી ગુજરાતીને દેહવેલી આપવા જતાં એમણે ઝાઝા સ્વતંત્ર ગદ્યલેખો નથી લખ્યા. સાહિત્યપરિવહના પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ, 'પ્રેમાનંદ', પુરાતત્ત્વો ઉકેલી લખેલા કેટલાક સમર્થ લેખો અને ભાષાશાસ્ત્ર ઉપરના વિરલ નિર્ગદોઃ આ સર્વ સારા ગદ્યના અગેઅંગના પરિણામસુંદર વિકાસ બતાવી આપે છે. એમની ગદ્યશૈલી જુનાનવા સાહિત્યસંસ્કાર પામેલી ઠરેલ પ્રાકા છે. સાહિત્યનાં વિવિધ અને રસભર શાસ્ત્રોમાં એ ગુંથાઈ રહે છે. એકજ હૃદયંતરી આપણે સંતોષ કાઢીશું:

વાસવદત્તાએ વલ્લરાજ પારોથી વાઘકંઠા તો ખૂણુંપણે પ્રાપ્ત કરી, પણ સાટામાં તે હેયું જોઈ બેઠી. એમાં એનો કે વાંક ન હતો. મહારોન જાણુનો હતો કે એ બે એકબીજાને એશે તેની સાથેજ પ્રેમના પાશમાં પડશે. તરિવાર મિલાવી, સુરસુર મિલાવી, અંખિઆંખ મિલાવી, રસિક બેઠું નિર્દોષ વિનોદમાં કાલનિર્ગમન કરતું હતું. એ રાહવાસમાં તેમના આસોજીવાસ ઘેરાઈ જવેજવ મળી ગયા. ('પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા'ના ઉપોદ્ધાતમાંથી. ૧૯૭૮).

સ્વ. મણિશંકર આ પછી ગદ્યની ભૂમિ ઉપર દેખા દે છે. એક જીવનચરિતકાર તરીકે, 'શિક્ષણશાસ્ત્ર' જેવા શાસ્ત્રીય ઉંડા લેખના લેખક તરીકે, કેટલીક વાતો, કેટલાંક નાટક અને કેટલાક સંવાદોના લેખક તરીકે એમનું ગદ્ય મણિલાલની 'યથાર્થ' શૈલીના ઉપાસકોમાં એમને માનપૂર્વક ખેસાડે છે. એમની કાવ્ય-

શૈલીનું અનુપમ માધુર્ય અને રસિક દેહજટા ગદ્યને પણ ઓર મધુર અને જટાદાર બનાવે છે. 'સિદ્ધાંતસાર'નું અવલોકન કરતું એમનું પત્રસાહિત્ય, કલાપી આદિના નૂતન કાવ્યસાહિત્યની ચર્ચા કરતું એમનું નિર્ગદાત્મક રસિક અને વેગવંતું ગદ્ય આપણી શૈલીની નરી-નની વિવિધતાઓનો વિકાસ સાધતું જાય છે. એમની શૈલી હુંફી, વેગભરી છે ને દંયામાં ઉડી-ઉતરી જઈ મોહિની પેડે મોહવશ કરી શકે છે.

અંધુઓ, આપ જુઓ છા કે સૌંદર્યવર્ણનમાં આપણા નવીન કવિની કલા કંઈ નવીન અને રમણીય સમતકારો આપણને બતાવી શકે છે; પણ હૃદયભાવના પ્રદર્શનમાં કવિની વાણી સુરસ અને પ્રમોદક હોય છતાં આત્માને સ્પર્શે તેની પ્રથમવાદી હજી સુધી બની શકી નથી. તરલતા, ભતિરાક્તિ, મુક્તિની અને પ્રભુની પ્રીતિ એ મોટા ગુણો એ કવિહૃદયમાં છે. ('આપણું નવીન કાવ્યસાહિત્ય' પહેલી સાહ્યપરિપદ, ૧૯૬૧)

આ અને ખીજી જુદી જુદી હરીઆળીબીરી ગદ્યચટિકા મણિશંકરની છે.

રમણભાઈનો સાહિત્યવારસો એમના પિતાનો છે તે કરતાં વિશેષ નર્મદશાસ્ત્રના નવલરામ તરફનો છે. નવલરામની રસિક, સુષ્ટ અને 'માર્મિક' શૈલીને એમણે અપનાવીને ઠીક વિજસાથી છે. સાહિત્યના વિવેચનનું અંગ આ રસિક વિવેચકને હાથે વિસ્તાર અને શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ પામે છે. તેમણે 'કવિતા અને સાહિત્ય' ઉપરાંત 'જ્ઞાનસુધા' (સ્થાપના ૧૯૪૨)ના સંગ્રહોથી આપણને જન્મરૂં વિવેચનસાહિત્ય આપ્યું છે. મણિલાલના તાતા પ્રહારો ઝીલીને પાવરધી બનેલી રમણભાઈની શક્તિઓ સુધારાનાં સામાજિક સાહિત્યમાં પણ શતધારે પ્રગટી હો છે.

આખરમયાં આચારવિચારની જોડી મરસાઈ અને વિચારશૈલીના ઉપાસકો આ હાસ્યરસિકના હૃદયમાં સ્થાયી થયાન પામી 'સદંબદ' અને બીજાન હુટક હાસ્યલેખોમાં મનોહર રીતે ઉતરી ગયા છે.

પણ જા. રમણભાઈના સાહિત્યપ્રદેશો મંદુચિત નથી. આખાની શાસ્ત્રીય ચર્ચાઓમાં એ વક્રાવની સાંગી છતાં બકશાની વારુછતા અને મક્ષિપ્તનાથી રમપૂવક શાસ્ત્રીય સંહિઓ જોડે છે લવાઈના સાહિત્યમાંથી રહનો 'પરતે' (૧૯૭૦) જેવું સમયે નાટક આપણને ઉપજાવી આપે છે દુટકે આ રસિક મહાર પોતાનો મંદુર અંગત આપણા સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં કોઈ કોઈ વાર સંભળાવી જાય છે હવે આપણે એમની હાસ્યરસની શૈલી જોઈએ:

આ બાજોડુ ચરેતર ઉપર ફરી વાયુ ને વેળા ચરેતરની નજરના પ્રદેશ ઉપર પગ મૂકી કોઈપણ કોઈએ બધાપ છે અમરતામાં 'વામ' (નનમી) 'હાસ્ય' વગેરે મેઘલા મેઘા મળેઆર આ વાતની સાક્ષી પુરે છે આ વાજોડુ ક્યારે થએતુ, કા દિશામાં આવેતુ, અને અવિષ્મમાં ઉઘડી દિશામાંથી એવુ વાજોડુ આવતા બાજસી એકેડી માગ્યો પાળી પોતાને મૂવ કેઠણે મેઘલા બજને સંભવ છે કે કેમ, એ ગપાસ દનિદાસકારા કરી ચેતી આશા છે (વાજોડાથી ખસી ગએલી આશાઓ)

પૂર્વપશ્ચિમના મિલનકાળના સરકામે પામી ગુર્જર સાહિત્યના આ ગદ્યવેખોના ભેગા સ્વ. ડોક્ટર હરિવાન કુપ, સ બવતંતરાઈ કોઈર અને જા કૃષ્ણવાય હવેરીના નામ કુવવા ન જોઈએ હારનાહના કુરોપ પ્રવાસ ગુર્જરાની જાણશાસ્ત્રને ધજોગ કામકારી થયો છે. ડૉ. દેમીસારી જેવુ સિદ્ધાંત પાર્શ્વ જાણઓના મુગ અને વિકાસવદ્ય

એવા આકર્ષણ એમાં પ્રેરણા હરિવાનનીજ, 'ચંદ્ર' માસિકના એ ત્રીની ગદ્યસાહિત્યની મેવા નોધવા જેવી છે. ડા. કાકાસા ગદ્યનો પ્રાદ ધોષ દુટક અખલિ પડયા કરે છે. એમના ગદ્યનુ પૂર ધણ છે. ભાવાનંદોથી માંડી એમણે ગુજરાતની રસપ્રત્યયિમાં ધણીવણી વાનગીઓ પોરસા કરી છે કોઈકોઈ વાર એ અદિષ ભોળન જેવી થઈ પડે છે. ડા. કૃષ્ણવાય કાસીના વિદ્યાન છે અને બગાળીના સાગ જાતા છે. મગાળીના એમના અનુનાદ એમના ગદ્યનો ખ્યાલ આપે છે કારમીના ગદ્યનો ઇનિદામ આપી શક એરામના એ એક છે. એમના ગદ્યનો ખ્યાલ પ્રખ્યાત પડી સક્યો નથી

મધ્યમ ગુજરાત ગદ્યના વિકાસનુ અવધેકન કરતા એ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનો ઉદ્ભવ કયાં વગર ચાલે એમ નથી, કસાપી (૧૮૩૦-૧૯૫૮) અને ડા. આનંદશકર કુપ (જન્મ ૧૮૨૫). કસાપી આપણા પરમાદિત્યમાં અમરતા મુકી હજીની વર્ષ જેટલી નાની વયે દેવ થઈ ગયા છતાં એમનો ગદ્યસાહિત્યમાં આપેનો ફાળો અવગણનાપાત્ર નથી. જેજે એમનુ ગદ્યસાહિત્ય આપણા હાથમાં આવ્યા પાગુ છે તેમાં એ લેખકની વિરવ શક્તિ અને વ્યક્તિમ્બવતતા જુડી પડ્યા વગર નથી રહેતી ફક્તુકા અને સુધર્મિત વાદ્યોવાળી ક્વાપીની ગદ્યશૈલીની મનોહરતા દરુવે મનોહર થતી મરી નથી. પ્રસાસસાહિત્યનુ એમનુ સંહિત્યજાન પ્રેરવુ વિનાકર્ક છે.

જેજમ મળાએ સંપાત જોડાઈ એરે' તેજે આ વળી માફક શ્રીનવરસા અને શ્રીનવરસી કોઢાવા સુપી અમાની સજ્વાલ હોરી, તેના યોગામાં અમને રમણમાં, તેના પચથો અમક પોપાનુ પ્રણુ, દાવ-સા માર્ક અમને આનંદ આપે, કુપરો વખાની

રીઝ્યા, નવીનવી વસ્તુઓ દૃષ્ટિ આગળ ધરી તૃપ્ત કીધા, આખરે સીતાની માફક પૃથ્વીમાં સમાઈ ગઈ, તેના પ્રથમના ધરાદા પ્રમાણે બલિરાત્ર પાસે ચાલી ગઈ, વજ્ર જેવા, આ સ્વર્ગના પાપાણેને ફાડી લોપ થઈ ગઈ, પર્વતોને આડા ધરી સંતાઈ ગઈ, કાણુ જાણે ક્યાંય દૃષ્ટિમર્યાદા બહાર દોડી ગઈ; હવે તેનાં ફરી દર્શન ક્યારે થશે ! તેના વિના ધાડ, સુંદર રમણીય વિશાલ અને નનપક્ષવ વૃક્ષો અને વેલી પણ શૂન્ય દીસવા લાગ્યાં, તેના વિના મોટીમોટી ખજીરા સૂતી ભાસવા લાગી, તેના વિના મહાન પર્વતો અને બરફથી ઢંકાયેલાં શિખરો પણ અલંકારવિહીન દેખાવા લાગ્યાં. જેલમ માતા ગઈ; ગઈજ ! ('કાસ્મીરનો પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગનું સ્વર્ગ'. ૧૯૪૭).

આ યુગના ધણાક સાહિત્યકારો કલાપીના મિત્ર બન્યા હતા. છતાં મુખ્યતઃ મણિલાલ અને મણિશંકરની સાચી પ્રેરણાઓએ કલાપીના સંસ્કારોને વિકસાવવામાં કે નિયમવામાં સંગીન મદદ કરી છે. સંવાદોમાંથી કલાપી મણિશંકર જેવી ગદ્યસૃષ્ટિને સજા બની શકે છે. એની 'માલા અને મુદ્રિકા'ની વાર્તામાં અંગ્રેજોનો અનુવાદ છતાં એ સ્વતંત્ર જેવી વાર્તા એની પ્રિય શૈલીમાં ગુણે છે. એમાંથી એક ગદ્યખંડ લઈએ:

કાંત નરા તપી ગયો. તેણે ક્યુ, “સાહેબ, ભાવના જીવનમાં સહુથી ઉપર છે, અને બધા વ્યવહારની કાર્યબુદ્ધિમાં પ્રથમ છે. વ્યવહાર મરેલાંની રાખ પર આરાસની દેરી ચણાવી આપે, પરંતુ પ્રિયજનના રાખ પર હૃદયનું અથ્રુ અને એક નિર્મલ સ્વેત પુષ્પ અર્પનાર ભાવનાની પાસે તેની શી વિસાત છે? ભાવનાને એ પથ્થરની શી પસ્તા છે? હું કહું છું તે તેને તમારે કહેવુંજ બેઠક; નહીં તો જે કાંઈ માફ પડિશ્યમ અને તેનો બોલો તમારે શિર છે. ... ..

કલાપીની ગદ્યશૈલી આમ એની પદ્યશૈલી જેવી સંક્ષિપ્ત અને મોંસરી હૃદયમાં ઉતરી

નય એવી છે. મણિલાલની શિષ્ટતાને શિષ્ટતામાંથી નીચી ઉતાર્યા વગર એમાં કલાપી સરળતા આણી શકે છે. 'કાંત'ની શૈલી માફક એ મધુર શૈલી બની શકે છે.

રા. આનંદશંકર જન્મરા વાયક, આદર્શ અભ્યાસક અને ઉચ્ચ કોટિના 'શિક્ષક છે. પોતાના આ પ્રિય વિષયોને કાંઈકાંઈ ધન્ય ધડીઓમાં બાણુએ મુકી એમણે સાહિત્ય-લેખન થોડું-થોડું કર્યું કયું છે. પણ એ થોડાથોડામાં એમની શક્તિઓનાં સાચાં દર્શન સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. એમના લેખો બધા ગદ્યનાજ છે. એમણેજ માત્ર એમના યુગના સહકારમંડળમાંથી કાવ્યની વીણાને વગાડી સાંભળી નથી. પણ કાવ્યની ધીમીધીમી મધુરીમધુરી વીણા જેવી એમની શૈલી ઘણી વાર કાવ્ય નેટલી કુમળી અને મીઠી લાગે છે. એમના લેખો જગતના સાહિત્યની વિશાલતાની સીમાઓના પરિચય દાખવે છે. એમની શૈલીનું એક દૃષ્ટાંત લઈશું:

મણિલાલના નામ સાથે યુગરાતનો હેતુ વીસ વર્ષનો આંતર ઇતિહાસ અનેક રીતે જોડાયેલો છે; એમણે પોતાના દુઃકા પણ કાર્યથી ભરપુર જીવનમાં યુગરાતને એક નવીન કવિતાની દિશા લખાડી આપી છે, યુગરાતી ગદ્યમાં અસાધારણ, બલ, ગૌરવ, અર્થશાંભાર્ય અને રચનાની ખૂબી દબાવ કરી છે અને ધર્મ અને સાંસારિક સુધારાની બાબતમાં ઘણા આત્માઓને મુંઝવણમાંથી તાર્યા છે. ('સુદર્શનના આઠ દ્રષ્ટા અને પ્રવર્તક રા. રા. મણિલાલ નબુભાઈ' એ નામના લેખમાંથી, ૧૯૬૦).

રા. આનંદશંકરના ગદ્યની વિશેષ વિવિધતાઓ 'વસંતગદ્યાવલિ' જેવા કે બીજાં સ્થળોના લેખસંગ્રહમાંથી મળશે. એમની શૈલીનો સામાન્ય એક પ્રૌઢતા તરફ છે. એ શૈલીનું સ્થાન મણિલાલ અને રા. નરસિંહરાવની કેંક વચ્ચે આવી શકે.

રા. ઉત્તમરાવ કેશવરાવ ત્રિવેદીને હાથે થએલી ગદ્યચેષ્ટાઓ પાલ બદાર રહેલી જોઈએ નહીં 'સમાસોચક', 'વસંત' અને દ્વિગકના 'ગીતારહસ્ય'માં એમનું ગદ્ય એની મંજીનના દાખવતું માણુમ પડશે. આપણાં મધ્યકાલીન યુગના ગદ્યવિકાસનું અવલોકન અહીં પુરું થાય છે આ પુરે આશ્વ યુગના ગદ્યમાં ધણુક નવીન અને સંગીન ઉમેરણુ કર્યું. અગ્રેષ્ઠ, મંરૂપ, ફારસી સાહિત્યને એણે ગુજરાતીમાં ભેગા કર્યાં એની વિવિધતાઓના ફાલને નવપુષ્પિત કર્યાં ધર્મ, ગ્રહ, સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રના પ્રદેશોમાં એમના ગદ્ય-સાહિત્યે જેમભેર વિકસવા માંડ્યું એ સાહિત્યના જુદાજુદા ગદ્યના ઝરાઓએ સામગ્ર્યમાં કે એક દિશાએ ડોહી, એકરૂપ થઈ, ગુજરાતી ગદ્યના દેહસ્વરૂપની નર્મદયુગે દોરેલી રેખાઓને ફપટ કરી આપી એને એના જુદા દેહમસ્કારો આ યુગને હાથે અપાયા. એને અવકાશવિધિના ઉપચાર થયા. એનામાં વ્યક્તિત્વ અને સ્વાનંત્ર્યની બાવનાઓ પ્રગટી અને સૈદ્ધર્થ બકત કરનારી શૈલીઓની બારાઓ રચાઈ, લેખકો લેખ સાથે એકરૂપ એકરૂપ થઈ ગયા. વાચકને એમાં એમણે રમતીન કર્યાં અને ઘેરે કે ઘણું અરી જગનના સાહિત્યના ઉચી પ્રતિના ગદ્યની સાથે ગુજરાતી ગદ્યને સરખામણીમાં દેખા રહેવા જેવું થઈ રહ્યું એક જુદી વ્યક્તિ તરીકે રચાત મેળવવા જેવું થયું. નર્મદયુગ પડાની આશરે ત્રીય વર્ષની આ પેઠીનું પરિણામ આમ ગુજરાતી સાહિત્ય માટે જેવુંતેવું કહેવાય નહીં.

વર્તમાન યુગ

(સંવત્ ૧૯૭૦ થી આજુ)

વિકાસના વીમલા સૈકાના લગભગ અડધથી આપણા ગદ્યને વિકાસક્રમ અડધ-

થો છે આઠ અને મધ્યમ અવસ્થાઓ એણે પુરી કરી છે. જીવનને સંસ્કારનાં જૂનકાલીની બાવના સજીવન રાખવા સાથે લગ્ય બાવનાં ઘડનારાં આપણાં સાહિત્યો અને કલાઓ, અન્યના સાહિત્ય અને કલાઓ, આપણને હલમલાવી રહ્યા છે આપણા સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ કૃતિઓ રચવા માટે ઉત્કૃષ્ટ પ્રેરણાઓ આપણને અવગર અને યોગ્યતાઓ આપતી જાય છે. પોતાની પ્રાચીન મસ્તુતિના બળે એક વાર ફરી ઉભું થતું આર્થાવર્ન આત્મચાનવી પોતાને ઝોળખવા લાગ્યું છે. આપણા સાહિત્યના ઉત્કર્ષનો સૂર્ય પણ ફરી તપવા માડ્યો છે કાવ્યોનો યુગોદય નવીન કવિ હશે નેને પ્રેરણા પાપા વગર રહેશે નહીં. ગદ્યનો વિશેષ દલાવિધાયક ગદ્યકૃતિઓની સૃષ્ટિ રચવા માગશે તો તેને માટે પણ પુરી અને નીરનીરાળી પ્રેરણાઓથી વાનાવરણુ ભારે છે.

આજે ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રતા સાથે ધર્મ, સાહિત્ય અને મૃદુની બાવનાઓએ પોતપોતાની વિશિષ્ટતાઓ ખીતવવાનું શરૂ કર્યું છે. અઃ બાવનાઓની નિર્મલતાઓના જગ્ય એમની પારદર્શકતાઓ ખતાતી રહ્યાં છે. રાષ્ટ્રીય જીવનની આદર્શજીવતાની સિદ્ધિઓ અર્થે આત્મભોજ અર્પતી વ્યક્તિઓ આ તૈયાર થઈ ગયા છે ત્યાં કાલે નર્મદયુગે કર્યાં અને સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાંપડાને કાઢ આત્મ-ભોજ અર્પવા તૈયાર થયો. સાહિત્યને માટે આમ મગજપ્રલાત ઉમે છે. વૈતાલિકો જેવા આપણા અત નવીનયુગના સાહિત્યકારો ઘણેથી પ્રેરસાહનગીતો માંડ રહ્યા છે. ગુજરાત-ને વર્તમાન યુગ આ ગીત સાંજળી રહ્યો છે. આપણા નવીન સાહિત્યના મંદિરાનાં એમની શૈલીઓના-મંદિરશૈલીના-નર્મદસાસાએ

પાપા નાંખ્યા. મધ્યમ યુગની ત્રિમૂર્તિ એવા
ઓવર્ધનરામ, મણિલાલ અને નરસિંહરાવે
એ મંદિરે પુરાં ઉતાર્યાં. ઉંચી રસત્રત્તીથી એ
મંદિરેનું શૃંગારવિધિનું કાર્ય આપણા
વર્તમાન યુગવાસીઓને માથે આવ્યું છે.
પોતાની શક્તિ અને સામગ્રીના પ્રમાણમાં
તેઓ પણ સાક્ષરતાના કે અમરતાના સ્તંભો
નિરૂપણના ક્ષેત્રોમાં રોપતા જશે.

નવીનતર પદ્યશૈલીના પિતા કવિ નાનાલાલે
મધ્યયુગના કેટલાક સાહિત્યકારો સાથેજ
આપણા વર્તમાન યુગનો પડો ઉપાડ્યો છે.
એમના ગદ્યના મોજાથી ભરપુર ખેતરો ધણાં
અને વિવિધતાભર્યાં છે. એમની નવીનતર
પદ્યશૈલીના પદ્યને સારા ગદ્ય તરીકે કેટલાક
વિવેચકોએ વધાવ્યું છે. એમાંનો એક
નમુનો લખ્યો:—

ફુનીઆના ઇતિહાસની વિધાતા:
સંસારશાસ્ત્રના પ્રયોગોની પાઠશાળા,
દ્વિશ્વસુદ્ધીની પાઠશાળા: ધર્મનું મંદિર:
દેવોના પ્રિયતમ વાસ:
નથી અજનીને તવ, મુંઝરીઓ:
ભારત સંભાળીને અંધારામખંડ.
જ્યાં તેનાં શાક્રીય ત્રિવિશિષ્ટો છે
પૃથ્વીથી પર અને નભામંડલની નજીક,
કન્નડ, ને યુગયુગથી અખંડ ચેતનાધારી,
તેવા છે તેના અદ્વિતીય માનવયુગો.
મૂળન સર્વ સદેતુક છે,
ને હાંસનું મૂળને અદેતુક નથી.
અવતીના આધ્યાત્મિક ઉદ્ધારને અર્થે
જન્મભરી છે બાદરામાના જગન્નાથ,
ને છવતી રાખી છે હજાર.
છવતી રહેશે, તે છતરો:
મન્યમો જયંતે નાનુતમ—

(ઉદ્ધાર, ૧૯૬૫.)

કાવ્યશૈલીના દરિયોદુધી આપણે આ
શૈલીના ગુણદોષ નહીં જોઈએ. એક આસંકારિક
બલવંતા ગદ્ય તરીકે આપણે એમાં ગદ્યવિકાસ-
ની વિશિષ્ટતાના ધણા અંશો જોઈએ છીએ.
પદ્ય અને ગદ્ય વચ્ચે રમતી આ નવીન શૈલીરૂપ
બાલિકા આવું મધુરું છતાં કેવું સ્વચ્છંદી ગાય
છે? પણ વિશિષ્ટતાના આ યુગમાં જોને પણ
એની રીતે વિકાસક્રમ માટે સ્થાન હોવું
જોઈએ.

રા. નાનાલાલે શુદ્ધ ગદ્ય પણ આપણને
ધણું આપ્યું છે. ‘ઉપા’ અને ‘ચિત્ર’
દર્શનો માંનો કેટલોક ભાગ એમનું સામર્થ્યવાન
ગદ્ય છે.

પરોક્ષરથી ધરાનમાં અઠારેક ગાઉ ઉપર પાવા-
ગઢ-પવનગઢનો ગિરિદુર્ગ છે. આકાશના વદનિયા
ચંદ્રવા નીચે ઉભેલા એ એકાકી ખડકને દિશાદિશ-
માંથી આવીને પવનની ઉર્મિમાલા અથડાય છે:
ગિરિશૃંગ તેમને સપને સત્કારતું નિલસમાધિનિમગ્ન
તે ઉછળતી તરંગમાલાઓ વચ્ચે આડગ ને અડોલ
વિરાજે છે. (‘ચિત્રદર્શનો’ : શ્રીમંત મહારાજ
સયાંછરાવ ગાયકવાડ વીરોના લેખમાંથી).

ત્યાં તો નવવર્ષીનાં નીરથી. સૌંદર્યશૈલી પુષ્પ-
પ્રકુલિત કુલવાદી હતી. ગગનના તારલિયા જગત-
માં નેરાયણ હોય તેવાં કુલરોપે કુલ ઉભરાનાં.
પૃથ્વીના દૈયાના રક્તની ધારાઓ ઉછળતી હોય
તેવી કુવારાની જલધારાઓ ઉછળતી. સરદનાં
સ્વચ્છ જલ સમાં ઉપાની આંખડીનાં તેજ એ
અંધારી રાત્રિએ પુષ્પનિર્મલ પ્રકાશતાં, ને
સરદની ચંદ્રિકા સમાં અમૃતકાંતવદ્ર ઉદયતાં.
(‘ઉપા’, ૧૯૭૪.)

અંતરના કે બહારના આસંકારો તથા
નૈરાગિક સૌંદર્યપ્રેમની આ યુગના ગદ્યકારોની
શૈલી બધાં યતી જાય છે ત્યાં રા. કવિની
આ શૈલીને અસંકાર આધાર કરવા નથી ગમતા.
છતાં આ શૈલીમાં નવીનતા નોટલોગ

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનો ઉત્કૃષ્ટ રસાત્મા છે. એમાં કિલ્લપના અને કઈરાના આવી જાણ છે. પુનરુત્થિના આરે દોષો પણ એ કહે જાય છે. રાજદોનાં અરૂપો, વ્યાકરણ અને જ્ઞાપાતી શુદ્ધિઓનાં અદ્ભુત ઉદય થયે છે. લાંબાલાંબા સંમાધ્યમપૂર્ણ કે દંડી ને બાણની યાદી તાજ કરતી ગુજરાતી વાકયાવલિઓ એમની શૈલીની અપુરતાના સગીતપુરોને ખેંચી રહે છે. પુરોપના શુદ્ધ અને વિવિધ ગદ્યકારોના મિશ્રણથી નવીન શૈલીની સૃષ્ટિ ઉપજતી શકે એવી રૂપરૂપ રચનાઓ અને પ્રતિભા રા. દવિની છે. પણ વિશ્વમિત્ર જેવી સ્વતંત્ર અને નવીન સૃષ્ટિ રચી શકે તેવા આપણા વર્તમાન કાળના દવિ-સુદાનો એની સૃષ્ટિ જાળેજ રચના સ્વતંત્ર રાખવા એ યોગ્ય છે.

વર્તમાન ગુજરાતી ગદ્યોપજની પ્રગતિઓ અનેકવિધ છે. દૈનિક પત્રોનું, સાપ્તાહિકોનું અને એવું બીજું પ્રકારનું ગદ્ય આપણા નગરોનાં મુદ્રણપો જાગેજ જાય છે. ગદ્યની અને રાજ્યપક્ષની ચાડમે ચરેવી વાણી રાજકોટ મદ્યમા ઉપાધિ લક્ષણની જાય છે. ઉપરાંત માનિકાનાં સાહિત્યમા પણ હાલ પણ કરતા ગદ્ય વધુ આવતું જાય છે. પ્રાતેશાનના સુદૃઢ સાહિત્યો ઉપરાંત પરદેશીય સાહિત્યનીએ એમાં આવશે થાય છે. ગદ્યના વિકાસ અને શૈલીના કવેચર આ રીતે લઘુત્વમાં જાય છે. નવીન ભેખડો આ સ્ત્રોતોમાં આદર્શોનાં માર્ગો અંપરે છે તેથી અમારા જાણ, સાહિત્ય અને શૈલીના અભિવૃદ્ધિ થઈ ઉપજાય છે.

આ પછી અધિકારના પવિત્ર નામને યોગ્ય ભેખડ તરફ આપણે વળીએ તો એમનાં પૂર પણ અ.પણને લાંબી નાંખશે. એમથી સારા

તરવોવાળા અથો વીણવા પડશે. એમની મધ્યાશુભ માત્રમ પડશે.

વતમાનગુમના ગદ્યલેખકોમા રવ રાજુજન-રામ વાવાલાઈ મહેતા (૧૯૩૮-૧૯૭૩) ને મણુવા જોઈએ. એમની ગદ્યસૃષ્ટિઓ ટુંકી વાર્તાઓમા, અવરોકનોમાં અને કેટલાક નિમ્નધોમા સમાધિ જાય છે. એમના ગદ્યમાં ખાસ વિશેષતા નથી વિગતેતા એ સારા, ખતીતા અને રસિક સમકક્ષર હતા એ વસ્તુએ એમને મારા વાંચનના મસ્તકોથી લોકી શકીમા સરજનાથી આલેખી છે. નવરસમાના કે તેમના પછીના મસિહાલ જે રમણભાલના વિવેચનસાહિત્યને એમણે જે જે અવરોકનો લખ્યા છે તેથી વધુ સમૃદ્ધ કર્યું હોય એમ લાગતું નથી એમના લખધો એમના અવધામની ઉગાધ બનાવે છે.

વિપુને સમજાવી ઘેર રાખવા હજીની પત્ની નિરાશ થાય છે. શકુમિયા કુદૃષમા પિતા જઈ ને વધીય હોવાથી તેનું કાલ મઠા મારવાતુ અને પડેના મોતિ બજવાતુ રહેતુ. જ્યેષ્ઠ પુત્ર ગુવરજન પડે હોવાથી મહત્વ ખાલ મમદિ સુતો અને વિલા પછી હજમદ કંઈ અવધવા તે શાખતો. (સ્વ રાજુજનરામદત્ત લોકગીત વીરોના નિબંધમાથી)

૨૪. ભોગીદરાય દીવેડીઆ આપણા સારા ગદ્યલેખકોમા એક હતા. સરજના એમના લખાણોને મુખ્ય ગુણ છે. તેમાં પ્રથમ પંક્તિનું સામર્થ્ય નથી. તેમની વાર્તાઓના વિગત બહુ સામાન્ય હતા એટલે તેમની શૈલી સરજશાખિતા ભાગેજ સાધી શકે છે. આમ છતાં, એ સિદ્ધતા અને ગૌરવની અધિક કક્ષા હમેશાં સાચવી રહે છે.

૨૫. અદ્યકર પંડ્યા (જન્મ ૧૯૪૦)નું ગદ્ય આ ગુજરાતી સમજા ઉત્પતિ ગદ્યમા અધ્યક ગુમના સાહિત્યકારોના સતત પરિશીલનથી

તેમ પૂર્વપશ્ચિમના સાહિત્ય સાધેનાં સ્નેહ-સંપર્કથી એમની લેખનશક્તિને જાગ્રત વેગ મળ્યો છે. એમનાં કેટલાંક સમર્થ અવલોકનો, ‘સમાલોચક’ના તંત્રીપદથી લખેલા કેટલાક પ્રવાહમય વિવિધ વિષયો તેમજ અન્ય છુટા-છવાયા લેખો એમની ગદ્ય ઉપરની પ્રભુતાનું ભાન કરાવે છે. એમનું કેટલુંક ‘વિવેચન’ એમની શૈલીને ખાતર લખાયેલી શૈલીના નમુના તરીકે યાદગાર રહે એવું છે. એમની સ્વતંત્ર કલ્પનાત્મક કૃતિઓ નહીં જેવી છે. એમાંની ગદ્યશૈલી નેહએ:

મંજુલાએ પોતાની જ હોંસથી રંગોળી પુરી કુપ સળગાવી મંધુકરની બેઠક આગળ મનોહર શોભા ફરી હતી. જેમજેમ વાનીઓ ખાતો ગયો તેમતેમ એક કરતાં એક ચડીઆતો લાગી. મંધુકરના આનંદની પરિસીમા ન રહી. તે ક્ષત્રીયતાની વૃત્તિ અનુભવવા લાગ્યો. તેણે અત્યંત પ્રસન્ન થઈ કહ્યું: “મંજુલા! મારાં અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન.” જે ખંડ ‘મંજુલા’ને હમીશ સમરાંગણુ જેવા લાગતો તે આજે સ્વર્ગ સમાન લાગ્યો. મંધુકરે પૂછ્યું: “મંજુલા! આ તે વહાણ કે વ્યવસ્થા?” ઉત્તર મળ્યો: “વહાણ! વહાણ ને વ્યવસ્થા બન્ને.” (‘વહાણ કે વ્યવસ્થાપક’ ની દૃષ્ટિ વાર્તા.)

એમની શૈલી સરલ અને આતંકરિક થઈ સફલ બને છે. એમના પદ્યસંસ્કારોનું સ્વાભાવિક માધુર્ય એમાં આવી બપ છે. છતાં એ શૈલીમાં સર્જનશક્તિની ન્યૂનતા છે. દૃષ્ટિનિર્દુષ્ટોનો એમાં પુરો નિર્ણય નથી. વિચારોના પ્રમાણમાં એમાં કલ્પનાઓ નથી. એમનું વ્યક્તિત્વ એ અસ્પૃશ્ય ગ્રામી શક્તિ નથી. નદીઆદ્યાળાની પ્રેરણાના કેટલાક વર્ણ સંસ્કારોને એ દૂર રાખી શકે તો એમની શૈલી વિશેષ સફલ અને સ્વતંત્ર બને એવી છે.

આ પછી રા. મોહનલાલ દવેની ગદ્યશૈલી ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તે હવે અદૃશ્ય થઈ લાગે છે. એમાં શક્તિનાં બીજ છે. એ સરલતા અને સૌંદર્યવૃત્તિથી વિવિધતાઓ ધરી શકે છે. રસનો પ્રયત્ન ઓધ ઝીલવા એ સમર્થ બની શકે છે. સ્વાભાવિકતા એના અંગને સુંદર બનાવે છે. એ મનોહર સૃષ્ટિઓ ઉભી કરી શકે છે.

રા. દવેની વિવેચનશૈલી પણ ઉચ્ચ ગુણોવાળી છે. એક દૃષ્ટાંત બસ યશ:

હોમર અને વાલ્મીકિ જેવા, કાલિદાસ અને બલભૂતિ જેવા સમર્થ કવિઓ સાંપ્રતકાળમાં કેટલેક થયા નથી, અને કદી થશે તો ક્યારે યશો એ કલ્પી શકતું નથી. એ મહાન કવિઓની કૃતિમાં રહેલી અનેક પ્રકારની અદ્ભુત પ્રુબીઓ જોતાં આપણા સહિષ્ણુની હાલની સ્થિતિ વીશે અસંતોષ કોને નહીં યાપ? એ અસંતોષ દૂર થવાને હજી અનેક વર્ષોની વાર છે. હાલમાં તો અપ્રાપ્ય વસ્તુને મઠિ ખેડા ધમપછાડા મારવા છાડીને કવિતા સિવાયનાં પણ ઉપર જણાવેલાં સાહિત્યનાં અનેક અંગોને બસવતાં કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીશું. તો તેથી અત્યણે વધારે સંગીન કામ કરી રાહીશું અને વધારે ઉપરોળી સેવા બઝવી રાહીશું. બાપાંતર કરવાથી આપણી આત્મક કમી થવાની નથી કે આપણી સર્ગશક્તિ જતી રહેવાની નથી. ચાલમાં લખવાથી આપણી લાગણી ક્ષીણ થવાની નથી કે આપણી કલ્પના નષ્ટ થવાની નથી. હવનચરિત્રો કે આત્મકથાઓ લખવાથી આપણી સમૃદ્ધિ નાશ પામવાની નથી કે આપણી કીર્તિ કરમણ જવાની નથી. સંગીન કૃત્ય એજ જરૂરનું છે, અને ઉત્સાહ, હર્મગ અને હ્રોણ એ એનાં સાધન છે. (‘વસંત’: ‘સાહિત્ય અને તેનાં અંગો’, પૃષ્ઠ ૧૬૬૬).

રા. દવેએ કરેલાં લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદોનાં ભાવવાહી ભાષાંતરો આપણા ગદ્યમાં એક સંગીન ઉમેરો કરે છે.

આ પછી રા. કમંધારાજ મુનશીનું નામ આપણા ગદ્યસાહિત્યના દલિલાસમાં નજરે મટે છે. એમની સાહિત્યસેવા ૧૯૧૬ થી શરૂ થાય છે. એમની દુકી વાર્તાઓ આપણાં માસિકામાં એક વિશિષ્ટ અને નવી કૃતિઓ તરીકે નીરાળી પડી જોવામાં આવે છે. 'મારી કમલા અને બીજી વાતો' એ નામનો એમનો સમગ્ર આપણી દુકી વાર્તાના સાહિત્ય માં અગત્યનું પ્રકરણ ઉમેરે છે. 'વેરની વસુલાત' (૧૯૭૧), 'પાટણની પ્રભુતા' (૧૯૭૨), 'ગુજરાતનો નાથ' (૧૯૭૩), 'કાનો વાક' (૧૯૭૩), 'પૃથિવીવપ્રભ' (૧૯૭૩). આ મહાકૃતિઓએ એમને વર્તમાનયુગના અગ્રેસર નવલકથાકારને પદે મુક્યા છે.

રા. મુનશીના ગદ્યમાં નવીન જોશ છે. એમની સર્જનશક્તિ દસવડી છે. એમણે નજી કરેલી વાપાદેલી એમની વાર્તાના વિષયને સવગ રીતે અનુરૂપ થઈ પડી છે. એમાં બખ્તિત્વની જુદી જગ છે. એ સ્પષ્ટ અને છટાદાર છે. એમાં સરસતા છે છતાં એ આશ્ચર્ય નથી. ચોક્કસ સંજોગમાં જીવત ચિત્રો ખ્યાં કરવાની એનામાં મરસ શક્તિ છે 'સરસલીઅંદાસની ઘેલી અને આ ઘેલી જુદી પડી જાય છે. એકે વળતે અનુરૂપ રીતી મુરેપુરી સાધી નથી; બીજાએ તે સરખાતાઈ સાધી છે. એક સાહજિક દૃષ્ટાંત લાગ્યું

અનર્થ કાલના અનુભવી, જહાનચ્ચા બાંકિ દિને નડુ' ખાલખુ ધારના બનબાન સુર્વનારાયણુ વળા સખળી હરયા હરયા તેડુ મેં હાલવેલ વડુ' અને કીમે બસતા રહેને કંબળી ઝોડોમાથી એજા દરો મેં એહ સ્થા. આનું કૃપ દેલ તેના અનુભવી કહવયા ખબુ નવા અંજોડે કુશલા તેને પેત્રાલા અનત કાર્યજા પર તિકમ્માર બાલ્યાં, તેને ખબુ વડુ' કે બેક કિવસની તેને કુશલ દેલ તેડુ કુશીપર

અવતાર લેઇ આ સમજીતી સેવા કરત. ('ગુજરાત-નો નાથ': 'કલાએ છ' એવું' ૧)

વાર્તાઓ મુજી રા. મુનશીનું ગદ્ય બ્યારે નિબંધની શૈલી પડે છે ત્યારે પણ સામર્થ્ય અને પ્રવાહ એ છોડતું નથી. દાસ્તરમની જમાવટ કરતાં એનાં તીર પાછાં પડતાં નથી વર્ણનના ચિત્રોના આલેખનમાં એ સજીવ ચિત્રવત્ બની જાય છે, અને વાચકને મુગ્ધ કરી શકે છે. ગદ્ય-સાહિત્યના વિકાસની આરે અવસ્થાઓ રા. મુનશીના ગદ્યમાં આ પ્રમાણે જુદેજુદે સ્થાને પ્રમાણમાર નજરે પડે છે.

એમની શૈલીનાં મૂળ કે બીજા કયા જોડુ ? મન યુગના સમર્થ ગદ્યકારોની શૈલીમાં એ બીજા નથી. એમના ગદ્યના પ્રેરક પ્રભુઓ ગુજરાતી કરતાં અંગ્રેજો વિજેય હશે એમના ગદ્યના બાકિગત વિકાસમાં આશ્ચર્ય જુદી વાચના સખંધમાં દોાય છે તેજા બદુ દોનો દતા એના વિકાસસ્તરમાં એ ધણુખરા દોનો મરી ગયા છે. છતાં વ્વાકરણની શુદ્ધતા અને સખંધના ઐચિયગયાં કૃપપેલ સખંધમાં આ શૈલી દોલવિમુક્ત નથી, એમના સન્દોને ધણી પાર ધારવરદિત સ્થાનિક સખંધોની દીનતા પડે એમનો ભાવનિર્દેસ કરી લેતા પડે છે. પણ વર્તમાન યુગના અને ધણી શૈલીના આ સખંધના મુખ્યદોષો વિસ્તારથી જોવામાં લેવાવળ કરવાની જરૂર નથી. તેને માટે આ અ્યાન પણ નથી

રા. મુનશી અને એમના જેવા અન્ય માત્ર શુદ્ધસાહિત્યભક્ત સાહિત્યનાજ કલાઓની શૈલી વીગે આપણે ઉમેળેય કરી ગયા હવે વર્તમાનયુગના આપણા ગદ્યસાહિત્યના એક સમર્થ પ્રયોજ અને પ્રચારક અને એમના

મંડલને શોભાપ્રદ એવા ગંધલેખકોની શૈલી નોંધ
જઈશું.

૧૯૭૦માં મહાત્મા ગાંધીજી હિંદમાં
પાછા ફર્યા. હિંદમાં એમણે આપણી
રાષ્ટ્રીય અવદશાનાં દીન ચિત્રો જોયાં. સંસ્કૃતિ
અને સંસ્કારોને શિખરે એક કાલે વિરાજતી
પ્રાચીન પ્રજાના વંશજોને એમણે પોતા સાથે
પરરાજ્ય તળેની સ્વભૂમિમાં સજતા જોયાં.
આપણો રાષ્ટ્રીય સચેત આત્મા મહાત્માના
આત્મામાં સંચાર પામી ગયો. દેશકાલની
કુદરતને ખોળે રમતી દીન અને મૃત્યુશય્યાએ
હોલી પ્રજાના અકળામ રહેલા આત્મા સાથે
એમનો મહાનુભાવ આત્મા સમભાવ પામ્યો.
વિશ્વગ્રેમીનું સ્નેહી હૃદય રિથનપ્રસન્નું છતાં
ધ્યાયુ, દુખીઆને સત્તના આતં નાદો કરી
એમણે જગડવા માંડ્યાં. કતવ્યમુખતાની સિદ્ધિ-
ને સાધ્ય કરાવવા સરસ અને વેગીલી, સ્ફુટ
અને નિર્મલ સત્યની ધારાઓ એમણે ખુલ્લા
હૃદયથી વહેવડાવા માંડી. વાચ્યાની દેવીએ
એમને અતુલ સહાયતા કરી. એમણે આપણા
ગંધના સાગરમાં અશ્રુનપૂર્વ મોટી જીવાળ
ઉત્પાદી.

૨. હિંદુલાલ યાત્રિક અને એમના મિત્રોના
હાથમાં 'નવજીવન'ના માસિકનું તંત્ર હતું.
ગાંધીજીને હાથ તે સોંપાયું. સાપ્તાહિક કરતાં
પ્રજાના નવજીવન તરફ આ પહેરે ગુજરાતના
સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જોતજોતામાં જલવાન
અને પુષ્કળ સાહિત્ય ઉપજ્યું. ગુજરાતની
લાખોની આમવસતિને આ નવજીવને નવરસ
ઝીલતી કરી મુકી. હજીએ 'નવજીવન' નાં
ગઢપૂર પુરજોરમાં મહાત્માજી કાશ્યાપસવાસી
થયા છતાં ગાળે છે અને વિસ્તરે છે.

પણ ગાંધીજીનું ગઢ માત્ર 'નવજીવન' માં
ઉતરી આવું પ્રભાવવંતું થયું નથી. એના

આંરંભો આફ્રિકામાં 'ધર્મો' પહેલાં થઇ ગયા
હતા. ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય જીવનની નાડી-હીંદના
'માર્મિક' ભાગ જેવી ધખકતી હતી. ગાંધીજીએ
નાડી જોઇ શક્યા. એમણે 'આત્મામાં સીધાં
હંડાં ઉતરી જાય' એવાં 'સત્યો' સંભળાવ્યાં.
એમની ગઢશૈલી એના વિધવને 'તદાકાર' થઇ
રહી. એમનાં ગંધમાં એમની અને એમના
વાચકોની એકતાનતાનાં 'તાદશ' અવસ્થાનાં
દર્શન થાય છે.

પણ એ શૈલીમાં વિવિધતાની ખાત્રી
દેખાઇ આવે છે. એકંજ નંતની એકધારી
લદણ પડી ગયાને લીધે એના 'એકલસુર
લાંભો વખત થતાં શુષ્ક લાગે' છે. પણ તે
એમના ઉદ્દેશ અને કાર્યપ્રદેશની એકમાર્ગતા-
ને લીધે છે. આમવર્ગના સંસ્કારને સંબોધન
લાયક થવાને એ સરળ, સંક્ષિપ્ત, સીધીસર,
ખજખજ વહેતી દોડે છે. છતાં. એના જોરવ-
ને દેં ક્ષતિ પહોંચતી નથી. મણિમાલની
જાગેલી શૈલીનાં એમાં દેંક લક્ષણો છે
પણ તે શૈલી જેવી શિષ્ટતા વગરની છતાં
શિષ્ટ રહી એ પોતાનું કાર્ય કુશળતાથી પાર
પાડે છે.

ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય હિંદનાં નવચેતનો જે
અગ્રેજમાં ઉતર્યે જતાં હતાં. તેમને માન-
ભાષાઓમાં ઉતાર્યાં. મહાસભાની વાણીને માટે
માતૃભાષાનાં ઘાહનોનો એમણે આગ્રહ કર્યો.
વિશેષ લાગે રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના આ યુગમાં
આપણી પ્રાંતપ્રાંતની ભાષાઓ અને તેમનાં
સાહિત્યો આટલાં બધાં સમૃદ્ધ થતાં લાગે છે
તેના વેગનાં મૂલ મહાત્માજીની અનન્ય વ્યક્તિ-
ને ધણે અંશે આભારી છે. ગુજરાતી ભાષા
અને સાહિત્યને-ખાસ કરીને આપણા નવયોવન-
થી ખીંચે જતા ગઢસાહિત્યને-આ અનુલ
લાલ થયો છે. એકંજ નમુનો લઇએ:

માનાતા પ્રાપ્તિની સાથે જ સરકાર મળે છે તે ને મધુર રાખ્યો. મળે છે તેની અને શાલાની વચ્ચે ને અનુકૂળતા હોવા જોઈએ તે પરજાણ મારફતે ફળવાળી લેવામાં પડે છે તે તોડનારના હેતુ પલિત હો, છતાં તે પ્રજાતા દુશ્મન છે. આપણે તેના શિક્ષણના જોખ વચામાં માનદોષ કરીએ તોને પરજાણાદાગ મેળતા શિક્ષણમાં નુકસાન એટલેજ નથી આડધુ શિક્ષણવર્તે અને પ્રજાવર્તે વચ્ચે અનર પડે મધુ છે પ્રજાવર્તે આપણે નથી આજ-ખતા પ્રત્ન આપણને નથી આજખતી. આજખતુ તો એ સાહેબલોક તરીકે મળી કારે છે; આપણાની ડો છે; આપણે અવિશ્વાસ કરે છે એ આ સિધ્ધિ લામે સમય સાથે તો શિક્ષણવર્તે પ્રજાવર્તના પ્રા-નિધિ નથી એવો દોષ કર્જનનો આરોપ ખરો પડવા વખત આવે (માધીજીનુ અંતિ ગુજરાત ફળવણી પત્રિકાના પ્રમુખ તરીકેનું બાબજી 'મદાદમાં મધીજી-ની વિચારમંદિ' - પૃષ્ઠ ૧૧૨, ૧૨૭૩)

માધીજીના મધુજર્ગ મ. પાત્રિક, ૪ મદાદેવજી, ૨૨. કાલેવકર, રવાની આનદાન વગેરે ઉચ્ચ મેટ્રિકુ ગદ્ય સખનાગ લેખકો છે એમના લેખો રાષ્ટ્રીય આંદોલનોને વેગ આપવામાં મોટો ભાગ આપે જાય છે મ હુસાનની મંલીનાં તીક્ષ્ણ તીરો, મદાદેવજીનાં અકપારી પ્રભાવખરી શક્તિ, કાલેવકરની વિવિધ અને મંમીન રમમામથીપૂર્ણ અનેક ફેશાવના અને આનદાનદોના ખજાખજા વહેતો વેગ આની લુગીજીની વિશેષતાઓ આ લેખકમકળની છે વર્તમાનકાળના પ્રત્યક્ષ પડકાર પર વિવિધ મઘચિંતો આવેખની આ બક્ષિતઓની શક્તિઓ હજી વિકાસપથે છે. મદાદમાંજીની હખામાં ડુમેરા આજપેરા દીસના આ અને અન્ય લેખકોની કૃતિઓની જ્યોતિષો આપણા રાષ્ટ્રીય સાહિત્યની દિન પર દિન નિર્મલતાઓ આજથી આગળ હોઈ અને હોઈ બદાદથી સ્વીતે આજખખામાં દેનારના

જાય છે. આપણા 'મઘમહિત્યનાં ઉત્કર્ષ' એને વિકાસ આમ વધતાં જાય છે.

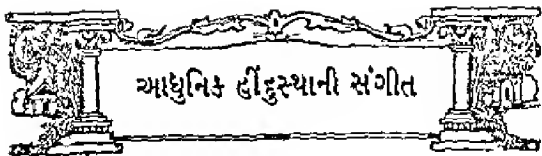
વર્તમાન યુગના મઘસાહિત્યનું દિગ્દર્શન આપણે અહીં પુરું કરીશું નર્મદથી માટી અત્યાર સુધી ખાલેખા એ સાહિત્યના વિશેષ બક્ષિતવિકાસ અને અન્ય જીવન માટે વર્તમાન પુરો એના પૂરંપુરો કરના ક્ષમજ વિશે કરવાનું છે.

વર્તમાન મઘવેખજોનું કર્તવ્ય અનેકગણ છે માહવા વિકાસપરકો અને કલિકામનો અજ્ઞાસ એમને કરવાનો છે અણુખાલેજા અગો હજી એમને ખીજવવાના છે નેમણે યાદ ગખતુ કે અમારે અમારા દેશકાવતુ, અમારા યુગનું ખરાખર માગેપાગ પ્રતિનિધિત્વ કરવાનું છે તેમણે યાદ રાખતુ કે તેમના વર્તમાન લેખોમાં દેશકાવ અને વર્તમાનયુગના પશુ અને પ્રત્યક્ષ પ્રતિધિય પડવા જોઈએ તેમણે યાદ ગખતુ કે દુર્ઘ્યપનો આ સમય નથી. નેમણે યાદ રાખતુ કે આપણા પુનરુદ્ધારના આ ઉપાયગેના મમય મુદ્દ મદાદાઓ આલેખાય એવો છે

રઘના ઉપામો નર્મદની સાદી અને આમર્થવાન શૈલીની, મધ્યમ યુગના ત્રિનર્તિ ગોરખનરામ, મણિલાલ અને નરસિંહરાવની ચારેય અવસ્થાઓ પુરી કરી જલપત અને જીવંત રહેલી શૈલીઓ યુગના નિર્માતા મના માધીજીની શૈલીનો તથા ૨૧ મુનશીની શૈલીનો વિવેકશીલ અભ્યાસ કરી એમના સંદર્ભતસ્વો તારવી એમાંથી નવીન સર્જિ ઉત્પન્ન કરે. મઘને વિશાળ પ્રદેશ હજી વિશિષ્ટતાના ઉપામો માટે ઉપયોગ પડેલો છે. એમાં 'સરસ્વતીચંદ'

‘ગુજરાતના નાથ’ની પ્રતિઓથી નવગુજરાત-
 ને સંતોષ નહીંજ હોય. પશ્ચિમનો નવલકથા-
 સાગર આપણા નવીન નવલકથાકારોનાં દીક્ષો-
 નું મંથન કરી રહ્યો છે. દેશકાલ એતે ઉચિત
 એતે ભવ્ય મહાપ્રસંગો લઈ એમને જોષ્ટીવિષય-
 વસ્તુ આપવા તત્પર છે. નાટકો હજી ગર્યાંગાંઢ્યાં
 લખાયાં છે. નિમ્નધો, વિવેચનો અને ઇતિહાસો
 હજી લખાવા માટે ઉત્સુક છે. રસિક કલાઓ-
 ના પ્રદેશ હજી વિકસવાના બાકી છે.

પ્રાચીન તત્ત્વોનાં શોધનો અને સંરક્ષણો હજી
 ઉચ્ચ વિદ્યાભ્યાસીનાં સતત મહાતપનાં માર્ગો કરે
 છે. ધર્મ, વિજ્ઞાન અને ધારાઓના પત્તકરિત-
 ના પ્રદેશો હજી ગદ્યમાં ગુંથાવા ટાંપી રહ્યા
 છે. ગંધનાં આવાંઆવાં બીજાં દેટલાંએ અગી
 બાકી છે. આપણા ગદ્યસાહિત્યના વિશેષ વિકાસ
 માટે આ વૈવિધ્યમય સામગ્રીઓ છે. આપણા
 લેખકોને આ કરવા માટે સાહિત્યની અધિભારી
 દેવી અતેકાએક પ્રેરણાઓ આપો !

આધુનિક હીંદુસ્થાની સંગીત

લેખક:

રા. મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા,

બી. એ. મંત્રી, સાહિત્યઅંકેશ.

હીંદુસ્થાનમાં એક કાળ એવો હતો કે ત્યારે કવિતા, સંગીત આદિ ત્રણ કળાઓ આપણા જીવન સાથે એવી ગુંથાયતી હતી કે તેનો વિકાસ આપોઆપ થયે જતો હતો. ત્યાર પછી એક કાળ એવો આવ્યો કે ભાવને અભાવે કલાકારને મજ્જિત ની મદદ લેવી પડી. કવિઓ નામપ્રખ્ય અને કમળપ્રખ્ય રચના થયા અને ગદ્યવાઓ તાલબાજ અને તાલમાલમા હતરી પડ્યા પરિણામે કળા હૃદયગમ થતી બધ પડી. જીવન વિકાસમાંના તેના મદત્વના રચનાથી બ્રહ્મ થઈ અને લોકોનાં જીવન મુશ્કે થયા માડ્યા.

મુલાગતે દાક્ષિણ્યએની નમજીતને પરિણામે ખતર કળાઓ સાથે આ કળાનો પુનઃદાર કરવાના પ્રયામે ચાલી રહ્યા છે. આવા મમજમાં હીંદુસ્થાની મગીન કે જે કળા નરીકે આપણામાં કેળવાયું છે તેની દાક્ષિની દશ સંબંધી કેક વિવેચન કરી તેની અભિવિકાસ મર્જની ક્રાંતી રૂપકેખા દોરીયુ તે તે અયોગ્ય નહીં ગણાય.

મર' લક્ષિત કળાઓ બાવની બાવ છે પણ સંગીતકળામાં તેની ઘતર મખીઓ કરતાં

એક વિચિત્રતા છે. એ કળાની મપાંદા એક તરફથી સક્રિય છે બીજી તરફથી વિશાળ છે કવિ શબ્દો દ્વારા અર્થ આપણી નજર સંમુખ ખડુ કરી શકે છે, ચિત્રકાર ચોતાની પીછી વડે પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવી શકે છે અને તેજ પ્રમાણે શિલ્પી કે રચણિ પોતાની રૂનિ સર્જાગે પ્રેક્ષક સંમુખ રણુ કરી શકે છે. પણ ચાપક તે પ્રમાણે કરી શકતો નથી. એ તે માત્ર અમુક પ્રકારનું વાતાવરણનું ઉત્પન્ન કરી આપણી કદખાને ઉત્તેજિત કરે છે. પણ આજ મપાંદામાં મગીતનું પરમ મદત્વ સમાવયુ છે કવિતામાં કાવ્ય એ કાવ્યન છે, ચિત્રમાં નદી તે નદી છે પણ સંગીતમાં તે જાપણે જાણે એક પ્રકારની સ્વમ્ભવમા આવી જાય છે છીએ. અનેક દિવ્યમર્તિઓ આપણી સમક્ષ રણુ થઈ અદશ્ય થઈ જાય છે અને આપણે તેની પાછળ મુઠી મપવા સ્વર્ગીય વાતાવરણમાં પરમાત્મનો અનુભવ કરતા થઈએ છીએ. સંગીત દરેક ચોતાની કદખાને અમપાંદિત આકાશ આપે છે અને તેને પરિણામે દરેક જોતા પોતાના સરકાર અને ચોતાની મનોદશા અનુસાર આનંદ

ભોજવે છે. એકજ કરણ ગીત વિરાગીને જગત્ ક્ષણભંગુર લગાડે છે, દુઃખી માતાને પોતાના ગત બાલકનું સ્મરણ કરાવે છે અને વિરહિણીને પોતાના પ્રીતમની યાદ દેવડાવે છે.

સંગીતના એ વિભાગ છે: (૧) ધ્વનિ-સંગીત અને (૨) તાલસંગીત. ધ્વનિસંગીતના એ વિભાગ: (૧) ગાયન અને (૨) વાદન; અને તાલસંગીતના એ વિભાગ: (૧) નૃત્ય અને (૨) નૃત્ત. કંઠ દ્વારા પ્રકટ થયેલા સ્વરોની મધુર રચના તે ગાયન અને આ રચનાના સ્વરોની પ્રકટતા યત્રો દ્વારા કરવી તે વાદન. તાદ્રાનુસાર ચરણવિશેષ તે નૃત્ય એટલે કે નાચ અને રસનુ હાવભાવથી પ્રકટીકરણ તે નૃત્ત. સંકુચિત અર્થે સંગીતમાં માત્ર ધ્વનિસંગીત આવતું હોવાથી આપણે અત્રે મુખ્યત્વે કરી એના સંબંધમાં ચર્ચા કરીશું, અને તેમાં પણ આપણામાં ગાયન પર વિશેષ લક્ષ આપી માનુષિક શક્તિને સાધ્ય જેટલે અંશે તેને કેળવવામાં આવેલું હોવાથી આપણે પ્રથમ તેને હાથમાં લઈશું.

આપણાજ સંગીતશાસ્ત્રમાં જોઈશું તો ગીત એટલે કે ગાયનનાં છ લક્ષણ કહેવામાં આવ્યાં છે:-

સુસ્વરં સુસ્તં ચૈવ સુરાગં મધુરાક્ષરમ્ ।

સાલંકારં પ્રમાણં ચ ષડ્વિધં ગીતલક્ષણમ્ ॥

(૧) સુસ્વર, (૨) સુસ્ત, (૩) સુરાગ, (૪) મધુરાક્ષર, (૫) સાલંકાર અને (૬) પ્રમાણ એ ગીતનાં છ લક્ષણ છે. આમાં તાલ ઉમેરીએ એટલે ગીત સુગીત થાય છે.

(૧) સુસ્વર—જે ગીતમાં સુસ્વર-મીઠા કંઠ હોય તે. ગાયનમાં કંઠમાધુર્યની આવશ્યકતાનું મહત્ત્વ જેટલું ગણીએ

તેટલું આણું. કવિતામાં જેમ વાણી તેમ ગાયનમાં કંઠ. સંગીતના આત્માને વસવાનો એ દેહ. મીઠા કંઠમાંથી નીકળેલો માત્ર એક સુર પણ હૃદયના મર્મને બેઠી હૃદયનાતે ભકતની મુકવા સમર્થ છે. કાચલના ટડુકાએ અને ખુલ્લુલના કક્કરવે અમર હાથે રચાયાં છે. મીઠા કંઠની કીર્તિત આપણા પ્રાચીન સંગીતશાસ્ત્રીઓ એટલી બધી સારી રીતે બાણતા હતા કે તેઓએ મુકંઠ કેળવવા અને નીભાવવા નુસ્ખાઓ સુદાં નક્કી કર્યાં છે.

ગીત ક્યાં તો ઉત્તત-ભવ્ય-પ્રૌઢ-ઓજસ્વી-મરદાની હોઈ શકે કે સુંદર-મૃદુલ-ક્રોમળ-લલિત-જનની હોઈ શકે. ઉત્તત ગીતને સારુ અવાજ સશક્ત, છુલકં એટલે કે પહાડી-મરદાની-વાંચાના જેવો કહે છે તેવો જોઈએ. અને સુંદર ગીતને સારુ ક્રોમળ-તીણો, એટલે કે જનની-રૂપાની ધંટડીના જેવો કહે છે તેવો જોઈએ. સામાન્ય રીતે જોતાં પુરુષનો અવાજ મરદાની ગાયનોને વારતે લાયક છે અને સ્ત્રીનો અવાજ જનની ગાયનોને વારતે લાયક છે. આમ હોવાથી ચોતાલ, સુલકાક, ધમાક આદિ તાલોમાં ગાવાનાં ગીત પુરુષના ગળામાં શોભે છે અને ખ્યાલ, ટપ્પા, હંમરી વગેરે ગીતો સ્ત્રીના ગળામાં શોભે છે.

દુર્ભાગ્યે હાલમાં આપણે ત્યાં મુકંઠના આંસા છે. આપણો ગાયકગણ મુખ્યત્વે કરીને અનીતિમય ઇવન ગાળેનો હોવાથી અને એક યા બીજા વ્યસનમાં નિમગ્ન થઈ ગયેલો હોવાથી મુકંઠ એ મૃગજળનાં કાંઠવાં જેવું થઈ ગયું છે. પુરુષનો અવાજ ક્યાં તો બેસી ગયેલો કે ખોખરો થઈ ગયેલો હોય છે અને સ્ત્રીનો અવાજ તરસાઈ ગયેલો કે ધારમી બીસ

જેવો કરે છે. હોય છે. વળી સ્ત્રીકર્મને યોગ્ય
ખ્યાલ, ટપા, કુમરી વ્યાદિ ગીતો પુરુષ-
આયોગ પોતાને એકેલે, એખરે ગમે બધી
વખત ગાતા જોવામાં આવે છે અને સ્ત્રી-
આયોગ કર્કશ, તરફાઈ જતા સ્વરે ઉત્તમ-
મરદાની સંગીત રજુ કરતી જોવામાં આવે
છે. ખરિયામ લયકર નીચળે છે. સુરો રપટ
અને ટ્રેક હોવાને બદલે આજા અને અચલીન
ચંદ્ર જમ છે ગાયનમાં નથી હોતી ભરતીથી

ઉચ્છ્વાસ સમુદગની અભ્યુત્થા કે નાનુક લકરીઓ-
થી નાચતી મરિતાની સુદરતા ગાયન
દરમીઆન આનાજન “વાહ વાહ” બોલે તો
છે પણ હું ધાર છું કે તે ગાયનની અસરથી
નહી પણ પોતા પર અસરક્રિયાનો આરોપ
આવી પડવાના લાયકી. કારણ રસિક શ્રોતાને
તો એવુ ગાયન અસરકારક નહી પણ કંઈક
લાગ્યા વગર રહેજ નહીં.

(૨) સુરમ—જો ગીનમાં સુરસ-સારો રમ
હોય તો, સારો રસ એ ક્વાનો આત્મા છે
રસની નિષ્પત્તિ એ સર્વ કલાની કૃતિઓનો
ઉદ્દેશ, રમકીન કવિતા એ શબ્દોની મળ,
રમકીન ચિત્ર એ રંગોઓની નિરૂત્તિ અને
રસકીન ગીત એ સુરોનો ખીચો.

ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ગાયનની
ખ્યાંદા સંકુચિત હોવાથી તે અનેક સદમ ભાગો
ઉત્પન્ન કરી શકતુ નથી, પણ સાધારણ રીતે
કહીએ તો ગાયન કયા તો ઉત્તમ-અત્ય-
ઓજસ્વી હોય છે અથવા કુદર-મુદુત-સચિત
હોય છે. ગાયન હૃદયને છેડીને પ્રાદર્શથી કે
ભવ્યતાથી અથવા કારુણ્ય કે માદર્શથી
સુખ્ય કરે છે. ક્યાં તો એ પ્રાદ,
ભવ્ય, ઉત્તમ, કે ઓજસ્વી કે ઉલ્લાસી
અને પ્રાસાદક કે શાંત અને કરુણ.

જનક હોય છે, આ વાત લક્ષમાં રાખી
આપણે આપણા ગાયકોના વિધાનની પરીક્ષા
કરીશું.

ગાયનના વિધાનમાં ગાયકનું વ્યક્તિત્વ એ
પણ એક મહત્વનું અંગ છે તેનો દેખાવ,
તેની રીતસાત તેમજ તેનું વર્તન શ્રોતાના
હૃદયને રંજિત થવા તૈયાર કરે છે અને તેથી
તે ઉત્તમ પ્રકારના હોવા બેઠકએ એ કહેતુ
અનાવરણક છે

આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે
ફુલતરે આપણે ગાયકગણ મુખ્યત્વે કરીને
હલકા વર્ણનો હોવાથી તે ભયકર નહીં તો
પ્રિયદર્શન તો નથીજ હોતો. એટલુંજ નહીં
પણ તેઓની રીતસાત લાડલેના છાદ્યોઆના
કરતા પણ એટલી ખરાબ હોય છે કે સ્ત્રી
અથવા વગર રહે નહીં. વળી તેઓનો અવાજ
બોખરો, બેસી ગયેલો, કર્કશ, કાનને વીંધી
નાખે એવો તીવ્રો હોય છે. ઉપરાંત તેઓનું
કામ તેઓની વસ્તુના પ્રમાણમાં હોતુ નથી.
કવિતાની પેઠે મગીનમાં પણ જાવને આજુ
એ દેવી બુદ્ધિ તેનું સ્થાન પચાલી પડી છે.
કલાનો ઉપયોગ ભાવ વ્યક્ત કરવા સારું નહીં
પણ સુદ્ધિનો ખેત ખતાવવા સારું કરવામાં
આવે છે આમ હોવાથી ગાયક પોતાના હૃદય-
નો મરેશો દિવ્ય ભાવામાં કહેતા પ્રવૃત્તિના
ભક્ત તરીકે નહીં પણ કંઈના અપમાદના એક
કમરનવાજ મસલ તરીકે આપણી સન્મુખ
રજુ થાય છે. ભૂમિકા તૈયાર કરવા ગાયક
પ્રથમ યોગ્ય રીતે આભાષથી આરંભ કરે છે.
પછી વિલપદ એટલે છેક ધીમી લયમાં ગીત-
નું ઉચ્ચારણ કરવા માંડે છે. પણ વસ્તુની
ભવ્યતા અસરકારક થાય તો પહેલાં લયની
મતિ એટલી બધી તે વધારી શકે છે કે સ્વર-
રચના કુદ અને રપટ રહેવાને બદલે અડકે.

માં લળી ન્હાં વિકૃત અને અસ્તવ્યસ્ત થઇ જાય છે. રસનાં ઝરણાં વહેવડાવતી મીઠી લુપ્ત થાય છે. કળાનાં કેવળ સાધારણ મૂલતત્ત્વોની પ્રત્યક્ષ અવગણના કરી તાન પર તાન ઠોકવામાં આવે છે. અનેક પ્રકારના અર્થહીન નાદો, તેમને કાઢવાની મુશ્કેલીને લીધે તેમના માધુર્ય કે યોગ્યતાની દરકાર રાખ્યા વગર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. પોતાના સર્વ સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરે છે. દરથી સંભળાતી મેઘની ગર્જનાસમ ગંભીર સ્વરોના પ્રયોગને બદલે પાણી કાઢવાના કપ્પાના ગડગડાટ જેવા ગડગડાટ સાંભળવામાં આવે છે. દુતગતિ, દુધન, મોઘન વગેરે ગતિવર્ધક યોજનાને લઈને શબ્દોમાંથી સ્વરોના લય થવા મડિ છે અને આખરે એકલા શબ્દોજ રહી તેનુંજ ઉચ્ચારણ થાય છે. આવામાં સર્વોપરી ઉધરસની ગુંજ આવે છે ત્યાં તો હદ થઇ જાય છે.

અભિનય પણ કેવળ અસંતોષકારક હોય છે. કેટલીક વખત તે અર્થ વગરનું અને ઘણી વખત તે વધારે પડતું હોય છે. ગાયકના ડોકાનું ધુણવું, તેના મોંના ચાળા, હાથના લહેકા, શરીરના મરડા અને સર્વોપરી સમ પર આવી પહોંચતાં હોકારાની સાથે મારવામાં આવતા કુદકાથી ગવેગો ચીક કે િસ્તકારને નહીં તો હારયને પાત્ર તો બનેજ છે.

એક વખત એક ગવેયો બાદશાહના દરબારમાં ગાઇ રહ્યો હતો. એવામાં એની નજર એક દરબારી ઉપર પડી. તેની આંખમાંથી આંસુ પડતાં હતાં. તે જોઇ ગવેયાને લાગ્યું કે પોતાના ગાયનની અસર સચોટ એના પર થઇ છે. તે ઉપરથી ગવેયાએ તેને પૂછ્યું કે આજ કે રસની ઘણી જમાવટ થઇ કે શું? જવાબમાં દરબારીએ જણાવ્યું

કે નહીં. તમારા ડોકાના ધુણવાથી મને મરિ મરી ગયેલો બકરો યાદ આવતાં મને આંસુ આવ્યાં. આ વાત બની નહીં હોય પણ એમાંથી એક ઉત્તમ દાખલો આપણને મળે છે.

(૩) સુરાગ—જે ગીતમાં સુરાગ-ઉત્તમ રાગ હોય તે. રાગ પ્રસંગ અને ભાવને અનુકુળ હોવો જોઈએ. આના સંબંધમાં આપણા શાસ્ત્રોમાં ઘણા સખત નિયમો છે અને તે તેટલીજ સખ્તાઈથી પાળવામાં આવે છે. જુદી જુદી ઋતુઓમાં અને જુદે જુદે કાળે જુદા જુદા નિશ્ચિત રાગો ગવાય એમ કહેલું છે અને તે પ્રમાણે ગાયવામાં આવે છે.

રાગની પસંદગીની બાબતમાં સલાયતુર ગવેયાઓ મુખ્યત્વે કરીને લોકપ્રિય રાગોજ પસંદ કરે છે, પણ ઘણી વખતે એવા મુરખાઓ નીકળી આવે છે કે જે જુના, અધરા અમધુર રાગો ગાઇ ત્રાસ પમાડે છે. ઉપરાંત રાગની શુદ્ધિ સૌચવવાની કાળજીમાં ધ્વર ઉધર કે સુર લગાડવાથી તેના માધુર્યની શુદ્ધિ થતી હોય છતાં પણ તેનો સદંતર બહિષ્કારજ કરવામાં આવે છે, અને રાગના અતિસૂક્ષ્મ અર્થહીન બેદોને જોઇએ તેના કરતાં વધારે મહત્ત્વ લાગુ કરવામાં આવે છે.

કલાની દૃષ્ટિએ રાગના સંબંધમાં વિશેષ કહેવા જેવું નથી પણ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો થોડું ઘણું કહેવા સરખું છે ખરું.

આપણા શાસ્ત્રકારોએ રાગમાં મનુષ્યત્વ દાખવ કરી દીધું છે. તેને પરિણામે રાગો પરણીને પરિવારવાળાં થયાં છે. આ બધું રાગ, રાગણીનું વર્ગીકરણ તદ્દન અર્થહીન લાગે છે. આ વર્ગીકરણ પ્રમાણે રાગ મરદાની અને લગ્ન હોવા જોઈએ અને રાગણી

જનતાની અને લલિત હોવી જોઈએ. પણ આમ હોવું નથી. ઘણી વખત રાગને રાગણીના રૂપમાં અને રાગણીને રાગના રૂપમાં સાંકળવામાં આવે છે શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અક અયોગ્ય હોય છે પણ કલાની દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે. કારણ બાવ ઉત્પન્ન કરવાનું મામલું મીઠામાં રાગને લઈને નહીં પણ મુખ્યત્વે કરીને તેનાં તાવ અને લયને લઈને આવે છે. મરહમની મીઠામાં સ્વરમદર્ભ રાગનું રૂપ ધારણ કરે છે, ને જનતાની મીઠામાં તે રાગણીનું રૂપ ધારણ કરે છે. એકજ રાગ વિવિધિમ લય અને ધ્રુવ તાલવાળી મરહમની મીઠામાં અને મધ્યમ કે દ્રુતલય અને વિનાય, દાદર, દિપ્તદી આદિ નાની તાલવાળી જનતાની મીઠામાં સફળ રીતે યોગ્ય સાબળવામાં આવે છે.

રાગરાગણીનો રૂપ પણ શાસ્ત્રકારોએ નક્કી કરેલા છે. ઉદાહરણરૂપે સવારના પહોરમાં ચકરનું પૂજન કરવા જતી સ્ત્રી તે બેરની અને ખુદ ચકરનું સ્વરૂપ ધારણ કરતો તે ભૈરવ ધમેરે. પણ આમાં કે અર્થ જણાતો નથી. કોઈ અમુક ગીવાને અમુક રાગ જાતી વખતે અમુક મુર્તિસ્વરૂપ દૃષ્ટિમંત્રીપ ખડા થતા હશે અને તેથી આ રૂપનું ધર્મીય ચાલુ હશે. બાકી કોઈ પણ ગીત મવાતી હોય તે વખતે કોઈ પણ મુર્તિસ્વરૂપે જોનાની નજર સન્મુખ ખડા કરવામાં તેની કદખાતે કોઈ પણ પ્રકારનાં બંધન નથી. ઉપર કદખાતે સપૂર્ણ સ્વર્ગના ક્ષાપણમાંજ આ કદખનું મહત્ત્વ મનાવવું છે અને એ લક્ષણ વડેજ તે આપણે ઉપર જોયું છે તે પ્રમાણે પોતાની ધનર સદસરીઓથી જુદી પડે છે.

અનુ-કાળનાં બંધનોમાં પણ કે અર્થ જણાતો નથી. બરાબર મવાયેલો કોઈ પણ

રાગ કોઈ પણ સતુમાં અને કોઈ પણ કાળે ગીતીજ હોય છે. સાધારણ રીતે રાગિના દર વાખા પછી સધળું ચાલ થઇ જતાં ગાયન બહુ સારી અમર કરે છે, પછી તે વખતે મને તે રાગ ગાએ તેથી બાધ અનુભવ નથી. ઉપરાંત એવા ઘણા રાગો છે જે રૂપમાં લગભગ મરખા હોવા છતાં એક સવારે ગવાય અને બીજે સોજે ગવાય. લગભગ તરીકે હેરવી અને સીધ; બીજામ અને બૂધ વગેરે.

(૪) મધુરાદર-જે ગીતમાં મધુરાદર-મધુરા અક્ષરો હોય તે માને જાવાનુસાર કવિતા. શુદ્ધ સંગીતને કવિતા સાથે કે સબંધ નથી પણ એ બે બહેનો જ્યારે મળે છે ત્યારે જલ્દે દુષમાં સાડર જાય છે. સંગીતને ધરિતાનો જો આધાર મળે નો કાળ અદ્દલત માય એમા શો સરખ દુલ્હ શકે ? પણ આ મામતમાં વસ્તુસ્થિતિ જુદી છે. આપણે ત્યાં કવિતા ટકાવી મજૂ શરૂ છે, મરેજે જ્યારે વેદને કવિતામાં તુરખા સખતમાં અને જોશને કવિતામાં મજિત કરતા જુએ છે ત્યારે એને પણ સરખતીની આરાધના કરવાની હોંમ થાય છે, અને તે પ્રમાણે તે આશયે પણ છે પરિણામે એની હોંમ તો તમ થાય છે પણ ગીત બુખે મરે છે. છતાં પણ બોમજે કોઈ વખત કવિતા અંગે મંગીતને આકરિમક સરોગ થઇ જાય છે તોપણ તેથી કે વિશેષ લાભ જોતાજમને તો ધનો નથીજ, કારણ રાગોનું ઉચ્ચારણ એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે બધા અક્ષર સમજાતો નથી.

(૫) સાધકાર-જે ગીત સાધકાર-અક્ષર સહિત હોય તે ઘણી વખત એકનારા વંશુરા સાથે મવાયું સાદું અને સરળ ગાયન

આપણને તદ્દલીન કરી નાખે છે અને હાલનું કહેવાનું ઉસ્તાદી ગાયન આપણા પર કે જ અસર કરતું નથી. છતાં પણ અલંકાર એ અલંકાર છે. અત્રંકૃત ગીત સુવર્ણમાં જડ્યા રત્નસમ શામે છે. એમાં ગાયકની પ્રતિભાને સંપૂર્ણ ક્ષેત્ર મળે છે. કાંઈ પ્રતિભાશાળી ગાયકને કંઈ ગવાયતું અલંકૃત ગીત ખરેખર આપણને સ્વર્ગીય આનંદમાં લઈ જાય છે.

અલંકાર ત્રણ પ્રકારના છે: (૧) સુરાવટ, (૨) તાન, (૩) મીડિ. સ્વરોની અમુક પ્રકારની યુગ્મણી અમુક કરી એક સ્વરને અગાડી પાડવો એ સુરાવટ; થોડા અથવા વધારે સ્વરોના આરોહ અવરોહ એતાન; અને સુરોતોડ્યા વગર એક સ્વરથી બીજા સ્વર પર જવું એટલે કે એક સ્વરને રખ્યરની પેઠે ખેંચી બીજા સ્વર સુધી લઈ જવો એ મીડિ. સુરાવટ પ્રત્યેક મહત્વના સ્વરને પોતાના પરિવાર સહિત રણુ કરતી હોવાથી ગીતમાં માધુર્યની રેલ છેલ્લે કરી મુકે છે; તાન બીજાના ચમકારાની પેઠે અમકતું ગીતને ચમકાવી મુકે છે; અને મીડિ મૃદુતા અને માધુર્યથી હૃદયને દિવ્ય આનંદમાં ડોલવું કરે છે.

એક સુંદરીને હીરાની છુટ્ટી, મોતીની માળા અને બંગડીઓ વડેજ માત્ર શણગારી હોય તો તેના સૌંદર્યમાં વૃદ્ધિ થાય છે પણ આપણામાં અસહ કરતા અને હજી પણ કેટલાક કરે છે તે પ્રમાણે ધરણીથી તેને લાંબી દીધી હોય તો તેથી તેનું સૌંદર્ય વધવાને બદલે ઊલટું નષ્ટ થાય છે. કન્યામાં પણ તેજ પ્રમાણે છે. સચિદ્ર અલંકારનો યોગ્ય ઉપયોગ ગીતની મોહકતામાં વૃદ્ધિ કરે છે અને અતિ અલંકાર તેને નષ્ટ કરે છે.

આપણે આ પાછલી પ્રણાલી સાહુ છે. સર્વોત્તમ મીડિ વર્ણ્ય છે; સુરાવટ સાધારણ.

રીતે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે પણ સર્વથી પ્રિય તો તાન છે. તાન બે પ્રકારનાં છે: (૧) કંઠમાંથી કાઢવામાં આવતાં કંઠતાન અને (૨) જડ્યામાં હસાવી ઉત્પન્ન કરવામાં આવતાં જડ્યાતાન. આ તાન તથ્યાર કરવામાં એટલી તો મહેનત અને ધીરજનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે કે તાનની તૈયારીથી ખરેખર આપણે હૃદય પામી જઈએ છીએ.

પણ આ તાન્યાલમાંજ ગર્વવાઓ ગોરી-મઝાં ખાઈ જાય છે. ગાયક તાન પર તાન એટલાં લાંબો જાય છે કે અલંકારના વજનથીજ ગીત દબાઈ જાય છે. ગીત ગાતાં ગાતાં ગાયક તાનનાં વમળ રચવા માંડે છે અને એ અનંત વમળનું તોફાન એટલું જોર પકડે છે કે સંગીત સુંદરીને પોતાના ઝપટામાં લઈ, ટુપાડી દઈ, યુગળાવી તેનો છવ લે છે. છતાંએ કંઠતાન તો કેંએ ઠીક છે પણ જડ્યાતાનથી તો તોખા. આ જડ્યાતાનને એક મારો મિત્ર કપ્પાતાન કે કરવતતાન કહે છે, કારણ કે એ કપ્પાના ગડગડાટ સરખું હોઈ કાનના પડાને વહેરી નાખે છે. કાંઈ શોખીને પોતે કંઠમાંથી તાન ન કાઢી શકે તો હોવાથી તાનનો આ પ્રકાર શોધી કાઢ્યો હોય એમ જણાય છે. હુદાર કે સોનીના હથોડાના ઠોકા સહન કરવા બહુ મુશ્કેલ છે. છતાં પંજુ એ એતાલા ઠોકા જડ્યાતાનના તાલમય પ્રહારો આગળ દેંજ નથી. પેલામાં કાન બીચારો સત્યાગ્રહ કરી એકા એક માર સહન કર્યા કરે છે પણ જડ્યાતાનની મશીનગન આગળ તો માથુસનો મુએજ છુટકો.

(૧) પ્રમાણ—જેમ એક કાવ્ય માત્ર શબ્દોનો સમૂહ નથી, જેમ એક ચિત્ર માત્ર રંગ અને રેખાઓનો સંયમ નથી તેમ એક ગીત

માત્ર સ્વરોનો સમૂહ નથી, રમ કે લાગ એનો છુપ છે અને પ્રનંધ એનો દેહ છે; અને એ દેહનાં શુદ્ધાં ભુદાં અગ્રો-અવધો હોય છે, જે પ્રત્યેક મૂલદેહનું પ્રયોજન લક્ષમાં રાખતા પોતપોતાનું કાર્ય કર્યા જાય છે. આ રીતે મીલ એ એક સુછવ દેહ સમાન છે. આમ દોતાથી ગાયનની યોજના પ્રમાણુમર હોવી જોઈએ એનું કોઈ પણ અંગ નાનું મોટું હોય તે ગીત બેટાળ થઈ જઈ ધારી અમર કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે ગાયનના શુદ્ધાં ભુદાં અગ્રો આપણે તપાસી મવા છીએ એટલે એ બાળતમા વિશેષ નહીં કહેનાં એટલુજ કહી મતોપ પડીશું કે જે ગીતના દરેક અંગની ચેત્તવ્ય અવસ્થા રાખવા પછડી લક્ષ આપવામાં આવે તે વિદ્યાન ઉત્તમ થાય

તામઃ—પદમાં જેમ દોહન નેમ ગીતમાં તાત્ર, તાપ અને થપ લાવોત્પતિમાં મુખ્ય બાજુ લખવું છે. આપણા સાહ્યકરો એ ચારી રીતે સમજના હતા એમ જણાય છે, અને તેથી જુદી જુદી અસર માટે જુદી જુદી તાનો રમવામાં એ લોકોએ હદ કરી છે. છતાં હાલ કેટલાએક ગરેવાઓ જેમ અલુપટની તાનબાજીમાં જનરી પડે છે તેમ કેટલાએક ગરેવાઓ જેઓ ધુપહીઆ કહેવાય છે તેઓ અલુપટની તાનબાજીમાં ઉતરી પડે છે. આઝ, ફુઝન, ચોષન કરતો ગરેવો, ધમાલ મચતી ઓતાજનનું લક્ષ આકર્ષી એટલું ઉચે ચઢી રહે છે સમ પર આવતાં આઝ મુખી એ દોહારો કરે છે સ્વારે આખી મીઝલમને પલુ એની માથે બાગી દોહારો કરી 'વાલ વાલ' કર્યા વગર ચાલતું નથી. માતાની ગણુગીમાં અને વવની રમનમાં એને સંચા સરખો અચુક કામ કરતો જોઈ આપણે છક થઈ જઈએ છીએ, પણ આખરે તે મરિજ છે. એના કામથી

આપણી ભુદિ ઉનેગિત થાય છે પણ લાવો કંઠાજ રહે છે. મન ચકિત થાય છે પણ હૃદય તો શુષ્કજ રહે છે.

બીજી એક બાળત મરેયા અને તનવચીની સાઈમારી છે. ગરેવો અને તનવચી બંને ધુપહીઆ હોય છે ત્યારે અકેકને બેનામાં કરવામાંજ બને મચ્ચા રહે છે અને તેથી વિધાન ધુજ થઈ જાય છે

અનિમગીતનો બીજા વિભાગ વાદન, વાદો-વાજો એ પ્રકારનાં છે (૧) સ્વતંત્ર વગાડવામાં આવે છે તે. જેવા કે પીણા-બીન-મતાર, પીપી કે સગુણ વગેરે, અને (૨) જે ગાયનો સાથે વગાડવામાં આવે છે તે. જેવાં કે સારંગી, હીલરખા વગેરે. અત્યંત વાદોના મનુષ્યમાં તો ગાયનના મનુષ્યમાં કરવામાં આવેલી મીક્ષ લગભગ સર્વાં મે લાગુ પડે છે. વગી બીનચતાર સારંગી, હીલરખા વગેરે તંત્ર વાદોનો અવાજ એટલો ધીમે હોય છે, કે છેક નાજક મેણ હોય તોજ સામગી શકાય અને પીપી જાણતરમ વગેરે વાદોમાં જોઈએ તેટલી મીઠાશ નથી હોતી. એકદર આપણા વાદોનો અવાજ વધારે મોટો અને મોઠો જનાવવાની બધી જરૂર છે.

તાવમગીત અનિમગીતથી નીચળું છે એ અમાડી જણાવવામાં આવ્યું છે જેટલા પુરુષ એ અનિમગીત માથે મકાપપડું છે તેટલા પુરના ઉપર આપણે ચર્ચા કરી મવા છીએ, એથી વધારે એ મનુષ્યમાં હાલ કહેવાની જરૂર જણાતી નથી એટલે આપણા સંગીતમાં એક જે મહા મહત્વની ન્યૂનતા છે તેના પર લક્ષ દેરી આ ચર્ચા અવેથી સમાપ્ત કરીશું. એ ન્યૂનતા એ છે કે આપણાં એવાં

કોઇ પણ ગીત નથી કે જેની અસર માણસના અંગ ઉપર વ્યક્ત થાય, જે માંભળતાં માણસ મુતો હોય તો ખેડો થઇ જાય, ખેડો હોય તો ઉભો થઈ જાય અને ઉભો હોય તો પગ ઠોકવા મંડી જાય; વીરની રંગેરંગમાં ઉત્સાહ અને જેર આવે, લોહીને ઉકળતું કરે અને અતે મૃત્યુના જડખામાં ધસવાને તે તત્પર થાય. દુઃકમાં આપણામાં વીરગીતનો સમુજગો અભાવજ છે. હીણા, સોહીની વગેરે ગુણને કેટલાએક અગાડી કરે છે પણ એમાં કે સાર નથી. હું ઉપર જણાવી ગયો છું તે પ્રમાણે અમુક રાગને અમુક રસ સાથે નિશ્ચિત સંબંધ નથી. આપણામાં વીરરસને અનુકુળ લય, તાલ અને સ્વરોની યોજનાજ નથી.

આ બધા ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે આપણા ઉત્તાદી સંગીતમાં કે દમજ નથી. કાળાં વાદ્યોમાં ઉર્જાલ રેખાઓ નથી એમ નથી. ન્યાં મુધી શુરસ સરખા ગયેલા છે કે જેના શુક્ર પદ્ધતી અવાજથી નીકળતું ગંભીર અને બંધ્ય ગીત આપણને આ લોકના વાતાવરણની ઉપર લઇ જઇ તે અગમ્ય, અગોચર પ્રભુની દેહ જાંખી કરાવે છે: ન્યાં મુધી બંગાળાની કાવલ ખાસાહેજ સરખા ગયેલા છે કે જેના મીઠા-મધુર સુર આપણને દિવ્યલોકમાં લઇ જઇ અવનવાં સ્વરોની જાંખી કરાવે છે: ન્યાં મુધી એના તાનના વિરલ ઝખકારા, એની મીઠી લલિત હીંચ અને એના ખટકાનાં પરમ માધુર્ય અને મૃદુતા સમસ્ત સ્વર્ગ આપણી સન્મુખ ખડું કરી આપણને પરમ આનંદમાં ડોલતા કરે છે ત્યાં મુધી આપણને નિરાસ થવાનું કે કારણ નથી. જુદી જુદી વ્યક્તિઓ અને જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓ આપણા સંગીતનો જીવોદ્ધાર કરવા મૂકી રહી છે. એમાં કેટલી મુશ્કેલીઓ છે તે હું જાણું છું.

જી. વિજય નગદીક નથી તેની પણ મને ખબર છે. હજી પુનરુદ્ધારેલાં મંદિરનાં ઠેકાણાં નથી તે મારી જાણ બહાર નથી. પણ જે અણુઘડ્યાં સાધનો મારા જેવામાં આવે છે તે જ્યારે ઘડાધને ગોડવાઇ જશે ત્યારે હીંદી સંગીતનું મહામંદિર અસ્તિત્વમાં આવશે અને ત્યાં હીંદનો આત્મા સંગીત દ્વારા વ્યક્ત થઇ સંવાદના ગુપ્તરસને આવરણમાંથી મુક્ત કરતો અપ્રતિમ માધુર્યથી જગતને મુગ્ધ કરી નાખશે.

અંતમાં સંગીતની અભિવૃદ્ધિ અર્થે જાંખી માર્ગદર્શક રૂપે ખાં દોરી આપણે સમાપ્ત કરીશું.

- (૧) સંગીત સર્વ નીચાણોમાં ફરજિયાત કરવું જોઇએ અને લાયક છેકરા છેકરીઓને શિષ્યવૃત્તિ આપવી જોઇએ.
- (૨) ખાસ પાઠમાળા લખાવવી જોઇએ. તેને વાસ્તે એક કમીટી નીમવી અને તેમાં શિક્ષિત વર્ગમાંથી સંગીતમાં રસ લેતા ગૃહસ્થોની સારી સંખ્યામાં નીમણુક કરવી જોઇએ.
- (૩) હારમોનીઅમનો તદ્દન બદલિષ્કાર કરવો અને ગાયન ઉત્તાદે પોતે ગાઇને કે એમેફોન દ્વારા અથવા તંતુવાદ પર વગાડીને શીખવવું જોઇએ.
- (૪) દરેક દરેક નિશાળમાં એમેફોન રાખવાં જોઇએ અને બને તેટલી વાર ઉત્તમ સ્ત્રીને છેકરાંઓને સંભળાવવી જોઇએ. અત્રે એ જણાવવાની અગત્ય છે કે જે કામ જાપાનાએ સાહિત્યમાં 'ક્યુ' તે કામ એમેફોન સંગીતમાં 'ક્યુ' જાય છે.

(૫) એક સામાન્ય લેખનપદ્ધતિ નક્કી કરવી જોઈએ પણ હોદ્દા સંગીત પુસ્તકદારો શીખવું અશક્ય તો નહીં પણ મુશ્કેલ તો વર્ણવે છે, અને એમાં ઘણી મહેનત અને વાર લાગે છે તેથી લખેલા માધ્યમો એમેરિકનમાં ફિતરાવવા.

(૬) હાલની સંગીતશાળાઓને કલેજન

આપવું અને નવી ઉભી કરવી,

(૭) વિદ્યાર્થીમાં સંગીતને દાખલ કરવું. સુભાષે મુઝરાનવિદ્યાર્થી સંગીતને સંધ્યું છે પરંતુ એનાં ધોરણ મુશ્કેલરિત ન હોય તેમાં “રાગના તાલ” શીખવવા મરખું અરાન જોશમાં આવે છે ત્યારે મત પાછું પડે છે.

ગુજર રત્નો વીશે હરીકાઈ

ગુજરાતનાં બારબાર નરરત્નો તથા ઔરત્નો વીશીની હરીકાઈમાંનાં સૌથી વધુ મતવાળાં નામે ગયે મહીને બહાર કરવામાં આવ્યાં છે. તે ચોવીસ નામે શીવાય પણ જેમને વધુ-ઓછા મત મળ્યા છે તે સર્વની નામાવલિ આ મહીને સ્થલસંકોચને લીધે આપી શકાઈ નથી તે આવતે મહીને આપવામાં આવશે.

જે બારબાર નામે સહુથી પહેલાં આપ્યાં છે તે સર્વની પુરેપુરી યાદી તો હરીકાઈમાં ઉતરનાર એકે ગૃહસ્થ આપી શક્યા નથી. પરંતુ જે ત્રણ જણે તેમાંનાં સૌથી વધુ નામે મોકલેલાં તેઓને અમારા યાહુ વર્ષના આવજુથી આવતા ફાલ્ગુન સુધીના અંકો ઇનામ તરીકે આપવાનું તંત્રીમંડળે ફરાવ્યું છે. તે ત્રણ ગૃહસ્થોનાં નામામ આ પ્રમાણે છે:—

૧. રા. ચંપકલાલ વિશ્વનાથ ત્રપિ	સોનીવાડ, નાંદોદ.
૨. રા. નગેંદ્ર પ્રહલાદજી કુવ	એન્જનીઅરનો બંગલો, ભરૂચ.
૩. રા. ભાસ્કર નાનુભાઈ ઓઝા	લાલગર બાવાની શેરી, ભાવનગર.

—ઉપતંત્રી.

સ્વીકાર

ચીરકાસમ: (વ્યંબકસ્મારક અંથમાલા પુસ્તક ૫ મું.) અનુવાદક: રા. મહારાજકર ઈન્દ્ર દવે. પ્રકાશક: રા. લાલરાજકર જીવરામ ભોશી, ખાડીઆ, દેશાદની પોળ, અમદાવાદ. મૂલ્ય: રૂ. ૨-૦-૦.

ભોંંબુગુનું બંગાળા: (મુળ લેખક આરોંદ્રકુમાર ઘોષ.) પ્રકાશક: રા. નટવરલાલ મુ. વીમાવાળા, ગાંડીવ સાહિત્યમંદિર. કેળાંપીક, સુરત. મૂલ્ય: રૂ. ૧-૦-૦.

ભોજવગુણાનુવાદ અને આજખા: પ્રયોજક: રા. ભોજવવંશજી. પ્રકાશક: રા. વકીલ વીરજી ધવલસ અમરેલી (કાડીઆવાડ). અમૂલ્ય: ગામડામાં જાહેર થું કરીશું? લેખક: આપક કાલેલકર. પ્રકાશક: રા. રામદાસ

મોહનદાસ ગાંધી, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. મૂલ્ય: રૂ. ૦-૨-૦.

સ્વરાજ્ય કાયરી: (સંવત ૧૯૮૦ ની) સંગ્રહકર્તા: રા. નંદલાલ મણિલાલ શાહ. પ્રકાશક: રા. સુમંત મહેતા, યુગધર્મ કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય: રૂ. ૧-૦-૦.

કૃષાસમાનસસરોવરદર્શન: (મુળ મરાઠી લેખક: સ્વામી હંસ) અનુવાદક: રા. ગિરિમજકર ભ. બધેકા. પ્રકાશક: રા. નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ, શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન, ભાવનગર. મૂલ્ય: રૂ. ૦-૧૦-૦.

હાંદી સુભાષિતો: સંગ્રહ કરનાર: રા. મણિલાલ દવે. પ્રકાશક: રા. નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ, શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન, ભાવનગર. મૂલ્ય: રૂ. ૦-૧-૬.

કુમારમદિરો મારે અભ્યાસક્રમઃ પ્રકાશકઃ
રા. કૃષ્ણદાસ ધ. મહારાજા, મુજરાન
વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૦-૪-૦.

સુસ્વનીયદ્રમાં વસુની કૃષ્ણમુખી કૃતોઃ
રા. અવતરગય કૃષ્ણાસુરય કોશર. પ્રકાશકઃ
મુજરાન, પર્નાકમુજરા સોસાયટી, અમદાવાદ.
મૂલ્ય રૂ. ૦-૩-૦.

મવાદમાત્રા (જાતીય મવાદોનો સચિત્ર
અથ) નપાદક અને પ્રકાશકઃ રા. છવનલાલ
અમરશી મહેતા. 'સાનવર્ષક પુસ્તકમાળા'
અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦

મુજરા જગાલી પરથી અનુવાદક રા.
જગજીવન દયાળજી મોદી. પ્રકાશક-રા. છવનલાલ
અમરશી મહેતા, સપાદક "સાનવર્ષક-પુસ્તક-
માળા" અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૦-૦.

શ્રી સાર્વજનિક વિદ્યાર્થી-આશ્રમ (જુના-
ગઢ)નો છેલ્લો ગણુ જાંનો (ઈ. સ. ૧૯૧૦

જુનથી ૧૯૨૨ જુન સુધીનો) રીપોર્ટઃ લેખક
અને પ્રકાશકઃ રા. જમાલ હીરજી દેવાણી,
આશ્રમવરસ્થાપક.

મહિનામિત્રઃ (વાર્ષિક) સંપાદક સૌ.
વિદ્યારમણજીનાનીલકદ, બી. એ તથા સૌ. શારદા
મહેતા, બી. એ. પ્રકાશક-મુજરાત પર્નાકમુજરા
સોસાયટી, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.

વૈરાગના (વિજયી ચર્ચામાળા, પુસ્તક
૧ હુ) શ્રી શિવાજી મદારજીના સમયની
ઐતિહાસિક ચર્ચા) લેખકઃ શ્રી થેમેગ.
પ્રકાશક. વિજયસાહિત્યમદિર, મુવનાનપુરા.
વડોદરા. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧-૦

છટ્ટી મુજરાની સાહિત્યપરિષદનો અહેવાલ
અને નિબંધસંગ્રહ (અમદાવાદ) છપાતી
પ્રસિદ્ધ કરનાર છટ્ટી શુ. મા. પ. ના મંત્રીએ,
અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦.

આદરમાન પામેલું

હીંદુ નામાંકિત સેન્ટ

(સ્ટેટ્સ)

ઓટો મોહિની

એક ઉમરાવ સેન્ટ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

કારણ તે અબેડીની અમીરી મુગધથી ભરપૂર છે.

જો દેશમાં જ્યાંય જાય છે પાટલી ૧ ના રૂ. ૨, ૧૦, ૧૦

મોહિની એજન્સી

જુમા.....મસજીદ.....મુંબાઈ

ખાસ સુચના.

હાલમાં વીજળીના દરેક જાતના સામાનના ભાવ ઘણા ઉતરી ગયા છે. અને તમે ખસતી દુકાને
હોદ્દા ભાવ આપી માલ ખરીદ કરવા નવો છો તેના કરતાં હમારી દુકાનની એક વાર મુલાકાત
લેવા ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે. મઠિ નીચલે ઠેકાણે પધારો.

અબખાસભાઈ તાજભાઈ

ભુખનદાસ ખીડીંગ,

મંગલદાસ શેઠ—મુખ્ય. ૨.

ટેલીગ્રાફિક એડરેસ.—“ખીજલીસ્ટોર.”

રહેવાની
સાથે
જમવાની
ઉત્તમ
સગવડ.

રાષ્ટ્રીય

ફોફ દોજ

ઝવેરી
મેનશાન
ઠ:-
સેંડલ્સ
શેડ,
મુખ્ય, ૪.

૪૦ વરસની જુની અને અનુભવી દુકાન
સારાં અને ટકાઉ વરીઆળો મેળવવાનું
માનીતું મથક

પધારો અને ખાત્રી કરો.

અમારે ત્યાં હમેશાં દરેક મેકરનાં ખીસાનાં તથા
હાથે બાંધવાનાં નીકલ, ચાંદી તથા સોનાના અપન્ટુ-ડેટ
ફેશનના જુદા જુદા શેખા કલેક્શન તથા ટાઈમપીસ
વગેરે પણ ઘણાજ કીશાયત ભાવથી મળશે.

રીપેરીંગ કામ
પણ આહોશ
કારીગરોના હાથે

જુદા અમારી દેખરેખ હેઠળ કરી આપવામાં આવશે.

મેટાં કલેક્શન માટે ઓર્ડર આપે ૨૦ ટકા મોકલવું.

મોહનદાસ કમળશી

મંગાદેવી પોષ્ટની બાજુમાં, મુખ્ય નં. ૨.

Telephone 5625.
Telegrams Clock Tower

રાજધિરાજ

(અનુસંધાન પૂર્વ પૃષ્ઠ ૫૫૪ થી)

“હું ભણ્યું છું કે એ મહા અમાત્ય છે.
મારે મહારાજ પાસે જવું છે.”

કાક સ્થિર નયને જોઈ રહ્યો.

“જમદેવ! જાઓ.” તેણે સખ્તાઈથી
કહ્યું: “આટલા વર્ષ અહીંયા રહ્યા છતાં
મુન્નલને નથી ઓળખતો એ અભયવ્ય જેવું
છે. જાઓ, નહીં તો આ અનુચર દમણાં
ખાઠો વળશે.”

કાકની બોલવાની રીત એટલી મંબીર ને
સત્તાજરી હતી કે જમદેવ મુઝે મેલે અનુચરની
પાછળ ચાલ્યો. તેનું ગર્વિષ્ઠ હાથ શાલુ હતું.

કાક હાથે “એમા!” તેણે કહ્યું:
“ભ જાને મગીને પુઝી આવ કે લીલા-
બાને કુરસદ છે. હોય તો મળી ફનાથ થાકે.”

“જેવી આતલ”

મકરણ ૨૦ મું

પરમારને કે સમજ પડતી નથી

જમદેવના અંતરમાં બાકવાનો સુખે
કુટી રહ્યો હતો. લીવાદેવી, કાક ને મુન્નલ
એ ત્રણ વાણે એને આજે પગની રમ જેવો
મજબો હતો. આટલે વર્ષે આ શું? તેને કાંઈ
સાચમેથી આપી તે મથું નહીં, ને મુન્નલ
મહેતાએ દુકમ કરી બોલાવ્યો ને પાંચ ન રચ્યું
તેમાં કાકના કબજેએ તેના મગિ આવાત કર્યો
હતો. પોતે ધરદેશી હતો, સેવક હતો, પોતાને
યોગ્ય સ્થાને પોતે નહોતો તેનું બાલ નેને

પહેલી વખત થયું. પણ છતાં તે જીદથી પોતાનો
ગર્વ રાખી રહ્યો!

માથું મર્મમાં હંચુ રાખી, સંગ્રામની મૂર્તિ
જેવો પ્રયત્ન ને લખાવક બની, મુઠપર હાથ
રાખી એ મહા અમાત્ય પામે મથો તે મુન્નલ
એકે અપરાધ રીતે કહી પછી સખધમા આવ્યો,
નહોતો તેથી તેને અલમગીરવ સાચવવાનાં
આ યોગ્ય સાધન લાગ્યાં.

હૃદ મુન્નલ માટી પર બેઠો હતો. તેના
ગૌરવશીલ મુખ પર સત્તાની રેખાઓમાં બલમન-
સાઇની રેખાઓ ભળી હતી એક તરફ એક
જનમુનિષ બેઠો હતા. થોડે દૂર ગોલ કાનમાં
કલમ ખોરડી, તરતના લખેલા અધ્યાપક પર
રેતી નાંખતો હતો. એ માણ્યો જરા દૂર
હથિ પગે હાથ જોડી બેઠો હતા. વાતાવરણ
કેવળ ધનાઢ્ય ને શ્રદ્ધાળુ વાણીઆના ધર જેવું
હતું.

જમદેવે નમસ્કાર કર્યો ને “ખંડ વચ્ચે તે
હોતો રહ્યો.”

“આપે મને બોલાવ્યો?” જરાક
મખ્તાઈથી જમદેવે કહ્યું.

મુન્નલે મીઠું હતી તેના નમસ્કાર સ્વીકાર્યા
ને જમદેવ તરફ જોયા વિના કહ્યું.

“પરમાર! જરાક થોભો. હું આ
આશપત વાંચી લઉં” કહી તેણે ગોલ પામેથી
આશપત લઈ નીચે વાંચ્યું. જમદેવને આ
પરદેશી પદ્ધતિઓની રીતબાત તરફ નિરસા
હતો, અને ખાસ કરીને મગીઓ તરફ તેનો
અણમથો એટલો હતો કે તે બાગેજ દખાવી
ગત્યો. છતાં તેને આ શાન અમાત્ય આગળ
જરાક હોશ થયો હતો. પણ અભિમાનથી
તેણે એ હોશને દબાવ્યો હતો.

“પરમાર!” મીઠાઈથી ઉચું જોઈ
મુન્નલે કહ્યું: “ત્રણ આર ધરી પર નમારો

એગોરા સાથ

સમશરદા પટ્ટમાકં તપાસી લેજે

જેને માટે સર્વશ્રદ્ધ મલેલાં છે. બીજા હલકા સામુઓ વાપરીને તમારા પૈસા ફેંકી દેતા નહીં. નવાના તેમજ ધોવા માટે એગોરા સાથ ઉત્તમ પુરવાર થએલો છે. પરદેશી માલનો હરીફ છે અને અનેક દેશગંધુઓ નિયમિત વાપરે છે.

ડીપો-વલી સુલેમાન, સ્વીટીશ મેચીસના વેપારી.

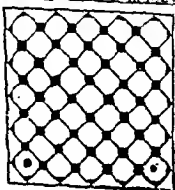
તારણ સરનામું:- "કારમહાઉસ."

નલખગર, મુંબાઈ નં. ૬.

પૌષ્ટિક પાકો	મકરંદવજ યાકુતી	પૌષ્ટિક ભસ્મો
શેર ૧ ની કીમત	(શક્તિની ઓળાઓ.)	તો, ૧ ની કીમત
સાક્ષમ પાક ૨ ૮ ૦	સોન, મોતી, અબ્રક, ટસ્તુરી	અબ્રક ભસ્મ નં. ૧ ૪૦.૦૦
અગમ પાક ૨ ૦ ૦	વીગેરે ચીજો નાંખી બનાવેલી આ	લોહ ભસ્મ ૫ ૦ ૦
કેસર પાક ૨ ૦ ૦	યાકુતી શરીરમાં અમ્લકારિક શક્તિ	બંગ ભસ્મ ૪ ૦ ૦
પૌષ્ટિક હવન ૨ ૮ ૦	આખી શરીર ડાનિવાન બનાવે છે.	પૂર્ણચંદ્રાદ્યરસ ૧૦૦ ૦
	કી. ગા. ૪૦.ના રૂ. ૧૦ ૦ ૦	સુવર્ણ ભસ્મ ૫૦ ૦ ૦

ઉંઝા કેમીકલ વર્કસ—ગ્રી-એસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ નં. ૨.

TANDUR POLISHED

સ્વદેશી

પાલીસ લાદીઓ (સરેક તથા કાળી)

મોટા મહેલો તથા બંગલાઓની શોખા વપારનાર, પાલીસ લાદીઓ, સીકીના. ટપા, બાથસ્તેવઝો, ખાણીઆરો વીગેરે દરેક સામગ્રીનાં તૈયાર મોટા જગ્યામાં અને દીકાયતથી મેળવવાં હોય તો મળે અગર લખો:

આર. શંકરનાથ કુંડો,

કોમ્પ્યુન-ડેકન રોડ, કુમન નં. ૧૫, મુંબઈ નં. ૪.

વાળની સુંદરતા અને વધારો કરવા માટે કામીનીઆ ઓઈલનો ઉપયોગ કરો

વાળની ખુબસૂરતી વધારવામાં, સુંદર, લીસા અને ચળકતા બનાવવામાં, અને તેવી ફેશનમાં રાખવામાં, અને વાળનો વધારો કરવામાં કામીનીઆ ઓઈલ ધણીજ કામતી મદદ આપે છે. મગજને પણ ધણી હંદક આપે છે. સુગંધમાં ઘણુંજ મધુર છે. એક વખત વાપરી ખત્રી કરી લેવો.

કીંમત બા. ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦, ૩ બોટલીના રૂ. ૨-૧૦-૦;
પોષ્ટલ પેકીંગ ભુલું.

ખરીદતી વખતે કામીનીઆ ઓઈલનું માંગલો અને લેલો.
ખીનું લેતા ના.

એંગ્લો ઈંડીઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું. નં. ૧૫૫, ભુમામસીદ, ડેસ્ક નં. ૫,
મુંબઈ ૨.

વધુ પૈસા ખર્ચતા પહેલાં નમુનો વાપરી લુવો
તમારું પસંદગી પામેલું પરસ્થુમ

ઓટો દીલ બહાર (રજસ્ટર્ડ)

મધુર, મનોહર, સ્વીટ અને લાસ્ટીંગ ફ્રગ્રેન્સ યોડાં દીપાં (few drops) રુમાલ પર નાંખો અને સોરમ ચમેલી અને મોગરાનાં ફુલોની સાથે સરખાવી લુવો, પછીજ મોટી શીશી ખરીદજો. તમારા વહાલાઓને પણ ઓટો દીલબહારનીજ બેટ કરજો. તેઓ પણ ખુશ થશે.

ખીનું સેટોમાં પૈસા ખર્ચતા પહેલાં ઓટો દીલ બહારની ખાત્રી કરજો. બોટલીની કી. રૂ. ૨-૦-૦, ૧-૪-૦, ૦-૧૨-૦ નમુનો બે આના, સુગંધી કાર્ડ એક આનો, પોષ્ટલ પેકીંગ ભુલું.

એંગ્લો ઈંડીઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.,

નં. ૧૫૫, ભુમામસીદ ડેસ્ક નં. ૫, મુંબઈ ૨.

નમુના માટે આ નીચેની કુપન ભરીને મોકલો

નમુના માટે કુપન

એંગ્લો ઈંડીઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કંપની; નં. ૧૫૫, ભુમા મસજીદ

ડેસ્ક નં. ૫, મુંબઈ ૨.

જત એક શીશી નમુનાની ઓટો દીલબહાર (રજસ્ટર્ડ)ની નીચેને ટેકાણે મોકલી આપજો.
રુમાલ પર માટે એક આનાનો સ્ટાંપ ખીડવો છે. (સ્ટાંપ જરૂર ખીડવો).

નામ

ટેકાણું

“કોઈ પુનઃરી બાકાલુ!”

“હાથ હાથ! મોઢાં હું.” બાકાલુ
મવાથી પ્રેમકુવરે કહ્યું.

“પછી પ્રેમાભાભા! હું તમને તું
પ્રિય સ્વારે કેવું લાગશે? મને કહેા.”
“પર હોઈ મવાથી મમથે કહ્યું: ‘હું
મને તમારને—અપાતિ—”

એટલામાં એક અપરિચિત મવાલુઓ.
મહારાણીના નવરાં છે.”

“કેમ?” પ્રેમકુવરે પૂછ્યું.

“કાક બટરાજને મળતું છે.”

“કા—ક” ત્રીસ પાડી મમથી.

“કેમ મમથ?” પ્રેમકુવરે કહ્યું.

“મોવના આવડે છે કે?” એમ

તરફ ફરીને કહ્યું: “ભાઈ! હલ્કો હું

પુછી બેઠું” કહી પ્રેમકુવર અદા

રાણી માટલા પર બેઠાં હતાં. “બા!

બટરાજ કાક પુછાવે છે કે આપ નવરાં દે
તો એ મળવા આવે.”

રાણી જરાં હમી. તે હાથ પ્રેમકુવરે મનમાં
નોંધું. “હા. કહે કે હું નવરી છું. પ્રેમ! તું
હવે પુણ્ય મોઢાં છે? તું નહીં હોત તો
મારું ચાલ શું?” રાણીએ કહ્યું.

“બા! એમ શું બોલે છે બાપુ.” રાણી.
જ હમરાવી લખતને ન છુટકે ત્રીવી રહી
હોય એમ નામે મોઢે મો મવકાવી ને અમ
લચકાવી પ્રેમકુવરે કહ્યું. “આજે કે આનો
જવડો તાનમા ન” એમ મનમાં બમડની
પ્રેમકુવર મધ ને એમને સંદેશો કહ્યો

“સારું થયું કે એ પાપી અહીંયાંજ
આવે.”

“કપો પાપી?” પ્રેમકુવરે વગરખાને
પુછ્યું.

મં અને મધુરં

સેન

સકસે આઈ ઈનીઆ

અખંડમાં વપરાય છે.

સાના આંદાથી સુરોભિત છે.

હિની એજન્સી

જ્ય...મસજીદ...સુખા.